

BÖLGÉSÉSZETTUDOMÁNYI KAR JEGYZETEI

RSZ. 20.003

24

A RÉGI MAGYAR IRODALOM

I. RÉSZ.

IRTA:

KLANICZAI TIBOR

**A „KLANICZAY-SZAUER: MAGYAR IRODALOM A FELVILÁGOSODÁSIG” CÍMŰ
1951-52 ÉVI JEGYZET FELHASZNÁLÁSÁUL.**

KÉZIRAT GYANÁNT

BUDAPEST 1952.

T 026

I.

KÖLTÉSZETÜNK KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE AZ OSZTÁLYTÁRSADALOM
KIALAKULÁSÁIG. /MAGYAR ŐSKÖLTÉSZET./

A költészet eredetének kérdése.

A költészetet az egyes népek már jóval az osztálytársadalmak előtt ismerték. Az írás használatára, az írásbeliség bevezetésére azonban csak az osztálytársadalmak kialakulásakor került sor. Korábban legfeljebb elvétve bukkantunk az írás használatára, rendszerint hosszabb szövegek megőrzésére alkalmatlan nehézkes írásra, amelyet inkább csak különböző varázslatoknál, vagy feliratok készítésére használtak, amolyan titkosírásként. A költészet tehát olyan időben jött létre, amikor az írást még nem ismerték; minden nép ősi költészete íratlan, szájról szájra hagyományozódott.

Ez az ősi íratlan költészet nem lehetett egyes kiváltságos csoportok, vagy éppen elnyomó osztályok alkotása, hanem csak az egész szabad közösségé: egységes nemzetiégi, törzsi költészet volt. A költészet tehát kezdetben népköltészet, folklór, vagyis Gorkij meghatározása szerint a dolgozó nép költői tevékenysége.

A folklór kezdetben, - akárcsak az ember valamennyi szellemi tevékenysége, - a legszorosabb kapcsolatban állt gyakorlati szükségleteivel. Marx és Engels megállapítása a folklórra is érvényes: "Az eszmék, a képzetek, a tudat termelése mindekelőtt beleszövődik az emberek anyagi tevékenységébe és anyagi érintkezésébe, a valóságos élet nyelvébe. A képzetalkotás, a gondolkodás, az emberek szellemi érintkezése itt még anyagi magatartásuk közvetlen folyamánként jelentkezik." /Művészetről-irodalomról. Szikra 1950. 9. lap./

Marx és Engels utmutatása nyomán meghatározhatjuk, hogy az egyes népek ősi költészeti emlékei közül, valamint a napjainkig civilizáció előtti kultúrfokon élő népek költészetében melyek a legősibb réteget képviselő elemek. Ezek közé tartozik T.026.-52-Rsz.20.003.9.

mindenekelőtt a munkadal. Ahogy a munka tette az embert ember-ré, ugyanígy a munka ritmusa csalta elő az emberből a dalt, munkája megkönnyítésére. A legujabb időig, sőt még ma is vannak arra példák, hogy a nehéz fizikai munkát a munka ritmusának megfelelő dal éneklésével próbálják könnyíteni. A munkadal egy ilyen újabbkori termékének tekinthető a volgai hajóvontatók ismert dala is. A művészet tehát a primitív emberek munkafolyamataiban született meg.

A legősibb költői megnyilatkozások másik csoportját az u. n. rituális szövegek képviselik. A primitív ember ki volt szolgáltatva a természeti erőknek, nehezen tudott védekezni ellenük. Ezért a villámlást, az időjárás viszontagságait, a betegségeket különféle szellemek, csodás lények tevékenységéből magyarázta, ami az ősi vallások keletkezésére vezetett. Ezekkel a szellemekkel kerestek érintkezést varázsló szövegek, varázsigék elmondásával, amelyek sokszor hozzátartoztak a primitív vallási szertartásokhoz. Ilyen varázsló igék ma is vannak egyes elmaradott, a társadalmi fejlődés alacsony fokán élő népeknél. Malinowski orosz tudós pl. egy csendesóceáni szigeten egy fekély elleni ráolvasó dalt gyűjtött:

"Hess pusztulj, hess pusztulj,
csontomat mordszó szagatás, pusztulj,
férges fekély a bőrömnön pusztulj,
fekete gonosz a gyomromból pusztulj,
hess pusztulj, hess pusztulj."

E legkorábbi költői elemek után az ősi költészet te-rebélyesedni kezdett, és egyre gazdagabban bontakoztak ki a da-lok, mesék, sőt a pogány kultuszokkal kapcsolatban még drámai elemek is. A legjelentősebbek azonban e korai költői alkotások között a történeti mondák, történeti énekek, melyek a legragyogóbban csillogtatják a kollektív népi költészet művészi nagyságát és gazdagságát. A közvetlenül a civilizáció előtti kulturfokon, a barbárság felső fokán ezek a történeti énekek különös gazdagsággal bontakoznak ki és egész mondaciklusok jönnek létre nevezetesebb eseményekről, kiváló hősekről. Az ilyen összefüggő énekciklusokat asután sokszor - már az állam kialakulása, az írásbeliség bevezetése után - feljegyezték, sőt összefüggő egységes kompozícióba foglalva eposszá fejlesztették. Így jöttek

T.026,52-Rsz.20.003.9.

létre az u. n. naiv, hősi eposzok, melyek a világirodalom legnagyobb remekművei közé tartoznak. Elég ha a homerosi eposzokat emlitjük, valamint a Karelo-finn szovjetköztársaság ősi lakóinak csodálatos Kalevaláját.

Az osztálytársadalmak kialakulásáig, az írás megjelenéséig, tehát a nép nemcsak megteremtette a költészetet, hanem magas művészi fokra is emelte. Minden későbbi irodalmi tevékenység, az egész világirodalom, ezen alapul, erre a gyökérre megy vissza.

"A nép nem csupán olyan erő - írja Gorkij - amely az anyagi értékeket megteremti; a nép a szellemi értékek egyetlen forrása, az első a filozófusok és költők között időre, szépségre, és az alkotás zsenialitására nézve; a nép teremtette meg a nagy költeményeket, az összes földi tragédiát és a legnagyobbat: a világ kulturájának történetét... A mítoszban és az eposzban, mint a nyelvben is, határozottan az egész nép kollektív alkotása tükröződik, nem egy ember személyes véleménye... A kollektív alkotás hatalmát mindennél világosabban bizonyítja, hogy évszázadok során az egyéni alkotás az Iliászhoz, vagy Kalevalához fogható nem teremtett és hogy az egyéni zseni nem teremtett semmit, aminek gyökere ne a népi alkotás volna, egyetlen olyan világraszóló típust sem, amely ne lett volna meg korábban a népmondákban és legendákban.... Minden ország költői a nép kollektív alkotásának kincsesházából merítették legjobb műveiket, ahol már régóta adva vannak az összes költői megnyilatkozások, az összes magasztalt alakok és típusok.... Az egyéni alkotás legjobb példái remekül csiszolt ékkövek, de ezeket az ékköveket a néptömegek kollektív ereje teremtette meg." /Irod. tört. 1949, 210./

Az ősi iratlan költészet kérdése nem pusztán tudományos különlegesség, hanem fontos, szerves része annak a nagy elvi, világnézeti kérdésnek, hogy milyen szerepet tulajdonítunk a népnek az emberi kultúra létrehozásában. Ennek a tudatában kell foglalkoznunk a magyar ősköltészettel.

A magyar burzsoá ősköltészet-kutatás.

A múlt század elején a nemzeti törekvések következtében az írók és irodalomtörténészek figyelmé fokozott mérték-

ben fordult régi irodalmunk felé. Irodalmunk írásos emlékei, különösen a magyar nyelvűek, azonban csak elég későn - nagyobb számban csak a XV. század végétől - jelentkeznek. Ezt a hiányt mindenáron pótolni igyekeztek, még hamisítványok is készültek /pl. a Somogyi Antal féle rovásírásba vésett "régi magyar énekek"/. A tudománynak természetesen előbb-utóbb tudomásul kellett vennie, hogy ősi költészetünk nem maradt fenn, igyekezett azonban legrégibb költői alkotásaink eltűnését megmagyarázni, sőt azt tudományosan rekonstruálni is. Ez a törekvés eleinte haladó szerepet töltött be, mert a nemzeti büszkeség növelésével a magyarság Habsburgellenes függetlenségi küzdelmét erősítette. A kiegyezés után azonban már csak az uralkodóosztály hazug nacionalizmusának a szolgálatáról volt szó. A legzavarosabb ósköltészeti tárgyú munkát /Sebestyén Gyula: A magyar honfoglalás mondái/ milléniumi díjjal tüntették ki. A milléniumot ünneplő uralkodóosztálynak jól esett, hogy hazug illúzióit egyes irodalombuvárok is szaporítják. Ezekben a "tudományos" munkákban többnyire csak megokolatlan feltevések, tudománytalan légvárak olvashatók.

Az ósköltészetre vonatkozó kutatások eredménytelenségének a beismerését Király György-nek 1921-ben megjelent munkája /A magyar ósköltészet/ jelentette. Király kiméltlenül megrostálta az addigi kutatásokat, megállapítva, hogy irodalomtörténészeink nem tudtak az elveszett ósköltészetről biztos ismereteket szerezni. Ebből azonban azt a téves következtetést vonta le, hogy az ósköltészet, mivel nincsenek belőle írásos emlékek, nem irodalomtörténeti probléma. Király után általánossá vált, hogy irodalomtörténészeink az ósköltészetet kirekesztették az irodalomtörténeti vizsgálatból, mereven elválasztva így a folklór-jellegű költészetet írott irodalmi alkotásainktól. A legkövetkezetesebben Horváth János képviselte ezt a felfogást és középkori irodalmunkról írott összefoglaló munkáját az államalapítás korával kezdte.

Az ósköltészet kirekesztése irodalomtörténetünkben nagyon megfelelt a burzsoázia céljainak, míg ugyanis ősi iratlan költészetünk még az osztály nélküli társadalomban, addig az írásbeliség, írott irodalmunk az állam kialakulásának következményeként jött létre. Ha tehát az ósköltészetet elvetik,

akkor be lehet bizonyítani, hogy a magyar irodalom megteremtése az uralkodóosztály, azon belül pedig az egyház érdeme. És a fel-fogás azt akarja bizonyítani, hogy az irodalom nem a nép, hanem egy kiváltságos uralkodó osztály alkotása és fennmaradása is egy ilyen uralkodóosztály fennmaradásától függ. Marxista-leninista irodalomtörténetírásunk ezzel a hamis burzsoá állásponttal szemben az ősköltészetet visszahelyezi irodalmunk történetének élére.

A magyar ősköltészet emlékei.

Mivel a burzsoa irodalomtudomány nem oldotta meg az ősköltészet kérdését, még ma is rendkívül tájékozatlanok vagyunk ezen a téren. Teljes összefüggő kép megrajzolásáról egyelőre még szó sem lehet. Mindössze a legfontosabb rendelkezésünkre álló ismereteknek az összegezésére szorítkozunk. Az ősi magyar költői emlékekre vonatkozó adatok rendszerezését és főleg az ősköltészet fejlődésének megrajzolását, kronológiájának megállapítását illetőleg csak egyes utalásokat tehetünk.

Az ősi költészet általánosan ismert típusai nálunk is kimutathatók. Ismereteink forrásául az államalapítás után keletkezett latinnyelvű írott emlékek, különösen a krónikák, valamint a késői magyar folklór-termékek szolgálnak. Ezekből kell kihüvelykeznünk az ősi elemeket, természetesen sok nehézséggel. Hiszen a krónikások a mondákat többnyire eltorzították, saját céljaik szerint alakították át, a nép ajkán pedig egy évezred során az ősi költői alkotások gyökeresen átalakultak és így újabbkori folklórunkban csak törmelékei találhatók.

Az ősi munkadalra egyetlen adatunk van. Gellért püspök legendája tesz róla említést. A rituális ének meglétére már több adat van. Ilyen ősi rituális szöveg maradványait ismerhetjük fel azokban a bájoló imádságokban, melyeket Bornemisza Péter jegyzett fel a XVI. században egy "ördögös asszony" után. Ezekben az ősi pogány elemek már keresztény vonatkozásokkal keveredtek, de az ősi eredet jól kivehető. /Lásd: Szöveggyűjtemény 364. l./

A legérdekesebb a rituális maradványok közül a regős-ének. A regölés játéka a téli napfogyatkozást, vagyis az újévet

ünneplő pogány népszokás lehetett, amikor a regőlők, regősök /a régi magyar nyelv szerint regüs-ök; a reg szó jelentése: varázslat, ráolvasás; a regüs tehát: varázsló, ráolvasó/ a házasulandó párokat összerégölték; akiket énekükben említettek, azok a néphit szerint a közeli jövőben egybekeltek. Az egyház harcolt a regölés szokása ellen, de kiirtani nem tudta és ezért legalább úgy igyekezett szelidíteni a pogány elemeket, hogy karacsony ünnepéhez, illetőleg István vértanu napjához /dec. 26./ kötötte a szokást. Ezzel a regösének szövege is módosulást szenvedett: keresztény elemek keveredtek bele.

Az ősi regösének számos változata fennmaradt az ország különböző részein. Szövege homályos és számos helyen már érthetetlen. A regösének össze volt kapcsolva bizonyos dramatikus elemekkel, alakoskodással és természetesen zenével, dallammal. A magyar regösének dallama szláv eredetű, lehet, hogy ezt már a Kárpátmedencében lakó szlávoktól vettük át. Az alakoskodással, zenével, táncsal szervesen összekapcsolt regösének ősi költészetünknek már fejlettebb formáját mutatja. Az ehhez hasonló népi játékok közül több is fennmaradt. A pogány vallási szertartásokra vezethető vissza pl. a pünkösddőlés és a szent-ivánnapi szokás is.

Igen ősi költői műfajnak kell tartanunk a halotti siratot is. Még a matriarchátus, korábban keletkezhetett, azóta is az asszonyok dolga maradt a nép között. A ma ismert sirató énekek mindig rögtönzöttek, de állandóan tartalmazznak hagyományos, sőt egészen ősi elemeket. Egyes rokonnépeink sirató énekei nemcsak dallamukban, de tartalomban is egyeznek a magyar énekekkel, ami megcáfolhatatlanul igazolja a műfaj ősi eredetét.

Az utóbbi száz évben összegyűjtött népmeséinkben is számos olyan elemet találhatunk, melyek az ősköltészet emlékeit őrzik, /égigérő fa, sárkányok, boszorkányok, a vasorru bába, időjárás-i démonok stb./. Persze csak nagyon óvatosan szabad ezekből az ősköltészetre következtetnünk, mert csodás lényekre vonatkozó elképzelések később is létrejöhetnek és állandóan változtak. Vannak azonban esetek, amikor nem kétséges az ősi eredet, amikor bizonyosan az ősi mesekincs nyomairól van szó. Így pl. a nomád életmód emlékét őrző népmeséinknek az a hasonlata,

hogy az ég úgy borítja be a földet, mint egy sátor. Az ősi matriarchátusra vezethető vissza az a népmeséinkben gyakori fordulat, hogy a hős, mikor egy veszedelmes vénasszonyra talál, azt öreganyjának szólítja és ezzel kényszeríti, hogy támogassa őt.

Legtöbb ismeretünk a történeti mondákról szól. Legrégibb krónikásaink, mikor a magyarság eredetét, régi harcait megörökíteni akarták, kénytelenek voltak a néptől hallott történeti mondákat feljegyezni megfelelő írásos emlékek hiányában. Így Anonymus megőrizte az Álmos mondát, Kézai és a Képes Krónika az eredetmondát és Botond történetét, a Képes Krónika pedig még a fehér ló mondáját és a Lehel kürtjéről szóló mondai hagyományt is. Ezen felül számos ősi monda töredékét is kiemelhetjük a krónikák szövegéből. Egyes mondák, vagy mondatöredékek feljegyzésén kívül a krónikások, különösen Anonymus fontos kijelentéseket tesznek történeti tárgyú énekköltészetünk létezéséről és a kereszténység felvétele utáni időkben való továbbéléséről. Tőhötöm vezér erdélyi hadjáratáról szólva Anonymus latinra lefordítva idéz is két sort egy ilyen népi énekből. Ez magyarra visszafordítva körülbelül így hangozhatott:

Mindnyájan ők földeket szerzenek
És magoknak hirt, nevet szerzésnek.

Az eredetmonda és az Álmos monda.

Két legősibb mondánk a magyar nép eredetéről szóló "csodaszarvas"-monda és a fejedelmi család származásmondája, az u. n. Álmos monda. Mindkét mondát a krónikások őrizték meg, de saját céljaiknak megfelelően átalakították, összezavarták. Így például a magyarok származásáról szóló mondát összekeverték bibliai elemekkel. A tudományos kutatásnak azonban többé kevésbé sikerült már tisztáznia a monda történetét. Legutóbb Gyórfy György foglalkozott ezzel a kérdéssel /Krónikáink és a magyar őstörténet/; és az ő kutatásai alapján a magyar nép eredetmondájának rövid váza a következő lehetett:

Egy Ménrót nevű királynak, egyik feleségétől, Enechtől két fia született: Hunor és Magor. Ezek egy napon vadászni mentek és egy szarvasra akadtak, amelyet sokáig üldöztek, egészen a Meotis /Azovi tenger/ ingoványaiig - ott azonban eltűnt szemük elől. Az említett ingoványokat bejárva alkalmasnak ta-

lálták azt a földet baromtartásra és ezért hazamenve atyjukhoz, elbucsuztak tőle s a Meotis vidékére költöztek házuk népével. Egy alkalommal a pusztában Belár fiainak feleségeire bukkantak, akik valamilyen ünnepet ülték gyermekeikkel, férjeik nélkül. Hunor és Magor társaival együtt lóra kapták és vagyonukkal együtt a Meotis ingoványaira vitték őket. Az elrabolt asszonyok és gyermekek között volt Dula alán fejedelemmek két leánya is, akiket Hunor és Magor vettek feleségül. Tőlük származtak a magyarok.

Az eredetmondában szereplő földrajzi név /Meotis/ és népnevek történeti tényeket örökítenek meg. A magyarság egy időben valóban az Azovi tenger vidékén lakott a bolgárok /belár/ és alának szomszédságában az onogur /Hunor/, majd a kazár /Ménrót kazár név/ birodalom kötelékében. Meg kell itt jegyezni, hogy Hunor és Magor egyaránt a magyarság népnevét tartalmazza. A Hunor névnek semmi köze sincs a hunokhoz, miként sokáig hitték. A Hunor /onogur/ névből származik a hungarus, név, mely a nyugati nyelvekben vált általánossá. A magyar népnek nem volt hun-mondája, a hunok bekapcsolása a magyarság történetébe, nem a néphagyománynak, hanem a krónikásoknak a műve volt. Az onogur /Hunor/ név azért válhatott a magyarság másik népnevévé, mert az onogurokkal a magyarok etnikailag is keveredtek. A monda által megőrzött hiteles történeti adatok segítségével megállapíthatjuk, hogy kb. a VII-VIII. században nyerhette el végleges formáját, mert ekkor éltek elődeink a megjelölt helyen és az említett népek között.

A mondában szereplő szarvasüldözés és az ósanya neve /Enech/ arra enged következtetni, hogy az eredetmondának volt egy ősből változata is, amelyben őseink állatösöktől származtatták magukat. Az Enech szó a mai ünő, szarvasünő, "nőstényszarvas" szavunknak felel meg és a monda ősből változatában ő maga lehetett az üldözött szarvas, melyet - hasonlóan más népek eredetmondájához - valamilyen him ragadozó állat üldözhetett. Ezek kapcsolatából származnának a magyarság ősei az eredetmonda archaikusabb, régibb változata szerint.

Régibb és újabb változatot mutathatunk ki az Álmos mondából is. Az Álmos monda szerint, Ügyek feleségül vette Emesüt. Emesünek, mikor már teherben volt Ügyektől, álomban látomás jelent meg, Anonymus szerint hása, Kézai szerint turul.
T.026.52-Rsz.20.003.9.

képében, amely mintegy reaszállva teherbe ejtette őt. Emesü fiát azután ennek az álomban megjelent látomásnak az emlékére Álmosnak nevezték. Tőle származnak a magyarok fejedelmei és királyai. Ha figyelembe vesszük, hogy az Emesü név a mai emse, nőténydisznó szavunkkal van kapcsolatban, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a monda ősibb változatában az emse a turulmadártól esett teherbe. Eredetileg tehát itt is állatösöktől való származásról volt szó.

Az eredetmondának és az Álmos mondának az ősibb változata még annak a kornak az emlékét őrzi, amikor elődeinknél az anyajogu család rendszere virágzott és az anyai ősi ismerete volt a fontos. Ez legkésőbb a barbárság alsó fokán lehetett, mondáink eredetét tehát eddig vezethetjük vissza. A matriarchátus korában általánosan elterjedtek voltak az állatösöktől kapcsolatos u. n. totemisztikus mondák. Mikor az anyajogu matriarchális család rendszerét felváltotta az apajogu, a két monda ősi változata értelmét veszítette. Ekkor mehetett végbe átalakulásuk oly módon, hogy Enech mellé Ménrótot, Emesü mellé pedig Ügyeket állították, a totemisztikus szarvas, illetve turul motívum pedig más - alárendelt - szerepet kapott a mondákban.

Az Álmos monda gyökere tehát sokkal régibb, mint magának Álmos vezérnek a kora. A totemisztikus emse-turul származás-legenda kezdetben valószínűleg Álmos nemzetségének az eredetmondája volt és csak később kötötték az ő személyéhez.

A honfoglalás és a kalandozások mondái.

A honfoglalás eseményeiről számos mondai elemet őriztek meg krónikásaink. Így mondai hagyomány útján került feljegyzésre a hét vezér választása, a hét vezér névsora, átkelésük a Kárpátokon, a vérszerződés, Álmos megölése, Árpád fejedelemmé választása, Töhötöm erdélyi hadjárata stb. Ezekkel részletesebben nem foglalkozunk, mert nem mondákról, hanem csak mondai elemekről, mondatöredékekről számolhatnánk be. Az egyetlen kerek egészében fennmaradt honfoglalási mondánk: a fehér ló mondája. A Képes Krónika őrizte meg számunkra. A "fehér ló" monda legfontosabb része a föld, fű és víz átadása, amely a meghódulás népies szimbólumokban való kifejezése, nemzetközileg használt motívuma a folklórnak. Megjegyzendő, hogy az Anonymusnál található történet Zalán futásáról, nem ősi népmonda,

hanem Anonymus önkényes kompilációja a fehér ló monda elemeinek felhasználásával.

A kalandozások korából két kerek népmondát ismerünk. A Lehel kürtjéről szóló népmondának történeti alapja is van. Az ágostai csatavesztés és Lehel, meg Bulcsu halála történeti tény. A mondát említi Kézai, de nem írja le, mert nem tartja elhíihetőnek, a Képes Krónika azonban megőrizte. A Botond mondát megtaláljuk Kézainál is és a Képes Krónikában is. Anonymus is említi, de nem írja le, mert "csak a parasztok hamis meséiből hallotta". A Botond monda ismert folklór-motívumot használ fel: két nép küzdelmének egyéni párviadallal való szimbolizálását, melyben a kistermetű vitéz győz az óriással szemben /hasonló a Dávid és Góliát meséje/. Botond rendkívül népszerű mondai hős lehetett, mert Anonymus, noha a görög óriással való kalandját nem meséli el, lépten nyomon szerepelteti a kalandozásokban és mindig győztesként.

Figyelemreméltó a Botond monda művészi felépítése. Arany János joggal jegyezte meg róla: "Im egy teljes, minden részleteiben fenntartott költői mese!" A monda a történetet kerek drámai jelenetként adja elő, megvillantja a párviadal környezetét, jól megleveníti az egész látványos eseményt és ábrázolni tudja a tömegeknek hőstettekre indító hazafias indulatát. Ez a monda bátran beillene bármely nagy eposz keretébe.

Mondáink valószínűleg prózában és versben egyaránt terjedtek. Az ősi vers a mainál sokkal szabadabb hangsúlyozású, rímtelen, egyenlőtlen szótagszámú sorokból állhatott. Ismeretes lehetett az alliteráció, a gondolatrítmus és a szóismétlés, melyek megkönnyítették az énekek emlékezetben való megőrzését.

A honfoglalási és kalandozási mondák keletkezésekor a magyarság már a barbárság felső fokára jutott. Engels szerint ez a periódus "valamennyi kulturnép hősi korszaka, a vasból készített kard, de egyben a vaseke és fejsze kora is." /A család, a magántulajdon és az állam eredete. Szikra 1949. 165. l./ A társadalom rétegződése ekkor már igen előrehaladott, az ősi közösségi tulajdon helyébe egyre inkább a magánvagyon lép. A társadalom vezetői a törzsfők, nemzetségfők magánvagyonuk növelését tartják legfőbb céljuknak. Ezért állandósulnak a rablóháborúk. "A rablás könnyebb, sőt becsületesebb mesterség szerintük, mint a munka" /u.o. 167/. Az állandósult rablóháborúk mi-
T.026.52-Rsz.20.003.9.

att a társadalom állandóan katonai szervezetben él. A törzsek szövetségbe tömörülnek és létrehozzák a törzsszövetséget, megválasztják az egész törzsszövetség vezérét. Ez a katonai szervezet azonban még a nemzeti rendszer alapján épül fel. Nemcsak a vezetőréteg érdekeit, hanem a nemzetségek szabad dolgozóinak érdekeit is szolgálja. Ez a katonai rendszer ezért demokratikus. A kizsákmányolt rabszolgák még csak kis részét teszi ki a társadalom népességének. A katonai demokrácia éppen az átmenet kora, amikor az ősközösségi rendszer osztálytársadalommá alakul át.

A katonai demokrácia kora minden nép költészetében nagy jelentőségű. Az állandósult háborúk az elbeszélő költészet gazdag témái. A hadjáratok vezéreit az énekek és mondák hősként tisztelik. A nyíllal és karddal vívott csatákat kizárólag a harcosok vitézsége és ügyessége döntötte el és így bőven akadt téma az énekesek számára. Az egyes hadjáratoknak a mondákban, énekekben megörökített vezérei ugyan a társadalom vezetőrétegét alkotó gazdagokból kerültek ki, akiket már nagy különbség választott el a dolgozó szabadok tömegétől, ezek mégis népszerűek voltak, mert a nép bennük még nem elnyomóit, hanem vezéreit látta. Ezek a tényezők tették lehetővé, hogy a katonai demokráciában élő magyarság, amely a IX. században létrehozta a törzsszövetséget, szintén hősi mondákat alakítson ki.

A magyar naiv eposz kérdése.

Ha művészi fejlettségű, szép mondáinkat a barbárság felső fokán élő más népek költészetével összehasonlítjuk, azt kell tapasztalnunk, hogy azokhoz viszonyítva a mi mondáink igen szegényesek. Nálunk nem született olyan gazdag hősi énekanyag, mint a hinduknál, görögöknél, oroszoknál, németeknél és számos más népnél. De ami a legfeltűnőbb, annak ellenére, hogy vannak kerek, szépen kidolgozott, sőt művészi kompozíciójú mondáink, nincsen naiv, hősi eposzunk, vagy legalább is nem maradt fenn.

Arany János a naiv eposzról szóló klasszikus tanulmányában arra az eredményre jutott, hogy volt hősi eposzunk, amely a honfoglalás és a kalandozások eseményein kívül az első királyok tetteit is feldolgozta. A krónikák száraz szövegében

a mondai alap művésziessége valóban gyakran át-átcsillan. Arany szerint a krónikások józansága, a valószínűtlennek látszó és a népivel szembeni gyanakvásuk volt az oka annak, hogy a mondákat nem őrizték meg teljes egészükben és így a magyar eposz elveszett.

Ez a magyarázat mai ismereteink alapján már nem elégséges, sőt az sem biztos, hogy a hősi eposz egyáltalán létrejött nálunk, bár ennek az előfeltétele mint minden népnél, nálunk is megvolt. A hősi epika nálunk valószínűleg nem jutott el a fejlettségnek olyan fokára, hogy eposszá gömbölyödhessék. Ha ez megtörtént volna, akkor a krónikások "józansága" nem semmisíthette volna azt meg, ahogy más népeknél sem tette. Sőt a kereszténység, amely minden a pogányságra emlékeztető éneket üldözött, sem írhatta volna ki a hősi epikát, amint a keleti finnek is megőrizték a Kalevala énekeit.

Nálunk ez az epika nem lehetett még elég erős, nem volt elég ideje a kiterelvényesedéshez. A barbárság felső foka nálunk viszonylag rövid ideig tartott. A magyarság mai hazájába érkezésekor már egy fejlettebb, állami szervezetben élő szláv társadalmat talált itt és ezen a földön csak úgy tudott megmaradni, ha erőszakos uton megdöntve a nemzeti törzsi szervezetet szintén létrehozza az államot. Az állam kialakulásával pedig a költészet is új fejlődési szakaszába lépett. Mi tehát valószínűleg hiába keresnénk olyan összefüggő nagy terjedelmű énekciklusokat, mint amilyenekből a Kalevala, vagy a homerosi eposzok születtek.

Más felfogás szerint a tatárjárás, majd a török pusztítás annyira megritkította népünk sorait, hogy a nép ajkán élő ősi énekek továbbélésére nem volt lehetőség. Ha erre gondolunk szintén fel kell tételeznünk a hősi epika gyengeségét, mert az orosz nép, amely évszázadokon át szenvedett a tatár pusztításoktól, vagy a szinte félélévezredig török megszállás alatt élő szerb nép meg tudta őrizni ősi népi énekeit.

A naiv eposz kérdése szorosan összefügg az énekmondók problémájával. A fejlettebb hősi mondák keletkezéséhez feltétlenül költői gyakorlattal rendelkező énekmondók kellett. Hosszu énekeket nem is volt könnyű megjegyezni s így az énekek terjesztése nagyobb emlékezőtehetségű énekesek munkája lehetett.

A barbárság felső fokán a legtöbb népnél kimutathatók hivatásos énekmondók, akik megfogalmazzák, művészi formába öntik és terjesztik a közösségben kialakult hagyományokat és eszményeket. Ilyen hivatásos énekmondók létezéséről Anonymus is tudósít: a honfoglaló és kalandozó vezérekről szóló énekeket joculatoroktól /énekmondók/ hallotta. Sőt Árpád győzelmi ünnepének leírásánál az énekmondók létezését a honfoglalás korára nézve is tanúsítja. Ez az állítás persze nem tekinthető biztos hitelességűnek, de mindenképpen valószínű, hogy - miképpen más népeknél - a hivatásos énekmondók a X. században már nálunk is megjelentek. De valószínűleg velük is ugyanaz a helyzet, mint énekeikkel. Nem voltak még elég erősek, talán még nem alkottak szervezett énekmondó-rendet, mint a görög, orosz, vagy finn népi énekesek. Ezért - bár az államalapítás után is fennmaradtak és továbbműködtek, - nem voltak képesek ősi énekkészletüket néhány évszázadnál tovább megőrizni.

A magyar hősi eposz hiánya, vagy legalább is kellő meggyökereszettségének hiánya rendkívül hátrányos volt irodalmunk fejlődésére nézve. Az állam kialakulásakor létrejövő írott irodalmunk nem fejlődhetett a népi folytonosság alapján. Évszázadoknak kellett elfelnie, míg a magyar nyelvű írott irodalom megerősödhetett és jelentős művészeti alkotásokat hozhatott létre. Arany János nagyon helyesen állapította meg: "Írott költészetünk mindjárt eleve különvált a népiestől, lenézte, megtagadta azt, s míg ezáltal az utóbbinak lassu hervadását, csaknem végényezetét idézte elő, önmagát is megfosztotta az egyedül biztos alaptól, melyen a nemzeti költészet csarnoka emelkedhetik." Népköltészetünk azonban a nehézségek ellenére sem hervadt el, ha az ősi énekek meg is semmisültek, népünk új meg új költői alkotásokat hozott létre. Ennek köszönhető, hogy "a nemzeti költészet csarnoka" mégis felépült.

A magyarság ősi írása.

A magyarok ősi írása a rovásírás, nálunk sem tölthetett be más funkciót, mint a runa-írás a germánoknál, melyről Engels írja: "csak titkosírásként ismerik és csupán vallásos varázslatokhoz használják." /A család ... id.kiad.145.1./ A fába, vagy kőbe véshető rovasírás nem is volt alkalmas hosszabb

szövegek megörökítésére, legfeljebb feliratokat készíthettek vele. Az ősi rovásírást a székelyek sokáig megőrizték, s ennek köszönhető, hogy van róla néhány késői emlékünks. Ezekből megállapítható, hogy a rovásírás türk eredetű, de egyes betűi a szláv /glagolita/ ill. a görög ábécé alapján jöttek létre. Végleges formáját akkor nyerhette, mikor a magyarság a Fekete-tenger vidékén élt szláv és bizánci kulturhatás alatt. A rovásírás szűk használatának legfőbb oka az volt, hogy a magyarságnak - éppúgy mint más népeknek - az állam kialakulása előtt nem volt szüksége az írásbeliségre. Az írásbeliség a civilizáció terméke és irodalmunk következő, második korszakában lesz csak szerepe.

Irodalom:

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Szikra, 1949.

A folklór elvi kérdéseire vonatkozólag:

N. Leontyev: A multba nézők. Novij Mir 1948, IX. Magyarul: Művészeti tájékoztató. 1949. febr.

Klaniczay Tibor: Régi magyar irodalom és folklór. Irod. tört. 1949. 205-15.

Az orosz folklór tanulságainak felhasználására:

Szokolov: Le folklore russe. Paris 1945.

A magyar őstörténet kérdéseire:

Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. 2. kiadás. Bp. 1949.

A magyar folklórban található ősi elemek feldolgozásai:

A magyarság néprajza c. munka III. és IV. kötetéből:

Selymossy Sándor: Mondák

Berze Nagy János: Mese

Viski Károly: Drámai hagyományok

Kodály Zoltán: Zene

Selymossy Sándor: A matriarchátus nyomai a folklórban. Társadalomtudomány 1921.

A regösénekek kérdésére:

Sebestyén Gyula: Regös énekek. Népköltési Gyűjtemény IV. /A regösénekek összegyűjtött szövegkiadása./

Sebestyén Gyula: A regösök. Népköltési gyűjtemény.

Történeti mondáinkhoz:

Sebestyén Gyula: A magyar honfoglalás mondái. Bp. 1904. /Sebestyén művei a fentebb tárgyalt alapvető hibái miatt csak nagy óvatossággal használhatók. Kizárólag adatait lehet figyelembe venni, következtetéseit semmiképpen./

Király György: A magyar ősköltészet. Bp. /A korábbi ősköltészeti szakirodalomról adott bírálata többnyire helytálló, de nem fogadható el a népköltészet szerepét lekicsinylő burzsoá álláspontja./

Gyórfy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948

Arany János: Naiv eposzunk. /Összes műveinek és prózai műveinek kiadásában./

II.

IRODALMUNK A FEUDALIZMUS KIFEJLŐDÉSE ÉS VIRÁGZÁSA IDEJÉN.

/1000-1440/

A./ IRODALMUNK A MAGYAR ÁLLAM ELSŐ SZÁZADAIBAN. /1000-1200./

Az állam kialakulásának és a kereszténység felvételének hatása irodalmunk fejlődésére.

Az állam kialakulásával a magyar nép a fejlődés magasabb fokára lépett, kibontakozóban volt a feudális társadalom. Ennek a haladásnak az ára azonban a kizsákmányolás, az osztály-elnyomás általánossá válása volt. "A termelés minden fejlődése visszaesés az elnyomott osztály, tehát a nagy többség számára. Ami jótétemény egyeseknek, az szükségszerűen csapás másoknak." /Engels/ Ez az ellentmondás egészen a proletáriátus forradalmáig jellemzi az emberiség fejlődését. Ezért mikor a feudalizmus létrejöttét, mint a fejlődés nagy lépését, mint az önmagát túlélő ősi osztály nélküli társadalomra szükségszerűen következő haladó formációt értékeljük, nem szabad elfelejtenünk, hogy mindezt a lakosság túlnyomó többségének az elnyomása tette csak lehetővé.

A megszülető osztálytársadalom ideológiájául a régi pogány vallás már nem felelt meg. Olyan vallásra volt szükség, amely tökéletesen tudja szolgálni az uralkodóosztály érdekeit. Már évszázadok óta ilyennek bizonyult a keresztény vallás, amely látszólag az alávetettek mellett áll, hiszen a szegényeknek ígéri elsősorban a tulvilági boldogságot, de a társadalmi rendet, mint isten rendelkezését érinthetetlennek jelenti ki. A magyar állam szervezői is ezt a vallást vették át és így a kereszténység az új uralkodóosztály harci ideológiája lett. A kereszténység szervezete, az egyház, pedig a feudális elnyomó gépezet egyik legfontosabb részévé vált nálunk is.

Irodalmunk fejlődése szempontjából a haladás nagy jelentőségű vívmánya volt az állam és az egyház megszervezésével együttjáró írásbeliség bevezetése. Mivel az új társadalmi rend a feudális magántulajdonra épült, részletesen meg kellett határozni, hogy egy-egy urnak mi a tulajdona, meg kellett állapítani

a birtokok határait, a hozzátartozó parasztek szolgáltatásait: minden oklevelek írását tette szükségessé. Az uralkodóosztály magántulajdonát meg kellett védeni a szolgasorsra jutott néptől, amely nem akart beletörődni szabadsága elvesztésébe; a bonyolult tulajdonviszonyokat szabályozni kellett: nélkülözhetetlenek voltak ezért a szabatosan írásban rögzített törvények. Az egyházi szertartásokhoz könyvek kellettek és az utóbbiak között találjuk írott irodalmunk első hazai termékeit.

Az egyház megszervezésével a magyarság bekapcsolódott az európai kultúra vérkeringésébe, megismerkedhetett a fejlettebb keresztény irodalommal, ami elősegítette írott irodalmunk kialakulását. A keresztény egyház által képviselt írásbeli műveltség, bár a korábbi pogány kultúrával szemben óriási lépést jelentett előre, mégis igen szűkkörű volt. A műveltséget csak úgy és olyan mértékben pártolta és fejlesztette az egyház, amennyire az a feudális uralkodóosztály érdekeinek megfelelt. A kultúra csak annak az istennek a dicséretét volt hivatott szolgálni, akinek kegyelméből a királyok uralkodnak és akinek rendeléséből egyesek uraknak, mások szolgáknak születnek. "A papok ragadták magukhoz a szellemi műveltség monopoliumát és ezzel az egész művelődés lényegében teológiai jellegűvé vált." /Engels: Német parasztháború, Szikra 1949. 25. 1./

Az egyház műveltségi monopoliumával függ össze, hogy írásbeliségünk kezdetben latin nyelvű volt. Bár az államszervezet és az egyházat az itt lakó szlávok körében ismerte meg a magyarság és így nyilván az írásbeliség első elemeit is tőlük tanulta meg, az írás nyelve a nyugati egyház egész területén a latin nyelv volt. Az írásbeliség latinnyelven való meghonosodása azért is szükségszerű, mert a magyar állam szervezői nagy számban hívtak be nyugateurópai papokat, hogy a kialakuló állam támaszai legyenek és kezdetben főleg ezek a magyarul nem is tudó idegen papok képviselték az írástudást. Ezek közé tartozott többek között az olasz származású "szent" Gellért püspök, aki már magyar földön írta nevezetes teológiai könyvét a Deliberatio-t.

Az írásbeliség, mint az uralkodóosztály fegyvere az új társadalmi rend megszilárdításában és fenntartásában nem is az egész papságnak, hanem csak a papság vezető rétegének a mono-

poliuma volt. Az egyház által létesített kolostori és káptalani iskolákban, ahol a papság utánpótlását nevelték, nem folyt igazi tanítás. Az irnitudás nem szerepelt a követelmények között, az alsópapságnak csak a ceremóniákat és az olvasást kellett megtanulnia. Irni csak a magasabb funkcióban lévő egyháziak tudtak. A latinnyelvű egyházi irodalom tüzhelyei ezért kezdetben a püspökségek és kolostorok, valamint a főpapság által elárasztott királyi udvar voltak.

A papság által művelt litteraturában igen kevés eredeti művet találunk. A könyveket eleinte kizárólag külföldről hozták be, de rövidesen nálunk is megindult a könyveknek másolás útján való terjesztése. Főként az egyház hivatalos és nemzetközileg azonos szövegeit /miskönyvek, evangéliumok, zsoltárkönyvek, szerzetesi szabályok, stb./ tartalmazták ezek a kódexek. Az első századokban kevés olyan mű akad, amelyet bár latin nyelven, de magyar földön magyar ember alkotott. Az eredeti művek között eleinte a magyar "szentek" életét írásba foglaló legendák a legjelentősebbek. XI-XII. századi latin-nyelvű legendáink a magyar litteratura első eredeti alkotásai. Középkori irodalmunk termékei latinnyelvűségük ellenére is szerves, elválaszthatatlan részei a magyar irodalomnak, mert hosszú ideig ezek a művek töltötték be azt a funkciót, amely az írott irodalomra vár minden feudális társadalomban.

A legendák.

A legenda az egyházi irodalom hagyományos műfaja. A "legenda" szó eredetileg azt jelenti, hogy olvasandó, olvasni kell. A legenda tehát vallásos olvasmány, melyben különböző "szentek" élettörténetét foglalták össze, felhasználva hiteles történeti adatokat, de ugyanakkor naiv históriákat is, az illető szent által elkövetett állítólagos csodák emlékét, valamint a sirjuknál történt csodákról szóló híraszteléseket.

Legrégibb legendánk 1060 körül készült: Mór pécsi püspök hallomás alapján feljegyezte két remetének Zoerardnak és Benedeknek történetét. Legendáink nagyobb részét 1100 körül Kálmán király idejében írták, az István király, Imre királyfi és Gellért püspök "szenttéavatása" utáni években. Ekkor jött létre

István király kisebb és nagyobb legendája, melyek alapján Hartvik győri püspök még egy harmadikat is szerkesztett, továbbá az Imre legenda és Gellért kisebb legendája. László király legendája a XII. század végén keletkezett, Gellért nagyobb legendája pedig még később.

A legendák szerzői arra törekedtek, hogy a régi hősi mondákkal szemben új történeti tudatot fejlesszenek ki. E szerint a magyarság István óta jár csak helyes uton, az ezt megelőző pogány korszak pedig gyűlöletes. A kisebbik és nagyobbik István legenda egyaránt kifejti ezt a gondolatot. A nagyobbik legenda szerzője ezt írja:

"Az isteni kegyesség szempillantása a kárhozat és tudatlanság fiaira, az isten tiszteletét nem ismerő vad és kóbor népre, a Pannóniában lakozó magyarokra is az égből kegyesen alátékinthe, hogy akiket a keresztények kicsapongásainak megbosszulására ősi lakhelyeikből azelőtt örök és titkos végzése szerint a nyugati tartományokba kihívott vala, azokat az előre elvégzett idő bekövetkeztével, a gonoszság utjáról az igazság ösvényére, a sötétség éjéből az örök maradandó jutalom reményére vezesse."

A legendák egészen más eszményképet igyekeznek a magyarság elé példaképül állítani, mint ahogy azt a hősi mondák tették. István királyt, akiről tudjuk, hogy erőskezű, erőszakos uralkodó volt, aki fegyverrel szilárdította meg az új társadalmi rendet és fegyverrel védte meg hazánk függetlenségét, egy örökösen csak imádkozó, alamizsnát osztogató kegyes aggastyánnak ábrázolják. Konrád német császár hódító hadseregén aratott fényes győzelmét sem István hadvezéri erényeinek, hanem szűz Mária beavatkozásának tulajdonítja a legenda. Hasonlóképpen a László-legenda is hallgat a király személyes hősiességéről. Imre királyfi aszkétikus önmegtartóztató jellemét nem győzik eléggé magasztalni. "Mindent, mi a jelen élet javára lehet, a jövődő boldogság reményében semmibe vett ... Nagy erény ez, bámulatos erény!" - olvassuk az Imre legendában. A legendák hőseinek ilyen ábrázolása mögött az a szándék húzódik meg, hogy a nép számára a "tulvilági boldogság" érdekében a földi jólétről való lemondást, azaz a kizsákmányoltságba való belenyugvást népszerűsítsék. Az Imre-legenda egyik kijelentése mindennél világosab-

ban elárulja az egyház szándékait: "Tehát senkinek se legyen terhes a szegénység, mivel elválasztja az ur a szegényeket, kikről mondja: "boldogok a szegények, mert övék a mennyeknek országa. De azt se vitassa senki, hogy a gazdagok kizárandók isten országából." Gellért püspök legendája is boldognak mondja azt, "aki más hatalma alá vettette, tartozó szolgálatját, édesdeden, zugalódás nélkül, vígan teljesíti." A legendairódalom tehát félreérthetetlenül az uralkodóosztály érdekeit képviselte.

Legendáink értékét elsősorban az határozza meg, hogy - mint irott irodalmunk első alkotásai - mennyire jutottak előre az írói ábrázolás készségében, a meginduló irodalmi tevékenység milyen fejlettséget ért el bennük.

A legendákon belül is fejlődést figyelhetünk meg. A Zoerard és Benedek legenda a legrimitivebb típust képviseli: bizonyos esetek hallomás utáni feljegyzését. A Kálmán király korában készült legendák azonban már egy több évtizeden keresztül formálódott hagyományra támaszkodhattak és ennek következtében a közvélemény által formált gazdagabb anyag állott rendelkezésükre. A nagyobbik Gellért legenda pedig már egy népmondát is megörökít Csanád vezérről. A nagyobbik Gellért legenda és a László királyé már irodalmi források felhasználásáról is tanuskodik: a krónikák szövegeiből vesznek át részleteket. Végül a László legenda szerzője írói átvételekhez is folyamodott: külföldi legendákban olvasott motívumokat vett át és azokat Lászlóhoz kapcsolta.

Már ez a felsorolás is mutatja, hogy a legendák keletkezésénél többreüt irodalmi tevékenységről van szó, sőt a legendákban már az írói, szerkesztői szándék tudatosságának az első nyomai is megmutatkoznak. István kisebb legendájának előszavában az ismeretlen szerző pl. szerénykedik, a legendairást erejéhez nem mért feladatnak tekinti és fél, hogy az irigyek majd szétmarcangolják művét. Hasonlókat ir előszavában Hartvik püspök is: öreg ember már, a grammatikát, melyet valamikor jól tudott, már elfelejtette és ezért kéri a királyt, hogy védje meg irását az irigy bírálókkal szemben. Az író szóial itt meg először természetének problémáiról. Ezeket a kijelentéseket természetesen nem szabad tulértékelni, fejlett irodalmi életre, kritikára következtetni belőlük. Mindezek hozzátartoznak a középkori irodal-

T.026.52-Rsz.20.003.9.

lom sablonjaihoz, akárcsak a klasszikus műveltség némi emlegetése /a kisebb legendában: Pegasus, sofisták; Hartviknál: Priscianus stb./. Ezekben a szerény mozzanatokban mégis a szóbeliség fölé emelkedő irodalom első lépéseit kell látnunk, mégha idegen mankóra támaszkodik is.

Írói készséget árulnak el a legendaszerzők a jellemrajzok megalkotása terén, minden kezdetlegességük ellenére. Már a Zoerard-féle legenda is meg tudja eleveníteni az önmagát sajnargató remete alakját. A kisebbik és a nagyobbik István legenda pedig nemcsak terjedelmében különbözik, de István alakjának bemutatásában is; ez szintén arra vall, hogy a szerzők képesek voltak bizonyos egyéni ábrázolásra. Egyes jeleneteket egészen novellisztikussá fejlesztettek. Különösen a legkésőbbi nagyobbik Gellért legendában látunk erre példát. A munkadalt éneklő lánnyal kapcsolatos híres részletben pl. élcelődő párbeszéd, a környezet megrajzolása, a cselekmény tömörítése vall a szerző ügyességére. A népmonda hatására Csanád története is kerek elbeszéléssé válik ugyanitt. XI-XII. századi latinnyelvű legendáinkban tehát irodalmunk első szárnypróbálgatásait figyelhetjük meg.

Az állam és az egyház harca a nép ősi költészete ellen.

A korábban egységes magyar költészettől eltérően az állam és az egyház megszervezésének eredményeképpen most már mély szakadék választja el a nép továbbélő ősi, magyar nyelvű, iratlan költészetét az uralkodóosztály érdekeit szolgáló latinnyelvű egyházi irodalomtól. A nép énekeseit, akik a szolgaságba taszított dolgozó tömegek eszmévilágának adtak hangot, üldözni kezdték. Egy részüket utóbb királyi falvakba, állami ellenőrzés alá telepítették, a tovább vándorlókat pedig az egyház kiméletlenül üldözte. A feudalizmus első századaiból számos adatunk van ezeknek a népi énekmondóknak a működéséről. Forrásaink hol regósóknak, hol jocularoknak, hol igriceknek nevezik őket. Tisztátalan még e különféle típusokhoz tartozó énekesek egymáshoz való viszonya. A regósók talán kezdetben pogány papok utódai voltak, a XIV. században azonban a király szolgálatában találjuk őket; az igricek - a szó szláv voltából következően - talán az itt lakó szlávok énekesei; a magyar

hósi énekek megőrzői valószínűleg a joculatorok, Anonymus mindig őket említi. Az bizonyos, hogy az énekmondók hosszú ideig megőrizték a honfoglalás és a kalandozás mondáit, sőt új énekeket és mondákat is létrehozta a XI-XII. században. Ezekben a nép által tisztelt hősök tetteit énekeltek meg, a legendák és krónikák többnek a tartalmát meg is örökítették.

XI-XII. századi népmondáink közé tartozik Csanád vezér története, melyet a Gellért legenda őrzött meg, továbbá az Aba Sámuel királyról szóló mondai hagyomány. Aba Sámuel király azért volt különösen népszerű, mert kísérletet tett az új feudális rend felszámolására. Mondák keletkeztek királyainknak az országra törő német és kun hódítók ellen vívott győztes harcairól, így I. Endrének a németek elleni győzelméről a Vértes hegységben, majd László herceg hősi harcairól a kunok ellen. A nép mondákban örökítette meg egyes kiváló hősök emlékét, mint Zothmund buvárt, aki Pozsonynál megfurta a német császár hajóit, vagy Bátor Opust, aki a krónika feljegyzése szerint Bontondra emlékeztető félelmetes erejű hős. A krónikás szerint Opusnak "a gyors vagdalkozásban megmeredt a karja és a kardmarkolathoz tapadt", ami olyan szemléletes ábrázolásra vall, mintha egyenesen egy hősi énekből vették volna át. Gazdag mondai hagyományok, népi énekek keletkeztek a XI. századi királyok közötti trónviszályokról is. Így feltétlenül népi eredetűnek kell tartanunk az Endre és Béla között lejátszódó várkonyi jelenetről szóló elbeszélést. Népi ének nyomai csillannak át a Géza és László hercegnek Salamon királlyal folytatott harcáról szóló krónikás elbeszélésben is. Arany János és Négyesy László azt a feltevést is megkockáztatták, hogy talán egész összefüggő népi énekciklus is létrejött a XI. századi honvédő harcokról és trónviszályokról. Az említett eseményeknek a Képes Krónikában megőrzött feldolgozása erre enged következtetni.

Ez a továbbélő népi monda-költészet és a latin nyelvű egyházi irodalom határozottan ellentétes törekvéseket fejez ki. Ennek az ellentétnek azonban két oldala van. Egyrészt kifejezi a megbukott nemzetségi-törzsi társadalom és az új, a haladást képviselő feudális rend közötti ellentétet, és ebben az esetben az ősi pogány költészet, illetve ennek a folytatása képviseli az elhaló régít, az egyházi irodalom pedig a fejlődő

T.026.52.8Rsz.20.003.9.

ujat. De ugyanakkor a feudális uralkodóosztály kialakulásának kezdetétől fogva egy másfajta jellege is van ennek az ellentétnek: kifejezi a feudális társadalom alapvető jellegzetességét: a jobbágyok és földesurak osztályharcát. És ezt a szempontot tekintve a nép eszmevilágát tükröző szóbeli költészet az a biztos alap, melyre majdan annak a nemzeti költészetnek a "csarnoka" fog felépülni, amely a latinnyelvű egyházi irodalmat is elsöpri az utjából. Bonyolult dialektikus ellentmondásról van tehát szó, és ezért a haladás és reakció elemeit egyik oldalon sem lehet pontosan szétválasztani. Csak a fejlődés iránya állapítható meg biztosan: a népi énekesek kezdetben inkább a letűnt, bukásra ítélt társadalmi rend visszasírásának adhattak hangot, de amilyen mértékben szűnt meg a törzsi rendszer visszaállításának és a kereszténység eltörlésének a reménye, olyan mértékben váltak egyre inkább a földesuraikkal szünetnélkül harcoló jobbágyság énekeseivé. Az egyház pedig ezzel párhuzamosan válik, latinnyelvű hivatalos irodalmával együtt, a haladó társadalmi formáció támogatójából a reakció oszlopává. Az Aba Sámuelről szóló mondai hagyomány pl. feltétlenül az eltűnő régi rend visszakívánásából keletkezett, de később már a feudális osztálytársadalom ellentéteit fejezte ki a nép oldaláról.

A feudális társadalom alapvető ellentéte azonban nemcsak a népi költészet és a latin nyelvű irodalom szembenállásában tükröződik, hanem ez utóbbin belül is. A népi törekvések és a népi szemlélet az egyház által monopolizált írásbeliségen belül is utat tört magának. A tulnyomórészt egyházi és latinnyelvű középkori irodalom legjobb alkotásai ezért a valóságot tükrözik és hangot adnak a parasztság, valamint az uralkodóosztályon belüli elemek törekvéseinek. Ezt elsősorban középkori irodalmunk legfontosabb műfaja, a krónikairás bizonyítja.

Az őskrónika.

A magyarság történetét megörökítő krónikák az uralkodóosztály, illetőleg annak valamelyik csoportja érdekében keletkeztek, többnyire a királyi udvarban. Az uralkodóosztály egyes frakciói sohasem haboztak idegen, főleg német zsoldba szegődni hatalmi pozíciók szerzése végett. A krónikások mindig ezekkel a pártokkal szemben foglalnak állást és a hazát védő hő-

T.026.52-Rsz.20.003.9.

söket állítják előtérbe. A krónikák művészi értékei kezdetben a népmondák nagyarányu felhasználásának köszönhetőek, de később maguk a történetírók is tudtak már kerek, jól szerkesztett történeteket kidolgozni.

A királyi udvarban működő krónikások munkássága szervesen összefügg. Műveik között rengeteg összefüggés található, ugyanis minden krónikás felhasználta elődei műveit: a korábbi krónikát folytatta, vagy két megelőzőt egybeolvasztott; megcsontította vagy kibővítette azokat. Megbizóik érdekei szerint újra meg újra megrajzolták a magyarság multját, megváltoztatva a megelőző krónikásoktól átvett szövegek tendenciáját. A krónika-szövegek folyamatossága, a közöttük található összefüggések lehetővé tették a tudomány számára, hogy gondos filológiai és forráskritikai munkával megállapítsa krónikáink fejlődését. Legrégibb krónikáink ugyanis elvesztek, de a XIII.-XIV. századból fennmaradt művek szövegéből megközelítő pontossággal megállapítható, hogy mi az, ami valóban szerzőjük alkotása és mi az, ami korábbi időkből származik. Így a fontosabb elveszett krónikák tartalmát is rekonstruálni lehetett. Ennek köszönhető, hogy XI-XII. századi krónikáinkról is fogalmat alkothatunk.

A tudomány még nem tisztázta végleg, hogy mikor keletkezhett legrégibb krónikaszcvegünk. Az egyik feltevés szerint I. Endre király udvarában írták, aki mint az Árpádház hatalmának jogos örököse, élére állt a német császár hűbéresévé szállott Péter király elleni felkelésnek 1046-ban. Mikor Péter bukása után elfoglalta a trónt, uralma jogosságának a bizonyítására szüksége lehetett az első krónika megírására. Gyórrfy György idézett könyvében ezt az álláspontot képviseli. Mások a legrégibb krónikát I. László, vagy Kálmán király idejéből, a XI. század végéről eredeztetik, amikor már fejlettebbek voltak az íródalni viszonyok, hiszen legendáink nagy része is ekkor keletkezett. A XI. századi legrégibb krónikaszcveget asután a XII. században továbbfolytatták. Az egyik ilyen folytatás II. Géza /1141-1162/ korában készült. Az így kialakult XI-XII. századi krónikaszcvegeket nevezi a tudomány óskrónikának.

Az óskrónika szerzői tulnyomórészt ósi mondáink, illetve a XI. századi népi énekek alapján írták meg a magyarok tetteit. A nápi mondák hősi szemlélete bármennyire ellenkezett

T.026.52-Rsz.20.003.9.

is az egyház törekvéseivel, az egyházi szerzők kénytelenek voltak hozzájuk fordulni, mert írott források nem álltak rendelkezésükre. Csak a népi hagyomány alapján tudtak feleletet adni arra a kérdésre, hogy a magyarok honnan származnak és miképpen kerültek mai hazájukba. Ősi mondáinkat ezért ekkor jegyezték fel és ezek az őskrónikából kerültek át későbbi krónikáinkba Anonymus, Kézai művébe, vagy a Képes Krónikába.

A népi források mellett, amennyire ez lehetséges volt, igyekeztek az első krónikások írott emlékekre is támaszkodni. Valószínűleg ösztönzőleg hatott az őskrónika megírásakor az európai viszonylatban is legfejlettebb kievi krónika irodalom hatása. Az őskrónika több értesülése Györffy György kutatásai szerint orosz-bizánci forrásokra megy vissza. A krónikák hazafias és mondai elemei, valamint a krónikairás folytonossága szintén olyan jelenségek, melyek a kievi irodalmat jellemzik. Az orosz hatás különösen akkor valószínű, ha az őskrónika első változata már I. Endre udvarában készült, aki Kievben töltötte emigrációjának éveit, a kievi fejedelem lányát vette el feleségül és hazatérésekor orosz csapatokat és szerzeteseket hozott magával. Az orosz források mellett kimutatható Regino frank szerzetes világkrónikájának a használata is, ahonnan a magyar krónikás az állítólagos őshazáról szóló földrajzi leírást és a kalandozások néhány adatát vette.

Az őskrónika legszebb része az Istvántól László királyig terjedő évtizedek honvédő harcainak és trónviszályainak a leírása lehetett. Ezt a Képes Krónika őrizte meg számunkra, melynek Endre, Béla, Salamon, Géza és László királyokról szóló része általában a XI-XII. századi szövegek átvétele. Ezeket az eseményeket a krónikás három nagy ciklusba foglalta. Az első ciklus a Péter király elleni harcok történetét foglalja magában.

Szenvedéllyel és gyűlölettel ír a krónikás az országot eláruló Péter királyról. Az elüzött Péter helyére került Aba Sámuelről alkotott véleménye pedig elárulja a krónikás osztályálláspontját. Abáról azt írja, hogy mielőtt "helyzete biztos volt, türehetlenné kezdett válni és a nemeseket megvetve, gögösen dühöngött a magyarok ellen." A "magyarok" szón itt az uralkodóosztály tagjait kell értenünk, akik közül a király sokat kivégeztetett. A krónikás ezért nem is sajnálkozik a felett,

hogy a Péter visszahelyezésére haddal érkező német császár elől menekülő Aba Sámuelét megölték. Elárulja azonban, hogy a nép szerette ezt a nemesek ellen dühöngő királyt. Mikor halála után néhány évvel felásták ideiglenes sirját, "szemfedőjét és ruházatát rothadatlanul, sebhelyeit pedig begyógyultan találták" - írja. Ez az értesülése az Aba Sámuelről szóló népmondára vezethető vissza.

A másodszor uralkodó Péter ellen kitört nagy pogány-lázadás izgalmas, a tömegmegmozdulás erejét jól érzékeltető leírása következik ezután, majd pedig a Péter halálának megbosszulására érkező Henrik német császár csufos kudarcának története. Itt emlékezik meg a néphagyomány alapján Zothmundról, a hős buvárról, aki megfurta a császár hajóit Pozsonynál, valamint a Vértess hegységig nyomuló német sereg katasztrófájáról.

A Henrik felett aratott győzelemmel befejeződik az első eseménysorozat. Az István halála után válságba került fiatal magyar állam kiállta a megpróbáltatásokat, megvédte függetlenségét és békét teremtett. A krónika elbeszélésének kitűnő szerkezetét dicséri, hogy éppen az imént megteremtett béke záloga lesz a további viszályok kiindulópontja. Endre ugyanis a béke jeléül eljegyezte fiát Salamont Henrik császár leányával. Ez a tette pedig menthetetlenül az öccsével, Bélával való küzdelemhez, új frakcióharcokhoz vezetett. A császár ugyanis mindent elkövetett, hogy leendő veje örökölje a magyar trónt és ezért Endrét öccse ellen ingerelte, aki Salamon trónöröklését esetleg meggátolhatná. Feltétlenül művészi érzékre vall, hogy az események nem önkényesen követik egymást, hanem egyik a másikból szervesen következik: az egyik viszály megoldása szinte végzet-szerűen idézi elő az újabb küzdelmek megindulását. Endre és Béla viszálya alkotja az események második sorozatát. Ennek során meséli el a krónikás a kerek elbeszéléssé formált várkonyi jeletet, mely Arany János elismerését is kivívta. Endre és Béla küzdelmeinek leírásánál a krónikás természetesen Béla pártján van, hiszen most ő szállt szembe a bátyja által újra felidézett német intervencióval.

A legszebben kidolgozott harmadik eseményciklus a Salamon és a hercegek küzdelmének története. Ennek a résznek mű-

vészi érdemeire Négyesy László mutatott rá egyik tanulmányában /Árpádkori compositio/. Béla király halála után fiai, Géza és László hercegek a további trónvillongás elkerülése végett átengedik a királyságot unokatestvérüknek Salamonnak. A hercegeknek, s különösen Gézának a békeszeretete azonban nem akadályozhatta meg az újabb összetűzést, sőt éppen a trón átengedésében is megnyilvánuló nagylelkűség és türelem idézi majd elő az újabb viszályt. Eleinte azonban a király és a hercegek még együtt harcolnak az ország külső ellenségeivel. A krónikák legszébb lapjai közé tartozik a Kerlés-i /Cserhalom/ csata leírása, ahol megverték a kunokat, s ahol különösen kitüntette magát hősiességével László herceg. A görögök által védett Nándorfehérvár ostromának leírása pedig Arany Jánost helyenként egyenesen Homerosra emlékeztette. Az ostrom sok szép jelenete közül különösen a fogoly magyar lány hőstette emelkedik ki, aki életét kockára téve felgyújtotta a várat és ezzel kapitulálásra kényszerítette azt.

Az új bonyodalom ennél az ostromnál kezdődik. A várost védő görög herceg ugyanis, ismerve Géza türelmességét és szelidségét, hozzá küldte el követeit a vár feladása érdekében. Salamon ezt rossz néven vette és innen kezdve féltékenykedni kezdett Gézára. Ebben nagy része volt a méregkeverő Vid ispánnak, aki Salamont egyre inkább Géza ellen ingerelte, azt híresztelve, hogy Géza meg akarja szerezni a trónt. Vid ugyanis Géza hercegségére pályázott. A király és a hercegek közötti összecsapás elkerülhetetlenné vált. Négyesy helyesen emeli ki, hogy az eseményeknek ilyen bonyolítása igazi epikus kompozícióra vall: az új bonyodalom magukból az eseményekből, a körülményekből, a jellemekből fejlődik ki, minden véletlen, külső beavatkozás nélkül.

A Salamon király és a hercegek közötti küzdelem két nagy ütközetben a kemeji és a mogyoródi döntő csatában játszódik le. Ez a krónika legpompásabb része. A krónika tud jellemeket alakítani: a már eddig is békülékenynek, szelidnek megismert Géza, a kemeji csatavesztés után nem bizik a győzelemben: László bátorítja őt. László a történet legnagyobb hőse. Salamon táborában a gonosz, méregkeverő, hatalomra törő Vid ispán

és a becsületes Erneyei alakját állítja szembe a krónika. Vid alakja gyűlöletessé válik, Erneyeié viszont tragikussá, mert királyhűsége miatt kitart Salamon mellett, pedig tudja, hogy a győzelem a hercegek osztályrésze lesz. A csata után László herceg is megsejratja az elesett Erneyeit. Jól jellemzett emberi sorsok, jellemek bontakoznak itt ki. Különösen érdekes Salamon jellemzése, aki még a mogyoródi csata után is sokáig próbálkozik a trón visszaszerzésével, s közben egyre mélyebbre süllyed. Horváth János mutatott rá, hogy Salamon alakját a krónikás nem a Péterrel szemben használt gyűlöletet sugárzó hangon tárgyalja, hanem bizonyos részvétellel. Salamon úgy tűnik elének a krónikából, mint egy jobbra hivatott, bátor, tehetséges egyéniség, aki a csatákban is mindig a legveszedelmesebb helyet választja magának, de akit a körülmények mindig rossz irányba, egyre nagyobb bűnökbe s végül a bukásba sodornak.

Kitűnő ennek a résznek a kompozíciója is. A döntő mogyoródi csata leírása előtt Géza és László, valamint Vid és Erneyei beszélgetését úgy formálja a krónikás, hogy abból már előre sejthető legyen: a győzelem az igaz ügyért harcoló hercegeké lesz. Ezenkívül még számos előkészítő és késleltető mozzanat előzi meg a csata leírását, köztük csodás előjelek, ami az eseményeket szinte végzetszerűvé teszi. A bonyodalom egyetlen csomópontból indul ki és egy döntő esemény során úgy oldódik meg, hogy a cselekmény minden egyes szála befejezést nyerjen. A krónikás nemcsak arra törekszik, hogy bemutassa a küzdelem eldőlését, hanem arra is, hogy lezárja minden egyes szereplő sorsát.

A népi mondák, a hősi énekek hatását látta helyesen Arany János és Négyesy László a krónikarész heroikus jelleminek megalkotásában és a kitűnő epikus kompozícióban. Népi elemek felhasználására mutat a hármas szám gyakori szerepeltetése, Bátor Opus alakja, de leginkább az egész történet mély eszmeisége. A krónika mindig az igaz ügy diadalát ábrázolja. A kemeji csatában a sors a pusztulást juttatja osztályrészül a Gézát eláruló három főurnak. Vid, a főbűnös szintén megbűnhődik, elesik a harcban és bár a kegyes László herceg hajlandó volna a halott ellenségnek megbocsájtani, katonái ádáz gyűlölettel széthasítják holttestét. A nép bosszuja ez az áru-

lón, aki miatt annyi vitéz katonának kellett elpusztulnia. A hercegek győzelme egyuttal a nép győzelme is, mert Géza és László "cselédeket szedett össze, kaszásokat toborzott és ezeknek seregébe veti erejét". Nagyon jellemző, hogy míg Vid emiatt biztosra veszi a hercegek vereségét, addig Ernye tudja, hogy a nép támogatása a győzelmet juttatja majd Lászlónak.

A krónikás egész előadásán végigvonul a szeretet a magyar haza, a magyar föld egysége, a magyar katonák iránt. Mind a három eseményciklus azt bizonyítja, hogy az ország meg tudja védeni függetlenségét, ha egységes, viszont gyengévé és a hódítók martalékává válik, ha a frakciónarcok megosztják. Endre győzelme Péter felett, Béla és Endre felett, majd a hercegeké Salamon felett mind azt bizonyítják, hogy bukásra van ítélve az, aki önző hatalmi érdekből idegen hódítóknak szolgáltatja ki az országot: a nép elsöpri utjából. Mennyi figyelmeztetés van abban a gyönyörű jelenetben, amikor László a mogoródi győzelem után végigtekint a halottaktól borított csatamezőn és sirva fakad a lekasabolt magyar katonák láttára. Hiszen Salamon katonái is magyarok voltak és ebben a testvériségben, mint a krónikás mondja: "Magyarország haderejének nagy része elhullott".

Hazafias szellem és népi szemlélet sugárzik az őskrónika legszebb részeiből. Nem szavak hirdetik benne a hazafiságot és a nép erejét, hanem az események logikája, a kompozíció menete és a jelleme sorsa diktálja azt.

B./ IRODALMUNK A FEUDÁLIS TÁRSADALOM VIRÁGZÁSÁNAK IDEJÉN.

/ 1200 - 1440. /

1/ Krónikáink a XIII-XIV. században.

Krónikairódmunk fejlődésének új sajátosságai.

A krónika középkori irodalmunk vezető műfajává vált az őskrónika létrejöttével. A XII-XIII. századforduló időszakától kezdve krónikairásunk új utakra tért. Ennek magyarázatát a feudalizmus végleges kialakulásában és annak kulturális következményeiben kell keresnünk. A feudalizmus megszilárdulásával együtt járt az írásbeliség terjedése, hiszen az erősödő

állami és egyházi apparátus ügyei egyre bonyolultabbá váltak. III. Béla király az 1180-as években elrendelte, hogy minden előttte letárgyalt ügyről oklevelet kell kiállítani. Szükségessé vált így a királyi kancellária megszervezése és tisztviselőinek alapos kiképztetése különösen a jogtudomány terén. A megfelelő jogi tudást, külföldi egyetemeken, elsősorban a Párizsban lehe-tett megszerezni. A XII-XIII. századtól kezdve ezért egyre na-gyobb számban járnak magyarok a párizsi egyetemre, majd később a bolognaira, ahol behatóbban megismerkedtek Nyugateurópa fej-llett kulturájával. III. Béla uralkodását egyébként is nyugati orientáció jellemzi. Míg elődei többnyire a keleteurópai ural-kodóházakkal léptek rokon kapcsolatba, addig III. Béla felesé-ge már francia királylány volt, fiai és utódai pedig spanyol, illetve olasz fejedelmi családokból nősültek. A királynókkal mindig az udvari emberek népes csoportja is bejött az országba. III. Béla udvarában is sűrűn megfordulnak a francia lovagok, német krónikások, nyugati művészek. Erősödött az egyház befo-lyása is, a pápaság minduntalan beavatkozik az ország belügyei-be. Ezek a mozzanatok érthetővé teszik a nyugateurópai irodalom hatásának erősödését középkori irodalmunkban.

Meghonosodott nálunk a nyugati történetírás jelleg-zetes műfaja a gesta /geszta/. A gesta tudákosan szerkesztett, irodalmi igényességre törekvő történeti feldolgozás. A gesták szerzői művészi megformálásra, egységes kompozícióra töreked-tek, de nem a népmondák művészi elemeinek az értékesítésével, hanem iskolai tanulmányaik, klasszikus olvasmányaik felhasználásával. Gestát író krónikásaink egészen más álláspontot képviselnek a néphagyománnyal szemben, mint az őskrónika szerzője. Ők jogi és irodalmi tanulmányaikra, valamint a nyugateurópai krónikairóadalom ismeretére támaszkodva már nem kényszerülnek arra, hogy legtöbb értesülésüket a népmondákból merítsék. Harcot indítanak a népmondákkal szemben, megvetik az énekmondók és a parasztok "fecsegését", mint nem hiteles értesüléseket. Ugyanakkor az uralkodóosztály családjainak hagyományait, vala-mint a nyugati források adatait kritika nélkül elfogadják, ab-ban az igyekezetükben pedig, hogy az eléjük kerülő adatokban talált ellentmondásokat kiiktassák éppen ők követik el a leg-hajmeresztőbb tévedéseket.

Az 1200 körül működő Anonymustól kezdve a krónikások újabb és újabb történeti koncepciókat hoznak létre műveikben a szerint, hogy az uralkodóosztály melyik frakcióját, vagy rétegét képviselik. Megbizóik továbbra is az egyes királyok, akik azonban szintén az uralkodóosztály egyik vagy másik pártjának az emberei. Az egyes krónikások a magyar történelem újra meg újra való átértékelésénél mindig saját koruk társadalmi viszonyait vetítették vissza a múltba és ezáltal a honfoglaló magyarság társadalmában is feudális viszonyokat mutattak ki.

A XIII. századi gestairók a népköltéssel szembeni ellenséges álláspontjuk ellenére is előbbre vitték irodalmunk fejlődését. Az óskrónika művésziességében a krónikásnak még nem sok része volt, a XIII. századi gestairók azonban már önállóan tudnak művészi kompozíciót megalkotni. Ők irodalmunk első öntudatos írói, akik büszkén vallják az írás fölényét a szájhagyomány felett és - ha nevüket többnyire el is hallgatják - hangot adnak a tanult emberek mesterségbeli önértékének. Különböző társadalmi törekvések szolgálatában állanak, de az ország függetlenségét valamennyien védelmezik a bizánci, német, vagy a pápai világuralmi törekvésekkel szemben.

Az új típusú krónikások első képviselője az 1200 körül működő Anonymus.

Anonymus.

A személyével kapcsolatos több mint egy évszázados vitát Szilágyi Lóránd döntötte el "Az Anonymus kérdés revíziója" /Századok 1937/ c. tanulmányában. Kutatásai szerint a névtelenségbe burkolódzó Péter mester III. Béla kancelláriai jegyzője volt, majd a király halála után esztergomi prépost lett. Franciaországban végezte tanulmányait, a párizsi egyetemen jogot tanult, de ezt megelőzőleg - Győry János kutatásai szerint - valószínűleg Orleansban járt iskolába, ahol Párizssal ellentétben ekkor világiasabb szellemben tanítottak. Orleansban az ókori klasszikus szerzőket is olvasták és ezek hatása szemmel látható Anonymus művén. Sőt műve előszavában elárulja, hogy Dares Phrygius V. századi római író nyomán megírta a trójai háború történetét is.

1200 körül írt gestájának előszavában határozottan
T.026.52-Rsz.20.003.9.

állást foglal az írásbeliség mellett, szegyenletesnek tartva, hogy a magyar királyok és nemesek multjukat csak a "paraszток hamis meséiből, vagy az énekmondók fecsegő énekéből" ismerik. Előszava szerint egy tudós barátjának a felkérésére vállalkozik ennek a hiánynak a pótlására. A barátjára való hivatkozás azonban valószínűleg csak szokványos formula, művét királyi megbízás alapján írhatta.

A magyar nép történetét Anonymus Géza fejedelem koráig, tehát a magyar állam keletkezéséig mondja el, szakitva a korábbi mondai hagyományokkal és az azokat megörökítő őskronikával. Egyedül az Álmos-mondát vessi át, ezenkívül legfeljebb csak mondai töredékeket őriz meg. A népköltéssel való hadakozása során azonban számos értékes adatot közöl népi énekmondóink működéséről. A nyugati források adatai és saját értesülései, valamint a különféle adatok összezavarása folytán Anonymus egy egészen új származás és honfoglalás-történetet ad elő.

Nem fogadja el az eredetmondának azt az állítást, hogy a magyarok a Meotis vidékén éltek. A Volga-vidéki bolgár kereskedőktől tudott arról, hogy a magyarok keleten maradt része a Volga folyó vidékén él, ezért odahelyezi a magyar őshazát és a vándorlás utvonalt is ennek megfelelően rajzolja meg. Mivel pedig ebbe a képzelt utvonalba beleesik Oroszország akkori fővárosa, Kiev, megrendez egy nagy csatát a magyarok és a kievi oroszok között. Látjuk tehát, hogy a tényekkel teljes mértékben ellenkező, de logikus következtetéseket vont le Anonymus a rendelkezésére álló adatokból. Így az eseményeknek egy egészen új láncolata jön létre, középpontjában a sohasem létezett kievi csatával.

A magyarok feltételezett őshazáját ugyanakkor összekeveri az ókori Scitiával és a magyarokat pedig a szkítákkal. Justinus római történetíró egyik művének kivonata alapján részletes leírást is ad a szkíták földjéről és életéről, mint a magyarok elődeiről. Mivel tudja, hogy a szkíták sikeresen harcoltak egykor a perzsákkal és Nagy Sándorral, a magyarok dicsőségét ezekkel a győzelmekkel is öregbiteni próbálja.

A honfoglalás alkalmával, szerinte, nem a morva fejedelem volt a magyarok főellensége, mint ahogy azt a fehér ló mondája állítja, hanem Zalán és Mén Marót, a bizánci birodalom
T.026.52-Rsz.20.003.9.

két hűbérese. Erre az önkényes változtatásra valószínűleg a III. Béla uralkodását közvetlenül megelőző bizánci feudális expanzió szolgáltatta az okot. Mivel a gestairók jellegzetes tulajdonsága, hogy a saját koruk viszonyait, eseményeit visszavetítik a múltba, a Magyarország függetlenségét veszélyeztető bizánciakról feltételezi, hogy háromszáz évvel ezelőtt is uralkodni akartak ezen a földön. Ez egyben a bizánci törekvések elleni tiltakozás jele is lehet. Anonymus talán meg akarta mutatni, hogy a bizánci uralomnak Magyarország területén már a honfoglalás korában véget vetettek és itt többé keresnivalójuk nincs. Mindez oda vezetett, hogy megint egy új konstrukció jött létre: a Zalán ellen vívott háború, "Zalán futása", mely tehát nem népmonda, hanem Anonymus kitalálása, magával Zalánnal együtt. Ez egyébként a gesta legszebb része és ezért méltán ragadta meg Vörösmarty figyelmét.

A népi hagyomány és az őskronika szerint a fehér-ló átadása a föld, fü és víz fejében, szolgáltatta a jogcimet az ország megszállására. Anonymus a nyugati forrásokra támaszkodva határozottabb jogcímet velt felfedezni és ezért a "fehér ló" nála elvesztette szimbolikus értelmét, pusztán mint a Zalánnak küldött udvariassági ajándékok egyike szerepel, tizenkettedével. A magyar honfoglalás jogosságának bizonyítására Árpádot Attila hun király leszármazottjának tekinti, aki ily módon jogos örökségét veszi birtokba. Itt jelenik meg tehát először a hun-magyar rokonság gondolata, bár egyelőre még csak a fejedelmi családra korlátozva, de ez is meglehetősen zavaros, mert nincs összeegyeztetve az Álmos-mondával.

A magyaroknak a hunokkal való azonosítása a nyugati, főleg német krónikások találmánya, akik a kalandozó magyarok megjelenésekor azt hitték, hogy visszatérnek a hunok, akik néhány évszázaddal előbb ugyanígy égettek és pusztítottak. A hun név persze a megbélyegzés jele, hiszen ez a barbár hódító népgyűlöletes volt az európaiak szemében. A nyugati krónikások csulhatatlanságában naívan bizó Anonymus azonban rájött arra, hogy ezt az azonosítást a magyarság, illetőleg a fejedelmi család érdekében is ki lehet használni. Bár a hunokkal való teljes azonosságot még nem meri vállalni, Attilát, aki kétségtelenül nagy uralkodó volt és a nyugati kutfők is elismerték, bátran

megteszi Árpád ősenek, óriási mértékben megnövelve ezzel az Árpádház tekintélyét. Talán már Anonymus előtt kialakult ez a gondolat és ő csak írásban rögzítette, de ismerve Anonymus önkényes adatcsoportosításait, valószínűbbnek látszik Gyórfy feltevése, hogy az Attila-leszármazás az ő műve. Egyébként is éppen III. Béla alatt jártak Magyarországon olyan német történetírók, akikről a hun-magyar azonosítás gondolatát hallani lehetett. Mindenképpen téves azonban az a felfogás, mely szerint az uralkodóháznak ősi, még keletről hozott hagyománya volt az Attila-genealógia, ez teljesen ellentétben állna a totemisztikus eredetű ősi Álmos-mondával.

Anonymus tehát a fejedelmi ház történetét elődeinél szélesebben adja elő, minden eszközzel növelni igyekeztve annak dicsőségét. A fejedelmi ház multjának kiemelésével, az Attila származtatással, valamint a bizánc-ellenes vonatkozásokkal a bizánci befolyást megszüntető III. Béla pozícióját erősítette s egyben az ország függetlenségének ügyét is szolgálta. Sőt a gesta egyik érdekes mondatából arra következtethetünk, hogy Anonymus ott is fellépett a külföldi hatalmi törekvések ellen, ahol a király meghódolt. A rómaiak régi pannóniai uralmára gondolva egy helyen megemlíti, hogy Pannóniát a rómaiak legelőjének hívták. Ehhez fűzi hozzá érdekes megjegyzését: "És joggal mondhatták Pannónia földjéről, hogy az a rómaiak legelője, hiszen éppen most is a rómaiak legelnek Magyarország javaiból." A rómaiak alatt itt félreérthetetlenül a pápaságra céloz, amely ekkor hatalmasra fokozta Magyarország adókiizsákmányolását, amellyel szemben a király nem is tudott kellő ellenállást tanúsítani. Anonymus tehát a hazájához hű papok sorába tartozik, aki nem válik a pápa eszközévé, ha az országa ellen tör.

Anonymus nem elégedett meg csak a fejedelmi ház eredetének a megismertetésével. Előszava szerint is a királyok és a nemesek /főurak/ leszármazásáról akar számot adni, és megfigyelhető, hogy elsősorban a nagybirtokos osztály uralmát akarja történetileg alátámasztani.

Az uralkodóosztály hatalmának az alapja a föld magántulajdon volt. Ezeket a földeket többnyire rablással szerezték. A feudalizmus kiépülésekor égető kérdéssé vált az urak számára, hogy birtoklásuk jogosságát igazolják. Anonymus ezért T. 026.-52-Rsz.20.003.-9.-

igyekszik bebizonyítani, hogy korának nagybirtokosai a honfoglaló vezérektől származnak, akik a honfoglalás harcaiban szerzett érdemeik jutalmául Árpádtól kapták birtokaikat. Ez természetesen nem igaz, hiszen az új feudális uralkodóosztály nem a régi nemzetségi - törzsi vezetőréteg leszármazottja, hanem éppen ezzel szemben került uralomra, s jórészt Géza és István kíséretének alacsony származású tagjaiból jött létre. Anonymus vezéri földfoglalásai ezért tulnyomórészt hamisítványok. Felhasználta ezekhez az egyes családok hagyományait, amelyek már maguk is igyekeztek honfoglaló ősöt helyezni családfájuk élére. Ezeket a szóbeli értesüléseket nem röstelte átvenni az uralkodóosztály történetírója, pedig ezek sokkal távolabb jártak a hitelességtől, mint a népmondák. Sőt valószínűleg maga Anonymus is segítette őst faragni azoknak a családoknak, amelyek még nem találtak illet maguknak. Ilyenkor rendszerint az illető család birtokán található valamelyik helynevet eleveníti meg és az így életrehívott személyt tünteti fel a család ősnéne és a birtok megszerzőjének.

Anonymusnak ez a törekvése a honfoglalás történetének jelentős kibővítését eredményezte. Míg az őskronika a fejedelmeken kívül csak néhány honfoglaló vezért ismerhetett, addig Anonymus most benépesíti a honfoglalás korát képzelt alakok sokaságával. A számtalan honfoglaló vezér pedig a bevonuló magyarok ellenségeinek a megszorítását is szükségessé tette. Itt is a helynév módszer segítségéhez folyamodott. A Nyitra melletti Zobor-hegy alapján jön létre pl. a szláv Zobor vezér, az erdélyi Gyalu helységből pedig Gyalu román fejedelem. A korábbi krónikák valószínűleg egységes vonalú, a főcselekmények köré felépített kompozíciójával szemben így Anonymusnál egy sokfelé ágazó, bonyolult honfoglalástörténetet találunk. A politikai célzat tehát az irodalmi feldolgozás alapvető megváltoztatására, jelen esetben az egységes kompozíció elrontására vezetett.

Anonymus nem tudta szervesen és művészi módon összeilleszteni a honfoglalás főcselekményét, a fejedelem harcait a vezéri földfoglalások epizódoszerű történeteivel. Részleteiben azonban jól tudott szerkeszteni: a magyarok vándorlásának újszerű leírása, Zalán futásának története, vagy az epizódok kö-

zül Töhötöm erdélyi hadjárata sikerült epikus kompozíciók. Természetesen ezekben a részekben sem a népelemek hangja, színes, szemléletes fantáziája csendül fel, hanem az iskolai tanulmányok, klasszikus olvasmányok hatása és Anonymus saját írói készsége. Álmos alakját a trójai háború hőseitől kölcsönvett motívumokkal rajzolja meg Anonymus. A kievi csata leírásában pedig egy Nagy Sándor regényt követ: Álmos szónoklata a csata előtt és magának a csatának a leírása is antik mintákra utal.

Bár Anonymusnak ez az eljárása irodalmunk újabb fejlődéséről, magasabb fejlettségi fokáról tanuskodik és helyenként meglepően szép részleteket eredményez /különösen kiemelkedik Árpád győzelmi ünnepének lovagi környezetbe helyezett szép leírása/, mégis nélkülözi a népmondákon alapuló korábbi krónikaszővegek változatosságát, az ábrázolás szemléletességét, az egyes alakok jellemének az események forgatagával való összefüggését, amelyek olyan elevenné tették a XI. századi viszályok történeti feldolgozását. A naiv szépség helyét Anonymusnál az ügyes isklás szerkesztés foglalja el.

Nagyok az érdemei. Ő az első olyan magyar író, aki bátran alakítani meri és tudja művének tárgyát. Ő az első, aki a nyugateurópai, illetőleg a klasszikus szépirodalmi elemeket felhasználja és ezzel irodalmunk látókörét kiszélesíti. Nevezetes szerepet játszott nemzeti irodalmunk későbbi fejlődésében is. 1746-ban jelent meg először nyomtatásban és attól kezdve a magyar történet iránti érdeklődés felkeltésében óriási jelentősége volt. Egyik ihletőjévé vált a XVIII-XIX. századi nemzeti mozgalomnak és nemzeti irodalomnak.

A hun-magyar krónika.

A XIII. század második felében tovább fejlődött hagyományos krónika, illetve gesta irodalmunk, tükrözve a társadalom fejlődése során végbement változásokat. A XIII. században véglegesen kialakult a feudális uralkodóosztály belső rétegződése. A közép- és kisnemességnek állandó harcot kellett folytatnia jogainak biztosításáért a nagybirtokosok ellen. Ennek a harcnak az eredménye volt az aranybulla és az ekkor kialakult nemesi vármegye is. Mivel a nagybirtokos oligarchia a király érdekeit is veszélyeztette, szükségszerűen létrejött a

király és a kisebb nemesség laza szövetsége. Bár IV. Béla különösen a tatárjárás után kénytelen volt az oligarchákra és a főpapságra támaszkodni, élete végén egyre erősítette kapcsolatait a kisebb nemességgel. A királynak ezért nem felelhetett meg már ekkor Anonymus gestája, amely tulságosan kedvezett a nagybirtokosoknak. Olyan új történeti feldolgozásra volt szükség, amely jobban kiemeli az uralkodóház szerepét és inkább a középnemesség helyzetét erősíti. Az országot ért tatár és német támadások is kívánatosá tették a magyar állam létének és jogosságának egy sokkal szélesebb történeti megalapozása, mint amit a fehérlő monda, vagy pedig az Anonymus által éppen felvetett, de ki nem dolgozott Attila-Árpád rokonság nyújtott. Anonymus különben is meglehetősen tisztázatlan történetkonceptiót hagyott hátra. A fejedelmi család Attilától való származását nem hangoztatta össze az ősi Álmos mondával és egyáltalán nem beszélt arról, hogy az uralkodói lesszármazáson túl, van-e más kapcsolat is a magyar és a hun nép között.

IV. Béla gestairója az u. n. hun-magyar krónika megírásával igyekezett megoldani ezt a sokoldalú és nehéz feladatot. A hun-magyar krónika 1270 körül készült, szerzője Gyórfy György jól megindokolt feltevése szerint Ákos mester volt, aki mint székesfehérvári érkanonok, királynői kancellár, majd csaknem husz évig mint budai prépost működött. A hun-magyar krónika sajnos nem maradt fenn, de tartalmáról fogaimat alkothatunk az anyagát megörökítő későbbi krónikákból, különösen pedig Kézai Simon gestájából, amely a hun-magyar krónikából készült kivonat. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a hun-magyar krónika szerzője az őskrónika valamelyik XII. századi folytatását vette alapul, azt megtoldotta a XII. és XIII. századi események szűkszavú elmondásával, az eredetmonda és a magyar honfoglalás köze pedig beiktatta a hunok történetét.

A huntörténetet sokáig népmondai eredetűnek tartották, de kb. két évtizede a forráskritika kimutatta, hogy minden mozzanata írott forrásokra megy vissza. A huntörténetből hiányoznak mindazok az elemek, melyek az őskrónika népmondákon alapuló helyeit jellemezték. A huntörténet éppolyan tudós csinálmány, mint Anonymus elbeszélése a kievi csatáról, vagy Zalán futásáról, csak sokkal jobb, sokkal meggyőzőbb. Az Anonymusnál ol-

vasható Attila-Árpád genealógiát a krónika szerzője a magyar és a hun nép azonosságának következetes elméletévé fejlesztette. A Kézai gestájában megőrzött szöveg alapján a hun-magyar krónika szerzője ezt az alábbi módon oldotta meg:

Árpád genealógiáját - természetesen teljesen légből kapott adatokkal - pontosan kidolgozta: meghatározta összes őseit egészen Attiláig, majd innen az eredetmonda Ménrótjáig, sőt tovább egészen a bibliai Noéig. Mivel a magyar és hun népet teljesen azonosnak tartja, a hunok betörését Európába a magyarok első kijövetelének nevezi, a tulajdonképpeni magyar honfoglalást pedig csak a másodiknak. Így az elbibliásított eredetmonda és a magyar honfoglalás közé beiktatott hun história a magyar történet szerves részévé vált.

A huntörténet megszerkesztésénél elsősorban nyugati forrásokra támaszkodott, amelyekben bőven talált a hunokra vonatkozó adatokat. A művében található sok német név és a germán hősi epika egyes hőseinek /pl. Berni Detre/ gyakori szereplése arra mutat, hogy ismerte és felhasználta a Niebelung-éneket is. Ezenkívül az őskrónikának és Anonymusnak számos a magyarokra vonatkozó adatát is átvitte a huntörténetbe. Így pl. Szovárd honfoglaláskori vezért egyszerűen Attila táborában szerepelteti, sőt egyes korabeli családok képzelt őseit is hun kapitányokká lépteti elő, hogy ezzel is szaporítsa az írott forrásokban csak gyér számban található hun vezérek számát és egyben öregbítse egyes barátainak és pártfogóinak dicsőségét. Még az archeológiai emlékeket is megszólaltatta: a váli völgyben lévő római oltárkőt pl. Keve hun vezér állítólagos siremlékével azonosítja. A Pannóniában meghalt Attila és az évezádok múltán újra keletről érkező magyarok között pedig úgy teremtetett kapcsolatot, hogy a honfoglaláskori Csaba vezért, aki Anonymus szerint a X. században magyarjaival együtt Görögországba költözött, Attila korába helyezte és Attilának azzal a fiával azonosította, aki Jordanes gót történetíró szerint a hun birodalom bukásakor keletre menekült. Csabától származott azután a hun-magyar krónika szerint Álmos, aki másodszor kivezette a magyarokat ősi hazájukból Attila örökségének birtokbavételére és a hun birodalom bukásának megbosszulására. A hunkoncepciót zavaró Álmos mondát természetesen teljesen mellőzi, de annyira már nem volt következetes, hogy a fölöslegessé vált fehér ló mondát is kiiktassa.

T. 026.-52-Rsz.20.003.-9.-

tassa.

A huntörténet a magyar állam és az uralkodóosztály vélt történeti jogainak széles bizonyítását adta. A magyarság a hun világbirodalom örököse, a király Attila egyenes leszármazottja lett. Mindez nyílt megtagadása volt az István legendák szemléletének, az egyház hivatalos felfogásának. Hiszen a gesztairó a magyarság pogány multját nemcsak rehabilitálta - amit már elődei is megtettek - hanem messzemenően kiterjesztette azt, a magyarság történetének súlypontját a kereszténység felvétele előtti időre helyezte. Sőt közvetlenül is csökkenteni igyekezett István király alkotásának, általában a kereszténység felvételének jelentőségét. A hun-magyar krónika szerint a kereszténységet István idegenek, németek tanácsára vette át és ezzel a magyar "nemeseket" nemcsak elnyomta, hanem az idegeneknek is kiszolgáltatta.

Ez egyben a köznemesi álláspont érvényesítése volt. A huntörténet az államalapítás előtti kort úgy jellemzi, hogy akkor a szabad magyarok közössége, a "communitas hungarorum" volt a hatalom birtokosa. Ez az egységes magyarság voltaképpen a nemességnek a multba visszavetített osztatlan közösségét jelenti. Mig Anonymus már a honfoglalás korában is megkülönböztet főurakat és nemeseket, addig a hun-magyar krónika szerint ez csak Géza és István korában következett be, amikor a "nemesekeket" szolgaságba vetették, vagyis megkezdődött a nagybirtokosok hatalmaskodása. Így tehát Ákos mester teljesen megváltoztatta Anonymus elgondolását. Mig Anonymus a nagybirtokosokat származtatta a honfoglaló magyaroktól, addig IV. Béla krónikása a köznemesekeket. Ez a köznemesi álláspont azonban nemcsak a nagybirtokosokkal szemben határolja el magát, hanem természetesen a néptől is. "Szolgákká", vagyis jobbágyokká szerinte azok a magyarok lettek, akik nem voltak hajlandók harcolni a közösség érdekében. Az osztályelnyomás jogosságát ezzel a kitalálással szentesíti.

○

Bár a huntörténetnek a történeti hitelességhez nincs sok köze, mégis fontos alkotás, mert kifejezi korának törekvéseit és elismerésre méltó írói teljesítmény. A sokféle adatból logikus, világosan átgondolt koncepció jött létre. A szerző az epikus szerkesztésben fejlett készséget árul el: elől a nép e-

T.026.52-Rsz.20.003.9.

radete, a hun kapitányok honfoglaló marcai, utána Buda és Attila előtérbejuttatása, a testvérviszály, majd Buda megölése; ezt követik Attila diadalmas hadjáratai, a világ meghódítására irányuló terveire pedig rögtöni véletlen halála; majd fiainak a viszálya, a birodalom összeomlása, Csaba keletre költözése és azután új kiindulás Attila örökségének visszafoglalására. Igaza van Horváth Jánosnak: "ez tagadhatatlanul érdekes, célja felé izgatva haladó koncepció, az elképzelés figyelemreméltó műve s tragikus költői sugalmak rejtekeznek benne." Ezeket a "költői sugalmakat" érezte meg Arany János, amikor hun eposzát megírta.

A hun-magyar azonosság elméletének irodalmi kidolgozása annyira sikerült és meggyőző volt, hogy a magyar történetírás egészen a XIX. századig nem tudta kivonni magát igézete alól. A hun-magyar azonosság közhit, nemzeti tudat lett és ezzel a hun-magyar krónika későbbi nemzeti történetírásunk alapja.

Kézai Simon gestája.

A hun-magyar krónikából Kézai Simon mester, Kun László király udvari papja, aki valószínűleg külföldi egyetemet is végzett, 1285 táján egy kivonatot készített, beletoldva néhány önálló részletet is. A hunokra vonatkozó részt szinte teljes egészében átveszi, a honfoglalás utáni részeket azonban igen erősen megrövidíti, /pl. a hun-magyar krónikában bennefelejtett fehér ló mondát is kihagyja/ és ezzel a hun vonatkozásokat még jobban előtérbe állítja, mint elődje. Ez megfelelt a pogány kunokkal cimboráló Kun László érdekeinek. Végül megtoldotta a hun-magyar krónikát Kun László tetteinek magasztaló leírásával, valamint két függeléssel.

A királyhoz intézett előszavának bevezető sorai, valamint Kun László uralkodásának feltűnően részletes kidolgozása mutatja, hogy elsősorban dinasztikus célokat szolgál. Az oligarchiával szemben Kun László is a közép- és kisnemességet próbálta felhasználni, a főpapsággal szemben pedig támogatta a városok harcát. Az egyházzal különösen feszült volt a viszonya a pogány kunokkal való cimborálása miatt. Érthető ezért, hogy Kézai egyrészt még jobban kiemeli a hunokról szóló részt és a magyar történetnek a középpontjába Attilát állítja, másrészt pedig fokozott érdeklődést tanúsít a különböző alsóbb

társadalmi osztályok iránt. Két függeléke közül az egyik a jövővény nemesekről szól, ennek az anyaga már a hun-magyar krónikában is bent volt, a másik viszont a "szolgák" eredetét tárgyalja: ez önálló alkotása. Bár a rabszolgákról, jobbágyokról szóló állításai távolról sem felelnek meg a történeti tényeknek, Kézainak ez a szokatlan érdeklődése a társadalom valamennyi rétege iránt ebben a korban szinte egyedülálló.

Műve kidolgozásának indítékai között a hazafias önérzetnek is szerepe volt. Előszavában elmondja, hogy egy német történetíró azzal rágalmazta a magyarokat, hogy azok lator ördögöktől és bizonyos kétes erkölcsű nőktől származtak, a magyarok harcai közül pedig mindég csak a szerencsétlen kimenetelűeket sorolta fel, elhallgatva győzelmeiket. Kézai meg akarja cáfolni ezeket a rágalmat, művével. A magyarok, illetve hunok származására vonatkozó rágalmat azzal utasítja el, hogy az ördögök szellemek, a szellemek pedig nem tudnak embert nemzeni; ezért a magyarok is, mint minden más nép férfitől és asszonytól erednek. Kézai tehát a természet törvényeire való hivatkozással száll szembe ellenfelével. A babonaellenesség korai megnyilvánulása ez és a természettudományos megfigyelés szikrája villan itt fel. Ugyanez a még naiv kritikai érzék jelentkezik a Lehel-mondáról szóló bírálatában is. Az augsburgi csata történetét és Lehel halálát nem a hun-magyar krónikában olvasott mondai elbeszélés alapján meséli el, hanem a történeti tényeknek megfelelően és csak ezután jegyzi meg, hogy "némelyek" szerint Lehel kürtjével agyonvágta a császárt. Ezt azonban nem hiszi el, sőt gyengeelműnek tartja, aki ilyesmit elfogad, "mert a büns személyeket megkötözve viszik a fejedelem színe elé". Ez a naiv ellenérv szemlélteti legjobban középkori történetíróinknak azt a bizonyos kritikai érzékét, amely Arany szerint mondáink pusztulását okozta.

A Képes Krónika.

A XIV. században krónikásaink már nem hoztak létre új történeti koncepciót: az eddigi anyag összefoglalására törekedtek. A hun-magyar gestát a XIV. század első felében minora szerzetesek továbbfolytatták, megörökítve az Arpádhoz kihalását követő zűrzavaros évek eseményeit; valamint Róbert Ká-T.026.52-Rsz.20.003.9.

roly uralkodásának legfontosabb mozzanatait. Sok szép részlettel bővült így a hagyományos krónikaanyag. A korona megtalálása, Szécsi Dezső önfeláldozása, Zách Felicián merénylete mind jól megkomponált kerek kis elbeszélések. Az így létrejött meghosszabbított hun-magyar krónikát *Chronica Hungarorum*-nak nevezzük, valamennyi későbbi krónikánk ezen alapul. A legnevezetesebb ezek közül a Képes Krónika, melyet Nagy Lajos megbízásából 1358-ban valószínűleg Kálti Márk székesfehérvári órkanorok szerkesztett.

Kálti nem sok eredetit alkotott. Mindössze a magyarok bibliai eredeztetését dolgozta ki részletesebben /az eredetmonda Ménrótját a bibliai Nimróddal azonosítva/. Rendkívül nagy jelentőségű azonban az a tette, hogy az óskrónika II. Géza korabeli folytatásából számos részt beleolvasztott a művébe. Ilymódon a Képes Krónika őrzött meg legtöbbet régi krónikaszcvegeinkből és valamennyi fennmaradt krónikánk között a legszebb, leggazdagabb lett. Szinte csokorba kötve együtt találjuk itt mindazt, ami krónikairódalunkban irodalmi érték: az ősi mondákat, a hüntörténetet, a királymondákat, a XIV. századi novellisztikus részleteket.

Bár Kálti kimutathatóan alig változtatott az elébe kerülő krónikaszcvegeken, fel kell tételeznünk, hogy volt irodalmi érdeklődése, a regényes történetek iránti vonzódása. A II. Géza-kori krónika anyagának a beolvasztásánál közvetlen politikai célok aligha játszhattak szerepet, de ha figyelembe vesszük Nagy Lajos udvarának lovagi szellemét, akkor már inkább érthető pl. Salamon és a hercegek harcainak a kiegészítése. Lajos királynak amugy is a bátran, hősiesen küzdő László király volt az eszményképe. A hősi ideálok, a regényes lovaghistóriák összegyűjtése így szervesen beleillik Nagy Lajos korának világába.

Kálti Márk művét - valószínűleg Lajos király könyvtára számára - 1370 körül diszes formában lemásolták és nagyszerű illusztrációkkal u. n. miniatúrákkal látták el. Ez a másolat maradt fenn, ezért nevezzük Képes Krónikának. Mivel hősi, honvédő küzdelmekről szóló, irodalmi feldolgozásra méltó anyagot leginkább itt találtak a régi magyar mult iránt érdeklődő íróink, a Képes Krónika igen nagy szerepet játszott ujabbkori nem-

T.026.52-Rsz.20.003.9.

zeti irodalmunk kialakulásában.

A történetírás új műfajainak megjelenése.

A hagyományos krónika, illetve gesta műfaj mellett a XIII. században megjelenik már a történetírás egyik fejlettebb műfaja is. Az olasz származású Rogierius mester, később spalato-i érsek, kis történeti monográfiát írt a tatárjárásról Siralmas Ének /Carmen miserabile/ címen. A tatárok betörésekor kanonok volt Nagyváradon, ahonnan az erdőbe bujdosott, de később tatár fogságba esett. Kb. egy évig tartózkodott a tatárok között, állandó halálos veszélyben; csak a tatárok kivonulásakor tudott megszökni. Személyes élményeit és másoktól szerzett értesüléseit valószínűleg 1243-44 telén foglalta írásba pártfogója Pecorari Jakab preboste /Itália/ püspök számára latin nyelven.

Rogierius élesszemű, művelt író, aki bevezetésében helyesen világítja meg azokat a társadalmi és politikai okokat, melyek az országot védtelenné tették a barbár támadással szemben. A korábbi, sőt jóideig még a későbbi hazai latin irodalomban is ismeretlen fejlett okmányozó módszert követ. Művében hű és a valóságnak lényegében megfelelő képet ad az ország helyzetéről és a tatárok pusztításairól. Középkori történeti munkáink közül a Siralmas Ének állja ki leginkább a hitelesség próbáját.

A tudományos leírásra törekvő igény nem ölte meg az író. Egyes fejezetei, különösen a legutolsó, amely a tatárok kivonulását, saját szökését, majd az elnéptelenedett, felégett országban való vigasztalan bolyongását örökíti meg megrázó élményeken alapuló leírás, elemi erővel idézi emlékezetünkbe a borzalmas pusztítást. A krónikások általában

távolról szemlélték az eseményeket, ők maguk nem vettek részt bennük, többnyire amúgyis csak a multról írtak. Rogieriusnál viszont a történetek az író szubjektív élményein keresztül vetítődnek eléink. Ő átéli mindazt, amit ír. Munkája ezért nemcsak becses történeti forrás, hanem fejlett stilusérzékkel, ritmikus prózában megírt érdekes, élményszerű emlékirat is.

A történetírás új útjait egyengeti Nagy Lajos udvarának Kálti Márk melletti másik történetírója, Küküllej János is. Eredeti nevén Tótsolymosi Apród János kancelláriai tisztviselő volt, majd kükullei főesperes, érseki helynök és a király káp-

lánja. Lajos halála után megírta a király uralkodásának történetét. A krónika-irodalom hagyományos modora helyett a tényekre támaszkodó hiteles életrajzot igyekszik adni. Munkája részben már a következő korszak előhírnöke, nem igyekszik névtelenségbe burkolódzni, mint legtöbb középkori írónk, hanem az utókor elismerésére számít. Művének előszavában a vallásos gondolkodástól eltávolodva a hírnévnek tulajdonít nagy szerepet, könyvének a célja is éppen a király hírnevének biztosítása, az utódok nagy tettekre való buzdítása. Mindez már a humanizmus előfutárává teszi Kükülleit, aki az antik szerzőket is felhasználja, a bevezetésében Aristotelest és a római hadirót Vegetiust idézi.

XIV. századi történeti mondáink.

A mondákkal szoros kapcsolatban álló krónikairásról szóló fejezetben számolunk be azokról az új XIV. századi mondákról is, melyek feljegyzésére csak később, a XV. vagy a XVI. században került sor. A népi epika a XIII-XIV. században is továbbfejlődött. Mondák keletkeztek a tatárjárás pusztításairól, de különösen a XIV. század végére ért el újabb jelentős fejlődési fokra népi epikánk. Az a világiasabb hősi szemlélet, amely a Képes Krónika szerkesztésében érvényesült, és amely áthatotta Nagy Lajos lovagi udvarát, kedvező talajt teremtett a hősi mondák keletkezése számára. Adatok vannak népi énekmondóknak a királyi udvarban való szereplésére és énekmondók foroghattak az egyes főúri családok váraiban is. A szovjet tudomány eredményei szerint a vándorénekesek alkalmazkodtak ugyan esetenként királyi, vagy főúri megbízók igényeihez, de állandó kapcsolatban maradtak a néppel, és az udvarban is a nép hangját képviselték. Ilyenek lehettek a mi XIV-XV. századi énekmondóink is.

A királyi udvarban valószínűleg a nép előtt is tisztelt hős László királyról, Nagy Lajos eszményképéről énekelték. Lászlóról új mondák születtek ebben az időben: egy tatár betörés alkalmával - a monda szerint - László nagyváradi szobra megelévedett és a halott király a csatába sietett, hogy győzelemre segítse a magyarokat. Az új László-monda batása megfigyelhető a XV. századi híres László-éneken és Janus Pannonius "Bucsu Váradtól" c. versében is.

A fennmaradt mondák nagyobb része azonban királyel-

lenes tendenciája, egyes lázadó főurakat népszerűsít, vagy nevetségessé teszi a királyt. Igaz, hogy a király és a lázadó feudálisok közül mindig az ország egységét és a központi hatalmat védő király képviseli a fejlődést; a nép azonban nem tudhatta megítélni, hogy az uralkodóosztály csoportjai közül melyik a nagyobb ellensége: gyűlölte az egész elnyomó rendszert, melyet az élén álló király személyesített meg a szemében. A király elleni feudális lázadók így rokonszenvenné váltak, különösen, ha kitűntek erkölcsi nagyságukkal, bátorságukkal.

Monda keletkezett a becsülete védelmében a királynét meggyilkoló Bánk bánról és a merényletet megkísérlő Zách Feli-ciánról. A Képes Krónika szerint Zách a "békeháborító és konkolyhintő ördög" sugallatára akarta Róbert Károly királyt családjával együtt kiirtani; a monda szerint azonban ezzel leányának meggyalázását akarta megbosszulni. A XV. század elején monda keletkezett a Zsigmond király ellen lázadó Kontról, aki nem volt hajlandó megalázni magát a király előtt és hősként, rettenthetetlenül nézett szembe a halállal a vérpadon. Kont történetét - valószínűleg népi énekesek nyomán - Thuróczy János krónikája örököltette meg.

A XV. század elején jött létre a Tar Lőrinc pokoljárásáról szóló érdekes történet. Tar Lőrinc Zsigmond korabeli főúr volt, aki meglátogatta Irországbán "szent Patrick purgatoriumát". Ez egy barlang, melyben különböző kigőzölgések miatt az oda belépők elájulnak és zavaros álmokat élnek át. Ez a természeti jelenség vallásos babona keletkezésére adott alkalmat, mely szerint a barlang látogatói a tulvilágba, a mennyországba és a pokolba nyerhetnek bepillantást. A jelenség magyarázata igen egyszerű: a zarándokok hosszú bójtölés után, testileg kimerülve, a tulvilági látogatás iránti felfokozott izgalommal léptek a barlangba. A gázok és a kimerültség következtében hamar elájultak és mivel agyuk az elképzelt tulvilág képze- teivel volt tele: erről álmodtak. Mikor magukhoz tértek és kijöttek a barlangból, azt hitték, hogy valóban megtörtént, amit öntudatlan állapotban átéltek. Történeti tény, hogy a magyar Tar Lőrinc is meglátogatta a barlangot, majd elmesélte tapasztalatait, a tulvilágon tett utazását. Latin ének készült beszámolója nyomán és a jelek szerint magyar népi elbeszélés,

monda is, melyet Tinódi Sebestyén jegyzett fel Zsigmond királyról szóló históriás énekében. Meg tudjuk ebből, hogy Tar Lőrinc a pokolban látta azt a tüzes kádat is, melyet Zsigmond királynak készítettek erkölcstelen élete miatt. A király ugyancsak megijedt, mikor ezt Tar Lőrinc tudomására hozta. A király "tüzes nyoszolyáján" kívül Tar Lőrinc a népet sanyargató főurakat, nemeseket, hamis dézsmát szedő főpapokat is látott a pokolban.

Az ebben az időben keletkezett népmondáink közül a Toldi-monda a legszebb és legjelentősebb. Toldi Miklós történeti személy, feudális főúr, aki híres volt nagy erejéről. A népképzlet a tényeket mesés elemekkel keverve óriási erejű és nagyvitézségű mondai alakot formált Toldiból és nemesi származása ellenére valósággal paraszti hőssé tette. Gőgös bátyjával való ellentétében az uralkodóosztály és a nép közötti harcot személyesítették meg. Toldival szemben a monda neveltségessé teszi a királyt, szembeállítja a király pipogyaságát a nép hősségének bátorságával és erejével. A Toldi-monda évszázadokig élt a nép ajkán, a XVI. században Ilosvai Selymes Péter írásba is foglalta. Ilosvai éneke és az élő néphagyomány alapján írta meg Arany János is nagyszerű Toldiját.

A feudalizmus virágkorának népi epikájára általában jellemző, hogy hőseik az uralkodóosztály olyan tagjai, akiket a nép valamilyen okból eszményképének tekinthetett. Tetteik megéneklésén, az uralkodóosztályon belüli ellentétek ábrázolásán keresztül az énekmondók a nép törekvéseit és vágyait juttatták kifejezésre.

2./ A latin nyelvű vallásos költészet.

Az iratlan népköltészeti alkotások mellett a költészet is latin nyelven jelenik meg először irodalmunkban. A XIII. századból ismerjük első jelentősebb latin nyelvű verseinket. Valószínűleg a megelőző két században is voltak latin nyelvű eredeti vallásos verseink, pl. himnuszok egyes magyar "szentekről", de az Európaszerte elterjedt középkori keresztény latin nyelvű líra igazában a XIII. században vert nálunk gyökeret. A sok költői szépséget tartalmazó középkori himnuszköltészet megjelenése kétségtelenül irodalmunk gazdagodása volt. A

himnuszköltészet meghonosodásával a lírai kifejezés gyakorlottsága, sokrétősége, és gazdagsága; évszázadokon keresztül kifinomult formák és fejlett verselési gyakorlat /pl. a rim használata/ vált irodalmunk sajátjává. Ez a fejlett formai készség eredeti latinnyelvű verseinkben is megvan, s ez a latin vallásos énekköltészet babáskodik majd a népköltészetre támaszkodó magyar nyelvű műköltészet megszületésénél. Középkori latin nyelvű vallásos verseink legjava korántsem elvont kegyes elmélkedés csupán. Híven reagálnak a társadalmi harcokra, történeti eseményekre. Megfigyelhetjük ezt már legkorábbi jelentős eredeti latin versünkben is.

Siralomének a tatárdulta Magyarországról.

1241-ben, vagy 1242 elején, valószínűleg a Dalmáciába menekült IV. Béla környezetében írták a "Siralomének a tatárdulta Magyarországról" c. verset /Planctus destructionis regni Hungariae per Tartaros/. A vers keretét az a gondolat adja meg, hogy a tatár hordák sikere a magyarok bűneinek a következménye; a tatárokat azért szabadította isten a magyarokra, hogy ezzel bűneiket ostorozza. Igen gyakori a keresztény irodalomban ez a gondolat. Régebben a nyugateurópai krónikások a pogány magyarok megjelenését is így magyarázták, a magyar irodalomban pedig egészen Zrínyi Miklósig igen nagy szerepet játszott ez az elképzelés.

A vers alapgondolata szinte kötelezi az író, hogy bírálja az ország állapotát, megmutatva így azokat a bűnöket, melyek isten haragját felidézték. A vers írója egyházi személy, az uralkodóosztályhoz tartozik, és elsősorban az urak, papok pusztulását siratja, s éppen ezért a tatárjárást kiváltó bűnök nem keresheti másutt, mint az uralkodóosztály körében. Itt hangzik fel először magyar költő tollán az urak bírálata, még pedig igen találó bírálata, mert ha lefejtjük a Planctus vallásos keretét, az a valószínűséget kapjuk: a tatár seregek sikerre valóban az uralkodóosztály bűneinek, a feudális anarchiának, a védelem elhanyagolásának a következménye. Ha enyhe szavakkal ugyan, de a keresztény Európáról, különösen a németekről is elmondja véleményét, hiszen a "szomszéd nemzet", a német, a "keresztény szolidaritás" ürügyével kirabolta az ország nyugati

részeit és mindenükből kifosztotta az Ausztriába menekült magyarokat. A költő azonban a valóságot nemcsak hiven tudta tükröztetni, hanem szépen ábrázolni is. A tatárjárás okozta pusztulást megrázó képek sorozatán keresztül mutatja be.

A vers kitűnő hangulati egységének titkát végül az egészet átható patriotizmusban jelölhetjük meg. Őszintén, fájo szívvel énekel a költő hazája pusztulásáról. Szembeállítja a nyomorúságos jelenlétet az ország dicső múltjával. Az ének egész menetén kiütözö kétségbeesés végül a csapások megszüntetéséért mondott lendületes imában oldódik fel. Az ellenség elpusztítását kéri istentől, kéri, hogy a magyar fegyverek elronthassák a tatár mérget, és így újra meghozzák "ennyi inség alkonyán" a békét.

Akárcsak a krónikák, prózairodalmunk első jelentős alkotásai, első fontosabb versünk is az ország védelme, a hódító ellenség elleni harc kérdését állítja középpontba. Irodalmunk kezdettől fogva folytonos honvédő harcok közt született, fejlődött. Ezért válhatott irodalmunk egyik legfőbb jellemvonásává, nemzeti sajátosságává a haza szeretete, a haza védelme, függetlensége melletti öntudatos állásfoglalás.

István király verses históriája.

Ez a XIII. század végén keletkezett szép vers a politikai harcok terméke: azoknak az egyházi köröknek az alkotása, amelyeknek az érdekeit sértette a IV. Béla és Kun László által létrejött s egyre népszerűbbé vált, világiasabb szellemű és a pogány multat dicsőítő hun-történet. A vers eredetét és történeti hátterét Mezey László tisztázta a Magyar Századok c. kötetben megjelent tanulmányával. Mezey megállapításai szerint István király históriáját 1280-90 táján egyházi szerző, valószínűleg Miklós, az esztergomi ágostonrendi szerzetesek perjele írta. Feltehetőleg Lodomér esztergomi érsek, a Kun Lászlóval és a városokkal szembenálló egyházi párt vezére adott utasítást a vers megírására.

A különböző szentek verses históriái, az u. n. verses officiumok az istentisztelethez tartozó liturgikus szövegek voltak. Az officiumok a papság mindennapi kötelező olvasó-

könyvének, a breviáriumnak is részei. Kezdetben az officiumokat prózában írták s csak a XIII. században terjedt el a verses változatok divatja. Így kerülhetett sor a már korábban is meglévő prózai István officiumnak egy új verses officiummal való felcserélésére. Az új officium megírására azonban elsősorban politikai okokból került sor. Míg ugyanis a korábbi prózai officium az István legenda szellemében készült, addig a verses história nem a jámbor aggastyánt, hanem a harcos uralkodót mutatja be. A vers szerzője illetve megrendelője a pogány Attilával szemben akart új eszményképet Kun László elé állítani, illetőleg a hun-magyar krónika és Kézai gestája által háttérbeszorított István király alakját újból népszerűvé tenni. Ehhez pedig nem lett volna elegendő a szentet bemutatni. Az István legendákból ezért csak egyes életrajzi adatokat és a pogány kort elítélő véleményyt vette át a história szerzője, de ezt is úgy formálta, hogy a hun krónika és Kézai állításaira adhasson polemikus választ. Míg szerintük éppen Géza és István kötötték guzsba a magyarok korábbi szabadságát, addig a verses officium a tételt megfordítja: Attila zsarnoki önkénye után István ajándékozta meg a népet a renddel, megszelídítve a vadsághoz szokott, durva pogány magyarságot. Ez a vallásos, sőt egyenesen liturgikus költemény tehát a politikai események sodrában áll. Ennek köszönhető, hogy a vers messze kiemelkedik az egyházi irodalom hasonló termékei közül. Az Attila ideállal szembeni polemikus állásfoglalás kényszerítette a költőt arra, hogy István királyról szép, eleven jellemzést adjon és alakját a legendánál sokkal realisabban, költői erővel mutassa be. Ennek a feladatnak a megoldásához használta fel a szerző a középkori himnuszköltészet fejlett művészi kelléktárát, a kitűnő ritmust, virtuóz verselést, a kifejezés könnyedségét.

Az is könnyen érthető, hogy Lodomér érsek és Miklós perjel miért éppen az officium műfaját választották politikai törekvésük művészi kifejezésének eszközeként. Az officiumot, mint hivatalos egyházi szöveget ugyanis minden egyházi embernek olvasnia kellett a breviáriumban, azonkívül különböző alkalmakkor fel is olvasták. Mivel pedig kizárólag a papság rendelkezett az olvasás ismeretével, az egyházi párt így az egész irástudó rétegre tudott hatni, sőt azokra a világias szellemű udvari pa-

pokra is, akik közül a hüntörténetet és az Attila kultuszt létrehozó ideológiai ellenfelei kikerültek. Ez az irodalmi polémia a lassan kibontakozó irodalmi élet fejlettségi fokára is fényt vet.

Papok siralma.

Az egyházon belüli ellentétek terméke a XIV. század elején keletkezett Papok siralma is, amely már az egyház hatalmának közeli megrendülését jósolja. A felső és alsó papság ellentéte, a pápaságnak a magyar belügyekbe való illetéktelen beavatkozása áll ennek az érdekes versnek a háttérében. Gentilis biboros 1308 és 1311 között a pápa megbízásából legátusként, vagyis teljhatalmu megbízottként működött Magyarországon, hogy Róbert Károlyt trónra segítse. /A pápa ugyanis azt hitte, hogy Károly majd az ő érdekeit fogja képviselni a magyar trónon. Ebben alaposan csalódnia kellett: Róbert Károly az egyik legkiválóbb magyar uralkodó lett./ Gentilis a trónutódlás kérdésén túl is messzemenően beavatkozott a magyar politikai és egyházi ügyekbe. Így pl. súlyos adókat vetett ki az alsópapságra. Működése ezért az alsópapság körében nagy elégedetlenséget keltett: ennek ad hangot a vers.

Ezt a homályos bibliai utalásokkal teletűzdelt verset az teszi különösen jelentőssé, hogy a Gentilis-ügyből kiindulva általánosít. Nemcsak erre az egy esetre utal, hanem bírálatát és támadását kiszélesíti a pápaságra és a vagyonban dúsuló egyházi felső rétegre általában. A Papok siralma tehát a felső és alsó papság egyre fokozódó általános ellentétét tükrözi, amely száz év múlva odáig fog fejlődni, hogy a papság egy része a parasztmozgalomhoz csatlakozik. A vers szinte vészjóslóan vetíti elő az egyház közelgő romlását: "Péter hajója" /az egyház/ ingadozó helyzetét, "világ fejének" /pápa/ betegségét.

3./ A magyar nyelvű irodalom megindulása.

A magyar nyelvű írásbeliség fejlődésének feltételei.

A XIII. század elejétől a XV. század derekáig terjedő periódus a latin nyelvű irodalom tulsulya mellett a magyar T.026.52-Rsz.20.003.9.

nyelvű irodalom megszületésének az időszaka is. 1200 körül, a fejlettebb irodalmi törekvéseket képviselő Anonymussal egyidőben megjelenik első ránk maradt magyar nyelvű szövegünk is.

A latin irodalom már a legkorábbi időben sem térhetett ki egyes magyar szavak feljegyzése elől. Az oklevelekben és krónikákban sűrűn volt szükség arra, hogy magyar személyeket és helyeket megnevezzenek. A személy- és helynevek túlnyomó részét pedig nem lehetett latinra fordítani, ezeket magyarul kellett leírni. Így keletkeztek az u. n. szórvány- emlékek. A tiha-nyi apátságnak 1055-ben kelt, I. Endrétől kiállított alapítólevele pl. az adományozott birtokok határát magyar szavakkal jelöli meg s így 58 magyar szót, valamint 9 magyar ragot és képzőt tartalmaz. Anonymus szintén igen sok magyar szót megörökített, hiszen művét sokszor helynevekből való következtetésekből szerkesztette és az állítólag Árpád által adományozott birtokokat földrajzilag is megjelölte. A magyar szavak leírására így idővel már bizonyos gyakorlat kezdett kialakulni: észrevették, hogy a latin ábécével a magyar nyelv hangjait is vissza lehet adni. A szórványemlékek lejegyzésének ez a kialakuló gyakorlata volt az összefüggő magyar nyelvű szövegek megszületésének technikai előfeltétele.

Ilyen szövegek keletkezése azért vált szükségessé, mert az egyház a néppel való érintkezés során sohasem mondhattott le teljesen az anyanyelv használatáról. Bizonyos imádságokat és a szertartásokhoz kapcsolódó beszédeket magyar nyelven kellett elmondani és idővel az ilyen magyarul elmondandó szövegeket könnyebbség kedvéért szintén lejegyezték. Első összefüggő magyar nyelvű kisebb szövegeink ennek következtében keletkeztek.

A XIV. században azután már olyan magyar nyelvű szövegek is feltűnnek, melyek nem magyarázhatók az egyház hivatalos tevékenységével. Az egyház óvakodott attól, hogy a népet a műveltséghez közel engedje és ezért az egyházi kultúra termékeit is óvakodott a nép nyelvére lefordítani, elég ha a nép az imádságot és a prédikációt magyarul hallotta. A vallásos szépirodalom /versek, legendák/, majd a biblia magyar nyelven való megjelenése nem az egyház törekvéseinek az eredménye, hanem egyházellenes, antifeudális küzdelmek következménye.

Az egyház szolgáltatta a feudális rendszer ideológiáját; a műveltséget a saját kezében összpontosította és a jobbágyok kissákmányolásán alapuló társadalmi rendet az isteni igazság glóriájával vonta be. Ő maga volt egyuttal a legnagyobb kissákmányoló hatalmas birtokai és a más földesurak jobbágyságtól is bosszódott tífed folytán. Engels szavaival "az egyház a fennálló feudális rend legáltalánosabb összefoglalója és szentesítője volt." Ebből a megállapításból pedig szükségyszerűen következik Engels további fejtegetése: "Világos tehát, hogy ezáltal a feudalizmus elleni minden általánosan megfogalmazott támadásnak elsősorban az egyház ellen kellett irányulnia s valamennyi forradalmi irányu társadalmi és politikai tannak egyszerűen és tulnyomóan vallási eretnekségnek kellett lennie. Ahhoz, hogy a fennálló társadalmi viszonyokhoz hozzányulhassanak, előbb meg kellett fosztani azokat dicsfénytől." /Német parasztháború, Szikra 1949. 25. lap/ Feuerbachról szóló művében pedig a következőképpen egészíti ki fenti alapvető megállapítását: "A középkor az ideológia minden egyéb formáját: a filozófiát, politikát, jogtudományt a teológiához csatolta, a teológia alosztályává változtatta. Ezzel minden társadalmi és politikai mozgalmat arra kényszerített, hogy teológiai formát öltön magára. A tömegeknek, amelyeknek lelkét kizárólag vallással táplálták, saját érdekeiket vallásos öltözetben kellett bemutatni, ha nagy vihart akartak előidézni." /Szikra 1949. 47. 1./

Engels ezzel zseniális magyarázatot adott a középkori vallásos eretnekségek lényegéről. A feudalizmus elleni támadások akár a polgárság, akár a nép részéről, hosszú időn keresztül vallásos ideológiát hordoztak. Vallásos köntösben, a kereszténység nyelvén kellett megfogalmazniuk követeléseiket ahhoz, hogy a tömegek megértsék tanításaikat és elfogadják azokat. Ez viszont csak akkor lehetséges, ha a tömegek meg is értik az eretnek eszméket. Az antifeudális mozgalmak ezért nem elsádni igyekeztek a népet és a polgárságot a kulturától, hanem ellenkezőleg a kulturával igyekeztek őket felfegyverezni. Az eretnekségek szükségyszerű tevékenységévé vált ezért az anyanyelvű irodalom megteremtése és terjesztése. A magyar nyelvű irodalom fejlődése ezért alapjaiban egyház- és feudalizmus-ellenes természetű a középkorban. A parasztság egyre fokozódó

osztályharcának köszönhető tehát anyanyelvű irodalmunk megszületése és kibontakozása.

A Halotti Beszéd.

Első fennmaradt magyar nyelvű összefüggő szövegünk még az egyháznak a néppel való szükségszerű érintkezésének a terméke.

Az 1200 körül készült Halotti Beszéd és Könyörgés a Pray kódex egyik lapján található. Ez a kódex miserészletek és egyéb szertartások szövegét tartalmazza latin nyelven. A latin nyelvű temetési szertartás szövegébe van beiktatva a sirnál elmondandó Halotti Beszéd és a hozzá tartozó könyörgés. A beszéd egy latinnyelvű temetési beszéd alapján készült szabad fogalmazás, a könyörgés pedig egy latin imádság szó szerinti fordítása.

A beszéd nem volt szorosan megkötött hivatalos szöveg, ezért a fordító itt nem követte szolgáian a latint, és stílusán semmi kezdetlegesség sem érződik. Igaza lehet Horváth Jánosnak abban, hogy a beszédet már előzőleg sokszor elmondhatták és a kódexbe már az élőszóban kialakult beszéd-szöveg kerülhetett. Mondatai nyelvi szempontból kifogástalanok és könnyedén, folyamatosan kapcsolódnak egymáshoz. Még az összetett mondatokat is minden erőltettség nélkül alkotja meg. Mindez a korabeli magyar nyelv fejlettségéről tesz tanúságot, valamint arról is, hogy a latin nyelv használata nem rontotta meg az eredeti magyar nyelv szépségét. Ellenkezőleg a Halotti Beszéd alapján arra kell gondolnunk, hogy a latin segítette bizonyos fókig a magyar nyelv irodalmivá válását. A fejlett latin nyelv bizonyos stíláriis elemeit ugyanis a Halotti Beszéd magyarul alkalmazza, fejlesztve, gazdagítva ezzel a magyar stílust. A latin morte morieris fordulatot pl. nemcsak átveszi és visszaadja magyarul, de meg is háromszorozza a szót: halálunk halálával halsz. A beszéd a magyar nyelv erejét, tömörségét bizonyítja; a latin nyelv művelő hatása alatt jött létre, de nem szolgál utánzásával.

Egészen más jellegű a könyörgés. Ez hivatalosan megírt, előírt egyházi szertartási szöveg, amelyen változtatni nem lehetett. A fordító ezért itt szolgáian követi a latin eredetit s ezért jóval nehezkesebb, stíláriisan összehasonlíthatatlan.

T.026.52-Rsz.20.003.9.

lithatatlanul rosszabb, mint a beszéd. Itt már érezhető a latin mondatszerkesztéshez való ragaszkodás káros következménye.

Az Ómagyar Máriasiralom.

Az 1300 körüli években keletkezett az első fennmaradt magyar nyelvű vers, az 1300 táján keletkezett Ómagyar Máriasiralom. Ezt a nagy jelentőségű irodalmi és nyelvelmélet csak három évtizede ismeri a tudomány. 1922-ben fedezték fel, amikor a németek kötelesek voltak a békeszerződés értelmében helyreállítani a löweni egyetem általuk elpusztított könyvtárát. Az egyik erre a célra vásárolt olaszországi kódexben találták a magyar Máriasiralmat. Mint a tudomány által adott címe is mutatja, vallásos vers, mégpedig egy francia himnuszköltő Geoffrei de Breteuil latinnyelvű Máriasiralomjának szabad átdolgozása. Lényegében tehát beletartozik a középkori vallásos himnusz-költészetbe.

A magyar nyelvű Mária-siralom keletkezését már nem az egyházi gyakorlat követelte. Az első magyar vers már a vallási keretben jelentkező antifeudális mozgalmak sodrában áll, igaz, hogy annak csak a kezdetén. A népi ellenállást tükröző eretnység azonban ennek a versnek a háttérében is kimutatható.

Kardos Tibor "Középkori kultúra - középkori költészet" c. könyvében rámutat arra, hogy az anyanyelvű Máriasiralom a flagellánsok paraszti-plebejus mozgalmának jellegzetes irodalmi műfaja. A feudális elnyomás elől menekülő tömegek tömörültek a flagelláns menetekbe és önsanyargató, aszkétikus magatartásukkal fejezték ki tiltakozásukat a fennálló renddel szemben. Bár konkrét forradalmi célkitűzéseik még nincsenek, nem kétséges, hogy az összeverődött és a végsőkéig elkeseredett népi tömegekből a nyílt lázadás szikrája bármely pillanatban felpattanhat. Erre azonban még nem került sor, a flagellánsok mozgalmát az egyháznak sikerült leszerelni, hivatalos társulatokba szorítania. Ez azért volt lehetséges, mert nem szakítottak az egyházzal, csak egy szabadabb szellemű, dogmáktól mentes vallásosságot képviseltek. Az egyház hivatalos irányvonalától azonban már ez is merőben eltért.

A flagelláns mozgalom a XIII. század második felében

söpört végig Európán, Magyarországot is érintve /a Képes Krónika megemlékezik róla/. A mozgalom központja Északitalia volt: a Máriasíralom pedig éppen ott keletkezett. A filológiai vizsgálatok eredménye szerint egy magyar domokosrendi szerzetes írta, valamelyik északolaszországi városban, valószínűleg Bolognában. Az Ómagyar Máriasíralom összefüggése a népi flagelláns mozgalommal ezért bátran feltételezhető.

Lehetséges, hogy eretnek gyökerekhez vezet a síralom dallama is, melyet Szabolcsi Bence fedezett fel és ismertetett "Az Ómagyar Máriasíralom dallama" c. tanulmányában. Eszerint Geoffrei de Breteuil latin himnusza egy trouver dallamra készült. A trubadurok és trouverek, az európai szerelmi költészet megteremtői; egy részük pedig a délfanciaországi albigens eretnekséghez tartozott. Eretnekség és világiasság összefolynak itt; nem ritka eset, hogy egy világi, esetleg egyenesen erotikus ének dallamán vallásos himnusz is felcsendül vagy fordítva. Különösen, ha az egyházzal bizonytalan kapcsolatban lévő vallásosságról van szó!

Már a külső tények is arra mutatnak tehát, hogy az Ómagyar Máriasíralomban nem az egyház merev, dogmatikus felfogásával fogunk találkozni.

A vers Mária siránkozását tartalmazza Krisztus halálán. A szöveg nem is említi Mária és Krisztus nevét, tulajdonképpen egy anya fájdalmát adja elő fia elvesztésén. Egy emberi érzést, mégpedig a legemberibb érzések egyikét éneklí itt meg az ismeretlen költő. A "szent" téma feloldódik az egyetemes és örök emberi érzésekben és emögött akarva, nem akarva ott lapang - ha a vers nem is mondja ki - az emberi érzések kifejezésének követelése általában. A középkori egyház által annyira megvetett ember nemes szenvedélyei törnek itt utat. A gondolatok, az érzések kerete még egy vallásos téma, de közel már az idő, mikor kitörnek majd abból a keretből.

A vers szerzője teljesen átéli az anya fájdalmát és a forró élmény hangján tolmácsolja azt. Bágyadt levertség, majd az anyai fájdalom újra feltörő megindító zokogása váltakozik, de mindig más és más fordulattal. Valódi ihletettség van a vers mögött. A síralom latinizmustól mentes, szabad átróltése a la-

tinnek. Még a versforma sem egyezik teljesen, a fordító csak a dallamhoz igazodott. Ritmusa változatos, a középkori latin költészet ritmikája jelenik itt meg - bizonyos szabadabb formában. Legrégibb magyar versünk már ismeri a rimet is! A középkori latin verstechnika így gyümölcsöződik a magyar műköltészet megszületésénél.

De nemcsak a latin költészet hatásáról van szó. A Máriasisiralom már a magyar költői nyelv és a magyar verstechnika bizonyos gyakorlottságát is feltételezi. A nyelv gazdagságát és költőiségét, a képeket, kifejezéseket, alliterációkat hiába próbálnánk mind a latinból levezetni. A latin költészet, a Máriasisiralom forrása, a fejlettebb műköltőiséget, a formát, esetleg a rimet és a ritmust adta, de a vers művészi nagyságának az alapja a magyar nyelv, helyesebben a magyar népköltészet költői nyelve. A magyar népköltészet fejlettsége nélkül elképzelhetetlen lett volna a latin himnusz ilyen sikerült átköltése. A népköltészet szerepére már csak azért is gondolhatunk, mert a vers megszületésénél is népi mozgalmakat kell feltételeznünk.

A Jókai kódex.

A XIV. század második felében a magyar nyelvű irodalom tovább terebélyesedett. Fennmaradt két újabb összefüggő nyelvemlékünk: a Gyulafehérvári glosszák és a Königsbergi töredék. Kardos Tibor legújabb kutatásai során Jacopo Passavanti XIV. századi olasz író egyik könyvében egy elveszett XIV. századi magyar bibliafordítás-részletről talált adatot. Rimay János XVII. századi költő egy magyar nyelvű imádságos könyvet ismert, amely Nagy Lajos lányának, Mária királynőnek a tulajdona volt. A magyar nyelvű emlékek és a rájuk vonatkozó utalások tehát szaporodnak. Sőt a szórványosan jelentkező kisebb szövegek után megjelenik az első fennmaradt teljes magyar nyelvű könyv, a Jókai-kódex is.

A kódexet magát ugyan az 1440-es években másolták valamelyik ferences kolostorban, a szövege, - Assisi Ferenc élete, legendája - azonban jóval régebbi: az 1370-es évekből származik a Délvidékről. A terjedelmes magyar nyelvű Ferenc legenda megjelenése a magyar nyelvű irodalom fejlődésében újabb

jelentős minőségi ugrást jelent, akárcsak az Ó-magyar Máriasi-ralom. Az első magyar vers tapasztalatai alapján a népi anti-feudális mozgalmak újabb, fejlettebb formáját kell keresnünk az első magyar könyv mögött.

A parasztság osztályharcának erősödése a XIV. század második felében, különösen a fejlett Délvidéken, már nyíltan egyházellenes eretnokségek elterjedésére vezetett. Különösen a Balkán félsziget északi részén rendkívül népszerű patarén ill. bogumil eretnokségnek volt sok hive a délvidéki magyar és szláv lakosság között. Mivel a Ferenc-legendát is ugyanebben a korban, a Délvidéken fordították, az eretnokséggel való kapcsolata könnyen kimutatható, amugy is éppen a ferences szerzetesek voltak megbízva a délvidéki eretnekek visszatérítésével.

A középkori irodalmunk fejlődésében jelentékeny szerepet játszó ferences rend eretnek gyökerekből fakadt. Assisi Ferenc, a rend alapítója 1200 körül eretnekjellegű tanításokkal lépett fel Itáliában. A szegénységet tartotta a legfőbb erénynek, az egyház vagyongyűjtésében pedig a kereszténység megromlását látta. Tanításai tehát - bár az egyházzal nyíltan nem szakított - lényegében az egyházi vagyon ellen irányultak, ezért egyre több eretnek gondolkodású társra talált és a mozgalom rendkívül gyorsan terjedt az olasz nép között. Az egyháza azonban ezt a veszélyes irányzatot nemcsak leszerelte, hanem a saját hasznára is tudta fordítani. Hivatalosan elismerte Ferenc mozgalmát és szerzetesrenddé szervezte, halála után pedig Ferencet az egyház "szentjévé" avatta. Mindezzel korrumpálta a mozgalmat, amely lassan éppolyan kizsákmányoló testületté változott, mint a többi szerzetesrend. Mivel azonban a rend mégsem rendelkezett olyan nagy vagyonnal, mint a korábbi rendek, vagy a világi főpapság és maguk a ferencesek továbbra is hirdették, hogy a kereszténység a szegények vallása, rossz ruhában jártak, koldultak, stb.: igen alkalmasak voltak arra, hogy a népet megtévesztve a nyíltan egyházellenes eretnokségeket leküzdjék. Idővel ez lett a ferencesek legfőbb feladata, egyre inkább az egyház rohamcsapatává, Engels szerint "csendőrségévé"züllöttek és a haladó törekvések legádázabb ellenségei lettek.

Csakhogy a ferences mozgalom eretnekhagyományai nem tűntek el egy csapásra. A rend egyes tagjai kitartottak Ferenc T. 026.-52-Rsz.20.003.-9.-

eredeti célkitűzései: a szegénység abszolút megtartása és minden magánvagyon távoltartása mellett. Ezek az u. n. spirituális ferencesek gyakran szembekerültek az egyházzal, amely üldözte is őket. Később ugyan őket is sikerült korrumpálnia, de eretnekgondolkodásu és a népi mozgalmakhoz csatlakozó ferencesek még évszázadok múlva is akadtak. Mind a spirituálisok, mind a rend hivatalos ága irodalmi tevékenységgel is alátámasztotta működését. Így többféle Ferenc-legenda jött létre. A spirituálisok írásai-ban Ferencnek számos haladó gondolatát, az egyházi állásponton tulmutató nézetét fedezhetjük fel. A spirituális Ferenc-élet-rajzok polgári és népi alakításon mentek keresztül.

A Jókai-kódexben található magyar Ferenc legenda különböző spirituális Ferenc-életrajzok fordítását tartalmazza, és így szintén megőrzött számos vonást az egyház tételeivel nehezen összeegyeztethető tanokból. Ebből arra következtethetünk, hogy bár a Ferenc-legendát a délvidéki eretnekek visszatérítésére kiküldött ferencesek között fordították, esetleg éppen az eretnekség elleni irodalmi propaganda céljából, - a fordító spirituális lehetett. Az egyházi és eretnekszemponatok sajátos keveredéséről, kétélű alkotásról van tehát szó. De akár az egyház térítő akciójának, akár az eretnekszellemű eredeti ferenc-tanok terjesztésére irányuló spirituális törekvésnek volt nagyobb része az első magyar könyv megszületésében, az mindenképpen a nép harcainak az eredménye. Hiszen az egyház csak a népi mozgalom nyomása alatt kényszerülhetett ilyen kétélű fegyver használatára, a magyar nyelvű irodalom újabb jelentős alkotásának megteremtésére.

A legenda szövegének tartalmi elemzése mindenben igazolja a külső körülményekből levont tanulságokat. A két méltán leghíresebb részletet kell ehhez megvizsgálnunk. Az egyik: a madaraknak prédikáló Ferencről szóló történet. Assisi Ferenc tevékenységének egyik haladó vonása volt a természet szépségeinek a felfedezése. Míg a középkori felfogás igyekezett elterelni a figyelmet a természetről, hogy a tulvilágra irányítsa azt, addig Ferenc lelkes hangon nyilatkozott gazdagságáról. Ő persze a természet szépségeiben isten alkotásait dicsérte, de ez nem változtat a kérdés felismerésén. Ebből a felfogásból ered a madarakról szóló történet is, amikor Ferenc nekik is hirdeti

T. 026.-52-Rsz.20.003.-9.-

isten nagyságát. A naiv bájjal előadott legendarészletben a természet jelenségeinek megfigyelésén túl olyan fontos gondolatok is vannak, mint pl. a madarak szabadságának a kiemelése.

Még jelentősebb a gubbioi farkas megtéréséről szóló elbeszélés. A történet szép kerek felépítésű és népies szemléleten keresztül mutatja be egy olasz város életét. Legfőbb értéke a farkas gonoszságainak egészen újszerű megítélése. Ferenc ugyanis, miután megszelidítette a Gubbio határában garázdálkodó farkast, megmagyarázza a város lakóinak, hogy a farkas nem valami eredendő gonoszszágból, hanem csak körülményei folytán, az éhség kényszere alatt vált rablóvá és gyilkossá. Ha a város gondoskodni fog becsületes eltartásáról, akkor senkit sem fog bántani, a "bűneit" elhagyja. A bűnöknek tehát itt az egyház hivatalos felfogásától eltérő társadalmi értelmezését kapjuk: a közösségből való kivetettség sodorja bűnökbe a farkast, ha azonban a társadalom megosztja vele javait, akkor megjavul. A javaknak embertársainkkal való megosztásának követelése, "a fogyasztás kommunizmusa" Kautsky szavai szerint /A szocializmus előfutárai/, a ferenci és általában az eretnek tanítások jellegzetes része volt.

A Ferenc-legenda fordításának munkája sokkal nehezebb feladat volt, mint a Halotti Beszédé. Egy hosszú elbeszélő szöveget kellett átültetni magyarra, nem pedig egy már előzőleg előszóban kialakult rövid magyar beszédet feljegyezni. Stílusában és nyelvezetében ezért sok nehézkességet és latinosságot találunk. Szórul szóra adja vissza az eredeti latin szöveget és a latin mondat szerkezeteket is megtartja. De ugyanakkor az is tagadhatatlan, hogy a Ferenc legenda tanúságot tesz a korabeli élő magyar nyelv erejéről és tömörségéről is.

A huszitizmus.

A XV. század elején az árutermelés fokozott fejlődése és a pénzgazdálkodásra való áttérés az osztályellentétek kiéleződéséhez vezetett. Az egyház a dézmát, a földesur a szolgáltatások egy részét, a király az adót pénzben kezdték követelni a jobbágytól. Mivel a pénzt jobban lehetett hasznosítani, mint a rossz közlekedési viszonyok miatt csak nehezen szállit-

ható természetbeni beszolgáltatásokat, a parasztság terheit állandóan fokozni igyekeztek. Ezzel elviselhetetlen terheket raktak a vállára, amire a jobbagyság forradalmi mozgalommal válaszolt. A XV. század harmincas évtizedében az ország legkülönbözőbb részein fellángolnak a parasztfelkelések és a mozgalom az 1437 évi erdélyi parasztháborúban érte el tetőpontját, Budai Nagy Antal vezetésével.

Már az osztályharc kevésbé fejlett formáinál is megjelentek nálunk az eretnokségek, mint a parasztmozgalom ideológiái, a XV. századi fegyveres felkelések idején pedig a korábbiaknál jóval kiforrottabb eretnokség és ebből következő az eddigieknél jóval fejlettebb magyar nyelvű irodalmi tevékenység figyelhető meg. A parasztmozgalom ideológiája ekkor a huszitizmus volt, a legfejlettebb eretnokség a reformáció előtt. A magyarországi huszita irodalom pedig, a magyar nyelv jogaiért vívott harcban hatalmas eredményeket ért el.

A huszitizmus Csehországban alakult ki, vezére eleinte Husz János prágai egyetemi tanár volt. Mint a fejlettebb eretnekideológiák általában, úgy ez is a városi polgárság köréből indult el és az egyetemen formálódott meg. Mivel Csehországban az egyház vezetői többnyire németek voltak, a huszita mozgalom nemzeti jelleget is öltött. A cseh huszitizmusban azonban éppen úgy, mint más városi eretnokségeknél az Engels által klasszikusan megfogalmazott törvényszerűség érvényesült: "De ha a csatariadót az egyetemek és a városi kereskedők fújták is meg, menten erős visszhangot keltett a falusi néptömegekben, a parasztok között, akik egyházi és világi hűbéruraikkal mindenütt kemény küzdelmet folytattak és pedig magáért a létért." /A szocializmus fejlődése.../ A cseh polgárság csak olcsó és nemzeti egyházat akart, de megmondulását a parasztok és plebejusok is hívó jelnek vették, csatlakoztak hozzájuk. Ők azonban nemcsak a németek és az egyház, hanem a világi feudalizmus ellen is, általában az egész fennálló társadalmi rend ellen harcoltak. A polgárság érdekeinek ez már nem felelt meg, ezért a huszita mozgalom két szárnyra oszlott: a polgári mérsékelt u.n. kelyhes és a forradalmi plebejus u. n. taborita ágra. A taboriták, mint általában az eretnekmozgalmak balszárnyai, helyeselték a polgári eretnekek valamennyi követelését az egyházzal

szemben, de ennél jóval tovább mentek: A plebejus eretnecség "követelte az őskeresztény egyenlőség helyreállítását is a közösség valamennyi tagja számára és ezt akarta elismertetni a polgári világ vezető elvéül is. "Isten gyermekeinek egyenlőségéből" következtetést vont le a polgári egyenlőségre, sőt részben a vagyonegyenlőségre nézve is." /angels: Német parasztháború 27. l./

A taborítaknak hosszú időre sikerült magukhoz ragadniuk a vezetést és mintegy másfél évtizeden át sorra verték szét az ellenük küldött natalmas keresztieshadakat. A cseh huszita forradalom lendülete, páratlan katonai sikerei óriási hatást gyakoroltak a magyar parasztság osztályharcára. A taboríták tervszerűen gondoskodtak is eszméik, uttörő haditaktikájuk külföldön való terjesztéséről. Különösen a forradalmasodó magyarországi parasztság felé irányult az igen termékeny taborita misszió, mert a husziták elleni küzdelmet vezető császár, aki Husz Jánost hitszegő módon megégettette, nem más, mint Zsigmond magyar király.

A magyarországi taborita misszió mellett a huszita eszmék terjedésének másik utja a prágai egyetemen tanuló diákokon keresztül vezetett. Különösen a gazdaságilag fejlett Délvidékről látogatták sokan a híres prágai egyetemet és hazahozták onnan a huszitizmus tanításait. A prágai diákok többnyire mint plébánosok helyezkedtek el hazatérésük után s papi minőségben terjesztették az eretnecséget. Az alsó papság egy része, amelyet a főpapság szintén kizsákmányolt, rokonszenvezett a parasztokkal és így a magyar huszita mozgalom ideológusai az irástudó alsópapság köréből kerültek ki.

A taborita propaganda és a prágai egyetemmel való kapcsolat lehetővé tette, hogy a magyarországi parasztmozgalom megtalálja a céljainak megfelelő ideológiát. Mivel nálunk az antifeudális küzdelem jellege csaknem teljesen paraszti volt, szükségképpen a huszitizmus forradalmi-taborita tanításainak kellett elterjedniük. Hiszen a magyar parasztság is az egész feudális uralkodóosztály ellen harcolt, bár támadásának éle a főpapság ellen irányult. Ez világosan kiderül a magyar husziták tételeiből, melyet Marchiani Jakab ferences szerzetes, akit a pápa a huszitizmus üldözése végett rendelt Magyarországra,

feljegyzett. A tételek a teljes egyenlőséget hirdették, az egyik tétel szerint a pápa és a császár sem nagyobb, mint más ember. A dézsmát, az egyháziak világi hatalmát az órdög találmányának minősítették.

A feudalizmus elleni harcuk jogosságának bizonyítására és tételeik igazolására, valamint terjesztésére a husziták az irodalmat használták fel.

A magyar huszita irodalom.

A huszita agitátorok a néphez szóltak és ezért írásaik nyelve is csak a nép nyelve, a magyar nyelv lehetett. A tételekből arról is értesülünk, hogy közülük bárkinek szabad volt prédikálnia, tehát azoknak is, akik nem iskolázottak és így a latin nyelvet nem ismerik. Minden vallásos szertartást magyar nyelven folytattak. Az anyanyelv jogaiért vívott harc ezért a huszita küzdelem szerves részévé vált. A latin nyelvet mint a kiváltságosak nyelvét gyűlölték és megvetették. A husziták magyar nyelvű irodalmat teremtettek.

Mindenekelőtt azt a könyvet igyekeztek a nép kezébe adni, amelyben valamennyi szociális törekvésük igazolását vélték felfedezni. Ez a könyv a Biblia volt, amely Engels szerint "a bomladozó feudális társadalom elé olyan társadalom képét tárta, amely mitsem tudott a hűbériség sokrétű, mesterkelt hierarchiájáról. A parasztok minden tekintetben kihasználták ezt az eszközt a fejedelmek, a nemesség és papság ellen." /A német parasztháború. 35. l./ A Biblia számos helyen elítéli a vagyongyűjtést, a papok számára egyenesen megtiltja és a kereszténységet többször, mint a szegények vallását tünteti fel. Dézsmáról, a főpapság világi hatalmáról és óriási földbirtokairól a Biblia mitsem tud. A Biblia lefordítása volt ezért a legfontosabb feladat a magyar husziták számára. A magyar nyelvű Biblia a forradalmi agitáció eszközévé lett.

Huszita bibliafordítóinkról a Szalkai Baláss ferences rendfőnök által megkezdett latinnyelvű ferences krónika tudósít. Ez a Szalkai jól ismerte a huszitákat, Marchiai Jakabbal együtt ő is résztvett a délvidéki husziták üldözésében, különösen a Szerémségen. A ferences krónika elmondja, hogy a Bibliát

Tamás és Bálint szerémségi papok fordították le és munkájukban "megszámlálhatatlan" eretnecség található; az üldözések elől mindketten Moldvába menekültek. Valószínű, hogy mindketten Prágában tanultak.

Tamás és Bálint bibliafordításának részleteit három kódex őrizte meg számunkra: a Bécsi, Müncheni és az Apor kódex. A Müncheni-kódex bejegyzése szerint Németi György másolta 1466-ban a moldvai Tatroș városban. A burzsoá irodalomtörténetírás mindenképpen igyekezett letagadni azt a tényt, hogy a magyar nyelvű irodalom e nagyjelentőségű alkotását a dolgozó nép mozgalma teremtette meg. Klerikális tudósok kétségbevonták, hogy a Bécsi, Müncheni és Apor kódexet husziták fordították és a fordítás érdemét különböző szerzetesrendeknek tulajdonították. Arra hivatkoztak, hogy a kódexek fordítói egyházi összeállítású könyvekből dolgoztak. De vajjon milyen más könyvből fordíthatott volna Tamás és Bálint, hiszen csak egyházi könyv létezett.

A kódexek huszita volta mellett számos bizonyító érv szól. A fordítók a huszita helyesírást alkalmazták. Husz János ugyanis megreformálta a latin helyesírást, hogy alkalmasabb legyen cseh nyelvű szövegek lejegyzésére. Az említett kódexek ezt a Husz-féle írásreformot követik. De ha megnézzük magát a szöveget, akkor - amint erre Kardos Tibor számos példát hozott fel "A laikus mozgalom és magyar bibliája" c. cikkében - azt tapasztaljuk, hogy a fordítás népies ízű, a nehéz bibliai szöveget igyekszik a nép észjárásának megfelelően visszaadni. Etiópiát pl. Szerecsenországnak nevezi; Krisztus talentomosztó emberét "fene ember"-nek stb. Ugyanakkor a sok fordítási hiba és félreértés rendkívül gyors munkára vall, megfelelő segédeszközök nélkül. Mindezek a körülmények azt bizonyítják, hogy a fordító nem kényelemben és jólétben élő szerzetes, hanem nehéz körülmények között dolgozó üldözött falusi pap, huszita volt.

A huszita bibliafordítás fennmaradt részeiből azt is megfigyelhetjük, hogy miképpen válhatott ez a vallásos könyv a társadalmi mozgalom eszközévé. A Bécsi kódexben olvashatjuk pl. Ámos próféta jóvendöléseit, melyekben a hatalmasokat isten eljövendő bosszujára figyelmezteti. Mikor felsorolja a próféta az urak bűneit: "megtöritek a szegényt és megfogyatkoztatjáték földnek nyavolyását" és mondjátok: "vessünk álnak mértékeket"

stb. - akkor kijelentéseit a magyar parasztok feltétlenül saját földesuraik bűneire és közelgő pusztulásukra vonatkoztatták. Az ujszövetségi példázat a gazdag emberről és a szegény Lázárról azt a tanulságot sugallja, hogy a gazdagok elkárhoznak, a szegények pedig üdvözülnek. Persze nem szabad azt hinnünk, hogy a Bibliában csak ilyen részek vannak. A Biblia ellentmondásos alkotás, amelyből az osztálytársadalmat és a kizsákmányolást is igazolni lehet. A husziták azonban bőven találtak benne érveket saját igazságuk bizonyítására.

A huszita bibliafordítás magyar nyelvű irodalmunk mind mennyiségileg, mind minőségileg egyik legjelentősebb alkotása a középkorban. A korábbi kisebb terjedelmű szövegek után /hiszen a Jókai kódex terjedelmét is sokszorosan felülmúlja a Biblia/ ennek a hatalmas könyvnek a lefordítása megfelelő segéd-eszközök, szótárak nélkül igen nagy feladat volt. És bár valószínű, hogy korábban is voltak már egyes kisebb bibliafordítás-részletek, Tamásnak és Bálintnak mégis tulnyomórészt egyedül, előzmények nélkül kellett a munkát elvégezni.

A bibliafordítás a legfontosabb, de nem egyedüli terméke volt a huszita irodalomnak. Az egykoru adatok szerint a magyar husziták az istentisztelet során anyanyelvükön "cantilenákat" énekeltek. A cantilena profán, népi nyelvű dalt jelentett. Így nevezték a nép forradalmi dalait is. Ezeknek a szövegéből sajnos semmi sem maradt ránk, de hasonlóak lehettek a fennmaradt cseh cantilenákhoz. Ezekről tudjuk, hogy maguk a nép vezetői szerezték s hogy a mise alatt is énekeltek. Az egyházi forrás "lázasra és gyilkosságra felbujtó" énekeknek nevezi a cseh husziták cantilenáit.

A bibliafordítással és a cantilenákkal, s esetleg más - ma már nem ismert - irodalmi alkotásokkal a magyarországi husziták elsőnek fordították az irodalmat a nép elnyomói ellen. A magyar irodalom ekkor vált először a nép harcainak aktív támogatójává.

A XV. századi parasztmozgalom irodalmi alkotásainak száma csekély volt ugyan, de elég jelentős ahhoz, hogy az egyházat fokozott mértékben rákényszerítse a magyar nyelv használatára. Az egyház csak úgy vehette fel a nép között írásban is terjedő huszita tanokkal a harcot, ha saját írásait is lefor-

dittatja magyarra és az élőszó közvetítésével a nép közé eljuttatja. A huszita mozgalom eredményeképpen a XV. század derekától kezdve már folyamatossá válik a magyar nyelvű irodalmi alkotások keletkezése. A magyar nyelvű irodalom megteremtésében a huszitizmus tehát döntő fordulatot jelentett.

A huszita mozgalom azonban nemcsak formai szempontból, a magyar nyelv használatának kérdésében volt nagyhatású irodalmunk fejlődésében. Szociális, antifeudális követelései a felkelés bukása után a föld alá szorultak, de volt a husziták tevékenységének egy olyan tartalmi eleme is, amely elől többé nem lehetett elzárkózni és ezért állandó tényezője lett irodalmunknak: a nemzeti öntudatosulás megindulása. A huszitizmus nemzeti jellege a cseheknél egészen nyilvánvaló. Kardos Tibor nemrég megjelent tanulmányában /A huszita mozgalom és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakításában./ sikeresen kimutatta a nemzeti tudat kialakulásának első elemeit a magyar huszitizmusban is. Erre mutat a husziták nyelvi öntudata, valamint, hogy nem sokkal a mozgalom után Hunyadi Jánosnak, majd Mátyásnak sikerült az ország védelmének nagy nemzeti ügye mellett az ország népét mozgósítania. Joggal mutat rá Kardos, hogy azok a paraszt és plebejus tömegek, melyek különösen a Délvidékről hatalmas számban gyűltek Hunyadi zászlaja alá, hogy ezseniális hadvezér és minden idők egyik legnagyobb magyar hafiának vezetése alatt a történelem egyik legfényesebb diadalát vívják ki Nándorfehérvárnál, - nem lehettek mások, mint a két évtizeddel korábban lejátszódott huszita mozgalom harcosai.

Kitől is várhatta volna sorsa jobbrafordulását a parasztság a felkelés leverése után? Eneas Silvius Piccolomini, a német császár humanista kancellárja magyarázatot ad erre egyik kijelentésében: "a magyarok zsidók módjára Mésziaszt várnak". A vérbefojtott parasztháború után az elnyomott nép valóban csak egy rendkívüli személyiségben, megváltóban, isteni hősben reménykedhetett. Hunyadi János jellemében pedig meg voltak "azok a hősi vonások, amelyek az elnyomott és kétségbeesett nép képzeletét fel tudták gyújtani" /Kardos/. A huszitizmus tehát előkészítette a talajt a Hunyadiak ragyogó évtizedei számára.

Ennek a nemzeti öntudatosulásnak az irodalmi visszhangját kell látnunk az első eredeti magyar versben, a XV. században.
T.026.52-Rsz.20.003.9.

zad derekan készült László-énekekben.

Ének László királyról.

Az ének két XVI. század eleji kódexben maradt fenn /Peer és Gyöngyösi kódexek/. Mindkettő egy hasonló szövegű latin éneket is közöl; sokáig ezt tartották az eredetinek a tudósok, abbéli igyekezetükben, hogy kimutassák: a középkori magyar nyelvű irodalom kizárólag a latinnak a függvénye. Vargyas Lajos újabban a két szöveg beható vizsgálata során bebizonyította, hogy a magyar eredeti és a latint kell fordításnak tekinteni. Míg ugyanis a magyar szöveg nyelvileg hibátlan, tele van színes és eleven képekkel, addig a latin nemcsak szintelen és lapos, de nyelvi hibák is előfordulnak benne.

A László királyt dicsőítő ének nem a legenda imádkozó szentjét, hanem a népmondák dalaiban, bátor Lászlóját mutatja be, aki "Magyarországnak édes oltalma". László személyében a vers azt a hőst ünnepli, akire a magyar népnek a XV. század derekán szüksége volt. Kardos Tibor említett cikkében azt az érdekes feltevést kockáztatja meg, hogy a nép tudatában Hunyadi alakja keveredhetett Lászlóéval és így a Lászlóról szóló történelmi legenda a kor legnagyobb személyiségének a hatására kapott új színeket.

A verset a kibontakozó nemzeti öntudat elemei fűtik át, a magyar nép vágyát és bizalmát fejezi ki egy megsszabadító, az ország "édes oltalma" iránt.

Az ének művészi kidolgozása méltó az isteni hős ünneplésére. Első eredeti magyar versünk magas művészi fejlettségről tanuskodik. Szép fokozással mutatja be az ismeretlen szerző, hogy az egész világ: királyok, császárok, a nép és végül maga a menny is a hősnek hódolnak. Ez a népies szemléletű vallásos vers a világiasság felé is nagy haladást jelent: itt nem az ember áll megalázkodva a menny szolgálatában, hanem az ember került a középpontba és őt dicséri a menny is. A művészet igazi célja mindig az ember ábrázolása. A középkor egyházi irodalma az istent állította a művészet középpontjába. Az egyház hatalmának a megrendülése kellett ahhoz, hogy az isten helyébe újra az ember kerüljön.

Az ének ugyanakkor felhasználja a középkori latin himnuszköltészet által felhalmozott formai értékeket, szép stílári fordulatokat. A vers ritmusa azonban népies. Sorainak nagy részében az u. n. huszita ritmus /3 + 2 - 3 + 2/ csendül fel, nyelvében pedig a husziták által megbecsülésre juttatott és a hazai latin költészet művészi fejlettsége által irodalmivá érlelt magyar nyelv szépsége szólal meg.

A huszitizmus hatósugarában, a magyar nyelvű irodalom erőteljes fejlődése keretében megszületett az eredeti magyar nyelvű műköltészet, a nemzeti öntudat első elemeivel.

Irodalom:

I. Szövegkiadások.

A tárgyalt latinnyelvű középkori alkotások eredeti latinnyelvű kritikai kiadása:

Scriptores Rerum Hungaricarum. /Szerk. Szentpétery Imre/ Bp.1937.

A legendák magyar fordítása:

Emlékiratok a magyar keresztyénség első századáról. /Ford. Szabó Károly/ Pest 1865.

A krónikák magyar fordításai:

Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről.

/Ford. Szabó Károly/ Pest 1860. Ujabb kiadása: a "Magyar Könyvtár" sorozatban.

Magyar Anonymus. /Ford. Pais Dezső/ Bp. 1926.

Kézai Simon mester magyar krónikája. /Ford. Szabó Károly/ Pest 1862.

Kézai Simon magyar krónikája. /Ford. Császár Mihály/ A "Magyar Könyvtár" sorozatban.

Narci chronica de gestis Hungarorum. /A Képes Krónika latin szövegének kiadása Toldy Ferenctől és teljes magyar fordítása Szabó Károlytól./ Pest 1867.

A Bécsi Képes Krónika. /Szemelvényes kiadás, ford. Madzsar Imre /A "Magyar Könyvtár"-ban.

Kálti Márk Képes Krónikája. /Szemelvényes és illusztrált kiadás, ford. Kardos Tibor /Bp. Officina/ 1938.

Rogierius mester váradi kanonok siralmas éneke. /Ford. Szabó Károly/ Pest 1861.

Rogier mester siralmas éneke. /Ford. Turchányi Tihamér/ A "Magyar Könyvtár"-ban.

Középkori latin verseink magyar fordítása:

A magyar középkor költészete. /Ford. Geréb László/ Bp. é.n.

Legrégibb nyelvemlékeink kritikai kiadása:

Ómagyar olvasókönyv. /Szerk. Jakubovich Emil és Paiz Dezső/ Pécs 1929.

A Jókai-kódex kiadásai:

Jókai kódex. /Hasonmás kiadás a "Codices Hungarici" sorozatban/ Bp. 1942.

Legendák Könyve. /Szerk. Kardos Tibor/ Bp. é.n.

A huszita irodalomra vonatkozó kiadások:

A magyar parasztháborúk irodalma. /Ford. Geréb László/ Bp. 1950.
/A huszita mozgalomra vonatkozó dokumentumok./

A Bécsi, Müncheni és Apor kódex betűhív kiadása a Nyelvemléktár I. és VIII. köteteiben. A Bécsi kódex az Új Nyelvemléktár első füzeteként is megjelent. Az Apor kódex hasonló kiadása a Codices Hungarici sorozatban.

Ének László királyról. /Régi Magyar Költők Tára I. kötet 2. kiadás 220-222. l./

II. Tanulmányok:

A középkori egyház és az eretnokségek kérdéséről:

Engels: A német parasztháború. Szikra 1949. 25-29. l.

Engels: Feuerbach. /Marx-Engels: Válogatott Művek. Szikra 1949. II. kötet, 394-5. l./

Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig.
/Marx-Engels: Válogatott Művek II, 97-9./

A feudalizmus általános kérdéseiről:

Székely György: A feudalizmus kialakulása és rendszere./Pártfőiskolai előadások/ Szikra 1951.

Az orosz krónikairodalomról:

Gudzij: A régi orosz irodalom története. Egyetemi tankönyv.
/Oroszul/ Moszkva 1950.

A középkori egyetemes történetről:

Kozminszkij: A középkor története. Szikra 1949.

Kautsky: A szocializmus előfutárai. Szikra 1950, 147-335. 1.

A középkori magyar történetről:

Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. 2. kiadás. Szikra 1949.

Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Szikra 1949.

Vita Molnár Erik "A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig" c. könyvéről. Társadalmi Szemle, 1950. május.

A magyar nép története. /Rövid áttekintés/ Bp. 1951.

Lederer Emma: Az egyház szerepe az árpádkori Magyarországon. Századok 1950, 79-105. 1.

Székely György előszava a Magyar parasztháborúk c. kötethez.

Kardos Tibor: A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakításában. /Századok 1950/

A középkori irodalomról:

Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931.

Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. Bp.é.n.

Szilágyi Lóránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 1937.

Szilágyi Lóránd: A 200-éves Anonymus-kérdés. Magyar Könyvszemle 1946. 5-25. 1.

Gyórfy János: Gesta regum - gesta nobilium. Bp. 1948.

Gyórfy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948.

Négyesy László: Árpádkori compositio. Budapesti Szemle 1913.

Mezey László: Szent István XIII. századi verses históriája.

A "Magyar Századok" c. kötetben. Bp. 1948.
41-51. 1.

- Szakolczi Bence: Az Ómagyar Máriasíralom dallama. Argenauták
1937. 46-61. l.
- Kastner Jenő: A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom.
Egyetemes Philologiai Közlöny 1932, 203-11. és
1933. 58-66. l.
- Kardos Tibor bírálata a Magyar parasztháborúk c. kötetéről.
/Irod. tört. 1950, 2. szám, 119-125./
- Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. /Minerva
1931, 52-81./
- Vargyas Lajos: A legrégebbi eredeti magyar vers. /Irod. tört.
1950, 3. szám, 52-59./

III.

A KÖZPONTOSÍTOTT MONARCHIA ÉS A DÓZSA PARASZTHÁBORU KORÁNAK

ISODALMA. /1440-1526./

A./ A HUMYADIAK KORA. /1440-1490./

1./ A humanizmus kezdetei.

A humanizmus történeti alapja.

A XIV. és XV. század Európa nyugati országaiban már a feudalizmus hanyatlásának és a burzsoázia erősödésének a korszaka. "Mialatt az uralkodó feudális nemesség sivár harcainak zaja töltötte be a középkort, az elnyomott osztályok csendes munkája egész Nyugateurópában aláásta a hűbéri rendszert". - Irja Engels "A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről" c. tanulmányában. - "A feudális területekbe mindenütt antifeudális érdekű városok ékelődtek be, saját jogokkal és felfegyverzett polgársággal, ezek a városok a hűbérurakat részben már társadalmilag, pénzzel, sőt itt-ott politikailag is függőségükbe vonták; még a vidéken is, ott ahol a földművelés különösen kedvező viszonyok következtében virágzott, a régi feudális kötelékek a pénz hatására kezdtek meglazulni."

A feudalizmus válságának idején, az európaszerte dúló feudális anarchiában mindenütt "megsokasodtak a lakosságban azok az elemek, melyek mindenekelőtt azt követelték, hogy szűnjön meg az örökös, esztelen háboruszkodás ... Ezek az elemek még önmagukban túl gyengék voltak ahhoz, hogy akarataikat keresztülvigyék, de erős támaszt találtak az egész feudális rend betetőzésében - a királyságban ... Nyilvánvaló, hogy ebben az általános zűrszavában a királyság volt a haladó elem ... A feudális felszín alatt keletkező valamennyi forradalmi elem éppugy rá volt utalva a királyságra, mint a királyság reá. Innen ered a királyság és a polgárság szövetsége." /Engels u.o./

A polgárság gazdasági, társadalmi és katonai erejét felhasználva a nyugateurópai országok fejedelmek a XV. században

létrehozták a központosított monarchiákat, a nemzeti államok alapját. A centralizált monarchia a feudális állam fejlettebb, a feudális anarchiával szemben haladóbb típusa, amely kedvezőbb lehetőségeket biztosít a tőkefelhalmozódás számára és a burzsoázia erősödésére.

Az árutermelés, a pénzgazdálkodás fejlődése a XIV. században és a XV. század első felében nálunk is megindult. Fejlődésnek indultak a városok, kialakulóban volt a polgárság és képviselői Zsigmond király idején már megjelennek a magyar országgyűlésen is. A nyugateurópai országokhoz viszonyítva azonban a magyar fejlődés még elmaradott volt, a polgárság nem képviselt még olyan erőt, hogy beleszólhatott volna az ország politikai vezetésébe. A parasztság nagy antifeudális mozgalma és fegyveres felkelése pedig az 1430-as években a feudális reakció tulajdonságaitól vereséget szenvedett. A magyar feudalizmus még szilárd, bomlása még nem kezdődik el. Mégis a XV. század második felében nálunk is létrejön a hanyatló feudalizmus államformája a központosított monarchia.

A centralizáció más körülmények között jött létre Európában, mint Nyugaton. Sztálin megállapítása szerint a keleti államokban "még nem volt kapitalista fejlődés, talán csak születőben volt, de a törökjárás, mongoljárás és más keleti népek betörései miatt a védelem érdekei elodázhatatlanul megkövetelték központosított államok kialakulását, amelyek megtudják állni a helyüket az invázió nyomásával szemben." /Összes művei V, 36./ Az országot fenyegető török veszély Magyarországon is meggyorsította a központosított állam kialakulásának folyamatát.

A feudális uralkodóosztály egyes csoportjai Hunyadi Jánossal, majd Mátyással az élen felismerték a feudális anarchia megszüntetésének és az ország ereje egyesítésének a szükségességét. A nép tömegeire is támaszkodva heroikus kísérletet tettek a függetlenség védelmére, a központosított monarchia létrehozása érdekében. Gigantikus feladat volt ez az elmaradott, fejlett polgársággal nem rendelkező Magyarországon, végrehajtásához európai színvonalú kultúrára, irodalomra is szükség volt. Ilyen irodalom ekkor még csak latin nyelven jöhetett létre.

A huszita mozgalom megteremtette a magyar nyelvű irodalmat. Ez a magyar nyelvű irodalom azonban még csak első lépéseit tette meg, küzködött még a kifejezéssel, nem volt még egységes irodalmi nyelv. A husziták által harci fegyverré kovácsolt magyar nyelven létrejöhetett már olyan művészi vers, mint a László-ének, de ahhoz még fejletlen volt, hogy magas színvonalon tolmácsolni tudja a Hunyadiak zseniális politikai elgondolásait.

Olyan irodalomra volt szükség, amely nemcsak az országon belül, hanem azon kívül is népszerűsíteni tudja a magyar nép és vezéreinek törökellenes politikáját. A Hunyadiak Magyarországa csak akkor számíthatott nemzetközi elismerésre, ha kulturális téren fel tud zárkózni az ekkor élen járó polgárosodó nyugateurópai államokhoz. A kor élen járó kulturális és irodalmi irányzatát kellett magyar földön is kifejleszteni. Erre a magyar nyelvű irodalom még nem lehetett alkalmas.

A központosított monarchia megteremtése tehát egyelőre a latin nyelvű irodalom újabb felvirágzását tette szükségessé. A latin nyelvű irodalomnak ez az új változata azonban merőben különbözött az eddig ismert latin nyelvű egyházi irodalomtól. A Hunyadiak korának latin irodalma nemzeti funkciót töltött be és egyúttal lépést tudott tartani Európa korabeli haladó, a teológia uralmát lerázó, világi kulturájával és irodalmával. A XV. század haladó, világi kulturáját és irodalmát renaissance-nak vagy humanizmusnak nevezzük. A humanista irodalmat kellett megteremtteni Magyarországon is a XV. század derekán.

A humanizmus.

A humanizmus a középkorvégi burzsoázia ideológiája, melyet a feudalizmust aláásó új termelési mód alakított ki. A humanizmus vagy renaissance nemzeti jellegű, kialakulása minden országban megindult, ahol a burzsoázia már bizonyos fejlődési fokot elért. Legkorábban és legteljesebben a polgári fejlődésben élenjáró Itáliában jött létre ez az új világnézet. Az olasz renaissance ezután kisebb, vagy nagyobb mértékben rányomta bélyegét a többi nemzet renaissanceának a fejlődésére is, anélkül azonban, hogy veszélyeztette volna azok nemzeti jellegét. Ellenkezőleg, az olasz renaissance ösztönzőleg hatott, élenjáró kul-

turális eredményeivel támogatást nyújtott más népek kulturája számára.

Az új polgári gondolkodásnak, ideológiának legjellemzőbb vonásai egyenesen következnek a feudalizmus méhében kibontakozó tőkés termelés adottságaiból és szükségleteiből.

A tőkével való gazdasági vezetés - szemben a feudális földbirtok elveszithetetlenségével, megmaradásával - határtalan lehetőségeket, nagy mozgékonytságot teremt. Kialakul az individualista vállalkozó új típusa, az eddigi szükségletfedezési, felhasználási problémákkal szemben a szerzés kerül előtérbe.

Mint ahogy pedig az ember a pénzzel mindent megszerezhet /az egyháztól pénz segítségével bűnbocsánatot is lehet szerezni/, az ember teljesen a maga képességeire utalva érzi magát. A vallás többé nem hatja át az életet, formálissá válik, harcolnak a természetfölötti ellen. A földi életbe belenyúló isteni beavatkozást, melyben a középkori feudalizmus hitt, megtagadják, sőt az ateizmusig is eljutnak. A kor haladó olasz polgársága általában nem hisz semmiféle irracionálisban. Kialakul a személyes emberi tevékenység, az emberi akarat abszolút elismerése: a virtus fogalma ezt az emberi szembeszállást jelenti az emberfeletti, kiszámíthatatlan, véletlen erőkkel, melyek azonban már nem vallásos jellegűek: ezeket fortuna-nak nevezik. A virtus és a fortuna ellentétes képzete a feudalizmus lehanyatlásának és a polgárság felemelkedésének korában keletkezik, s a két erő közötti küzdelmet fejezi ki.

Az egyes ember, az egyén céltudatos működésének fenntartásához szükség van a természet ismeretére: csak esáttal uralkodhat is az ember a természetben. A tudományban érvényesíteni igyekeznek a természeti törvényeket. A feudalizmus ideológiájában a természeti törvény fölött az isteni tekintély uralkodott, éppugy, mint a földi-világi hatalmak fölött az egyház tekintélye. Az eddig alárendelt természeti törvényt autonómmá, önállóvá teszik s ebben a klérus, a papság hatalmát lerázó polgárság felszabadító mozgalmanak ideológiai visszatükröződését kell látnunk. Az új találmányok, /a tüzfegyver, mellyel technizálják a háborút, a könyvnyomtatás, mely kapitalista vállalkozás/ a természet törvényeinek vizsgálatából erednek. Így áll elő egy teljesen elvilágiasodó világnézet, mely nem tekinti többé "siralom-

völgy"-nek a földi természetet.

Ennek az új merőben világi gondolat tartalomnak tekintéllyel fellépő erőre is szüksége volt, hogy a polgári szabadság érdekeit megvédje a feudalizmus ideológiájával szemben. Ezt a tekintélyi funkciót az ókor tudománya és művészete töltötte be, melyet a polgárság, mint harci eszközt idézett fel. A középkorvégi polgár az antik kultúrában sok rokonvonást talált, mivel a görög és római rabszolgasáadalom fejlett árutermelése és városi élete hozta azt létre. A középkori tudomány, a skolasztika félreállításában nagy szerep jutott az ókori irodalom, filozófia, természettudomány eredményeinek, melyeket most új életre keltettek.

Ez a polgári eredetű, de az antik tekintélyével védett új humanista világnézet hatalmas lendületet adott a művészet és irodalom fejlődésének. Az isten helyett minden művészet igazi témája, az ember került az érdeklődés középpontjába. A fejlett ókori irodalom és művészet megismerése a középkori egyházi irodaloménál sokkal fejlettebb művészi eszközök, irodalmi formák és műfajok bevezetését és alkalmazását tették lehetővé. A művészet, irodalom és tudomány művelői, a humanisták már nem a kolostorok mélyére visszavonult, a világtól elzárkózott emberek, mint a középkor írói, hanem aktívan és szenvedélyesen állást foglalnak koruk harcaiban. Az új műveltség, a tudás megbecsültté válik, és a humanisták résztvesznek az államok kormányzásában, fontos diplomáciai, politikai, vagy katonai feladatokat látnak el irodalmi és tudományos munkásságuk mellett.

A kornak "óriásokra volt szüksége és óriásokat is nemzett, a gondolkodás, szenvedély és jellem, a sokoldalúság és tudás óriásait. A burzsoázia modern uralmát megalapozó férfiak igazán nem voltak polgárián korlátoltak.... Annak a kornak hőseit még nem hajtotta jármába a munkamegosztás, melynek korlátozó, egyoldaluvá tevő hatását annyiszor érezzük utódaikon. A legsajátosabb bennük azonban az, hogy szinte valamennyien benne élnek és lélekzenes a kor áramában, a gyakorlati harcban, szintvállanak és résztvesznek a küzdelmekben, egyikük szóval és tollal, másikuk karddal, némelyikük mindkettővel. Innen a jellemnek az a teljessége és ereje, amely egész emberré teszi őket." /Engels: A természet dialektikája./

T.026.52-Rsz.20.003.9.

Mivel a humanisták által képviselt erősödő burzsoázia rá volt szorulva a fejedelmek támogatására, a humanisták egyre nagyobb számban léptek a központosításra törekvő uralkodók szolgálatába. A humanistákat a fejedelmek nem is nélkülözhatték, hiszen ők értettek a joghoz, a diplomáciához, a fejlettebb és bonyolultabb államvezetés tudományához. A renaissance művészek és a humanista írók tudták csak megadni az egyes királyoknak azt a dicsfényt, amely nélkül nem lett volna elég tekintélyük az abszolút hatalom megszerzéséhez. A fejedelmi udvarok így a humanista kultúra központjai lettek.

A renaissance-kultúra igazi hazájában, Itáliában a burzsoázia és így a humanisták azért is sziettek a fejedelmek szárnyai alá, mert megjelentek már a színen a burzsoázia majdani sirásóinak, a modern proletariátusnak az elődei, a városi plebejusok is. A legfejlettebb olasz városokban a XIV. század végén a plebejusok fegyveres felkelésekkel próbálták megdönteni a polgárság uralmát. A néptől való félelmében az olasz humanizmus ezért a XV. században már nemcsak a feudalizmus ellen, de a nép ellen is frontot alkot. A néptől való elfordulás jut kifejezésre Itáliában és másutt is abban, hogy a humanizmus kifejlődésekor használt nemzeti nyelvet a latinnal váltják fel az irodalomban. A nemzeti nyelven továbbélő humanizmus plebejus tendenciákat képvisel, a latinnyelvű humanizmus pedig egyre inkább a polgárság felső rétegének, a patriciusoknak az eszközévé válik. Elsősorban ezek a patricius-humanisták sereglenek a fejedelmi udvarokba. A néptől való elszakadás és a feudális udvaroktól való anyagi függés idővel a humanisták korrumpálódására, a feudalizmussal, sőt az egyházzal való megalkuvásra vezet. Idáig azonban még hosszú az út. A XV. század olasz fejedelmi udvaraiban élő humanisták legjobbjai - ha latin nyelven is írnak már - a haladó antiklerikális, sőt ateista világnézetet képviselik, a természettudomány fejlődéséhez törnek utat, értékes művészi, irodalmi alkotásokat hoznak létre.

A humanizmus Magyarországon.

Mikor a Hunyadiak törökellenes és központosító politikája következtében égető szükség lett mennél több képzett humanistára, már voltak az új kultúrának bizonyos előzményei Ma-T.026.52-Rsz.20.003.9.

gyarországon. A magyar polgári fejlődés elmaradottsága miatt nem beszélhetünk egy olyan önálló - külföldi hatástól függetlenül, spontánul létrejövő - renaissance kialakulásáról, mint amilyen a nyugati népeknél, vagy akár a cseheknél is megfigyelhető. Egy önálló, spontán renaissance kialakulásának a csirái azonban meg lehettek nálunk is. A XIV. században, az Anjouk uralma idején erősen fejlődött az iskolázás, megnőtt az írástudók száma. Pécsen /1367/ és Óbudán /1389/ egyetemek létesültek, fejlődtek a városi iskolák is, és egyre többen kezdtek látogatni az olaszországi egyetemeket is, különösen Bolognát és Padovát. Az írástudók között ekkor már szép számmal akadnak világiak is, igaz, hogy ezek többnyire csak kisebb iskolákat végeztek. Aki egyetemre ment, az pap lett. Az írástudó világiak, az u. n. litteratusok, vagy diákok népes rétege azonban hordozója lehetett egy új humanista-jellegű, antifeudális világi ideológia csiráinak.

A diákok, a világi értelmiség soraiból került ki pl. és csak később lett pap az a Küküllői János is, akinek művében a hírnév individualista fogalmával és az antik irodalom ismeretével találkozunk. Ezek pedig a humanista szemlélet és műveltség elemeire vallanak.

A IV. század elején fokozódott az olaszországi, ekkor már humanista egyetemek látogatása, Magyarországon pedig egyre több olasz tudós és művész fordult meg. Zsigmond királynak a császári politika érdekében szüksége volt ügyes, kora világi műveltségi színvonalán álló diplomatákra. Magyarországra jött és 1417-ben itt telepedett meg Pier Paolo Vergerio kiváló olasz humanista, filozófus, számos antik szöveg fordítója is.

Az önálló magyar kezdeményezések és az olasz kapcsolatok előkészítették a talajt a Hunyadiak korának fejlett humanizmusa részére. A magyar humanizmusnak a török elleni harc és a központosítás követelte szinte ugrásszerű felvirágzását megkönyvitette az a körülmény, hogy az olasz humanizmus ekkorra már a fejedelmek szolgálatában állt és a feudalizmussal való kompromisszum útján legalább is megindult. A magyar humanizmus persze így is súlyos ellentmondásokkal terhes, hiszen a lényegében polgári kultúrának a hordozója nálunk a Hunyadiak feudális udvara és államapparátusa lesz.

A humanizmus hirtelen felvirágzását, az itáliai renaissance eredményeinek az átvételét elősegítette a XV. századi olasz humanizmus latinnyelvűsége is. A magyar humanisták ugyanazon a nyelven írhattak, mint az olaszok. Ez a latin nyelv azonban korántsem azonos az egyház által használt erősen vulgariizálódott középkori latinnal. A humanisták, - olaszok és magyarok egyaránt, - csak az ókori szerzőkből megismert klasszikus latin nyelvet fogadták el és mélységesen lenézték az egyház romlott latinját.

A többnyire Itáliában tanult magyar humanisták többsége a királyi hivatalok, a kancellária tiszviselői lettek. A központosítás folytán a kancellária szerepe Hunyadi János, de különösen Mátyás alatt egyre nőtt és a humanista kultúrának valószínűsége tüzhelyévé válhatott. Mátyás engedelmes hivatalnokokat akart látni az egyházi vezetőkben is, hogy az egyházat az államhatalomnak rendelhesse alá és megakadályozza a pápa beavatkozását a magyar egyház ügyeibe. Ezért a főpapi pozíciókba is előszeretettel ültetett hozzá hü, nem egyszer nyíltan antiklerikális felfogású humanistákat.

A magyarországi humanizmusnak a történeti feltételekből, a centralizáció keleteurópai jellegéből eredő sajátos helyzete rányomja bélyegét a humanisták irodalmi munkásságára is. A magyar humanisták érdeklődésének a középpontjában nem a polgári fejlődés kérdése áll, hanem a török elleni harc, az ország védelmének erősítése. A magyar humanista irodalom a Hunyadiak korában ezért messzemenően hazafias jellegű.

Bár a magyar humanizmus felvirágzásában a külföldi ösztönzésnek elsőrendű szerepe van, nem csökken nemzeti jellege. A kor élenjáró műveltségének az átvétele hazai igényből fakadt és ez a műveltség a Hunyadiak politikájának támogatásával nemzeti funkciót töltött be.

A Hunyadiak alatt megerősödő humanizmusnak irodalmunk fejlődése szempontjából óriási jelentősége van: a husziták kikényszerítették a magyar nyelvű irodalom megalapozását, ki-fejlesztették a nemzeti öntudatosulás első formáját, a humanisták - bár latin nyelven - már a vallásos felfogással szembe fordított világi irodalmat hoztak létre s fokozták a nemzeti öntudatot. Az

ekkor megteremtett világi műveltség későbbi magyarnyelvű szépirodalmunk alapjává lett.

Vitéz János.

A magyar humanizmus első nagy alakja Vitéz János. /sz. 1408 körül + 1472/ Zsigmond kancelláriájában kezdte pályáját. Hunyadi váradi püspökké tétette, Mátyás pedig esztergomi érsekké. 1470-től fogva szembefordult Mátyás politikájával, a király erre elfogatta. Kevéssel azután halt meg, 1472-ben.

"Több, mint harminc éven át vett részt az államkormányzat intézésében s volt a nemzetállamot megteremtő Hunyadiak belső munkatársa, sok tekintetben sugalmazója, családi és nemzeti politikájuknak korszerű műveltségi formákhoz alkalmazója" - írja róla Horváth János. Hunyadinak a diplomáciai érintkezésekben jobbkéze lett, kísérfője, követe, aki egy nagy török hadjárat megszervezése érdekében levelezett mindenfelé. Magyarország törökellenes szerepe az ő kancelláriai leveleskönyvében s beszédeiben bontakozik ki a legélesebben.

A humanista szellem minden - már Zsigmond alatt - kezdődő jelentkezését Vitéz János fogta fel s tette teljessé. A kancelláriának teljesen humanistává tételében Vergerio olasz humanista íróbarátja nyomán haladt. Váradi püspökségében is támaszkodhatott humanista előzményekre s ugyanitt mélyebb magyar művészeti hagyomány is volt előtte. Váradon alakította ki remek könyvtárát. Ebbe középkori és ókori klasszikus szerzők kéziratot másolatait gyűjtötte össze. A könyvekért semmi költséget nem kimélt, Európaszerte kerestette a kódexeket, sokat másoltatott az akkori Európa könyvmásolóközpontjában, Firenzében. A másolóiroda vezetője /Vespasiano da Bisticci/ megírta megrendelőinek életrajzát, köztük Vitézét is, akiről azt írja, hogy csak szép és hibátlan szövegű kódexeket kívánt s hogy kevés oly latinnyelvű könyv volt, amivel ő nem birt. Ma 26-ot ismerünk könyveiből, melyek közül néhány itthon készült.

Kulturalis tevékenységére jellemző, hogy Pozsonyban egyetemet alapított /ez igen rövid ideig állt fenn/, ide tudós, külföldi tanárokat hívott, magyarországi tanulók külföldi tanulmányait támogatta, s külföldi humanistákat is pártolt, az esztergomi várban pedig jelentékeny építészeti munkát végeztetett.

T. 026.52-Rsz.20.103.9.

Műveit az ország, a központositott fejedelmi hatalom érdekében alkotta. Hunyadi, majd jó ideig - Mátyást szolgálta leveleivel és beszédeivel. Leveleit Ivanics Pál, volt kancelláriai jegyző, gyűjtötte össze, aki Vitéz váradi társaságához tartozott; 1451-ben állította össze, egy Pál nevű főesperes kérésére. Ez a 78 levelet tartalmazó gyűjtemény a magyar kancelláriai humanizmus első terméke.

A 78 levélből 50 Hunyadi nevében szól, tárgyak többnyire a török ügy. A levelek címzettjei pápák és uralkodók, kevés köztük a magánemberhez szóló. Új műfaj jelenik meg ezzel irodalmunkban: az epistola, a humanista irodalmi levél műfaja. Az epistolát az író gondosan klasszikus minták után készíti, mondanivalójának jelentőségét a klasszikus szerzőkből vett idézetekkel támasztja alá. A modern - legtöbbször politikai - tartalom éppen azáltal hangsúlyozódik, hogy az író nem tárgyalja azt a maga egyszerű közvetlenségében, hanem a diszes, színes és szónoki hatásra is törekvő stílussal felelmi jelentőségét.

A gyűjteményhez Ivanics bevezetést és tudós jegyzeteket írt. E jegyzetekből a humanista stilisztikai és stilustörténeti érdeklődés derül ki, a klasszikus ókor szerzői iránti rajongással együtt. Ivanics gondosan rá-rámutat arra, hogy a tudós Vitéz János ezt vagy azt a mondatát melyik nagy klasszikus szerzőtől vette át. Az epistolának formai fejlettségét éppen ez mutatja. Maga Vitéz is arra buzdítja Pál főesperest, hogy önművelését az ókori klasszikus írók utánzásával végezze. A klasszikus mintával szemben hazai latinságunkat nagyon elmaradottnak találja. "Ez az első hazai szembeszállítás a régi, középkori latinság hagyományaival." /Horváth./ Ivanics kiadványa pedig az első tudományos igényű magyar könyv.

Beszédeivel is nemzeti érdeket szolgált. A humanista szónoklat is a kor jellemző műfaja volt. Ezeket kongresszusokon vagy követeknek válaszolva az udvarban mondta el. Egyik híres beszédét /a német császár előtt mondta/, melyben a török elleni harcra buzdít, ékes latinsága, s stílusszépségei miatt másolatokban terjesztették.

Művéhez tartozik az a tette is, mellyel unokafivére János Pannonius neveltetéséről, az ország első s európai viszony-

latban számottevő humanista költőjének fejlődéséről gondoskodott.

2./ Janus Pannonius.

Élete.

A legnagyobb magyar humanista költő és egyúttal az első nagy magyar lírikus - eredeti nevén Csezmiczei János - 1434-ben született a Dráva torkolatának vidékén, elszegényedett közne-mesi családból. Apja, aki korán meghalt, állítólag ács volt, anyja Vitéz János nővére. Anyja gondot fordított fia neveltetésére és mihelyt az "a selypitést elhagyogatta" iskolába küldte. Anyja haláláról szóló versében számol be erről és ott elmondja azt is, hogy anyja gyapjuszövéből teremtette elő a költséget fia iskoláztatására. Janus első iskolaéveit a Délvidéken töltötte, amely ebben az időben a társadalmi mozgalmak központja volt. A rendkívül koránérett ifjuba 16 éves korában remekműveket írt/ valószínűleg már a forrongó délvidéki környezet be-leoltotta a lázadás szellemét, az egyre mélyebbre süllyedő klérus elleni ellenszenvét. Itt azonban csak az első benyomások-ról lehetett szó, mert a tehetséges ifjút 13 éves korában nagybátyja, Vitéz János Itáliába küldi magasabb humanista tanulmányok folytatására.

Vitéz költségén Guarino híres ferrarai humanista iskolájába ment és közel nyolc évet töltött ott. Guarino iskolájára azért esett a választás, mert ott éppen olyan embereket képeztek, amilyenekre ekkor a törökellenes, centralizáló politikának szüksége volt Magyarországon. Guarino iskolájában elsősorban bizonyos formális készség elsajátításán volt a hangsúly. Janus Guarinóról szóló dicsőítő énekében saját maga leírja, hogyan és mit tanított Guarino:

Te legelőbb idomított a tiszta beszédre az ajkat
És azután az írást tanított meg helyes alakban,
Hogy hangsúlyt az ajak ne hibázzék és ne a jobbkez.
Majd a tanítványt a költött levelekbe gyakorló;
Majd történetíróvá forgatsz vele és magyarázol;

Majd szónoklani és dalt zengeni rendre tanítod,
Miglen az ékes szó nőttön nő s tör a magasba...

.....
Nem marad egy szótag se, nem egy betű rejtve előtted:
Hogy mi a szórend és mi jelentést rejt el a mondat,
És hogy a szó mely alakja ered már ősi időkből,
És mi a szó töve és gyökerével vissza hová nyul,
És rokon értelmű szók közt van-e és mi különbség,
Hogy mi a stíl, az alakzat, a vers, és hogy ki a szerző,
Hogy mely forrásból ered érv szónoknak az ajkán,
Hogy mint cáfol az ok, mint árnyal, szinez a forma,
Hogy valamit szebben ki beszélt el és mi művészet
Helyezi néha középre az elsőt, olykor a végsőt,
Hogy a beszéd ne kövesse szokott sorját legelőrlől...

Guarino tehát a latin, majd a görög nyelv, a nyelvtan, a helyesírás, a stilisztika, a verstan, a műfajok ismerete, a logika, de legfőképpen az ékesszólás tanítására fordított igen nagy gondot. Ezek azok az ismeretek, melyek birtokában egy képzett humanista kitűnően megállhatta a helyét bármelyik európai fejedelem udvarában. Különösen a szónoklás volt igen nagy jelentőségű a diplomáciai életben; az ékesszólást Guarino iskolájában szinte egynek vették magával a bölcseséggel. A ferrarai iskola valósággal diplomata-képző iskola volt, ezért küldte Vitéz éppen ide unokaöccsét.

Természetesen az új humanista kultúra tartalmi értékeit is nagy gonddal tanította Guarino. Janus elragadtatással emlékezik vissza mesteréről szóló költeményében azokra az órákra, melyekben Homeroszt, vagy az Aeneist magyarázta a nagy tudós. Kiemeli azt is, hogy Guarino nem riadt vissza a csodált ókori klasszikusok bírálatától sem. Janus megtanulta az ókori tudományt és művészetet fegyverül használni a középkori világnézet elleni offenzívában, de nem nevelték őt az ókor előtti kritikátlan hajbókolóvá. Ellenkezőleg Guarino iskolája arra ösztönözte, hogy versengeni próbáljon az antikkal, törekedjen azt felülmulni.

Az iskolai életben gyökerezik Janus költészete is. A humanista diplomatának ismernie kellett a verselés törvényeit,

mert nemcsak beszédekkel, ékes stilusu epistolákkal, de költeményekkel is támogatnia kellett városának, vagy fejedelmének politikáját. Janus elsajátította Guarinonál a költészet mesteriségét, de az ő versei nem váltak iskolássá. Már gyermekkorában kezdte el írni epigrammait és ezek témáit már az életből, saját élményeiből meríti.

Janus Itáliában az új humanista világnézet és a régi egyházi gondolkodás harcának a kellős közepébe került. Szívvel-lélekkel állt az új világ, az új kultúra, az ember szellemi felszabadulásának eszméi mellé. Megismerkedett az itáliai politikai küzdelmekkel és részt is vett azokban. A gyorsan híressé váló fiatal költő szolgálatait már az 1450-es években igénybe vették különböző politikusok, akiknek a megbízásából megírja dicsőítő-énekeit, panegiricusait. Ekkor már nincs Ferrarában, 1454-ben - rövid ideig tartó hazai látogatás után - Vitéz Padovába küldi kánonjogot tanulni. 1458-ban meg is szerzi itt a kánonjogi doktorátust és Mátyás trónralépésének esztendejében, 1458 nyarán hazatér Magyarországra.

Eddig tart költői pályájának első - termékenyebb - szakasza is. Itáliai évei alatt elsősorban az olasz események, a virágzó itáliai kulturális élet határozzák meg költői fejlődését, de nem szakad azért el a hazai problémáktól sem. Jól érzi magát az olasz renaissance világában, de tudatosan készül az otthon rá váró feladatokra. Az 50-es évek derekán Guarinoról szóló panegiricusában így jelöli ki jövőendő hivatását:

Eljön még az idő, mikor érett férfikoromban
Bátran a harci mezőt zengem s a csaták zivatarját:
Nagy Hunyadit, hogy a vad törökök közt szerte miként dult
És mély árkokat is hullákkal tölte színültig.

A török elleni dicsőséges honvédő küzdelmek énekeise akar lenni. Ezzel kettős célt jelöl ki magának: támogatni az ország védelmének a politikáját és megteremtteni Magyarországon is a humanista költészetet.

Magyarországon Vitéz János támogatásával gyorsan emelkedett. A magyarországi humanizmus akkori központjába, Nagyváradra került és Vitéz helyettese lett a püspökségben. E mellett magas

beosztást kapott Mátyás kancelláriájában is. Itteni munkájának elismerésül és Vitéz sugallatára Mátyás 1459-ben a megüresedett pécsi püspöki székre helyezte. Főfeladata Mátyás délvidéki pozícióinak erősítése mellett továbbra is a kancelláriai szolgálat maradt. Irányító szerepe van Mátyás diplomáciájának vezetésében, és részt vesz hadjárataiban is, bár ebben erősen akadályozza egyre súlyosabbá váló betegsége. Ha lehet karddal is, de elsősorban tollal: diplomáciai levelekben és versekben harcol Mátyás politikájának sikeréért.

Magyarországon megtalálta a helyét, de az itthoni elmaradott feudális viszonyok közé való beilleszkedés nem történetelt nehézségek nélkül. Sokszor szokták emlegetni, hogy Janus nem érezte jól magát Magyarországon, "visszasírt a barbár Duna mellől az olasz környezetet". Ez a vád nem állja meg a helyét. Ő volt az első, aki szeretettel és ragaszkodással tudott énekelni a magyar tájról, a magyar városról, szülőföldjéről, ahol "szeliden szeli át a kövér szántókat a Dráva". Igaz, hogy a magyar földet sokszor "barbár"-nak nevezte. "E föld itt barbárabb s ez is úgy érzik a műveimen" - írja egyik olasz barátjához szóló epigrammájában. A "barbár" Janusnál műveletlent, feudálist jelent, és Magyarország valóban ilyen volt. Ő éppen ezt a barbár földet akarta feltörni az új kultúra, a költészet ekéjével.

Igyekezett Magyarországon humanista környezetet teremteni, gazdag könyvtárat gyűjtött össze, tehetséges fiatalok itáliai tanulmányait támogatta, Magyarországra hívta Galeotto Marziót, olasz humanista barátját, volt iskolatársát. Mindez persze nem pótolhatta az olasz városok pezsgő kulturális életét. Itthon értékelték szolgálatát, Mátyás és Vitéz után az ország harmadik embere volt, de mint politikust érte őt a dicsfény és nem mint költőt. Költői elismerésre ekkor legfeljebb csak egy szűk baráti körben számíthatott. Érthető ezért, hogy gyakran fel-fel tört benne a nosztalgia az itáliai művelt humanista környezet iránt, ahol ünnepelt költő volt, ahol a humanisták már letörölték "azt a homályt, mely a durva szivekre, agyakra borult rá". Örömmel látta viszont Itáliát, amikor 1565-ben Mátyás őt bízta meg az olaszországi követséggel és így rövid időre ismét közvetlen kapcsolatba kerülhetett a humanizmus legkiválóbb képviselőivel.

Az Itália iránti nosztalgiánál azonban sokkal erősebb volt benne egy másik érzés. Ha fájdalmasan kellett is éreznie, hogy egyedül van hazájában, ez ugyanakkor büszkeséggel, öntudattal töltötte el. Ez a művelt ember számára keserves emberi sors azt jelentette, hogy ő az első, aki igazi, világi költészetet teremt Magyarországon. Ezt a büszke hivatástudatot fogalmazza meg "Pannonia dicsőrete" c. gyönyörű epigrammájában:

Eddig Itália földjén termettek csak a könyvek
S most Pannónia is ontja a szép dalokat,
Sokra becsülnek már, a hazám is büszke lehet rám,
Szellemem egyre dicsőbb, s általa híres e föld.

Ez a nemzeti öntudattal egygyéforrott egyéni büszkeség ellensúlyozza a haladásban élen járó Itália iránti vágyódását. Ezért tud megmaradni ezen a barbár földön, "pannonföld északi hűs rögein" - ahogy ő nevezte.

Az elmondottak alapján érthető, hogy Janus költészete Magyarországon - ha mennyiségileg csökken is - érzelmileg, eszméileg, művészileg elmélyül. A haza problémái és a legmélyebb emberi érzések, gyakran a kettő egygyéfonódva képezik 1458 utáni verseinek a tárgyát. Ezeknek a gondolatoknak a kifejezésére már kevésbé felel meg a rövidlélekzetű epigramma, ezért ekkor az érzések gazdagabb kifejezésére alkalmas elégia válik legkedveltebb műfajává. A magyarországi elégiai költői fejlődésének csúcspontját jelentik.

Janus pályájában az 1460-as évek derekán törés, Mátýással való viszonyában elhidegülés áll be. Mátýás egészen 1465-ig apja aktív törökellenes politikáját folytatta. Igyekezett megszerezni a nyugateurópai államok támogatását is és a törököt kivenni Európából. Segítségét azonban nem kapott, sőt a Habsburgok minduntalan hátbatámadták. Ezért szükségessé vált, hogy a török elleni eredményesebb küzdelem érdekében először nyugat felé fordítsa figyelmét, megtörje nyugati ellenségeit, újabb fontos gazdasági erőforrásokra tegyen szert. Mátýás a középeurópai erők koncentrálásában látta a török elleni sikerek előfeltételét. Ezzel a török elleni támadó hadműveletek egy időre ikerültek a napirendről. Vitéz János és Janus Pannonius ezzel nem értettek

egyét. Ők megmaradtak Hunyadi hagyományos politikája mellett, an- nál is inkább, mert birtokaik a töröktől fenyegetett délvidéken terültek el. Mátyás új politikája Vitéz és Janus politikai befo- lyásának a csökkenését jelentette azért is, mert ők a törökelle- nes politika szakértői voltak, s a királynak most a cseh és né- met ügyekben járatos politikusokra volt szüksége.

Az ellentétnek gazdasági oka is volt: Mátyás óriási terveihez hatalmas gazdasági erőforrásokra volt szükség. Nem ki- mérte ezen a téren barátai érzékenységét sem: rátette a kezét a főpapi jövedelmek nagy részére, megadóztatta Janust is.

Ha politikai befolyása csökkent is, szolgálatát azért a király továbbra is igénybe vette, sőt éppen ekkor nevezi ki legfőbb kincstartónak, vagyis az ország legfőbb gazdasági funk- cionáriusának. /Gerézdi Rabán legújabb kutatásai alapján./ Így Janus vezető szerepet játszik a Mátyás által éppen a 60-as évek végén végrehajtott gazdasági centralizációban.

Ez a pozíció azonban nem elégithette ki, erre mutat az az ajánlás, melyet 1467 októberében Plutarchos fordítása /gö- rögből latinra/ elé írt Mátyáshoz címezve:

"Te felségedet nem joggal mérem Trajanushoz. A- mint ugyanis egykoron a hanyatló római birodalom az ő fölsége alatt mutatta meg újra régi erejét, úgy most a te vezetésed al- latt emelkedett fel ismét az álnok ellenségtől már majdnem por- ba sujtott keresztény világ. És ha főképp a derék emberek taná- csaira fogsz hallgatni, ha az ifjúság hevétől elragadtatni ma- gad legkevésbé sem nagyod, ha a hozzáfűzött nagy remények be- váltására fogsz törekedni és az istenség kegyének elnyerésére mindent megteszel, akkor egészen Trajanus lehetsz."

Janus itt világosan arra céloz, hogy szeretné, ha a király továbbra is Vitéz és az ő tanácsait követné. Ez azonban nem következett be. A mozgalmas élethez szokott költő fokozato- san elveszti a lába alól a talajt, saját problémáiba mélyed, visszavonul. Ezt a válságot egyre súlyosodó tüdőbaja még jobban elmélyítette. A már ifjkorában megtapasztalt vallásban nem keres- hetett és nem is keresett megnyugvást, a csillagvilágnak az em- beri sorsokat irányító erejébe vetett hit valik nála uralkodóvá.

Asztrológiával foglalkozik, mintegy kitérőül az egyre megoldhatatlanabbnak látszó válsága elől. Az asztrológia iránti érdeklődése az ujplatonista filozófiával van összefüggésben. Az uj-jélesztett platonista filozófia a XV. században egy a keresztény tanítással szembenálló pogány irányzat volt. Janus kapcsolatban állt az olasz ujplatonisták vezető szellemével Ficinoval, de nem követte őt, amikor az megindult a kompromisszum, a platonista filozófiának a kereszténységgel való összeegyeztetésének útján.

A 60-as évek végén egyre gyűlt, egyre halmozódott Janusban a keserűség. Meg volt győződve saját igazáról és - tévesen - azt hitte, hogy Mátyás nyugati terjeszkedő politikája katasztrófába fogja sodorni az országot. Egyéni sérelmei összefonódtak a haza, a nép féltésével nála. Mikor megindult Mátyás cseh háborúja és Janus úgy érezte, hogy betelt a pohár és cselekednie kell, azt képzelte, hogy az országot menti meg, ha fellep Mátyás ellen. Vitéz Jánossal együtt a reakciós bárók összeesküvésének élére állt és kísérletet tett Mátyás megbuktatására. Janus Pannonius ezzel a reakció oldalára került, ha céljai és indítékai merőben különbözőek voltak is a centralizációs politikával elvileg szembenálló, a feudális anarchiát képviselő bárókétól. Janusnak az a téves meggyőződése, hogy az igaz uton jár, amikor Mátyással szembe fordul, lehetővé tette azonban, hogy költészete a 60-as évek végén is nagyszerű alkotásokat mutasson fel utolsó elégiáiban és epigrammaiban.

Az összeesküvők rosszul számítottak. Mátyás zseniális politikai és katonai lépéseivel megsemmisítette a lázadást. Vitéz börtönbe került és a megaláztatásba pusztult bele, Janus pedig súlyos betegen 1472 tavaszán Itália felé menekült. Utközben a Zágráb melletti Medvevárában érte utól a halál 1472 március 27-én.

Itáliai epigrammái.

Modern tartalmak szólnak hozzánk már első, iskoláskorában írott verseiből: nem iskolás, elvont témák ezek, hanem élményi eredetűek. Az iskola életén keresztül figyeli meg az olasz városi társadalom életét és problémáit is. Epigrammaiban T.026.52-Rsz.20.003.9.

csattanósan fogalmazza meg véleményét.

Diáktársa lenézi, mert idegen, barbár. Ő erre szellemes epigrammában szégyeníti meg a gőgöst, saját fölényét domborítva ki. Másszor olyan valakin döf egyet, aki nagyra van patricius őseivel.

Hej sose kérkedjél! Tudjuk mindnyájan igen jól,
honnan eredtél és mily nemesek szüleid.
Asszonyanyád folyton könyökébe törölgeti orrát
s csak innepnapokon köpköd a földre apád.

Rámutat azonban az olasz társadalom mélyebben fekvő rugóira is. A kapitalista társadalom főmozgatója, a pénz, az ő verseiben jelenik meg először a magyar költészetben. Nála találkozzunk először a hitel, hitelező, tőke, kamat műszavakkal s ő festi le először az uzsorással való kapcsolat keserűségét /könyvei elzálogosítása alkalmával/.

A polgári társadalomnak az érzeken keresztül és az érzelem terén megnyilatkozó új felfogása, szembefordulása a középkori keresztény erkölcstannal s a nyílt antiklerikalizmus: mind a renaissance gondolkodás modern tartalmai, melyekkel tele van a fiatal Janus költészete.

Kamaszkori verseinek jórésze erotikus, sőt trágár epigrammákból áll. Ezeknek háttérében közvetlenül az internátus hasonló kora, ébredő nemiségű diáktársasága fedezhető fel.

Ez a fojtott, majd ki-kirobbanó erotika azonban nemcsak a serdülők képzelet- és élményvilágában gyökerezik, hanem a társadalomban is. S nemcsak az egyén biológiai fejlődését tudatosítja, hanem az érzekek felszabadításáért vívott antifeudális harcnak is kifejezője. A középkor egyházi irodalma harcolt a szerelmi költészet ellen s a nép számára az aszkéta életmódot hirdette, hogy hozzászoktassa a földi javakról való lemondáshoz. A humanisták az árutermelő s pénzforgató polgárság világnézetét képviselték, amikor az antik példaktól is ösztönözve, szembe szálltak a középkor álszent magatartásával s lerázták az ember érzékiségének és érzelmi világának kifejezését gátló feudális bilincseket. Az érzéki tárgy s gunyolódó, szurásra kihegyezett epigramma, mely csattanós rövidségénél fogva is magyarázkodás

nélkül, természetesen kell, hogy beszéljen az érzéki életü emberről, az utat törte az érzelem mélyebb, árnyaltabb kifejezése számára. Érthető, hogy a feudális egyház üldözte az ilyen költői termékeket.

Erotikus epigrammaiban tehát a régi s az új harca fejeződik ki. Ugyanekkor a trágár költészet divatja azt is tükrözi, hogy a 15. századi olasz polgárság már nem annyira nyiltan, mint inkább burkolt formában száll szembe a vallásos ideológiával. Janus Pannonius azonban nyiltan is beszésszállt a középkori egyházi világnézettel és erkölcsi felfogással. Sőt, az egyházat is bírálja és a vallással is szembefordul. Antiklerikalizmusának kifejezésére az 1450-i jubileumi szentév adott alkalmat.

A pápa az egyházi állam anyagi s erkölcsi tekintélyének helyreállítására meghirdette a szentévet. Ez általános bűnbocsánatot jelentett mindenkinek, aki Rómába zárándokol, templomot jár, meggyón és pénzadományt tesz. A szentév kihirdetése, a jó propaganda segítségével, százezreket vonzott Rómába. Ez két okból is felháborította Janust: látta s megvetette a pápa pénzhűségét kielégítő tömegek hiszékenységet, ugyanakkor látta azt is, hogy a zárándoklatok útján hazájából kivitt pénzek hiánya gyöngítette a török elleni harc erőforrásait. Ugyanugy gondolkozott, mint Hunyadi és Vitéz, akik szintén elleneztek a bucsujárást. Janus tehát a bucsujárás elítélésében az antiklerikális felfogást a nemzet érdekeinek védelmével kapcsolta össze.

Gunyosan kérdezi egyik epigrammájában, vajjon a zárándokok nem üdvözülhetnek-e saját honukban. A római jubilénsok ellen írt epigrammjának csattanójával a pápát leplezi le:

Vak hite által a nép üdvöt nyer-e, nem tudom én azt,
ám bizton tudom azt, hogy nyer a pápa vele.

S persze csak a pápa, hanem a haszonlesó polgárság is. A római kocsmárosokat emeli ki közülük, maró gunnyal figyelmezteti őket, hogy használják ki jól a lehetőségeket, mert messze van még a legközelebbi szentév. Ezekben a kisebb igényű, csipkelődő epigrammákban világtörténelmi összefüggésben jelent-

kezik már Janus antiklerikalizmusa. Galeotto Marziohoz írt hosszabb epigrammájában pedig a vallással szembehelyezkedő világi ember s költő nyílt világnézeti állásfoglalását olvassuk.

Galeotto, Janus ferrarai iskolatársa maga is római zarándoklatra készül, s ez felháborítja Janust. Az fáj neki, az haragítja meg, hogy Galeotto, a klasszikusokon, a bulcseken nevelkedett költő egyszerre a hiszékeny csócselékhez csatlakozik, megtagadva az új, humanista költő élenjáró szerepét, visszaszültyesztve magát a költészetellenes, álszent, szerzetesi feudallizmus szintjére.

A vers, bár az átlagos epigramma terjedelmét meghaladja, tömörségénél fogva kiváló. Szerkezetével fékezi, tömöríti a költő felcsapni készülő indulatát, a végső ítéletben kihangzó tételig. Ez a tétel önmagában is sokat mond: "hívó ember költő nem lehet". Annyit jelent, hogy a költő, a feudalizmusból kibontakozó új világ embere, nem hihet a vallásban.

Ehhez a tételhez a költő mesteri fokozatokon keresztül jut el. A vers a fájdalommal vegyes csodálkozás kérdező hangján indul, majd egyre keményebb lesz és szoros ellentéteket kifejező mondatok egymásutánján keresztül fokozódik a mondanivaló ereje. A költő két világot állít egymással szembe: a népbutító szerzetesekben hívó hiszékeny csócselékét és a kereszténységet tagadó, az antik materialista filozófusokat követő humanistáét. Ebből az ellentétből fakad a megfellebbezhetetlen érvényű felszólítás Galeotto felé: ha a régihez, a valláshoz huz, akkor mondjon bucsut a költészetnek. Erre következik azután az egyetemes érvényű tétel, amely a fiatal Janus páratlanul egyértelmű kulturális és világnézeti önvallomása.

Mindez világosan bizonyítja, hogy a humanista Janus nem él elefántcsonttoronyban, nem húzódik félre az élettől, nagyon is benne él társadalmában. Tudatában van ez a költő a régi és új közötti kibékíthetetlen ellentétnek és félreérthetetlenül az új mellett foglalt állást. A multon való öncélu rágódást ő maga guryolja ki epigrammaiban. Az egyikben így szól barátjához:

Annyira tiszteled ős, régenmult századok évét,

annyira tiszteled ős dédnagyapák idejét.

Nékem azonban az új dolog ad örömet, csak az ujság
ingere, Bertalanom, és nem az ócska penész.

Janus, a régít nem önmagáért becsüli; a középkori "ezeréves"-t teljesen elveti, mint az új társadalom számára használhatatlant; az ókorit megbecsüli, de az is csak relatív tekintély előtte. Igyekezett felülmulni a klasszikusokat s ebben arra a szerepre támaszkodott, amelyet kora új társadalmában töltött be: a maga politikai érdekeltségű hivatására.

A klasszikus költőktől csak formát kölcsönzött. Így az epigrammák műfajában a római császárkor gyilkos-tollu bírálója Martialis volt a példaképe. Martialis ahhoz segítette hozzá, hogy a jelen problémáit minél művészibben, mennél találóbb eszközökkel tudja kifejezni. Tisztelettel és megbecsüléssel fordul egyik epigrammájában /Martialisról/ antik mesteréhez, de nem alázkodik meg előtte, egyenrangúnak tartja magát vele:

S ha kölcsönadnád nékem lelkeidet,
Hidd el, ragamból is hozzáteszek majd.

Janus itáliai epigrammaival első remekműveit alkotta meg. A lényeg megragadása, biztos ítélet és a művészi forma nagyszerű kezelése jellemzi ezeket a kis verseket. Janus költői stílusának legfőbb erénye itt a tömörség. Mindegyik korai epigrammája ellentétektől feszül és a szélsőséges ellentétek érzékeltetése teszi éppen lehetővé, hogy a költő minden bőbeszédűség, minden szószaporítás nélkül tételszerűen fogalmazza meg álláspontját, mintegy az ellentétek csattanójaként. Hozzásegítik a tömör és feszes kifejezéshez nagyszerű hasonlatai és képei. Egy-egy találó kép kifejező ereje hosszabb fejtegetést helyettesíthet. Mikor a régi könyveket szerető Bertalannal vitatkozik, milyen tökéletesen és találóan tudja a közöttük lévő ellentétet érzékeltetni ezzel az egy hasonlattal: "Énnekem izlik a must, - teneked savanyodva az óbor". A must és az óbor szerbeállítására még csak a különbségre mutat rá, de még nem értékeli, a következő kép azonban már árnyat vet Bertalan felfogására: "Alma legyen poshadt, mert te csak úgy szereted". Végül az utolsó hasonlat már megsemmisítő erejű: Bertalan a vén Hecubát ölelje, a költő a szép Polyxénával hál. Ime három hasonlat elegendő ahhoz, hogy Janus ki tudja fejezni a régihez vonzódókkal szembeni gunyos megvetését. Az itáliai epigrammák a sziporkázó szellemesség és a tömör kifejezőerő remekművei. Mélyebb élmény azonban ritkán var mögöttük, rendszerint egy-egy pillanatnyi benyo-

T.026.52-Rsz.20.003.9.

másnak köszönhetik létüket, Janus Pannoniusnak a továbbiak során kellett eljutnia a nagyobb költői elmélyüléshez.

A panegiricusok.

A panegiricus /dicsőítő-ének/ a humanista költészet egyik kevésbé szerencsés műfaja. Egy-egy politikai vezetőférfi tetteinek a dicsőítésére, személyes - rendszerint megfizetett - propagandára szolgál. Claudianus római költő művelte a római birodalom hanyatlásának korában. Pelujitását az olasz városállamok és fejedelmek közötti állandó viszálykodás és harc tette szükségessé. Az egyes olasz politikusoknak gyakran volt szükségük arra, hogy egy jó tollú költő panegiricusa megszilárdítsa megingott pozíciójukat. A tehetséges és ismert fiatal Janust szívesen bízták meg ilyen költemények megírásával.

A panegiricus-műfaj jellege már eleve lehetetlenné tette, hogy a fiatal költő az igazság és a haladás ugyanolyan kérlelhetetlen harcosának mutatkozzék bennük, mint az epigrammokban. A panegiricusok szerzőjének a megbízó személyt kellett dicsőítenie, akár megérdemelte a dicséretet akár nem. Népszerűsítenie kellett politikáját, akár helyes volt az, akár nem. Bár Janus vigyázott arra, hogy ne népszerűsítsen olyan személyeket, vagy politikai célkitűzéseket, melyek károsak lennének hazájára, ő is kénytelen gyakran a valóságtól elfordulni a panegiricusokban. Hogy tárgyát méltóképpen feldolgozhassa, kénytelen az ókori irodalom egész kelléktárát felhasználni, hőseit állandóan az ókori eposzok, vagy történetírók hőseihez hasonlítani. A személy mindenáron való dicsőítése mellett ez az antikizáló stílus is hozzájárult a valóság eltorzításához.

Mindez nem jelenti azt, mintha Janus panegiricusaiiban nem lennének értékek. Hisz az epigrammokban egy vitázó, visszavágó, szurkáló magatartás volt rá jellemző, addig most az aktuális politikai eseményekkel széles összefüggésben kénytelen foglalkozni és értékelnie kell azokat. Ez a munka fokozta politikai érdeklődését és tájékozottságát és feltétlenül hozzájárult ahhoz, hogy majd később a közvéleményt helyes, nemzeti célok érdekében formálni tudó politikus-költővé válhasson. A mindig személyes hangú támadó-leleplező epigrammák után a panegi-

ricusokban egy-egy eseménysorozat, politikai probléma szélesebb feldolgozására kényszerült, ami nagyobb terjedelmű művek alkotására és egy leíró-epikus stílus kialakítására kényszerítették. Költői tevékenysége így szélesedett, ábrázoló készsége nagy mértékben gazdagodott.

Az epigrammák közvetlensége után a panegiricusokban a költő személyes problémái természetesen háttérbe szorulnak. Nem saját élményeiről, saját hazájáról ír, ezért inkább mint az eseményeket kívülről figyelő író nyúl a témához. Janus azonban gyakran áttöri ezt a műfaj-adta korlátot és ha nem is az egész művet, de számos részletet merész ujtó eszméinek, haladó világnézetének szószékévé tud avatni.

Már az első panegiricusok sem méltatlanok a kamaszkorát éppen túllépő költőhöz. A 17-18 éves fiatalember III. Frigyes német császárhoz intéz egy éneket az Itáliában megteremtendő békéről. Irodalmi kifejezése megkapó: a legnagyobb olasz költők által először felhasznált költői fogást fejleszti tovább, amikor Itáliát egy szétszórt haju, sebekkel borított, megalázott, zokogó nőnek mutatja be, az ő szájába adva a békeszózatot.

Agy másik panegiricusát az 50-es évek elején, Louovico Gonzaga-hoz, Mantova városillám fejedelméhez intézte. Gonzaga a kor egyik legnagyobb hadvezére volt, Janus azonban kiemeli a nagy nevelők /köztük Guarino/ támogatásával szerzett érdemeit is. Ebben a versben már uralkodóvá válik a klasszikus irodalom hőseihez való hasonlítás. Janus főlényesen kezeli a klasszikus kifejezőkézséget, kitűnően tudja használni modern személyek magasztalására, s ugyanakkor mégsem téved az illető reális érdeme, a haladás terén jelentős tette megítélésében.

Ilyen előkészületek után írta meg legszebb panegiricusát, a Guarino-ról szólót, még Ferrarában; később még átdolgozta. Végleges formája 1073 sorból áll. Már a tárgyválasztás is szerencsés: nem kényszerítette a korszerű olasz napi politika eseményeiben való elsüllyedésre és a korabeli hatalmasságokról szóló nem ószinte dicshimnuszokra.

Ez a téma a személyen, a rajongva szeretett nevelő alakján keresztül saját fejlődésének rajzára és a humanizmus eszméinek előadására kényszerítette. Ennélfogva személyesen, köz-

vetlenül is tudott szólni erről a tárgyról, de már a nagyobb igényű, ábrázoló, jellemző, leíró és elbeszélő irodalmi forma segítségével.

Előadásmenete időrendi: Guarino ifjúsága, tanulmányai Görögországban, megtelepedése egy fejedelem alatt Ferrarában, iskolája, módszere, tanítványai, művei. Adatai általában megbízhatók, ezért műve forrásértékű is, a legfontosabb azonban az, hogy Janus itt behatóan szól a humanizmusról. A humanista öntudata, a humanizmus értékének határozott felismerése iratta vele a Galeotto elleni epigrammát; a Guarino-panegiricusból ez az öntudat mondatja el vele részletesen a humanizmus élményét, a humanista kultúra jelentőségét.

Guarino érdemét mindenekelőtt abban látja, hogy "oly sok század után a görög Muzsát" támasztotta "új életre" /115.s./:

Amde te egykor azt a tudást, mit az ősök birtanak egykor,
Visszaadod s felidézed örök feledésnek öléből /905./

Az antik világ föléledésével "új kor hajnala virrad". Ez az új korszak éppen a középkorral való merev szembenállásban tudatosul:

..... ezer évi homály tovalebben
S annyi író rejtett értelme kipattan a fényre,
És amiket bölcsök hirdettek előbb, nevetik már.

Kinevetik tehát a középkor áltudományát, a sötétség tudományát, mert feltárult az antik értelme.

Az ókori kultúrát feltámasztó új kornak nincs becsebb munkája Janus szerint,

Mint a vadonban lakó népet kivezetni, műveltség
Áldásit föltárva finommá tenni az éltet. /485/.

A "vadonban lakó nép" a feudális viszonyok elmaradottságára utal, s arra, hogy a humanista ezzel szemben a városi műveltség képviselője. Az új műveltség azzal teszi "finommá" az életet, hogy átalakítja a barbár embert. Guarino munkássága nyomán átalakult Ferrara is:

Igy alapítottad te, Guarinus, Ferrara főnyét.
Oly más arcot is ölt a város, am-óta te itt vagy,
hogy vesd csak fiatal népét a régivel egybe,
Oly nagy, mint tele és a fogyó hold közt a különbség.
Durva paraszt az elébb, a világra szól neve, hirt;
Fuszt lakatlan elébb, a világnak tár ma kaput már./472/.

A "durva paraszt" megjelöléssel a polgári felfogású humanista a feudalizmus kulturálatlanságát akarja megőlyegezni. Jellemzően mutatja ez ugyanakkor a humanistának a néptől való idegenkedését. A feudális és a paraszti egyaránt megvetés/^{tárgya} humanista szemében. Minden emberi érték forrásának az új városi, polgári kulturát, a humanizmust tartja. Ez teszi finomabbá, sze-
lidebbé, egyben városiasabbá és békészeretőbbé az embereket. A Guarinéhoz tóduló idegenek is "Vad természetők és szívők elve-
tik rendre te nilad" /505/. A fejedelem is a humanista művelt-
ség által válik képezzé a békés és népet boldogító uralkodásra.
Guarinonak és a humanizmusnak köszönhető, hogy Ferrara a béke
városa lett, "hol csata nem zug, csak ha leírva, csak is ha a
könyvben".

Guarino-tól a tudomány mellett erényességet is ta-
multak, mondja Janus és leírja mesterének jellemét, kedélyvilá-
gát, derűs és komoly, élcélődő és fogyeimezett magatartását.
Sokoldaluan látja már Janus az embert; Guarinot nemcsak mint hu-
manista ideológust és pedagógust mutatja be, hanem a magányban,
a csendben dolgozó tudóst is megkapóan, hangulatosan állítja e-
lének:

Hogyha akadna kevés pihenőd olvasni vagy írni,
Egy-egy ünnepi nap, vagy az évi szokott szünidőben,
Amikor a tanulók a mezőkön szerte bolyongnak,
Nagy aratás idején s amidőn must méze az ajkon:
Akkoron irsz, forditsz valamit hasznára a köznek,
Emlékébe beírva neved nagy messzi időknék;
Enyhe tavasz napon is, míg sütkéreznek a vénék
Vagy ha esős ősz napja borongván, másokat ernyeszt
Is álomba is ejt, a szobád mélyébe vonulva
Körmeidet rágod, vagy ütemre vered te az asztalt
Is a fehér lapokat halkal fölszántja sötét sor./693./

Mint már a Galeotto-hoz írt epigrammában is, itt is az érett, kész költő mutatkozik be. Már az intim, bensőséges hangulatképekhez is ért. Az első sorokban a figyelemnek megosztottságát érzi az olvasó, a hangulatkép vége felé a költő kikapcsolja ezt a megosztottságot, egyedül hagyja hőst, a kép a vége felé egyre tömörebbé, egységesebbé válik. Szuggesztív leírása ez a magányos tóprengés közben végzett munkának, illet csak az tud írni, aki szereti mesterét és maga is ismeri az írás gyötrelmeit.

Valóban személyesen hálás Guarinónak, akitől a legtöbbet kapta ahhoz, hogy humanista költővé váljék. Guarino utmutatását követi, amikor felismeri, hogy mesterének főérdeme az, hogy "nem született csak drága magadnak, mert az egésznek szenteled élted", amikor tehát felismeri azt, hogy a humanista költő feladata a közösség szolgálata, és amikor ezt a felismerését jövőendő életfeladatához alkalmazza. Guarino feladata a közösségnek békében való szolgálata volt, Janus is ezt akarja: a békés, fejlett, kulturált élet megteremtését Magyarországon, de ezt a humanista programot alkalmazni tudja a sajátos hazai körülményekhez. A békét hirdetni akaró költő legfőbb feladata a törökkel élet-halálharcát vívó magyarság szolgálata lesz. Akkor is hű tehát Guarino tanításához, amikor megjövőendőli versében, hogy otthon a honvédő háború éneke lesz belőle.

A Guarino-panegiricus számos bőbeszédűen klasszicizáló részlete ellenére is kitűnő alkotás. Ebben a művében mélyíti el Janus a humanizmussal kapcsolatos haladó állásfoglalását, vallja meg jövőendő hivatását, s ebben alakítja árnyalatossá, sokoldalú jellemzésre képessé stílusát.

Utolsó legterjedelmesebb panegiricusát már Padovában írta Jacopo Antonio Marcello velencei patriciusról, aki Padova polgármestere volt s akit Janus régóta /még Ferrarából/ ismert. Marcellus kétes múltja ugyancsak rászorult a tisztázásra. A milánói örökösödési háborúban - melyben a hatalmi egyensúly fenntartására Velence is résztvett - mint polgári szervező, szállító szerepelt s eléggé dicstelenül; Janus Lannonius hőst faragott belőle.

A költő tárgyválasztása azért is szerencsétlen, mert
T.026.52-Rsz.20.003.9.

együttal Velencét is magasztalni kénytelen. A velencei államszervezet a társadalom erőinek sajátos egyensúlyát mutatta. A patriciusok egyfelől az uralkodót korlátozták abban, hogy abszolút uralmat építsen ki, másfelől megakadályozták, hogy a dolgozó nép a szélesebb demokrácia felé alakítsa át az államot. Ezt az államrendet a nemességgel kompromisszumra lépő humanisták magasztalták, mert a rendet fenntartotta, a zsarnokot nem engedte uralomra jutni s látszólag a szabadságot is biztosította. Ezért Janus Pannonius a kösfelfogásnak ad hangot, amikor így dicséri a patriciusok államát:

És bár csak gyűlevész nép volt, amely egybesereglett,
Semmi viszály nincs, szebb egyetértés nincs a világon
S békésebb nyugalom; mert tiszteli minden a törvényt.
Nem vetik a nemesek sanyaru rabságra a népet
És lázongva a nép se szegődik a kényuralomhoz.

.....

Kormányoz csakis egy, de a főhatalom nem ez eggyé.
Itt a nemesnek van közösen joga ülni tanácsot
Es oly polcra sosem jut a népnek sepreje-alja,
Hogy curuli zsölljét ülvén szennyezze mocsokkal.

A Guarino-panegiricus után tehát itt Janus a humanisták kompromisszumos oldalát példázza, amiben egy kissé Janus magyar nemesi felfogásának is része van.

A magasztalásra váró hős érdemtelen személye és a népszerűsítendő politikai cél, már eleve veszélyeztette a Marcellus panegiricus művészi kivitelét. A költő mégis megkísérli a téma nagyszabásu feldolgozását. Háborúról kell írnia és a Guarino-panegiricusban későbbi hivatását, Hunyadi harcainak megéneklésében jelölte ki. Egy a Guarino témánál sokkal eseményesebb, háborus téma feldolgozása érdekesebb, izgató feladat egy olyan költő számára, aki hősi eposz írására akar felkészülni. A Guarino-panegiricusban /mindjárt azután, hogy saját hősi költészetének jövő feladatát kijelölte/ még ezt mondotta: "Mostan zengjen azonban, terólad e gyenge pásztori sip" /682/, most a Marcellus-panegiricus elején így buzdítja magát: "Nádsip helyett hadd zugjon a harsónaszó" /16./ s ezt állítja:

Nem rég sipomnak zöngelmén Ferrara tapsolt,
Most mélyebb ihlet föl magasabbra ragad. /42./

Ez a "mélyebb ihlet" nyilván a háborúra s Marcellusnak abban viselt hősi szerepére vonatkozik. Olyan témára tehát, mely a panegiricust, a magasztaló éneket a hősköltemény, az eposz magasabb sikja felé emeli. Janusnak mégsem sikerült eposzi méretű művet létrehoznia. Ennek oka: a tárgy, amit választott, eleve nem volt egységes, egy többfelé hullámozó, elakadó s újrakezdődő háborusodás; Marcellus szerepének felnagyításával erőszakot követett el a valóságon s e mellett hamissá tette az arányokat: az igazán nagy hadvezérek mellékes alakokká lettek, míg az embernek talán érdekes Marcellus velük szemben olyan vonásokkal jelenik meg, mint valami hős és hadvezér. Minthogy azonban a panegiricus történelmi jellegével ez nem egészen fért össze, a cselekménybe be kellett állítani a hadiszállító Marcellust is: azt az oldalt is be kellett tehát mutatni, amely nem a hadvezéré, s el kellett tüntetnie Marcellust akkor, amikor a velleenceiek csatát vesztek. Nemcsak a cselekmény esett szét tehát, hanem a jellem, az alak egysége is. Ilyen feltételek mellett a Marcellus-panegiricus nem érhetette el a Guarino-ének színvonalát.

A humanista, az új világért lelkesedő költő azonban itt sem tagadja meg magát. Sőt, ebben a panegiricusban még több alkalma van arra, hogy az újról, az aktuálisról írjon, mint a Guarino-énekben. Ott inkább azt hangsúlyozta, hogy a régít, t. i. az ókorit támasztják fel az új érdekében, a Marcellusban az új fölénye domborodik ki a régi, még az ókori fölött is.

Ezt mondja ki mindjárt a tárgyválasztással kapcsolatban:

Ámde a régi időkbe te vissza ne menj; ki az ősök
Árnyékát felköltve felőlük kezdene új dalt,
Hasztalanul fárad, gyujt nappal is éjjeli lángot. /38/.

A legalkalmasabb a haditechnika annak bemutatására, hogy mennyire felülmulta az emberiség, az új polgárosodó társadalom, az ókort:

Nem csak a kost meg az ostromlófedelet, meg a tornyot
Szállítják a teherszekerek, de amit nem is ismert,
S csak ha a menny dörgött, félt, rettege régen az őskor.
Villámként szakad érc-torkukból, zug a tüzes kő.
Rajta tehát - hiszen im neked ontja a tárgyat a Bőség -
Válassz és végy föl lantodra egyet te a sokból
Es a jelent ékesszavu ajkad cserbe ne hagyja! /106./

Az olyan kijelentések is, mint "Mit csodakép bámul-
na bizonynyal a harcias ókor" /977./, vagy "Tervet, amely pél-
dátlan egész ókorban" /850./ arra mutatnak, hogy Janus eb-
ben az énekében a jelen nagyságának a bemutatására törekedett.

Az idézett nyilatkozatok önmagukban nem teszik epo-
szivá, nagy epikus méretűvé ennék az új világnak bemutatását.
Az új világ nagyszerűségét, epikus költeményre méltó voltát
csakis a cselekményen, a cselekmény nagyobblélegzetű, nagy táv-
latokat nyitó alakításán, jó szarkasztésén keresztül lehet be-
mutatni. Ez Janusnak az egész költeményre vonatkozólag nem si-
került, az széteső, egységes erő, szilárd kompozíció nélküli.
Sikerült azonban némelyik modern, renaissance-jelenségből jó
epikus, szinte eposzba illő részletet kerekítenie.

Ilyen mindenekelőtt Marcellus hatalmas utazása, dél-
ről északra, keletről nyugatra. Ez az út a nagy felfedezők 15.
századi vállalkozásait vetíti előre, azokat, amelyek csakis az
új burzsoázia és a fejedelmi hatalom szövetsége alapján létre-
jött hatalmi törekvésekből eredhettek. Modern téma ez tehát, s
eposzi érdekű. Később ilyet dolgozott fel Camoens, a nagy por-
tugál költő. - Janusnál még nem annyira a gyakorlatra, mint in-
kább bizonyos megérzésekre s főleg irodalmi minták jó alkalma-
zására vezethető vissza ez a részlet. Nagyon valószínű, hogy
Dante Comediájának egyik igen szép részletét /az Ulisse epi-
zódot/ írta át. Így kezdődik:

Azt hiszi, nem ocean, melyet átfog a partnak a karja,
Lelke merész tervet sző, messzebb szállni, miként a
Csillagos ég, el háta mögött hagyván a világot.
Föl-kikutatni, ha nem lappang-e az ocean árján
Új föld; nincs-e világ még messze a Gadesen is túl. /320./

Nyilvánvaló, hogy Marcellus már új földet akar felfedezni, de ezt az új felfedezőt nem éri semmiféle isteni büntetés, mint Danténál. - Ilyen epikusabb /-dantei/ részlet az áthajózás Gibraltárnál is /360-380, később a 415-450. sor./ Hogy ez tényleg epikus jellegűnek is volt szánva, kiderül azokból a sorokból, melyekben Marcellus fölényét emeli ki - Ulixes fölött, az utazás tekintetében /192-199/. Az Odyszeiának s Dante Ulissé-jének kis lebecsülése ez, a modern kor Odiszeuszának, Marcellusnak kalandjaihoz hasonlítva azokét.

Ugyancsak eposzi vállalkozásba való az a nagyszerű haditett, hogy a hajókat a Garda-tóra - hogy kijátsszák az ellenség figyelmét - "bérceken által emelve" bocsátják vízre /850./. Itt szép leírást olvashatunk a hajó vízrebocsátásáról, amikor a kötél elszakadt /904-914/, vagy az alázuhanó naszádról:

Most a naszád, mely eleddig a tengert szelte keresztül,
Rengeteg őserdők szakadékán szállt le suhanva /894./

Általában a művészi ábrázolás szempontjából nagy haladást jelent a Marcellus-panegiricus. Szemléletesen tudja már leírni a tömegharc jelenetét:

Kópja hasítva repül és zugva süvöltöz a légben.
Leng a mezőn a tusán iszonyun csapkodnak a kardok.
Döng a sisak, mikor a buzogány rácsapva bezuzza
A koponyát, sikoly és nagy láрма betölti a léget.
Láthatod ezt, amidőn vág, az fölfogja csapását.
Épp így csapod az ár, ha emelkedik s száll le a hullám,
Sárga kalásztenger hullámszik a szélben eképpen,
Épp így hajlik, eként rendül meg a fák koronája /1540./

A megvillanó, egyes, de jellemző részletvonások iránt különösen megnőtt az érzéke. A nagy tömeg alatt összeomlik egy híd:

Uszni se biznak. Alá-lemeríté őket a fegyver,
És lenyomák a lovak; szanaszét uszkálnak a pajzsok,
Fenn a vizen himbál a sisak, fenntartja a tolla. /1555./

Kitűnően tud jellemezni már egy emberi mozdulatot,
pl. a vívásban:

Oly könnyen föl a légbe szökött, ha támad a karddal,
Hogy nem őrzi lába nyomát meg még a homokszem;
Villámgyorsan villan a kardnak az éle kezében,
Fénye midőn árnyat vet, az ellen érezi is már,
Nem véd meg sem pajzs, nem a szem, nem bármely ügyesség
És nem acél. Ha híved te, hogy érte acélod acélát,
Már a te arcodon ott a seb. Ép így csillan a viznek
Fénye, éként szór szerte sziporkát a tüzmeteor is
És ha a szél megtépte a felhőt, a szakadékon
Igy fut mennydörgés közepette keresztül a villám. /359./

Ezek a részletek az élet apró vonásai iránt érzékeny-
ségének elmélyüléséről tanuskodnak.

A Guarino-panegiricusban kitűzött jövődöbéli céljá-
hoz a kompozícióban s tárgyban semmiesetre sem jutott ezzel a
művével közelebb. Az alaktani tudásban, a jellemző s ábrázoló
művészetben, az elbeszélésben s a leírásban azonban egyaránt
virtuóz, rendkívül biztoskezü művésszé, a forma fölényes keze-
lőjévé lett. Ilyen felkészültséggel tért haza Magyarországra.

Magyarországi elégiák, 1465-ig.

Amint Itáliában - a Guarino-panegiricusban - megjö-
vendőlt, itthon hamarosan a háború s a béke kérdéseire kap-
csolódik költészete. Magántermészetű, szigorúan csak személyes
és szubjektív indítású verse kevés, és ami a személyes és szub-
jektív hangot elmélyíti, az legtöbbször az aktuális politikai
eseményhez való igazodás. Az a politikai esemény, amihez Itá-
liában a panegiricusokban állást foglalt, többnyire nem volt
az ő személyes ügye is: most köz és személy ügyének összefonó-
dása megteremti az alapot ahhoz, hogy teljes nagyságában kibon-
takozzék költészete. Most válik a magyar irodalom első igazi
nagy költőjévé. Az epigrammák és a panegiricusok után most a
harmadik, szabadabb, az érzelemnek, az egyéni megnyilatkozás-
nak tágabb teret nyújtó műfajához, az elégiához nyul. Többnyire
elégiát ír, ezután, bár az epigrammák írásával sem hagy fel.

Egyik legelső magyarországi elégiájának, Bucus Váradtól c. költeményének háttérében is az új feladatok izgalma huzódik meg. Versét 1459 telén írta, amikor Mátyás Budára rendelte. Ebben a versében az első magyarországi esztendő élményeit foglalja össze. Lirai hangját és stílusát is itt találja meg először teljes biztonsággal.

A vers elején a tájat ábrázolja, amelyen átsuhan a költő szánkója. A magyar táj jelenik meg itt, azt bizonyítva, hogy a humanista költő Magyarországon is megtalálja a versre méltó szépséget. A természetnek örvendő, a természet jelenségeit szeretettel figyelő ember magatartása jelenik meg a költeményben. A renaissance természetszemlélete magyar költő versében itt arat először teljes, fölényes diadalt a középkori szemlélet, a siralomvölgy képzelete fölött. A 3. versszakban hangzik fel az elhagyott várostól való bucsuzás. A humanista ember érdeklődését tanúsítja mindaz, amit megemlít, mindaz, amit sajnál otthagyni. A gyógyforrásoktól, Vitéz könyvtárától és Várad híres királyszobraitól bucsuzik. László király segítségülhívása a haza védelmével kapcsolatos eljövendő feladatainak tudatosságát fejezi ki. Figyelmet érdemel a vers visszatérő refrénje is, mely a bucsuzás motívumairól minduntalan az új feladatok iránti várakozást hangsúlyozza.

A nagy költői célt, amit maga elé kitűzött, Hunyadi harcaiinak megéneklését, már nem tudta megvalósítani: Hunyadi már halott volt. Emlékének egy nagyszerű sirverssel adózik, melyben a nagy hadvezért az istenek rangjára emeli. Költői munkásságának középpontjában már Mátyás honvédő törekvései állnak. Mindaz, amit Hunyadiról ígért, természetesen száll át Mátyás király alakjára. Költői tehetségét is jórészt Mátyás haladó politikájának szolgálatába állította. Az új s nagy feladat gazdagította költői termését.

A diplomáciai szolgálatnak köszönhető egyik legnagyobb verse, a Felelet Constantius olasz költőnek /1464/. Mátyás nevében írja versét, Antonio Constanzinak, aki Mátyást levélben a török elleni harcra buzdította. A vers első részében az 1463-i győztes török hadjáratról számol be. Stílusán érzik az a tanultság, melyet a Marcellus-panegiricus írása közben

szerzett. A vers második felében lép mindinkább előtérbe a diplomáciai szándék. Európa szemlájével kezdi, amint később is annyiszor a magyar politikus, megállapítva, hogy segítségükre aligha számíthatunk. A németeket különösen megveti:

Még soha nem pártolt Germánia minket, azonban
Mindig készséggel szegte meg eskü-szavát.

Mátyás harcainak és szándékainak bemutatásával Janus az olaszokat akarja a háboruban való részvételre serkenteni. Hivatkozik a rómaiak régi dicsőségére, de a humanista fogás mellett arra is figyelmezteti az olaszt, hogy Itáliát közvetlenül fenyegeti a török veszély. A vers állandóan visszatérő motivuma és befejezése azt mondja ki, hogy a magyarok, akár támogatják őket, akár nem a török elleni harcot továbbfolytatják. Ezt a költeményt mint propagandairatot, másolatban terjesztették Itáliában.

Németellenessége már ebben a versében megnyilatkozik. Egyik epigrammáját III. Frigyes német császár ellen írta /akit Itáliában ismert meg/ s figyelmeztette őt arra, hogy azok a németek, akik a magyar trónra pályáztak, rossz véget értek. Felsorolt példáival a magyar krónikák politikai, patriótikus tendenciáját folytatja.

A törökellenes harcok ügyével kapcsolatos az a néhány ragyogó verse, melynek tartalma ugyan személyes, szubjektív probléma, a pusztító betegséggel való küzdelme, egyik lényeges motivumát azonban a katonák életére, az egészségre való vágyakozása adja meg. A betegség különben alkalmat ad arra, hogy a középkori világnézetet leküzdő s a föld, a természet felé forduló ember testi életének élményéről, testi bajairól írjon s arról is, hogy élete ki van mérve, ideig tartó értékes valami. Erre először a kamaszkori epigrammákban figyelt fel. Most az élet értékeiért való remegése, a betegségében elfutó élet tartóztatásának vágya is megjelenik verseiben.

A táborozó Balázsnak /1458/ című versét a végigvonuló ellentét - itt a békében lázas harc az életért, ott a háboruban egészséges, vidám katonaelet - teszi megkapóvá. Az ellentét mesteri kezelésére az epigramma tanította meg Janust. Most T.026.52-Rsz.20.003.9.

méltóbb, nagyobb jelentőségű ellentét feszíti a vers kompozícióját. Lázában szívfájdító élességgel képzei maga elé a vidám tábori életet. Az egészség és a láz képeinek váltakozása rendkívül szuggesztívvá teszi a költeményt.

Hasonló tárgyat dolgoz fel a Midón beteg volt a táborban c. versében. 1464-ben írta, amikor személyesen is részt vett a hadjáratban, gyöngye egészségi állapota ellenére, pedig lebeszéltek a hadbavonulásról. Most szenved a láztól, halálfélelem gyötri s betegágyán írja versét.

Galeottohoz írt epigrammájában ezt tanította, a klasszikusok nyomán: "legfőbb rossz a kín". Ezt a tételét most sokoldalúan fejti ki. Mindenekelőtt az ősi, arany-kornak felidézésével, amelyben

Egyszerűen, de a rossz nyavalyáktól mentesen éltek
Végzet elé vágván, nem sietett a halál,
Amde a hosszú öregkor után jött el csak az óra...

A bajok a tűznek a földre lopásával kezdődtek. Ezzel Janus homályosan az ősi kor mozdulatlanságát, zártságát felbontó modern osztálytársadalomra utal, amely annyi bajt hozott az emberiségnek. Emiatt lett rövidebb az emberi élet, ragadozza oly fiatalon az embert a halál. Értethető, hogy ennek az élethez ragaszkodó embernek különösen éles a szeme a testi jelenségek megfigyelésére. Betegségét szinte természettudományos pontossággal írja le. A test iránti gond, ilyen fokon, a középkor költészetében elképzelhetetlen.

Forráságának, szomjúságának leírása után csak azért fohászkodik, hogy annyi haladékot kapjon, amennyi művei befejezéséhez kell. Végét érezve, bucsujában még egyszer a természet szépségét idézi fel - nem istenhez fordul s nem lelkiüdvéért retteg - a legszebb természeti környezetben akar nyugodni halála után és sírfeliratában is csak első magyar koszorús költő mivoltát, hírnevét kívánja megörökíttetni.

Ez a verse a legőszintébben, leggazdagabban humanista gyökérzetű: az emberi élet rövidegsége, mulandósága ellen panaszkodik, a test megbecsüléséről, a természet iránti rajongásról szól s arról, ami a világi s vallástalan ember halhatatlan. T.026.52-Rsz.20.003.9.

ság-hite: a Airnéről. Tartalmi gazdagságát a mély ellentétek huzzák alá s tömörítik egy olyan menetű előadásba, mely a gyógyó természet ölen való fájdalomtalan elpihenés vágyában ér csúcspontjára.

E versében céloz anyja halálára. Anyját egyik legszebb elégiájában siratta el. Az egyénnek érzelmi felszabadulásáról tanuskodik ez a vers is. A halottnak nem tulvilági sorsáért aggódik, hanem földi életét, tevékenységét, utolsó óráit idézi fel, a gyermek ragaszkodásával, aki tudja "milyen nagy a természet szava." Leírja a felhős-ködös decembert, mely elragadta anyját, elbeszéli saját gyermekkorát, amikor anyja örködött felette és munkájával gondoskodott neveltetéséről; majd utolsó óráit, melyeket fiának életbenmaradása tett vigasztalóvá. A halottat magát is az élet elmulasztott lehetőségei szempontjából siratja meg: anyja most minden örömben, nyugalomban részesülhetett volna, épp most kellett meghalnia. Az anyja haláláról írott elégia az egyén élményi lirájának kifejlődéséről tanuskodik s első darabja annak a családi tárgyú költészetnek, mely nagy költőink tollán később fog kifejlődni teljes gazdagságában.

zekben a magyarországi elégiákban bontakozott ki igazán Janus költői tehetsége. Nemcsak a közügy s az egyén sorskérdéseit, örömeit, fájdalmait illető nagy témákkal gazdagodott költészete, hanem mindennek megfelelő kifejezési formát is alakított ki. Az a feszesség, tömörség, melyet az epigramma művelésével tanult meg, helyet adott az érzelem, az emlékezés, a fájdalom, a vágyak szabadabban zengő, líraibb kifejezésének, melyben megmaradt ugyan a szentenciára, a gondolati tömörítésre való hajlandóság, de csak mint része a leírásnak vagy szemlélődésnek. Az elégiák mellett e korszakában írt epigrammái sem oly maróak, vitatkozó élűek, mint a koraiak: az ujakban mélyebb az élményi elem, személyesebb a vallomás.

Az utolsó évek költészete.

Janus költészete 1465 után betegsége és kényszerű politikai visszavonulása következtében, tartalmilag szegényebb lesz, kifejező erejét azonban nem veszti el. Kezdetben önmaga felé fordul, szubjektív tárgyú verseket ír, és a nem magáról T.026.52-Rsz.20.003.9.

írott verseiben is a hanyatlás, a pusztulás, a reménytelenség képét tárja az olvasó elé.

A Lelkemhez /1466/ c. vers pesszimista felfogását mutatja életéről s általában az életről. A lélek, mely a csillagok kedvező állásában született és suhant le a földre, szebbnél-szebb tulajdonságokkal rendelkezik, ámde nyomorult, beteg, szenvedő testben kell laknia. Ez a kibírhatatlan ellentét mondatja a költővel, hogy lelke költözzék vissza az égi mezőkre, de ha mégis vissza kell szállnia a földre, akkor legyen méhvé vagy hattyuvá, inkább mint emberre: "Mindig az ember sorsa elől menekülj, mely csupa fájdalom itt!"

A feudális középkor is ismerte a test és lélek ket-
tősségét. Ezt azonban a bűn tudatában konkretizálta, a jó lélek s a bűnös test ellentétében. Janusnál, a humanista költőnél, nyoma sincs e valóságos dualizmusnak. A keresztény világnézet helyett a lélek eredetét s értékét az ujplatonista tanítás szerint szemléli és lelkét a csillagvilággal hozza kapcsolatba.

A Lelkemhez szerkezetileg Janus egyik legtümörebb alkotása, a csillagok közül földre szállt s innen, teste záraiból elkivánczozó, sértett lélek panasza, melyben ismét a betegség, a szenvedés pontos leírását olvassuk. A pesszimizmus a súlyosan beteg s politikailag elégedetlen költő utolsó verseiben is megmarad, de kibontakozik abból a teljes elesettségéből, mely ezt a verset jellemzi.

Csodálatos finomsággal fejeződik ki az élet szépsége iránti féltő remegése az Egy dunántuli mandulafára c. epigrammában. Egy egyszerű, bár nagyon meglepő természeti jelenség előtt álmélkodik: egy kis mandulafa kivirágzott a télen. A költő félti az idő előtt kivirágzott fa életét, szépségét.

A vers szépsége abban az érzelemben van, amellyel a költő ezt a váratlan tüneményt szemléli: csodálkozással nézi, hogy ez az északi Pannóniában történik, félelemmel, hogy a tél majd tönkreteszi a virágot és annak a mélyebb, szinte szerelmes vágyódásnak megsejditésével, amellyel magyarázni tudja a fácska kirügyezését.

Phillisnek nevezi a kis fát: Phillis az ókori mitoló-

giában szerelmes lány, aki várva-várja szerelmét, Demofont, aki csak nem jön. Végül a lány öngyilkos lesz; az istenek kegyesen mandulafává változtatják, amely csak az ifju megérkezésére rügyezik ki, szerelmében.

A vers tömör, semmi felesleges sincs benne, de az epigrammára jellemző feszesség, keménység sem. Inkább a lírai feloldódás és szuggesztivitás jellemző a versre és költőjére. A szuggesztív, sugalló jellege abban látható, hogy ez a fácska, Phillis nevének megemlítésével, a türelmetlen, megnyilatkozni akaró szerelmi váagnak, a mohó tavaszbafordulásnak éppugy jelképe, mint a költő remegésének - saját, kivirágzó, de haláltól fenyegetett élete miatt, s harmadszor, talán, annak a fenséges hivatásnak is jelképe egy kissé, amit Janus, a humanista, Magyarországon teljesített: "Pannoföld északi hős rögein". Ő is kissé télen kiviruló mandulafához hasonlónak érezhette költészetét, amely idő előtt virágzott ki s ezért nem érheti meg a "tavaszt", az új kultúra magyarországi kivirágzását.

1468-ból való A roskadozó gyümölcsfa c. verse. Elégia, melynek tárgya szintén természeti; egy fa termésének terhe alatt szenved, szinte letörik, annyira roskadozik. Azt kívánja a fa, hogy bárcsak meddő volna, bárcsak elfagytak volna virágai, nem félne most attól, hogy letör; megsemmisül örökre az ág. Van ebben is valami jelkép: a fát terhelő termés talán Janus költészetét jelenti, ez az, ami mindinkább kimeríti, elfogyasztja őt. Ha van is a versnek jelképes értelme, ez semmiesetre sem olyan erős, mint a mandulafáról írott versében, pedig abban is inkább sejtette velünk, sugallta a jelképes értelmet a költő, semmint kifejezte.

A roskadozó gyümölcsfáról írott vers is remek. Azzá teszi az ellentét a gazdagság s a veszély között, az élet bujasága és éppen a dus terméstől való fenyegetettsége között, azzá teszi az érzelem kifejezése, mely feltör a fából. Széppé teszik a verset mindazok a költőien kifejezett mozzanatok, melyek a fa életét jelentik: a "rügýfakasztó szép tavaszra" való visszaemlékezés, a tikkadt vándornak árnyat adó lomb jósága, a villám képe, mely más fán fut keresztül vagy a kidöntés képe s a kemence lángjába kerülés.

Ebben az időben Janus már egyre növekvő aggodalommal figyelte Mátyás cseh háborujának előkészületeit és ettől a háborútól valami szörnyű katasztrófa felidézését várta. Ennek hatására Janus, aki a törökkel szembeni harcoknál mindig a honvédő háborura lelkesített, most, a cseh háboru árnyékában, a béke énekese lesz. A békéről szólnak utolsó nagy versei. De nem valami önző, egyéni politikai szándék szolgálatában írja e verseket, hanem a nép s az emberiség pusztulása miatti aggodalommal, izgalmossal. A végső, óriási pusztulás fenyegető rémével való küzdelme során születnek meg ezek a békeversek.

A Vizáradásról /1468/ c. hatalmas költemény háttérében a küszöbön álló és Janus szerint végzetes következményekkel fenyegető háboru rettenetes víziója áll.

A vers első felében még csak hatalmas, de természetes esőzészről van szó, a második felében már vízióról, mely szintén fokozódik: ez a fokozódás előbb a természeti és emberi élet felforgatásában, azután a természeti törvény megzavarodásában, majd a vésznek az egész emberiségre, nemcsak Magyarországra, való kiterjedésében figyelhető meg. A természeti katasztrófa az óceánnak hegyeket döntő, szigeteket merítő, dus nemzeteket elsöprő erejében jut a tetőpontjára. Nagy művészi számításal a költő ide egy elmélkedést iktat be az elsüllyedt világokról. Nem a keresztény ember, hanem az antik materialista filozófusok módján kérdezi:

Hányadik is lehet itt ez a mostani világ, s ezután még
Hány lesz és hány volt ennekelőtte maig.

Ezen a ponton még annak az elpusztulását is látni véli, ami a humanistának a legbecsesebb: a hirnév halhatatlanságának végét. - Ha lehet, még tovább fokozza ezt a mindent elsöprő erejű látomást a vers 3. részében, a pogány istenhez tett könyörgés után; ennek a leghatásosabban bemutatott katasztrófának megnyugtató ellensúlyozására csakis valami attól független jeletet tehetett oda, olyant azonban, amely bizalmat sugározhat, a költőnek mindennek ellenére megmaradt hitéről tanuskodhat: ezért idézi fel a görög mitológia egyik legszebb, új életet sugárzó jelenetét, Deucalion és Pyrrha történetét, amelyet saját maga

és nővére szerepével tölt meg. A Parnasszusra futnak föl: oda, ahol a költészet szent helye van. Itt válhat a költő az új élet teremtetőjévé.

Megkapó ezen az állandóan fokozódó erejű látomáson belül a művészi eszközök sokfélesége. Gyanakvó kérdéssel kezdődik, bizonyos szónokiassággal. Ez a mitológiai és realiztikus rajzu leírásoknak ad helyet. Leírásai merészebbek, hatalmasabbak, mint eddigi költeményeiben. Éppen ezért a klasszikus irodalmi átvételek szerepe is megváltozik.

Janus eddig főleg hasonlatok számára, elevenítésül vett igénybe klasszikus, mitológiai elemet. Ha régebben Memphist vagy Nilust, vagy Latiumot vagy más antik földrajzi nevet vagy személyt mondott, a hasonlítás kedvéért mondotta. Ebben a versében ezek a nevek nemcsak a hasonlítást szolgálgják, hanem maguk is lényegét teszik az általános pusztulás leírásának: Memphis Memphist jelent itt, a Nilus Nilust, mint amelyek mind, egytől-egyig elpusztulnak. A mitológiának tehát megszűnik itt az a jellege, amit úgy mondhatnánk, hogy "kellékszerűség" pusztá eszköziség. A mitológia lényeges tartalmává válik ennek a világ pusztulásáról szóló költeménynak. Szinte azt mondhatnánk, hogy a költő e versében a valósággá tett mitológiától is elbucsuzik, szinte annak a világát is elmeríti a nagy áradatban. Az a motívum pl., amely szerint hál megy a hegyre, rák ül rókaveremben, közismert ókori irodalmi fogás. Ebben a versben azonban nem pusztán elevenítő erejű, nem kellékszerű, nemcsak jellemző eszköz: hanem magának a felfordulásnak a leírása, a világ pusztulásának egész természetes következménye. Mig az ókori versek ezt a motívumot csodásként, rendkívülként használták, Janus versében éppen a mondanivaló nagysága miatt, természetes, rendbenlévő. Jellemző Janus művészetére az is, hogy látomása tele van realista részletekkel. A középkori egyházi irodalom is sok látomást, víziót alkotott, ezek azonban elvonatkoztak az élet valóságától. Janusnál éppen az áradás víziójában merül föl a pórok, a holmijukért remegő emberek jelenléte. Helyesen érzi a költő, hogy egy ilyen végső katasztrófa nagyságát csak a dolgozó nép szenvedésén keresztül lehet hitelesen ábrázolni. Pályájának a végén válik Janus az egyszerű emberek sor-

sán aggódo költővé. Janus e hatalmas vízióban nem szakad el nemzetétől. Az emberiségért áldozatul adható nemzet fenséges gondolata ezzel a vízióval egyszerre merül fel képzeletében.

A leírásoknak sok olyan vonása van, mely Janusnak egész eddigi művészetét, ábrázolni tudását összegezi, sűriti. Ilyen sorok, mint:

Szennyes a néhány rothadt fűt a csupasz venyigéken,
S szétcsorgatva borát pattan a gyöngö bogyó

- vagy -

Hal megy az emlősök vackába, a zord agyaru kan
Barlangjába sötét tinhal uszik nehezen

az epigrammatikus tömörség, pontosság s ugyanakkor a szuggesztivitás erejével hatnak. Máshelyütt közvetlenség, érzelmi színezettség van soraiban:

Menj, csak menj, kit a talmi dicsőség vágya von, és csak
Csaljon örök hírnév csábja! Hiába .....

A kérdés, a felkiáltás, a sóhaj vagy az érzelmileg elfogódott, csüggedt beszéd, a leírás tömörsége s rövidsége vagy a jelenség kifejlődését, folyamatosságát kiemelő terjedelmessége, vagy a jelenet kedvessége, eleven közvetlensége mind egy olyan költőnek tehetségét mutatják, aki minden képességének teljében van. Ez az elégia zért a régi magyar irodalom egyik legnagyobb alkotása.

A pusztulás világot átölelő víziója után Janus versei már csak a békéről szólnak.

A pusztulás és a béke Janus gondolkozásában már elválaszthatatlanná lett a nép sorsáért való aggodástól. Ezt látjuk a békéről szóló epigrammaiban:

A hatalmas élmény ezeket az epigrammákat is mássá teszi, mint amilyenek az itáliaiak voltak, sőt a magyarországiaktól is megkülönbözteti.

Az egyikben - címe: A békéért - arra kéri az istent, hogy nézzen le a földre s áldja meg azt békével. Két mondat az egész. Benne van a magyarországi epigrammákat jellemző érzelmi

elem és liraiság, de a forma szigorú, tömörebb.

Még szigorubb, tömörebb, keményebb a kifejezés a Marshoz békéért című epigrammájában. A 15 soros vers egyetlen mondat, 14 megszólítás és egy súlyos kérés: "Atyánk, kinéld megfáradt pannon népem t!" Hatalmas érzelem van ebben a versben, erről tanuskodik a fokozás, mely a megszólítások egymásrakövetkezésében van meg.

A "Te sulyosléptű ur" megszólítástól 6 soron keresztül az antik Mars, az ókor hadi istene elevenedik meg, sok mitológiai célzáson keresztül. A 7. sortól kezdve azonban /a megszólítás itt is "Te sulyosléptű" /elmaradnak a mitológiai célzások, már tetteiben, rémtetteiben pillantjuk meg a háboru istenét, először, mint határt-várost pusztítót, azután mint férfi, nő, szegény, gazdag sorsába beavatkozót, végül a rettenet s pánik szerzőjét. A tetőpontjára érő jellemzés, mely megszólítás formájában történt, hirtelen helyet ad az egyetlen kérésnek, mellyel a költő mintegy mindegyik Marshoz, a huszféleképpen megszólított Marshoz szólhat: a nép kimélését tartalmazó egyetlen sornyi kérésnek. Ez a művészi elrendezés rendkívüli erőt ad a költő kérésének.

De nemcsak a fokozás, a tartalomnak, a háboru szörnyűségének Mars cimein keresztül való fokozatos előadása teszi remekké ezt a verset, hanem alapformája, a megszólítás is. Ily sokszor, ily jellemzően és pontosan nem szoktunk megszólítani akárkit. Azért szólítjuk ily sokszor, mert könyörgünk hozzá, de azért szólítjuk őt ily pontos cimekkel, mert hatalmas lény, föltűntünk álló. Ilyen hatalmas lény az isten, mind a keresztény, mind a pogány vallásban. A keresztény vallás ki is alakította az istenhez való könyörgésnek azt a formáját, mely megszólításokból áll, s a végén hozzájuk fűzött könyörgésekből. A szertartásnak ezt a formáját hívjuk litániának. Janus páratlan művészi fogása abban áll, hogy a keresztény litánia formáját átvéve, megtöltötte azt teljesen világi, pogány s aktuálisan politikai, egyben mélyen emberi tartalommal. Tulajdonképpen tehát egy évszázadok folyamán kialakult, művészi hatású formát töltött meg egy olyan tartalommal, melyet - éppen emberi jellege miatt - egyre fokozni, emelni tudott.

A vallási megszólító-formáknak ünnepélyessége, fensége, a tartalomnak e megszólítások útján való állandó fokozása és a váratlan, tömör záró-kérés: ezek teszik együttesen a Mars-hoz békéért való könyörgésnek rendkívüli szépségét.

A békéről szóló versekkel lezárult Janus költői pályafutása. Halála után elérte azt, amiért életében úgy aggódott: nevének s műveinek fennmaradását. Maga Mátyás gondoskodott költői hagyatékának, s azóta elveszett Annales-einek összegyűjtéséről. Az összegyűjtött kéziratokat híres könyvtárában, a Corvinában helyezte el. Egyidőben híres olasz humanisták is terjesztették Janus verseit másolatban. A 16. sz.-tól kezdve ezek a költemények többször is megjelentek nyomtatásban, hatásuk az elkövetkező századok magyar költészetében élt tovább.

Műveinek legteljesebb kiadását Teleki Sámuelnek köszönhetjük /Utrecht, 1784/, - a leggazdagabb válogatást magyar nyelven Hegedüs Istvánnak köszönhetjük /J.P. Költeményei, Bp. 1938/.

Janus a magyar irodalom első nagy költője, Balassiig nem találjuk párját. Ez a költészet haladó embernek, nagy formaművésznek műve, s legnagyobb alkotásaiban közvetlenül is képes hatni a mai olvasóra. Élő íróról van szó, akinek van mondanivalója emberségről a mai embernek s nyújt tanulságot a mai költő számára. Legjobb versei haladó gondolkozásról, hazaszeretettről, a néphez közeledő humanista mély emberségről tesznek tanuságot.

3./ Mátyás és udvara.

A humanista Mátyás.

Vitéz és Janus halálával lezárult a magyar humanizmus első korszaka. A két vezető humanista összeesküvése egy időre elriasztotta Mátyást a humanizmustól. A kancelláriában ferenceseket alkalmaz és el akarta tiltani az olaszországi egyetemjárást.

Ez a visszahatás azonban csak átmeneti volt: Mátyás belátta, hogy a humanistákat nem nélkülözheti. A kancelláriának régimódi alkalmazottjai nem értettek a korszerű diplomáciához

s nem tudták személyét s politikáját kellőképp propagálni. Ennélfogva újabb humanistákat hozott udvarába. Ezek a humanisták azonban olaszok voltak, a király engedelmes szolgái. A magyar humanisták, akik Itáliában képzett, művelt írókká nevelődtek, kevéssé érvényesülhettek ezentul. Így csak kisebb tisztségekig vihetette fel a kortársak szerint nagytehetségű Garázda Péter és Megyericssei János. Mátyás azokat is, akik magasabb hivatalokba jutottak, eltávolította. Így Váradi Péter kalocsai érseket, a kiváló humanistát /aki Janus epigrammáit gyűjtötte össze a király megbízásából/ börtönbe vetette, ahonnan az csak Mátyás halála után szabadult ki. A nagyműveltségű Báthory Miklós váci püspök 1484-ben szintén kiesett kegyeiből.

Olasz és polgári származású humanistáink beáramlása különösen akkor lett nagyméretűvé, mikor Mátyás, 1476-ban feleségül vette a nápolyi király lányát, Beatrixot. Beatrix rokonságát nagy pozíciókba juttatta, a vele jött olasz művészeket, építészeket, festőket, zenészeket, írókat bőkezűen jutalmazta. A nagy építészeti tevékenység néhány példája a visegrádi nyári palota, a tatai kastély, a pozsonyi palota s a komáromi, amelynek kikötőjében állomásozott a termekre, lakosztályokra osztott remek diszhajó. A fényes udvari élettel is politikai szándéka volt Mátyásnak: udvarának pompája, ragyogása politikájának adta meg hitelét, súlyát növelte.

Mátyás humanista udvarának fontos része volt híres könyvtára, a Corvina. Kb. 500 kötetet tartalmazott, az ókori görög és latin klasszikusok műveit, valamint az egykoru humanista tudósok és írók legjobb alkotásait. Igazgatója Ugoletto olasz humanista volt. A különböző európai városokból válogatták össze a megvásárlandó kódexeket. Mátyás sokat dolgoztatott különböző olasz könyvmásoló műhelyekkel, különösen Firenzében. A firenzei Vespasiano da Bisticci, a leghíresebb könyvmásoló-üzem vezetője, 200 kódexet 45 íródeákkal 22 hónap alatt készíttetett el. Éppen ezért ezek a kódexek, különösen a díszesebbje, hallatlan értéket képviseltek. Mátyás nagy gondot fordított arra, hogy könyvek - melyeket saját jelvényeivel látott el - minél díszesebb kiállításban készüljenek. Különösen díszes kiállításuk és művészi illusztrációkkal díszítették a firenzei Attavante műhelyből származó kódexek. Attavante, korának leghíresebb könyvillusztrá-

T. 026.-52-Rsz.20.003.-9.-

tora volt s Mátyásnak sokat dolgozott. Mátyás Budán is foglalkoztatott festőket és másolókat.

A budai könyvmásoló műhelyben 30-an dolgoztak. A festőműhely kialakulásával járt együtt könyvkötőműhely berendezése, mely a 80-as évek elején szintén virágzott.

A híres könyvtár viszonylag sok könyvet tartalmazott. Az 500-as szám ekkor, kódexet tekintve, igen ritka volt. Mátyás halála után a könyvtárat szétlopkodták, majd a török Mohács után elpusztította. Az 500 darabból mindössze 170 maradt fenn, ez is két világrész 40 városában, Chicagótól Varsóig. A legtöbb kétségtelen Corvina-kódex Budapesten van, 42 db.

Kísérlet történt Mátyás udvarában a könyvnyomtatás meghonosítására is. Kárai László a király kancelláriájának egyik tisztviselője 1470-ben Rómában követségben járt és meghívta Budára egy római nyomda német munkását, Hess Andrást. Hess 1472-ben érkezett Budára és nyomdájáról 1477-ig van adatunk. Nem tudjuk, mi okból szűnt meg. Egyetlen keltezett terméke, a Budai Krónika kinyomása 1473-ban fejeződött be, hazai papíron. A nyomda választása tehát magyar történelmi műre esett. Egyéb-ként különböző humanista műveket adott ki.

Mátyás udvarában tehát megjelent az újkor forradalmasító technikai vállalkozása, a könyvnyomtatás is. Itt még a fejedelmi udvar igényeinek rendelődik alá. Polgári jellegét majd csak később harcolja ki Magyarországon.

Maga Mátyás is humanista képzettségre tett szert. "Nagy nyelvtudása a latinra is kellő mértékben kiterjeszkedett, tudott írni latinul s nemcsak társalogni, hanem szónoki választ rögtönözni. Ékesen szólását nem annyira tanulmány, mint inkább a tudós humanistákkal való társalgás fejlesztette. Ugy látszik, kellőleg ismerte a klasszikusokat, Vergiliust, Lucanust, Plinius, Caesart, Liviust idézgette."

Régi pénzek, feliratok után érdeklődött, jól ismerte az ókori hadtudományi írókat, az ókori történelmet és jogot: ezekre uralkodói ténykedésében is szüksége volt. Különösen jártasnak mondják az egykoruak az asztrológiában, a csillagjóslásban, a platonista filozófiában és az annak tartozékaiként fel-

fogott okkult, titkos tudományokban. Irodalmi szempontból értékesek Mátyás diplomáciai levelei.

Vitézek összeesküvése előtt a levelek megfogalmazásában a humanistákat vette igénybe, utóbb azonban leveleinek legnagyobb részét maga diktálta. "S minél teljesebb lett személyes beavatkozása, annál inkább visszaszorult ott a klasszicizáló stílus uralma, épp abban az időben, mikor udvarát ellepték a külföldi humanisták". /Horváth./

Leveleinek stílusa jellemző az emberre s az uralkodóra. "A levélírás neki nem irodalmi foglalkozás, hanem uralkodói ténykedés volt, csak az ügyet, a politikai célt tartotta szem előtt". Nem úgy ír tehát, mint a humanisták, klasszikus és mitológiaival teletömött latinsággal. "Sietve írt, diktált, nem kereste, nem válogatta a szót s nem riadt vissza az élőbeszéd pongyolaságától." /Horváth./ Királyi méltóságára mindig büszke, önérzetes hangon ír. Tud hizelegni, dacolni, indulatoskodni. Leginkább elemében volt, ha vádolni, szemrehányni, fenyegetni, ijesztetni kellett, önuralmát azonban sohasem veszítette el.

Jellemző, hogyan ír Podjebrád Viktorin hercegnek, aki Mátyás levelét a cseh királyhoz - mert élesnek, kiméletlennek találta azt, visszatartotta. Mátyás udvariasan, de növekvő eréllyel szólítja föl a herceget arra, hogy levelét, melynek tartalmát jól meggondolta, sürgősen továbbítsa a királynak és ne válják rossz ügyben Mátyás és ellenségei között közvetítővé, hanem maradjon csak meg szövetségesnek. Az utolsó sorokból szinte keménység, burkolt fenyegetés hangzik ki.

Mátyás találóan mutat rá ugyanebben a levelében a levélírás igazi, a valóságot közlő feladatára: "Vajjon a kemény és kiméletlen tetteket hogy lehetne máskép, mint kiméletlen szavakkal megnevezni, a szavaknak ugyanis fedniök kell a tényeket."

A félelmet nem ismeri. A békét akarja, de ha rákényszerítik a harcra, ám lássák. Így ír Frigyes császárnak: "ha harcra kerülne a sor, az nem első harcunk lesz, sem első győzelmünk!"

Mátyás emberi nagyságának jellemzésére idézzük fel Engels szavait a kor óriásairól. Mátyás valóban a "gondolkodás,

szenvedély és jellem, sokoldalúság és tudás óriása" volt, aki mélyen benne élt és lélekezett a kor áramában, a gyakorlati harcban.

Mátyás udvarának irodalma elsősorban az olasz vendégek alkotása volt. Munkásságukat a magyar irodalmi fejlődés részének tekinthetjük. Az udvarnak az elmaradott magyar viszonyokhoz képest haladó világi kultúrája kedvező hatással volt irodalmunk további fejlődésére, saját hagyományaink megelevenítését, további kibontakozását segítette elő.

Mátyás történetirói.

Mátyás történetirói közül először Thuróczy Jánost kell említenünk. Műve azért is fontos, mert az olasz udvari történetírók műveinek is forrásul szolgált. A kis kancelláriában szolgált, ítélőmester volt, világi s nem egyházi ember. A közép-nemesség álláspontját képviselte.

Nem volt magasabb humanista műveltsége, műve mégis jelentős előhaladást jelent a korábbi krónikákkal szemben. A magyarok történetét a kezdettől Mátyás uralkodásának közepéig adja elő. Pontosan támaszkodott a korábbi forrásokra, így teljesen átvette Kálti Márk krónikáját, Nagy Lajosról szólva beleilleszti Kükküllei János életrajzát. A Lajos halála után trónviszályok történetét /Kis Károly/ egy velencei költő verses elbeszélése alapján mondja el /Lorenzo de Monaci/. Zsigmond s a Hunyadiak korát önállóan írta meg. Mátyást második Attilának nevezi, ami sok más adattal együtt azt bizonyítja, hogy Mátyás hatalmának kiemelése a hantörténetet ismét nagy szerephez juttatták.

Érdeme a színes, eleven, helyenként párbeszédes, néhol természetleirő előadás. Kont történetét valószínűleg népmonda alapján írta meg. Novellisztikus elemek vannak előadásában, művészi szándéka is van, helyenként már szépirodalmi jellegű. Szemléletes leírását adja a Nagy Lajos halálától Mátyásig tartó feudális anarchiának. A feudális pártkülzelmek leírásakor külön figyelemmel kíséri az állandó belháborúk szomorú következményeit, a parasztok nyomorúságát, az éhínségeket és a török elleni védekezés elhanyagolását. Ő maga a királyi hatalom mellett foglalt állást és különösen kiemeli Hunyadi János érdemeit. História. 026.52-Rsz.20.003.9.

riáját Mátyás tetteinek magasztalásával fejezi be.

Galeotto Marzio /1427-1497/ Mátyás egyik legjelentősebb humanistája volt, Janus Pannonius barátja. Igazi vándorhumanista, bekószálta Európát. Természettudományos érdeklődése, eretnek tanai miatt az egyházi inkvizíció elzáratta, a börtönből magyar barátai szabadították ki.

Legfontosabb műve a Mátyás király tetteiről és bölcs mondásairól írt *De egregie, sapienter, jocose dictis ac factis regis Matthiae*. A művet Mátyás fiának, Korvin Jánosnak ajánlotta és Mátyást akarta elébe példaképül állítani. Ez a mű "bizonyos anekdotikus érdekű tudós egyveleg, voltaképp anekdotás panegiricus" /Horváth/. E történelmi anekdotákról Galeotto azt állítja, hogy hitelesen megtörtént esetekről szólnak. Ez részben igaz, de irodalmi forrásokat is felhasznált.

Mátyást elsősorban mint tudós humanistát mutatja be, aki tudományos vitákat dönt el és sűrűn idézi a klasszikus szerzőket. Ha túloz is Galeotto, van ebben igazság is: Mátyás ellenőrizte az udvarában készült műveket. Mátyást szellemes társalgónak, vitatkozóknak ismerjük meg az anekdotákból.

Galeotto önmagát is beleszővi az eseményekbe, a Mátyás körül forgoló udvari emberek jellemzésében saját rokon- és ellenszenvét is érvényesíti. Az egyházi személyeket általában gunyosan nézi, megbírálja; leleplezi a főpapság erkölcsi romlottságát, mértéktelen vagyongyűjtését, a pápai követ kémkedését a királyi udvarban s kigunyolja a maradi, skolasztikus teológus pöffeszkedő tudatlanságát. Mindebben Mátyásnak a főpapok iránt érzett ellenszenvé is megnyilatkozik.

Mátyás tekintélyét azzal is növelni akarta, hogy udvarát és Magyarországot minduntalan a rómaiakkal hozza kapcsolatba, a magyarok némely szokását, helyneveket tőlük eredezteti. Figyelmet érdemel Galeottonak a nemzeti nyelv, a magyar nyelvűség iránti, kutató jellegű érdeklődése. A humanista lenézte a népet, de nyelve, alkotásai érdekelték. Ezért tartott meg néhány fontos adatot a Mátyás udvarában elhangzó énekekről.

A kultúra iránt érdeklődő, szellemes Mátyás arcképének megrajzolásával Galeottonak jelentős része volt a Mátyásról

szóló hagyomány kialakításában.

Galeotto jelentőségében messze felülmúlja Mátyás másik olasz történetírója, Antonio Bonfini /1427-1503/. Ő is, mint Galeotto, a legkülönbözőbb tudományokkal foglalkozott. 1485-ben mutatta be addig irt műveit Mátyásnak, aki udvarában marasztotta és a következő évben megbízta Magyarország történetének megírásával. Művével /*Rerum Ungaricarum Decades*/ csak Mátyás halála után készült el. Ez volt addig a magyar történet legterjedelmesebb feldolgozása: kéziratban 4 db 500 lapos kötet. Eleinte másolatokban terjedt, majd a 16. századtól kezdve számos nyomtatott kiadást ért meg. A 18. századig ebből ismerték meg itthon és külföldön a magyarok történetét. Az eseményeket 1496-ig tárgyalja.

A régebbi korokra felhasználta a magyar történeti forrásokat /Thuróczy, legendák/ s külföldieket is, Hunyadi korától a szemtanúk adataira támaszkodik, ezeknek a részeknek komoly forrásértékük van. Adatait kritikailag törekedett ellenőrizni. A tudományos igények azonban nem gátolják abban, hogy az eseményeket kiszíneze költött szónoklatokkal és leírásokkal tarkítsa. Élénken, mintha maga is ott lett volna, írja le II. Endre egyiptomi hadjáratát, holott maga Endre sem volt ott. S mi mindent nem tud "Szent László lováról." Thuróczy csak a nevét tudta: Szög. Bonfini színesen és sok költött részlettel írja le a paripát.

A magyar történelmet elrómaiiasítja, Marstól és Herculestől származtatja a magyarokat, a magyar tisztségeket római névvel illeti, hőseinket antik hőökként tünteti fel. A római eredet dicsőségét különösen kiemeli a Hunyadi-családnál. Hunyadi János román származásának tényére támaszkodva, családfáját egy előkelő római családig vezeti fel, a Corvinus-okig.

Művének legérdekesebb része Mátyás uralkodásának leírása. Mátyást igazi uralkodói nagyságban mutatja meg. Emberi jellemvonásait éppugy leírja, mint udvarának pompáját. Mátyás művészetpártolását elsősorban Beatrix s a vele jött olaszok hatásának tulajdonítja. Hamisan úgy állítja be, mintha Mátyás házasságától fogva a néptől elzárkózott volna s teljesen olaszokkal vétette volna körül magát.

T.026.-52.Rsz.20.003.9.

Mátyás uralkodásának korszerű igényű feldolgozásával Bonfini egyik fontos történelmi hagyományunk megszilárdulásának elősegítőjévé lett. A 16. és 17. századi függetlenségi harcok idején a Mátyás erős, központosított államára való visszaemlékezés erősítette a magyarságot a török és a német hódítók elleni küzdelmében. Nagy hatással volt Bonfini történetírásunk fejlődésére is. A magyar történet egyes szépen megírt epizódjai pedig /pl. kenyérmezei csata/ később magyarnyelvű költői alkotások forrásául szolgáltak.

Magyarnyelvű költészet Mátyás korában.

Mátyás hatalmas vállalkozásai jó témául kínálkoztak a történeti énekmondóknak, a király pedig a maga humanista udvarában is szívesen látta a magyar nyelvű éneket. Ilyen adatot tart fenn Galeotto, amikor elmondja, hogy Mátyás udvarában az étkezés alatt énekesek magyar nyelven énekeket adtak elő. Ezek többnyire nyilván a török elleni haditetteket tárgyalták. Bonfini is bizonyítja ilyen énekek meglétét: a kenyérmezei diadal után vigadozás közben maguk a katonák rögtönöztek énekeket saját és vezéreik hőstetteiről. A népi eredetű történeti énekek a nép ajkán sokáig fennmaradtak, így Zrínyi /Mátyás-tanulmányában/ két sort idéz egy Jajca megvételeéről szóló énekből.

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a Hunyadiak centralizációs politikája és a honvédő harcok idején új típusú történeti epika alakult ki. Az ekkor keletkezett elbeszélő énekek már nem feudális lázadók regényes történeteit adják elő, hanem saját koruk nevezetes eseményeit, jelesen a Hunyadiak törökellenes harcait öröklítik meg. Ezt a műfajt, mely virágzását a 16. század derekán érte el, históriás énekeknek nevezzük. Fő jellemvonása: ragaszkodik a történeti igazsághoz, az eseményeket pontosan írja le, abból a célból, hogy hírközlés mellett buzdításul szolgáljon s formálhassa a közvéleményt. Ezzel elkezdődik a népi eredetű elbeszélő lírai műfajok feltörése az írásbeliség szintjére, amely a 16. században széles, általános lesz.

A históriás énekek nemcsak a szójhagyomány útján terjedtek, hanem írásba is foglalták némelyikét. Írásban maradt T.026.52-Rsz.20.003.9.

ránk a Szabács viadaláról szóló - töredékesen ránk maradt - ének. A vers az esemény száraz megörökítésére törekszik, rímei azonban helyenként feltűnően jók. Az elbeszélés adataiból arra lehet következtetni, hogy az ostrom évében 1476-ban készült.

Lehet, hogy Mátyás idejéből származik az a 16. század derekán lejegyzett alkalmi ének, amellyel állítólag a pesti gyerekek ünnepelték Mátyás királlyá választását. Ilyen alkalmi - Mátyás királyválasztásával kapcsolatos - énekek, nyilvánvalóan kantilénák, meglétéről Bonfini is értesít.

A magyarnyelvű költészet nemcsak történelmi tárgyakat dolgozott fel Mátyás korában. Galeotto azt is megemlíti, hogy Mátyás udvarában szerelmi énekeket is előadtak.

Az egykoru, Mátyással kapcsolatos magyarnyelvű költészet legszebb emléke a Néhai való jó Mátyás király kezdetű költemény.

Ezt a költeményt a Gyöngyösi kódex őrizte meg. Szerzőjét nem ismerjük, valószínűleg nem nemes származású volt /Mátyást a nyomorultak védelmezőjének tünteti fel/. Van valami egyházas a formájában: megszólításokba foglalja hőse tetteinek sorozatát, jellemző címekbe jellemzését. Az egyházas forma azonban erősen világi tartalommal telik meg. Hiszen a hódító, dicsőségesen harcoló, az országot védelmező királyt mutatja be. Ismert huszita ritmusban 3 + 2, 3 + 2 tagolású tiszszótagos sorokban van írva. A háttérében a huszita népi kantilénák hatását sejthetjük. Az a szeretet, közvetlenség, amellyel az ének szerzője Mátyásról beszél, hiven érezteti azt a veszteséget, amit halála a népnek jelentett.

Mátyás alakja körül már életében megindult a mondák, anekdóták képződése. A nép költészete sokat megőrzött közülük.

Irodalom:

I. Szövegkiadások.

Jani Pannonii Poemata. /Szerk. Teleki Sámuel/ Utrecht 1784. /A legteljesebb latin Janus-kiadás/

Janus Pannonius költeményei. /Ford. Hagedüs István/ Bp. 1938.
Magyar költő magyarul. /Ford. Berczeli Károly/ Szeged 1934.

T.026.52-Rsz.20.003.9.

Janus Pannonius: A Duna mellől. /Ford. Geréb László/ Bp. 1940.

Janus Pannonius: Itáliai évek. /Ford. Geréb László/ Bp. 1943.

Galeotto Marzio fordításai:

Jellemvonások Mátyás király életéből. /Ford. Barna Ferdinánd/
Pest 1862.

Mátyás király kortársai tanúsága szerint. /Ford. Kazinczy Gá-
bor/ Pest 1862.

Galeotto Marzio könyve... /Ford. Császár Mihály/ Bp. Magyar
Könyvtár.

Bonfini fordítások:

Szemelvények Bonfiniből. /Ford. Császár Mihály/ Bp. Magyar
Könyvtár.

Bonfini. /Ford. Geréb László/ Bp. Officina.

Mátyás-kori magyar nyelvű versek:

RMKT. I. kötet.

II. Tanulmányok.

Horváth János: A magyar irodalmi műveltség megoszlása. Bp.1935.

Vita a magyar humanizmusról. Irodalomtörténet 1950.3.sz.41-49.

Husztai József: Janus Pannonius. Pécs 1931. /A legrészletesebb
Janus-monográfia, gazdag adatanyagot tartalmaz. Ja-
nus értékelése, verseinek helyes értelmezése, és mű-
vészi elemzése szempontjából azonban teljesen hasz-
nálhatatlan. Husztai könyve meghamisítja Janus alak-
ját és elsősorban felelős Janus Pannonius burzsoá
eltorzításáért./

Kardos Tibor: Janus Pannonius bukása. Pannonia 1935.

Gerézdi Pabán: Janus Pannonius. Irodalomtörténet 1950. 1.sz.
14-30./

Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mo-
hácsig. Bp. 1949.

Vita Molnár Erik "A magyar társadalom története az Árpádkortól
Mohácsig" c. könyvéről. Társadalmi Szemle 1950.május.

Kardos Tibor: A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a
magyar nemzeti egyház kialakításában. Századok 1950.

B./ A JAGELLO-KOR IRODAIMA. /1490-1526./

1./ A humanista és világi tárgyú irodalom.

A humanizmus helyzete Mátyás után.

Mátyás király halálával nagy tervei is összeomlottak. A központosított monarchia kísérlet maradt. Munkáját senki sem tudta folytatni; az uralkodóosztály nem is akarta. Mátyás megválasztásakor az uralkodóosztály egyes frakciói haladó funkciót tudtak betölteni: az ország egységének megszilárdítására, a honvédelem megszervezésére törekedtek, Mátyás uralkodása alatt azonban észrevették, hogy a központosítás, a honvédelmi erőfeszítések fokozása, csak akkor lehetséges, ha ők is áldoznak, ha szabad garázdálkodásaikat a királyi hatalom korlátozza, megakadályozza. Papok, nagyurak és köznemesek egyaránt megelégtették az erős kéz uralmát és egyetértettek abban, hogy olyan királyt kell választani, aki helyett majd ők dirigálnak és tetszés szerint tevékenykednek az országban. Az uralkodóosztály ezért fokozatosan felszámolta Mátyás legfontosabb vívmányait és előidézte a minden eddigit felülmúló feudális anarchiát.

A magyarországi humanizmus helyzete gyökeresen megváltozott. Mátyás fényes udvara szétzüllött, Ulászlónak se pénze, se tehetsége nem volt a humanista udvar fenntartására. Az éles szemű humanisták persze látták, hogy a Mátyás halála utáni állapotok katasztrófához fognak vezetni. A börtönből szabadult Váradi Péter kalocsai érsek a Janus Pannonius nemzedékének az álláspontját képviseli, mikor 1491-ben írt egyik levelében így jellemzi a helyzetet: "minél jobban eltöprengünk a mostani helyzeten és az áldatlan viszonyokon, annál keservesebben jajdulunk fel ..... mindenütt csak széthuzas, veszekedés, gyűlölet tombol őrvöngeve. .... Bizony csak azt sóhajtozhatjuk, azt hajtogathatjuk, amit egy másik költő kiáltott jajongva: "Futunk, rohannunk az örvény felé!" Váradi Péter a becsületesebb tipushoz tartozik, éppugy, mint Janus fiatalabb költő-társai és a kortársak szerint érdemes követői: Garázda Péter és Megyericssei János. Ezek tehetetlenül álltak a züllés, a hanyatlás láttára és igye-

keztek félrehuzódni. Másokat viszont ott találjuk a különböző - de most már egyaránt reakciós - feudális frakciókban. Ezeknek a műveiben is találunk értékes, helyes gondolatokat, amikor ugyancsak reakciós és züllött ellenfeleiket bírálják. A Jagello-kori humanisták hol a főurakat, hol a főpapokat, hol a köznemesiséget leplezik le, a szerint, hogy milyen pártállásuak, saját frakciójuk, osztályuk hitványságáról azonban ritkán vesznek tudomást. A néppel szembeni gyűlöletükben viszont valamennyien egyetértének. Pedig nem egyszer szót emel egyik másik humanista, valamelyik főur erőszakosságával szemben, de ezzel inkább ellenfelét akarja támadni csak, ő maga sem különb. Mikor a parasztság a türhetetlen és egyre súlyosodó kizsákmányolásra a Dózsa-féle nagy parasztháborúval válaszol, a humanisták is mind ott vannak a reakció táborában. A Jagello-kor humanistáinak munkáiban találhatunk ugyan értékes gondolatokat, helyes megfigyeléseket, bírálatokat, de azt a merészen haladó és nemzeti eszméktől fűtött költészetet és irodalmat, amit Vitéz János, Janus Pannonius és Mátyás király írásai képviseltek, hiába keressük.

A humanizmus ezért minőségileg nagyot süllyedt. Menyiségileg azonban gyarapodott, a humanista műveltség elterjedt. Egyre többen igyekeztek elsajátítani a humanista műveltség bizonyos elemeit /természetesen nem annyira annak merészen haladó eszméit, hanem inkább a fejlett stílust, a verselési készséget, az antik írók ismeretét/. A humanista műveltség bizonyos minimuma nélkülözhetetlenné vált az állami és egyházi tisztségek betöltésénél. Ahhoz, hogy valaki püspök legyen, fontosabb volt a humanista képzettség, mint a papi gyakorlat. Szatmári György, Thurzó Zsigmond és mások püspökké lettek anélkül, hogy pappá szenteltették volna magukat.

Az új humanista műveltség elsajátítására törekedett a közép- és kismenesség, valamint a városi polgárság is. A közmenesség és a polgárság fiait azonban, mivel nem rendelkeztek elegendő vagyonnal, nem látogatnatták a távolabbi olasz egyetemeket. Oda továbbra is csak a főurak és főpapok pártfogoltjai jutottak el. A köznemesek és polgárok a közelebbiekvő krakkói és bécsi egyetemre ösztönltek, ahol ekkor már szintén humanista szellemben tanítottak. 1400-1526-ig kb. 10.000 magyarországi i-

ratkozott be külföldi egyetemre. Ebből körülbelül 500 esik el az egyetemre, a többi a középeurópaiakra. Az egyetemjárás legnagyobb arányokat 1470-1514 között öltött. Ha a 10.000 beiratkozott hallgató közül nem mindegyik végezte is el az egyetemet, akkor is az értelmiség jelentékeny arányu fejlődéséről, az olvasótábor kiszélesedéséről beszélhetünk, - különösen, ha hozzásszámítjuk az egyre fejlődő hazai iskolák munkáját is. Bár az egyetemet végzettek javarésze még mindig az egyházi pályán helyezkedik el, nagy előretörést mutat a világi értelmiség, a litteratúrosok /diákok/ rétege.

A képzetesebb humanisták a különböző hivatalokban kaptak alkalmazást: így mindenekelőtt a két központi királyi hivatalban, a nagy és a kis kancellárián, valamint a püspöki székhelyeken. Valóságos humanista központok alakultak így egyes városokban vagy a kancelláriákban. A főpapi székekben csupa művelt humanista ült, akik az ókori klasszikusokról rendeztek vitákat fényes lakomák közben, ragyogó palotákat építettek renaissance stílusban, pártolták a művészeket, a tudósokat, tanulni küldték Itáliába pártfogoltjaikat: a humanista kultúra bőkezű mecénásai voltak. Bőkezűen szórták a parasztok véréből kisajtott, az állam vagyonából ellopott, vagy vesztegetés útján szerzett hatalmas összegeket. Különösen a Jagello-kor három esztergomi érseke és főkancellárja: Bakócz Tamás, Szathmári György és Szalkai László járt ebben az élen. Egy csillogó parazitizmus honosodott meg udvarukban: egy pusztulásra ítélt világ utolsó tobzódása a szépben, a művészetben, a kultúra értékeiben. Ugyanilyen humanista központok voltak Váradon, ahol Vitéz óta régi hagyománya van a humanizmusnak, Gyulafehérvárt, az erdélyi püspökök székhelyén, vagy Bácsón, a kalocsai érsekség központjában, ahol Váradi Péter gazdag könyvtárt gyűjtött össze. Kísérlet történt a humanisták szervezkedésére is. A budai humanisták egy része a bécsiekkel együtt tudós társaságot alakított a német Celtis Konrád vezetésével "Sodalitas Litteraria Danubiana" néven.

Bár a humanizmus ekkor csaknem teljesen összeforrt az uralkodóosztály reakciós céljaival és érdekeivel: ez a nagyarányu terjedése mégis jelentős tény, mert a műveltség terjedését és elvilágiasodását jelentette. A humanizmus külsőségei és rész-

ben tartalmi elemei is kezdik áthatni a szellemi élet minden területét. A törvényhozásban, az iskolában, sőt a kolostorokban is érezteti hatását. A korszak végefelé már a magyar-nyelvű alkotásokban is megjelennek a humanizmus elemei. A Jagello-kor az elvilágiasodás terén jelentős eredményt ért el. Ami ebben a Jagello-kori humanista kultúrában érték, az természetesen még Mátyás uralkodásának köszönhető. Gazdag és erős országot hagyott maga után és bár ezt hamarosan tönkretették és pusztulásba vitték az ország urai, jó ideig volt miből művészetre, tanulásra költeni - legalább is a felső rétegek között. De a kisebb nemések, városi polgárok, mezővárosi iparosok is jó ideig élvezték még a Mátyás-korabeli gazdasági fellendülés hatását és ezért tudták fiaikat sokszor magasabb iskolákra küldeni.

A humanisták és a parasztháboru.

A Jagello-kor első felében, a parasztháboru előtt, még inkább a Mátyás-kori humanista nemzedék munkáját figyelhetjük meg. A Jagello-kor új írói a parasztháboru után jelennek meg a színen és állásfoglalásukat elsősorban a vérbefojtott parasztháboru emléke határozza meg, amely még mélyebb szakadékot vont a nép és a humanisták közé. Ezért, ha voltak is egyesek, akik 1514 után hangot adtak pozitív gondolatoknak, mert látták az anarchia katasztrofális következményeit és a fenyegető török veszélyt, a nép iránti gyűlöletük miatt nem mutathatták meg a helyes megoldást. Többen a humanisták közül egyenesen a reakció fő-szóvivői közé tartoztak.

Humanista volt Verbóczy István, az 1514-es jobbágyelnyomó törvények megalkotója, a magyar nemesség jogainak rendezője Tripartitum című művével. A humanista Verbóczy jogi tudását az osztályelnyomás biztosítására használta fel. De erre próbálták felhasználni mások költői képességüket is. Adrianus Wolphardus erdélyi humanista elbesszélő költeményt írt latin nyelven a parasztháborúról. Ebben az erdélyi püspöknek, Várday Ferencnek a hősiességét dicsőítette. Műve elveszett, de a hős megválasztása feltétlenül a mű jobbágyellenességére mutat.

Fennmaradt a parasztháboru másik, egy fokkal nevezetesebb költői feldolgozása: Taurinus /Stieröxel/ István költemé-

nye, a Stauromachia /keresztesháboru/. Taurinus olmtüzi születésű, morva származású polgárember. 1514-ben szoros kapcsolatban volt Bakócz primással és így jól ismerte a háboru körülményeit. Művét gyulafehérvári kanonok korábban fejezte be, és 1519-ben Bécsben ki is nyomatta.

Taurinus elmondja előszavában, hogy főúri és főpapi barátai buzdították műve megírására. Munkája során az antik költőket követte, különösen Lucanust. Hangsúlyozza, hogy mivel barátai a parasztháboru valódi történetére voltak kíváncsiak, ő a tényeket írta meg, igyekezve rámutatni azokra az okokra, melyek a "gonosz" parasztokat a "lázadás"-ra késztették.

A Stauromachia művészi szempontból sikertelen alkotás. A parasztháboru történetének egyetlen központi hőse lehet, Dózsa. Taurinus azonban Dózsa ellenfeleiből, mindenekelőtt Bakóczból igyekszik hőst faragni. Ezzel viszont erőszakot követ el saját költői témáján. Hiszen ha a tényekhez akart ragaszkodni, - már pedig előszava szerint ez volt a feladata, - akkor az általa elbeszélt történet mond ellene írói törekvésének. Olyan költemény, melynek szerzője a megénekelt események egyetlen igazi hősévé ellenségesen áll szemben, nem lehet igazi műalkotás. Ugyanakkor azonban egyes részletei rendkívül érdekesek és leleplező erejűek. A parasztok győzelmeit nem lehetett eltagadni és ennél fogva pl. a nagylaki csata leírásánál a költőnek be kellett mutatnia a nemesek szégyenletes futását; sőt a parasztokat kitűnő harcosoknak és Dózsát tehetséges hadvezérnek kellett ábrázolnia, mert máskülönben érthetetlen lett volna a jórészt fegyvertelen parasztok győzelme a katonáskodásban gyakorlott, páncélos nemesek felett. Ha pedig meg akarta magyarázni, hogy milyen "gonosz" indulatok fűtötték a parasztokat, akkor kénytelen volt az eposzba beilleszteni Dózsa híres és szívtében ismert ceglédi beszédét. Költeményében így helyet kapott egy forradalmi szónoklat, melyben Dózsa felsorolja az uralkodó osztály gátlóit és magyarázatot szolgáltat a parasztháboru kitörésének okaira. Mikor az urak pipogyaságát és fejvesztettségét mutatja be, akkor sem tehetett mást. Ha az ellenkezőjét írta volna, érthetetlen lenne a parasztsereg előnyomulása.

Feltehető, hogy különösen a főurak ábrázolásába Taurinus polgári ellenszenve is belevegyülhetett, de merőben téves azt hinni, amit Taurinus fordítója, Geréb László gondol, hogy a jobbágyok mellett áll és csak kényszerűségből illeti különböző ellenséges jelzőkkel a parasztokat. Ez nem igaz. Taurinus tudatosan paraszttellenes költeményt ír és csak a tények akadályozzák meg abban, hogy alkotása meggyőző legyen. Ezt bizonyítja az írói eszközök és módszerek alkalmazása. Bármilyen erőshangu is Dózsa ceglédi beszéde, mégis szemmel látható, hogy Taurinus tompítani igyekszik annak forradalmi élet. Teleaggatja humanista szólamokkal, mitológiai hasonlatokkal. Ugyanakkor mindaz, ami számunkra a parasztság igazáról tanuskodik Dózsa beszédében, a korabeli nemesek szemében a jobbágyok mérhetetlen gonoszságának a bizonyítékául szolgált.

Nincsen Taurinusnak egyetlen részvétteljes szava sem az urak kegyetlenkedéseinek, Dózsa kinhalálának a leírásánál. Ellenkezőleg dicséri, magasztalja az uri hőhérokat. A legjobban azonban a Dózsa halála után beiktatott alvilági jelenet mutatja meg Taurinus igazi arcát. Ha Taurinus csak a nemesi közvéleményre gondolva szidalmazta volna a parasztokat, de valójában velük érzett, akkor miért kellett volna Dózsát a kinhalál után még a pokol legválogatottabb kínzásain is végigvezetni. Szinte tozódik Taurinus a pokolban Dózsát ért újabb csapások megrajzolásában és ugyanakkor nem mulasztja el a parasztháboruban elesett nemeseket az Elysium mezejére juttatni.

A Stauromachia tehát reakciós, népellenes költemény, mely kizárólag mint dokumentum jelentős. Irodalomtörténeti jelentőségét annak köszönheti, hogy a parasztháborúnak egyetlen ránkmaradt költői feldolgozása, amely a tények sulya alatt az igazságból is sokat kénytelen elárulni. Együttal a humanista epikának is egyetlen jelentősebb terméke irodalmunkban.

A paraszttal szembeni gyűlölet haladó mozzanatokkal vegyesen jelenik meg egy másik humanista Hagyási Bálint művében. Hagyási az akkor még pécsi püspök Szathmári György környezetéhez tartozott és A bor és víz dicséretéről és szidalmáról /Opusculum de laudibus et vituperio vini et acqae / című műve is humanista barátainak körében született; 1517-ben je-

lent meg. A mű ajánlóleveléből megtudjuk, hogy egy humanista társalgással fűszerezett lakomán, ahol először az accentus /hangsúly/ helyes használatáról folyt a vita, felmerült az a kérdés, hogy vajjon a borivó, vagy a bornemissza költők a dicseretesebbek-e. Hagymási egy disputa - vagyis két vitatkozó vetélkedése - formájában tárgyalja ezt az alapjában érdektelen kérdést a bibliából, de főleg a klasszikus írókból merített érvek és idézetek rendkívüli sokaságát vonultatva fel mindkét oldalon. Művével humanista irodalmunk egy újabb műfajjal gazdagodott.

A szerző végül a bornemisszáknak ad igazat, minket azonban elsősorban aktuális jellegű érvei, példái érdekelnek. A borivás káros hatására Hagymási a papokat hozza fel példának és erkölcstelenségüket bírálja. A részegségben, bujálkodásban tobzódó papokkal a krisztusi szegénység gondolatát állítja szembe. Ugyanakkor azonban Dózsa parasztjait is mint a részegeskedők képviselőjét említi és gyalázza; a parasztok egyik leverőjét Bornemissa Jánost pedig a józanság mintaképének mutatja, aki így - Hagymási szerint - bornemissza volta miatt tudta "megmenteni" az országot a parasztoktól. Hagymási művéből jól látható, hogy hiába látja a humanista az egyház romlottságát, hiába bírálja azt keményen, a nép gyűlölete útját állja egyértelműen haladó irodalmi művek létrejöttének.

Az uralkodóosztály jobb elemeinek az álláspontját, de ugyanakkor végzetes korlátjait is szemlélteti néhány köznemesi író alkotása. A Mohács előtti években a közép- és kismemesek u. n. köznemesi pártja, melynek vezére Verbóczy volt, nagy zajjal követelt különböző reformokat, köztük a török elleni védelem megszervezését is. A köznemesi párt vezetői mindezt azonban inkább demagógiának szánták a főnemességgel vívott harcukban, semhogy komolyan gondoltak volna gyökeres reformokra. Ehhez a köznemesi táborhoz tartozott, de kiemelkedett belőle Nagyszombati Márton bencés szerzetes, aki ha nem is tudott következetesen haladó álláspontig eljutni, kortársainál világosabban ismerte fel az anarchia tarthatatlanságát és a török veszély teljes nagyságát. Bécsben és Krakkóban humanista műveltséget szerzett és 1521-ben, Nándorfehérvár eleste után írta meg 900

distichonból álló adhortatioját /buzdító költeményét/ Ad Regni Hungariae Proceres /Magyarország főuraihoz/ címmel. Nyomatásban is megjelent, valószínűleg 1523-ban.

Nagyszombati az ország nemeseit a török elleni harcra igyekszik buzdítani. Egyetértésre, összefogásra lelkesít a fenyegető ellenséggel szemben. Így szükségszerűen állástfoglal korának anarchiája ellen is. Igen kemény szavakkal jellemzi az urak züllöttségét, de ugyanakkor az anarchia megnyilvánulásai közé sorolja a parasztság fegyveres megmozdulását is, és nagyrészt a jobbágyságot teszi felelőssé az ország gyengeségeért. Őket még keményebben vádolja, mint az uralkodóosztályt. Másrészt azonban a nemeseknek is szemére veti a jobbágyok mértéktelen zsarolását:

Csak nyuzzák a szegény népet, nyomorítva az özvegy
Egyre adóztatnak, ez ma a fő öröm itt.

Az anarchiával szemben Nagyszombati követendő példaképnek állítja Mátyás korszakát. A végveszély hajnalán kezdenek most egyesek ráébredni arra, hogy mekkora hiba volt Mátyás vívmányait, a centralizált monarchiát tönkretenni. A nemesség többsége azonban még Nándorfehérvár eleste után sem vette ezt észre. Hiába buzdította Nagyszombati II. Lajos királyt, hogy fegyelmezze meg a nemességet és uralkodjék erős kézzel, hiába idézte fel a közelgő veszélyt a főurak előtt, figyelmeztetéseit nem vették komolyan. Az az ellentét, amely őt is elválasztotta a néptől, nem tette lehetővé, hogy a bajok gyökerét; a parasztháborút követő magtorlás szomorú következményeit felismerje. Terjedelmes és sokszor dagályos költeménye ezért inkább csak a válság tükrözője és nem számíthatott nagyobb visszhangra. Humanista kortársai azonban még ennyire sem voltak képesek.

Erasmus követői.

A Jagello-kori humanizmus fejlődésének utolsó állomását Erasmus eszméinek az elterjedése jelentette az 1520-as évek elején. Ekkor már egy új veszély is fenyegetni kezdte a feudalizmus világát és ezzel együtt a magyar humanista udvarok csillogó parazitizmusát. 1517-ben megkezdődött Németországban a reformáció, az európai polgárság első nagy forradalma, amely

T.026.52.-Rsz.20.003.9.

Engels szerint az első halálos csapást mérte a feudalizmus egész rendszerére és amelynek során a parasztok és plebejusok hatalmas megmozdulásai reszkettették meg a hűbérurak és papok világát. A reformáció első jelei már Magyarországon is kezdtek mutatkozni és a népharag újabb kitörésétől való félelem rettegéssel töltötte el a parasztháboru megtorlóit. A kiemelkedő humanisták tulnyomó része egyházi jövedelmeket élvezett, s ezért természetesen a reformációtól rettegők táborához tartozott. A Jagello-kori humanizmus utolsó éveire tehát a török veszély és a lassan erjedő reformáció vetítette előre árnyékát. A magyar humanisták olyan eszméket kerestek, amely mind a török, mind a reformáció ellen erősítette őket, de nem az egyház hivatalos dogmáinak a talaján - ide még nem akartak visszatérni - hanem egy antiklerikális, az egyházi tanítással szemben szkeptikus humanista hagyományokat folytató ideológia alapján. Erasmus eszméiben a 20-as évek magyar humanistái mindazt megtalálták, amire szükségük volt.

A németalföldi származású, de főleg német földön működő Erasmus továbbfejlesztette a humanizmus haladó törekvéseit. Legfontosabb munkájában a Balgaság dicséretében maró szatirát írt a feudális társadalomról, különösen az egyházról. Talán ő ment el legmesszebbre a feudalizmus bírálatában valamennyi humanista között és ezzel ő egyengette leginkább az utat a reformáció előtt.

Ugyanekkor azonban éppen Erasmus pályája szemlélteti legjobban a humanisták korlátait, megalkuvásait. Arisztokratikus göggel viseltetett Erasmus a néppel szemben, irtózott minden forradalomtól, "rendbontástól" és ezért mikor Luther jelentős részben éppen Erasmusnak a dogmákat nevetségessé tevő és az egyház tekintélyét aláásó írásaiból levonta az egyedül logikus következtetést és 1517-ben szakított az egyházzal s a vele való gyökeres leszámolást követelte: ingadozni kezdett, visszahőkölt saját eszméinek hatásától és jellegzetesen harmadik utas álláspontot foglalt el.

Bár Erasmusnak már korábban, a század elejétől kezdve voltak hívei Magyarországon, Jagello-kori humanizmusunk állapotának ismeretében érthető, hogy különösen akkor vált általánossá hatása, amikor már a megalkuvás útjára lépett. Időszertüvé vált.

T. 026.-52-Rsz.20.003.-9.-

tak Erasmus eszméi a török kérdés miatt is. Erasmus évtizedeken keresztül sürgette a török elleni európai összefogás szükségességét. Nagy propagandát folytatott a béke érdekében és a törököt éppen a béke legnagyobb veszélyének tekintette. Erasmus ezen felül a biblia nemzet nyelvekre való lefordításának a sürgetésével is jelentős hatást gyakorolt irodalmunk fejlődésére, de erre csak a következő korszakban Mohács után került sor. Erasmus sokszor igen ellentmondásos, haladó és problematikus tanításaiból különböző hívei és követői mindig a nekik megfelelő választották ki. Az 1520-as évek magyar humanistái számára így az egyházzal szemben cinikus, de ugyanakkor a nyílt harc terén megalkuvó Erasmus volt elsősorban népszerű.

Az erasmista humanizmus Magyarországon eleinte főleg a királyi udvarban virágzott; II. Lajos felesége, Mária királynő és környezete, valamint számos főpap Erasmus lelkes híve lett. A magyar erasmisták álláspontját, és ezzel együtt mesterüket is kitűnően megismerhetjük Piso Jakab királyi titkár Erasmushoz írt egyik leveléből. Ebben leírja, hogy miképpen védte meg mesterét ellenfelei támadásával szemben. Jellemző, hogy ez a támadás abból állt, hogy egyesek Luther szálláscsinálójának nevezték Erasmust. Piso ezt a "vádát" Erasmus egyik levelének a bemutatásával utasította vissza. Világosan kitűnik ebből, hogy ekkor már arra irányult Erasmusnak és híveinek az igyekezete, hogy elhatárolják magukat a reformációtól. Kitűnően megmutatkozik az erasmisták harmadik utas álláspontja Piso levelének ebben a mondatában: "ama pártos szellemektől és a skolasztikusoktól mindig irtóztam". A levél végén azonban kiderül, hogy a "pártos szellemektől" jobban irtózik, mint a skolasztikusoktól, mert a nép - szerinte - miután a "kléruson és mindenben, ami szent úgy póriasan kidühöngte magát, ahhoz ... fog nyulni, ami nem szent". Majd nyíltan kimondja, hogy végül még a királyok nyakát is el fogják vágni.

A néptől, amely 1514-ben már megmutatta erejét, való félelem tehát olyan jelentős tényező, hogy bár kinevetik a skolasztikusokat és nem rokonszenveznek a klérussal, mégis igyekeznek megvédeni azt, nehogy a nép az egész társadalom osztályrendjét veszélyeztethesse. Az erasmusi eszmék tehát, bár

megjelentek nálunk, azon túl, hogy az egyház amugyis megrendült tekintélyét mégjobban aláásták, pozitív lépésekre nem ösztönöztek Mohács előtt a magyar humanistákat. Fokozott mértékben hozzájárult azonban a fejlett stílus, a fölényes, könnyed vitaközösség és szellemes észjárás kiműveléséhez, aminek ragyogó példáját szolgáltatja Piso említett levele. Ez a formai színvonal néhány év múlva a magyar nyelvű irodalom fejlődése szempontjából válik értékesíthetővé.

A magyar nyelvű költészet fejlődése.

A humanista kultúra magyarányu terjedése kedvező feltételeket teremtett a Mátyás korában meginduló magyar nyelvű világi költészet továbbfejlődésére is. Különösen a köznemesség fokozódó politikai aktivitása vezetett több magyar nyelvű világi ének keletkezéséhez a világi értelmiség körében. Nagyszombati Márton művének hatása, az övéhez hasonló álláspont figyelhető meg a bécsi egyetemen tanult Apáti Ferenc zalai középnyemes igen érdekes magyar nyelvű versén, cantilénáján, az 1520-as évek elején.

Apáti kitűnő szatirát mond rövid versében a korabeli társadalomról, annak egyes osztályairól, rétegeiről, kivéve saját osztályát; erről hallgat. A főurak gyávaságát, irtózását a török elleni harctól és az egyház romlottságát, vagyongyűjtését kitűnően pellengérré állítja. De ugyanakkor a parasztsággal sem rokonszenvez: egyik strófájában kigunyolja a parasztháborút.

Versének legfőbb értéke az a szellemes, gunyolódó hang és ötletes ábrázolás, mellyel mondanivalóját kifejezi. Élesszemű író, aki nem frázisokat puffogat, mint sokszor Nagyszombati, hanem egyes apró, jól megfigyelt mozzanatokon keresztül hatásosan jellemez. Milyen sikerült például a főurakról szóló negyedik versszak, amelyben a gunyos biztatás kitűnően rámutat hazafiatlanságukra, gyávaságukra. Talán még jobb a papok jellemzése, amit az ellentétekre épít fel: szembeállítja a régi és a mostani papságot. Az utolsó versszakban pedig - Gerézdi Rabán szerint elsősorban a zalavári bencésekre gondolva - a sok és kevés ellentétével játszva /Igen kevés hajók, számtalan jószágok, stb./ kitűnően érezteti a papság romlottságát. Semmi fe-

lesleges nincs Apáti versében, rendkívül tömören tudja kifejezni mondanivalóját.

Apáti - akárcsak Nagyszombati - minden éles megfigyelés ellenére sem tud azonban utat mutatni. A parasztháború után a nemesség valamennyi tagját annyira áthatja a nép iránti gyűlölet, hogy az ország gyengeségének igazi okát nem veheti észre. A múlt dicsőségének, romlatlanságának az emlegetése válik e helyett általánossá, de ez nem sokat segíthetett.

A köznemesi politika szószólója az a Geszthy László is, akitől egy 1525-ben készült verset ismerünk töredékesen. Hazai iskolát végzett világi ember, aki arra buzdítja az urakat, hogy a hatvani országgyűlésen helyes határozatokat hozzanak az ország védelmére. Mátyás emlékét idézi fel mint Nagyszombati, kiemelve, hogy akkor a vitézeknek tisztességük volt. A vers elveszett első részében valószínűleg egy a török harccal kapcsolatos eseményt örökölt meg, melyben az utolsó előtti versszakban említett Pesti Beke Pál szerepelhetett.

Valószínűnek tarthatjuk, hogy a teljes vers lényegében egy históriás ének volt, megfelelő aktuális politikai tanulságokkal. A Mohács utáni időkből fennmaradt históriás énekek jelentős része szintén ilyen felépítésű. A históriás énekek stílusára utal a befejező két sor is, amely szerint akkor irta művét, amikor

"Magyarország vala nagy szükségben
Az végek valának mind elveszendőben."

A nemsokára teljes gazdagságában kivirágzó végvári költészet előhangja ez.

De nemcsak Geszthy éneke kapcsolja össze a Mátyás-korabeli históriás éneket a Tinódiéval, hanem egy tíz évvel korábban, 1515-ben írt másik vers is: Szabadkay Mihály deák éneke Beriszló Péter veszedelméről. A vers a vitéz Beriszló veszprémi püspök és horvát bán egyik sikertelen katonai akciója után készülhetett, amikor a szerző keserűségében felidézi Beriszló korábbi győzelmeinek emlékét. Igen ügyes művészi megoldással Szabadkay egy fogoly török tiszt szájába adja ura dicséretét. Ez a

fogoly török az a Bali vajda, akit Beriszlo 1513-ban egy párviadal során leütött és foglyul ejtett. A vers végül a török elleni további harcra buzdít. Utolsó versszakában istent kéri, hogy:

"bátoritson viadalhoz minket fejenkint".

Geszthy és Szabadkay éneke a históriás ének folytonosságát bizonyítja, amint hogy megvolt a török elleni harc folytonossága is a Jagello-korban. Ha az ország urai nem törődtek is a honvédelem kérdésével, a határon álló katonaság és egyes osztályuk egészenél becsületesebb nemesek, mint pl. Beriszlo védtek az országot, amennyire tudták. Mikor azonban Szolimán szultán 1526-ban egész hadseregét felvonultatta, nem használt már egyesek hősiessége.

A katasztrófa hangulata, a régi dicsőségben való vigaszkeresés illette Csáti Demeter ferences szerzetest Pannónia megvételéről szóló verse megírására. Ebben a krónikák, s talán a néphagyomány alapján a fehér ló mondáját dolgozza fel "mikor nagy bu vala Magyarországon".

A Jagello-kori világi költészet tárgyalásánál végül meg kell emlékeznünk az első fennmaradt szerelmi versekről, virágénekekről. Virágénekeknek nevezték a népi szerelmi dalokat és a csufondáros, asszonygunyoló verseket egyaránt. Mindkét fajtából egy-egy töredékünk maradt fenn: a Soproni virágének és a Körmöcbányai táncszó.

A magyarnyelvű világi költészetről tehát megállapíthatjuk, hogy a Szabács viadala és a Mátyás haláláról szóló emlékdal után a Jagello-korban tovább terebélyesedett. A versek nagyobb része helyes témaválasztással, a török veszély kérdésével foglalkozik és világosan tükrözi a pusztulásba rohanó ország viszonyait. Ezek a versek a Mátyás monarchiájának bomlásától a parasztháború leverésén keresztül Mohácshoz, és az ország függetlenségének elvesztéséhez vezető bomlási folyamatot jelzik, a katasztrófa közeledtét éreztetik. Bár ezekben a versekben akár Apáti társadalomkritikáját, akár Szabadkay és Geszthy törökellenes állásfoglalását, akár a szerelmi költészet megjelenését tekintjük, számos előremutató mozzanatot figyelhetünk meg: a költők osztálykorlátai, elfogult nemesi szemlélete megakadályozza, hogy

egyenesen átvezessenek a Mohács utáni költészethez. A polgári és népi költők pedig még nem jutottak szóhoz. Csak minőségi ugrással lehetett továbbfejlődni, csak egy új, a népre támaszkodó haladó mozgalom adhatott újabb lendületet a költészet fejlődésének és használhatta fel eredményesen azokat a kezdeményezéseket, melyek a Jagello-kor egyes, az átlagnál világosabban látó íróinál megszülettek.

2./ A kolostori irodalom.

A kolostori irodalom fellendülése.

A humanista és általában a világi irodalom magyaránnyu terjedése ellenére sem tudta kielégíteni az irodalommal szemben felmerült igényeket a Jagello-korban. A huszita mozgalom óta már a tömegeknek is voltak irodalmi szükségleteik a latin nyelvű humanista irodalom azonban a néphez nem juthatott el. Nemcsak azért, mert ez az irodalom latin nyelvű és a népnek érthetetlen, hanem azért sem, mert az iskolázatlan paraszti tömegekben és a városi lakosság alsóbb rétegeiben ekkor még csak vallásos eszmék kelthettek visszhangot. Az uralkodóosztálynak a világi humanista műveltség birtokában elkövetett gazságaitól, romlottságától, vagyonhajhászásától és fényűzésétől megundorodott paraszti és polgári elemek egyre fokozottabban a valláshoz fordultak és ott kerestek választ problémáikra, köztük szociális kérdéseikre is. A Jagello-kori magyaránnyu elvilágiasodással szemben tehát van egy másik tendencia is: a vallásos irodalom erősödése.

Ez a Jagello-kori vallásos irodalom még értékesebb számunkra, mint a kor nagy értékekben amúgy is szegény világi irodalma. Míg a világi tárgyú irodalomban még másodrendű a magyar nyelv használata, addig a kor vallásos művei már jórészt magyar nyelvűek, a latin nyelven írt vallásos munkák pedig a magyar nyelvre való lefordítás és magyar nyelven való terjesztés igényével készültek. A kor vallásos irodalma mögött a Jagello-kori forrongó népi tömegeket kell keresnünk. Az 1514-es parasztháborúval ugyan nem járt együtt egy olyan magyaránnyu eretnek-mozgalom, mint a XV. századi parasztfelkelés idején, de a vallásos irodalomban jelentkező mérsékeltbb eretnek-tendenciákban is a tömegek feudalizmussal való szembenállásának tükrözését kell látnunk.

Természetesen egyáltalán nincs szó arról, hogy a Jagello-kori vallásos irodalom a maga egészében haladó jellegű és minden alkotása - ha közvetett uton is - a nép igényeinek ad hangot. Az egyház a huszita mozgalom óta fokozottan törekedett híveinek viasszaszerzésére, a husziták irodalmi tevékenysége pedig rákényszerítette a magyar nyelv használatára. A fellendülő vallásos kódex-irodalom egyúttal az egyház kísérlétét is jelenti az őt fenyegető romlás megállítására. Persze az egyház csak úgy szilárdíthatta pozícióját a nép körében, ha ő maga is igazodik némileg annak igényeihez. Így az egyház védelmezői sem riadtak vissza mérsékeltebb eretnek tanításoknak, és az egyházi reform szükségességének a hangoztatásától. Néha az egyházzal szemben is erőszakoskodó főuraknak a tömegek előtti éles bírálatával igyekeztek az egyház iránti bizalmat erősíteni.

Az új virágzásnak induló vallásos irodalom esetében tehát igen bonyolult jelenséggel állunk szemben. Összekeverednek, egymásba átcsapnak a feudalizmus védelmét szolgáló törekvések az antifeudális irányzatokkal. Az eretnektendenciák, a bizonyos egyházi körök által kényszerűségből támogatott reform-törekvések uralkodóvá-válása azonban mindenképpen a nagy nyílt egyházellenes mozgalom, a reformáció számára készíti elő a talajt. A magyar nyelv használatának a vallásos irodalom terén való hatalmas előretörése pedig a magyar nyelv győzelmének az előhírnöke.

A Jagello-kori vallásos irodalom sajátjaiból eleve következik, hogy annak legfőbb hordozója a két kolduló rend, a ferences és a domonkos szerzetesrend volt. Miként már a Jókai-kódex tárgyalásánál is láttuk, ezek a rendek voltak megbízva a nép közötti agitációval az eretnekségekkel szemben, de ugyanakkor ők álltak életmódjukat és részben származásukat tekintve is legközelebb a néphez. A polgári, népi tömegekből sokan be is léptek a koldulórendekbe, még többen az u. n. harmadrendekben tömörültek. A rendekbe bekerülő elégedetlen polgári és népi elemek újra meg újra felélesztették a koldulórendek eretnek-hagyományait is.

A vallásos irodalom fellendüléséhez a koldulórendekben megvoltak a szervezeti és kulturális feltételek is. Az egyház a huszita mozgalom után a ferences és domonkos-rendet je-

lentékenyen megerősítette, rendi reformokat hajtott végre, megszilárdította a fegyelmet, kötelezte a szerzeteseket az olvasásra, vagyis a vallásos irodalom tanulmányozására: egyszóval alkalmassá tette a két rendet az eretnekek elleni harcra. Ez előidézte a szerzetesrendekben a könyvek, irodalmi művek iránti szükséglet nagyarányu megnövekedését.

A koldulórendek megerősödésének van azonban egy másik oka is. A ferenceseket nagy mértékben támogatták a Hunyadiak. Nemcsak azért, mert a népi-forradalmi mozgalmakat, mint feudális hatalmasságok ők sem helyeselhatték, hanem azért is, mert az egyházon belül a főpapsággal és a nagy földbirtokkal rendelkező gazdagabb szerzetesrendekkel szemben a koldulórendekre igyekeztek támaszkodni. Az egyházon belül ezek kétségkívül a balszárnnyat alkották, ők maguk is irigykedtek a gazdagabb rendekre, s így a Hunyadiakkal való együttműködésük érthető. A részükre juttatott adományok és a királyi támogatás pedig szintén kedvező feltételt jelentett irodalmi működésükhöz.

A kolostori irodalom magyarrá válását a ferences és domonkos rend belső összetétele és műveltségi színvonala is megkövetelte. Tagjaik közül sokan nem tudtak jól latinul, az apácák pedig egyáltalán nem. Így a belső rendi szükségletek kielégítésére is a magyar nyelvet kellett használniok. Végeredményben tehát nagyarányu magyar nyelvű kolostori irodalom bontakozott ki a Jagello-korban, elsősorban a koldulórendekben.

A kolostori irodalom életformája.

A középkor végéig összesen 46 magyar kódexünk van, ha leszámítjuk ebből a Jócai kódexet és a három huszita kódexet, akkor 42 esik erre a korra. Ebből 17-17 a ferencesek, illetve a domonkosok terméke. A ferencesek kódexei többnyire az óbudai kláriszsa /ferences apáca/ kolostor, a domonkosokéi pedig a nyulak-szigeti /Margitsziget/ apáca kolostor számára készült és többnyire ott is másolták őket. Ez a két zárda tehát a kolostori irodalom centrumainak tekinthető, de az ország más részein is készültek kódexek. Egy sajátos és szorosan összekapcsolódó irodalmi tevékenység jött így létre s ezzel együtt a kolostorokon belüli az irodalmi élet egy bizonyos fajtája.

Ennek a magyar nyelvű kodexirodalomnak egyik legfőbb jellegzetessége, hogy alig tartalmaz eredeti alkotásokat. Fordítás-irodalomról van szó, amelyben nem találjuk meg a husziták fejlett nyelvi öntudatát. Az egyháziakat a gyakorlati szükség-szerűség vitte a magyar nyelvűség útjára és ezért az eredeti alkotások - mint pl. Temesvári Pelbártéi - továbbra is latinul készültek. Magyarra csak azt és akkor fordították le, amikor arra szükség mutatkozott. A fordítás munkáját a szerzetesek végezték, a másolás többnyire az apácák feladata volt. A középkori egyházi irodalom személytelensége folytán a szerzők, sőt a fordítók is többnyire ismeretlenek maradtak. Egyedül a fennmaradt szövegekhez legközelebb álló másolókról vannak bővebb ismereteink. Kettőnek, Ráskay Lea és Sövényházi Márta nyulakszigeti apácának még a nevét is ismerjük.

A másolók voltak a szöveg legutolsó alakítói. Sem a fordítók, sem a másolók nem ragaszkodtak pontosan az előtőlük fekvő szöveghez. Az egyes kódexek anyagát egy-egy megrendelő számára a gyakorlati szükségletek szempontjából állították össze és ezért tetszés szerint válogatták össze a vallásos írásokat, s ezeket is a gyakorlati cél érdekében módosították: összeolvasztanak különböző szövegeket, ~~fordították azt, stb.~~ A fordítók, sőt némileg a másolók is egyben az egyes kódexek szerkesztői. A másolók igyekeznek közel hozni a szöveget az olvasóhoz és ezért azt gyakran magyarázzák is. A Margit legendát másoló Ráskay Lea, aki ugyanabban a kolostorban működött, ahol néhány száz évvel azelőtt Margit élt, a legendában szereplő helyeket igyekszik úgy meghatározni, hogy a könyv olvasói ráismerjenek azokra. A másoló olykor személyes vonatkozású megjegyzéseket is tesz: kifejti tetszését a szöveg felett /"Kérem ezért én, ki ezt irtam, mindazokat, kik ez könyvecskét olvasandók, hogy szeretettel olvasandók, mert igön szép"/; máskor mentegetődzik a hibák miatt, mert nagyon sietnie kellett, vagy pedig, mert beteg volt /"igen beteg valék", "igen fáj fejem", stb./

Egy kezdetleges irodalmi élet nyomait figyelhetjük itt meg. Az olvasó és - a szerző helyett - a másoló között közvetlen kapcsolat van már. Ennek a kolostori irodalmi életnek a jellegzetességeit és életformáit Horváth János mutatja be igen

részletesen "A magyar irodalmi műveltség kezdetei" című könyvében.

A kódexek tartalmát természetesen a kolostori ember gyakorlati szükségletei szabják meg, de ezen belül nagy változatosságot találunk. Magyar nyelvre lefordítva találjuk itt szinte a középkori egyházi literatura minden ágát, műfaját.

A kódexirodalom műfajait nagyjából két csoportra oszthatjuk. Az egyházi és kolostori élet közvetlen mindennapos szükségleteit képező szövegekre, és szépirodalmi jellegű olvasmányokra. Az előbbi csoporthoz tartoznak a szerzetesi szabályok, imádságok, biblia fordítás-részletek, vallásos elmélkedések, prédikációk; a másikhoz pedig a legendák, példák /rövid történet valamely erkölcsi, vagy vallásos tétel illusztrálására/ és látomások.

A kódexirodalom műfajai közül természetesen a szépirodalmi jellegű szövegek a legértékesebbek irodalmi szempontból. A legendák, példák nagy számu előfordulása szintén a nép igényeihez való alkalmazkodás jele. Szépirodalmi, elbeszélő formában sokkal közelebb lehetett vinni a néphez akár az eretnek, akár az eretnekséget leszerelni kívánó eszméket. Ugyanez a jelentősége a prédikációnak is, amely a Jagello-kori vallásos irodalom egyik legfontosabb műfajává vált, mint a tömegagitáció leghatásosabb eszköze. A vallásos elmélkedések és a bibliafordítások sem különböznek számunkra, mert az eretnektendenciák, illetve reformtörekvések leginkább ezekben szólnak meg.

A Jagello-kori vallásos irodalmat három szempontból kell vizsgálnunk: a nép antifendális harcának az eretnek- illetve reformtendenciákban való tükröződése; a magyar nyelv terjedése, irodalmibbá válása; és a művészi ábrázolás fejlődése szempontjából.

Temesvári Pelbárt.

A kor vallásos irodalmának bonyolult ellentmondásossága jellemzi legjelentékenyebb képviselőjének, Temesvári Pelbárt ferences szerzetesnek a munkásságát. Ő ugyan még latinul írt, de a magyarra fordítás igényével. Műveinek nagy részét meg is találjuk magyar fordításban a különböző kódexekben. Életéről

annyit tudunk, hogy a krakkói egyetemen tanult, 1483-ban a ferencesrend budai rendházában tanított és 1504-ben halt meg. Több - korában - rendkívül népszerű latinnyelvű munkát írt, melyek a XV. század legvégén és a XVI. elején számos nyomtatott kiadást értek meg.

Első két műve. prédikációgyűjteményt tartalmaz. A Stellarium Máriáról szóló beszédgyűjtemény, a Pomerium pedig egyes ünnepekre, szentek napjaira vonatkozó prédikációkat foglal magában. Pelbárt a nép számára készítette prédikációit. Beszédmintákat állított össze, amit az egyes papok azután magyarra fordítva mondhatnak el hallgatóiknak. Egyik előszavában határozottan meg is mondja, hogy beszédeinek anyagába csak olyan kérdéseket vett fel, amiket "az együgyű nép előtt való elmondásra" alkalmasnak talált. A nép igényeihez való alkalmazkodás mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy igyekszik közérthető lenni, az érdeklődést állandóan fenntartani. Hogy beszédei színesek legyenek és lekössék a hallgatók figyelmét, Pelbárt igen sok legendát, példát, történeti hagyományt, olykor egyenesen népmesei elemeket sző beszédeibe.

Prédikációi így megtelnek szépirodalmi részletekkel. Ezek közt a világirodalom egyes híres elbeszélései is megjelennek pl. Schiller egyik híres balladájának /Gang nach dem Eisenhammer/ a témája is. A legtöbb példát a középkor híres ilyen tárgyú gyűjteményeiből vette /Gesta Romanorum, Herolt János Promptuarium exemplorum-a, Vitae Patrum, Speculum exemplorum stb./, de az igazság és hamisság népszerű példája talán magyar népmesei eredetű és Pelbárt művein keresztül terjedt el a világirodalomban. Népi hagyományokat őrzött meg Pelbárt László királyról, a tatárjárásról, a nándorfehérvári diadalról is. Pelbárt így a prédikáció műfaját irodalmi jellegűvé tette.

A néphez való igazodás nyilvánul meg abban a hangban is, ahogyan Temesvári Pelbárt az uralkodóosztály bűneit tárgyalja. Meglepően erős szavakkal jellemzi korának főurait:

"Igaznak bizonyul az emberek között Anaxagoras azon mondása, hogy: a törvény pókháló, melyen a kisebb legyek fönnakadnak, a nagyobbak pedig keresztülrontanak. Így a nagyok és fejedelmek átlélik a törvényt s nincs bántódásuk, a kisebb em-

berek pedig lakolnak."

"Ha igazán nemesek s Krisztushoz hasonlók akarunk lenni, folytassunk szent és kegyes életet. Ezek a mostani fejedelmek, nemesek, bárók és rektorok mind lelketlenek; robotot, taxát csikarnak a szegényen, szeretik az ajándékot, követelik a birságot, az egyház javait elragadozzák."

Az ehhez hasonló kijelentések szerves részeit képezik a ferences demagógiának, a nép megnyerésére irányuló törekvésnek. Nem a nép érdekében mondja mindezt, nem a nép sorsa fáj legjobban a ferences hitzónoknak, hanem az egyház romlása:

"Mely sokan vannak e mi időnkben az olyan fejedelmek, akik az egyházakat fosztogatják, birtokaikat elszedik, elragadozzák az apáturaságok s püspökségek javait, melyeket régi szent királyok és fejedelmek fundáltak, mint például sz. László és sz. István."

Pelbárt a középkori egyházat akarja megmenteni, de nemcsak egyes rabló uraktól, vagy esetleg az egyház hatalmát korlátozó Mátyástól, hanem a néptől mindenekelőtt. Prédikációiban hevesen kifakad az eretnekségek, különösen a husziták ellen. A fent idézett kijelentésekkel pedig rokonszenvet akar a nép között kelteni az egyház iránt. Az egyházat éppenugy, mint a szegény népet az urak áldozatának igyekszik feltüntetni és ezzel azt a látszatot kelti, mintha az egyház a nép sorstársa volna. Így akarják elérni a ferencesek, hogy a nép rábizza magát az egyház vezetésére. Bár az ilyen demagógiával lehetett eredményt elérni, ugyanekkor ez a fegyver kétélű. A nép, sőt egyes a néppel őszintén együttérző ferences prédikátorok komolyan is vehették az urelleses prédikációkat. Egyes ferencesek a parasztháborúban is részt vettek és az ő szájukon az ilyen prédikációk gyújtó hatásuk lehettek. Sőt Pelbárt az urakat, fejedelmeket ostromozó beszédeiben kész mintákat a dott a reformáció költőinek, akik Pelbárt érvelését kitűnően felhasználhatták, de természetesen már a nép érdekében és az egyházi vezetőket is a duló-fosztó, szegénysanyargató fejedelmekkel egy sorba helyezve.

Pelbárt, mint az egyház védője, természetesen a humanizmus világi kultúrájának is ellensége. Ismeri ugyan az an-
T.626.52-Rsz.20.003.9.

tik írókat, de elítéli és erkölcstelennek tartja őket. Teljesen a középkori skolasztikus áltudományt képviseli és írásai ezért tele vannak a középkori egyházi gondolkodásnak - a humanizmus századában kétségkívül nevetségesnek ható - furcsaságaival. A Stellarium egyik beszédében pl. Mária szépségéről értekezik látszólagos nagy tudós apparátussal. Idézetekkel, logikai fejtegetésekkel, középkori szerzőkre való hivatkozásokkal igyekszik eldönteni, hogy milyen színű volt Mária bőre, haja, milyen volt a termete stb.

A középkori áltudomány legnagyobb tárházát, sőt valószínűsége enciklopédikus összefoglalását tartalmazza harmadik nagy műve a Rosarium. Ebben rendszerezi a világra vonatkozó naiv középkori ismereteket. Ezt a művét már nem tudta befejezni, tanítványa Laskai Ozavát fejezte be és adta ki. Laskai szintén nevezetes ferences szónok volt, két a Pelbártéhoz hasonló jellemvonásokat mutató híres prédikációgyűjtemény szerzője.

A misztika és devotio moderna.

A Jagello-korban az egyházon belül, tehát a nyílt eretnekségeknél gyengébb formában jelentkező polgári-népi irányzatok közül a misztika a legjelentősebb. A misztika értékelését Engels a következőképpen adta meg: "A feudalizmussal való forradalmi szembenállás az egész középkoron át végighúzódik. Az idők változásai szerint majd misztika, majd nyílt eretnekség, majd fegyveres felkelés formájában bukkan fel." /Német parasztháború/.

A misztika érzelmi jellegű vallásosság; a misztikusok általában távol tartják magukat a dogmatikus, skolasztikus szemlélettől, szubjektív kapcsolatot igyekeznek létesíteni istennükkel és azt hiszik, hogy vele lelkiileg egyesülhetnek a földi életben is. Abban, hogy lelki, érzelmi uton itt a földön akarják átélni a mennyei közelség vélt gyönyörűségét, kifejeződik a misztikusoknak a világtól való menekülése, amely egyben a feudális világgal szembeni passzív ellenállást is jelent és amely adott esetben nyílt eretnekmozgalomba is átcsaphat. A legtöbb népi eretnekmozgalom misztikus előzményekre épült. Ez az érzelmi jellegű, menekülő vallásosság nagyon jól megfelelt a Jagello-T.026.52-Tsz.20.003.9.

kori polgári, esetleg népi igényeknek, miután a Jagello-kori társadalom rothadtsága folytán a világi műveltség egyre inkább undort keltett bennük.

Kódexeinkben bőven találunk misztikus-tendenciájú szövegeket, melyek világosan tanusítják, hogy a középkorvégi misztikusok az egyház hagyományos felfogásával szemben mennyire új gondolatokat vetnek fel. A Nagyszombati kódexben olvasható egy híres német misztikus, Suso Armand művének néhány részlete magyarul. Ebből kitűnik, hogy a misztikusok a maguk új, érzelmi vallásosságára való törekvésükben - akárcsak a misztikus elemekkel szintén telített Assisi Ferenc is - valósággal megszüntetik a bűnös földi világ és az "isten országa" közötti éles, merev ellentétet. Ők nemcsak a mennyben, hanem már itt a földön akarnak istennel egyesülni: ezért számukra a természet már nem kísértő, hanem mint isten nagyságának egyik földi megjelenése szép és lelkesítő. A Nagyszombati kódex Suso fordításában ennél fogva gyönyörű természetleírásokat találunk. Igen szépen festi a tavasz érkezését; leírja, hogy a nap bőséggel önti fényét a földre, előjönnek téli rejtekükből a madarak és az állatok, kitódul minden élőlény a fényre "és színek kezdik vigasságos örömeit megmutatni: mint az égi madarak ü hangos szavoknak szép énekével, avagy emböri nemzet ü kezének tapsolásával. Mind vénök, ifjak a tavasz-időnek eljöttére ürvendöznek, és ürvendötes vigasságot mutatnak egyetemben vigadván." Milyen naivul kedves ez a néhány vonással megelevenített kép. A misztika tehát segítette az embernek a természet felé való fordulását.

A Suso fordításból azt is észrevehetjük, hogy a misztikusoknak Mária iránti rajongása elvezetett Mária elképzelt szépségének a dicséretéhez és ezen keresztül a női szépség csodálatához. Pelbárt "tudományos" módon foglalkozott Mária külsejével, a misztikusok érzelmi átéltséggel fordultak hozzá. A vallásos érzés, a kódexirodalom egyik kutatója szerint inkább csak egy "áttetsző fátyol Mária arcán, mely alól már előtűnnek a földi szépség vonásai is" /Otrokocsi Nagy Gábor/. Ez a Mária iránti "misztikus szerelem" testileg is realizálni akarja Mária személyét és ezért a misztikus író szinte a szerelmes költő rajon-

gásával fordul feléje és testi szépségeit olyan érzéki részletességgel írja le, ami a szerelmi költészetben is ritkaság.

A szerzetesek Mária iránti szerelmének megfelelően az apácák a "mennyei jegyes", Krisztus iránt epékednek lelki szerelmükkel, de a földi szerelem képeivel, kifejezéseivel. A Horváth-kódex az apácákat pl. így lelkesíti a Jézus iránti szerelem gyönyörűségeire: "Ez a szerelem édes, ez betegség jóízű, ez kórság szent, ez szeretet tiszta, ez egyesülés szeplő nélkül való..." "Bizonyába a te jegyesednek, Krisztusnak szerelmébe beteg vagy és a lelki édeskedésnek ágyában fekszel, ha őtet mindennek felette szereted."

Visszafojtott erotika van az ilyen sorok mögött. Az egyházon, sőt a cellán belül a középkor érzelmi megkötöttsége alóli felszabadulás vágya szólal meg. Ehhez hasonlót láttunk már az anyai érzés terén a Mária siralomban is. Az ilyen emberi megnyilatkozások háttérében már egy új világ van előkészülőben, amely belülről feszíti a régit.

A misztika érzelmessége, a "mennyei szerelem" földi rajza rendkívüli mértékben gazdagította nyelvünket, és az irodalmi kifejezés eddig nem ismert változatosságát, színességét teremtette meg. Az érzelmeknek bizonyos foku felszabadulása tette lehetővé olyan gyönyörű magyar prózának a létrejöttét, mint az Énekek énekének a Döbrentei kódexben olvasható fordítása. A misztikusok igen gyakran idézik, fordítják az Ószövetségnek ezt a híres könyvét, amely nagyon alkalmas volt szerelmi rajongásuk kifejezésére. Az Énekek énekének a fordítása így irodalmunk első szerelmi prózája lett, vagy inkább prózában írt szerelmi költeménye. A költői ihletettség, az érzelmek áradása, a szerelmi epedés, a kifejezések változatosságára, gyengédségére, érzelm-től fűtött csodás hangulatu szöveg megteremtésére vezetett. A szerelem a tavasz ébredésével kapcsolódik össze és a szerelmi érzés a természet szépségén keresztül is kifejeződik.

Ez az érzelmes nyelv nemcsak az ilyen jellegű szövegek-nél található meg, hanem átjárja kódexirodalmunk tulnyomó részét. Állandóan visszatérő szavak az édösség, édösködés, nyá-jaskodás, gyönyörködés, az olyan féle kifejezések, mint "gyönyörűségés szép szerelmes orca", "gyengéséges szép test", "szerel-

T.026.52-Rsz.20.003.9.

mes szenvedet" stb. A magyar nyelvű irodalom nagy nyelvi megújulása tapasztalható itt. Nemcsak arról van szó, hogy először készülnek magyar nyelvű szövegek ilyen nagy számban, hanem arról is, hogy bár még sok bennük a latinosság, a fordítási nehézség: éppen az érzelmnek a felszabadult ereje minduntalan áttör a nyelvi nehézségeken és kialakít egy az érzelmi arnyalatok sokrétű és gazdag kifejezésére is alkalmas magyar költői nyelvet. Megsokszorozódva ismétlődik itt a Mária-siralom esete: a magyar népnyelv, a népköltészet, különösen a népi szerelmi énekek nyelvi gazdagsága a stilárisan fejlett latin szövegek fordítása közben irodalmivá emelkedik, egyre fejlettebb irodalmi stílus kialakulására vezet.

Míg a misztika mögött forradalmi-népi törekvések is meghúzódhatnak, addig a mérsékeltabb polgári elemek körében a XV. század végén és a XVI. század elején különösen az u. n. devotio moderna, vagy más néven előreformáció irányzata vált egyre népszerűbbé. Az előreformáció hívei látva, hogy az egyház a korrupció fészkevé vált, a főpapok legfőbb törekvése a fényűzés lett, érezték, hogy mindez az egyház romlásához vezet. Az egyház megmentése érdekében igyekeztek ezért határozott belső reformot végrehajtani és visszaállítani az egyház régi "egyszerűségét".

Kódexeinkben fontos előreformációs írásokat találunk, így pl. Kempis Tamás híres könyve /Krisztus követéséről/ több részletének fordítását. Az előreformációs törekvésekre utal a sok bibliafordítás-részlet is. A belső reform hívei, - akárcsak az eretnekek - a bibliára támaszkodva akarták az egyházat megreformálni, csak persze ők nem vontak le olyan messzemenő társadalmi következtetéseket az egyes bibliai könyvekből. A legterjedelmesebb Jagello-kori bibliafordítást a Jordánszky kódex tartalmazza. Gerézdi Rabán kimutatta, hogy a fordító felhasználta a huszita bibliafordítás szövegét is munkájánál, vagyis a Jordánszky kódex eretnekhagyományokkal mutat kapcsolatot. Kardos Tibor pedig egyik készülő tanulmányában a kódex előszavának jellegzetes előreformációs kijelentéseire mutatott rá:

"Az szent evangéliombeli igéknek beszédit kell
minekünk írunk, beszéllenünk és olvasunk nagy kívánság-

gal, és lelki ájotatossággal, minden hív keresztyénnek hű elköcsének és életének szerzésére és viselésére, minden régi szent atyáknak tanúságoknak és regulájoknak ellette és fellelte, mert übenne lelettetik idvasségnek minden eredeti fundamentoma, és gyekere."

A bibliának a "szentatyák" írásai fölé helyezése reformációs törekvésre vall. A reformációnak egyik sarktétele lesz majd, hogy egyedül a biblia a hit forrása.

A magyar nyelvű legendák.

Kódexeink szépirodalmi jellegű alkotásai közül a legendák a legjelentősebbek, melyekben nem egyszer viszontlátjuk az előbb tárgyalt eretnek-tendenciákat is. A Jagello-korban kifejlődött magyar nyelvű legendairodalom számos ponton eltér a magyar feudalizmus első századaiban készült latin nyelvű legendáktól. Azokban, tekintve, hogy nem sokkal hősük halála után keletkeztek, érvényesült még a történeti tényeknek a kényszerítő ereje, nem válhatott még egészen szabaddá az írói megformálás. A Jagello-kori kódexek legendái viszont már nem új önálló eredeti alkotások, hanem az európai, latin nyelvű legendairodalom legjobb, legolvasmányosabb alkotásainak a fordításai. A külföldi legendák jórésze pedig hosszú népi alakításon ment keresztül, és eközben mesés novellisztikus elemekkel telítődött. Antik történetek, keleti mesék, népi motívumok egyaránt fellelhetők a gyakran valóságos regényes elbeszéléssé változott legendákban.

Az ilyen legendák jelentős részének lefordítása magyarra: a magyar nyelvű elbeszélőpróza megindulását jelenti. Az egyházi forma mögött igen sok világi elem is meghúzódik; sokszor nem is a "szent" a lényeges bennük, hanem az érdekes történet, ami esetleg egy világi elbeszélésből került a legendába.

Ez a legendairodalom megfelelt azoknak az igényeknek, amelyek a kódexirodalmat életre hívták. A növekvő érdeklődésű olvasóközönség érdekes történeteket talált bennük, amelyekkel a prédikációkat is jól színesíteni lehetett. Igen alkalmasak voltak az egyes érdekfeszítő legendák arra, hogy a kolduló rendek ezek elmondásával hatást gyakoroljanak a népre és ugyanakkor egyes legendák kitűnő lehetőségeket szolgáltattak reformtő-

rekvések, eretnek nézetek megszólaltatására is.

Az európai legendairodalom alkotásaihoz a kódexek összeállítói könnyen hozzájuthattak, mert rendelkezésükre állt a Jacopo a Voragine által szerkesztett "Legenda aurea", a középkori legendák hatalmas gyűjteménye. Legtöbb legenda fordításunk ennek alapján készült.

A legfontosabb legendákat most elsősorban abból a szempontból tesszük vizsgálat tárgyává, hogy milyen eredményre jutottak az írói ábrázolás terén.

A Kazinczy kódexben olvasható Elek-legenda egy gazdag római ifjuról szól. Rövid tartalma a következő: Az ifju esküvőjének éjjelén elszökik hazulról, távoli országba utazik, ott minden kincsét a szegényeknek adja és 17 évig koldul egy templomban. Tisztelni kezdi, mint szent életű embert, de ez sérti szerénységét és ezért elutazik, s közben véletlenül Róma-ba sodródik. Itt apjával találkozik és anélkül, hogy felfedné kilétét, kéri, hogy fogadja be őt házába. Ezután 17 évig apja házában él, anélkül, hogy bárki is tudná, kicsoda ő. Halála előtt leírta élettörténetét és a papirt a markába rejtve halt meg. Halálának pillanatában az éppen akkor tartott misén égi szózat hallatszott: "keressétek meg az isten emberét". Az emberek az éppen akkor elhunyt szent életű koldusra gondolnak, akinek a kezéből a pápa kiveszi a papirt és így megtudják kilétét. A család is csak most tudja meg, hogy fiuk, illetve jegyesük élt ismeretlenül saját házukban hosszú éveken keresztül. Diszes temetést rendeznek számára, sirjánál csodák történnek.

A szülei és elhagyott menyasszonya házában élő ember történetében kétségtelenül van valami izgató feszültség, amit még az is fokoz, hogy apja szolgálai állandóan gúnyolják, rosszul bának vele. A legenda ilyenformán egy bonyolult lélektani problémát ábrázol, elsősorban ez teszi művészivé. Az Elek legenda természetesen mindezzel az askétikus életmódot diosóti: a szegénységet, a földi javakról való lemondást, a világ megvetését, a vallásos elmélyülés "gyönyörűségét" propagálja. A magyar kódexek olvasóinak ezek a gondolatok nagyon megfelelték.

A lelki dolgok fennsőbbiségét és erejét a földi vagyon felett a legenda igyekszik minél szemléletesebben bemutatni. Mit.026.52-Rsz.20.003.9.

kor például felfedezik Elek kilétét olyan tömeg veszi körül holttestét, hogy nem tudják a temetést megkezdeni. A pápa erre aranyakat szórát szét az utcán, abban a hiszemben, hogy a nép erre abbahagyja a holttest bámulását és a pénz után kezd kapdosni. De a legenda szerint nem ez történt: a szent embernek olyan nagy volt a vonzereje, hogy senki sem tágitott mellőle. Figyelmet érdemelnek a legenda szép lírai részletei is, különösen Elek családjának a siránkozása, amikor az apa, majd az anya, végül a jegyese siratják el a halálakor megtalált elveszett fiút.

Szintén a Kazinczy kódex őrizte meg egyik legregényesebb legendánkat, a terjedelmes Barlám és Jozafát legendát. India királya üldözi a keresztényeket, de egy jóslat tudatja vele, hogy fia Jozafát is keresztény lesz. Ezért elzárja őt a világtól, nehogy a keresztény tanokat megismerje. Egy Barlám nevű remete mégis bejut hozzá és megtéríti. A király hiába próbálja ezután őt visszatéríteni: a pogány bölcsek, akiket Jozafáthoz küld, maguk is keresztényekké lesznek, sőt végül a király is. Mikor Jozafát követi apját a trónon, az egész országot megtéríti, majd pedig a pusztába vonul és Barlámmal együtt remeteségben éli további életét.

Ez azonban csak a váza a legendának, melyet különböző epizódok és példák nagy száma tesz változatossá. Minden egyes vita különböző kisebb történetek kölcsönös elbeszélésén keresztül zajlik le. A legenda tehát valóságos mesefüzér, keresztes elbeszélés, de ugyanakkor szerkezete világos és szilárd. A Barlám és Jozafát legendán keresztül a bonyolult elbeszélő szerkezet, számtalan példáján pedig a változatosság, a variálási készség vált irodalmunk sajátjává.

Érdekes a legenda keletkezése, eredete is. Buddha királyfi megtérésének hindu legengája öltött benne keresztény jelleget. A hindu történetet a VII. században a görögök dolgozták át keresztény legendává, majd később latinra is lefordították és így került be a Legenda aureába. A Barlám és Jozafát legenda tehát a keleti mesekincs gazdagságát is eljuttatta hozzánk.

A Teleki kódex Makárius legendája szinte a kalandregényekre emlékeztet. Három szerzetes csodás utazásáról olvashat. T.026.52-Rsz.20.003.9.

tunk itt. Egészen a paradicsomig akarnak eljutni és rengeteg kalandon mennek keresztül, amíg a paradicsomtól már csak 20 mérföldnyire Makárius remetével találkoznak, aki megmagyarázza, hogy tovább már nem lehet menni. Ezután Makárius elmondja nekik a saját, nem kevésbé változatos élettörténetét. A messzi országok iránt érdeklődő csapongó fantázia hozta létre ezt a legendát. Néphagyomány és irodalmi átvételek keverednek benne. Antik elemek sem hiányoznak, mint Nagy Sándor oszlopa, vagy pedig a Prometeusz mitosz emléke.

Alexandriai Katalin legendáját az teszi különösen érdekessé, hogy versben írták. Egy ilyen nagy terjedelmű verses munkának a megírása már önmagában is nagy teljesítmény. Hosszabb, mint összes középkori magyar nyelvű verses emlékünkné együttessen: 4000 verssorból áll. A fordító nem volt tehetségtelen verselő, helyenként igen jók a rimeik.

A Katalin legenda tartalmi szempontból is érdekes, különösen az a része, amely elmondja Katalin vitáját a pogány bölcsekkel. A legenda szerint ugyanis Maxentius császár Alexandriába megy a keresztények üldözése végett. Egy bálványt állít fel és halállal fenyegeti azokat, akik nem hajlandók imádni. Katalin kitart keresztény hite mellett, nem imádja a bálványt. Ekkor ötven pogány bölcse száll vele vitába, de nem sikerült Katalint meggyőzniök, sőt végül ők is keresztényekké válnak Katalin érveinek a súlya alatt. A bölcseket a császár máglyahalálra ítéli, Katalint pedig lefejezik.

A bölcsek a vitában az antik görög, valamint a középkori arab filozófia érveivel harcolnak, Katalin, illetve a keresztény tanok ellen. A legenda ilyen módon felvonultatja az összes keresztényellenes álláspontokat is, ami kétségtelenül az elvilágiasodás hatására mutat a kolostori irodalmon belül. Az is jellemző, hogy Katalin végül is nem teológiai bizonyítékkal állítja maga mellé a görög és arab filozófiát képviselő bölcseket, hanem Platonnak egy állítólagos hitvallására való hivatkozással, amely kedvező a kereszténységre. A keresztény álláspontot tehát nem önmagával, hanem az antik filozófiával védi meg. Mindenképpen az egyház gyengülésének a jelét kell látnunk abban, hogy a keresztényellenes érvek ilyen részletesen kifejtve helyet kaphat-

hattak a legendában.

A verses Katalin legenda forrását nem ismerjük. Számos külföldi Katalin legenda van, de egyik sem egyezik teljesen a miénkkel. A forrás valószínűleg szintén latinnyelvű verses alkotás lehetett, amelyből a XIV. század végén egy csehnyelvű verses fordítás is készült.

Külön figyelmet érdemel a Sándor-kódex egyik története, a Három köröszteny lány, mert drámai formában készült. A legenda szerint három keresztény lány ellenáll a pogány császár csábításainak, fenyegetésének és hitét s szüzességét megőrizve hal vértanúságot. A fordító az eredeti szöveg drámai szerkezetét kissé elmosza, közbeiktatott mondatokkal inkább elbeszélő jellegűvé alakítja a történetet. De ennek ellenére a párbeszédek helyenként elevenek és ötletesek; a darab egy része pedig valósággal vigjátékszerű. A császár egyik embere, Fábius ugyanis szintén szeretné elcsábítani a lányokat és ezért éjjel a börtönükbe megy, de ott egy kormos fazékba ütközik és a sötétben azt kezdi ölelgetni. Mikor a szűzek erre kinevetik, megcsúgyenülten távozik. De mikor kilép a börtönből, a szolgák nem ismerik meg, mert annyira bekormozódott és lehajítják a lépcsőn. Így jut el feleségéhez, akinek kénytelen végül kalandját bevallani.

A darab eredetijének a szerzője Hrotsuitha X. századbeli gandersheimi német apáca, aki az akkor rendkívül népszerű Terentius római vigjátékiró sikerét akarta ellensúlyozni keresztény drámákkal. A "Három köröszteny lány" forrását képező drámanak Dulcitus az eredeti címe, így hívták ugyanis a császárt. A magyar fordító azonban, hogy a történetet közelebb hozza olvasóihoz, Dulcitus helyébe a török császárt teszi. A XVI. század elején Hrotsuitha drámája újra ismertté vált, mert Celtis Konrád nyomtatásban kiadta. Ebből a kiadványból fordították magyarra. Ez a tény egyben arra is utal, hogy a humanizmus és a kolostori irodalom között voltak kapcsolatok.

A Margit-legenda.

Valamennyi magyarnyelvű legendánk közül a magyar tárgyú Margit legenda a legértékesebb. Külön kódexet képez, Ráskai T. 026.-52-Rsz.20.003.-9.-

Lea másolta 1510-ben a Nyulak szigeti domonkos kolostorban. A legenda Árpádházi Margit életét tárgyalja, aki 1242-ben született a dalmáciai Klissa várában, ahová IV. Béla a tatárok elől menekült. Béla és felesége fogadalmat tettek, hogy ha a tatároktól megmenekülnek, születendő lányukat apácának küldik. Így lett Margit domonkos apáca, előbb a veszprémi, majd élete nagyobb részében a Nyulak-szigeti kolostorban. A szerzetes rendet sohasem hagyta el, a kolostorban halt meg 1271-ben.

A magyarnyelvű Margit legenda hosszú fejlődés eredménye. A Margitról szóló legendák alapját azok a tanukihallgatási jegyzőkönyvek alkotják, melyeket Margit halála után szenttéavatása érdekében készítettek. Ebben az ügyben járt Magyarországon 1273-ban Johannes Vercellensis, a domonkosrend főnöke, párizsi egyetemi tanár, aki a vallomások alapján az első - latinnyelvű - Margit legendát megfogalmazta. Később állandóan bővült a legenda, továbbfejlődött, az eretnekséggel vádolt nápolyi spirituális ferencesek kezén is átment. Egyes változatait különböző nyelvekre is lefordították. Valamelyik latinnyelvű változat fordításaként keletkezett a magyar szöveg. A fordítás idejét nem tudjuk pontosan.

A sok alakításon, összeolvasztáson, kombináción átment legenda nem egységes, négy részből áll. Az első rész Margit kolostori életmódját tárgyalja, a második csodatételeit, a harmadik a sororok /apácák/ vallomásait, az éppen csak megkezdett negyedik rész pedig különböző papok és világi emberek vallomásait.

A mű első része tekinthető a tulajdonképpeni legendának, a többi inkább csak nyersanyag, különböző adatok feljegyzése. De ez az első rész is különbözik a legendák többségétől. Nem életrajz-jellegű, nem követ pontos kronológiát. Margit gyermekkorával kezd és halálával fejezi be, de a közbeeső időt, a kolostori éveket inkább tárgyszerinti csoportosításban ismerteti. Például együtt adja elő a Margit alázatosságára jellemző eseteket, majd egy oszlopban, hogy miként sanyargatta magát, stb. A legenda ezért inkább Margit kolostori életmódjának jellemzése, semmint történeti elbeszélés. A hagyományos legenda-formának ezt az átalakítását maga a tárgy követelte, mert a kolostorból ki

sem mozduló Margit élete nem volt gazdag érdekes eseményekben. Ez a körülmény kényszerítette a szerzőt arra, hogy jellemképet formáljon, ami pedig sokkal nehezebb írói feladat, mint eseményeket elbeszélni. A legenda írója azonban megfelelt a feladatnak és sikeresen megalkotta irodalmunk első jellemábrázolását és ami ehhez elválaszthatatlanul hozzátartozik, a Margitot körülvevő világnak, azaz a kolostor életének valószínű bemutatását.

A legenda szerint Margit az aszkézis mintaképe. A legenda tele van imádságainak, alázatosságának, a szegénységhez való ragaszkodásnak, társai iránti szeretetének leírásával. Minden nehéz munkát magára vállal, még a legpiszkosabbtól sem retten vissza, sőt egyenesen keresi azt. Ápolja a betegeket, állandóan sanyargatja magát, stb. Életének különböző megnyilvánulásai mögött a misztika iránti érdeklődése és fogékonysága áll. Legfőbb célja, hogy minél előbb egyesüljön a "mennyei jegyes"-sel és ezért hiába próbálták őt előljárói lebeszélni a tulzott megerősítő munkáról, a sok böjtről, virrasztásról. Az ő szavai szerint "a klostrom nem azoknak helyek és lakodalmak, kik ez jelenvaló jókat, ezvilági jókat keresik, hanem azoké, kik az jövődő mennyei jókat keresik."

A legenda szerzője Margitnak ezt a különös életét minden hamis idealizálás nélkül mutatja meg. Mindazt, amit leír, az ábrázolás módjával hitelessé tudja tenni. A rengeteg imádkozás, virrasztás, stb. egy légius, szinte megfoghatatlan, elképzelhetetlen ember alakját eredményezné, ha a legenda nem egészen reális elemekkel mutatná be hőse életmódját. Az örökösen imádkozó Margit alakja azonnal valószínűvé válik, amikor ilyeneket olvassunk: "az sok térdeplésekért és az gyakorta való térdének meghajtásáért az ő térdének kalácsi megdagadtanak és megkeményedtenek vala." Nem irtózik a legenda az egészen nyers, valósággal durva ábrázolástól sem. Mikor Margit alázatosságát akarja szemléltetni, elmondja, hogy mindég magarávallalta a mosogatást, a moslékkal való bajlódást, sőt a még undorítóbb feladatokat is. Ugy özszerondította mindig a ruháját, hogy az bűdös volt, de ennek ellenére, amíg csak le nem szakadt róla, más ruhát nem vett és sohasem mosakodott meg: "az ő ruháját meg nem változtatja vala, a kármely igen megnehezült is férgeknek, tetűnek miatta, sem fejét meg nem mosta."

Ezek a mozzanatok önmagukban durva naturalizmust eredményeznének, de a legenda összefüggésében a misztikus-rajongó Margit alakja csak így válhat reálissá, a fantáziaszülte tünémeny helyett a földön mozgó és cselekvő - bár különleges - emberképpé.

A legenda nemcsak Margit alakját mutatja be a valósághoz híven, hanem a kolostor életét is. Azon túl, hogy elénk varázsolja a középkori kolostor egész különös világát /megtudjuk, hogy mivel foglalkoztak ott az apácák, mit ettek, milyen edényekben főztek, milyen fekvőhelyen aludtak, hogyan öltözködtek, stb./ megismerjük ennek a közösségnek nem éppen harmonikus légkörét is. Kiderül a legendából, hogy az apácák együttese nem valami szentek gyülekezete. Bár a legenda természetesen tompítani igyekszik egyes jelenségeket, mégis elárulja, hogy a kolostor tele van intrikával, veszekedéssel. Az apácák azon marakodnak, hogy melyiknek jusson jobb falat, ki egyen szebb tálból, stb. Ha súlyosan beteg valamelyikük és kellemetlen őt ápolni, akkor magára hagyják és orrukat befogva mennek el a szobája vagy az ágya mellé.

Margit persze a legenda szerint nem ilyen és bár vannak többen, a társai közül, akik határtalanul tisztelik és rajonganak érte: a többség mégis értetlenül áll vele szemben, sőt egyenesen ellenszenves nekik. Állandóan gúnyolják tettei és magatartása miatt; az egyik apáca egyszer a moslékot is az arcába önti.

Ennek az ellentétnek a hátterében Margit királyi származása áll. A királylányok, vagy a főurak lányai a kolostorban is azok maradnak. Nekik diszes edény, jobb ágy, jobb étel, jobb ruha jár, nekik nem kell dolgozniuk. Sőt férjhez is mehetnek, ha valamelyik király vagy főúr feleségül kéri őket; az egyház ilyenkor menten megadja az engedélyt a kolostor elhagyására. Margit azonban nem tartotta magát ezekhez a feudális hierarchiához igazodó szokásokhoz. Már gyermekkorában sértésnek és gúnynak vette, ha királylánynak szölítették. Társai és a kolostor vezetői is mindezt a királyi származás megcsufolásának tekintették. A kolostor előljárói félték a király haragjától is, aki nyilván nem örvendett annak, hogy lánya piszokban él és ezzel szegényt

hoz rá. Margit olyankor sem akart tiszta ruhát felvenni, amikor királyi szülei meglátogatták; a főnöknőnek valósággal kényszerítenie kellett, hogy átöltözzön. Arról pedig hallani sem akart, hogy férjhez menjen a cseh királyhoz, aki őt megerőszakolta. Hiába volt minden rábeszélés és fenyegetés.

A legenda szerzője olyan nézeteket is tulajdonít Margitnak, amelyek nemcsak Margit alakját, hanem az egész legendát is bizonyos pozitív eszmék hordozójává teszik. Megtudjuk a legendából, hogy milyen álláspontot foglalt el Margit az apja és öccse, V. István között kitört belső háború alkalmával. IV. Béla és V. István háborúja a feudális anarchia jellegzetes megnyilvánulása volt, lényegében két főúri csoport hatalmi versengése. Ezt a háborút a legenda úgy jellemzi, hogy nemcsak a kolostorok és templomok pusztulásán siránkozik, hanem a nép szenvedéseire is rámutat: "szegényeket és ártatlanokat annyira nyomorejtnak vala meg, hogy az ő kiáltások mind menyorszáiglan felhallik vala." "Annyé nagy háborúság, vessedelem vala, hogy senkinek nem kedveznek vala, sem véneknek, sem ifjaknak, sem szüzeknek, hanem mindenek álnokul nyomoréttatnak minden okosság nélkül."

A kolostor falai között élő Margit felfigyel a külvilág eseményeire és mélységesen elítéli azt. A legenda így adja elő Margit véleményét:

"És kik ez ennyé gonoszságoknak, háborúságoknak tevői, mielkedői valának keresztyének között, miképpen feljül megvagyon irván, ezeknek az ő gonoszságokat ez szent szűz nyilván megutálá, akármely igen nagy személyőknek is az ő gonoszságokat megutálja vala. Sőt még ennek fölötte akár mely igen nagy méltósággal ékesült személyeknek is az ő gonoszságokat nyilván megutálja vala, azaz királynak, az ő atyjának és atyafiának, István királynak és egyéb uraknak, még ennek felötte egyházi fejedelmeknek, érsekeknek, pispékeknek gonoszságokat nyilván megutálá."

A feudális anarchia határozott elítélését tartalmazák ezek a szavak, amelyek nagyon időszerűek voltak a Jagellokorban. Margit úgy jelenik itt meg, mint aki elveiért királyi szüleiivel, sőt az egyházi vezetőkkel is szembeáll. Ez az ál-

laspont már az eretnkség határát surolja. A legenda kitünően érzékelteti, hogy az egyház szavainak a komolyan vétele menthetetlenül odavezet, hogy az egyház tetteivel kerül szembe. A következ lépés: szakítani ezekkel a tettekkel és a meglev egyházat, mint saját eszméinek megcsufolóját, tagadni. Ez már nyílt eretnkség volna, idáig a legenda Margitja nem jutott el. Ő a testvérháboru hírére önsanyargatását fokozta, imáit szaporította. A legenda jól érzékelteti, hogy mindezt milyen benső hévvel és megindultsággal teszi, felháborodva ezen a "minden okosság nélküli" háborun. Valóságos agitációt fejt ki a kolostorban, hogy mások is imádkozzanak és sanyargassák magukat. A társadalom problémáin és a háborus pusztításokon persze nem segít az imádkozás és önsanyargatás, de a középkor ezt hitte és éppen Margit életében járták Magyarország utjait az önostorozó flagelláns csoportok. Ekkor még a nép is csak így tudott kifejezést adni tiltakozásának, "a szegények és ártatlanok megnyomortajása" ellen.

Margitnak a királlyal és az egyházi vezetőkkel szembeni állásfoglalása végleg felháborította apácátársait és főnökeket. A legenda szerint társainak már amugyis fogytán volt a türelme, egyre kényelmetlenebb volt számukra Margit jelenléte, szinte félték erkölcsi bátorságától és erejétől. Ha már nem tudták megházasítani, legalább arra akarták rábírni, hogy menjen át más szerzetesrendbe, pl. a dúsgazdag ciszterekhez. Biztatták a cisztereknél váró gazdagsággal. Az ilyen szavakra persze Margit nem hajlott. Erre elhatározták, hogy kiüldözik a kolostorból, következtek a büntetések:

"az régi kedveket, kiket elébb tésznek vala néki, megvonák azokat ötöle és ennek fölötté az tartozó szükségeket és adományokat is megvonák ötöle, azaz minden szükségre valókat, miképpen tunicella, ágy és egyéb szükséges öltözet .... Ezeknek fölötté szent Margit asszonynak utálatjára és bosszuságára, azoknak, kik erre engednek vala, szent Margit asszonynak előtte aranyat, ezüstet és egyéb drágalátos edényeket nagy bőséggel osztják vala, szent Margit asszonyt pedég bosszuságos beszédökkel és bosszuságos téteményökkel és alkolmatlan ivöltésekkel megkeserejtven nagy keserüségre

ingerlik vala, mint mentül nagyobbban tehetik vala."

Milyen jól eltalálja az igazságot a legenda szerzője, amikor ilyen kendőzetlenül bemutatja a szerzetesi élet kép-mutatását: így bánnak azzal az emberrel, aki komolyan vette a kolostori fogadalm szavait és az egyház tanításait, vagyis hogy az üdvösséghez a legjobb út a szegénységen, önmegtartóztatáson, békeszereteten át vezet. Margit alakját mindezek folytán úgy tudja bemutatni a legenda, hogy tiszteletet ébrezt vele szemben. Nem mintha rokonszenvesek lennének számunkra Margit eszményei és életmódja, de mert a legenda lapjairól egy szilárd, megingathatatlan és kitűzött céljaiért az egész világgal is dacolni tudó egyéniséget, jellemet ismertünk meg. Ő komolyan vessi azt, amit elhatározott és megfogadott: ezért emelkedik úgy ki a legendában megrajzolt kolostori környezetből. És ezért válhatt alakja rokonszenvesé az eretnek spirituálisok számára.

A Margit legendát a fenti jellemvonások a magyar-nyelvű kódexirodalom legkiemelkedőbb alkotásává tessik. Nemcsak azért, mert mély igazságokat tár fel és mert a valóságot mutatja be, hanem azért is, mert lapjairól irodalmunkban és nyelvünkön először jelenik meg egy hiteles, meggyőző jellem- és környezetrajz. Egy visszavonuló, minden pillanatban a tulvilágon töprengő embernek és egy a világtól elzárt közösségnek az életébe úgy tud bevezetni bennünket a legenda, hogy az teljesen érthetővé, ismertté válik előttünk. És megmutatja azt is, hogy minden elzárkózás és kolostorfal ellenére ez az ember és közösség nem függetlenek a társadalomtól és a maga sajátos módján a rendházon belül is a társadalom erőinek küzdelme határozza meg az emberek életét.

A Margit legenda irodalmunk későbbi fejlődése szempontjából is jelentős. 1770-ben jelent meg először nyomtatásban - a Halotti Beszéd mellett - középkori magyar nyelvű írásaink közül elsőnek, hogy "ihlető és segitőtárs legyen a nemzeti irodalomnak a latin nyelv ellen megindított küzdelmében" /Horváth János/.

A kódexek egyéb irodalmi termékei.

A legenda mellett a magyar nyelvű kódexek másik fon-T.026.52-Rsz.20.003.9.

tos szépirodalmi műfaja a példa. A kódexekben igen nagy számban fordulnak elő. Részben az egyes prédikációkba, vagy - mint a Barlám és Jozafát legendánál - a legendákba beleszöve, részben önállóan. Az egyik kódex, a Példák könyve külön példatár. Minként már Temesvári Pelbátrnál láttuk, eredetük igen különböző. /Bibliai, antik, keleti, stb./ Többnyire a középkor híres latin-nyelvű példagyűjteményeiből fordítják őket, sokat Pelbárt közve-títésével. A példák irodalmi értékét tömörségük, ötletes, csat-tanós, rövid elbeszélő szerkezetük alkotja. Akár a Barlám és Jo-zafát legenda részét képező Verebbe esett ember-re, akár az Ér-sekujvári kódex Focus kovács-ára gondolunk, a magyarnyelvű anek-doták, ósének tekinthetjük a kódexek példáit.

A példák keretébe tartoznak, de ezen belül külön cso-portot alkotnak a látomások. Ezekben rendszerint arról van szó, hogy valamilyen révület, vagy álom után eljut valaki a másvilág-ra, és azután visszatérve elmondja élményeit. Ilyen pl. a híres egész Európában elterjedt Visio Philiberti /Nádor kódex/. Philibertus francia remete álmában egy holttestet lát, melyből éppen elszáll a lélek. Majd megáll mellette és dorgálni kezdi, mond-ván, hogy a bűnös test miatt kell elvárnia. A test védekezik és a lelket elviszik. A testnek és léleknek ez a vitája igen al-kalmas keret arra, hogy az egyház kifejtse a bűnös földi életre vonatkozó nézetét, de alkalmas lehetett arra is, hogy a test dor-gálása közben, vagyis az illető ember földi cselekedeteinek a bi-rálatában a társadalomkritika is helyet kapjon.

Az egyik legszebben kidolgozott látomás az Érdy kó-dex Csodálatos példá-ja. Ez az érdekes, szövevényesen megírt lá-tomás élővé tudja tenni a mennyei utazásra induló vőlegény földi környezetét, és dus fantáziával rajzolja meg az elképzelt tulvi-lágot.

A látomásoknál arra törekedtek a kódexírók, hogy azt el is ngyjék az olvasók. Ezért mindig adatokra hivatkoznak. A Csodálatos példa is ugy kezdődik, hogy egy püspök utazása közben egy kolostorba érkezik és mikor kérdezősködni kezd annak alapítá-sa felől, akkor mondják el neki ezt a történetet.

A magyarnyelvű kódexek elbeszélő szövegeiről összefog-lalva megállapíthatjuk, hogy magyarnyelvű irodalmunk fejlődésé-T. 026.-52-Rsz.20.003.-9.-

ben mennyiségükkel. és az írói ábrázolás készségével egyaránt jelentékeny állomást képviselnek. Számos legenda és példa már átmenetet képez a világi széppróza felé.

Nagy számban vannak kódexeinkben verses emlékek is a Katalin legendán kívül. Ezek is többnyire fordítások, de gyakran költői ihlettel tolmácsolják az eredetit. Akadnak azonban eredeti magyar versek közöttük. A László-ének is a Jagello-kori kódexekben maradt fenn. A korabeli eredeti vallásos verseink közül talán a legszebb Vásárhelyi András éneke Máriához.

Vásárhelyi verse azért is nevezetes, mert a szerző a versfőkből megnevezi magát, az utolsó szakaszban pedig a szerzetes pontos idejét és helyét is megjelöli /Pest, 1508/. Ez arra vall, hogy kezd megszűnni a névtelen költészet, a szerzők már igyekeznek megörökíteni nevüket az utókor számára.

Találunk a kódexekben népies verssorokat is: ilyen a Winkler kódex egyik töredéke:

"Édesanya, bódog anya,
Verágsziló szüz Mária."

A kódex verstörténeti érdekességei közé tartozik az első magyar hexameter is. A Könyvecs e nevű kódexben Lucanus egy sorát olvashatjuk magyarul:

"Mely nagy volt Róma, az ő romlása jelenti."

A magyarnyelvű kódexirodalom jelentőségét összefoglalóan úgy értékelhetjük, hogy a magyarnyelvű írásbeliség nagymértékű kiszélesítésével a magyarnyelvű irodalom győzelme felé egyengette az utat. Ilyen nagyszámu magyar szöveg keletkezése fejlesztette a nyelvet, a stilust, a magyar írásbeliség gyakorlatát. A kódexirodalom nyelvi szempontból - sőt helyenként tartalmával is - előkészíti a reformáció magyarnyelvű irodalmát.

A Karthauzi Névtelen.

A magyarnyelvű kódexirodalom betetőzését, mintegy fejlődése legmagasabb, de egyben utolsó állomását jelenti a terjedelmében is hatalmas Érdy kódex /nyomtatásban kb. 1000 lapot tesz ki/. Szerzője a lövöldi karthausi kolostor gazdasági veze-

tője, egy délvidéki származásu szerzetes, aki talán Rómában is járt. A Mohács körüli években írta művét, 1527-ben fejezte be.

Az Érdy kódex - mint Horváth János kimutatta - gyökeresen különbözik a többi kódextól: egy határozott íróegénység áll mögötte. Nem alkalmi kompiláció valamilyen megrendelő számára, hanem tervszerűen szerkesztett prédikáció- és legendagyűjtemény, amelyet a névtelen szerző - mint latinnyelvű előszavából kiderül - Magyarország valamennyi szerzetese és apácája számára állította össze. Könyvével terjesztetni akarja álláspontját. Célját nyíltan meg is mondja latin előszavában: "gátat vetni annak /t.i. a lutheri eretnekségnek/ az írás, a beszéd és a tanítás uj nemével."

A reformáció ellen akar tehát küzdeni, de jól tudja, hogy a régi fegyverek már nem elegendők: az egyházat csak új módon lehet megvédeni. Nyilvánvalóan előreformációs tendencia ez, csak hogy már a reformáció megindulása után. Ekkor pedig lezárult már az egyházon belüli bomlasztás kora: és elérkezett a nyílt színvallás ideje. Az előreformáció követői pedig, az erasmisták éppen úgy, mint a névtelen szerzetes, inkább az egyházat választják, mint a reformációt. De az egyház érdekében már csak új módon lehet küzdeni. Ez az új: az anyanyelv. A Karthauzi Névtelen művének az a történelmi jelentősége, hogy bár reakciós indítékú, elsőnek foglal tudatosan állást a magyar nyelv használat mellett és mintegy beismeri, hogy a latinnyelvű irodalom ideje lejárt. A Névtelen már hiányolja ezért a magyar nyelvű irodalmat, mindenekelőtt a magyar nyelvű bibliafordítást /a huszita fordításról vagy nem tudott, vagy pedig hallgatott róla/. A bibliafordítás hiányát a magyarság lustaságának és nemtörődömségének "paraszti" műveletlenségének tulajdonítja. A magyar nyelvű irodalom nála tehát már nem lenézett melléktermék, hanem elérendő cél, műveltségi követelmény.

Az Érdy kódexben ezért magasabb írói igény jelentkezik. A Névtelen nem úgy jár el, mint a többi kódexíró, akik primitív stílusban, esetleg kisebb változtatásokkal ültették át a latin szöveget magyarra. Ő sokkal szabadabban fordít, önállóan szerkeszt, írását teletűzdeli saját megjegyzéseivel, nyelve is sokkal függetlenebb a latintól, mint bármelyik kódexé. Megjegy-

zéseiben kritikai érzék, az eddig csak a humanistáknál tapasztalt tudományos igény is megnyilatkozik. Szent Ágoston születési évét pl. nem mondja meg, mert többféle eltérő adatot olvasott erre vonatkozólag és nem tudja megállapítani, hogy melyik a helyes. Ez az igényesség mutatkozik meg abban is, hogy a magyar szentek magyarra fordított legendáit a krónikák adataival egészíti ki, helyenként egész részeket fordítva le belőlük. Első ízben teremt ezáltal magyarnyelvű történeti prózát. Az István, vagy a László legenda így majdnem világi történetté válik, melyhez csak függelékként járulnak a csodák.

Az írás új neme tehát az eretnekmozgalmak nyelvére való végleges áttérés mellett a humanisták fejlettebb írói módszereinek bizonyosfokú átvételét is jelenti. Lehetséges, hogy Erasmus munkássága hatással volt művére. Színvonal tekintetében a Névtelen mindenképpen messze az egyházi irodalom átlaga fölé emelkedik.

Az egész könyv világosan tanúsítja, hogy mindaz az új, amit a Karthauzi létrehoz, voltaképpen egy nagy erőfeszítés az elbukó réginek a megmentésére. Jól látja korának züllöttségét: az urakét is, az egyházét is. Tudja, hogy az egyház a pusztulásba roham és ezért fölemeli szavát az egyház régi fénye és "tisztasága" mellett. Különösen az István legendában hasonlítja össze állandóan az egykori és korabeli állapotokat. Támadja itt a fejedelmeket és nemeseket, akik maguknak foglalják le az egyház javait, valamint az egyházi vezetőket is, akik torkosságra, drága ruházatra, stb. költik az egyház pénzét. "Az mostani országoló és egyház bíró fejedelmekkel pokol, nem menyország telik bel." Ilyen erős szavakra kényszerül a Névtelen, mert tudja, hogy most már csak a határozott fellépés segíthet. Természetesen ez is hiába volt: a történelem kerekét nem lehet visszaforgatni. Érsi ezt ő is és ezért gyakran feltűnik képzeletében a világ elkerülhetetlen pusztulásának képe. A középkori egyház uralmának megdőlése és az egész feudalizmusnak a reformáció révén bekövetkező első nagy megrendülése a Névtelen számára a közelgő világvége köpzetét idézi fel. Az Antikrisztus elkövetelét várja és egyes beszédei egészen apokaliptikus jellegűek. Az Antikrisztus szerinte a törökben és Lutherben testesült meg.

Mindenesetre helyesen látta, hogy az egyház és a magyar állam egy nagy korszakát éppen ez a két erő: a reformáció és a török fogja elsöpörni. Ezért, ha általában véve nem is, a saját világára nézve kétségtelenül helytálló az a mondata, melyben szinte összegezi álláspontját: "ez a világ megvénült és közel vagyunk fogyatkozásának végezetéhez". A dúsgazdag lövöldi kolostor gazdasági vezetője jól érezte, hogy az ő világuknak hamarosan leáldozik.

A Karthauzi Névtelen eljutott a magyar nyelvű irodalom tudatos művelésének gondolatáig: ez már az új irodalmi korszak programja. De ő még az összeomló korábbi korhoz tartozik; olyan írókra lesz szükség, akik "az írás új nemével" a fejlődés, a haladás új követelményeit akarják szolgálni.

Irodalom:

I. Szövegkiadások.

Nyelvemléktár I-XV. /szerk. Volf György/ Valamennyi magyarnyelvű kódex kiadása, a Jordánszky kód. kivételével.

Régi Magyar Nyelvmélekek V. kötet. /A Jordánszky kódex kiadása/

Legendák Könyve /szerk. Kardos Tibor/ Bp. é. n. /Megtálálható benne a Margit, Elek, Barlám és Jozafát legenda, a Karthauzi Névtelen több legendája, a Három körösztyén leány és a Csodálatos példa/.

A Régi Magyar Költők Tára I. 2. kiadás /szerk. Horváth Círil/ Az 1526 előtti magyar nyelvű verseink teljes gyűjteménye, a Katalin legendával együtt.

Magyar Verseik Könyve /szerk. Horváth János/ Csáti Demeter énekének első teljes kiadása.

Magyar Próza Könyve I. /szerk. Bieustray-Kerecsényi/. Számos részlet a kódexekből.

Középkori legendák és példák. /szerk. Katona Lajos/ Bp. Magyar Könyvtár sorozat. /Temesvári Pelbárt néhány példája is megtalálható itt magyar fordításban.

T. 026.52-Rsz.20.003.9.

Taurinus István: Paraszti háború. /ford. Geréb László/ Bp. 1946.

A magyar parasztháború. /Székely-Geréb szerk./ Bp. 1950. /Részleteket tartalmaz Taurinus és Magyszombati költeményéből Geréb László fordításában.

II. Tanulmányok.

Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. 6. kiadás. Bp. 1951. 17-30. lap.

Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bp. 1949, 307-314 és 340-367 lap.

Vita Molnár Erik "A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig" c. könyvéről. /Társadalmi Szemle 1950. május/

Székely György előszava a Magyar parasztháborúk c. kötetben, 35-54 lap.

Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931.

Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935.

Szilárdy Áron: Temesvári Pelbárt. Bp. 1880.

Otrokocsi Nagy Gábor: A misztika kódexirodalmunkban. Debrecen, 1937.

Karácsonyi Béla: Birálat a Magyar Parasztháborúk c. kötetéről. /Századok 1950./

IV.

A REFORMÁCIÓ ÉS A TÖRÖK ELLENI HONVÉDŐ HARCOK IRODALMA.

/1526 - 1600./

A./ IRODALMUNK HELYZETE A FÜGGETLEN MAGYAR ÁLLAM BUKÁSÁKOR.

/1526 - 1541./

1./ A történetírás.

A humanizmus Mohács után.

A Mohácstól a század végéig terjedő igen dúsz termésű irodalmi korszak munkásságának a középpontjában a reformáció keletkezésében jelentkező antifeudális mozgalmak és a török hódítók elleni honvédő harcok állanak. Mintegy az új korszak előhangját képezik azok az írók, akiknek a munkássága közvetlenül a Mohács utáni években bontakozik ki és még csak közvetve van kapcsolatban a kornak ezzel a két legfontosabb problémájával. Egy korszakhatár sohasem merev. A mohácsi csata dátuma sem önmagában jelenti történelmünk egyik nagy korszakfordulóját, hanem csak egyik sarkpontja annak az összeomlásnak, amelyet 1490 /a centralizált monarchia bukása/, 1514 /a parasztháború leverése/, 1526 /a mohácsi csata/ és 1541 /Buda elfoglalása, az ország három részre szakadása/ évszámok fejeznek ki. Az 1526 és 1541 közötti másfél évtized munkásságában már az új elemek vannak túlsúlyban, de ennek az időszaknak az irodalmát még sok szál fűzi össze a Jagello-kor szellemi életével.

Egy-két kódex is keletkezett még az 1520-as évek végén és ha szétziláltan és kifosztva is, még valamennyire fennáll a budai királyi központ, a kancelláriai apparátus, és így módon a Jagello-kori humanizmus még kb. másfél évtizeden át haldoklik. A humanisták azonban lassan elvesztik anyagi bázisukat: a régi királyi hivatalok jelentőségüket veszítik, a reformáció miatt pedig csökkennek az egyházi javadalmak.

A közvetlenül Mohács utáni évek humanistái közül Brodarics István /1470 k.-1539/ váci püspök, János király diplomatája, érdemel figyelmet. A pusztulás egyik krónikásának te-

kinthetjük, mint a mohácsi vész történetíróját. Zsigmond lengyel király megbízásából írta és 1527-ben Krakkóban nyomtatásban is kiadta a mohácsi csatáról készített emlékiratát. Alapos körültekintéssel és saját élményeinek a felhasználásával készített tudósításában leírja a csata előzményeit és lefolyását. Az uralkodóosztály pusztulását siratja, de rámutat bűneire is. A vereség okait elemezve hü képet ad az esztelen katonai vezetésről, a feudális urak nemtörődomségéről, az egész országon urrá lett fejtelenségről. Nem frázisokkal, sablonokkal dolgozik, hanem bizonyos tárgyilagossággal és élményszerűséggel írja le az eseményeket. Csak olyat ad elő, amit maga is tapasztalt, vagy aminek valódiságáról módja volt meggyőződni; műve ezért forrásértékű. Az egymást követő események leírásának drámai fokozásával meg tudja eleveníteni az olvasó előtt a Mohács körüli napok tragikus atmoszféráját. Brodarics mint író is érdemes munkát alkotott, különösen figyelemreméltó művének jól átgondolt arányos szerkezete. "A Jagello-kori humanizmus hattyudalának tekinthető Brodarics írása.

A reformáció egyre fokozódó előretörése során a humanisták egy kisebb része a reformáció oldalára állt, mint a parasztfelkelés-ellenes versével kapcsolatban említett Adrianus Wolphardus. A Buda eleste után is életben lévők nagyobb része azonban a reformáció ellenségei lettek, ebből, amit Pásc levelében olvastunk, ez egyenesen következik. Az uralkodóosztályhoz tartozó magasállású erasmisták útja szükségzerűen a katolikus reakcióhoz vezetett. Igen jellemző ebből a szempontból Oláh Miklós pályafutása.

Oláh Miklós /1493-1568/ Nagyváradon tanult, a Mohács előtti években II. Lajos és Mária királynő titkára lett, és egyik jelentős alakja az erasmista csoportnak. A mohácsi csata után is megmaradt a királynő szolgálatában és elkísérte őt külföldre, Belgiumba is. Itt tovább képezte magát és kapcsolatot tartott a legkiválóbb külföldi humanistákkal, mindenekelőtt Erasmussal. 1542-ben tért haza, zágrábi püspök lett és Ferdinánd király kancellárja. 1553-ban esztergomi érsekké nevezték ki, de székhelye a török hódítások miatt Nagyszombat volt. Érseki minőségében igyekezett menteni az egyház pozícióját és előkészítője

lett a katolikus egyház ellentámadásának.

Latin nyelvű humanista alkotásai között leveleit, verseit és főleg két történeti munkáját a Hungáriát és az Attilát kell megemlítenünk. Mindkét történeti művével a múltba menekült, követve ezzel a Jagello-kori humanisták hagyományait, akik nem tudtak utat mutatni, hanem csak a letűnt múlt nagyságát sóhajtották vissza. Attiláról készült műve a Mátyás-kori Attila kultuszra vezethető vissza; Hungaria-ja középpontjában pedig éppen a "secundus Attila"-nak nevezett Mátyás alakja áll.

A Hungaria tulajdonképpen a Mohács előtti Magyarországra földrajzi és történeti leírása. Minden szép jelenség mögött, melyet Oláh a Jagello-korban látott: Mátyás keznyomát fedezhetjük fel és ő rá is mutat erre. Nagyon szépek pl. Mátyás könyvtáráról, Mátyás pompás visegrádi palotájáról adott leírásai, melyekben felidézi Mátyás dicső korának emlékeit.

Kortársa volt Verancsics Antal /1504-1573/ dalmáciai származású humanista. A padovai egyetemen tanult, mint János király, majd özvegyének Isabellának a diplomatája beutazta fél-Európát. 1549-ben Ferdinánd pártjára állt, egri püspök lett, majd Oláh Miklóst követve esztergomi érsek. Tervbe vette a XVI. század történetének a megírását és ehhez hatalmas anyagot gyűjtött. Többeket felszólított, hogy írják meg emlékirataikat, hogy műveiket felhasználhassa. Neki magának is nagy mennyiségű történeti feljegyzése maradt: tervezett, de meg nem valósult nagy munkájának előmunkálatai.

Oláh és Verancsics tehát egyházi szolgálatban maradtak, sőt a reformáció ellen harcoltak. Humanista képzettségük, a történetírói munkásságukban megnyilvánuló hazafias tendenciák azonban megkülönböztetik őket az ekkor már fellépő türelmetlen jezsuitáktól.

Mindketten a Habsburg udvarhoz húzódtak, ahol újból kezdett kialakulni egy kisebb humanista kör. Itt tömörült a Mohács utáni humanisták második nemzedéke is, melyet Oláh Miklós nagyon pártfogolt.

Szerémi György.

A magyar humanizmus arisztokratikus vonala mellett a Mohács utáni években a humanizmusnak egy plebejusabb, a nép felé forduló iránya kezd kialakulni. Egyre inkább előtérbe kerülnek azok az írók, akik bizonyos humanista képzettséget szereztek, de nem tartoznak az uralkodóosztályhoz és nem is emelkednek fel különböző pozíciók révén oda. Ezek az írók a Mohács utáni években a latin nyelv használatával is felhagynak és magyar nyelvű irodalmunk öntudatos képviselői lesznek. A plebejus Szerémi György még nem ír magyarul, de műve már világos jele annak, hogy a nép szemlélete mekkora erővel tör magának utat irodalmunkban.

Szerémi II. Lajos, majd János király udvari káplánja volt, szerémségi, paraszt származású pap. Nem volt magasabb képzettsége, még a latin nyelvet sem tudta jól. Csak élete végén, műve megírása után iratkozott be a bécsi egyetemre. Ő tehát nem tudós munkát írt, amikor a történeti forrásokat gyűjtő Verancsics Antal püspök felszólítására 1545-47 táján megírta visszaemlékezéseit, az utóbbi évtizedek eseményeire vonatkozó emlékiratát.

Adatai többnyire megbízhatatlanok, műve tele van a legkülönbözőbb pletykákkal, de mindennek különös értéke van Szerémi esetében. Emlékiratán keresztül ugyanis azt tudjuk meg, hogy miképpen ítélte meg a nép a Mohács körüli évtizedek eseményeit. Ő nem a politikai életben járatos ember, hanem az ajtónálló, a szolgák szemével szemléli a világot. Nem azt írja, ami egy királyi tanácskozáson valóban történt, hanem amit mind ebből a királyi szolgák az ajtó mögül megtudtak és amit ehhez hozzátoldottak. Hitelt ad Szerémi a különböző népmondáknak, népi hiedelmeknek is. Könyve ezért valóságos történeti mesekönyv. Nándorfehérvár 1521 évi elfoglalásával kapcsolatban például egész novellát ad elő. Nem tartja valószínűnek, hogy Lajos király Mohácsnál a vízbe fult, ő gyilkos kéznek tulajdonítja halálát.

Látészólag tehát naiv dolog mindaz, amit Szerémi ösz-

szeir. A polgári történetírás el is marasztalta, mint komolytalan fecsegőt. Ez az ítélet azonban mélységesen hamis, mert bár részleteire boncolva talán egyetlen állítása sem igaz : egészben véve mégis ő festi a legigazabb képet a kor életéről. Az uralkodóosztály által előidézett szörnyű rothadás és süllyedés közepette nem tud mást elképzelni az urakról, mint gazságokat. A nép nézeteit tolmácsolja ezzel. A nép nem tudja elképzelni, hogy az erős Nándorfehérvár másképp essen el, mint árulás folytán; ha a király elpusztult, azt az urak kezének tulajdonítja. És ha az egyes megnevezett főurak nem is tették mindig azt, amit Szerémi róluk konkrétan ír, egészükben pontosan olyanok voltak, amilyennek ő feltünteti. A Jagello-kornak ez az igazi arca.

Mennyire jellemző például János király megválasztásának a leírása. A székesfehérvári királyválasztó országgyűlés Szerémi előadásában egy történeti komédia, de egyben tragédia is, hiszen azt szemlélteti, hogy milyen mélyre süllyedt az ország. Leírja Szerémi, hogy Verbőczy milyen érvekkel agitált János megválasztása érdekében. János dicső tetteire hivatkozott talán? Nem, hanem arra, hogy miképpen mentett meg egyes főurakat, mikor árulásaikért, gyávaságukért vád alá helyezték őket, hogy miképpen mentette meg Báthory Istvánt Dózsa seregei elől és ezekre hivatkozva szólítja fel az urakat, hogy most illik, hogy támogassák ezt az embert, aki annyi jó szolgálatot tett nekik. János megválasztásánál azt is érzékelteti, hogy mint vélekedett róla a nép. Elmondja, hogy mikor a koronát feltették a fejére, az félrebillent rajta, vagy mert kicsi volt a feje, vagy mert nem méltó a koronára, mivel az ő kezéhez tapad Dózsa parasztjainak a vére. A nép beszélte ezt, mondja Szerémi és hozzáteszi: "Pedig kedves testvéreim! a nép szava, isten szava."

Számára tehát a nép véleménye a mérvadó. Meleg rokonszenv nyilvánul meg soraiban a parasztság iránt. Hangot ad ennek Dózsa háborújának a leírásánál is. Ha nem is áll ki nyíltan Dózsa igaza mellett, elmondja, hogy milyen csodálatraméltó bátorsággal tűrte a legnagyobb kínzásokat is, és hogy halála után a nép milyen kegyelettel őrizte emlékét.

Szeremi könyve tehát izgalmas és a szó mélyebb értelmében hiteles olvasmány. Nincs egyetlen korabeli írás sem, amely hitelesebben tudósítana az önálló magyar állam bukásának tragikus évtizedeiről. Mivel nem tudományos módszerrel dolgozik, nem a tények kritikailag ellenőrzött megörökítésére törekszik, hanem elbeszéléseken, jeleneteken, jellemrajzokon keresztül ábrázol, műve sokkal inkább irodalmi alkotás, mint történeti munka.

A magyar függetlenség haldoklásának eseményeit és hangulatát örökíti meg János király haláláról szóló emlékiratában egy másik író: Mindszenti Gábor. A humanista forma- és stíluskészséget eláruló kis munkát az teszi nevezetessé, hogy már magyar nyelven készült. Mindszenti művével a történetírás, illetve annak irodalmibb fajtája, az emlékirat szintén rálépett a magyar nyelvűség útjára.

2. A magyar nyelv győzelme.

Az erasmusi bibliafordítás.

Az 1526 és 1541 közötti másfél évtized legjelentősebb eredményének azoknak az íróknak a munkásságát kell tekintenünk, akik humanista és előreformációs hagyományokból elindulva a magyar nyelv melletti öntudatos állásfoglalásig jutnak el. Három kismemesi, polgári illetve jobbágyszármazású erasmista /Komjáthi, Pesti és Sylvester/ már nem a régi megmentése érdekében áll ki a magyar nyelv mellett. Mindhárman már világi emberek, akik nem kényszerűségből lépnek a magyarnyelvűség útjára és ezért tudnak menni a Karthauzi Névtelen álláspontján. Nem a felső olvasórétegnek, vagy a szerzeteseknek írnak, hanem mindenkinek: a latinul nem tudó kismemeseknek, polgároknak, sőt a népnek is. Műveiket már nem kéziratban terjesztik, hanem igénybe veszik a technika nagy vívmányát a könyvnyomtatást, és így a magyar írást elsőnek terjesztik a nyomtatott betű útján. Eleinte Krakkóban és Bécsben nyomtatják műveiket, majd Magyarországon is nyomdat létesítenek. Működésük egy új irodalmi korszak kezdetét jelenti.

Komjáthi, Pesti és Sylvester útja a magyar nyelvűség győzelméhez az erasmusi bibliafordító programon át vezetett.
T.026.52-Rsz.20.003.9.

Erasmus nem csak a humanizmus egyik legnagyobb alakja volt, hanem egyúttal a devotio moderna legnagyobb képviselője is. A XVI. század elején látnia kellett, hogy a kór nagy kérdései még a vallásos eszmék jegyében fognak eldőlni és ezért, minthogy nem az egyház hatalmának megdöntésére, hanem csak belső, reformjára törekedett mint humanista az előreformáció élére állt.

Munkásságával mintegy tudományos alapra helyezte a devotio modernát: a bibliát, mint a hit egyedüli hiteles forrását, tudós apparátussal megvizsgálta és helyreállította annak eredeti szövegét. Ennek során számos olyan bibliai verset kisőpört, melyen az egyház fontos dogmái nyugodtak, így például a szentháromságra vonatkozó egyetlen bibliai állítást is. Erasmus és hívei ezt a megjavított, kritikailag helyreállított bibliát akarták a vallási élet központjába állítani.

Az erasmusi bibliapropaganda nagy szolgálatot tett a nemzeti nyelvű irodalomnak. Bibliáját és bibliamagyarázatait mindenkinek el akarta juttatni és ezért híveit arra ösztönözte, hogy saját nyelvükre fordítsák azt le. Az erasmusi kritikai bibliaszöveg lefordítására csak képzett, tanult emberek, humanisták vállalkozhattak; itt fontos volt minden szó értelme, a fordításnak tudományos pontossággal kellett készülnie. Az erasmisták ezt csak úgy érhették el, ha alaposan tanulmányozták azt a nyelvet, amelyre fordítanak. Erasmus tanításain keresztül tehát a latin nyelvű humanizmus az egyes nemzeti nyelvek tudományos vizsgálatához, az anyanyelvű irodalom megerősödéséhez vezetett. A saját népük nyelvének tanulmányozása során pedig egyes erasmisták ráébrednek annak szépségeire és így a "világpolgár" Erasmus követői lelkes hazafiakká is válhatnak. Ezen az úton haladt a három magyar erasmista bibliafordító is.

Komjáthi Benedek.

Komjáthi még inkább csak előfutárnak, az első fecskének tekinthető a három közül. 1527-29 között a bécsi humanista egyetemen, - amely ekkor már Erasmust követte - tanult, majd Magyarországra hazatérve Perényi Gáborné udvarában, az ugocsai-megyeyi Kyalábváron lett nevelő. Urnője kérésére fordította itt le Pál leveleit, amely 1533-ban Krakkóban nyomtatásban is megjelent.

Életének eseményeiről és műve keletkezésének körülményeiről csak azt tudjuk, amit előszavában ő maga elmond. Ez az előszó elsőnek beszél részletesen az író mesteriségének problémáiról. Megtudjuk belőle, hogy eleinte nem akarta elfogadni Perényiné meghívását, mert idegenkedett az udvar /főúri udvar/ erkölcsseitől és mert nem egy gyermeket, hanem sokakat akart tanítani. Végül azért engedett mégis, mert látta, hogy Perényiné fiát mindenki szereti, a jobbágyok is. Ezért úgy gondolta, hogy ennek az ifjunak a tanításával sokaknak tud szolgálni.

Ugyanez a szempont birta rá a fordításra is, melytől eleinte szintén idegenkedett, erejét meghaladó feladatnak tekintve azt. Nemcsak valami szokványos szerénység ez, hanem kritikai érzékének megnyilvánulása. Perényiné udvarában volt már egy kéziratos fordítás Pál leveleiből, amit rossznak, nebeskesnek tartott. Elmarasztaló ítéletet mond tehát a kódexirodalom terméke felett, mert szeme előtt már az erasmusi szempontok és követelmények lebegnek: tudományos fordítást akar, éppen ezért érzi a munka nehézségeit is.

Fordításmódja valóban gyökeresen eltér az eddigiektől. Mint ő maga mondja, "sok doktort" felhasznált munkájánál és annak az értelmezését fogadta el, amelyikét a legjobbnak találta. Felismerhető, hogy a legnagyobb tekintély Erasmus volt a szemében. Minden levél elé lefordítja Erasmus értelmezéseit és különböző megjegyzéseit is. Ugyanakkor azonban az egyházi bibliaszöveget, a Vulgátát is használja. Még nem tud minden esetben dönteni, ezért a kérdéseket úgy kerüli meg, hogy lefordítja az erasmusi kifejezést és a vulgatabelít is. Ez utóbbit zárójelbe, ahogy előszavában mondja "két félhold" közé helyezi. Gyakran saját értelmezéseit is közli zárójelben, hogy több jelentésárnyalat segítségével jobban megvilágítsa a szöveg értelmét.

Munkájában tehát filologus igény jelentkezik. Pontosságra törekszik és ezért komoly munkával kell keresgélnie a legmegfelelőbb magyar szavak és kifejezések között. Ez az az út, amin keresztül íróink eljutottak a magyar nyelv tanulmányozása szükségességének felismeréséhez. Ő azonban még nem jut el ideig.

A zárójeles kifejezések éppen azt mutatják, hogy még bizonytalan a magyar nyelv kezelésében, benne még csak az igény van meg. A régi fordítási eljárással való kapcsolatára mutat az is, hogy több részletet átvész az általa megbírált kódex fordításából. Ezt onnan tudjuk, hogy - bár ez a kódex nem maradt fenn - a Döbrentei kódex, mely nem messze Perényiné udvarától készült, megőrizte a Komjáthi által ismert kódex szövegének számos részét. Ezek pedig helyenként meglepő egyezéseket mutatnak Komjáthi fordításával. Mivel a kódex nyelvjárása eltért Komjáthiétól, a fordításban a nyelvjárások váltakoznak, keverednek. Megindul és egyetlen szövegen belül is érvényesül tehát a nyelvjárások harca, amely Sztalin elvtárs tanítása szerint valamelyik nyelvjárás győzelmevel kell, hogy végződjék. A magyar irodalmi nyelv megteremtéséhez vezető ut egyik fontos állomását jelenti Komjáthi fordítása.

Komjáthi maga is érezte művének a jelentőségét. Arra buzdítja az olvasót előszava végén, hogy ezt a könyvet olvassák inkább "mint egyéb haszon nélkül való írásokat". Majd így kiált fel: "Vagyon azért immár mit kezdedben viselj, akárhum járj és egyéb gondolatot hátravetvén, ezeknek esmerisibe gondolkodjál."

Pesti Gábor.

Pesti Gábor szegedi származású patricius polgárcsalából született Pesten /Gerézdi Rabán kutatásai/. Már Mohács előtt kapcsolatba került a budai humanista körökkel: bejutott a Corvinába és ott lemásolta a Janus Pannonius verseit tartalmazó kódexet. Valószínűleg ez az a kódex, melyet Brassicanus bécsi egyetemi tanár szerint 1526-ban Pesti a török kezéből mentett ki és azután neki ajándékozott. Pesti ugyanis 1527-ben már Bécsbe került, ahová anyja tanulni küldte. Brassicanus magántanítványa lehetett, majd valószínűleg Pozsonyban, Ferdinánd király kancelláriájában dolgozott. 1536-ban beiratkozott a bécsi egyetemre. Itt jelentek meg művei is 1536-ban és 38-ban.

Anyja papnak szánta és ennek érdekében taníttatta, de Pesti időközben lemondott a papi hivatásról. 1538-ban, pártfogójához, Peregi Alberthez írott érdekes levelében elmondja, hogy

sokáig titkolta elhatározását anyja előtt, mert tudta, hogy szomorúságot fog vele okozni. Anyja ugyanis kárbaveszetinek látja ezzel a fia taníttatására fordított áldozatokat, mert semmi-re sem becsüli azt a tanulást, amit nem papság követ. A régi és új világ ellentéte így jelenik meg Pestinek és anyjának a véleménykülönbségén keresztül. Pesti már öntudatos világi ember, aki számára a tudás nem az egyházi szolgálat függvénye.

Életéről a továbbiakban keveset tudunk. 1538-ban hazajött. Bár eddig Ferdinánd pártiak voltak a pártfogói, most János király táborába lép és Izabella királynő mellett vállal szolgálatot. Buda eleste után Erdélybe kíséri őt, ahol nyoma vész.

Írói pályája a korszakforduló irodalmi eseményei szempontjából hallatlanul tanulságos. Bécsben az erasmusi törekvésekhez kapcsolódott. A bécsi erasmisták ekkor már egyre inkább ellenreformációs tevékenységbe kezdtek és Gerézdi Rabán kutatásai szerint - munkásságuk főmegmozgatója már a forradalomtól, a néptől való félelem volt, akárcsak Pisonál. Luther német bibliafordításának ellensúlyozására német nyelvre fordították a bibliát, és ezzel elejét akarták venni a reformáció terjedésének. Valószínűleg ugyanilyen célból ösztönözték Pestit is arra, hogy fordítsa le magyarra a négy evangéliumot. Pesti irodalmi munkássága tehát igen kétes értékű gyöckérből nőtt ki, de mint látni fogjuk, nem rekedt meg ezen a fokon.

Első műve a négy evangélium fordítása. 1536-ban jelent meg Bécsben. Mig Komjáthi Erasmus nevét nem is említette művében, addig Pesti már nyíltan hangoztatja fordításának latinnyelvű előszavában, hogy őt követi: "korunk legtudósabb emberének" nevezi és idézi a biblia minden nyelvre való lefordításának erasmusi gondolatát. Erasmus szövege alapján fordít, felhasználva magyarázatait is. De ugyanakkor ő is igénybe vesz korábbi kéziratos fordításokat, csak hogy ezeket stiláris szempontból igen alaposan átdolgozza. A fordítás különböző elemeit így egységes egészbe öntötte, a magyar nyelven alkalmazva, hasznosítva mind azt az erudíciót, stiluskészséget, melyet a latinnyelvvél való foglalkozás közben elsajátított. Bibliafor-

ditása a magyarnyelvű irodalom korabeli fejletlenségéhez viszonyítva kis stílusos remekmű: értetődő, minden nehézkesség nélkül fordít, mondatai könnyen gördülnek. Pl. "A fügefáról vegyetek hasonlatosságot, kinek mikoron az ága gyenge, és a levele mastfakadott ki, tudjátok, hogy közel vagyon a nyár." A magyar nyelv Pesti fordításánál már elérkezett arra a fokra, hogy művésziileg kimunkálva, magyarosan tud megjeleníteni írásban is.

Pesti Gábor fejlett nyelvi és stílusos készségét még jobban látjuk másik munkáján, az ugyanabban az évben megjelent Esopus-fordításban. Esopus állítólag ókori görög rabszolga volt, és különböző meséket írt. Később igen sok különböző eredetű történetet tulajdonítottak neki és így egy gazdag u. n. esopusi mesekincs alakult ki a középkorban. Ezeknek a tanító állatmeséknek a tendenciája nagyon jól megfelelt a humanisták polgári törekvéseinek, különösen az Erasmus-féle harmadikutasoknak. Erasmus nagy népszerűsítője volt Esopusnak és követelte, hogy meséit az iskolákban is tanítsák. Ennek a könyvnek a lefordítása tehát szintén az erasmusi programból következett.

A mesék elé Pesti lefordított egy közismert, nem hiteltel, Esopus életrajzot is, amely lényegében a tehetség diadalát ábrázolja az osztálykötöttségek felett: a rabszolga Esopus ötletessége és eszessége folytán könnyíteni tud sorsán és kedvezőbb helyzetet tud kiharcolni magának. A nemesi előjogokkal büszkélkedő nemességgel szemben a polgárságnak a szemében rokonszenves volt egy ilyen történet. Hasonló törekvések szólnak meg magukban a mesékben is. A róka-ról és keselyű-ről szóló mese /LIX./ például arra tanít, hogy a hatalmasokkal /értsd a feudális nagyurakkal/ erővel nem lehet szembeszállni, de ésszel igen. A róka eszének segítségével ki tudta verekedni igazát a keselyűvel szemben. A ragadozó állatok /farkas, oroszlán, stb./ általában a feudális urakat jelentették az esopusi mesék fordító és olvasó szemében, a róka pedig a polgár megszemélyesítője. A meséknek ez az antifeudális, polgári értelmezése ugyanakkor egy óvatos, nyárspolgári felfogással kapcsolódik egybe. A mesék óvatosságra intenek minduntalan, kifejezik az erőszakos változásoktól való irtózást. Ezek a szempontok nagyon jól érvé-

nyesülnek azokban a háromsoros versikékben, melyekben Pesti az egyes mesék tanulságait összefoglalta.

Pesti fordítása a magyarnyelvű világi széppróza kezdetét képezi és jelentőségét az is növeli, hogy az első fordítás a klasszikus ókori irodalomból. Legfőbb értéke azonban nem annyira tartalmi, mint inkább formai jellegű. A fordítás a maga nemében remekműnek tekinthető. Pesti az első magyar műfordító és nem vall szégyent ezen a téren.

Már könyve címlapjára kinyomtatott egy Horatius idézetet, amely azt fejezi ki, hogy nem szórul-szóra kell fordítani, hanem a szöveg lényege alapján. Ezt az elvet maradéktalanul meg is valósítja. Nem szolgáian fordít, hanem szabadon használja a magyar nyelv elemeit és kifejezéseit, de úgy, hogy ha más szavakkal is, mindég vissza tudja adni az eredeti szöveg gondolatát, sőt hangulatát is. Még a latin prózaritmust is tolmácsolni tudja magyarul. Ez a fordítói eljárás azt eredményezi, hogy az egyes meséket közel tudja hozni a magyar olvasókhöz. Ilyen mondatokban, mint "hát tulkonkat szarvánál fogva vonsszák a vágóhidra" Pesti gyermekkori emlékei, a magyar városi élet egyik jellegzetes jelenete merül fel. /Gondoljunk a Toldinak arra a részére, ahol a mészároslegények a bikát a vágóhidra vonszolják./ A XV-XVI. századi magyar városok megszokott eseménye ez: a magyar olvasó előtt így szemléletessé, élővé válik a szöveg. Népi elemek, szavak, kifejezések is minduntalan belecsuszának Pesti előadásába, olykor-olykor még népmesesi hangulatok is. A tanulságokat összefoglaló háromsoros versikéknek is népi ritmusuk van.

Pesti Esopus-fordításában tehát a magyarnyelvű irodalom már kiváló képességek birtokában jelenik meg. Tudta és érezte ezt a szerző: latinnyelvű előszavában öntudatosan hangoztatja is. Előszavában fejlett nyelvi és irodalmi öntudat szólal meg. Először foglalt nyíltan állást a szépirodalom nevelő hatása mellett. A mesék - írja - "a halandók lelkét nem csupán csodás gyönyörrel töltik el, hanem a tisztességes és hasznos cselekvésre is sokkal inkább csábítanak, mint a filozófusok szigorú tanáikkal, mert megvesztegető bájukkal úgy beférkőznek az emberek lelkébe, és úgy megmutatják, mit kell követni, hogy mi valamennyien aka-

ratlanul is azok helyeslésére kényszerülünk." Irodalmunk fejlődésében ez az első eset, hogy valaki észreveszi, felismeri és öntudatosan hangoztatja a művészi ábrázolás társadalmi funkcióját, nevelő szerepét.

Megindokolja azt is, hogy miért fordít magyarra: "Mivel látom, hogy majdnem minden halandó és a földkerekség nemzetei a fordítások sokaságával bővelkednek és mindenütt azon serénykednek, hogy hazájuk dicsőségét valamicskével gyarapítsák, azáltal, hogy övéiknek mind nyelvét, mind szellemét finomítják és mind szélesebb körben terjesztik el, miért ne szabadna nekem is - kértem én - a mi nyelvünket és a mi szellemünket a régi bölcsök tudományával gyenge erőm szerint ékesíteni, és hazámnak, melynek mindnyájan adóssai vagyunk, ezzel törleszteni."

Őt tehát elsősorban a hazaszeretet sarkallta a magyar nyelvű irodalom fejlesztésére. A magyarnyelvű irodalom nála már a haza dicsősége, magyarul írni pedig hazafias kötelesség, a hazának való tartozás törlesztése. Pesti Gábor az első, akinél a magyar nyelv művelése összeforr a hazafiság eszméjével. A husziták részéről tapasztalt nyelvi öntudat után Pesti állásfoglalása a nemzeti öntudat fejlődésének újabb állomása. Új fejezet nyílik ezzel irodalmunkban: megkezdődik irodalmunk nyelvi öntudatosságának az ideje. Íróink ettől kezdve, kivételktől eltekintve, többségükben magyar nyelven írnak. Magyar irodalom és magyar nyelv szentül már elválaszthatatlan. Ez már nem erasmusi program. Erasmus csak bibliafordításának, eszméinek a terjesztése céljából követelte a fordításokat, de távol állt tőle a nemzeti nyelvek megbecsülése. Pestinél az erasmusi fogantatás a magyar hazafi öntudatos hitvallásává fejlődött.

Mindex szinte a 24-ik órában történt. Az ország bárom részre szakadása néhány év múlva befejezett tény. A magyarnyelvű irodalom győzelme, a nyelvi patriotizmus megjelenése a politikailag darabokra szakadt magyarság további fejlődése, nemzetté válása, függetlenségi törekvései szempontjából felbecsül-

hetetlen jelentőségű volt.

A hazafias színdek vezette akkor is, amikor harmadik művét, szótárát készítette, amely 1538-ban jelent meg Bécsben. Előszavában elmondja, hogy Ujlaki püspök előtt, aki őt a szótárkészítésre buzdította, a hazaszeretet lebegett. A magyarnyelvű irodalom fellendülésekor a fordítási munka megkönnyítésére igen nagy szükség volt a szótárakra. Szótárkészítésével a magyar nyelvű irodalom fejlődésének egyik fontos gyakorlati szükségletét akarta kielégíteni.

Sylvester János.

Komjáthínál, sőt Pestinél is jelentősebb a talán jobbagyszármazású Sylvester János munkássága, aki 1504 körül Sziényváralján született. 1526-7-ben és talán tovább is a krakkói egyetemen tanult, ő volt ott a magyar diákok seniora. Tanulmányai mellett korrektorként dolgozott a híres krakkói Vietoris nyomdában és kitanulta közben a nyomdászmasterséget is. 1534-ben Nádasdy Tamás dunántúli birtokára került, Sárvárra, mint tanító. Néhány év múlva a reformáció központjában, Wittenbergben folytatta tanulmányait, de innen rövidesen visszatért Nádasdy sárvári udvarába. Itt működött kb. 1544-ig, amikor a bécsi egyetem a héber, majd a görög nyelv tanára lett; később történelmet is tanított. Halála évét nem ismerjük.

Irodalmi munkásságának középpontjában a magyar nyelv kérdése áll. Már krakkói diák korában kiadott két iskolakönyvet, egy latin iskolai nyelvtant és egy gyakorlati latin nyelvkönyvet. Ezek ugyan a latin nyelv tanulását voltak hivatottak elősegíteni, de Sylvester magyar értelmezéseket fűzött a német és lengyel magyarázatokkal már korábban ellátott könyvekhez.

Sylvester is Erasmus híve, ezért legfőbb feladatának a bibliafordítást tartja. Sokkal nagyobb előkészülettel fogott ehhez hozzá, mint akár Komjáthi, akár Pesti. Ebbe Erasmus hatása mellett már a német reformáció is közrejátszott, mellyel Sylvester Wittenbergben megismerkedett. Kapcsolatba került itt Melancthon Fülöppel, a német reformáció egyik vezető egyéniségé-

vel, akit Engels megalkuvó nyárszolgárnak jellemez. Melanchton azt hirdette, hogy aki teológus akar lenni, az előbb grammatikát tanuljon. Sylvester Erasmus és Melanchton tanításait megfogadva mielőtt bibliafordításához hozzáfogott, előzőleg a latin és magyar nyelv tüzetes tanulmányozását határozta el. Wittenbergi tanulmányai és Melanchtonnal való kapcsolata arra is rámutat, hogy bár csak a reformáció megalkuvó irányzatáig jutott el, - már nem áll ellenségesen szemben a kor nagy haladó mozgalmával.

Sylvester nyelvi tanulmányainak az eredménye egy 1539-ben megjelent latin nyelvtankönyv. A klasszikus latin nyelvtanok /Donatus, Priscianus/ valamelyik kései, valószínűleg németországi változata alapján dolgozott. Ajánló levele szerint művét a tanulóknak írta, de görög és héber példáiból, valamint Donatust bíráló megjegyzéseiből kitűnik, hogy inkább a tanítóknak szánta. De mindenképpen a magyar tanítóknak a diákoknak, mert az egyes latin nyelvtani alakokhoz mindég felsorakoztatja a magyar megfelelőket és állandóan összehasonlítja a két nyelvet egymással. Műve éppen ezáltal válik uttörő jelentőségűvé, mert a latin nyelvtan ürügyén így kibontakoznak az első magyar nyelvtan körvonalai.

A magyar nyelvi jelenségek nyelvtani rendszerezése pedig a magyar nyelv törvényesítését, tudományos elismerését jelentette. A héber, görög és latin nyelvet, éppen nyelvtani rendszerük miatt értékelték nagyra és azt hitték, hogy csak a biblia és az antik kultúra e három nyelvének a sajátja a szabályozottság, rendszeresíthetőség. Sylvester, amikor latin grammatikájának árnyékában a magyar nyelvtant kidolgozza, tulajdonképpen egyenjogusította a magyart a "szent" nyelvekkel, a korabeli tudós világ szemében. Ezt tudatosan végezte. Szinte érezni lehet nyelvtanán azt az izgalmat, amelyet a magyar nyelv különböző sajátságainak a felfedezése kelt benne. Újjongva és büszkén kiált fel, amikor észreveszi, hogy a magyar nyelvben is van névelő, akárcsak a görögben, a latinban viszont hiányzik. Sorban megállapítja, hogy mennyi minden van meg nálunk is a klasszikus nyelvtani rendszerből. De még nagyobb buzgalommal és lelkesedéssel állapítja meg a magyar nyelv egyes eltérő sa-

játságait. Ezek ráeszméltetik, hogy a magyar nyelv rendszere eltér ugyan a többi nyelvektől bizonyos lényeges pontokon, de egyáltalán nem tökéletlenebb azasoknál. Észreveszi, hogy a magyar éppen olyan szabályos nyelv, mint a többi. "Sylvester öntudatos büszkeséggel jelöli ki e nyelv helyét a héber, görög és a latin mellett, ... s igazi humanista észjárással szabályozottsága folytán tartja méltónak erre a helyre." /Turóczi Trostler/. A magyar nyelv "nem kevésbé szabályozott - jelenti ki Sylvester - mint akár a héber, akár a görög, akár a latin". Mennyi öntudat és büszkeség van ezekben a soraiban:

"Eddig el volt rejtve előlünk a haza nyelvének ez a kincse, s est a most először megtalált kincset kiástuk és napfényre hoztuk: s ha ezzel élni nem vonakodunk, rövidesen /amint remélem és óhajtom/ dúsasdagokká lessünk."

A magyar nyelv tanulmányozása tehát a hazafisághoz, a nemzeti büszkeséghez vezet el Sylvestert. Nyelvi felfedezése során olyan lelkes patriotává válik, hogy még nyelvtani példái között is ilyeneket ír: "Dulcis est amor patriae - ides az hazának szerelme". Sylvester nyelvi öntudata, akárcsak a Pestie, szintén túlhaladta már az erasmusi nyelvessélelet fokát.

Nyelvtanát 1539-ben Sárváron, a Hadasdy támogatásával külön erre a célra szervezett nyomdában nyomatta ki, a Krakóból ide hívott Abádi Benedek magyar nyomdász segítségével.

Sylvester nyelvtana alapján nem kétséges, hogy bibliafordítása, tudományos igény és pontosság tekintetében is felülmúlja elődeiét. A sárvári nyomdában jelent meg 1541-ben teljes Ujszövetség-fordítása. Munkája tehát méreteiben is jóval nagyobb, mint akár Komjáthié, akár Pestie. Fordítási munkájánál felhasználja Komjáthit, Pestit és egy kéziratot fordítást is, de kíméletlenül megáldoztat, átalakít mindent, amit nem tart teljesen pontosnak. A fordítás precizítására, a bibliai helyek félreérthetetlen tomácsolására irányuló törekvése a stílus rovasára megy, úgyhogy az ő szövege korántsem olyan szép, mint a Pestie. Ő más fordítói elveket vall, mint amit a Pesti által idézett Horatius-sor hirdet.

Fordítási módszeréről, az általa helyesnek tartott fordítási elvekről részletesen nyilatkozik egy 1547-ben írt igen érdekes levelében. Ebből megtudjuk, hogy egy bizonyos Szegedi Lajos /akit ő Thegezinek csufol/, zsoltárokat fordított és fordítását Nádasdy támogatásával akarja kinyomtattatni Bécsben. Nádasdy a fordítást előzőleg bírálat végett elküldte az akkor már Bécsben tanító Sylvesternek. Sylvester, aki Szegedi iránt személyes ellenszenvvel is viseltetett, mert az lekicsinylőleg szóló bibliafordításáról, keményen megbírálja Szegedi fordítását. Mindössze Szegedi előszavának a címét teszi vizsgálat tárgyává /"Az tolmács istennek esmeretibe való nevedekését kívánja az olvasónak"/ és minden egyes szót bonckés alá vesz, kimutatva, hogy egyetlen szava sem helytálló. Szerinte ezt a mondatot így kellene mondani: "Az ki ez könyvet magyar nyelvre fordította, kívánja istentől, azoknak, kik ezt olvassák, hogy az ő esmeretibe nevedekjenek". Sylvester tehát a maga szószálhasogató fordítói módszerével és abbeli igyekezetében, hogy ne hogy valami félreérthető legyen végül is egy szörnyeshűlött mondatot hozott létre, melynél sokkal tömörebb és szebb Szegedi megbírált címe.

A biblia fordításában is természetesen ugyanezeket az elveket követi, mert mint ugyanebben a levélben írja:

"Különböző egyhási és világi írókból összegyűjtöttem ugyanis a helyes fordításnak mind az általános, mind pedig a speciális szabályait és ezekből - szokáson szerint - összefoglalást készítettem, hogy ezek - ha írok, vagy beszélek - mindig kéznél legyenek. E szabályok ismerete nélkül senki sem boldogulhat e tudományágban és senki sem alkothat e századhoz méltót."

Az így összegyűjtött szabályok, mint a példa mutatja, tudálékos eredményre vezettek ugyan, de lehetetlen nem csodálnunk és megbecsülnünk, azt a türelmes pontosságot és szeretetet, ahogyan a nyelvvel foglalkozik, azt a pártiszt és igyekezetet, amellyel az általa helyesnek tartott és "e századhoz méltó" nyelvi megoldás mellett harcol.

A nyelv sajátosságainak a buvárllása és megfigyelése so-

rán jutott el talán legnagyobb felfedezéséhez: észrevette, hogy magyar nyelven is lehet antik versmértékben verselni.

A kötet elején ugyanis egy verses ajánlás található /"A magyar népnek"/, a bibliai szöveg után pedig három evangéliumnak és az apostolok cselekedeteinek a rövid verses összefoglalása foglal helyet. Ezek a versek antik versmértékben, distichonokban készültek - irodalmunkban magyar nyelven először. Horváth János valószínű feltevése szerint Sylvester akkor jött rá arra, hogy a magyar nyelv is alkalmas az antik versmérték megszólaltatására, amikor a már kiszedett bibliaszöveget korrigálta és észrevette, hogy véletlenül egyes sorok hexametereknek sikerültek. A nyelv iránt fejlett érzékkel bíró Sylvester ezt a felfedezést azonnal értékesítette és megírta az említett verseket. Ezt a feltevést az is igazolja, hogy saját megállapítása szerint csak későn, vagy a nyomtatás munkálatai közben jött rá "az mű nyelvünknek mindenben való nagy nemes" voltára, vagyis az időmértékes verselés lehetőségére. Tudatában volt felfedezése nagyságának. Igen rokonszenves vonás, hogy - mikor Nádasdyt 1541-ben levélben értesítette erről - nem sajátmagának, hanem a magyar nyelvnek tulajdonítja az érdemet, hogy a görögök és rómaiak bármilyen versformáját meg lehet szólaltatni. Nemrég még az idegenek - írja - szemünkre lobbanthatták, hogy nincs magyar evangéliumunk. Most viszont már irigyelhetik nyelvünk képességeit, melyet nem is tudnak utánózni.

Verset, - különösen a magyar néphez intézett ajánlás - verselési szempontból hibátlanok. Bár az első kísérlet magyarnyelvű distichonok írására, mégis semmi erőltetettséget, semmi nehézséget nem találunk bennük. Versét és - ezzel együtt az egész könyvet - a magyar népnek ajánlja. Ferdinánd király fiához intézett latin nyelvű ajánlásában is annak az óhajának ad kifejezést, hogy könyve a nép kezébe jusson. Nép alatt ő persze nemcsak a parasztságot, hanem az egész társadalmat értette. Világosan kiderül azonban ebből, hogy nem valamely szűk olvasó réteghez szól, hanem a magyarság legszélesebb tömegeihez.

A parasztsággal való kapcsolataira mutat az is, hogy ismerte és tanulmányozta a nép nyelvét és költészetét. Ezt bi-

zonyítja a kötet végén olvasható egyik magyarázó jegyzete: "Az olyan igikről való tanuság, melyek nem tulajdon jegyzisben vitetnek." Ez a jegyzet a képes értelmű beszédéről, szavakról szól. Megállapítja, hogy a bibliában sok ilyen képes értelmű kifejezés található, ami megnehezíti a biblia olvasását. Sylvester tehát stilisztikai kérdések után is érdeklődött. Még érdekesebb azonban fejtegetéseinek a folytatása. Rámutat arra, hogy a magyar nép számára nem fog nehézséget okozni a biblia olvasása, mert képes beszéddel a magyar nép is él nyelvében, különösen a virágénekekben. Bár, a virágénekek tartalmát erkölcsstelennek tartja, nyelvéről igen nagy elismeréssel nyilatkozik. Minden nép megcsodálhatja szerinte a magyar nép elméjének éles voltát, a magyar poezist. A nép, a virágénekek nyelvét a biblia nyelvével állítja egy szintre. Ennél nagyobb dicséretet a XVI. sz.-ban a magyar nyelvről nem mondhattak.

A magyar néphez szóló ajánlása és a magyar népköltészet nyelvének az elismerése azt bizonyítja, hogy míg Pesti hazafias, nemzeti irányban fejlesztette a nyelvszemléletet, addig Sylvester amellett, hogy tovább vitte Pesti kezdeményezését, a hazafias öntudat mellett bizonyos népi öntudathoz is eljut. Aki ennyi szeretettel és gonddal foglalkozott nyelvünkkel, az nem is lehetett közömbös azokkal szemben, akik ezt a nyelvet beszéltek, akik annyi szépségét létrehozták. Könyvét is azért akarja eljuttatni a legszélesebb tömegekhez, hogy mindenki megismerje és szeresse nyelvünk általa felfedezett szépségeit és gazdagságát.

Összefoglalva Komjáthi, Pesti és Sylvester munkásságát, megállapíthatjuk, hogy irodalmunkban ők voltak az első tudatos hirdetői a magyar nyelv jogainak. A nyelv művelésében hazafias tettet láttak és minden eszközzel arra törekedtek, hogy a magyar nyelv használatát az irodalomban általánossá tegyék. Munkájuknak a jelentőségét, különösen azóta tudjuk igazán megbecsülni, mióta Sztálin elvtárs rámutatott a nemzeti nyelvek jelentőségére. Pesti Gábornak és Sylvesternek igen nagy része van abban, hogy ez a nemzeti nyelv kiszorította a latin nyelv használatát és alkalmassá vált a magyarnyelvű irodalom nagyszemű alkotásai számára. Sylvesterék munkája önmagában persze nem

tudta volna a magyar nyelv ügyét diadalra vinni. De éppen ezekben az években a parasztság osztályharcának új, emelkedő periódusa következett a reformáció keretében. A reformáció pedig, támasszkodva Pesti és Sylvester eredményeire, általánossá tette a magyar nyelv irodalmi használatát.

Sylvester munkássága pedig már bizonyos fokig át is vezet a reformáció irodalmához: bár munkásságát még nem a reformáció irányítja, ő maga is csatlakozott hozzá és bibliafordítását már a reformáció hívei használták. Mikor pedig évszázadokkal később a magyar nyelv ügye ismét veszélyben volt és a nyelv ügye a haladás központi kérdésévé vált, Kazinczy Ferenc újra kiadta Sylvester nyelvtanát és harcostársává avatta a magyar nyelvnek és irodalomnak ezt a szerény, de kiváló munkását.

Irodalom:

1. Szövegkiadások.

Brodarics históriája a mohácsi vészről. /ford. Szentpétery Imre/ Magyar Könyvtár sorozat.

Magyar reneszánsz írók. /szerk. Kardos Tibor/ Irod. Ritk. sorozat 29. /Részletek Oláh Miklóstól.

Szerémi György emlékirata. /ford. Erdélyi László/ Szeged 1941.

Magyar parasztháborúk. /Ford. Geréb László/ Bp. 1950. 228-243. l. /Részletek Szerémiéből/

Mindszenti Gábor naplója. /kiadta Balló István/ Magyar Könyvtár

Magyar Próza Könyve /Részletek Mindszenti naplójából, szemelvények Pesti meséiből és Sylvester nyilatkozata a virágénekekről./

Konjáthi Benedek: Szent Pál levelei magyar nyelven. /Szilády Áron hasonmás kiadása, /Bp. 1883.

Pesti Gábor: Esópus fabulái. /hasonmás kiadás/ Bp. 1950.

Pesti Gábor: Novum Testamentum /Szilády Áron hasonmás kiadása/ Bp. 1895.

Magyar prózairók a XVI. és XVII. századból I. /kiadta Toldy Ferenc/ Pest 1858. /Pesti meséi/

Corpus Grammaticorum. /szerk. Toldy Ferenc/ Pest 1866. /Sylvester nyelvtanának kiadása./

A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány /kiadta Melich János/ Bp. 1912. /Sylvester krakkói iskolakönyveinek kiadása/

Régi Magyar Költők Tára II. /Sylvester versei./

II. Tanulmányok.

Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. /Brodaricsról/

Turóczi Trostler József: A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1933.

Horváth János: Proféták által szólt rígen... /Magyar Könyvszemle 1943. különlenyomatban is.

Garézdí Rabán: Irodalmi nyelvünk kialakulásáról. /Magyar Századok c. kötetben/ Bp. 1948.

B./ A REFORMÁCIÓ ÉS A VÉGVÁRI HARCOK VIRÁGKORA.

/1541-1570/

1./ A reformáció általános kérdései.

A német reformáció:

A reformáció bonyolult történeti és ideológiai kérdéseiben viszonylag könnyen tudunk tájékozódni, mert Engels a "Német parasztháború" c. művében és másutt tett megjegyzéseiben zseniális elemzést adott a reformációról.

A német reformáció e szerint szerves folytatása a korábbi fejlett eretnekmozgalmaknak és ugyanazok az alapvető társadalmi törvényszerűségek érvényesülnek benne, mint pl. a huszitizmusban. Itt is a polgárság indítja el a mozgalmat és most is kialakul rövidesen egy forradalmi és egy mérsékelt szárny. A reformáció mégis minőségileg magasabb fokot jelent a korábbi eretnekiségekkel szemben. A XVI. századig az eretnekmozgalmak rend-
T.026.52-Rsz.20.003.9.

szerint csak helyi jellegűek, legjobb esetben országos méretűek. Amikor azonban "a polgárság eléggé megerősödött addigi helyi méretű harca a feudális nemesséssel kezdett nemzeti méreteket ölteni. Az első nagy hadművelet, az ugynevezett reformáció Németországban zajlott le." /Engels: Feuerbach/

Engels szerint a feudalizmus elleni harc Nyugateurópában három nagy ütközetben dőlt el: német reformáció, angol polgári forradalom és francia polgári forradalom. A reformáció tehát az első általános támadás a feudalizmus egész rendszere ellen. Polgárok, parasztok és plebejusok egyaránt nagyobb erővel és messzebbmenő követelésekkel léptek fel, mint azelőtt bármikor.

Mikor Luther 1517-ben fellépett az egyház ellen, a német polgárságot képviselte és nem ment túl a korábbi polgári eretnokségek követelésein, de nem zárta ki az ennél radikálisabb törekvéseket sem, még nem határolta el magát a néptől. A polgárság mint a feudalizmus elleni harc vezető osztálya "az egész szenvedő emberiség képviselőjének" tünteti fel magát. "Az első szakaszban parancsoló szükség volt az összes ellenzéki elemek egyesítése, a leghatározottabb forradalmi erély latbavetése, az addigi eretnokség összességének képvisellete a katolikus igazhítőség ellenében." /Német parasztháború/

Luther fegyveres fellépést követelt a pápák, kardinálisok, és püspökök ellen és az egyház hatalmi pozíciójának erőszakos megdöntése érdekében folytatott nagyhatású agitációt. Mindennek a német irodalom fellendülése szempontjából is igen nagy jelentősége volt. "Luther nemcsak az egyház Augias istállóját söpörte ki, hanem a német nyelvét is, megteremtette a modern német prózát." /Természet dialektikája/ Luther ugyanis lefordította a bibliát németre, ami hatalmas lökést adott a mozgalomnak és, amint ezt a buszizmus esetéből már tudjuk, fegyvert a nép számára.

Luther kezdeményezését az akkori német állapotokkal elégedetlen erők milliószóképpen fogadták. "Egyesek azt hitték, közelített a lezámolás napja az összes elnyomókkal, mások viszont csak a papok hatalmat, a függést Rómától, a katolikus hitet." T. 026.52.Rsz-20. 3.9.

erarchiát akarták megtörni és az egyházi vagyon elkobzásából meggazdagodni." /Német parasztháború./ Kialakult így a feudális erőkkal szemben egy mérsékelt polgári ellenzék Luther vezetésével, melyhez a kismanesség és az egyházi vagyont megszerezni kívánó egyes fejedelmek is csatlakoztak, és másrészt a parasztok és plebejusok forradalmi pártja. A reformáció tehát - hasonlóan a korábbi eretnekségekhez - szintén kettévált polgári és plebejus szárnyra. Ez utóbbinak az ideológiáját Münzer Tamás dolgozta ki, aki jóval messzebb ment valamennyi elődjénél.

Münzer vallási elvei "nemcsak a katolicizmus, hanem általában a kereszténység valamennyi főbb pontját támadták", annyira, hogy Münzer helyenkint már az ateizmus határán járt. A mennyország szerinte "nem valami tulvilági dolog, hanem ebben az életben kell azt megkeresnünk és a hívőknek az a hivatása, hogy ezt a mennyországot, isten birodalmát itt a földön teremtsék meg." A misztikusoknak az a gondolata, hogy a mennyei boldogság már a földi életben elérhető, így válik Münzer forradalmi tanításának magjává. Ő természetesen a földi mennyország lényegét nem az istennel való misztikus egyesülésben látta.

"Isten országán Münzer nem mást értett, mint olyan társadalmi állapotot, melyben nincsenek többé osztálykülönbségek, nincs magántulajdon és a társadalom tagjaival szemben önálló, tőlük idegen államhatalom. Amint Münzer vallásbölcselete az ateizmus határán jár, azonképpen érinti politikai programja is a kommunizmust." Végül így foglalja össze Engels Münzer programjának a lényegét: "Ez a program nem annyira a korabeli plebejusok követeléseinek összefoglalása, mint inkább az e plebejusok között alig kibontakozó proletárelemek egyenjogúsítása feltételeinek zseniális előrelátása." /Német parasztháború/

Érthető, hogy a fenti elveket hirdető Münzer és a polgári reformátor Luther nem sokáig működhettek együtt. Luther hamarosan fellepett Münzer tanai ellen és most a bibliát, melyet a feudalizmus elleni harc céljából fordított le, a nép ellen kezdte használni. Sietett a bibliából igazolni az isten kegyelméből való fejedelemséget, a felsőbbeségeknek járó kötelező engedelmisséget, sőt magát a jobbság intézményét is.

A parasztság és plebejusok mozgalma ezalatt egyre szélesedett, míg végül 1525-ben általános parasztháborúvá fejlődött. A mérsékelt polgári párt, élén Lutherrel, mindent elkövetett, hogy a népet a forradalmi mozgalomtól visszatartsa. Mikor ez nem sikerült, a forradalomtól megriadva áruló módon az urak mellé állt. Így egységfront jött létre a feudális és polgári erők részéről a parasztok és plebejusok ellen. Luther, aki azelőtt a papok ellen követelt fegyvert, most a parasztság ellen uszított. A polgárok "egyenesen a parasztok ellen harcolnak. Ugyanakkor a polgárság vallási forradalma anyyira kivetkőzött eredeti mivoltából, hogy a fejedelmeknek is megfelel, s a vezető szerep az ő kezükbe megy át." /Engels: *Varia über Deutschland*/

A polgárság így nemcsak a népet, hanem saját osztály-érdekeit is elárulta. Mikor ugyanis a parasztok a tuleróvel szemben, hősies harcok után elbuktak, nem a polgárok, hanem a feudális erők, elsősorban a fejedelmek kerültek a nyeregbe. A parasztok ellen kötött kompromisszum eredménye az lett, hogy az egyház hatalmát ugyan részben megdöntötték, de ebből a fejedelmek huztak hasznot. Az egyházi birtokok átmentek a világi fejedelmek, földesurak kezébe és a jobbágyot ezután is éppugy elnyomták, mint eddig. Mindössze az volt a különbség, hogy most nem a katolikus vallás tételeivel bizonyították a kizsákmányolás szükséges és "istentől rendelt" voltát, hanem Luther tanai-val. Ilyen dicstelen véget ért a német reformáció a polgárság árulása következtében.

Lutherrel egyidőben több más polgári jellegű reformációs irányzat is keletkezett. Svájcban Zwingli lépett fel és az urvacsoráról szóló tanításban a Lutherétől eltérő elveket hirdetett. Nála sokkal jelentősebb volt a francia Kálvin fellépése, aki nem az ingadozó és a feudalizmusnak is behódolni kész polgárság igényeit, hanem a tőkefelhalmozó burzsoázia következetes feudalizmusellenességét képviselte. Engels szerint:

"dogmája a korabeli polgárok legnerészebbjeire volt szabva". A kálvini ideológiában kapitalista elemek tükröződnek.
T.026.52-Rsz.20.003.9.

egyházalkotmánya demokratikus és köztársasági volt. "Míg a németországi luteránus egyház engedelmes eszközzé vált a német kislejedelmek kezében, addig a kálvinizmus Hollandiában köztársaságot, Angliában és különösen Skóciában erős köztársasági pártokat alapított. A polgárság második nagy felkelése a kálvinizmusban készen kapta a maga harci elméletét." /Engels: A szocializmus fejlődése/

A németalföldi és angol polgári forradalmak ideológiájává váló kálvinizmus Magyarországon csak a XVII. századtan éreztetni hatását. A XVI. századi magyar reformáció a lutheri, a svájci és a münzeréhez hasonló különböző plebejus-népi irányzatok jegyében folyt le.

A reformáció megindulása Magyarországon.

A XVI. század első felében Európa legtöbb országában megvoltak egy általános egyházellenes mozgalom előfeltételei. A reformáció hullámai ezért számos európai országot elértek és nagyszabású átalakulásokat eredményeztek ott. Magyarország sem volt kivétel. Említettük, hogy az 1520-as évek legelején, még a Jagello-korban vannak már reformációs kísérletek, de csak egyes fejlettebb, német lakosságú városokban. A reformáció tömegmozgalommá csak a mohácsi vész utáni időkben vált.

A leverett parasztháború és a mohácsi katasztrófa után, a feudális urak a helyett, hogy okultak volna a végzetes vereségből, még jobban garázdálkodtak, a frakcióharcok nyílt belső háborúvá fejlődtek. Valóságos versenyfutás indult meg a gazdátlanul maradt birtokok, egyházi javadalmazások iránt. Árulások, orgyilkosságok, rablások, csalások és a parasztság, valamint a védtelen mezővárosok kifosztása révén új nagybirtokos dinasztiák alakultak ki, mesés gazdagságot összeharácsolva szinte máról-holnapra. Az egész országban tovább tombolt a feudális anarchia, amit most már a török és német csapatok rablóportyázásai is tetézték.

Általánossá vált a gyűlölet a főpapság és főnemesség iránt, és így egyre inkább megérett a helyzet egy új széleskörű antifeudális mozgalomra, amely jórészt készen kaphatta ideológiá-

jának alapelemeit a német reformációtól. Az 1530-as években a magyarországi reformáció már mint tömegmozgalom jelentkezik. A magyarországi társadalmi viszonyok és politikai körülmények azonban számos ponton eltértek a németországi helyzettől, ezért a magyar reformáció - bár alapjaiban az általános törvényszerűségeket követi - némileg a némettől eltérő színezetű. A magyar reformáció lassabban fejlődött ki, és főleg csak meglehetősen későn, 1560 körül bontakozik ki a plebejus-népi reformáció. Ily módon kb. a hatvanas évekig a reformációnak és ennél fogva a reformáció irodalmának is nagy egészében egységes jellege van, még nem válik élesen ketté megalkuvó és forradalmi szárnyra. De amikor ebből a sajátos körülményből a magyarországi antifeudális mozgalom gyengeségére következtetünk, azt is észre kell vennünk, hogy ez a többévtizedig viszonylag egységes irányzat jóval közelebb áll a néphez, mint a lutheri polgári irány, a maga leghaladóbb időszakában.

A magyar reformációnak ezt a sajátos eltérő jellegét négy társadalmi, illetve politikai körülményre vezethetjük vissza.

1. A városi fejlődés Magyarországon jóval kezdetlegesebb volt, mint Németországban. A felvidéki, erdélyi és nyugat-magyarországi német városokat kivéve, többnyire csak kiváltságokkal nem rendelkező mezővárosaink voltak, a parasztsorból éppen kiemelkedő, de jogilag még mindig jobbágyként kezelt mezővárosi polgárokkal. A magyar reformáció tüzhelyei ezek a mezővárosok voltak, melyeknek lakói még nem szakadtak el a falvak népétől, mint a német polgárok. A Jagello-korban ugyanis visszavonták azokat a kedvezményeket, melyeket Mátyás adott a mezővárosoknak. Lakóik nagy része ezért résztvett a parasztháborúban is és a parasztsággal együtt szenvedte el a feudális osztály megtorlását. A mezővárosok és a parasztság tartós szövetségének tehát megvolt az alapja: egyaránt szembenálltak az egyházi és a világi feudalizmussal. Igen lényeges mozzanat, hogy a világi feudalizmussal is. A német polgárság ugyanis csak az egyház ellen harcolt. "Az a körülmény, hogy a feudalizmus rendszerével való szembenállás itt /t.i. a német polgárságnál/ csak

az egyházi feudalizmussal való ellenzékiesség formájában lépett fel, egyszerűen abban leli magyarázatát, hogy a városok már mindenütt elismert rendként szerepeltek és a világi feudalizmus ellen kiváltságaikkal, fegyvereikkel, vagy a rendi gyűléseken kelőképpen felvehették a harcot". /Német parasztháború/ A magyar mezővárosok éppen ezekkel a világi feudalizmus elleni harc szempontjából kedvező feltételekkel nem rendelkeztek. A magyar reformáció tehát már polgári jellegű megindulásakor is az egész feudális uralkodóosztály ellen irányult és így hosszú ideig alkalmas volt arra, hogy a parasztság igényeit és törekvéseit is fedje. /Ez a mozzanat különbözteti meg a hazai fejlett német városokban már a 20-as évek elején megkezdődött, teljesen lutheri típusú reformációs mozgalmától./

2. A reformáció Magyarországon a Dózsa-féle parasztháború vérbefojtása után, a forradalmi mozgalom számára kedvezőtlen körülmények között indult meg. Lényegesen hozzájárult ez a körülmény ahhoz, hogy a népi reformáció mozgalma, ideológiája, majd fegyveres felkelése csak olyan későn és lassan bontakozott ki.

3. Mivel Mohács után, a magyar reformáció kibontakozásának idején, Németországban már a fejedelmek is csatlakoztak Luther megalkuvó irányzatához, a magyar főurak egy része nem érezte veszélyesnek a mozgalmat osztályérdeke szempontjából. Ellenkezőleg jó alkalmat látott benne az egyházi birtokok megkaparintására. Ezért egyes főurak nálunk már korán, a 30-as években csatlakoztak a reformációhoz. Ezzel megkönnyítették annak terjedését, de ugyanakkor tompították annak szociális élet.

4. Az ország jelentős része idegen /német és török/ megszállás alatt volt. Ez a körülmény megakadályozta, hogy országos méretű fegyveres népi felkeléssé fejlődjék a magyar reformáció, de másrészt előidézte annak erősen hazafias, sőt nemzetiségi színezetét. A reformáció nálunk fokozottabb mértékben hazafias mozgalom, mint Németországban: a honvédelem megszervezése, az ország egységének a helyreállítása, a török és német hódítók elleni harc reformátoraink követeléseit között elsőrendűen fontos helyet foglalnak el. A magyar reformátorok nemcsak azért

támadták szenvedélyesen a rabló feudális urakat, mert azok az árutermelés és a pénzgazdálkodás terjedésének következtében a kizsákmányolás új, raffinált, a népet végső nyomorba döntő módszereit vezették be, és mert az általuk előidézett anarchia a polgári fejlődést gátolta, hanem azért is, mert világosan látták, hogy őket terheli a felelősség az ország háromrésze szakadása, a török hódítás sikere miatt. A reformáció nálunk nemcsak szociális, hanem nemzeti jellegű hazafias mozgalom is.

1540 körül a magyarországi reformáció helyzetét úgy jellemezhetjük, hogy fejlettebb németajku városokban, valamint egyes főurak körében gyökeret vert a lutheri reformáció, míg a magyar mezővárosokban és a paraszti tömegekben a lutheri tanításoknak az előbbi körülmények által módosított változata terjedt el. Tekintve, hogy a magyar reformáció írói csaknem kivétel nélkül ez utóbbi irányzat, vagyis a sajátosan magyar reformáció képviselői, figyelmet kell fordítanunk ennek tanításaira, illetve a magyar reformáció sajátos tanításainak megfogalmazói-ra.

A magyar reformáció tanításai.

A reformáció első kiemelkedő magyar képviselője az 1530-as években működő Dévai Biró Mátyás még a lutheri irányzat követője. Az erasmista-lutherista Melanchton híve volt és Sylvesterhez hasonlóan behatóan foglalkozott a magyar nyelv kérdésével. Dévai Biró az első magyar helyesírási szabályzatot írta meg Orthographia Ungarica címmel a 30-as évek derekán. Ezzel szervesen kiegészítette Pesti és Sylvester munkásságát, hiszen a helyesírás egységesítése az egységes irodalmi nyelv és általában a magyarnyelvű irodalom kifejlődése szempontjából felbecsülhetetlen jelentőségű. Míg azonban Pesti távol állt a reformációtól, és Sylvester nyelvművelő munkásságát sem a reformáció terjesztésének gondolata ösztönözte, addig Dévai Biró már kifejezetten a reformáció iratainak olvashatóságát, közérthetőségét akarja elősegíteni helyesírási szabályzatával. Ő már harcos reformátor, aki állandó üldöztetést, sőt börtönt is szenved eszméiért, bár még nem találja meg a kapcsolatot a nép széles tö-

megeivel. Luther tanításait tolmácsolja, de még nem alkalmazza azokat a sajátos hazai problémákra. Munkássága ezért átmeneti, bevezető jellegű: az erasmisták nyelvművelő törekvésének eredményeit átviszi a reformáció területére. 1540 körül mutatkozik ugyan némi teológiai természetű nézeteltérés Dévai Bíró és az ortodox lutheristák között, ami mögött a magyarországi igények jelentkezését sejthetjük.

Az egész néppel rokonszenvező és arra támaszkodó magyar reformációnak a lutheri elvektől némileg eltérő tanítását Ozorai Imre ferencesből lett tiszántúli reformátor könyvében találjuk először megfogalmazva.

Egyetlen fennmaradt műve: De Christo et ejus ecclesia, item de Antichristo ejusque ecclesia /Krisztusról és egyházáról, valamint az Antikrisztusról és annak egyházáról./
Krakkóban, 1535-ben jelent meg. /Csak a címe latinnyelvű./

Világos és félreérthetetlen Ozorai kiindulópontja, melyet már könyvének címe is kifejez. Két tábort állít szembe: Krisztus egyházát, ami alatt a protestánsokat érti és az Antikrisztus egyházát, ahova a törökök és a katolikusok tartoznak. Megfordítja tehát a Karthauzi Névtelen tételét, aki Luthert tartotta Antikrisztusnak.

Az ország romlásáért a felelősséget Ozorai ellenfeleire, az egyház képviselőire hárítja, de nem feledkezik meg a világi földesurakról sem. Éles szavakkal leplezi le az urak bűneit, a "sok dulást fosztást"; megállapítja, hogy mindent elvesznek a paraszttól, még az egészségét is. Azt is észreveszi, hogy a feudalizmus bűneit az egyház igyekszik megszépíteni, erkölcsileg tisztára mosni: "De nézzük meg ah mostani velagot is ... sok emberek élnek orzásban, tolvajlásban, paráznaságban. De miért ünnepnapon avagy egyéb napokon az egyházba mentenek, ott áldoztanak, pénzön misét vötteknek, ... imádságot vötteknek pénzön, azt tartották, hogy isten ünekik megbocsáta minden bűnököt." Tolvajlás, orzás, dulás, fosztás, paráznaság a reformátorok írásaiban mindig mint a feudális osztály tulajdonságai szerepelnek. Ozorai a fenti idézetben arra mutat rá, hogy az egyház pénzért ezeket a bűnöket megbocsátja. A papok általában ar-

ra használják fel az egyházi funkciókat, hogy minél több pénzt csikarjanak ki a hívóktól. Ozorai ezért tolvajoknak, ragadozóknak nevezi őket, akikkel "nem kellene nyájaskodnunk."

Fejtegetéseiből kiderül, hogy olyan rendszert kíván bevezetni, melyben megszűnik a különálló papi rend, melyben a papok nem különböznek a parasztoktól. A latin nyelv használatában, az egy szín alatti áldozásban eszközöket lát, melyeket a papok azért vezettek be, hogy "lenne valami oly dolgok, hogy ah paraszttal különböznenek."

Az Ozorai által tárgyalt teológiai kérdéseknél mindig kielemezhető, hogy társadalmi követelések vallásos tükröződései. Mindezek a tételek egyben a lutheri reformáció sarkalatos elvei, de Ozorai megfogalmazásában a magyarországi viszonyoknak megfelelő konkrét társadalmi értelmezést nyernek. Az Antikrisztus egyházának tagjai nem mások, mint a nép ellenségei: törökök, papok, nemesek. A Krisztus egyháza pedig egy olyan társadalmi rendnek a vallásos ideológiája, melyben nincs különálló papi rend, nincsenek népet nyuzó nemesek, a polgári és paraszti erők fejlődését megakadályozó feudális hierarchia. A reformátorok magától értetődőnek tartották, hogy egy ilyen társadalmon a török sem lesz urrá.

Az Ozorai által megfogalmazott és aktualizált vallásos ideológia tehát a mezővárosokból kiinduló, de az egész nép érdekeit szem előtt tartó antifeudális mozgalom célkitűzéseit fejezte ki. Ozorai határozottan a nép felé fordul, a parasztnak írja tanításait. Nem megtévesztteni akarja őket, mint a szerzetes hitszónokok, hanem az igazság felismerésére, érdekeinek meglátására rávezetni. Biztosra vette, hogy a parasztnak megértik "Krisztus egyházának" szavait: "Azért az uristen még ah parasztnak is fel indította az ő elméjüket, az ő beszédének esmeretire."

A magyar reformáció társadalmi törekvéseit rendszerező Ozoraival egyidőben működött Farkas András Abauj-megyei prédikátor, aki Az zsidó és magyar nemzetről című, 1538-ban nyomtatásban is megjelent verses krónikájában a magyar reformáció törtenetszemléletét dolgozta ki.

Éneke párhuzamosan előadja a zsidó és magyar nép történetét a következő tagolással. A zsidók kijövetele Egyiptomból - a magyarok kijövetele Scythiából - a zsidó királyság virágzása, majd bünei miatt isten ellenségeket küld rájuk - a magyar állam virágzása, különösen Mátyás alatt, majd a magyarok bünei miatt a török pusztításai - isten prófétákat, majd Krisztust küldi a zsidókhoz, hogy megtérjenek: de nem hallgatnak rájuk, ezért a rómaiak elpusztítják a zsidó államot - isten a magyarokhoz küld most igehirdetőket, prédikátorokat, ha nem szíveljünk meg szavaikat, mi is elpusztulunk a török által.

Farkas tehát az ószövetségből megismert zsidó történet és a magyarok történetének egy-egy hasonló szakaszát állítja párhuzamba. Ez a zsidó magyar történet párhuzam a reformátoroknál általánossá vált, mivel igen alkalmas volt a reformáció törekvéseinek alátámasztására. A két nép összehasonlítása során Farkas a reformátorokat a prófétákkal állítja egy sorba és így a biblia tekintélyével erősíti a prédikátorok helyzetét. A Farkas által kidolgozott történetkoncepció szerint a prédikátoroknak jutott az a szerep, hogy népüket a sok gonoszságból és bűnből jobb utra vezessék. E gonoszságok és bűnök alatt pedig nem valami elvont erkölcsi kategóriákat hanem a feudális anarchia következményeit érti. Ha pedig a prédikátorok szavát nem hallgatják meg, vagyis az anarchiát nem számolják fel, a törökök támadásai el fogják söpörni Magyarországot.

Farkas zsidó-magyar történetpárhuzama, ez a látszólagos elvont bibliai történet szemlélet tehát egy alapjaiban antifeudális és nemzeti történetkoncepció. Az az ősi gondolat, hogy egy pusztító ellenség isten büntetését jelenti, amely már a tatárjárásról szóló Planctusban is megvolt, a XVI. század első felében már általános közvéleménnyé vált. Farkas és a gondolatát továbbfejlesztő többi reformátor ezt a gondolatot harcos antifeudális elméletté kovácsolták: helyesen mutatva rá a belső társadalmi harcok és az ország védelmének kérdése közötti összefüggésekre.

Összei és Farkas művei a magyar reformáció elméleti megalapozását jelentik. A reformáció nagy költői, írói az ő el-

méletüket fejlesztik tovább, az ő tanításait terjesztik, de már művészi eszközökkel, az írói ábrázolás segítségével.

Mikor ezeknek a tanításoknak a lutheri reformációtól eltérő jellege kezdett nyilvánvalóvá válni, az Ozorai által képviselt mezővárosi reformációt sacramentárius iránynak kezdték nevezni. Egyes dogmatikai kérdésekben a sacramentárius reformátorok a reformáció svájci, és részben a kálvini tanításához közeledtek, ezért helytelenül kálvinistáknak is nevezték őket. A kálvinizmus legfontosabb tanításainak az átvételéről azonban szó sem volt, ezek a magyarországi viszonyok között nem is voltak időszerűek.

A magyar reformáció megoszlása.

A lutheri és sacramentárius irány elkülönülése még nem jelentette a magyarországi reformáció alapvető differenciálódását, mert a lutheránusok száma sokkal kevesebb és mert többnyire a németajku lakosságból toborzódott. A magyar mezővárosok és falvak tömegei és szinte kivétel nélkül minden magyar prédikátor-író a sacramentárius irányhoz tartozik. Az igazi differenciálódásról akkor beszélhetünk, amikor a társadalom törvényszerűségeinek megfelelően ez a sacramentárius irány kezd széthasadni. A már korábban ismertetett okok miatt a népi reformáció nálunk csak nehezen bontakozhatott ki. Előbb-utóbb azonban mégis csak érvényesülnie kellett a mezővárosi polgárok és parasztok közötti különbségeknek, minden érdekeazonosság ellenére.

A mezővárosi lakosság érdeke a feudális anarchia megszüntetése volt és nem az egész kizsákmányoló rendszer felszámolása. A parasztok és plebejusok viszont olyan állapotokat akartak megteremtteni, ahol nemcsak törvénytelen, de bizonyos határok közé szorított, "törvényes" kizsákmányolás sincsen. Amilyen mértékben emelkedett éppen a mezővárosi reformáció hatására a nép öntudata és műveltségi színvonala, olyankép kezdtek a tömegek lassan saját utra lépni és a reformációt forradalmi módon értelmezni. Így bontakozott ki 1560 körül a magyar népi reformáció, melyet általában entitritárius irányzatnak nevezünk, tekintve, hogy legfeltűnőbb vallásos tanítása a szentháromságtagadás volt.

1560 körül már kisebb parasztfelkelések is kirobbantak a Tiszántúlon és felléptek nagyhatású antitrinitárius agitátorok, mint Arany Tamás és Egri Lukács, majd pedig az erdélyi Dávid Ferenc, a magyar antitrinitáriusok vezető-alakja. Dávid a kolozsvári varga fia, luteránus, majd sacramentárius tevékenység után, 1565-ben lépett fel antitrinitárius eszmékkal. Tanításait Rövid Magyarázat /Kolozsvár 1567/c. könyvében foglalta össze. Ebben bonyolult bibliai hasonlatokon keresztül forradalmi gondolatokat fejt ki. Vállalja a német anabaptisták /Münzer hívei/ örökségét és 1570-re egy új világ az "ezeréves birodalom" születését jósolta, amikor a nép majd bemegy a Kánaánba, az "ígéret földjére".

Milyennek képzelte el Dávid ezt az ezeréves birodalmat? Akkor majd - írja - az együgyűek "elveszik a földet, melyet ez ideig nagy kegyetlenséggel és fegyverrel birtanak az hitetlenek". Akkor majd megszűnik az elnyomás, mert "akkor minden fegyvernek el kell veszni és megégettetni, a szabályból szántóvasak lesznek, az haragos vad bestiák nem ártnak és oly békesség lesz, hogy sokáig ottani háboruságnak helye ne legyen." Világos, hogy itt az osztályrend megdöntéséről, a kizsákmányolás megszüntetéséről van szó.

Dávid a néphez fordul, a népnek igyekezett eszméit megmagyarázni. De nem bizik a nép erejében: ez a különbség közte és Münzer között. Münzer szerint az új rendet a "választottak" harci tevékenysége fogja megteremteni, Dávid viszont azt képzelte, hogy "Krisztus szájának lelkével" fog az megvalósulni. De tanításai ennek ellenére a népi mozgalom harci lobogóivá váltak és a parasztság fegyveres felkelése éppen az általa megjósolt 1570-es évben tört ki.

Dávid a magyar reformáció leghaladóbb teoretikusa volt, aki ezelőtt majdnem négyszáz évvel olyan világrendet hirdetett, amelyben a nép elveszi a földet a hatalmasoktól, eközött kovácsolnak az elnyomók fegyvereiből. Olyan világról álmodott Dávid, melyben háborúnak többé helye nincs! Ha a fejletlenebb magyar viszonyok folytán nem is érthette el Münzer forradalmiságának zseniális távlatait, lényegében ő is a polgári törekvés-

ken messze tulmenve, a minden elnyomás eltörlésének korszakába, a mi századunkba mutat előre.

A nép önálló, aktív fellépésének és az antitrinitáriusok merész tanításainak hatására, a sacramentárius irány polgári vezetői kezdtek a megalkuvás, az árulás útjára lépni: átmenni a reakció oldalára. Ugyanaz a folyamat játszódott le, mint Luther idejében Németországban. Tekintve pedig, hogy a leggazdagabb mezőváros Debrecen volt, amelynek a 60-as évek elején sikerült különböző kiváltságokat kicsikarni magának, ez a város lett a megalkuvás központja; Debrecen sacramentárius prédikátora, Melius Juhász Péter pedig a megalkuvó irányzat vezére.

A gazdag kereskedőkre támaszkodó, nemesi származásu Melius - hamarosan Debrecen püspöke - könyveket írt Arany Tamás, Egri Lukács és Dávid Ferenc ellen. Míg a korábbi reformátorok, mint Ozorai, vagy mint Dávid a feudális földesurak ellen támadtak, addig Melius prédikációiban a fejedelmek és urak védelmére sziet: a népet engedelmességre inti és súlyosan elítéli - Dózsa háborújára célozva - a parasztmozgalmakat.

Mikor 1569-70-ben Karácsony György vezetésével kirobbant a népi reformáció fegyveres felkelése, mely szinte az egész Tiszántúlt elborította: a megriadt mezővárosi polgárok, Meliussal az élen nyíltan átmentek a reakció oldalára, a földesurak mellé álltak és a feudális hatalmak segítségével a népi felkelést leverték. Ennek azonban ugyanaz lett a következménye, mint Németországban: a magyar reformáció feudalizálódott, a földesurak ellenőrzése, irányítása alá került. A már előbb megszervezett magyarországi luteránus, u. n. evangélikus egyház mellett most Melius vezetésével létrejött a sacramentárius irányból az u. n. református egyház. Mindkettő a feudalizmus eszközévé vált, átvette a katolikus egyház társadalmi funkcióját. Sőt rövidesen az antitrinitáriusok opportunistái elemei is egyházzá szerveződtek: létrehozva az unitárius egyházat. Az elvei mellett következetesen kitartó és a reakció felülkerekedése után is merészen tovább ujitó Dávid Ferencet halálba üldözték.

A Karácsony-féle parasztfelkelés vereségével a reformáció története és vele együtt a reformáció irodalma is le-

zárul. Ettől kezdve majd a protestáns egyházakról és azok irodalmáról kell beszélnünk.

A magyar reformáció irodalma.

A magyar irodalom fejlődése igen sokat köszönhet a reformációnak. Az új eszmék hirdetése széleskörű irodalmi tevékenységre vezetett. A reformátorok szinte mindnyájan írók is, akik szóval és tollal egyaránt küzdöttek a mozgalom céljaiért. Mivel a tömegekhez szóltak, írásaik nyelve a magyar nyelv volt. A latint az istentiszteletből is száműzték, a latin nyelv használatát - mint Ozorainál láttuk - a nép becsapására irányuló egyházi mesterkedésnek tekintették. A reformátorok művei a könyvnyomtatás következtében gyorsan terjedtek. Ők maguk is szorgalmazták nyomdák felállítását. A reformáció írásainak terjesztése végett szervezték meg a debreceni, kolozsvári, nagyváradai nyomdát. A reformátor Huszár Gál és Bornemisza Péter vándornyomdákat létesítettek.

A reformációval megnőtt az írók tábora, ugrásszerűen emelkedett a könyvek, a magyar nyelvű könyvek száma. De kiszélesedett az olvasó réteg is. Számos iskolát alapítottak, a prédikátorok egyik legfőbb feladata a nép tanítása volt. Sok fiataalt küldtek ki magasabb képzítés megszerzésére a németországi protestáns egyetemekre. Az olvasni tudók száma jelentős mértékben megnőtt, de a reformáció irodalmának még ennél is jóval szélesebb közönsége volt. A reformátor-írók irodalmi alkotásait először utján, a templomi éneklés során is terjesztették. Mindennek következtében irodalmunknak eddig nem látott mérvű fellendülése következett be. Haladó jellegű, gazdag, magyarnyelvű irodalom jellemzi a XVI. századot.

Ezt az irodalmat nehéz harcok, üldöztetések, szenvedések közepette teremtették meg a reformáció írói: a prédikátorok. A prédikátorírók küzdelmes életutjára álljon itt példaként Szegedi Kis István, kitűnő költő élete:

Szegeden született 1505-ben. Krakkóban, majd Wittenbergben tanult. 1544-ben jött haza; előbb Erdélyben volt iskolai tanító és prédikátor, itt Frater György egy kapitánnyal egy-

ba-főbe verette; 200 könyvét pedig elrabolták. Azután Gyulán, Makón, majd Temesvárt tanítóskodott. Az 50-es évek elején az Ozoraitól elkezdett békésmegyei reformációt folytatta, állandó üldöztetés és kalandok közepette, amíg a temesvári királyi katonaság végleg el nem űzi, újra elrabolva mindenét. 1552 végén Tolnán volt prédikátor, 58-ig Laskón dolgozott. Papi hivatalára 54-ben ünnepélyesen avatták fel. Baranya megye szuperintendense lett. Ezután éveket tölt török fogságban. A pécsi bég vérig korbácsoltatja, bilincsben jár, Szolnokon raboskodik. Maga János Zsigmond fejedelem is megmozdult kiszabadítása érdekében. Végül egy kereskedő tesz le érte 1.200 forintnyi váltságdíjat. 1563-ban szabadult ki, ezután Ráckeven lett pap. 1572-ben halt meg. A többi prédikátor-író élete is ilyen lehetett, csak nem ismerjük életrajzuk részleteit. Szegedi Kis Istvánról azért tudunk sokat, mert tanítványa és utóda Skaricza Máté leírta életét.

Ez a sulyos harcok és sok nehézség közben született új irodalom azért tudott olyan hatalmas eredményeket elérni, mert értékes hagyományokra támaszkodhatott, mert fel tudta használni irodalmunk korábbi értékeit. Milyen magyar és külföldi irodalmi előzményekre támaszkodott a magyar reformáció irodalma?

1. A népköltészet. A reformáció íróinak nagy része a népből származik és az első írókban szinte mindegyik szoros kapcsolatban van a néppel. Írásaikban ezért igen sokat felhasználnak a népköltészet, a néphagyomány elemeiből. Alkalmazzák a népköltészet fordulatait, képeit, művészi jellegzetességeit, a népdalok ritmusát, valamint megörökítenek számos népi szokást. Egyes reformátorok írásai /Szkhárosi Horvát versei, Bornemisza Péter Ördögi Kisértetei/ elsőrangú forrásmunkák a XVI. századi magyar népelet megismerésére. De mindezen túlmenően a reformáció előidézte a népköltészet legkülönbözőbb ágainak, műfajainak a behatolását az írásbeliség területére. A reformáció mintegy felszakitotta azt a zsillipet, amely eddig az írott irodalmat a nép szóbeli költészetétől - ha nem is teljesen - elzárta. A XVI. században széles folyamként áradnak be az irodalomba, az eladdig onnan kirekesztett népi műfajok, köztük a népköltészet világi alkotásai is. A népköltészet drámai hagyományaira támasz-

T.026.52-Rsz.20.003.9.

kodva megszületik a magyar dráma, az eddig még többnyire csak előszóval terjesztett históriás énekeket ezentul már leírják, sőt ki is nyomtatják, megjelennek a nép regényes elbeszéléseire, mondáira támaszkodó széphistóriák és a század végén Balassi Bálint klasszikus magaslatra emeli a népi szerelmi költészetet.

2. A biblia. A reformáció, akárcsak a korábbi eretnekségek a bibliát tartotta a vallási eszmék egyedüli hiteles forrásának és a biblia egyes részeit jól ki tudta használni antifeudális törekvései szempontjából. A biblia felhasználása ezért igen nagy mértékűvé válik a reformáció irodalmában. A magyar reformátorok, különösen az Ószövetséget, a zsidóság történetére vonatkozó könyveket kedvelték. Az Ószövetség ugyanis sokat ír az ókori szabad zsidó parasztság elszegényedéséről, szolgaságba taszításáról, az urak kegyetlenkedéseiről, és többször állástfoglal ezekkel a jelenségekkel szemben. Az ilyen részek rendkívül alkalmasak voltak a reformáció szociális célkitűzéseinek alátámasztására. Másrészt az ókori zsidóság évszázadokon keresztül bátor harcot folytatott függetlenségéért, amit azonban urai torzszalkodásai és árulásai miatt a túlerővel szemben végül is nem tudott megőrizni. Az Ószövetség leírja ezeket a harcokat, kiemeli egyes a hazájukért bátran küzdő személyek /Gedeon, Dávid, Judit, stb./ tetteit és megindító, lírai kesergéseket tartalmaz a haza pusztulásáról. A török hódítás idején rendkívül népszerűek, időszerűek voltak ezek a bibliai részek. Igen jól lehetett egyes bibliai történeteket és azok tanulságait a magyar helyzetre aktualizálni. Innen ered a magyar reformátor irók vonzódása az ószövetségi témák felé. Farkas András is ezen az úton járva fogalmazta meg a reformáció hazafias és antifeudális történeteszméjét. Az Ószövetség felhasználása több új irodalmi műfaj /zsoltár, jeremiád, bibliai história/ megszületését is előidézte.

3. Kolostori irodalom. Nyelvi szempontból jelentős részen az eretnektendenciáktól is megérintett magyar nyelvű kódexirodalom készítette elő a reformáció irodalmát. Különösen a ferencesek irodalmi tevékenységének a hatásával kell számolnunk,

mert első jelentősebb reformátor íróink /Ozorai, Szkhárosi Horvát, Sztárai, Benczédi Székely/ jórésze előzőleg ferences szerzetes volt. Ismerve a ferences rend bonyolult és bizonytalan, ellentmondásos összetételét, nem meglepő, hogy a rend tagjai közül többen a reformációhoz csatlakoztak. Ezek a ferencesből lett prédikátorok sok mindent hasznosíthattak a ferences irodalomból. Elég, ha Temesvári Pelbártnak az urak elleni kifakadásaira gondolunk.

4. Erasmista, humanista hagyományok. Az erasmista bibliafordítók és nyelv művelők munkássága Dévai Birón keresztül egészen folyamatosan vezet át a reformáció irodalmához. Az Uj-szövetség magyar szövegét egyenesen maga Sylvester szolgáltatta a reformátoroknak. A Pesti és Sylvester által megindult nyelvi érdeklődés a reformátorírók egy részénél /Bornemisza/ is megfigyelhető. Vilmányi Libécz Mihály egyenesen distichonokban ír verset Sylvester példájára, Benczédi Székely könyve elé és ebben a tájnyelvi sajátosságok megfigyeléséről tanuskodik. A legtöbb reformátornak nem volt alaposabb humanista képzettsége és így a humanista irodalom által elért eredményeket általában nem tudták hasznosítani. Aki azonban reformációs meggyőződése mellett a humanizmusban is járatos volt, mint Bornemisza Péter, az a kor legjobb irodalmi alkotásait tudta létrehozni. A reformátor írók között születik meg az első fordítás a magyar humanizmus alkotásai-ból is. Heltai Bonfini átdolgozása révén.

5. Külföldi irodalom. A XVI. században már európaszer-te fellendült könyvnyomtatás lehetővé tette a külföldi irodalom műveinek fokozottabb beáramlását Magyarországra. A reformáció ko-rában elsősorban a német reformáció irodalmi termékei jutottak el Magyarországra, de ezen felül egyre több szépirodalmi könyv is. A reformátor írók azonban már nem egyszerű fordítói ezeknek a műveknek, mint a kódexírók. Rendszerint csak az alap gondolatot, a mű vázát, vagy formáját veszik át, de annak mondanivalóját győ-keresen átalakítják a magyar társadalom követelményei szerint. Különösen Heltai Gáspár munkáiban látunk majd erre jó példát.

Rendkívül sok előzményből bonyolult módon jött létre a reformáció irodalma, olyan sokrétű és gazdag irodalmi termést

eredményesve, amire a magyar irodalomban korábban még nem volt példa.

A reformáció irodalmának műfajai.

Irodalmunk hatalmas fejlődéséről tesz tanuságot a reformáció irodalmának rendkívüli műfaji gazdagsága. Az új tartalom megkövetelte, hogy megtalálják hozzá a legmegfelelőbb műfajokat, kifejezési formákat, ezért számos - a magyar irodalomban eddig ismeretlen - új műfaj létrehozása vált szükségessé. De e mellett a reformátorok felhasználták a már ismert műfajokat is, amennyiben azok célkitűzéseik hirdetésére alkalmas keretet nyújtottak. A reformáció írói nem voltak válogatócsak a műfajok terén: minden műfaj jó volt számunkra, ha eszméiket hatásosan tolmácsolni tudta. Tekintve, hogy a reformátorok a legszölessbb, nagyrészt írástudatlan tömegekhez szóltak, különösen nagy szerepe volt azoknak a műfajoknak, melyek élőszó /templomi éneklés, színelőadás stb./ útján is közvetíthetők. Tekintsünk most végig a reformáció irodalmának legfontosabb műfajain:

Zsoltár. A lírai műfajok között ez volt a legnépszerűbb. A zsoltárok éneklése a protestáns gyülekezet egyik fontos, a szertartáshoz tartozó ténykedése volt. A közös és magyarnyelvű ének mind tartalmánál, mind dallamánál fogva erősítette a hitükért harcban álló protestánsok összetartozásának tudatát, közösségi hitet fejlesztett bennük. Annál is inkább, mivel a bibliai zsoltárok gyakran tartalmaznak támadásokat a népnusó fejedelmek ellen és általánosságban jellemző rájuk az ellenség iránti gyűlölet, a egyetlen ellenség elleni segítségkérés. A zsoltárok tehát - a zsidó és magyar nép történetének különben is kidolgozott párhuzamának általános ismeretében - igen alkalmasak voltak arra, hogy a reformátorok szabadon átdolgozva azokat, saját mozgalmuk szempontjait is érvényre juttassák bennük.

A reformátorok által átköltött nagyszámú zsoltár közül Satári Mibály művei a legjelentősebbek. De messze kiemelkedik művészi szépségével a Kecskeméti Vég Mibály tollából származó 55. zsoltár is, melyet Kodály zenésített meg Psalmus Hungaricus-ában. A zsoltár műfajába tartozik a reformáció harci da-

la, Luther híres zsoltárátdolgozása, melyet Engels a XVI. század Marseilles-ének nevezett. Skaricza Máté, Szegedi Kis István életrajzírója dolgozta át magyarra "Erős várunk nekünk az isten" kezdettel.

Jeremiád. A zsoltárokon kívül egy másik öszövétségi és ugyancsak lírai műfajt is felujtítottak a reformáció költői: a jeremiádokat. A bibliának egyik nevezetes részét alkotják Jeremiás prófétának hazája pusztulásán való siralmi. Jeremiás siralmait lefordítva s szabadon átdolgozva a reformátorok Magyarországnak a török általi dúlásáról panaszkodtak. A jeremiád tehát nemzeti és hazafias érzélemmel függ össze. A humanizmus Róma - s jelen - párhuzamával szemben a reformátoroknál Jeruzsálem s a jelen pusztulásának párhuzama jelenik meg. Egész pontosan nem is lehet megvonni a hstárt zsoltár és jeremiád között. Nem egy ilyen éneket szabadon állítanak elő zsoltári és jeremiási elemekből. Később lassan elhomályosultak az eredeti jeremiási elemek és csak a bibliai könyvek hazafias-panaszos hangulata maradt meg. Ebben a formájában a jeremiád hazafias költészetünk egyik fontos műfajává vált évszázadokon keresztül.

Jeremiás könyveinek a magyar viszonyokra való alkalmazására nagyon szép példa egy névtelen énekszerzőnek Jeremiás prófétának könyörgéséből c. 1553 előtt írt verse. A jeremiádok közé tartozik Szegedi Kis István szép zsoltárrészleteket is tartalmazó verse "A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásáról." A fogoly rabok és köztük az elhurcolt gyermekek szenvedéseinek a realisztikus leírása és az Arany János által is dicsért kitűnő ritmus a reformáció egyik legszebb versévé emelik ezt a jeremiádot.

Haláltánc-ének. A haláltánc lírai s néha drámai műfaj, melyben a halál elkerülhetetlenségét tudatosítja a szerző. Volt haláltánc a kódexirodalomban is. A reformáció haláltánca annyiban különbözik ettől, hogy a halál beszédét a legszigorubb társadalomkritikára használja fel. A halált nem úgy fogja fel, mint a középkor írója, nem tekinti azt valami megkülönböztetés nélkül mindenkire büntetést hozó végső dolognak, hanem megkülönbözteti mint főbüntetést a hatalmasokon, a pápán, a szerzetese-

ken, a fejedelmeken, a kereskedőkön. A halálnak elsősorban a büntetésjellegét emeli ki, s mint büntetést azokra mérheti csak, akik igazán bűnösök e világ romlottságában: az uralkodóosztály képviselőire.

A műfaj legkiemelkedőbb képviselője a reformáció irodalmában Pesti György "A halálról való emlékeztető ének"-e 1560-ból. A halál megszemélyesített alakját nagyon ügyesen használja fel az egyház és az urak leleplezésére s a különböző egyházi személyek /pápa, apácák stb./ hatásos kigunyolására. Van egy szép haláltánc-éneke Heltai Gáspárnak is.

Házass-ének. Az erkölcsre tanító, feddő, gunyoló vagy tréfás hangú igazi alkalmi költemény. Volt ilyen a humanistáknál is: az epithalamium. A humanizmus háttérbeszorulásával ez a világi és sokszor érzéki hangú költemény megritkul az irodalomban, csak a reformáció mozgalmainak ellanyhulásával jelenik meg ismét, mint a feudális nemesség kedvelt műfaja, Gyöngyösinél. Az epithalamium a legtöbbször nem a valóságot mutatja be, a főúri házastársaknak hizeleg azzal, hogy nagyszerűeknek, feddhetetleneknek mutatja be őket. A reformáció házass-éneke gyökeresen különbözik ettől a felszínes és disztó célzatu epithalamiumtól. A reformációban meglévő polgári és plebejus tendenciák miatt a házass-ének a polgári, erkölcsös, takarékoskodó, józan élet dicsőretét adja elő, a legtöbbször oktatás formájában. Az alkalmiság mögött tehát mély szociális tendencia húzódik meg.

A házass-ének tünteti fel először a nő, a házastárs szerepét a polgári életben és kifejezi a reformátoroknak azt a törekvését, hogy a nőt nevelni, oktatni kell. De emellett a szerelem hangja is megszólal ezekben a versekben. Nem egyszer a virágénektől kölcsönöznek stilisztikai fordulatokat s ezzel a reformáció polgári tanítását a népi szerelmi költés képeivel, hangulatával vegyítik össze.

Az 1540-es évekből több szép házass-énekünk maradt fenn, így Batizi András Abauj-megyei prédikátor lírai szépségű éneke, vagy Tar Benedek szegedi versszerző friss, népi hangú, gunyoló verse. A legszebb valamennyi közül a névtelen szerző által írt Házass-éneki, igen szép, gyöngéd, a virágénekek hatá-

sát tanusító sorokkal. A házaseénekekben is majdnem mindig szerepelnek vallásos tanítások, de a téma és a műfaj maga világí, ami azt bizonyítja, hogy a reformáció az elvilágiasodás terén is hozott eredményeket. Házaseénekek nemcsak prédikátor-írók, de vándorénekmondók között is keletkezettek. Énekmondó lehetett az igen ötletes Adhortatio mulierum /feleségek buzdító oktatása/ ismeretlen szerzője; vallásos gondolatokat ebben az énekekben egyáltalán nem találunk.

Bibliai história. A reformáció verses epikájának népszerű műfaja. A reformáció írói nemcsak általában vontak párhuzamot a zsidó és a magyar nép sorsa között s nemcsak színeket, vonásokat kölcsönöztek a bibliából, hanem jól tudták az egyes szövetségi történeteket saját koruk problémáira alkalmazni. Így születtek meg az u. n. bibliai históriák, melyek közül Sztárai alkotásai mutatják a legjobban, hogy az ilyen történetek a kiemelkedő reformátor írók kezén mennyire alkalmasak voltak időszzerű kérdések kifejtésére.

Sztárai művein kívül a XVI. század derekán készült nagyszámu bibliai históriából kiemelkedik a Küküllői Névtelen műve: Abigail históriája. Jó példa ez arra, hogy a reformátorok hogyan tudják ugyanabból a bibliai történetből vallásos, szociális, erkölcsi és hazafias tanításaikat egyaránt levonni. Ebben a kissé nehézkes előadásu és kevésbé költői énekekben a polgári erkölcsre való tanítás és az uralkodóosztály gonoszságainak a bírálata összeforr a tevékeny harcos hazafisággal.

Verses krónika. A reformáció írói igen fontosnak tartották, hogy a nép megismerje a magyar és a világtörténet legfontosabb és a reformáció szempontjából lényeges eseményeit. A világtörténet igen alkalmas a katolikus egyház leleplezésére, a magyar történet átértékelésével pedig egyrészt a "szent" királyok kultuszát akarták megszüntetni, másrészt aktuális következtetéseket levonni. Hogy a néphez minél könnyebben eljusson ez az új történetészemlélet: versben fogalmazták meg politikai hatásu, de természetesen biblikus szemléletű, igen naiv krónikáikat.

Ezek közé tartozik Farkas András alapvető jelentőségű T. 026.52-Rsz.20.003.9.

krónikája is, valamint Batizi András-nak "Az meglött és megleendő dolgokról" /1544/ című, a bibliára épülő világkrónikája. Ennek megfelelően ő már nemcsak az ország pusztulásával /mint Far-kan/, hanem a világvégével fenyegetődzik arra az esetre, ha a reformáció tanításait nem fogadná el.

Történeti próza. A verses krónikák után megjelennek a nagyobb terjedelmű prózai történeti feldolgozások is. Ezzel a reformátor-írók megteremtik a magyar nyelvű történetírást. Az első ilyen munkát Benczédi Székely István ferencesből lett harcos gönci prédikátor írta: "Chronica ez világnak jeles dolgairól" /Krakkó 1559/. A reformáció új történetaszemlélete az ő művében jut a legszélesebben kifejezésre: igazságot szolgáltat az eretnekmozgalmaknak, leírja a pápák bűnlajstromát, bírálja a magyar uralkodóosztály gaztetteit és dicsőíti Hunyadi János és Mátyás király honvédő, az ország egységét erősítő politikáját. Prózai történeti feldolgozást írt Bonfini nyomán Heltai Gáspár is, messze felülmulva történetírói fejlettség és művészi stílus tekintetében Benczédit.

Prédikáció. A ferencesek által erősen fejlesztett prédikáció a reformátorokénál még nagyobb jelentőséghez jutott, hiszen ez volt a szóbeli agitáció leghatásosabb eszköze. A prédikációt most is igyekeznek színessé tenni, de persze már nem legendák, vagy példák közbeiktatásával, hanem az urak és a papok tetteire vonatkozó leleplező történetek elmondásával.

A legjelentősebb prédikáció-szerző Bornemisza Péter volt, akinek egyes prédikációi még ma is izgalmas és szórakoztató olvasmányok. Az énekszó útján való terjesztés érdekében az is előfordul, hogy versben adnak elő prédikációkat. Erre találunk példát Székhárosi Horvát András egyes verseiben, valamint - reakciós tendenciával - Mélius Juhász Péternél.

Tanító mese. A reformáció prózai műfajai közül irodalmi szempontból messze a legfontosabb a világi tárgyú tanító-mese. A kódexirodalom példái után Pesti Gábor honosította meg nálunk ezt a műfajt Esopus-fordításaival. Az esopusi mesék erkölcsi tanulságait a reformátorok is jól tudták értékesíteni és

T.026.52-Rsz.20.003.9.

ezért népszerűségük nem csökkent. Heltai Gáspár pedig Esopus-át-dőlgozásával a magyar világi szépprózát teremti meg.

Dráma. Utolsónak említjük meg a reformáció legjelentősebb irodalmi műfaját, a drámát. A drámának magyar földön való megjelenését az tette lehetővé, hogy a társadalmi harc teljes mértékben kiéleződött, hogy az ellentétek már egyenlő erejű pártok között érték el a feszültség magasabb fokát. Éppen ezek szembeállításának, az egymással ütköző érdekeknek tudatosítása teremti meg a drámai ellentétek magvát. Ez az új műfaj először a reformáció osztályharcai idején fejlődik ki Magyarországon, s végig tükrözi a 16. század osztályellentétzeit. A reformáció terjedésével számos helyen s egyre fejlettebb fokon jelenik meg. Bár nincsenek adataink reformáció korabeli színi előadásokról, a kor drámái nyilván a színjáték nevelő és meggyőző hatásának a felismeréséből születtek. Sztárai Mihály hitvitázó drámái, /1550 k./, Bornemisza Péter Elektrája /1558/, a Balassi-komédia /1565 k./ és a Debreceni disputa /1570/ a reformáció irodalmának legjava termését alkotják.

2. Szakhárosi Horvát András.

Élete.

A magyar reformáció legjelentősebb költőjének életéről egyetlen egy adatunk sincs. Nevét is csak versfőiből ismerjük. Fennmaradt tiz verse azonban saját élményei, benyomásai alapján, harcok közben született és így ezekből tájékozódhatunk némileg életének egyes mozzanatairól is.

Tanulmányaira nem tudunk következtetni, de azt biztosra vehetjük, hogy Nagyváradon volt szerzetes 1540 körül. Nagyvárad fontos egyházi központ, püspöki székhely és két ferences kolostora is volt. A nagyvárad ferencesek között a reformáció ádáz ellenségeit találjuk, mint pl. a Pannonia megvétele c. verséről nevezetes Csáti Demetert. Szent László király sirja révén Nagyvárad fontos zarándokhely is volt, s így állandóan tödult oda a sok egyházi ember és a papok által félrevezetett nép, amely zarándoklásával a papok jövedelmét gyarapította. Verseiből ítélve Szakhárosi Horvát nem tartozhatott a nagyvárad szer-

zetesek kiemelkedőbb, magasabb műveltségű vezető tagjai közé. Feladata a nép közötti agitáció lehetett a ferences vándorprédikátorok szokott módján: rossz ruhában járni a falvakat, a parasztok bizalmába férkőzni, szociális demagógiával becsapni őket.

Nem tudjuk hol és mikor találkozott Szkhárosi Horvát a reformáció mozgalmával, de lassan nem ő győzte meg a népet, hanem ő rá hatott egyre jobban a nép igazsága. A váradi püspökségen és a kolostorban tapasztalt erkölcsi szűlés, vagyonharácsolás, képmutatás undort váltott ki belőle és mikor betelt a pohár:

Bánta bolondságát, elrugta csuklyáját,
Hitire fogadta: soha többet nem csal.

Igy jellemzi legkorábbi versében a szerzetesélettel, a katolikus egyházzal való szakítását.

A reformációhoz csatlakozó Szkhárosi Horvát 1542-ben már a zemplénmegyei Tállya mezőváros prédikátora lett. A nép ügyéhez való megtérése nem formális dolog volt nála, hanem mély belső meggyőződés kellett, hogy áthassa, mert az elhagyott katolikus egyház legmerészebb bírálójává, az egyházi feudalizmus, a szerzetesség gyűlölettől égő ellenségévé vált. Jóvá akarja tenni korábbi hibáit és ezért minden igyekezetét arra használja, hogy felvilágosítsa a népet az egyház üzemeiről. Ennek érdekében írja számos versét is, elmondva a valóságot mindarról, amit a váradi papok közt, a kolostorban látott. Tállya a reformáció egyik gócpontjában feküdt. A hegyaljai borvidék és a szomszéd Abauj népe már korán felismerte a reformáció jelentőségét. Abaujban nevezetes prédikátorok /Farkas, Batizi, Benczédi Székely/ működtek már, amikor Szkhárosi Horvát Tállyára kerülhetett. A reformáció gyors terjedését ezen a vidéken a gazdasági-társadalmi viszonyok tesszik érthetővé. A Hegyalja híres bortermő vidék, a bor pedig Magyarország egyik legfőbb kiviteli cikke volt a XVI. században. Az észak felé vezető kereskedelmi utak is éppen erre haladtak keresztül. Ezek a kedvező gazdasági adottságok a bortermelés fellendüléséhez vezettek és ezzel együtt fokozottabb társadalmi differenciálódásra. A lakosság egyik rétege /szőlőbir-

T.026.52-Rss.20.003.9.

tokos parasztok, iparosok, kereskedők/ a polgárosodás irányában haladt, mások viszont elszegényedtek és a földesurhoz napszámos-munkára kényszerültek, vagy kevésbé jövedelmező jobbágytelken gazdálkodtak. Ennek a két csoportnak az érdekei nem lehettek azonosak és amikor Székharosi Horvát 1545-ben azt írja, hogy "Tállyán az polgárok nagy egyenletlenségben" vannak, akkor valószínűleg ennek a két rétegnek az ellentétéről van szó. Egyesítette azonban az iparosokat, parasztokat, zselléreket a földesur elleni harc.

A XVI. századi magyar nagybirtok egyre fokozottabban az árutermelés útjára, nem a szükségletek kielégítésének, hanem a zínél nagyobb haszon szerzésének az útjára lépett. A földesurak felismerték, hogy melyek a jövedelmező termelési ágak és mindent megtettek azok megszerzésére. Az ezen a területen már meginduló zselléreskedelem is nyilván annak a következménye, hogy a földesur igyekezett saját kezelésbe venni a szőlőket és a parasztot elűzte telkéről. Azoktól pedig, akik jobbágytelküket meg tudták tartani a legkülönbözőbb törvénytelen, ujjonnan kiagyalt adókkal /borfoglalás, borváltság, ostoradó, stb./ igyekeztek terményeiket, elsősorban pedig a bort elszedni. Tállya és az egész Hegyalja nagybirtokosa a Perényi-család az egyik leghírhedtebb haracosló-árutermelő nagybirtokos volt a XVI. században. Az iparosok, kereskedők, módosabb jobbágyok a polgári fejlődés lehetőségeért harcoltak, a zsellérek, napszámosok, szegényebb jobbágyok pedig magáért a létért. Az előbbieket megelégedtek volna a rendkívüli, törvénytelen adók és zaklatások megszüntetésével és vállalni tudták volna a törvényes szolgáltatásokat, a nincsteleneken azonban csak a földesuri terhek teljes megszüntetése segíthetett. A nép sorsát még elviselhetetlenebbé tette az egyházi kizsákmányolás: a törvényes tized és a legkülönbözőbb trükkökkel összeszedett egyéb juttatások. Érthető mindebből, hogy a Hegyalja és Tállya népe csatlakozott ahhoz a mozgalomhoz, amely az egyházi terhek azonnal megszüntetését ígérte, a földesurakra pedig a bibliai tanítások és fenyegetések egész tömegét árasztotta.

Ebbe a forrongó világba került Székharosi Horvát és versei után ítélve teljes erejével résztvett Tállyának a földes-T.026.52-Rsz.20.003.9.

urral vivott harcában. A községen belül a polgárosodó réteget képviselte, mint a mezővárosi prédikátorok valamennyien. Nem helyeselte a nép erőszakra is kész forradalmiságát, de megértéssel és részvétellel fordult a "szegény kapások" felé. Munkásságának részleteiről azonban sajnos semmit sem tudunk. Kivéve azt az egyet, hogy amikor az 1548 évi országgyűlésnek a reformációt elítélő határozatait támogatva Várday Pál érsek körlevelében figyelmeztette és fenyegette a papokat, hogy maradjanak meg az egyház hűségében, Székhárosi megsemmisítő válasszal utasította el az érsek kívánságát egyik kitűnő versével.

Utolsó ismert versét 1549-ben írta, hogy mi volt a további sorsa, arról semmit sem tudunk. Verseinek nagy hatása lehetett, mert számos egykorú prédikátor-író művein érezzük eszméinek és művészetének befolyását. Sőt olyan jelentős írók, mint Bornemisza Péter és Tinódi Sebestyén szintén tanultak tőle. Verseinek megőrzését is Bornemiszának köszönhetjük, aki kiadta azokat énekeskönyvében.

A polgári irodalomtörténetírás rendkívül mostohán bánt ezzel a kitűnő költővel. Szilády Áron, mikor kiadta verseit a Régi Magyar Költők Tára II. kötetében elismerően szólt ugyan róla és talán még egy kis túlzással állapította meg, hogy "egy új Dózsa György mellett hihetően vállalkozott volna Lőrinc szerepére". Szilády után azonban mintegy 80 éven át a magyar irodalomtudomány nem tartotta szükségesnek Székhárosi Horvát verseinek a feldolgozását.

Művei.

Székhárosi Horvát Andrásról 10 verset ismerünk. Tulnyomó részük agitációs, vitatkozó hangú és csak egyetlen egy, a "Vigasztaló ének" enged helyet a feloldódásnak is. Marcos költészet ez, mellyel költője a nép harcát támogatja az egyházi és világi feudalizmus ellen.

Legkorábbi versei az Huberi szerzээрől, az Anti-krisztus országa ellen és a Kétféle hitről az egyházat támadja. Székhárosi ezekben a költeményekben a saját élményeiből kiindulva igyekszik bemutatni a népnek, hogy a katolikus papok mester-T.026.52-Rsz.20.003.9.

kedései, általában az egyház szertartásai, dogmái mind a nép megkárosításának a célját szolgálják. Ezért sorra kerül az Emberi szerzésről címűben a szerzetesség leleplezése, majd az Antikrisztus országa ellen címűben a szentek kultusza és a papnótlenség, végül a Kétféle hitről a katolikus szertartások gunyos kritikáját adja a liturgiai év sorrendjében /karácsonytól-pünkösdig/. Megfigyelhető ezekben a versekben, hogy Szkhárosi az egyéni tapasztalatok, élmények, saját korábbi tetteinek önkritikus szemlélete mellett, hogyan válik a leleplezés egyre szélesebb skálájúvá. A Kétféle hitről című vers már az egész világ vakságáról beszél és a szorosán vett egyház-bíráló tárgy mellett feltűnik itt már a világi feudalizmus és az ország függetlenségének, a török-német uralomnak a kérdése is.

Következő három versében tovább fejlődik költészete és a tályai élmények hatása alatt most már elsősorban a világi feudalizmus ostromozása kerül verseiben előtérbe, illetve az ország politikai helyzete. Az fejedelemségről és Az fősvénységről című 1545-ben írt verseiben a nagybirtokos főurakat, valamint azok legfőbb bűnét a kapzsiságot, a féktelen vagyonszerzést leplezi le a nép szemével. A két évvel később írt Az átokról ezt a gondolatmenetet folytatja és az urak bűneiért isten rettenetes bosszuját helyezi kilátásba: a török el fogja nyelni az országot.

Az 1546-ban írt Az istennek irgalmasságáról, a Pál érsek levelére való felelet 1548-ból és utolsó verse az 1549-ben készült Panasza Krisztusnak többnyire megismétli, új meg új oldalról fejti ki egyházellenes kritikáját, most már mindig szervesen összevonva a világi feudalizmus elítélésével és a török veszély kérdésével.

A guny, a komor bírálat hangja csak a Vigasztaló ének-ben csitul el, melynek szerzettetési évét nem ismerjük. Itt a kicsiny, de "királyi nemzet", a magyarság, sorsában való bízakodás, hazafias optimizmus szólal meg megkapó liraisággal.

Szkhárosinak mind a tíz verse a reformáció harcaival van tehát a legszorosabb összefüggésben. Igyekezett ezért eszméi

tolmácsolásához a néphez közvetlenül szóló műfajokat választani. Versei agitációs fegyverek és jó részük nem más, mint versbe szedett prédikáció. Szkhárosi így a ferences prédikáció formáját fordítja most az egyház ellen rendkívüli erővel. A Kétféle hitről, a Fejedelemségről, a Fösvénységről, az Istennek irgalmasságáról című versei feltétlenül ilyen prédikáció-jellegűek. Szilárd szerkezete van ezeknek az énekeknek. Rövid, erőteljes lirai bevezetés után általában rátér a bibliának az illető tárgyra vonatkozó idézeteinek a közlésére, majd azokat kifejti, alkalmazza a magyarországi viszonyokra. Ez a szerkezet néha nagyon világossá és áttekinthetővé teszi a verset, de ez a kompozíció természetesen nem művészi jellegű. A művészetet a vers részleteiben, stílusában, képeiben, ábrázolásmódjában kell keresnünk.

Felhasználja Szkhárosi a reformáció egy másik műfaját a zsoltárt is, ilyen a Vigasztalo ének, és ilyen szándékában a Panasz Krisztusnak is. Ez utóbbiban azonban a támadó, vitatkozó, leleplező tendencia teljesen szétöri a zsoltár műfajkereteit és vitairattá alakítja át a verset. A Pál érseknek adott válasz már jellege /egy levél cáfolata/ folytán sem lehet más, mint versben irt vitairat.

Megtalálhatók Szkhárosi verseiben bizonyos irodalmi műfajok nyomai is. Az Emberi szerzésnek a szerzetest leleplező gunyos nangu leírása, vagy az antikrisztus országa ellen és a Kétféle hitről egyes a papok életét megörökítő és megjelenésükben leleplező erejű jelenetek mutatnak némi hasonlóságot Apáti Ferenc Jagello-kori cantilenájához, vagyis az egyházgunyoló szatíra, a különösen egyetemi diákok között divatozó úgynevezett vágáns költészet hagyományához. Az a mód, ahogy az Emberi szerzésről a szerzetes alakját bemutatja, nem mondva meg kiről van szó, de a népi találós mesék mintájára úgy mutatva őt be, hogy mindenki ráismerjen, feltétlenül ilyen típusú versek elterjedtségére utal a magyar énekmondók, diákok között.

Szkhárosi Horvát ha kapcsolódik is bizonyos műfaji előzményekhez /ferences prédikáció, zsoltár, stb./ ezeket tovább fejleszti az előtte álló feladatok hatása alatt. A verses prédikáció reformáció-korabeli műfaját egyenesen ő képezi ki. Legnagyobb T.026.52-Rsz.20.003.9.

szerűbb versében, az Átokról szólóban pedig egyenesen új műfajt is teremt. Ez az éneke nem más, mint Mózes bibliai átkának a rendkívüli erővel való tolmácsolása, majd az átok alkalmazása a magyar viszonyokra. Itt tehát nem prédikációszerűen jár már el, a biblia itt nem csak egyszerű kiindulópont, textusok gyűjteménye a számára, hanem egy összefüggő hosszabb bibliai szöveget ültet át a magyar nyelvre. Ezt azonban oly kiválóan teszi, és oly kitűnően tudja az ószövetségi átok szellemében és stílusában azt a magyar helyzetre alkalmazni, hogy ezáltal új műfajt teremt, az "átok" műfaját, melyre a reformáció irodalmában nincs is több példa.

Verseinek konkrét tartalmi elemeit a korabeli valóságból veszi át, saját élményei, saját megfigyelései alapján. Verseiben ezért benne van a XVI. századi katolikus kolostor, a katolikus templom, a mezőváros, a falu, a szántóföldön dolgozó ember egész élete a nép szemlélete szerint formálva leleplező gunnyal, vagy részvétellel. Igen sok elemet vesz át Székésszentgyörgyi a néphagyományból is. A korabeli élet megörökítése során népszokások, néphagyományok egész sora bukkan elő egyes énekeiben.

Ennek az élmény és tapasztalatanyagnak az eszméi beállításában a nép szemléletének spontán érvényesülése mellett természetesen irodalmi forrásokat is használ. A főurak leleplezésénél szemmel látható a ferences prédikációknak a tartalmi hatása is. Csakhogy míg ott az urak támadása megtévesztő, demagóg célból történt és az urak támadását az egyház védelmével köttették össze a ferencesek /pl. Pelbárt/, addig Székésszentgyörgyinél az urak bírálatára összegyűjtött érvek és bibliai idézet - gyűjtemény az urakra, mint az egyházzal egy hurok pendülő ellenségeire szorulnak.

A reformáció tanításait, elvi szempontjait Ózorai és Farkas művei alapján érvényesíti Székésszentgyörgyi. Módszere neki is az, ami Ózorainak: a katolikus vallás minden tanítását, az egyház minden szertartását, a papok minden tettet úgy mutatja be, mint a nép becsmárására irányuló törekvés egyik megnyilvánulását. Ózorai elvont tételeit azonban Székésszentgyörgyi megjeleníti, élővé teszi a művészet eszközeivel. Sajátos terminológiája /pl. "embe-ri szerzés" stb./ szintén Ózoraire megy vissza és ugyanígy a T. 026.-52-Rsz.20.003.-9.-

világ két táborra, a Krisztus és Antikrisztus országára, a "kétféle hitre" való felosztása is. Farkasnak történetiszemléletét köszönheti: a töröknek, mint Isten büntető eszközének a szerepét az Átokról-ban ugyanugy érvényesíti, mint elődje, sőt ebben a versében néha tömören meg is ismétli Farkas zsidó-magyar történetpárhuzamait.

Szkhárosi irodalmi forrásai között végül külön meg kell emlékezni a bibliáról, melynek láttuk nagy szerepét prédikációtípusu verseiben és műfajalakító hatását az Átokról-ban. Szkhárosi - mint a reformátorok általában elsősorban az ószövetségnek, különösen a prófétai könyveknek a kegyetlen hatalmasokat leleplező részeit használja fel énekeiben. Az ő magyar tolmácsolásában ezek az idézetek még hatásosabbak, még nagyobb erejűek. Nem tűnnek ezek erőszakoltan odahelyezett részeknek, hanem teljesen belesimulnak Szkhárosi gondolatmenetébe, ha nem mondaná meg, észre sem lehetne venni sokszor, hogy bibliai idézetről van szó. Ezekhez a bibliai utalásokhoz azért fordult, mert a korabeli olvasó, vagy hallgató előtt ezzel szavainak a hitelét erősítette éppenugy, mint régebben a husziták tették azt. A bibliából mindig a nép harcai szempontjából kedvező megállapításokat veszi át, harci fegyverként alkalmazza tehát.

Verseinek eszmeisége.

Szkhárosi Horvát munkásságának egyik legfőbb értéke verseinek magasfoku eszmeiségében, szinte valamennyi író-kortársát felülmúló eszmei tisztánlátásában van. A Panasz a Krisztusban című versben félreérthetetlenül megfogalmazza, hogy kik a nép ellenségei:

Hatalmas urak és fejedelmek,
Papok, püspökök és szerzetesek.

Es a világos, egyértelmű állásfoglalás jellemző rá a legtöbb esetben. Világosan látja - amint ez az idézet is kifejezi - az egyházi és világi feudalizmus egységét. Ezt hangsúlyozza a Kétféle hitről-nek az a sora is, mely szerint "Fegyverrel őrzi pápa ő szentségét". Az egyház tehát, mint erőszakos szervezet

is megjelenik nála.

Szemlélete nagy mértékben politikus. A feudalizmus bírálata nemcsak a megfelelő vallásos áttételben nyilvánul meg, hanem nyíltan és közvetlenül világi módon is. Kitűnő szót is talált a Mohács utáni anarchia jellemzésére: "fejetlenség" és ezt a fejetlenséget, ennek szörnyű következményeit minden köntörfalazás nélkül tömören és világosan tudja előnk állítani. A Fejedelemségről szóló versében bibliai idézetek alapján elmondja, hogy milyen rettentő büntetés vár az urakra, majd így folytatja:

Ekképpen járnak az kegyetlen urak,
Kik hivataljokban igazán nem járnak,
Csak egymásra törnek és mindent pusztítanak,
Isten mondásával semmit nem gondolnak.

Szkhárosi politikai éleslátására és kifejezésének pontosságára vall ez a négy sor. Az, hogy az urak "hivataljokban igazán nem járnak", arra mutat, hogy a főnemesség nem teljesíti társadalmi s nemzeti funkcióját, élősdi test az országon; az, hogy "csak egymásra törnek", jelenti a feudális anarchiát; s az, hogy "mindent pusztítanak", a fejlődés elakadására, a termelőesszükők pusztulására utal.

Néhány verasszakkal lejjebb azt is világosan kimondja, hogy a feudális anarchia miatt bukott el az ország függetlensége: minthogy köztetek, főurak, nincs szeretet, egyesség:

Im reátok szálla vakság, szemtelenség,
Játszik tivéletek az pogán ellenség.

A fővenységről szóló versében ezt a gondolatot még jobban kifejti, még világosabban mutat rá a folyamat lényegére. Az a tény, hogy az urak általános jellemzése /Az fejedelemségről című versben/ után az urak egyik bűnét, a harácsolás, kapzsiság értelemben használt "fővenység"-et külön kiemeli és róla külön verset ír, arra mutat, hogy ezt a bűnt tartja a legnagyobbnak, ebben látja végső fokon minden baj forrását. Ez pedig nem más, mint a feudális osztály magatartásában a gazdasági okok felismerése. Szkhárosi ezzel világosan rámutat arra, hogy ez anarchia, a nép szenvedésének a végső oka az urak birtokszerző és vagyon-

halmozó tevékenységében rejlik. És ez pontosan ráillik a Mohács utáni évtizedek főuraira. Pontosam felsorolja ebben a versében Székéárosi mindazokat a törvénytelen adókat, mesterkedéseket, melyekkel az urak, az árutermelés megindulása idején jövedelmeiket gyarapítani igyekeztek. A fősvénység félreérthetetlenül az uralkodóosztály tulajdonsága, erre mutat ennek a bűnnak a megismerésére is: nagy hasu "nagyságos urnak" nevezi és nyíltan ki mondja, hogy csak a "munkás jámboroknak nincs nálad tisztesség", világosan utalva a föld népének elnyomatására.

Est az elnyomatást azonban nagy költőiséggel ábrázolja is: itt olvashatjuk a kissákmányolásnak első olyan költői ábrázolását, mely tartalmilag is pontos, művészetileg is jelentős.

Neked fáradnak mind az szegény szántók,
Nagy éhen szomjan tereád kiáltók,
Neked verejteznek az szegény kapások,
Teneked fásódnak az szomju halászosok,
Neked sütköszódnak az futó vadászok.

Sok hort fősvénység, hamisság! bégyűjtesz,
Nagy sok föld busát az földbe rakentessz,
Kivel nagy szükségét mindeneknek tessesz,
Vajjon s hova lessen mennyi kincset gyűjtesz?
Szent Dávid azt mondja: nem magadnak gyűjtesz.

Az szegény népnek erejét elveszed,
És munkájokkal az férgeket töltöd;
Drágaságot mert vársz, azért el nem költöd,
Átkosott vagy, hogy az busát így vesztegeted,
Bölcs Salamon írja, neha nehéz neked.

Meg nem mondhatom neked minden dolgod,
Bűdös boróddal az népet bosszúsítod,
Elvessz márháddal őket sanyargatod,
Férgecs szalonnádót mind reájok osztod,
Szenvedőt, halandót mind reájok hanyod.

A földesurak fősvénysége hajszolja az embereket, az urak elveszik a parasztok jó busáját és spekulálnak vele. Ugyan-

akkor a romlott készleteket: a bűdös bort, a beteg marhát, a férges szalonnát a paraszttal vétetik meg. Joggal mondja a költő, hogy a fővénység miatt "nem élhet ... az nyomorult község".

Azzal, hogy felsorolja a kalmárságot, szekerességet, a vargaságot, a molnárságot, mint akik mind a fővénység igájába kerültek, Szkhárosi arra is rámutat, hogy a mezővárosi iparosok és a falusi parasztok egyformán a feudális kizsákmányolás alatt állanak.

Itt a fővénységről szóló versben még világosabban jelenik meg az a gondolat is, hogy az urak bűnei okozzák az ország pusztulását, a török előnyomulását. A fejedelemségről beszélve ezt általánosságban az anarchiával kapcsolatban mondta ki. Itt azonban pontosan rámutat a fővénység szerepére, vagyis arra, hogy az urak vagyonszerzése és pénzhalmozása az, amely lehetetlenné teszi az ország védelmét; a megazemélyesített fővénységnek nemcsak azt vágja a szemébe, hogy a népet nyomorítja, hanem azt is, hogy "nagy szűgyenbe hozta jó Magyarországot", majd félreérthetetlenül állapítja meg:

Mind ez világot fővénység elfutád,
Görögországot lám mind elpusztitád,
Jó Magyarországot nagy szűgyenben hosád,
Az sok pártolókkal mindaddig dulatád,
Mignem Buda várát pogán kézbe adád.

Nyílt számonkérése ez azoknak a politikai bűnöknek, melyek a feudális anarchiából, ennek is egyik főokából, a kapzsiságból erednek.

Szkhárosi eszméi tisztánlátását és a kérdések történeti összefüggésben való szemléletére meglévő képességét dicséri az is, hogy utal a korábbi eretnek-hagyományokra is. Egyik versében a prédikátorokat kapcsolatba hozza a huszita pikárdokkal. Mindennek ellenére nem hiányoznak költészetéből, politikai, társadalmi szemléletéből a korlátok sem. A fejedelemségről szóló versében írja:

Mind eltanulták az nagy hamisságot,
Urak, nemes népek, az szegény parasztok,

Minémük az urak, olyan a parasztok,
Az urakhoz képest mind keresik poklot.

Nem tudjuk, immár, mely felé hajoljunk,
Urak, miattatok mind bolygóban vagyunk ...

Valóságglátásról is tanuskodnak e sorok: Szkhárosi észreveszi a parasztban is meggyökerező vagyongyűjtési szándékot, ugyanakkor azonban pesszimista hangot is üt meg, az egész világot bűnösnek találja, mindenfelől üzöttnek érzi a nép érdekében szóló prédikátort. E pesszimizmusában van valami a polgári ingatagságból: nem egyszer s mindekorra áll ki a nép mellett, hanem csak az adott történelmi helyzetben. Husz évvel később a parasztság fegyveres felkeléseitől való félelmükben a mezővárosi polgárok, élükön a prédikátorokkal, a másik félhez, az urakhoz hajoltak. Szkhárosi idején erre még nem került sor, az ő költészete még egyértelműen haladó, ha benne van is az esetleges későbbi megalkuvás csirája.

A "nem tudjuk immár, mely felé hajoljunk" sor kétségtelenül az ingatagságnak a jele, de egyben a keresésé is, amaz erő keresésének, amelyik kivezetheti az országot a feudális anarchia szürzavarából. Ezt az erőt Szkhárosi a nép igénye szerint keresi: minden bíráló szava mögött ott van a közösség szemlélete, vágya. Kétségtelen, hogy Szkhárosi a parasztok felé hajol. Mindamellett az irányító politikai erőt nem a parasztságban látja. Nem itéli el eleve a fejedelmi hatalmat, nem száll síkra az egész feudális kizsákmányolás rendszere ellen, csak a törvénytelen sarcolásokat itéli el. Mint mondja: "Törvény adó-tul Szent János meg nem tilt, De méltatlanságtul mindentül itt megtilt". A feudális anarchiával tehát csak egy rendezett feudális társadalmat állít szembe, a gonosz fejedelmekkel szemben az "igasságos" jó fejedelmet. Nem más ez, mint a centralizált monarchia követelése, ami pedig megfelelt az egész társadalom érdekeinek.

Szkhárosi tehát nem forradalmár költő, versei végén nem az urakkal való leszámolást követeli, hanem igyekszik őket megtérésre buzdítani. Szkhárosi hangja, stílusa azonban feltét-

lenül forradalmi bátorságu, forradalmi erejű és forradalmasító hatása. A feudalizmus erőinek a verseiben olvasható kiméletlen leleplezéséből a nép nem azt a következtetést vonhatta le, hogy az uraknak meg kell térniök, hanem azt, hogy el kell őket pusztítani. Szkhárosi a mezővárosi prédikátor tudatosan a reformáció lényegében polgári álláspontját közvetíti, de művészetével a nép, a valóság hatása alá kerül és a művészi ábrázolásmódban olyan erővel érvényesíti a nép forradalmiságát, hogy teljesen valószínűtlenné válik a versek végén kifejezett óhaja, hogy az urak térjenek meg.

A reformációnak ez a nagy költője tehát világosan megfogalmazva is meglepő tisztánlátásról tesz tanúságot a politikai, társadalmi, sőt gazdasági kérdésekben. Verseinek eszméiségét azonban különösen a művészi ábrázolásmód mélyíti el, teszi még fokozottabban népivé és következetesen antifeudálissá.

A művészi ábrázolás Szkhárosi énekeiben.

Szkhárosi Horvát igen változatosan tudja alkalmazni a művészi eszközöket mondanivalója minél hatásosabb kifejezésére. Az egyik ezek közül a guny, mellyel különösen az egyházi alakok és jelenetek megformálását tudja kiválónak tenni. Már első versében, az Emberi szerzésről címűben így mutatja be a szerzetes alakját egy szatirikus jellemrajz keretében, a találós mesék megoldásával:

Hosszu ráncos ruhát és cafrangot visel,
És mind téle-nyárba szór koszorut visel,
Alázatosan jár, de rakva miregvel.

Barlangban lakozik, bömből éjjel-nappal,
Gyakran fejét hajtja, azval sokat megcsal,
Csodára kik futnak, megjőnek nagy kárral.

Barlangból ha kijő, alánézve kullag,
Álnokságot gondol, de kétfelé hallgat,
Ahová beférhet, ott bizon nagy kárt hagy.

Édes, szépbeszédő, hogy angyalnak vélnéd,
De végre ment megcsal! ha eszedbe vennéd,
Bizton te vigyáznál, magad megőriznéd.

Távol ha tekénted, olyan mint egy méhkas,
Ha hozzá közel mégy, olyan mint egy agg sas,
Vaj! puhán övedzett ragadozó farkas.

Szkhárosi rendkívül jellemzőerővel ábrázolja mozgásán, beszédén, magatartásán keresztül, a multból fennmaradt el-
lenséget. E jellemzést egyrészt a közvetlensége, népi erejű
szemléletessége, másrészt tömörsége /a 3. sorok mintegy a leleplezését adják annak, amit az első kettő szinten mutatott: így
egyszerű az ábrázolásban a szemléletes és az ítélő, bíráló elem/
teszi művészivé, de nagyon jellegzetes is, hogy a szerzetes bemutatását úgy kezdi, hogy nem mondja meg, miről van szó:

Egy ellenség köztünk ...
Ez nagy ellenséget nagyon sokan szeretik,
Nem tom minek híjják, kötélvel övedzik,
Asszó fába oltott, de két kézzel eszik.

Ez a talányos, de mégis félreérthetetlen ábrázolás
a maga gunyos, szatirikus kifejezéseivel /bömböl, kullag, cefrangot visel stb./ már ebben az első versében komoly művészi tehetséget árul el.

Az a jelenetszerűség, meglevenítő képesség, amely
itt megnyilvánult számos más kitűnő részletet is eredményezett.
Különösen a Kétféle hitről egyik kitűnő részletét kell ehhez bemutatnunk.

A főjtről ír s miután Cibere bán és Konc vajda bőjti
játékos népszokását felidézi, ezt mondja:

Oh mely szemérem /- szégyen/ ez a sós szalonnának,
Az disznó soldarnak, hogy füstön hallgatnak,
De csak lencse, borsó tisztességben vagynak.
Az szegény kapások halat nem kapnatnak.

Reggel a papok ha bőjtökben felkelnek,
Kelletlen az haltul igen birbitelnek,
Sok precest olvasnak, egyházat kerengnek,
Honnét halat hoznak, mindenfelé néznek.

Vajki okosok akkoron a barátok,
Pénzt ők nem hordoznak, de kezekben szatyrok,
Hosszu olvasójok ő nyelve, hallójok,
Nagy sokat akkor kong ő hangos harangjok.

Milyen tömör, a kolostor életét megelevenítő és egy-
uttal hatásosan kigunyoló az a versszak, melyben a szerzetesek
reggeli foglalatosságát, imádkozás közben is az evésre gondoló
észjárását mutatja be. Milyen mozgalmassá teszi ezt a kis jele-
netet a sok jól megválasztott ige.

Nyilvánvaló, hogy ezt a jelenetet személyes tapasztal-
talból ismerhette jól a valamikor szerzetes Szkhárosi. De itt
már nemcsak a személyes tapasztalat beszél: kívülről és bizo-
nyos távolságból nézi már Szkhárosi a szerzetesek életét, s ez
az időben való eltávolodás a szerzetesi élettől közeledést, a-
zonosulást jelentett a néppel: itt egészen nyíltan a "szegény
kapások" szemével bírálja az egyházat, iszseretein és élményanya-
gán át bírálja, leplezi le az egyházat. Mennyire élesen mutat
rá, hogy a papok nem pénzen szerzik meg ennivalójukat, hanem
olvasójukkal, ámitó eljárásaikkal szedik el a néptől az élel-
met. A szegény kapások ezért kénytelenek a bőjtben csak lencsét,
borsót enni; a húst megtiltják nekik, a halat pedig a papok e-
szik meg. Az egész bőjt tehát egy ügyes trükk a parasztok be-
csapására: ez Szkhárosi sorainak a tanulsága, egy kis gunyos
jeleneten keresztül.

Ugyanebben a versben más vonások is arra mutatnak,
hogy szemlélete mennyire a dolgozó nép szemlélete. Jellemző,
hogy egy-egy futó leírásának remek soraiiban olyan jelzőket, for-
dulatokat alkalmaz, melyek a dolgozó, de kiéhezett, bortól-ga-
bonától elzárt nép szemléletét villantják meg gonosz urairól:

Honnét tanulnád te, hogy a szent Márk napján,
Tétova kerengsz a jó gabonákban,

Keresztjáró héten itt kullagsz az rozsban,
Viseled az bálvánt Urnapján árnyékban.

A tétova kerengés, a kullogás az, ami a pap mozgásában leginkább feltűnik, a munkátlan mozgás a természetben. Ezekben a sorokban a dolgozó nép indulatát kifejező költő haragja van, akinek szemébe tűnik a papok dologkerülése.

A guny hatásos alkalmazásának van Szkhárosinál egy másik formája is, nemcsak a jelenet-alkotás. Gyakran a racionalis megfontolásból eredő metsző gunnyal leplezi le az egyház ténykedését. Így teszi nevetségessé a szentek segítségül hívását az Antikrisztus országa ellen című verében /hogyan adhatna a vakon született szent Ottilia segítséget a vakoknak?/, valamint a Kétféle hitről-ben is, ahol az egyház szertartásait ördögösségeknek, babonáságoknak minősíti. A leghatásosabban azonban a Pál érsekhez szóló versében használja ezt a természetes racionalizmusból eredő gunyt.

A világi feudalizmust bíráló verseiben a guny hangja háttérbe szorul és helyet ad a szenvedélyes gyűlöletnek. Gunyos fordulatot használ, amikor megszemélyesíti és nagy hasu urnak nevezi a "fösvénységet", de ez a gunyos fogás itt alárendelt szerepű és arra szolgál, hogy az így megszemélyesített bünnel szentől szembe nézhessen a költő, ne harmadik személyben, bizonyos ténymegállapító hangon, hanem második személyben megszólítva, közvetlenül támadhassa. Ez a tegező fordulat már a fejedelemségről szóló versben is általános. Megvolt ez már Apáti versében is, de Szkhárosi különösen nagy hatásúvá tette ennek a nyíltan szentől-szembe leleplező, korholó fenyegető hangnak az érvényesítését. A tegező megszólítás, a szenvedélynek, haragnak, gyűlöletnek a pátozsa azáltal válik különösen nagy hatásúvá, hogy Szkhárosi állandóan fokozni tudja mondanivalójának erejét. Ugy állítja össze öszövétségi részleteit és a maga mondanivalóját, hogy egyre fenyegetőbbé tegye stílusát. Pl. a "Fejedelemségről" 105-121. sorban így kezdi: "A fejedelmek kegyetlenné lettek"; a következő versszak már így kezdődik: "De még nyilvánban Ezékhiel mondja: Prédáló farkasnak, vérontónak mondja", a harmadikban már maga isten panaszkodik, a negyed- s ö-

tődik annak megállapításával kezdődik, hogy "Rötenetesség itt az isten mit mond".

Ennek a támadó-leleplező-fenyegető ábrázolásmódnak a legnagyobb szerűbb példáját Az átokról című ének szolgáltatja. Ez a vers művészi szempontból a legkiválóbb, legegységesebb, legjobban kidolgozott. Nézzük meg részletesebben.

Első felében Mózes V. könyvének hatalmas átkát írja át, ragyogó s az eredetit kiegészítő, fokozó stílusban. Már az első versszak, a hangítás is világosan utal a megdöbbenésében meguszóladó, mélyen elcsodálkozó s megrettenő ember lelkiállapotára:

Rettenes ez világnak mostan minden dolga,
Csudálatos nagy vaksága és hatalmassága,
Nem fog rajta az istennek semmi igazsága,
Sem haragja, sem csapása, sem irgalmassága.

A feudális társadalom és az isteninek mondott társadalmi igazság ellentéte, melyről itt beszél, isten átkában fejeződik ki. Az 5. versszaktól kezdve Mózes szavait írja át. A legszébb versszak, amelyben a fenyegetés a legmegindítóbb:

Ércé válik fejed felett a szép csillagos ég,
Vassá válik talpad alatt az nagy jó zeiros föld.
Por-harmatot, hamu-essőt isszik az asznu föld,
Megrepedez, úgy panaszol reád az szomju föld.

Az embert, aki a földön s a földből él, s akinek végső látása a "szép csillagos ég" lehet, éppen assal bünteti, hogy az élet eme legtagabb kereteitől, a szabadság, az élet, a fejlődés utolsó s legtagabb biztosítékaitól is megfosztja. S hogyan? Ugy, hogy azt, ami levegős vagy tenyessé volt, a legellenállóbb, a legkeményebb anyaggá változtatja: ércé és vassá. Mintegy börtönbe, a világmindenség börtönébe zárja a szabadságra vágyó embert. Az ércé keményedő ég képében azt is kifejezi, hogy az égi, isteni hatalom hajlíthatatlanná vált, a könyörgés már nem használ. A kiaszott föld csak hamut isszik, megrepedezik a szárazságtól és a számtalan repedésen keresztül törnek elő panaszai

a bűnös világra.

Börtön ez, kétségtelenül s efelől a folytatás semmi kétséget sem hagy. Azzal a fogsággal, rabsággal folytatódik, mellyel Mózes fenyegette a zsidó társadalmat s amely rabság oly tökéletesen ráillik a magyarság helyzetére.

Ad az isten ellenségnek tégedet kezébe,
Eloszlatol mindenfelé sok ország szegibe,
Az vadaknak, madaraknak te esel körmökbe,
És nem leszen, te testedről ki őket elűzze.

Idegen nép országodban nyakadra ül neked,
Tisztessége nagyobb leszen hogynemmint teneked....

Ez az idegen nép minden termékedet elfogyasztja, vá-
raidat lerombolja, birodalmad megsemmisíti, sőt olyan éhínségbe
dönt, hogy a megszületett gyermekeket fogják az anyák titkon
megenni.

Eddig tart Mózes átká. Ezután következik a vera má-
sodik fele, melyben Szkhárosi nyíltan kimondja a bűnök mibenlé-
tét és okait.

Nagy bőséggel ugyan nyilván jargal a hamisság,
Mindennemű uzsarosság, kalmárság, csalárdság,
Méltatlanság az föld népén, hamis hatalmasság,
Egyiptomnak rabságában esik Magyarország!

A büntetésnek, a török hódításnak oka elsőrendűen a
parasztság, a dolgozó nép elnyomása, s kik a felelősek ezért?
Szkhárosi így válaszol:

Romlásinknak egyik oka fejedelmek vattok,
Nagy óhajtván mind ez ország panaszol rejátok,
Kémélletlen az föld népén csak hatalmaskodtok,
Az istennek tisztességét nem óalmazzátok.

A "jó királi felség"-et kívánja Szkhárosi, tehát az
állam egységének helyreállítását. Csak ezáltal szabadulhatunk
meg a török veszélytől. Ennek a haladó politikának éharocsa

pedig Szkhárosi szerint a prédikátorok serege: Isten u.i., mint azelőtt a zsidóknak

Sok rendbeli prédikátort most kildött közinkben,
Kiáltatja, hogy ne éljünk ily fejetlenségben...

A tanulság tehát: csak a reformáció elfogadása mentheti meg az országot, mert a reformáció győzelmétől az állam egységének, a jó fejedelemségnek a helyreállítása várható. Ezzel megszűnik a fejetlenség is. A vers azzal az istenhez intézett kéréssel fejeződik be, hogy "Adj miközénk igazságos fejedelemséget."

Fő művészi eszköze mindennek kifejezésére elsősorban a bibliai parafrázis. Átirja, súlyos képekkel gazdagítva Mózes átkát, s felhasználja - a vers második felében - Farkas András párhuzamát, összehasonlítva a magyar nép történetét a zsidóval, mely hasonló bűnökért szintén azzal bünhődött, hogy idegen hódítók zsákmánya lett. Az ószövetségi bibliai hangot tehát teljesen összeszővi az aktuális helyzet kifejezésével.

A legmagasabbra fejleszti itt azt a tegezőmegszólító második személyű fordulatot is, melyet már első verseiben próbalálgatott, de sikerrel, nagy hatással csak Az Fejedelemségről címűben alkalmazott először. Az átokról szóló énekben végig, mindenkihez, akihez fordul, így beszél: a bűnös néphez, a gonosz fejedelmekhez, istenhez egyformán a személyes szembenállás erejével szól. A tanításnak, az agitációnak nincs ennél hatásosabb formája, különösen akkor, ha a szerző mindig úgy szólítja meg, közvetlenül a vele szembenállókat, hogy érezteti azt a közösséget is, amelynek nevében beszél. Egy ilyen szép hely az, amelyikben híveiről ír, arról is, hogy velük, a néppel tart, s belefonja szavaiba azt a nagyszerű hasonlatot az érc-égről, a szomjuhozó földről, amit az előbb olvastunk:

Jól látjátok ő nagy torkát dühös döghalálnak

Az szegén föld szomjuhozik gyakorta miattunk,
Ércé tötte mert az eget az mi gonosz bűnünk,
Az nagy portól amit szólhat, azt mondja műnekünk:
Ha bűnünkből ki nem térünk, semmit nem ad nekünk.

Nyelvi eszközei is az átok komor hangjához illenek. Nem gunyolódik itt, hanem csak népi nyerseségű, tömör metaforáit használja fel a jellemzésre: "ő fő leszen, te fark léssesz" - mondja az idegen rabság idejéről, "Miként a vak a délszinen ugyan tapogattok" mondja a tanácskozó főurakról a hitetlenségüket, meg a ránk tekintő istent pár szóval így eleveníti meg:

Azt tudjátok, hogy az isten megvénhödt már, nem lát,
De nem aloszik, rejánk pislag, nuha sok bosszút lát,
Idgyól látja ez világnak minden álnakságát.
Majd levágja az fejezével az gonosz termő fát.

Valami paraszti, reális elképzelés van ebben az öregedő, pislogó, isten-alakban.

Változatos művészi eszközökkel, és - amint az elemzés is érezteti ezt - többi verseivel ellentétben zárt művészi kompozícióban ostromozza itt a magyarság bűneit.

Nyelvi, ritmikai szempontból is ez a verse ível a legmagasabbra. Székérossi költői nyelve részben a népnyelv, részben az ószövegségi bibliai nyelv elemeiből alakult ki. A népnyelv izes gazdagsága, fordulatossága összeforr verseiben az ószövegség ünnepélyes és sokszor költői szárnyalású soraival. Mivel a bibliai parafrázis ebben a versben a legteljesebb, ez a nyelvi összeforrás is itt érvényesül a legnagyobb erővel.

Verseinek ritmusa egyenesvonalú fejlődést, fokozatos gazdagodást és a mondanivalóhoz való igazodást mutatja. A Kétféle hitről c. versét négy soros versszakaszokban írta, a sorok kétütémű, 12-ös sorok voltak. Az Antikrisztus országa ellen címűben 3 soros volt a strófa és 5 + 6 osztásúak voltak 11-es sorai. Az Fejedelemségről címűben egyesíti a 11-es és 12-es sorokat, de úgy, hogy az első sort, mint hangsúlyosat, ritmikailag is megkülönbözteti a további háromtól, az első kiemelt, tartalmilag is hangsúlyosabb sort 5 + 6 osztású 11-es formában írja, a további 3 sort 6 + 6-os 12-ösben. Következetlensége alig van. A strófa testének finomabb, dallamosabb kiképzése is arra vall, hogy a költő szélesebb, gazdagabb mondanivalója esztétikailag is továbbfejlesztő hatása.

A Fösvénységről-ben újra továbbfejlesztette strófáját. Az Fejedelemségről első, 11 szótagos sorát megismétli, úgy hogy 5 soros versszakaszainak első két sora 11-es, a másik három 12-ös. Ezzel az első két sor lassabb zengésűvé lett, a következők valamivel gyorsabbakká: jól illik ez a panasz és a vád hangjához, gondolataihoz.

Az Átok ritmusa végül betetőzi ezt a fejlődést. Itt nem a szokott 11-es és 12-ös sorokat, hanem 14-eseket találunk és ez rendkívül ünnepélyes és erőteljes ritmusba zárja a mondanivalót. A sorok 4 + 4 + 4 + 2 szótagosztásnak, ennél fogva valami feltartóztathatatlan hömpölygés, egyenletes hullámváz benyomását keltik. Ez a ritmus, ahhoz a tartalomhoz, amit kifejez, jól illik: maga a költő is egy nagy árvizhez hasonlítja a bűntetést, valami feltartóztathatatlan, könyörtelenül pusztító lát benne.

Szkhárosi Horvát Andrásnak mind a 10 verse megmutatta, hogy költészetében az elnyomott és kizsákmányolt magyar népvágait, törekvéseit fogalmazta meg. Különös élesen és költőien jellemezve - először a magyar irodalomban - a dolgozó nép elnyomtatását, kizsákmányolását ábrázolta. Bár látható Szkhárosinál bizonyos következetlenség, ez nem változtat azon, hogy a nép oldalán álló, az elnyomók ellen szenvedélyesen harcoló költőről van szó.

3./ Sztárai Mihály.

Élete.

Szkhárosi Horvát mellett a mezővárosi reformáció legjelentősebb írója Sztárai Mihály volt. Valószínűleg Páduában tanult a valószínűleg zemplénmegyei származású. 1524-ben Pálóczi Antal zempléni főispán udvari papja volt, mint ferencrendi szerzetes. Urával együtt vett részt a mohácsi csatában; Pálóczi ott veszett, de Sztárai megmenekült. Amikor visszatért Sárospatakra, itt új, a reformációval rokonszenvező gazdára talált: Perényi Péterre. Egy ideig Zemplénben működött, itt valószínűleg a reformált sárospataki gyülekezet prédikátora volt.

Perényi Péternek a Habsburgok fogságába kerülése után Sztárai dél felé indult. Laskó baranyai mezőváros prédikátorra lett. Megkezdte a vidék reformálását s nagy sikereket aratott. Gyakran folytatott győzelmes hitvitákat a környékbeli katolikus papokkal. 1551-ben már azt írja, hogy 120 egyházközséget szervezett meg.

Tolnai papsága 1553-tól 1558-ig tart. Ez időben készült zsoltárainak egy része, Athanasius püspök históriája és az Igaz papság tököre. Érdekes adatunk van a tolnai templomnak a katolikusokkal közös használatáról /előbb Józsa domkos prédikált, azután Sztárai s máris cáfolta a szerzetes tanításait/. Tolnárról ismét Laskóra ment. Élete végén Sárospatakon és Pápán lelkészkedett. Ismerjük egy levelét 1570-ből, Pápáról, 1574-ben a soproni magyar prédikátorságot akarta elnyerni, Bornemisza Péter pedig prédikációinak negyedik részében /1578/ még mint élőről ír Sztáraitól: "Sztárai Mihály is noha értelmes és tudós ember és sokat épített Magyarországon: de őtet is "megbirja niha az harag, niha az bor is". Reformátori működését a török megszállta vidékeken sok nehézség közepette végezte, egy 16. századi feljegyzés szerint háromszor volt lefejezés előtt.

"Alapos teológiai képzettsége, zeneművészeti jártassága, anyanyelvének teljes ismerete s azzal bánni tudása szerencsésen egyesült tulajdonai voltak." Indulatos és erőszakos természete és sok ellensége ellenére is népszerű ember lehetett, ezt bizonyítja a róla fennmaradt anekdóták. Sokféle szín vegyül el művében: tüzes hitszónok, lelkes térítő, jó egyházszervező, áhitatos zsoltáriró, maróan gunyos komédiáiró.

Jelentős irodalmi munkásságot fejtett ki. Írt 16 zsoltárt, 5 egyéb egyházi éneket, 5 bibliai, illetve egyháztörténeti tárgyú históriát és 2 drámát. Híre van prédikációskötetéről és hitvitázó műveiről is, de ezek elvesztek.

Zsoltárok A zsoltárok nagyarányu kultusza vele kezdődik, előtte csak egyet-kettőt irtak. Zsoltárainak éle a "kegyetlen ellenség" ellen irányul, aki a feudális ur típusa: "főavénységgel untalan tölti telhetetlen hasát", "szegényeknek titkon tört hány"és

Álnokoskodik mint egy oroszlán titkon barlangjában,
Csak ólálkodik, hogy szegény essék ő szoros markába,
Kit megszaggasson, mikor ejtendő az ő hálójába.

Rontja, nyomódja, az szegényeket az földre levágja,
Isten nem látja; az ő szívében lám ő azt gondolja,
Isten ezeket hogy elfeledte és ingyen sem tudja.

- írja a 10. zsoltárban. A 94.-ben nyíltan meg is mondja, hogy "főnépeknek gonoszsága"-ról van szó. Sztárai azonban nem éri el Szkhárosi hangjának szigorát, erejét: csak általánosságban beszél a "kegyetlenek"-ről, nem konkretizálja mondanivalóját oly pontosan a 16. századi magyar urakra, mint Szkhárosi. Sztárai a néppel rokonszenvezik, álláspontja urelles, de a bibliai vallásos elem tompítja versei élet s az urak ellen ő is csak istent hívja segítségül. míg Szkhárosinál a valóságból, a nép életéből vett képek, megfigyelések, az ábrázolás erőteljes, realisztikus vonásai néha áttörnek a vallásos keretet, Sztárai sze-
lidebb, simább menetű verseket ír, melyeket a bibliának általános szólamaival tölt meg.

Nagy érdeme azonban zsoltárainak művészi kiképzése. Sztárai énekei változatosabb ritmusuak, mint Szkhárosi versei. E változatos ritmus kiemelésére, hangsúlyozására kitűnő érzékkel használja a párhuzamos, szóismétlő fordulatot /pl. Imádsá-
gom, kiáltásom, kérlek meghallgasdd, vagy: Megutálták, hátrahagy-
ták parancsolatodat. 28.ps./ s éppilyművészi érzékkel az allite-
rációt, mely szintén a ritmikus tagolás szolgálatában áll. A 28. psalmusból:

Mostan hozzád felkiáltok felséges uristen,
Mert köszálm és oltalmam vagy mindenek ellen,
Tekints reám, ne hagyj engem nagy veszedelemben,
Mert úgy vagyok, kit temetni visznek az veremben.

Az egyik sor az álnokság kigyó-sziszegését is képes alliterációs hangutánzással visszaadni:

Szambe nékem szépen szólnak, de álnok ő szívek /28.ps./

Sztárai dolgozza ki először versben azt a bibliás-reformációs vallási szemléletet, amely szerint isten nem akarja pusztulásunkat, hanem saját dicsősége kedvéért is megmutatja hatalmát ellenségeink fölött s ezzel mintegy jósa viszonzásául kapja tőlünk meg az ő dicsőretét. Isten tartozik nekünk a megváltással; ha nem teljesítené ígétét, magamagát csapná be. Ez a polgári, az istennel szerződéses viszonyt létesítő szemléletmód majd Balassi költeményeiben kap egyéni színezetet.

Magának Balassi-versnek strófa- és ritmus-szerkezetét is Sztárai készíti elő. Háromütemű, 6 + 6 + 7 osztású 19 szótagos sorokban írja meg igen szép zsoltárait. Csak annyi a különbség közte és Balassi között, hogy Sztárai strófái négyesorosak. A 6-os rimeket már sokszor ő is összerimelteti. Pl.

Sokságos bűnömöt már el nem titkolom tenéked megjelentem,
Én hamisságot és gonoszságot elöttem el nem rejtem,
Végezém magamban hogy tenéked uram hamisságom megvalljam.

vagy a 23. psalmusból:

Reggel hogy kiviszen, én előttem megyen igaz tudományával,
Minden napon kétszer engemet megitat ő lelki italával
Lelki folyóviznek és élőkutfőnek szép tiszta folyásával,
Evangéliomnak anyaszentegyházban ő prédikálásával.

A bibliai históriák.

A sokoldalú írói tevékenységet folytató Sztárai volt a bibliai históriák szerzői között is a legjelentősebb. Históriai valósággal a műfaj mintapéldányainak tekinthetők. Témáit mindig az időszerű kérdések szemszögéből választotta ki.

Ezt mutatja Illyés és Akháb története. Maga a szerző jegyzi meg címében az Illyés és Akháb "idejében lőtt dolgok"-ról /-történetekről/, hogy "ezek mostani időbeli dolgokhoz igen hasonlatosak". Akháb pogány hitre tért zsidó király, aki nem hallgat Illyés próféta szavára, rengeteg gonoszságot művel, társsalival a népet pusztítja, míg nem isten valamennyiüket elpusztítja, csak Illyés hívei maradnak meg. Sztárai jól aktualizálja a

régi történetet. Illést pl. egy helyen prédikátornak nevezi, arra utalva, hogy az ő korában a prédikátorok töltik be a régi zsidó próféták szerepét. Az ő korában, mint írja, "Sok Akháb királyok mostan támadtanak", de "sok Illyések is mostan támadtanak" s ha nem hallgatnak rájuk az Akhábok, a Habsburg király vagy Fráter György, akkor el fognak pusztulni.

A Holofernes és Judit históriájában a bibliai témán keresztül a török elleni harc kérdését veti fel. Mint ahogy Judit, a kis zsidóság hőse, megüli a babiloni vezért s így lehetővé teszi a hatalmas ellenség megsemmisítését, ugyanúgy s kis magyarságnak is lehetséges szétvernie tulerőben lévő ellenségét. Ennek azonban az a feltétele, hogy a magyarság istenhez térjen, vagyis elfogadja a reformációt, ami az anarchia feloszólását jelenti a reformátor szemében. Ezt a gondolatot Holofernes hadnagyával mondhatja ki, aki hangsúlyozza urának, hogy csak addig tudja legyőzni a zsidóságot, amíg ez bűnben, istentelenül él: mihelyt megtér, nem fog bírni vele. Ebben a históriában különösen jól érzékelhető a reformáció szociális és hazafias tendenciájának szerves egysége.

Két vallásos tárgy verses elbeszélésének témáját az egyháztörténelemből vette. Az egyik, Cranmerus Tamás históriája, négy évvel azután készült /1560/, hogy a katolikusok Angliában megégették Cranmerust, az angliai reformáció vezető alakját. A versben Sztárai kiméletlenül támadja a "vérszopó" pápát s általában az egyházat.- A másiknak címe: Athenasius históriája. Athanasius egyházatya az i. u. IV. században hosszú vitákat folytatott a szentháromságtagadó Áriussal. A reformáció polgári képviselői elfogadták a szentháromságtant, tehát Athanasius követői voltak, s ellenségei Áriusnak. Árius radikális tanítását a reformáció plebejus szárnya tette magáévá. Sztárai tehát azzal, hogy Árius radikálisabb felfogásával szembeáll, tulajdonképpen a reformáció haladóbb, forradalmibb irányzatával helyezkedik szembe. Ez az ének tehát már sejteti a mezővárosi reformáció közeli megmerevedését, megalkuvásba süllyedését. A helyzet Magyarországon a szentháromságvédők és szentháromságtagadók /antitrinitáriusok/ között majd egy évtized mul-

va éleződött ki.

A drámák.

Sztárai nevét az irodalomtörténetben drámái-tették igazán híressé. Két legkorábbi ismert magyar nyelvű drámánknak ő a szerzője. Mindkettő a reformáció eszméinek terjesztését szolgálja, u. n. hitvitázó dráma. Az egyik a Papok házassága című, a másik az Igaz papság tiköre.

Az 1550-ben Krakkóban megjelent Papok házassága csak töredékben maradt fenn. Ebből megtudjuk, hogy a drámában katolikusok és protestánsok vitáznak egymással a papi nőtlenség kérdésében, míg végül a protestánsok győztek, és a katolikus papokat is rábirták, hogy az apácák közül feleséget válasszanak maguknak. Sztárai valószínűleg saját élményei alapján írta ezt a művet.

Ugyanazok a szereplők vitatkoznak a Comcedia lepidissima de sacerdotio azaz Az igaz papság tiköre c. drámájában. Ez teljes egészében ránkmaradt. Tolnai prédikátorsága alatt írta az 50-es években, 1559-ben vagy 1560-ban jelent meg Huszár Gál reformátor magyaróvári nyomdájában. Huszár Gál a kiadványt a "magyar nemzetnek" szánja és a selmeci, körmöci és besztekeri polgároknak ajánlja. Ez a tény is mutatja, hogy a dráma szélesebb közönségnek készült, elsősorban a polgároknak. A dráma elején a szereplő személyek névsora áll és a prológos, ez arra vall, hogy a dráma előadásra készült. A prológos a polgárokhöz és polgárasszonyokhoz szól, a hamis és tudatlan /-katolikus/ papságot állítja szembe az "isten igéjét hirdető" igaz papsággal.

A cselekmény 5 actus-ból, felvonásból áll, a szint nem jelöli, csak a párbeszédet adja elő. Antal bíró, akit már a prológosban bejelentett a szerző, a tudatlan ember, aki tudatlansága miatt elfogadta a katolikusok tanítását. Vele szemben áll Borbás bíró, a reformáció lelkes híve. Antal bíró azt kifogásolja, hogy a protestáns prédikátorok nincsenek felszentelve. Borbás meggyőzi őt arról, hogy semmi szükség sincs az olajjal való megkenésre és a fejnyírásra ahhoz, hogy valaki pap lehessen.

sen. Ezután elhatározzák, hogy a két vallás papjai is mérjék össze erejüket, "ne hitelgessék a szegén községet", derüljön ki az igazság. Antal bíró Böröck katolikus papot, Borbás bíró meg Tamás prédikátort hozza magával. A vikárius elé mennek a vita megtartására. Az először börtönbe akarja küldeni őket, majd miután nem érzi magát elég erősnek, a pápa elé viszi a vitát. A pápa előtt azután a protestánsok bebizonyítják a katolikusok véleményének hamisságát; a tudatlan katolikus papoknak dolgozniok kell ezután, hogy megéljenek.

Az egyszerű tartalom mögött összetett politikai-társadalmi jelentés húzódik meg.

Antal és Borbás vitájából kiderül, mily nagy fordulatot, társadalmi változást jelentett a reformáció. Antal bíró így kezdi a drámát: "Lám nagy dolog ez, mely dolgok kezdenek immáron lennyi, bizony én azt hiszem, hogy hamar elfordul immár ez világ". Azért hiszi ezt, mert "immár mind pappá lesznek a diákok". Annyit jelent ez, hogy a tanult, művelt emberek felszentelés nélkül is pappá lehetnek. A továbbiakból azután kiderül, hogy a protestánsok nagy, forradalmi ujitása abban áll, hogy a polgári közösség igényeinek megfelelő papságot hirdetik. Borbás a prédikátor szerepét a község bírójáéval hasonlítja össze. Ahogy a polgárok a legmegfelelőbb embert választják meg bírónak, ugyanugy a legtudósabbat kell megválasztani prédikátornak. Bárki lehet e szerint pap, ha megvannak hozzá képességei és ismeretei. Sztárai tehát itt egy polgári mintájú egyházszervezetet állít szembe a feudális egyház hierarchikus rendszerével. A papszentelés a katolikusoknál azt hangsúlyozza, hogy a pap felsőbb szervektől kapja a megbízást, míg Sztárai a község által való választás demokratikus elvét képviseli.

A "diákok", tehát a tanult emberek lehetnek pappá. A drámának fontos eleme a papok tanultságának kérdése is. Már Székessy hangsúlyozta, hogy a szerzetesek nem tanították a népet. Borbás bíró megmondja, hogy a papok legfőbb feladata a prédikálás és a nép tanítása. A katolikus papok nem teljesítik ezt a papi hivatást, maga a pápa sem tud prédikálni, s a darab végén ezért kell elmennie kapálni. Különösen a népet képviselő két bi-

ró hangsúlyozza a katolikus papok tudatlanságát; mintegy a nép bírálatát köslik. Mig Tamás prédikátor rátermettsége és tanulmányai alapján kapta ezt a tisztelet, addig a katolikus papok pénzén vásárolták a papi funkciót. Ezt a pápa is kénytelen a vita során elismerni.

As író csalóknak is tekinti ellenfeleit. A pápa és a többiek nehezen adják be derekukat a reformáció híveinek, le akarják tagadni, hogy breviáriusuk, ami ellenük vall, velük van, stb. A vitában a reformáció hívei fokozatosan kényyszerítik a katolikusokat hibáik elismerésére.

Fontos pozitív mozzanat annak a kiemelése is, hogy a papi vagy püspöki cím nem lehet ürügy arra, hogy valaki dologtalanul éljen. Mivel a tudatlan katolikus papok nem tudnak a közösség számára hasznos szellemi munkát végezni, fizikai munkát kell vállalniuk. A zárójelenet jóízűen és meggyőzően mutatja be a papoknak a munkától való irtózását.

A műből erőlyesen kibangzik a városi és falusi szegénység védelme, a szegénység és gazdagság ellentéte. Tamás pap így támadja a Krisztustagadó katolikus papokat: "ti a gazdagoknak lelket száz pénzzel váltjátok", "az oltári szentségnek is felét allopjátok és a szegén közösségnek csak a felét adjátok". A "szegén közösség"-en éppugy érthetjük a mezővárosi polgárságot, mint a parasztságot. Ennek a "község"-nek néhány vonása meg is villan a műben, bár a környezetrajz teljességgel hiányzik. Megtudjuk, hogy mig Borbás és Antal polgároknak nevezik magukat, a vikárius lenézően póroknak nevesi őket. Ez híven mutatja, hogy a feudális osztály a mezővárosok lakosait parasztokként kezelte, mig azok a polgárság soraiba igyekeztek felemelkedni.- Az is a prédikátorok és a közösség, a nép új kapcsolatára mutat, hogy a nők nevelésére is kesdenek ügyelni. Borbás bíró mondja: "A mi házunk népének prédikálunk, kiki mind az ő népét tanítván ... szent Pál is azt mondja, hogy az asszonyi állatok otthon megkérdjék és megtanulják az önmön uruktól, amit a prédikációban meg nem érthetnek ..." - A protestánsok bátor ellenállása is a mezővárosi reformáció valóságos életéből merített motívum. A vikárius börtönbe akarja zárítani a két bírót, de azok keményen és a

tekintélyt semmibe véve felelnek vissza neki.

A környezetrajznak még egy vonása arról is tanúságot tesz, hogy a reformációban benne van a kompromisszum csírája, hogy Sztárai csak az egyházi feudalizmus ellen képes teljes erővel harcolni. Antal bíró teszi fel a kérdést, hogyha már mindenki lehet pap, mi szükség van egyáltalán a községtől különálló papokra? Borbás bíró erre úgy válaszol, hogy elválasztja a külső papságot a belsőtől, a lelkitől: lelkiileg mindenki lehet pap, külsőleg azonban nem mindenki. Miért nem? E ponton éppugy a világi társadalom szerkezetére hivatkozik, mint akkor, amikor a polgári közösség igényeinek megfelelő papságot hirdetett. Csak hogy most más célból hivatkozik a társadalomra:

"Lám azt mondják, hogy minden ember bíró az ő házában, de azért ugyan nem lehet az város főbíró nélkül és esküdtek nélkül, kik az urnak akaratját és parancsolatját a községnek megmondják, kik az városnak törvényét és igazságát őtalmazzák, az urnak adóját beszedéltassák, és a népet az urnak szolgálatjára igazgassák". Sztárai tehát nyíltan elismeri a világi feudalizmust, s amikor erőteljesen támadja a katolikus egyházi hierarchiát, ugyanakkor egy újabb hierarchia lehetőségét is elismeri, amikor az ur és a nép között közvetítő főbíró szerepének analógiájára az új papságról így beszél: "Mert miképpen az község között nem minden polgár parancsol és nem mindenik szed adót, hanem csak a főbíró ... asonképpen a keresztyének között közönséggel nem minden ember prédikáll, keresztel és nem osztogatja az urnak testamentumát, hanem csak a prédikátorok..." Ez Sztárai feudalizmus-ellenességének korlátait jelenti.

A cselekmény környezetéről, színhelyéről a dráma többet a fent elmondottaknál nem árul el, az is kevés. Elég azonban ahhoz, hogy magunk előtt lássuk, ha vázlatosan is, a kisváros, a mezőváros színterét, melynek légköréről a szereplők zamatos, realisztikus, gyakran nyers beszédmodora gondoskodik. A pápa alakja kirebből a környezetből, a dráma eszmei mondanivalója kedvéért ráncigálja ide a szerző.

A cselekmény annak ellenére, hogy a 2. és 3. "felvonásnak" jóformán csak technikai jelentősége van, érdekes, a vita által fokozódik. Az igazi drámai cselekmény kibontásához szükséges jellemrajz még igen gyenge lábon áll. Böröck pap /katolikus/,
T 026 - 52 - Rsz.20003/VSné.

es Antal bíró /tudatlan, tehát ingadozó polgárember/ némileg jellemezve vannak, a többiek azonban még beszédük révén sincsenek egyénítve.- A dráma nyelve erőteljes, félig paraszti, félig polgári hallgatóságnak felel meg, igen érthető, hiszen Sztárai azt akarta, hogy minél szélesebb tömegek megérthessék mondanivalóját. Ezen a nyelven Sztárai mondanivalójával s a cselekmény fordulataival együtt kitűnő szatirát alkotott, olyan szatirát, melyet mondanivalójának, ellentéteinek élessége tett alkalmassá a drámai formában való megjelenítésére.

A drámaiság egyik elengedhetetlen kelléke: az igazi, eleven párbeszéd, azonban többnyire hiányzik Sztárai művéből. A dialógusokra annyira ráneheezül a tanító, magyarázó beszéd, hogy sokszor szétvágja a folyamatos párbeszéd fonalát: egy szereplő egy lapnyi értekező beszédére egy másik szereplő egy-két mondata következik. Az a jelenet pl. amelyben Sztárainál a katolikus papok a pápa elé járulnak s elpanaszolják bajaikat /Actus 5./, párbeszédnek is elégtelen, hiszen csak helyrajzot tárnak fel. Amikor Tamás pap megjelenik, kifejlődik ugyan a párbeszéd, a vita-dialógus, de csak addig érdekes és eleven, amíg burleszk, goromba, szatirikus vagdalkozásból telik: mihelyt az elvi vitára kerül a sor, a dialógus fonalát elmetshi az értekezés; a katolikusok csak egy-két szót makognak, ellenfeleik ezzel szemben fölényesen értekeznek. A drámához szükséges ellentétek bizonyos egyensúlya nincs meg, a beszédek kölcsönössége, ami a kitartott s folyamatos párbeszédhez szükséges, hiányzik.

Drámaírodalmunk tehát még csak az első lépéseket tette meg, de ez is elég alapot szolgáltatott ahhoz, hogy még a reformáció korában magasabbra iveljen fejlődése.

4./ Heltai Gáspár.

Élete.

A 16. század legjelentősebb prózaírója Heltai Gáspár a kolossvari nyomdász. Írói s emberi fejlődése végigvezet a reformációnak eddig tárgyalt alakulásain, a vallási mezben jelentkező osztályharc különböző, egyre inkább balra tolódó állomásain. Heltai kezdetben a szász luteránus egyház papja volt, majd a szakramentárius irányhoz csatlakozott, végül az antitrinitáriu-

T. 026.-52-Rsz.20.003.-9.-

sok híve lett.

Erdélyi szász családból származott, a század elején született. Talán Bécsben tanult. Hazatérve plébános lett, majd a 30-as években a reformáció opportunistá lutheri szász irányzatához csatlakozott. Az 1542-ben Brassóban készített luteránus egyházi szabályzatot, melynek célja a radikálisabb irányzatok megállításra volt, és vitte ki Wittenbergba, hogy bemutassa Luthernek és Melanchtonnak. A reformáció megalkuvó vezetési örömmel fogadták ezt a polgárián korlátolt szabályzatot. Heltai teológiai ismereteinek elmélyítése után tért haza a kolozsvári szászok plébánosa lett. A szász luteránus egyház ekkor már reakciós jellegű, kifejezi a szász patriótusoknak és céhpolgároknak a haladástól való elzárkózását. A gazdag szász városi polgárák már nem törekedtek a termelőerők további fejlesztésére, a kézműipar fejlődését már gátló céhrendszerrel egyre inkább megmerevítette, az ipar és kereskedelem fejlesztése helyett földbirtokokat szerzett, feudalizálódott.

Heltai ehhez a közösséghez tartozott a ennek ellenére rövid időn belül haladó íróvá vált. Német létezésére műveit magyarul írta, noha csak 1536-ban kezdett el magyarul tanulni.

Heltai a fejlődése nyomdászai tevékenységének köszönhető. 1549-ben alapította meg Hoffgraff Györggyel együtt a kolozsvári nyomdát. Nyomdája lényegesen különbözött a többi magyarországi nyomdától: ezek működését a főúri vagy városi patrónusok ellenőrizték, tehát feudális jellegű függésben voltak uraiktól; ez a tény lassúvá tette a nyomdák fejlődését.

Heltai ezzel szemben önálló üzleti vállalkozást folytatott, nyomdájának ügyeibe a városi tanács nem szólt bele. Később saját papírmalmot is létesített. A nyomda munkáját fejlett üzleti érzékkel irányította a így rövid időn belül Kolozsvár legvagyonosabb polgárainak sorába emelkedett, nyomdája pedig az ország legvirágzóbb vállalkozása lett.

Elmagyarosodására a magyar íróvá válására azáltal került sor, hogy nyomdászai tevékenysége közben a magyar felvevő piac felé fordult. Felismerte, hogy üzletének fejlődését gátolja az az, ha csak a szászok korlátolt könyvigényeinek kielégítésé-

re szorítkozik. A németajku szászok Németországból amugyis olcsón tudtak könyveket hozatni, saját különleges szükségleteiket pedig ellátta Honterus brassói nyomdája. Sokkal jobb felvevő piacnak kínálkozott a magyar lakosság, melynek ekkor még nem volt nyomdája sem Erdélyben, sem a Tiszántulton. Ezért miután eleinte egy-két német könyvet megjelentetett, rátért a magyarnyelvű munkák kiadására és élete végéig néhány latinnyelvű nyomtatványon kívül mást nem is adott ki. Mint író is, a magyarnyelvű közönségre támaszkodott. Kitiünően megtanult magyarul, népi ízű, zamatos prózában írt.

Lassan ellentét alakult ki a szász polgárság és Heltai felfogása között. A szász polgárság zöme elzárkózott kiváltságai mögé, Heltai üzleti és írói tevékenysége ezzel szemben a termelőerők fejlődését, minél egységesebb országos piac kialakulását kívánta. Így fokozatosan egyre távolabb került a fejlődésben megrekedt polgári rétegektől és közeledett ahhoz a polgársághoz, mely ekkor harcban állt a feudális uralkodóosztállyal a kézműipar, kereskedelem fejlesztése, az anarchia megszüntetése érdekében. Ezek a mezővárosok polgárosodó elemei voltak. Heltainak előbb-utóbb ezekhez kellett csatlakoznia, azzal kiszakadnia a szász luteránus egyházból és átvennie a szakramentárius irányzatot. Ennek különben Kolozsváron belül is megvolt a bázisa a vidékről beköltözött céhen kívüli iparosokban, akik szintén küzdöttek a szász polgároknak a fejlődést akadályozó eljárásai ellen.

Ennek a fejlődésnek a jelét látjuk Heltai első jelentős könyvében. A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógusban, mely 1552-ben jelent meg.

A luteránusokkal való végső szakításra csak jóval később szánta rá magát. Néhány évig még a luteránusok védelmében harcolt a szakramentáriusok ellen és csak 1559-ben csatlakozott lelkészárságával, Dávid Ferencsel együtt, a szakramentárius irányzathoz.

A szakramentariszmus épp ezidőben kezdi elveszíteni hálódó funkcióját. Mélius Juhász már a kompromisszum szellemében működik. A kolozsvári plebejusok pedig a 60-as években már anti-

trinitárius tanokkal lépnek fel. Dávid Ferenc hamarosan hive is lett az új iránynak. Heltai azonban nem tudta mindjárt követni társát. Megingott ugyan a bizalma a szakramentárius tanításban, de az újat még nem tudta elfogadni. Töprengései és habozásai miatt több évre a prédikálástól is visszavonult és a városi tanács sürgetésére sem volt hajlandó a szószékre lépni. Ezekben az években irodalmi téren is olyan munkákkal foglalkozott, melyek nem kényszerítették vallási kérdésekben való határozott állásfoglalásra. Ezekben az években írta esopusi meséit, Száz fabula címen /1566/.

Csak a mesék megjelenése után két évvel, Melius és Dávid Ferenc vitájának hatására csatlakozott Heltai az antitrinitárius mozgalomhoz. Ekkor írta meg legharcosabb művét, az 1570-ben megjelent Háló-t, mely a 16. század antiklerikális irodalmi alkotásai között vitathatatlanul az első helyre kerül.

Mikor János Zsigmond 1571-ben meghalt és a következő, megalkuvásra nem hajlandó antitrinitáriusok üldözése megkezdődött, Heltai nem követte Dávid Ferenc forradalmi útját, de nem lett árulóvá sem. Visszavonult s ettől kezdve nem foglalkozott vallási és egyházi problémákkal. Nyomdáját a változott viszonyok között úgy fejlesztette tovább, hogy az eddigi, többségében vallásos kiadvány helyett most a világi szépirodalom termékeit jelentette meg nagy számban. Heltai ezzel is nagy szolgálatot tett irodalmunk fejlődésének. Lehetővé tette a históriás énekek és széphistóriák széles körben való elterjedését. 1574-ben Cancionale címen ő maga állított össze egy gyűjteményt históriás énekekből. Saját irodalmi munkásságát is olyan téren igyekezett folytatni, mely nem járt nagyobb veszéllyel személyére s üzletére nézve.

Ezekben az években készült el Magyar Krónika c. utolsó nevezetes munkája. A megjelenését /1575/ azonban már nem érte meg; 1574-ben meghalt.

A Dialógus.

"A részségységnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus" /1552/, nem eredeti alkotása Heltainak, hanem a

német Franck Sebestyén hasonló tárgyú könyvének az átdolgozása, sok helyen fordítása. Franck könyvéből vette át Heltai a nagyszámu bibliai idézetet, melyet a részegség és fényűzés ellen a német szerző összegyűjtött. Franck azonban értekezést írt, nem pedig dialógust. Irodalmi alkotássá tehát Heltai kezén vált a Franck által összegyűjtött anyag. Heltai dialógusának a tendenciája is más, mint forrásáé. Franck u. i. ellenséges a parasztsággal szemben, a nemességet inkább csak polgári szempontból bírálja. Ezért a nemesség jobbágynyusásait leleplező részek jobbra Heltai önálló szövegei.

A dialógus egy párbeszédén keresztül fejezi ki mondanivalóját. Párbeszéd folyik Antal, a józan, mértékletes polgár és Demeter, egy szűllött, részeges ember között. A két szereplő egy vasárnap este találkozik és Antal, aki Demetert már régebben ismerte, elszörnyed barátja állapotán és igyekszik őt rábeszéléssel letéríteni eddigi utjáról. Demeterre hat a jó szó és kéri, hogy a beszélgetést másnap folytassák. A hét minden napján összejönnek ezután és a hét végére Demeter már teljesen megváltozik, felhagy eddigi életmódjával és elhatározza, hogy szorgos, mértéktartó polgár lesz.

Antal és Demeter párbeszéde, és a Dialógus erkölcsi tanítása mögött igen fontos társadalmi problémák rejtőznek. Heltai azért harcol a részegeskedők, dőzsölők ellen, mert - bevezetése szerint - azok "különb-különbféle heába való költséget művelnek". Heltai felismeri, hogy a hiábavaló költsékezés, a pénznek értéktelen dolgokra való elfecsérlése akadályozza a tökefelhalmozódást, a polgárság fejlődését. Bár határozottan megállapítja, hogy ezek az "iszonyuságos bűnek" a nemesség tulajdonságai, látja azt is, hogy a nemesek példáját kezdik már követni a polgárok is: "Es előtt való időkbe polgár uram eljárhat vala a fekete bárán bőrrel bélelt hacokába nagy urak előtt is: de most szégyennek tartja". Demeter részegeskedésében Heltai szintén egy olyan polgárembert akar ábrázolni, aki a nemesek példájára költsékesre adta a fejét és elszűllött. Az ilyen Demetereket akarja a Dialógus a nemesi morál és életmód tiszta hatása elől megóvni.

A bűnbak tehát Heltai szerint a nemesség és a Dialó-

gus, így elsősorban a nemesség leleplezésévé válik. Ennek a leleplezésnek azonban csak a kiindulópontja polgári. Heltai tudja és látja, hogy a nemesség fényűzése, amely az árutermelés terjedésével kapott lábra a jobbágyság végső pusztulását, tönkremenetelét idézi elő. Mint Sakhárosi Horvát, Sztárai, ő is állást foglal a jobbágyság mellett a közös ellenség ellen. Nemcsak saját polgári osztályérdekeit képviseli, hanem hangot ad az erdélyi jobbágyság fokozódó ellenállásának, amely éppen az 1540-es és 50-es években tudta kikényszeríteni az erdélyi rendektől az 1514-es jobbágyelnyomó törvények némi enyhítését. Művében egymást érik a nemeseknek a néppel szemben elkövetett erőszakosságainak, a nemességnek, mint teljesen haszontalan, élősdű osztálynak a bemutatásai. Heltai tudatában is van annak, hogy kemény vádiratot ír a nemesség ellen. Az egyik alkalommal, mikor Antal igen keményen ostromozza a nemességet, Demeter ijedten figyelmezteti: "Hadd el est jó Antal uram: ne szólj. Mert ha valaki a nemesek közül est hallaná: Vaj mint haragodnék érötte: Talán a székbe idézne érötte?" Antal azonban nem fél a nemesektől, majd azokat is elidézük - mondja - isten elő, ahol "rettegetes szentencia" éri őket.

Isten fog tehát igazságot szolgáltatni Heltai szerint, nem pedig a nép maga. Ez a dialógus negatív eleme. Heltainak éppolyan korlátja, mint a mezővárosi reformátoroké. Heltai sem gondol a társadalmi rend alapvető megváltoztatására, elítél minden forrongást, felkelést a nép részéről. Nyomatékosan hangsúlyozza a fennálló társadalmi rend istentől rendelt voltát: ebben nyilván a vagyongyűjtő polgár féltelme húzódik meg a társadalmi megmozdulásoktól. Lehet, hogy ezt a féltelmet táplálhatta benne a kolozsvári plebejusok 1551-i megmozdulása, mely ugyan a katolikus papok ellen irányult, de figyelmeztetés lehetett a polgárság számára is.

Könyvének legpozitívabb és irodalmilag is legesebb lapjai éppen az önállóan írt részletekben találhatók. Sikertölt, színes képekben mutatja be a magyar nemesek, polgárok, parasztok életét. A falusi papválasztás, a menyegzőre készülődés apró jellegzetes jeleneteit villantja elénk. Itt is mindent elbesszél.

lő prózára alakít át. Ilyenkor használja a legtöbb képet, hasonlatot, közmondást. Bátran mondhatjuk, hogy Heltai írói művésze-te a magyar valóság ábrázolása során fejlődött ki.

Jellemző, hogy dialógust írt. Nem dráma ez, hanem az oktatást elősegítő párbeszédese forma; mutatja a reformáció írói-nak vonzódását az ellentéteknek párbeszédese formában való kife-jezéséhez.

Dialógusának nyelve, stílusa is figyelemreméltó. Né-pies szólások, közmondások, nyers, többnyire humoros hasonlatok könnyedén, természetesen váltakoznak a szövegben.

Száz fabula.

Heltai, Pesti Gábortól eltérően nem humanista kiadás alapján készítette esopusi mesegyűjteményét, hanem német protes-táns gyűjteményből merít. A 30-50 közötti években népszerűsége tetőpontján állott a Stainhöwel-Brant-féle esopusi mesekönyv, a-miben nagy szerepe volt Luthernek és Melanchtonnak. Heltai való-szinűleg ömellőlük hozta, Wittenbergből, meséinek főforrását és a meseírás gondolatát. Forrásával azonban szabadon bánik, Stain-höwel meséit összevonja, átalakítja s kibővíti, saját társadal-mának problémáira alkalmazza azokat. Ezek az állatmesék nagyon átlátszóan az emberek sorsát, viselkedését példázzák: nem igazi állatok mozognak bennük, hanem az embert jelképező, az emberi e-rényeket és bűnöket közvetlenül és realiztikusan meglevenítő állatalakok.

Ennek az eredetileg humanista forrásanyagának prédiká-tor-célokra való felhasználása megváltoztatja a mesék szerkeze-tét is. Mig Pestinél a rövid meséknek egészen tömör, rendszerint 3 soros versikébe zárt tanulságát olvashattuk, Heltainál na-gyobb a terjedelem s némelyik mesében, mint a 71.-ben /Egy far-kasról/ vagy a 99.-ben a 6-10 lapos elbeszélés nagyságát is el-éri, aminek megfelelően alakul át a mesék Értelme is. Mivel a mese terjedelme nagyobb, értelme nemcsak egyféle, hanem többfé-le tanulság kiaknázására alkalmas. Heltai tehát magát a mesét sokféle felvethető tanulság levonására használja fel s ennek megfelelően a mesék után tett értelmeket részletes fejtegetések-

ké bőviti ki.

Heltai ezekben az értelmezésekben fejti ki tudatos politikai-társadalmi állásfoglalását. Ezekből a tanulságokból megtudjuk, hogy mi Heltai célja, mire akar oktatni a mesékkal. Munkája elemzésénél tehát ebből kell kiindulnunk.

A 68. fabula - A farkasról és bakról - után ez az "Értelme" áll: "E fabula ezt jelenti előszer, minemü természetűek legyenek a kegyetlenek, hogy semmit nem tudnak gondolni és sem mire egyébre nem tudnak igyekezni, hanem erre, miképpen nyomorithassák és elveszthessék a szegény együgyűeket. És ebben az ő igyekezetökben nem nézik sem a törvényt, sem az igazságot, sem a gonosz kirnevet sem az istent ő magát: hanem csak az ő gonosz szüveknék kívánságát ... Másodszer e fabula erre inti a szegény együgyűeket, hogy e nyomorúságokat, és istentől reájuk bocsátott kereszteteket békességgel elszenvedjék, és a hatalmas kegyetlenek ellene fel ne berzenkődjenek és fel nem támadjanak: mert nem használnak vele". Ez a tanulság tömören összefoglalja Heltai álláspontját ellentmondásaival együtt: egyfelől keményen bírálja kora kegyetlen nemesurait, másfelől azonban, a népmozgalomtól való félelmében, békességre, türesemre szólítja fel az elnyomott népet. Heltai világnézetének ugyanezt az ellentmondását figyelhetjük meg a Dialógusban és ez végig húzódik az egész fabulagyűjteményen.

Vizsgáljuk most meg közelebbről a nemesség és a nép megítélését a fabulákban, illetve azok "Értelmé"-ben. A nemesség kritikája minduntalan megszólal. A farkasról és a bárányról szóló klasszikus mesének /2./ pl. ez a tanulsága: "E fabulával írta meg Ezópus e világi dusoknak és kegyetleneknek hamisságát és kegyetlenségét, hogy nem gondolván sem az istennel, sem annak igazságával a szegény ártatlanokat minden ok nélkül megnyomorítják". - A szegény ártatlan a gazdaggal szemben nem tudja ügyét forgatni, a törvény sem áll őmellé, ez a 4. mese /Az ebről és juhról/ tanulsága. - A "magabíró dusok nem gondolnak törvénnyel" /7./ s ugyanígy legalább egy tucatnyi fabulában. A tanulság keményen feddő hangja azonban sokszor nem marad meg az általános erkölcsi tartalomnál, hanem nyíltan a magyarországi politikai

helyzetre utal. Amikor a felfuvalkodottakat szidja, a póruljárt kevély csiga s rászedett keselyü esete Erdélyt juttatja eszébe: Eképpen jára a kankó kéncestartó barát /Fráter György/, és sok dusok Magyarországba". /12. fab./ Az 51. mese arról szól, hogy a ló, mert gyűlöli a szarvast, saját hátára engedi ülni a vadászt s így üldözi a szarvast. Ez azonban elfut előlük. A ló pedig elveszti szabadságát, a vadász nem száll le többé róla.

Ezt ilyen találóan tudja a jelennel kapcsolatba hozni: "Vaj ha ezt meggondolnák a nagy urak: bizony jobb állapotban volna az ő dolgok. Budában nem volna török bassa. De a nyereg hátunkon maradt és a zabola szájunkban." Világosan utal ez arra, hogy hívtuk a törököt a német ellen, de a német elfutott, a török pedig rabságába vetett bennünket. A 60. fabula "értelmé"-ben is a hazai jelenről ír: "Gondoljatsza csak negyven esztendőttől fogva, hová löttenek el és hová lösznek naponként a nagy embernarók, az igen nagy urak; és az egyéb magabirók mind az országban szerinszerte, mind a városokban? Úgy tetszik, hogy minden dücsőségök a porban fekszik."

Látjuk tehát, hogy mikor Heltai keményen leleplezi a népnymorító urakat és gazdagokat, a magyarországi viszonyokra gondol. A magyarországi nemességet jellemző és bíráló megjegyzései félreérthetetlenül a Mohács utáni anarchiára vonatkoznak. Az anarchiát jellemzi kitűnően az 59. fabula értelme, amely szerint az urak "E felfuvalkodásból uralkodni kezdenek a szegénységen és untalan csipik, mellyeszti, nyuzzák, róják, dulják, fosztják, raboltattyák, nyomorgattyák stb. a szegény ártatlankat. És eképpen nagy fényességgel megmutatják magokat mindenütt. ... És midőn azoknak annak utána nincsen, hogy semmit többet nem vehetnek rajtok, ottan máshová vetik orrokat, ott is csipni akarnak: de komondorra találnek és eképpen egyik kegyetlen a másikra találkozik, és úgy mardossák egymást." Vagyis miután az urak a népet teljesen kifosztották, egymást falják föl: az anarchia, a nép sanyargatása a társadalom teljes pusztulását idézi elő, maguk a vérengző urak is áldozatai lesznek ennek. De ha nem fálnak fel egymást az urak, akkor is pusztulás vár rájuk, "mert ha esztelen kegyetlenségből megrontják a szegény alatta valókat, és mindenütt hálót vetnek azoknak: mi leszzen végre benne? pusztaságban leszzen birodalmok" /98.fab./.

A társadalom teljes megsemmisülésétől való félelem Heltai nemes-ellenségének a hajtóereje. Hiszen ha az ország pusztasággá válik, a polgárság sem élhet meg. A fejlődésének még kezdetén álló polgárság álláspontjából azonban a népharag kitörésétől való félelem is szervesen következik. Éppen ezért Heltai szerint isten fogja majd a nemeseket megbüntetni, ő fog a népért is bosszút állni. Ezzel igyekszik Heltai egyrészt figyelmeztetni és megijeszteni az urakat, másrészt megnyugtati a parasztokat, és békétűrésre, az elnyomás jámbor, istenfélő elviselésére inteni őket. A 20. fabula pl. arra "inti a nyavalyásokat és a nyomorultakat, hogy nyomorúságokat békességes szüvel és türéssel elszenvédjék és a békétlenségökbe ne keressenek se tanácsot, se segédelmet, se ótalmat a gonoszságosoknál." Ezt az alapvető tanítását Heltai több oldalról részletezve is kifejti. Főleg azt nem szereti, ha valaki magasabbra tör, mint amilyen társadalmi helyzetbe őt "isten helyezte" "A gebét nem illeti a hintószekér. Tehát minden megelégedjék az ő hivataljával és tovább ne nyuljon, se kíváncsozzék: mint az isten az ő szent és bölcs rendelkezéséből elrendölte" /15. fab./ Figyelmezteti "a házi népet, szolgákat, hogy tisztékban hívek legyenek" /21./ s többször inti a "szegény községet", hogy "tűrjenek és várjanak istentől". Különösen a fejedelmek, a 39. fabula értelmében pedig valamennyi "feljebbvaló" tiszteletére tanit: "az istentől adott fejedelmünket és egyéb istentől elrendelt gyámolunkat meg ne utáljuk, meg se vessük, hanem megbecsüljük."

Heltai nem is tudja megérteni, hogy miért lázadzik a nép. Szerinte ugyanis a nemesek elleni küzdelemnek, valamint a szegénységből való felemelkedésnek más békésebb utjai is vannak. A büntetést istenre hagyja; a nyomorúságból való kiemelkedést azonban mindenkinek magának kell elérnie, nem erőszakkal, hanem ésszel és munkával. Heltai szerint az ész és a munka legyőzi a nemest. Jól tudja, hogy a nemesség értéke minden pompázás ellenére igen csekély. Ha megfosztják külső csillogásától, hasonlóvá válik a többi emberhez, sőt: alatta marad a dolgozónak. "Igen mondja tollas bátyám a nagy gallér mellett: nemes ember vagyok én. De ha a feredőben meztelen ül a több emberek között: tehát

a varga Pál több bölcseséget tud, hogy nem ő." /27.fab./ Esért Heltai erőlyesen hangsúlyozza a "többet ésszel, mint erővel" elvét. A tanulás fontosságát is kiemeli. Különösen a 71. mese /Egy farkasról/ mutat rá arra, hogy a tanulatlan ember ne akarjon bíráskodni, beteget gyógyítani: a hozzá nem értő farkas sorozatosan póruljár. A tanulás persze itt is az, hogy mindenki tartsa magát a hivataljához, de az elbeszélés maga a munka, a tanulás, a tudomány megbecsüléséről szól. Ez a mese kigunyolja a semmiféle tudományhoz nem értő hatalmasokat, hiszen a farkas az erőszaknak, a kegyetlen uraknak a megszemélyesítője. Több fabula a munka megbecsülésére tanít s elítéli a lustaságot. "A szegénből lőtt kasdag emberről, és a kasdagból lőtt szegénről" c. mese tanulsága arra hívja fel a figyelmet, hogy a szorgalmas, dolgozó ember meggazdagodik, míg a lusta elveszti vagyonát.

Heltai természetesen nagyon téved, amikor azt hiszi, hogy a nép munkával és ésszel kimenekülhet bajaiból. Ez a tévedése azonban nagyon érthető, mert egyenesen következik polgári osztályhelyzetéből. A polgárság "csendes munkája" ássa alá a feudális rendszert Engels szerint, és csak amikor ez már megtörtént, akkor léphet a burzsoázia forradalmi utra. Heltai korában nálunk még ez a "csendes munka" volt idősebb. A polgárság mindenféle külső vagy belső háboruszkodás megszüntetését óhajtotta, mert békés körülmények között munkával, ésszel, ravaszsággal /a fabulák a ravaszság hasznáról gyakran megemlékeznek!/ még hosszú ideig fejlődhetett a feudális rend keretein belül is. A polgár Heltai ebből azt hitte, hogy ez az út mindenkinek, tehát a parasztnak is nyitva áll. Innen ered tévedése és egész felfogásának polgári korlátozottsága.

A fabulák értelméből megállapíthattuk Heltai tudatos társadalmi nézeteit, megfigyelhettük, hogy mire akarja tanítani olvasóit. Az írónak ezekből a tudatos, tanító szándéku megállapításából a gazdagodó nyomda- és papírmalomtulajdonost és egy személyben a polgárságot képviselő prédikárt kell észrevennünk. Heltai a XVI. századi fejlődni akaró és fejlődésre is képes magyar /nem a visszahúzódó szász!/ polgárság nézeteit fogalmazza itt meg minden haladó antifeudális vonásával és korláto-

zottságával együtt. Heltait innen is mint a Dialógusból, egy a néppel rokonszenvező, a nemeseket elítélő, de mindennemű forradalmi lépéssel szembehelyezkedő írónak ismerjük meg. A polgárság ekkor haladó osztály és így Heltai polgári nézetei minden korlátozottságai ellenére is messzemenően haladó nézetek, melyekkel lényegében a nép szövetségesevé válik a nemességgel szemben.

Ennyit mondanak számunkra az értelmezések. Ennek tudatában kell maguknak a meséknek a vizsgálatához nyulnunk, megnézve, hogy miképpen juttatja kifejezésre Heltai ezeket a nézeteket a művészi ábrázolásban és hogy a művészet nyelvén nem mond-e többet is, mint amit tudatosan szándékozott.

Maguk az esopusi mesék - amint azt már Pesti fordításainál is láttuk - a Heltai álláspontjának megfelelő forradalom-ellenes polgári álláspontot fejezik ki. Heltai mesegyűjteményének elején elég hiven fordít, kevésbé tér el az eredetitől. A mese és a tanulság itt teljes összhangban van egymással. Az egyes mesék minden háttér nélkül szinte légüres térben állítanak eléink bizonyos emberi típusokat megtestesítő állatokat, melyek közt egészen rövid cselekmény és párbeszéd zajlik le. Őn-magukban erősebb a kis mesék sokszor nem sokat mondanak, csak a magyarázattal, az "Értelem"-mel együtt válnak teljessé.

Ez azonban csak a kiindulópont Heltai meseírásánál. Amint haladunk előre meséinek sorrendjében, azt tapasztaljuk, hogy Heltai fordítóból egyre inkább elbeszélővé, önálló íróvá válik; képszelete egyre inkább felszabadul az esopusi minta alól. A minden háttér, környezetrajz nélküli állatmeséi fikció fokozatosan megtelik élettel, reális elemekkel, úgyhogy könyve végefelé Heltai a valóság ábrázolásához jut el. A hazai társadalmi valóság lépésről-lépésre nyomul be Heltai állatmeséibe és lassan teljesen átalakítja azokat. Melyek ennek a fejlődésnek a legszembetűnőbb jelei?

Mindenekelőtt az esopusi társadalom, a falu légkörének a megjelenését kell megfigyelnünk. Ez a folyamat fokozato-

san és igen változatos módon megy végbe. A gyűjtemény közepe táján az eseményekben valamilyen módon mindig érződik már az ember közelsége. A mesék főszereplői, a farkasok, róák és más ragadozók általában a falu környékén ólálkodnak. A falu fel sem tűnik sokszor a láthatáron, de a ragadozók nyájakkal, vadászokkal, pásztorokkal, az embert szolgáló számmal stb. találkoznak. Az elvont erkölcsi tulajdonságok helyébe egyre inkább a vadállatoknak a dolgozó ember vagyonára sandító konkrét ragadozóvágya lép a mesékben. Nagyon szépen fejezi ezt ki a 74. fabula, ahol a farkas és keresztfia a róka "elballaga... a falukba az ólók környül, hogy meglátná, ha valamit kaphatnának"; majd felmennek reggel a faluval szemben lévő dombra és onnan lesik, amint a disznókat, azután az ökröket, majd a juhokat, végül a ménest kihajtják a faluból. Máskor a farkas a malomkörnyéki disznókkal és a sütőkemencén álldogáló kecskéekkel találkozik /71./. Különösen jellemző a 72. fabula farkasa, melyet a komondor a szalonnák, husok és borok pincéje felé igazított; itt a farkas jóllakott s jót ivott a borból, jó kedve is kerekedett, és felidézve magában a parasztok példáját, "kik a korcsoma háznál, midőn megittasultanak, ottan énekszót kezdőttenek és nagy vigan éneköltének", maga is vonítani kezdett. Az ebek ugatására, a farkas ordítására odamentek a parasztok s megölték a részeseges farkast.

Egyre gyakoribb, hogy az állatok közötti vitát végül az emberek, még pedig mindig parasztok döntik el megölve, vagy jól megütlegelve és elkergetve a farkast. Az - ha élve megussza - ismét a falu melletti dombra kullog fel, de most már nem a közei zsákmány reményében tapad a figyelme a falura, hanem éhségtől kopogó szemmel siratja rablásainak szomorú végét. Így fejeződik be a halászzattal próbálkozó póruljárt farkas története is a 70. mesében: "Mikoron elszaladott volna, a falu ellenébe egy halomra felmászkála betegen a nagy verés miatt. És keservesen nézni kezdte a falura, és mondá: Ó ki sok jó pecsenyét hordottam el tekörnyüled. Mely igen jóllaktam bárányokkal, borjukkal és disznókkal. Ki ördeg vitt erre, ó bolond aggeb, hogy halászá légy." /70./

Heltai tehát egyre inkább a valóságos élet bemutatásához közeledik: kezdetben csak egymás között beszélgető állatokat jelenít meg, később kapcsolatba hozza velük az embert és a falusi társadalmat, sőt a ragadozók és háziállatok vitáiba már néha tettelegesen is beleszól az ember, a paraszt. Ennek a fejlődésnek a végpontját az alkotja, amikor lehull az állatbőr a mesék főszereplőiről is, amikor az állatok mögül előlép maga az ember. A különböző gyámoltalan és a hatalmasokkal szemben tehetetlen állatokban /juh, kecske, stb./ Heltai mindig a parasztot ábrázolja, a farkas, oroszlán, sárkány pedig a feudális ragadozók típusai. A mesegyűjtemény végefelé az egyes állattípusokat már gyakran felváltják a valóságos emberi típusok. Mindezekelőtt a paraszt lép a színre, mint a mesék főszereplője és rendszerint sikerrel bánik el az oroszlánnal, mint a regényesség szempontjából is kiváló 76. fabula öregemberkéje, vagy a sárkánnyal, mint a 64. mesében. Itt tehát már nem állat és állat, hanem ember és állat között van ábrázolva a társadalmi ellentét, a híres 99. mesében végül a ragadozó állat mögül is kilép az ember: a jobbágynyuzó nemes. A 99. mese már teljesen emberi történetet ábrázol: nemes, nemesasszony, tisztartó és parasztok szerepelnek benne, a falu életének a megvillantása is itt a legerősebb.

Az emberi környezet és emberi társadalom egyre reálisabb bemutatásával párhuzamosan a mesék eszmeisége is elmélyül. Míg ugyanis az értelmezésekben Heltai mindig elítéli a nép aktív fellépését ellenségeivel szemben, addig a mesékben a parasztok mindig tettelegesen bánnak el az oroszlánnal, farkassal, a feudális világnak a parasztok kis vagyonszázára éhes képviselőivel. Az értelmezések és a mese mondanivalója ilyenkor már eltér egymástól: a mese többet mond, a mesében Heltai a valóságot ábrázolva már nem a polgár, hanem a nép szemével ítél, a nép vágyainak ad kifejezést. A prédikátor és nyomdatulajdonos tehát, amikor moralizál, a polgári korlátokat viseli magán, amikor azonban a valóságot, a falut, vagy az erdélyi hegyek pásztorát mutatja be, akkor elmaradnak ezek a polgári korlátok és Heltai népi szemlélete lép a helyére. Ez is a 99. fabulában mutatkozik meg a legteljesebben. A mese mondanivalója itt nem más, mint

hogy minden ur, minden nemes menjen a pokolba. Heltai fabuláiban így az antifeudális elemek szaporodnak a gyűjtemény vége felé. Mintha az antitrinitárius mozgalom erősödésében testet öltő népi előretörés szuggesztív ereje irányítaná Heltai tollát.

Az egyre realisabb ábrázolás és az eszmei elmélyülés természetesen formailag is átalakítja a fabulákat. Mindenekelőtt a fabulák terjedelme változik meg: a kezdetben rövid állatmeséket felváltják a terjedelmesebb, sokszor egészen regényes elbeszélések. Az író ennek során fokozatosan felszabadul az olyan elbeszélő forma alól, amelynek egyetlen feladata a tanulság minél tomörebb előkészítése. A terjedelmes, a környezetet, a háttért is érzékelő mesék már önmagukban is megállnak, nem szorulnak értelmezésre. Ennek megfelelően az értelmezések terjedelme egyre csökken, és szinte fölöslegessé válik /71., 75., 76., 96./. Erzi ezt az író is és ezért tesz ilyen megjegyzéseket: "A fabulának az értelme könnyű" /73./ vagy "E fabulának nem szükség sok beszéddel az ő értelmét megadni" /96./.

A fabulák fordítása során fejlődött ki tehát Heltai népi szemléletű elbeszélő-művészete, így jutott el a XVI. századi prózánk legremekebb művének a 99. fabulának a megalkotásához. A nemesemberről és az ördögről szóló mese Heltai legterjedelmesebb elbeszélése, mely leglényegesebb mondanivalóját a legművészibb formában tartalmazza. A szerző is ezt tartotta legjelentősebb meséjének, mert már a 66. fabula "értelmében" felhívja a figyelmet, "mint járjanak ezek" /t.i. a kegyetlen urak/ "végre megmutatja oda hátra a 99. fabula". Ezt a fabulát Heltai önállóan alkotta meg hagyományos elemekből.

Ördöghistória ez, melynek főalakja - az ördög mellett - a nemesember. Az ördög a nemes kegyetlen tisztartója. Maga ez a tény is elborzasztó hatása az egykorú olvasóra: a nemesember vadságát maga az ördög sugallja. A feudális kizsákmányolás leleplezése nemcsak Heltai művei közt, de talán a többi reformátorok írásai közt is itt a legszemléletesebb. A mese hiszen megőrökíti azokat a raffinált módszereket, amelyekkel a nemes és a tisztartója a jobbágyot utolsó filléréből is kifizetgátják. A gabonadézsmá, az ötöd, a földvám, a kántor-lud, "szent Balázs malaca" mellett feltűnnek azok a módszerek, melyek

ket Szkhárosi Horvát is oly keményen megbélyegzett: a borárulás - vizzel elegyített bor drágán árultatása - , a "veszett, romlott hal kiosztása a nép között, stb.

A történet felépítése azonban érzékelteti, hogy a nemes hitvány, nyomorult emberré válik, mihelyt nincs hatalma, mihelyt nincs kin uralkodnia. Míg a mese elején gőgös, öntelt, magabiztos módon viselkedik, a pokolba vezető uton már könyörögni kezd és retteg, amellet még nevetséges helyzetbe is jut, itt kell megtudnia, hogy felesége megcsalta. Ezt a fokozatosságot a nemes ember igazi jellemének megmutatásában Heltai művészi árnyalással dolgozza ki. Nem feledkezik meg arról sem, hogy az ördög ellen, aki üstökön ragadja, így érveltesse e nemest: "nem tudod-e min maradsz a decretom szerint, miért hogy nemes embert mersz fogni?" Jól használja fel a komikus helyzetet és szólásokat nemesemberünk állapotának jellemzésére.

Nagy ereje van Heltainak az elbeszélés a tmoszférájának, légkörének megteremtésére és az elbeszélés érdekességének fenntartására, folyamatosságának biztosítására. Az elbeszélés lélektani háttérét részben az a kegyetlenség alakítja, melyet a buta s döllyfös nemes szinte vágyva-vágy, s az ördög pedig hideg számításal végrehajt, akár a pórokon, akár a nemeseken, részben pedig az a csábítás, melyet a nemes fősvénysége és kapzsisága hiv ki. A gazdagság pompájának mutogatásával a csábítás a nőre, Kata asszonyra is kiterjed és romlását okozza. Akár tudatosan, akár öntudatlanul tette Heltai, mindenkép kitűnő részlet az, amelyikben az ördög, a hizelgő ispán, így csábítgatja a nemesasszonyt: "Ne hagyj magadat asszonyom. Mert eképpen nemcsak uram teként gyönyörűségesképpen kegyelmedre, hanem még a szomszédságbeli nemes uraim is." Csak jóval később tudjuk meg, már a pokol felé vezető uton, hogy a nő megcsalta férjét a szomszédokkal. Ennek a tettének a csirája azonban az ördög akkori hizelgéseiben nájtot ki. Az a csábítás-motivum ér véget Lucifer szavaiban, aki sajnálja, hogy ezt a csábító asszonyembert elhozták már a világból: mert még "sokat csalt volna cifrázásával a feredőbe."

A kizsákmányoló kegyetlenség és a kapzsisággal-pompával csábítás légkörének westerni felidézésével, hangulatával meg-
T.026.52-Rsz.20.003.9.

fér, bár kivüle esik a falu képe: az a két lap, melyen a nemes, mellette az ördöggel, beér a faluba s azután távoznak onnan, mesteri. Nemcsak a nemes és az ördög közötti beszélgetés miatt, /mellyel Heltai tudja az érdekességet növelni, mert várakoztatja az olvasót, csak a harmadik ajánlásra kapja meg az ördög a maga jutalmát/, hanem a beszélgetésnek a falu életével való szeszöködése miatt is. Egy ember az udvaráról az utra kifutó ökör után szalad s káromkodik, egy anya síró gyermekét ringatja bölcsőjében s szidja, mert nem akar elaludni, egy állongó kislány a nemesembertől való ijedtében befut az udvarra, anyjához, aki az üntöt feji - megannyi kép, mely futó vázlatosságában is jól visszaadja az estébe hajló falunak összhatását. Ugy villan föl a falu, az elől lovagló nemesember és ördög háttérében, mint a reformáció s a parasztháború legnagyobb s ugyancsak falut, nembest és ördögöt ábrázoló festőjének, Dürernek képein.

Ez a szuggesztivitás, a hangulatfestés iránti tehetőség avatja ebben az elbeszélésben kitűnő íróvá Heltait. Éppolyan érdeme azonban elbeszélő-tudása is. Nem részletezi agyon leírásait, csak a jellemzőt adja, hogy máris a cselekvésre térhessen át. S a fabula és története tényleg folyamatos, megállás, zökkenő nélküli, akár az első részt, /mely a nemes házánál játszik/, akár a másodikat /a faluban/, akár a harmadikat /a pokol felé/ nézzük. S e cselekmény jó menetét a dialógus, a csábító tanácsadás, a leírás, a vita, a sóhajtás és a jajongás különböző eszközei elevenítik meg.

A 99. fabula művészi erényei természetesen nem egyedül ennek a mesének a sajátjai. Különösen a kötet második felében számos olyan fabulát találunk, amely Heltai remek ábrázoló és jellemző készségét dicséri. Az öregember és az oroszlán története a 76. mesében, vagy a farkasnak és a rókanak a kalandja a sájtal a 97.-ben, megannyi gyöngyszemei XVI. századi irodalmunknak. Kitűnően írja le Heltai az egyes szereplők izes, népi erejű párbeszédeit, de ki tudja fejezni az egyes állatok, vagy emberek egymáshoz való viszonyát bizonyos helyzetekkel, hangulati elemekkel is. Ugy mozgatja Heltai az alakokat, hogy mielőtt megszólalnának, már előre sejtjük szándékaikat, mir lelepleződnek gonosz terveik az olvasó előtt. Rendkívül gazdagon ve-

titi elénk az író a legkülönbözőbb emberi gyarlóságokat, de nem elvont bűnök formájában, hanem mint egy-egy konkrét helyzetben feltáruló emberi jellemvonást. Az együgyűség, hiszékenység, gyermeteg önbizalom, a kisemberek ravaszsága és gyávasága, az önhittség és durva kegyetlenség, a hízkelkedés és megannyi emberi jellemvonás tárul fel Heltai állatainak, vagy embereinek egy-egy mozdulatán, egy-egy tekintetén keresztül. A párbeszédén, az alakok jellemzésén, egymáshoz való viszonyuknak rajzán kívül a meseszövéshöz is kitűnően ért Heltai. Fordulatosan, ötletesen kapcsolja egymáshoz a mese egyes mozzanatait. Különös érdeme az is, hogy a párbeszéd, meseszövé, jellemrajz nem egy fejlettebb elbeszélésében összeolvad a háttérből, természeti, társadalmi környezetből eredő hangulati hatással és így egységes légkört teremt a mesében.

Mindez arra mutat, hogy Heltai nagy lépéssel ment előre azon az uton, melyre Festi Gábor világított rá legelőször. Csak a "gyönyörűségtől rabulejtve" sikerül olvasóit "tisztos és hasznos cselekvésre" indítani. A világi szépirodalom egyik nagy magyar úttörőjévé vált ezzel a művével.

Háló.

Az antitrinitárius mozgalomhoz való csatlakozás eredményeképpen született meg Heltai legharcosabb műve, az 1570-ben megjelent Háló. A könyv egy spanyol szerző Gonsalvius Reginaldus latinnyelvű munkájának átdolgozása, de több részt Heltai önállóan töltött bele. Így a bevezetést is, melyben az antitrinitáriusok tanításának igazát bizonyítja a katolikusokkal és Meliuszal szemben.

Ezután megmagyarázza, hogy háló-nak az inkvizíciót nevezi, mely Spanyolországban és Itáliában annyi ártatlan embert dönt pusztulásba. Kifejti itt, hogy a fejedelmeknek az volna a feladatuk, hogy népüket békességben kormányozzák, megoltalmazzák a gonosz ellenségektől, elsősorban a papoktól. A papok azonban igyekeznek behálózni a fejedelmeket, világi hatalomra tesznek szert és lassan az ő kezükbe csuszik át egy-egy ország vezetése. Erre példaként az 1538-ban tartott segessvári hitvitát hozza fel,

amikor Fráter György és a többi főpapok János királyt arra akarták kényszeríteni, hogy öltesse meg Szántai István prédikátort. Teljes mértékben sikerült a papoknak behálózniok a spanyol királyt és így Spanyolországban most szabadon, sőt az állam támogatásával vethetik ki a hálót az inkvizitorok a becsületes emberekre.

Ezekután következik az inkvizíció megrázó leírása. Megtudjuk innen, milyen ürtügyekkel fogják el az egyes polgárokat, milyen csalafintaságokkal próbálnak különböző bűnöket rájuk bizonyítani, hogy elítélhessék őket és vagyonukat elkobozhassák. Leírja Heltai a borzalmas börtönviszonyokat és kínzásokat, a bírák álszent, képmutató magatartását, a besugók, spiclik undorító szerepét stb. Az elképzelhető aljasságoknak vérlázító leírását olvashatjuk ebben a könyvben. Az inkvizíció általános ismertetése után egy egész sor konkrét példát mond el Heltai, forrása után, egyes megnevezett személyek sorsáról, akik az inkvizitorok karmai közé kerültek.

Heltai Gonsalvius Reginaldus művét harcosan, a mérhetetlen aljasságok feletti jogos felháborodással, az inkvizitorgyilkosok iránti szenvedélyes gyűlölettel tolmácsolja. A befejező részben a Magyarországra vonatkozó tanulságokat vonja le. Arra figyelmeztet, hogy bár most olyan fejedelem van, aki megoltalmazza a népet az ilyen hóhéroktól, de senki se gondolja, hogy az inkvizíció veszélye messze távol van az országtól. Nyugati határainkon a Habsburgok udvarában ott ólálkodnak az országból kiszorult főpapok, készen állva arra, hogy adandó alkalommal visszajöjjenek az országba és itt is meghonosítsák az inkvizíciót.

Heltainak ez a figyelmeztetése megdöbbentő pontossággal illik rá a mi korunkra is és időszerek a magyar nép számára mindaddig, amig inkvizitorok vannak a földön, amig nyugaton ott ólálkodik a hazánkból kiűzött ellenség, hogy imperialista segítséggel visszatérjen és bevezesse nálunk is a modern inkvizíciót.

Magyar Krónika. .

Utolsó nevezetes munkájával, mely csak halála után,

T.026.52-Rsz.20.003.9.

1575-ben jelent meg, Heltai a magyarok történetének széles körben való megismertetésére törekedett. Forrása, alapszövege, Bonfini történeti műve. A mohácsi vészig terjedő függelékekkel ellátott 1568.-i bázeli kiadást használta. Műve több mint 10 esztendősz tervezgetés gyümölcse volt.

Olyan nagyobb magyar történelmi mű, amelyben a nemzet latin nyelven nem értő tömegei saját multjuknak eseményeit összefüggő formában együtt találták volna, mindeddig hiányzott. Benczédi Székely István 1558-ban Krakkóban megjelent magyar Világkrónikájába beleszorította ugyan a magyarok történetét, de ez az idegen anyag közé kevert s hiányos adathalmaz nem volt alkalmas arra, hogy a magyar multat közelebb hozza az "együgyűek" lelkéhez. Heltai ezeknek a tudományban járatlan "együgyűeknek" olyan könyvet akart a kezébe adni, amely nem vértelen adatokat közöl, hanem a nemzet sorsáról, küzdelmeiről, hajdani dicsőségéről, hőseiről beszél.

Céljának megfelelően Bonfini históriáját átdolgozta. Elhagyta Bonfini világtörténelmi toldalékait "énnekem úgy tetszik, hogy az együgyű magyarnak ezek nem szükségesek. A finnyás olvasóknak vagyon deák Bonfiniusok, ott is megolvashatják". Azaz is népszerűbbé igyekezett tenni könyvét, hogy megörökített benne népi mondákat, meséket. Így Heltainak köszönhetjük a Mátyás királyról és a kolozsvári bíróról szóló híres mesének a feljegyzését, valamint a Hunyadi János származásával kapcsolatos mondák megörökítését. Az egész történeti anyagot igen szívesen adja elő, újra bebizonyítva prózairói tehetségét. Bár maga Bonfini is élénken, az eseményeket meglevenitve tárgyalja sokszor a történetet, Heltai néha valósággal elbeszélőprózává változtatja a történelmi anyagot. Párbeszédbbe teszi át azt, amit Bonfini közvetett beszédben mondott el, az olvasó figyelmét, várakozását a fejleményekre jól tudja fokozni, sajátos nyelvi kifejezésekkel, szóképekkel, hasonlatokkal, szólásokkal, közmondásokkal szórja tele stílusát.

A Magyar Krónika központi alakja Mátyás király. Heltai eddigi műveiben is megvolt már a rend, az anarchia megszüntetésének, az oligarchák megfékezésének a követelése. Mátyás általa a mintaképe ennek a Heltai által is óhajtott rendszernek.

A nagy király szerepét ezért mennél jobban népszerűsíteni igyekeztek. A 17. századi függetlenségi harcokban oly nagy szerepet játszó Mátyás-hagyomány megerősödésében Heltai krónikájának igen nagy szerepe volt. Neki köszönhető a népies Mátyás kép megalkotása és magyar nyelven való elterjesztése. Zrinyin keresztül megújuló irodalmunk első nagy alakjáig hat, Besenyeiig, akinek Heltai Krónikája egyik kedvelt olvasmánya volt.

A dialógus, a mesék, a Háló és a Krónika megírásával Heltai a magyar reformáció irodalmának egyik legjelentősebb képviselőjévé, a XVI. század legjobb prózaírójává lett. A magyar világi széppróza Fabuláiban és Krónikájában nagy lépéssel jutott előbbre, a kifejezés, az elbeszélő forma fejlődése útján.

5./ A Balassi-komédia és a Debreceni Disputa.

A drámaírás-fejlődésének kedvező feltételei.

A XVI. században az osztályellentétek kiéleződése a magyar dráma megszületését tette lehetővé. Mivel az osztályellentétek vallási mozgalmak formájában jelentkeztek, az első eredeti magyar drámák - Sztárai drámái - vallásos tárgyú, hitvitázó drámák. Sztárai drámáit nemsokára követte Bornemisza Elektrája már világi témával, de klasszikus forrásra támaszkodva. Ezzel külön fogunk foglalkozni. A 60-as évek végefelé megjelenik azonban két új eredeti magyar dráma, melyek mind eszmeiség mind művészi megformálás, drámaiság tekintetében jóval felülmúlják Sztárai drámáit. A Balassi-komédia /1565 k./ és a Debreceni Disputa /1570/ létrejöttét annak köszönhetjük, hogy a 60-as évek társadalmi harcai még kedvezőbb objektív feltételeket teremtettek a drámaírás számára, mint a reformáció első évtizedeiben.

Ez az új helyzet a parasztság osztályharcának erősödése, a népi reformáció előretörése következtében állt elő. Heltai Gáspárnál is láttuk, hogy a parasztság fokozódó ellenállása hogyan hajtotta előre az ingadozásra és megalkuvásra hajlamos írók az antifeudális tendenciák egyre határozottabb érvényesítésére. A drámaíróknál ez a folyamat még erősebben kellett, hogy érvényesüljön, hiszen az ellentétek sokrétűbb, bonyolultabb

T.026.52-Rss.20.003.9.

volta több és gazdagabb drámai konfliktust eredményezett. Az ország három részre szakadása, világi és egyházi feudalizmus, katolikusok és protestánsok, a reformáció megalkuvó és népi szárnya, és elsősorban természetesen az alapvető ellentét: a földesurak és parasztok ellentéte mind összefonódott a 60-as években, hogy majd 1570-ben Karácsony György vezetésével a népi reformáció fegyveres felkelésében érje el tetőpontját a nép kísérlete ellenségeitől való megszabadulására.

A jól szembeállítható, dialógusba kíváncsi pártállások az osztályharcnak ebben az előrehaladottabb stádiumában sokkal inkább adva voltak, mint az 50-es években, Sztárai idején. A reformáció drámaírásának már Sztárainál is a legfontosabb fela data az ellenség leleplezése volt. Kezdetben az ellenséget elsősorban a katolicizmusban látták, a földesuraknak a prédikátorok hajlandók voltak megbocsájtani, ha elhagyják bűneiket, ha megtérnek: ez pedig a reformáció átvételével, a prédikátorok meghallgatásával volt egyértelmű. Még Székéssy Horvát is kísérletet tett az urak megtérítésére, mert azt hitte, hogy a reformációhoz csatlakozó urak felhagynak majd a "kegyetlenséggel" és a "fővényességgel". A 60-as években azonban már világosan megmutatkozott, hogy kik a nép igazi barátai és ellenségei. Ekkor már lelepleződtek azok a földesurak, akik anyagi haszonért formálisan elfogadták a reformáció tanításait, valamint azok a megalkuvó polgári elemek is, akik a néptől való féltelmükben az opportunizmus, majd a nyílt árulás mocsarába süllyedtek. A vallási kérdések mögött tehát sokkal élesebben domborodtak ki a társadalmi ellentétek, mint akár tíz évvel előbb.

A Balassi-komédia és a Debreceni Disputa ezeknek a feltételeknek köszönhetik, hogy a korabeli irodalom színvonalához mértén annyira kiváló alkotások. Az első egyenesen világi tárgyú és a vallási kérdést is teljesen világi kiindulópontból tárgyalja, a másikkban viszont a vallási hitvita mögött sokkal élesebb és elkeseredettebb ellentétek feszülnek, mint Sztárainál. Mind két dráma a nép álláspontját fejezi ki: az antitrinitárius mozgalmakkal áll kapcsolatban, vagy egyenesen annak a terméke.

A Balassi-komédia.

A reformáció korának egyik leghírhedtebb hazaáruló, harácsoló rabló-főúráról szóló drámát 1565 körül ismeretlen szerző írta. Teljes címe: "Comoedia Balassi Menyhárt árultató-sáról". A dráma ugyanis nem sokkal azután készült, hogy Balassi - mint már annyiszor tette - az erdélyi fejedelmet elárulva ismét a Habsburgokhoz pártolt. /Balassi Menyhárt életrajzát, amely nélkül a komédia nem érthető lásd: Szöveggyűjtemény 371-372. lap./

Az irodalomtörténeti kutatás már csaknem egy évszázada keresi ennek a kiemelkedő alkotásnak a szerzőjét, de meggyugtató eredményre még nem jutott. A legtöbb valószínűség a kor egyik legjelentősebb írója: Bornemisza Péter mellett szól, akiről tudjuk, hogy kitűnő drámaíró és jól ismerte Balassi Menyhárt személyét s viselt dolgaiat, valamint a drámában szereplő több más személyt is. Már pedig a komédia olyan apró részleteket is tud Balassi életéből, amely csak egy az ő környezetében is járatos író szerzőségét teszi feltételezhetővé. A dráma éles antifeudális és antiklerikális tendenciája szintén egybevágna Bornemisza álláspontjával. Ugyanakkor azonban stílári és nyelvi szempontok Bornemisza ellen vallanak. Bornemisza műveiben sokkal csiszoltabb, gondosabban kidolgozott írói nyelvvel találkozunk, mint a komédiában. A szerzőség kérdése tehát egyelőre még tisztázatlan.

A dráma Erdélybe eljutva, az antitrinitárius Karádi Pál, abrudbányai prédikátor kezébe került, aki azt 1569-ben ki nyomatta. Mivel a darab tárgya éppen Balassi Menyhártnak az elpártolása János Zsigmond erdélyi fejedelemtől, az erdélyi antitrinitáriusoknak kapóra jött a kézirat. Karádi Pál kiadói előszavában azt fejtegeti, hogy az ország rendülésének, a pártoskodásoknak /vagyis a frakcióharcoknak/ az oka abban keresendő, hogy egyesek idegen fejedelmet választottak: Balassi Menyhárt éppen erre példa.

A dráma szerzője a Mohács utáni évtizedek feudális nagybirtokosának a típusát rajzolja meg Balassi Menyhárt személyében. A darabnak mind az öt része Balassi hitványságát mutat. T.026.52-Rsz.20.003.9.

ja be.

A dráma inkább egy hatalmas erejű jellemrajz, semmint igazi dráma. Az alak maga, Menyhárt, nem változik a dráma folyamán. A szerző nem arra törekszik, hogy fejlődésrajzot adjon, hanem hogy minél élesebben és gazdagabban jellemezzen. Ez a jellemzés kitűnő. Nemcsak egy embernek jellemzése ez, hanem annak a típusnak is, a harácsoló főurnak is jellemképe. A komédia egyuttal azt a folyamatot is bemutatja, miképen zajlott le a felemelkedő nagybirtokos családok birtokszerzése a mohácsi csatát követő évtizedekben.

Jelen van, mint objektív tényező, az ország három részre szakadása: Balassi Menyhárt meggondolhatja, kihez álljon. Az imént még az erdélyi vajda hive volt, őtőle állott át a "német királ"-hoz. Jellemző már az is, hogy "német királt", vagy császárt, "török császárt" vagy "erdéli vajdát" emleget, egyszer sem jut eszébe a magyar királyról vagy fejedelemről beszélni. Idegen tőle a nemzet gondja; hogy valamilyen magyar fejedelemség is fennállhatna, arra nem is gondol. A három rész-uralom Balassi Menyhárt számára csupán számításának alapját jelenti.

Balassi szenvedélyes birtokszerző, minden erkölcsi gátlás nélkül. "Pokolban is el kellene menni Bányáért és Szatmárért" mondja s ezekhez a birtokokhoz szinte szerelmesen-örjögve ragaszkodik. "Szatmárt, Bányát nem hogy itt e földön elhagynám, de még holtom után is, isten bár menyországban maradna, ü ott laknák, én pedig azt kívánnám, hogy vagy oda vihetném velen Szakmárt, vagy e földön lelkem Szakmárban lakhatnék. Én azzal megelégedném: lenne azoké a menyország, akik kívánják, de én Szakmárt ki nem adom kezemből..."

Birtokaihoz való ragaszkodásánál csak pénzvágya nagyobb. "Nég anyám méhében és azután is gyermekkoromban is szerettem én az ezüstöt és aranyat" - vallja gyónásában. Páj neki, hogy minap 100 gira ezüstöt adott Zaynak, a kassai kapitánynak. Amikor pedig szolgája arra kéri, hogy ne a máséból elégítse ki őt, így sóhajtott fel a rabló: "Mostan is elköltenek az aranyforintok a ládából, kiket el nem akartam költeni." Nagybányát is azért szereti, mert ez kiapadhatatlan aranybánya. Amikor indo-

kolja, miért nem akar megválni Nagybányától, azt mondja, hogy innen évenként legalább 32.000 aranya jön be, az ezüstről nem beszélve. Különben is: "elegen még nincsen, mert ha a Szamos mind arannyal folna is, még sem elég volna énnékem". Az "isten sem elégitheti meg" vágja rá Szénássai.

A birtok- és pénzvágy természetesen a nép kiméretlen kirablásával jár együtt. Szó sincs arról, hogy valamilyen törvényes forma, dézsma, válttság, stb. alá rejtene étvágyát: egyszerűen kiadja a parancsot, hogy vegyék el az özvegyasszony ökreit s vágassák le a konyhára. A másik szomszédtól pedig az elcsépelte gabonáját vegyék el. Csak ily egyszerűen, a beszélgetés során, minden erőltetettséggel nélkül, a mindennapos események keretében fedi fel a dráma Balassi gonoszságát, amely már odáig fajult, hogy egy ebédkészítés sem történhet meg az özvegyasszonyok és gazdálkodók kirablása nélkül. Az anarchia zavarosában halászó, árutermelő főúrnak ez a XVI. századi típusa nem nézi honnan veszi el a pénzt, a jószágot, egyformán rabol osztályának tagjaitól és a szegényektől, ugyanúgy, mint Székéssai Horvát "fejedelmek", vagy Heltai egymást is felfaló "nemesei".

A pénzgazdálkodás idején persze arra is gondol Balassi, hogy az összesrabolt pénzt forgassa is. Tudja jól, hogy ez a vagyon szaporításának egyik legjobb módja. Bevallja, hogy mindenféle kereskedésben járatos: "mert én tolvajlottam is, loptam is, bort is árultattam, szilvát, dinnyét, ugorkát és egyebeket sokat, posztót, gyolcsot és egyéb kalmárárut is bóttal tartottam, bőrgyűjtő is, timár is voltam..." Persze ez főleg rablott áruval való kereskedés.

A pénz mindent áruvá változtat. Elhagyná fiát, lányát, csak hogy török aranyakhoz jusson, ebből még kevés van neki. A kereskedésnek azonban legjobb formája szerinte a hittel való kereskedés. Nemcsak arról van tehát szó, hogy a vallásváltoztatással könnyen meg lehet gazdagodni, hanem arról, hogy a hitet pénzzé lehet tenni, a hit a legjobb árucikk. "Micsoda? Hittel?" - kérdi örömmel a rablóvezér. "Az nagy istenre mondom, hogy soha semmihez olyan kész nem vagyok, mint ehhez, mert nagy jó és hasznos kereskedésnek esmertem az hittel való kereskedést mindenkor, kihez az több kereskedések mind semminek tetszenek, T.026.-52.Rsz-20.003.9.

kit én meg is próbáltam"... "mind semmi az többi az egy hittel való kereskedéshez képest."

Nem véletlenül nő ki tehát a 2. résznek a hittel kereskedésről szóló beszélgetéséből a 4. rész remek gyónási jelenete. Ez a gyónási jelenet maga a hittel való kereskedés, ha nem is kifejezetten árucikk és adás-vétel formájában. Nézzük meg közelebbről ezt a 4. részt.

Látszólag csapongó menetű. Van is benne valami szándékos rendetlenség, mindamellett érezhető a gyónás iránya: kezdetben csak általános, mindenki által elkövethető bűnökről beszél Menyhárt, azután Erdélyben viselt dolgait részletezi, s ezeket is egyre részletesebben adja elő. Annyi a bűne és annyira érezhető az érsek elkedvetlenedése is, hogy Balassi fél, nem fogja pártolni őt az udvarnál. Tehát 100 gira ezüstöt ajánl fel neki. Erre az érsek a szigorú erkölcsbíróból egyszerre cinkossá változik: "Keszenem, jó Menyhárt uram, és jó néven is veszem, szívem szerint terekedem rajta, és ennek felette meg is ódozlok, nem szükség minden bűneidet előszámlálnod..." Ezután készülnek ebédhez ülni, de Balassi még egy árulását elmondja: egy "jámbor szegén legént és jó vitéz embert" árult el Szalkán. Ezután enni mennek.

A gyónás elsősorban a gonoszságok felsorolásában áll, de ez nem jelenti azt, hogy hiányoznék belőle a gonoszságoknak politikai értékelése. Az érsek mondja: "csak a ti árulástokért vagyunk idegen népnek szidalmába", vagy: "Nagyobb dolog az, hogy mostan is maradéktokat is olyan árulókká akartok tenni, mint ti magatok vattok". A gonoszságok részletezése uralkodik azonban a gyónásban.

Hogyan szerkeszti meg a szerző ezt a gyónási jelenetet? Helyenkint szellemesen egy felvetett szó vagy kívánság kapcsán gördíti előre a beszélgetést. Például az érsek már éhes, ideje ennünk, mondja, mire Balassi így szól: "Sokszor lovamon üggettem s nem öttem huszonnégy egész óráig!" mire az érsek úgy vág vissza, hogy igen bizony, amikor mások ökreit kellett elhajtani, különben nem hallani nagy üggetéseiről, az ellenséget nem igen kergette. "Azt is kergettem ezért" - mondja

szerényen Menyhárt. "Könnyű azt előszámlálni" - vág vissza az érsek, de se szeri, se száma a szegény magyarok és keresztényen végbevitt dúlásainak, fosztásainak, kóborlásainak. "És jobb volt volna, hogy huszonnégy óráig üttél, ittál volna, hogynem mint huszonnégy óráig kóborlottál volna". Mire Balassi tömören: "Üttem s ittam". S az érsek mérgesen: "De az szegénység borát, kegyerét és az érsekét."

Ebből a részletből is látható, hogy a szerző ügyesen használja fel dialógusában a végszavakat, szellemesen bonyolítja le a beszélgetést.

Jó izes népi nyelven ír. Művészi eszköze a sötét guny és a árny, de jellemző kórikum. "Miért nem mondd istent kegyelmesnek, hanem engem?" - kérdi az érsek. "Hadd járjon most isten, csak nagyságod használhatná énnékem" - vág vissza a rablóvezér. - A feloldozáskor az érsek elsorol egy csomó szentet, hogy bocsássák meg Balassi bűnét, majd hozzáteszi: "Ugy tetszik istent egyáltalán nem is emlitém". Mire Balassi kész a felelettel: "Ugy legyen, hiszen, hogy te nagyságodnak is kevés gondja legyen istenre, mint igaz énnékem." - Az is kórikus, ahogy Balassi viasszasóhajtja az érseknek ígért 100 girát. Ami azonban művészetének főeszköze, az maga a szellemes ötlet: gyónás kerebébe állítani ennek a minden hájjal megkent gazembernek hite árulását, s így természetes hatással is fel tudja ruházni ennek a szörnyű bűnlajstromnak az előadását. Maga a gyónásforma is elősegíti, hogy a személy jelleméből áradó gonoszság az ellentétek révén sötét színeket, gunyos éleket, kórikus fordulatokat nyerjen. Ugyanakkor a gyónás-forma azt is lehetővé teszi, hogy a leleplezés kétoldalu legyen: ne csak Balassi Menyhárt bűnei rajzolódjanak ki, hanem az érsek jellemtelensége, képmutatása, megvesztegethetősége is.

Az 5. rész, mely Boldizsárról szól, bizonyos fokig kapcsolódik az előzményekhez. Hiszen az érsek azt is szeméreteti Menyhártnak, hogy "az maradékokat is" épp ilyen árulókká akarjákat tenni. Az 5. részben megismerjük, milyen is a "maradék". Amellett az is összekapcsolja az első négyet az 5.-kel, T.026.52-Rsz.20.003.9.

hogy Balassi Boldizsár kiegészíti Menyhártnak Bebek Ferenc sor-
sáról elmondott történetét /a gyónásban/. S emellett van vala-
mi célzás Menyhárt kedvenc "szatmári arany pogácsái"-ra is: "az
szatmári arany pogácsák helyébe valamint s valahogy mást kel-
lene keresnünk Detrekőben is," - mondja Boldizsár. Családja
szétverve, megalázva; ő magában a Detrekő várában vadászna az
arany után.

Mohósága olyan, mint az apjáé. Az, amit Menyhárt a
Szamos aranyáról mondott el, visszatér Boldizsár szájába, de
más izzal: "Detrekő, amely hegyen fekszik, ha mind arannyal és
gyémánttal folyna is, még fél elegendő sem volna". Világosan ért-
hető a szerző szándéka, aki ezt a mondatot Balassi Menyhártnak
az első rész végén mondott szavai visszhangjaként formálja:
azért is, hogy rámutasson a megváltozott helyzetre. Erdély, a
Szamos hoz aranyat, de ez sem volt elég Menyhártnak; Detrekő
azonban csak egy sziklavár, nem terem aranyat vagy gyémántot,
de ha teremne is, még félig sem elégithetné ki Boldizsár mohó-
ságát. Az étvágy tehát tovább nőtt, de a falat - szinte semmi-
vé zsugorodott.

Kisszerű, nevetséges figurává lesz tehát a "maradék".
Azt sem érti mit jelent a "barbarus" szó, mellyel megítélik.
Talán Borbálát, kérdi bután. Erre a kisszerűségére jellemző,
hogyan mondja: "Mindez világ tudományán sem adnám ez gyémánt
gyűrőcskét, ki ujjomban vagyon". Kultúraellenessége is buta, kis-
szerű. Nem csoda, ha szolgálai az arcába vágják, keményebb az ar-
ca bőre a bocsorkorbórnél, mert bár apja is fősvény volt, ő azért
megajándékozta szolgálait, Boldizsár már két batka haszonra is
utazik.

Megváltozott tehát a világ. Menyhárt - mint Boldi-
zsárra maradt deákja mondja - az "ú ideje szerint, mikor minden
latország szabad volt, többet mivelte benne." Annyit jelent ez,
hogy a nagyformátumu rablóvezért felváltotta a kisszerű, keres-
kedők fosztogatásából olcsó haszonra leső, ostoba és komikus
rablólovagocskák. Nem csoda hát, hogy legfőbb gondja a morvai
és bécsi kereskedőkre leselkedés, akiknek "nagy zsájkok van a
nyeregfőhöz kötve". S az sem csoda, hogy szolgálja azt meri a

nulhatott ebből a példából, mert különösen az első és második felvonásban a szereplők szinte "egymás szájából kapják ki" a szót, állandóan érezni lehet a dialógus továbblendülését. A 3. cselekedetet a dialógus szempontjából is fárasztóbbá teszi Varga Ferenc néhány hosszabb /de csak kettő! / értekező felszólalása. A dialógus, a páros-beszéd fonala azonban itt sem szakad szét, mert Varga Ferencnek tud visszafelelni Péter pápa, a két felszólalást pedig az egymás közt beszélgető két bíró is tudja kommentálni. Végeredményben itt is arányos és mind a két félről kölcsönösen táplált dialógus fejlődik ki. Ez azért lehetséges, mert Meliusék nem ostobák, mint Sztárai katolikusai, vannak érveik, ha azok hamisak is. Az érveknek ez a kölcsönössége teszi lehetővé, hogy a Disputában a szorosabban vett hitvitázó részek is sokkal elevenebbek, mint Sztárainál.

Jó dialógust szerkeszt tehát a szerző, bár nyelve még nem igazi drámai nyelv. Van benne erő és fordulatosság, de ugyanakkor valami elbeszélő kényelmesség is. Nem mindenütt, hiszen dialógusa végig jól folytatott, meg nem rekedő; helyenként azonban inkább beszélgetés, semmint párbeszéd. Persze az is nagy érdem, hogy a szerző beszélgetést is vissza tud adni már a drámában: ezzel is meghaladja Sztárait. Ilyen beszélgetés van pl. a 2. "cselekedet" végén, Péter pápa, György kardinál és Vikárius Pál között.

A dialógus ilyen elbeszélő, példálódzó lassubbodása miatt nemcsak a szerző tehetségét kell szűknek tartani, hanem a magyar irodalmi nyelv állapotát is figyelembe kell venni. Az elbeszélő tanító és lírai nyelv kétségtelenül kifejlődött vagy erősen fejlődőben volt már, a dráma nyelve azonban még fejlődése elején állt. S érdekes megfigyelni, hogy az a példálódzó, közmondást, szólást alkalmazó népi stílus, amely oly szép és fejlesztő a lírában /virágének! / vagy az elbeszélésben /mesél! /, a drámában nem egy irányban hat.

A képes kifejezések, az egykoru magyar nyelv pompás fordulatjai jellegzetessé teszik a beszédet, ugyanakkor azonban meg is lassítják a dialógust. Valami személytelen okoskodó hangot visznek bele a személyességénél fogva pergő vitába. Nyelvünk-

lépéseit a kultura birtokbavételére.

A nép előretörését a dráma nemcsak kulturális téren érezteti, hanem a nyers erő síkján is. Óriási a különbség ebben a tekintetben is Sztárai és a Disputa között. Sztárainál a papok végül dolgozni mennek, a Disputában azonban többről van szó. György szerint be fog teljesedni az a mondas, hogy "a papokat a pórok bottal kergetik". Ezek a pórok nem is engedelmeskednek többé "pápá"-juknak: a főbíró Melius tilalma ellenére szállásolja el Dávidékat és fenyegető üzenetet küld hozzá. A templomban pedig a nép fenyegető jelenléte teremti meg a jelenst atmoszféráját. Vikarius hallja is, amint a parasztok sugdosaák a háta mögött, hogy az ilyen hamis papokat el kell kergetni. A parasztság erejének megnövekedése a drámában az objektív társadalmi helyzetet tükrözi: Karácsony György felkelésének évében készül a dráma.

Az ismeretlen szerzőnek sikerült tehát a társadalom drámai feszültségeit az írott dráma törvényeinek megfelelően formába öntenie. Tömör és jellemző jeleneteket emelt ki az életből, - sajnos csak az ellenség életéből, de már ezen keresztül is éreztetni tudta a nép igazáért küzdő pártnak, az antitrinitáriusoknak és magának a népnek az erejét. A minden mellékestől megtisztított, tipikus mozzanatokot úgy tudta egymáshoz fűzni, hogy egy jellem- és környezetrajzzal szorosan összefonódó cselekményt, még pedig egyre fokozódó iramu cselekményt hozzon létre. Drámai szempontból az első két felvonás ezért igen jól sikerült, a harmadikban azonban az író kezét már megkötötte a hitvitázás körülménye. Az utolsó felvonásban a darab drámaisága szükségképpen csökken, de nagy érdeme az írónak, hogy amennyire a teológiai anyag ezt megengedte, itt is élvezhetővé tudta tenni írását.

Végül meg kell vizsgálnunk a dráma stílusának, nyelvának a kérdését. A dráma sikerének egyik elengedhetetlen tartozéka, hogy a szerző igazi dialógus-stilust tudjon teremteni: vissza tudja adni az eleven párbeszédet. Sztárainak ez még nem sikerült, a Balassi-komédia gyónási jelenetében azonban a szerző már kitűnő példát láthatott maga előtt. A Disputa szerzője ta-

lett bemutatni. Itt is nagy fejlődést látunk azonban Sztáraihoz képest: a teológiai fejtegetések ritkán hosszuk; rendszerint meg-megszakítja azokat a nép képviselőinek közbesszólása. A vita itt nem a pápa udvarában, hanem az egész nép színe előtt folyik, a parasztok tömegeinek jelenlétében. Ez a parasztság azért vehet részt a drámában és azért válhat a cselekmény lendítőerejévé, mert van már ereje, hatásosan bele tud avatkozni sorsának irányításába, nem retten már meg parancsolóitól, nem engedi magát félrevezetni. Nézzük meg ennek az erőnek és tudásnak néhány jellemző megnyilvánulását a drámában:

A kertjébe készülődő Péter pápa így morfondírozott: "besszéllek valamit vasárnap a vak parasztságnak". A betoppanó György kardinál beszédjéből azonban mindjárt kiderül, mennyire vak ez a parasztság. "Egy paraszt ember hozzája ment volt /a vikáriushoz/ s ez azt kérte, van-e a Szentháromság a bibliában megírva? Hogy még nem mondhatta néki, megpirongatta a vak paraszt és úgy ment el tőlle." Milyen pontosan vág itt vissza a szerző Péter pápa előbbi véleményére! A vak paraszt szegényíti meg a művelt prédikátort, azt, aki vaknak tekinti a népet. A stilus gondosságát is látjuk itt, de fontosabb most az, hogy a nép már bele tud szólni a kultúra kérdéseibe. Egész sor példát idézhetnénk még a parasztok tudására, ismeretekkel való felvérteztségére. Talán a legjellemzőbb erre, hogy Gál bíró a vita során közbe-közbe szól a tudós papok disputájába és egy ízben olyan érvet vág Melius fejéhez, amire az nem tud válaszolni.

A szerző jól érezteti, hogy a reformáció következtében a nép már tanult sok mindent és ezért most nem akarja hagyni, hogy újra becsapják. György kardinál kimondja nyíltan, hogy szíves azért van, mert könyvet adtak a nép kezébe. Meg is mondja Meliusnak: "mert ugyanis csak magyar könyveket nyomtattatva uraságod". Melius persze bánja ezt már, "mit tudtam belé, hogy ez következék belőle" - feleli. A reformáció megalkuvó vezetői tehát sajnálják már, hogy áttértek a magyar nyelvűségre, de most már hiába, a nép nem engedi többé kicsevarni kezéből az írás fegyverét. Az antitrinitáriusok "igen ragadó tudománya" azután teljesen felfegyverezte ezt a népet, amely megtette első

rad. Erre azonban - ellentétben Meliussal és Györggyel - meg is változtatja álláspontját és átáll Dávidék oldalára. Vikariusnak ezt a megtérését nem sejtheti előre az olvasó, de mikor megtörténik, nem tűnik valószínűtlennek, mert Vikariust a második felvonásban olyan embernek ismertük meg, akire hatnak a tények, a valóság mozzanatai és a nyilvánvaló igazság.

A dráma kompozíciójának egységét a nép szerepeltetése, a nép közvetlen beavatkozása és állandó jelenléte biztosítja. A nép itt nemcsak a bírók személyében jelentkezik, mint Sztárainál, hanem ott van már Dékány megjegyzéseiben is; majd tetteinek és követeléseinek erejével jelen van György kardinál, vagy Vikárius rémületében. A cselekményt is a nép hajtja előre. Ennek köszönhető, hogy a szerző kitűnően tudja fokozni az események iramát. Figyeljük meg, milyen kitűnően tudja a szerző időben sűriteni az eseményeket:

Az első felvonás legelejének gazdag-polgári nyugalomát hamarosan parasztok miatti izgalom váltja fel ugyan, de a disputa még távolinak látszik: György kardinál úgy tudja, hogy Váradon fogják őt "valami ifjak" zaklatni, ezért hasamegy; Péter pápa pedig nyugodtan írja összehívó levelét papjaihoz. A második felvonásban gyorsan kiderül, hogy a disputa nem hogy nem távoli, hanem egyenest a küszöbön áll: Vikárius Pál lóhalálában érkezik - már ez valami gyors iramot ad a felvonásnak -, mert a Meliushoz tóduló papok után két mérföldre jönnek ám az erdélyi eretnekek is. Egyszerre a cselekmény forrponthoz közeledünk. Péter pápa rémületében elájul. Időközben jön György kardinál, aki már holnapra teszi a vita idejét. A feléledő Péter pápával közlik, hogy az "erdélyi eretnek bestiák" már megérkeztek, sőt megszállottak is. Alig beszélgetnek egy kicsit, harangszóra lesznek figyelmesek. Nem Péter pápa, hanem az eretnekekkel rokonszenveső főbíró harangoztat: azért hogy azonnal menjenek a disputára. Nincs is más hátra, mint kiosztani a szerepeket s indulni.

A távolinak tetsző disputa tehát egy-kettőre élő, fenyegető valósággá vált Meliusek számára és már ott is vagyunk a templomban a vita színhelyén. A harmadik felvonás már vontatottabb, mint az eddigiek, hiszen itt magát a teológiai vitát kel-

tozás még nem elég mély, az első hírek csak pillanatnyi megrettenést okozhatnak. Ezért az antitrinitáriusok elleni harchoz tanácsokat adó és gyors tetteket követelő György kardinálnak Péter pápa így válaszol: "Immár együtt először". A dráma nézőjének s olvasójának szeme előtt megint teljességében jelenik meg az a Péter pápa, aki az előbb járni akart a kertben, a halastóhoz ballagni, "míg az ebédet készíti a szakács"... Valóban ugyan az a hasára ügyelő ember ez, mint az előbb. S hiába sürgeti őt György kardinál: "Csudálkozom rajta, hogy csak eszébe is jut uraságodnak az étel", Péter pápa visszavág: "Mi nem ölhetem meg magamat éhrel az gazokért."

Péter pápa jellemzése tehát remekül indul, a jó ebéd asután feledteti a pillanatnyi megrettenést is és gőgös, pápai hangon ír levelet papjainak, hogy gyűljenek hozzá az új helyzet megtanácskozására. Csak a második felvonásban lendül ki végleg a nyugalmból, amikor Vikarius azzal a hírrel érkezik, hogy az eretnekek már jönnek. Mikor már bizonyos, hogy vitában kell összemérniük az erejüket, akkor már összeomlik ez a Melius, és itt kiderül egész képmutatása: ő maga is tudja, hogy hamisság, amit tanít - akárcsak Sztárai pápája. Tudja, hogy a vitában alul marad, ezért olyan tanácsokat ad papjainak, hogy ordítsanak, és hogy magasabb szöszökről beszéljenek, mint ellenfeleik - talán így sikerül hatást gyakorolni a népre, végül Melius el is ájul. A vitára már az előzetes félelemtől összetörve megy el és nem is tud ott sikert elérni. A szerző tehát nemcsak a vitában győzeti le az ellenséges álláspont képviselőjét, hanem már előzőleg úgy alakítja jellemét, hogy veresége szükségesszerű legyen. Nem a teológiai érvek, hanem maga a cselekmény, a jellemek alakulása dönti el a dráma kimenetelét.

Külön ki kell még emelni Vikarius Pál alakját. Meliusnak ez a híve a második felvonásban tűnik fel és valamivel rokonszenvesebbnek van ábrázolva, mint Péter pápa és György kardinál. Vikarius is az ellenséghez tartozik, de jósanul ítéli meg a helyzetet, tudja, hogy a népnek van igaza, és meg is mondja Meliusnak, hogy aligha fog célt érni az ordítással. /Jellemző, hogy Melius erre már Vikariust árulással gyanúsítja./ Vikarius ezután részt vesz a vitában és ott természetesen ő is alul ma-

nyugszom" - mondogatja magában. Mikor morfondírozó nyugalmból és étvágycsináló sétájának szándékából felrezzenti valami csengetés-pengés, meg sem mozdul, csak a kertben tartózkodó szolgájának szól oda: "te Dékány, láss ki." Ez is egész természetes, a gazda ott áll az ajtóban, a szolga a kertben, hát csak odaszól. A szolga mozdulatai is természetesek: mintegy előre kél; előbb csak a port látja Várad felől, azután a négy szép ló is kibontakozik, végül még a vendég papi süvegét is észreveszi. Dékány azonban mindjárt megjegyzéseket is fűz a látottakhoz és ebben már is megjelenik a nép hangja, a nép bírálata Meliusék felé, megzavarva a paplak idilljét:

"ast is vettük eszünkbe mű parasztok, hogy a mostani Luther-prédikátorok a szép gazdaasszonyra s kocsira igen szagatnak és a jó lóra, kit bizony dolog, hogy igen orrol az község". Péter pápa nem veszi komolyan, amit Dékány mond, elhessegeti magától a kellemetlen gondolatokat, melyeket ez a megjegyzés felidézett. Nem száll vele vitába, egy szolgálival csak nem vitatkozik, egyszerűen leinti őt: "No hagyj békét most az afféle beszédnek, mert a kapu megzördüle. Tekints ki". Belép a vendég György kardinál, akit Péter pápa jellemzően az egézség és a szőlőtermés felől kérdez. Mikor pedig György kardinál csak legyint a szőlőre s azt mondja, hogy nagyobb gondja van most, Péter pápa így kérdezi, a maga vallási álláspontjának megfelelően: "Mi dolog a Szentlélek istenért?" Erre visszavághat György kardinál: "majd elfelejtetik velünk a Szentlélek istent." Péter pápa nem érti. Erre mondja ki György kardinál a nagy hirt: hódít a szentháromságtagadás. Erre bizony joggal mondhatja Péter pápa: "megaluvék a vér bennem s az inam is alig bír".

Ily tömör és ily kitűnően egymáshoz kapcsolt s jellemző fordulatokon keresztül mutatja be a dráma szerzője azt a változást, melyen alakja keresztülmegy: alig két lapon át a teljes nyugalomból a rémületig, a kegyet és véletlennek tetsző szentháromságmagasztalástól a szentháromság-kérdés életbevágó fontosságának felismeréséig. Egy ügyetlen drámaíró most már megmaradna a megrettent és uri nyugalomból végleg kiszökkentett Melius alakjánál. A Disputa szerzője azonban tudja, hogy ez a vál-

nálnak", egy másik papot pedig "Vikárius"-nak nevezi. Az anti-trinitáriusok oldalán szintén ismert alakokat szerepeltet Dávidál az élen akit Varga Ferencnek nevez. Mig Meliuséknál a néptől való elszakadásra mutat rá, addig a másik oldalon hangsúlyozza a dráma, hogy a nép Dávidék oldalán áll. A szereplők harmadik csoportja: a népi alakok /Dékány, a főbíró, Gál és Máté bírók/ valamint a templomban összegyűlt egész tömeg Dávidékkal rokon-szenve z.

A dráma cselekménye három felvonásra - cselekedetre - oszlik. Az első kettő Melius házában játszódik és a református papok jellemzését adja a cselekmény megindulása közben. A harmadik felvonásban játszódik le maga a vita a templomban, a nép részvételével. A cselekmény így szerves egységet alkot, sokkal tömörebb és jobban egymáshoz kapcsolt, mint a Balassi-komédiában. A Disputa művészi értéke az alakok sikerült jellemzésében, az eszmei mondanivalót biztosan hordozó kompozícióban és a jó drámai dialógusokban, stílusban mutatható ki.

A jellemzés, éppugy mint Sztárainál itt is csak a negatív személyekre terjed ki. A pozitív alakok ábrázolása gyengébb: az antitrinitáriusok egészen elmosódnak, egyáltalán nincsenek jellemezve, a népi alakokban is csak éppenhogy felbukkan egy-egy jellemző mozzanat. Annál sikerültebb a református papok bemutatása, jóval felülmulva Sztárai jellemzéseit. Elsősorban Melius alakja kitűnő, az I. felvonás az ő alakja köré csoportosul, de úgy, hogy bemutatkozásában már a dráma központi gondolata is benne van.

Az I. felvonás azzal kezdődik, hogy Péter pápa halálát ad a szentháromságnak, amiért oly gazdaggá tette. Ebből már megtudjuk, hogy Melius nem vallási meggyőződésből szentháromsághívó, hanem azért, mert ennek az elvnek a hirdetésével lett gazdag. Ezt a tömör jellemzést azután rögtön hitelesíti maga az élet. Minden erőltetettség nélkül tudja a szerző elének állítani a teljes tétlenségben, jólétben, nyugalomban morfondírozó papot: dél felé jár az idő, Melius ott áll háza kapujában, "de majd kiméggyek a kertbe, onnét osztán a halastóhoz ballegok, mig az ebédet készítti a szakács..." Dolga ugy síncs, "szollok, beszéllek valamit a vak parasztságnak, s hetedezaka osztán csak

T.026.52-Esz.20.003.9.

szemébe vágni, hogy "az kamoraszéket mentül inkább szegítjük, attul inkább bűdös, az ti dolgokat szintén olyan." Mire Boldizsár beleegyezőleg int: "Jól tudom, ugyanis azt mivelem."

A dráma, mely a remek jellemrajzon, a gyónási jeleneten kívül azt is tartalmazza, hogyan züllik a nagystilú rabló fia kapcabetyárrá, kitűnő dramatizált jellemzés. Értékét emeli, hogy nemcsak a főalak, illetve családja van jól ábrázolva, hanem Balassi környezete, az udvarában hemzsego és a rablásokat kivitelező cinkosai is: a rablóvezér, bandájával együtt. A komédia szerkezetében van lazaság, de van összefüggés is, az 5. rész nem áll kapcsolódás nélkül az első négy után. Irodalmi értékét elsősorban remek jellemrajza s formai megoldásának szellemessége /a gyónás felhasználása/ teszi.

A Debreceni Disputa.

A Balassi-komédia a reformációhoz "üzleti célból" csatlakozó főurat leplezte le, a Debreceni Disputa a reformáció megalkuvó polgári szárnya elleni harc terméke. Az egyre inkább jobbra tolódó, református egyházzá szervezkedő szakramentáriusok és a népre támaszkodó antitrinitárius mozgalom harcát ábrázolja, egy hitvita keretében. Ismeretlen antitrinitárius szerző munkája, 1570-ben készült.

A darab tárgya egy Melius Juhász Ferenc és Dávid Ferenc, tehát a két tábor vezérei közötti debreceni hitvita. Melius és Dávid többször is összemérték egymással erejüket hitviták formájában. Debrecenben - magának Meliusnak a székhelyén - a történeti kutatások szerint 1568-ban találkoztak. Az ismeretlen szerző ezt a találkozást örökíti meg és dolgozza fel Meliusék további leleplezése érdekében. A drámairól arra törekszik, hogy a művészet erejével bebizonyítsa: a szakramentárius papok élen Meliussal lényegében átvették a katolikus egyház funkcióját. Egyházzá szerveződtek, elszakadtak a néptől, a nép tanítása helyett a nép félrevezetésének katolikus módszeréhez folyamodtak, saját gazdagságuk növelésére törekedtek. A szerző ezért azt az igen hatásos fogást választja, hogy Meliust és embereit mint a katolikus főpapokat állítja elének. Meliust "Péter pápának", Czegléd György váradi lelkészt "György kardi-T.026.52-Rsz.20.003.9.

nek még előbb fejlődnie kell, hogy drámára alkalmas kifejezőeszközzé váljék.

A Debreceni disputa cselekménye, cselekményének bonyolítása, alakjainak jellemzése, dialógusa és nyelve tekintetében egyformán nagy fejlődést mutat a Sztárai-komédiákhoz képest. Irodalmi értékben egy sorba állítható a Balassi-komédiával. Különösen figyelmet érdemel az a nagy eszmei tisztánlátás, mellyel a szerző a megalkuvó reformációs irányt szemléli: jól látja, hogy a reformátusok most a katolikus egyház szerepét töltik be, az antitrinitáriusok pedig a népi mozgalom szószólói.

6./ Bornemissa Péter és a reformáció vége.

Élete.

A reformátor-írók egyik legváltozatosabb, legkalandosabb életű írója. 1535-ben született Pesten polgári családból és a reformáció valamennyi jelentős íróját túlélve 1584-ben halt meg. Pályája tehát tuhnó a reformáció korszakán, Bornemissa az utolsó a reformáció nagy haladó írói közül, aki a reformáció feudálisizálódása után is hiven kitartott a mozgalom eredeti anti-feudális célkitűzései mellett.

Korán árvaságra jutott és a török elől a felső Tisza-vidékre került. Az 1540-es években itt nevelkedett, a mezővárosi reformáció egyik fő területén. Itt ismerkedett meg a reformáció tanításával. Ő maga is említi, hogy ismerte Kálmáncsehi Sánta Márton harcos szakramentárius prédikátort, műveiből pedig arra következtethetünk, hogy ismerte Székéssy Horvát Andrást is; a tályai énekszerző irodalmi hatása minden kétséget kizáróan kimutatható.

1550 körül, mint kassai diák jött fel, valószínűleg a kassai iskolán tanult több éven át. Itt megismerkedhetett már a humanista műveltség elemeivel, a latin nyelvvel, a klasszikus auktorok egy részével. Kassa tartózkodásának egy kalandos esemény vetett véget 1553-ban. Valami csalafintasággal, mit a források különbözőképpen adnak elő, Feledi kassai kapitányt a reformáció elfogadására igyekezett bírni. E kísérletét verés és

börtön követte, ahonnan csak nehezen tudott megszökni. Tanulmányait külföldön folytatta, miután hazájától a század egyik leg-szebb magyar versével búcsuzott el /Siralmas énnéküm.../.

Külföldön elmélyítette humanista képzettségét. Járt Olasz- és Németország különböző városaiban, majd 1558-ban a bécsi egyetemen találjuk, ahol a filozófiai fakultásra iratkozik be. Itt Tanner, a bécsi egyetem híres humanista professzora tanítja. Bécsi humanista tanulmányainak az eredménye legjelentősebb irodalmi műve az 1558-ban Bécsben megjelent Elektra is.

Külföldi tanulmányai nemcsak a humanista műveltségében erősítették meg, hanem a reformáció melletti meggyőződésében is. Bécsben pl. titkos istentiszteletet tart és emiatt meg is gyűlik a baja a hatóságokkal. Míg a legtöbb humanista a reformáció mozgalmától megrettent és a reakció táborához csatlakozott a 16. században, addig Bornemisza a fejlett humanista műveltséget arra használta fel, hogy a reformáció ügye mellett fejlettebb irodalmi és művészi eszközökkel agitáljon. Ezért különösen Bornemisza ifjúkori művei művészi kidolgozás szempontjából felülmúlják a többi reformátor írásait, sőt a problémákat is sokszor jóval tisztábban látja és fogalmazza meg kortársainál.

Bornemisza 1560 körül tért vissza hazánkba és az északi nyugati Felvidéken telepedett le. Az országnak ezen a részén a lutheri reformáció terjedt el és a földbirtokosok az opportunista lutheri irányzatot hamar ellenőrzésük alá vették. Mikor Bornemisza ide került, a reformáció már teljesen a földesurak eszköze volt; a prédikátorok munkásságát a földesurak ellenőrizték. Bornemisza is földesuri fennhatóság alatt kezdte meg prédikátori működését. A kényszerűségnek engedve igyekezett valamennyire alkalmazkodni a földesuri patronusokhoz, de sohasem vállalt olyan szerepet, mely a nép érdekeivel állította volna szembe. Haladó álláspontja miatt ezért előbb-utóbb összeütközésbe kellett kerülnie földesuraival és egyik helyről a másikra menekülnie. Élete így a küzdelmek sorozatává, valószínűs kalandregénnyé vált.

Lelkészkedett többek között Balassi Jánosnak, a költőnek.

tő apjának udvarában és nevelte a későbbi nagy költőt. Majd a Salm grófok udvarába került, állandó harcot folytatva az ortodox luteránusok /Bornemisza ugyanis hajlott a szakramentárius irányzat felé/, a katolikusok és a királyi hatóságok ellen. Mégis jelentős eredményeket tudott elérni. Püspökké választották és állandó hányattatása ellenére is óriási irodalmi munkásságot fejtett ki. Könyvei terjesztése érdekében külön nyomdát szervezett, mely asután vele együtt vándorolt egyik helyről a másikra.

Irodalmi műveivel a reformáció gyakorlati szükségleteit igyekezett kielégíteni. Ezért írta a 70-es években öt kötetes, több ezer oldalra menő prédikációgyűjteményét, a Postillák-at. A Postillák IV. kötetének függelékeként megjelenő Ördögi kísértetekről című munkája újabb, minden eddigit felülmúló üldöztetést vont maga után. Művének hatására jellemző, hogy az 1578 pünkösd táján megjelent könyv miatt Bornemiszát már augusztus közepén egy előre megszervezett egyházi bíróság elé állítják. És a bíróság földönfutóvá teszi, patronusai is megvonnak tőle minden támogatást. Egyelőre Bécsbe húzódott, de itt 1579 februárjában letartóztatják és pert indítanak ellene az Ördögi kísértetek miatt. Halálos ítélete elől a börtön ablakán keresztül, bokatörés árán, menekül meg és különböző barátainál keres ezután menedéket. Az üldözések azonban nem törték meg: szökése után, alig egy évvel a könyv megjelenése után újra kiadja az Ördögi kísérteteket, de most már külön kötetben, a prédikációk nélkül, ezzel is hangsúlyozva jelentőségét.

Az Ördögi kísértetekben Bornemisza a feudális világ minden hatalmasságát, saját egyházát is felbőszítette. Legelkeseredettebb ellenfelei azonban a katolikusok voltak. 1570 körül egyre inkább jelentkezni kezd már a Habsburgok támogatását élvező katolikus reakció. Sok pöre és viadálja volt már a 60-as években is Oláh Miklós és Verancsics Antal érsekekkel, akik a királyi hatalomtól támogatva többször elfogatóparancsot is adtak ki ellene. Leghevesebb ellenfele azonban Telegdi Miklós címzetes pécsi püspök. Telegdi az első, aki a győzelmes protestantizmussal irodalmi síkon is megkezdte a harcot. Bornemisza nagyhatású Postilláit asszal akarta ellensúlyozni, hogy ellenpostillákat írt. 1577-80-ig jelentek meg katolikus prédikációi

T.026.52-Rsz.20.003.9.

3 kötetben. Már az 1577-ben megjelent első kötetben hevesen megtámadta Bornemisza Postilláit.

Telegdi támadására Bornemisza Fejtegetések című könyvével válaszolt, amelyre válaszul megint Telegdinek 1580-ban megjelent Felelet című munkája következett. Bornemisza vitairata sajnos nem maradt fenn, de Telegdi bőven idéz belőle feleletében. Ez az 1570-es évek végén lejátszódott hitvita már egy új periódus kezdetét mutatja. A luteránus és református prédikátoroknak ettől kezdve hosszú ideig harcolniuk kell majd a katolikus térítés ürügyével jelentkező Habsburg terjeszkedéssel. Telegdi fellépése már szintén az erőszakos Habsburg törekvések előhírnöke. Bornemisza tehát egy személyben utolsó képviselője a reformáció harcos antifeudális irodalmának, másrészt megindítója a nemzeti érdekek hitviták formájában történő védelmének a Habsburgokkal szemben.

Élete végén nyomdájával együtt Balassi István /Menyhárt fia/ detrekői várában kapott menedéket és 1582-ben itt adta ki utolsó jelentős művét, hatalmas terjedelmű énekeskönyvét. Ezzel nagy szolgálatot tett az irodalmi hagyománynak, mert összegyűjtötte benne a reformáció-korabeli költészet számos alkotását. Székérossi Horvát András verseit is ez a könyv őrizte meg az utókor számára.

Versei.

Bornemisza nem volt termékeny költő. Mindössze néhány verset ismerünk tőle, melyeket különböző időközökben, különböző alkalmakból írt. Néhány hosszabb verse műfajilag Székérossi Horvát prédikáció-verseihez hasonlít. Írt egy vallásos szellemű, jó ritmusu bölcsődalt is Balassi Jánosné számára: Énekecske gyermekek rengetésére címmel. Költői terméséből egyetlen vers emelkedik ki: Siralmas énnékem... kezdetű bucsudala, melyet hazájából való távozásakor írt, valószínűleg 1553-ban.

Ez a vers a XVI. századi magyar társadalom legfontosabb problémáinak művészi tömörséggel adott összefoglalása. Egyik reformátor író sem tudta olyan pontosan kifejezni, hogy kik a nép ellenségei, mint Bornemisza ebben a versben. Énekeben
T.026.52-Rsz.20.003.9.

megtaláljuk a törököt és a németet, mint az országunkra törő idegen hódítókat, de nem feledkeznek meg a feudális uralkodóosztály tagjairól sem. Azok között, akik a költőt hazája elhagyására kényszerítik, a török és a német után "a magyar urak" kerülnek sorra. Az igaz isten elhagyásának emlegetése pedig már a reformáció melletti állásfoglalását mutatja. De ebben a rövid kis versben nemcsak a magyar népre rontó ellenségeket sorolja fel, hanem a kivézető utra is rámutat, amikor a "nagy uraság" után vágyakozik. A nagy uraság itt az erős királyi központot jelenti. Bornemisza a mezővárosi reformátorok állásfoglalásának megfelelően szintén az egységben, a "jó fejedelemben" látta az ország előrehaladásának az útját. Művészi eszközökkel is ezt a gondolatot igyekszik minél jobban hangsúlyozni. A versszakokban ismétlődő refrén szintén az ország központja, a török megszállás alatt színlődő Buda iránti vágyakozását fejezi ki. Buda az ország egységének a szimbóluma volt, ezért szülővárosának, az akkor különálló Pestnek az említése helyett Bornemisza Budára vágyódik. A patriotizmus szelleme így az egész költeményt áthatja.

Meglepő dolog, hogy Bornemisza a mezővárosi reformáció gondolatait ilyen tisztán, Székérsiék sokszor hosszadalmas és terjengős alkotásai helyett ilyen röviden és tömören, a választásos elemeknek a minimumra való csökkentésével adja elő. Semmi felesleges nincs a versben, jelzői is egyszerűek, a hagyományos szóhasználatban kialakultak, mint az "áldott Magyarország", a "jó Buda", "jó Huszt" "fene törökök", "kevély nimródök". A tömörség művészi készségét a 16. században csak a klasszikus és a humanista költészettől lehetett tanulni. Bornemisza kassai tanulmányait tudta itt értékesíteni.

Az Elektra.

Teljesebb címe: "Tragoedia magyar nyelven, az Sophocles Electraiból nagyobb részre fordítottatott ... Bornemisza Péter deák által". Bornemisza bécsi diákkorának terméke, 1558-ban jelent meg Bécsben. Sophocles hasonló tárgyú tragédiájának ma-

gyarra való átdolgozása.

A Nádasdy Tamás bizalmas főemberéhez, Pernessich Györgyhez intézett ajánlásában Bornemissa kifejti, hogy azért fordította le, illetve dolgozta át Sophokles művét, mert ez a községnek előmenetelire van, mert mindenki sok tanulságot merithet belőle. Ugyanezt a szempontot hangsúlyozza az "előljáró beszéd" is, mely egyébként még pontosabban mondja: "ez játék szín alatt" oktatták a pogány bölcsek a rossz embereket s a "játékból" ma is "mind királyok, urak, mind nagyok, kicsinyek tanulságot és nagy példát vehetnek".

Ebből kiviláglik, hogy Bornemissa világosan látja a "játékszín" nevelő hatását és darabjával ő maga is nevelni, tanítani akar. A latin utószóából azt is megtudjuk, hogy Sophokles darabjára tanára Tanner György és más barátai unszolására esett a választása. Munkájának a célját itt még pontosabban és teljesebben körvonalazza: "azért vállalkoztam oly szívesen e mű magyar nyelvre való fordítására, hogy a görög nyelvben járatlan földieim lelkét e fontos dolgokról való elmélkedésre lobbantsam, s hogy a tragédiának igen komoly és hasznos tanításából iselítőt kapjanak, én meg e gyakorlattal nemcsak a görög, hanem az anyanyelvünkben is átlagosnál nagyobb készségre tegyek szert."

Célkitűzése tehát végeredményben kettős: tanítás és a magyar nyelv művelése. Vizsgáljuk meg először, hogy mi az a tanulság, amely a drámában rejlik és nézzük meg ezért a dráma cselekményét, szálainak bonyolítását.

A cselekmény elején Bornemissa megismerteti a szereplőket. Egistus és Klytemnestra monológjai és Agamemnon meggyilkolása feletti öröendezésük feltárja egész aljasságukat. Kiderül, hogy Klytemnestra gyűlölte korábbi férjét, mert az nem engedte őt részegeskedni, bujálkodni és mindenféle gonoszságot művelni. Egistus a szarnok típusa, aki önző, hatalmi célokból megszerezti a trónt. Mellette ott van még Parasitus, az álnok udvari ember, aki haszonlesésből a szarnok mindenre elszánt pribékje, segít neki mások megnyomorításában, de e mellett gazdáját is meglopja. Ezzel a fertelmes bandával szersben megjelenik a másik fél, amelyet a királyi udvarban Elektra és Chorus képvisel-

nek. A Chorus a nép hangját szólaltatja meg a görög drámában és itten is a meggyötört nép ellenállását, zsarnokai bukásába vetett rendithetetlen hitét fejezi ki. A Chorus bátorítja és vigasztalja állandóan Elektrát, aki hajlamos a kétségbeesésre.

A második felvonásban, mely 20 évvel később játszódik, mutatja be a szerző a felnőtt Orestest, aki idegen földön nevelkedik a Mester felügyelete alatt. A Mester most megismer-teti Orestessel családjá történetét és nyíltan megmondja, hogy mindezt Orestesnek azért kell tudnia, hogy apján bosszút álljon, hogy elnyomott népét a zsarnokság alól felszabadítsa. Orestes tehát a pozitív hős a drámában, akinek a nép érdekében kell meggyilkolnia apja gyilkosait, köztük saját anyját is.

A tragédia eseményei most már gyors iramban követik egymást. Orestes készülődik a bosszura, Klytemnestrát és Aegistust rossz álmok nyugtalanítják. Az udvarban lévő Elektra Klytemnestra számára egy állandó, élő vádirat, és ezt most már nem szenvedheti, férjét rábeszéli Elektra megölésére. Innentől kezdve tehát kettős törekvés indul meg. Orestes készülődik a zsarnokok megölésére, a nép érdekében való igazságos bosszura; a zsarnokok viszont újabb gáztettet terveznek. Elektra minden reménye abban van, hogy Orestes idejében fog megérkezni, mert Chorus Klytemnestra álma alapján erre következtetett.

A szerző így a dráma közepetáján már igen erős feszültséget tud teremteni. Ez a feszültség ezután állandóan fokozódik, különösen Elektra és Klytemnestra remek jelenete által. Klytemnestra itt követeli, hogy Elektra mondja meg, ha valami kifogása van, Elektra erre nyíltan szemébe vágja anyjának, hogy gyilkos és megcáfolja azokat a hazug ürügyeket, amelyekkel anyja a gyilkosság erkölcsi igazolását próbálja elérni. Végül azt is kimondja, hogy a bosszuálló Orestesben van minden reménye.

A drámai feszültség tovább fokozódik, amikor a Mester megérkezik Orestes hamis halálhírével, hogy így megmentésze a zsarnokokat. Innentől kezdve a történet még színesebb lesz, mert míg eddig Orestes készülődését a gyilkosok növekvő nyugtalansága kísérte, addig most ez a nyugtalanság eltűnik, E-gistus és Klytemnestra örömben ujjonganak, hogy elmúlt fejük

felől a veszedelem. Mennél közelebb kerül hozzájuk Orestes bosszúálló keze, annál kevésbé félnek, annál nagyobb biztonságban érzik magukat. Bornemisza írói tehetsége jól kidomborodik ennek az ellentétnek az ábrázolásában.

Mig Orestes hamis halálhíre a zsarnokokat örömmel tölti el, addig Elektra természetesen a végsőig kétségbeesik, csak Chorus, a nép hangja vigasztalja.

A IV. felvonásban a kétségbeesett Elektra nővérét, Khrysothemist próbálja rávenni a zsarnokok megölésére. Khrysothemis a közelükbe tudna férkőzni, mert ő nem szállt szembe anyjával, hanem igyekezett beilleszkedni helyzetébe. Hiába figyelmezteti őt Elektra, hogy mindketten előbb-utóbb rajtavesztenek, ha nem pusztulnak el a zsarnokok, Khrysothemis az istenre bízsa sorsukat: "Talán az isten idő múlva más módon fordítja".

Az V. felvonásban megtörténik a kibontakozás. Először Elektra és Orestes ismerik fel egymást a darab talán legjobb jelenetében. Orestes ugyanis álnéven érkezik, mint azoknak a vitézeknek egyike, akik a halott Orestes hamvait hozzák. Mikor Elektra találkozik a menettel, szivettépő jelenetet rendez bátyja vélt hamvai felett. Az álnéven érkező Orestessel beszélget itt Elektra és a változatos, mozgalmas párbeszéd során lassan kölcsönösen felismerik egymást, majd lelkesen készülődnek a bosszura.

A bosszu hamar be is következik. Egistus távol van, először Klytemnestrára kerül a sor. Klytemnestra megöletésének jelenetét igen ügyesen építi fel a szerző. A színen a király háza előtt tér van, ahol Elektra tartózkodik, Orestes pedig bemegy a házba és ott öli meg Klytemnestrát, aki először könyörög, majd jajveszékkel. Szavaira a színen levő Elektra válaszol, könyörület nélkül sürgetve halálát. A bosszu félig már megtörtént, amikor megérkezik Egistus, aki mitsem tud még erről, sőt abban a hiszemben él, hogy Orestes halott. A hatalmában magát teljesen biztosnak érző zsarnok pöffeszkedésével mond el egy beszédet megérkezésekor, kifejtve benne, hogy most már semmi sem fogja őt gátolni hatalmának kiterjesztésében, zsarnokságának korlátlan fokozásában. Ez a jelenet igen hatásos, hiszen megjele-

nik maga Orestes is: a magabiztos király felé közeledik az igazságos bosszu kiméletlen kardja. A zsarnokok esztelenségét ábrázolja itt művészien az író. Azokat a zsarnokokat, akik nem félnek gonosztetteik következményeitől, akik nem tartanak attól, hogy a nép bosszuja lesujt egyszer rájuk.

Az lektra tehát két pártnak a küzdelmét mutatja be egy család keretei közé szorítva. Az egyik oldalon a népelnyomó zsarnok, a másik oldalon pedig az igazság képviselője, a nép igazának az érvényesítője. Mind a két félnek megvannak a hivei, de jól ábrázolja a költő, hogy míg a zsarnokok körül csak a Parasitushoz hasonló aljas pribékek és esetleg néhány megtévesztett ember található, akik a zsarnok pusztulásakor menten cserbenhagyják az ügyét, addig a másik oldalon a hős mellett ott áll az egész nép, a zsarnokok törpe kisebbségével szemben a fenyegető tömeg.

Ezeket a zsarnokokat Bornemisza igen sokoldalúan jellemzi, a cselekmény során olyan helyzeteket teremt, hogy mind önmagukról, mind pedig egymásról elmondhassák a szereplők véleményüket és így különösen Klytemnestra alakját egészen élővé, valóságossá tudja tenni. Persze a drámai ábrázolásnak ez még mindig csak egy fejletlenebb módja, magasabb művészi fokon nincs szükség ilyen önjellemzésekre és a szereplőknek egymás jellemzésére. De Bornemisza drámairói művészete így is messze felette áll többi korabeli drámáknál. Igen jelentős teljesítmény, hogy Bornemisza már a pozitív hőst is tudja ábrázolni, míg a többi drámáknak, még az egyébként igen sikerült Debreceni disputának is éppen az a hibája, hogy a pozitív alakok szintelenek, vértelenek. A Mester elbeszélése, mikor Orestes hamis halálhírért hozza, a hősnek már bizonyos jellemzését tartalmazza. A költött mese, amit itt a Mester elmond Orestea halálának körülményeiről, őt mint daliás, bátor hőst mutatja be.

A legszebben Elektrának és Khrysothemisnek a jelleme van kidolgozva. Őket az író szinte kizárólag tetteiken, mozgáson, állásfoglalásukon keresztül jellemzi. Érthető ez a gondosság, mert Bornemisza rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a két figura különbségének. Utószavában egyedül őrölük em-
T.026.52-Rsz.20.003.9.

lékezik meg részletesen, mondván: "Elektra és Khrysothemis alakjaiban minden időkre, erkölcsökre és emberekre érvényes kitünő típusok állnak előttünk." Nem elemezzük itt részleteiben a két alak jellemét, mert ezt elvégezte már maga Bornemisza, az utószóban pontosan meg is határozza mi ennek a két típusnak a lényege. Bornemisza ugyanis a két nővér különbözőségében látja a tragédia legfőbb politikai mondanivalóját.

Különös nyomaték esik itt a politika szóra, mert maga Bornemisza - XVI. századi viszonylatban meglepő éleslátással - szintén "politikai" problémáról beszél. Utószava elárulja, hogy az a tanulság, amely végett átdolgozta a görög drámaíró művét "politikai" tanulság. Sophoklest is azért dicséri itt, és azért esett a választása ő rá, mert "nagy politikai műveltséggel rendelkezett" és mert az Elektra-mese feldolgozásában valamennyi klasszikus tragédia-író "tulszárnyalta a politikai kérdések gazdag ismeretével".

Mi most már Bornemisza szerint az "a politikai probléma", amely Elektra és Khrysothemis ellentétéből következik, és "amelyre, mint végső célra, Sophokles ... az egész mű cselekményét úgyessen irányítja"? Így adja meg a választ:

"A kérdés az: vajjon akkor, midőn a haza durva rabságban senyved, szabad-e erőszakkal szembeszállni a zsarnokkal, vagy pedig arra kell-e várni, hogy az idő hozza meg az orvosságot és az enyhülést?"

A dráma választ adott erre a kérdésre és feltétlenül a zsarnokölés jogosságát, sőt szükségességét igazolta. Ennek a kérdésnek a világosabb kifejtése érdekében Bornemisza jelentős változtatásokat hajtott végre Sophokles eredeti kompozícióján: új jeleneteket, felvonásokat, új szereplőket stb. iktatott be. Az utószó azt is elárulja, hogy a drámanak erre a politikai magjára is tanára, Tanner hívta fel a figyelmet, aki "mint jó tanító, az egész darabot az erkölcsi és politikai részek szempontjából filozófiai módszerrel oly alaposan és tüzetesen megtárgyalta, hogy közülünk bárki tisztán láthatta e tanítás használhatóságát a mindennapi életben". Nyilvánvaló tehát, hogy írónk a zsarnokölés elméletét az európai humanizmus irdalmában rendkívül járatos és sokat utazott Tannertől tanulta.

T.026.52-Rsz.20.003.9.

A zsarnokölés, az Elektrának Bornemisza szerinti fő-problémája, a XVI. században igen sokat vitatott kérdés volt az irodalomban és igen fontos helyet töltött be a korabeli drámában. Elég Shakespeare néhány tragédiájára gondolni: A Hamletben, Macbethben, III. Richárdban egyaránt arról van szó, hogy a törvényes uralkodó meggyilkolásával trónbitorló jut a királyi székbe, aki azután tönkreteszi az országot, amíg csak a jogos örökös el nem pusztítja a zsarnokot és meg nem teremti a békét az országban. Ezekben a Shakespeare tragédiákban is rendszerint egy-egy családon belül játszódik le a két párt összeütközése, küzdelme. Az Elektrában tehát lényegében ugyanazok a politikai kérdések vetődnek fel, mint a XVI. századi európai drámában általában. Az Elektra szorosan beletartozik a világirodalom fejlődési folyamatába és lépést tart azsal.

A zsarnokölés problémája, az egy családon belül szembenálló törvényes örökös és a trónbitorló ellentéte, s általában a Hamlet, III. Richárd típusú tragédiák mögött a feudális anarchia és a centralizáció ellentéte áll. Orestesnek éppen az a feladata, hogy az anarchiát megszüntesse azáltal, hogy a népet nyomorba döntő zsarnokot elpusztítja és meghozza a békét, vagy amint maga Bornemisza megfogalmazza - Elektra törekvését jellemezve - "hogy az anyai éve oly sok csapással sujtott hazája felelszabaduljon".

Bornemisza ezzel választ ad a korabeli Magyarország egyik legfontosabb kérdésére is. Hiszen a centralizáció az ország további fejlődése, függetlenségének visszaállítása szempontjából létkérdés volt; ezt Bornemisza már bucsuversében is kifejezte. Ezzel az eszméi, politikai tendenciával egyaránt hozzákapszolódik írói munkássága a reformáció és a humanizmus magyar irodalmi hagyományaihoz. A reformáció íróinak, pl. Székessynek a gonosz és jó fejedelmeket szembeállító fejtegetései mögött is ugyanez a kérdés lappang, csak a reformátorok többsége ezt nem tudta politikai élességgel, világi módon megfogalmazni: Bornemissánál látható, hogy milyen sokat jelent, a humanista iskolázottság a politikai-társadalmi kérdések világos és tiszta felismerése szempontjából. Bornemissánál nem isten bünteti meg a zsarnokot, hanem a népért küzdő hős! Nagy előrehaladás.

T.026.52-Rsz.20.003.9.

dást jelent ez Szkhárosi Horvát és Heltai felfogásához képest.

Az Elektra alapgondolata tehát nem idegen a hazai valószínűságtól. De ezen az alapvető kérdésen kívül is idézhetünk olyan részleteket, melyek azt mutatják, hogy Bornemisza tollát a hazai problémák, szorosabban a reformáció mozgalmának a szempontjai irányítják. Igen jellemző ebből a szempontból Klytemnestra viselkedése a III. felvonás IV. jelenetében. Orestes halálhírére örvendezik itt és azt hiszi, hogy ezt a kellemes fordulatot annak köszönheti, hogy baljós álmai miatt istenhez fordult, ajándékokat vitt neki. Sajnálkozik azon is, hogy előbb nem próbálta meg az istenek lekenyerezését, mert akkor még világban élhetett volna. Ez tulajdonképpen vágás a katolikusok felé. Hiszen Szkhárosi azzal vádolta a katolikusokat, hogy szerintük akármilyen gonoszul él valaki, ha a megfelelő szertartásoknak eleget tesz és megfelelő ajándékokat visz az egyháznak, akkor minden bűne meg van bocsájtván. Bornemisza itt éppen azt akarja hangsúlyozni, hogy milyen erkölcstelen és egyben ostoba az ilyen elképzelés. Ostoba, mert hiszen néhány jelenet múlva már Klytemnestra elveszi méltó büntetését, nem használt semmit a sok áldozat.

A reformátor-írók érezzük egyes alakok megformálásában is. A Mester például egy prédikátorra hasonlít. A funkciója is megegyezik azzal, amit a reformátorok önmaguknak szántak a társadalomban.

Az Elektra ókori meséjét azzal is közelebb hozta Bornemisza a magyar olvasóhoz, hogy hazai színeket, a reformáció irodalmának jellegzetes fordulatait, gondolatait, terminológiáját, műfaji elemeit is bevitte. A zsarnokok jellemzésében, bűneik felsorolásában igen sok hasonlóságot találunk Szkhárosi fejedelem-jellemzésével. Azok a hivalkodó kijelentések pl., melyeket Egistus többször is tesz a birtokába került "erős várak"-ról, "kőncses városok"-ról, felidézük Szkhárosinak és másoknak gyakran visszatérő szójárását, az "erős várak"-ról, "kőncses és kolcsos városok"-ról, amelyekben nem szabad biznia a jó fejedelemnek. - Klytemnestrának ezek a szavai: "Egy pohár bort kedvemre meg nem ihattam, hire nélkül csak ki sem léphettem házamból; maga engem az én anyám gyerkemségentül fogva nagy kedvemre T.026.52-Rsz.20.003.9.

tartott..." /Első felv. 2. jelenet/, jól emlékeztetnek a reformáció ama csufolóddó, oktató énekeire, melyek szigorú erkölcsökre, bortól, ténfergéstől való megtartóztatásra szőlították fel a fiatal asszonyokat. - Az első felvonás 3. jelentében, ahol Klytemnestra is, Egistus is egymás felé bókólnak s mindegyik a másikkal adja mindenét, hogy uralkodjék azon szabadon, a házasságának fordulataival találkozunk. - A Chorus gyakran a zsoltárok hangját szólaltatja meg, melyek a kegyetlen hatalmasok megbüntetésébe vetett rendíthetetlen hitet fejezték ki. A Chorus - Sztáraihoz hasonlóan - biztosra veszi, hogy a "szegények istene" akkor is lesújt a gyilkosra, ha Orestes, a kiszemelt hős, meghalt.

Bornemisza nagy érdeme tehát, hogy az Elektra-témában rejlő politikai lehetőségeket megértette, alkalmazni tudta a magyar viszonyokra, a színeket és jellemzéseket a magyar társadalmi valóságból merítette, a reformáció nagy népmozgalmával hozta a kérdést összefüggésbe.

A dráma végső tanulságait Bornemisza a darab utolsó jelenetében mondja el a Mester szavaival. Ez az utolsó jelenet még az eddiginél is szélesebb perspektívát nyit meg. A Mester ugyanis, bár uralomra segítette Orestest, mert tudta, hogy ez a nép érdeke, most egy kicsit kételkedni kezd, felteszi a kérdést, hogy vajjon egy ilyen bűnös családból, mely nemzedékeken keresztül a legszörnyűbb gaztetteket követte el, származhat-e olyan ember, aki szakít ezzel a terhes örökséggel. Vajjon nem fog-e Orestes is előbb-utóbb családja útjára térni?

Ez a kételkedés már tulmutat az eddigi problémán. Eddig és általában a reformáció irodalmában csak a feudalizmus megreformálásáról, az anarchiának a rendezett feudális állammal való felcseréléséről volt szó. Bornemiszanál most megjelenik a kételkedés az egész feudális rendszerben, vajjon lehetséges-e egyáltalán, hogy ez az uralkodó osztály, mely a gaztettek megszámálhatatlan sorát követte el és követi el, alávesse magát egy központi hatalomnak, vagy pedig vajjon ez a központi hatalom nem fog-e ismét a haladás gátjává, a nép nyomorúságának fokozójává válni, mint az anarchia. Ezt a bizalmatlanságot a történelem a legnagyobb mértékben igazolta. A centralizált áll.

T.026.52-Rsz.20.003.9.

lamok, az abszolút királyságok egy darabig haladó szerepet tudtak betölteni, de csak egy darabig. Az abszolutizmus hamarosan maga is a fejlődés akadályozójává, a feudális társadalom rendszerének minden haladó törekvéssel szembeni védelmezőjévé vált. A népnek forradalommal kellett ezeket az abszolút államhatalmakat megdöntenie. Bornemisza az Elektra utóhangjában ha nem mondja is ki a végső következtetést, a forradalom szükségességét, legalább sejteti, hogy a feudalizmus megrendszabályozása csak átmenetileg jelent haladást, az igazi megoldást a bűnös család, vagyis az egész bűnös rendszer eltávolítása jelenti. De erre lehetőségét nem lát.

A politikai szempontok érvényesítését, a "mind a magán, mind a közélet megjobbítására" alkalmas tanítások kidolgozását Bornemisza jól megoldotta. Sikeresen valósította meg másik célkitűzését is: az anyanyelv művelését. Megbirkózott a nehéz feladattal, Sophokles görög szövegének a fordításával. Fejlett nyelvérzékkel, kitűnő forma- és stiluskészséggel ültette át magyar nyelvre a nehéz szöveget. Megcsodálta az Elektra stílusát Móricz Zsigmond is és kimutatta, hogy az Elektra prózájában ritmus szövődik, a magyar vers ritmusa teszi lüktetővé a sorokét. Trencaányi Waldapfel Imre véleménye szerint nem a magyar ritmus, hanem az antik versmérték bukkan fel Bornemisza lapjain. Móricznak is, Trencaányi Waldapfelnek is igaza van, mert az Elektrában mindkét ritmusfajta kimutatható. Bornemisza nem törekedett tudatosan valamely szabályos verses szövegre, de felismerve a magyar nyelv nagyszerű lehetőségeit, igyekezett szövegét minél zeneibbé tenni, különböző ritmikus elemeket juttatni benne érvényre.

Ebben a fejlett nyelvérzékben és nyelvművelő szándékban a magyarnyelvűség uttörőinek: Pestinek és Sylvesternek a hatását, az ő munkájuk folytatását kell látnunk. Pesti is Bécsben működött két évtizeddel ezelőtt, Sylvester pedig az 50-as évek elején itt volt tanár. A Bécsben tanuló magyar diákok között így elevenen élhetett a magyar nyelv szeretete, a magyar nyelv művelésére való törekvés. Figyelemreméltó az is, hogy Bornemisza kapcsolatban állt Nádasdy Tamással /az Elektrát Nádasdy bizalmasának ajánlotta/ is, Sylvester mecénásával. A klassziku-

sok fordításának programját éppen Pesti Gábor tűzte napirendre, Sylvester bibliafordításában pedig szintén ott lüktetnek az antik verslábak. Valószínűleg Pestire és Sylvesterre gondolhatott, mikor az Elektra utószavában ezt írta: "Minden józan ítéletű ember előtt tudott dolog, hogy már néhány éve elkezdtek írni magyar nyelven"; majd teljesen Pesti Gábor szellemében folytatja: "és ezt nekünk .... minden műveltebb nép példájára napról-napra fontosodó okból teljes erőnkől művelnünk és gazdagítanunk kell". Nem tudjuk pontosan mit értett Bornemisza a "napról-napra fontosodó okok" alatt, de feltehetőleg a reformáció fejlődéséről lehet szó. Bornemisza ezzel tovább is viszi Sylvesterék munkáját: a nyelvművelés kérdését már konkrét politikai feladatokkal kapcsolja össze, azok érdekében kamatoztatja a nyelvünk fejlesztésével elért eredményeket.

Végül ki kell még emelnünk Bornemisza politikai és nyelvművelő tudatossága mellett esztétikai szempontjainak tudatosságát is. Az Elektra utószavában Sophoklesről tett esztétikai természetű megjegyzései, de különösen Elektra és Khrysothemis jellemének mesteri tömör elemzése a magyar esztétikai gondolkodás egyik legelső megnyilvánulásai. Esztétikánk haladós hagyományai szempontjából nem közömbös, hogy a legelső kezdeményezések egyikében is elválaszthatatlanul összeforr már az esztétika és a politika. Bornemisza számára a művészet, az irodalom politikai kérdés, politikai funkciót tölt be.

A Postillák és az "Ördögi Kisirtetekről".

Az 1573 és 79 között megjelent prédikációgyűjteményei a kor prózairodalmának nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is igen jelentős alkotásai. Tele vannak folklorisztikus elemekkel, novellákkal, az életből vett példákkal, történeti események leírásával, értékes művelődéstörténeti adatokkal. Azt mondhatjuk, hogy ezek a kötetek a 16. század magyar enciklopédiáját alkotják. Ezekben a prédikációkban állást foglal saját korának társadalmi problémáival kapcsolatban is és ezért az egyes kötetek élénk visszhangot keltettek, vitákat robbantottak ki. A legnagyobb vihart - mint Bornemisza életének tárgyalásánál lát-

tuk - a Postillák IV. kötete idézte elő, a hozzácsatolt "Ördögi kisírtetekről" miatt.

Különös figyelemre érdemes ez a könyv, melyet az uralkodóosztály olyan osztatlan felháborodással fogadott és amelyet szerzője a halálos veszedelemmel mit sem törődve, minden eszközzel továbbterjesztett.

Az ördögöt a reformátorok minden rossz forrásának tartották, aki a papok, kegyetlen nagyurak közbejöttével igyekszik tönkretenni a szegény emberek életét, ahogy ezt Heltai művészi módon adta elő 99. fabulájában.

Bornemiszában már régóta elhetett az ördög csábító szerepéről szóló elképzelés, mert egyik korai versében /Szent János látásáról/ is így ír már:

Az ördög köztünk mind éjjel nappal erősen forgódik,
Hogy mit kaphatna, ő mindenkor azon egykezik,
Azért meglássuk, felfegyverkedjünk, néki ne engedjünk.

Az "ördög" tevékenységére való adatok, hiedelmek, történetek érthetően nagyon érdekelték. Könyve is így keletkezett; nagy része kompiláció a külföldi irodalmakból. Összegyűjtötte benne a legkülönbözőbb középkori ördöghistóriákat, többek között a Faust-mesét is. Hat részből áll a könyv, melyből minket különösen a két utolsó érdekel. Ezekben foglalkozik u. i. saját korának eseményeivel. Ez a két fejezet a magyar uralkodóosztály megdöbbentő bűnlajstroma. Bornemiszsa u. i. évek hosszú során át adatszerűen gyűjtötte és feljegyezte az egyes nemések gaztetteit. Itt tehát nem az uralkodóosztály általános jellemzéséről van szó, hanem név szerint sorra kerül korának minden nevezetesebb szereplője. Ezek között természetesen ott találjuk Bornemiszsa patronusait is, pl. a Balassiakat. Semmiféle személyi érdek sem tarthatta vissza Bornemiszát az igazság kimondásától.

Különösen a "ne paráználkodjál" parancsolata elleni vétkek vég nélküli sorát vonultatja el előttünk, a szerzetes, a budai polgárasszonyok, Török Bálint viselt dolgainak, meg tulajdon élete megkísértéseinek részletes feltárással.

Szkhárosi nyomán halad, amikor a fősvénység kérdésével oly sokat foglalkozik. Az urak vagyonfelhalmozó és pocskelő tevékenységét gyakran költő elődjétől vett képekkel ábrázolja, de mindig hozzátesszi, hogy személy szerint melyik főúr és melyik tisztartó szokott így viselkedni. Szkhárosi Horvátnak a Fejedelemségről szóló verséből idéz is egy szakaszt, nagyon jellemzően a Móré Lászlóról szólót. Bornemisza a konkrétumokat kereste, az adatok fényével akarta leleplezni az uralkodóosztályt, a nép elnyomóit. De nemcsak Szkhárositól tanult, felhasznált mindent a magyar reformáció irodalmából, ami az urak elleni támadásra alkalmas volt, így pl. megtaláljuk nála a Heltai Őrdeghistóriájának kivonatát is.

Az uralkodóosztályt a leginkább az bősztette fel, hogy nemcsak a nép kissákmányolását leplezte le, hanem a főurak magánéletét is. Azt is bemutatta, hogy a rang, a cím, a vagyon milyen fertelmes piszkos bűnököt takar. Ezért fordultak oly elkésereedett dühhel Bornemisza ellen. Természetesen a katolikus papok sem maradnak ki Bornemisza könyvéből. A katolikus egyházra háritja Bornemisza a felelősséget a nép között élő babonákért. Ezeket a babonákat fel is jegyzi, a különböző ráolvasásokkal együtt. Hangsúlyozza, hogy mindez annak a következménye, hogy a papok nem tanítják a népet.

A vastag könyv minden lapja a kor különböző problémáit világítja meg. A magyar népraajznak és művelődéstörténetnek elsőrendű forrása.

Ha azt keressük, hogy milyen kivezető utat mutatott Bornemisza az általa annyira élesen támadott társadalmi rendszerből, akkor azt tapasztaljuk, hogy ilyen kivezető utat nem tud mutatni. Míg Bucsuversében és az Elektrában széles perspektívát tudott nyújtani, mert egy nagy haladó népmozgalom állott mögötte, addig most már, mint egy elbukott mozgalom utolsó harcosa szólal meg, aki már nem is számít sikerre. Könyvének alaphangja ezért pesszimista. Bátor leleplezés ez, de a jövő perspektívája nélkül.

A magyar reformáció harcos antifeudális hangja az Őrdegi kisértetekben szólalt meg utoljára.

A reformáció irodalmának vége.

A népi reformáció fegyveres felkelésének bukása után, mialatt Bornemisza már egyedül képviselte irodalmunkban a reformáció haladó antifeudális eszméit, a megalkuvó protestáns egyházak írói - Melius Juhász Péterrel az élen - az irodalom fegyverét ismét a nép ellen fordították. Azokat a műfajokat, melyeket a harcos reformátor írók haladó tanításuk terjesztése érdekében bevezettek, most éppen az ellenkező célra igyekeznek felhasználni a feudális ellenőrzés alá kerülő evangélikus és református egyházak papjai.

Először semlegesíteni igyekeztek ezt az irodalmat, megfosztani harcos jellegétől. Jó példák erre Melius hosszú versei, melyek szintén versbeszédett prédikációk, mint Székárosi Horvát egyes énekei, csak hogy ezekben már nem találunk semmi életet, semmi művészetet és semmi előremutató mondanivalót. Melius versei hosszadalmas teológiai fejtegetések, a református egyház dogmáinak szórszálhasogató magyarázatai, melyeket a nép meg sem érthetett, és különben is teljesen élvezhetetlenek.

Melius paptársa volt Szegedi Gergely, tehetséges zsoltár-költő, aki a Sztárai-típusú harcos zsoltárok helyébe igyekezett ártatlan, minden támadó élt nélkülöző kegyes zsoltárokat állítani. Sztárai is, Szegedi is lefordították a X. zsoltárt. Erdemes összevetni a kettőt, hogy meglássuk, mit jelentett irodalmunk szempontjából a reformáció megalkuvása.

Sztárai:

Tolvajképpen ment mintegy pusztába, ő álnok házában,
Az ártatlanon kegyetlenkedik ő nagy dagályában,
Az szegényeken vadnak szemei nagy ólálkodásban.

Álnokoskodik mint egy oroszán titkon barlangjában,
Csak ólálkodik, hogy szegény essek ő szoros markába,
Kit megszaggasson, mikor ejtendi az ő hálójába.

Rontja, nyomódja az szegényeket az földre levágja,
Isten nem látja, az ő szívében lám ő azt gondolja,
Isten ezeket, hogy elfeledte és ingyen sem tudja.

Szegedi:

Halálomra csikorgatja az ő fogát,
Álutakon titkon megvonta magát,
Hogy nyakamba kerítse az ő hálóját.

Mint az farkas az juh után ólálkodik,
Bárány után az oroszlán sivalkodik:
Mindenkor csak utánam leselkedik.

Az gazdagság kevélységre kényszeríti,
Az ő lelkét kárhozattul nem félti,
Hogy isten légy azt ő soha nem hiszi.

Figyeljük meg, hogy míg Sztárai egy közösség, még pedig a szegénység nevében beszél, a szegények panaszát közvetíti a hatalmasok ellen, addig Szegedinél egyetlen ember panaszáról van szó valamilyen ellenség ellen. A vers végén azután Szegedi istent, mint az "árvák, özvegyek" istenét szólítja meg, Sztárai viszont, mint a "nyomorultak meghallgatóját". Sztárai az ítéletet követeli a kegyetlenekre, azok elpusztítását. Szegedi ezzel szemben kenetes, papos hangon a megbocsájtást hirdeti az ellenségnek.

Míg Szegedi Gergely csak elmossa a reformáció haladó mondanivalóját, addig Melius egy másik embere, Szegedi Lőrinc tiszántúli prédikátor /megh. 1594./ viszont egyenesen és nyíltan a feudalizmus védelmében lép fel Theophania c. 1575-ben írt drámájában. Ez a dráma egy Selnecker nevű reakciós német luteránus író művének az átdolgozása magyarra.

Szegedi Lőrinc drámája Ádámról, Éváról és fiairól szóló érdektelen történet, melynek az a lényege, hogy Ádám belenyugszik, hogy a bűnbeesés miatt neki és utódainak örökké ve-rejttékeze kell kinlődnia. A kizsákmányolásba való belenyug-vást hirdetik a Theophaniában Ádám szavai. Egyik fia, Kain lá-zadozik sorsa ellen, őt anyja ezért "keménynyaku parasztnak" nevezi. Másutt Seth, Ádám másik fia mondja az egyébként igen ellenszenvesnek ábrázolt Kainról: "ő pór, az ő fenyegetésének csak nyelve vagyon." Ez nem más, mint a parasztság erejének,

mozgalmainak, a néhány év előtti Karácsony-féle felkelésnek a kigunyolása. A XVI. század szépen kibontakozó drámája tehát ilyen sekélyes, ellenséges irányba fulladt, aminek az lett a következménye, hogy a Theophania után a hosszú pangás ideje következtelt régi magyar drámánk fejlődésében.

A földesurak kiszolgálása a legszemérmertlenebb módon Kulcsár István dunántúli luteránus prédikátor Postilláiban mutatkozik meg. Bornemiszával kb. egy időben Kulcsár arról ír, hogy isten rendelése az, ha a földesurak törvénytelenül adóztatják, sarcolják a jobbágyokat /Bornemisza és Heltai szerint ez az ördög sugallatára történt!/. A földesuri kegyetlenség Kulcsár szerint isten jogos büntetése a parasztok bűnei miatt, amit alázatosan kell fogadni és imádkozással kérni a bajok csökkenését.

A népi reformáció bukása és a megalkuvó irányzatok feudalizálódása tehát pontot tett a reformáció haladó irodalmára. A század utolsó évtizedeiben egyetlen egy nagy jelentőségű alkotás született csak, mintegy a reformáció irodalmának hattyúdalként: a teljes magyar biblia Károlyi Gáspár fordításában. Károlyi /megh. 1592./ haladó sacramentárius prédikátorból lett Melius hívő és programjának végrehajtója a Tiszától északra fekvő megyékben. Része volt a népi reformáció elfojtásában is. Bibliafordítása - bár már nem a forradalmi mozgalom - hanem a megszilárdult protestáns egyházak terméke, mégis nagy jelentőségű. Az 1590-ben Vizsolyban megjelent teljes bibliafordítás a betetőzését jelentette a magyar nyelvűségért folyó harcnak. Hosszu ideig a legtöbbet forgatott magyar könyv lett a Károlyi biblia és ezért a sikerült fordítás nagy hatást gyakorolt a magyar próza fejlődésére. Persze a már kiépült református egyház Károlyi bibliáját szintén nem a nép igazának, hanem a földesurak uralma jogosságának az igazolására használta fel.

7./ A históriás ének és Tinódi Sebestyén.

Az énekmondók.

A török hódítás, az ország védelmének a témája a reformátorok irodalmi alkotásaiban jelentős helyet kapott. A re-
T.026.52-Rsz.20.003.9.

formáció írói, a prédikátorok az ország függetlenségének, a külső ellenség elleni védelemnek a kérdését állandóan összekapcsoltak haladó társadalmi törekvéseikkel. A honvédő harc propagálásában mégis egy másik írótipusra és egy külön műfajra várt a legnagyobb szerep: az énekmondókra, illetőleg az általuk művelt históriás énekekre.

Az énekmondó a XVI. század középső évtizedeinek másik jellegzetes írótipusa a prédikátor mellett. A XVI. századi énekmondók lényegében az arpadkori joculátorok utódai és így szinte az ósköltészet korától kimutatható egy összefüggő énekmondó hagyomány. Anonymus idején a honfoglalásról és a kalandozásokról énekeltek, a XIV. században valószínűleg ők alakították ki és terjesztették a Toldi, Zách és az ehhez hasonló mondákat; a Hunyadiak korában ők teremthették meg az első históriás énekeket és ők adhatták elő Mátyás asztalánál azokat a hősi énekeket, melyekről Galeotto megemlékezett.

A XV. századtól kezdve az énekmondókat többnyire lantosoknak, vagy hegedősöknek nevezték, célozva a hangszerre, mellyel énekeiket kísérték. Egy részük tanult ember lehetett, mert deáknak nevezi magát, vagyis valamelyik hazai iskolában járt u. n. literatus volt. A rendelkezésünkre álló adatokból megállapítható, hogy a XVI. századi lantosok és hegedősök részben vándoréletet folytattak, részben egy-egy főúri udvarban telepedtek meg. Életük azonban mindenütt nehéz volt, szolgánépségnek tartották őket, még a tanultabbakat is a cselédekkel egy sorban kezelték.

Életmódjukról saját verseik tájékoztatnak a legjobban. Így az énekmondók egyik kései, a XVI. század második felében élt típusa: Moldovai Mihály elmondja énekében, hogy bebarangolta szinte az egész országot. Volt kőműves, fazékgyártó, katona, gabonafuvaros stb.; egyszer kirabolták, máskor a pénzét nyerték el valami játékon. Éneklését sem nagyon méltányolták: a bort vízzel keverve adták neki és hus helyett csak retket kapott. Rossz sorsáról panaszodik a század második felében Hege-düs Márton is, versében így jellemzi külsejét:

"Derekamat ki tekinti, mint akasztottaknak,
Az fejemet ki tekinti, mondhat borzasnak."

Hegedüs is vándorénekes lehetett.

Valamivel jobb sorsuk volt azoknak, akik beálltak egy-egy főur udvarába. Ezek legalább enni és inni kaptak. Bebek György főúr egyik hegedőse jókedvűen írja a borsodmegyei Szendrő várában:

"Issza Bebek jó borát,
Kössörüli tarkóját."

Egy bizonyos Gergely deák-nak, aki szintén az egyik vár állandó lakója volt, szükségesnek tartották a hagyatékát is feljegyezni, mikor meghalt. Hagyatékában a lant mellett könyv is volt, ami arról tanuskodik, hogy az énekmondók a szájhagyomány mellett könyvből is merítettek ekkor már tárgyat énekeikhez - legalább is a műveltebbek. Ilyen műveltebb énekszerző volt Ilosvai Selymes Péter is, Toldi Miklós történetének versbefoglalója. Eleinte tanító volt és csak azután csapott fel vándorénekesnek, s a népmonda mellett könyvből megismert antik történeteket is feldolgozott.

A XVI. századi lantosok és hegedősök énekkészlete igen változatos volt. Énekeltek saját sorsukról, mint Moldovai Mihály és Hegedüs Márton; előadtak különböző mulattató, tréfás dalokat, melyeknek kései változatai a XVII. századi kéziratos énekkönyvekben bukkannak fel. Antik történetek, sőt a középkori legendairódalom egyes érdekesebb alkotásai is szerepelhettek műsorukon. Bornemisza Péter feljegyzi, hogy Thurzó vak lantosa az u. n. "szent kereszt" legendáját beszélte el neki. Számos adat van arról, hogy az énekmondók történeti énekeket adtak elő: részben régebbi antifeudális tendenciájú mondákat Toldi Miklós-ról, Zách Feliciánról, Kontról - részben pedig históriás énekeket, pl. a kenyérmezei csatáról.

Az énekmondók azzal keresték kenyerüket, hogy a városokban és falusi kocsmákban, nemesi udvarházakban és várakban mulattatták, szórakoztatták az embereket. Előadták énekeiket és terjesztették ezzel a magyar költészetet. Volt azonban ezen túlmenően egy sokkal fontosabb szerepük is, amire Székharosi Horvát Andrásnak "Az istennek irgalmasságáról" c. verséből következtethetünk:

Te magyar nemzet kemény nyakó vagy, és igen süket vagy,
Nagy sok jó tanács, isteni beszéd rajtad semmit sem fog,
De majd meglátod, miképpen jársz, ha az isten elhagy.

Nagy hérséggel most szent akaratját hirdetteti neked,
Ha szót fogadnál, ő szent országát ígére te neked,
De ha nem vesszed, higgyed örökké te ezt megemlejtéd.

Nem mondhatjátok, hogy nem tudtátok isten akaratját,
Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiált-
ják.

Szkhárosi tehát a deákat, és hegedőst, akiken itt nyilván az énekmondókat érti, a pappal, vagyis a prédikátorral helyezi egy sorba: Ők is hirdetik "isten akaratját".

Ez a kijelentés nem vonatkozhat arra, hogy az énekmondók is a reformációt terjesztik, mert az egy illosvait kivéve, egyik ismert énekmondó sem foglal állást nyíltan a reformáció mellett. Ők az énekmondásból élnek és ezért katolikusoknak, protestánsoknak egyaránt énekelnek. Amúgy is szűkös megélhetési lehetőségeiket csökkentették volna, ha nyíltan szembenállnak valamelyik vallási irányzattal. Erkölcsi tanítások hirdetésére sem vonatkozhat Szkhárosi nyilatkozata, mert az énekmondók nem voltak éppen holmi szent emberek. Hegedüs Márton nyíltan meg is mondja már idézett énekében:

De hogy én nem jámbor vagyok, azt is tudjátok.

Tekintve, hogy Szkhárosi "isten akaratán" mindig nagyon is konkrét politikai gondolatokat értett, arra kell gondolnunk, hogy a deákok és hegedősök, az énekmondók, a reformátorokéval rokon politikai eszméket hirdettek, annak ellenére, hogy nyíltan nem foglaltak állást az osztályharcot ideológiai síkon tükröző vallási kérdésben.

Az énekmondók készletében vannak is olyan énekek, melyeknek határozottan pozitív politikai célzata van: a históriás énekek. A históriás ének a Hunyadiaktól kezdve a török elleni harc műfaja volt: az egyes harci események megéneklésével, a véstől küzdő hősök tetteinek a népszerjesztésével a históriás éne-

kek a harcra lelkesítettek. Mátyás korából fenn is maradt közülük a Szabács viadaláról szóló ének nagy része és a Jajca felmentését megörökítő ének két sora. Bonfini értesített a kenyérmezei csatáról készült egykoru históriás énekekről: ezt a XVI. században is énekelték, de sajnos nem maradt fenn. És nyilván számos más hasonló ének is keletkezett még a XV. század végén. Ezeken a históriás énekeken keresztül a távoli vidékek lakói is értesülhettek a háború eseményeiről s így szerzőik és terjesztőik: a lantosok és hegedűsök fontos társadalmi funkciót töltöttek be. Jelentőségük még jobban fokozódott, amikor az elbeszélte történeti esemény után konkrét tanulságokat is kezdtek levonni és énekeiket a közvetlen agitáció céljait szolgáló versszakokkal zárták le. Ilyeneket már a Jagello-korban láttunk Szabadkay és Geszthy énekeinél: mindketten deákok voltak. A históriás énekek szerzői tehát a közelmúltban megtörtént, aktuális eseményeket mindjárt kommentálva dolgozták fel. Nem csak egyszerű hírszolgálat, amit végeztek, hanem politikai hírmagyarázat, tudatos közvéleményformálás is.

A jelenkor eseményeit megörökítő énekeken kívül pozitív funkciója volt a magyar történelem régi korszakaiba visszanyúló históriás énekeknek is. A dicső múlt emléke /pl. Hunyadi harcai/ erőt öntött a török hódítók ellen utolsó csepp véréükig harcoló XVI. századi magyar katonákba. A régi-történethez visszanyúló históriás ének abban különbözik a mondai eredetű elbeszélésektől, hogy írott források, krónikák alapján készült. Ilyenféle volt már Csáti Demeter éneke is Pannónia megvételéről, noha ő nem énekmondó, hanem szerzetes volt, és bár a népköltészet is közrejátszott verse keletkezésében.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a XVI. századi énekmondók is lényegében ugyanannak a nagy társadalmi mozgalomnak a harcosai, agitátorai, mint a prédikátorok. A haza, a nép érdekeit képviselik ők is. Mig ezeknél a társadalmi harc, a belső ellenség elleni küzdelem a központi kérdés; a török elleni harc, a függetlenség ügye pedig mintegy annak során vetődött fel, addig az énekmondóknál éppen megfordítva áll a helyzet: ők a külső ellenség elleni fegyveres ellenállás hír-
T.026.52-Rsz.20.003.9.

detői, de tekintve, hogy ez összefonódott az osztályharc kérdésével, históriás énekeikben helyet kap a feudális anarchia bírálata is.

Az énekmondókról általában elmondottakat megerősíti és kitűnően szemlélteti legkiválóbb képviselőjüknek, a históriás ének legnagyobb hatású művelőjének: Tinódi Sebestyénnek élete és költészete.

Tinódi Sebestyén élete.

Valószínűleg jobbágyszülők gyermeke volt; 1505 és 10 között születhetett a baranyamegyei Tinód községben. Művei alapján megállapíthatjuk, hogy tanult ember volt. Ismert egyet s mást az antik irodalomról és gyakran deáknak nevezte magát. Valamelyik hazai iskolában szerezhette műveltségét. Az életéről szóló legkorábbi adat azt tanúsítja, hogy Török Bálint dunántúli udvarában élt. Itt valószínűleg katonáskodott is, de főleg íródeák-féle lehetett. Török Bálint szolgálatában maradt egészen 1541-ig, ura elfogatásáig.

Ezután különböző nemesi udvarokban fordult meg, ide-oda utazgatva az országban. Felkeresett minden jelentős eseményt: az országgyűlést, az ország egyesítéséről tárgyaló nyirbátori tanácskozást /1548/, stb. Állandóan gyűjtötte a híreket és írta énekeit. Vándorlása során kapcsolatba került Nádasdy Tamással, Sylvester pártfogójával, aki sokat segített rajta. Tinódi viszont többé-kevésbé Nádasdy politikai terveinek a szószólója lett.

Nádasdy kétségtelenül a XVI. század derekának egyik legjelentősebb politikusa, élete végén az ország nádora. Nem tartozott a reformátorok által kipellengérezett rabló, harácsoló főurak közé. Kora főuraihoz viszonyítva nagy műveltséggel rendelkezett és támogatta a magyar nyelvű irodalmat. Legfőbb politikai törekvése az ország egységének a visszaállítása, de ezt csak Habsburg vezetéssel tudta elképzelni. Tinódi ugyanennek a politikai elgondolásnak adott hangot verseiben.

Nádasdy segítségével 1548-ban Tinódi házat szerzett
T.026.t2-Rsz.20.003.9.

magának Kassán és itt telepedett meg családjával, de ezután is folytatja utazgatásait. 1553-ban pártfogója közbenjárására azt is elérte, hogy Ferdinánd király nemesi címet adományozott neki. A kardot és lantot ábrázoló nemesi címert irodalmi munkásságáért kapta. Birtokadományban azonban nem részesült.

1553-ban hosszabb utra kelt: Erdélybe látogatott, ahol a híres kolozsvári Hoffgreff-Heltai nyomdában sajtó alá rendezte énekeinek gyűjteményét. Kötete 1554-ben jelent meg Cronica címen. Kolozsvárról visszatért Kassára, majd 1555-ben - már betegen - Nádasdyhoz indult. 1556 januárjában halt meg Nádasdy sárvári birtokán. Perneszi György, Nádasdy egyik bizalmas embere így számolt be Bécsben tartózkodó urának a költő haláláról:

"Tinódi Sebestyén megvetvén már ezt a halandó muzsikát, elment a mennybeliekhez, hogy ott az angyalok között sokkal jobbat tanuljon... Haldokolva rám parancsolt, hogy én se maradjak itt soká, hanem gyorsan kövessem őt, hogy én is megtanulhassam az égi muzsikát."

A vándorlantos humora csendül ki a levél soraiból. Tinódi maga mondhatta keserű humorral halálos ágyán, hogy az angyalokhoz megy a sajátjánál jobb muzsikát tanulni.

Bár valamennyi ismert énekmondó közül Tinódi vitte a legtöbbre, élete alig különbözött társaitól. Bár nemesi címet kapott, özvegye csak holmijai eladogatásából tudta fenntartani magát, majd pedig elárúsító bódét nyitott. Legjobban maga Tinódi tudósít életsorsáról. Versei végén rendszerint elmondja, hogy hol, milyen körülmények között szerezte énekét. Pl.:

Szerzé nagy buvában egy hideg szobában,
Csakran fu körmébe, mert nincs pénz tarsolyában.

Egy másikat:

..... szörzé nagy beteg voltában
Kéncsös Kassában egy füstös szobában.

Vagy:

T.026.52-Rsz.20.003.9.

Szerzé buban egy puszta kamorában.

De nemcsak bánat és nélkülözés között élt Tinódi. Mikor egy szerencsés csatáról, diadalról számolhat be, derűsebben látja az életet, kedélye felvidul. Eger hősi védelméről szóló énekét írva pl.:

Egőr jó szerencsén vig voltában
Vigan isszik szikszai jó borában.

A bor gyakran visszatérő mozzanat énekeiben. A többi énekmondó verseiben is sűrűn szerepel. Tinódi meg is mondja Sokféle részögről c. énekében:

Lantosok és hegedősök, kiknek bor a lelkük,
Csak borért is elzörgetnek néha szegényök.

Az énekmondók mind azt állítják, hogy nem élhetnek meg bor nélkül. A borital és ezzel együtt a részegség kérdése a XVI. századi irodalomban állandóan visszatérő téma. A borivás és a részegség általános társadalmi jelenség volt. Az állandó háborúk és a sok temetetlen hulla következtében megfertőződtek a kutak és életveszély nélkül nem lehetett vizet inni. Ugyanakkor a bortermelés rendkívül jövedelmező volt, úgyhogy a földesurak és polgárok egyaránt fokozták a termelést. Ha nem tudták külföldön eladni, akkor a jobbágyot kényszerítették a bor megvásárlására, mint arra Szkhárosi is célzott. Mindebből az következett, hogy az emberek vizet nem ihattak, bor viszont volt bőven. A borivás méreteiről megdöbbentő adatok tanuskodnak.

Ez a háttér Tinódi versének is a Sokféle részögéről. Ebben felsorolja, hogy milyen következményei lehetnek a részegségnek. Ezt azonban nem a reformátorok kemény elítélő hangján, hanem inkább humorosan, dévaj hangon teszi. Végül megállapítja:

Az bort isten nagy jó végre teremté

csak mértékletesen kell vele élni. Tinódi azonban nem mindig részesült kellőképpen az italtól. Ezt a versét így fejezi be:

Üdvarbirák bort nem adnak, vannak átkjában.

Ez a sor arra is rámutat, hogy az énekmondó a tisztartóknak volt kiszolgáltatva, akárcsak a cselédek. Másutt a nagyidai kulcsárra panaszkodott Tinódi, aki ha fiát hozzá küldi borért, "rut szitokkal" illeti. Mindez jellemzően mutatja, hogy a feudális társadalom miképpen bánt a költőkkel, még azzal a Tinódival is, aki nagyurak pártfogását élvezte és nemesi tiszmet kapott. Mikor 1553-ban már mint nemes ment Erdélybe műveit kinyomtatni, Bethlen Farkas bonyhai udvarházában szállt meg és itt változatlanul rosszul bántak vele a tisztartók. Egyik érdekes, önéletrajzszerű versében számol be erről, Az udvarbirákról és kulcsárokról címen. Nem valami jól érzi magát az ének szerint:

Lefuggesztött fővel leszegik nyakam,
Két szömöm világa vagyon homályban,
Az én író kezem reszket az pennán,
Fejem szédülögve nagy gondolkodván.

Ime az énekmondó, aki megalázva érzi magát: reszket a keze, amint a sötét szobában a tollat tartja, miközben versén gondolkodik. A vers - érthetően - keserű panasz lesz, pedig tudna ő vidám is lenni:

Noha volna neköm csak mast jó borom,
Fejem bátorodnék, hangos lenne szóm,
Közbortul megszorul, rozsdás én torkom,
Kiből utálatos én horutásom.

A tisztartók a bűnösök mindebben; ellenük szól a költő vádja:

Kik nem adnak Bohnyán itt jó borokat,
Magas part üssön meg udvarbirákat,
Vélők egyetümben az kulcsárokat,
Kik akasztófára méltók azokat.

"Büdös bort adnak Sebös deáknak", akárcsak a szolgáknak, akik fagyos, sovány étkeket esznek és vizes lórét isznak Bonyhán a tisztartók gonoszságából. Ezek pedig maguk számára
T.026.52-dsz.20.003.9.

lopják el a bort és urukat is becsapják.

A nemes Tinódi tehát egyáltalán nem emelkedett az uralkodóesztálya cimérével: egy sorban maradt a cselédekkel. Velük érez együtt és megelégedéssel írja, hogy

Le es vonszják néha kulcsárt körméről,
Ifjak megbüntetik ez ily bünéről.

Ilyen volt Tinódi Sebestyén élete. Nem volt kényelmes, nyugodt élet. Mint tanult ember jobb sorsot is választhatott volna magának, ha végleg beáll valamelyik főúr udvarába. Ő azonban szándékosan választotta a vándoréletet. Ha utazásait megfigyeljük, abban határozott tervszerűséget figyelhetünk meg. Míg a többi énekmondó mindig arról énekelt, amit éppen hallott, és mindig odament ahol megélhetést remélhetett, addig Tinódi nem elégedett meg a hozzá eljutott hírekkel, hanem felkutatja azokat: nem akar elmulasztani egyetlen nevezetes eseményt sem. Ő akkor és oda utazik, ahol valami fontos dolog történt.

Munkásságában tehát céltudatosság van. Ő az énekmondók legöntudatosabbja, aki tudja, hogy társadalmi funkciója van. Egyik versében, melyben a felvidéki rabló-urak megfélemezését adja elő /Szitnya, Léva, Csábrág és Murány váraknak megvevése/ az urak szemére veti:

Sem prédikállással, sem énökkel gondoltok.

Székharosi kijelentése tér itt vissza a másik oldalról. Tinódi is látja, hogy a reformátorok prédikációja és az ének, amely itt csak históriás éneket jelenthet, ugyanazt a célt szolgálja. Ő éppen ezért tudatosan törekszik arra, hogy énekei minél szélesebb körhöz eljussanak. Nem elégszik meg az-
zal, hogy egyik helyről a másikra járva elviszi a híreket, előadja énekeit, hanem le is írja, sőt ki is nyomtatja azokat! Ez a tény mutatja legjobban, hogy munkássága sokkal nagyobb igényű, mint bármely énekes-társáé.

Határozott célja van énekeinek a kiadásával. Az olvasóhoz intézett előszavában írja, hogy senkit sem hallott, aki a magyarországi "veszödelmes hadak"-at megírná végemléközet cél-
T.026.52-Rsz.20.003.9.

jából. Ő tehát nem elégedett meg egyes események alkalmi versbeszedésével: az utókor számára, "végemléközet"-ként akarja megörökíteni az eseményeket. Históriai énekeinek írásakor tehát egy történetírói igény is jelentkezik nála. Valószínűleg éppen ezért adta a Cronica címet gyűjteményének.

Műveinek ugyanakkor van egy, az előbbivel szervesen összefüggő másik célja is, amiről szintén az előszó tanuskodik:

"Ez jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébért gondolám, hanem hogy az hadakozó, bajvivő, várak-, városok-rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanúság, üdvességes, tisztösségös megmaradásokra, az pogány ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozjanak."

Ugyanakkor tehát, amikor végső megemlékezésnek számja írásait, egyben közvéleményt is alakít, tanítani akar: megtanítani a vitézeket a helyes hadakozásra. Tinódi költészete ezért történetírás és publicisztika együttvéve. De az utóbbi a fontosabb: elsősorban saját korához szól, kortársainak ír. Nem egyes kiváltságosoknak, hanem mindenkinek: "az községnék".

Sok fáradozás, futkosás, tudakozás kellett ahhoz, hogy műveit megírhasa, sok pénzébe is került. Nem is történetett ez másképp, hiszen a hiteles adatokat kellett felkutatnia. Egyik legfőbb törekvése, hogy igazat írjon:

"Igazmondó jámbor vitézöktől, kik ez dolgokba jelön voltanak, értéköztem; sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem irtam, - az mi keveset irtam, igazat irtam; ha valahol penig vétök volna benne, azt ne én vétközök, hanem az kiktől értéköztem, tulajdonítsatok; és kérlek titöket, énneköm megbocsássatok." -

írja előszavában. Szavait el is hihetjük. Művei kiállták a hitelesség próbáját. Igaz történetekkel igaz eszményeket hirdetett.

Művei.

Költői munkássága még Török Bálint udvarában indult meg. Legelső művei azonban nem históriai énekek. Egyik korai é-

nekében a trójai háboru mondakörének egyik részét, Jázon és Médea történetét dolgozta fel irodalmi forrás alapján. Másik legkorábbi műve: bibliai história, a már Sztárainál is megismert Judit asszonyról. Tinódi éneke azonban időben megelőzi Sztáraiét. Regényes történet, u. n. széphistória és bibliai história azok a műfajok, melyeken legelőször próbálkozott ezek szerint. Judit asszony históriája azonban már hazafias tendenciájú, a Judit téma - mint Sztárainál is láttuk - arra tanít, hogy egy kis nép is sikeresen harcolhat egy számbeli fölényvel rendelkező hódítóval szemben. A Judit-ének tehát már átvezet Tinódi törökallenes históriás énekeihez.

Igazi költői munkássága 1541-ben kezdődik, mikor első históriás énekeit írja. Buda elfoglalása és urának Török Bálintnak a fogságbaesése, ez a megrázó élmény indíthatta históriás énekek írására. Török Bálint fogságbaesését két énekben is feldolgozta /Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról, 1541. és Prini Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról, 1542./ Ettől kezdve már a török elleni harcok állandó krónikása lesz, sorra feldolgozza a végvári hadviselés nevezetes eseményeit.

Az egymással civódó, a hazát eláruló, a népet kegyetlenül elnyomó urak nem voltak képesek megvédeni az országot. A magyar nép azonban éppen ezekben az években, 1540 körül megteremtett egy olyan védelmi rendszert, a végvárak hálózatát, amely sikerrel védte a megmaradt országrészeket. A jobbagyság fiai és a török hódoltság területéről elmenekült, birtokukat veszített nemesek álltak be a végvárakba, a szomszéd népek legjobb harcosaival együtt. Egyedül ezeknek a végvári vitézeknek köszönhető, hogy hazánkat nem söpörte el teljesen a török áradat. Ha lassan-lassan a magyar védelmi vonal egyre hátrább szorult is a török őrjátszma nyomásának következtében: az ellenség csak lépésről-lépésre és csak őrjátszma veszteségekkel tudott előrenyomulni. A magyar, horvát, szlovák stb. katonák halálukig védték az országot, melyet uraik és a Habsburg király elárultak. A várak élén jobbagyból vagy kismanesekből lett kitűnő kapitányok álltak, vagy pedig egyes, az átlagtól elütő, hazafiasan gondolkodó főurak.

Ezeknek a végvári vitézeknek és kapitányoknak az éneke lett Tinódi az 1540-es években. Nekik akar tanácsokat adni, őket akarja tanítani. A végvári vitézekről irt énekeiből megelenedik az a veszélyes, de szép és lelkes világ, amely a végvárak körül megszületett. Új lovagi, hősi élet alakult ki és ezt örökitette meg Tinódi.

A 40-es években a következő históriás énekek foglalkoznak a végvári vitézek harcaival:

1542-ben készül a Verbőci Imréhnek Kaszon hadával, kozári mezőn viadalja című ének, mely elmondja, hogy Verbőczy Imre /a hírhedt Verbőczy István fia/ miképpen verte meg Kaszon balsa seregét, kiszabadítva nagyszámu foglyot. Az szalkai mezőn való viadalról /1544/ Lévának a törökök általi éjszakai megrohanását írja le. Balassi Menyhárt azonban "egy imegbe" kirohan házából és kiveri a törököt a városból. A környező magyar helyőrségek vitézei ezután üldözőbe veszik a visszavonuló ellenséget és a szalkai mezőn tönkreverik. A Varkucs Tamás idejében lött dolgok Egőrből /1548/ című éneken Eger vitéz kapitányának, Varkucs Tamásnak a tetteit örökíti meg.

A végvári vitézek életének egyik igen szép jelenetét ábrázolja a Kapitány György bajviadaljáról szóló ének /1550/. A vitézek között igen nagy szerepe volt az egyéni hősiességnek, az egyéni virtusnak, hiszen a harcokat többnyire ez döntötte el. A hírrel, dicsőséggel járó egyéni vitézségre leginkább a párviadatok alkalmával nyíltott lehetőség. Ezért a legjobb vitézek arra vágytak, hogy híres török bajnokokkal megvívhasssanak. Az ilyen bajvivásokat ünnepélyes keretek között, a magyar és török katonák szemeláttára, előre megállapított szabályok szerint rendezték meg. Kapitány Györgyről szóló énekében egy ilyen párviadalnak állított emléket Tinódi.

A törökökkel szembeni végvári küzdelmek mellett más jelentősebb eseményekről is megemlékezett egy-egy éneken. 1549-ben a Balassi Menyhárt és más felvidéki rabló-urak várainak kifüstölésére indított királyi expedíció történetét énekelte meg /Sztitnya, Léva, Csábrág és Murány váraknak megvevése/. Amikor pedig nem akadt hazai témája, akkor a magyar közönséget érdeklő

külföldi eseményeket dolgoz fel. Megírta egyik versében V. Károly császár egyik hadjáratát a német protestáns fejedelmek ellen /Károly császár hada Saxoniába, 1546/. Károly seregében magyar csapatok is résztvettek; Tinódi nekik tulajdonítja a császár győelmét. Ugyanebben az évben Szulimán szultánnak a perzsa sakkal folytatott háboruja is tollára kerül /Szulimán császár Kasul basával viadaljáról/. Irt egy krónikát a török császárokról is, de ez elveszett.

A katonák buszításának, harci készségük fokozásának érdekében néhány nem történeti tárgyú verset is szerzett, a 40-es években. Dávid és Góliát-ról egy újabb bibliai históriája készült /1549/. Az ének tendenciája félreérthetetlen, hiszen arról van szó, hogy a kis Dávid legyőzi az óriás Góliátot. 1550-ben egy lírai buszító verset írt a katonáknak /Hadnagyoknak tanúság/. Ez az első ismert lírai jellegű vitézi énekünk. Balassi klasszikus vitézi lírájának előfutára. Végül az 1540-es évtized termésébe tartozik a már említett Sokféle részgörsről c. ének is.

Tinódi költészetének legnagyobb fellendülése 1552-53-ban következett be. Ezekben az években szinte halmozódtak a nevezetesebb politikai és katonai események és ő sietett mindezt megörökíteni. 1551-ben került sor Erdély átadására Ferdinánd királynak, ennek következménye lett még ennek az évnek a végén Fráter György meggyilkolása. Erdély Habsburg-kézre kerülése a török haragját idézte fel és így indult meg az 1552.évi nagy török támadás. Számos nevezetesebb várostrom, a vitézek hősiességének megannyi megnyilvánulása tette nevezetessé ezt az esztendőt. Akadt bőven téma Tinódi számára.

Sorba feldolgozta a hadjárat főbb eseményeit: Temesvár ostromát és Losonczy István hősi halálát /Az vég Temesvárbán Losonczy Istvánnak haláláról, 1552/; a Szeged visszafoglalására irányuló balsikerű kísérletet /A szegedi veszedelemről, 1552/. Külön éneket szentelt Török Bálint fia harcainak /Nyitogi Terek János vitézsége, 1553/. Az 1553-54 telén írt Budai Ali

basa históriájában pedig egy egész eseménysorozatot ad elő: Drégely várának hősi védelmét, Szolnok elestét és Nyári Lőrinc önfeláldozását, Ördög Mátyás császári hadvezér ostobaságát és ebből eredő pusztulását, Veszprém és Szécsény győzele feladását, stb.

Az 1552. évi hadjárat legnevezetesebb eseményét, Eger diadalmas védelmét két énekben is feldolgozta rendkívül részletesen /Egervár viadaljáról való ének és Egri históriának summája, 1553/. Az Egervár viadaljáról című már nagyobb igényű alkotás, mint a korábbi históriás énekek. Négy részre osztotta ezt a terjedelmes művet és egészen aprólékos gonddal írja le benne a vár topográfiáját, az ostrom egyes mozzanatait, a védők tetteit. Arra mutat ez az ének, hogy Tinódi nagyobb lélekzetű művek írására is mert vállalkozni.

Még inkább ezt bizonyítja az 1553-ban befejezett Erdélyi história, melyben öt részre osztva feldolgozta Erdély történetét János király halálától /1540/ Fráter György meggyilkolásáig /1551/. Itt már elsősorban nem katonai, hanem politikai eseményeket kellett megverselnie. Ugyanebben az évben készült Az udvarbirákról és kulcsárokról című verse is.

Az aktuális témák mellett Tinódi a régebbi magyar történelemhez is visszanyúlt témaért. 1552-ben egy hosszú éneket írt Zsigmond királyról Thuróczy krónikája alapján /Zsigmond király és császárnak krónikája/. Tinódinak ezt a művét az teszi különösen nevezetessé, hogy az ének legvégén Tar Lőrinc polgárjárságának történetét is megörökíti egy hegedős-ének alapján.

A Jázon és Medeáról szóló széphistória és a Zsigmondról szóló ének kivételével Tinódi valamennyi eddig készült művét belefoglalta Cronica c. kötetébe. A könyv előszavában kijelentette, hogy ezután is fog históriás énekeket írni és azokat majd szintén kinyomtatja. De ebben már megakadályozta korai halála. Mindössze egyetlen éneke maradt fenn az 1554 utáni években: Az János király fiáról való szép krónika, melyben János Zsigmondról, kényszerű emigrációjáról emlékezik meg.

Politikai eszméi.

Tinódi részben maguknak az eseményeknek az elmondása-

val, részben pedig az elbeszélt történetekhez fűzött magyarázataival, a tanulságok levonásával, fejezi ki politikai törekvéseit. Előszavából láttuk, hogy a vitézeket akarta tanítani. Verseit olvasva azt tapasztaljuk, hogy a végvári harcok eseményeinek pusztá elmondása is többnyire igen nevelő hatású. Bár egyetlen megjegyzést sem fűz Szondi György, vagy Nyári Lőrinc hőstétéhez: ezek mégis buzditanak, lelkesítenek, követésre ösztönöznek. Tinódi így példaképeket állít kora katonái elé Drégely és Szolnok védőjének, az egri hősöknek, Losonczi Istvánnak a bemutatásával.

Nem kevésbé tanulságosak azok az esetek, amikor a végvári hadakozás közben elkövetett hibákra derül fény. Amikor például Tinódi elbeszéli, hogy a Szeged visszafoglalására induló hajduk hogyan szenvedtek megsemmisítő vereséget, minden olvasó előtt világossá válik, hogy az elővigyázatosság, az éberség elmulasztása, az első sikerek utáni elbizakodás, a vakmerőség, a harcok közbeni részegeskedés hová vezet. Tinódi rendszerint saját megjegyzéseivel is kiegészíti a történetet, megfogalmazva a tanulságot. A szegedi veszedelem elmondásakor az esztelen, bolond vakmerőséget ítéli el:

Oh ti balgatagok, hajduk kik ti vagytok,
Esztökbe vegyétek, mit most néktek mondok:
Szívvel, könnyűséggel jó vitézök vagytok,
De hadakozásban igen bolondok vagytok.

Hasonlóképpen világos a tanulság a Budai Ali basa históriájának Veszprém elfoglalásáról szóló részében. Vas Mihály kapitány megriadva a török erejétől, elvonulás feltétele mellett átadta a várat. Ali basa azonban rászédte és fogságba ejtette. Ez az eset arra tanít, hogy a vitézek a várakat halálukig védjék, mert a török szavának egyszer lehet hinni. Ugyanez a tanulság Temesvár esetében is. Losonczi ugyan nem volt gróva, de többnyire idegen katonái kényszerítették őt a vár feladására. Mégis halálukat lelték mindannyian.

Tinódi tehát egyaránt közvetítette a végvári harcok pozitív és negatív tapasztalatait a ezzel nagy szolgálatot tett.

Ugyanakkor jelentős szerepe volt a végvári vitézek sajátos eszmévilágának kialakításában. Lépten-nyomon hirdeti, hogy a hősi halált halt vitézek jutalma a földi hírnév és a mennyei dicsőség. A Hadnagyoknak tanúság-ban így buzdítja a katonákat:

Itt valaki közülünk elesik,
Az angyalok mennyországba viszik,
Ez világon neve elhírhöszik,
És mindönök nagy jóval üdvezlik.

Nagy szerepe volt annak a gondolatnak, hogy a vitézek égi jutalomban és örök földi hírnévben részesülnek. Ez lelkesítette őket elsősorban, mert az ország vezetői áldozataikat alig méltányolták. Ez a gondolat a Tinódi utáni históriás epikának is állandó mozzanata maradt. Zrinyi pedig eposzi magaslatra emelte remekművében. Tinódi költészete tehát, ha rámutat is a vitézi élet nehézségeire: bizalmat sugároz, erőt adott hallgatóinak és olvasóinak, felhasználva a hírnév humanista fogalmának a népi értelmességét.

Művei azonban a vitézi élettel közvetlenül összefüggő tanításokon túl nagyobb politikai távlatba mutatnak. Felfedik azokat az alapvető politikai problémákat is, melyek végső fokon a török elleni védelem sorsát meghatározták.

A vereségek egyik legfőbb okát Tinódi abban látta, hogy a végvárakat és a vitézeket magukra hagyják, nem támogatják. Ezért kellett szerinte Losonczi Istvánnak elpusztulnia Temesvárnál. Varkucs Tamásról szóló énekének az elején történeti összefüggésbe is állítja tételt:

De meggondoljátok ezt magyarok,
Régen vala csak egy erős kaputok,
Kit az Nándorfejérvárnak ti hívtok,
Csak arra es rosszul ti gondolátok.

Ezt tudjátok most vagyon sok kaputok,
Kikben kevés vitézőket tartotok,
Azokat es igen koplaltatjátok,
Mire zsoldjokat ti meg nem adjátok.

A végekre való gondviselés elhanyagolása pedig a széthúzásnak, az egyenetlenségnek, az egység hiányának a következménye:

Tudjátok magyarok hírösök valátok,
Mig nagy szeretettel egymást hallgattátok,
De mihelt köztetők ti meghasonlátok,
Ottan országokban im mint pusztulátok!

/Priní Péternek .../

Az sem kétséges, hogy a széthúzó "magyarok"-on kiket ért:

Nagy sok csuda vagyon urak ti rajtatok,
Ennye sok inségben meg nem tanulhattok;
Mire közöttetők ti egymást rágjátok,
Vitézlő urakat veszni akarjátok.

Oly igön jó volna néktök oly tanácstok,
Kik az vitézségre semmire jók vagytok,
Ti nagy kincstötökben sokat ti adnátok,
Végbeli hősöket azzal táplálnátok.

/Verbóci Imrénnek .../

Számos példát lehetne még idézni arról, hogy Tinódi az urakat teszi felelőssé az ország romlásáért: a meghasonlást, az önző pártütést, a frakcióharcokat, egyszóval a feudális anarchiát. A kivezető utat mindebből az összefogásban, az egységben látja:

Jobb vitéz magyarnál nem volna,
Sem török, némőt, olasz jobb nem volna,
Csak az igaz szeretet köztök volna,
És jó vitéz vezér előttök volna.

/Károly császár hada .../

Az egység megvalósítóját, a "jó vitéz vezért" azonban Tinódi, a kárcsak pártfogója, Nádasdy Tamás, a Habsburg királyban látta. Ez természetesen végzetes tévedés volt, de az 1540-es években nagyon indokolható tévedés. Éppen ezekben az években folytak a tárgyalások a Habsburgok és Fráter György között annak érdekében, hogy az ország valamennyi töröktől meg nem szállt részét

a Habsburg-uralom alatt egyesítsék. A magyarság nagy része azt remélte, hogy Habsburg Ferdinánd képes lesz az egész ország erejét egyesíteni a török elleni harcra, és ugyanakkor jelentős külföldi segítséget is szerez. Nem csoda tehát, ha Tinódi ezekben az években annyiszor buzdít a Habsburg király uralmának elismerésére. Mikor 1550-ben már biztosnak látszott a meg egyezés Erdély és Ferdinánd között és a törökellenes előkészületek valamivel nagyobb ütemben megindultak, Tinódi örömmel és megelégedéssel állapítja meg a Hadnagyoknak tanuság záróstrófájában:

Pártos urak vannak jó szándékban,
Mind fejenként pogányra vivásban,
Szolnok alatt mást vár csinálásban.

De akárcsak másoknak, Tinódinak is keservesen csalódnia kellett. A Habsburgok Erdély birtokát nem arra használták fel, hogy a török ellen felvonuljanak, hanem, hogy kirabolják azt. Kivételektől, becsületesen helytálló külföldi katonáktól eltekintve főleg tehetségtelen hadvezéreket /mint Ördög Mátyás Budai Ali basa históriájában/, gyáva kapitányokat /pl. Aldanai Bernát, aki feladta Lipka várát./ valamint a fegyelmetlen spanyol és német zsoldosokat, /akik Szolnokban nem várták be a törököt és akik Losonczt Temesvár feladására birták/ kaptak Magyarországra a külföldi segítség címen. Ferdinánd tehát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

A Habsburgok erdélyi kormányzása, valamint az 1552 évi hadjáratban játszott szerencsétlen szerepe Tinódinak is kinyitotta a szemét. Élete végén a Habsburgoktól való eltávolodás és a nemzeti királyság eszméjének a megjelenése figyelhető meg nála. Legkésőbbi versében, a János király fiáról szóló énekben így értékeli azt a tényt, hogy János Zsigmond emigrációba kényszerült:

Pánatja lón Erdélyországnak herceg kijűvésén,
És nagy sokan sirva nézik az ő kijűvését,
Mert jövőndő venzedelém kezd fejünkön esni.

Vajh magyarok, mely igön ti lám bolondok vagytok,
Hogy ti magyar fejedelmet soha nem uraltok,
Mikor magyar királytok volt, ti jobban voltatok.

Sőt mindenkor vendég királynak ti örültetök,
Hogy ki miatt csak romlátok és kevesödötök,
Ingyen majdan mind elfogytok és semmivé léstök.

Kár lón néktök az gyermektül messze távoznatok,
Félök azon, sok közöletök megajgatjátok,
Ha lőhetne az föld alól el-kivakarnátok.

Tinódi tehát pozitív irányban fejlődött. Kezdetől fogva állást-foglalt az anarchia ellen, az egység mellett; az ország gyengeségeért az urakat teszi felelőssé, élete végén pedig a Habsburg kérdésben is tisztán lát. Lényegében ugyanazon az állásponton van a nagy politikai kérdések területén, mint a reformátorok. De vajjon nála is érvényesülnek-e a reformáció antifeudális vonásai, vajjon szót emel-e ő is a nép kiszákmányolása ellen? Van-e konkrét kapcsolat Tinódi és a reformátorok közt, milyen végső soron a reformációhoz való viszonya? Ezekre a kérdésekre kell a továbbiakban megfelelnünk.

Ha nem is központi kérdésként, - hiszen ő elsősorban a katonai eseményekkel foglalkozott - helyet kap verseiben a nép melletti határozotti állásfoglalás, a parasztságnak az urak általi kirablásának, elnyomásának a bírálata. A legjobb példa erre a Szitnya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvevése-ről szóló ének, hiszen itt éppen a rablólovagok elleni küzdelemről van szó. Erős, határozott szavakkal vezeti be az éneket:

Azt tudjátok régtől fogva magyarok,
Ti köztetök csak dulátok, fosztátok,
Egyesre kegyőtlenül agyarkodátok,
Ki miá vesztétök nagyobb részre országtok.

Majd szinte Szekhárosi Horvát gondolataival folytatja:

Nagy siketség, vakság szállott reátok,
Fárahó királyhoz hasonlók vagytok,

Hiszem isten keményítötte jöhotok /szivetek/,
Sem prédikálással, sem énökkel gondoltok.

Ti az ó törvényből meghallhattátok,
Mely sokat üvöltünk néktök tudjátok.

Éppen itt helyezi magát egy sorba a prédikátorokkal
és ő is az "ó törvényt", vagyis az Ószövetséget olvassa a fejük-
re, akárcsak Szkhárosi. Végül megállapítja, hogy az urak:

... mind az kegyötlenységért vessének,
Fejedelemségnek mert örülének,
Mastaniak jól eszökön légyenek.

Mikor pedig Murány uráról, Basó Mátyásról kezd beszélni, akár-
csak Szkhárosi fejedelemségről szóló verséhez hozna egy újabb
példát, az ott említett Móré László mellé. Basóról - írja - pél-
dát vehetnek mindazok, akik a szegények éhezése, verejtékezése
közben várakat emelnek, hogy onnan majd sok gonoszszágot tehes-
senek. A nép az ilyen urak pusztulásáért könyörög és

Üvöltését az kösségnek uristen,
Bizony meghallgatja nagy kegyelmesen.
Mind varával elrontja ő éltében,
Kind az Basó Mátyást Murány erősségében.

Tinódi állásfoglalása tehát nagyon közel áll a refor-
mátorok szociális eszméihez. Ő is szembeállítja a gonosz és a
jó fejedelmet. Ez utóbbit az jellemzi, hogy

Bátorságos utat szörze az népnek,
Igazat szolgáltat nyomorult szeginyöknek.

Nem ez az egyetlen vers, amely a kegyetlen urak elítélését, a
nép iránti rokonszenv megnyilatkozását tartalmazza. Verbóczy Im-
réről szóló énekében figyelmezteti a gyótes Verbócsyt és tár-
sait:

Az szeginy községöt ne nyomorgassátok.

Az Erdéli história ötödik részében Fráter György halálát arra

hozza fel példának, hogy a "köznépen" kegyetlenkedők, a kincsgyűjtők kegyetlen véget érnek. A Kapitán György bajviadaljában pedig megrójjá a lakmározó tiszteket, akik a "jó szolgálkat", vagyis a közkatonákat, "ott kinn koplaltatják".

Világos tehát, hogy Tinódi elsősorban a nép énekese, a vitézek között pedig a közkatonák állnak hozzá a legközelebb. A honvédelem kérdésén keresztül eljutott a nép bajainak a felismeréséhez. A most idézett példák, az őszövétségre való gyakori hivatkozás, az őszövétségi történeteket feldolgozó bibliai hiatóriák, a törökről, mint isten büntetéséről szóló - nála is fellelhető - gondolat: mind azt mutatják, hogy a reformáció eszméi legalább is megérintették őt.

Nagyuri pártfogói, nemessé emelkedése és általában az énekmondóknak a kiszolgáltatottsága kenyéradóinak, megakadályozta azonban, hogy a jobbágyszületésű és a néppel együttérző Tinódi a reformátor írók harcosságát utolérje. Bár nem lehet kétség aziránt, hogy irodalmi munkásságát elsősorban a nép ügyéért folytatja, verseibe sűrűn becsusznak az urak tiszteletére intő, sőt olykor egyenesen őket védő kijelentések. Az udvarbirákról és kulcsárokról szóló versben például csak a tisztartókat szidja, az urat azonban jónak tartja és valósággal félti a vagyonát a csalárd kulcsároktól. Másutt pedig a bibliának éppen azt a helyét idézi, melyet az osztályelnyomás igazolására hoztak fel a legkülönbözőbb népelnyomó, kizsákmányoló osztályok:

Az mi az császáré, adnak császáruak,

Az mi istent illet, istennek adnak.

/Károl császár hada.../

Tinódi tehát ingadozást mutat az osztályharc kérdésében.

Ugyanez az ingadozás mutatkozik meg a reformációval kapcsolatos nyílt állásfoglalás elmaradásában is. Hiába állt valaki egészen közel a reformáció társadalmi-politikai eszméihez: az egyház és a vallás kérdésében való nyílt színvallás volt a végső kritériuma annak, hogy valaki melyik táborhoz tartozik. Tinódit viszont ezen a ponton nem lehet kiismerni. A katonákat gyónásra biztatja a Hádnagyoknak tanuságában: ez katolikus ál-

lászpontra vall. Másutt viszont a "jámbor prédikátor" megbecsülésére int /Az szegedi veszedelemről/. Még abban a versében is hiába keresünk határozott állásfoglalást, amely egyenesen a németországi vallásháborúkkal foglalkozik /Károl császár hada.../ Itt ezt olvashatjuk a reformációról:

Idő vala akkort bolond vakságba,
Nagy tévölygés vala az hit dolgába,
Luter Márton hirdetni kezdte vala,
Az az jó hit! mind azt kiáltják vala.

Az pápa ellen kezde prédikálni,
Az emböri szerzés ellen szöllani,
Evangéliomot kezdé hirdetni,
Sokan kezdének ő mellé támadni.

Ezeket a sorokat így is, úgy is értelmezhetjük. Lehet, hogy Luthert tartja tévelygőnek, de lehet az is, hogy a katolicizmus miatt volt "bolond vakság".

Perdöntő lehetne ebben a kérdésben a Zsigmond király és császár krónikája. Ebben ugyanis a huszita mozgalmakkal, valamint Tar Lőrinc pokoljárásával kapcsolatban több határozott egyházellenes megállapítás, gunyos megjegyzés olvasható. A nehézséget itt az okozza, hogy ezeknek a soroknak a hitelessége erősen vitatható. Az az ének nem jelent meg Tinódi saját összeállítású kötetében, hanem később a buzgó protestáns Heltai Gáspár adta ki Cancionale c. gyűjteményében. A vers eredeti kézírata nincs meg, Heltairól viszont tudjuk, hogy reformatori álláspontját az általa sajtó alá rendezett művekben is igyekezett keresztülvinni. Lehetséges ezért, - s ezt filológiai érvek is alátámasztják - hogy az egyházellenes kijelentések Heltai betoldásai Tinódi szövegébe. A Zsigmond-krónikanak tehát nincs egyelőre bizonyító ereje Tinódi protestantizmusa mellett.

A reformáció körüli ingadozás azonban nem változtat azon az alapvető tényen, hogy Tinódi az énekmondók kiemelkedő, öntudatos képviselője, aki aktív részese és narcosa kora nagy társadalmi és hazafias mozgalmainak. A török elleni honvédő harc, az ország egyesítése, függetlenségének megvédése terén áll.

T.026.52-rsz.20.003.9.

hatatos és következetes álláspontot foglalt el: a hazafiaság agitátora volt.

A művészi ábrázolás Tinódi énekeiben.

Tinódi művészetéről általában lekicsinylőleg szoktak szólni. Énekeit száraznak, unalmasnak, vala-vala rimelése miatt egyhangunak tekintették már a XVII. század eleje óta. Ha elfogulatlanul megvizsgáljuk verseit, akkor kétséggel meg kell állapítanunk, hogy Tinódi valóban nem volt nagy művész a költészet területén. Ugyanakkor azonban - a különböző énekekben elszórva - sok szépséget is találunk.

Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy Tinódi legfőbb célja az volt, hogy hiteles krónikát írjon. Ez sokszor a művészi hatás rovására ment. Temesvár elestével kapcsolatban például felsorolta a magyar vitézeket, akik ott hősi halált haltak. Ez hozzá tartozott a hiteles tudósításhoz, de a 16 versszaknyi névfelsorolás már eleve lehetetlenné teszi a művészi ábrázolást. Hasonló jelenséggel találkozunk Eger ostromának leírásánál is. Tinódi nem arra törekszik, hogy néhány művészi vonással az olvasó elé varázsolja a várat, hanem aprólékos gonddal, a leltározó pontosságával mutatja be, hogy miképpen volt megerősítve, felszerelve az a vár, mely ki tudta állni az ellenség ostromát.

Énekeinek a szerkezete is - többnyire - nélkülözi a művészi vonásokat. Művészi kompozíció helyett egy-két a tárgyat megjelölő és hangulatkeltő versszak után az események száraz előadása, majd a tanulságok szintén száraz, racionális összegezése következik. A legtöbb ének ilyen hármas tagolású; a költői hang leginkább a bevezető versszakokban csendül meg. Hogy a figyelmet felkeltse, igyekszik megadni ezekben a vers hangulatát és ennek során árnyalni is tudja gondolatait, érzéseit. Pl. komorhangú a bevezetés, mikor vereségről ír:

Szertelen vesszedelm lám gyakran érközik,
Istennek ostora fejünkön jelönik,
Az kegyőtlen pogány rajtunk dühösködik,
Mert az mi életünk lám soha nem jobbodik.

Én beszédöm léssön most történt dolgokról,
Nagy Szegedön esött szertelen csudákról
Sok terek és magyar ott elhullásokról,
Méltó, hogy én irjak szerencse forgásáról.

/Az szegedi veszedelemről/

Vagy mennyire tömör és a tegező fordulat által milyen
vádszerű a Temesvárról szóló ének bevezető szakasza:

Sok csudák közül halljatok egy csudát,
Mint elvesztétök az vég Temesvárat,
Benne vesztétök jó Losonczy Istvánt
Sok jó vitézzel; szánjátok halálát.

Mikor azonban diadalról számolhat be, bizakodó feloldódást érzünk első soraiban:

Ti magyarok már istent imádjátok,
És ő néki nagy halálat mondjátok.

/Egervár viadaliáról/

Máskor a török kérdésre vonatkozó XVI. századi általános vélemény meglepően világos és tömör megfogalmazását olvashatjuk a verse elején:

Támaszta az isten az keresztény népre
Pogány fejedelmet nagy vesztéelmére,
Jelösből mindönnél ez magyar nemzetre,
Parancsolat szegésért büntetésére.

/Az Szalkai mezőn való viadal/

Arra is van példa, hogy az ének tárgya a szerzőt hosszabb bevezető lírai kitérésre, vagy elmélkedésre készteti. Ezt láttuk már a Szityna, Léva ... stb. c. ének elején is, ahol az urak gonoszságát ostromozta. A Kapitán György bajviadali-ban lírai jellemzést ad a végvári katonák életéről, jól bevezetve ezáltal a párviadalnak, mint a vitézi élet kiemelkedő eseményének a leírását. A legszebb ilyen hosszabb lírai bevezetőt a Prini Péternek, Majlát Istvánnak ... stb. c. éneknél olvashatjuk. Edda elvesztése, Török Bálint fogságba esése kétségbeesett kitö-

résre: /"Sirva vesziköl most szeginy Magyarország/, majd a magyarok korholására készíti a költőt.

Ezek a példák azt mutatják, hogy Tinódiban volt bizonyos lírai tehetség; bevezetéseiben érzelmeket, hangulatokat tud kelteni. Ez a képessége helyenként az elbeszélésekben is érvényesül. Buda veszéséről c. énekében például igen szépen, megindítóan tudja előadni Török Bálintnének az elkeseredését, jajveszékelését férje fogságbaesése miatt. Van érzéke Tinódinak a lelki problémák ábrázolásában, sőt bonyolultabb belső vívódások bemutatásában is. Gondoljunk pl. Nyári Lőrinc töprengésének a leírására a Budai Ali basa históriájában:

Ott eszébe vevé Nyári Lőrinc magát,
Hogy mind pusztán hagyták jó Szolnoknak várát,
Azon megijede, ő sem bizá magát,
Ő es pusztán hagyá jó Szolnoknak kapuját.

Itt azonban megszólal a lelkiismerete:

"Keserűg magában, megállá utában,
Gondolkodni kezdé az ő nagy buvában,
Jobb néki meghalni Szolnoknak várában,
Hogy nem szégyünné élni itt ez világban."

Itt egy egyéni belső konfliktust ábrázolt Tinódi. De arra is hozhatunk példát, hogy a végzetes társadalmi és politikai összeütközéseket is felszínre tudja hozni, egy-egy találó sorral megadva bizonyos események tragikus hangulatát. Elemezzük ilyen szempontból a Szitnya, Léva, Csábrág... stb. c. éneknek azt a jelenetét, amikor a Léva várában elfogott rablók kivégzéséről van szó.

Tinódi helyesen és szilárdan állást foglal a rabló lovagok ellen és helyesli Ferdinánd király büntetőexpedícióját. Ugyanakkor azonban azt sem hallgatja el, hogy azok a katonák, akik Balassi Menyhárt szolgálatában álltak, vitéz emberek, akik sok csatát végigküzdöttek már a török ellen is. Éppen ők harcoltak diadalmasan néhány évvel korábban a szalkai mezőn. Az elmenekült rablóvezér foglyulejtett katonáit ezért bizonyos részvétellel is nézi, annál inkább, mert magyarok, míg Ferdinánd csak...
T.026.52-Baz.20.003.9.

patait főleg külföldi zsoldosok alkotják. Ferdinánd spanyol katonái kirabolják az elfoglalt várat, maguknak foglalva le az ott talált rablott értékeket, a foglyokat pedig ki akarják végezni. Mikor ezt megtudják Ferdinánd magyar katonái, szót emelnek mellettük. Hivatkoznak arra, hogy a foglyok vitéz emberek, de

A spanyolok ezzel sem gondolának,
Harminckettőt bennök megnyakazának;
Magyar vitézök ott sokan sirának,
Az kegyötlen ségen sirva ők chajtának.

Tragikus hangulata van ennek a jelenetnek: magyar katonák sirva nézik, amint vérszomjas spanyol zsoldosok magyar katonákat nyakaznak. Ezen a jeleneten keresztül Tinódi meg tudta ragadni a XVI. század derekán kialakult bonyolult politikai helyzet mélyén rejlő tragikus konfliktusok egyikét. Ezek a spanyol katonák ugyanis nem azért jöttek, hogy önzetlenül segítsék a magyar népet a rabló urak elleni harcban. A Léva várában tanyásdó rablók megérdemelték a büntetést, de mi haszon van abból, hogyha a helyükre a Habsburgok zsoldosai jönnek, akiknek legfőbb céljuk szintén a rablás, a nép sanyargatása. Sőt, mint a történelmi tapasztalatok mutatják, ezek sokkal többet pusztítottak, mint Balassi Menyhárt rablókká züllött vitézei. Talán nem is tértek volna erre az utra, ha a király teljesítette volna a kötelességét és gondjukat viselte volna. Ezt érezhették Ferdinánd magyar katonái is. Volt tehát okuk a sirásra.

Est a jelenetet persze sokkal szebben, művészien is ki lehetett volna dolgozni. Tinódi ezt nem tette, de feltétlenül írni érdemesnek kell elismernünk, hogy nem egyszerűsítette le, nem kente el az ellentéteket, az összeütközéseket, hanem a valóságnak megfelelően bemutatta azokat és hangulatukat is éreztette. A tragikus összeütközések sikerültebb ábrázolása miatt kell kiemelnünk az Erdéli história IV. és V. részét, Fráter György bukásának elbeszélését is.

Fráter György ez a reformátoroktól gyűlölt, nagyra-
vágó főpap a század kimagasló egyénisége és széleslátókörű po-
litikusa volt. Az ország egységének helyreállítására törekedett
T. 026.-52-Rsz.20.003.-9.-

s ezt a török és német közötti hintapolitika segítségével gondolta kivihetőnek. De bármilyen kitűnő diplomata volt, nem volt kire támaszkodnia, a nép merőben idegen volt számára, mindenki meggyűlölte őt és a hintapolitika szerencsétlen alakulása folytán végül német és török egyaránt pusztulását kívánta. Elkerülhetetlenül buknia kellett. Tinódi krónikás elbeszélésében jól kihozza ezeket az ellentéteket. Kövessük nyomon az eseményeket:

Fráter György Erdélyt átadja Ferdinándnak, János Zsigmondot emigrációba kényszeríti. Azt reméli, hogy Ferdinánd az egész ország felett uralkodva képes lesz azt megvédeni a töröktől. Ferdinánd csapatai az olasz Castaldo vezetésével bevonulnak Erdélybe és ostrom alá veszik a töröktől elfoglalt Lippa várát. Fráter György kezdi már ekkor észrevenni - talán elsőnek - hogy az a katonai erő, amit a király Erdélybe küldött nem lesz elegendő a török visszaverésére. A török pedig Erdély átadása miatt büntetőhadjáratra készült. A veszedelmet erre úgy igyekezett Fráter György elhárítani, hogy újra közeledni akart régi szövetségesehez a törökhöz. Ennek érdekében kieszközli, hogy a végső veszélybe jutott török védősereg Lippa várából szabadon és sértetlenül elvonuljon. Castaldo erre gyanut fog, áruhlást sejt és jelenti az esetet Bécsbe, ahonnan azt az utasítást kapja, hogy Fráter Györgyöt gyilkoltassa meg. A lippai védősereg elbocsájtása ugyanakkor a török felé sem bizonyult célravezetőnek, mert Ulumán bég seregét a temesvári magyar vitézek utközben megtámadták és szétverték. A török azt hitte, hogy Fráter György szándékosan idézte elő ezt a támadást, kétszínűen törbeccsalva így a lippai védősereget. Ilymódon a török is bosszút forralt, Fráter György élete megpecsételődött.

Az V. részben Tinódi éreztetni tudja az így kialakult tragikus feszültséget. Castaldo már megszervezte a gyilkosságot, Fráter György azonban mit sem sejt. Saját házában vendégeli meg gyilkosait vidám lakomán. Annymra gyanutlan, hogy saját fegyvereseit előre küldi a szomszéd faluba. A lakoma után esti imája közben kopogtatnak ajtaján a gyilkosok; az inas kérésére azt felelik, hogy bucsuzni jöttek, de mikor kinyitják az ajtót:

Nagy hertelen az ajtón bérohanának,
Kivont fegyverekkel baráthoz futamának.

Legottan rapéllyal őt általverék,
Mordál puskából es őtet általverék.

Holttestét megcsonkították az olasz gyilkosok, majd kivetették az udvarba, ahol 70 napig feküdt temetetlenül.

Fráter György halálának ábrázolásába Tinódi részvétet visz bele, de ugyanakkor élesen bírálja is őt:

Kegyetlenségért kegyetlen lón halála

- állapítja meg. Majd azt a tanuságot vonja le, hogy a kincseket gyűjtő, kapzsi, a köznépen kegyetlenkedő urak így fognak elpusztulni. Látja azonban, hogy az ilyen esetek során pusztul az egész ország is:

Az Fráter György lehet néktek példátok,
Kik másokon tanulnak, nagy bódognak azok;
Kik magokon tanulnak, bódogtalanok,
Ez miá vesztenek urak és sok országok.

Elvégre a kor legtehetségesebb magyar politikusát a Habsburg király olasz orgyilkosai ölik meg. Bármennyire ellenszenves is sok szempontból Fráter György alakja: tragikus történet ez.

Tinódi elbeszélésében drámai konfliktus bujik meg. Szinte izgalmassá válik, amint egy alapjaiban nem is rossz politikai koncepció érdekében az elbeszélés főszereplője menthetetlenül a bukásba rohan. Ilyen tragikus összeütközéseket tartalmazó krónikaszüvegek alapján írta Shakespeare nagy tragédiáit. Ha a XVI. században lett volna egy igazán nagy drámaírónk, akkor talán Fráter György bukása lett volna egyik nagy történelmi tragédiánk tárgya, Tinódi éneke alapján.

Az Erdéli história IV. és V. részében tehát Tinódi az események elrendezésével, megalkotásával is tud bizonyos művészi hatást elérni. Ehhez hasonlót láthatunk a Buda veszéséről szóló énekben is, ahol Török Bálint, a törökbarát politikus ép-

pen a török által pusztul el. Tinódi azonban az epikai szerkesztés más módjához is értett. Erre a Kapitán György bajviadalja, legegységesebb és legkerekebb elbeszélése a példa.

Az ének kompozíciója rendkívül világos és áttekinthető: lírai bevezetés a vitézek életéről - Kapitán és Hubiár összevesznek - Kapitán engedélyt szerez a párviadalra - a magyarok előkészületei - a két csapat a viadal színhelyére érkezik - a viadal elrendezése /tuszok, bírák, szabályok, stb./ - a viadal lefolyása - a csapatok hazatérése - a magyarok vidámságtanulságok. Zárt, szökkenőmentes elbeszélés ez: a végvári élet egyik szép jelenete. Fel kell itt figyelni arra a tényre is, hogy itt nem egy nagyjelentőségű eseményről van szó, hanem egy olyan epizódról, amely a vitézek életében igen gyakori. Bár egyetlen megtörtént párviadalt örökít meg, mégis itt a végvári élet egyik tipikus jelenetéről van szó. A feladat tehát itt nem egy országos jelentőségű esemény feldolgozása volt, hanem a vitézek életének az ábrázolása, ennek az életnek egyik szép megnyilvánulásán keresztül.

Mindex átmenetet jelent egy magasabbrendű művészi ábrázolás felé. Erre mutat az is, hogy éppen ennek az éneknek az elejére került a végvári vitézek első szép jellemzése a magyar irodalomban. Ez a bevezetés arra mutat, hogy Tinódi nemcsak egyes eseteket tud elbeszélni, hanem általánosítani, tipizálni is tud; meg tudja ragadni a vitézek életének egyes jellemző mozzanatait. Ez már Balassi költészete felé mutat előre.

Bátor szívvel az ellenséghez vannak,
Ha ellenségöt hallnak, megvidulnak,
Gyorsan ő jó lovakra felfordulnak,
Az ellenségnek hamar arcul állnak.

Ezek a gondolatok Balassi híres katonanékeiben térnek majd vissza. Tinódinak ez a verse Balassit is megihlette.

A szerkesztő készséget dicséri a Szalkai mezőn való viadal-ról szóló éneknek az a része is, amikor a költő mind a magyar, mind a török sereget előkészíti a viadalra. Az ütközet előtt hangulatukat is ábrázolja, buzdító beszédeket mondak a

a vezérekkel.

Balassi vitézi költészetének az előfutárja Tinódi akkor is, amikor felvillantja néha a harcok természeti környezetét. A Kapitán Györgyről szóló énekben:

Buják alatt egy szép rétre jutának.

Ez az egyetlen sor sokat jelent a vers egész hangulata szempontjából. Eppen így miközben leírja szárazon és precízen Eger várának különböző erődítményeit, egyszerre kitér a látókör és megélevenedik a táj a büszke várral a középpontban:

"Caudassép helyen Eger vára vagyon,
Az völgyre fekszik egy hegy orozaton,
Északra ellenben Királszék vagyon,
Napkeletre egy nagy magas hegy vagyon.

Arról bemészhetnek vérbe szabadon,
Napkeletről alámeneti vagyon,
Dél felé nemmég szép mezőcske vagyon,
Délről fekszik váras, egy völgybe vagyon"

Figyeljük meg, hogy Tinódi sohasem mulaszt el rámutatni arra, hogy szép ez a táj. Az idézett versszakok unalmas rimelése sem tudja feloldítani, hogy a költő őszinte ragaszkodással és szeretettel beszél arról a földről, melyet vitézei védelmeznek. A végtárac természeti környezete a maga ragyogó napsütéses tavaszi pompájában, Balassi verseiben jelenik majd meg mestertől módon. De itt is Tinódi törte az utat.

Amilyen mértékben a török ellen harcoló katonák egyik klasszikus költőjének, Balassinak az előfutára volt, épp annyira mondható ez Zrínyivel kapcsolatban is. Tinódi tudja magyarul nyelven először megéleveníteni egy várostrom atmoszféráját, seregcs-forgását, hangzavarát. Eger ostromának leírásánál is találunk ilyen részleteket, de különösen kiemelkedik Lipppa ostromának egyik jelenete az Erdéli história IV. részében;

Búlnak az urak, sivalkodást hallnak,
Mind felszökdősenek, lóra ragadáznak,
Hamar száguldának, ostromhoz jutának,
Kik lesszökdősenek, kik lovon forgódnak.

Minden sorban két ige van; mennyi mozgást tud ezzel éreztetni!
Es milyen szemléletes, tömör megelevenítő erejű ez a versszak:

Zönög az ég lippán nagy sivalkodástul,
Jézust, Alláht nagy felszóval kiáltástul,
Sok puská hányástul, sok kard csattogástul,
Az ég homályosul mind az kétféle portul.

Zrinyi felé mutat előre a csatáknak az olyan előkészítése is, amit a Szalkai mezőn való viadalnál láttunk. És csak Zrinyinél találunk majd olyan remek sorokat, mint ugyanebben az énekben:

Száguldva az vízön ők általzörgének.

Az általzörgének ige milyen ötletesen és hallatlanul tömören kapcsolja össze a folyón átrohandó lovasok sebességét a kengyel és kardcsörömpölés felidézésével!

Az eddig felhozott példák meggyőzően bizonyítják, hogy voltak Tinódiban művészi képességek. Ha nem is volt nagy költő, érdemei igen jelentősek. Ő teremtette meg igazán a magyar vitézi költészetet, melyből egy Balassi és egy Zrinyi művészete bontakozott ki. Tinódi sokszor egyhangú, monoton, sőt unalmas is; primitívek és laposak a rímei; nyers ez a költészet és zörögnek sokszor a verssorok. De ez a zörgés a vas, a fegyverek zörgését idézi fel képzeletünkben: a hősi harcok hangulatát eleveníti meg és egy-egy szemléletes sora, lírai kifakadása, egy-egy szereplő lelki vívódása a művészi érdeklődést is felkelti. Férfias költészet ez, és erős emberek, talpig férfiak a hősei, még azok is, akik nem az igaz uton jártak, mint egy Török Bálint, vagy Balassi Menyhárt.

Ezért válhatott Tinódi újabb költőink számára is a hazafias írói témák valósaágos tárházává. Arany János versei Szondi két apródjáról, Losoncziáról, és Török Bálintról; Tompa elbeszélő költeménye Árokháti Lőrincről Tinódi énekein alapul. Gárdonyi Géza sem írhatta volna meg az Egri csillagokat, ha Tinódi nem adott volna számára kitűnő forrást, nem írta volna le olyan részletesen Eger ostromának minden érdekes mozzanatát.

Nyelve, verselése.

Tinódi énekeinek a nyelve általában szürke, nem különösen. 7.026.-52-Rsz.20.003.-9.-

tói. Bár egy-egy szerencsés szóhasználat, nyelvi fordulat ügyesen illeszkedik verseibe, egészében véve megállapítható, hogy nem sokat törődött műveinek nyelvi kidolgozásával. Szókincse - kivéve a katonai kifejezéseket - szegényes. Szinte alig használ más jelzőt a jó, vitéz, szép szavakon kívül; ezekkel jellemez mindenkit, még Ali basát is. Ha más jelzőt használ, az is egyhangúvá válik. Kassa pl. mindig kincsös, Debrecen pedig aranylábu. Hosszu még az ut Zrinyi zseniális költői nyelvhasználatáig. Tinódi nem törekszik nyelvi változatosságra. Mikor a Losoncziáról szóló éneken felsorolja az elesett vitézeket, mindig ezt a kifejezést használja: vesze /ott veszett, elesett/. Vagy ötvenszer ismétlődik ez a fordulat. Száz év múlva Zrinyi már vagy százféleképpen tudja kifejezni a halál tényét.

Nyelvének talán egyetlen érdekes sajátossága: a népnyelvvél való összefonódása. Olykor közmondásokat használ, melyeket "parasztpéldáknak" nevez. Pl.:

Az jó acélt soha úgy nem paskolhatják,
Tiszta vassá őtet, hogy ellágyíthassák.

Az is előfordul, hogy népies hangutánzást használ:

Jézust, Jézust üvöltsünk, ropp, csatt, patt!

/Hadnagyoknak tanúság/

A legsűrűbben a két nem krónikás énekében /Sokféle részegségről, Az udvarbirákról és kulcsárokról/, bukkannak fel zamatos népi szólások. Ennek a két verének, mely az énekmondó életével foglalkozik, érdekes és kifejezésekben színes nyelvezete van. Itt a néppel érintkező, a nép között forgolódnó énekesek nyelvét, az udvarházak cselédségének a beszédmódját használja.

A sokféle részegségről szóló versnek a koncepciójában is része van a néphagyománynak. A borital eredetével kapcsolatban előad egy bibliai eredetű és a Gesta Romanorumban tovább formálódott legendát Noé részegségéről, de ezt népi elemekkel tűzdeli meg. Az egyes részegtipusok jellemzésénél pedig a parasztnak mulatozása közben elhangzó gunyolódó, dévaj, ugrató kifejezéseket, jellemzéseket használ:

"Vén asszonyok, jaj szegényök ők is kullagnak,
Setét herre bort ha kapnak, eltoszogatnak;
Az leányok ha ellopják, igen kogyognak."

"Utálják az jó bort az nagy dömlőjü dajkák"

"Vén szakállu hoppmesterök mikor köppentnek" stb.

Ebben a versben is és az udvarbirákról szólóban is, gyakoriak a ma már ismeretlen népi kifejezések, mint pl. Damján lova, dolhai dekrétom, sápi zsoltár, stb.

De ha e két versét kivéve nyelvét szegényesnek kellett minősíteni, annál kevésbé mondható ez ritmusára. Sőt itt érkezzünk el igazán Tinódihoz, a művészhez. Feleletet kapunk arra a kérdésre is, hogy miképpen lehetséges, hogy ezek az annyi fontos politikai tanúságot magukban foglaló, lényegében az agitáció céljait szolgáló énekek - a költői ábrázolás néhány szép helyétől, a szerkesztés néhány ügyes megoldásától eltekintve - általában ilyen egyhangúak, unalmas rimelésűek, művészileg alig kidolgozottak. Hogyan érhettek el így a hatásukat?

Ha ezeket az énekeket csak olvasták volna, valószínűleg hatástalanok maradtak volna. De Tinódi nem olvasásra, hanem éneklésre szánta műveit. A históriás énekeket, de minden verset a XVI. században, éneklésre szánták, dallamra költötték. Tinódi versei is dallamokra készültek, mégpedig saját szerzeményű dallamokra. "A dallam szárnyat adott ezeknek a zökkenő verssoroknak, a dallam költészetté emelte a rimes krónikák hosszadalmas históriáit, költővé a krónikást" /Szabolcsi Bence/. A zenetörténetnek ez a megállapítása elsősorban Tinódira érvényes. Tinódi dallamaiba öntötte művészi képességeit. Ha szövegei sokszor költőietlenek is, dallamai soha. És ezekkel a dallamokkal elénekelve, az unalmas rimek szinte eltűnnek, a versek egyhangúsága megszűnik. Szabolcsi Bence megállapította, hogy nem egyformán énekeltek végig egy-egy éneket. A dallam lehetővé tette a szabad variálást. Az egyhangú strófák közé így beköltözött az állandó változás, az állandó variálás. Ez a zenei előadásmód pedig népi előadásmód. Ilyenek a népballadák dallamai; ezek sem válhatnak unalmassá, mert bár a dallam azonos,

mégis strófáról strófára kisebb-nagyobb változásokon megy át.

Tinódi ezt a népzenei sajátyságot emelte műzenei magaslatra. Zenéje a népből jött, a nép zenei kincsét fejlesztette tovább, de beleolvasztott fejlett külföldi elemeket is. Az egyetemes zenekultúra és a magyar népzene első szintézisét hozta létre. Dallamai pedig visszakerültek a néphez, egyesek máig élnek népdalainkban. "A magyar kultúra első egyetemes zenei megnyilatkozása volt" Tinódi zenéje, mondja róla Szabolcsi Benke, "a szorosan vett magyar muzsika egész későbbi fejlődésének, kibontakozásának egyik legfőbb közvetlen fundamentuma" A magyar zene Balassi Bálintjának nevezhetjük őt.

Kennek a XVI. századi zenének különös jelentőséget ad az a körülmény is, hogy az énekmondók és a prédikátorok költészete ezen a ponton szinte összeolvad. Tinódi dallamaira zsoltárokat is énekeltek; bibliai históriák dallamaira történeti elbeszélések is készültek. A prédikátorok és énekmondók költészetében is alapvetően azonos tendenciákat figyelhettünk meg. Zenéjükben ez az azonosság szinte száz százalékos. Az a nagy mozzgalom, melynek a prédikátorok és az énekmondók különböző típusú énekesei voltak, első zenei virágkorunkat hozta létre.

Tinódi dallamainak rendkívüli változatosságából következik gazdag ritmikája is. 12 ritmusfajtát találunk nála. Ezek közül legtöbbit a 4-4-3 osztású 11-es sorfajtát használja /8 esetben/. Ilyen a Kapitán György, Az Egervár viadalja stb. Ez a ritmusfajta a XVI. század legnépszerűbb epikus sorát alkotja. Említsünk meg ezen kívül még néhány nevezetesebb ritmust. A Temesvárról és Losoncziáról szóló énekben a huszita ritmika hatását érezzük:

Sok csu-dák / kö - zül // hall-ja-tok / egy csu-dát.

Vagyis ez a sor egy huszita ötös és egy magyar hatos összetételéből áll /3-2 + 3-3/. Egyik legérdekesebb ritmusu és dallamu vers a Sokféle részögről. Tinódi itt egy nyugateurópai hatodfeles trochaikus sort használ. Igaz, hogy a trochaikus lejtés korántsem hibátlan; a dallam azonban ellensúlyozza ezt, mert minden páratlan szótagra egész hang, min-

den párosra pedig félhang esik.

Igen szép a Dávid királyról szóló história ritmusa is: az antik sapphoi versszak emlékét érezzük itt. A Hadnagyoknak tanúság pedig középkori latin himnusz-ritmusban készült. Tinódi tehát amellett, hogy legtöbb éneke eredeti magyar népi ritmusra épül /11-esre és többször 12-esre/, sikerrel honosított meg külföldi versritmusokat is. Ha pedig helyenként pontatlan-ságot látunk egyes verseknél a szótagszám tekintetében, ez sem meglepő, mert a dallam által adott variációs lehetőség megengedte. Nem verselési fogyatékoság, hanem a régi magyar énekelt vers természetes vonása, stílusa érvényesül ebben.

A históriás ének Tinódi után.

A XVI. században Tinódival egyidőben, de főleg ő utána számos más költő is írt históriás énekeket. Ezek az énekek is mind a török elleni harc ügyét szolgálták, az ellenállásra mozgósítottak. Feltűnő azonban, hogy a korabeli harcoknak olyan gazdag és sokoldalú bemutatásával, mint amelyet Tinódinál tapasztaltunk, nem találkoztunk már. A költők nagyobb mértékben fordultak a régmúlt eseményeihez és így Tinódi után az arány eltolódik a históriás ének másik típusa felé, melyet a Zsigmond-kronikával Tinódi szintén művelt. Énekek készültek Hunyadiáról, Mátyásról, a kenyérmezei csatáról, a tatárjárásról, a hunok bejövételéről, Árpádról stb. Ez a felsorolás azt mutatja, hogy elsősorban olyan történeti témákhoz fordultak a költők, melyek alkalmasak voltak a hazafias szellem erősítésére.

A korabeli eseményekkel foglalkozó énekek közül néhányat kell megemlítenünk. Históriai ének készült Szigetvár 1556 és 1566 évi ostromáról. Ezeknek csak mint Zrínyi előzményeinek van jelentőségük. Sokkal különb az 1560-as években Gyula várában keletkezett Cantio de militibus pulchra /Szép ének a katonákról/.

Költői szempontból ez a históriás énekköltészet leg-szebb darabja. Itt még olvasáskor sem érezzük Tinódi nehézségét. A népköltészet frissesége idézi elő a költemény művészi hatását. Az ének nyelvében, kifejezéseiben, képeiben, szerkezetében sok népies elemet találunk. Az ének bevezető sorai pl.

a népi epika ismert fordulatait tartalmazzák. Az egész ének felépítése, a sok párbeszéddel a népballadák szerkezetére emlékeztet. Szép balladaszerű jelenet pl. a Beke Pál és Hegedüs János közti párbeszéd, amikor az utóbbi a holttestek közül szólal meg sebesülten. Hasonló fordulatot láttunk már Bonfini kenyérmezeicsata leírásában is. Lehet, hogy a népi epikának egy régi motívumáról van itt szó és már Bonfini is népi ének után szötte bele elbeszélésébe. Jellemző balladás mozzanat az ellentétet kifejező ismétlés:

Törökök előtt magyarok futamának
Magyarokat messze nem üzték vala.

Ekkor azonban a törökök távol egy farka barmot láttak, melyet magyar katonaságnak néztek és ezért megrémültek. A magyarok erre visszafordultak, a hadi szerencse megváltozott:

Magyarok előtt törökök futamának
Törököket messze nem üzték vala.

Itt tehát ugyanolyan mondat szerkesztéssel és szavakkal fejez ki az ének ellentétes értelmű cselekményt.

De nemcsak a formai elemekben mutatkozik meg, hogy itt a nép hangjáról van szó. A vers tárgya is erősen népi tendenciájú. A török elleni harc kérdése itt szorosan összefonódik a közkatonák és a nemes kapitány ellentétével. A gyulai kapitány, Kerecsényi László nem tűnt ki érdemekkel, 1566-ban harc nélkül adta fel a töröknek Gyula várát. Kapitányságát nem a baza védelmezésére, hanem vagyonának gyarapítására használta fel. Az énekből kitűnik, hogy katonái elől elvonta a szoldot. Vitézei ezt keményen a szemére is vetik. Különösen Hegedüs János, az ének egyik főszereplője tüzei a katonákat a kapitány ellen. Az ének végén pedig, mikor a vitézek hazajöttek a csatából és a megölt török vezér fejét a kapitánynak ajándékozzák, Hegedüs megmondja, hogy a kapitány nem bánja, ha minden katona elpusztul is, csak a szákmány legyen minél nagyobb.

A vers szerzőjét nem ismerjük, de bizonyosra vehető, hogy a gyulai vitézek valamelyike írta, talán a szerző egyike az éneken szereplő személyeknek. A Cantio jó példa arra, hogy T.026.52-Rsz.20.003.9.

a históriás ének, bár a török elleni harc a fő témája, nem zárja ki a társadalmi problémák ábrázolását sem.

Egy másik ének, amelyről meg kell emlékeznünk Az vitéz Turi György haláláról címen 1571-ben készült. Szerzője talán Alistáli Márton, Turi íródeákja. Turi György a XVI. század egyik legkiválóbb katonája. A nagyszerű végvári hősök között is a legjobbak egyike. A XVI. század számos diadalmas csatája fűződik a nevéhez. A parancsnoksága alatti várakat mindig megoltalmazta a töröktől. Párviadalokban verhetetlen volt. A törökök végül is csellel tudták csak megölni. Ennek a történetét meséli el a költő, majd leírja, hogy milyen kétségbeesés lett urrá az embereken, amikor Turi halálhíre elterjedt, végül pedig visszaemlékezik Turi néhány régebbi győztes vitézkedésére. Az utolsó küzdelem leírásakor mint rettenthetetlen hőst mutatja be az énekszerző. Egyenesen Hunyadihoz hasonlítja őt, sőt azt mondja, hogy Turi György híre még a Hunyadiét is elhomályosította.

Turi György merőben más típus, mint Kerecsényi. A hazájáért önfeláldozóan küzdeni kész harcos, aki az énekben maga mondja el, hogy célja a szegények, vagyis a parasztok megoltalmazása a töröktől. A Turi-ének szerzője Tinódinál is világosabban felismeri, hogy mi okozza a végvári harcok sikertelenségeit, ilyen kiváló vitézeknek az elpusztulását, mikor páratlan hősiességgel mindent megtesznek a győzelem érdekében. Az ének elején a szerző mindezért a királyt és az urakat vádolja, akik nem törődnek a végvári vitézekkel, elhanyagolják a várakat, nem gondoskodnak a védelem megszervezéséről.

A történeti adatok teljesen igazolják a szerző kifakadását: Turi György szinte szünet nélkül sürgette, kérte vitézeinek a fizetését. A bécsi kormány állandóan több évre el volt maradva a zsold kifizetésével.

A históriás énekek virágkora körülbelül egybeesett a reformáció irodalmával. 1570 körül, mikor a reformáció irodalma lehanyatlik, lassan apadni kezd a históriás énekköltészet is. A század utolsó évtizedeiben megjelenik ugyan még néhány új terméke ennek a műfajnak, hogy a század végén azután szinte teljesen elapadjon a törökellenes históriás énekek gazdag folyama.

Emnek az okát a végvári élet hanyatlásában kell keresnünk. Amiről már Tinódi panaszkodott, amit a gyulai vitézek joggal felhánytorgattak, amit a Turi ének szerzője oly világosan juttatott kifejezésre: a végvárok elhanyagoltságát, a katonák fizetetlenségét, az végül is a nagyszerű végvári katonaság szétszüllesztéséhez vezetett, különösen a század utolsó évtizedeiben. A Habsburg kormányzás tervszerűen törekedett a magyar katonaság tönkretételére.

A vitézeknek kétségbeejtő viszonyok között kellett harcolniok. Megdöbbentő kép bontakozik ki előttünk a katonák folyamodványaiból. "Mezitelenek, költségtelenek, éhezők vagyunk", olvassuk az egyikben; egy másikban pedig: "Ekkoráig nagy éhezéssel, szomjuzással, pénztelen, ruházatlan kellett őfelsége végházaiban, éjjel-nappal vigyáznunk." Ezeknek a katonáknak a hangját közvetítették az énekszerzők. Pedig az országnak komoly jóvelmelmei voltak. A virágzó külkereskedelem, a jól fizető bányák haszna azonban a bécsi kincstárba vándorolt, s azt nem a katonák ellátására, hanem az udvari fényűzés céljaira fordították. Bécs megfosztotta az országot legfontosabb erőforrásaiktól, de a katonaság ellátásáról nem gondoskodott. Ez szükségszerűen a vitézi élet lehanyatlásához és ezzel együtt a históriás-énekköltészet kiapadásához vezetett.

Pedig a magyar katonák és a velük együtt harcoló szomszéd népek fiai a helyükön maradtak, ameddig csak tudtak, védtek a rozoga végvárakat. Egy XVI. századi levélben olvassuk a várakról: "olyak vannak bennök, hogy éhen is meghalnak, oly szegények vannak bennök. Śirnak az nyavalyások, de azért helyöket megállják." A históriás énekek ezeknek az éhező, fázó, az urak és a király által becsapott, segítség és támasz nélkül hagyott katonák hősies harcainak a lelkesítő dokumentumai. Hogy hazánkat nem söpörte el végleg a török áradat, az elsősorban annak volt köszönhető, hogy a végvári vitézek ilyen körülmények között is hősiesen védtek az országot. A végvári vitézek harci lendületének, áldozatkészségének a fokozásában pedig jelentős része volt a históriás énekek lelkesítő, agitativ hatásának is.

8./ Az első széphistóriák.

Széphistória-költészetünk megindulása.

Nagyrészt az énekmondók költői természetét alkotják az u. n. széphistóriák is. Ezt az elnevezést a verses regényes elbeszélésekre használjuk. Az irodalomtörténetírás ide sorol minden elbeszélő éneket a XVI. században, kivéve a bibliai históriákat és a történeti eseményeket elbeszélő históriás énekeket.

A széphistória megjelenése a magyar nyelvű szépirodalom kezdetét jelenti a verses epika területén. Nem bibliai történetekről, vagy egyházi legendákról, nem is hitelességre törekvő történeti beszámolókról, hanem minden esetben költött, világmeséről van itt szó, akár eredetiek, akár kölcsönzöttek.

A széphistóriák megjelenése a reformáció irodalmának kibontakozásával egyidős. Az énekmondók ettől az időtől kezdve foglaltak írásba verses szórakoztató elbeszéléseket. Ilyen elbeszélések iránt pedig egyre növekedett az igény. A reformáció az iskolázás fejlesztésével és a kultúra iránti érdeklődés felkeltésével emelte a műveltségi színvonalat, megnövelte az olvasnitudók számát. A növekvő olvasóközönséget nem elégitették ki csak vallásos művek és csak históriás énekek. Az énekmondóknak érdekükben állt tehát regényes elbeszéléseket költeni és terjesztetni.

Az énekmondókról már tudjuk, hogy részben régi népi költői hagyományok őrzői, részben pedig olvasmányaik magyarra átdolgozói. Így énekmondóink széphistóriái között találunk antik történetet /pl. Tinódi Jázon és Medea-ja/, a középkori külföldi novellairodalom egyes termékeinek az átdolgozásait, valamint népi mondák feldolgozásait.

Nevezetesebb külföldi mesék átvételét a könyvnyomtatás terjedése, a népi mondák írásban való feldolgozását pedig a reformációnak a népköltészetet felszabadító szerepe tette lehetővé. A népi eredetű, vagy népi közvetítéssel át íróinkhoz jutó történetek közül jó pár a délszláv népi epika hatását mutatja. A török háborúk során u. i. a magyarság kapcsolata a ko-

rábbinál jóval szorosabb lett a környező szláv népekkel, különösen a töröktől elsősorban fenyegetett és részben leigázott délszlávokkal. Szerbek és horvátok nagy számban húzódtak magyar területre és magukkal hozták gazdag népköltészetüket, elbeszélő énekeiket. Ezekből a magyar nép is átvett egyet a mászt és ezekből a délszláv eredetű mondai történetekből szintén többet feljegyeztek. A különböző magyar és délszláv népi elbeszélések írásban való megörökítése azonban mindig átdolgozást is jelentett. Az énekmondók a maguk sokszor fejletlen költői stílusában adták vissza ezeket a meséket.

Az énekmondókön kívül a széphistóriák művelői között a reformáció évtizedeiben néhány humanista képzettségű főurat is találunk. Széphistóriáik minden esetben valamilyen alkalomra /pl. házasság/ készültek. A magyarnyelvűség erejének a hatását kell látnunk abban, hogy ezek a főurak nem latin alkalmi költeményeket írtak már, hanem magyar nyelvű verses elbeszélést.

Istvánfi Pál: Volter és Grizeldisz.

Tinódi Jázon és Medeáról szóló költőileg gyenge széphistóriája mellett a műfaj legkorábbi terméke Istvánfi Pál "Volter és Grizeldisz" c. széphistóriája. 1539-ben készült utolsó versszakának jelzése szerint valószínűleg János király esküvőjére. A főúri származású Istvánfi Pál Itáliában még Mohács előtt humanista műveltséget szerzett. Széphistóriája tárgyát Petrarcanak egy latin novellájából merítette, ez pedig Boccaccio Dekameronjának egyik novellájára megy vissza. Rövid tartalma a következő: Volter király, aki egy olasz városkában uralkodik, feleségül veszi egy földhöz ragadt szegény paraszt szép és erkölcsös leányát, Grizeldiszt. Néhány év múlva elhatározza, hogy próbára teszi felesége engedelmességét. Előbb gyermekeit veszi el tőle és ismeretlen helyre elviteti, később őt magát visszaküldi apjához, végül pedig visszahívja az udvarba azzal, hogy elvesz egy fiatal lányt feleségül és az esküvő körül segítségre van szüksége. Az asszony ezeket a próbákat zokszó nélkül, szófogadóan tűri; jutalma az, hogy a király közli vele: az állítólagos új felesége nem más, mint saját leányuk. Így visszakapja gyermekeit, a király, apjával együtt, visszaveszi az ud-

varba és boldogan élnek.

A történet maga ellentmondásos elemeket tartalmaz. Van benne antifeudális vonás is. Amikor Volter a gyermekeket elvitoti, majd feleségét elküldi, mindig arra hivatkozik: udvara rossz néven veszi tőle, hogy felesége paraszt. Ugyanakkor azonban hangsúlyozza, hogy a parasztnak hálásnak kell lennie, amiért a király felemelte - erősen kiemeli az asszonynak feltétlen engedelmességét királyi ura zsarnoki eljárása iránt is.- Istvánfi Pál jó költői képességgel szedte versbe a történetet s az érzelmes jeleneteket az eredetin tulmenően is kiszínezte.

Ráskai Gáspár: Vitéz Franciskó.

Istvánfi művéhez hasonlóan ez is feudális alkalmi költemény; Ráskai Gáspár nógrádi főispán egyik rokona harmadik gyermekének születésére írta 1552-ben. Rendkívül elterjedt tárgyat dolgozott fel, amely majd minden európai nép költészetében ismeretes és műköltők is feldolgozták. Megvan Boccaccionál és többek között Shakespeare is felhasználta Cyimbeline c. regényes vigjátékában. Ráskai forrása valószínűleg délszláv elbeszélés, amely viszont az olasz novellairodalomra megy vissza.

A mese alapmotívuma az, hogy egy lovag felesége, férfi ruhába öltözködve, visszaszerzi ura és önmaga megrágalmazott becsületét. Ezt a motívumot Ráskai annyiban magyarítja meg, hogy "Béla király" idejébe helyezi, magyar, vagy délszláv helyszínre /Zebernik vára/. Vitéz Francisko párviadalban legyőzi az udvarban Kasszander lovagot. Ez megrágalmazza Franciskó feleségét, s egy vénasszonyt megvesztegetve, hamis bizonyítékot is szerez az asszony hűtlenségéről /ura gyűrűjét és handzsárját/. Erre Franciskót a király száműzi; felesége lovagruhába öltözve jár utána és leleplezi a csalást. Kasszandert megölik, Franciskó visszanyeri várát és becsületét.

Ráskai műve annyiban jelent fejlődést Istvánfiéhoz képest, hogy meseszövése bonyolultabb. Költői kivitele azonban gyengébb, stílusa száraz, verselése dőcögő.

Szilágyi és Hajmási.

Két változatban fennmaradt magyar tárgy, népi eredetű.

T. 026.-52-Rsz.20.003.-9.-

tü széphistória. A XVII. századi Csoma és Vasady kódexek őrizték meg. 1561-ben készült a borsodmegyei Szendrő várában, amely ekkor Bebek György birtoka volt. Mivel a szokott énekmondó fordulattal vezeti be a Szendrői Névtelen a históriát, arra következtethetünk, hogy a szerző énekmondó volt - esetleg azonos az azal az énekessel, aki Bebek jó borát dicsérte versében.

A történet mondai eredetű, de bizonyos hiteles tényekre épül. Szilágyi Mihály, Mátyás király nagybátyja, 1448-ban török fogságban volt és onnan később megszabadult. Az ugyanebben az időben élt Hajmássy László birtokai szomszédosak voltak Szilágyiéval, az ország déli részén. Ugyanitt volt birtoka a török szultáni család egy Magyarországra menekült tagjának Csaloia Dávidnak, akinek a huga, Császár Katalin, szintén Magyarországon élt.

Ezekből a hiteles történeti elemekből született Szilágyi és Hajmássy szabadulásának regényes története, feltehetőleg még a XV. században. Az így létrejött népi elbeszélő éneket dolgozta fel a Szendrei Névtelen. Ilyen népi epikus ének létezését az bizonyítja, hogy fennmaradt a történet két népi változata népballadaként.

Magának a XVI. századi feldolgozásnak is kerek, balladás felépítése van, kompozíciója hasonlít a Cantio de militibus pulchrára. A népköltési előzményre utalnak egyes, a népdalokkal, népballadákkal rokon, fordulatok is. Mikor pl. a császárlány a szigeten tartózkodik, amíg Szilágyiék megvívják a török sereggel, így kesereg:

Ez vadon erdő, temető helyöm leszön mast énnéköm,
Vadak, madarak és az farkasok lesznek siratóim.

Nagyon emlékeztet ez a két sor a Bartók gyűjtéséből ismert u. n. székelly keservesre.

A Szilágyi és Hajmásihoz hasonló mondáknak a reformáció tanító céljaira való felhasználására mutat, hogy az egyik fennmaradt változatban egy hosszabb betoldást találunk: Szilágyi börtönbeli keservét. Ez nem más, mint egy szoltárszord elmélkedés és fohász, melyben Szilágyi isten jogos büntetéséért

tekinti fogságát, büneiért. Ezt egy prédikátor toldhatta be, amire az itt érezhető enyhe társadalomkritika is mutat. Szilágyi azt mondja, hogy az ő sorsa példa azoknak, "kik ő magokat uraságokban fölötte elhitték." Művészi szempontból azonban ez a betoldás igen szerencsétlen. Elrontja a széphistória tömörségét, megbontja Szilágyi és a császárlány beszélgetésének egyensúlyát.

A történet maga azonban - a betoldás nélkül - igen ügyes alkotás. Érdekes s ugyanakkor világosan áttekinthető meseszövése van: Véletlen kapcsolat /Szilágyi sóhajtozása és kitekin tése az ablakon - a leány meglátja/, ezután a szökési terv, majd a szökés, a menekülés, végül egy váratlan újabb bonyodalom: Hajmási is kívánja a lányt, majd a megnyugtató befejezés.

Egyes részletei igen hangulatosak. Ilyen a már említett jelenet a szigeten, de méginkább és talán ez a legszebb rész: Szilágyi honvágyának a festése:

Egy időkorban pünköszt napjára, hogy jutottak vala,
Szilágyi Mihály tömlőc rostélyán kinéздегél vala,
Kobza kezében, keserves nótát azon ver vala.

Nagy fohászzkodván keserűséggel ez szót mondja vala:
"Esztenő ez nap uri házamnál vigan lakom vala,
Az én atyámmal és vén anyámmal, hajadon hugommal."

Milyen egyszerű és keresetlen kifejezése ez a rabság keserűségének, az otthon utáni vágyódásnak.

A Szilágyi és Hajmási téma költői szépsége több későbbi költőnkét, köztük Vörösmartyt és Gyulait arra indította hogy újból feldolgozzák.

Béla királyról és Bankó leányáról.

Horvátból fordította Sempte városában egy ismeretlen költő, valószínűleg énekmondó. Korai széphistóriánk közül az egyik legsikerültebb. Azzá teszi eleven, fordulatos meseszövése, jóízű, népies humora. A cselekmény csupa ötletes fordulat: Bankó leánya fiuruhában megy a királyi udvarba. A király gyanakszik, de az elrendelt próbákon nem sikerül rábizonyítania lányvoltát. Végül fürdést rendel el a király: itt már ki kellene de-

rülnie a csalásnak, de a lány kívágja magát: Levelet kapott apjától - mondja - és ezért haza kell sietnie védeni várát töröktől, tatártól. A király erre nem tartóztathatja tovább, sőt még ő biztatja, hogy siessen. Mikor hajóra száll, akkor fedi csak fel leány voltát. A király üldözi, de hiába.

Az érdekességet fokozza még, hogy a király szerelmes a fiuruhában lévő lányba. Éppen ezért igyekszik rábizonyítani kilétét. Bár sok minden történik, a költemény mégis rövid; igen tömören és drámai élénkséggel pereg le a történet. Milyen színesek, változatosak és elevenek pl. a király által elrendelt próbák: a vásár, célbalövés, súlydobás, versenyfutás, borivás. A versenyfutást így adja elő:

Az hetvenhét vitéz ötvenegy magával
Mondának mondjárást: "Jertek fussunk pályát"
Mindjárást megfuták vitézek a pályát,
Utolszor indula: elire a pályát.

Egészen röviden adja itt elő az esetet, de mégis úgy, hogy nem csak a tényt tudjuk meg, /a leány győzelmét/, hanem a folyamatot, a cselekményt is magunk előtt látjuk.

Ügyesnek bizonyul a szerző az alakok jellemzésében is. Különösen a lány alakja kitűnő: katonás fellépésű, férfias, de ugyanakkor szépségének és eszének tudatában van, tréfásan, kacéran ingerkedő. A király mellette vesztes marad, rászedik, nevetségessé válik. A talpraesett lány úgy szedi rá, ahogy akarja. Mennyi pajzán ingerkedés és a király felsülésén való káröröm van pl. a lánynak a hajón mondott szavaiban. Vagy mennyire nevetséges a fürdési jelenet, amikor a felséges király ott ül a medencében és onnan társalog a lánnyal. Végül a történet befejezése is éppen Bankó "nagy fenn hahotá"-ja lánya és a király esetén.

Jóízű, népies humor nyilatkozik meg mindebben. A király személyének a népi szemléletével találkozunk itt. A király emberi közelségbe kerül, és éppen ezért groteszkké válik.

Ilosvai Toldi históriája.

Ilosvai Selymes Péter a legnevezetesebb XVI. századi

vándor-énekmondó finódi mellett. A reformáció pártján állt, eleinte tanító volt és csak azután lett vándorénekes. Tanultsága nem biztosított számára nyugodt megélhetést: az egyik énekét "egy jámbor lakatgyártónak házában". szerezte, ahol "sok reszelő, furó kárt tett" neki az irásban; egy másikat pedig:

"Szerző el-benn sován Szilágyországban,
Kusalkőben, az egy havas oldalban,
Egy cellában azaz egy füstös hársban,
Elvégezte el-fenn egy som-bokorban."

Irodalmi működése elég sokrétű. Feldolgozta versben, széphistória formájában Nagy Sándor történetét, írt bibliai tárgyú históriát is. Egyik éneke a Sokféle neveknek magyarázatja a gyermeknek keresztnevének jelentésére igyekszik feleletet adni. Nevét azonban Toldi Miklósról szóló históriájával tette emlékeztetővé. Ezt a művét 1574-ben írta.

Ilosvai Toldi-története a XIV. századi népmondán alapul. Kérdés azonban, hogy Ilosvai közvetlenül a nép ajkáról ismerte-e meg a mondát, vagy pedig volt már annak írott feldolgozása is. Ilosvai azt mondja, hogy "keveset olvasott" Toldiról a krónikákban és hogy "az ének-szerzők is feledtek el dolgokban". Ebből az következik, hogy éppen azért foglalja írásba, mert egy ilyen nevezetű emberről eddig nem emlékeztek meg. Ilosvai feltehetőleg a nép ajkán szállongó mende-mondákat gyűjtötte össze, illesztette egymáshoz és nem összefüggő népi ének formájában ismerte meg a Toldi-mesét.

Akárhonnan merítette azonban Ilosvai közvetlenül énekek anyagát: nagy érdeme, hogy egyik legérdekesebb régi mondánkat megőrizte, megmentette. Mert ha formájában nem is, tartalmában kétséghívül felismerhetjük az eredeti népmonda számos elemét.

Toldi Miklós ellentéte bátyjával, vagyis a bátyja által elnyomott kisebbik fiu kiemelése és hőssé avatása: a feudális kor népi epikájának megszokott mozzanata. Miklós Ilosvainál parasztként él "Lát minden dologhoz az béres szolgákkal"; szénásszekeret rak éppen, mikor a Budára tartó lovagokkal találko-

sik stb. Budán is mint szolga él egy ideig, "szennyos fazakokat mos" a király konyháján. A nép által nagyerejű paraszti hőssé formált főúrról van itt szó, aki végül kiküzdí megbecsültetését.

A népmonda eredeti tendenciájának felel meg Toldinak a királlyal való szembeállítás is, ami szintén jellemző korábbi mondáinkra. Lajos király pl. igen pipogyán viselkedik a prágai kaland alkalmával. Fél a császártól és a királyoktól és csak azért tudja tartani magát, mert Toldi a háta mögött áll és a sarkát rugdalja, annyira, hogy a vér is kiserken belőle. Nem is a királytól, hanem Tolditól ijed meg a császár és társai. Itt még csak a kettejük közötti különbség van kiélezve Toldi javára. Az öreg Toldi bemutatásánál viszont már határozottan szembe vannak állítva. Toldit szakálla miatt az apródok kigunyolják, amiért hármat agyonvág közülük, majd beront a királyhoz, akit keményen megfenyeget. A királynak pincs módjában az apródok haláláért és a fenyegetésért megbüntetni Toldit. A király pipogyasága és Toldi félelmetes ereje, határozottsága, keménysége tehát itt egymással szemben érvényesül. A paraszti hős, aki bátyja zsarnoksága ellenére felküzdötte magát, megfélemlíti még a királyt is: ez a népmonda eredeti tendenciája.

Ezek az elemek azonban távolról sem alkotnak valamilyen művészi kompozíciót. Már csak azért sem, mert idegen elemek keverednek bele, melyek egyenesen ellentétesek a népmonda irányával és felfogásával. Illosvai illesztette-e ezeket a történetbe, vagy már így hallotta? Nem tudjuk. Két ilyen epizód van: a sirrablás és az özvegyvel való kaland. Mindkettő az olvasz novellairódalomra megy vissza. És bár az özvegyvel való kaland kétségkívül jóízű jelenet: mégis teljességgel lerontja az ének hatását. A felsült szerelmes Toldi egészen komikus színben tűnik itt fel. A rettenetes erejű hős, akitől a német császár és 11 király rettegett, akivel nem mert ujjat húzni Lajos király sem: teljesen bedől egy asszony cselének.

Ez ellentétben áll Illosvainak a bevezetésben megjelölt célkitűzésével is. Toldi "nagy erejéről, jó vitézségéről" fog írni, mondja, még pedig azért, hogy

Az jó vitézeknek példának jelentsük,

Az félelmeseket ezzel megbátorítsuk.

Toldi alakja kétségkívül alkalmas lett volna arra, hogy Ilosvai egy hősi példaképet, méghozzá népi hőst állítson a korabeli katonák elé. Ezt rontja el az özvegyvel való jelenet.

De bármennyire is nem egységesen átgondolt történetről, hanem csak egymással laza kapcsolatban lévő epizódok halmozáról van szó, melyek nincsenek művészileg összefűzve és megokolva, Ilosvai mégiscsak megmentette ezt a nagy művészi lehetőségeket magában rejtő témát. Arany zseniálisan tudta kihámozni Ilosvai előadásából a Toldi mese művészi mozzanatait.

A részletekben sem remekel Ilosvai. Általában nyersen, darabosan fogalmaz, egyhangu rímekkel, Tinódiénál rosszabb ritmussal. Teljes művészi igénytelenség érezhető Ilosvai művén. A népmonda eredeti elemei mellett mégis megragadja az ember figyelmét egy-egy viszonylag sikerültebb jelenet a régi városi, vagy falusi életből. Ilyen különösen a mészárszéki jelenet, amely fel tudja idézni a középkori városi élet egyik mozzanatát, sőt jellemző mozzanat sorozatát: a vágóhid mellett ólálkodó szegény ember; a szarvánál fogva vonszolt, majd elszabadult bika stb. Ezek részben megszokott események Ilosvai korában, részben pedig - a bikaelszabadulás - egy régi város életében rendkívüli esemény, szenzáció, amelyről sokáig beszélhetnek a polgárok.

Ilosvai tud tehát bizonyos hangulatokat teremteni az ilyen jelenetekkel. Minden kidolgozatlansága ellenére is van Ilosvai ábrázolásának bizonyos ereje, amely egyes részleteit - ha figyelmesen olvassuk - emlékezetünkbe rögzíti. Gondoljunk például a két nagy kondért cipelő Toldi alakjára, vagy a barát ruhába öltözött öreg Toldi megjelenésére Ujhely piacán. Valami elégikus és ugyanakkor humoros hangulatot áraszt a palotája ablakában szakálláról elmélkedő vén Toldi alakja. A maga kidolgozatlanságában is fel tudja eleveníteni Ilosvai az özvegyvel való kaland minden részletét: az asszony előkészületeit, hiszkedéseit, melyek Toldit félrevezetik annyira, hogy

... csak egy ingében vetkesék azonnal,

Kezde ott ugrálni nagy magamutatással.

Ezután éppen Toldi ugráló kedvéből indul ki az asszony csele: tudja, hogy ő a legkülönb ugró /megint egy hiszlegés/ és ezért

kéri, hogy kedvéért ugorjon fel az ablakot beborító kárpit orosz-
lánjára. Mennyi komikumot áraszt erre Toldi nagy igyekezete:

Ottan Tholdi Miklós hátra iramodék,
Az asszony kedvéért egyet-kettőt ugrék,
Fene oroszlánra hamar felugordék,

Ezt már rögtön a felsülés követi:

Buda piacára Tholdi csöndülést ugrék.
Csak nyaka nem szegék, igen bosszankodék;
Tholdi egy imegben ott künn pironkodék.

Ilosvai előadásában is találunk tehát bizonyos fokig értékeket. Legfőbb érdemének azonban azt kell tekintenünk, hogy lehetővé tette Arany nagyszerű művének a létrejöttét. Arannyal összevetve persze különösen silánynak érezzük Ilosvai művét, de e nélkül Arany Toldija sem létezne.

Ilosvai Toldija az utolsó széphistória, amely még a most tárgyalt periódusba, a reformáció és a végvári harcok virágkorának időszakába tartozik. A széphistória-költészet azonban ezzel nem halt el, sőt fejlődésének a tetőpontját még csak ezután fogja elérni, a század utolsó évtizedeiben.

Irodalom.

I. Szövegkiadások:

Régi Magyar Költők Tára II. /Farkas András, Székárosi Horvát,
Tar Benedek, Batizi András, Istvánfi Pál, Ráskai Gá-
pár versei./

RMKT. III. /Tinódi versei./

RMKT. IV. /Kecskeméti Vég Mihály verse, Adhortatio mulierum,
Házások éneke, Ilosvai művei./

RMKT. V. /Sztárai összes művei./

RMKT. VI. /Szegedi Kis István versei, jeremiádok, Vilmányi Li-
béc verse, Szegedi Gergely zsoltárai./

RMKT. VII. /Pesti György verse, Kuküllői Névtelen Abigail histó-
r.026.52-Baz.20.003.9.

riája, Canto de militibus pulchra, Melius és Bornem-
isza versei, a Balassi-komédia, Szilágyi és Hajmási./

EMKT.VIII. /Ének Turi György haláláról, Béla király és Bankó lá-
nya./

XVI. századbeli magyar történetírók. /szerk. Toldy Ferenc/ I.
köt. Pest 1854. /Benczédi Székely és Heltai krónikái./

Szilády Áron: Három hegedős ének. Századok, 1882. /Moldovai Mi-
hály és Hegedős Márton versei./

Magyar Versek Könyve. /Kecskeméti Vég Mihály, Vilmányi Libécz,
Szegedi Kis, Skaricza Máté versei, Adhortatio mulie-
rum, Házások éneki, Cantio de militibus pulchra./

Dávid Ferenc: Rövid magyarázat /hasonmás kiadás/. Kolozsvár, 1910.

Magyar drámai emlékek. /szerk. Alszegehy Zs./ Bp. 1914. /Sztárai
drámái, a Debreceni disputa és a Balassi-komédia,
Szegedi Lőrinc Theophaniája./

Heltai Gáspár: Dialogus /hasonmás kiadás/ Bp. 1951.

Heltai Gáspár: Esopusi mesék Bp. 1897. /Régi Magyar Könyvtár 4.
sz./

Heltai Gáspár: Háló. Bp. 1915. /Régi Magyar Könyvtár 36.sz./

Heltai Gáspár: Magyar Krónika. /szerk. Varjas Béla/ Bp. é.n.
/Magyar Századok c. sorozatban./

Tragoedia magiar nielven. /Elektra/ hasonmás kiadás.

Tragédia magyar nyelven. /Elektra/ Magyar Irodalmi Ritkaságok.
21. sz.

II. Tanulmányok:

Ideológiai művek:

Engels: A német parasztháború. Szikra. 1949.

Engels: L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlá-
sa /Marx-Engels: Válogatott művek II, 375, 393-6./

Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig.

T.026.52-Rsz.20.003.9.

/Marx-Engels: Vál. művek II, 97-100, 113-114./

Engels: Bevezetés "A természet dialektikájá"-hoz. /Marx-Engels: Vál. művek II, 56-7./

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Szikra 1949. 233-234.

Marx: A tőke. 24. fejezet. Szikra 1948. - 779-781.

A német reformáció történetéhez:

Kautsky: A szocializmus előfutárai. Szikra 1950. 339-638.

Irodalmi tanulmányok:

Szilády Áron: A Régi Magyar Költők Tára II.-VI. köteteinek jegyzetei.

Décsi Lajos: A Régi Magyar Költők Tára VII-VIII. köteteinek jegyzetei.

Eckhardt Sándor: Parasztsors a régi magyar költészetben. Irod. tört. 1951. 2. szám /Szkhárosi Horvátról/.

Angyal Endre: Szkhárosi Horvát András nyelve. Magyar Nyelvőr 1951.

Décsi Lajos: Tinódi Sebestyén. Bp. 1912. /Magyar Történelmi Életrajzok/.

Szabolcsi Bence: A XVI. századi magyar históriás énekek és zenéjük. Irod. tört. Közl. 1931.

Szabolcsi Bence: Tinódi zenéje. Zenei Szemle 1929.

Takáts Sándor: Végvári vitézek - szegénylegények. Bp. 1951.

Heckenast Gusztáv: A magyar népi reformáció /kézirat/

Czóbel Ernő: Heltai Gáspár dialógusa a részegségről és tobzódásról. /Egyetemes Philológiai Közlöny 1911 és különnyomatban is./

Waldapfel József: Heltai Gáspár és forrásai. /Irod. Közl. 1934./

Varjas Béla: Előszó Heltai Krónikájának kiadásához. /Id.kiad./

Stoll Béla: Heltai Gáspár könyve a pazarlás ellen. /Irod.tört. 1951./

Schulek Tibor: Bornemisza Péter. Sopron-Bp.-Győr 1939.

C./ IRODALMUNK A XVI. SZÁZAD VÉGÉN. /1570-1600./

1./ A világi tárgyú irodalom győzelme.

A humanizmus új fellendülése.

Mint a megelőző fejezetben láttuk, 1570 körül lezárul a reformáció haladó irodalma és a török-ellenes históriás énekek virágkora is. A század utolsó évtizedeire már nem a néhány kései históriás ének, vagy a reformáció utolsó nevezetes alkotásának tekinthető Károlyi biblia a jellemző, hanem olyan irodalmi alkotások, amelyek a század utolsó évtizedeiben előálló új társadalmi és politikai helyzet következményeként jöttek létre.

A népi reformáció elbukása, a feudalizmusnak behódoló protestáns egyházak megszervezése és a feudalizmus legétfőbb szentesítőjének, a katolikus egyháznak újra kezdődő aktivítása mind a magyarországi feudalizmus megszilárdulásával függ össze. A tulnyomórészt protestánussá vált uralkodóosztály tagjai elfoglalták ekkorra a birtokba vehető földeket, az egyházi birtokokat, a kihalt családok birtokállományát, a királyi földeket. Megszűnt a lehetőség további erőszakos birtokszerezésekre.

De megszűnt a birtokszedés egyik legfőbb táplálója: az Erdély és a Habsburg-Magyarország közötti állandó fegyveres konfliktusok sorozata is. Az 1571-ben kötött speyeri szerződés szentesítette a két országrész külkapcsolatát és véget vetett egy időre a belháborúnak. Csökkent a török veszély is: a végvári vitézek hősie, áldozatkész harca végül is meg tudta állítani a török előrenyomulását, annál is inkább, mert közben belső bomlása is megkezdődött. Szigetvár 1566 évi ostroma és Szulimán szultán halála után a török egy ideig nem tudott újra támadni, megkötötte 1568-ban a drinápolyi békét.

Mindezek a jelenségek együttevén a Mohács után tomboló anarchia némi csökkenésére, a viszonyok konszolidálására vezettek. Ez a konszolidáció természetesen a feudális osztályérdekben történt, hiszen a népi mozgalmak leverését is jelentette. A XVI. század utolsó évtizedeire tehát mindenekelőtt a feudalizmus pozíciójának jelentős megerősödése jellemző.

A feudalizmus megszilárdulásának folyamatában különö-
T.026.-52-Rsz.20.003.-9.-

sen megerősödött a két uralkodó helyzete. A népi reformáció leverése, a belháboru megszűnése és a török erejének csökkenése folytán a Habsburg-udvar és Báthory István erdélyi fejedelem egyre nagyobb gondot fordíthattak országuk belső ügyeire, hatalmuk megerősítésére.

Mind a két uralkodó fokozottan törekedett ettől kezdve a centralizáció megteremtésére, de gyökeres különbség volt a két centralizáció között. Erdélyben Báthory - bár ennek az antitrinitáriusok kiméletlen üldözése volt az ára - megvetette egy erős központosított erdélyi magyar állam alapjait. A Habsburg uralkodó viszont nem Magyarország nyugati részét akarta külön egységes állammá szervezni, hanem arra törekedett, hogy a különböző Habsburg-uralom alatt álló országokból kovácsoljon össze egy egységes monarchiát. Mivel ennek a központja Bécs, ezért a Habsburg centralizáció tulajdonképpen Magyarország nyugati részének a Bécs alá rendelését, a függetlenség utolsó maradványainak a megszüntetését jelentette volna. A Habsburg centralizáció tehát nem az ország megerősítését, függetlenségének biztosítását szolgálta, hanem éppen ellenkezőleg, az ország leigázását. A Habsburg-centralizáció elleni harc tehát nemzeti érdeké vált.

Bécnek, a Habsburg centralizációnak az érdekei találkoztak a hatalmukat veszített katolikus főpapok érdekeivel. Hiszen ezek birtokaikat jórészt elvesztették. Birtokaikra azok a protestáns főurak tették rá a kezüket, akik - részben - a Habsburg centralizációs törekvésekkel szemben is ellenállást tanúsítottak, hiszen nem óhajtották hatalmuk korlátozását. A főpapság éppen a Habsburgok segítségével akarta birtokait visszaszerezni. Ily módon a katolikus egyház a Habsburg terjeszkedésügynökségévé vált; a meginduló katolikus ellenreformációs irodalom pedig ennek propagandájává.

Az irodalom új jelenségei között kell ezért említünk a katolikus hitvitázó irodalom megjelenését, melynek első képviselője a Bornemiszával is harcban álló Telegdi Miklós /1535-86/ címzetes pécsi püspök és a betöltetlen esztergomi érsekség kormányzója. Telegdi szívósan harcolt a katolicizmus új-

jáélesztéséért, támaszkodva a Habsburg-karhatalomra és az általa betelepített jezsuitákra. Ő alapította Nagyszombatban az első katolikus nyomdát és Nagyszombatot az ellenreformáció fellegvárává tette. Széleskörű irodalmi munkásságot fejtett ki egyháza érdekében.

A katolikus reakció irodalma azonban éppen csak hogy megindult, de jelentős szerephez majd csak a XVII. században jut. Sokkal lényegesebb az új politikai helyzet egy másik irodalmi következménye: a humanizmus új fellendülése, és ezzel kapcsolatban a világi tárgy irodalom győzelme. Nem azt jelenti ez, mintha ekkor már teljessé vált volna irodalmunk elvilágiasodása, hanem azt, hogy a világi témák és a világi gondolkodás végérvényesen gyökeret vert irodalmunkban és a vallásos irodalom most már egyre inkább periférikus jelenséggé vált a fejlődés szempontjából.

A humanizmus és a világiság előretörése több okra vezethető vissza és megnyilvánulásai is különbözők. Új eredmények születtek a latinnyelvű irodalom és a magyar nyelvű költészet területén egyaránt.

A latinnyelvű humanista történetírás Mohács és a magyar nyelvű irodalom győzelme után nem tűnt el teljesen. Oláh Miklós és Verancsics Antal a reformáció korában működtek és írták nevezetes latin nyelvű történeti munkáikat. A latin nyelv kiszorult ugyan az irodalmi használatból, a tudományosabb igényű művek számára azonban még mindig csak ez volt alkalmas. Magyar nyelven még nem lehetett volna megszólaltatni a tudományos színvonalra törekvő humanista történetírást. A történetírás és a tudományos irodalom terén tehát volt még funkciója a latinnyelvűségnek.

A mindkét oldalon - Bécsben és Erdélyben - egyaránt meginduló centralizációs törekvések kedvező lehetőséget nyújtottak a humanista írók munkásságához. Ezért Bécsben is, és Erdélyben is kialakulóban volt egy-egy magyar humanista központ, amely köré képzett, külföldi egyetemet végzett humanista történetíróink tömörültek.

Sokkal jelentősebb azonban ennél a humanizmus beáram-

lása a magyar nyelvű irodalomba, hiszen irodalmunk tulnyomó része már nyelvében is magyar. A reformáció lehanyaglása után szükségsszerű volt az elvilágiasodás előrehaladása.

A népi reformáció szellemében működő írókat az uralkodóosztály és a protestáns egyházak kíméletlenül üldözték. A protestáns egyházak által hivatalosan megállapított dogmáktól elterő és a népi törekvéseket tükröző vallási tanítások irodalmi terjesztése ezért nem volt lehetséges. A protestáns egyházak merev dogmái alapján viszont igazi művészi alkotások, amint azt pl. Melius énekei, vagy Szegedy Lőrinc Theophaniája mutatják, nem jöhettek létre. A becsületes írók ezért az ekkor kevésbbé veszélyes és az uralkodóosztály ellenőrzésének kevésbbé kitett világi tárgyú művekben igyekeztek hangot adni a nép föld alá szorított ellenállásának. Ezt láttuk Heltainál is, aki a Karácsony-féle felkelés bukása és János Zsigmond halála után világi műveket kezdett kiadni nyomdájában.

A világi témák és a világi gondolkodás felé forduló írók érthetően a humanizmus irodalmából és sokszor eszméiből merítettek ösztönzést magyar nyelvű műveikhez. Jellemző, hogy 1570 után Heltai is humanista könyvet: Bonfini munkáját, fordítja magyarrá. Az elvilágiasodás nagyfokú előrehaladására jellemző, hogy előtérbe lép irodalmunkban a legvilágibb téma: a szerelem. A XVI. század végének magyar nyelvű és humanista színezetű irodalmában a szerelmi téma az uralkodó epikában és lírában egyaránt.

A továbbiakban most először a latin nyelvű humanista írókat, majd a magyar nyelvű világi irodalom kiváló termékeit vizsgáljuk meg.

Zsámboki János.

A bécsi magyar humanista kör már az 1560-as években létrejött, idehuzódott Oláh és Verancsics is és itt működött a Mohács utáni humanisták második nemzedékének legkiválóbb tagja, Oláh Miklós pártfogoltja: Zsámboki János.

Zsámboki /humanista néven Sambucus/ János/1531-1584/, XVI. század európai híré magyar tudósa, kb. 20 évet külföldi vándoruton töltött: német, francia, olasz egyetemeken tanult. A

legkülönbözőbb tanulmányokkal foglalkozott: többek közt filozófiával, orvostudománnyal, filológiával stb. Régiségeket, kéziratokat, értékes könyvtárt gyűjtött és számtalan könyvet írt. 1564-ben Bécsben telepedett le és udvari történetíró lett, annak ellenére, hogy luteránus vallású volt. Zsámboki már korábban is a Habsburg centralizáció híve volt, nem ismerve fel annak a nemzeti függetlenségre való veszélyes voltát. Pedig annak ellenére, hogy élete javarésztét külföldön töltötte, lelkes patriotának ismerjük meg írásaiból. Latinnyelvű versei mellett legnevezetesebb munkái: Eger ostromának története Tinódi nyomán, Szigetvár 1566 és 1566 évi ostromának feldolgozása, Bonfini művének első teljes kiadása /Basel 1568/, valamint Janus Pannonius verseiből készített különböző kiadásai, /a legnevezetesebb Bécsben 1569-ben jelent meg/.

A magyar várháborúról szóló feldolgozásai, valamint az említett kiadásokhoz írt bevezetései a centralizáció elméletének a kifejtését tartalmazzák. Erre mutat a Hunyadiak kora iránti érdeklődése, a Hunyadi kor alkotásainak sajtó alá rendezése. A reformátorok és énekmondók inkább csak érezték az erős királyság szükségességét, tudták, hogy Mátyás országára volna szükség - azonban ezt nem támasztották alá a korabeli külföldi már bizonyos tudományos alapon álló politikai elmélet eredményeivel. Ehhez humanista képzettség kellett, amivel a reformátorok általában /kivéve Bornemiszt/ nem rendelkeztek. Zsámboki kezdi tudatos politikai elemzés alá venni a XVI. századi politikai helyzetet és rámutatni arra, hogy melyek voltak a Mátyás-féle kormányzás sikerének az okai.

Az 1569. évi Janus Pannonius kiadásának Liszthy püspökhöz írt előszavában kifejti, hogy a tudományok és a fegyelem révén lehetne időtálló az ország. Ezeket viszont a végzetes belháborúk elűzték. Bár a fegyverforgatásban kitűnőek most a magyarok, mégis elpusztulnak, "hacsak megfontolt tervszerűséggel, minden eshetőséggel számolva, a fejedelmek békés egyetértése mellett kézbe nem vesszük sorsunk intézését". Annál is inkább, mert a magyarok "sem a tehetségnek, sem a hajlannak, leginkább pedig az akaratnak nincsenek hijjával". Erre éppen Janust hozza példának.

Egerről szóló művében pedig arra mutatott rá, hogy a
T.026.52-Rsz.20.003.9.

győzelem nem annyira a nagy számon mulik, hanem a "lelkek egyetértésén és a fegyelmen". Ugy ezért tudott győzni a sokszoros túlerő felett.

Mindezek az eszmék és gondolatok a XVI. századi kérdések első tudatos - vallási kerettől mentes - politikai elemzésének tekinthetők. Zsámboki ezzel Zrinyi előfutárává válik. Ugyanezek az elvek rendszerre formálódva jelennek majd meg Zrinyinél magasabb fokon. Zsámboki így időben a Hunyadiak centralizációja és Zrinyi centralizációs törekvései között áll, az összekötő kapcsot jelenti.

Az erdélyi humanista udvar.

A Zsámboki nemzedékéhez tartozó humanisták nagyobb része az 1570-es évek után egyre inkább nem a Habsburgok köré, hanem a Báthoriak erdélyi fejedelemsége köré kezd csoportosulni. Hiszen amíg a század végén Rudolf császár alatt Bécs egyre inkább a nyílt magyarellenes politika és a türelmetlen rekatoлизálás útjára lépett, Erdélyben egy magyar centralizált fejedelemség volt kibontakozóban.

A Habsburgoktól Erdélybe vonuló humanisták között Forgách Ferenc /1530-1577/ a legjelentősebb. Radovánban tanult, majd Uláh Miklós támogatásával váradi püspök lett. Később azonban püspökségéről lemondott és mint világi ember szolgált Báthori Istvánt, aki megbizta a XVI. század történeti feldolgozásával. Így jött létre kéziratban maradt nagy műve, melyben főleg Tinódi és kortársainak adataira, valamint saját tapasztalataira támaszkodott.

Forgách továbbfejlesztette Zsámboki gondolatait. Ő is az egység, a fegyelem, a rend követelésével lép fel. Ezzel kapcsolatban Mátyás korával állítja szembe a XVI. századi anarchiát: "Jóllehet ugyanis Mátyástól fogva a fejedelmeknek tudatlansága és gyávasága következtében minden fegyelem megromlott és a külföldi nemzetek elnézték, hogy a diadalmas név elpusztuljon". Megdöbbentő példákat sorol fel művében Forgách a főurak gasságaira. Könyve a XVI. század feudális urainak kitűnő vádirata. A magyarság helyzetét azonban nem látja reménytelennek, akárcsak Zsámboki. Az előbbi idézetet így folytatja: "a-

sért nem annyira természetlen Hungária földje, hogy az erényeknek kiváló példáit ne szülné." a végvári hősöket tekinti ilyen kiváló példának.

A feudális centralizáció azonban Forgáchnál és általában a XVI. századi humanistáknál nemcsak az anarchia elítélését, hanem a népi mozgalmak elleni harcot is jelenti. Forgách ezért művében élesen elítéli az erdélyi antitrinitáriusokat és mivel János Zsigmond fejedelem is támogatta őket, róla is ellenséges, sőt rosszindulatu képet fest. János Zsigmondról adott jellemzése - melyben természetesen helyes megfigyelések is bőven akadnak - igen jó példa Forgách fejlett történetírói módszerére, stílusára. A nagy római író, Tacitust követve tömörségre, pontos jellemzésre, az egyes történeti eseményeknek nemcsak egyszerű elbeszélésre, hanem azok mélyreható elemzésére is törekedett. A történetírás színvonala így az ő munkássága során tudományosabbá és művészibbé is vált, mint elődeinél.

A Báthoryak udvarában egész kis humanista központ alakult ki az 1570-es évektől kezdve; Mátyás udvara ismétlődött meg kicsiben. Szükségszerű következménye volt ez a centralizációs politikának: Báthori nem nélkülözhetette a képzett humanista tanácsadókat. Megélénkültek a kapcsolatok Itáliával is, számosan mentek Erdélyből olasz egyetemekre és olasz költők, zenészek jöttek a Báthoryak udvarába. Ennek az olaszos, humanista udvarnak nagy szerepe lett Balassi költői munkásságának megindulásában is.

Istvánffy Miklós.

A XVI. század legjelentősebb humanistái között meg kell végül említenünk Zsámboki és Forgách kortársát, akinek az irodalmi és főleg történetírói munkássága azonban emezeknél későbbre esik: Istvánffy Miklóst /1538-1615/.

Őt is Oláh partfogolta, Bolognában és Padovában tanult, majd a Habsburg király szolgálatába állt és élete végéig ott is maradt. Mivel támogatta az ország teljes leigázására törekvő Rudolf császár politikáját is: a korabeli magyar hazafiak gyűlölték. Igen kedvelték viszont az egyházi körökben: nagy történeti művét, melyben a XVI. század történetét dolgozta fel, ma-

ga Pázmány adta ki 1622-ben.

Politikai magatartása ellenére Istvánffy a magyar történet alakulásáról sok szempontból helyes képet tud alkotni. Ő is történeti határnak tekinti Mátyás halálát és elítéli az anarchiát. Mátyás után - írja - "Pannónia előkelői és nemesei nem törődtek semmi mással, csak saját hasznukkal és kapzsiságukkal, minthogy a nyugalomban és békében annyira elrenyhült testük, lelük, hogy megfogyott bennük lassan a katonai fegyelem és a hit. Noha ellenség fenyegetett szárazon és vizen, senki sem foglalkozott a közügyekkel, de hagytak minden gyáván és tétlenül; a királyi tekintélyt és a hivatali tisztségeket nem a köz javára, hanem saját hasznukra fordították, és így a hatalmas államot elsilányították."

Istvánffy, amint látjuk, a fegyelem és a hit hiányát emeli ki. A hit, a vallás kérdése szorosan összekapcsolódik nála a kései humanista hagyománnyal /az előzményei ennek már Zaambokitól kezdve megvannak/. Általában jellemzi ezt a kései humanizmust, hogy teljesen elveszett már belőle a XV. század egyházellenessége. A centralizáció egyik főeszközeként tartják az erős egyházat és a vallást: a humanizmust ezért mindinkább keresztényítik. Különösen megfigyelhető ez a katolicizmus és az ellen-reformáció egy olyan buzgó hívénél, mint Istvánffy.

Az ország egységének a helyreállítását Istvánffy természetesen a Habsburgoktól várja. Bár ez a Habsburg orientáció alapjában hibás, mégis ő fejt ki legfejlettebben a XVI. századi humanizmusnak az új centralizált állam kiépítésére vonatkozó elméletét. Ezzel Zrinyi előfutárává válik. Zrinyi persze egy nagy lépéssel tovább ment: Habsburg- és egyházellenes irányban fejlesztette tovább Istvánffy tanításait.

Nemcsak politikai elméleti, hanem költői szempontból is sokat köszönhetett Zrinyi Istvánffynak. Istvánffy ugyanis a XVI. századi végvári katonaságban látja annak a fegyelemnek és hitnek a csiráját, mely szerinte az országot megválthatja. A végvári harcok leírása során /melyekre egyébként Tinódi mellett ő a legjobb forrás/ részletesen leírja Szigetvár 1566 évi ostromát is. A szigetvári események leírása a művészi felépítés szempontjából is kitűnő. Kardos Tibor helyesen mondja: "prózában

feloldott eposz". Istvánffy kész nyersanyagot adott Zrinyi számára, mert a szigetvári hőst már ő is eszményképként állítja a magyarság elé és tetteinek olyan jellemzését, leírását alkotja meg, amely igen sok művészileg kiaknázható elemet tartalmaz.

/A XVI. századi humanisták politikai elméleteivel a legbehatóbban Kardos Tibor foglalkozott "Adalékok a magyar irodalmi barokk kialakulásához" c. tanulmányában. A fent közölt idézetek többnyire ebből a tanulmányból valók./

A szerelmi tárgy irodalom megjelenése.

Engels rámutatott - a család, a magántulajdon és az állam eredetéről szóló munkájában - arra, hogy az ókorban csak nemi vonzalmat éreztek az emberek, de a modern egyéni szerelem a feudális korszakban született meg; még pedig a feudális házassággal szemben, annak ellenére, azon kívül.

"Az uralkodóosztályok gyakorlatában - írja Engels - kezdettől fogva hallatlan valami volt, hogy a házastársak kölcsönös vonzalma legyen a döntő szempont a házasságkötésnél; ilyesmi legfeljebb a romantikában fordult elő, vagy az elnyomott osztályoknál - ezek pedig nem számítottak." Ezzel szemben "a feltörekvő polgárság ... a házasságkötésre vonatkozóan is mindinkább elismerte a szerződés-kötés szabadságát." Egyre erősebb lett az igény a "polgári házasságra". Ennek korai folyamatát Engels így jellemezte: "A házasság osztályházasság maradt, de az osztályon belül a párválasztás szabadsága bizonyos mértékben megvalósult. És papíron, az elméleti erkölcsben és a költői leírások szerint, megdönthetetlen igazságnak számított, hogy erkölcsstelen minden házasság, amely nem kölcsönös szerelemre épül és nem a házaspár igazán szabad meggyezésével jön létre. Szóval emberi jognak kiáltották ki a szerelmi házasságot."

A szerelmi témájú irodalom ezért mint a feudális társadalomra nézve veszélyes jelenség lépett fel. A szerelmi költészetben a feudális rend elleni - rendszerint öntudatlan - lázadás fejeződött ki. Az egyház, mint a feudális társadalom védelője azonban felismerte a veszélyt és üldözte a szerelmi témájú irodalmat, "erkölcsstelennek" bélyegezve azt.

A szerelmi téma elsősorban az elbeszélés és a líra
T.026.52-Rsz.20.003.9.

területén tört utat magának az irodalomban. A szerelmi témájú elbeszélések, különösen a későközépkori olasz novellairodalom Boccaccioval az élen igen gyakran dolgoztak fel házasságtörési történeteket. Ennek a célja a nőnek akarata ellenére való férjhezadása elleni harc volt, a harc azért, hogy a házasulandók, a nő is, maga választhassa meg életpárját. Bár a szerelmi házasság jogának kivívása után is még osztályházasság maradt a házasság, mégis a szerelmi tárgyú történetekben igen gyakori az osztálykorlátok eltörlésének a követelése a házasság kérdésében. Ez az igény, megfelelt annak a feltörekvő polgárságnak, amely még az egész elnyomott emberiség képviselőjeként lép fel a feudalizmus ellen. A szerelmi tárgyú novellairodalom arról is meg akarta győzni a társadalmat, hogy az erővel kötött házasság ugysis boldogtalan, a szerelem hatalma nagyobb és a nő ugysis megcsalja férjét, ha nem szereti azt. Az olasz novellairodalom "erkölcstelen" történetei tehát a feudális és polgári házasság összeütközését, végső fokon a két társadalmi forma ellentétét tükrözték.

A szerelmi téma a lírában is ugyanezeket a tendenciákat hordozza. A szerelmi líra azonban sokkal nagyobb erővel tudta az embernek a szerelemhez és ezzel áttalában az érzelmek szabadságához való jogát kifejezni. A szerelmi lírában különösen nagy erővel és pátozzsal szólalhatott meg valami öntudatlan lázadás a feudalizmus bilincsekbe verő álszent erkölcsi törvényeivel szemben.

Érthető, hogy a szerelmi téma nálunk is csak lassan tudott érvényesüléshez jutni irodalmunkban az egyház ellenállása folytán. Akadályozta a szerelmi költészet kifejlődését a reformáció is, hiszen vallásos tanításaival nem volt összeegyeztethető az erkölcstelennek kikiáltott szerelem. Sylvester is csak a virágénekek nyelvét dicsérte, de tartalmát elítélte és elítélőleg nyilatkozott a szerelmi költészetről nemcsak Melius, de Bornemisza is.

A szerelmi költészet, a szerelmi téma mégis lassan utat tört magának a XVI. században. A Jagello korban megjelentek az első feljegyzett népi virágénekek. Három másiknak a címét illetve kezdősorát megemlíti Melius egyik elítélő nyilatko-

zatában. Számos helyen találkozunk a népi szerelmi költés hatásával.

A virágénekek stílusa, képei, hasonlatai behatoltak számos műköltői alkotásba. Erre már a kódexirodalomban is látnunk példát, az Énekek éneke esetében. A reformáció korában ez a folyamat tovább erősödött. Különösen a házaseénekek őrizték meg elveszett virágénekeink számos fordulatát. A Házások éneki c. versben pl. ilyen sorokat találunk: "Piros gyenge asép orcád", "Az te két szép szemeiddel gyakran rám tekints", "Az virág így szól viszontag szeretőjének" stb. Találhatunk számos hasonló példát a bibliai epikában is, melyekben gyakran nők is szerepelnek. Az ilyen nőalakoknak, pl. Juditnak a leírásánál, jellemzésénél a prot. költőknek szintén a virágénekek kifejezőeszkészletéhez kellett fordulniok, amint azt Horváth János kimutatta Hír három virágénekről c. tanulmányában.

A XVI. században ismeretes volt már nálunk a humanista jellegű szerelmi vers is magyar nyelven. Egy Tomitano nevű padovai egyetemi tanár jegyzett fel egy ilyen költeményt 1539-ben, egyik magyar tanítványa ajkáról.

A szerelmi történetek megjelentek már első széphistóriáinkban, többször az olasz novellairodalom hatására. Ezekben, a már tárgyalt széphistóriákban azonban a szerelmi téma még nem központi kérdés, még csak egyik eleme az elbeszélésnek.

A magyar szerelmi költészetnek tehát voltak előzményei már 1570 körül és ez lehetővé tette, hogy a század végén, amikor erre megérték a kedvező történeti feltételek, a szerelmi tárgyú epika és a szerelmi líra magyar nyelven felvirágozzék és kiváló eredményeket érjen el. Ezekben az évtizedekben irodalmunk vezető műfajává válik az eddig kevésbé jelentős széphistória, a szerelmi témák epikus feldolgozásai és megszületik a szerelmi líra Balassi költészetével.

2./ A széphistóriák virágkora.

Széphistóriáink a század végén.

Az egyik vezető-műfajjá vált széphistória századvégi termékei a műfaj korábbi képviselőitől /pl. Toldi, Szilágyi és T.026.52-Rsz.20.003.9.

Hajmási/ több szempontból különböznek. A legtöbb századvégi széphistória középpontjában szerelmi bonyodalom áll, míg korábban ez nem volt általános. Élesebben kifejezésre jut bennük a társadalmi tendencia, mint előbb, tekintve, hogy most szinte egyedül ezen a műfajon keresztül lehetett hangot adni a népi és polgári tömegek ellenállásának. Míg korábban főleg az énekmondók szerezték a széphistóriákat, addig 1570 után a széphistóriaköltők töre kiszélesül: tanítókat, prédikátorokat és általában a legkülönbözőbb értelmiségi elemeket találunk a szerzők között. Az a körülmény, hogy több prédikátor is a széphistória művelői közé lépett, előidézte az erkölcsi-oktató elemek elszaporodását 1570 utáni széphistóriáinkban. Ezek a moralizáló részek gyakran ránehezednek a mesére és rontják művészi hatását. Széphistóriáink legjobbjika, az Árgirus históriája azonban már mentes az ilyesmitől, a történet gazdag eszmeiségét, haladó tendenciáját itt már kizárólag a költői mese hordozza. Jelentős előrehaladást tapasztalunk 1570 utáni széphistóriáinkban a művészi ábrázolás terén is. Szövevényesebb mese-kompozíciók, gondosan kidolgozott ritmus, csiszoltabb, színes nyelv jellemzi a műfaj legkiválóbb termékeit.

A század végén a széphistória-irodalom központja Erdély lett. Ennek az okait egyrészt a Báthoryak humanista udvara, a megerősödő olasz kapcsolatok és mindennek következtében a világi műveltség terjedése, másrészt a Heltai nyomda tevékenységében kell keresnünk /Heltai nyomdáját felesége, majd fia tovább vezette, halála után./ Erdélyben tehát könnyen hozzáférhetők voltak a világi témák, megvoltak a feldolgozásukra képes írók és a megfelelő könyvnyomtató is rendelkezésre állt.

A század utolsó negyedének széphistóriái igen sokféle témát dolgoznak fel. Önálló magyar történetet ezekből az évtizedekből már nem ismerünk, legfeljebb arról lehet szó, hogy egy idegen eredetű történet népi közvetítéssel jutott el az iróhoz. Többnyire antik témákat /a Trójai háború története, Nagy Sándor tettei stb./ az olasz novellairodalom, különösen Boccaccio történeteit /Gismunda és Gisquardus, Titus és Gisippus stb./ a Gesta Romanorum egyes meséit /Jovinianus, Apollonius/, humanista elbeszéléseket /Eurialus és Lucretia/, német népkönyveket /Fortunatus históriája/ dolgoztak fel. Ez az idegen eredet

azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy ezek a történetek idegenek voltak a néptől. Széphistóriáink legtöbbszörnek van népi, folklór változata. Ugyanis mind a Gesta Romanorumban, mind az olasz novellairodalomban eredetileg is sok népi elem volt, s így az innen átvett történetek alkalmasak voltak arra, hogy folklorizálódjanak.

A magyar átdolgozók tehát eleve olyan történeteket választottak ki, melyek visszhangra találhattak a magyar olvasók tömegeiben. Sok esetben pedig lényeges változtatást, kiegészítést hajtottak végre a mesén, ha a hazai valóság ezt így kívánta. Éppen ezért idegeneredetű széphistóriáinkban is a magyarországi társadalmi valóság tükrözését kell látnunk. Érthető tehát, hogy a nép magáénak is érezte ezeket a történeteket. Ujabb és újabb kiadásokban jelentek meg a XVI - XVII. században és szájról-szájra is terjedtek.

A gazdag széphistóriai-termésből csak a legjelentősebbekkel foglalkozunk az alábbiakban.

Telamon históriája.

Az egyik legjellegzetesebb korabeli széphistória Telamon királyról szól. 1578-ban jelent meg Kolozsvárt, szerzőjét nem ismerjük; valószínűleg prot. pap, vagy tanító lehetett. Nem annyira művészi kidolgozása, mint inkább társadalmi mondanivalója teszi érdekessé. A tárgya röviden a következő: Telamon antiochiai király egyetlen fia, Diomedes, megszereti egy szegény vargának leányát, Kataristát. Amikor apjának bejelenti, hogy el akarja venni, az osztálygöggel eltelve utasítja vissza s rá akarja beszélni, hogy valami előkelő leányt vegyen el. A fiu nem enged; erre csellel eltávolítja az udvarból és a leányt vízbe fojtatja. Amikor a fiu ezt megtudja, ugyanazon a helyen vízbe öli magát. A két holttestet összeölelkezve találják meg.

A névtelen szerző a történet társadalmi tendenciáját erősen kiemeli. A tragédia okát abban látja, hogy a zsarnok király lenézi a jobbágyot. Már a vers elején utal arra, hogy milyen helytelen dolog a "személyválogatás", vagyis milyen igazságtalan dolog osztályelőítéleteknek vetni alá a házasságot. Ugyanezt fejti ki a fiu, amikor szembeszáll apjával és ezt mond:

T.026.52-Rsz.20.003.9.

ják a tanácsosok, akiket a király megkérdez. A tragédia után már maga a király is belátja ezt: istennek átkában van az, "ki a szegény embert alábbnak állítja a gazdag embernél". Ne válogassuk a személyeket aszerint, hogy nemesek-e vagy nem, gazdagok-e vagy nem, isten előtt mindenki egyenlő.

A Telamon históriája tárgyában és cselekményében is szembevetendő egyezéseket mutat a Kádár Kata c. népballadával. A ballada előadása mindenestre tömörebb, dramaibb és a társadalmi problémát is jobban elmélyíti. Gyulainé jellegzetesebb képviselője a feudális zsarnoknak, mint Telamon király. Ő azonnal fia ellen fordul, nem kér tanácsot senkitől; fia halálakor nem tér jobb belátásra. Az osztályharc a maga meztelenségében tükröződik. Gyulainé még a halottak koporsójából kinövő "kápolnavirágot" is leszakítja. A megszólaló, az anyát megátkozó virág az elnyomottak átkait mondja ki a gőgös urak felé.

Telamon históriája és a Kádár Kata népballada kétségtelenül összefügg egymással. Maga a történet számos változatban ismeretes; megvan az olasz 16. századi novellairodalomban és a román és délszláv folklórban. Az eddigi kutatásnak az az eredménye, hogy a Telamon szerzője tárgyat a néptől vette, népi költeményt dolgozott fel s azt tudálékosan telerakta antik csengésű nevekkal. - A népi változat elsőbbségét bizonyítja az is, hogy benne az anya jelenik meg tiltó félként. Így van ez a téma legősibb változatában: egy délszláv balladában is. Ebben az ősi alakban nincs ur - jobbágy viszony, nem a feudális megkötöttség ellen lázad a fiú, hanem az anyai zsarnokság ellen. Anya és fia ilyen szembenállása ősi motívum, még a matriarchátus fokára vezethető vissza. A későbbi változatok az anya szerepét megtartják, de az ősi ellentétet feudális osztályellentétté alakítják át. A fejlődés harmadik változata az, amikor az anyát az apával helyettesítik. Egy ilyen változat lehetett a Telamon forrása.

Enyedi György: Gismunda és Gisquardus.

Egyik legnépszerűbb széphistóriánk. Szerzője Enyedi György /1555 k.-1597/, többek között Padovában végezte tanulmányait. Humanista műveltséget szerzett, hazatérése után az unitárius egyház vezetője lett. Ő merevíti dogmákba az antitrini-

T:026.52-Rsz.20.003.9.

tarius tanításokat. Művét még hazatérése előtt 1574-ben Pécsben írta Beroaldo olasz humanista latin nyelvű verses feldolgozása nyomán. A történet végső soron Boccaccio egyik novelláján alapszik.

A széphistória tartalma: Tankrédus király feleségül adja lányát Gismundát Ardea urához, a férj azonban rövidesen meghal. Gismunda erre örök özvegységet fogad és apja házához tér vissza. Beleszeret azonban Tankréd király titkárába Gisquardusba, s közöttük szerelmi viszony szövődik. Tankréd felfedezi a viszonyt és felháborodik azon, hogy leánya egy nem nemes származású férfi szeretője lett. Hiába igyekszik Gisquardus, majd Gismunda, majd a tanácsadói is meggyőzni őt arról, hogy más pontja helytelen, Gisquardust mégis megöleti, szívét pedig elküldi lányának, aki bánatában megmérgezi magát. Emiatt viszont Tankréd is öngyilkos lesz.

Érdekes, hogy Tankréd halála Enyedi betoldásának tekintendő, mert Beroaldonál nincs meg. Enyedi ugyanis ezzel a társadalmi és erkölcsi igazságszolgáltatásnak akart eleget tenni. Éppen erkölcsi és társadalmi mondanivalók kifejezése végett fordult ehhez a korábbiaknál profánabb, és kényesebb szerelmi témához. Beroaldo feldolgozását ezért tetemesen kibővíti moralizáló részletekkel, a tanulságok levonásával. Nem szóráskoztató történetet akart adni a közönség kezébe, hanem tanítani akart. Ez a tanító szándék egyrészt protestáns-erkölcsi jellegű, amennyiben a jó házasság kérdését állítja előtérbe /v.ö. házasegyesek/, másrészt humanista-polgári, amennyiben a nemesi jogok kritikáját, a nő polgári egyenjogusítását, a szerelmenhez való jogát hirdeti.

Enyedi műve 1577-ben jelent meg Debrecenben, de a széphistória kifejlődése ezzel még korántsem ért véget. 1582-ben egy átdolgozott és egy még jobban kibővített változata jelent meg Kolozsvárott. Az átdolgozó minden valószínűség szerint nem azonos Enyedivel, mert szemmel láthatólag más szempontok vezették munkájánál. Ő már nem oktató szándékból alakította tovább a történetet. Amint Varjas Béla a két változat egybevetése során megállapította, az átdolgozónak a következő új mozzanatokat köszönhetjük a históriában:

1. A szerelmesek érzelmeinek a válaszására, az egyes
T.026.52-Baz.20.003.9.

alakok lelkiállapotának az ábrázolására törekszik. Nézzünk egy példát: Tankréd király alakját. A király gőgös, zsarnok. Gisquardus megölését több beszélgetés előzi meg; Tankréd érzi, hogy nincs igaza, de mégis felülkerekedik benne a gőg. Nem tudná elviselni, hogy halála után a nemtelen Gisquardus kerüljön trónjára. Ezért elhatározza Gisquardus megöletését, de ezt nem meri megmondani Gusmundának, hitegeti őt. A gyilkosság után azonban nincs nyugta többé. Látszólag örömeben, de valójában lelkiismerete elaltatása céljából nagy lakomát csap. A mulatozás közben boros fejvel születik meg agyában a legördögibb terv: a megölt ifju szivét elküldi lányának, aki erre öngyilkos lesz. Tankréd ezalatt tovább mulat, kockahányással szórakozik éppen, mikor lánya halálos ágyához hívják. Lánya halála most már megtört és őt is öngyilkosságba hajszolja. A király fokozatos összeomlásának ez az alapos művészi rajza és megokoltsága, az Enyedi féle első változatban nincs meg.

2. Még több antik elemet kevert a históriába.

3. Beleszótt az átdolgozó olyan részleteket a történetbe, melyek aligha egyeztethetők össze a keresztény erkölcsi felfogással és a papnak készülő Enyedi szándékával. Ilyen pl. Gismunda szavai Venushoz, öngyilkossága előtt, amikor kijelenti, hogy ha nem kellene meghalnia, akkor a Gisquardussal való pásztorórák helyét, egy barlangot, Venus tiszteletére kápolnává alakítana át.

4. Az átdolgozás során igen szép lírai részletek kerültek a históriába. Ezek többnyire a szerelem hatalmáról való elmélkedések, tele természeti hasonlatokkal.

5. Az átdolgozó végül gördülékennyé tette Enyedi stílusát, közvetlenebbé, népi kifejezésekkel, közmondásokkal. Nyelvileg jobban a tömegek igényeihez alkalmazta.

Az átdolgozás során tehát Enyedi históriája művészibb és világiasabb lett. Éppen ez a két mozzanat a jellemző a század utolsó évtizedeiben erősödő humanista tendenciákra. Balassi munkásságának az idejében vagyunk már! Ezek az évtizedek a világi irodalom győzelmének az évtizedei, a közvetlenül moralizáló irodalmi tevékenység felett egyre erősebben győzedelmeskedik a művészi szándék. A Gismundáról szóló széphistória éppen ebben az T.026.52-Rsz.20.003.9.

átdolgozott formájában vált annyira népszerűvé a XVII. század végéig.

A történet legérdekesebb és legfontosabb eleme azonban a társadalmi mondanivaló, amit már Enyedi megfogalmazott, de amelyet az átdolgozó még jobban kiemelt. Az egész mesét átszővi a "nemesség" kritikája.

A külföldi eredeti egyetlen egyszer céloz Gisquardus nemtelen származására, a magyar szöveg az osztályproblémákra ismételten kitér. Helyesli, hogy Gisquardus, aki nem nemes származású és nem is gazdag, mégis magas pozícióba jutott egyéni kiválósága miatt. Ezzel kapcsolatban mindjárt kijelenti, hogy az igazi nemességet a tudomány teszi: a mai nemesek azonban nem tudományukért, hanem gazdagságukért és származásukért nemesek; dicsekednek őseik érdemeivel, de nem követik őket. Gisquardus, amikor a király elfogatja, hálátlannak nevezi és büntetéssel fenyegeti, a szerelem hatalmára hivatkozik, mely mindent le tud győzni; nem retteg a fejedelmektől, a törvénytől, sőt a haláltól sem. A szerelem hatalmának ez a hangoztatása tulajdonképpen utalás a szerelem jogaira, általában az emberi jogokra. Ezek nevében nem tekinti Gisquardus bűnnek a király leányával való viszonyát. A mű legérdekesebb része Tankréd és Gismunda párbeszéde. Az apa szemére veti leányának, hogy nemtelent vitt ágyába. Gisquardus paraszt-vér, s bár kiváló tehetség, nemeknek nem tekinthető; csak azok a nemesek, akik annak születtek. Ha a leány nemes emberrel kezdett volna viszonyt, ez ellen az apának láthatóan nem lenne kifogása.- A leány bátran felel apjának vissza. Ő is a szerelem jogaira hivatkozik: ezeket nem kötheti meg semmiféle társadalmi korlátozás. Majd megfélel apjának arra a vádjára is, hogy Gisquardus nemtelen származású. Szerinte Gisquardus sokkal kiválóbb, mint sok herceg és ur, akiknek egyetlen érdemük a gazdagság. Ő a gazdagságért soha nem becsült senkit. A gazdagság a szerencse játéka, de a tudomány mindenkinek a sajátja, örökölni nem lehet, azért azt illeti az igazi tisztelet. Az igazi nemességet vitézséggel, vagy tudománnyal lehet megszerezni. Ily alapon Gisquardus az igazi nemes. Majd egy csomó történeti példával igazolja, hogy hány kiváló ember volt már, aki paraszti sorból emelkedett fel. /Már a Telemon-ban is

érintve van ez a probléma./ A született nemesség kritikája ez: az igazi nemesség kérdése már a humanistákat is foglalkoztatta. /1. Taurinusnál Dózsa beszédét/. - A Gisquardus-történet is azt hangoztatja, hogy istennél társadalmi szempontból személyválogatás nincsen.

Eurialus és Lukrécia.

Ezt a széphistóriánkat ismeretlen költő írta 1577-ben Patak várában. Stilusa, verselése olyan jó, hogy egyes tudósok - tévesen - Balassi Bálintnak tulajdonították. A költemény humanista eredeti után készült, mégpedig az olasz humanista költészet egyik legfrivolabb alkotása nyomán. Eurialus és Lukrécia történetét, valóban megtörtént esemény alapján, latinul írta meg a híres olasz humanista Aeneas Sylvius, aki egy ideig a bécsi császári udvarban élt. A magyar humanizmussal /Vitéz Jánosnal/ is voltak kapcsolatai; később II. Pius néven pápa lett. A történet alapja a következő:

Zsigmond király császárrá való koronázása végett Rómába indult, s utközben hosszabb ideig tartózkodik udvarával Siena városában. Kiséretének egyik tagja: Schlick Gáspár császári kamarás beleszeret egy sianai polgáresszonyba és viszonyt kezd vele. A műben ennek a szerelmi viszonynak a történetét olvashatjuk. Schlick Gáspár szerepel Eurialus néven; Aeneas Sylvius művét neki is ajánlotta. Az élvezetesen és érdekesen megírt novellát a XV. és XVI. században majd minden európai nyelven lefordították.

Magyar fordítása széphistóriánk fejlődésében azért nevezetes, mert mutatja ennek a műfajnak további elvilágiasodását. Előbbi széphistóriáink a szerelmi történetet csak alkalomnak tekintik arra, hogy erkölcsi tanulságokat vonjanak le és hosszas elmélkedéseket mondjanak el. Itt alig van már ilyen moralizálás; a költemény nem akar más lenni, mint a tiltott szerelmi viszony valószínű elbeszélése. Részletesen kapjuk a férjét utáló asszony ébredező szerelmének leírását, levelezését a csak látásból ismert ifjuval, cselszövéseiket és ravaszkodásokat, hogy találkozhassanak, majd a szerelmi találkozót is.

Az Eurialus és Lucretia történet is egyike azoknak a

novelláknak, melyek a kényszerházasság ellen, a szerelem jogának érdekében foglalnak állást. Lucretia maga mondja "erővel adtanak férjemnek". Megtudjuk, hogy ez a férj fősvény, a szerző szerint "méltatlan ura" Lucretiának.

A magyar átdolgozó - bár mindenkép igyekszik emberileg indokolttá tenni Lucretia tettét, - mégsem veszi át teljesen a történet eredeti polgári tendenciáját, ami az elmaradottabb magyarországi viszonyok alapján érthető is. A házasságtörő asszonyt bizonyos fokig elítéli és itt-ott - még nem szabadulva meg százszázalékig a széphistóriáinkban szokásos morálizáló kényszertől - az asszonyok családságáról, a szerelem hatalmáról elmélkedik. Ilyen erkölcsi megjegyzések nélkül bajos is lett volna egy ilyen frivol történetet kiadni nálunk a XVI. században. Ugyanakkor a Pataki Névtelennek az ilyen önálló betoldásaiból megismerhetjük saját álláspontját is. Ő is beleszó egy elmélkedést az igazi nemesség kérdéséről, hasonló a Gis-munda széphistóriájához. Nem helyesli, hogy azt tartják nemesnek, aki gazdag és akinek előjogai vannak. Az ilyenek piazkos uton jutottak a büszke nemesi címhez:

Kőborlás, uzsora és az árultatás sokat nemesített meg
Sokat hiszlekedés, hazugság vitt elősokat undok fészvénség;
Némelyeket öldöklés és feleségüknek vétkek kazdagított meg.

Érezhető itt, hogy a Névtelen a magyar viszonyoknak megfelelően fogalmazza meg álláspontját. De ugyanezt látjuk a kérdés pozitív részénél is. Kik az igazi nemesek szerinte? "csak azt tartom az igaz nemesnek, kik vitézséggel találják", vagyis a kiváló vitézeket, a katonákat kellene egyedül nemeseknek tekinteni. A végvári élet hatása ez.

A fenti idézetekből az is világlik, hogy amennyiben az átdolgozó bizonyos fokig eltér az eredeti novella erkölcsi normájától, ez nem valamilyen feudális morál érdekében történik.

A történet végső tanulságaként arra tanít az átdolgozó, hogy a szerelem csábításainak úgy lehet ellenállni, ha az ember dolgozik, mert a szerelem:

Gyűlöli a munkát, felette szereti ő az hivalkodókat;

Hogyha eszed vagyon, egyik fegyvered ez: hagyd el a tunyaságot; Mindenkoron munkát találj ő ellene, kibén foglald magadat.

Ebből a tételből logikusan következik a Pataki Névtennek az a kijelentése, mely szerint a házasságtörés, és általában az erkölcstelenség a gazdagok, az urak tulajdonsága:

Az kik azt mondani szokták, bizonyára nincsen abban semmi hamisság,

Hogy a szegények közt alacson házakban lakhatik az tisztaság, Drága palotákban szemérmességgel nem tarthat az kazdagság.

Ilyen eseteket, mint a Lucretiáé, a szerző nem tud a nép között elképzelni. Hiszen a nép dolgozik. A tunya és here urak azok, akiknek módjuk van asszonyesábitással foglalkozni és az urinők azok, akik nem tudnak ennek ellentállni. /V.ö. Heltai nemesasszonya!/
A széphistória legfőbb értékét a művészi kidolgozás fejlettségének köszönheti. Különösen jól mutatja be, hogy miképpen jut el Lucretia a házasságtörésig. Jó lélekrajzot ad Lucretia vívódásának a leírásánál, érzékeltetni tudja a gondolatok csapongását, a józan ész és a szenvedély harcát. Igen jól alárendeltje ezt a stílus változatosságát: részben az író mondja el, hogy Lucretia mit érez, részben őt magát szólaltatja meg, majd szinte beleszól megint a szerző és tanácsokat ad neki, vitatkozik vele stb. Hasonlóan sikerültnek mondható Lucretia szépségének a leírása, valamint az Eurialussal váltott levelek egész sora. Szinte tele van szerelmi lírával a história, az egyes betoldott levelek mindmegannyi szerelmi versek.

Fejlett költői nyelv is jellemzi a széphistóriát. Bár idegen szöveg átdolgozásáról van szó, mégis föl kell tételoznünk, hogy a magyar szöveg azért tudja a történetet így költőien visszaadni, mert hatott rá korának magyar nyelvű énekköltészetére a virágénekek, melyeknek nyelvét már Sylvester megdicséerte éppen költőisége miatt. Az Eurialus és Lucretia versformája a Balassi strofa előzménye, vagyis 6-6-7 osztatú 19-es sorokból áll. Belső rímek azonban még nincsenek.

Gyergyai Albert: Árgirus históriája.

Ez a mű nemcsak verses széphistóriáink közül emelkedik ki, hanem egész irodalmunknak is egyik legköltségesebb alkotása. Szerzőjének neve a versfők szerint Gyergyai Albert, akinek a személyéről egyébként semminemű adatunk nincsen. Az Árgirus első kézírata 1600 tájáról való; a XVII. századtól kezdve nyomtatásban is többször megjelent: 1849-ig husznál több kiadásról tudunk. Ez a sok kiadás a történet rendkívüli népszerűségéről tanuskodik. Az Árgirus évszázadokon keresztül a magyar nép egyik legkedvesebb olvasmánya volt. Népkönyvvé lett, vásári ponyván árulták, dallama népdallá vált, szövegét a nép is énekelte. Művészi értéke valóban méltóvá tette erre a nagy kedveltségre. Egyébként tudjuk, hogy nemcsak a nép méltatta figyelmre, hanem olyan nagy költő is, mint Vörösmarty Mihály, aki Gyergyai históriája nyomán írta meg Csongor és Tündéjét.

Az Árgirus már tiszta szépirodalmi, gyönyörködtető alkotás. Ha összevetjük az eddig megismert széphistóriákkal, észrevehetjük, itt már nem erkölcsanító célzatu történettel, nem történeti mondával, nem polgári novellával van dolgunk, hanem a legtisztább mesével. Cselekménye át- meg át van szöve az ismert mesei motivumokkal. Ilyen az Akleton király kertjében nőtt csodálatos almafa, az álomhozó szellő, a három királyfi próbálkozása, a hattyúk megjelenése, a tündérré változó hattyu, a tündérek törvénye: mert az alvó tündér hajából levágtak, nem maradhat tovább; a "fekete város", a "változó hely"; a legkisebb királyfi hosszú útja szerelme feltalálására; a sánta ember szerepe, az idegen asszony cselészövése, a három ördögfiu bűvös szerszámai, végül Árgirus eljutása a tündérkastélyba. Bár Gyergyai maga írja versének elején, hogy "olasz krónika" alapján dolgozott, a kutatóknak mindeztideig nem sikerült olyan irodalmi forrást találniuk, amely Gyergyai elbeszélésével valamilyen lényeges vonásban megegyezne. Mindössze néhány rokon mese-motivumra bukkantak olasz mesékben. Így azt kell feltételeznünk, hogy Gyergyai jórészt önálló költői leleménnyel alkotott és alkotásában felhasználta a magyar nép kedvelt mesemotívumait is.

A népmesének ezek a csodás elemei egyáltalán nem jelentenek elszakadást a valóságtól. A népmese a feudális korok

T.026.52-Bsz.20.003.9.

költészetének jellegzetes alkotása, amelynek hivatása feladata az, hogy megszólaltassa az elnyomott parasztság reményeit, bizakodását. A nép szeretne az elnyomás alól szabadulni és bízik is benne, hogy megszabadul, de mivel erre a valóság világában egyelőre lehetőséget nem lát; megalkot egy olyan csodás világot, amelyben a mesei hős varázslatos eszközökkel eléri célját, ahogy például Argirus eljut minden akadályon keresztül Tündérországra. Tündérorság a mesékben a nép vágyainak teljességét jelenti, azt az állapotot, amikor már nem kell küzdenie, mert már minden kívánsága beteljesedett. Az Argirusban is az egymásra talált szeretők "szeretettel", "nyugodalommal", "vigassággal" élnek, bánat és féltelenség nélkül s boldogságukat nem zavarja meg többé semmi. Gyergyai tehát átvette művébe a népmesék legfontosabb tendenciáját.

A nép vágyainak képviselője a mesékben gyakran, mint az Argirusban, királyfi. A népmesékben gyakran találkozunk királyi hűbérrel, de meg kell figyelniük, hogy közülük az, aki a nép vágyainak képviselője, királyi volta ellenére is, valamilyen módon el van vonva. Leggyakoribb az a beállítás, hogy főhősként a legkisebb királyfit szerepeltetik, aki valamilyen hátrányos, elmozdított helyzetben van. A legkisebb királyfi győzelme a mesében azt szimbolizálja, hogy az életben is a legelnyomottabbaknak jut majd osztályrészül az, hogy elnyomókat megelőzve, minden akadályt legyőzve, elérik egyszer vágyaik teljességét. Ennek is megvan némi nyoma az Argirusban: itt is a legkisebb királyfinak sikerül az almák rejtélyét megoldani. Az Argirusban ugyanolyan harc játszódik le a hős körül, mint a népmesékben: csodás segítőkön kívül felbukkannak a gonosz, varázslatos akadályozók is: a tündérléány haját levágó boszorkány, az inast megverstegető gonosz asszony és maga az inas.

A költemény népi jellege megmutatkozik nyelvében, stílusában, kifejezés-kincsében is.

A szegény Argirus hegyeken-völgyeken,

Mind éjjel, mind nappal észak felé megyen,

Kitől-olól-ától, ő mind tudakozik,

De senki városról nem emlékezhetik.

Ezek a sorok úgy hatnak, mint egy megverselt népmese mondatai. Másutt, amikor például Argirus "iszonyu kegyetlen havasokon megyen", a népballadák komor, rendkívül kifejező erejű helyeire emlékeztet.

Gyergyai műve persze műköltői alkotás a részben olasz eredeti nyomán készült. Létrejöttében része volt a humanizmus hatásának is. Nemcsak az antik hangzású nevekről van itt szó, valamint az utolsó rész antik motívumáról: a tündérkert közepén álló Venus-templomról, - hanem a tartalmi motívumokon kívül, főként a kitűnő formakészségről. Azt, hogy a magyar költészet a humanista költőktől tanult formát, tapasztalhattuk már Bornemisznánál, az Eurialus és Lucretia széphistóriájában, ugyanez még nagyobb arányban tapasztalható Balassinál.

A renaissance, a humanizmus hatása érvényesül a költemény természetábrázolásában is. Előző epikusaink, a históriás énekek és széphistóriák szerzői, magát az eseményt mondták el több-kevesebb előadókészséggel, de általában nem fordítottak figyelmet a cselekmény színhelyére. Gyergyai - leírórészletekkel vagy rövid utalásokkal - mindig érzékeltetni tudja, milyen tájon, milyen környezetben folyik a cselekmény, s a tájat úgy választja meg, hogy alkalmas legyen a cselekmény hangulati aláfestésére. A szerelmesek csoda szép kertben találkoznak. Argirus kietlen tájakon bujdosik, az öngyilkosság egy sűrű erdőben, kegyetlen havasok közelében jut eszébe. Valamennyi közt kiemelkedik a "változó hely" kertjének leírása. Csupa szemléletes, elevenen megrajzolt mozzanatokból tevődik össze. Pedig ezen a helyen humanista hatás mutatkozik: csupa délszaki, magyar földön ismeretlen növényt telepít Gyergyai a tündérkertbe. Viszont ez a különleges természeti háttér igen jól érzékelteti azt, milyen távoli, idegen földre jut el Argirus bujdosása közben.

Még egy körülményre kell figyelnünk, amely bizonyítja, hogy Gyergyainak sikerült a tiszta elbeszélő művészetet elérnie. Előbbi históriáinkban az eseményekhez vagy maga a szerző fűz hosszú moráлизáló tanulságokat, vagy az egyes szereplők fejtik ki a tanulságot hosszú monológokban. Gyergyai már túl van ezen a fejlődési fokon. Nála maga a mese fejez ki mindent. Maga a költői ábrázolás beszél és nincs szükség rá, hogy a költő külön magyarázgassa a történetet. Így nem ró szereplői szá-

T.026.52-Rsz.20.003.9.

jába monológokat sem. Amikor a tündérlány a váltószó helyen Árgirus alvása miatt panasszkodik, vagy amikor Árgirus az öngyilkosságot elhatározva, elsírja bánatát, ezek nem erdítettett elmuladások, hanem gyönyörű, lírai versek-betűk. Árgirus éneke nem más, mint a régi magyar költészetből ismert bujdosó-ének, amelyen Balassinál is találkozunk.

Az Árgirus históriája XVI. századi epikus költészetünknek nemcsak legszebb alkotása, hanem valószínűleg utolsó terméke is. A XVII. század az epikus költészetnek ezt a műfaját nem műveli. Széphistóriánk virágkora rövid volt, de nem merült el eredménytelenül. Széphistóriánkban alakult ki a magyar nyelvű világi elbeszélő költészet, s a bennük felgyűlemlett művészi értékek továbbéltek és fejlődtek későbbi költésünk kezén.

Szépprózai elbeszélések.

A széphistóriákhoz kapcsolódva kell megemlékeznünk a hasonló jellegű prózai alkotásokról is. A magyar nyelvű szépprózai elbeszélés kezdeteit az ezüsti mesék, különösen Heltainak egyes hosszabb, valóságos novellává kidolgozott művei jelentik. A század utolsó évtizedeiben, megindul a prózai elbeszélés fejlődése: több népszerű prózai elbeszélés jelent meg /u. n. népkönyv/, a XVII. század pedig meghozza a prózai történet műfajának felvirágzását. A XVI. századvégi prózai népkönyvek közül legkedveltebb volt a Ponciánus históriája és a Salamon és Karkalf. Ezek a népkönyvek is, akár a verses históriák, olyan külföldi témákat dolgoztak fel, melyek ősi folklór gyökerekre nemek vissza és évszázadokon keresztül bővültek, gazdagodtak. Érdekességük és sokszor a nép számára megfelelő szociális tendenciájuk folytán, majd mindegyik átkerült a magyar népmesekincsbe is.

A Ponciánus históriáját 1573-ban nyomatatták Bécsben. Nem eredeti alkotás, hanem egy latin elbeszélés-gyűjtemény fordítása. Ugyanez a történet egy másik formában, illetve átdolgozásban a XVII. század folyamán többször is megjelent. Ennek a másik változatnak legrégibb, XVI. századi kiadása elveszett. Ez a kiadás Waldapfel József kutatásai szerint Heltai nyomdájában

jelent meg, sőt alighanem maga Heltai volt a fordítója is.

A mese maga indiai eredetű, alapmotívuma /a bibliai József és Putifárné története/ többfelé ismert a világirodalomban. Rövid tartalma a következő: Ponciánus római császár fiát, Diocleciánust udvarától távol, bölcsekkel nevelteti. Az apa másodszor megnősül, a fiatal felesége irigykedik mostoha fiára. A fiut hazahívják. A bölcsek ezt tanácsolják neki: hét napig ne szóljon egy szót sem, akkor semmi baj nem éri. Otthon a mostoha ostromolni kezdi szerelmével s amikor a fiu visszautasítja, bevádolja az apjánál, hogy erőszakkal el akarta csábítani. Ponciánus fiát halálra ítéli, de a kivégzést 7 napon át halogatja. T. i. egy-egy bölcs a fiu nevelői közül mindennap mond egy mesét, amellyel a királyt a halasztásra ráveszi, másnap pedig mindig a feleség mond olyan mesét, amelynek tanulsága a fiu ellen szól. Végül a nyolcadik napon megszólal a fiu, leleplezi mostoháját, sőt kideríti, hogy annak legkedvesebb udvarhölgye - férfi. Ekkor ő is elmond egy mesét, ennek hatására a király neki adja a birodalmát, a mostohát pedig lefejezteti.

A Ponciánus históriája u. n. keretes elbeszélés, azaz fő cselekményében több külön is megálló novella van beillesztve.

Salamon és Markalf története Heltai nyomdájában jelent meg 1577-ben. Már korábban is ismerték, mert Tinódi már megemlíti Markalfot a Sokféle részegségről szóló versében. Egy Európaszerte elterjedt történet latin nyelvű változatából dolgozták át magyarra. Az átdolgozó előszavában felhívja a figyelmet arra, milyen sokat lehet az irodalomból tanulni; Markalf történetét is azért dolgozta át magyarra, mert tanulságos.- A mese alapmotívuma az, hogy Markalf, a furfangos paraszt, állandóan tuljára a bölcseségről nevezetes Salamon király eszén. Eleinte /ez a történet legrégibb része/ abban versenyeznek, hogy bölcs mondásokat rögtönöznek különböző tárgyakról. Salamon fellelt mondásokat ad elő, ezekre Markalf vaskos, de igen találó szólásokkal vág vissza. Például Salamon: "Megelégedtünk jókkal és adjunk hálát róla istennek". Markalf: "Igen örvend a rigó, néki felel a szajkó, nem egyaránt énekel az éhes az elégedet-".

tel". A könyv második része anekdota gyűjteményféle: Markalf itt tettekkel bizonyítja be, hogy nem lehet rajta kifogni, s mindig neki van igaza. /Pl. erősebb a természet a szokásnál./ Végül a király bosszúságában fel akarja akasztatni. Markalf azt kéri, maga választhassa ki a fát, amelyre felkötik. Több országot bejárnak, de nem talál ilyen fát; a király látja, hogy nem tudja lefőzni: kénytelen eltartani.

Ez a történet persze nem valami irodalmi remekmű. Ha olykor meg is nevelteti az embert, mégis egy meglehetősen durva, parlagias írás, amely nyers, sőt sokszor trágár kijelentésekkel igyekszik népszerűsége szert tenni, nem pedig művészi ábrázolással. Az ilyen jellegű, a XVI. században igen népszerű írásokról Marx adott nagyszerű jellemzést "A moralizáló kritika és a kritizáló morál" c. művében:

"Lapos, kérkedő, hetvenkedő, hőködő, fennhájázóan durva a támadásban, mások durvasága iránt pedig hisztérikusan érzékeny; a kardot roppant erőpazarlással suhogtatja, hogy nagy lendülettel végül is lapjával engedje le; állandóan erkölcsöt prédikál, s állandóan sérti az erkölcsöt; patetikus és sekélyes a legkómikusabb kuszaságban; csak az ügyvel törődik, de mindig az ügy mellé beszél; a nép józan gondolkodásával a kispolgári tudákos félműveltséget, a tudománnyal az ugynevezett "józan ésszt" egyforma nagyképűséggel szegezi szembe; bizonyos tetszelgő könnyedséggel ömleng végnélküli terjengősségekben; plebejus formát ad nyárpolgári tartalomnak; küzködik az irodalmi nyelvvel, amelynek mégis ugyszólván tisztán testi jelleget ad; a sorok közt szívesen tesz célzást az író testére, akinek viszket a tenyere, hogy erejét kipróbálja, széles vállait fitogtatja, tagjait nyilvánosan kinyújtóztatja; ép testen ép lelket hirdet; nem sejtí, hogy megmúltlyezték a tizenhatodik század legszórshálhasogatóbb szócstái és testi lása; ....

A királyt letromfoló Markalf alakja minden művészi fogvatékossága ellenére is utat talált a néphagyományba. Markalf népmeséinkben sokszor előfordul. A történet régen igen népszerű volt, többször kiadták ponyvatermekként, a műveltebb írók azonban lenézték. Bornemissa megvetőleg nyilatkozik róla, Besse nyei pedig 200 év múlva, mint a régi magyar irodalom parlagi

színtonalának jelképét pellengérezí ki.

3./ Balassi Bálint.

Élete.

1554 októberében született Zólyom várában. Családja a 16. századi zavaros évtizedekben nagy vagyont harácsolts össze, de emellett több Balassi, így mindenképp a költő apja, Balassi János, akkor bányavárosi főkapitány, kitűnt a török elleni harcokban is. Bálint gyermekkorát részben Zólyomban, részben a család legkedvesebb birtokán, Liptóújváron töltötte. A fiatal Balassi Bálintnak Bornemisza Péter volt a nevelője, aki a 60-as években Balassi János prédikátora volt. Bornemisza segítségével Balassi már korán megismerkedett a humanista műveltséggel, Volaterranus /Maffei/ humanista enciklopédiájának tanulmányozása során. Valószínű, mint költő is sokat köszönhetett Bornemisának. A harcos prédikátor írásai nem maradhattak hatás nélkül a fiatal Balassira. Tanulmányai kiegészítésére apja külföldre is elküldte, így 1565-ben Nürnbergben jár, mely akkor szintén neves humanista központ, jó iskolákkal. Balassi János 1570-ben újra ki akarta küldeni fiát valamelyik német főiskolára.

Balassi gondtalanul a hasznos tanulmányok közt folyó gyermek-életét 1569-ben egy váratlan esemény egy csapásra tönkretette. Balassi Jánost ugyanis összeesküvés gyanúja miatt Dobó Istvánnal, Eger hős védőjével együtt, a király letartóztatta. Ennek a pernek az a háttere, hogy az udvar az egyes nagybirtokok ellen indított eljárásokkal ürügyeket keresett birtokaik elkobzására. Mivel pedig a felvidéki magyar főurak többnyire rokonszenveztek erdélyi politikusokkal, sőt többen, mint pl. éppen a Balassiak, rokonságban is voltak velük, az udvar könnyen keverhette őket összeesküvés gyanújába.

A letartóztatott Balassi János ugyan megszökött a pozsonyi börtönből és családjával együtt Lengyelországba menekült, majd hosszas huza-vona után sikerült magát tisztáznia is a vádak alól, mégis a per következtében a család anyagi helyzete megrendült. Korábbi jól jövedelmező pozícióit Balassi János nem kapta vissza és ettől kezdve a család állandóan érezhette a ki-

T.026.52-Rsz.20.003.9.

rály és környezete bizalmatlanságát és rosszindulatát. Ezekben a zavaros években keletkezett Balassi első irodalmi alkotása, melyet szülei vigasztalására adott ki 1572-ben Krakkóban. Ez a kis könyv Bock Mihály német protestáns szerző vallásos elméldések tartalmazó könyvének magyar fordítása Beteg lelkeknek való füvez kartecke olsen.

Az udvar bizalmatlanságát Balassi János azzal akarta eloszlatni, hogy Bálintot elküldte katonának egy Erdély ellen irányuló katonai vállalkozásba 1575-ben. Ez a Habsburgok által támogatott kaland azonban kudarcba fulladt. Erdély határán Balassi Bálint is Báthori István fogságába esett. Ez a fogság azonban egyáltalán nem volt terhes Balassi számára: Báthori nem mint fogollyal, hanem mint vendéggel bánt vele, udvarába fogadta. Balassi így megismerkedett az erdélyi humanista udvarral és az ott népszerű olasz humanista költészettel. Megismerhetett Erdélyben egy magyar fejedelmi udvart, ahol mint költő kitűnően érvényesülhetett volna és amelyben később sohasem volt része. Költői munkássága is itt indult meg. Erdélyben írja első verseit.

A török szultán meg akarta szerezni Balassi Bálintot, a híres törökverő Balassi János fiát, de a fejedelem visszautasította a szultán követeléseit, sőt amikor 1576-ban lengyel királlyá választották, kíséretével együtt őt is magával vitte. Lengyelországban Balassi résztvett Báthori hadjárataiban is. Mindez azonban odavezetett, hogy a bécsi udvar bizalmatlansága és gyanakvása tovább nőtt a Balassi-családdal szemben. Báthori személye rendkívül népszerű volt Magyarországon: Sokan arra számítottak, hogy Báthori ki fogja ragadni a magyar koronát a Habsburgok kezéből és megszabadítja az országot a németektől. A Báthori mellett szolgáló Balassi Bálint ezért ettől kezdve az udvartól semmi jóra sem számíthatott. Sőt miatta apja ismét a hűtlenség gyanujába esett. 1577-ben emiatt a király Balassi Jánost Bécsbe rendelte, de utközben meghalt.

Bálint Lengyelországban értesült arról, hogy Báthori-nál való szolgálata miatt apját háborgatják és ezért 1577 tavaszán hazasietett, hogy apján segítsen, de mire bazaért, apja halott volt. Hazaérkeztekor rengeteg nehézség tornyosult eléje.

Nagybátyja, a gyámnak rendelt Balassi András igyekezett Balassi János árváinak a vagyonát a maga számára megszerezni. Mire Bálint megérkezik, Liptóújvárt már Balassi András kifosztotta: elszállította az értékes ingóságokat, valamint a birtok tulajdonjogát igazoló okleveleket. Bár 1578-ban Balassi Bálintnak sikerült a birtokok egy részét visszakapnia Andrástól, más részük örökre elveszett számára.

András kapzsisága mellett a legtöbb szomszédjával is meggyűlt a baja. Az erőszakos birtokfoglalások ideje ekkor már lejárt, de annál gyakoribb volt a jogi csürés-csavarás egyes birtokokért. Kihasználva az udvar bizalmatlanságát Balassi Bálint iránt, szomszédai igyekeztek tőle elpörölni megmaradt birtokait. Balassi kénytelen maga is jogot tanulni, de a pörökben kevés eredményt ér el, felingerlik a különböző csalások és gyakran sajátkezüen próbál érvényt szerezni jogainak. Ennek azonban mindig ő látja a kárát. Így különösen sok baja volt a Habsburgokhoz húzó bányatisztviselőkkel. Mivel pöreit tulnyomórészen elveszítette, megmaradt vagyona egyre inkább fogyott. Pedig Balassi megint fel akart emelkedni a gazdag nagybirtokosok sorába, ahol régebben apja is volt. Az eredménytelen pörösködés mellett a birtokszerzés másik módjára is kísérletet tett: a vagyoni szempontból előnyös házasságra. Több ilyen terve volt. Többek között nagybátyja igyekezett rábeszélni, hogy kérje feleségül a gazdag Krusith János lányát, Ilonkát. Bálint, bár egyik levelében elismeri, hogy ez a házasság igen előnyös lenne számára, mégis sokáig habozott, mert Krusith régi ellensége volt apjának és a Habsburgok szolgái hive. Balassi Andrásához írott levelében azzal indokolja a házasságtól való idegenkedését, "mert ember pátriájának-e, vagy felesége atyjának szolgáljon inkább". Végül mégis kísérletezik, egy udvarló verset is ír Krusith Ilonához, de kevés sikerrel, mert apja "németnek tartogatja".

Megkísérelte a gazdagodásnak azt az útját is, hogy valami jól jövedelmező várkapitányi álláshoz jusson. Állandóan küldözgeti Bécsbe a kérvényeit e célból, de mindig eredménytelenül: az udvarnak egyáltalán nem volt szándékában fontos pozíciókba engedni a gyanús Balassit. Vagyonának helyreállítására irányuló törekvései tehát mind zsákutcába jutottak.

Örömet számára ezekben az években csak Ungnádne Lo-

T.026.52-Rsz.20.003.9.

sonczy Annával 1578-ban szövődő szerelmi viszonya jelenthetett még inkább a török elleni harcok. Losonczy Anna akkor a Pozsony környéki Jókó várában élt, valószínűleg ide járogatott hozzá Balassi. Ez a szerelem költői fejlődésében is döntő jelentőségű, ennek a szerelemnek a tüzeiben válik először jelentős költővé. A kedveséhez írt u. n. Anna-versekben alkotja első remekműveit. A másik - még fontosabb - tényező, ami ekkor pozitívan hatott fejlődésére: a vitézi élet. Miután házassági tervei és perei egyaránt kudarcba fulladtak, 1579-ben katonának szerződött Egerbe. Eger a leghíresebb végvár volt ebben az időben. Balassi itt a hazáért küzdő katonák bajtársias közösségébe került. A korabeli források szerint résztvett számos csatában és mint vakmerő, bátor katona volt ismeretes. Katonáival való viszonya igen jó volt, mint hadnagy igyekezett őket mindenben segíteni, gondoskodni róluk.

A vitézek közösségébe való bekapcsolódás igen fontos Balassi fejlődése szempontjából. Itt mentesül a ránézve mindig balul végződő birtokügyektől, szomszédai irigységétől. A vitézeket bátorságuk, harckészségük szerint ítélték meg, nem pedig a rang vagy a vagyon szerint. Itt tehát Balassi is megtalálhatta a helyét, a változatos katonai élet pedig költészete számára jelentett új témákat. A katonák között kapcsolatba került a néppel is, ami szintén jelentős tényező volt költői fejlődésében. A vitézi élet vállalásával tehát Balassi - sikertelen vagyon-szerzési kísérletek után - a legpozitívabb hivatást vállalta, a haza fegyveres védelmét.

Ez azonban egyelőre még nem kizárólagos cél számára. Birtokairól és reményeiről még nem mondott le. Amikor kedvező alkalom kínálkozott, újra folytatta póreit. Tehát Balassi fiatal korában állandó kettősség mutatkozik: a vitézi élet előreviszi fejlődésben, a birtok utáni vágy visszafelé húzza. Végül pedig a birtokszerzés csaknem pusztulásba sodorta.

1584 decemberében ugyanis feleségül vette unokatestvérét, Dobó Krisztinát. Hogy pedig a házasságot hevesen ellenző Dobó családdal szemben felesége hozományát biztosítsa, katonáival megrohanta és elfoglalta Sárospatak várát. Ennek a meggonddalattalan kalandnak súlyos következményei lettek. A törvény u-

gyanis tiltotta az unokatestvérek közötti házasságot, Sárospatak vára pedig királyi tulajdon volt, melyet csak zálogbirtokként használtak a Dobók és így ennek a várnak a fegyveres megtámadása felségsértés számba ment.

Igy Balassi végeláthatatlan pörökbe keveredett mind a Dobó családdal, mind pedig az udvarral. Bár, hogy helyzetén enyhítsen a katolikus vallásra is áttért, házasságát mégis érvénytelenítették, felesége amugyis elhagyta közben.

A pör egészen 1587 végéig elhúzódott. Balassi attól félt, hogy a sárospataki kaland miatt súlyos büntetés vár rá, ezért, hogy megmaradt vagyonát mentse, potom áron átadta Liptó-ujvárt és minden egyéb birtokát nagybátyjának, Andrásnak azzal a feltétellel, hogy ha felmentik, vagy később kegyelmet kap, ugyanezért a pénzért a birtokot visszaválthatja. Az így kapott pénzzel pedig Lengyelországba akart menekülni.

Az 1587-ben tartott pozsonyi tárgyaláson meg sem jelent, de ott mégis váratlanul felmentették. Hiába akarta azonban most visszaváltani megállapodásuk értelmében Andrásról birtokait, a kapzsi rokonnak esze ágában sem volt visszaadni azokat. 1587 végére tehát Balassi megszabadult ugyan az ellene emelt vádaktól, de egyben megszabadult minden vagyonától is. A gazdag Balassi János fia deklasszáldott, csak a bárói címe maradt meg az örökségből, jóformán semmi más.

A Dobó Krisztinával kötött házasságot követő évek Balassi életében valóságos válságot idéztek elő.

Igen jól rávilágít ezeknek az éveknek a hangulatára egy 1588 elején írott levele, melyben Ungnád Dávidnál kimenti magát, amiért nem fogadta el meghívását. Leírja, hogy azért nem ment el, mert megtudta, hogy ott vidám társaság lesz. Inkább távol maradt, "nehogy - írja - az én változatlan sorsom nyomorúsága bárkinek is csufság és látványosság tárgyául szolgáljon." A költő, aki korábban az életvidámság, a fiatalság, a lelkesedés költője volt, most "már elszállott viruló életét" siratja ebben a levélben.

Szerencsétlen házassága, a ránszédő pörök, az anyagi veszteségek annyira megtörték, hogy költői termése is szinte elapadt ezekben az években. Alig ír néhány verset 1584-88-ig.

Az a néhány, amit erre az időre tehetünk, sem szerelmes, vagy jókedvű vitézi vers, hanem vallásos ének, melyekben saját szerencsétlenségéről panaszkodik. Ezek az évek képezik életének a mélypontját s egyben jelentős határköt költészete fejlődésében. Életét valósággal újra kellett kezdenie. Előbb Érsekújvárt szolgál, mint katona. A parancsnok feleségének elcsábítása miatt távoznia kellett. Pört indít az unokatestvérének, Balassi Andrásnak átadott birtokok /Liptóújvár és Végles/ visszaszerzésére, de sikertelenül. A sok kudarc után reményei akkor támadtak fel újra, amikor ugyanezen időben Losonczy Anna férje meghalt s Balassi egykori szerelme özvegyen maradt. Ha sikerül Annát meghóditania, ez a házasság egyszerre hozzásegíti elvesztett pozíciójának visszaszerzéséhez. Losonczy Anna a saját családja és elhalt férje után hatalmas birtokoknak volt az ura. Kitűnően értett a birtokgyarapításhoz, egyre-másra nyerte meg pöreit. Balassi számára Anna keze azt jelentette volna, hogy az ország legvagyonosabb nagybirtokosainak egyike lesz.

Ahhoz, hogy megértsük, mit jelentett volna ez Balassinak, meg kell vizsgálnunk pályájának és társadalmi helyzetének alakulását.

Balassi deklasszálódásában, törekvéseinek kudarcában van része saját hibáinak is, de végső fokon mégis a fennálló társadalmi viszonyok tették boldogtalanná. Rá, a kiváló költőre és katonára, egy független országban nagy jövő várt volna: királyi kegy, magas pozíció, fény és megbecsülés. Ehelyett üldözött ember lett saját hazájában. A kormány gyanus elemnek tartja. Osztályának többi tagja, köztük saját rokonai is, kapnak az alkalmon és mindenéből kiforgatják. Fiatal korában a katonaeletben talált kiutat. Mostanra azonban már a végvári élet is lehanyatlott, a bécsi kormány ismert módszerei következtében s így Balassi nem találhatta meg benne azt, amit várt. Olyan haladó társadalmi vagy nemzeti mozgalom, amely magával ragadhatta volna, az adott helyzetben lehetetlen volt. A bécsi törekvésekkel szembenálló nemesség hangoskodott az országgyűléseken, felhánysta sérelmeit, de erélyesebb fellépésre nem gondolt.

Balassi saját osztályában is idegennek kellett, hogy érezze magát. Apjának kortársai, a Balassi Menyhártok erőszak-

kal rabolták össze birtokaikat, saját kortársai - mint a Balassi-komédia Boldizsárjai - kisszerű praktikákkal, képmutatással, a törvény eszközeivel folytatták ugyanezt vagy rablólovagok módjára éltek. Balassi egyik életmódot sem követte és bár követett el erőszakosságokat, kétszínűségre, képmutatásra és igazságtalanságokra nem volt hajlandó. Előfordult, hogy dühében valamelyik jobbágycsoporthoz megverte, de ugyanugy megverte a tisztartóját is, ha az arra okot adott; az embertelenség azonban távol állt tőle, sőt a hatóságok által megvádolt jobbágycsoportok védelmére mindig kész volt.

Jellemére éles fényt vet a következő eset:

1587-ben a besztercebányai bányaprefektus Balassi három jobbágycsoport részfelvétel miatt bevádolta a királynál. Egyet a jobbágycsoportok közül Balassi át is adott a prefektusnak, de a másik kettőnek kiadását megtagadta. Mikor erre királyi rendeletet kapott, a felszólítás teljesítését újra megtagadta. Válaszlevelében, amit Ernő főherceghez intézett, súlyosan vádolja a bányaispékséget, hogy bár a kiadott jobbágycsoport bűnösségét nem sikerült bizonyítani, "korántsem bocsátották el az ártatlan embert, hanem sokszor a hóhérok kínzásának vetik alá. Mintha bizony igazságos lenne más tanúság, más érv híján kínzással kicsalni az igazságot." S rámutat arra, hogy még az ártatlant is rá lehet kínzással kényszeríteni arra, hogy állítólagos bűnösségét beismerje. Most már bánja, hogy kiadta jobbágycsoportját.

Balassi tehát erőteljesen kiáll a korabeli igazságszolgáltatás ellen, jobbágycsoportok védelmében. Az az igazságszeretete szólal meg itt, amit a végvári katonák, a nép között alakított, fejlesztett ki magában a van bátorsága a királynak is ellenszerezni jobbágycsoportok védelmében. Az ilyen magatartás ismeretlen korának nagybirtokosai között; a főurak hasonló esetek miatt nem szoktak szegyenkezni s egészen hallatlan dolog volt a tortúra, a kivallatás elítélése is.

Ez az eset is megmutatja, hogy Balassi nem az az ember volt, aki megtalálhatta volna helyét a 16. századi Magyarországon.

Ilyen körülmények között a házassági terv sikere sokkal többet jelentett volna, mint azelőtti számító udvarlásában.

T.026.52-Rsz.20.003.9.

Nemcsak arról lett volna szó, hogy nagy birtokok urává lesz, hanem arról is, hogy élete egyre bántóbb, egyre viaszosabb korlátaitól megszabadul. Mint hatalmas birtokok ura szembe tudott volna szállni rokonaival. Magánéletében a családi boldogságot is ettől a házasságtól várhatta, hiszen szerencsétlen házassága csak boldogtalanságot és zaklatást vont maga után. Érthető, hogy ebbe a házassági tervbe minden erejét belevetette.

A nő meghódítására legfőbb fegyverként költői tehetségét használta fel. Így keletkezett a Julia-versciklus. Antik és humanista költők példájára ő is költői nevet adott szerelmének, Juliának hívta őt.

A ciklus nagy költőiségét biztosítja az, hogy Balassai egykori nagy szerelméhez fordult vissza, olyan emlékanyaggal, mely elevenen él benne /s élt egészen haláláig, utolsó nagy szerelmi verseiig/ s számítása, amit a nő megnyeréséhez fűz, nem valami kisszerű, merőben anyagi haszonlesésből fakad: élete egész boldogsága, nyugalom, rendezettség utáni vágya, hajszolt-ságából való kimenekülésének vágya szólal meg ragyogó szerelmi líra köntösében.

1588 elejétől 1589 végéig írta Balassai a Julia-ének-eket s küldözgette őket Annának. Az asszony nem is válaszolt a verses udvarlásra, nem sokra tartotta a költőt, tudott érsakujvári botrányáról s aligha felejtette el, hogy 10 évvel azelőtt Balassai hűtlenül elhagyta. Anna olyan férjet keresett, aki képes a nagy birtoktestek kezelésére és gyarapítására. 1589-ben férjhez is ment a 23 éves /Balassinál több mint 10 évvel fiatalabb/ Forgách Zsigmondhoz.

A Juliával való kudarc után Balassai Bálint rövid ideig még továbbkísérletezik anyagi helyzetének megjavításával. Kereskedéssel foglalkozik: lovakat hoz Erdélyből Magyarországra, bort szállít Lengyelországra. Az udvarnál is próbálkozik valamilyen hivatal érdekében. 1589 február-március táján Bécsben jár, de csak jelentéktelen állást ajánlanak fel neki, amit nem fogad el. 1589 májusában új tárgyalás volt Pozsonyban Andrással való pörében, de itt ismét vesztes maradt. Egy újabb házassági terv is foglalkoztatja: a gazdag Perényi Zsófiát szeretné elvenni, de ebből sem lett semmi.

Igy lassan minden reménye szétfoszlott és arra a meggyőződésre jutott, hogy nincs keresnivalója az országban. Éppen ekkor járt híre annak, hogy megindulóban van a lengyel-török háború. Erre Balassi elhatározza, hogy kibújdosik az országból és beáll a lengyel király seregébe, hogy így harcoljon a török ellen. 1589 szeptemberében hagyta el az országot. Először a magyar határ közelében fekvő Dembnóra ment, amely magyar földesurnak, Wesselényi Ferencnek volt birtoka, majd 1590 tavaszán Krakkkba érkezett. A tervezett háború azonban elmarad s így Balassi 1591-ig Lengyelországban bolyong, közben műveltségét gyarapítja.

Ezekben a hányatott esztendőkből éri el Balassi költsé fejlődése csúcspontját. Ekkor, a házjától való elválás, a bujdosás idején írta - mintegy hazája iránti ragaszkodásának adva kifejezést - legszebb hazafias verseit, köztük a Végek Dicséretét és azokat a szerelmes verseket, melyeket futó kalandok során, vagy pedig Coeliához írt. A coelia név alatt Wesselényi felesége, Szárkándy Anna személye rejtőzött. Ez a kisebb, Coeliához írott dalciklus még magasabb szinten mutatja Balassi költészetének fejlődését.

Minden kellemes élmény és kaland ellenére Balassiban egyre erősödött a hazavágyódás érzése. Egyik levelében írja, hogy szívesebben lenne egyik hazai végvárban, ha megfelelő beosztást kaphatna. A helyzetének rendeződése iránti vágya hangzik ki az ekkortájt írt szép vallásos verseiből is. Mikor pedig 1591-ben meghallja, hogy Magyarországon kitört a török háború, hazasiét, hogy résztvegyen hazája védelmében.

A háború alatt, 1593-ban írja utolsó szerelmi versét, utolsó nagy szerelméhez Fulviához. Nem tudjuk ki rejtőzik az álnév mögött, a versekből is csak a legutóbbi időkben talált meg Stoll Béla két strófát a Batthyány-család levéltárában. A Fulvia-versekkel és élete végén írt vallásos énekeivel folytonosan emelkedő költészete is lezárul. A rendkívüli tehetségű költő, 1594-ben Mátyás főherceg seregében harcolt. Májusban Esztergom falai alatt állottak. Május 19-én a Viszváros ostromára indultak. Istvánffy így írja le a minket érdeklő epizódot: "...mikor a másik oldalon a gyorsan megjelenő törökök közül 2.000-an csatásorba álltak a romokon, a micink alig mertek a falak alá menni s miután több mint 200-at elvesztettek társaik közül, vissz-

T.026.52-Rsz.20.003.9.

szavonulásra kényszerültek. Pálffy és mások, akik a röpködő golyók, égő fáklyák, kénnel és szurokkal töltött agyagsövek között törtek előre, aztán egy kőépület mögé vonultak vissza, mely törekvés közben egy lelkes ifjunak, Balassi Bálintnak, aki Mársot és Pallást egyaránt művelte, mindkét combját ólomgolyó járta át, mely sebtől, bár a golyó a csontot nem érte, néhány nap múlva meghalt."

Utolsó szavai állítólag azok voltak, melyekkel Krisztushoz fohászkodott, mondván, hogy "a te katonád voltam, a te táboraidat követtem". Valamikor a szerelemről is ezt írta: "Tudod, mindenkoron táboromban éltem, Abban eleitül fogva vitézkedtem" /Ime ez szívembe lövé ... 76./ A hősi halált szenvedő költő utolsó szavaival is hazaszeretetét vallja meg szerelmes és vallásos költészetének fordulataival.

Első igazán nagy magyarnyelvű költőnk, aki a magyar nyelvet a klasszikus irodalom magaslatára emelte, nemcsak énekelte a hősiességről, nemcsak másokat lelkesített, hanem ő maga is helytállt, példát mutatott hősi halálával.

Az első versek. +/

Első ismert verseit 1575-6-ban, erdélyi tartózkodása idején írta. Itt ismerkedett meg Balassi az igazi magyar udvari élettel s bizonyára itt került kapcsolatba a humanista izlésű udvarló szerelmi költészet gyakorlatával. Nemcsak a stílus tekintetében, hanem verseinek közvetlen sugalmazása és célja tekintetében is ebben az udvarló szerelmi költés divatjában gyökerezik. Jellemző ezekre a versekre, hogy bizonyos közvetlen, alkalmi hódítási szándék vezette pusztán a költőt. Közönsége tehát az az egyetlen nő, akinek a vers készült, s ennek megfelelően annak a nőnek a nevében, vagy nevére készült a vers is /a név kiadódik a versfőkből/. Tehát helyzetdolokat ír, alkalmiságukat csak hangsúlyozza azzal, hogy saját érzelmeit mások nevére készült versben fejezi ki.

Balassi akkor a divatos és konvencionális udvari költészet utján járt s bizonyos költői sablonokon kívül egyébire nem

+/ A zárójelbe tett számok Eckhardt kritikai kiadása szerint s a Balassi-kódex sorozámai szerint vonatkoznak a versre.

is volt szüksége célja eléréséhez. Így a Bebek Judit nevére /1.VI./, a Morgay Kata nevére /2.VII./, a Chak Borbála nevére /3. XIV. / készült verseiben bőven fordulnak elő a humanista udvarló líra közhelyei. Beteg a szerelemtől; gyötrődik; a szép s jóerkölcsű hölgy kegyetlen őhozzá; a költő szerelmének tüzeit semmi oltja el: ezt az általános helyzetképet sablonossá teszi a sok merev, kész frázis, amit egy közös humanista kelléktárból vesz át. Ilyenek főként hasonlatai, metaforái: a költő Venus szolgája; hölgye rabja; hölgye mint csillagok között a hold, vagy fényes nap vagy liliom, s kemény a szíve, acél a természete; a költő szerelme mint az Etna lángja; csak akkor lesz vége szerelmének, amikor a folyók visszafordulnak, a hegyek árkokká lesznek stb. Mindez a sablonos kifejezés megmerevítéi még annak a csekély érdelemnek a mozgását is, amit a költő ezekben a versekben kifejezhetett volna. Éppen ezért Balassi e kezdetű verseiben nem haladja túl az átlagos költők színvonalát.

Vannak azonban olyan vonások is ezekben a versekben, melyek a jövőbe mutatnak előre.

A magyar nőknek készült verseit nem tömhette tele bonyolult, raffinált s számukra érthetetlen mitológiai célzásokkal vagy hasonlatokkal: bár használta ezeket, bizonyos korlátok között kellett maradnia s ez az önfegyelme azt is megengedte neki, hogy a sablonok közül egy-egy reális kép, a saját szemével látott valóság megkapó kifejezése felé fordulhasson. A Bebek Judit nevére írt versben olvassuk pl. a magyar tánc egy remek pillanatképét:

kiki óvéle táncát eljárni olyigen kívánja,
Mert mint fürj után ha magasságbul magát sólyom rugja,
Oly nagy sebesen táncát ő járja, nem mozdul dereka.

Az a versszak azonban nem fejleszti költészetét ebben a versben, elszigetelt marad a sok sablonos kifejezésű versszak között: érdeemes viszont megjegyezni, hogy ugyanez a tánc-jelenet az érett Balassi költészetében már igazi költészetet fejlesztő, a vers egészébe beleillő motivummá lesz /Julia két szemem./ A fejlődés útja tehát a sablonok alól való felszabaduláshoz és a személyes-reális életmegfigyeléshez és ábrázoláshoz fog vezetni, mint érett

költészetének alapfeltételéhez.

A jövőbe mutat azonban az a formakészség is, mellyel a fiatal Balassi írja verseit. Két vagy háromütemű sorait jól igazítja a nótákhoz, és ha a vers belső formája, tagolódása még nagyon gyatra is, külső formáját tekintve már nem kezdetleges. A belső rímek is alakulóban vannak.

Két irányba kell tehát indulnia a fiatal Balassi fejlődésének: egyrészt a közhelyszerű udvarló lira mouorától az egyéni kifejezés felé, mely a szélesebb közösségi élmény segítségével költészetének közönségévé már nemcsak egyes megudvarolt nőket állíthat oda és másrészt az énekverstől való felszabadulás felé, a szövegversnek is tökéletes költői alkotás irányába.

A fordulat /egy a Krusith Ilona nevére szerzett, közhelyszerű bókokkal teli vers után/ az u. n. "Anna-versek"-ben következik el.

Anna versek. /1578./

Nehéz megállapítani pontosan, hogy az 1578 körül írt versei közül melyek vonatkoznak Losonczy Annához fűződő szerelmére. Csak három éneknek a versfői árulják el, hogy Annáról van szó, az érzelem, a stílus hasonlósága és a motívumok bizonyos egyezése alapján azonban még néhány e korabeli versről kell feltételeznünk, hogy idetartoznak.

Az Anna versekben Balassi megindul a nagy költő fejlődésének útján. A korábbi futó, alkalomszerű szerelmek után a költőnek Annával való viszonya egy egész életét betöltő élménnyé válik. És ez a nagy élmény, ez a mindent magával ragadó érzelem felszabadítja költészetét a helyzetdal-sablonok, a közhelyek alól. A kései humanista szerelmi költészet a kegyetlen szerelmeshez könyörgő udvarló vers típusát fejlesztette ki elsősorban. A közhelyek frízisek veszélye ezért elsősorban az ilyen típusu verseknél áll fenn. Az Anna versek tárgya azonban már nem az udvarlás, hanem az élményből fakadó boldog, vagy panaszos érzések őszinte kifejezése. Ez persze nem jelenti azt, hogy ezekben a versekben már nem kaphatnak helyet a korabeli szerelmi költészet európaszerte elterjedt motívumai. A számuk azonban csökken és már nem annyira jelentenek a költőnek, hanem összeol-

vadnak az érzélem őszinte megnyilatkozásai.

Jó példa erre a Kit egy bokrétáról szerzett /14.XXIV./ c. vers, amely egyik legszebb korai önálló alkotása. Lirai témája igen egyszerű: 1578-ban "egy szerelmes helyen rejtőkben" bokrétát, boldogító szerelmi zálogot kapott hölgyétől. Egy kedves, egyszerű motívum a vers tárgya. Mily közvetlen már a kezdete is! Semmi erőltettség, sőt inkább népdalba illő természetesség és tömörség még a hasonlat terén is:

Most adá virágom nekem bokrétáját,
Magához hasonló szerelmes virágát,
Kiben violáját kötötte rózsáját;

A viola s a rózsza színéből levont tanulság sem erőltetett s a kérés a vers végén szintoly egyszerű és megkapó. Van itt is konvencionális elem /a színek jelentése/, de ez teljesen belesimul az őszintén bizakodó hangulatba, nem töri meg az érzélem hullámozását.

Hagyományos, közhelyszerű motívum a gyűrűküldés is az Eredj édes gyűrűm /11.III./ Kezdetű versben. A gyűrűküldés motívuma azonban, mint jelkép az egész verset áthatja és nem enged elcsapongani a költőt különböző össze nem illő és erőltetett hasonlatok, képek felé.

Nem hiányoznak a sablonos költészet egyes fordulatai a Nő az én örömem /18.V./ kezdetű versből sem, de beleolvadnak a költő ujjongásába. Míg a bokrétáról szerzett ének a sablonoktól való felszabadulás útján volt egy lépés előre, a "Nő az én örömem" főleg a formakészesség tekintetében mutat nagy fejlődést: bonyolult olasz dallamot ad vissza, bravúrosan. Ritmikai szempontból kiváló ez a vers, sorai nagy könnyedséggel gördülnek egymás után, rimeik - a bonyolultság ellenére - minden erőltettség nélkül halmozódnak, az egyes sorok közepén is.

A nagy és őszinte érzélem hevében tehát a költő rátalált önmagára, megtalálta saját hangját és ez átalakította a költő kifejezés-eszközeit. Képei és hasonlatai ezért itt már nem erőltetetten kiagyaltak, hanem az életből vett természetes motívumok. Jól szemlélteti ezt egy korábbi és egy Anna vers egy-egy hasonló tárgyu hasonlatának a szembeállítás. A Chák Borbá-

T.026.52-Rsz.20.003.9.

lához irt vers egyik szakasza így szól:

Az fiatal fához vagyok már hasonló, ki még nyers és zöldellik,
Ki az tűzben lévén egyfelől nedvesül s másfelől égettetik;
Igy egyfelől szívem tőled kinoztatik s ismeg vigasztaltatik.

A hasonlat itt rendkívül bonyolult, a hasonlított és hasonló között tudós magyarázkodás van. Ezzel szemben a Mint sik mezőn /26.XXIX./ kezdetű Anna versben a verskezdő fa-hasonlat egyszerű áttétel nélküli s természetesen kapcsolja az olvasó képzeletét a következő természeti képre. Az első szakasz hasonlata, és ugyancsak a másodiké is a reális szemléletesség erejével hatnak;

Mint sik mezőn csak egy szál fa egyedül úgy égek,
Szerelem tüzes lángjátul szívemben én égek.

Mikor hallom az fecskéknek reggel éneklését,
Felinditom ottan a'val szívemnek szerelmét.

Ebben az utóbb idézett "Mint sik mezőn" kezdetű versében már nem a boldog megelégedés, vagy ujjongás hangja szólal meg, hanem a távol lévő kedves iránti vágyakozás. A kb. egy évig tartó szerelmi viszony nem volt mindvégig zavartalan együttlétek sorozata. Kényszerű távollétek mellett összezördülések is kísérik a viszony alakulását. Ezért az Anna versekben is megszólal olykor a boldogtalan szerelmes hangja, de ez már egészen más, mint a hasonló tárgyú első versek némelyike. A távollét, a szerelmes nő haragja, az elűzetés itt megrázó élmény már a költő számára és ezért van saját, egyéni mondanivalója. Erre jó bizonyíték a Bizonnyal esmérem rajtam most erejét /20.IV./ kezdetű ének, mely egy ilyen összezördülés után keletkezhetett.

A vers alapmotívuma nem a hajlíthatatlan és kegyetlen kegyes kérlelése, nem ez a sablonos humanista udvarlómotívum, hanem az eltávozás, elűzetés bánata és a kibékülésben való bicakodás közötti érzelmi nullázás. Ugy beszél magában a kint lévő szerelméről, hogy szinte kérdezzeti magát: mit tegyek? Van valami szerény belső monologizálás a versben, ami emeli költőiségét. S különösen szép az utolsó négy versszakba foglalt bucsúzás: közvetlenül szerelméhez fordul s mintegy megnyugodva

bánatában köszönti őt. Éppen ezért nincs ebben a versben semmi erőszakolt, semmi csillogó, cifra közhely. Szíve itt is egyezően "emésztetik, mint fa tüztől sebes langban".

Az Anna-versek sorát a Losonczy Anna nevére szerzett Lelkemet szállotta meg nagy keserűség /22.XXV./ kezdetű ének zárja le. Figyelemreméltó, hogy a most tárgyalt versek után megint helyzetdalt ír, Losonczy A. nevében /egy ideig azt is hitték, hogy maga Anna írta a verset/. Mondanivalóját Anna szájába adja; Anna panaszkodik a versben, hogy elhagyta szerelmese, mind ezért azonban önmagát vádolja:

Igazán törtint ez is méltán rajtam,
Mert ok nélkül magam bucsut neki adtam,
Szegént háborgattam,
Hozzám nagy szerelmét semminek tartottam.

Mintegy célzás is van itt a szerelmi történetnek arra a mozzanataira, melyet a "Bizonytalanság" kezdetében olvastunk: - Losonczy Annának saját hibája az, hogy "más szűz kezére" ereszthette szeretőjét. - A valóságban Balassi volt a hibás, más nő iránt kezdett érdeklődni: s Anna kiadta az utját. Ez a vers tehát meghamisítja a tényeket, de nem torzítja az élményt: a szerelmi élmény továbbbrezgése ezen a versen is érezhető.

Az Anna-versek sorozatában találta meg Balassi egyéni hangját. Még nem nagy költő, de ez a néhány vers, s ezek vívmányai teremtik meg Balassi nagy költészetének alapját. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a versekből olyan szerelmi történet körvonalai rajzolódhatnak ki, amely némileg már a költői regényes ciklus formáját is megközelíti, azt, amit először Petrarca alkotott meg, minden későbbi érzelmi ciklus mintájául. Azt persze nem lehet mondani, hogy az Anna versekben már látható volna Balassi ciklusalkotó szándéka. De az nyilvánvaló, hogy az egyik részből küldött gyűrű, a másik részből adott bokrét, a "Nő az én örömem" és a "Nő az én gyötrelmem" párnuzamossága, a bucsuzás lírai vallomása és a szakítást indokló "Lelkemet szállotta meg nagy keserűség" egy eseménysorba, a szerelmi történet fejlődési vonalába illeszkednek.

Feltehető ezért, hogy az a későbbi terz, melyet Ba-

lassi a Julia-ciklusban valószínűleg meg, alapját tekintve az Anna-versek ciklus-tendenciájában adódott.

Futó szerelmek. /1579-84./

Az Anna-epizód után keletkezett Balassinak néhány szerelmi verse, melyek valószínűleg egyes futó szerelmi kalandokhoz kapcsolódnak. Akad közöttük olyan, amelyben spontán szerelmi élmény nyilvánul meg, a "kegyetlen" szerető udvarlása azonban a mesterkélt humanista fogásokat újra szerephez juttatja. A Csókolván ez minap /32. XVII./ kezdetű versében pl. azt a humanista motívumot alkalmazza, mely szerint csók közben az ő lelke kedvesébe, a kedves lelke pedig öbeléje költözött át. A Halálam egy ifjunak /31. XV./ kezdetűben pedig a szerelmes ifjú felvilágosítja a méheket, hogy a legédesebb mézet nem virágokon, hanem az ő szerelmese "édes száján" szedheti. Költői lelemények, közhasználatban forgó költői motívumok ezek, melyek mint műhelygyakorlat járultak hozzá Balassi és az egész magyar költészet technikai és formai gazdagításához.

Az Anna-versek során és a humanista műhelygyakorlatok segítségével kialakított költői kifejezőerő mutatkozik meg a fiatal Balassi legszebb szerelmi versében, a Síralmas nékem /30. XIII./ kezdetűben. Egy "szép lány nevével szerzett" vers ez is, mint amelyeket korábban is láttunk. A helyzettel hűség, pusztán udvarló alkalmisága azonban eltűnt ebből. Egy szép leány kesergését olyan megkapóan, olyan érzelmi hitelességgel adja elő, hogy csak őszinte, egyéni élményből fakadhatott. Mindaz, amit hasonlatok fokozatos sallang-nélküliségéről, az érzelmi hullám szabadabb mozgásáról, az ezzel egyszerre kiképződő belső és külső ritmusról, verstechnikáról az előző versekkel kapcsolatban elmondottunk, az most, ebben a versben foglalódik össze, mintegy betetőzve a fiatal Balassi szerelmi líráját. - A lány helyzete egyszerű: messzi vidékre került otthonától és szerelmétől: visszavágyik oda és szeretőjéhez. Ezt a kettős érzést fejezi ki a költő egyszerűen, de megkapó képekkel. A vers formailag, technikailag is kiváló alkotás: dallamos ritmus festi alá az érzelem hullámlását, a két ötös ütem végén álló rím pedig szinte kivétel nélkül mestari. Ácdály zenéje pedig még e-

levenebbé teszi számunkra szépségét.

Fiatalkori szerelmi líráját a feleségéhez, Dobó Krisztinához írott szép vers zárja le: Cupido szivemben sok tüzes szikrákkal /35.II./. A szerencsétlen szerelem és házasság néhány évre pontot is tett szerelmi költészetére.

A korai vitézi énekek. /1579-84./

Az Anna versek után, a futó szerelmi kalandok idején már új élmény ad további lendületet költészetének: ekkor már Egerben vitézkedik. A vitézi élet világa ezekben az években sokkal mélyebb nyomot hagy költészete fejlődésében, mint a szerelem.

Egyik szerelmi viszonyának felbomlása után írta a Kiben örül, hogy megszabadult a szerelemtől /34.XVIII./ c. versét, mely így kezdődik: "Szabadsága vagyon már én szegény fejemnek." Valami új hang uralkodik itt a többnyire panaszos hangú szerelmes versekkel szemben: a fiatalos, harcias életerő lobban fel benne. A költő repülni akar, mint a lábszijakból szabadult karvaly:

Nem kesereg lelkem
Mert megmenekedtem
Szerelem békójából.

Kell immár énnékem csak jó ló, hamar agár,
Ifjak társasága, éles szablya, jó madár,
Vitézek közt ülén
Kedvem ellen sincsen
Jó borral teli pohár.

E felé a világ felé fordul Balassi, miután szakít Losinczy Annával. Az a szabad emberi élet, melyben a katonai erények, egyéni és közösségi emberi kiválóságok oly nagyszeműen érvényesülhettek, költői tárgynak kiválóan alkalmas volt. A végvártól a költészet amugy sem volt idegen. Tinódi énekei mindenfelé ismereteseek voltak; sőt a "Cantio de militibus pulchra" tanúsága szerint maguk a végbeli katonák között is akadtak olyanok, akik egy-egy vitézi tettüket megverselték.

Balassi a végvári élet élményeinek mesteri ábrázolójává vált. Ez nem egy csapásra történt. Balassi fokozatosan érte T.026.52-Rsz.20.003.9.

el a Végek Dicséretének /Vitézek, mi lehet..."/ páratlan költői magaslatát.

1583-84-ből való az "In Laudem Temporis: Borivóknak való" c. Áldott szép pünkösédnek gyönyörű ideje /28.XI./ kezdetű verse.

A vers minden ízét átható, összefoglaló motivuma a tavasz, s a tavaszünnepi megújulás dicsérete. A végbeliek ebben a keretben tűnnek föl először Balassi költészetében.

A tavaszünnepi, tavaszdicserő dalok a messi pogánykorba mutatnak vissza. Ugyanakkor a középkori egyház is birtokba vette ezt a költői tárgyat s a pünkösdi ünnepére irt egyházi himnuszokkal mintegy gátat akart vetni a világi költészetnek. De miként az Ómagyar Máriasíralomban is már az emberi érzés fejeződött ki, ugyanugy a pünkösdről szóló egyházi himnuszok is egyre inkább megteltek világi érzéssel: a vallásos formákat egyre inkább szétfeszítette a világi tartalom. A humanizmus végül klasszikus minták után újjáalakította a tavaszi ébredésen ujongó költészetet, elvetve a vallásos formát.

Balassi verse is ehhez a humanista hagyományhoz kapcsolódik, de vannak benne halvány utalások a régi egyházi himnuszra is. A himnusz vallásos magasztaló hangját és ennek megfelelő stílus-elemeit azonban éppen a világi érzés még hatásosabb kifejezésére tudja felhasználni. Ezt látjuk a vers kezdő sorában is: "Áldott szép pünkösédnek gyönyörű ideje". A háromsoros versszak egyetlen magasztalás, és valami olyan csodálkozást, ámulatot fejez ki, ami nagyon is indokolt a hosszú téli elzárttság után és különösen indokolt a végvári vitéz ajkán, akinek életlehetőségét jelenti, ha végre kiszabadulhat a "zöld füre", a harci és kalandos, szákmánnyal járó vállalkozások színterére. Áldott-nak mondja a pünkösédet, de szépnek is és idejét gyönyörűnek; a világi érzés bősége dobog a szíven, mely egy vallásos fordulatot használ fel arra, hogy a dicséretet kellőképp ünnepélyessé tegye. Ez az ámuldozó, csodálkozó, szinte rajongó hangnem, mely nagyon távolról az egyházi ének fordulataira emlékeztet, végigkíséri az egész verset. A következő két versszakban a számos párhuzamos fordulat, a "te nyitod", a "te öltöztetsz", a "neked virágosnak", a "neked tisztulnak", a

"benned vigadnak" s az utolsóelőtti versszak "te tóled", "te veled", "te benned" fordulatai mind valamilyen megszemélyesített erőre, a tavaszi ujlás erejére vonatkoznak, de távolról emlékeztetnek a szentlélek, pünkösdi magasztalására is. S ugyanezre utal a "hosszu uton járókat" emlegető sor, mely akárkire vonatkozhat, és mégis a zarándokokat juttatja eszünkbe, vagy az "Ujl még az föld is mindenütt tetőled", vagy a "Minden teremtett állat megindul tebenned" sornak vallásos csengése.

Ez a nagyon távoli vallásos eredetű stílusalelem pusztán aláfestő, keretező jellegű: valami olyan világi tartalom a vers lényege, mely teljesen reális, bár nem mindennapi. A vers lényege a költő ujjongó és meghatott öröme a tavasz ébredésén, ujtó erején. Ez az érzelem s az érzelmenek a kifejlődése teszi a vers szerkezetét, a távoli vallásos eredetű elemek csak az intonációt, a hangnem meghatott, magasztaló jellegét huzzák alá.

A humanista eredetű második versszak megkapó terméseti képei után a 3.-6. versszak árulja el, hogy kiknek az érzelmét közvetíti a költő. Előbb a kutak, a vizek tisztulásáról ír, majd - félreérthetetlen áttéréssel - a lovakról, melyeknek ez az ujlás jót tesz, mert erőre kapnak, végül a vitézekről, és pedig a "végbeli jó vitéz katonák"-ról, "az szépságu mesőt, kik széjjel bejárják". Megfigyelhető, hogyan viasi a vizek tisztulásától a lovakon keresztül a vitézekig a vers menetét. Ebben éppugy benne van a végvári katona felfogása, akinek a fegyverén kívül a lova a legnagyobb kincse, mint a költő okos számítása, hogy fokozatokon keresztül juttasson el azokhoz, akiknek a szemével nézi ezt az egész tavaszünnepi megujulást. Nagy érdeme és szépsége annak a versnek, hogy nem akárki szemével, nem a nagánember szemével mutatja be a tavasz megyszerűségét, hanem egy olyan vitéz szemével, akinek éppaz a tavaszi zsendülés idejére van a legnagyobb szüksége, hogy lova és ő maga is szabad mozgáshoz jusson.

Éppen ezért érthető, hogy a költő még csak egy képet csatol a tavasszal megujuló élet jelenségeihez, éspedig a végvári vitézek "szép füven" való időtöltésének jelenetét: békés, de harcra készülődő mulatásuk képét:

Ki szép füven lévén bánik jó lovával,
Ki vigan lakozik vitéz barátjával,
Ki pénig véres fegyvert tisztittat csiszárral.

Ezután máris visszatér a tavaszünneplés magasztaló hangjához: "Ujul még az föld is mindenütt tetőled". S isten dicséretével és egy felhívással zárja versét: "Igyünk, lakjunk egymással vigan szeretetből".

Balassi költészete minőségileg is nagyot fejlődik ezzel a versével: az a nagyszerű benne, ahogyan lélektanilag megragadja azt a pillanatot, mely ünnepélyesen nagyszerű s egyben gyakorlatilag életfontossága a vitéz számára, s hogyan fejezi ki ezt bámulatos művészi eszközökkel. A tavaszünnep vallásos ujjongásának hangja az új erőre ébredés érzésével keveredik el, s ez meglepően a magyar valóságnak, a lovak és vitézek erőre ébredésének kifejezését szolgálja. A hang távoli vallásos elemei, humanista stílus emlékek, a közvetlen valóság ismerete, a halmozódó és a meghatottságot csak kiemelő "szép" és "jó" jelzők, vagy a vers lassan bontakozó, fokozatosan emberivé, sőt végvárivá átalakuló légköre mind olyan művészi eszköz, mellyel Balassi a tavasz csodálatos pillanatát a maga gazdagságában ragadja meg: azt a csodálatos pillanatot, amelyben a tél már elmúlt, de a nagy hadi vállalkozások ideje még nem érkezett el, amely a boldog megújulás idején az erősödés és a vidám készülődés örömeivel lepi meg az embert.

Az a művészi gazdagság és mértéktartás, amellyel ezt Balassi, a végvári vitéz szemével, kifejezi, klasszikus költővé teszi már ebben a versében. Nem viszi tovább a verset a harc jeleneteire, megáll ott, ahol a készülődést festheti: ezzel is elárulja, hogy teljesen birtokában van a költészet belső formai titkainak.

Ez a klasszikus nagy verse azonban csak kiindulás. Balassi rendkívüli tehetségét mutatja, hogy tud még ennél magasabbra is lendülni. Ahhoz azonban, hogy a Végek dicséretének páratlan, a maga nemében az egész magyar költészetben egyedülálló remekéig eljusson, sok szenvedésen, megpróbáltatáson kell átmennie.

A "Borivóknak való"-val egyidőben készülhetett. jelzése /"Ugyanazon fajtájú"/ szerint is, a Széjjel tündökleni nem ládd-é ez földet /29.XII./ kezdetű verse. Hasonló ihletésű a Borivóknak való-hoz, de különbözik is attól, mert míg ott egyetlen, csodálatos tavaszi ujlás-pillanatnak mindent erősítő hatását érezhettük, ebben már a tavasz-ujulásnak szinte kizárólag emberi vonatkozásait találjuk. Ezeken belül pedig a gondtalan, vidám mulatozás jelleteit, egy kissé életfilozófiai értékelését olvashatjuk.

Az utolsó versszakban megmondja, hogy "jó lova mellett füven létében" fordította ezt a verset Marullus latinnyelvű költeményéből.

Igaz, hogy a vers számos eleme Marullus verséből való. Az is igaz azonban, hogy ezeket a humanista elemeket megkapóan alkalmazta a végvári vitézi életére. Van valami epikureista, élvező az ő magatartásában és tanácsaiban, de ez nem fedi egészen a latin költő felfogását: Balassi sejteti, hogy az a hely, ahol az ifjak körtáncot lejtenek s Cupidó röpköd, tulajdonképpen a halálnak a színhelye, s ezért a bu, a gond, a szomorúság elvetésére hívja föl azokat a vitéztársait, akikről tudja, hogy minden órában megbalhatnak. Ez a vitézi élettel és vitéz halállal biztató háttérfestés teszi a verset Balassi önálló alkotásává. Jellemző, hogy a vitézi élet, a végvári harcok élménye, nemcsak erre a két remek vitézi énekre ihlette, hanem behatol s elhatalmasodik a szerelmes versekben is. Így abban a versben, amelyet Dobó Krisztinához írt, - a vitézi életből s annak természeti háttéréből vett hasonlatok, költői képek uralkodnak. Ilyen képekkel találkozunk ebben a versben: "Almémben mint várban vigyázzván vérrasztó herdóját ő úgy mondja", vagy "Régi betegségből mint támadott ember ujlul rózsza szagátul", vagy: "Mint az régi rab szabadságnak örül, elszaladván fogságbul", vagy: "Mely szépek tavasszal sík mezők virággal boldogsággal jó kedvem". Balassi tehát a végvári élmény mesteri kifejezőjévé lett, éspedig úgy, hogy ez az élménye egész költészetét továbbfejleszti.

A fiataalkori istenes énekek. /1587-ig./

Balassi valószínűleg már szerelmi költészetének meg-

indulásával egyidejűleg irt vallásos verseket, de ezek különösen házassága s annak végzetes következményei idején szaporodtak el, sőt váltak uralkodóvá lirájában néhány évig. Ezeknek az istenes énekeknek a háttérét Balassi egyéni tragédiája képezi, de bennük van ennek a szerencsétlen emberi sorsnak a társadalmi gyökere is. Ezt fejezi ki ezeknek a verseknek néhány állandóvá váló, ismétlődő, új és új formában megjelenő motivuma.

1./ Sokszor esd bocsánatért bűnei miatt. Milyen bűnről van szó verseiben? Hitetlenség, fertelmesség, álnokság, általában a test bűnei s a paráznaság, a "hertelen elmuló hiselkedő világnak" való behódolás. Ha nem határozza is meg pontosan, milyen bűnököt érez magában, kétségtelen, hogy a verseiben is felsorolt, de az életéből is ismert hibák mögött az az osztály áll, melyből ő maga fokozatosan deklaszszálódott: a főúri osztály. Székhárosi, Heltai támadásai, Balassi Menyhártnak s fiának leleplezése mind a gazdagságra törekvő, pazarló, gőgös, erőszakoskodó feudális uralkodóosztályra vonatkoztak. Balassi nem volt dolyfős, népelnymó ur, de erőszakossága, pompaszeretete s főleg érzékisége sokszor elővette a urrá lett rajta. Saját bűneinek bevallásával s arra irányuló törekvésében, hogy a bűnöktől megszabaduljon, akaratlanul is osztálya bűneit leplezi le, s osztálya, hanyatló osztálya bűneitől akar megszabadulni. E bűnvallomásban éppúgy benne van önmaga hibáinak személyes elítélése, mint a társadalmi okoknál fogva kátyuba, zavarba került ember utkeresése, kiút iránti vágya.

Ennek a bűntudatnak talán legszebb költői megnyilatkozása a Bocsásd meg uristen /36.XXXIII./ kezdetű éneke.

2./ A bűnök bevallásával párhuzamosan jelenik meg istenes énekeiben a veszedelem tudata. Több versében is megrázó hangon ad kifejezést az 1585-87 körül rácsúduló bajok miatti kétségbeesésének. Az szentháromságnak első személye /8/ kezdetűben ezt írja:

Reménten mindeneknél életem,
Látván vesztet, örül sok ellenségem,
Csóvályván fejeket tréfálnak engem,
Barátim is mind idegenek tőlem.

Sokat ir ellenségeivel szembeni tehetetlenségéről, amelyből csak isten segítsége által lát kiutat:

Látod engem sok háboru mint elburított,
Veszedelem mindenfelől körül befogott,
Nagy hatalma csak tereád immár szorított,
Emberi segítségtől, mindentől megfosztott.

- így könyörög Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása /37/ kezdetű énekében. A kegyetlen, hatalmas ellenségekkel való szembenállás és az isten segítő karjában való bizakodás szükségképpen el kellett, hogy vezesse Balassit a reformáció egyik legnépszerűbb műfajához: a zsoltárhoz. A zsoltároknak éppen ez a mondanivalója. Míg azonban Sztárai egy közösség, a nép nevében beszélt, a nép ellenségeivel szemben kérte a "szegények istenét"-nek a támogatását, addig Balassinál a zsoltár az ő legszemélyesebb ügyének a kifejező eszköze lesz. Ekkor költi át az 54. zsoltárt /38./, melyben az elesettség és a segítségkérés mozzanata mellett nagy erővel jut kifejezésre a zsoltárok bosszút sürgető követelése;

Ellenséginnek az kölcsönt te bővön megadod;
Igazaigoddal az álnok sziveket is megrontod.

Határozottan bosszuvágyról van itt szó, mert nem is elégszik meg azsal, hogy isten elpusztítsa ellenségeit, azt kívánja, hogy "veszteket"... két szemével lássa. Ebben a valláshoz menekülő korszakban sem válik Balassi erőtlenné, hogy ezeket a verseket megírta, mind annak a jele, hogy a harcot nem adta fel.

A büntudat és a veszedelem tudata szorosan összefügg. Részben azt vallja be, hogy azért leselkedik rá annyi veszedelem, mert bűnös, de részben azt érezteti, hogy azért válik bűnössé, mert ilyen rendezetlen, mert ilyen reménytelen az élete. Ha a büntudatról azt mondhatjuk, hogy ez a szubjektív oldala önkritikájának, a veszedelem, a hányattatás, a zűrzavar tudata viszont objektív oldala kritikájának, hiszen ezzel arra mutat rá, ami tudatától, véleményétől függetlenül áll fenn, ami zavarólag, átkosan hasít bele életébe, tervébe.

3./ Gyakori motivumként jelenik meg istenes énekeiben

az a gondolat, hogy istennek nincs haszna abból, ha ő elkárhozik. Isten köteles kimenteni őt veszedelméből, hiszen fia megadásával, Krisztus áldozatával frigy létesült isten és ember között, mindkét felet kötelező szerződés. De ezen túlmenően Balassi igyekszik racionálisan is megmagyarázni istennek, hogy önma- ga ellen cselekszik, ha nem segíti őt:

Kiből uram néked de mi hasznod lenne,
Ha az kétség miatt ő pokolra menne?

- kérdezi a Segélj meg engemet /40./ kezdetű könyörgésében -
"Avval ugyan nem öregbül hatalmod" - figyelmezteti egy másikban /8/. Ezzel szemben az isten jól jár, ha támogatni fogja őt. Egészen oktató hangon igyekszik megmagyarázni istennek, hogy ez mennyire kifizetődő:

De ha megmentesz, ez jók következnek:
Egyik ez, hogy mind holtomig dicsérlek,
Másik meg az, hogy azok is megtérnek,
Kik segedelméről kétségeskednek.

- írja a szentháromságról szóló versében /8./.

Különös vallásosság ez, és lényegét nagyon is világi elemek alkotják. Az istennel való jó kapcsolat itt alku, meg- egyezés tárgya. Ugyanaz a polgári szerződés-szemlélet jelenik itt meg, amelyet Sztárai zsoltáraiban is megfigyelhettünk már csirájában. Ez az istennel szemben követelőző, világias hang nem a megtört bűnös szemlélete már, hanem az istennel magát szinte egyenrangunak tekintő öntudatos emberé.

Ezen a ponton világosan feltárulnak Balassi életének ellentmondásai. Megtagadja feudális természetű bűneit és szeret- ne megszabadulni a veszedelmektől. Ezek a veszedelmek azonban éppen az őt feudális pozíciójában megingató csapások. Balassi tehát azért követelődzik, alkudozik istennel polgári érvekkel, hogy az visszajuttassa őt vagyonába, birtokaiba, főuri életébe, hiszen csak ez jelentené a "veszedelem" eltávolítását. A régi vi- lágához, régi rendhez való ragaszkodás és az új polgári világ- szemlélet átvétele keveredik itten. Az alázatos, az isten előtt

fejet hajtó megtört bűnös és az értékének még az isten előtt is tudatában lévő humanista, renaissance-ember összeütközését tükrözik ezek az istenes versek.

Ebből következik, hogy ezek nem érett, lehiggadt műalkotások, hanem csapongó, izgatott menetű és belső ellentétektől feszülő költemények. A végvári tavasz napsütéses képei után ezek a versek olyanok, mint a háborgó tenger folyton egymásnak csapongó hullámai.

Ifjúkori költészetének formai, verstani kérdései.

Az 1580-as évek derekán írt istenes énekekkel lezárul Balassi költészetének első nagy korszaka. Vizsgáljuk meg, hogy költészetének tartalmi elemeinek és a művészi ábrázolásmódnak a páratlanul gazdag és változatos fejlődése mellett mennyire jutott előre a szorosabban vett formai, műfaji, verstani kérdésekben.

Verselése már költészetének első korszakában is változatos. Az u. n. Balassi-versszak ekkor még nem alakult ki teljesen, csak előzetes változata van meg: a három 19 szótagos sorból alakult strofa, amelyben csak végrimék vannak, közbeeső rímek nélkül. Ez a versszak persze nem Balassi találmánya: látunk ilyen kezdeményt Sztárainál és megvan az Eurialus és Lucrécia széphistóriájában is. Rimelése azonban sokat fejlődött: A "Siralmas nékem" kezdetű versének remek rimelése nagy fejlődés eredménye.

Verselése változatosságát az idézi elő, hogy verseit a legkülönbözőbb dallamokra írja. Bár később is megmarad a dallam szerepe, Balassi fejleszti ki elsőnek a magyar irodalomban azt a verset, mely már szövegverse, melyet nem kell feltétlenül dallammal adni elő, hogy szépnek lássuk azt, amelynek szépsége, dallamossága és zenéje is benne van magában a szövegben. Ilyen verse volt már a Siralmas nékem vagy a Borivóknak való. Ezeknek szöveg szépsége önmagában megáll, nincs szükségük dallamkiegészítésre, hogy költészetüket teljes értékűvé tegye. Fordítva van önála mint Tinódi esetében: Tinódinál a dallam azért kellett, hogy költőivé tegye a száraz históriás elbeszélést,

Balassinál a dallam egyre inkább a szöveg zenéjét, ritmikáját, rimelését, zeneiségét fejleszti s feleslegessé is válik a költői alkotás szempontjából.

Balassi dallamainak jórésze magyar; találunk köztük néhány olaszt és németet is és igen fontos a szomszédos népek dallamainak feltünése. A végvárakban az adatok szerint a legtar-
kább nemzetiségű összetételű közösség gyűlt össze. A török hódító elleni közös harc eszméje összehozta a dunai népeket. Balassi sokat tanult nem magyar katonatársaitól. Énekei között vannak szlovák, ukrán, román, horvát, szlovén és lengyel dallamra írottak. Mindehhez balassinál jelentős török hatás is járul: a latin, olasz és a környező népek nyelvén kívül jól tudott törökül is, ismerte a török költészetet és fordított is abból. Ez a sokféle hatás is elősegítette a magyar verstechnika nagy gazdagodását.

A megelőző magyar költők műveiben tulnyomórészt egyhangu, nehézkes, négyesrimű versszakok uralkodnak. Ennek főoka, hogy az elbeszélő műfajok formája még nem vált el a líraiaktól. Nem mintha e téren Szkhárosinál és Sztárainál, valamint némelyik vitézi énekben nem találtunk volna kezdeményre. A feudalizmus, és annak ideológiai-formai összefoglalója, az egyház ellen vívott harc eredményei azonban csak akkor jelentkeznek az érzellem fölszabadítása terén. Balassi az érzelmi élet felszabadítását hozta meg az egyház, és pedig bármiféle egyház cenzurája alól, s ennek megfelelően ő képezhette ki a legelső lírai versformát. S ebben segítségére voltak különféle népi dallamok is.

Minden nagy költő új problémákat, új élményeket dolgoz ki s kifejezésükre új formát is teremt. Balassi is áttöri a régi formai készletet a humanizmus, az elvilágiasodás, saját élményi gazdagsága által és a környező népek dallamainak s formáinak átvételével, újraötvöztetésével. De csak a következő korszakában alakítja ki az ő sajátos, róla elnevezett versformáját.

Van azonban már első korszakában is önálló formai újítása: az u. n. záradék. Az előző magyar költészet hagyományából vett át két formai mozzanatot: az u. n. akrosztihont és zá-
T.026.52-Rsz.20.003.9.

radékot. Az akrosztihont fiatalok verseiben gyakran használja, később azonban elhagyja, mint olyan technikai fogist, amely zavarja a költői ihletet. A záradékot, a záróstrófiát, amelyre Tinódinál, Bornemiszinál találunk példákat, megtartja, sőt továbbfejleszti: önmagáról és a vers keletkezési körülményeiről valóságos kis zsánerképet fest. Így pl. a "Széjjel tündökleni" vagy a "Kiben örül, hogy megszabadult a szerelemtől" című versekben.

Balassi költői fejlődésének első korszakát már nemcsak a készülődés, hanem a jelentékeny teljesítmények is jellemzik. Ezek alapja a fokozatosan növekvő élményi gazdagság és a fejlődő formai biztonság, pontosság. Élményi-formai tekintetben még intenzívebbé, mélyrehatóbbá lesz költészete pályája másik felében; a formákat pedig a fegyelmeződő költői öntudat és letisztulás teszi tökéletessé.

A Julia-ciklus /1589-90./

A Julia-versek a magyar költészet első versciklusa, amilyenre eddig csak a világirodalomban voltak példák /Dante, Petrarca/. A ciklus annyit jelent, hogy a költő az egyes lírai verseket történeti, azaz elbeszélő keretbe szedi, abból a célból, hogy szerelmi történetet kerekítsen ki, egy érzelm fejlődését körvonalazza.

Balassi egykori nagy szerelmének, a most megözvegyült Losonczy Annának kezére pályázik ezzel a versciklussal. A nő jóval idősebb, mint ő és az a szerelem, mely egykor, az Anna-versek tanúsága szerint, lobogott közöttük, most már nem olyan közvetlen élményi tartalmú. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a Julia versek mögött nem volna élményi alap. Sőt inkább arról van szó, hogy míg azelőtt a nő, a szerelem, közvetlen érzése volt a domináló ebben a viszonyban, most a hódítás élet-halál kérdésévé lesz, mert Balassi mindent erre tesz föl, egész boldogságát, élete zaklató problémáinak megoldását várja ettől a hódítástól. Mint Csokonai 200 évvel később, úgy Balassi is a szerelem útján keres kiutat abból a zűrzavarból, elesettségből, melybe a társadalom taszította őt. Egy kisebb lángú közvetlen szerelmi érzést tehát egy olyan világ, olyan mohóság és olyan re-

1026.52-Rsz.20.003.9.

ménykedés, oly kétségbeesett izgalom szit fel állandó intenzív izzásává, amilyent ritkán találunk a világirodalomban is, és amelynek élményi ereje tagadhatatlan.

Az érzelem erejét természetesen az is növeli, hogy ugyanannak az Annának írja, akit jó 10 évvel ezelőtt forrón szeretett. A viszony emléke nem fakult el s néha az emlék izgató megjelenése is felszítja érzelmét. Jellemző, hogy Julia emléke, azaz Annával volt viszonyának tüze végigforrósitja költészetét, a Julia cikluson túl is, akkor is, amikor már egyáltalán nem számíthatott Anna kezére. Az erről az érzelemeről szóló verseket kellett tehát egy szerelmi történet keretébe illeszteni.

Ez a történet részben valódi, részben képzelt. Éppen ezért volt szüksége a költőnek arra, hogy külföldi irodalmi minták felhasználásával építse fel a ciklust: hiszen formájára vonatkozólag nem állhatott előtte hazai példa. Igaz, hogy saját Anna-versei is bizonyos fókig ciklusba rendeződtek, de ez nem annyira szerkesztői ügyességén, mint inkább érzelmei hullámsán fordult meg. Az Anna-versekben is meglévő ciklus-tendencia azonban megtette azt a hatást, hogy Balassi számára a Julia-ciklus már formailag, szerkezetileg sem valami kezdetleges, bizonytalanul épített alkotássá lett, hanem igazi ciklussá.

Ahhoz, hogy jórészt képzelt szerelmi történetét bonnyoltsa, nagy mértékben vesz igénybe humanista költői sablonokat. Számos olyan motívum merül föl, amelyeket már korai verseiben alkalmazott, s amelyeket fokozatosan kiszorított költészetéből. Mostani feltűnésük azonban egyáltalán nem jelent visszaesést költészetében: fejlődésének magasabb fokán bánni tud ezekkel a motívumokkal, alá tudja rendelni azokat a maga mondánivalójának; kevés kitéréssel verseinek nyersanyagát vagy alárendelt művészi eszközeit jelentik csupán, nem pedig lényegét, vagy formáját. Ilyen a humanista szerelmi költészetből vett sablon Cupido szerepeltetése, Julia vadászata, Julia és Cupido összeveszése, Juliának a hét fő csillaghoz való hasonlítása. Böven merít irodalmi forrásokból, főként Angerianus humanista költőből, de felhasználja Petrarcát, valamint más német, török költőket is. A költő élménye azonban átjárja és megeleveníti, átgyurja ezeket a "költői leleményeket".

A ciklus elején születik meg a versek méltó formája: az ismert Balassi-strófa. A nagy költői lendület létrehozza a megfelelő nagy költői formát is. A Julia-ciklus legtöbb darabja már ebben a formában készült.

Nézzük meg most a ciklus tartalmi felépítését. Van ebben tervszerűség. Hangsúlyozza ezt azzal is, hogy az egyes versek elé prózai bevezetéseket, u. n. argumentumokat /tárgymegjelöléseket/ tesz. Ezek harmadik személyben szólnak ugyan, de mégis valószínűleg magától Balassitól származnak.

A ciklus tartalmi felépítése a következő: Mikor felesége hűtlenségét észrevette, eszébe jutott régi szeretője, akit ok nélkül elhagyott /Méznél édesb szép szók 39. XXXIV./; a szinte hamuvá vált régi tűz ismét felgerjedni kezd /Régi szerelmem nagy tüze 42. XXXV./. Venus ekkor hozzá küldi követségbe Cupidot és egy igen szép "kegyest" ígér neki, ha feleségétől elválik. /Ez a ciklus harmadik verse, amely azonban elveszett, csak az argumentum és a kezdősor van meg belőle/. Miután elvált feleségétől Cupido Juliát mutatja neki, mint a Venus által ígért "kegyest". /Ez világgal bíró 44. XXXVII./. Egy kapuköznben pillantja őt meg a költő /Egy kegyes képében 45. XXXVIII./ s akkor békölve-rajongva köszönti őt /Ez világ sem kell már nekem. 46. XXXIX./, a nő azonban csak elmosolyodik.

Innentől kezdve nincs már ilyen pontos eseménysorozat az egyes verseken keresztül. Az elérhetetlen Juliát bemutatja előtt két versben /Széllél, hogy vadásza 49. XLI. és Fáradtsága után 50. XLII./, amint erdőben jár antik istennőhöz hasonlóan: egy tündér Dianával, Cupido pedig Venusszal téveszti össze. Ez a mitológikus keret jól érzékelteti azt az elérhetetlen távolságot, amely Juliát a költőtől elválasztja. Az istennőként megjelenő Julia büszke, saját szépségének erejét tudatosan megvalló szavai /pl. "En szerelmem ellen ez világon sincsen semmi orvosság és hasznos ir"/ és a bolyongó, bujdosó, nyugalmát nem lelő költő szerelmi gyöttrődése között így rendkívül erős feszültség jön létre. A mérhetetlen távolságnak és a költő szenvedélyes lángolásának ez az ellentéte teszi olyan feszültté azoknak a verseknek a sorozatát, melyekben a költő most különböző keretben és különböző témákra keresztül lángolásának kifejezést ad.

Szertelenül csapongó, szinte egymást kergető gondolatokon és képeken keresztül fejezi ki rajongását, kegyelmet remélve az Istenasszonytól /Engemet régólta 48. XL./; vagy a fülemulének mondja el panaszát /Te szép fülemüle 51. XLIII./; hazájától távol a bujdosásból küld üzenetet Juliának a darvakkal /Mindennap jó reggel 52. XLIV./; barátjával beszélget szerelméről /Kérde egy barátom 53. XLV./, vagy megírja Juliánál szerelme örök és maradandó voltát /Idővel paloták 55. XLVII./, stb. Mindezekben a versekben újra és újra más és más összefüggésben hangzik fel a szerelmes távolléte és hajthatatlansága feletti panasz; a költő lángoló szerelme és képzelete újra meg újra maga elé idézi a kedves alakját.

Juliától azonban nem kap választ, nem kap biztató szót egyik üzenetére vagy levelére sem, ezért Cupidot kezdi vádolni, amiért becsapta őt /Édest keserűvel 60. LI./, majd azt kéri tőle, hogy legalább szabadulna meg ettől a haszontalan és csak gyötrelmet okozó szerelemtől /Mi dolog uristen 63. LV./. Cupido azonban továbbra is biztatja őt, türelemre inti. Majd uton járva egy sűrű erdőben a visszhangtól kap bátorító választ /Ó magas kősziklák 62. LIV./. Tudja azonban, hogy mindez már csak illúzió, szerelme nem törődik vele, de tudja azt is, hogy ettől a szerelemtől nem szabadulhat soha. Megindultan könyörög nozzá, már nem is bízva a sikerben /Kegyes vidám szemű 64. LVI.: In édes szerelmem 65. LVII./. Végül bujdosásnak indul és bujdosásból küldi utolsó versét azt üzenve, hogy örökké élni fog benne ez a szerelem, de több verset róla már nem ír /Ó nagy kerek kék ég 66. LVIII./. Ezzel fejeződik be a ciklus.

Látjuk tehát, hogy végig vonul ezeken a verseken valami epikus keret, különösen a ciklus elején és a végén. A közbeeső versek a költő szerelmének a távol lévő kedves iránti vágyódásának új meg új formában, keretben való kifejezései. Vizsgáljuk most meg először, hogy hogyan tud Balassi egy jelenetet, Juliával való találkozását megörökíteni.

Az Egy kegyes képében kezdetű versben találkozunk a gyászruhás Juliával egy "kapu köziben", de az első hirtelen találkozás még elszorítja torkát és nem engedi szóhoz: "Ert noha szereti, de azért rettegi, csak szólni neki sem mér". Ez a

visszafojtott érzelem tör elő azután a következő versben /Ez világ sem kell már nékem/ feloldva a feszültséget, amit az előző versben érzékeltetett a hallgatással. A ciklusnak ez egyik legszebb, legnépszerűbb verse, amely fölé ezt az argumentumot írta: "Hogy Juliára találja így köszöne néki".

Az adott keretben a költő meg tudja találni a legmegfelelőbb hangot és kifejezési módot az eléje kerülő Julia köszöntéséhez. Az eddig visszatartott érzelem most egy kirobbanó megszólításban: "Ez világ sem kell már nékem, nálad nélkül szép szerelmem" és a rajongó, magasztaló dicséret halmozásában "Én drágalátos palotám" stb, majd "Én szívem, lelkem, szerelmem" - tör elő.

A vers különös szépségét teszi az a mértéktartás, az a fegyelem, melyet már a Borivóknak való c. versében megcsodálhattunk. Nem rohan rá a költő szerelmével és vágyaival a nőre, hanem halmozódó megszólításai mellé csak azt az egyszerű, de mindennél többet mondó állítmányt teszi, hogy: "élj sokáig, szép Juliám!" és "élj, élj életem reménye!" Tehát nemcsak tulajradó szív nyilatkozik meg a versben, hanem fegyelem is.

Csak az utolsóelőtti versszakban említi meg, mintegy felsóhajtvá, szerelmi vágyát: "Csak tégedet óhajt lelkem". A lelkendező üdvözlésre csattanósan jön meg a befejezés: Julia mindezen csak elmosolyodott. Csattanós, de nem bántó befejezés ez: a költő nem szerelmi vágyaival ostromolta a nőt, így tehát kedves is a befejezés. Ha szerelmi könyörgéssel halmozta volna el, akkor bántó, embertelen lett volna a nő elmosolyodása. Mindez teljesen igazolja azt a megállapítást, hogy a költő önfegyelmé, belső formái iránti érzéke tökéletes.

Nem kevésbé mesteriek azok a versek, melyekben nincs ilyen közvetlen személyes élmény, hanem a költő idézi fel emlékébe a távollévő kedves alakját. Ilyen a Julia két szemem /58. L./ kezdetű vers, amely a Marullus epigrammáknak abból a gondolatából indul ki, hogy a szerelmes nő és a szerelme tulajdonképpen egy és ugyanaz. Balassi azonban már a vers elején apró jelenetekké bővíti a személyes érzelmével mélyíti el ezt a párhuzamot:

Julia a lelkem, mikor szól nekem, szerelem beszél velem,
Julia ha rám néz, azonnal eszem vész, mert szerelem néz engem,
Julia hol alszik, még az is úgy tetszik, hogy ott nyugszik
szerelem.

Azután egyre mozgalmasabbá teszi Julia jelenetét:

Vagy áll, ül, nevet, sir, örül, levelet ír, szerelem is azt teszi,
Vagy mulat, énekel, vagy sétál alá s fel, szerelem azt miveli,
Mert mint jó barátját Vénus-asszony fiát kezen fogva viseli.

A sok ige /melyek elosztásában ügyel az ellentétekre: áll-ül, nevet-sir, éppugy, mint a vers elején: vig kedvem-keservem, örömgöyötrelmem/ még elevebbé teszi Julia kis jeleneteit, de még nem mélyíti el érzelmi hatásukat. A vers következő részében ez is megtörténik.

A "testszin ruhájában" megpillantott s Vénusnak gondolt Julia táncolni kezd. A költő képzelete egy reális táncjelenetet idéz fel és forrósitja át azt érzéki hatással:

Duna lefoltában rugaszkodott sajka mely sebességgel megyen,
Táncát ő úgy járja, merőn áll dereka mintha csuszna sik jegen,
Valahova lépik, sok szemek kísérik csudálván jár mely szépen.

Midőn néha körül vagy mellettem kerül, szoknyája elterjedvén,
Szerelmével belül veszen akkor körül, engemet felgerjesztvén,
Udvári jó módját látván érzem kénjét, keservesen rá nézvén.

A költő tehát egyre jobban halad a konkrétabb, az egészen élő, reális ábrázoláshoz, úgy hogy ez a táncjelenet már páratlan erővel tudja éreztetni a táncoló nőnek a férfire tett érzéki hatását. A versnek ezen a pontján tör elő azután a költő panaszsa kielégítetlen vágyáról és szerelméről. Julia élénk varázsolt alakja után ez a vágy valóban rendkívüli erejűvé válik.

Ennek a szerelmi gyötrődésnek, szerelme erejének és örök voltának a kifejezésében Balassi a legkülönbözőbb formában tud kifejezést adni. Nem mindegyik Julia-vers olyan közvetlen érzéki hatású, szinte lángoló, mint a Julia két szemem. Egészen más hangulattal, valami tűnődő resignációval fejezi ki ugyanezt az érzést pl. az Idővel paloták /55.XLVII./ kezdetűben. Az, aki

mechanikusan állítja össze Balassi humanista kölcsönzéseit, nem tud mit kezdeni ezzel a verssel: hiszen első három versszaka csupa humanista közhely. Nem mechanikusan tekintve ezeket az átvételeket, hanem a vers szerkezetét és mondanivalóját figyelve, kiderül Balassinak teljes fölénye az idegenből kölcsönzött nyersanyag fölött.

Most nem érzelméről ír, tehát nem a szokott izgalommal, feszültséggel, indulattal. Célja az, hogy érzelme "örök és maradandó" voltát határozza meg: a vers tehát reflexív indítást, nem a kedély érzelmi hullámvásán alapul. Éppen ezért kezdi oly rezignált, tényeket megállapító hangon. E ténymegállapító versszakok sokat vesznek át Angerianustól s másoktól, de a lassan emelkedő hangnemet, mely magukban a ténycsoportosításokban vehető észre /előbb anyagi s természeti javak, azután emberi, végül a világmindenségre vonatkozó javak pusztulásáról ír/, valamint a sorvégek pontos állítmányait Balassinak köszönhetjük. S mindennekfölött annak a kettős tendenciának finom kidomborítását, melyet már az argumentumban ígér: szerelme végtelenségének és változhatatlanságának megállapítását. Nemcsak arról van szó, hogy minden elpusztul, hanem arról is, hogy "egy helyiben más támad", a világ változik, hogy "istentül mindenben adatott idővel változás s bizonyos vég". A pusztulás és változás kétféle jelentését megvilágító tény-csoportokra, melyek oly mérhetetlenül nagyobbak, mint egy kis egyén szerelmi históriája, zuhan le ezt a kétféle jelentést összegező záró versszak:

Végzetetlen voltát, semmi változását szerelmemnek hogy látnám
Kiben Juliátul, mint Lázár ujjátul könnyebbségemet várnám,
Ezeket úgy irám és az többi után Juliának ajánlám.

Itt sem csap fel hangja, csak a Lázárra tett bibliai utalás sejteti gyötrődését. A vers az elmulás és változás szémszögből határozza meg a költő érzelmét, mely elmulhatatlan és változhatatlan. Ennek a nagy ellentétnek sok idegen átvétellel való egyéni kidolgozása, két- és jelentésének pontos ábrázolása és a szemlélődő hangnem következetes végigvitele, mely valami csodálkozó tünődés hangulatát árasztja a versből. Balassi nagy tehetségére vall.

Julia kezének megszerzése - mint fentebb már tárgyal-

tuk - Balassi számára élet-halál kérdés volt. Ebben a szerelemben nemcsak a nő elnyerése, vágyainak kielégítése, hanem a meghajszolt, a társadalom által tönkretett ember szabadulási vágya is kifejeződik. A boldogságot, a nyugodt életet reméli ettől a szerelemtől Balassi és ezért a Julia versek az érzelmek rendkívüli gazdagságával, sokrétűségével tűnnek ki. Különösen a ciklus egyik legszebb darabja a Mindennap jó reggel kezdetű vers tükrözi ezt nagy meggyőző erővel. A vers argumentuma: "Darvaknak szól". A magyar nép kedves állatával üzen a költő szerelmesének. A madárüzenet a népköltészet egyik kedvelt motivuma: Balassi ezt a népi elemet, és a daru szerepeltetése folytán félreérthetetlenül magyar népi elemet, használja fel szerelmének kifejezésére.

A darvakat hazájától távol "sok háboruimban, bujdosó voltomban" látta meg repülni a költő "arra az ország felé", ahol szerelmese lakik. A kedves távolléte itt tehát a haza távollétét is jelenti. A kedves iránti vágy a bujdosónak otthon iránti vágyát is kifejezi, hiszen Julia országa egyben a költő hazája. A versből előtörő bánatot, amit a kedves és a szülőföld távollétének tudata felidéz, a bujdosó költőben fokozottan elmélyíti az az ellentét, amit az égen repülő madarak és a földhöz tapadt bujdosó helyzete között éreztet. A daru szabadon repülhet, ő nem:

Szárnyad vagyon, repülsz,
Szintén ott szállsz le, ülsz,
Földében hol akarod;
Te szomjuságotat,
Szép forrásból csorgott
Tiszta vizéből oltod;
Örömem környékét,
Az ő lakóhelyét:
Paradicsomot látod.

A madár oda mehet, ahová akar, abból a forrásból ihat, amelyből akar és láthatja bármikor a "paradicsomot", vágyainak elérhetetlen színhelyét, "az ő lakóhelyét". Több ez, mint a szerelmes iránti vágyódás, itt egyuttal a szabadság iránti vágyról is szó van. Azt szeretné a költő, ha neki is szárnya lenne, ha nem vernék állandóan a földhöz ellenségei. És éppen ezt a szabadságot

reméli Julia kezétől, Julia neki is szárnyakat adna, mint a levegőt hasító mauárnak: ez a vers és egyuttal az egész ciklus alapvető mondanivalója.

A ciklus vége felé a költő egyre reménytelenebb lesz, ugyanakkor azonban egyre esengőbb. Lelkiállapota éppenséggel nem lett nyugodtabb, a kielégítetlenség, a vágy izgalma még sürgetőbbé teszi kéréseit. Az a három vers, mely a ciklus végén áll, nemhogy ejtené hangját, tompítaná a költő érzelmi izgatottságát, inkább még emeli azt, még hevesebbé teszi könyörgését. Ez alapvetően megkülönbözteti Balassi ciklusát a nyugateurópai dalgyjűteményektől: melyek szerzői a ciklus végére rendszerint elpihentetik érzelmi hullámaikat, míg a végvári magyar vitéz vére tovább lobog.

Megvan ez a feszűlttség, mint megoldhatatlan, elvégezhetetlen szerelmi vágy, a ciklus záró-versében, az Ó nagy kerek kék ég kezdetűben. Balassi egyik legremekebb alkotása, méltó lezárása a magyar irodalom első szerelmi versciklusának. Tárgya: a költő bujdosik, hegyeken-völgyeken, havasokon, esőben, hóban jár, de bármerre jár és bármit csinál, elméjében "mind ott forog Julia szép képe" s bárhova néz, "ugy tetszik szemének, hogy mind előtte mozog". A humanista bujdosás-motivum már az első szakaszban hatalmas távlatot kap.

A kék ég alatt megujuló föld tájai és a szőrnyeket hordozó tenger öblei, az egész világ áll ott magányának, bujdosásának háttérében. Ez a bujdosás nem mulasztja el gyötrelmét, sőt: bevallja, hogy öröme is abban telik, hogy Juliára gondol. A szív, az érzelem átforrósítja a nőre gondoló költőt. Pedig kívül hideg van:

Hideg levén kívől, égvén penig belől Julia szerelmétűl,
Jó hamar lovakért járván Erdély földjét nem nagy fáradság
nélkül,

Ezt öszve rendelém, többé nem említvén Juliát immár versűl.

A külső hideg - valóságos: a költő bujdosása is valóság, nem fikció, nem költői lelemény. Ez csak növeli hitelét ennek a befelé forrósító, csillapíthatatlanul izgató érzelmenek, amit a vers kifejez. Valóban: semmi sem csűlt el a költő lelkében, a szerelem nem fejeződött be, az érzelem tovább

lobog a lélekben. A ciklus vége tehát nem jelenti egyben a Julia iránti vágyakozás végét is. Ez továbbél költészetében, a ciklus után is. A költő, a végvári vitéz, szinte türelmetlenül szakítja el az epedő, könyörgő versek fonalát, amugy huszárosan félbeszakítja az éppenséggel nem hanyatló érzelmi történetet. Azt is sejteti ez a hirtelen befejezés, hogy később még - ha más nő alakján keresztül is - össze fogja varrni a most szét-szakított verssort.

A költői tehetségének, művészi alkotóerejének teljében lévő költő szerelmi érzését mint láttuk az tette különösen intenzívvé, egész lényét áthatóvá, hogy Juliában látta a jobb élet, az otthon, a szabadság lehetőségét. Ez a gazdag érzelmi, gondolati tartalom kölcsönöz egyedülálló jelleget a Julia ciklusnak, a világirodalomban is. Van azonban egy másik egyedülálló és jellegzetesen magyar sajátága a ciklusnak: az egész szerelmi történet háttére. Balassi vágyának háttérében egy olyan lélek, olyan érzékenység táplálja, színezi, erősíti költészetét, amilyen még nem volt a világirodalomban: egy a végekhez szokott, a szabad sík mezőn csatázó, harcoskedvű, a természettel együttélő, rakoncátlan lovashadnagy lelke, érzékenysége. A természet, mellyel együttél, mely öneki életfeltétel és szabadság, nem pedig csak hasonlat, mint egyes vértelen késő-humanista költőknél, ez a természet az Érsekújváron szolgáló, 1588 jó részét itt töltő lovastiszt természeti élménye. Ez a természet, a végvári vitéz természetszeretete pedig szinte minden versében jelen van. Ez a távollevő nő után vágyakozó, vágyait emlékeivel s az élet-probléma megoldásának reményével szító végvári harcos verseiben is a katonaeletnek és színhelyének, a szabad természetnek képeit használja érzelmeinek kifejezésére, hasonlataiban, könyörgéseiben egyaránt. Így pl. az a konvencionális nyíl-hasonlat, amely szinte minden humanista költőnél megtalálható Cupido-val, a szerelemmel, a szeretett nő szemével kapcsolatban, Balassinál határozottan a harcos "munkaeszközüvé" válik, egy reális íjjá és nyíllá. A nő szemöldökében "horgas kézijja" tűnik föl /Ez világgal bíró/, egy másik alkalommal egy konkrét nyílazás képe jelenik meg szerelmese nézésében:

Esmét felvetette szemöldök íjjébe szép szemének idegét,

Kiből tüzes nyilat szívemre ő bocsát, lövén mint feltett jegyét.
T.026.52-Rsz.20.003.9.

/Sz széles világon/. Vagy amikor Cupido elejti ijját, nyilat, puzdráját, Julia fölveszi azt, de úgy, ahogy a valóságban szokás:

Nyilat puzdrába, zsinórt ijjába egyengeté, veté,
S ottan felköté ...

majd "felvonja" s "céllül tett jel"-ként lövi az ő szívét. /Áldott Julia kiballagtába/. Egy másik versében /Édest keserűvel elegyítő gyermek/ Cupido "tüzes laptái"-t emlegeti, "kikkel távul gyújt" a várostromok gránátjai ezek. Mily remekül alakítja át a humanista költők szokványos költői képét, a "szerelem rabját", a "szerelem foglyát" egy olyan rabsággá, olyan tömlőc-életté, mellyel szuggesztíven állithatja szembe a sík mezőknek, a kerteknek, a madaraknak szabadságát. Csak a legszebb példát említsük:

Ez kegyesnek legyen mind fejem s mind lelkem maga kótyavetyéje,
Szép szeme láttára hadd csörögjek vasban, legyek kinszenvedője.

/Szerelem s Julia/. A kótyavetye: a portyázás utáni vásár. Ilyen a Hét fő csillag-ban a törrel győzelmes és rabját kötöző Julia képe is. A vitézi élet élményének és a szerelemnek talán legragyogóbb összefonódását az Engemet régolta kezdetű énekben találjuk, a magyar irodalom egyik legszebb hasonlatában:

"Fénylik sok kövektől mint a verőfénytől erős vér tiszta jégén,
Lebegnek szemei mint a menny csillagi télben éjjel szép égen,
Kivel rabjává tett, szabadságból kivett engemet immár régen."

A verőfény s az éjszaka, a fehér jég és a sötétvörös vér ellentétében, a tiszta jég és a téli ég egységében: a téli vitézi portyák tömören s ragyogóan megvillantott környezetében tanúk föl annak a nőnek a képe, aki lángot, forróságot gerjeszt a költő lelkében.

A vitézi élet színhelyének, a szabad természetnek képei valósággal elárasztják a Julia-ciklus verseit. Jellemző, hogy még az olyan versekbe is beleviszi a maga természetérzését, amelyek különben teljesen humanista frázisok átvételén alapulnak. Egyik verse így kezdődik: "Ha ki akar látni két ele-

ven kutat, kik 3 forrásoktól szüntelen kifolynak, Nézze két szememet, kik mindenkor sírnak". Az utolsó versszak azonban elárulja, milyen reális, természetes körülmény juttatta eszébe ezt a metaforát: "nives forrás felett serkenvén álombul, Fordítottam magyarul vidám Juliáról." Csupa szebbnél szebb természeti kép adja meg a Te szép fulemile zöld ágak közibe kezdetű versének ritmusát s hasonlatai nagy részét is a természet szolgáltatja. A "teljes hold" úgy "fénylik mint tiszta ezüst", az ő "szíve vidámsága úgy mulik, amint elenyészik felhoben nap világa" /Hét fő csillag vagyok/. A virág pompája és hervadása, a fa gyümölcs-termő ereje, a szél fújása nem egy versében színezi képeivel a költő érzelmi kifejezését. Pompásan fejezi ki az erdő csöndjében hangra fűlő ember lelkiállapotát, s környezetét a megbéklyózott lábú lóval:

Ki felele nekem? Távol az erdőben lőn ugyan valami szó,
Talám egyik tündér jár itt valamiért vagy valami nyulászó;
Ha ló nem nyerített, ki itt csörogetett, ha lábain volt békő?
Ekhó: Ekhó.

/Ó magas kősziklák/.

A Julia-versekben Balassi költői tehetsége és egyénisége teljesen kitontakozott.

Nincs még egy olyan esztendő, melyben ennyi verset irt volna. Az Engemet régolta kezdetű versében meg is mondja, hogy "forr gerjed elmémre mint hangya fészkére sok új vers mint sok hangya", ami egyúttal a költő ihletett állapotának első költői vallomása irodalmunkban.

A nagy feladat, amelybe minden erejét belevitte, hatalmasan előrelendítette költői fejlődését. Nagy volt a téma, amelyet megirt; ő kiaknázza ennek a témának változatos költői lehetőségeit és élményi megnyilvánulásait s külsőleg is a legnagyobb műgonddal dolgozott. Így hozta létre a magyar irodalom első nagyszabású költői vers-sorozatát.

A Julia elleni szerelmi ostromnak van még néhány kisebb jelentőségű költői emléke. Balassi olaszból lefordított egy u. n. pásztordrámát, Castelletti "Amarilli"-ját, Credulus és Julia címen. Ennek a darabnak egyik monológja ihlette a Ju-

lia-ciklus záróversét. A *Credulus* nyomtatásban is megjelent.

A bujdosás éve. /1589./

A Julia-ciklus utolsó versét 1589 elején írta a költő, de az élmény nem szűnt meg. Julia vissza-vissza tér ezután is verseiben. 1589 nyarán a De mit gyötresz engem /73.LXXIII./ kezdetű versében még mindig arról panaszkodik, hogy gyötri őt az emlék és egy pillanatra bosszuállásra gondol, hogy azután szegyenkezve elhessegesse magától ezt a gondolatot. Hazájától bucsuzó verseiben szintén megjelenik a célzás "szerelmes ellenségére" /Ő én édes hazám/, akinek "hálátlansága" kónyszeríti őt bujdosásra /Pusztában zsidókot/. Ott lebeg Julia emléke más nőkhez írt szerelmes verseiben is. Mikor két bécsi kurtizánnal eltöltött éjszakájáról ír, akkor is megemlíti, hogy a sok gyönyörűség "ugyan nem elég bus szívemnek, mert ég"; mikor Coeliába lesz szerelmes, Juliához hasonlítja őt és úgy tűnik neki, mintha új kedvesében Julia tűnne elébe; sőt még az élete végén írt Fulvia versek egyik ismert strófájában is Juliához fűzött szerelméről szól. Ez is azt mutatja, hogy Julia számára egyre inkább eszménnyé, a boldogság eszményévé vált és ha a boldogságot más nőtől megkapta, mint Coeliától, akkor úgy érezte Julia tért vissza.

Ez az élete végéig tovarozgó Julia-élmény azonban helyet ad más érzéseknek, más gondolatoknak: mindenekelőtt az 1589-es év nagyszerű verseinek. A nagy kudarc után a költő hangja letisztult, egyszerűbb és nyugodtabb lett. Az izgatott hangnak ez a művészi leegyszerűsödése elsőknek a két bécsi lányról szóló versében jelenik meg /Bécsi Zsuzsannáról s Anna-Máriáról 67. LX./, melyet közvetlenül a ciklus lezárása után írt és amely már csak azért is egyedülálló Balassi költészetében, mert elbeszélő jellegű. Az elbeszélő, szeliden balladai hangba persze lírai sorok szövődnek. Így áll elő strófáról-strófára valami szelid hullámváz, valami belső ritmus az elbeszélő és a lírai részek váltakozásában: az első 2 sor mindig az elbeszélést lendíti előre, a strófa közepe mindig lírai, a strófa vége ismét elbeszélő jellegű.

Témája rendkívül egyszerű, a Julia ciklus témáihoz

képest meghökkentően egyszerű s igénytelen: a költő egy társával ballag Bécsben, ráakad a két., mindenkitől kívánt utcányira, megismerkedik velük, bemennek szobájukba s élük gyönyörűségüket. Ez az egész.

Ez a vers még csak a Julia ciklusban lángoló érzelmi és érzéki feszültség pillanatnyi levezetéséről tanuskodik. Az év nyarán egy másik futó kalandról szóló versében azonban megtaláljuk ennek a letisztulásnak és feloldódásnak a mélyebb, eszmeibb rugóit is. A Margaréta-ról /71.LXXI./ szóló verse ez.

Már a lengyel határ felé tart a Kárpátok völgyeiben, amikor megpillant egy a pázsiton merüláb járkáló, virágokat csipdeső szép fiatal lányt. Nem egyedül bujdosik, hozzá hasonló vitéztársai vannak vele, akikkel a barátság a lány miatt "felbomol" és "vitézek homlokán szablya miatt gyakran szerelmiért vér omol". Ebben a versében számol le végleg a költő minden hiru reménnyel, minden vagyonthajhászással. A Julia-kudarc az egyetlen lehetőséget jelentette volna számára a felemelkedéshez, miután ez nem sikerült, megnyugszik már sorsában, csak ezt a "kis értéket", ezt az egyszerű lányt engedjék neki:

Sok kincs, nagy gazdagság,
Pénz, marha uraság
Bár mind azoké legyen,
Akiét fősvénység,
Nagy telhetetlenség
Gyötör szüntelenképpen,
Én az kis értékkel
Ha türok jó kedvvel,
Hiszem nincs senki ellen.

A pénzről, uraságról való lemondás a lányért, önmagában még lehetne sablonos, semmit-mondó fordulat is. Láttuk azonban, hogy a Julia-ciklusban már mennyire sajátos, egyéni értelme van a legszokványosabb költői fordulatnak is. Már nem a kezdő költő igyekszik magán segiteni ilyen fordulatok kölcsönvételével, hanem az érett nagy művész használ fel minden motívumot, amely gondolatai, érzései kifejezésére alkalmas. Semmi okunk sincs tehát feltételezni, hogy ezek a sorok nem őszinték. Arra követ-

keztethetünk belőlük, hogy a bujdosásba induló költő valóban hátat fordít a "fösvénység"-nek, a gazdagság, uraság eredménytelen hajhászásának. Végre realisan igyekszik felfogni helyzetét, ezért tűnik el most verseiből az izgalom, helyet adva a nyugodtabb, letisztultabb költői stílusnak.

Ez a Margarétáról szóló vers tanuskodik a legjobban arról, hogy költészete ezzel a változással is tovább fejlődött. Balassi szerelmi költészetének egyik legszebb gyöngye a versnek az a végtelenül üde három strófa, melyben a sétáló lányt és a vitézek féltékenységet leírja. A lány mit sem sejtve jár a kert bokrai között, virágot szed, ártatlan dalt énekel, a haját "terjengéti" hol a nyakára, hol a vállára: ez az öntudatlan szüzi csábítás és a nyomán támadó féltékenység, adja meg a vers második felének légkörét. Balassi nagy, klasszikus művészetére vall, hogy ezt az éppenséggel nem egyszerű, inkább bonyolult lelkiállapotot rendkívül egyszerűen, frissen és pontosan tudja ábrázolni.

Azt is szemlélteti a vers, hogy a vitézi háttér nem csökkent verseiben, sőt fokozódott: itt már nemcsak hasonlatokban van jelen, hanem a vers lényeges tartalmi eleme a vitézi környezet, a vitézek jelenléte. Feltehetőleg ugyanazokról a vitézekről van itt szó, akikkel Balassi a Nyolc ifjú legény /72. LXXII./ kezdetű vers tanúsága szerint "a magyar nyelven való versszerzésen egymással" vetekedett. Ezt a versét is 1589 augusztusában írta, akárcsak a Margarétáról szóló: a hazájából kibujdosó Balassi tehát nemcsak vitézi, de költői társaságban közlekedett a lengyel határ felé.

A vitézi légkörnek itt különös jelentősége van. A Julia ostrom kudarca után, amikor Balassi már leszámol illúzióival, melyeket eddig kergesített, érthető módon kellett visszaemlékeznie azokra az évekre, amikor egy más világ, egy más élet volt az osztályrésze: az akkor még virágzó egri végvári katonai élet. Beszéltünk Balassi életének elemzésekor arról a kettős törekvésről, amely nála megfigyelhető: egyrészt a feudális pozíciókba való visszajutás, másrészt a deklasszációba való beletenyugvás és boldogulásának a főúri életformán kívül való keresése. Egri katonáskodásakor ezt az utóbbi utat követte és élete

mentes lehetett a házassága körüli hányattatástól, valamint a Julia versek gyötrő vágyaitól. 1589 nyarán azért nem áll be ismét katonának, mert a vitézi élet már nem a régi, de szíve szerint most ismét ezt tenné: Lengyelországba is azért megy, hogy a török ellen harcoljon. Érthető mindebből, hogy éppen ezen a nyáron tör fel a legmagasabbra vitézi lírája: a hazájától való megválás előtt döbben rá igazán, hogy nincsen szebb élet a hazájukat védő katonák életénél. Ekkor születik meg legszebb vitézi éneke és egyúttal egész költészetének legnagyobb remeke: a Vitézek mi lehet kezdetű katonaének; argumentuma szerint: "In laudem confiniorum /A végek dicsérete/: Egy katonaének" /68.LXI./. A "Vitézek mi lehet" tartalmilag-formailag egyaránt csuccsa Balassi költészetének. A katonaéletet tárgyaló ifjúkori verseinek minden pozitívumát megtaláljuk benne, a végbeli katonaélet szépségeit s értékeit állítja elénk, de mennyivel magasabb síkon és mily hallatlan erővel! Egy futó vizsgálódás a vers tárgyáról és szerkezetéről ezt bizonyítja.

A 9 versszakból álló vers elején /1. versszak/, közepén /5./ s a végén /9./ fordulópontot jelző, elvibb tartalmu mondatok állanak, a 2-4., valamint a 6-8. versszakok mozgalmassan kifejtik ezeket az elvibb megállapításokat. A szilárdan felépített, arányos szerkezetben tehát két elkülönülő s mégis szorosán együvé tartozó részt különböztethetünk meg: az elsőt, mely az 5. strófaig tart, s a másodikat, mely az 5.-től a 9.-ig húzódik. A második rész úgy épül rá az elsőre, hogy fokozza, intenzívebbé teszi az első rész mondanivalóját: az első részben a készülődésről van csak szó, a másodikban már a csatáról.

A vers hangja tehát fokozódó: az első rész az egyéni felbuzdulástól a hajnali pihenőig vezet, a második rész ugyanezt a témát "variálja", de sokkal magasabb síkon: a hullámzó és győztes csatától a hősi halálig. Az egyéni felbuzdulásból a második részben a sereg csatája lett, a pihenőből a halál. E mellett versszakról-versszakra is fejleszti mondanivalóját: de úgy fejleszti, hogy egy-egy csupa-mozgás versszak után egy-egy nyugalmasabb, alig mozgó tartalmu strófát állít. A 2. versszak csupa ige, a 3. versszak nyugalmasabb körkép, a szélesen és lassan távolodó sereget látjuk benne. A 4. versszak megint csupa moz-

gás. Az elvi tartalmu ötödik strófára megint mozgalmus, utána tet leíró versszak következik és így a vers végeig.

Kitünő művészi számítással kerül éppen a két esemény, életképsorozat közé az egész vitézi élet értékelését tartalmazó 5. versszak:

Az jó hírért névért s az szép tisztességért ők mindent hátra hagynak,
Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak,
Mídon mint jó sólymok mezőn széjjel járnak, vagdalkoznak, s futtatnak.

Ez az értékelés a haza védelméért harcoló katonák tettét a legmagasabbra helyezi: a vitézi élet erkölcsi nagyszerűségét hangsúlyozza. Ezek a végváriak adnak példát az emberségről. Emberség és vitézség olvad össze Balassi értékelésében, az emberség lényege éppen a vitézség. Harcos humanizmus ez, melynek lényege az ellenség könyörtelen pusztításában van.

A vers nagyszerűségét Balassi realizmusa és morális mélysége adja meg. Nem kendőzi a végbeli élet nehéz megpróbáltatásait, szembenéz a valósággal, inkább, mint bármelyik más vitézi énekében. Ez a valóság nem kellemes: fáradtsággal, veszélyekkel, fájdalmakkal van tele és sokszor a hősi halál üti rá pecsétjét. És mégis Balassiban a legkisebb szomorúság sem. Azért nincs, mert a valóságot az ember, a tevékeny ember oldaláról szemléli, s mindazt, ami nehéz vagy fájdalmas, morálisan értékeli. Ebből következik, hogy világnézete, amit a vers áraszt, derűs, optimista, s ebből ered az, hogy a vers hangja agitativ, buzdító.

Kiket budít, kiket mozgósít harcra ezzel a verssel Balassi? Kikből áll a vers közönsége? A végházak katonáit buzdítja harcra, s a végházak katonái alkotják elsősorban a vers közönségét, hallgatóságát. A végvári vitéz, egy a végváriak közül, írta ezt a verset társairól s önének. Az a valóságérzés, az az erő, az a bizakodás és az a pátoz, mely sugárzik a versből, csakis az írónak, élményének és közönségének egysége által fejthető meg. Csakis ebből érthető, hogy Balassi nagy lírikus művészetté tudta emelni a végvárak addigi egyszerű, krónikás, elbeszélő költészetét.

Az író, a téma, az élmény és a közönség egybeforrottságával magyarázható az is, hogy a Vitézek mi lehet, annyira népszerűvé lett, s hogy nemcsak magyar költőket, hanem egy magyar földön vitézkedő lengyel katonát is megihletett. Ehhez azonban az is hozzájárult, hogy a Vitézek mi lehet, éppenséggel nem a kizárólag speciálisan végvári vitézkedésnek tükre, hanem általában a honvédő harc magasztalása. Az, hogy a végváriak harcáról ír a végváriaknak, a vers költészetének hitelét, alapját adja meg, végső jelentése azonban abban a morális hitvallásban van, mely az emberség lényegét a hősi harcban jelöli meg.

A Vitézek mi lehet az egész végvári élet lényegének művészi összefoglalása. Tudjuk azonban, hogy Balassi egészen határozottan az egri vitézekre gondolhatott, amikor versét írta. A 7-8 év előtti egri éveknél, mint élete legszebb napjainak az élményei ujulnak fel képzeletében. Ezt bizonyítja egy ebből az évből származó másik vitézi verse, melyből sajnos csak a két első sort ismerjük:

Eger vitézeknek ékes oskolája,
Jó katonaságnak nevelő dajkája!

És ugyancsak Eger emléke áll utolsó vitézi versének a középpontjában. Ez egyuttal a hazájától való bucsuverse, 1589 szeptemberének végén írta, mikor átlépte a lengyel határt. Ekkor fakadt fel lelkéből a haza iránti ragaszkodás olyan erővel és olyan mélységgel, mint előtte magyar költőnél még soha: Ó én édes hazám, te jó Magyarország! /75.LXXV./. Hazafiságának egyuttal hatalmas európai távlatot is ad azzal, hogy tudja: ez a haza egyuttal a "kereszténység pajzsa", az európai kultúra bástyája. A haza az ő szemében a hősie harcban konkretizálódik, mindjárt az első szakaszban így jellemzi hazáját: "Viselsz pogány vérrel festett éles szablyát". Ezután jön csak a bucsut mondó sor, majd a bucsuzás mindazoktól, mindattól, akit, és amit szeretett. Első helyen az egri vitézek, a "végeknek tüköri" állanak. A továbbiakban, ismét a végvári közösség szellemében, a lovakat áldatja egészséggel, a fényes szerszámoktól s a katonai pompától bucsuzik, majd azoknak a "vitéz legényeknek" ajánlja emlékét, akiket ő emelt fel, tartott és nevelt. Ragyogó példája ez a konkrét megnyilatkozó közösségérzésnek és hiva-

tástudatnak! Attól a tájtól is elbucsuzik, amelyben - vitézei társaságát kivéve - igazán jól érezte magát: a "vitéz próba helyétől", a sík mezőtől, a hegytől, völgytől, erdőtől. Az a természet, melynek képei eddig is átítták költészetét, most már a hazai táj nagyobb képévé, összefoglalásává lett, és Balassi soraiból itt az egész hazai föld odaadó szeretete csendül ki. Csak ezután beszél röviden barátairól, rokonairól, szerelmeiről, Juliáról.

A vitézi élet és a hazához való ragaszkodás hatja át ennek az évnek két vallásos versét is. Nem a bűn, vagy a veszedelem, vagy az istennel való alkudozás, hanem a harcért égő katonai férfias fohászkodása a tárgya Az szentháromságnak, kiknek imádkoznak /41./ kezdetű versének. Krisztushoz beszél itt, mint a vitézek istenéhez, és hadnagyának nevezi. Az istent itt elhalmozza jellegzetesen katonai hasonlatokkal: "Te vagy szál kópíám, te vagy éles szablyám, jó lovam hamarsága", a vers utolsó sorában pedig egyenesen a "vérrel festett szablyáját" vilantja meg a sebek osztásában, véres viadalban gyönyörködő harcos észjárásával.

Egy másik vallásos versét a Zarándoknak, vagy bujdosónak való ének-et /74.LXXIV./ a bucsuversével kb. egy időben "édes hazámbul való kimentemben" írta utolsó szakasza szerint. Ótestamentumi képpel és motívumokkal kezdi a verset és ez a komor hangütés valami különös ünnepélyességet ad a négyszer 3-as tagolásu, egyenletesen hömpölygő 12-es soroknak. Kérése, amellyel istenhez fordul hazaszeretetének újabb tanujele:

Hogy bujdosásom ideje tölte után
Én édes hazámban térjek esmeg vigan.

Az 1589-es esztendő - bátran mondhatjuk - újabb emelkedést jelentett Balassi költészetében. Elsősorban eszmileg mélyült el művészete, de ezzel együtt a megformálás, a művészi kifejezés is tovább gazdagodott.

Coelia és az utolsó szerelmek. /1589-93./

Lengyelországban, Wesselényi Ferenc birtokán való tartózkodását az tette nevezetessé költészete szempontjából,

hogyan beleszeretett házigazdája feleségébe, Szárkány Annába. Költői néven Coeliának nevezte őt s egy kisebb dalciklust írt róla. Balassi érzelmei most nem maradtak viszonzatlanul, a versek a boldog szerelemlről szólnak.

A Coelia verseket a minden korábbit felülmúló formai tökéletesedés jellemzi. A Julia-dalokhoz viszonyítva egészen rövidnek ezek a versek, legtöbbje csak három versszak. A költőnek itt nincsenek gyötrő kétségei, a versek vagy boldogságáról szólnak, vagy a közeli siker reményét fejezik ki. Éppen ezért nem árad belőle úgy a szó, mint a Julia-énekek írásakor, nem sorolja elő sokoldalúan és újra meg újra szerelmének tanujeleit, hanem csak egy-egy impressziót, egy-egy pillanatnyi képet ragad meg és annak az élményét önti mesteri sorokba. A két szemem világa /79./ kezdetűben egy a nő mellett átvirrasztott éjszakának azt a pillanatát rögzíti, amikor az éjszaka már a reggelbe hajlik át; a Csudálván egy ferdőt /81./ kezdetű versben a fürdőből kilépő, a költő vágyait növelő Coelia alakja jelenik meg előtt; a Mely keserven kiált /84./ pedig a rokona halálát gyászoló Coeliát állítja elének.

Ezeket az erősen érzéki háttérű pillanatképeket /a gyászruhas, könnyező asszony szépségében is van valami erotikus/, azért is tudja a költő olyan tömören, röviden versbe rögzíteni, mert a költő kifejezés eszközeivel már szinte bravurosan tud bánni, egy-egy képpel, hasonlattal rendkívül bonyolult, sokrétű érzést, hangulatot tud kelteni. Jó példa erre a kesergő, gyászoló Coeliáról szóló rövid vers néhány képe:

Mint tavasz harmatja reggel ha áztatja szépen jól nem nyílt rózsát,

Mert gyenge harmattul tisztul s ugyan ujul, kiterjeszti pirosát,
Coelia szintén oly, hogyha szeméből foly könyve, mossa orcáját.

Mint szép lilicomál, ha félben netsze áll, fejét földhez bocsátja,

Ugy Coelia feje vagyon lefüggesztve, mert vagyon nagy bánatja,
Drágalátos könyve hull mint gyöngy pörögve vagy mint tavasz harmatja.

Tulajdonképp egy hasonlat az egész. Azt kell megvilágítania,

hogy Coelia sir. Ezt a hasonlatot a természeti képpel kiszélesíti és a természeti jelenség sajátos mozgásának hangulatát viszi át Coelia alakjára, könnyeire. Nem csak a harmathoz, nem csak a lilomhoz hasonlítja Coelia könnyben uszó arcát: hanem ahhoz a gyöngé harmathoz, mely tisztít, ujít s engedi kipirosodni a rózsát, ahhoz a lilomszálhoz, mely fől bemetszve megtörik. A természeti jelenség hangulata úgy terjed át a nő arcára, hogy a lassu kipirulás, a fokozatos elbágyadás, fejlehajtás gesztusát érezzük. A hasonlatnak tehát erős szuggesztív, hangulati hatása van.

Valamikor pályája kezdetén hasonlataiban terjedelmes allegóriákat, kiszámított és kiagyalt ellentéteket és képeket használt. Most a legegyszerűbb természeti képet is úgy tudja kibővíteni, hogy az érzelem legfinomabb rezdülését és hangulatát is kifejezi vele.

A fürdőből kilépő Coéliáról szóló versben egy különös szinpompá, a zománcos ragyogású erős színek helyett egy vibráló és rendkívül érzéki hatású színesség teszi lehetővé a költő vágyainak rendkívül tömör kifejezését. A pávát és a szivárványt emlegeti a vers, vagyis két szinpompás jelenséget, de ezt a fürdő gőzével vonja be, éppen úgy, ahogy a nap verőfényét fehér felhőn bocsájtja keresztül, Coelia hajszínét pedig egy "gyenge világgal vékony fátyol" által tompítja. Ilyen képek segítségével a versben minden áttetszővé, érzékien, elevenen reszketővé válik.

A rendkívül tömör és szuggesztív képalkotás mellett a Coelia versek formai tökéletességét jelzik a rimek is. A nyelvnek olyan hajlékonyságával találkozunk itt, mint amilyen talán csak Csokonai és Arany birt. A régi magyar irodalomban pedig egyenesen párját ritkító az unalmas ragrimek és a könnyen modorossá válható tiszta rimek helyett a bravuros aszszonáncok alkalmazása. Ilyen rimek jelennek meg a Coelia-versekben: kincsem-hintsem; szépülnek-füvek; könyve-pörögve; kiált-fiát; bokor is-akkor is; halál-talál; nap-kap; én is hát-Céliát. Ezek a rimek már nemcsak a fülnek szólnak, mint a korábbi énekelt versek rimei, hanem már a szemet is akarják gyönyörködtetni: ezek már valódi szövegversek. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy ezek a rimek szinte már formalistán játéko-

T.026.52-Rsz.20.003.9.

sak eLykor, közel járnak néha az öncélu nyelvi játékhöz.

Az ilyen öncéluságnak a veszélye a képalakításban is megvan. A Mely csuda gyötirelem /82./ kezdetű versben pl. olyan merész, szinte barokkos képeket használ Balassi, amelyek már szétvetik a vers egységét:

Mely csuda gyötirelem ez, hogy az szerelem bumra most malomná
lett,

Hol mint gabonáját engemet szolgáját szép Coeliával őrlöt,
Siralmam patakja az kereket hajtja, kin lisztté létig töret.

Im az nagy szerelem miatt busult lelhem már szintén haranggá
lett,

Kit szerelem bennem félen ver ellenem, rám táadván amellett,
Azért kong jajszóval, zug fohászkodással szegény nyugalma helyett.

A humanista eredetű metafora szinte látomás-erőjű: kevés oly megkapó költői kép olvasható irodalmunkban, mint a haranggá lett s félrevert lélek panasza, mely "kong jajszóval s zug fohászkodással". Ugyanakkor azonban az is látható, hogy a versen nem vonul keresztül egy érzelem, minden egyes strófa egy kidolgozott költői kép, mely szétforgácsolja az egészet.

Az ugyanehhez a vershez csatlakozó 3 játékos sor ugyanezt a tanulságot adja: mindegyik bravúrosan és pontosan megfogalmazott sor külön áll.

Kiáltok, csak bolygok, mint megszállt ember,
Mert belől égek mint tűzben száraz kender,
Gondom, bum, veszélyem véghetetlen tenger.

Balassinak 1590-ben krakkói mulatozása alkalmával írt két szerelmes verse szintén ugyanezt a tendenciát mutatja. A Kit egy citerás lengyel leányról szerzett /86./ című páratlanul szép versben nem a képekkel, vagy a rimmal, hanem a ritmus virtuóz kezelésével, illetve a ritmus és a rim együttes hangulatkeltő hatásával fejezi ki felszabadult, őszinte érzéseit, egy szerelmi találka boldog élményét. A versforma eredetileg két 12-es, két 15-ös, majd egy 7-es szótagszámú sorból állt. Balassi azonban a 12-es és 15-ös sorokat egészen apróra törde-

T.026.52-Rsz.20.003.9.

li a közbeiktatott és játékosan csengő rimekkel. Az első sorokban így a magyar költészetben még hosszú ideig ismeretlen abak rímképlet jön létre:

Lengyel szép Zeuzsánna - vervén citeráját
És mondván utánna - gyönyörű nótáját.

A 15-ös sorok apró részekre tördelésével pedig ugyanannak a rímképletnek játékos halmozását éri el. Három, sőt egy esetben négy gyorsan perdülő sorocskára bomlanak ezek a hosszú sorok:

Mondván: ne féll! sőt vigan éll! mert tiéd az szép személ,
Veres levél tromfodra kél, csak azért hogy jót reménl.

A rímképlet és rim együttes hangulatkelte ereje legjobban a 2. versszakban figyelhető meg, ahol a táncosan pergő ritmus és a játékosan csengő int rímek a lány kacérságát festik alá:

Mutat angyali fényt szerelmes szemével,
Piros angyali színt szerelmes színével,
Ha hozzá int, vigan tekint, szívében örömet hint,
De ha megint úgy néz, amint kit gyűlöl szíve szerint,
Ottan érzek súlyos kint.

A lengyel citerás lányról szóló vers a maga nemében tökéletes alkotás. Elvegy a végső határig, ameddig a költő a formai eszközök virtuóz kezelésében elmehet. Igénytelenebb módon, de ugyanezt a bravuros-játékos ügyességet mutatja a lengyel cortigianáról szóló versike is /Friss szép fejér póka /87./ a krakkói éjszakák másik emléke. Kérdés, hogy ezután már nem az öncélú formai játék következik-e Balassi költészetében?

Nem! A végső határig elment Balassi, de azt nem lépésbe, nem siklott művészi tévutakra, már eddig is számtalan jelét láttuk művészi fegyelmeinek. Utolsó szerelméhez, Fulviához 1593-ban írt verseiből eddig semmit sem ismertünk, de miután Stoll Béla 1952 tavaszán legalább két töredéket talált ezekből a versekből, azt sejtethetjük, hogy Balassi művészete ezután is felfelé ívelt. Az egyik töredékből legalább is valami páratlan gondolati mélység és ahhoz méltó klasszikus egyszerűség árad:

Legtovább Juliát,
Leginkább Céliát,
Ez ideig szerettem;
Attul keservessen,
Ettül szerelmessen
S vigan már bucsut vettem;
Most Fulvia éget,
Ki én bennem véget /?/
Mert tüzén meggerjedtem.

Ez a strófa, melynek 8. sora ugyan homályos, a teremő ereje teljében lévő költőt mutatja. Nincs itt semmi fölösleges és mégis ebbe a néhány sorba bele tudja sűriteni három nagy szerelmének egymáshoz való viszonyát. Tömören jellemzi Juliához és Coeliához való kapcsolatainak jellegét és azok eltérő, sőt ellentétes voltát, hogy a legtovább szeretett Julia és a leginkább szeretett Coelia után annál magasabbra emelhesse Fulviát, aki ezek után is lángot tudott gerjeszteni benne.

Ezzel a töredékkal lezárul Balassi szerelmi költészet. De ugyanezt a klasszikus magaslatot mutatják ebben az időben írt istenes versei is: a már kiegyensúlyozott lélek fenséges szárnyalásait.

Az utolsó istenes versek. /1591-4./

A Margarétáról szóló versben olvasható önvallomás után a költőnek már nincs arra szüksége, hogy bünei miatt bocsánatot, ellenségei miatt segítséget kérjen, követeljen, pereljen istentől. Utolsó istenes versei részben az életének nagy konfliktusain már tuljutott költő felszabadult hangját, részben pedig a honvágytól égő és közeli halálát is előre sejtő katona megindító és férfias könyörgéseit fejezik ki. Csak látszólagos ez az ellentét. A Menyei seregek /94./ ragyogó természeti panorámája a sorsában már megnyugvó költő utolsó, felszabadult, nyugodt gyönyörködése a világ szépségén. Nem ellentétes ez a halál előérzetével. A Menyei seregek egy zsoltárnak az átdolgozása, de a zsoltár természeti képeit olyanná festi, mint amilyen a vitézi élet színhelyének természeti háttere volt. A

vallásos keret szinte lehull erről a zsoltárról, és helyet ad a világ szépségeit szerető költő természet-dicséretének. Ettől a természettől azonban már búcsuzik. 1591-ben, hazájától távol, az "Oceanum mellett" irt vallásos versében /Kegyelmes istenem 90./ már a halál gondolata jelenik meg egyik sorában, ezzel kb. egy időben irt másik versét már egyenesen így kezdi: Adj már csendességet /92./, utolsó sorában pedig ki is mondja a kérést: "haljak meg nyugodván". A halál azonban nem mint az élet nehézsége előli menekvés jelenik meg előtte, hanem mint dicsőséges vég: mint a-hósi halál. Ezt villantja fel még Lengyelországban irt egyik verse, az istenes énekek egyik legszebbike /Nincs már hová lennem 89./:

Aldj meg vitézséggel s az jó hírrel névvel,
Hogy szép tisztességgel mindent végezzen el,
Öltöztess fel fegyvereddel, jó ésszel, bátor szívvvel.

Az a sor, mely azt mondja: "Hogy szép tisztességgel mindent végezzen el" ugy hat, mint egy jóslat. A költő olyannak kívánta halálát, amilyen a végvári vitézeké; a jó hír-név, a szép tisztesség emlegetése ugyanigy van meg a Vitézek mi lehetben is.

Ez után a vers után veti bele magát a Magyarországon folyó háboruszkodásba; utolsó 2-3 évében, a Fulvia-versek mellett, már csak néhány zsoltárt dolgoz át.

Amikor Esztergom alatt golyó éri és csonkolt lábbal, halálos beteg, sebláztól gyötörve fekszik, még egyszer s utoljára felcsendül költészete. Utolsó éneke, az L. zsoltár /95./ megindító könyörgés a bűnbocsánatért és az életért. Már halálos kinokat szenved, de hangja egy ütemnyire sem törik meg; testi fájdalmának vallomását is beleszővi versébe, de hangjának lendülete, ereje egy pillanatra sem hagy alább:

Végtelen irgalmu, ó te nagy hatalmu isten, légy már kegyelmes!
Ons ki mindenestől jódot rám kebledből, mert la mely veszedel-
mes
Bűnöm miatt lelkem, ki titkon rág engem, mert nagy sebbel sérel-
mes.

Lelkéért aggódik, de érezteti, hogy teste miatt szenved. A következő versszakban a "rut hir"-nek hasonlatában a "rut bűz", "förtelmes bűdös szag" tűnik föl. Ez már a test valósága.

De mily szép, ahogy még egyszer észreveszi a természetet, az ő természetét, egy-egy belopott jelzőjével:

Csak néked vétkeztem, bűnt ellened töttem, ó kegyelmes istenem,
Kit semmi ravaszság nem csalhat s álnokság rejtve előtted nincsen,
Mert az nagy kék égből, mint királyi székből látod, mit mivel minden.

Tisztulni akar bűnéből, de a megtisztulás kérése a testi fájdalom mulását kérő lélekből tör föl:

Én rut, háladatlan azért, foghatatlan isten, hozzád kiáltok,
Tisztíts izzópoddal, irgalmassággoddal, mert la ki nagy ként val-
lok,

Hogy undok vétkeimből megtisztulván belől legyek szép hogy sem vagyok.

Legyek fejérből s örömondásoddal tölts bé az én fületem,
Életem elmémet küldvén örömet, ne szárazd ki velőmet
Csontomból bánattal, ne nézz rám haraggal, mosd el inkább vétke-
met.

Teremts ismét bennem teremtő istenem, tiszta szívet kegyessen,
Fud belém ismét, hogy nagy szívem szerint lelkeim igazi sze-
ressen,
Engem romlott szegényt, rossz érdemem szerint haragod el ne
vessen.

Nagyon szép ez a "foghatatlan" istenhez intézett kiáltás, a "fejér hó" képe, mely hűvösségénél fogva enyhítőként áll itt a "velőt csontból kiszárasztó" seblázzal ellentétben.

Az utolsó versszakokban élete, teste felépülését kéri, rámutatva üszkösödő sebére:

Imé kioldoztam s te előben hoztam fene ötte sebemet,
Kit csak te gyógyíthatsz, életre fordíthatsz, szánd keserves
fejemet,

Bűneim kirjával, testem fájdalmával ne gyötörd életemet.

Ha előbb nem hattad, sőt hozzád fogadtad, tehát mostan se nado

el

Jó voltodból szegént, jó szokásod szerint Sion falát támaszd

fel,

Hogy mint áldozatot, adjak ugy hálákat, ki néked leginkább kell.

Majdnem kétheti szenvedés után, 1594 májusa végén, a végvári vitéz évszakában s a végvári vitéz hősiességével halt meg s ezzel költői fejlődésének merészen felfelé ívelő pályája félbeszakadt.

A Balassi-hagyomány.

Balassi első klasszikus költőnk. A haza és a szerelem élménye öbenne fakasztotta fel először a magyar líra forrását. Ennek megfelelően ő alakította ki a magyar líra és szövegvers első jellegzetes formáit. Olyan kifejezési formát teremtett, mely a hazához s a szerelemhez fűződő érzelmi mondanivalójával tökéletesen egybeforrott. Érzelmének mélységével, szerelmi költészetének gazdagságával, de mindenekelőtt harcos honvédő lírájával általában Janus Pannoniust is felülmúlja. Még inkább egyedül áll műve a magyarnyelvűség tekintetében: nagy emberi s költői hitelével végleg diadalra segítette a magyarnyelvi séget irodalmunkban, liránkat pedig a klasszikus irodalom magálatára emelte. Rimay, költőbarátja tanúsítja, hogy Balassi tudatosan első, a legkiválóbb akart lenni a magyarnyelvű költők sorában: "Az magyar nyelvnek dicsősége fundamentumába való állásával felette elő haladott, célt tölt az pályafutásra. ezben a pályafutásban való serénkedőknek." Mindez, amire elődei harca, küzdése irányult, célja egysapásra a remekműben öltött testet: a magyar nyelv úgy szabadult fel kötöttségei alól s vált a latinéhoz fontosabb, szebb és erősebb kifejezőeszközzé, mint az a felsejövő diadalmas érzés, mely hazafias és szerelmes verseiből árad. A haza élménye az ő árnyalt, gazdag, érzelmi rezdülleteket kifejezni képes magyar nyelven vált széles, mindenki számára megközelíthető élménnyé. A szerelmi érzés gazdagságát pedig ő szabadította fel elsőnek magyar nyelven az egyház cenzu-

a világirodalom remekeivel vetekedő ciklusaival és műveivel.

Először kiadója Rimay János volt. Ugyanő jelölte ki helyét először a magyar irodalomban. Balassi műve volt az, mely - nagyságánál, korszakjelölő karakterénél fogva - a magyar irodalomtörténeti eszmélkedést kiváltotta s elindította útján. Azóta műve nagyon sokféleképpen hatott. A 17. században két irányban is futott "utóélete" a nemesi, majd főúri lírikusok humanista költészetének vált mintaképévé s a kéziratos énekeskönyvek névtelen szerzőinek, másolóinak népies költészetét erősítette. Zrínyi is tanult tőle, a kuruc költészetét is fejlesztette: Balassi éppúgy megihlette a véres harcokról daloló hazafiakat, mint a megtört szívű bujdosókat. Formahagyománya csak a 18. század végére merült ki.

Csak "Istense" énekei jelentek meg nyomtatásban, Rimay verseivel együtt. Népszerűségüket az a több mint 40 kiadás jelzi, melyet a 19. század elejéig elértek. A szerelmes versek csak kéziratban terjedtek. A 17. századból több ilyen kódexről van tudomásunk, a 19. századra azonban valamennyinek nyoma veszett. Kisfaludy Sándor a maga nagysikerű dalformáját úgy alakította ki, hogy a műfaj előszavában nánány tudomást sem árul el Balassiról. A Balassi-versek egyetlen példánya 1874-ben került napvilágra, a Magyar Történelmi Társulat vidéki kirendeltája alkalmával a Radvanszki család zölyomradványi levéltárából. A kódexet Thaly Kálmán ismertette először, majd Sziládi Áron kiadásában hasárosan ki is nyomtatták. Balassi egész költői munkássága azóta közkinccse a magyar irodalomnak. A Balassi kódex felfedezése után is kalandos utat járt meg. A század elején tulajdonosa, a Radvanszki család egyik tagja, elzárta a kutatók elől. Egy ideig fényképmásolató is lappangott. Végre 1944-ben Varjas Béla gondozásában megjelent a facsimile kiadás. Ma már a kódex népköztársaságunk törvényei értelmében az őt megillető helyen, az Országos Széchényi Könyvtárban van.

Első kritikai kiadás 1925-ban Dézsi Lajos gondozásában jelent meg, de ez a kiadás nem elégítette ki a tudományos követelményeket. Modern, alapos, jegyzetekkel ellátott kritikai szüvegkiadása 1951-ben látott napvilágot Eckhardt Sándor gondozásában. Waldapfel József és Eckhardt Sándor kutatásai
 1952-Rsz.20.003.9.

folytán a Balassi versek hiteles szövege, kronológiája, forrásai, a költő életrajza már előttünk állanak. Munkásságának átfogó marxista értékelése azonban még nem történt meg.

Irodalom.

I. Szövegkiadások:

Magyar reneszánsz írók. /szerk. Kardos Tibor/ Irod. Ritk.sorozat 29. /Részletek Forgáchtól és Istvánffytól/

RMTK.VIII. /Gismunda és Gisquardus, Salamon és Markalf/

Enyedi György: Gismunda és Gisquardus széphistóriája /kiadja Varjas/ Kolozsvár 1942.

Egyet. Phil. Közl. 1910. /Telamon históriája/

Telamon históriája. /hasonmás kiadás/ Bp. 1922.

Balassi Bálint minden munkái. II. kötet /szerk. Dézsi Lajos/ Bp. 1923. /Eurialus és Lucretia/

Gyergyai Albert: Argirus históriája /Magyar Könyvtár sorozatban/ " " " " /Király György kiad./ Gyoma 1921.

Argirus históriája. /Lengyel Dénes kiad./ Bp. 1940.

Poncianus históriája. Bp. 1898. /Régi Magyar Könyvtár sorozat/

Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. /szerk. Szilády Áron/ Bp. 1879.

Balassa Bálint minden munkái. I. /szerk. Dézsi Lajos/ Bp. 1923.

Balassa Bálint összes költeményei /szerk. Kovách Aladár/ Bp.é.n. /Nagyon pontatlan kiadás!!!/

Gyarmati Balassa Bálintnak istenes éneki. /Varjas Béla hasonmás kiadása, az első nyomtatott kiadás nyomán/ Bp. 1941.

Balassa-kódex. /kiadja Varjas Béla/ Bp. 1944.

Balassi Bálint összes művei. /Eckhardt Sándor kritikai kiadása/ Bp. 1951.

II. Tanulmányok:

Kardos Tibor: Adatok a magyar irodalmi barokk kialakulásához.

T.026.52-Rsz.20.003.9.

Magyarság tudomány 1942.

Király György: Kádár Kata balladája. Nyugat 1924. I. szám.

Varjas Béla bevezetése Enyedi széphistóriájának kiadásához.

Waldapfel József: Heltai és a magyar Ponciánus. Irod. tört.
Közl. 1937.

Horváth János: Hir három virágénekről. Magyar Nyelv. 1949,

Erdélyi Pál: Balassi Bálint. /Történeti Életrajzok sorozatban./

Décsi Lajos: Bevezetés Balassi verseinek kiadásához.

Waldapfel József: Balassi költeményeinek kronológiája. Irod.
tört. Közl. 1926.

Waldapfel József: Adalékok Balassi istenes énekeinek mintáihoz.
Irod. tört. Közl. 1927.

Waldapfel József: Balassi, Credulus és az olasz irodalom. Irod.
tört. Közl. 1937.

Eckhardt Sándor: Balassi Bálint. Bp. é. n.

" " Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943.

" " Kritikai kiadásának jegyzetei.

Fekete Sándor: Bevezetés Balassi verseinek népszerű kiadásá-
hoz. /Szépirodalmi kiskönyvtár/ Bp. 1952.

Készítette: a KÖZOKTATÁSI JEGYZETELLÁTÓ VÁLLALAT

Felelős v.: Török József

TARTALOMJEGYZÉK.

I. KÖLTÉSZETÜNK KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE AZ OSZTÁLY-TÁRSADALOM KIALAKULÁSÁIG: /MAGYAR ŐSKÖLTÉSZET/.

// A költészet eredetének kérdése - A magyar burzsoá
 Ősköltészet-kutatás - A magyar Ősköltészet emlékei
 - Az eredetmonda és az Álmos monda - A honfoglalás
 és a kalandozások mondái - A magyar naiv eposzkérdé-
 se - A magyarság ősi írása // 3

II. IRODALMUNK A FEUDALIZMUS KIFEJLŐDÉSE ÉS VIRÁGZÁSA
IDEJÉN /1000 - 1440/

A./ IRODALMUNK A MAGYAR ÁLLAM ELSŐ SZÁZADAIBAN.
/1000-1200/

//Az állam kialakulásának és a kereszténység felvételé-
 nek hatása irodalmunk fejlődésére - A legendák - Az ál-
 lam és az egyház harca a nép ősi költészete ellen -
 Az Őskronika//.....18

B./ IRODALMUNK A FEUDÁLIS TÁRSADALOM VIRÁGZÁSÁNAK IDEJÉN.
/1200-1440/

- 1/ Krónikáink a XIII-XIV. században. //Krónikairo-
 dalmunk fejlődésének új sajátosságai - Anonymus -
 A hun-magyar krónika - Kézai Simon gesta - A
 Képes Krónika - A történetírás új műfajának meg-
 jelenése - XIV. századi történeti mondáink.//... 31
- 2/ A latin nyelvű vallásos költészet. //Siralomének
 a tatárdulta Magyarországról - István király ver-
 ses históriája - Papok siralma// 48
- 3/ A magyar nyelvű irodalom megindulása. // A magyar
 nyelvű írásbeliség fejlődésének feltételei - A
 Halotti Beszéd - Az Omagyar Máriasiralom - A Jó-
 kai Kódex - A huszitizmus - A magyar huszita iro-
 dalom - Enek László királyról //..... 52

III. A KÖZPONTOSÍTOTT MONARCHIA ÉS A DÓZSA PARASZTHÁBORU
KORÁNAK IRODALMA. /1440-1526/

A./ A HUNYADIÁK KORA, /1440-1490/

- 1/ A humanizmus kezdetei. //A humanizmus történeti
 alapja - A humanizmus - A humanizmus Magyarországon-
 Vitéz János// 73
- 2/ Janus Pannonius. //Élete - Itáliai epigrammái -
 Az utolsó évek költészete// 83
- 3/ Mátyás és udvara. //A humanista Mátyás - Mátyás
 történetírói - Magyar nyelvű költészet Mátyás
 korában// 114

B./ A JAGELIO-KOR IRODALMA. /1490-1526/

- 1/ A humanista és világi tárgyú irodalom.//A huma-
 nizmus helyzete Mátyás után - A humanisták és a
 parasztháború - Erasmus követői - A magyar nyelv-
 ű költészet fejlődése// 124
- 2/ A kolostori irodalom.//A kolostori irodalom fel-
 lendülése - A kolostori irodalom életformája -
 Temesvári Pelbárt - A misztika és devotio moderna-
 A magyar nyelvű legendák - A Margit-legenda -
 A kódexek egyéb irodalmi termékei - A Karthauzi
 Névtelen// 137

IV. A REFORMÁCIÓ ÉS A TÖRÖK ELLENI HONVÉDŐ HARCOK IRODALMA.

/1526-1600/

A./ IRODALMUNK HELYZETE A FÜGGETLEN MAGYAR ÁLLAM BUKÁSAKOR. /1526-1541/

- 1/ A történetírás. //A humanizmus Mohács után - Szerémi György// 165
- 2/ A magyar nyelv győzelme. //Az erasmusi bibliafordítás - Komjádi Benedek - Pesti Gábor - Sylvester János// 170

B./ A REFORMÁCIÓ ÉS A VÉGVÁRI HARCOK VIRÁGKORA. /1541-1570/

- 1/ A reformáció általános kérdései. //A német reformáció - A reformáció megindulása Magyarországon - A magyar reformáció tanításai - A magyar reformáció megszűlése - A magyar reformáció irodalma - A reformáció irodalmának műfajai// 185
- 2/ Székharosi Horvát András. //Élete - Művei - Verseinek eszméise - A művészi ábrázolás Székharosi énekeiben// 208
- 3/ Sztárai Mihály. //Élete - Zsoltárai - A bibliai históriák - A drámák// 228
- 4/ Heltai Gáspár. //Élete - A Dialógus - Száz fabula - Halál - Magyar krónika// 237
- 5/ A Balassi-komédia és a Debreceni disputa. //A drámaírás fejlődésének kedvező feltételei - A Balassi-komédia - A Debreceni disputa// 257
- 6/ Bornemisza Péter és a reformáció vége. //Élete - Versei - Az Elektra - A Póstitillák és az "Ördögi kisírtetekről" - A reformáció irodalmának vége//... 273
- 7/ A históriás ének és Tinódi Sebestyén. //Az énekmondók - Tinódi Sebestyén élete - Művei - Politikai eszméi - A művészi ábrázolás Tinódi énekeiben - Nyelve, verselése - A históriás ének Tinódi után// 292
- 8/ Az első széphistóriák. //Széphistória-költészetünk megindulása - Istvánfi Pál: Volter és Grizeldisz - Raskai Gáspár: Vitéz Franciskó - Szilágyi és Hajmási - Béla királyról és Bankó leányáról - Illogvai Toldi históriája// 331

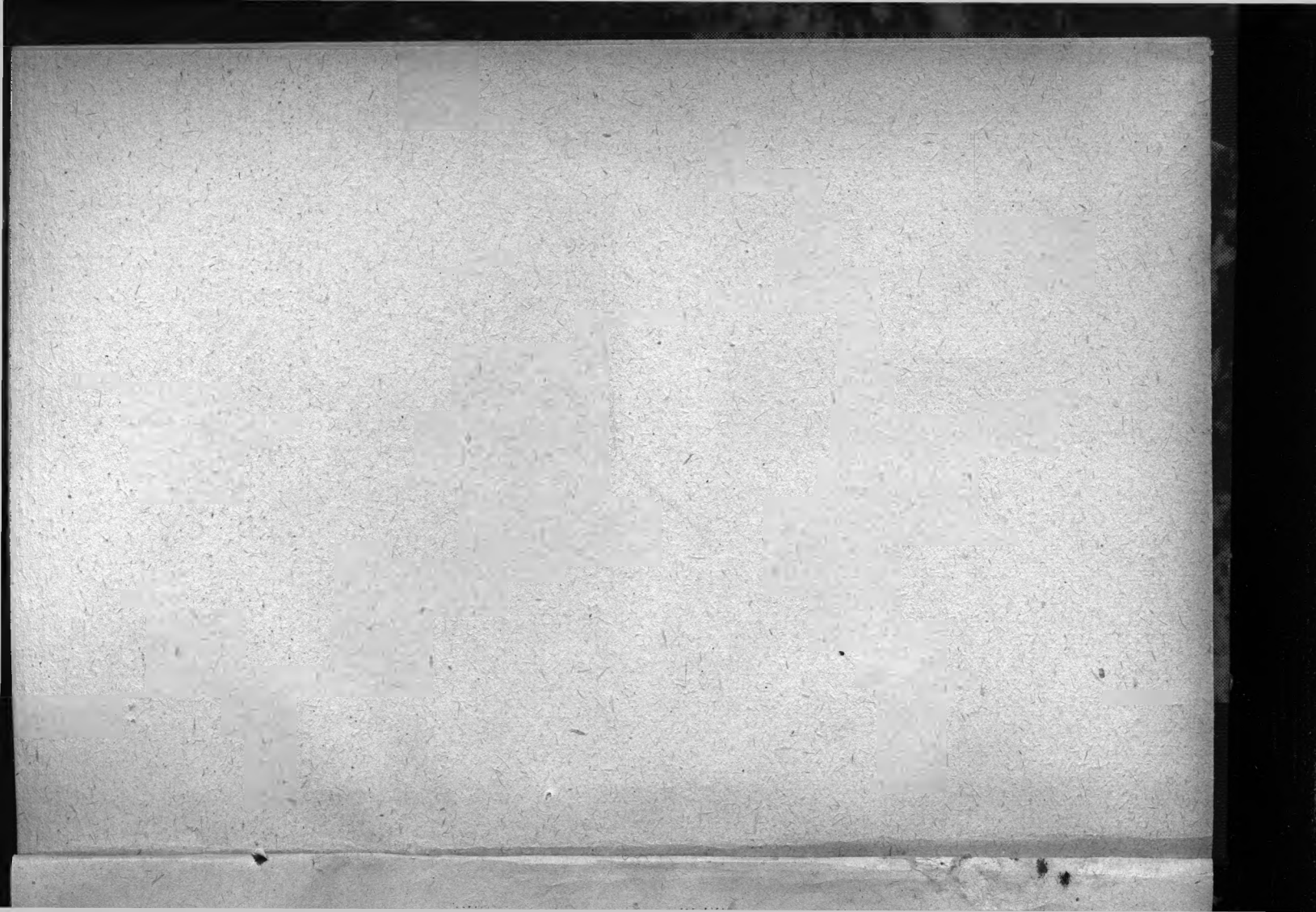
C./ IRODALMUNK A XVI. SZÁZAD VÉGÉN. /1570-1600/

- 1/ A világi tárgyú irodalom győzelme. //A humanizmus új fellendülése - Zsambóki János - Az erdélyi humanista udvar - Istvánffy Miklós - A szerelmi tárgyú irodalom megjelenése// 343
- 2/ A széphistóriák virágkora. //Széphistóriánk a század végén - Telamon históriája - Enyedí György: Gismunda és Gisquardus - Kurialis és Lucrécia - Gyergyai Albert: Argirus históriája - Szépprózai elbeszélések// 353
- 3/ Balassi Bálint. //Élete - Első versek - Anna versek - Fűtő szerelmek - A korai vitézi énekek - A fiatalkori istenes énekek - Ifjúkori költészetének formái, verstani kérdései - A Julia-ciklus - A bujdosás éve - Coelia és az utolsó szerelmek - Az utolsó istenes versek - A Balassi-hagyomány// 369

TARTALOMJEGYZÉK 425

KÖZOKTATÁSÜGYI JEGYZETELLÁTÓ VÁLLALAT
F.v.: Török József.

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR JEGYZETEI

A RÉGI MAGYAR IRODALOM

II. RÉSZ.

IRTA:

KLANICZAI TIBOR

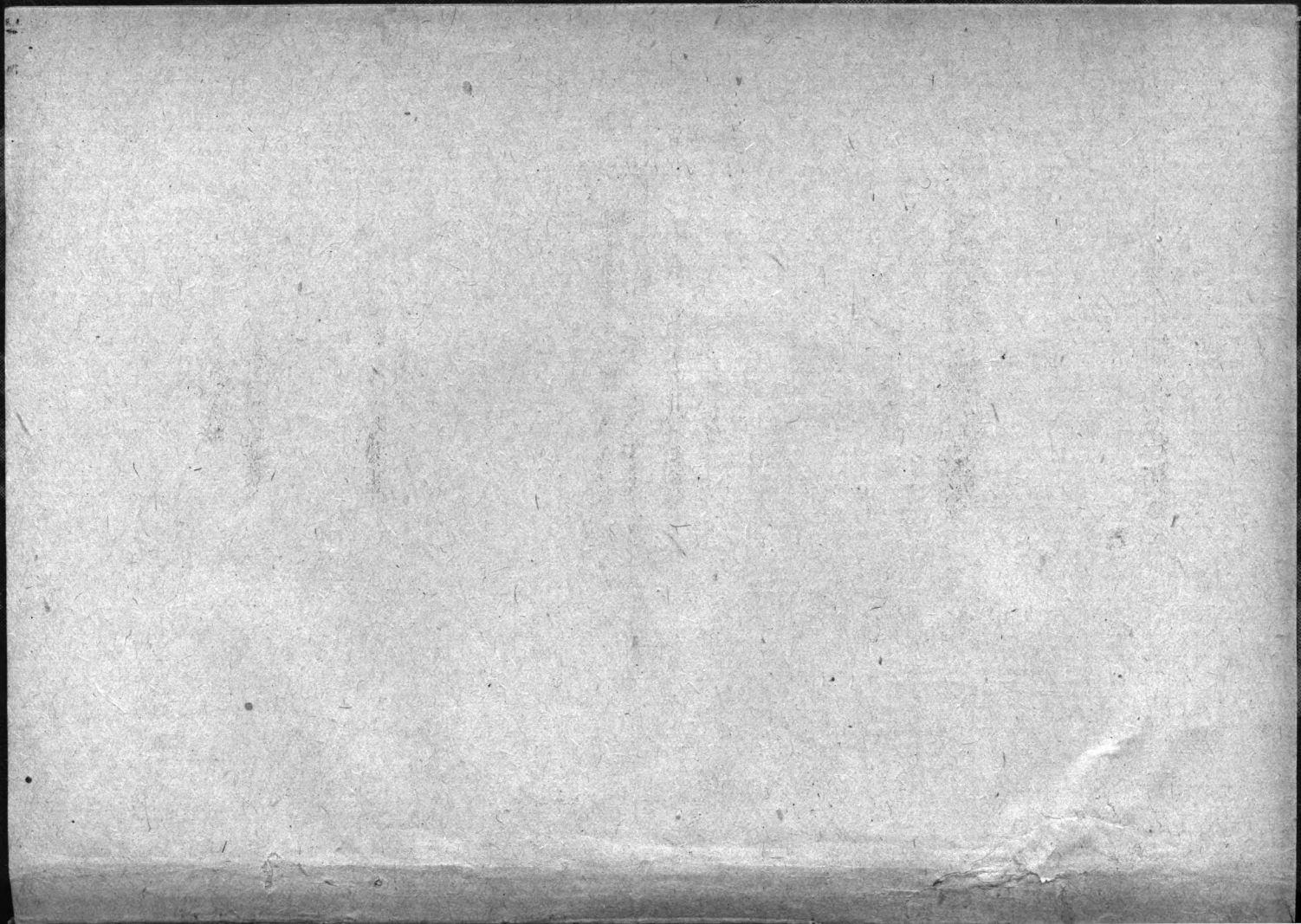
A „KLANICZAY-SZAUER: MAGYAR IRODALOM A FELVILÁGOSODÁSIG” CÍMŰ
1951-52 ÉVI JEGYZET FELHASZNÁLÁSÁVAL.

KÉZIRAT GYANÁNT

BUDAPEST 1963.

13048.

IRODALMUNK A HABSBURG-ELLENES FÜGGETLENSÉGI HARCOK KORÁBAN.

/1600-1711./

A./ BOCSKAY ÉS BETHLEN KORA. /1600-1640./

1. A Habsburg-ellenes irodalom kezdetei. Magyarai István.

A XVI. század irodalmi öröksége.

A XVI. század során irodalmunk nagy fejlődésen ment keresztül, a középkorhoz képest hatalmas eredményeket ért el. Győzött az irodalmi használatban a magyar nyelv és - különösen a század végén - már magyar nyelven aratta nagy győzelmeit a világi irodalom megteremtéséért vívott harc. A humanista irodalom, a reformáció irodalma és az énekmondók hazafias költészete megteremtette a feltételeket első nagy klasszikusunk, Balassi Bálint feilépéséhez és munkásságához. A XVI. század gazdag irodalmi örökséget hagyott a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok századára. Ezt az örökséget, ezeket az eredményeket fejlesztették tovább íróink a XVII. század társadalmi és politikai fejlődése által diktált irányban.

Mielőtt az új korszak irodalmának tárgyalására rátérnénk, összegeznünk és rendszereznünk kell ezt az örökséget.

1. XVI. századi irodalmunknak mennyiségileg legnagyobb részét a reformáció, illetve a protestantizmus irodalma alkotja. A század örökségéről beszélve már inkább a protestantizmus irodalmáról kell beszélnünk, mert a reformáció mint társadalmi mozgalom 1570 körül végetért. A reformáció egyes irányzataiból létrejött u.n. protestáns egyházak az uralkodóosztály ellenőrzése alatt álló hatalmi szervezetek lettek, és a reformáció irodalma után egy protestáns egyházi irodalmat hoztak létre. Ennek legnagyobb jelentőségű, és a XVII. századi fejlődésre is kiható tényezője a Károlyi-féle bibliafordítás volt. Ez a protestáns egyházi irodalom tele volt ellentmondásokkal. Jórészt a feudális uralkodóosztály érdekeit szolgálta /pl. Szegedi Lőrinc Theophaniája, vagy Kulcsár prédikációi/, de sokat megőrzött, átmentett a reformáció korábbi haladó, antifeudális irodalmi alkotásaiból.

Különösen Bornemisza Postilláinak és Énekeskönyvének volt ebben nagy szerepe. Bár a század végén egyre másra jelentek meg a hivatalos protestáns egyházi énekgyűjtemények, amelyekből igyekeztek kiszorítani a korábbi évtizedek harcos antifeudális költészetét, ebből mégis sok minden élt még a köztudatban, a hagyományban. A tartalmi elemek továbbélése mellett rendkívül jelentős a reformáció illetve a protestáns irodalom formai öröksége. Bár a nép reformáció bukása után egy műfaji elszegényedés áll be, annak következtében, hogy ez az irodalom ezután már nem az agitációra törekszik, mégis a protestáns egyházi irodalom legalább részben fenntartja, sőt néha tovább is fejleszti a reformáció során kialakított formai értékeket. Különösen a líra és a próza területén beszélhetünk erről. A tartalmilag vérszegénnyé váló századvégi protestáns vallásos énekanyag, a XVII. századi költészet számára számos továbbfejleszthető formai sajáttságot hagyott örökbe. Különösen érvényes ez az őszinte érzések kifejezésére alkalmas zsoltár és jeremiád műfajra. A gazdag prédikációs irodalom és a Károlyi féle bibliafordítás pedig a magyar próza egész későbbi fejlődésének az alapja.

2. A XVI. században, a végvári küzdelem keretében létrejött az énekműdők és Balassi katonaköltésze. A század utolsó évtizedeiben a végvári élet a Habsburg ármány következtében lehangyatlóban van és vele együtt apadóban a históriás énekköltészetnek, a század derekán oly gazdagon áradó folyama. Ez a hanyatlás azonban még nem megszűnés, a török még a XVII. században is itt van az országban és rövidesen megindul a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok sorozata. A XVIII. század elejéig nem szűnnek meg a harcok Magyarország fölött és így a katonaköltészetnek újabb fellendülésére lehet majd számítani. Éppen ezért igen értékes a XVI. századi vitézi költészet öröksége. A Tinódi-féle históriás ének, és a Balassi-féle lírai vitézi ének a XVII. századi katonaköltészet számára az alapot, a kiindulópontot jelentti.

3. A század utolsó harmadában a magyar nyelvű világi szépirodalom eredményei álltak előtérben. A világi tárgyú irodalom a széphistóriákkal, de különösen Balassi szerelmi lírájával végérvényesen polgárjogot vívott ki magának, a humanizmus a magyar nyelvű irodalomban is előretört. Első nagy klasszikus költőnk munkásságától kezdve többé nem állítható meg a világi szemlélet

érvényesülése az irodalomban. Míg a latin nyelvű humanista irodalom virágkora után az irodalmi fejlődés fővonala a reformáció vallásos irodalma kerülhetett, Balassi munkássága után hasonló eset már nem lehetséges. Az irodalmi fejlődés fővonala ettől kezdve a világi irodalom: ezt jelenti mindenekelőtt Balassi öröksége. Előfordulhat ezután is, a vallásos irodalom időnkinti viszonylagos megerősödése, de sohasem annyira, hogy a világi irodalmat a föld alá szoríthatná. Sőt a vallásos művek is egyre jobban megtelnek világi tartalommal.

4. A XVI. század második felében némileg erőre kapó latin nyelvű humanista irodalom a centralizáció kérdésének fejlett elméleti kidolgozását, a XVI. századi politikai viszonyok magas-szintu, tudományos elemzését, értékelését hagyta örökbe. Zsámboki, Forgách, Istvánfi eszméi változatlanul időszerűek maradnak a XVII. században. Csak hogy az új korszakban irodalmunknak már ez a területe is magyarrá válik, a XVI. századi humanista történetírók gondolatai magyar nyelvű művekben élnek majd tovább.

5. Végül meg kell említenünk a XVI. század utolsó harmadában meginduló katolikus ellenreformációs irodalmat. Telegdi Miklós munkásságával megindult a Habsburgok és a klérus érdekeit szolgáló magyar nyelvű katolikus hitvitázó irodalom. Telegdi kezdeményezését továbbfejlesztve, éppen a XVII. században fog majd irodalmunknak ez a nagyon problematikus, ellenreformációs ága kifejlődni. 1600-ban azonban ez az ellenreformációs irányzat még elenyésző. Az ország túlnyomó része protestáns, kultúrája is protestáns jellegű.

A XVI. század nagy eredményei között kell számontartanunk a magyar irodalmi nyelv jelentős fejlődését. Egységes irodalmi nyelv ugyan még nem alakul ki, az írók még többnyire a saját nyelvjárásukon írnak, de megindul mégis valamiféle egységesedés. A nyelvjárások keverednek, olyan nagy művek, mint a Károlyi-biblia szabályozólag hatnak az irodalmi nyelvhasználatra, az egyes nyomdák, különösen a század legtermékenyebb nyomdája, a Heltai, igyekeznek nyelvjárásai és helyesírásai szempontból egységesíteni kiadványaik nyelvét. Többé kevésbé kezdett uralkodóvá válni az e-zó nyelvjárás és a protestáns nyomdának,

Heltai által kidolgozott helyesírása. A XVII. század íróinak ezért kevesebb nyelvi nehézséggel kellett már megküzdeniök. Fokozottan áll ez a költői nyelvre. Balassi Bálint és egyes szép-históriaszerzők megteremtették a világi költészet terminológiáját létrehozták annak kifejezéskincsét, és irodalmi rangra emeltek nyelvünknek a világi érzésekkel, a szerelemmel, a földi élet szépségeivel kapcsolatos szókincsét.

Az irodalom új feladatai.

1600 táján nagyjelentőségű politikai fordulat ment végbe az ország életében, ami alapvetően befolyásolta irodalmunk további fejlődését. A XVI. században a népünk fejlődését veszélyeztető főveszélyt a török hódítás jelentette. A XVII. század elején - anélkül, hogy a török kérdés megoldódott volna - a Habsburg-hatalom részéről jelentkezett a főveszély. Az egész századon keresztül, egymást követő függetlenségi harcokkal kellett népünknek küzdenie a Habsburg-járom ellen. Ettől kezdve irodalmunk főproblémájává is a nemzeti függetlenségért, a nemzetté válás feltételeinek biztosításáért folytatott Habsburg-ellenes küzdelem vált.

A Habsburg-hatalom már a XVI. század utolsó harmadában is egyre agresszívebben igyekezett törekvéseit érvényesíteni Magyarországon és az ország függetlenségének maradványait is felszámolni. Báthory István erős Erdélyét ekkor még alig érintették ezek a törekvések, a királyi Magyarország lakossága pedig, amelyet - bele értve az uralkodóosztály egyes tagjait is /gondoljunk Balassira/- már egyre érzékenyebben kezdtek sújtani a bécsi rendszabályok, egyelőre nem ismerte fel a veszély teljes nagyságát. A királyi Magyarországi századvégi nemzedéke a törökkel vívott évtizedes harcokban nőtt fel és a Habsburg királytól a segítséget, a védelmet várta. Bár ebben a reményben minduntalan, sorozatosan csalódnia kellett, mégis sokáig tartott, amíg Bécsnek a magyarság teljes leigázására irányuló szándékát felismerte és nemzeti létérdekeinek védelmére kelt.

Az ellentéteket az 1593-ban meginduló u.n. tizenöt éves háború éllezte ki. A török ereje ekkor már hanyatlóban volt, a végvári vitézek először már megállították előnyomulását és megkezdődött a birodalom belső bomlása is. A török elleni eredményes harc érdekében összefogott az egész magyarság, Bocskay sugalla-

tára Erdély is elszakadt a töröktől. Jelentős külföldi segélyhadak is érkeztek Magyarországra a német birodalomból és az egyesült magyar és külföldi seregek sorozatos csapásokat mértek a törökre, egymásután foglalták vissza a várakat, városokat. Általános volt a remény a török kiverésére, a török hódoltság megszüntetésére, az ország egyesítésére.

Minderre mégsem került sor. Bécs nem a magyar nép felszabadítása, hanem leigázása érdekében küldött ide jelentős erőket. A felszabadított területeken a német parancsnokok mint hódítók rendezkedtek be, német telepéseket akartak Magyarországra hozni és a "megbíthatatlan" magyarok földjét elkozmni. A német sádos seregek segítség helyett dúlták, fosztogatták a falvakat és városokat, gyilkolták a magyar népet. Bécs, aljas céljai megvalósítása érdekében, a háboru kellős közepén sem habozott tovább gyengíteni, zúllasztani a magyar katonaságot. Tehetetlen, gyáva, áruló német parancsnokoknak rendelték alá a kipróbált magyar vitézeket, nem fizették őket, nem gondoskodtak róluk. Nem volt biztonságban az uralkodóosztály sem. A fejlett árutermelő gazdálkodást folytató, leggazdagabb nagybirtokosokat hazug vádak ürügyén az udvar kisajátítani igyekezett. A nagy török ellenes felbuzdulás és lelkesedés ezért hamar szertefoszlott, az országot a siralom, az elkeseredés és az egyre fokozódó németgyűlölet hangjai töltötték meg. Mikor pedig átmenetileg Erdély is a vérangzó Habsburg generális, Básta kezére került - betelt a pohár.

A magyar társadalom valamennyi osztályának saját bőrén kellett tapasztalnia, hogy a Habsburg-ház politikája végromlását idézi elő. Most már nem lehetett kétséges a józanul gondolkodók előtt, hogy hol van a főveszély. Időszzerűvé és szükségzerűvé vált egy általános összefogás a Habsburg-terror ellen.

Egyedül a katolikus klérus tagjai és egyes befolyásuk alatt álló feudálisok álltak az idegen elnyomó hatalom mellett. A katolikus főpapság már az 1570-es években megkezdte ellentámadását, Telegdi vezetésével. A protestánsá lett országban csak úgy nyerve vissza pozícióját, ha eladja magát az ország leigázására törő Habsburgoknak. A katolikus klérus vállalta a Habsburg-hatalom magyarországi ügynökségének a szerepét. Az ellenreformáció így összefonódott az ország függetlenségével szembeni merénnyel.

A katolikus vallás terjesztése Bécs számára készítette elő a talajt és a Habsburg-zsoldosok pusztításait vallási üldözés, erőszakos térítés követte.

Világosan következett ebből, hogy a Habsburg-nemzeti ellentét egyúttal katolikus-protestáns ellentét is volt. És másrészt a katolikus-protestáns vallási ellentét a politikai ellentétnek volt a kifejezője.

A nemzeti és protestáns érdekeknek ez az összefonódása tükröződik a kor irodalmában is. A Habsburg elnyomás elleni tiltakozás, az ezzel szembeni ellenállás gyakran protestáns vallási formában jelenik meg. Az új elnyomók elleni fegyveres harcok során kibontakozó költészet is határozottan felekezeti színezetet nyer. A vallásos elemek ennél fogva fokozottabban érvényesülnek a XVII. század első évtizedeiben, mint Balassi korában.

Es nem jelenti azonban a világi irodalom fejlődése terén elért eredmények visszاسzorítását. Ellenkezőleg, Balassi évtizedeinek hatásaként ez a protestáns-nemzeti irodalom át meg át van itatva világi gondolatokkal, érzésekkel, szemlélettel. A protestáns irodalom emellett, hogy nemzeti funkciót kap, nagy mértékben elvilágiasodik is.

Az irodalom fejlődésének az adott politikai események következtében előálló új jelenségeit a legtisztábban annak az írónak a művén tanulmányozhatjuk, aki elsőnek mérte fel a Habsburgok előretörése folytán 1600 körül kialakult új helyzetet. Ez az író, aki bevezeti a függetlenségi harcok irodalmát: Magyar István volt.

Magyar István és műve.

Életéről keveset tudunk. Nádasdy Ferenc dunántúli evangélikus főúr udvari prédikátora volt Sárváron. Nádasdy a kor egyik legnagyobb birtokosa, aki a magyar luteránus egyházat jelentősen támogatta, osztályuralmának megszilárdítását várva tőle. Egyúttal kitűnt a török elleni harcokban, résztvett és több győzelmet aratott a tizenöt éves háboruban. A háborúba Magyar is elkísérte, ott volt Esztergom 1594 évi ostrománál, ahol Balassi halálát lelte. Magyar a háborúban közvetlenül tapasztalhatta és átélhette a tizenöt éves háború során végbenemő változásokat. Őt is fűtötte a töröktől való megszabadulás reménye, de fel kellett

ismernie, hogy az ország még nagyobb romlás felé sodródik, a háboru nem a török kiűzését, hanem fokozott rabságot, elnyomást és a protestáns vallás üldözését hozza magával.

A katolikusok ekkor már szélteben hangoztatták azt a hazug vádjukat, hogy a reformáció a felelős a török hódításokért. Azt a vádat tehát, melyet Ozorei és a többiek oly sikeresen irányítottak a katolikus egyház ellen, azt most a katolikusok vissza igyekeznek fordítani. Ez a vád az, ami Magyarit közvetlenül irára készíti arra, hogy kimutassa, a katolikusok álláspontjával szemben melyek az ország romlásának igazi okai. Így születik és jelenik meg 1602-ben Sárváron Az országokban való sok romlásoknak okairól című könyve, melyben nemcsak azt adja, amit a címben ígér: a romlás igazi okainak kimutatását, hanem mélyen elemzi a tizenötéves háboru során kialakult új helyzetet és javaslatot tesz a romlás megszüntetésének módjára, az idegen elnyomás felszámolására.

Magyari művére már a következő években válaszolt a katolikus egyház Pázmány Péter személyében. Magyari újabb vitairattal akart felelni, de nem volt pénze a kinyomtatáshoz, így mondja Nádasdy halálára írt emlékbeszédében. Ez a viszonzás sajnos el is veszett, mert Magyari rövidesen meghalt, a Bocskay-szabadságharcot már nem élte meg.

Magyari István főművét egy Nádasdyhoz írt hosszú ajánlólevél, majd egy az olvasóhoz írt rövid előszó vezeti be, utána pedig négy részre osztva tárgyalja mondanivalóját.

Már az ajánlólevélben leszámol Magyari a katolikusoknak azzal a vádjával, hogy az ország romlásának, pusztulásának oka a lutheri "új tudomány" bevezetése volt. Magyari itt először azt bizonyítja, hogy a Luther tanítása nem új, hanem csak visszaállítása az eredeti krisztusi hitnek; a "pápastáké" az új tudomány, akiknek "foltos hite" emberi találmányok, "emberi szerzés" útján töldözödött össze. Másodszor pedig azt hangsúlyozza, hogy nem lehet Luther nyakába varrni a pusztulásokat, mert hiszen nem ő talált ki "új tudományt" és mert a török amúgy is már Luther születése előtt sok országot elpusztított.

Az ajánlólevelet követő előszó a könyv felépítéséről tájékoztatja az olvasót.

A mű első része a katolikusok vádjainak az ajánlólevélben történt visszautasítása után a szerző álláspontját fejti ki arról, hogy melyek tehát a romlás valódi okai.

1. Az okok közül elsőnek a bálványozásról beszél. A bálványozás a katolikus vallást jelenti szertartásaival, hittételeivel, melyeket most Szkhárosi Horvátra emlékeztető éllel és fordulatokkal részletesen bírál. A bálványozás vétkét szerinte súlyosbítja még, hogy a katolikus papok elhagyták tisztjuket, urakká lettek, a pénzsóvárgásból, - de a jámborság és inádság "színe" alatt - megemészti az özvegyek és árvák jószágát.

2. A bajok második okának azt tekinti, hogy a katolikusok pusztítják a protestánsokat. "Az ellenség ellen, erős férfiak kellene, de ha az köztünk lakozó keresztyének vérért ily igen szomjuhozuk, hol tesszünk szert az jó vitézekre? Talán az idegen nemzet veszen nekünk országot? Jó ugyan a külső segítség is jó rendtartással, de ha ő magok elpusztitnak, haszontalan. Az hon való volna tehát hasznosb az távol valónál, s azért kellene az keresztyén vértől oltalmazkodnunk." Világosan kimondja, hogy a külső /német/ segítség elsősorban a katolikus papságnak kell: "mit oltalmazzák sok találmányukat külső fegyverrel?" Magyarai tehát a katolikus protestáns harcot nemzeti szempontból nézi s meglátja, hogy a katolikusok tevékenysége az idegen előretörés számára egyengeti az utat.

3. Harmadiknak az országban észlelt "sok gonoszság"-ot jelöli meg, mint a romlás egyik főokát. "Szóljunk in már az sok orszárról, tolvajlásról, uzsaráról, prédálásról, ragadozásról és telhetetlen fősvénységről is: mert ezek is csak országunk veszedelmére való gonoszságok." Magyarai itt egyenes vonalban folytatja a nagy reformátorok erős társadalombírálatát. Szól a szegénység vére kiszívására rendelt hamis mértékről, a szegénységet dúló-fosztó tisztviselőkről, a hamis bírőról, még a vitézekről is, akik a szegénységet nyomorgatják. Minden gonoszság alapja a "fősvénység" vagyis a vagyonhalmozás, mely már a pénzgazdálkodás fejlett módszereivel folyik. Ennek meghélygezése is Szkhárosira emlékeztet.

Magyarai folytatja a reformátorok pozitív hagyományait, de határozott osztályharcos álláspontot sem találunk nála.

A pártütésből - "mert valaki magisztrátusa ellen feltámad, isten rendelése ellen támad" - "közönséges romlások" következnek. "Ilyen romláshozó pártütés volt itt Európában a parasztságnak feltámadása az is mely lőtt anno 1525 Németországban...." Magyarai tehát jól látja, hogy a féktelen s esztelen kizsákmányolásnak és anarhiának nagy része van az ország romlásában, az anarhiát azonban nem a parasztság osztályszempontjai szerint támadja. A parasztfelkeléseket is az anarhia jelenségei közé sorozza s elítéli.

4. A romlás negyedik okánál a hadakozásban elkövetett hibákat tárgyalja. Értékesíti itt Magyarai a históriás énekeknek és a XVI. századi humanista történetírásnak a végvári hadviselésben elkövetett hibákra vonatkozó megfigyeléseit. Míg a korábbiakban Szkhárosi gondolatai tértek gyakran vissza, itt nem egyszer Tinódi szellemével találkozunk. Magyarai kiméletlen igazmondása világosan mutatja, hogy bírálatában a honvédelem kérdése egyik legfőbb szempontja. Különösen kiemeli a táborban levő tobzódást és részegeskedést, de ír a katonák cifrázkodásáról, henyélésükről, puhaságukról, arról, hogy fegyverzetlenek s hogy vétkezen lebecsülik az ellenséget, hogy árulók vannak köztük. A tunya katona "meglopja" hazáját. Elítéli, hogy a katonaság a szegény nép kárára élésködik. Mindez a jellemzés nagyon ráillik a 15 éves háborúban hazánkat dúló idegen katonaságra, de ekkor már a magyar katonaság sem volt ment ezektől a hibáktól. A bécsi hadvezetőség a fizetés elvonásával valósággal rákéryszerítette a magyar katonaságot is arra, hogy ne csak a töröktől, hanem saját népétől is zsákmányoljon. A magyar csapatok a 15-éves háborúban is számos hőstettet hajtottak végre, de fegyelmük az idegenek hatására csak lazult.

Az első rész végén Magyarai arra inti "főképpen az fejedelmeket, urakat, nemeseket és főfő népeket", hogy térjenek ki gonoszságukból, különben még nagyobb haragra gerjesztjük az istent.

A második részben azokat a jeleket sorolja elő, melyek arra mutatnak, hogy ha nem térünk ki vétkeinkből, még nagyobb nyomorúság szakad a fejünkre. A "következendő dolgok felől" tájékoztató jeleket a "régii históriákból" veszi. Érvelését jóslásokra, bizonytalan prófétálásokra és olyan természeti katasztrófákra építi, melyek mind előjelei voltak a nagyobb romlásnak. Meg kell jegyezni azonban, hogy fölfedezí e próféciai között a for-

radalmasító erejét is. Így hivatkozik pl. "Joachim atya", a délitáliei eretnek-ideológus egyházellenes jövődöléseire. Az ilyen jóslatoknál fontosabb a történelmi analógiákra való rámutatása. Kimutatja, hogy egyes korabeli történeti jelenségekhez hasonló események régen nagy katasztrófákhoz vezettek. Például a pártoskodás idézte elő Jeruzsálem bukását, akár csak a János és Ferdinánd királyok közti ellenségeskedés a török magyarországi térhódítását. Az ilyen "jelek"-ből arra következtet, hogyha az első részben vázolt okokat nem küszöböljük ki, még sokkal nagyobb romlás elé nézünk. Megsejtése ez a Habsburg-uralom részéről fenyegető újabb veszélynek.

A harmadik részben megint a történelemhez fordul tanulságért, "miképpen távoztathassuk el a jelen való nyomorúságokat s a nagyobb romlást". A zsidó, a római s "egyéb keresztyén s pogány fejedelmek" példáit vizsgálja meg, tulajdonképp a hadakozásra figyelmeztetve. Elmondja, hogy a rómaiak háboru idején nem tartottak sok "tisztartót", a szegények adóját leszállították, a gonosz tisztviselőket megbüntették, a polgárokat megvédelmezték. Részletesen tárgyalja a rómaiak hadtudományát: előrelátásukat, gyorsaságukat, fegyelmüket. Saját korára ismételten céloz: a török gyors, a "mi fekete tyukászó hadunk" hozzá közel se jár. Emeli, hogy sok példát hozhatna még fel Julius császárnak, Nagy Sándornak, Attilának, Hunyadinak és Mátyás királynak hadaiból.

Könyve negyedik részének a célja megmutatni mint viselkedjünk mi magyarok, hogy a "pogány törököknek kemény vas igájakat nyakunkról lerázhassuk". Ehhez az első részben felsorolt négy fő ok megszüntetése szükséges. Nyíltan megmondja, hogy felemelkedésünket, "nemzetünknek is régi szabadságát, és szép gazdag országát" addig nem remélhetjük "valamig az bálványozás ótalmasztatik, az keresztyének /protestánsok/ kergettetnek, az sok gonoszságok el nem hagyattatnak, és az hadakozásban jobb módot nem követünk."

Eddigi történeti módszerének megfelelően itt is a múltból meríti a tanulságokat. Ezeket részben a zsidók történetéből, részben a régi pogány és keresztyén fejedelmek tetteiből meríti. Az utóbbiakról tanulhatókat három pontja foglalja össze: a házasság, a békeesség és a vitézség dolgában tanulhatók csoportjaiba.

A házasságról szóló részletben a reformátorok támadásait ujitja fel a papi nőtlenség ellen; biztat a jámbor házasságra, "így hagyhatunk maradékokat utánunk, kik a pogányok ellen oltalmazták országunkat s nemzetségünket".

A békességről szóló részlet a mű legköltsébb része; Erasmus nyomán, de mély átérzéssel, ragyogóan szól a békéről. Az utána következő vitézsségről szóló fejtegetéssel együtt ez a rész tartalmazza a könyv legfontosabb eszmei tanulságait. A béke áldásaival szembe állítja a háború pusztításait és szenvedéseit, de rámutat arra, hogy "méltó és igaz okból" mégis szükséges hadakoznunk. Ezután részben saját tapasztalatai, részben olvasmányai, történelmi példák nyomán részletesen kifejti, milyen az okos, célszerű hadakozás módja. Művét végül lendületes befejezés zárja le. Szkhárosihoz hasonlóan Mózes átkával festi le azt a rettentő sort, amely a magyarságra vár, ha nem tér meg bűneiből.

Magyari eszméi.

Magyari István könyve a hazájáért aggódó, hazáját és népét szerető harcos gondolkodó írása. Mint az olvasókhöz írott előszavában mondja: "édes hazánkhoz és nemzetségemhez való szeretete" készítette könyve megírására, az itt adott utmutatással "használni és szolgálni" akart hazájának. Ez a hazafias célkitűzés és állásfoglalás vonul végig egész munkáján. A haza védelmére vonatkozó gondolatai még az elvontabb, vallásosabb ízű fejtegetéseiben is ott vannak, sőt még a házasság kérdésénél is erre lyukad ki.

Magyari felhasználja, szintetizálja és továbbfejleszti a XVI. századi irodalom által kialakított, haladó eszmeiséget. Ujból feleleveníti Szkhárosi Horvát, Heltai, Bornemisza számos megállapítását, támadásba lendül a feudális anarchia ellen. Az ország romlásának felsorolt okai közül kettő: a bálványozás, tehát a katolicizmus és a "sok gonoszság", vagyis a feudális anarchia bűnei - már a XVI. századi reformátoroknál is szerepel. Ők is ezek kiküszöbölésétől remélték a török hódításnak, mint isten büntetésének megszüntét. Magyari azonban ennél tovább megy: ő nem pusztán a magyarság megtérésétől, vagyis a reformáció diadalától várja a fordulatot, hanem tekintélyes részben a magyar katonaság és hadviselés megjavításától. Ezzel ő nála összefonódik a reformátorok vallási köntösbe bujtatott szociális mondanivalója a históriás énekek világi politikai, katonai tendenciájával.

A reformáció pozitív irodalmi hagyományainak a vitézi énekek eszméivel való összekapcsolása a világi gondolkodás térhódítását jelzi. Az ország romlásának négy főokát is úgy állította össze, hogy a vallástól egyre inkább a világi jelenségek felé halad: először ír a bálványozásról, a hamis hitről, utána az igaz hit képviselőinek üldözéséről, majd a társadalom bűneiről, ahol a világi tartalom már szinte szétfeszíti a vallásos keretet, s végül a hadakozásról, amely teljesen világi kérdés, és ahol már a mondanivaló kerete sem lehet vallásos. Ez a világi felé való eltolódás mutatkozik meg abban is, hogy ő már nemcsak a bibliából merít történeti tanulságokat. Még nála is él a zsidó-magyar történetkonceptus, de a zsidó példák mellett egymásután megjelennek más országok, népek példái, különösen az antik rómaiaké.

Az antik római történet felhasználása, tanulságainak az időszertű kérdésekre való alkalmazása, a humanizmus eredményeinek átvételéről tanuskodik. Miként a reformátorok számára a zsidóság és Jeruzsálem, a humanistáknak az antik világ és Róma volt a tanulságok főforrása. Magyarai könyve egyébként is telistele van humanista vonatkozásokkal. A katolikus egyházzal szemben nemcsak a reformáció érveit használja, hanem a humanistákból is merít: idézi egy helyen Janus Pannonius egyik antiklerikális epigrammáját, másutt pedig a humanizmusnak a pápaság világi hatalmával szembeni legfőbb érvét, a Konstantin császár féle adományozásról szóló mese csófolatát, veszi át. A humanizmus eszmevilágának a behatolását jelenti Erasmus békéről szóló fejtegetésének a beiktatása is. A békés alkotó emberi élet, a munkával biztosított jólét, a munkában megtalált boldogság dicséretét és az igazi békének az igazság uralmával való azonosítását tartalmazza ez a rész: a humanizmus legszébb gondolatait. Sőt műve főforrása is humanista írás. A gazdag történelmi példatárát, a katonai fejtegetések jó részét ugyanis nem saját maga állította össze, hanem Aventinus Machiavellinek a renaissance legnagyobb politikai és katonai elméletírójának volt a követője és így végső fokon Machiavellire vezethető vissza Magyarai könyvének az antik történelem tanulságait kiaknázó módszere. A világi szemlélet betározott jelentkezése Magyarai vallásosnak induló művében, a humanista eredmények ilyen mérvű felhasználása, Balassi Bálint évtizedeinek köszönhető.

A világi irodalomnak a XVI. század második felében végbemenő előretörése áll Magyar világliségának a háttérében.

Magyar azonban nemcsak szintetizál, hanem felméri és elsőnek tudatosítja az 1600 táján teljes erővel jelentkező új veszélynek, a Habsburg-katolikus térhódításnak a kérdését. A romlás okai között a második: a protestánsok üldözése nála szerepel először. A protestáns-üldözés pedig a Habsburg-terjeszkedés burkolt formája. Irodalmunkban ez ellen Magyar tiltakozik először, a kérdés fontosságát megillető sullyal. De nemcsak a vallás-üldözésről van nála szó, jól látja, hogy mi a következménye a Habsburgok által a török ellen nyújtott katonai segítségnek: "Azok az országok, melyek az idegen földről segítségre hivatott vitézekkel élnek ellenségek ellen, sokáig állandók nem lehetnek, mert azoktól a seregektől, kiket magok oltalmokra hívtanak és kiktől jót várnak, avagy teljességgel elrontatának avagy sok pusztaságot szenvednek". Ime már itt megjelenik Zrinyinek az a későbbi nagy jelentőségű és a történelem által teljesen igazolt tétele, hogy a Habsburg "segítség" nem erősíti a magyarságot, hanem ellenkezőleg újabb, még súlyosabb veszélyt idéz elő.

Különösen jelentős és irodalmunkban új, a békéről és háborúról szóló fejtegetése, könyvének eszméileg legelőreemtatottabb része. Megállapítja, hogy "bizonyára csak ott maradhat meg az szép békeesség, ahol az igazság uralkodik, mely kinek kinek az mivel tartozik, azt megadja". Csak olyan országban van békeesség ahol nincs társadalmi igazságtalanság! S csakis ebből a megállapításból szárnyal föl hangja a békét hívogató, könyörgő, faggató lírai bensőig /"Oh kíváncsú és gyönyörűséges igazság..."/. Azok nem kívánják a békeességet, írja tovább, akik csak a maguk hasznára néznek. S addig, amíg a szegény "kösséget", a parasztságot nyomorgatják, amíg igazságot nem szolgáltatnak neki - addig nem lehet békeesség. "Az igazságot felbontják, ki miatt az békeesség is felbomol." "Ezeket tehát és minden egyéb dolgot is mely az békeesség ellen volna, mindenütt kiirtsuk országunkból, legyünk egyesek s meglátjuk, hogy mind ennyi sok háborukban is jobb állatja lesznek országunknak." A béke áldásával szembeállítja a háború szörnyű pusztításait, a gonoszság elszaporodását, a javak elprédálását, a szegény nép tűnőremenését. Minden

igaz embernek kerülni kell a háborút. De rögtön hozzátesszi: "méltó és igaz okból", ha szükséges, mégis hadakoznunk kell; tudjunk különbséget tenni: melyek az "legendó okok" a háboru megindítására, melyek nem. "Istenünkért, hitünkért, országunkért, maradásunkért, özvegyekért, árvákért néha-néha fegyvert is kényszerítettünk fogni."

Magyari művében tehát lényegében benne van az igazságos háboru és az igazságos béke gondolata: ez könyvének legelőremutatóbb eleme. Ehhez a nagyjelentőségű állásfoglaláshoz, csakugy, mint könyve összes többi tételeihez az juttatta el, hogy össze-sűrűsödött benne és könyvében megfogalmazást kapott mindannak a kiéleződő társadalmi és nemzeti ellentétnek a feszültsége, amely pár évvel könyve után a Bocskay-szabadságharcban fog kirobbanni. Magyariról bátran megállapíthatjuk, hogy a nemzeti függetlenség első jelentős és jórészt már világi szemléletű elméletirója.

Nagyok az érdemei Magyarinak, de elgondolásaiban és így művében igen sok következetlenség van. Ez a vallásos és világi szempontok összeegyeztethetetlenségéből származik. Magyari olyan dolgokat próbál összeilleszteni, amelyek kizárják egymást, ellentétesek egymással. A vallásos és világi szemlélet között nem lehetséges megnyugtató szintézis. Magyari állandóan ingadozik a jelenségeknek "isten igéjéből" és az "emberi okosságból" való magyarázata között. A biblia és a humanista források együttes használata is ugyanennek az ingadozásnak a jele. Az ország romlásának magyarázatánál teljesen átveszi a XVI. századi reformátoroknak a törökről, mint isten büntetéséről való felfogását, de ugyanakkor a "bűnök" mellett olyan reális tényezőknek szenteli a legtöbb figyelmet, mint a hadviselés módszerei. Egész művén végigvonul így valami hullámlás a vallásos meggyőződés és az önállóságra, felszabadulásra törekvő világi gondolkodás között.

Ha most már a vallásos és világi elem egymáshoz való viszonyát akarjuk jellemezni, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a könyvben tulsulyban van a világi tartalom, a forma viszont jórészt vallásos. Nem egy esetben viszont ezt a vallásos formát is szétfeszíti már a világi mondanivaló, például a béke és háboru elemzésekor. Magyari a valóság hatása alatt áll és ezért amilyen mértékben merül el a politikai és katonai kérdések elemzésében, annál inkább juttatja érvényre művében mindezek

világi felfogását. Ugyanakkor azonban, mint prédikátor, mint az evangélikus egyház papja állandóan bele akarja préselni mondanivalóját egy vallásos, dogmatikus, teológiai kényszerzubbonyba. Ezt a korlátozottságot a legvilágosabban az ajánlólevél mutatja, ahol egész későbbi nagyszerű érvelésének kiindulópontjává azt az érdektelen és csak egy történelmietlen-teológiai szörszálhasogatást jelentő kérdést teszi, hogy a luteristák vallása új-e, vagy régi. Magyar persze hamar tuljut ezen a primitív kérdésfelvetésen, de jellemző, hogy számára ez a kiindulópont. Pázmány Feleletének tárgyalásánál látni fogjuk, hogy ez milyen hátrányt jelentett ellenfelével szemben.

Magyar elképzelése tehát még következtelen. A fejlődés következő állomása ezen a téren majd Zrinyi irodalmi tevékenysége lesz. Zrinyi már teljesen mellőzi majd a vallásos szemléletet és a nemzet felemelésére egy teljesen világi koncepciót dolgoz ki.

Magyar stílusa.

"Az országokban való sok romlásoknak okairól" a szerző világnézeti, szemléleti korlátai ellenére is megragadó, nagyszerű olvasmány. Pedig a mű szerkezete inkább nehézséget támaszt. Fővonalaiban ugyan világos Magyar könyvének tagolása, de az egyes fejezeteken belül eklektikusan összegyűjtött és felhalmozott óriási anyagot már nem tudja világosan elrendezni. Ez a szerkezeti gyöngeség a vallásos és világi szemlélet kettősségéből fakad, a szerző következtelenségéből. Innen ered, hogy az eltervezett szerkezeti kereteket részben a megismert politikai, katonai igazság magával ragadó ereje, részben pedig a vallásos vonalvezetés fenntartására irányuló szándék, minduntalan megbontja.

Magyar művét a stilusnak és a nyelvi kifejezésnek az a szépsége, gazdagsága teszi élvezetes olvasmánnyá, melyet az író harcra állásfoglalása, a haza felszabadítására irányuló gondolatnak lendülete kialakít. Nem egy elméletileg szélesen tájékozott, vagy a politikában gyakorlott, járatos ember hangja szólal itt meg, hanem egy egyszerű emberé, aki váratlanul rádöbben a veszélyre és megszólaltatja a nemzet lelkiismeretét. Nem tudja egységes nézőpontból áttekinteni a problémákat, de keresi a bajok valóságos gyökerét, ezért a mű stílusán valami nyugtalanság, izgatottság vonul végig. Nem kiegyensúlyozott ez a stílus, hanem inkább egy a problémák hinárljában vergődő, de azokon nehezen mégis keresztülgázoló embernek a hangja.

Magyari értekezni, tekintélyi érvekkel vitatkozni akar, és mikor ezt teszi, akkor sokszor szürkévé és nehézkesé válik a stílusa. Ezt a vitatkozó, érvelő, értekező stílust azonban legtöbbször áttöri az író forró liraisága, amely az "édes haza" iránti féltő aggodalomban, a "szép szabadság", "szép békeesség" megindító hivogetásában, a "megromlott magyarság" ostorozásában, a pusztulás miatti keserves feljajdulásban, vagy az elnyomók iránti gyűlöletben nyilvánul meg. Valami mély megindultság vonul végig Magyari könyvén, nemcsak a gondolatok szépsége és igazsága vonja az olvasót hatása alá, hanem az az igazi becsületes emberi magatartás, melyet kiérzünk szinte minden lapjáról.

Magyari felhasználhatta és fel is használta a XVI. századi irodalom nyelvi, formai hagyományait, különösen a prédikációk és a bibliafordítások során kialakult próza-stílust. Minduntalan találkozunk nála akár Ozorainak, akár a históriás énekszerzőknek a terminológiájával. De Magyari ugyanekkor továbbfejleszti a magyar prózastílust, a prédikációk komor, oktató hangjával szemben egy személyes és lírai hevületű prózát teremt. Ő nála bukkanunk először magyar nyelven olyan kifejezésekre, mint "szép szabadság", a Balassinál már megjelenő "édes haza" megjelölés is az ő művében válik állandóan visszatérő nyelvi elemmé. Ő alakítja ki az olyan képzeteket, mint a "megromlott magyarság", amelyet a század hazafias költészetére örökít.

Ezzel a mélyen hazafias szép könyvvel indul meg a XVII. század irodalma.

adalom.

1600 körüli történeti viszonyokra:

Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. 6. kiadás.
Bp. 1951.37-40.lap.

Zs.Pál: Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII.
században. Bp. 1951. /Pártfőiskolai előadások/
7-12.lap.

Káts Sándor: Régi idők, régi emberek. Bp. é.n. "A megvetett és
gyűlölt magyarság" c. fejezet.

Magyari István könyvének teljes szövege:

Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól.

/Kiadta Ferenczi Zoltán/ Bp. 1911. Régi Magyar Könyvtár
sorozat.

Összefoglalás Magyar könyvéről:

Ferenczi Zoltán: Az országokban való sok romlásoknak
okairól. Minerva 1930.

Ferenczi Zoltán: A békeségről és a hadról. Magyar Nyelv
1950.

2. Rimay János.

Élete.

Magyari mellett Rimay János az az író, aki a legérzékenyebben reagál a XVII. század elején beálló változásokra, és már nem is válaszc-vitatkozó, hanem költői formában. Együttal ő lett Balassi Bálint költői hagyatékának megőrzője és védelmezője, életművének folytatója.

1569-ben született, nógrádmegyei, evangélikus középmezési családból; apja Rimay Gergely, Balassi Jánosnak, a költő apjának a deákja volt. Rimay János így maga is a Balassiak környezetében nőtt fel és a tizenötév korkülönbség ellenére barátja a költő-tanítványa lett Balassi Bálintnak. A fiatal Rimayban tehetséget vett észre a nagy költő, biztatta őt a versíráásra és megbíráltatta vele saját remekműveit is. Ott volt Rimay mestere halálos ágyánál is, amikor Balassi megkérte, hogy versben örökítse meg katonához és költőhöz méltó halálát.

Rimay tanulmányaira, iskolázására nincsenek biztos adataink. A Balassival való barátság volt mindenestre a legjobb iskola. Nemcsak a költői mesterség elemeit tanulta tőle, de hazaszeretetét, mély humanista meggyőződését is. Balassi egyik leveléből tudjuk, hogy Lengyelországból könyveket is küldözgetett Rimaynak, többek között Machiavellinek egyik könyvét is. Rimay költői munkássága alapján őt a klasszikus és a humanista irodalom kitűnő ismerőjének kell tekintenünk. Írásaiban minduntalan idéz egyik másik ókori klasszikustól, vagy pedig hivatkozik különböző XVI. századi humanista írókra. Tanultságáról és műveltségéről tanuskodik az az adat is, amely szerint 1624-ben portyázó katonák feldúlták nógrádmegyei udvarházát és ennek során 609 könyve közül csak 131 maradt meg. Ebből az következik, hogy korabeli viszonyokhoz mérten igen tekintélyes könyvtárat gyűjtött össze.

Humanista érdeklődésével áll összefüggésben a kor divatos filozófiai irányzatával, az ujsztoicizmussal való kapcsolata, melynek nagy hatása volt költészetére is. Az ujsztoicizmus az európai humanizmusnak egy kései, megalkuvó, a politikai tevékenységet és a határozott állásfoglalást inkább el-bőlcselekedéssel helyettesítő irányzata volt. Emellett azonban az ellenreformáció és jезuitizmus fellendülésével szemben mégis hangot adott bizonyos polgári és demokratikus törekvéseknek. A magyarországi főurak

emesei között többen kapcsolatban álltak az irányzat legnagyobb képviselőjével Justus Lipsius belga humanistával. Rimay fiatalkorában olvasta Justus Lipsius műveit és 23 éves korától gondosan kidolgozott, ékes latinságu levéllel kereste őt.

Műveltségét tekintve Rimayt ezért a kései humanizmus képviselőnek kell tekintenünk.

Balassi példájának hatása nemcsak költői tevékenységében és lírájában mutatkozott meg. Rimay azzal is követni akarta mestert, hogy ő is kardot kötött és részt vett fiatal korában a 15. századforduló táján ő is átélte mindazt, ami késztette a sárvári prédikátort, Magyarit. Rimay is felírta a Habsburg-veszélyt, a protestáns vallását fenyegető klémsterkedéseit és verseivel tiltakozott ellene. Mikor pedig Kay István szabadságharcos csapatai szállták meg a Felvidéket, ő is csatlakozott. A fejedelem felismerte Rimay kitűnő tulajdonságait és ezért belső főkomornikjává tette, ami az egyik legbizalmasabb állás volt. Rimay feladata lett Bocskay fontos politikai leveleinek a fogalmazása és így az első Habsburg-elleni függetlenségi harc vezérének közvetlen munkatársává vált. Bocskayhoz fűződő bizalmas viszonyának jele, hogy temetésén is részt vett az egyik gyászbeszédet, és egy latin nyelvű versben is emlékeztetett a fejedelem emlékének.

Bocskay halála után a felvidéki protestáns főnemesség vezette, Illésházy nádornak a szolgálatában találjuk Rimayt, 1608-ban mint a magyar rendek követét Konstantinápolyba küldték a szultánhoz. Különféle diplomáciai bonyodalmak miatt ez a tárgyalás elég hosszúra nyúlt: a Konstantinápolyból hazatérő követet ugyanis a budai basa egészen 1609 őszéig tuszként visszatartotta.

Illésházy halála után Thurzó Imre szolgálatába áll, és ott együtt csatlakozik Bethlen Gáborhoz annak első függetlenségi harcában. Bethlen mint tapasztalt diplomatát, fontos feladattal ismét követségbe küldi Rimayt a szultánhoz. Ez azonban utolsó politikai szereplése a függetlenségi harcokban. Mikorra az újabb követségből hazatért, Bethlen első háborúját véget ért, Bethlen későbbi függetlenségi harcai alkalmával pedig Rimay már nem csatlakozott hozzá, hanem megmaradt a királyi hátszínén. Országos ügyekben márcsak egyszer, az 1628 évi

szónyi békétárgyalások alkalmával vett részt, egyébként inkább csak a megyei gyűlésekre járt el.

Élete utolsó évtizedében sokat gyötörte betegsége, visszavonultan élt alsó-estregovai birtokán filozófiai, vallásos elmélkedéseket és bölcselkedő verseket irogatva. Ekkor már országosan ismert költő, többen is biztatják versei kinyomtatására, erre azonban csak halála után került sor. Levelezésben állt a kultúra iránt érdeklődő magyarországi főurakkal, köztük Rákóczi Györggyel, a későbbi erdélyi fejedelemmel is. Irodalmi kapcsolatait ekkor már nemcsak a protestánsokkal, hanem a Pázmány körül tömörülő és egyre erősödő katolikus irodalmi körökkel is igyekezett kiépíteni. 1631-ben halt meg.

Rimay életpályája hiven követi a királyi Magyarország nemességének általános útját. A protestáns uralkodóosztály a század elején kénytelen volt szembeszállni a Habsburgok részéről fenyegető kisajátítási törekvéseknek, ezért csatlakozott Bocskayhoz. A Habsburgok elleni harc következetes végigvitele helyett azonban inkább a Béccsel való előnyös megegyezés lehetőségét keresték. A jelek szerint Rimay is ennek az Illésházy által vezetett opportunistá békepártnak az álláspontját követte. Bocskay győzelme, majd később Bethlen sorozatos sikerei miatt a Habsburgok kénytelenek voltak felhagyni erőszakos politikájukkal átmenetileg. Ezért a magyarországi uralkodóosztály egyre jobban közeledett Bécshez és egyre kisebb számban támogatta az erdélyi fejedelmek függetlenségi hadjáratait. Ez jellemzi Rimay állásfoglalását is. Nála is tapasztalható ez a megalkuvás a nemzeti függetlenség kérdésében, különösen élete végefelé.

Részese tehát Rimay is osztálya hibájának, de másrészt meszsze kiemelkedik belőle. Ha következetlen magatartást tanusított is, komolyan kell értékelnünk Bocskay és Bethlen mellett betöltött fontos szerepét. Anyagi érdek ebben nem vezette, személyi haszna nem is volt ebből. A magyarországi nemesség közül kevesen vállaltak ennyit a század elejének szabadságharcaiban. Kiemelkedik Rimay kortársai közül emberséges gondolkodásával, nemes humanista felfogásával is. Nagyon jellemző erre egyik 1602-ben írt levele, melyben felháborodik amiatt, hogy egy alacsony származású kapitánynak a nemes urfiak nem akarnak engedelmességni.

"Efféle dologban nem minemő nemzet /értsd: származás/, de mint
 viseli magát és hivatalát, azt kell tekinteni" - írja. Hazafiság,
 igaz emberi érzések és magas színvonalú kulturáltság jellemzik iro-
 dalmi munkásságát is.

Balassi Bálint emléke.

Rimay írói munkásságának legrokkasztósebb és egyik legérté-
 sebb vonása, nagy mestere emlékének és hagyatékának ápolása.
 Öviddel Balassi halála után eleget tett utolsó kérésének és vers-
 ciklusban emlékezett meg hősi haláláról. Rimaynak ez a halotti
 emlékverse, 1595 körül nyomtatásban is megjelent Az gyarmati
balassa Bálintnak Esztergom alá való készületi címmel. A cím
 azonban nem fedi a mű tartalmát, a ciklusnak az első verse szól
 Balassi készülődéseiről. A második versben Pallas és Mars /Balassi
 s hozzájuk, a tudomány és a háboru istenéhez fohászkodott egyik
 versében/ beszélgetnek s elhatározzák, hogy mivel "az rossz hit-
 tlen föld" nem volt méltó hozzá, "vele semmi jót nem tett", véget
 vetnek földi bajainak, s magukhoz, az istenek társaságába emelik
 ki. A ciklus harmadik énekében Balassinak az élettől való bucsu-
 sát olvashatjuk, valamint dicsőséges halálát. Rimay nagy mű-
 szí szímitással ciklusának ebbe a darabjába beiktatta Balassi-
 k 50. zsoltárát, melyet halálos ágyán írt. A további versekben
 Balassi Ferencnek, a költő öccsének hősi haláláról van szó, amely
 hány héttel a költő halála után következett be. Végül a két
 s Balassi fivér emlékét sirató és érdemeit dicsőítő vers zárja
 ezt az emlékverssorozatot.

Balassi Bálint halálát Rimay humanista megoldással mitológiai
 stílusba öltöztette. Ezzel hőse alakját akarja fokozottan kiemel-
 ni, magasabbra emelni. Balassit így az antik istenek közé emel-
 tő hőrosszá változtatja, miként azt Janus Pannonius tette,
 Gyadi Jánossal. Később - részben éppen Rimay hatására - ugyan-
 já jár el a költő Zrínyi Miklós is a szigetvári hős alakjával.
 Rimaynak ez a mitizáló megoldása nemcsak Balassi alakjának heroi-
 zás miatt érdemel figyelmet, hanem azért is mert egy jellegze-
 sen humanista-költeményt ír magyar nyelven. Rimay részéről ez
 stílus törekvés volt, mesterét akarta ebben is követni. Azt
 is, hogy Balassi Bálint dicsősége méltó köntösben váljék is-
 té a latinul nem tudók előtt is. Emlékverséről így nyilatkozik

egy másik írásában: "hogy amaz elhunyt hősök iránti tartozásom egy részét lerőjjam,... azok előtt legalább, akik a latin nyelvet nem birják, ismertebbé tegyem, indittatva az ilyenek gyakori rábeszélése által, életükről és halálokról,..... ezeket a kevés számú verseket, ahogy tudtam, csekély tehetséggel, a mi köznyelvünkön.... kiadtam."

Rimay emlékciklusából a legszebbek azok a részek, ahol magát a hőst, Balassit beszéli. Itt elsősorban hazaszeretetét igyekszik kidomborítani, szép strófákba önteni Balassinak a hazáról, a hazáért való áldozatkész, önfeláldozó harcról szóló gondolatait, melyeket bizonyára nem egyszer hallott közvetlenül tőle. Az emlékvers Balassija az élettől bucsuzva is először hazájához intézi szavait, majd pedig barátait is arra inti: "Hazátok oltalmát... ne hagyjátok". Rimay megértette tehát Balassi költészetének legfőbb mondanivalóját, a hazaszeretetet, és továbbadta azt. De megértette mestere humanitását, mély emberségét is. A ciklus záróversében írja a két Balassi testvéréről:

Maga ők nem magoknak,
Hanem országoknak
Éltek, sem tárházoknak
Vagy hasoknak,
Ki szokás másoknak.

Ők abban örvendettek,
Ha kivel jól tettek,
Szegény legént felvettek,
Segítettek,
Mint arra termettek.

Az a kép, amit Rimay ad Balassiról, igaz kép, nem méltatlan a nagy költőhöz. De belelopódszanak már ebbe a képbe olyan mozzanatok is, melyeket már a Balassi halála utáni események tesznek indokolttá, melyek tehát idegenek voltak még Balassitól. Mikor Rimay barátaitól bucsuztatja hősét, így szólítja meg őket: "Megszűkült magyarim". Ebben a kifejezésben már a hanyatlás, a romlás ténye kísért, amit Rimay éles szeme kezd észrevenni. A tizenöt éves háború gyászos eseményei alakítják ki Rimay szomorura hajló, bánatosos tündő szemléletét, melyet belevisz az általa megrajzolt Balassi-képbe is. Ilyen önjellemzést is ad

Rimay Balassi ajkára:

Mit mondhatok? éltem,
Hol bátran, hol féltem,
Kedvvel, buval, panaszval.

A bátorság mellett itt helyet kap a bu és a panasz pesszimista szemlélete is. Saját borongó gondolatait adja Balassi szájára Rimay akkor is, amikor a haldokló hős reménytelennek látja a haza sorsát:

Im én már meghalok
S nehéz, hogy nem látok
Szabadságodban módot.

Ez a borus, pesszimista tünődés idegen volt Balassi lelkületétől, mindvégig erőtől duzzadó, életvidám költészetétől, de hiven tükrözi azoknak az éveknek a viszonyait, amelyekben a vers létrejött.

Az emlékciklus mellett Rimaynak több latin és magyar nyelvű prózai töredéke maradt fenn, melyekben mesterét a régalmazók nyelvétől védelmezi meg és értékelni igyekszik emberi és költői nagyságát. Egy még a 90-es években írt latinnyelvű Apológiá-ban első sorban Balassi emberi nagyságát domborítja ki: "Ő volt az - írja - aki engem, a dicséretért lángolót azzal a reménnyel töltött el, hogy a vagyon vára nélkül is keletkezhet erény, melyre munkával és állhatatossággal törekszünk és hogy eléggé boldog az, aki lelki egyensulllyal és kitartással a balszerencse valamennyi csapásán felülemelkedve még sós ízű sorsával is megelégedhet. Főleg ilyenekkel bátorított engem, holott ő neki magának nagyobb szüksége lett volna erre a vigasztalásra, hogy magát a bujdosása közben ezzel gyámolítsa és támogassa". Elénk állítja itt Rimay azt a Balassit, aki élete végén eljutott oda, hogy leszámoljon vagyoni ambícióival és az élet értelmét, szépségét az "erény"-ben, az ember jellemét széppé és nemessé tevő tulajdonságokban keressse. Itt ugyan nem említi Rimay, de egy másik írásában Balassi erényei között a vitézséget emeli ki legjobban, őt a "vitézlk rend nevelő atyjának" nevezi. Miként emlékkerseben, úgy latinnyelvű Apológiájában is "ingó, sőt végromlással fenyegető országunk" szemszögéből méri fel a pótolhatatlan veszteséget, mert Balassi "pótlásáról ez a tönkretett, megtört, szétszórt és szagztatott kor aligha fog gondoskodni".

Rimay leginkább azzal akart szolgálni barátjának, hogy kiadja műveit. Azt tervezte, hogy összes verseit megjelenteti nyomtatásban. Ez a terve ebben a formában nem sikerült, később legalább istenes énekeinek kiadását akarta megvalósítani. Ez az ő fáradozása nyomán - de már csak halála után - létre is jött: Balassi istenes énekei Rimay verseivel együtt jelentek meg.

Fennmaradt azonban Rimay előszava a tervezett teljes kiadáshoz. Stílusa nehéz, mesterkélt, mondanivalója azonban annál értékesebb. Az "egész magyarságnak minden rendi"-nek szánja ezt a tudósítását. Mint humanista, az új kor dicséretével kezdi s ezáltal Balassi működésének is mintegy történeti értékelését adja. A 15.-16. századi fordulatot, a renaissance-ot jellemzi azzal, hogy "minden mesterségnek és tudományoknak elől való haladását"-t, "ékesen való virágoztatását"-t hangsúlyozza s ezzel arra a világiasságra mutat rá, mely egész Európában bekövetkezett. A mesterség művészetet jelent, és a tudomány szónak Rimaynál már nem az a jelentősége van, ami Magyarinál: a tudományon világi megismerést ért, a hivatások az igaz vagy hamis tudományon még a vallásos tanítást értették. Rimay világosan látja a középkorra következő nagy ugrást, utal a "külső kézi mesterséges sok munkák"ra utal, a találmányokra, melyeket nem is akar összehasonlítani a "régii időkbeli" munkákkal, annyira felülmulják azokat. A renaissance-szal összekapcsolja a reformációt is: isten ígéje is megtisztult a rozsdától, a dohtól és penésztől, igaz ismeretére, tökéletes értelmére jutottunk el. Mindennek következtében nemcsak a deák nyelven való tudományok virágoztak fel, hanem kinek-kinek "honnjabeli nyelve is megékesedék". Fejlődött a magyar nyelv is, Balassi költészete rá a legfőbb bizonyíték.

Rimay Balassi-értékelésének tehát két lényeges pontja van. Egyrészt beállítja őt a renaissance és a reformáció, vagyis az európai kultúra nagy XV-XVI. századi megújulásának a vonalába, másrészt mint a magyar nyelv nagy fejlesztőjét, mint a magyar nyelv ékességének legmértöbb bizonyítékát értékeli. Mind a két kérdésben helyesen látja meg a tanítvány mestere jelentőségét.

Az előszó további részéből megtudjuk, hogy Rimay nagy gondot fordított arra, hogy Balassi verseinek hiteles szövegét megőrizze.

Bk. 12848 - 53 - Bsz.10115/VSz4.

A versek akkor már kéziratban terjedtek s a másolók sokat torzítottak is Balassi szövegén. Pedig ilyen kincset, amely a magyar nyelv ily nagy haladását mutatja, hibátlanul kell megőriznünk.

Műfajilag két részre osztja Balassi termését: az istenes és a szerelmi énekekre, a vitézi ihletet már előbb nyomatékosan kiemelte. Ő védi meg először elvi és történeti érveléssel a szerelmes vers jogosultságát, éppen Balassi költészetével kapcsolatban; világirodalmi példákra /Dante, Petrarca!/ hivatkozik: ezek nyomán szabad Balassinak is szerelmi versekkel gazdagítania a magyar költészetet.

Rimay értékelése Balassiról nemcsak azért fontos, mert a költői műnek első öntudatos világi értékelése magyarul, hanem azért is, mert megmutatja, hogy Balassiban a szöveget, a szöveg-verset értékelték igazában; a műköltői hagyomány folytonosságának első, tudatos bizonyossága ez. Rimay előszava a költészettörténeti elemzés első példája irodalmunkban.

A Balassi-hagyományt Rimay Balassiról szóló művein túl azzal is ápolta, hogy költői mintaképének tekintette őt, saját verseiben Balassi költői eredményeit igyekszik értékesíteni és továbbfejleszteni.

Költészete.

Az első költői próbálkozásait Balassi környezetében megtevő Rimay valószínűleg szerelmes versekkel kezdte költői pályáját. Lehet, hogy ő is egyike volt azoknak az "ifju legényeknek", akik Balassival költői vetélkedést folytattak szerelmi versekkel, Balassi bujdosása idején /Lásd a "Nyolc ifju legény" kezdetű Balassi-verset/. Rimay szerelmi versei azonban távolról sem érik utól mesteréit. Tultengenek bennük a kései humanista költészet megszokott sablonjai, s ha van egy-két sikerültebb közöttük, azokon erősen érződik Balassi hatása. Egyes szerelmi verseiben megjelenik Rimay önálló hangja is, de ez sem szolgál többnyire a versek javára. Rimay érzelmében ugyanis valami elragadtatottság és nosztalgia van, és ez ad egyéni színezetet Balassi nyomán írott verseinek. Ezzel azonban az érzések sokkal tompultabban, kissé stilizáltan jelentkeznek; hiányzik belőlük az a lángoló hev, amit Balassinál tapasztaltunk.

Hiányzik a szerelmi versek vitézi háttére is. A természet nála nem vitézi csaták színtere, hanem a szeretett nő bolyongásának helye lesz. Rimay Balassi természeti képeivel egy elbűvölő, kissé mitológiai szépségű nőalak mozgását öleli körül, - például ebben a versében:

Ürdülhetne szívem, látván mely nagy szépen erdő, hegy, völgy zöldellik,
Bokor hangossággal, kut, víz új forrással rakódik, bővülkedik,
Az napnak világa, égnek új harmatja minden terjed, fénlík.

Réten, völgyen, hegyen, mert ő hol elmegyen duplált szépség követi:
Vidám minden virág, az hová lépik s hág, nagy szeme fényét veti:
Mindeneket vidít, ébreszt, éleszt, indít szépségének termeti.

A tizenöt éves háború első éveiben, mikor Rimay maga is katonáskodott, a vitézi téma is hangot kap lírájában. Jól szemlélteti Rimay vitézi lírájának sajátosságait az Egy katona ének című verse, melyben a "Borivóknak való" nótájára és formájára írja meg a katona örömét a harcon. Ez a szép vers azonban nem éri el mintájának lendületét, őszinte harcvágyának kifejezését. Balassinak teljesen világi és hatalmas lélekzetű, emberségtől, erőttől, természettől duzzadó vitézi éneke helyett, Rimaynál mindvégig annak a vitéznek éneke hallatszik, akit isten bátorít meg, akit isten biztat, akin isten könyörül. A vitézi élet teljesen emberi ujjongásából, halált megvető s igazi emberséget adó nagyszerűségéből - így láttuk Balassinál - fáradt, de istenben bízó örvendezés lesz Rimaynál, akinek vitéze "megbátorodván ő istenében: nem fél". Látszik, hogy nem igazi harcos írta a verset és nem is az elkeseredett nép harcvágyát fejezi ki. Rimay versében vannak szép sorok, megkapó kifejezések, de a költő ekkor már az általános politikai helyzet miatt nehezen tud élményt, örömet és reményt találni a harcban magában, alig tudja leküzdeni bágyadtságát, pesszimizmusát.

Már ezekből a fiatalkori versekből, - hozzájuk számítva a Balassi-émlékverseket is - kitűnik itt-ott Rimay saját, - bánatosan, tündő - költői hangja. A versei mögötti érzelmek közül sincs meg az a forró heve, ami Balassinál volt és ez a szerelmi és vitézi verseknél egyaránt hátrányára van költészetének. A téma és a költő szemlélete nem vágnak egészen össze ezekben a versekben.

Rk.12848 - 53 - Res.10115/VSz6.

Rimay költészete akkor fog ugrásszerűen fejlődni, akkor válik ha nem is Balassihoz fogható nagy költővé, de mindenesetre jelentős alakjává a XVII. század eleji irodalomnak, amikor a századvégi romlás, hanyatlás jelenségeinek átélése folytán kialakult, bágyadt, pesszimista hangján nem szerelemről, vagy katonai győzelemről ír, hanem éppen azokról a tényekről, melyek szemléletét kialakították: a századforduló táján kiélesedő Habsburg-magyar ellentétekről, illetve a Habsburg- agresszió folytán az élet szinte minden területén bekövetkező romlás tényeiről.

Erről szól egyik legszebb verse, az Ez világ mint egy kert kezdetű, amely a katonai élet hanyatlását és az efeletti fájdalmit örökíti meg nagy művész érzékkel. A vers pesszimista hangon, megkapó képekkel kezdődik:

Ez világ mint egy kert, kit kőeső elvert, napról-napra veszten-vész,
Vagy mint senyvedt sindel, kit óházról széljel tétova hany nagy
szól-vész.

Ó mint romlandó ház, elveszendő szállás, jóktul üresült rekesz.

Más ez a hang, mint a Balassié. Balassi világa a "széles sík mező", a vég házak természeti tája, Rimayé a kert. De ezt a kertet is - figyeljük meg a kép súlyosságát! - kőeső verte el. S ennek következtében "napról-napra veszten-vész". E fokozatossággal nő a lélekben a gyötrődés. Vagy mint a rozoga ház pusztulása, olyan ez a világ, teszi hozzá Rimay, megint jellegzetesen. A versszak végén már a magányosság nyomasztó hatását érezzük.

Már az első versszak súrítja a pusztuláson érzett fájdalmit. A 2. vers- szak ennek megfelelően a sok bánatról, veszélyről ír, általában. Majd a "nagy roppant seregek" összeütközése után a táborban vagyunk, ahol a megpróbáltatások kedvetlenné tessék a vitézeket. Már csak kivételesen buzdulnak fel a harcra. De "ha kit a tisztesség szit", az mégis: "a harcra buzdul s ég", teszi hozzá a 4. versszak végén. Ennek a feltételes mondatnak a perspektívája bontakozik ki a vers törzsében, az 5-8. versszakban. Rimay váratlan áttéréssel idézi fel az igazi vitézi élet képeit, azokat, melyeket először Balassi alakított ki. A mult felidézéséről van szó, tehát Rimay kifejezőmódja is átvált a Balassiéra. A "Vitézek mi lehet" hatása itt erősen érzik.

A 9. versszakból megtudjuk, hogy minden a múlté:

Eloszlott sok rendek, mindenféle népek most más karban állanak:
Elváltozott idők, háborgó esztendők különbségeket hoznak.

Rossz idő jár a magyarságra s okosan kell élni, hogy szívünk
keservén erőt vegyünk.

Mint habzó tengerben, mi is az életben evezőnket forgassuk:
Kinnal mi lelkünket, sok gonddal fejünket igen ne nyomorgassuk;
Isten sok jókat ad, csak szelinknek zugtát csendes szívvel
hallgassuk.

A ragyogásával kivillanó Balassi kép, Balassi-féle vitézi élet képe után ismét a borusabb, óvatosabb Rimay szemlélete következik. S van némi megalkuvás is a vers befejezésében; beletörődés, a visszahuzódás álláspontja ez, nem a harcos szembeszállásé. Az az ember gondolkozik így, aki a magány szomorúságába kényszerült, mint ezt az első versszak romladozó házának képe s az utolsó versszak csendes szívvel szél-zugásra figyelő érzelme tökéletesen kifejez.

Nagy valószínűség szerint a század első éveire datálhatjuk Rimay vallásos verseinek egy részét. Ezekben sokszor üldöztetésről, veszélyekről van szó, amiben a vallásban sértett, a katolikus hit erőszakos térítése ellen tiltakozó protestáns ember hangja szólal meg. Egyes vallásos versei egészen határozottan a katolicizmus ellen irányulnak, mint pl. a Hivek, keresztyének! jertek ne tévelyegjünk, amely a "gondolt vallás"-tól /katolicizmus/ óvja az olvasót. A Vitézség embernek ez földön élete című szép vallásos ének célzásai is félreérthetetlenek:

Ez a világ rakva
Ámitó méreggel,
Sokakat gyulaszt fel
Maga szerelmével
S könnyen is hitet el:
De végre ördöggel
Pokolban vitet el.

Rimaynak ezek a szavai a protestantizmus melletti kitartásra akarják ösztönözni hitfelelit, mivel az üldöztetések közepette sokan anyagi előnyért katolizáltak. Arra biztat Rimay, hogy tartson ki mindenki a "kicsiny rongyos sereg" mellett, amely most "utált" ugyan, de még sem kell félni, mert

Elmult már az éjféli:
Üdvösséges napod
Nem sokára felkél.

Ezekben a versekben vallásos fordulatokba rejtve jelentkezik a nemzeti tiltakozás, amely ekkor egybekapcsolódott a protestantizmus védelmével. Van azonban Rimaynak olyan vallásos verse is, amely egészen nyíltan kifejezésre juttatja a kérdés politikai háttérét. Ez a - formailag is rendkívül érdekes - verse a XVI. zsoltár átdolgozása, Tarts meg uram, engem kezdettel. A vers valósággal dramatizáltan épül fel: először a költő panasza hangzik két versszakon át arról, hogy "az igazság elkölt" /elmult/, majd három versszakon keresztül megszólaltatja magukat az elnyomókat, a nép üldözőit. Ez a vers legsikerültebb része, melyben Rimay bátran leleplezi Rudolf császár többnyire katolikus főpapokból választott főtisztviselőit, tanácsait, akik részben éppen a protestáns-üldözés révén jól megszedik magukat, arcátlanul lopnak, csalnak és harácsolnak. Így szól ez a három szakasz; a "fejedelem" /Rudolf/ "tanácsainak" /tisztviselőinek/ szava:

Jer vegyük elő, - mond, - igyunket nyelvünkkel,
Istentől se féljünk, haragját nyelvünk el;
Nyomorítsunk mindent pénzes értékünkkel,
S üzzünk kereskedést ránk ragadt tisztünkkel.

Tanácsá tett minket az mi fejedelmünk,
Ő ellene senki nem is áll ellenünk;
Mi dolgunkba azért bátraknak kell lennünk,
Akaratunk szerint mindent cselekedjünk.

Marhát, pénzt, ki másé, szabadsággal osszunk,
Hittül lélekben is, kit lehet, megfosszunk;
Am tartassék érte isten előtt bosszunk,
Ördöggel magunk közt errül megalkoszunk.

Az ellenség e találó önjellemzése után isten szólal meg, újabb három versszakon keresztül, mert - mint mondja - "sok nyomorultaknak keserves sirása Szememet serkenti". Rimaynak a sok csapás megszüntetésébe vetett reményeége fejeződik ki ezekben az isten szájára adott strófákban: "Én, isten, felkelek s rontom az álnok vért" - írja. Ennek az isteni bosszunak a bekövetkezését sürgeti azután a költemény utolsó három versszaka, melyben ismét a költő maga szól, kérve a "rabság" enyhítését, a hit "szabadságát", az "álnok kevélyek" megrontását.

Rimay ezekkel a Habsburg-térhódítás ellen burkoltan tiltakozó vallásos verseivel a reformáció költészetét és Balassi vallásos líráját továbbfejleszti. A reformáció vallásos verseiben is megvolt az istenhez fohászkodás az ellenség /akkor a török/ ellen, de ezek a versek tele voltak a büntudat kifejezésével, a törököt isten büntető ostorának tekintették. Rimaynál már nyoma sincs ennek a nemzeti büntudatnak. Ebből fakad, hogy míg a reformátorok a büntetés elhárítását, megszüntetését kérték, addig Rimay a bosszuért könyörög. Bosszut kért ellenségei fejére Balassi is istenes verseiben, de nála az "ellenség" nagyon elvontan és kizárólag mint az ő személyes ellensége jelentkezett. Rimay ellenben az ellenséget valamennyire konkretizálja és nemcsak a maga, hanem a protestáns hívők összesége nevében szól. A zsoltárműfajt ő alkalmazza először a Habsburgokkal való szembenállás költői kifejezésére.

A Habsburg-magyar ellentét vallási oldalról való felvetése és a vitézi élet romlásának mesterei kifejezése mellett, képes volt Rimay költőileg ábrázolni a nemzeti probléma egészét, nála jelentkezik először a vallásos kerettől megszabadult Habsburg-ellenes politikai líra. Bár csak egyetlen ilyen verse van, ez mégis kiindulópontjává vált Habsburg-ellenes politikai költészetünk fejlődésének. Ez a híres verse a Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán, fogyásán címet viseli. Rimay változatos költői eszközökkel ad megrázó képet a Bocskay fellépése előtti évek nemzeti romlásáról.

3k. 12848 - 53 - Rsz.10115/VSné.

Az első versszak egy fájdalmas felkiáltás a szép-hirű, vitéz magyar nép romlásáról. Ez a bevezető versszak kissé bonyolult, a rimjáték kedvéért erőltetett szórendbontások /inverziók/ követik egymást, de a következő szakaszokból már eltűnik a mesterkélttség nyoma is. Előbb költői ellentétek felállításával érzékelteti a hanyatlást: a megbecsült magyar vér csufolttá, a szép magyar név utálttá vált, stb. Majd a nemzet nyomoruságának találó, realiztikus képekben való ábrázolása következik. Ezek között a legszebb ez a két sor:

Inséged nő, s árad, veled egy ágyban hál,
Bő étkeid helyett rakodik apró tál.

Rimay terenti meg irodalmunkban először a nemzeti nyomor ábrázolását, amely majd a kuruc versekben, és később is irodalmunkban, annyiszor helyet kapott. Az utolsó versszak végül őszinte liraisággal érezteti a költő fájdalmát.

Magyari könyve mellett ez a vers vezeti be a függetlenségi harcok irodalmát. Rimaynak ez lett a legelterjedtebb verse; különösen a vers első sora és az első szakasz rímei /nép, szép, kép, ép/ sokszor visszatérnek későbbi hazafias verseinkben. Első nemzeti dalunkon, a Rákóczi nótán keresztül Rimay e versének utóhatását egészen Kölcsey Himnuszáig követhetjük.

Az az új nemzeti mondanivaló, amit Rimay legtisztábban ebben a versében fejezett ki új költői stílust is teremt. Rendkívül fejlett valóságglátás fejeződik ki a vers hasonlataiban és képeiben. A magyar néppel egy ágyban háló inség képe, vagy a szemétre vetett és zsirjukkal az idegeneket hizlaló urfiak motívuma rendkívül merész és költészetünkben eddig ismeretlen képzetállításokat tartalmaznak.

A vers nem nyit a jövő felé perspektívát. Rimay korlátja, hogy a jövőbe vetett reménynek csak a vallásos verseiben, az isteni bosszu várásában tud kifejezést adni. Ebben a világi versben viszont kijelenti a magyar népről: "előmeneteldre nincs egy utad is ép" - vagyis nincs semmi lehetőség. Jellemző Rimayra és a magyarországi nemességre, hogy mikor a fordulat bekövetkezett, mikor nem isteni bosszu, hanem Bocskay fegyverei megmentették az országot a pusztulástól, akkor Rimay - mint költő - hallgat

Becsületesen szolgálja a szabadságharcot, de nem képes versben kifejezni az általa oly kiválóan ábrázolt romlásból kissebadult magyarság lelkesedését. Ebben a Bocskay seregeiben harcoló népi tömegektől való megrettenést kell látnunk, ami megakadályozta, hogy a magyarországi nemesség teljes odaadással csatlakozzon ahhoz a mozgalomhoz, amely megmentette őt a szemétdombra kerüléstől - Rimay nyelvén beszélve.

Rimay költészetében a Bocskay előtti évek jelentik a csúcspontot, később amilyen mértékben a nemesség fokozatosan elszakad a függetlenségi harctól, úgy válik Rimay költészete is a magány költészetévé, a nemzet vágyainak tomácsolása helyett.

A már eddig is megfigyelt szemlélődés, reflexió, szomorúság válik uralkodóvá kései verseiben. Ezek részben vallásos, részben bölcselkedő versek.

Elmélkedései a szerencséről, a világ csalárdságáról, az erényekről, a pénz hatalmáról s gonoszságáról szólnak. Az Udvar, irigy tisztek kezdetű versében az udvari életet utasítja el minden hazugságával és ceremóniájával. A Kerekded ez világ kezdetű versében a szerencse forgásáról is, s leleplezi a "latrul keresett gaszdagságot":

Ha mégoly tudós is az ember, mint Homéros vagy Plátó,
Ha pénzéd nincs ehhez, lehetsz csak börgyártó.

Pénz tiszteltet, éltet, magasztal s dicsértet,
Nem hagyhat egyedül, sokakkal kísértet,
S csaknem szentnek hitet,
Fejedelem nevet ő szerez, készített.
Pénzen jár ez világ s pénz ő talyigája.

Vannak ezekben a versekben helyes gondolatok: szembezállás a pénz hajhászásával, a képmutatással, a hazugsággal stb. Ezek az ujszoicizmus gondolatai Rimaynál, melyek bizonyos polgári tendenciákat hordoznak. És érdeme Rimaynak az is, hogy irodalmunkban elsőnek ír bölcselő verseket, utat törve ezzel egy új lírai műfajnak. Végeredményben azonban, mint az egész ujszoicizmus, az ő verseinek tartalma sem igazi bölcselkedés, hanem a cselekvéstől visszahuzódó ember megalkuvó magatartása.

Ezért későbbi életszakaszán világnézetének legteljesebb kifejezése
a laus mediocritatis-ban /a Középszer dicséretében/ olvasható:

A kicsiny éltet jól, ha vékonyserű is,
Édes álmot nem bont félelem s nagy gond is.

Az jó, szép, aranyos, dicsírt középiséget
Valaki kaphatja, az él csendességet.
Józanon futván udvari irigységet.

Isten adja a télt s a tél után nyarat,
Szükség után sok kéz bővségben is arat,
Gonoszul ha most van, így végig nem marad.

Ez a visszavonuló, passzív élet egy sajátos műfajt fejleszt
abban a költői leírásban, mely festmény után készül; "pictura
szerint" festi le a költő az erényeket /Encomia...virtutum, az
Erények dicsérete/, hogy a "táblanézők hasznát is vehessenek"
abból. Érdekes és jellemző, hogyan menekül ez a talaját vesz-
tett, passzivitásba süllyedt költő egy olyan irreális világba,
melyet csak úgy tud leírni, hogy a negatívban, az üresben a
mozdulatlanban akar gyönyörködni:

Es holt ékesíti árnyik és csendesség,
Nem éri az asztalt sem szél, sem nagy hévség,
Sok virág asztalon, szagjok gyönyörűség.
Felhővel sem borul ez hely fölött az ég.

Csáté-paté itt nincs, sem kiáltás, zajgás,
Dobolás, tombolás, csaplárság, tobzódás,
Éktelen rút beszéd, morgás, dorbélyozás,
Minden rosszasághoz vagyon unalmazás.

Ezekben a versekben foszlik szét Balassi tanítása az ő leghi-
vebb követőjében is; Balassi szabad ég alatti csodálatos, lé-
legző természetből valami zárt, indulat, napfény, feihő és
noszgas nélküli festett táj lett, Balassi virágaiból asztali,
vagy pláne himzett virágok.

Rimay költészetének utolsó hanyatló szakaszában már a formalista, élettől elszakadó barokkos költészet alapjait veti meg.

Rimay költészete sok belső ellentmondást, ellentétes tendenciákat hordoz tehát magában. Nemcsak a versek mondanivalójában, a valóság ábrázolásában mutatható ki ez az ellentmondás, de a versek formai mozzanataiban is. Tud Rimay szépen, egységesen meg szerkeszteni költeményeket, gondoljunk csak az "Ez világ mint egy kert" kitűnő, és a mondanivalót fokozottan érvényre- juttató kompozíciójára. Vagy ilyen a Legyen jó idő csak kezdetű szép vallásos vers is, melyet a jó idő és a fecske emlegetése a vers első és utolsó soraiban, harmonikus egységbe foglal. Ugyanakkor viszont vallásos és szerelmi verseinek egy része, de különösen bölcselő versei szétesőek, a mondanivaló tisztázatlansága, ellentmondásai miatt nem tud itt Rimay zárt kompozíciót létrehozni.

Rimaynak sokat köszönhet a magyar költői nyelv fejlődése. Merész képalkotásával képes tovább gazdagítani a Balassi által oly mesterien kidolgozott költői nyelvet. A "Kiben kesereg az magyar nemzetnek....." nagyszerű képei nem egyedülállóak. Rimay másutt is rendkívül ötletes. Egyik vallásos versében például ezt a szép képet olvassuk: "Vetem éltemet, fejemet lábadnak zsámo- lyul". Megfogalmazásai időnkint egészen meglepőek, mint pl. mikor istent "jókkal forró kut"-hoz hasonlítja. Vagy másutt: "Az urnak ő szava tűzben megfőtt ezüst". Valami különösen ér- zéki látásmód fejeződik ki ezekben a képekben. Ez mutatkozik meg a szagok, illatok, színek gyakori érzékeltetésében is. A "szám izihez" termett "szép piros meggy"-hez hasonlítja egyik kedvese ajkát. "Lám meglágyult szívem" - írja egy helyütt - "mint kamo- kának selyme"; itt a selyem lágyágával a tapintás érzékét kelt- ve, próbál érzékelhetővé tenni egy nem tapintható dolgot, az emberi szívet. Rimay képzettársításai időnként valósággal virtuóz jellegűek. Csak így jellemezhetünk pl. egy ilyen sort: "Istenes élet rám csak úgy eshet, mint korom az hóra".

Rimaynak ebben a rendkívül gazdag és merész képalkotásában is megfigyelhető költészetének sokszor oly bántó ellentmondásos- sága. Fejleszti a költői nyelvet, kitűnő, meglepő hasonlatokat hoz létre sokszor, de legalább annyiszor az a merészség bántóvá, izléstelenné, erőltetetté válik. Különösen bűmeiről beszélve olvashatunk a bűn mérgétől eldagadó beleiről, a lelkében lévő

gennyről és rühről. Van valami bántó naturalizmus ezekben a megfogalmazásokban, de ugyanakkor az elvilágiasodás magas fokára is utal a testi valóságnak ilyen gátlástalan szerephez-juttatása valóságos versben. Ezen a vonalon Rimay következetes a képhasználatában, mert ha a bűn a lélek különféle undorító betegsége, akkor isten ezeknek, ennek a sok szennynek az orvosa. Isten az orvosa – egyik istenes éneke szerint – a költő "lelki fekély"-ének, "kinek ő füsttől én lelke is kormos". Ez egyébként jó példa arra is, hogy milyen képzavarra vezethet Rimay fantáziája: mi az a "füstölő fekély"???

Jól használja fel Rimay Balassi példáját versei ritmikájában és rimelésében. Verselése hibátlan és gondosan kidolgozott. A formai műgond azonban nem egyszer már formalizmusba, rimes játékba süllyed:

Mert az te szerelmed engem úgy körülülvett, mint pézsmát jó szelence
Az én szívem kívül szintén úgy hevült el, mint tűz miatt kemence
Mert te szépségedben szívem úgy merült be mint tengerben Valence.

Rimay költészetéről mindenestre megállapítható, hogy kétségtelen hibái mellett sok értéket tartalmaz. Költészetének megnyugtató értékelése és feldolgozása még a további kutatás feladata. Eddig az irodalomtörténetben hamis kép élt Rimayról. Verseinek gyűjteményes kiadásába ugyanis felvettek számos olyan verset, amely nem tőle származik, így többek között a "Pöngését koboznak" és az "Oly nehéz nem látnom" kezdetű verseket is. 1953-ban jelenik meg Eckhardt Sándor kritikai kiadása, amely csak a hiteles Rimay-műveket fogja tartalmazni. Költői munkásságának feldolgozása ezután kerülhet sorra.

Rimay prózája.

Rimayval, mint prózaíróval az irodalomtörténetírás nem foglalkozott. Pedig szerepe van a magyar próza fejlődésében, ha szépirodalmi műveket prózában nem is írt. Balassi költeményéhez írt előszava azonban feltétlenül irodalmi igényű, nagy gonddal megírt próza. De írt prózában is sztoikus elmélkedéseket s ezzel szerepe van a magyar nyelvű elmélkedő próza megteremtésében.

Irt ésenkívül Rimay naplót és nem érdektelenek irodalmi szempontból sem követi jelentései, a szultán előtt tartott beszédei, stb. Latinnyelvű Balassi-apológiája, valamint Justus Lipsiushez írott terjedelmes levele a humanizmus stílus-követelményeit szem előtt tartó, művészi igényű írások. Mindehhez járul még Rimay terjedelmes levelezése. Leveleinek többsége persze nem irodalmi célból készült, de még ezekben is valóságos stílárius gyöngyszemek bukkannak elő. Néhány levelén pedig szemmel látható a tudatos törekvés is stílusá kiművelésére, irodalmi színvonalára.

Rimay stílusa merőben különböző Magyaristától, amely a reformáció prózájának továbbfejlesztése volt. Latin írásaiiban egy egészen a modorosságig kiművelt, végtelenül igényes humanista stílust találunk. Ezt próbálta magyar nyelven is visszaadni. Tele van ezért bonyolult latinizmusokkal, különösen a mondat-szerkesztése áll ellentétben a magyar nyelv törvényeivel. Bonyolult körmondatok néha csak igen nehezen érthetők. Mivel itt is megtaláljuk meglepő képzettársításait, hasonlatait, képeit sokszor kiismerhetetlenségig bonyolult halmazban, magyar nyelvű prózája fokozottan modorossá válik.

Jól szemlélteti Rimay stílusát I. Rákóczi Györgyhöz írt levele. Ebben Prágay András prédikátor "Az fejedelmeknek serkentő órája" c. könyvéről mond véleményt. Többek között így nyilatkozik:

"Fülfötte vak, igen siket, nyelve megkötöttet, néma is lehet az, aki nem láthatja s hallhatja és vallhatja, hogy minden részében rubinos gyémántos élet ékesgető tanuságokat s tanácsokat nyújtogat, mutogat az elméknek. Olvassák is, dicsérik is sokan, de kevesen formálják s igazgatják ennek a Fejedelmi Órának serkentetéséhez életjeleket; nem is öltözködnek azokban a lélekszépítő ruházatokban, kiket ez a könyv szabogat reájok; avagy annak a szép illatu balsamumnak kenetével sem kenyegethetik testeiket, akit ezen könyvnek szívértékezéséből kenyegethetnének illatozásokkal magokra."

A modorosság és mesterkeltség mellett figyeljünk fel Rimay próza-nyelvének rendkívüli gazdagságára. Rimay szinte tobzódik a szinonimákkal, legtöbbször két különböző szóval is kifejezi ugyanazt a fogalmat, vagy tárgyat. Ebben arra is ügyel, Bk. 12848-53-10115/73

hogy lehetőleg rimeljenek is ezek a szinonimák /Hallhatja-vallhatja ; rubinos-gyémántos stb./ A versekben megfigyelt érzéki látásmód itt sem hiányzik, amikor a szép-illatu balszemről bessél; a Prágay könyve által szabott "lélekszépítő ruházat" pedig méltán helyet foglalhat a versek legötletesebb képei között.

Bármennyire is elhibásottnak kell minősíteniünk Rimaynak ezt a modoros és sokszor a magyar nyelvet is kerékbetörő stílus-törekvését, nem lehet elvitatni, hogy prózában is rendkívül nagy a nyelvi gazdagsága és találékonysága. Szinte tobzódik a magyar nyelv gazdagságában. És ez a tobzódás nemcsak a magas stílus-igény fitogtatásából ered, hanem abból is, hogy nem tud betelni a nyelvünk adta lehetőségekkel. Az a törekvése pedig, hogy a magyar nyelven is megvalósítsa mindast a stílus-bravurt, amit az évszredek óta állandóan csiszolt és két ezer éve irodalmi alkotásokban felhasznált latin nyelvben kidolgoztak, - csak dicsérhető. Ha kevésbbé sikerült is, hasonlókak törekvései a Sylvesteréhez, aki a klasszikus veremértéket ültette át magyarra.

Rimay prózája nyelvünk XVII. század-eleji fejlettségéről tanuskodik és egy érdekes szint jelent a kor gazdag prózájában. És míg Rimay nagy próza-író kortársai /Magyari, Pázmány stb./ vallásos műveket írnak, Rimay a világi próza magas-színvonalu művelésére törekszik.

Balassi és Rimay iskolája.

A magyarországi főúri és nemesi családok tagjai közül nem Rimay volt az egyetlen, aki Balassi hagyományát ápolta és az ő nyomdokain írt verseket. A XVII. század huszas éveitől kezdve a Habsburg-uralommal megalkadó nemesség körében kialakul az u.n. Balassi-iskola. Ezek a főúri-nemesi költők azonban csak formai szempontból követik Balassit, tartalmilag inkább Rimay kései, ál-bölcselkedő költészetéhez kapcsolódnak.

Ilyen Balassi-Rimay követő volt Beniczky Péter, aki közmondásokat szedett Balassi-strófákba; az elég gyöngye tehetségű Madách Gáspár, akinek legfőbb érdeme, hogy lemásolta és megőrizte Rimay kéziratait, és a valamivel eredetibb második Balassa Bálint, a Balassi-család egyik XVII. századi lesszármasottja. Ezek a költők jellegzetesen epigon-költészetet hoztak BK. 12848-53-10115/VB

létre; művészi színvonal tekintetében is, eszmeiség szempontjából méginkább, elmaradnak Rimay mögött. Valamennyien azt az utat követik, melyre Rimay is rálépett élete végén: a Habsburgok hívei, a katolikus reakció vezéreivel, Pázmánnyal, a jezsuitákkal építenek ki kapcsolatokat. Egyetlen érdemük, hogy fenn tartják a világi költészet hagyományát, amikor a Habsburg-magyar ellentét katolikus-protestáns vetülete ismét erősen vallásos jellegű költészetet fejleszt.

Balassi, Rimay és főuri követőik művei többnyire kéziratban maradtak és terjedtek. Már Rimay élete végén is sokan érdeklődnek művei után, buzdítják a kinyomtatásra, vagy kölcsönkérlik kézíratait. Balassi kézíratai, Rimay nyomtatásban is megjelent Balassi-émlékverse, valamint Balassi és Rimay istenes énekeinek kiadása eljutottak a Dunántulra is, ahol a Batthyány és Zrinyi családok /a Zrinyiekkel Rimay személyes kapcsolatban is volt/ őrizték meg a két költő hagyatékát. A főuri Balassi-Rimay költői-iskola részeként kezdte meg a 40-es években Zrinyi Miklós is költői munkásságát. Ő azonban a két költő pozitív örökségét fejlesztette tovább, új irányt szabva a magyar irodalom fejlődésének.

Irodalom:

Rimay műveinek kiadásai:

Rimay János munkái. /Kiadja Radvánszky Béla/ Bp. 1904.

Rimay János allamiratai és levelezése. /Szerk. Ipolyi Arnold/
Bp. 1887.

Rimay János összes művei. /Eckhardt Sándor kritikai kiadása/
1953-ban jelenik meg.

Rimay életrajza:

Ferenczi Zoltán: Rimay János. Bp. 1911.

3. A költészet fejlődése.

A kisebb énekszerzők munkássága.

Rimay és az ismert főúri-nemesi műköltők munkássága csak az egyik ágát képezi a XVII. század első évtizedeiben, Bocskay és Bethlen korában fellendülő magyar költészetnek. Ennek az időszaknak a költői termése rendkívül gazdag, költők, énekszerzők sokasága lép fel. E költők legnagyobb részét sajnos nem ismerjük, a ránk maradt versek többségének a szerzője ismeretlen. Gyakori eset ugyan, hogy egy-egy énekszerző a versfőkben megörökítette nevét, de egy név rendszerint csak egyetlen vers versfőiben bukkan eléink és így nem tudjuk, hogy a sok névtelen ének közül melyek tartoznak még az ő költői terméséhez. Másrészt az így előbukkant nevek többnyire egyedül állnak, hiányzanak mellőle az életrajzi adatok. Éppen ezért a kor gazdag költészetét, a már tárgyalt műköltők kivételével, nem vizsgálhatjuk az egyes szerzők szerint csoportosítva, hanem tematikai, szemléletmódbeli, műfaji szempontok szerint kell azt felosztanunk, kevés tekintettel az itt-ott felbukkanó költő-nevekre.

Ennek a költészetnek az áttekintését megnehezíti az is, hogy javarésze nem jelent meg nyomtatásban. Mígát Balassi és Rimay szerelmi költészete, úgy a kisebb költőkhé még kevésbé jelenhetett meg nyomtatásban. Ritka kivételtől eltekintve kézirathoz maradt a függetlenségi harcok gazdag politikai költészete is. Egyedül a vallásos versek láthattak nyomdafestéket, de ezek se mind. A vallásos versek ugyanis – miként azt Rimay esetében is láttuk – egyre inkább megtelnek politikai tartalommal, a protestáns vallásos költészet sokszor a Habsburg-ellenes törekvések kifejezője. A Balassi által megalkotott és Rimay által is folytatott személyes hangú vallásos versek – amilyeneket a névtelen költők is sokat írtak – szintén kevésbé voltak alkalmasak egyházi használatra. Így a vallásos költészetből éppen az, ami nemcsak az istentiszteleti éneklés céljait szolgálja, hanem éppen tükrözi a kort és jelentős költői értékeket tud felmutatni, szintén kézirathoz maradt.

Bocskay és Bethlen kora költészetére ezért a kéziratok képezik forrásainkat. Ezek között különösen jelentősek a kéziratok énekeskönyvek. A XVII. század első feléből fennmaradt kéziratok énekgyűjteményeket többnyire protestáns prédikátorok, Bk. 12648-53-10115/TE

tanítók, diákok irogatták össze, Összegyűjtötték így egy-egy kötetbe a nekik kedves énekeket, melyeket valahol hallottak, olvastak, vagy amelyeket sajátmaguk szereztek. Egy ilyen énekgyűjtemény egyik kézről a másikra vándorolt és újabb versekkel gyarapodott. Különösen becses kéziratos gyűjtemények ebből a korból az 1600-1620 között összeírt Detsi-kódex, az 1610-es években írt Lipcsei-kódex és az 1620-1648 között összeállított Kuun-kódex. Sok XVI. századi anyagot is tartalmaznak ezek a gyűjtemények, de java részük a saját koruk terméséből áll. Ezek a kéziratos gyűjtemények sem adnak azonban teljes képet a kor költészetéről. Mivel többnyire prot. egyházi szolgálatban lévő emberek írták, szerelmi verseket nem vettek fel közéjük.

A szerelmi énekek leginkább levelekben, vagy azokhoz csatolva maradtak fenn. A kézíratok másik csoportját éppen az ilyen levelek képezik. A költészet iránt nagy volt az érdeklődés és ezért gyakori eset, hogy egy megtetszett verset valaki elküld barátjának. Különösen áll ez a szerelmi versekre, melyeket udvarlás céljából küldtek kedveseiknek a levélírók. Tudjuk, hogy Balassi Bálint verseit is felhasználták ilyen célra. Batthyány Ferenc, Balassi barátja, az ő verseinek részleteit szötte bele menyasszonyához, Poppel Évához, /Zrinyi későbbi nevelőnőjához/ írt leveleibe.

A verseknek ez a kéziratos terjedése nagyon megnehezíti a kor költészetének vizsgálatát. A sok másolgatás során, vagy amikor valaki hallomás után jegyzett fel egy-egy éneket, a versek szövege sok romlást, módosulást szenvedett. Így a ráánkmaradt verskézíratok szövege sokszor pontatlan. Gyakori a verseken való tudatos változtatás is. Rimay éppen ezek ellen tiltakozott Balassi veresi elé írt előszavában. Egy-egy szerelmes verset ugyanis kiki a saját helyzetéhez alkalmazott, a saját kedvesének a nevét helyezte a versbe stb.

Az ilyen változtatások gyakran a kor politikai változásait tükrözik. A "Te vagy énnekem én istenem" kezdetű szép hazafias jeremiádnak a Kuun-kódexben lévő szövegében pl. többek között ezt a két sort olvassuk:

Rám tétotta torkát sok nemzet,
Kiváltképpen idegen nemzet.

Az "idegen" szóból nem derül ki pontosan, hogy kikről van szó, de valószínűleg a törökről. Ugyanennek a verének a Vasady-kódexben olvasható szövegében viszont az idézett két sor már így szerepel:

Rám tátotta torkát nagy sok nemzet,
Kiváltképpen az német nemzet.

A verset tehát a Habsburg-elnyomás fokozódásának hatására itt már a németre alkalmazzák.

Egy másik jeremiád, az "Oh szomorúsággal bűnnel teljes idő" kezdetű az országot sújtó csapások hatására a világ közelgő pusztulásának vízióját fejezi ki gyönyörű természeti képekben. Azok a versszakok, melyek ezt a természeti katasztrófát érzékeltetik szórul-szóra megtalálhatók egy hetven évvel később keletkezett kuruc versben, az "Oh keserves gyászban öltözött szép hazám" kezdetű énekben, a kuruckorra alkalmazva.

A verseknek ez a variálódása is jelzi azok népszerűségét. Közkinsnek tekintették a költészetet, nem egyes költők szellemi tulajdonának. A kor magyarjai hasafias fájdalomnak, az elnyomókkal szemben érzett gyűlöletüknek, egyéni nyomorúságuknak, válásos érzéseiknek, vagy szerelmi rajongásuknak legszívesebben versben adtak kifejezést. Aki maga nem írt versket, az másokét használta erre a célra. A XVII. századi költészetnek erősen közösségi jellege van. A költők rendszerint a közösség, a vitézi, szerelmi, vagy protestáns énekszerző-hagyomány által kialakított formákban, nyelven fejezték ki mondanivalójukat. Mondanivalójuk szintén a kor viszonyaiból fakadt, érzéseik tipikusak. Ezért válhattak ezek a versek annyira népszerűekké, közkedveltekké, mindenki által ismertekké. Ez a kéziratos költészet a műköltészet és a népköltészet határán áll. Mindkettővel szoros kapcsolatot tart, a nép énekeiből és a nagy műköltők /Balassi, Rimay/ költészetéből újra meg újra felfrissül. Ha nem is az egész társadalomnak, de legalább az írástudó emberek összességének a közösségi költészete volt ez.

E költészet közösségi jellegéből következik, hogy a kor legfontosabb kérdései állnak középpontjában. A XVI. század fontos költői ágai közül kisebb szerephez jutnak a törökellenes vitézi énekek, és a szerelmi tárgyú versek. A magyarságot a Habsburg-ellenes politikai küzdelmek, illetve azok vallásos vonatkozásai foglalkoztatták elsősorban. Ezért a legtöbb vers vagy

Bk. 12848-53-10115/TE

protestáns vallásos ének, vagy pedig Habsburg-ellenes politikai költemény. De sokszor itt a határok össze is mosódnak. Mjként Rimaynál, úgy a kisebb, névtelen énekszerzőknél is a költészetnek az az ága tudott elsősorban fejlődni, amely közvetlenül összefüggésben volt a kor politikai harcaival, amely maga is ennek a küzdelemnek az eszköze volt.

Műfaji szempontból a vitézi, szerelmi, vallásos és politikai költészetben egyaránt a lírai termékek állnak előtérben. Históriai énekeket, széphistóriákat és bibliai históriákat elvételek még, de egyre kevesebbet. A kevés epikus alkotás is egyre inkább líraiivá válik, néhol valósággal összemossódik az epika és líra határvonala. Az uralkodóivá vált lírában messzenőn érvényesül Balassi hatása.

A vitézi költészet.

A vitézi költészet helyzetét a török elleni harc állása határozta meg. A tizenöt éves háború első éveiben, az 1590-es években, a nagy török-ellenes felbuzdulás alkalmával a vitézi költészet átmenetileg fellendült. A vitézi költészetnek ekkor már a Balassi által megteremtette lírai formája az uralkodó, históriai ének kevesebb keletkezik és művészi szempontból ezek is messze elmaradnak a lírai termékek mögött. A századforduló kisebb vitézi költői közül Vathay Ferencet és Sárközi Mátét kell megemlitenünk. Vathay hosszú török rabságában több históriai éneket írt, megénekelve bennük azoknak a csatáknak a történetét, melyekben résztvett. Históriai énekei már nem a kor igényeiből fakadtak, inkább a kényszerű tétlenség gyümölcsei. Sokkal jelentősebb Sárközi költészete, akitől néhány szép lírai verset ismerünk.

1597-ből való a "Cantio de militibus" /Ének a katonákról/ című költeménye.

Ezen a versen is érezhető az, hogy Balassi és a széphistóriák ragyogó költészete után vagyunk: az ő hatásuk felcsigázta ezeket az ismeretlen versszerzőknek dalaiba. Míg a Balassi előtti históriai-ének nehézkes, az érzelen tolmácsolására is epikus kifejezés módot használ, Balassi után könnyebb lírai-ságot, szebb ritmust, szabadabb érzelmi kifejezést találunk a vitézi énekekben. Sárközi Mátének verse már hangütésénél fogva is Bk. 12848-53-10115/TE

megkapó:

Sok szép hadak majd indulnak,
Köstek szép zászlók lobognak,
Dobok, trombiták harsognak,
Mikor Jézust kiáltanak.

Azonnal az esemény lényegébe, az ütközetbe vezet, nem a vers elején áll a szokásos könyörgés istenhez.

Csak a harc képei után fordul istenhez: álljon melléjük, a pogány török romlására és szabadítsa meg az országot, mert nem a "nagy sok seregen", hanem a hatalmas istenen mulik a győzelem.

Jól elemesve az ütközetről szóló első három versszakot, feltűnik, hogy még nem a valóságos harcról van ezekben szó, hanem arról, amely majd elkövetkezik /I. strófa: "majd indulnak". II. "ha ropognak", III. "majdan lessen"/. A vers szépségét éppen a vágyakozás adja meg, mellyel a költő képzeletében előrelelendül a végső felszabadító háború képei felé, a fegyver ragyogása, az úgyi zengése felé. Ez a vágy hevessége készíti a szerzőt arra, hogy a vers elejére tegye a harc képeit s az mindennél ékezeszólóbban bizonyítja, hogy mily mélyen élt az ismeretlenek tömegében is a török alóli felszabadulás vágya.

Sárközi bizakodó hangját azonban - miként es Rimaynál is történt - hamarosan felváltotta a szomorú magyar katonalét felletti fájdalom érzése. Ezt fejezi ki magas művészi fokon egy ismeretlen szerző a Pöngését koboznak kezdetű versben, melyet tévesen Rimaynak tulajdonítottak. A versszerző szerint ha vig az ember és meghallja a koboz pengését, elfacsarodik a szíve. Nem való a koboz sem kocsmába, sem tánchoz, mert a koboz elme-törődést, gyötrődést hoz magával. A hárfa és lant zengése gyönyörködtet, lakodalomba való a hegedű hangja, sipszóra jó mulatni a kocsmában, regállal és orgonával dicsérik istent a templomban - csak a "koboz igen illik katonák karjaiban".

A kitűnő szerkezetű, nyelvi megjelöléseiben pontos /hárfa-zengés, sipszó, hegedűhang, kobozpengés/ és érzelmmel teli vers a kétszeres ellentét révén is hatásos: minden más hangszer gyönyörűséget okoz, csak a koboz ejt szomorúságba és pont az elme-törődést hozó koboz illik a -katonához, ahhoz tehát, aki Balassi idejében még az elme-törődéstől állott a legtávolabb.

Bk. 12848-53-10115/78

S ez a pengetős hangsszer a "bujdosó elmének gondban törődését" fejezi ki, tehát azt a magányosságot s vigasztalanságot, melybe a magyar vitéz a Habsburgok fokozódó elnyomása idején került.

Nem sok az efféle lírai versek száma irodalmunkban, melyek a haza s a honvédelem lehanyaglását s a költőnek e hanyatláson érzett mély fájdalmát ily egyszerű témán keresztül ily meggyőzően tudnák kifejezni. Van valami reflexív, szemlélődő ebben a versben, de ez a szemlélődés a hangszerek és hangok kedélyre tett hatásának érzékeltetésével új szint, újfajta érzékenységet is belevisz hazafias líránkba.

Mivel a török ellen harcoló vitézek élete egyre szomorubbá vált, a török elleni háború kérdése pedig néhány évtizedre amugyis másodrendű kérdéssé vált a Habsburgokkal szembeni küzdelem napirendre kerülésével, a végvári vitézek költészete is teljesen lehanyaglott Bocskay felkelésének idejétől kezdve. Alig néhány éneket ismerünk az ezutáni évtizedekből. Egyes nevesebb vitézek haláláról emlékezik meg egy-egy vers, mint 1636-ban Sárkány Istvánról, 1638-ban pedig Podor Pálról, de művészileg ezek is jelentéktelenek. A végvári vitézek költészete majd csak Zrínyi korában fog újjá éledni.

A szerelmi költészet.

A szerelmi téma, amely a XVI. század utolsó évtizedeiben a leginkább volt alkalmas a kor problémáinak kifejezésére, a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok időszakában, a nyíltan politikai kérdések előtérbe kerülésekor szükségképpen el kellett, hogy veszítse ezt a vezető szerepét. Ez azonban távolról sem jelenti a szerelmi költészet lehanyaglását. Ez legfeljebb annak epikus változatára, a széphistóriára mondható. A XVII. században is szívesen olvassák és gyakran újra kiadják a legsikerültebb széphistóriákat, de újak már alig születnek.

A szerelmi líra ezzel szemben a Balassi által tört uton tovább szélesedik. Hogy a nemesi műköltőknél kívül mégis olyan kevés szerelmi éneket ismerünk ebből a korból, annak az oka leginkább abban kereshető, hogy ezek a versek ekkor még a kéziratos gyűjteményekbe sem kerültek bele s így nagy részük elkallódott.

A rendelkezésünkre álló kevés versből kitűnik, hogy a szerelmi líra a Balassi által megjelölt uton fejlődött tovább. Néhány Bk. 12858-53-10115/TE

még kiadatlan vers, melyeket Stoll Béla fedezett fel a keszthelyi Batthyány levéltárban, szinte megközelíti Balassi verseinek művészi színvonalát. Egyes strófák bátran helyet foglalhatnak a nagy költő énekeiben is.

Az "Az eget forgási, csillagok járási" kezdetű versben a gyászruhás Julia és Coelia szépségének rajzához hasonlóan ábrázolja az ismeretlen szerző kedvesét:

Rut fekete gyászban,
Mint nap az hományban,
Noha most ő úgy tetszik,
De mégis orcáján,
Mint pünkösdi rózsáján,
Szép színe megismerszik,
Ki nekem almémben,
Fészket vert szivemben,
Kiben ő régen fekszik.

Megjelenik ezekben a versekben a szerelem és a vitézi élet összekapcsolása is. Az "Egy bizott barátom" kezdetű ének szerzője nem kíván rangot, méltóságot, vagyont, legyen bár másé a Darius kincse, - csak két kívánsága van: az egyik, hogy "egy néhány vitéznek előtte lehessenek, jó hamar lovakon gyakorta ülhessek", a másik pedig, hogy "egyedől engemet szeressen az, aki gyújtotta szívemet."

Gyakori ezekben a versekben a Balassi-féle "inventio poetica" /költői lelemény/, amikor Venus és Cupido közbejöttével a költő valamilyen kigondolt keretbe ágyazza mondanivalóját. De megjelenik egy új és friss népi hang is, amely majd a század második felében válik általánossá a szerelmi költészetben. Ilyen az a kis vers is, mely a Zichy család zseli levéltárából került elő:

Bk. 12848-53-10115/TE

Az rigónak e szólása
Engem vigasztal,
Kit gyakorta óhajtottam
Fuhászodással,
Mert ékesen, kedvesen
Leülte ő szép csendesen
Sugárszárnyával.

Alig vártam, szép szólását
Hogy neki halljam,
Rózsaszínű szép orcáját
Hogy csókolhassam,
Kézét kezemben tartsam,
Szép orcáját megcsókoljam,
Azt óhajtottam.

Megadtam neki magamat
Mint szerelmemnek,
Tudom, hogy ő nem is örül
Fejem vesztének.
Sőt vigasztal énekekkel,
Ékes tréfabeszédekkel,
Kérli kedvemet.

A korabeli szerelmes versek legkedveltebb versformája a Balassi strófa, de előfordul többször a négyesrimű nyolcas is, melyet Balassi szintén használt /pl. Ez világ sem .../. Az "Az rigónak ő szólása" kezdetű kis ének versformája pedig a verselés továbbfejlődéséről tanuskodik. A nyolcas és öös sorok váltakozása itt egy bonyolultabb strófaképletet alkot.

A protestáns vallásos költészet.

Mint már Magyarai és Rimay példáján láthattuk, a reformáció irodalmának bizonyos hagyományai a XVII. század elején új életre keltek, hagyományos műfajuk és eszmék most az ország függetlenségét elnyeléssel fenyegető Habsburg-katolikus reakcióval szembeni harcban aktivizálódtak. A vallásos költészetben is a líráé az elsőség, bibliai história már csak elvétve keletkezik.

A vallásos líra fellendülésének háttérében az üldöztetések állnak, melyeket egyes hazafiak és az egész nép együttesen el kellett szenvedjenek a század első évtizedeiben. Ebben a vallásos költészetben megszólal a török és német pusztításoktól szenvedő magyar nép hazafias panasza, az ellenség iránti gyűlölet érzése és a bosszú kívánása, egyes üldözöttek keservei, fogságba esett emberek vágyakozásai a szabadulás iránt stb. Ezeknek az érzéseknek a kifejezésére a reformáció lírájának két műfaja: a jeremiád és a zsoltár volt a legalkalmasabb. Ebben a korban azonban már többnyire nincs is utalás a versek bibliai gyökereire, rendszerint nem Jeremiás siralmainak, vagy Dávid zsoltárainak az átírásával találkozunk, hanem csak a XVI. századi biblia-átköltések során kialakult jeremiád-, vagy zsoltárstílussal. Ezért jeremiádnak itt általában a haza pusztulása Bk. 12848-53-10115/TE

feletti vallásos panaszt, zsoltáros versnek pedig az egyéni üldöztetésben feljajduló, bosszút kívánó és segítségért esedező vallásos éneket nevezzük.

A jeremiád-típusú versek új fellendülése már az 1590-es években megkezdődött, mert a tizenötéves háború első éveit a győzelmek mellett épp elég vereséget, egész országrészeknek a török és tatár martalócok általi feldulását is eredményezték. A török által feldúlt ország sorsán jajdul fel a "Pusztaság, kárvallás egész Magyarországon" /Lipcsei - kódex/ kezdetű verse szerzője. Az "Erdély veszedelmére" /Lipcsei-kódex/ című 1602-ben készült énekben viszont már a Básta német szoldosainak kegyetlenségéről van szó.

Mindkét énekben, és a hozzájuk hasonló számos korabeli versben megfigyelhető a pusztulás, az ellenség dúlásának reális leírása. Az Erdély veszedelméről szóló énekben annyira ezen van a hangsúly, hogy a vallásos fohász csak két versszakban kap helyet benne. A világi tartalom ily módon esekben a versekben is egyre jobban fessegeti a vallásos keretet. Fejlődést kell látnunk a versek líraisága terén is. Míg a XVI. századi jeremiádokban sokszor elbeszélő-leírás húzódott meg /Pl. Szegedi Kis István versében/, addig a Balassival diadalmaskodó magyar líra itt is érezteti hatását. A líra fejlődését jelzi e jeremiádok hangütésének biztonsága. A "Pusztaság, kárvallás ..." komor első versszaka milyen kitűnően vezeti be a költő hazafias panaszát. Az "Erdély veszedelméről" pedig valóságos lírai önvallomással kezdődik: "Lefüggesztettem fejemet, bánatnak hajtám szívemet ..."

A zsoltár-típusú versek a jeremiádokkal szemben inkább az egyéni panasz megszólaltatói ugyan, de ez nem csökkentette népszerűségüket. A Habsburg-elnnyomás következtében az emberek tömegei váltak üldözöttekké és amikor valamelyikük a saját sorsát, saját kínzó érzéseit, verselte is meg, ezreknek és ezreknek a mondanivalóját fogalmazta meg. A jeremiád- és zsoltár-típusú versek között a különbség ezért inkább tematikai jellegű, nem arról van szó, mintha a közösség nevében beszélő jeremiádokkal szemben itt valami egyénieskedésről lenne szó. A két vers-típus ezért gyakran el sem különíthető egymástól.

Ekkor, a zsoltár-típusú versekből fejlődik ki a régi magyar költészet egy jellemző műfaja a börtön-ének. Évszázadokon Bk. 12848-53-10115/TE

keresztül számtalan esetben írták börtönben verseiket a magyar költők. A börtön magánya, a szabadság utáni vágy, és reménység vagy reménytelenség alakította ki ezeknek a börtönművészeknek a stílusát. Szép példája ennek a Kuun-kódex egyik 1611-ben, Ujvár börtönében írt éneke, amely így kezdődik:

Keserű kínomban és jajgatásimban elfogyott reménységem,
Megszabadulását, nyilván nem reméli én nyomorodott fejem,
Tömlőcnék fenekén, magát adta bunak már megseehetett elmém.

A zsoltár-típusu verseken különösen erős Balassi Bálint hatása, hiszen istenes énekeiben éppen a zsoltárt fejlesztette igasi lírai műfajjá. Balassi istenes versei örökségének a továbbfejlesztése természetesen a versek fokozódó elvilágiasodását is jelentette. Megmutatkozik ez az elvilágiasodás a személyesebb hangban, a természet és a vitézi élet képeinek, elemeinek gyakori, bibliai zsoltároknál fokozottabb mértékben való felhasználásában. Az egyik ének például a Julia-ciklus záróénekének hatalmas természeti képét villantja fel előttünk, ezzel a kezdődorával: "Oh magos egeknek, a nagy mély tengereknek igazgató vezére" /Kuun-kódex/. A Detsi-kódex egyik versében /Szélső tenger habja .../ pedig a költő a végvárakban éjjeli őrőseget álló vitézeket idézi:

Napköltét virrasztó, reggel alig várja,
Lelkém a nagy istent bizony úgy kívánja.

A vallásos költészet elvilágiasodásának és Balassi hatásának egyik legjellemzőbb példája a Kuun-kódex egyik verse, amelyben az ismeretlen költő az "Ez világ sem kell már nekem" szerelmes bókjaival fordul istenhez:

Reménységem nincs már nekem
Nálad nélkül én istenem,
Segedelmem légy mellettem,
Ne hagyj bűnőmben elvesznem.

Csak te reád gerjed szívem,
Csak tégedet óhajtlak lelkem,
Benned bízik busult szívem,
Mert csak te vagy reménységem.

Mivel ezek a Balassi-típusu zsoltár-versek erősen személyes jellegűek, a költők leginkább ezeknek versfőiben örökítették meg nevüket. Ezért a legtöbb korabeli versszerző nevét ezekből a versekből ismerjük. Közülük leginkább Péczei Király Imre komáromi prédikátort kell kiemelnünk, aki a Balassi-féle istenes énekekhez hasonló szép verseivel igen népszerűvé vált.

A XVII. századeleji protestáns költészetben nem hiányzik teljesen a társadalom-bíráló hang sem. Bár ez a költő -

szet - a protestáns egyházak feudalizálódása miatt - egészében nem alkalmas a feudalizmus bírálatainak, támadásának a hordozására, itt-ott mégis hangot kap ezekben a versekben is a nép elégedetlensége, nemcsak a német elnyomókkal szemben, hanem saját uraival szemben is. Ezeket a társadalom-bíráló hangokat azonban az jellemzi, hogy sokkal elvontabb, mint amit a reformáció korában tapasztalhattunk. Nem szólnak konkrétan a magyar urak ellen, hanem csak a "gazdagok"-at bírálják általánosságban. A legsikerültebb alkotás ezek közül a Lipcsei-kódex "Ének a gazdagról" című verse, amely a haláltánc-típusú költemények közé tartozik.

A feudalizmussal való szembenállás ebben a vallásos-lírában csak ott tűnkröszdik határozottabban, ahol nem valamelyik protestáns egyháznak a képviselőjét, vagy hívét, hanem az ezekkel az egyházakkal is szembeforduló népi szektákat találjuk mögötte. Ilyen szekta volt az Erdélyben elterjedt szombatos-vallás, amely Dávid Ferenc radikális hitújító elveit őrizte meg, illetve fejlesztette még tovább. A szombatos szekta mögött a feudális elnyomás ellen tiltakozó székely parasztság egy része áll, ezért üldözte az erdélyi állam oly következetesen a szombatos-vallást. A szombatosok énekköltészetében határozott antifeudális hangokat találunk, de ezek is inkább csak panaszok, mintahogy a szombatosok sem törekedtek aktív harcra, hanem csak valamilyen passzív ellenállásra. Mindenesetre érdeme azonban a szombatos költészetnek, hogy a reformáció irodalmának antifeudális hangját szinte egyedül őrizte meg a XVII. század első felében. Az irodalmi fejlődésére azonban ennek nem lehetett hatása, mivel csak szűk körben voltak ismeretesek és maguk a hívők gondosan titkolták ezeknek a verseknek a létezését.

A XVII. század első felének protestáns lírája tehát létezőhözott értékeket, komoly szerepe volt a német elnyomással szembeni tiltakozás ébrentartásában. Ugyanakkor rá kell azonban mutatni arra, hogy ez a költészet nem az aktív harc költésze, nem mozgósít a küzdelemre. A vallásos versek költői csak istentől várnak segítséget, hangjuk a panasz, kétségbeesés és reménytelenség hangja. Kétségtelen, hogy ez a hang sokszor időszerű volt a fokozódó Habsburg elnyomás következtében. De sokszor pedig a bisakodás, a remény, a győzelem hangulata töltötte

el a magyarságot. Bocskay és Bethlen szabadságharcai megmentették az országot a Habsburg-terrortól. A győzelmi hangulatot, a magyar nép erejébe vetett bizalom érzését azonban nem tudta kifejezni a vallásos líra. Ez a nyíltan politikai költészetre várt.

A politikai költészet.

A kor vitézi, szerelmi és vallásos költészete az előző század eredményeit fejlesztette tovább, a XVI. századi elődök nyomdokain járt. A Habsburg-ellenes politikai költészet azonban merőben új jelenség, amit a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok viszonyai termeltek ki. A kor költészetében ezért első-sorban ez jelenti az újat, ez jelenti a magyar költészet erőteljes továbbfejlesztését, ez adja meg a korabeli költészet egyszéneke alapvetően világi, politikai, hazafias jellegét.

Ezt a politikai költészetet nehéz megszerezni. Az új problémák, az új témák új műfajokat igényeltek, új formai sajátosságokat fejlesztettek. Ezt láttuk már Rimay híres versénél a "Kiben kesereg az országnak romlásán, fogyásán" című éneknél is. Rimay itt a magyar versnek egy új típusát teremtette meg. A Habsburg-ellenes küzdelmek sodrában a kisebb költők még egy egész sor új vers-típust alakítottak ki, vagy módosítottak, céljaikhoz alkalmazták egyes régebbi műfajokat.

Igy történt ez mindenekelőtt a históriás-énekekkel. A históriás éneket felhasználják a politikai versek költői is, de mind tematikailag, mind pedig formailag átalakítják azt. A tárgya ezeknek a históriás énekeknek elsősorban a politikai küzdelem, nem a fegyveres harc. Nagyon jellemző erre egy Bocskayról készült öt énekből álló terjedelmes históriás ének, amely ugyan leírja Bocskay harcait is, a hangulyt mégis a politikai kérdésekre teszi. Különösen a politikai konspirációk képezik igen gyakran a históriás-énekek tárgyát. A Habsburgok és a Kérus ugyanis, miután Bocskay háborúja megakadályozta az ország nyílt leigazását, különböző összeesküvéseket szítanak Erdély ellen, egyes áruló magyar urak segítségével alattomban igyekeznek elérni céljaikat. A históriás énekeknek a főcélja ebben a korban ezeknek a mesterkedéseknek a leleplezése. Nagyon jó példa erre a "História az Erdélyországnak nyomorúságáról" c. hosszabb elbeszélő ének, melyet a Lipcsei-kódex őrzött meg.

Ez a históriás ének egy 1611-ben Erdély ellen szótt összeesküvésre akarja a nemzet figyelmét felhívni, és találóan utal az udvarnak és a katolikus klérusnak azokra a mesterkedéseire, melyekkel a nemzet éberségét akarják kijátszani. Már a vers elején, a hazaáruló főurak név szerinti megbélyegezése után, a következőket olvassuk:

Olvastuk régen ezt példabeszédben,
ékes szép szavó hegedű zöngésben,
elalusszik ember az szép éneklésben,
és ha fölörken változik színében.

Igy vagyon dolgunk szintén most minekünk,
szánkban vettetett a zabla minekünk.

A históriás ének nagyobb részét a reakciós egyházzal szövethető Habsburg Mátyás királynak jellemzése teszi, úgy azonban, hogy e jellemzésből különösen kiemelkedik a pápa tanácsadása. Mátyás u.i. Rómában jár, elmegy a pápához, s a pápa ekkor kitanítja őt, hogy meghalt már Bocskay, tehát szép szóval, ígéretessel kapcsolja magához a magyar urakat, hadd koronázzák meg őt, azután pedig "kemény szóval is mutassa" beszédét.

A Habsburgoknak, miután a főnemesség egy részét már maguk mellé állították, a pápa tanácsa szerint így kell eljárniok a magyar nemzet ellen:

Ne kiméld őket mint orosz lányokat,
tigris vizével fölőtt farkasokat,
Kaukásus hegyből kiszálló kanokat,
Tanais vizén általjött latrokat.

Ez széles földön valahol mit hallok,
birtokom alatt mindeneket látok,
noha senkitől én gonoszt nem várok,
de magyaroktól szüntelen rettegők.

Az fő népeket te mind levágassad,
az ó kénccseket ide föl takargassad,
szép jószágokat földig mind lerontsád,
az köz népeket az után raboltassad.

Érthető tehát, hogy a históriás-ének szerző óvja, ébresztgeti a magyarságot:

Csuda te dolgoz, ó te vak magyarság,
meg nem tekinted minemő ravassság,
megkörnyékezett, egyiptomi rabság,
vaskemencében égető pápaság.

Nem egy históriás énekben tér vissza hasonló módon a Habsburg barát magyar klérus és főnemesség nemzetellenes összeesküvésének leleplezése.

Bk. 12848-53-10115/TE

A históriás éneknek ez a megváltozott funkciója formailag is átalakítja azt. Nem annyira az események elbeszélése a fontos itt, mint inkább az ellenség jellemzése, amit az említett versben a szerző igen ötletesen old meg azáltal, hogy magát a pápát beszélteti. Megszólaltatja más részről az erdélyi fejedelmet, Báthori Gábort is és így az ének tulnyomó részét ezek a lírai monológok alkotják. Ez a lírai hang érvényesül más témájú históriás énekekben is, így a Csepreg városának 1621-ben történt vandál feldúlásáról szóló énekben, amely elsősorban a pusztulás feletti panasszal van tele. Ez a politikai tárgyú históriás ének tehát nem egy XVI. századinál fejlettebb epika irányába fejlődik, hanem lírai elemekkel telik meg. A lírai és elbeszélő elemeknek ez a keveredése pedig egyelőre még nem kristályosodik ki, nem fejleszt még új műfajt, aminek következtében ezek a versek művészileg egyenletlenek. Különösen a lírai részletek sikerültek bennük, de ezeket minduntalan felváltják egészen lapos részek.

A függetlenségi küzdelmek politikai mondanivalójának a kifejezésére ekkor a líra volt a legalkalmasabb. A németellenes politikai költészetben a lírai versek azok, amelyek a legtöbb művészi értéket tartalmaznak. Ezekben a versekben szólal meg a Bocskay és Bethlen háborúiban diadalmaskodó magyar nép bizakodó, optimista, a harcra buzdító hangja.

Ilyen vers Debreczeni S. János "Militaris congratulatio"-ja /Katonai üdvözlés/. Ezt a verset, amely 1605-ben röpirat formájában nyomtatásban is megjelent, még 1604 végén írhatta abból az alkalomból, hogy Bocskay legyőzte az ellene küldött császári haderőt és felszabadította Nagyváradot. Debreczeni Balassi-strófákban írta versét és értékesítette Balassi vitézi énekeinek nem egy vonását is. Mindezt azonban most már a Habsburg-ellenes harcra alkalmazza. A versből a vallásos énekek lemondó panassa helyett a lelkesedés, a bizakodás hangja árad. A magyarok örömét tolmácsolja, mert ideje végre vigadniuk: jó vezért kaptak Bocskayban, akinek hadától "ujulás"-t a "magyari szabadulást" várnak az "országunk-vesztőktől". A katonákat megalkuvás nélküli harcra buzdítja a költő.

Bethlen Gábor győzelmeit a "Sebes agynak késő sisak" című verssorozat egyik éneke ünnepli. Ez a verssorozat a harmincéves Bk. 12848-53-10115/TE

háboruban résztvevett egyes uralkodókat, hadvezéreket és orszá-
gokat jellemzi, oly módon, hogy mindenki - még az egyes országok
is - maga mondja el benne önjellemzését. A szerző következe-
sen Habsburg-ellenes álláspontot érvényesít. A Bethlen katonái
által csatában levágott Buquoi császári fővezért például így
beszéli az ismeretlen szerző:

Minden hadaimat
Vitéz magyarokra
Gyorsasággal fordítám;
Tágas széles helyre
Az szép sík mezőre
Újvár alá szállítám.
Toppantó lovamat
Magyar paripákkal
Pályafutni bocsátám.

Hallottam volt hírrel:
Hogy békéllő friggyel
Magyar nem tud harcolni;
En is azt gondoltam:
Hogy az magyarokat
Meg tudom tanítani!
De az magyar korbács
Német vaserékben
Halált tudott okozni.

A ciklus legzebb költeménye Bethlen Gáborról szól. Az ének
Hunyadi és Mátyás politikájának örököséként mutatja be Bethlent.
Míg a XVI. századi nagy Mátyás-kultusz elsősorban a centralizációt
megvalósító királynak szólt, addig most, a XVII. század első fe-
lében Mátyást, mint Habsburg-ellenes hagyományt is felidéznek.

A politikai líra néhány igen szép termékét képezik a
Bocskay és Bethlen halála alkalmával készült gyászoló-énekek.
Ilyen a kévésszel a fejedelem halála után készült "Cantio optima
Bocskaydis" /Bocskay éneke/. Bucsuzás, melyet az ismeret-
len versszerző a fejedelem ajkára ad. A kinokban gyötrődő feje-
delem átkozza elvesztőjét, bucsuzik Kassától, Erdélytől, mely e-
gyedüli vigasza ily nagy gyötrelmében, Krisztust hívja, de még
utoljára figyelmezteti az urakat s a köznépet, hogy az ő intése
szerint viseljék gondját az országnak.

Több vers átkozza Kátai Mihályt, Bocskay gyilkos kancellár-
ját, és különösen kiemelkedik szépségével a "Mély álomba me-
rült" kezdetű hosszabb sirató-ének. Az ismeretlen szerző talán
Bocskay hajdu-katonái közül való, mert a "szegények" nevé-
ben beszél és őszinte liraisággal juttatja kifejezésre, hogy
egyetlen támaszát vesztette el a fejedelemben. Bár nyíltan nem
mondja ki, a versből határozott idegenkedés érezhető az urakkal
szemben. A nép megdöbbenését fejezi ki a vers Bocskay tragikus
halála felett. Feladatát a költő igen művészi módon oldja meg.
Az első két szakaszban megrázó szavakkal fordul a "mély álomba
merült ... kőszívű magyarság"-hoz, majd rátér a temetés, a gyász-
menet leírására. Mintegy kívülről szemlélve írja le a hat fekete
Bk. 12848-53-11115/TE

lóval huzatott fekete hintót, körülötte a sok sászlót, a gyászoló urak menetét, a papok seregét stb. Szavait a magyarsághoz intézi, nemzetét szólítja fel, hogy nézze mi történik ott és csak asután adja meg ő a választ:

Föld bé szemeidet, nyisd meg füleidet,
Hallhatósza ezeket, a síró ígéket.
Elvesszek, ha többet értél ilyeneket:
Megölték fejünket, jó fejedelmünket.

A temetési jelenet leírása által előkészítve a tömör, minden cirkornyát nélkülöző sor: "Megölték fejünket, jó fejedelmünket" megrázó erővel hat. Ezután tér rá a költő Bocskay gyilkosának átkozására, a fejedelem jellemzésére, az ország veszteségének érzékeltetésére. Anélkül, hogy kimondaná a költő éreztetni tudja, hogy ő, és akiket ő képvisel közelebb állnak a nagy halotthoz, mint az az uri had, amely méltóságos járással lépdel a koporsó után.

Bethlen halálára is készültek versek. Ilyen a "Nemzetünk virága" kezdetű, ismeretlen szerzőtől származó gyászdal, mely hiven tükrözi azt a fájdalmat, melyet a népért küzdő fejedelem halála váltott ki.

Az árvák atyja, a bujdosók hazája, a "szegény község", a parasztság "kegyes vidámitója", az egyháznak erősítője és az iskolák patrónusa volt, ő maga minden erénnyel ékes. Alig van László és Mátyás királyon kívül magyar uralkodó, akinek halálát ilyen mély, szinte vallásos tisztelettel panaszolná el. Ebben a panaszban a valóság szerint tárul föl mindaz az erény, amellyel Bethlen a nemzetnek valóban bátyja volt s ez a valóság ismeretéből felfakadó érzelem teszi oly megindítóvá a verset.

Rimay hasonló témájú verseivel együtt a német-ellenes politikai költészet a XVII. század első felében irodalmunk legjelentősebb és művészi színvonal szempontjából is kiemelkedő termékei közé tartozik. A burssó irodalomtudomány nem fordított gondot ezeknek a verseknek a felkutatására és feldolgozására. A század első évtizedeinek irodalmában Pázmányt tette meg központi alaknak és háttérbe szorított mindent, ami Pázmány nagyságát elhomályosíthatja. Ennek köszönhető, hogy a kisebb ének-szerzők művészilag és eszmeileg nagyon is jelentős verseinek Bk. 12848-53-10115/TE

összegyűjtött kiadása és megközelítőleg is átfogó feldolgozása még egyáltalán nincs.

Irodalom.

A kisebb énekszerzők verseinek egy része megtalálható az alábbi kiadványokban:

Décsi Lajos: Régi magyar verseskönyvek ismertetése /Kuun és Lipcsei kódexek./ Irod.tört.Közl. 1916.

Décsi Lajos: Régi magyar verseskönyvek ismertetése /Detsi-kódex/. Irod.Tört.Közl. 1927.

Décsi Lajos: Régi magyar versek a gróf Zichy-család zsélyi levéltárából. Irod.Tört.Közl. 1926.

Décsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái II. kötetében. "Az istenes énekek függelékében közölt énekek". c. rész.

Közöcsa Sándor: Históriai ének Bocskay Istvánról. Cluj, 1936.

Mikó Imre: Erdélyi Történelmi Adatok III. kötet.

Thaly Kálmán: Régi magyar vitézi énekek. I. kötet. Pest 1864.

Thaly Kálmán: Ismeretlen históriai énekek a XVI. és XVII. századból. Századok 1871.

4. Szenczi Molnár Albert.

Élete.

Szenczi Molnár Albert régi irodalmunk egyik legsokoldalubb és legrokonszenvesebb író-egénisége. A nemzeti kultúra kifejlődésére irányuló törekvések Bocskay és Bethlen korában leginkább az ő írói tevékenységében sűrűsödnek össze.

1574-ben született a pozsonymegyei Szenc mezővárosban, apja ács és molnár volt. A család a Székelyföldről származott és büszkén őrizte annak emlékét, hogy ősai valamikor Hunyadi és Mátyás katonái voltak. Apja a művelődni akaró mezővárosi polgárok körül való, iskolát is járt, szívesen olvasgatta a református vallásos könyveket. Szenczi Molnár Albertben már a szülői ház kezdette kialakítani a mély hazaszeretetet és a református valláshoz való ragaszkodást. Iskoláit szülővárosában kezdte el, de már 12 éves korában bucsút mondott neki, megkezdte élete végéig tartó vándoréletét.

Vándorútiakok társaságába szegődve Győrött, Göncön, majd a debreceni kollégiumban tanul, 16 éves korában pedig már Kasán házitanítóskodik. Már ezekben az években gyökeret vert benne a magyar nyelv és kultúra szenvedélyes szeretete, amely később élete majd minden tettét irányította. Gönci diák korában segédkezett Károlyi Gáspárnak a teljes magyar biblia kinyomtatásában, amolyan kifutó szerepet töltött be, ő vitte a korrektúra íveket a szomszédos Vizsoly faluba, ahol a nyomda volt. A vallásos szellemű XVI. században a biblia nemcsak a keresztény vallás tanításainak forrása, hanem a műveltség alapja is volt. A teljes magyar biblia megjelentetése nemcsak egyházi cselekedet, hanem a magyar kultúra nagy eredménye is. A még gyerek Szenczi Molnár lelkében is már ekkor megfogant a vágy, hogy valamikor ő is hasonló nagy irodalmi tettekkel szolgálja vallását és nemzetét. Debrecenben is elsősorban a magyar könyvek érdekelték, éjjel nappal azokat bujta, tanárainak kellett elvenniük tőle, hogy jusson ideje a latin nyelv tanulására is.

Tudásszomját azonban nem elégítik ki a kisebb magyarországi iskolák. 1590-ben külföldre indul fiatal fejjel, hogy a német egyetemeken gyarapítsa tovább ismereteit. A reformáció tüzeit, a fontosabb német városokat látogatta meg először, tanulmányokat folytatott Drezdában, Wittenbergben, Heidelbergben és Bk. 12848-53-10115/TE.

Strassburgban. A strassburgi egyetem volt ekkor Németországban a legkiválóbb, itt három évig tanult de közben kisebb-nagyobb utazásokat tett a német városokban. Strassburgból Svájcba vette útját, meglátogatva Zwingli és Kálvin városait, majd egy spanyol követ társaságában Itáliát is bejárta. Megfordult Milánóban, Romában és Velencében is. Itáliából újra Németországba tért vissza, ahonnan kilenc évi távollét után 1599-ben tért haza Magyarországra.

Eddig tart életének első szakasza, tanulóéveinek kora. Mohó, szenvedélyes tudásvágy jellemzi ezeket az éveit. Szülei alig tudták támogatni, saját erejére volt utalva már 12 éves kora óta. A műveltség megszerzéséért azonban vállalt minden nélkülözést. Külföldön sokszor nagy nyomorban tengődött, több ízben hosszas betegségben szenvedett, könyöradományokból, alkalmi munkából tartotta fenn magát. Ilyen sanyaru körülmények között is fényes eredményeket tudott elérni a tanulásban. A strassburgi egyetemen messze kitűnt tehetségével, megnyitlak előtte a kor híres tudósainak ajtóit, sri vesen hallgatták felszólalásait a teológiai vitákon. Kereste állandóan az alkalmat, hogy minél több tudós emberrel megismerkedjen, minél több várost meglásson. Genfben azért utazott el, hogy Béza Tivadart a híres református szoltárköltőt megismerhesse, aki kitűntető kedvességgel fogadta. Figyelmét semmi sem kerülte el, éles szemmel figyelte meg a fejlettebb németországi polgári viszonyokat, a tudomány, a kultúra, a polgári fejlődés meggyőződéses hívévé vált.

Hosszu külföldi diákévei alatt sem feledkezett meg hazájáról. Külföldön szerzett ismereteivel, hazájának akart szolgálni és már ekkor kezdte tervezni, hogy Károlyi bibliáját új, jobb kiadásban juttatja el a magyar olvasók kezébe.

1599-ben csak egy félévet töltött Magyarországon, ezt is arra használta fel, hogy pénzt gyűjtsön újabb külföldi útjára. Megint Németországba megy most már azzal a céllal, hogy ott tudományos és irodalmi terveit valóra váltsa. Különböző német városokban vállalt munkát, így Altdorfban és Nürnbergben, majd később Móríc hesseni fejedelem pártfogását élvezve Warburgban telepedik meg. 1612-ig tartózkodott Németország különböző városaiban: ez életének második és legtermékenyebb szakasza. Egy- más után írja és nyomtatja nagy műveit: a szótárt, a nyelvteant, Bk. 12848-53-10115/TE

a zsoltárfordítást és az új biblia-kiadást. Irodalmi munkássága most már egész Magyarországon és Németországban közbecsülés tárgya. Barátságot köt a leghíresebb német tudósokkal, szívesen fogadja látogatását Prágában Kepler, a nagy cseh csillagász. A hesseni fejedelem figyelmét is irodalmi munkásságával vonta magára. Könyvei iránt nagy az érdeklődés, valósággal szétkapkodják. Szótára a frankfurti könyvpiac legkeresettebb cikkeinek egyike volt.

Szenczi Molnár ezekkel a műveivel nemcsak a magyar protestantizmusnak, hanem a nemzeti kluturának is nagy szolgálatot tett. A magyar reformátusoknak a katolikus reakció egyre elszántabb támadásaival szemben kellett védekezniük. Szenczi Molnár könyvei a nemzeti funkciót is betöltő protestáns ellenállást erősítették. Tekintélye ekkor már olyan nagy volt, hogy még Pázmány és a katolikus főpapság más tagjai is elismerték műveinek kiválóságát. Érthető, hogy a magyar protestánsok mindent elkövettek hazahívása érdekében. Miután nagy műveit kinyomtatatta, és számos szerelmi csalódás, sikertelen házassági kísérlet után végre családot is alapított, engedett a hazuról jövő hívának és hazaköltözött.

Először Batthyány Ferenc dunántúli főúr rohonci udvarában vállalt prédikátori állást, de a falusi életet nem bírja megszokni. Komáromba költözik, de itt is csak hónapokig marad, 1614 végén Erdélybe indul, nem mulasztva el utközben Rimay Jánost meglátogatni. Erdélyben Bethlen Gábornál tiszteleg, aki kitüntető figyelmességgel fogadja az ekkor már nagy tudós hírében álló Szenczi Molnár látogatását. Állásokat ajánl fel neki, de Szenczi Molnár ekkorra már elhatározta, hogy újra külföldre költözik, ahol tudományos és írói munkássága számára kedvezőbbek a feltételek.

1615-ben Sziléziába költözik, majd Heidelbergben telepedik meg családjával és kilenc évet ismét Németországban tölt. Ez volt harmadik és utolsó külföldi tartózkodása. Teljesen hazája és a református egyház érdekében végzett irodalmi munkásságának szenteli erejét. Számos könyvet, ír fordít és ad ki a magyar protestánsok számára. Ekkor már elég rendezett körülmények között él, német fejedelemek támogatják és Bethlen Gábor sem feledkezik meg róla. Bethlen megbízásából fog hozzá Kálvin János alapvető teológiai művének, az "Institutio"-nak a lefordítását. Bk. 12848-53-10115/TE

sához is. Ezt a munkáját azonban egy tragikus forrulat veszélyeztette: 1622-ben, a harmincéves háború során a Habsburgok zsoldosai elfoglalták és feldúlták Heidelberget, s ennek során Szenczi Molnártól is mindent elraboltak, őt magát pedig félholtra kínozták. A Kálvin-fordítást mégis be tudta fejezni és csak ezután, 1624-ben költözött ismét haza Bethlen Gábor költségén.

Kassán telepedett le, majd 1629-től kezdve Kolozsvárott élt. A nagy fejedelem halála után nélkülözés és elhagyatottság lett az osztályrésze. 1633-ból vannak az utolsó nyomok életéről, halála pontos dátumát nem is tudjuk.

Szenczi Molnár a magyar irodalom legtöbbet utazó írója, de nem kalandvágy hajtotta előre, hanem a tudásvágy, a haladás vívmányai iránti érdeklődés. Postilla-gyűjteményének előszavában ő maga jellemzi életét. Megállapítja, hogy egész életét bujdosásban, otthonától távol töltötte; könyveket írt és adott ki a legkülönbözőbb helyeken. De vigasztalja magát azzal, hogy igen sok nagy ember élte le már életét folytonos utazgatások között, más-más városokban. Így az apostoloiktól kezdve Erasmus és Kálvin vagy a híres magyar történetíró Zsámboki János. Azt is hangsúlyozza, hogy bujdosásában mindig jelét adta hazája iránti szeretetének könyvei kinyomtatása által.

Irodalmi munkásságát célja szerint nagyjából két részre oszthatjuk: a magyarnyelvű irodalom és műveltség kibontakozásához nélkülözhetetlen segédkönyveinek csoportjára és azokra a művekre, melyekkel a hazai reformátusok gyakorlati vallásos szükségleteit akarta kielégíteni. Ezek szerint Szenczi Molnár épp oly erősen bennegyökeredik a világi tudományosságban, mint a vallásos irodalomban.

Szótára és nyelvtana.

Irodalmi fejlődésünk szempontjából a legfontosabbak azok a segédkönyvei, melyeket az iskolai és magántanulás, tágabban véve az egész világi műveltség elsajátításának megkönnyítésére írt: latin-magyar, magyar-latin szótára s magyar nyelvtana.

Tizenhatéves nevelő-korában, Kassán, amikor egy jó külföldi latin-német szótár került a közébe, felsóhajtott, hogy "mi magyarok így kince nélkül szűkölködünk". Tanulói és nevelői

gyakorlatában vette észre legelőször a szótár szükségességét; ugyanis a szótárt élőszóbeli diktálással kellett pótolni aminek következménye az oktatás hihetetlen lemaradása, a tanárok agyonterhelése, majd korai kidőlése.

Volt ugyan ekkor már betürendes szótár, a Calepinus-féle hatnyelvű szótár, de az teljesen kifogyott és különben is megfizethetetlenül drága volt. Ha valakinek sok pénze volt és meg tudta szerezni, kezelésekor rögtön kiderült a szótár hibája: a magyar szavak lengyel és német szavak közé voltak benyomtatva, a könyv maga pedig olyan nagy volt, hogy alig lehetett kezelni. A többi szójegyzék még használhatatlanabb volt, mert tárgyi csoportosításban adta meg a szót, mint még Pesti Gáboré is.

Németországi diákkorában fokozatosan nőtt igénye és terve a magyar szótárra vonatkozólag. Neves egyházférfiak könyvtárában fordult meg, akik büszkén mondták neki, hogy bár nem ismerik a világ minden nyelvét, szótár segítségével könnyen meg tudják állapítani, hogyan fordította le ez vagy az a nemzet a bibliát a maga nyelvére. S amikor megkérdezték tőle, van-e magyar szótár, neki szégyenkeznie kellett. Tehát már a 90-es években megfogadja, hogy elkészíti latin-magyar, magyar-latin szótárát.

Második németországi útja alkalmával végre oly helyzetre jutott, hogy tervét megvalósíthatta és 1604-ben Nürnbergben meg is jelent latin-magyar szótára.

Szenczi Molnár szótára nemcsak azért jelentős, mert ezzel a magyar nyelv művelésének útját egyengette, hanem azért is, mert meglátta azokat az új műveltségi tartalmakat, melyeket szótáron keresztül is lehet közvetíteni. Mint minden jelentős gondolkodónk, jól látta azt, hogy a dolgok változása megelőzi a szavak jelentésbeli gazdagodását, s ezért szótárának előszavában /latinul/ részletesen kitér az európai kultúra új fellendülésére, a modern Európa kezdeteire. Ugyanekkor arra a fordulatra is rámutat, mely önála - s később erdélyi utódainál - a magyar műveltség nyugati tájékozódásában beállott.

Egész kulturtörténeti áttekintést ad arról, mi lett a sorsa a görög-római műveltségnek Európában s főleg azt emeli ki, hogyan települt át a világi műveltség - Németországba. Az itáliai
Bk. 12848-53-10115/TE

humanizmusról már egy szót sem szól. "Germánia, mely valamikor vad erdői miatt műveletlen volt s népe teljesen a hadviselésnek élt, most teljes kiterjedésében művelt néppel virágzik. Bájos tartományok, nagyszerűen felszerelt városok, ragyogó államok vannak itt." Szenczi Molnár szinte azonos fordulatokkal ünnepli a reformáció Németországát, az emberi kultúra új tűzhelyét, mint azelőtt Janus Pannonius Olaszországot.

Felsorolja, hogy Németországban találták fel a papírt, a könyvnyomtatást, az órát és annyi mást. Az órával kapcsolatban hasonlítja össze a régebbi állapotokat az újjal; szavaiban a vándor-tudós öröme cseng: "Azelőtt nappal a nap helyezte s az árnyék, éjjel a kakaskiáltás mutatta az időt, most magas tornyokból a ködön is áthallatszik az időt jelző érces csengetés." Germánia tehát "sublimis", fenséges lett, Szenczi Molnár szavaival.

Világosan utal ebben arra, hogy merre kell ezentúl a magyar művelődésnek tájékozódnia. Mégis ebben valami szolgál német-tisztelet. Szenczi Molnár a németek kezén teremtett kultúrának haladó jellegét világítja meg s nagyon jól tudja azt, hogy a tehetséges tudósokkal rendelkező magyarság /Zsámbokit mint elődjét sorolja fel/ miért nem emelkedhetett oly magasra. Ajánlólevélben Janus Pannonius egy harcleírását idézi arra, hogy milyen állapotok vannak most Magyarországon. Látja tehát, hogy Magyarország "romlása" idézte elő kulturális megfogyatkozását, s épp ezért úgy akar a magyarországi tanulmányok segítségére sietni ő is, mint az az orvos, aki külön a Magyarországon küzdő katonák részére írta meg seborvoslási könyvét.

Az olvasóhoz intézett előszavában azt is megmondja, miért éppen latin-magyar szótárt készít. "Nemcsak minden tudomány és művészet ezen a nyelven virágzott ki" - mondja - "hanem a tudós emberek arra is rájöttek, hogy a latin nyelven keresztül lehet közölni a mesterségek, művészetek és filozófia megértését a még barbár, műveletlen népekkel." S ilyen "szótárkönyvnek Európában egyedül a mi népünk volt híjjával."

Szenczi Molnár legfőbb célja tehát új műveltségi tartalmak közvetítése a magyarnyelvű műveltség előmozdítására. Értetű tehát, hogy még német barátai is a szótár elé írott magasztaló verseikben hangsúlyozzák Szenczi Molnár mély hazaszeretetét, mely éppen e könyvből derül ki.

A szótár maga, mely első betűrendes szótárunk, sokkal tágabb értelemben kezeli anyagát, mint a mai szótárak. Érthető Szenczi Molnárnak kulturális célkitűzéséből, hogy nemcsak szavakat, hanem fogalmi magyarázatokat, új ismereteket is közölni akar a magyar tanulóval. Ennek megfelelően személy- és földrajzi nevek, politikai, társadalmi, irodalmi műszavak is bőven fordulnak elő a szótárban, mely tehát nemcsak a nyelvészet- és irodalomtörténetnek, hanem a művelődéstörténetnek is hasznos forrása. S emellett egészen személyes, életrajzi vonatkozásait is odairja a szavak mellé. Zürichnél pl. megmondja, hogy szép tava van, Strassburgnál pl. saját életrajzi adatát is odateszi: "Holott én is, ki ezt magyaról írom, negyedfél esztendeig laktam iffiabb koromban." Nem egyszer utal magyarországi vonatkozásokra: "Stimulus - Üsztöny, kivel egyebütt az rest ökör oldalát gyakdossák; de Magyarországbán az ökröt nem stimulussal szurdalják, hanem ostorral sujtogatják." Sok tudományos, irodalmi műszónak itt olvassuk első magyarnyelvű meghatározását. Az epigramma "purgomavers, föhülírás", a tyrannus "király, kegyetlen ur", a proletarii mellett a következő meghatározás áll: "Római szegény nép volt, ki az várost egyébképen nem segíthette, hanem csak gyermek-szüléssel szaporította, hadba sem küldetött, hanem csak nagy szükség idein." A tragoedia mellett ezt olvassuk: "Fabula vagy szerzetes játék főszemélyek dolgairul, kinek nagy friss pompás az elei, de az vége szomorú és rettenetes." A comoedia-t így határozza meg: "Komédia oly játék, melyben bizonyos személyek, ez világon mindenféle rendek, erkölcsöket-szokásokat, mint egy tükörben előmutatják."

E szótár meghatározásaiban Szenczi Molnár támaszkodott a külföldi német és francia szótárakra is, de mint összehasonlításaiban láthatjuk önállóan s a magyar nép érdekeire tekintettel jár el. S nyelve szép magyar nyelv, melyre különben, mint romlatlanul megmaradt régi velős magyarságra, igen büszke.

A szótár mellett jelentős Szenczi Molnár latinnyelvű magyar nyelvtana is /*Novae grammaticae ungaricae ... libri duo*, Hanau, 1610/. Móric hesseni fejedelem biztatására írta, Ramus francia grammatikájának módszere szerint. Sylvester nyelvtanát nem ismerte. A Károli-féle bibliából válogatta össze helyesírási és mondattani példáit. Két év alatt készült el vele, 1610-ben adta ki Hanau-ban. Az ajánlólevelet pártfogója fiához, Móric herceg-Bk. 12848-53-10115/TE

hez intézi. Ebben az udvar magas nyelvi kulturáját emeli ki s érdekesen adja okát nyelvtanának: "Én ugyan önként megvallom, hogy a magyar nyelvnek a föld ezen távolabb eső részén csekély haszna van, de akik Pannónia híres-nevezetes földjét megnézni s török katonaságot látni óhajtanak, azoknak valóban hasznos és szükséges. És ki tudja, hátha az isteni felség a magyar nemzet folytonos szenvedéseit és szomorú gyötrelmét megszáván, valahára annak is csendességet ajándékoz és oly boldoggá teszi, hogy más fejedelmi férfiak is látni akarják s Felséged is évek multával azt a pannoniai országot haszonnal és gyönyörűséggel nézegetheti meg."

Elpanaszolja a magyar irodalom szűkösségét s nyíltan bevallja, hogy nem tudja, mely nyelvekkel rokon a magyar. Rámutat a magyar nyelv szláv elemeire s említi, hogy beszélnek a székelyek hun írásáról, melyet ő azonban nem látott.

Nyelvtanát etymológiára és syntaxisra osztja. Ez az első nyelvtan, mely mondattannal együtt csonkítatlanul maradt ránk. Ezért, számos hibája ellenére /a magyar nyelvre a latin szabályait erőszakolja rá/ a 18. század végéig használt kézikönyv maradt.

A zsoltárok.

Szeneczi Molnár Albert legjelentősebb irodalmi műve az 1607-ben megjelent zsoltárfordítása: "Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltárai." Ezzel a reformátusok templomi éneklését akarta magasabb színvonalra emelni. Zsoltárai tehát nem a közösségi, vagy egyéni mondanivaló kifejezésére szolgáló keretek ónála, hanem a bibliai eredeti hű fordításai. Szemben tehát Sztárai, Balassi, vagy a XVII. század eleji névtelen énekszerzők zsoltáiraival, Szeneczi Molnár művét nem mint eredeti alkotást, hanem mint műfordítást kell értékelnünk. Teljesítménye igen nagy jelentőségű: első verses műfordítás-gyűjteményünk.

Célkitűzésében és munkájában a tudatos művészi szempontok irányították. Erről vall már előszava is, melyben visszapillant a magyar zsoltárfordítások multjára. Megállapítja, hogy számos zsoltárt lefordítottak már magyarra, leginkább Sztárai Mihály, de ezeket nem tartja szépség tekintetében kielégítőeknek. A magyar zsoltárok közül némelyek "igen paraszt versekben vagy-

Bk. 12848-53-10115/TE

nak foglalván", s verselésük alig különbözik a históriás énekekétől "amelyekben tiz vers is egymás után mind egy igében megy ki, ahonnan számtalan bennük a sok vala, vala, kin, az idegen nemzetek, kik ezt látják, nem győznek eleget nevetni".

Örömmel állapítja viszont meg, hogy az utóbbi években nagyot fejlődött a magyar verselés: erre éppen Balassi Bálint egy strófáját idézi példaként. Őt tekintette a kor legjobb költőjének és az ő verselési vívmányait fejlesztette tovább fordításaiban.

A Szenczi Molnár előtt álló feladat rendkívül nagy volt. Alapul ugyanis nem a bibliai eredetit vette, hanem a Marot Kelemen és Béza Tivadar által írt művészileg rendkívül igényes francia zsoltárfordítást, illetve annak Lobwasser Ambrus által készített német fordítását. A Marot-Béza-féle zsoltárok francia dallamá-szabta meg Molnár versformáit is. A verses műfordítás szempontjai annyira tudatosak voltak előtte, hogy felmérte a francia és a magyar nyelv közötti különbséget is: "meggondolhatja minden, minemő nagy munkával kellett énnekem ez hosszú magyar igéket az francia apró igékből álló versekre formálnom, holott egy syllabával /szótaggal/ sem tehettem többet hozzá, sem a sensustul /értelemtől/ nem kellett eltávoznom. Mert nagyobb gondom volt az fundamentombéli igaz értelemnek fordítására, hogy nem az verseknek ékesgetésére."

A Marot-Béza zsoltárkönyv 150 zsoltára 130-féle különböző dallamra van írva, ez ugyanannyi különböző versformát jelent. Szenczi Molnár sikeresen, nagy művészettel utána-alkotta ezeket a versformákat a magyar fordításban. A 150 zsoltár 34 különböző rimképletet mutat. A versformáknak ez a gazdagsága felütően különbözik a korábbi magyar verselési gyakorlattól.

Többi művei.

A szótár, a nyelvtan, a zsoltárfordítás és a biblia új kiadása második németországi tartózkodása idejére esik. Ha jelentőségben valamivel kisebb is, nem kevésbé termékeny volt harmadik külföldi útja sem. Egymás után írja és adja ki műveit, elsősorban a hazai reformátusok vallásos szükségleteit tartva szem előtt. Postillát, imádságos könyvet fordít, ekkor készíti híres Kálvin-fordítását stb.

Bk. 12848-53-10115/TE

Ezekből a művekből is minduntalan kicsendül Szenczi Molnár haladó állásfoglalása, rokonszenves egyénisége, hazaszeretete. A néppel együtt érző haladó polgár szólal meg a Postillák lapjain, ahol nem egyszer meleg együttérzéssel ír a dolgozó népről, vagy az imádságoskönyv előszavában, amikor a nevelés mellett száll sikra. Ebben az előszóban a külföldi példa követésére serkenti honfitársait, mivel ott "mind falukban, városokban leánygyermeki iskolák is vannak, amelyekben tiszteséges öreg asszonyemberek tanítják az apró leánykákat olvasásra és katekizmusra." A kulturáltabb polgári társadalom iránti igény villan fel egy-egy ilyen megjegyzésében.

Hazafiságának számtalan jele tárul elénk műveiből. Mint már nyelvtanának és szótárának bevezetési is mutatták, igyekezett külföldön a magyar ügy propagátora lenni, felhívni az európai kösvélemény figyelmét a magyarság nehéz sorsára. Ennek érdekében adott ki 1616-ban egy kis latin nyelvű gyűjteményt is, melyben élénk színekkel, tárja az olvasó elé a török iga alatt élő magyarok szenvedéseit.

Hazaszeretete nyilatkozik meg a magyar kultúra hagyományainak megbecsülésében is. Rimayval együtt az elsők között van, akik kísérletet tesznek a magyar kultúra eredményeinek a felmérésére. Egyik művének előszavában Mátyás könyvtárát dicséri, a nagy magyar humanisták, mint Janus Pannonius, Zsámboki nem egyszer visszatérnek írásaiban. Különösen a reformáció irodalma iránt tanúsított nagy érdeklődést. Ezt látnuk a zsoltár-előszóban is, ahol a magyar protestáns költészetet és általában a magyar verselést vizsgálja. Postillái előszavában viszont a korábbi magyar prédikáció-gyűjteményeket emlegeti és értékeli. A reformáció leghaladóbb írásai felé különös figyelemmel fordult. Így mikor 1617-ben lefordított és kiadott egy a reformáció százados évfordulójára írt prédikációt, ennek függelékékként kiadta Székharosi Horvát hat énekét. Mindezekben a jelenségekben az irodalomtörténeti eszmélkedés első jeleit kell látnunk. Rimay és Szenczi Molnár a magyar irodalomtörténetírás úttörői.

Nyelvi szempontból különösen a Kálvin-fordítással alkotott jelentőset. A kálvini teológiának ez az alapvető műve, "A keresztyén religióra és igaz hitre való tanítás" erős próbára tette a fordítót Kálvin teológiai nyelve, műszavai s tömör mondatfűzése folytán. Molnár nem írt oly színesen, oly erő-

Bk. 12848-53-10115/TE

től duzzadóan, mint kortársa Pázmány, de finom nyelvész, aki szükség esetén új szót is alkot és az eredetinek még tömörségét is tiszta, magyaros stílusban adja vissza.

Műveinek tulnyomó része vallásos jellegű, de minduntalan ittör ezeken - mint pl. szótárának előszavában és nyelvi anyagában - a világi kultúra fejlesztésének igénye. Sőt élete végéig a "Discursus de summo bono. Az legfőbb jóról" című művében bibliai históriák mellett világi történeteket is lefordít németből s ezzel az elbeszélő és világiasodó széppróza felé tör utat.

Szenczi Molnár Albert a 17. század eleji magyar irodalom legrokonszenvesebb, legnemesebb alakja. Mind művével, mind pályájának irányával a haladás irányába mutat; szótárával felmérhetetlen segítséget nyújtott a magyarországi iskolának és művelődésnek, zsoltáiraival pedig klasszikus művet adott irodalmunknak. Nincs irodalmunknak még egy ilyen tudásra szomjas, nyugtalan alakja, aki ennyire elrejt, szinte csak előszavakba és szótári utalásokba szorítja gazdag személyes életét. A nemzet problémáira éppoly érzékenyen figyelt fel, mint előkelőbb és saját fontosságukat jobban hangsúlyozó kortársai, csak hogy míg azok a közvetlen harc és cselekvés eszközei felé hajlanak, Molnár Albert alaposabban méri fel a kultúra szükségleteit s alapvető hiányosságokat küszöböl ki. Pázmány hatásának legkomolyabb ellensúlyozója volt a protestáns táborban.

Műveltségében a humanista-világi és reformációs-vallási szemlélet egyesüléséből és a nyugateurópai tapasztalatok átvételével modernebb világkép alakult ki, mint legtöbb kortársánál. Ez érteti meg azt, hogy egyformán felismeri a humanizmus, a reformáció irodalmának, Balassinak és a külföld nagyjainak értékét s tudatosan továbbfolytatja azok kezdeményeit.

Irodalom.

Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és írományai. Bp. 1898. /Az író életére vonatkozó dokumentumok nagy gyűjteménye./

Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert. Bp. 1897. /Életrajz./

5. Bethlen Gábor udvara és irói.

Bethlen Gábor és udvara.

A XVII. század első felében történelmünk legnagyobb alakja Bethlen Gábor volt, uralkodása a magyar történelem egyik fényes fejezete. Az erős centralizált erdélyi államra támaszkodva megkísérelte egész Magyarország felszabadítását a Habsburg-uralom alól és távolabbi célként ott lebegett előtte a török kiűzése is. Végső célja a három részre szakadt magyar állam egységének helyreállítása és Mátyás király haladó politikájának folytatásaként egy nemzeti abszolútizmus megteremtése.

Bethlen Gábor politikája és felszabadító hadjáratai Bocskay politikájának a folytatása volt, de sok tekintetben különbözött is attól. Az 1610-es és 20-as években, Bethlen uralkodása idején a helyzet más volt, mint a század legelején, Bocskay fellépésekor. 1604-ben az ország töröktől meg nem szállt részei a legvadabb Habsburg-terror áldozatai voltak és Erdély sem volt kivétel. A magyar társadalom valamennyi osztálya /a katolikus klérus kivételével/ érdekelt volt ekkor a Habsburg-ellenes küzdelemben és így egy nemzeti egységfront alakulhatott ki, Bocskay erre támaszkodott háborújában. Bocskay halála és a Habsburg-politika átmeneti megfékezése után azonban ez az elnyomás által kikényszerített nemzeti egységfront felbomlott. - Az uralkodóosztály - elsősorban a Habsburg-Magyarország területén - árulójává vált a nemzeti ügynek. Bocskay sikerei lehetővé tették számára, hogy biztosítsa birtokait és rendi jogait a Habsburgokkal szemben: s ennek fejében készséggel hagyta cserben a függetlenség ügyét. A Habsburgokkal való szövetség szorosabbá fűzése érdekében a magyarországi főurak szinte kivétel nélkül áttértek a katolikus vallásra is: széles kaput nyitottak a klerikális befolyásnak.

Bethlen ilyen körülmények között alig támaszkodhatott az uralkodóosztályra. Felszabadító háboruit a nép támogatta csak ösztönén. Páratlan sikereit az tette azonban elsősorban lehetővé, hogy támaszkodhatott Bocskay legfőbb alkotására: a független erős erdélyi államra. Nagy nemzeti programjának sikere érdekében minden erejével erősítenie kellett ezt az államot. Ezt szolgálták nemcsak gazdasági, katonai és politikai reformjai, hanem kulturális tevékenysége is. Bethlen világosan látta, Bk. 12848-53-10115/TE

hogy Erdélyben meg kell teremtenie a haladó kultúra központját. Ez a kultúra természetesen csak a nyugati polgári fejlődés vívmányait értékesítő protestáns jellegű kultúra lehetett.

Miként politikai téren, úgy a kultúra terén is az európai haladás erőivel építette ki a kapcsolatokat a Habsburg-jezsuita reakcióval szemben. Ahogy Révai József írja: "Európai hívatást töltött be a magyarság, amikor szembeszállt a Habsburgok véres nemzeti elnyomásával karöltve járó jezsuita ellenreformáció szellemi elnyomásával is és kardot rántott nemcsak a magyarok, hanem Európa lelkiismereti szabadságáért: Bethlen Gábor nemcsak Erdély és Magyarország hőse, hanem az európai haladás hőse is volt."

Bethlen maga is nagy műveltségű ember. Rengeteget olvasott, könyveit külön szekéren a csatákba is magával vitte. Kereste a kapcsolatot a hazai és külföldi tudósokkal, levelezésben állt velük és igyekezett őket Erdélybe hívni. Opits Márton, a korabeli legkiválóbb német költő el is jött Erdélybe. Fényes fejedelmi udvart épített ki, felismerte a főváros fontosságát és Gyulafehérvárt nemcsak politikai és gazdasági, hanem egyuttal kulturális központtá is ki akarta építeni. A város műemlékeit, így a Hunyadi síremléket őrső ősi székelyegyházat állandóan gondoztatta. Újjáépíttette a fejedelmi palotát, ennek érdekében építészeket, festőket hozatott külföldről. Szerette a zenét és nagy áldozatokat hozott egy-egy jó muzsikusz szerződtetéséért. Sikertelenül fáradozott Mátyás Corvinájának a visszaszerzéséért is.

Gyulafehérváron főiskolát alapított, amely Erdély és a haladó műveltség központja lett. Híres külföldi tanárokat /Alsted, Bisterfeld, Piscator/ szerződtetett és állandóan fejlesztette az iskolát. Nagy gondja volt művelt értelmiségi réteg kinevelésére, amire a haladó erdélyi abszolutisztikus államnak nagy szüksége volt. Nemcsak a nemesség, hanem a jobbágyifjak iskoláztatására is gondot fordított és törvénnyel biztosította, hogy a földesurak ne akadályozzák jobbágyaikat iskolába járásukban. A református lelkészeket és azok leszármazottait pedig nemesi jogokkal látta el.

Gondoskodott arról is, hogy minél többen tanuljanak a híres külföldi egyetemeken. Az európai haladás élen ekkor a nyu-
Bk. 12848-53-10115/TE

gateurópai államok jártak, elsősorban Hollandia, amely a XVI. század végén győztesen vívta meg az első polgári forradalmat és kivívta függetlenségét a spanyol Habsburgokkal szemben. A századforduló tájékán még leginkább a német egyetemeket keresték fel a magyar diákok /pl. Szenczi Molnár/, Bethlen alatt indul meg nagy méretben a holland egyetemek látogatása, ahol a magyar diákok egy része forradalmi eszmékkel ismerkedett meg. 1623 és 29 között Bethlen és néhány főúr költségén száznál több diák tanult Hollandiában.

Méltán írhatta az ismeretlen költő Bethlenről:

Rongyos skáláinknak,
Tanuló ifjaknak
Kegyes patrónusa.

Bethlen az irodalom támogatója.

A XVII. század első felében Bethlen Gábor Erdélye lett a haladó és hazafias irodalom otthona. Ez nemcsak Bethlen kultúra és irodalom-pártoló tevékenységének volt a következménye, hanem annak is, hogy az ellenreformációnak az uralkodóosztály árulása folytán bekövetkező térhódítása a protestáns írókat Erdélybe szorította. A század elején Magyar István még a nyugati határvidéken írta harcos művét, két évtized múlva azonban Pázmány és jezsuitáinak a keze már Kassáig ért el. Eppen ezért a már eddig tárgyalt íróknak, mint Rimaynak, a névtelen énekszerzőknek és mindenekelőtt Szenczi Molnárnak a munkássága Bethlen köré tömörült. Rimay később követte az uralkodóosztály útját és megalkudott a Habsburg és katolikus erőkkal, a pozsony-megyei születésű és Rohoncon, Komáromban lelkészkedő Szenczi Molnár azonban Erdélyben talált új otthonát magának és a 20-as években a névtelen énekszerzők is Bethlenről írják már énekeiket.

Mint Szenczi Molnár példája mutatta, Bethlen személyesen támogatta az írókat. Számos tudományos és irodalmi mű megírásához is ő adott ösztönzést. Nemcsak Kálvin híres Institutióját fordíttatta le Szenczi Molnárral, hanem más írókkal is számos közérdekű munkát fordíttatott le. Az uralkodása alatt megjelent könyvek tekintélyes részét íróik neki ajánlotta, ami annak a jele, hogy anyagilag támogatta azok megjelenését.

Bethlen természetesen a protestáns és ezen belül is a református irodalom fejlődését kívánta elősegíteni. Az irodalom pártfogásában azonban nem a felkezeseti elfogultság irányította. Még a jezsuita Káldi György katolikus bibliafordítását is anyagilag támogatta. Az olyan irányzatokkal viszont, amelyek a feudális államra veszélyesek voltak, élesen szembenállott. Így Ujfalvi Imre református prédikátort, aki az egyháson belül a nyugateurópai forradalmi törekvéseknek, a kálvinizmus eredeti, köztársasági irányzatának a képviselője volt, elzáratta. A már említett szombatos szektát is üldözte, a szombatosok könyveit, köztük költészetük termékeinek egy részét is, elkoboztatta.

Bethlen feudális-abszolutisztikus államának az erősítését szolgálta az ugyancsak őhozzá fűződő abszolutisztikus államelméleti irodalom. Pataki Füsüs János 1626-ban adta ki Bethlen tiszteletére írott "Királyoknak tüköre" c. művét, majd rövidesen Prágay András-nak "Fejedelmeknek serkentő órája" c. munkája látott napvilágot. Mindkettő az abszolutizmus ideológiáját képviseli, az abszolút, a rendek akaratától független kormányzás helyességét bizonyítja. Bár egyik könyv sem eredeti alkotás, hanem fordítás és tele van még vallásos elemekkel, megjelenésük mégis nagyjelentőségű. Ezek ugyanis az első magyar nyelven megjelent politikai elméleti munkák.

Bethlen Erdélyében nagy megbecsüléshez jutott a magyar nyelv. Míg a Habsburg-Magyarországon a közélet nyelve még mindig és még évszázadokig a latin volt, addig Bethlen Erdélyében a törvényhozás is magyarul történik. Igen jellemző erre az előbb említett Pataki Füsüs János megjegyzése műve előszavában: "Hogy peniglen magyar nyelven íráni könyvemet, lött Felségének /Bethlen/ és az országunkban lévő magyaroknak kedvékért. És ugyan mi szükség is deákul írunk ?"

As alábbiakban a Bethlen korához és személyéhez szorosan kapcsolódó írók munkásságát ismertetem.

Alvinczi Péter.

Magyari után a legkiválóbb protestáns hitvitász Alvinczi Péter /1570-1634/ kassai prédikátor volt. Magyari halála után ő volt a katolikus ellenreformáció, Pázmány működése elleni harc vezetője. Résztvett Bocskay szabadságharcában is, Rimay Bk. 12848-53-10115/TE

mellett ő mondotta temetésén a másik gyászbeszédet. A Bocskay és Bethlen szabadságharcai közötti időszakban számos vitát folytatott Pázmány Péterrel, állandóan egymást követték vitáirataik. Miként Magyar vitája Bocskay szabadságharcát, úgy Alvinczié a Bethlenét készítették elő.

Bethlen oldalán jelentős szerepet töltött be, ő fogalmazta 1619-ben a Querela Hungariae /Magyarország panasza/ c. latinul, németül és magyarul kiadott kiáltványt, amely Bethlen támadásának okait tárja a nemzet és a világ elé. A "nyírt pap-ság"-ra, a katolikusokra - s közvetve a császáriakra - hárítja az okait mindannak a szörnyű elnyomásnak, amely odáig vezetett, hogy "mídon semmi egyéb mód nem volna a dologban, fegyverhez is kellett nyulni, magát és minden jószágát vesszedelemre vetni és előbb emberül meghalni, hogysen mint vég nélkül való szolgálatra a magyar nemzetségnek eltörülhetetlen gyaláztatásával törvényinek és keresztény vallásának szabadságát elhagyni..." Éles, tüzes hangon írja vádiratát az elnyomók s lázító, a katolikus papok ellen s e vádirat pontjait az egész jezsuita rend sem tudta volna megcáfolni.

Alvinczinek ez a műve nem tárgyalja olyan részletesen és mélyen az ország problémáit, mint a Magyaris, de sokkal hatásosabb annál. Alvinczi ugyanis itt már nem egy teológiai kérdésnek rendeli alá a nemzeti problémát mint ahogy Magyar tette: a klérust teljesen világi, politikai szempontból bírálja. Ennek a következménye, hogy míg Magyar művével és magának Alvinczinek korábbi hitvitás irataival Pázmány eredményesen szállhatott szembe, addig a Querela Hungariae esetében a katolikus hitvitás tehetetlen.

Van egy műve Alvinczinek, mely tudománytörténeti vonatkozásban világirodalmi jelentőségű. Egy Macchiavellisatio című, latinnyelvű s Pázmány ellen intézett iratának /1620, Kassa/ függelékében legelőször közli egy hírhedt pápabarát humanista levelét, melyben ez mint esztanú szerepel be a kor legnagyobb haladó filozófusának, Giordano Brunonak római pöréről és maglyahaláláról. Ez a levél a legelső /s hosszú ideig egyetlen/ fennmaradt dokumentum a nagy materialista filozófus életének egyik legfontosabb szakaszáról. Ezt a levelet /melyet különben Schoppius humanista Ritterhausen altdorfi professzornak, Szenczi Molnár pártfogójának küldött meg/ Alvinczi talán németországi tanulmányútján, talán itthon, Szenczi Molnár közvetítésével szereste meg. Kétségtelen, hogy ennek a tudománytörténeti szem-

pontból rendkívül érdekes dokumentumnak fennmaradása Alvincsinek köszönhető.

Élete legvégén nagy Postilla-gyűjteményt adott ki és mivel Kassa Bethlen halálával visszakerült a Habsburgokhoz, Erdélybe készül átköltözni. Mint a kor legtöbb írója ő is Erdélybe huzódik.

Szepsi Csombor Márton.

Bethlen korának egyik érdekes és rokonszenves írója volt Szepsi Csombor Márton református tanító és prédikátor. Miként Szenczi Molnárt, őt is a külföldi országok bejárására hajtotta a tudásszomj, de ő már messzebb jutott: meglátogatta Hollandiát, Angliát, Franciaországot is. Kassa vidékén működött és lelkes híve volt Bethlen Gábornak. Egyik főuri tanítványához, Nyáry Ferenchez könyvet írt Údvari skóla címen és ebben így oktatta őt Bethlen hűségére: "Ti pedig kik nagyságos nevet viseltek, mindnyájan háladatosak legyetek, mind külső-, mind belsőképen; külsőképen mellette legyetek mindennemű segítséggel, belsőképpen pedig nemcsak szájatokkal, hanem ugyan szívetekkel valljátok, hanem egyszerűen higgyétek is választott királyotoknak lenni". Irodalmi szempontból másik műve, a külföldi utasásának élményeiről írott Europica Varietas /1620/ teszi nevezetessé alakját.

Mivel az utleírás magyar földön még újszerű volt, előszavában indokolja: miért ad ki ilyen könyvet. Nálunk kevés ilyen könyv van, ezért a magyarok nem látnak túl hazájuk határain. Ő tehát kiadja ezt a könyvét, hogy kicsinyek és nagyok, ifjak és vének, főként kik idejüket csak hazájukban töltötték, a világot jobban megismerjék. Tehát tágitani akarja a magyarok látókörét, meg akarja mutatni a fejlettebb országokat, s használni akar "az sok hadak és háboruságok miatt pusztaságba került" hazájának.

Az egyes országokról utirányának megfelelően ad képet: Lengyel- és Poroszország, Dánia, Hollandia, Anglia, Franciaország, Németország, Csehország kerül sorra. Az egyes országok leírásában a következőkép jár el: először földrajzi leírást ad, szól a politikai helyzetről, a legtöbb figyelmet az emberek szokásaira, életmódjára, ruházatára stb. fordítja. Az egyes városokkal külön foglalkozik: mindegyik nevezetességeit leírja, s elmondja, mi minden történt ott vele.

Bk. 12848-53-10115/TE

Nézzük pl. mit ír Hollandiáról: Elmondja a hollandok eredetéről szóló mondasszerű adatokat, szemléletes képet ad az ország területéről /közepéből egy nap kigyalogolhatunk a határig/, utal a spanyol elnyomás alól való felszabadulásra, majd rátér a mezőgazdaságra, mit esznek, hogy ruházkodnak: kiemeli hogy a legjobb hajósok a világon, nagy lelkesedéssel ír a korcsolyázásról, amit ott látott először. - Ezután rátér Amszterdanra, leírja fekvését, lakosainak számát, nevezetes épületeit, a kórházakért nagyon lelkesedik, de igen vegyes érzésekkel szól a dologházról /Zuchthaus /, a burzsoáziának erről a rettenetes intézményéről. Értékeli, mint javítóházat, de borzad az ottani embertelen módszerektől, rámutat arra, hogy a városnak milyen haszna van az ingyen munkából. /V.8. a korai kapitalizmus munkaerőhiányát, Marx adatait arról, milyen embertelen módszerekkel szerzett a burzsoázia munkaerőt a földjüktől megfosztott parasztok soraiból./ Beszél ezután a városban virágzó mesterségekről, a könyvnyomtatásáról, a kikötőről, végül szállásáról, s itt megemlíti, hogy a gasda bizony rut étkekkel tartotta.

Látjuk tehát, hogy utleírása színes, változatos, élményszerű. Azt írja le, amit idegen országban rövid ottartózkodás során megismert az ember: naiv, de jóhiszemű megfigyelő. Beszövi személyes kalandjait is, az otthoniak számára többször hasonlítja össze a külföldi állapotokat a magyarral. Egy-egy jellemző vonással képet ad az illető ország társadalmi helyzetéről: Lengyelországban a rendi anarchiáról, Hollandiában a dologház, Németországban és Csehországban a harmincéves háború kezdetei; ő maga is veszélyben van, kerülgeti a katolikus helyeket; Nürnbergben kémnek nézik és el is fogják.

Mint diákot az oktatás, az iskolák érdeklik legfőképpen. Beszéről mindenütt megemlékezik; meglátogatja az egyetemeket, a párisi Sorbonne-on résztvevő egy doktori vitán. Rotterdamban Erasmusról beszél, másutt Copernicust említi, Párisban megemlékezik a filozófus Ramus Péter mártír haláláról stb. Meglátja a fejlettebb nyugati viszonyokat, de néhol már a fejlődés árnyoldalait is észreveszi. Sűrűn megnyilvánul erős protestáns szemlélete. Párisban borzadva emlékezik meg a Bertalan-éjéről. - Mint szegény diák, akinek saját szavai szerint egy biblia és egy ing minden utipoggyássa, nem fordul meg a gazdagok és előkelők között, hanem a szegények vendége, akik általában szívesen Bk. 12848-53-10115/TE

fogadják, /a cseh paraszttasszony vendégszeretete/; egyszer még meg is akarják házasítani.

Legrokonszenvesebb vonás könyvében: a hazai földhöz és emlékekhez való ragaszkodása. Lengyelországban a magyar borokat említi. Mikor valaki utbaigazítja, Argirus és a sánta ember jut eszébe. Iskolákkal kapcsolatban megemlíti: milyen magyarok tanultak ott. Strassburgban pl. ott tanult "az mi Molnár Albertünk, kit isten sokáig hazánknak javára éltesse." Catalaumban Attila csatáját említi, ugyanitt kobzosokat hall, s a hazai hangszer hangjára érzékenyedik. Egy helyen hivatkozik "a könyvnyomtatásnak országunkban való szűk és drága voltára". A nép iránti rokonszenvét mutatja, hogy amikor kint egy szállásadója megzsarolja, eszébe jut egy jobbágyait zsaroló erdélyi földesur.

Időnként a honvágy is meglepi: Londonban három orosz lát, ruhájuk hasonló a magyarokéhoz, erre annyira érzékenyül "bizony gondolkodásom miatt alig tudtam, hol vagyok".

Szepsi Csombor könyve nem nagy igényű alkotás, de érdekes és kellemes olvasmány; leírásai és írójának rokonszenves egyénisége miatt történeti jelentősége van. Mutatja miképen indulnak el a 17. században a magyar jobbágy- és polgár fiúk Európa vívmányainak birtokbavételére. Ő maga még inkább csak sajnálkozik hazája elmaradottságán, de könyvének biztosan része van abban, hogy megindul a magyar diákok sereglése külföldre; utána már olyan egyéniségek jutnak külföldre, akik azzal a szilárd elhatározással térnek haza, hogy megváltoztatják a feudális társadalmat és újjászervezik a magyar kultúrát.

A Comico tragoedia

A XVI. századi reformáció virágzó drámairodalma után hosszú hallgatás következett. Szegedi Lőrinc reakciós tendenciájú Theophaniájával a protestáns drámaírás lehanyatlott, a feudalizálódott protestáns egyházaknak nem volt szükségük a tömegek közti hatékony agitációt szolgáló drámákra. E helyett a XVII. század elejétől mind a katolikus jezsuita, mind a protestáns iskolákban ugynevezett iskoladrámákat kezdtek előadatni, felismerve a dráma nevelőerejét. Ezt azonban nem a népek szánták, hanem kizárólag a tanulódifjúságnak az egyház iránti hűségben

való nevelésére. Éppen ezért latinul játszották ezeket az iskoladrámákat. A drámák többnyire nem is eredetiek, hanem a külföldi iskolákban bevált darabok. Főleg a jezsuiták adattak elő sok külföldi drámát, melynek semmi köze nem volt a magyar társadalomhoz és a magyar irodalomhoz.

Az egyetlen magyar nyelvű drámánk a XVII. század első felében az 1646-ban Erdélyben nyomtatásban megjelent Comico tragoedia. A dráma keletkezését homály fedi, 1646 csak a kiadás éve lehet, nem a szerzetetésé, így lehetséges, hogy ez is Bethlen korszakának a terméke. Nem ismerjük a szerzőjét és nem tudjuk, hogy vajjon ez is iskolai előadásra készült-e. Nemcsak magyar nyelvűsége, hanem tartalma is kiemeli a korabeli iskoladrámák szintelen sorából: népi, urellenessé tendenciákat szövegeztet meg. Már maga a témaválasztás is rendkívül jellemző. A darab egyes jeleneteit ugyanaz a haláltánc-motívum fogja össze, amelyet a reformáció korában Pesti György énekénél láttunk: az egyes felvonások végén a társadalom különböző típusait elviszi a halál. Ez a keret már eleve alkalmassá teszi a drámát arra, hogy társadalombírásként lépjen fel.

A Comico tragoedia szerzője külföldi minták után dolgozott és egy divatos drámai műfajt, az u.n. moralitást ültet át magyarra. A moralitás erkölcsi tanulságokat ad dramatizált formában. Tárgya szerint a Lázár drámák sorába tartozik. Ezek a bibliából ismert kegyetlen gazdag és a szegény Lázár történetét tárgyalják, de idővel a bibliai tárgy más elemekkel és korszerű szereplőkkel bővült ki. Így van ez a mi drámánkban is, amely még a haláltáncénekek motívumait is magába fogadta, az egyes típusokat, az egyes emberi hivatások képviselőit mind sorra elviszi a halál. A Comico-tragoedia valószínűleg külföldi szöveg nyomán készült, de pontos forrását még nem sikerült megtalálni.

Négy részből áll. Az első rész a legelvontabb: itt allegorikus alakok lépnek fel: a megszemélyesített bűnök és erények vitáznak egymással, végül a bűn marad főlül. A második részben találjuk a tulajdonképpeni Lázár-történetet, a gazdagnak a földi dőzsölését, kőszívűségét s végül a pokolbajutását. A dráma igen élénk színekkel ecseteli azokat a borzalmakat, amikben a gazdagnak a pokolban része van. Ebben a részben az allegorikus alakok mellett /Ebrietas, vagyis részegség, Voluptas, vagyis élvezet stb./ már valóságos emberek is szerepelnek: a gazdag,

szolgái, felesége, a szegény Lázár és csodás lények is: angyal, halál, ördögök, Plutó stb.

A III. rész főszereplője a "hires szegény lator" /kóbor, zsákmányoló katona/, akit sok rablása és duhajkodása után a Mors, a halál elvisz.

A legérdekesebb a darab negyedik része, amelyben a népnyzó, kegyetlen tisztartó meglakolásáról van szó. A szerző itt is elvont neveket ad szereplőinek, de -mint a beszélgetésekből kiderül- a Crudelitas /kegyetlenség/ név a tisztartót Patientia és Tolerantia pedig két jobbágyot jelent. A jelenet a két jobbágy beszélgetésével kezdődik. Patientia enyhén panaszodik az urakra, erre a szolgálékú Tolerantia hosszas elmélkedéssel azt próbálja bizonyítani, hogy maguk a parasztok okai rossz sorsuknak, mert lusták, nem dolgoznak, nem imádkoznak stb. A következő jelenetben fellép Crudelitas, a kegyetlen tisztartót, aki nem törődik azzal, hogy jobbágysai hü és nem lázongó szolgák, - hanem minden ok nélkül botoszással fenyegeti őket. Az egyik jobbágy, Tolerantia itt megint istenre hivatkozik, de ez Crudelitast éppugy hidegen hagyja mint amikor a másik, a helyzetét tisztábban látó jobbágy, Patientia, éhez, nyomorgó családjára hivatkozik. Ezekben a jelenetekben tehát sikerült a szerzőnek élő alakokat teremteni. Megjelenik előttünk a kegyetlen, kizsákmányoló s megjelennek maguk a jobbágysok. A darabban megszólal a kor alapvető osztályellentéte.

A jelenetsor végén a Halál jelenik meg Crudelitas előtt. Ezt is megfenyegeti, dolgozni akarja küldeni, de az ráolvassa bűneit és elviszi, egyúttal pedig figyelmeztet mindenkit, hogy Crudelitas társainak tehát a többi uraknak is, ez lesz a sorsuk. A Halál nem ismer személyválogatást:

Se személyt, se helyt sohanem nézek;
Gazdag vagy szegény, arra nem tekintek,
Bölcs-é, bolond-é, püspök-é vagy érsek,
Erről soha még csak egy szót sem téveszek.....

A Halálnak mindenképp szólt intésével fejeződik be a dráma.

Amint látjuk, a Comico-tragoédia, bár vannak érdekes és jelentős részletei, egészében sokkal távolabb áll a valóságtól, mint a XVI. század reformátorok dramái, akik koruk közvetlen, élő problémáit vitték a színpadra. Itt a XVII. sz. elejének hanyatló tendenciái érvényesülnek és a szerző ugyanugy moralizálás mögé rejti a valódi társadalmi problémákat, mint azt Rimay későbbi verseiben megfigyelhettük. — Érdeke azonban a Comico-tragoédiának, hogy első versében írt drámának a szerzője úgyes verselő: sorai könnyen, dallamosan folynak. Az egyes részek előtt feltünteteti a dallamot is, amelyre a szöveget énekelni lehet.

Geleji Katona István és a református ortodoxia.

Bethlen Gábor mellett kezdte meg pályáját Geleji Katona István /1589-1649/ az erdélyi református egyház vezetője. Bethlen ösztönzésére állította össze az Öreg graduál /1536/ c. énekeskönyvet, amely a legrégibb református énekanyagot foglalta magában.

1633-tól haláláig ő az erdélyi református püspök és ezzel a fejedelem mellett a második legnagyobb hatalom Erdélyben. Ekkor már nem Bethlen, hanem a sokkal gyöngébb I. Rákóczi György ült Erdély trónján. Rákóczi — bár ő is fegyvert fogott a magyar függetlenségért — nem folytatta Bethlen haladó bepolitikáját és akadályozta a kultúra fejlődését is. A kultúra irányítása teljesen a református államegház és Geleji Katona ellenőrzése alá került. Ő pedig a Melius Juhász Péter alatt megkezdődött reakciós egyházi fejlődésnek volt a betetőzője. Bethlentől eltérően kiméletlenül harcolt a más vallásokat követők ellen és elnyomta a református egyházon belül jelentkező haladó, demokratikus mozgalmakat.

Titkok titka /1646-49/ c. nagyterjedelmű teológiai munkájában vaskalapos ortodox dogmatikát fejtett ki. Ennek a művének a függelékeként jelent meg legnevezetesebb műve: Magyar grammatikácska c. nyelvtana. Egyéb munkásságának megfelelően nyelvi szemléletét is a konzervativizmus jellemzi. Innen ered a korabeli gyakorlattal ellentétes helyesírási reformja is. Ő ugyanis az etimológiai helyesírás híve a fonetikussal szemben, ami bizonyos határig helyes felfogás; Geleji Katona azonban tulzásig viszi. Az ő elvei szerint helyesen írni csak rendkívül hosszú tanulmányok után lehetne: ezzel megnehezülne a nép fiainak írni-olvasni tanulása.

Az erdélyi állam Rákóczi György politikája és Geleji Katona egyházi reakciója következtében az 1630-as években már megszűnt a kultúra és irodalom olyan pártfogójának lenni, mint Bethlen idejében. Nagy jelentőségű kulturális és irodalmi fejlődésnek vagyunk ezután is tanui Erdélyben, de ez már nem a fejedelem irányításával, hanem az ellen fejlődik ki. 1640 körül már kibontakozóban van a puritánok mozgalma, de ez már a fejlődés újabb szakaszát, egy új periódus kezdetét jelenti.

Irodalom:

Wittman Tibor: Bethlen Gábor. Bp. 1952. /Történeti összefoglalás. Lásd különösen a "Bethlen Erdélye a nemzeti kultúra élén" c. fejezetet.

Szepsi Csombor Márton: Europica Varietas. Kolozsvár, é.n. /szövegkiadás./

Alszegehy Zsolt: Magyar drámai emlékek. Bp. 1914. /Benne a Comico tragoedia teljes szövegkiadása./

6. Pázmány Péter és az ellenreformáció irodalma.

Az ellenreformáció kezdetei.

Mialatt a XVII. század első felében kialakult és gazdag termést hozott a nemzeti érdekeket is képviselő és Erdélyre támaszkodó protestáns irodalom, megindult és egyre jobban tért nyert egy másik irányú fejlődés: az ellenreformáció irodalmának kibontakozása. A Habsburgokra támaszkodó, zsoldjukba szegődő katolikus reakció már az 1570-es években megkezdte ellentámadását a protestánsra lett ország ellen. A katolikus reakció megindulásával egyidős annak irodalma is. Telegdi Miklós, aki felvette a harcot Bornemiszával Nagyszombat birtokáért egyben az ellenreformáció első írója. Iskolaszervezéssel, nyomda-alapítással, vita-iratok kiadásával, magyar nyelvű prédikációgyűjtemény és énekeskönyv szerkesztésével a reformáció fegyvereit igyekezett felhasználni a reformáció ellen. Az ellenreformáció irodalma nem hagyhatta figyelmen kívül azokat a vívmányokat, melyeket a reformáció elért: nem a középkori alapokon támadja a protestantizmust, hanem sokkal rugalmasabban jár el, átvesz tőle mindent, ami csak valamennyire is összeegyeztethető a katolikus egyház érdekeivel. Különösen a jezsuiták folytatták ezt a módszert, eredményesen és hatásosabban ujitva fel egyes szerzetesrendeknek a középkorban alkalmazott demagógiáját.

A jezsuita rend a tridenti zsinat által megreformált, és a humanizmus, valamint a reformáció támadásai során elvesztett pozícióinak visszaszerzésére törekvő egyház legféltettebb hatalmi szervezete volt.

A jezsuiták kitűnően tudtak alkalmazkodni azokhoz az új társadalmi, politikai és kulturális viszonyokhoz, melyek a XV. és XVI. század utáni nagy változások, "a legnagyobb hálódírányú forradalom, amelyet az emberiség addig átélt", /Engels/ nyomán kialakultak.

A reformáció eredményein okulva nagy gondot fordítottak az iskolázásra, műveiket a nép nyelvén, közérthetően írták, bibliát fordítottak; a humanizmus által felélesztett klasszikus műveltséget tulnyomórészt befogadták, iskoláikban, magas színvonalon tanították a latin és görög szerzőket, és ugyancsak antik minták után a szónoklás és a vitatkozás művészetét /retorika és dialektika/. A jezsuiták tehát igyekeztek ellenfeleik

Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VSné.

kezeiből kicsavarni a fegyvert: a reformáció módszereivel harcoltak a protestánsok ellen, az egyház szolgálatába kényszerített és ott pompásan megszervezett humanista műveltséget pedig az ekkor már egyre erőteljesebben jelentkező haladó természettudománnyal és filozófiával /Giordano Bruno, Galilei, Descartes stb./ állították szembe.

Az a tény, hogy az ellenreformáció írói nem zárkóztak el a reformáció egyes eredményeinek az átvételéről és pl. nyelvi téren annak továbbfejlesztésétől, továbbá, hogy a világi humanista műveltség nem egy elemét is elfogadták, lehetővé tette, hogy reakciós szerepük ellenére - formai téren - értékekkel gazdagítsák irodalmunkat, amint az régebben a nagyjából hasonló funkciót teljesítő Temesvári Pelbárt és Karthauzi Névtelen esetében is megtörtént. Már Telegdi írásai is kitűnnek szépnyelvük, kitűnő stílusuk miatt. Mikor a XVII. század első évtizedeiben nagy arányban kibontakozott az ellenreformáció irodalma, írói ezeket az eredményeket még tovább fejlesztették.

Az ellenreformáció igazi kibontakozása 1600 körül megy végbe. A katolikus egyháznak a Habsburgok szolgálatában álló támadását Bocskay és Bethlen függetlenségi háborúi csak átmenetileg tartóztatták fel, mert mint láttuk, az uralkodóosztály mihamlabb azt látta, hogy birtokait, a magyar jobbágy kizsákmányolásának lehetőségét az udvar nem veszélyezteti, sietett szorosra vonni a Habsburgokkal és az egyházzal való szövetségét. Sőt a katolikus vallásra való áttéréssel, egy a protestánsnál következetesebb ideológiához jutott a jobbágyok kizsákmányolásának igazolására. Az ellenreformáció térhódítása így módon a Habsburg befolyás, a feudális reakció és a klerikális uralom erősödéséhez vezetett.

Az ellenreformációnak a Habsburg-Magyarországon elért sikereiben a legnagyobb része Pázmány Péternek, a kor legnagyobb katolikus írójának volt.

Történeti, és irodalmi munkásságát a mult főleg klerikális történetírása és irodalomtörténetírása minden szempontból pozitívan értékelte, személyét és működését az egyház reakciós politikai és kulturpolitikai céljainak igazolására használták fel. A marxista történettudomány és irodalomtörténetírás még nem tisztázta Pázmány valódi szerepét, ezért munkásságának végleges értékelését nem adhatjuk még. Az előadás ezért a legfontosabb tárgyi ismeretek

közlése mellett főleg a Pázmány műveiben mutatkozó ellentmondások feltárására és a problémák felvetésére törekszik.

Élete.

1570-ben született Nagyváradon, régi középnyemesi családból. Apja bihari alispán volt és református vallású. Második felesége azonban katolikus, s ennek, valamint Szántó István jezsuitának a hatására a gyermek Pázmány tíz éves korában katolikus lett. 1585-ben a kolossvári jezsuita gimnázium növendéke, tizenhét éves korában pedig maga is belépett a rendbe.

Pázmány tehát a jezsuita kultúrát sajátította el, a jezsuita iskolákban kezdte meg annak az óriási humanisztikus színezetű műveltséganyagnak a felhalmozását, amely műveiben oly szembetűnő. A kolossvári iskola után Krakkóban folytatta tanulmányait, majd Bécsben tanulta a jezsuita filozófiát, amely merőben reakciós módon a középkor Aristotelesre és Aquinói Tamására támaszkodó skolasztikáján alapult.

1593-tól 97-ig, négy évet Rómában töltött, teológiai tanulmányokkal foglalkozva. A római élet látókörét gazdagította és az ellenreformáció irányába élte ki műveltségét. Egyaránt hatottak rá az ekkor Rómába tömörülő ellenreformációs "szentek", akik új módszerrel, a néphez való közeledés útján akarták megszilárdítani világszerte a katolikus egyház hatalmát /Néri Fülöp, Kalasanci József, Canisius Péter/ valamint a jezsuitizmus vezető elméletirői, így mindenekelőtt a híres hitvitázó, teológus és inkvizitor Bellarmin Róbert, aki tanára volt. Érdemes megjegyezni, hogy éppen Pázmány ott tartózkodásának éveiben kezdődött a kor legnagyobb haladó filozófusának, Giordano Brunonak a pürra a "szent inkvizíció" előtt, s az, aki Bruno kopernikusszi tanait eretnekségnek minősítve a filozófust a máglyára küldte éppen Bellarmin volt.

Mint felszentelt papot Grácba, az ausztriai ellenreformáció központjába küldték filozófiát tanítani. Közel tíz évi itt tartózkodása alatt az ausztriai protestánsok elleni harc zaklatott légkörében élt és közben sokat tanult a nagyműveltségű Brenner püspöktől, az osztrák ellenreformáció vezéralakjától. Ebben az időben írja latinnyelvű teológiai, filozófiai és természettudományi műveit, Magyarországon is többször megfordul, így 1602-ben

is, amikor Forgách Ferenc püspök mellett megírja Magyar könyvére szánt Felelet-ét. Ettől kezdve teljesen a katolikus egyház magyarországi harcaira fordítja figyelmét és már Grácban elkészíti az egyház magyarországi erősítésére szánt több művét: Kompis Tamás könyvének fordítását, imádságos könyvét és számos vitairatot.

1067-ben Forgách Ferenc esztergomi érsek nagyszombati udvarába kerül s ezzel a magyarországi vallási és politikai harcok középpontjába. Főfeladata a térítő munka, amit kitűnő szónoki és vitaközölkészisége segítségével igen eredményesen végzett, miután a magyarországi főurak ekkor a Habsburgokhoz való közeledés politikáját követték, aminek egyik legjárhatóbb utja a rekatolizálás volt. Pázmánynak állítólag 30 főúri csaisádot /majdnem valamennyit/ sikerült áttérítenie, ami az ezek birtokain élő jobbágyok tízezeinek erőszakos visszatérítését is jelentette. Pázmány ezzel a működésével jelentékenyen elősegítette az uralkodóosztály behódolását, megerősítve a Habsburgok magyarországi pozícióit, és előmozdítva a Bocskay-szabadságharc számos vívmányának megsemmisítését.

A térítő-munkának megfelelően életének ebben a korszakában főleg vitairatokat ír, melyek közül különösen az 1609-ben Alvinczi Péter kassai prédikátor ellen írt Öt szép levél emelkedik ki ötletes szerkezetével. Ugyanekkor jelentette meg legkihívóbb támadó művét Az nagy Calvinus Jánosnak hiszek-egy-istene címen, amely országos felháborodást vont maga után. 1613-ban adta ki élete főművét az Isteni igazságra vezérő Kalauz-t, amely a katolicizmus ellen felhozott valamennyi vallási természetű vád cáfolatának végleges és hatalmas összefoglalását képezi.

Pázmány már térítő tevékenységével is a politikai élet homlokterébe került, 1616-ban pedig az ország egyik vezető feudális méltóságába, az esztergomi érseki székbe emelkedett. Mint a katolikus egyház magyarországi vezetője, a Habsburg uralom legfőbb szálláscsinálójává vált. Politikai felfogását kitűnően mutatja az a beszéd, amelyet 1617-ben II. Ferdinánd megválasztása érdekében tartott. A Habsburg család tagjának megválasztását három érveléssel igyekszik indokolni; mind a három jellegzetesen mutatja Pázmány alapjaiban hibás, nemzetellenes politikai vonalát.

Az új királynak szerinte a régi magyar királyok véréből kell származnia, mivel pedig a Habsburgok leányágon az Árpádház ivadéka,

Ferdinándot kell, hogy illesse a trón. Ezt azzal indokolja, hogy mindössze két olyan király volt, aki nem Árpád véréből származott: Otto, akit a magyarok kivetettek és Mátyás, akit "haddal és erővel" választottak meg. Pázmány tehát legnagyobb királyunk uralmát szinte törvénytelennek bélyegzi, akkor, amikor a XVI. század legjobbjai éppen Mátyás korszakát szerették volna visszahozni. Pázmánynak tehát nem szívfájdalma a magyar állami függetlenség.

Második érve arról szól, hogy Magyarország gyöngé, a törökkel szemben csak a szomszéd keresztény államok segítségével tud fennmaradni: "lehetetlen, hogy Magyarország erejével a két hatalmas fejedelemség között megmaradhasson, hanem avagy pogány torkába kell esni, avagy a szomszéd keresztény fejedelem szárnya alatt kell megnyugodni." Kétséghívűl ez volt leghatásosabb érve és ez meg is felelt a korabeli főurak opportunizmusának. A magyar rendiség ugyanis "miközben a bécsi udvarral szemben saját önállóságát igyekezett megvédeni, az ország védelmét Bécsre akarta hárítani." /Mód/ Pázmány a történeti tények meghamisításával odáig megy, hogy azt is kijelenti, hogy "az keresztényi szomszéd országok, melyek ennyi esztendő alatt ily sok költséggel és vrontással az török ellen oltalmazták Magyarországot", nem is tűnnek, hogy ne az ő fejedelmük, vagyis az ekkor már Csehországon és Ausztrián uralkodó Ferdinánd választassék meg királlyá. A 15 éves háború tapasztalatai persze egészen mást mutattak, mint a szomszéd keresztény államok önfeláldozó anyagi és katonai segítségét! Pázmány úgy tünteti fel a helyzetet, mintha valósággal köteles lenne Magyarország Habsburg uralkodót választani, és "nagy gráciának kellene tartanunk, ha öfölsége ily bajos és költséggel járó országnak gondviselését föl vállalná." Lényegében tehát azt igyekszik bizonyítani, hogy^a Habsburgoknak nem érdekük, hogy a magyar korona a kezükben legyen, - ellenkezőleg ez kizárólag a magyarság érdeke.

Harmadszorban végül arról szól, hogy nem kell félni attól, hogy az új király az ország törvényeit és szabadságát megsértse. Ezt azzal indokolja, hogy Csehország, amely még több szabadságjogot élvez nyugodtan rábízta magát Ferdinándra, ismerve "kegyelmes tökéletességét és tökéletes igazságát". A történelem alaposan rácsáfolt Pázmányra: a csehek egy év múlva éppen Ferdinánd kormányzatának türheterlen volta miatt fegyvert ragadtak szabadságukért.

Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VSné.

Es a beszéd hiven mutatja Pázmány politikai szerepét a Habsburg uralom támogatásában. Ugyanakkor viszont az is tény, hogy Pázmány védte a rendi szabadságjogokat is és a választás után alkotmánybiztosító hitlevelet /az első!/: adatott ki a királlyal. Szubjektív nyilatkozataiban magyar hazafiságát hirdette: "Én is szinte oly magyarnak tartom magamat, mint bárki más. Hazámnak, nemzetemnek bösötlését, csendességét szeretem és istentől óhajtra kérem. Az nemességnek is privilégiumit szeretem és tehetségem szerint oltalmazom." - írja egyik levelében.

A hasaszeretet azonban számára egyet jelentett a katolikus-sággal és a Habsburg-hűséggel, ezért egyik főszervezője volt a Bethlen Gábor elleni Habsburg-párti ellenállásnak. Bethlen beszercebányai országgyűlése ezért Pázmány örök száműzetését is kimondta. Következetes volt azonban Pázmány nemcsak a Habsburg-hűségben, hanem a törökellenességben is. Állandóan sürgette a királyt a török elleni akciókra, ezekre azonban a 30 éves háború folytán eleve nem kerülhetett sor. Pázmány politikai tevékenységének a mérlege tehát: a törökkel szemben az ország semmit sem nyert, noha Pázmány éppen ezt ígérte; a Habsburgokkal szemben viszont annál többet veszített, holott Pázmány szerint ettől egyáltalán nem kellett félni.

Élete vége felé ő maga is kezdte belátni politikai vonalának hibáit, Habsburg-barát politikájában ekkor némi ingadozás tapasztalható. Ő, aki korábban sürgette a protestáns Erdély meghódítását, most arra a belátásra jut, hogy Erdély léte elengedhetetlen a magyar szabadság megőrzése szempontjából. Bár még a pápával szemben is hiven képviselte királyát 1630 körül, mégis bizonyos elhidegülés mutatkozik közte és az udvar között. Ellentétbe kerül az Erdély megtámadására, testvérháborúra izgató Eszterházy nádorral is és I. Rákóczi György fejedelemmel kezd barátságos levelezést. "A jövődőről bizony igen méltó gondolkodni megysmednek, mert ha Erdélyre, ez darab földre vonzza kegyesmed az császár öfelsége hadát, másfelől pedig a török segítségét vésszi, annak a vége mi leszén, csak isten tudja. Az bizonyos, hogy ez az szegény maradék haza mind elpusztul, mert eddig ugy tapasztaltuk, hogy az oltalan is szinte csak romtója szegény hazánknek." - írja Rákóczinak, mintegy bevallva politikai vonalának csődjét.

Csalódott tehát a bécsi udvarban, de ez természetesen nem tehetette már jóvá korábbi működését. Abban, hogy a Habsburg-uralom a 30-as évekre már szinte teljesen megszilárdult Magyarországon, oroszlánrésze volt. Híven tükrözi ezt a Habsburg terjeszkedéssel együtt járó katolikus előnyomulás. Pázmány a század elején még a nyugatdunántuli Magyarival vette fel a harcot, később teljesen elnémitva más dunántuli protestáns ellenfeleit, főleg a kassai Alvinczival hadakozott, élete végén pedig már egy nagyváradi prédikátorral száll vitába. A protestántizmust tehát egyre inkább keletre szorította: a protestáns Erdéllyel szemben a királyi Magyarországot nagyrészt katolikussá tette. Ennek érdekében érseki működése során óriási egyházzszervező munkát végzett, nagy gondot fordítva a papi utánpótlás biztosítására. Ennek az érdekét szolgálta nevezetesen tette is: a nagyszombati egyetem megalapítása 1635-ben, amely ettől kezdve a Habsburg-Magyarország kulturális centruma lett.

Utolsó jelentős tette két testes kötetre terjedő prédikációi-nak kiadása volt 1636-ban, a következő évben, 1637-ben meghalt.

Politikai és egyházi törekvései érdekében kifejtett hatalmas irodalmi munkásságát az egyes művek tartalma és közelebbi célja szerint három típusba sorolhatjuk: a hitvitázó, hitbuzgalmi és szónoki művek típusaiba. Ezeket a kategóriákat azonban nem szabad mereven értelmezni, hiszen éppen főműve, az 1613-ban megjelent Kalauz sok mindent egyesít mind a háromból, de különösen az első kettőből. Munkásságának legtermékenyebb szakasza 1616-ig tart, amíg érsek nem lesz. Eddigre minden nagy műve elkészül, csak az élete végén megjelent prédikációk adnak hozzá újabb értékes anyagot; de ezek a prédikációk is korábbi munkássága során már kialakultak, élete végén csak rendszerezte és végső formába öntötte őket.

A hitvitázó művek.

Vitathatatlanul megállapítható, hogy Pázmány valamennyi protestáns irodalmi ellenfelével szemben fölényben volt. Mi biztosította számára ezt a fensőbbiséget? Szokás erre úgy válaszolni, hogy Pázmány egyénisége, szerkesztő művészete, stílusa, logikája, nyelve stb. biztosította fölényét. Ez azonban csak részben igaz. Meg kell vizsgálnunk Pázmány és ellenfelei

érvelését tartalmi, eszmei szempontból: csak ez adja kezünkbe megértésének kulcsát.

Nézzük meg ebből a szempontból Magyarival való vitáját, amelyben bármennyire is Magyarinak volt igaza, mégis Pázmány ke-rekedett felül. A katolikus egyházat kétféleképpen lehetett ered-ményesen támadni: vagy egy antifeudális vallási mozgalom oldaláról, ahogy a husziták, és az első reformátorok tették, vagy pedig tel-jesen világi módon, miként a humanisták és később a felvilágosodás képviselői tették. Mindkét esetben az egyház népelnyomó, haladás-ellenes szerepének nyílt leleplezéséről van szó. Az ilyen támadá-sokkal szemben az egyház sohasem tudott eredményesen védekezni. Hogyan lehetett volna például Sakhárosi Horváttal szemben védeni a katolikus álláspontot? Magyarai viszont nem áll szilárdan sem az antifeudális vallási, sem a világi platformon. Az előbbiből sok mindent megőriz, az utóbbiból merészen sok mindent már alkalmaz, lényegében azonban a megcsontosodott protestáns egyházat képvise-li, ez pedig megakadályozza abban, hogy akár a reformáció anti-feudális érveinek, akár a világi egyházellenes érveknek a tol-mácsolásában következetes legyen. Sőt - mint láttuk - igazi teoló-gus módjára a könyvében kifejtett számos nagyszerű és az egyháznak mind népelnyomó politikáját, mind az idegen hatalomra való támasz-kodását leleplező gondolata és érve helyett első helyre azt a ste-ril teológiai kérdést teszi, hogy vajjon igaz-e az, hogy a lute-risták vallása új tudomány. Ez a probléma áll mindjárt az aján-lólevélben az első helyen és csak ezután okolja a katolikusokat az ország pusztulásáért.

A dialektikát /vitatkozás művészetét/ ragyogóan kezelő Pázmány előtt Magyarai így szíate lefegyverezte magát. Pázmány azonnal átlátta ellenfele következetlenségét és kihasználta azt hogy maga Magyarai egy teológiai kérdést állított előtérbe. Ez-zal adva volt Pázmány számára az a lehetőség, hogy az egész vitát tisztán teológiai, vallási térre terelje és jóformán mel-lőzze Magyarai könyvének központi problémáját, az ország romlá-sának kérdését. Pázmánynak formális logikai szempontból igaza volt, amikor úgy okoskodott, hogy ha megcáfolja Magyarai kiindu-ló tételét, hogy t.i. a luteristák nem hirdetnek "új tudományt", akkor nyert ügye van, akkor a további tételekkel már nem is kell törődnie, logikailag a vita meg van nyerve. Érthető viszont,

hogy amikor Alvinczi egy ízben a Querela Hungariae esetében, következetesen politikus módon támadta az egyházat: nem tudott érdemben válaszolni.

Általában Pázmány vitatkozó módszere a vita súlypontját a politikai térről a teológiaiakra helyezi át. Ettől a pillanattól kezdve pedig verhetetlen. Nemcsak azért, mert teológiai felkészültségben /nemcsak a katolikus, de ellenségei teológiájának az ismeretében is/ fölötte áll ellenfeleinek, nemcsak azért mert a jezsuita iskolázás olyan hatalmas műveltség-anyagot és logikai-dialektikai gyakorlatot juttatott számára, amellyel ellenfelei nem rendelkezhetek, hanem azért is, mert a katolikus dogmatika sokkal rendszeresebb és kidolgozottabb, mint a protestáns egyházaké. Ez természetes is, a protestánsok addig voltak főként, amíg egy társadalmi mozgalom, nem pedig dogmák talaján állottak. Mihelyt feudális intézményekké váltak, nem bírták a versenyt a nagyobb múlttal és gyakorlattal rendelkező legfőbb feudális egyház, a katolikussal szemben. Teológiájuk pedig már csak azért sem lehetett következetes, mert hiszen eredetileg polgári jellegű tanításaikat kellett most a feudalizmus szolgálatába állítani. Az így keletkezett ellentmondások eleve biztosították vereségüket, hiszen logikai úton le lehetett győzni őket.

Pázmány pedig ehhez mesterien értett. Kitűnően ki tudta használni az egyes protestáns felekezetek közötti különbségeket is. Ha egy református prédikátorral vitatkozott, akkor igyekezett evangélikus szerzővel megcáfolni őt, egy evangélikust pedig reformátussal. Így azután hatásosan érvelhetett azzal, hogy nem is én cáfollak meg titeket, de ti sajátmagatok. Nagy előszeretettel idézi mindig Bornemissza Ördögi kisírteteit, persze nem a katolikus egyház ellen írt részeket, hanem egyes protestáns papok ott leleplezett piszkos ügyeit, vagy erkölcstelen életét. Ilyenkor azután rögtön szemébe vághatja ellenfeleinek: ime a ti püspököitek is elismeri, hogy a papjaitok erkölcstelenek, részegesek stb.

Hitbuzgalmi művei.

Pázmány hitbuzgalmi művei közé Kempis fordítása és Imádságos könyve tartozik. Mindkettő még gráci tartózkodásának emléke. Mindkét művével jelentékenyket alkot, főleg azért mert túllép a hivatalos egyházi irodalom körén. Pázmány nem szűk Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VSné.

körnek irt, a nép használatára bocsátható hitbuzgalmi könyvekről sem feledkezett meg. S különösen hódító annak a Pázmánynak a hitbuzgalmi tevékenysége, aki a protestáns tömegekre is tekintettel van. Feltűnő, hogy a misztikus, előreformációs Kempis Tamás művét, a Krisztus követését adja a közönség kezébe, azt, amit a protestánsok éppugy forgattak, mint a katolikusok. Az egyházat belülről reformáló tendenciák e termékét éppen Pázmány, a megreformált s a misztikával is megbékélt katolicizmus főalakja tudta csak a kellő pillanatban, politikusan kézbe adni, hogy ennek hatásával is a katolikus tábornot erősítse. A könyvet remekül fordította magyarra, s oly tudatossággal, mely korában meglepő: "Igyekeztem azon, hogy a deák bűtűnek értelmét hiven magyarázám; a szövegszerű módját pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákbeli csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folya, mintha először magyar embertől magyarul íratott volna". Ezt a célját szinte teljesen elérte, a fordítás ma sem avult el s ez, meg az Imádságos könyv stilisztikailag ma is élő.

Az Imádságos könyvet egy nemesasszony intésére írta, aki elébe tárta, mily "szűkön és ritkán találhatunk" efféle ajtatóssági könyvek magyar nyelven. Ez is közszükséglet volt akkor, s a nemesasszony intése arra is figyelmeztet, hogy a nők olvasmány igényeit is ki kellett elégíteni. S a közszükségletet gyakorlati könyvvel elégíti ki: mindennapi egyszerű vallásos gyakorlatot igyekszik táplálni könyvével, melynek némelyik részébe erősen benyomul a háborúk közt élő világ képe: A lelki javainkért könyörgések között ott van a halálraitelt könyörgése, a közönséges jókért könyörgések között pedig első helyet az foglalja el, melyet akkor mondunk, amikor "hadakkal ostromoztatunk". Mindebben, de abban is, hogy bőven használja az ószöveget és zsoltárokat is hoz, a protestánsokra való számítás is kifejeződik. Különösen kiderül ez a 10. rész Szentírás intésiből: úgy inti itt a fejedelmeket, az urakat, a gazdagokat, a szegényeket, a szolgákat, vitézlő rendet, hogy szociális szempontból nem látni különbséget az egészen hasonló intéseket író Szenczi Molnár és Pázmány között. Érthető tehát, hogy a szép, helyenként szintén misztikus hangú könyv hamar a protestánsok kezébe is elkerült s 1609-ben "egy csekély iadulattal elragadtatott eperjesi prédikátor maga nevével nagy részét kinyomtatá

Bártfán", mint Pázmány mondja a II. kiadás /1610/ előljáró levelében, kellő iróniával. E két hitbuzgalmi könyvével a reakciós Pázmány kétségtelenül értékeset alkotott; Kempis fordítása pozitív tett, mivel egy remekműnek pontos, a szöveg misztikus árnyalatainak kifejezésére is rátaláló, a nyelvnek új kifejezőerőt kölcsönző tudatos fordítása. A vitatkozó Pázmánynak a szóbeliségtől még szinte duzzadó mondatai itt szinte szépirodalmi, szépprózai szelidséggé simulnak, de miközben irodalmibbá váltak a vita nyelvénél, semmit sem veszítettek el a széles közönségre tekintő realizmusból és közérthetőségéből.

A kalauz.

Pázmánynak ez a főműve is a vitákban gyökerezik, de bizonyos értelemben fölül is emelkedik azokon. Egyfelől hatalmas kompozícióban összegezi a katolikus-protestáns vitaanyagot, másfelől jelentékeny, tudományos igényű teológiai enciklopédia. Enciklopédia-jellegénél fogva rengeteg világi tudományi ismeretet tartalmaz, amit természetesen mindenütt a teológiai gondolat szerkezetének vet alá. Látni a Kalauzból, hogy Pázmány ismeretanyaga szinte minden kortársánál nagyobb, a világi tudományokban is, de mindezt alárendeli lényegében reakciós vallási-politikai felfogásának. Nincs ez belső ellentmondások nélkül. Pázmány alárendeli magát az abszolút fejedelemnek, írásaiban ellenben az egyház felsőbbbségét hirdeti; kezdetben vad ellensége a független Erdélynek, később szembe kerül saját magával. Művének részletes elemzése a szerzőnek s alkotásának bizonyára sok más ellentmondására is fényt derítene; hadd említsünk most csak egyet, mely igen jellemző.

Egyik latinnyelvű értekezésében /az aristoteli Tractatus-ában/ négy lapon kivonatolja Kopernikusznak, a nagy természettudósnak forradalmi tanítását a föld forgásáról. Ő az első, aki Magyarországon tudományosan értékeli Kopernikuszt; csak azt teszi hozzá fanyarul ismentetéséhez, hogy nem is oly új tanok ezek; ezzel hatalmas klasszikus műveltségét fitogtatja. Annál érdekesebb ez az Apáczai Csere Kopernikusz-említését félévsszázzal megelőző értékelés, mert Pázmány azután írta, hogy Rómában szinte a szeme előtt folyt Giordano Bruno póré, akit jórészt kopernikuszi eretneksége miatt juttattak a máglyára. Lehetetlen,

hogy Pázmány ne szerzett volna tudomást a Kopernikusz tanítása ellen kitörni készülő viharról. Mégis: Tractatusában benne van Kopernikusz elismerése. Kalauzában viszont merev Aristoteles-követő marad: "sebes gyorsasággal forog az firmamentum, megkerülvén 24 óráig az egész földet". /I.könyv, 2.rész.2./ Az az ellentmondás jellemző Pázmány tudományára is, ami a híres természettudós jezsuitákéra: a tudományban a szűk körök számára mért megismerésben nyugodtan elfogadták Kopernikusz még olyan forradalmi tanítását is, a gyakorlatban, az életben azonban nem hogy nem vonták le ennek következményeit, hanem egyenest elhallgatták. Így van tele a Kalauz is az egyházi és világi tudományosság /főleg antik természettudomány/ rengeteg részletanyagával, de mindez a vallásos világnézet és egyházi szervezet szolgálatába van rendelve. A Kalauz legnagyobb érdeme ismeretanyagán kívül ragyogó stílusa. Másmilyen ez a stílus, mint a vitairatoké vagy a hitbuzgalmi íróké: míg a vitairatokban a guny s a gorombaság dominált, mely egy logikus, fegyvelmezett, támadásra, rombolásra irányított gondolatmenet vonalán csapott fel, míg a hitbuzgalmi iratokban az érzelmi finomság kifejezésére törekedett, a Kalauzban elvont kérdéseket kellett érzékletesen előadnia. Ezt csak kitűnő, pontos hasonlatokkal lehet elérnie. Helyenként bámulatos bravurral sikerül az elvont gondolatot érzékelhetővé tennie. Egy példa jól szemlélteti ezt. Azt kell megvilágítania, hogy a szív, tehát az egyéni lélek a maga finomságaival, nem nyugszik meg másban, mint istenben, mert ő teremtette. "miképen az mely viaszra reá nyomtak egy pecsétet, az viaszon hagyatott völgyecskék és barázdácskák bé nem töltetnek mindenestül más rendbéli pecséttil: azonképen az istennek hasonlatosságára teremtett lélek bé nem telik és meg nem elégeszik egyébbel az egy istennél." /I.könyv, 4.rész/. A hasonlatban kifejeződő szinte mikroszkópikus szemlélet és jellegzetesség jól illik a lélek egyéni karakterének bemutatásához.

A Kalauz a magyarnyelvű egyházi elmélkedő irodalom legnagyobb műve s a teoretikus próza nyelvének fejlesztésében kétségtelen érdeme van. Az elméleti érvelés, a hatalmas műveltség, a ragyogó stílus és nem utolsósorban a könyv tömege ugy gördült rá nem egyszer jóval haladóbb gondolkozású ellenfeleire, hogy jó időre elhallgattatta őket, sőt a viták sorsát is

- elméletileg - eldöntötte. A vita itthon csak Alvinczi Péterrel folyik komolyan tovább. A vallási téren folyó vita Balduinus és Pázmány harcával zárul le és dől el véglegesen. A luteránusok Pázmány ellensúlyozására a wittenbergi egyetem híres teológusához, Balduinus-hoz fordultak segítségért. Kedvéért a Kalauzt latinra fordították. Balduinus vitairata maga is latinul készült el /Phosphorus, Wittenberg, 1626/. Már ez is Pázmány javára döntötte az ügyet: súlyos taktikai hiba volt latin nyelvre fordítani azt a vitát, melynek nemzeti szélességű jelentőségét Pázmány kiválóan látta. Épp ezért írhatta fölényesen a maga válasza elején /A setét Hajnal-csillag után bujdosó luteristák vezetője, 1627/ hogy "jóllehet deákul is tudok, de mivel a Kalauzt a magyarokért magyarul írtam, annak oltalmát is magyarul akarom irnyia, nemzetemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert ha másnak szabad a magyar könyvre deákul felelni: engem sem tilthat senki, hogy magyarul ne írjak a deák könyvre." Ezekből a sorokból a magyar nyelvnek az a fölénye is kicsendül, melyet a latin fölött kulturálisan is, sőt az egyházon belül is kivivott már.

Prédikációi.

Élete végén közreadott százegynéhány egyházi beszéde szónoki munkásságának tekintélyes részét megörökíti, s Pázmány egyéniségét a legplasztikusabban festi elénk. Előszavában kifejti műve célját:

Kevés a pap, aki prédikáljon, sokhelyütt "világi böcsülletes főemberek.... vagy maguk olvasnak, vagy másokkal, olvastatnak cselédjek előtt nyomtatott postillákat", a plébánosoknak alig van könyvük, tehát a nagy szükségben adja közre beszédeit.

De ezeket nemcsak "prédikálószekben, hanem azon kívül a szerzetes és egyéb egyházi, vagy világi emberek lelki vigasztalásokra és tanúságokra mindennap olvashatnak". Ebből kiderül, hogy magányos olvasásra is szánja prédikációit.

Éppen ezért sohasem rögtönzi beszédeit, hanem gondosan elkészített, megszerkesztett prédikációt ír le: az élőszó hatására való számítás eltűnik az irodalmi műgond mögött, mellyel a beszédet megalkotja. Írói eljárására a prédikációk elé írt előszavakban ő maga is rávilágít. Megtudjuk innen, hogy

Pázmányban sincs - mint kortársaiban sem - az eredetiség gondolata; önála annál inkább hiányzik, mivel egyházi ember, meglep azonban az az öntudat, mellyel összeállított anyagát bírálja. "Magam gondolatit és ujjomból szopott dolgokat nem irok", mégis: "lopva semmit sem vettem: mert valaki írásában valami jót találok, enyim". Öntudatosan mondja: "új munka és mi dolgunk egybeszedni, megválogatni, rendbehozni, helyesen kimondani a régi bölcsesktől ismért igazságokat". Követi tehát azokat, akik előtte irtak: "de magamnak is megengedem, hogy valamit hozzáadjak, változtassak elhagyjak: mert nem szolgáljak, hanem egyezőjök vagyok a régieknek." Pázmány, tehát már nem tekinti kulturálisan mérve-dónak a régít csak azért, mert régi.

Ugyanitt részletesen fejtegeti viszonyát a pogány ókor irodalmához. Ebből derül ki legvilágosabban a jezsuita "humanizmusa". Így érvel: vigasztalja a keresztényt, ha látja, hogy "a természetben oltott okosság vezérléséből azt tanították a pogányok a jó erkölcsökrül, amit a kereszténység kíván tőlünk". Csak jó ágat kell oltanunk a pogány bölcssek tanításába, "kedvesebb gyümölcsöt hoz". "Az anyaszentegház tudománya sem homályosodik azzal, hogy a pogányok bölcsessége szolgál neki". Látható, hogy Pázmány már nem a reformáció-előtti, a humanizmustól megzavart katolicizmus nevében beszél, hanem annak a megreformált és a reakciós abszolutizmushoz szegődő egyház nevében, mely beolvasztja tanításába a humanista ismeretanyagot.

Érdekes egy megjegyzése, melyet latinnyelvű idézeteiről tesz. Itt is - mint a Balduinus-vitában - a magyar nyelv abszolút fölényéről tesz tanuságot. Biztatja olvasóit, hogy ha valaki nem tud latinul, nyugodtan hagyja ki a latin idézeteket: "csorba nem esik a magyar írásban, hanem úgy foly, mintha a deák szók közbetevetve sem volnának". Pázmány jelentősége prédikációival az, hogy az addig protestáns műfajba új, hatalmas erőt öntött s gazdagabban képezte ki azt, mint protestáns elődei. Olyan "ellenforradalmár" Pázmány, aki meglátja a protestáns elődök által megteremtett széles közönség-igényeket, észreveszi a nép vallásos szükségletét, és ezeket úgy elégíti ki, hogy ki-csavarja az ellenfél kezéből az ő eszközeit s tökéletesíti azokat. Mindez azonban nem történetelt meg anélkül, hogy Pázmány fel ne használta volna azokat a viszonylag haladó törekvéseket,

melyek valamikor az egyházat belülről feszegették /misztika, devotio moderna/ s ne érvényesítette volna előadásában mind óriási műveltséganyagát, mind tősgyökeres népi nyelvhasználatát, mely talán még fontosabb.

Pázmány prédikációi ennek folytán rendkívül hatásosak voltak. Mire tanított azonban ebben a hatásos formában? Beszédeinek jórésze szorosabban vett teológiai jellegű, mások erkölcsi kérdéseket tárgyalnak, ezek között különösen szépen vannak megírva a nevelésről szólók, végül vannak olyan beszédek is, melyek társadalmi, politikai kérdéseket tárgyalnak. Igen tanulságos és Pázmány reakciós feudális szemléletét hiven tomácsolja az "Urak és szolgák tisztirúl" c. prédikáció, amely mesteri logikával igyekszik bebizonyítani, hogy a szolgák, vagyis az alávetettek, kizsákmányoltak minden körülmények között tartoznak szolgálni, még akkor is, ha törvénytelenül bánnak velük, mert ez isten rendelése. Ugyanakkor - és ez megint Pázmány ellentmondásainak sorába tartozik - másutt igen szép és határozottan pozitív gondolatokat találunk. Így különösen a "keresztény vitézek kötelességéről" szóló prédikáció érdemel figyelmet, ahol szót emel a parasztságnak a katonaság általi nyomorgatása és fosztogatása ellen és élesen elítéli, megbélyegzi a hódító, igazságtalan háborút hasonló érveléssel, mint Magyarai: "Nem gyűlölség-üzés, vagy bosszuállás kívánsága; nem préda reménsége, vagy ragadozás fősvénysége; nem kegyetlenség dühössége, vagy uralkodás kívánsága; nem ország vagy fejedelemség öregbülése igaz célja és vége az hadakozásnak: sőt veszedelmes bűn ezért hadakozni. Hanem arra kell nézni a hadakozásban, hogy az igazság, az isten tisztessége, az ország bátorságos békessége oltalmaztassék: hogy a gonosztévők büntetődjenek, és félelem által ezekre jövőn tartózkodások legyen az ártatlanok károsításában."

Pázmány nyelve és stílusa.

Pázmány értéke nyelvében és stílusában van. Próbáljuk meg most az egyes műveivel kapcsolatban tett stiláris természetű megjegyzéseket rendszerezni és összefoglalni nyelvének és stílusának sajátságait.

Pázmány nyelve egy-ugyanaz minden művében: a népi beszéd nyelve; stílusa nagyjából a hitvita, az ájtatossági és prédikációs művek szerint különbözik.

Bk. 12848 - 53 - Raz.10115/VSné.

Nyelve sokkal inkább a reformátorok nyelvéhez hasonlít, idegen ettől katolikus követőinek már a század végére elfakuló, allegorizáló, üres kifejezésmódja. Konkrét, igen zamatos nyelv ez, melyet ugyanaz a könyv látott el legerősebben korszerű fordulatokkal, amely könyv a reformációt is táplálta: a biblia. Nyelvi forrásai végeredményben a népi élőbeszéd teljes gazdasága és a biblia. Meglepő, hogy ez az ellenreformátor milyen gazdaságban idéz és fordít a bibliából, hogy protestáns ellenfelei ellen idézze a helyeket vagy ájtatosságra gerjessen vagy intsen velük. Nyelve azonban csak abban a foglalatban válik igazán hatásos eszközzé, amelyet a stilus verete ad neki. Hitvitában egy skolasztikus, pontokba szedett, formálisan logikus eszmenet vonalán a guny, a szarkazmus, a metsző irónia és a vaskos gorombaság stilusát, s ennek nyelvi eszközeit szabadítja föl, de nem anarhisztikusan, hanem mindig céljának, az ellenfél megsemmisítésének érdekében. Magyarival így is tud vitázni: "Lássuk summába, micsoda ujságot hoz Africából az Fertő-melléki tanító"-s ebben a tengerentuli jessuita missziók hódítását ismerő Pázmány egész világot tol maga és a Fertő-melléki, tehát afrikai pocso-lya mellett élő Magyarai közé. Vagy népi kiszólásait tódítja /elvetéd az nyárfa-sulykot, elugrád az árkot, égetné nyelved a hazugság stb./, vagy szójátékokkal ugratja ellenfelét. A vaskos gorombaságokat sem kerüli.

Mindez megváltozik hitbuzgalmi irataiban. Inkább ügyel az érzelmi lágyságra, mint az erőre, de azért nem feledkezik bele az érzelmességbe: ez távol áll tőle. Az érzelmi vallásosság is logikusan megépített mondatokban fejeződik ki, itt inkább az teszi lággyá, behizelgővé mondanivalóját, hogy sok egyforma típusu mondatát szövi egymásután, kevésbbé kell, hangot változtatnia, mint a vitairatokban s a prédikációkban.

Stilusának, nyelvének gazdagságát főként a Kalauzban s a Prédikációkban tanulmányozhatjuk. Itt is egy jól megszerkesztett, szilárd gondolatmenet alatt, annak támogatására, érzékletessé tételére használja a nép és a biblia nyelvét. Érdekes, hogy -mint Balassinál a szerelmi élmény és nyelvi kifejezése alá a vitézi élet s a természet élménye építette a hasonlat-anyagot - Pázmánynál az elvont, gondolati tételek alatt legtöbbször a nép életének, foglalkozásának képei húzódnak meg, burjánznak el sokszor. A malomkerék, az órásmestereség, a szabóság és a pálinka-

főszék képei -hogya a mezőgazdaság, a kertészet, az orvoslás sokkal gyakoribb képeinek használatáról ne is szóljunk pl. a Kalauzban is elég gyakoriak, s csak a Prédikációk 5 előljáró-beszédéből legalább hatféle népi mesterségnek sokféle hasonlatát lehetne idézni.

Pázmány erőteljes, népi zamatu, reális látásmódot sejtető stílusa fejlettebb és művészebb, mint bármely protestáns ellenfeléé, pedig Magyarai és Alvinczi kiválóan irtak stiláris szempontból is. Pázmány stiláris fölényét jól mutatja egyetlen összehasonlítás Alvinczivel. A részegeskedést mindketten elítélték, Alvinczi így mutat rá a bor káros hatására Postilláiban:

"Tekintsétek meg, hol az egészséges öreg ember közöttünk? Hol a szép vén tanács? Hol vannak az erős férfiak? Nincsenek, mind megemésztette a bor!" Pázmány viszont így szól a bor ellen: "Ha egy nagy völgybe vinnék a török császár erejét és reá eresztenék azt a bort, mellyet sok részegeskedésben megittak Magyarország szabadulásáért: nem kellene semmi vízőzón a török veszedelmére; mind borban halnának." /Vizker.után II. vasárnapi préd./ Alvinczi rezignált s bosszus tűnődésével szemben Pázmány pompás képet talál a borivás mértéktelenségének ábrázolására s ugyanakkor a vaskos guny hangjára is rátalál.

Pázmány értékelésének kérdése.

Pázmány munkássága, mint a fentiekből kiderül, tele van ellentmondásokkal. Ezek egy része politikai természetű: a Habsburgokkal való viszony területén előálló problémák élete végén. Ennek tisztázása a történettudomány feladata. Az ellentmondások másik csoportja műveinek tartalmában van, amit jól szemléltetett a Kopernikusszal szemben elfoglalt kétértelmű álláspontja. Az ilyen ellentmondások nem annyira Pázmánynak, hanem magának az ellenreformációnak, illetve a humanizmus és reformáció számos vívmányát a reakció érdekében felhasználó jezsuitizmus szükségszerű ellentmondásai.

A Pázmány probléma lényege magyar irodalomtörténeti szempontból abban az ellentmondásban van, amely egészében reakciós politikai, ideológiai tevékenysége és stílusának, nyelvének kiválósága között fennáll. Tudatos magyarnyelviségét, a nép nyelvének felhasználását, a nép szemléletmódjának stílusában való érvényesítését nem lehet ravasz jezsuita számíttatással Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VSné.

magyarázni. Kétségtelen, hogy Pázmány szerette a magyar nyelvet, büszke volt rá. Nyelvének számos népi elemét: egyes kifejezések, példák, közmondások tömegének használatát talán még lehetne a tömegekre hatni akarás tudatos szempontjából magyarázni. De azt már nem írhatjuk ennek a számlájára, hogy amikor kifejezni akarja magát önkéntelenül is a népélet jelenségei, képei, hasonlatai tolulnak agyára. Mint ahogy Balassi sem programszerűen tette azt, hogy a vitézi élet képeivel adott kifejezést érzelmeinek, ugyanígy Pázmánynál is csak a néppel való valamiféle szemléleti közösséggel magyarázható a népélet jelenségeinek oly feltűnő behatolása stílusába.

Nem magyarázható ez másként, minthogy Pázmány reakciós politikai és irodalmi munkásságának ellenére vonzódott valamilyen módon a néphez, az a szubjektív elképzelés élhetett benne, hogy amit tesz az a népnek is érdeke. Ez az esetleges illúziója persze mitsem változtat azon, hogy egész életében a nemzeti függetlenség ellen és a nép ellen dolgozott, de lehetővé tette ilyen meglepő formai eredményeket. Mindez a sajátos történeti helyzetből fakadt: abból, hogy a protestáns egyházak sem-legfeljebb egyes kivételes képviselőik - küzdenek a társadalmi haladásért. Így az az objektív helyzet, melyben a katolikus egyház a tömegért való harcba vetette mind saját energiáit, mind a mult értékes hagyományait /magyarnyelvűség, előreformációs szemlélet/, a állandó vita-kapcsolatban kellett állania a haladóbb protestánsokkal, biztosította a protestánsból katolikussá lett Pázmánynak a tömegekkel való szemléleti, érületi kapcsolódását, annak ellenére, hogy tudatos politikai művében a nemzet érdekei ellen dolgozott. Pázmány ellentmondásainak részletes elemzése fogja csak bebizonyítani, hogy -politikájának reakciós iránya ellenére- műve pontosan milyen mértékben szolgálja irodalmunk fejlődését.

Pázmány műve hibáival együtt is a magyar kultúra és irodalom jelentős - de egészében tőlünk idegen - alkotása. Erre világít rá Révai elvtárs az építészeti vitán mondott záróbeszédében: "Az emberi kultúrának hatalmas alkotása bizonyos értelemben pl. Aquinói Szent Tamás filozófiája is, de eszünkbe se jutna hogy ugyanugy tartasuk hagyományunknak, mint - tesszem - Leibnitz természettudományát. Ahogyan sem Szent Tamást, sem Pázmány Pétert

nem tartjuk felhasználandó, vagy felhasználható hagyománynak, ugyanugy - azt hiszem - kicsit óvakodnunk kell akár a barokknak, akár a gotikának olyan aktív hagyományként való kezelésétől, mint a klasszicizmusnak." /Társ.Szemle 1951. 680.l./A Révai elvtárs által említett barokk építészeti stílus szoros összefüggésben volt az ellenreformációval, bizonyosfokig annak a stílusa volt, Pázmány is ilyen stílusban építkezett./

Pázmány írói köre.

Mialatt Erdélyben Bethlen Gábor körül kialakult egy protestáns irodalom és kultúra, azalatt az ország nyugati részén kibontakozóban volt egy sok tekintetben ellentétes jellegű magyar irodalmi fejlődés. A gyulafehérvári kulturális központtal szemben Pázmány létrehozta a nagyszombati központot: fejlesztette az ottani jezsuita iskolát, majd megalapította az egyetemet. Miként Bethlen is külföldre küldött sok ifjat tanulni, de nem a nyugati haladó polgárosuló nemzetekhez, hanem Bécsbe és az ellenreformáció központjába Rómába. Míg Erdélyben a kultúra és irodalom fejlődése polgári irányú, maguk az írók is polgári, vagy jobbágy-származásúak, addig a Habsburg-Magyarország területén a katolikus klérus, a főpapság, a vezető jezsuiták és egyes világi feudálisok képviselik az irodalmat. Pázmány körül így létrejött egy katolikus jellegű feudális-klérális irodalom.

Pázmány írói társai közül nevezetes Káldy György jezsuita, aki a katolikus bibliafordítást hozta létre, mintegy ellenintézkedésül Károlyi teljes protestáns bibliafordítására. Írói szempontból is érdekes a protestánsból katolikussá lett Veresmarty Mihály "Megtérése története". Ebben a könyvben életét beszéli el, elsősorban azt részletezve, hogy milyen élmények, kételyek késztették arra, hogy a protestantizmust elhagyva katolikus legyen. Műve igen színes és a korabeli élet számos jelenségébe jó bepillantást nyújtó könyv. Pázmány egyik segítőtársa volt a hitvitákban Balásfy Tamás boszniai püspök, aki főleg gorboságban igyekezett túltenni mesterén.

Irodalmunk szempontjából Pázmány írói közül Erdélyi Vörösmarty győri kanonok a legjelentősebb. Tehetséges költő volt, aki Balassi költészetének nem egy elemét értékesítette művében.

Balassi és Rimay istenes énekeinek első kiadását is ő szerkesztette, de a két nagy költő eredeti szándékától eltérően, katolikus jelleget adva a kiadványnak. Versei katolikus vallásos költemények, de ezeken is átüt az elvilágiasodás egyre erőteljesebb tendenciája. A "Múlандó világtól való bucsuzás" c. verse szépségét pl. éppen az adja meg, hogy a világot elítélő költő versét éppen a megvetett, de már leküzdhetetlen világ szépsége tölti meg ragyogó színeivel.

Mint korábban már láttuk, Pázmányhoz és írói köréhez kapcsolódott a 20-as évek végén Rimay és a Balassi epigonok csoportja is.

1640 körül irodalmunk helyzetképe már gyökeresen más volt, mint a század elején. Akkor egy az egész országra kiterjedő protestáns irodalom volt, amely felvette a harcot a Habsburg-katolikus támadással. Az azóta eltelt négy évtized alatt a protestáns irodalom igen jelentékenyen fejlődött, nagy eredményeket ért el, kiépült a haladó kultúra és irodalom erdélyi központja. Ugyanekkor azonban ez a protestáns irodalom visszaszorult a királyi Magyarország területéről és itt helyét az előnyomuló ellenreformáció kulturája és irodalma foglalta el. Irodalmunk és irodalmi életünk szinte kettészakadt ennek következtében. A század elején az ország keleti és nyugati részének írói még szoros kapcsolatban állottak egymással, az ellenfelek is ismerték egymást: Pázmány Magyarival és Alvinczivel csapott össze; Szenczi Molnárt ismerték Pázmányék, Veresmartyval vitatkozott is, Rimayt meglátogatta stb., - a 30-as években azonban ez a kapcsolat nagyrészt megszűnik és a következő periódusban szinte egymástól teljesen függetlenül fejlődik tovább a királyi Magyarország és Erdély irodalma.

Irodalom:

Pázmány összes műveinek kiadása:

Pázmány Péter összes munkái. Bp. 1894-1911.

Pázmány írói köréhez:

Jenei Ferenc: Az első Balassi-kiadás történetéhez. Irod.tört. 1951.

B./ ZRINYI ÉS AZ ELSŐ KURUC MOZGALMAK KORA. /1640-1703/.

1. Zrinyi Miklós.

Zrinyi fellépésének történelmi és irodalmi előfeltételei.

A XVII.század első felében irodalmunk fejlődése fővonalának azt kell tekintenünk, amely az Erdély által vezetett függetlenségi harcokhoz kapcsolódott, vagyis a polgári tendenciákat is képviselő hazafias protestáns irodalmat. Bár a század második felében Erdély továbbra is nagy írókat, jelentős kulturális és irodalmi eredményeket adott a magyarságnak, a fejlődés fővonala mégis most már a királyi Magyarország irodalmában található. Az új periódus kezdetét történelmileg és irodalmilag egyaránt a királyi Magyarországon élő katolikus főurnak, Zrinyi Miklósnak a fellépése jelenti.

Ennek a súlypont-áttolódásnak a legfőbb okát abban kell látnunk, hogy Erdélynek a függetlenség védelmében betöltött szerepe fokozatosan gyengült, majd 1657-ben II. Rákóczi György lengyelországi vereségével meg is szűnt. Ezzel párhuzamosan erősödött a Habsburg-uralomnak a magyar uralkodóosztályra gyakorolt nyomása. A magyarországi főurak és részben a középnemesek is a század első felében az erős Erdély által biztosított előnyös helyzetet élvezve meggazdagodtak, fejlettebb gazdálkodási módszereket vezettek be, előrehaladt az ártermelő nagybirtokon az eredeti tökefelhalmozódás folyamata. A Habsburgoknak viszont a harmincéves háborúban elszenvedett vereségeik miatt egyre több pénzre volt szükségük és a nyugaton elvesztett pozícióik miatt keleten akarták kárpótolni magukat. Ezért mihamarabb csökkent a Habsburgok hatalmi törekvései fekvőének szerepét betöltő Erdélynek az ereje, újult erővel indultak meg az ország teljes leigázására törekvő bécsi agresszív törekvések. A Habsburgok elleni harc tömegbázisát ezért a királyi Magyarországon élő és a földesuri elnyomás mellett egyre inkább a gyarmati elnyomást is elviselni kényszerülő nép jelenti a század második felében. A függetlenségi mozgalmak vezetőelemeit pedig azok a katolikus vagy protestáns főurak illetve nemesek szolgáltatják, akiknek a további gyarapodását, ill. tve eddig szerzett vagyonát is közvetlenül veszélyeztetni kezdték

Bk. 12848 - 53 - Rez.10115/VSz4.

Bécs gyarmatosító törekvései. A század második felében ezért a függetlenségi mozgalmak nem Erdélyből indulnak ki, hanem Magyarországon lobbannak fel és ennél fogva a függetlenségi harcok irodalma is itt virágozik fel.

Ehhez a súlypontátváltódáshoz hozzájárult a török hódoltság kérdése is, amely a törökkel szövetséges Erdély számára nem, de az állandóan fenyegetett és a török rablásainak kitett királyi Magyarország területén nagyon is élő problémát jelentett. Az irodalom fejlődésének szempontjából pedig nagyon lényeges kérdés, hogy bármennyire is klerikális-reakciós jellegű irodalom fejlődött ki Pázmány nyomán a királyi Magyarország területén: a világi irodalom hagyománya, ha eltorzulva, meggyengülve bár, itt élt tovább. Erdélyben a haladó irodalom protestáns vallási formában bontakozott ki, és igaz, hogy ezen belül a világi igények erőteljesen utat törtek már maguknak, az uralkodó vallási forma az egész kultúrát átfogta. A királyi Magyarország területén viszont ha korcs formában is fennmaradt a török-ellenes vitézi költészet hagyománya és a Balassi által megteremtett világi szerelmi műköltészet hagyománya is.

A történelmi feltételek megváltozásával a lehangyatlott, de a Balassi-epigonok kezén mégis fennmaradt világi költészet új erőre kaphatott, új tartalommal telítődhetett meg. Ez történt meg Zrínyi Miklós esetében is.

Zrínyi élete.

A Zrínyi család egyike volt a XVI-XVII. század leghatalmasabb nagybirtokosainak. A hatalmas Zrínyi vagyon alapjait a költő dédapja a szigetvári hős vetette meg a Mohács utáni anarchia évtizedeiben. Zrínyi Miklós a szigetvári hős, akárcsak kortársai, a Balassi Menyhártok, nem volt válogatós az eszközökben, amikor vagyona gyarapításáról volt szó. Erőszakoskodások, rablás, orgyilkosság, a parasztság kifosztása éppen úgy jellemezte tevékenységét, mint kora többi "kegyetlen" és "fősvény" főurát. Mégis ez a Zrínyi alapvetően különbözött osztálya többségétől. Bár rézsze volt a XVI. századi "fejedelmek" legtöbb bűnének, volt egy olyan tulajdonsága is, amely messze kortársai fölé emelte. Vagyonát, vérét és életét sohasem kímélte ha az ellenséggel, a törökkel szembeni harcról volt szó. Kora legkitűnőbb törökverője

volt, aki számos fényes haditettét hajtott végre, majd megkoronázta életét Szigetvár hősi védelmével és hősi halálával.

A Zrinyi család követte a magyar főúri osztálynak már ismert fejlődését. A szigetvári hős a Habsburg királyok híve volt, de nem voltak ritkák a királlyal való összetűzései. Halálát is annak köszönhette, hogy Miksa király nem ment készen álló hatalmas seregével Szigetvár megsegítésére. "Azt a jámbor urat ugyan szántszándékkal elvesztették! Mind az vár, mind ő nagy kár, mert ennél több ur nem vala, ki hadakozás dolgához tud vala. Ha akarják vala megsegíthetik vala" - írta az egyik kortárs.

Zrinyi Miklós fia, Zrinyi György szintén híres törökverő, már protestáns vallású és a XVI. század utolsó évtizedeinek viszonyaihoz híven egyre inkább érezhette Rudolf császár erőszakos kormányzatának nyomását. Felségsértési perbe is akarták keverni, egy alkalommal letartóztatását is tervezték. Utja Bocskay táborához, a nemzeti ellenálláshoz vezetett, de 1603-ban már meghalt, úgyhogy az első nagy függetlenségi harcban nem vehetett részt. Fia, a költő apja, aki szintén a György nevet viselte osztályának dicstelen utját követte a Bocskay szabadságharc utáni évtizedekben. Pázmány személyes hatására katolizált és a Habsburgok hűséges híve lett. Bethlen Gábor mozgalmát nem támogatta, sőt ott találjuk őt a Bethlen ellen harcoló császári csapatok parancsnokai között.

És a Zrinyi György is különbözött azonban egy ponton kortársaitól: a török elleni harcot nem szüntette be, a legfőbb feladatot a török elleni harcban látta. A szigetvári Zrinyitől kezdve a családot birtokainak fekvése állandóan a török elleni aktív harcra kényszerítette. Családi érdekeik így összefonódtak a haza, a nép érdekeivel. Hiszen a török hódoltsággal határos Zrinyi-birtokok védelme a török terjeszkedés megállítását és a magyar parasztság rabságba hajtásának megakadályozását is jelentette. A Zrinyiek számára - ellentétben pl. egy Balassi Menyhárttal - birtokuk megtartása a haza védelmével azonosult. A szigetvári hős dicsőséges emléke, a török betolakodók hagyományos gyűlölete, az ellenség elleni szünetnélküli kiméletlen harc eszméje apáról fiúra öröklődött a Zrinyi családban és a költőre is átszármazott. Vasváry Pál, a 48-as forradalmár szerint "ő szinte öröklő őseitől e család százados erényét, a vitézséget, öröklő a honszerelmet, mely ősatyja keblét hevíté

Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VSné.

Szigetvár dicsőséges romjai között".

A költő Zrínyi, a XVII. század derekán azonban csak úgy válhatott a függetlenség kimagasló harcosává, ha meg tud szabadulni attól a Habsburg-barát, klerikális hatástól, ami apja - és tegyük hozzá: valamennyi főur-kortársa- révén súlyosan nehezedett rá. Ez egyáltalán nem volt könnyű.

Az 1620-ban, valószínűleg a horvátországi Ozaly várában született Zrínyi Miklós egészen kis korában elvesztette anyját, apja pedig 1626-ban szintén meghalt. Zrínyi György hat éves fiának nevelését politikai felelősséghez híven egyenesen a királyra és Pázmányra bízta. Igaz, hogy Pázmány nem vállalta a Zrínyi árvák neveltetésének közvetlen irányítását - bármennyire is szerette volna a klerikális irodalomtörténetírás Zrínyi minden érdemét Pázmányból levezetni - a leendő költő mégis Habsburg-hű, klerikális nevelést kapott. Megvolt tehát a lehetőség arra, hogy a bécsi elnyomók és a klérus hűséges kiszolgálójává s minden török gyűlölete ellenére az ország függetlenségének árulójává váljék. Iskoláztatását ennek megfelelően irányították gyámjai.

A grazi jezsuitáknál, Bécsben és a magyar katolikus reakció központjában Nagyszombatban járatták iskolába. A fiatal Zrínyi azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A gráci iskolát amennyire csak lehetett kerülte, gyakran hónapokig, egyszer egy egész évig is távolmaradt. Bécsben már 14 éves korában tanulmányát adta magyar hazafiságának és a vitézi élet szeretetének. A bécsi magyar diákok hagyományos szent László ünnepén 1434-ben ő tartotta az ünnepi beszédet, melyben a hazáját védő, bátor katonakirály eszményét igyekezett megrajzolni, vallásos bőkezűségéről, csodáiról csak egészen futólag emlékezve meg. Nagyszombatba csak a király határozott parancsára volt hajlandó elmenni, de éccse egyik leveléből arra következtethetünk, hogy tanulás helyett inkább a magyar katonák bus hangszerét, a kobozt pengette.

Maga Pázmány is kénytelen volt belátni, hogy nem sok sikerrel kecsegtet Zrínyi iskoláztatása. Igen jellemző erre Pázmány egyik levele: "Zrínyi Miklós nekem Püski uram által megjelentette, hogy ő mindenre kész, de lehetetlen, hogy az tanúságot continálja /folytassa/: mert mind ifju egészségét elveszti. Bizonyos, hogy rut színben vagyok, és a két térde igen kezdett dagadni..... Azt izente, hogy vagy országok látni, vagy császár

ő felsége udvarába lenni kész. De lehetetlen, hogy tovább tanuljon. Mit kell vele csinálni, ő felsége mint fő tutor /gyám/, declarálja /határozza el/. Én a philosophiát nem az ő fejének valónak ismerem”.

Rávilágít ez a levél arra, hogy Zrinyi valóban mindent elkövetett iskolájának megszakitása érdekében. Igazi diákos észjárással egészségére hivatkozik, mintha dagadt térdekkel tanulni nem lehetne, de az udvarban pompázni vagy külföldön utazni igen. Pázmány azonban alaposan tévedett, amikor ebből azt a következtetést vonja le, hogy Zrinyinek nem való a filozófia, a tudomány. Ő korának nemcsak legnagyobb, hanem legtudósabb írójává vált. Hat nyelven beszélt és nyolc nyelven olvasott, érdeklődése felölelte az akkori tudományok összességét, fáradhatatlanul gyűjtötte a könyveket egész életében és tanulmányozta azokat. Ő aki ifju egészségét feláldotta a tanulástól egész életében országos politikai gondok és állandó háborúk között holtáig tanult. Nem gondolhatunk ezért másra, minthogy nem a Zrinyi fejével, hanem a jezsuiták filozófiájával volt baj. Nem a tanulástól idegenkedett, hanem a jezsuita páterek iskoláitól. Persze a jezsuita iskolák azért nem voltak számára haszontalanok, hiszen - mint Pázmány esetében láttuk - magas színvonalu oktatás folyt ezekben és Zrinyi is behatóan megismerkedhetett már a klasszikus irodalommal tanulóiévei során.

Hogy a fiatal Zrinyi iskolázása nem azt az eredményt hozta, amit a király és főpapi gyámjai reméltek, abban jelentős része lehetett nevelőanyjának Bathyanyné Poppel Évának, aki Bethlen Gábor hűve és protestáns volt. A Zrinyi árvák Poppel Évát édesanyjuknak tekintették és mindig a legnagyobb szeretettel nyilatkoztak róla.

Jelentős lépés volt Zrinyi politikai és kulturális látókörének kitágulásában 1636-ban Olaszországban tett tanulmányutja. Sajnos nyolchónapos itáliai tartózkodásáról alig van adatunk. Mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy meglátogatta a legfontosabb olasznagyvárosokat: járt Rómában, Nápolyban, Firenzében, Pisában, Velencében. Hogy éppen Itáliába vezetett az útja, és ezt a király is támogatta az a klerikális-feudális Habsburg-Magyarország ismert kulturális kapcsolataiban leli magyarázatát. A király és Pázmány joggal remélhették, hogy Zrinyit a reakciós olasz fejedelmi udvarok és a pápai kuria az ellenreformáció és az Itáliára ráneheződő spanyol abszolutizmus /mely az abszolutiz-

Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VSné.

musok legrosszabb fajtája volt/ barokk csillogása simaszáju udvaroncá nevelik majd.

Zrinyi meg is látogatta VIII. Orbán pápát, aki saját verses-kötetével ajándékozta meg és nyilván ekkor ismerkedett meg behatóan a XVII. századi olasz hanyatló, u.n. barokk költészettel, melynek költészetére gyakorolt hatását látni fogjuk. Volt azonban egy másik Itália is és Zrinyire - feltételezhetjük - ez nagyobb hatással volt. Látnia kellett az olasz nép mérhetetlen nyomorát és elesettségét, a rothadt spanyol monarchia, az idegen uralom "áldásait", és a kibontakozóban lévő olasz nemzeti ellenállást is. Tudomást kellett szereznie a Machiavelli nyomán kialakult olasz politikai elmélet-irodalomról is. Itália tehát nem rossz irányba terelte Zrinyi fejlődését, hanem műveltségét, látókörét tágította, ami megkönnyítette, hogy majd a török elleni csaták zajában és a Habsburg-Magyarország politikai utvesztőiben hamarabb megformálódjanak benne haladó nemzeti törekvései, célkitűzései.

1437 tavaszán ért haza Csáktornyára, családja ősi birtokára, és szembe találta magát családjá és nemzete ősi ellenségével a törökkel. Tekintete a csáktornyai vár fokáról török területig ért el és mintegy 40 kilométerre innen az osztrák parancsnok által 1600-ban török kézre játszott Kanizsa vára emelkedett, a Zrinyiek esküdt ellenségének, a mindenkori kanizsai basának a székhelye. Mióta Zrinyi György meghalt, a török büntetlenül garázdálkodott, de most ismét rettegetté vált a Zrinyi név Kanizsán. Már 1637 tavaszán megkezdte portyázásait a török ellen, a török rablásait, támadásait állandóan megtorolta. Ezért azonban nem dicséretet, hanem állandó szemrehányást kapott. A király, a haditanács, a nádor egymásután küldték a szemrehányó leveleket, adták ki a tiltó rendelkezéseket, rendelték el szigorú vizsgálatot. Pedig 1641-ben egyszer majd ötezer török támadta meg Zrinyit a Muránál. A bécsi hatóságok mégis azt kívánták, hogy Zrinyi ölhetett kézzel szemlélje miként hurcolják rabságba a falvak népét. A fiatal katona elgondolkodhatott azon, hogy vajon mikép lehetséges a hazát is, a királyt is szolgálni egyszerre. Rövidesen azonban még több tapasztalatot szerezhetett.

Az 1640-es években a török elleni hadakozás különösen nagy számla volt a Habsburgok szemében. Minden áron fenn akarták tartani a békét, a magyarság rovására is, mert a harmincéves háború

uj szakaszához érkezett és Ausztriát komolyan fenyegette a svédek győzelmes offenzívája. A császár azt kívánta, hogy a magyarság katonai erőt minél nagyobb mértékben használják fel a svédek ellen, Ausztria érdekében. Zrinyit is a svéd harctérre rendelték. Eleinte, 1642-ben az adatok szerint a katonai ambíciótól fűtve szívesen ment a nagy európai csataterekre, de súlyosan csalódnia kellett, mert a következő évben 1643-ban már mindent elkövet, hogy ne kelljen újra elhagynia a magyar és horvát végeket. Eszterházy nádornak azt írja, hogy az előző évben, mikor távol volt nagy károkat szenvedtek itthon a töröktől, egyik barátjának, pedig így fejti ki kételyeit a nádor rendelkezéseivel szemben: "Nem tudom ü nagysága /Eszterházy/ miképpen gondolta meg, hogy az véghezt üresítsük, holott nem kisebb szükségünk az itthon való vigyázás". Zrinyi tehát ekkor már rájött arra, hogy a Habsburg-birodalom érdekében folyó nyugati háborúból a magyarságnak semmi haszna, csak kára lehet: a Habsburgokat szolgálni csak úgy lehet, ha ezzel a haza védelmét csökkentjük, elhanyagoljuk az "itthon való vigyázás"-t.

A kényeztetésnek, a határozott parancsnak engedve indul csak utnak ismét és 1643 őszén a Csehországba betört svédekkel hadakozik, majd mikor 1644-ben I. Rákóczi György erdélyi fejedelem a svédekkel szövetségbe megindította támadását a Habsburgok ellen, Zrinyit is ellene küldték. Most tehát a török helyett saját honfitársai ellen kellett harcolnia és az Onod melletti csatában a fejedelem magyarjainak vérével szennyezni be vitézi kardját. Az 1645-ös év hadieseményeiben azonban már nem vett részt.

A harmincéves háboruban való részvétel nagy hatással volt Zrinyi fejlődésére, politikai látókörének kitágulására és főleg a nemzet alapvető problémáinak a felismerésére. Látnia kellett, hogy míg a magyar végek védtelenül állnak a törökkel szemben, a bécsi kormány saját hatalmi céljai érdekében használja fel a magyarság gazdasági és katonai erejét. Az ország szétszakadottsága menthetetlenül belső háborúra vezetett, ahelyett, hogy a magyarság összefogna és kiűzné a török hódítókat. Ezre kellett vennie Zrinyinek, hogy a Pázmány-féle politikai koncepció teljesen tarthatatlan. A Habsburgoknak való teljes meghódítás csak újabb bajokat jelent, de semmiképpen sem vezet a török kiűzéséhez.

Más főurakat valószínűleg alig foglalkoztatták ezek a problémák. Nem maradhatott azonban közömbös a nemzet nagy kérdései iránt az a Zrinyi, aki ismerte a nép életét és bajait. Ő ugyanis azon kevesek közé tartozott, akik - mint Bocskay, Thököly, II. Rákóczi Ferenc - szűk főuri osztályszemléletükön túllemelkedve felfigyeltek a nép sorsára is. Zrinyi feudális nagybirtokos volt, jobbágysai kizsákmányolója. Birtokain azonban elviselhetővé tette jobbágyság életét. Fegyverrel védte őket a török rablásai ellen és érdekükben nem egyszer legjobb barátaival, a szomszéd földbirtokokkal is haragos leveleket váltott. Gyakran megakadályozta a különböző rendkívüli királyi adók beszedését is birtokai területén.

Tévedés volna persze azt hinni, hogy mindezt valami önzetlen jobbágyvédő szándékból tette. Parasztjainak a védelme az ő számára is előnyös volt, hiszen így biztosítani tudta a parasztgazdaságok termelékenységét, ami a földesuri járandóságok megfizetésének előfeltétele. Nagy különbség van azonban a földesuri adók megfizetését erőszakkal, kíméletlen elnyomással biztosító földesur és a parasztgazdaság megvédése által gazdagodó nagybirtokos között. Míg a XVI-XVII. század legtöbb nagybirtokosa a jobbágyterhek állandó emelésével igyekezett fokozni jövedelmeit, addig Zrinyi ehelyett az áruk jó értékesítésével, fejlett gazdasági módszerek bevezetésével, a kereskedelembe való bekapcsolódással törekedett nagyobb és nagyobb jövedelemre. Erre a jövedelemre szüksége is volt, hiszen katonáit többnyire saját pénzéből fizette. Bécs szokás szerint nem sietett a zsold kiutalásával.

Ismernie kellett Zrinyinek a népet azért is, mert belőle kerültek ki azok a katonák, akikkel bensőséges bajtársi viszonyban élt. Csáktornyai várában együtt is étkezett katonáival, háznépével.

A néppel való együttérzést, az ország politikai problémáinak helyes felismerését az európai politikában való tájékozottság és olvasmányai egészítették ki. Számos adat bizonyítja, hogy Zrinyi rendszeresen hozzájutott külföldi hírekhez, megszerezte a legfrissebb külpolitikai eseményeket feldolgozó kiadványokat. E mellett szorgalmasan tanulmányozta a történelmet, különösen a magyar és a török történetet. Könyvtárában megtaláljuk Thuróczy, Bonfini, Zsámboki, Forgách, Istvánffy magyar történeti feldolgozásait, valamint számos külföldi munkát a török háborúk történetének köréből.

Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VSz6.

Mindezek a körülmények oda vezettek, hogy Zrínyi 1645 táján felismerhette és megjelölhette azt az utat, amely az országot a romlásból kivezetheti. Észrevette, hogy fordulatra van szükség a magyar politikában és bármennyire is mélyponton van az ország van rá mód, hogy a diadalok útjára térjen. Az ország erejének egyesítésében és a török kikergetésében látta a megoldást. Kortársai közül elsőnek felismerte a török hatalmának gyengülését, tudta, hogy egy erős támadásnak nem tudna ellentállni. Az ország felszabadítását nem a Habsburgoktól, hanem elsősorban a magyarság erejétől várta.

Politikai célkitűzéseit először költői formában fejezte ki: az 1645-46 telén írt Szigeti Veszedelemben. A török kérdésnek ez a felvetése nem áll ellentétben a Habsburg-ellenes nemzeti fejlődéssel. A török kiverésének sürgetése, a török elleni aktív hadműveletek semmiképpen sem egyeztek Bécs számításaival. A török elleni háború ekkor a Habsburg-hatalmat gyengítette volna, viszont siker esetén - és erre a török gyengesége miatt volt lehetőség - a magyarságot erősítette volna. Ha a magyar nép a török ellen fordítja erejét és felszabadítja a meghódított területeket, akkor Bécs nem támaszkodhat az ország erőforrásaira nyugati ellenfeleivel szemben: az ország egysége viszont olyan erőgyarapodást jelentene a magyarságnak, hogy az ellene irányuló agresszív, gyarmatosító törekvések sikere merőben kétséssé válna. A török elleni felszabadító harc követelése, a magyar nemzeti erők egyesítése a török elleni harcra ezért csapást jelentene a Habsburg-politika aljas céljaira is, megteremtene a Habsburgokkal szembeni védekezésnek minden eddiginél sikeresebb lehetőségeit is.

A Szigeti Veszedelem ilyenformán a nemzeti élet központi kérdését vetette fel: megmutatta az utat, amely az adott időszakban a leginkább biztosítható volna az idegen hódítás felszámolását. Az eposz megírása után Zrínyi minden erejét az eposzban felvetett nagy politikai kérdések megoldására összpontosította. Politikai és katonai munkásságát szolgálta ezután írói működése, amely a magyar hadtudományi és politikai elméleti irodalom, a magyar publicisztika fejlődése terén vált nagy jelentőségűvé, költészettel ezután már alig foglalkozott, mindössze néhány kisebb verset írt.

Az 1640-es évek második felének eseményei módot adtak arra, hogy politikai látóköre tovább tisztuljon, különösen a Habsburg-kérdésben. Ekkor kapcsolódott be tevékenyen az ország politikai életének irányításába és így módja nyilhatott tapasztalatokat szerezni. Résztvett az 1646-47. évi országgyűlésen, ahol első ízben ismerte meg a belső háborúra uszító Lippay érsek hazaáruló politikáját. Nemsokára horvát bánná nevezték ki és Horvátország kormányzása során megláthatta, hogy az ott uralkodó anarchikus állapotok rendezésére irányuló politikáját milyen következetesen és milyen aljas módon akadályozta és gáncsolta a királyi udvar. De meg kellett éreznie az udvar gazdaságpolitikájának saját vagyoni helyzetére nézve is veszélyes következményeit. Zrinyi jövedelme túlnyomórészt a marhakereskedésből származott. Miután a XVI. század végén és a XVII. század elején Bécs jórészt tönkretette különböző törvénytelen vámok beiktatásával a virágzó marha-külkereskedelmet, az egyedüli utvonat, amelyen át marhákat jelentős haszonnal lehetett exportálni, Zrinyi tenger melléki birtokain át vezetett. Így a marhakereskedés erre irányult. Bécs azon mesterkedett, hogy ennek a hasznát is a maga számára szerezze meg, ezért tiltó rendelkezéseket adott ki, sőt fegyveres erővel is megtámadta Zrinyi szállítmányait. Mindez jelentősen hozzájárult a Zrinyi és a királyi udvar közti viszony elmérgesedéséhez.

De legfőképpen az udvarnak a török kérdésben tanusított állásfoglalása kellett, hogy eloszlasson minden esetleges illúziót. Zrinyi nagy külpolitikai tájékozottsága folytán felismerte, hogy a török hatalom 1651-ben válságos helyzetbe jutott; több irányban kellett sikertelen háborúkat folytatnia és ugyanakkor belső bajok is sújtották. Az alkalom kitűnőnek látszott a török megtámadására és kiűzésére, mert nem tudott volna nagyobb erőt felvonultatni Magyarországon. Zrinyi mindent elkövetett egy támadó hadjárat megszervezése érdekében. Éppen ebben az évben adta ki nyomtatásban epozát is Adriai tengernek Syrenaja c. kötetében. Számos levélben, felterjesztésben hívta fel a kormány figyelmét a kedvező lehetőségekre. De az udvar a felszabadító hadjárat megindítása helyett szigorú rendelkezéseket adott ki a törökkel való ellenségeskedés megszüntetésére; a jó alkalmat tehát szándékosan elmulasztotta. Keserűen jegyezte meg Zrinyi ennek hatása alatt egyik 1652-ben írt levelében: "az nemzetnek

nevetségé lettünk, mi szegény magyarok, nincsen az ki szénjon bennünket, ha mi henyélünk oda vagyunk, és csak emlékeztünk sem leszen az földön."

Mivel nemcsak a Délvidéken, hanem országos viszonylatban is fennálltak az elsoroltakhoz hasonló sérelmek és a vezető nagybirtokos családok közül többen világosan kezdték látni, hogy Bécs politikája ellenük is irányul, - az 1650-es évek elején egy nemzeti párt kezdett kialakulni a Habsburg-lakáj főpapok és főurak csoportjával szemben. Az ellenzéki politikát folytató főurak egyre szorosabbra fűzték kapcsolataikat II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel, mert tőle vártak védelmet a Habsburg-terjeszkedés ellenében. Zrínyi ennek a pártnak egyik vezető egyénisége volt.

Álláspontja mégis alapvetően különbözött társaitól. Ők ugyanis a Habsburg-centralizáció ellen küzdve az elavult rendi "alkotmányt" akarták restaurálni, azaz bizonyos fókig visszafelé haladni. Zrínyi azonban jól tudta, hogy nem a centralizációban van a hiba, hanem abban, hogy ez Habsburg-vezetés alatt, idegen érdekek szolgálatában történik. Ő ezért a Habsburgok abszolútizmusra törekvő politikájával szemben a független magyar centralizált monarchia programját hirdeti. Ez sejtésszerűen már megvolt a Szigeti Veszedelem-ben, de most tudatosan kidolgozott programmá lett. Politikai tisztánlátását nagy mértékben elősegítette, hogy tanulmányait a Szigeti Veszedelem utáni években is tovább folytatta. Különösen a hadtudomány és a politikai elmélet tanulmányozását helyezte előtérbe. Még a 40-es évek végén írta első hadtudományi művét, a Tábori Kis Tractát-t, mellyel megteremtette a magyarnyelvű hadtudományi irodalmat.

A politikai elmélet terén elsősorban Machiavelli, a nagy class haladó politikus nézetei voltak rá erős hatással. Machiavelli munkái a XVI. század elején új fejezetet nyitottak a politikai elmélet és a hadtudomány fejlődésében. Felismerte, hogy a darabokra szakadt Itália elveszti függetlenségét, ha nem sikerül egységes fejedelemségbe tömörülnie. Munkáiban ezért kidolgozta az egységes, központosított állam megteremtésének elméleti és gyakorlati problémáit. Zrínyi előtt hasonló feladatok álltak, ezért Machiavelli tanításából igen sokat tudott hasznosítani. Az 1650-es évek elején írt első nagyobb

prózai munkájában, a Vitéz Hadnagy-ban a hadtudományi kérdések mellett már politikai elgondolásainak egész rendszerét kidolgozta.

A politikai és katonai elgondolásoknak a Vitéz Hadnagy-ban kidolgozott rendszere pedig nem más mint a nemzeti abszolutizmus politikai és katonai elmélete. Zrinyi így Mátyás király és Bethlen Gábor politikai koncepciójának örököse és továbbfejlesztője lett. A Habsburg-ellenes politikai szervezkedésnek helyes politikai tartalmat és célkitűzést adott.

Az abszolutizmus kérdése mellett a néphez való viszony terén is nagy a különbség Zrinyi álláspontja és Habsburg-ellenes társainak felfogása között. Már pedig az egész függetlenségi mozgalom jövője attól függött, hogy a főuri vezetők megtalálják-e az utat a néphez. Önmagában ugyanis ez a Habsburg-ellenes párt kevés erőt képviselt. Szembenállt vele a magyar feudalizmusnak az a tábora, amelyet egyelőre nem érintettek Bécs intézkedései, sőt, melyet a konczban való részesedés kecsegtetésével Bécs még szorosabban magához láncolt. Ennek az udvari pártnak a feje természetesen az érsek, Lippay volt, de idetartozott több nagyhatalmu főúr, mint Wesselényi Ferenc, Nádasdy Ferenc és mások. Ezt az udvari pártot ugyanakkor teljes erejével támogatta a Habsburg-hatalom, amely ekkor lényegesen nagyobb erőt jelentett, mint II. Rákóczi György belül már kordado Erdélye, melynek támogatására a nemzeti párt számíthatott. A Habsburg-ellenes főurak és nemesek harca csak akkor vezethetett eredményre, ha meg tudják találni a kapcsolatot azokkal a magyarországi tömegekkel, melyek készek harcolni az elnyomók ellen. A siker főfeltétele tehát az volt, hogy vajjon mernek-e ezek a vezetők a nép tömegeire támaszkodni. Egyedül Zrinyi volt az, aki erre a kérdésre helyes választ adhatott és adott is.

Láttuk már, hogy Zrinyit a földesurak közt szinte példátlanul emberséges viszony fűzte a néphez. Országos viszonylatban is látta a jobbgyság bajait, már a Tábori Kis Traktában is szól erről. Mikor 1651-ben a nagy török elleni felszabadító hadjárat tervét alakította, mégsem gondolt még a nép felfegyverzésére, a Szigeti Veszedelem ekkor megjelent nyomtatott kiadását a "magyar nemességnek" ajánlotta. A jobbgyaival kialakult vi-

szony, a parasztság bajaival szembeni megértő álláspontja lehetővé tette azonban, hogy néhány évvel később felismerje, hogy a döntő nemzeti erőt a népben kell keresnie. Ebben a felismerésben az 1653-59 évi horvátországi parasztmozgalomnak volt elhatározó szerepe.

A felkelés egyes földesurak mértéktelen kizsákmányolása miatt tört ki. Zrinyi mint horvát bán, az államhatalom megszemélyesítője volt ezen a területen: a fenyegetett földesurak ezért az ő fegyveres, karhatalmi beavatkozását követelték. Zrinyi, mint a feudális osztály tagja és az államhatalom képviselője elítélte a felkelést, fenyegető leveleket küldött a parasztoknak, sőt amikor a felkelés kiszélesedett, bizonyos katonai intézkedéseket is tett. Törekvése azonban nem a felkelés megtörására és a földesurak mindenáron való megsegítésére irányult. Tudja jól, hogy a felkelésre a földesurak törvénytelen zsarolásai szolgáltatott okot, ezért mindenekelőtt ezeknek az okoknak a megszüntetésére és békés megegyezésre törekszik. A földesurak ellenállásán azonban megbuknak ezek a kísérletei. Különösen Erdődy gróf volt hajthatatlan, nem akart engedni és a parasztokkal való leszámolást követelte. Mikor Zrinyi erre nem mutatott hajlandóságot, a királyhoz fordult és tőle hozott parancsot Zrinyinek a mozgalom fegyveres elfojtására.

Zrinyi a királyi parancsot sem teljesítette, mondván - az egykorú leírás szerint - "nem emék becsületire a pórokra való hadakozása." Később az újabb sürgetésekre és újabb királyi parancsokra, nyíltan szemébe mondta Erdődynek: "ha segíthetne is nekik valamit ebben az dologban, nem miveli, hanem in favorem rusticorum /a parasztok érdekében/ fogja inkább informálni őfelségét, s megírja neki, hogy reballiaszoknak azokat nem tarthatni, az kik igazságok mellett támadtak föl, s urok kegyetlensége ellen oltalmazták magokat." Végeredményben tehát elismerte a parasztok harcának a jogosságát ebben az esetben, ami páratlan jelenség a feudális világban.

A parasztfelkelésnek óriási jelentősége volt Zrinyi fejlődésében. Látnia kellett, hogy az országot veszélybe döntik a jobbagyokkal szemben a végletekig erőszakoskodó főurak és az őket támogató Habsburgok. A parasztfelkelés így egyaránt kiélezte a Habsburgokkal és az anarchiát képviselő feudálisokkal szembeni ellentétét. Ugyanakkor Zrinyi mint feudális ur, jobbagyok

kissákmányolója joggal félhetett egy általános, szélesebb parasztmozgalom kitörésétől, ami az ő helyzetét is megingathatná. Osztályszempontjai és nemzeti szempontjai tehát egyaránt azt követelték, hogy szűnjön meg a jobbágyok kissákmányolásának törvénytelen fokozása. A nemzeti politika és az abszolutizmus oldhatta csak meg ezt a kérdést. Másrészről a parasztnak a földesurakkal szembeni hat éven át tartó harca megismertette Zrinyivel a népben rejlő óriási erőket. Ennek köszönhető, hogy az 1650-es évek közepétől kezdve Zrinyi már nem a nemességben, hanem a népben látja azt a döntő erőt, amellyel a függetlenséget ki lehet harcolni. Így emelkedhetett Zrinyi toronymagasságra kortársai fölé. Az ő abszolutisztikus és a népre is támaszkodó politikai tervei tesszik reálissá az 1650-es évek függetlenségi törekvéseit. Programja megvalósításának első lépéseként az éppen megüresedett nádori méltóságot szerette volna elnyerni, hogy mint a király helyettese és a magyar haderők parancsnoka eredményesebben harcolhasson. Ennek érdekében írta meg II; Rákóczi György fejedelemhez intézett u.n. nádori emlékiratát, mely a régi magyar publicisztika mesterműve. A kialakulóban lévő nemzeti párt /a főurak egy része, a köznemesség, a városok többsége, az összes protestánsok/ és Erdély Zrinyit támogatták, és az 1655. évi nádorválasztó országgyűléssel a többséget képviselték. A klérus mesterkedései segítségével az udvari pártnak mégis sikerült Zrinyit megbuktatnia és a Habsburgok emberét, Wesselényit a nádori székbe ültetni. Miután a nádori tisztség így az ellenségé lett, egyetlen lehetőség maradt: a trónra nemzeti királyt emelni. Erre azért nyílt volna lehetőség mert III. Ferdinánd király már öreg és beteges volt. Az udvar érezve ezt a veszélyt, le akarta mondani az országgyűlést a szabadkirályválasztás jogáról. A klérus lelkesen támogatta ezt a hazaáruló javaslatot, de Zrinyi vezetésével az országgyűlés hazafias része elvetette.

Az 1655. évi országgyűlés után a Habsburg-ellenes erők tovább erősödtek és arra törekedtek, hogy a jelenlegi király halála után II. Rákóczi György erdélyi fejedelmet válasszák meg. Zrinyi igyekezett felkészülni erre a nagy feladatra, hiszen Rákóczi alatt nádorságot, vagy más jelentős pozíciót tölthetett volna be és terveit megvalósíthatta volna.

Bk. 12848-53-10115/TE

A nemzeti abszolutizmusra vonatkozó nézeteit ezért 1656-57. telén még konkrétabban kidolgozta, Mátyás király életéről való elmélkedések című tanulmányában.

Rákóczi-ra épített tervei sem valósultak meg. II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata Erdély bukását vonta maga után. Így összeomlott az a katonai erő, amelyre egy Habsburg-ellenes mozgalom támaszkodhatott volna. Bár maga Zrínyi is számításba jöhetett mint új királyjelölt, egyelőre gondolni sem lehetett a Habsburgok megbuktatására, mert új török támadás fenyegette az országot. Rákóczi lengyel hadjárata török intervenciót vont maga után. A török birodalom legyőzte azokat a nehézségeket, melyek az 50-es évek elején katasztrófális helyzetbe juttatták, és képes volt egy újabb nagy támadó hadjárat megszervezésére. Ezért az 1650-es évek végén Zrínyinek ismét elsősorban a török kérdésre kellett a figyelmét fordítania.

A török támadás előestéjén a katonailag gyenge ország a védelemre nem volt felkészülve. A vezető körök nem is ismerték fel a veszély nagyságát, Bécs pedig abban a reményben ringatta magát, hogy a háború elkerülhető, legfeljebb fel kell áldozni Magyarország újabb részeit. Zrínyi feladata az volt, hogy bebizonyítsa a nemzetnek a háború elkerülhetetlenségét és az újabb területveszteségekkel járó "béke" katasztrófális voltát, másrészt pedig megmutassa, hogy milyen módon lehet a török támadást elhárítani. Ezeket a kérdéseket dolgozta ki 1660-61-ben írt irásában, Az török áfium ellen való orvosság-ban. Mikor kb. 10 évvel ezelőtt a Vitéz Hadnagy-ot megírta, akkor azal érvelt, hogy a török most gyenge, itt van a kitűnő alkalom kiűzésére. Az Áfium-ban arra mutat rá, hogy a feltételek megváltoztak, a török van most előnyben, ezért a végső katasztrófa veszélyének felidézésével akar hatni kortársaira. Nagyszerű érveléssel kifejti, hogy ebben a helyzetben össze kell szednünk minden erőnket és vagy győzni kell, vagy elpusztulni. Vagy magára eszmél az ország a végső veszély pillanatában és rendkívüli tetteket hajt végre, vagy pedig menthetetlenül elbukik.

Az Áfium-ban Zrínyi egy a parasztságból toborzott új allandó nemzeti hadsereg megteremtésében jelöli meg a veszély elhárításának, sőt a győzelemnek a lehetőségét. Már a Szigeti Vesszedelem megírása óta jól tudta, hogy a török alapjában már gyenge, és bár átnemzetileg újra erőre kapott, a török által in-

ditott újabb hódító támadást át lehet alakítani felszabadító háborúvá. Ez az újabb kitűnő terv, mely honvédelmi törekvéseinek legfejlettebb formáját alkotja, mégsem valósulhatott meg. Az ország vezetői előtt nem volt népszerű az állandó hadsereg eszméje, hiszen a főuraknak és főpapoknak áldozatot kellett volna hozniuk érte. Bécs terveivel pedig egyáltalában nem egyezett egy erős magyar hadsereg, amely szükség esetén ellene fordulhat.

A küszdelmet Zrínyi mégsem hagyta abba. Életének utolsó éveit lánss tevékenységben telnek el. Röpirataival, leveleivel, élőszóval szünt nélkül agitál az ország fegyveres védelmének megerősítése érdekében, sőt - látva az udvar nemtörődömségét - igyekszik saját erejéből minél kedvezőbb lehetőségeket teremteni az elkövetkezendő háború esetére.

A bécsi udvar számára azonban nem volt elég, hogy nem gondoskodott a védelem megszervezéséről: még azt is igyekezett meghiusítani, amit Zrínyi saját hatáskörében megtehetett. Mikor 1660-ban egy robbanás jórészt elpusztította Kanizsa várát és Zrínyi kihasználva az alkalmat csak néhány napig védhető megromgált várat körülzártta: a bécsi udvar visszaparancsolta seregét. Mikor 1661-ben Kanizsával szemköst a magyar területek védelmére és a későbbi támadások támaszpontjául felépítette Új-Zrínyi-várát, a bécsi kormány megparancsolta lerombolását - ezt azonban Zrínyi nem hajtotta végre. Bár Zrínyi volt a török elleni hadviselés legkitűnőbb szakértője, katonai képességeit külföldön is nagyra értékelték és nemcsak a magyar, de a német katonák is lelkesedtek érte: mégsem őt tették meg az 1663-ban ténylegesen is megkezdődő háborúban fővezérré, hanem a magyarságot gyűlölő és a török elleni hadviseléshez nem értő Montecuccoli tábornagyot. Mikor azonban Montecuccoli hadserege egymásután szenvedte a csapásokat a töröktől, 1663 őszén kénytelen volt az udvar a magyar főurakkal együtt Zrínyihez fordulni, hogy a veszített ügyet menteni próbálja. A magyar és a külföldi követlemlény egyaránt lelkesen fogadta a hírt. Költők és publicisták ünnepelelték Zrínyit és tőle várták az ellenség feltartóztatását.

Zászlót magyar vitéz! Tőlünk ily jót kíván,
Induljunk meg immár kedves hazánk kérésén,
Ne hagyjuk töltözni pogányt magunk javán,
Példát kész mutatni egy vitéz magyar bán.

Igy jön meg hazánknek régi szabadsága,
Bánat, siralomnak öröme lesz váltása,
Elpusztult földünknek lehet orvossága -
Igaz magyarságnak csak ez kívánsága!

Igy ünnepelte egy ismeretlen magyar énekes Zrínyi hadba-vonulását. A hozzáfűzött reményeket be is váltotta: megállította a nagy túlerőben lévő török hadsereg támadását. Ragyogó taktikával sikerült megosztania az előnyomuló török főerőt és sorozatos csapásokat mérve rá néhány hét alatt visszavonulásra kényszerítette azt. A török nagy dunai offenzívája összeomlott!

Míg a dunántúli főparancsnokság a kesében volt, megkísérelte nagy terve végrehajtását: a parasztság felfegyverzését is. Elrendelte a falvak népének mozgósítását. Mikor azonban a török előnyomulását megállította s ezzel a fővessélyt elhárította, sürgősen politikai ellenfelét, a korlátolt és önszó Nádasdy Ferencet ültették helyébe. Ezzel a nép felfegyverzésének is vége szakadt: Nádasdy elrendelte, hogy a "szegénység"-et ne mozgósítsák, hanem csak egy tízed részét, de ez a tízed rész se vonuljon hadba, hanem pénzen fogadjon maga helyett katonákat, "legyen kinek az gazdaságot művelni". Nádasdy és a magyar urak számára fontosabb volt, hogy a jobbágy hiánytalanul teljesítse robotját, mint, hogy fegyverrel a kézben védje az országot.

Zrínyit ismét kisebb beosztásba helyezték, a délnyugati területek védelmét bízták rá, de így is képes volt újabb nagy hadműveletek szervezésére.

1664 elején merész támadó hadjáratot vezetett a török által megszállt területre. Fényes győzelmét azonban megint nem tudta kihasználni: nyomban meg akarta támaszni és rajtaírtó-szerűen elfoglalni Kamisza várát, de a bécsi udvar addig hirtá-halasztotta a szükséges segédcsapatok, felszerelés megküldését, amíg megérkezett a török főerő a vár segítségére. Zrínyi fel akarta venni vele a harcot, de a császári tábornokok nem engedték, sőt Montecuccoli gyáva és áruló módon Új-Zrínyi-várat is átengedte az ellenségnek.

A lázas készülődések, egymást követő jobbnál jobb tervek és kezdeményezések szinte egymást érik ezekben az években, de a bécsi kormány aljas politikája folytán Zrínyi minden törek-Bk. 12848-53-10115/TE

vése kudarcot vall. A Habsburgok a háboru előtt és a háboruban vitt szegységteljes szerepüket végül az 1664 nyarán megkötött vasvári békével koronázták meg. Bár a császári csapatok Szentgotthárdnál fényes győzelmet arattak, a bécsi kormány mégis újabb jelentős területeket engedett át a töröknek. A hasznuk rovására megkötött "béke" egy időre véget vetett a török kiverésére irányuló reményeknek és terveknek. Csaknem két évtizeden át küzdött Zrínyi az eposzban megfogalmazott eszmék valóra váltásáért, de most sem tört meg. A függetlenség visszaszerzéséért vívott harcot más uton próbálta folytatni.

44 éves ekkor, de már háromszben omlottak össze az ország felszabadítását célzó tervei. A gyalázatos vasvári béke kétségbeejtette, de nem törte meg tetterejét. A bécsi udvar iránti gyűlölete még erősebbé vált mint valaha, hiszen az újból bebizonyította, hogy hazánkat csak pajzsul használja Ausztria védelmére. A Habsburgok elleni felháborodás már országos méretűvé vált. Még Bécs legműségesebb kiszolgálói, Zrínyi esküdt ellenségei, Wesselényi nádor és Lippay érsek is az elégedetlenkedők sorába álltak és Zrínyi barátságát keresték. Zrínyinek a megváltozott körülmények alapján új terveket kellett kidolgoznia. Egy széleskörű Habsburg-ellenes szervezkedésnek vetette meg az alapját. De mielőtt még az első lépésekre is sor kerülhetett, mielőtt új terveit papírra vethette volna, 1664 ősszel egy tragikus vadkanvadászatot életét vesztette.

A kortársak nem is tudták elképzelni, hogy ez a nagyszerű hazafi, a "magyar Márc", aki száz csatában megállta a helyét, akinek a kardjával nem mert az ellenség szembenézni, egy felbőszült vadkan áldozata lett. Hamarosan legenda alakult ki halála körül: a bécsi kormány által szervezett orgyilkosságra gyanakkodtak.

Zrínyi Miklós korának nemcsak legnagyobb politikusa, hadvezére és költője volt, de egyúttal a kor leggazdagabb emberi egyénisége is. Végtelen sokoldalúság jellemzi életét. Érdeklődése nemcsak az irodalomra, a politikára és a hadtudományra irányult, de korának egész műveltségére. Filozófiai könyvektől a természettudományi munkákig, a nemrég felfedezett Amerikáról szóló utleírásoktól a mezőgazdaság, a kortársak problémáival foglalkozó könyvekig terjedt érdeklődése. Európa valamennyi népének a történetét ismerte, számontartotta az aktuális politikai. 12848-53-10115/TR

tikai eseményeket és nyomban le tudta vonni belőlük a következtetéseket.

Hallatlan munkabírási jellemezte Zrinyit. Eposzát egy tél alatt, Mátýásról szóló nagyszerű tanulmányát két hét alatt írta. Katonai teendői, nagy politikai terveinek kidolgozása, Horvátország kormányzása és óriási gazdaságának igazgatása mellett állandóan olvasott. Könyveibe írt megjegyzései, jegyzetei mutatják, hogy milyen alaposan feldolgozta, értékelte, alkalmazta mindazt, amit könyveiből tanult. Kulturális érdeklődésére mutat csáktornyai várának a berendezése is. Egykoru utazók elragadtatással nyilatkoztak Zrinyi gyűjteményeiről, fegyvertáráról, éremgyűjteményéről, az antik római kultúra régészeti leleteiről, képtáráról, stb., valóságos kis múzeumot rendezett be Zrinyi.

Írásaiból olyan embernek ismerjük meg, aki felfigyel az élet és a világ minden jelenségére, aki meg tudja látni a szépet a természet ezer és ezer apró mozzanatában. Nem kerüli el figyelmét az egyszerű emberek öröme és bánata, meghallgatta és meg is jegyezte dalaikat. Tudjuk róla, hogy szenvedélyes és híres vadász volt, kitűnő sakkozó, kellemes társalgó. Egy rendkívül színes kép bontakozik ki előttünk, ha életének egyes mozzanatait számbavevesszük.

Gazdag érzelmi életet élő ember volt. Történelmünk régi nagyjai közül kevesen tudtak úgy lángolni a hazáért, ahogy ő, kevés embernek töltötte be annyira egész életét a haza ügye, mint az ővét. De emellett kevés olyan mélyen érző szerelmezt, családjáért aggódó apát ismerünk régi íróink között, mint ő.

Legnagyszerűbb vonása azonban az, hogy mindent alá tudott rendelni a haza ügyének. Az volt az elve, hogy mindig a legnehezebb feladatot kell vállalni és mindig fenntartás nélkül teljes odaadással, minden erővel kell harcolni a haza ügyéért.

Zrinyi lírai költeményei.

A Szigeti Veszedelem költője kevés lírai verset írt, de ezek között is találunk figyelemreméltó szép alkotásokat; az eposz előtt írott öt idillje pedig különösen tanulságos, mert mutatja azt a költői fejlődést, melyen Zrinyi az eposzig eljutott.

Legkorábbi, még meglehetősen kezdetleges verse, a Vadása
Rk. 12848-53-10115/TB

és Echo. valószínűleg Bagterházy Julia iránti szerelmével kapcsolatos, a többi négy fiatalkori idillt pedig leendő feleségéhez, Drsakovich Easszbiához írta, akit verseiben Violá-nak nevez. E fiatalkori szerelmi versek alapján megállapíthatjuk, hogy milyen forrásokból indult el Zrínyi költészete. A kutatók többnyire a korabeli divatos olasz költészet, elsősorban Marino verseinek a hatását emelték ki. Ennek valóban jelentős része volt az idillék létrejöttében, emellett azonban lírájának vannak más ugyancsak igen jelentős forrásai: mindenekelőtt a Balassi-hagyomány. Különösen első verse mutat igen szoros kapcsolatot Balassi lírájával, amelynek hatása Zrínyi eposzán is megfigyelhető. Balassi egyes motívumainak az átvétele és ennek a korabeli dekadens olasz idillköltészettel való összeolvasztása esetén azonban Zrínyi még egyáltalán nem emelkedett volna a főúri Balassi-epigonok fölé. Késztől fogva van azonban költészetének egy harmadik forrása is, amely már eleve megkülönbözteti őt kortársaitól: a népköltészet. Zrínyi idilljei tele vannak a népköltészetből átvett képekkel, motívumokkal. Rövidesen kifejlődött végül saját egyéni költői hangja, amely helyenként már sejteti az eposz költőjét.

Vizsgáljuk most meg közelebbről a Viola idillket, a későbbi első verset elhagyva. Idillium címen két verset írt 1643-45 között, mindkettőben boldogtalan szerelméről panaszskodik. Az 1645 tavaszán-nyarán írt Fantasia poetica /vagy másnév: Titirus és Viola/ már a szerelmesek egymásratalálásának a visszhangja. Végül 1645 tavaszán - már az eposz írása közben - készül az Arianna dráma, amely a jegyesek közti valami átmeneti nézeteltérés emléke: a költő itt ismét szerelmese hálátlanságáról panaszskodik. A költő esküvéje 1646 februárjában volt.

Mind a négy Viola-idillnek a mintáját ki lehet mutatni - Marino és mások idilljeiben. Szükséges ezért, hogy néhány szót szóljunk magáról a műfajról és Marino idilljeiről. Az idill lírai érzéseket fejez ki valami epikus jellegű keretben. Vagyis a költő rendszerint leír, jellemel, bemutat valakit, akit ezután megszólaltat a versben és aki elmondja érzéseit, szerelmi fájdalmát, stb. Az idillben tehát a költő nem saját személyében beszél, hanem helyzetelt ír, melyet egy kis epikus Bk. 12848-53-10115/TE

keretbe foglal. Vannak azonban olyan idillek is, melyben több személy - a szerelmes ifju és lány - lép fel és kis szerelmi dialógussá alakul a vers.

Az a tény, hogy a költő itt más szájára adja szavait lehetővé tette, hogy az idill Marino és társai kezén hasug műfajjá váljon. Írói nem a valóság ábrázolására törekedtek, hanem hamis, keresett érzések és gondolatok kifejezésére. Általában antik elnevezésű pásztorokat szerepeltetnek verseikben, és ezek ajkára adták a romlott levegőjű olasz fejedelmi udvarok légkörében született szólamalkat. A költői igazságot a váratlannak, a meglepőnek, a kíváncsiságot és érdeklődést felcsigázó ötleteknek, az érzékeket csiklandozó leírásoknak a kultuszával cserélték fel.

Dicséretére válik azonban Zrinyinek, hogy csak a keretet vette át olasz elődeitől. Ő is helyzetdalokat ír és nem a saját, hanem a két Idillium vadásza, Titirus és Arianna szavain keresztül beszél, de ezek nem kiagyalt, keresett monológok, hanem a költő őszinte érzéseinek a megfogalmazásai. A hamis keretbe igazi tartalmat igyekszik Zrinyi belevinni, mértékartóan bányik a mitológiai elemekkel és egyre több saját élményein alapuló mozzanatot visz be a versekbe. Az olasz idillek pásztorkörnyezetét vadászkörnyezettel cseréli fel, mert ezt jól ismeri, taljleírásában a Dráva -menti nádasok és fenyvesek képe elevenedik meg. Az idilljeiben szereplő növények és állatok valóságos növények és állatok, melyeket jól megfigyelt. Marino hasonlatait és képeit csak akkor veszi át, ha azok valóságos jelenségekhez tapadnak, de nem szajtoztatja a vizet, nem epedeztet a köveket, nála nem szajtoznak szerelemről a vizek stb.

A helyzetdal-sablon átvétele és a bennük kifejezett őszinte érzések olyan ellentmondást teremtettek, melyek lehetetlenné tették, hogy idilljei nagy műalkotásokká váljanak, sőt adtak azonban arra, hogy más itt kifejlődjének Zrinyi egyes költői erényei és képessé tegyék őt majd az eposz megírására. Az eposz költője különösen két vonatkozásban mutatkozik meg már az idillekben: a népi elemek /népélet ábrázolása, folklór-elemek átvétele stb./ egyre fokozottabb érvényesítésében és a költői ábrázolás erejében.

A népköltészet elemeinek a felhasználása, melynek segítségével Marinoéktól és a Balassi-epigonoktól egyaránt el tud távolodni, legszebben a Fantasia poetica-ban figyelhető meg. Bár itt megtartja a pásztorelnevezéseket, az arkádiai pásztorkiróasztal mellett kiagyalt élete helyett a muraközi és göcseji pásztorok valóságos életéből meríti képeit. A népi elemek segítségével keresetlenül tudja a meghitt hangulatokat ábrázolni. Titirus, a költő érzelmeit tolmácsoló pásztor szavait a Balassinál is megtalálható híres Petrarca kép alkalmazásával kezdi:

Az vadász elnyugszik
Ha az nap lemegyén;
Az juhász lefekszik
Hogyha haza mégén;
Szántó vigan észik,
Dolga végbe mégén;

Én pedig, mint bolond, mint esti denevér,
Járom az erdőket, mert az nagy bánat vér.

Zrinyi népi szemléletmódjára jellemző, hogy míg Balassi ugyan-
ezt a képet felhasználva "minden állat", vagyis az ösz-
szes élőlények elpihenését állítja szembe lángoló szerelmé-
vel, addig Zrinyi a nép munkás fiairól, a pásztorról, a szán-
tóról ír. A virágénekek nyelvén beszél Viola, a leány is:

Gondilkodva jártam, harmaton sétáltam,
Szép eperjét szedtem, kerékben kötöttem

Az ilyen népi hangulatu részleteken túl azt kell azonban lát-
nunk, hogy Zrinyi valósággal összegyűjti ebben a versben a kü-
lönféle népi babonákat, hiedelmeket és megfigyeléseket. Egyes
részei valósággal néprajzi érdekességek, amik annak a felte-
vésnek a megköszöntésére adnak lehetőséget, hogy Zrinyi tu-
datosan is kereste a megfelelő népi motívumokat. Ebben az eset-
ben az irodalmi népiesség első, korai képviselőjét, vagy in-
kább kísérletezőjét kell benne látnunk.

Az idillek népies részei segítették a költőt az eposz
meghitt hangulatu részeinek megírásában. Az eposzban is szük-
ség volt a gyöngédség kifejezésének a készségére, de sokkalta
inkább az erőnek, a szenvedélynek az ábrázolására. Ezt is az
idillek készítették elő: különösen az első Idillium-ból hoz-
hatunk erre számos példát. Mekkora erő van például azokban a
szakaszaiban, melyekben szerelmese kegyetlenségét vadállatokhoz
Bk. 12848-53-10115/TE

hasonlítja: Pl.:

Az tigris nem örül úgy véres prédában,
Mint te, oh kegyetlen, lököm fájdalmában,
Gyönyörködöl szívem szaggatásában:
O te vadnál vadabb s kegyetleneb magadban!

Vagy mekkora költői erővel ábrázolja a szerelem hatalmát:

De mi vagyok fenébb iszonyu medvénél ?
Ez is szerelemben nem mint kegyetlen él,
Zöngnek a kősziklák ü bömbölésével,
Társot keres magának sok mesterséggel.

.....
Mit nem csinál az ló, és mit nem fáradoz!
Nyerit rug és kapál, míg nem jut társához;
Lángot fúj szájából, szüvében halált hoz,
Más lovat ha közel lát kedves társához..

Ez a költő képes lesz a csaták hangorkánját és a haragos csatolovak ágaskodását élénk varázsolni! Az Idillium-ban már formálódik az eposz csatajeleneteinek a terminológiája. Minduntalan ilyen szavak és kifejezések bukkannak elő: iszonyu, vérszopó, véres préda, kegyetlen, lángot fúj szájából, sívó oroszlány, szüvednek haragja stb.

Az Arianna sirása-val már az eposz közvetlen közelébe érkeztünk. Az idill sablonjait a költő itt már merészen áttöri: a vers bevezetésében már ő maga szólal meg első személyben. A hősi eposz nyelvén, a csaták képei és a gyorsan pergő események ábrázolásában megszokott lendülettel tolmácsolja érzéseit, megsértett szenvedélyét:

En éjjel, én nappal keserven óhajtok,
Miként fülemile vértajtékot hányok;
De nagy nyavalyámbul gyóguhai nem tudok,
Sőt sebben, sőt kinban ujultón ujulok.
Nagy sebet mert csinált Cupido szívemben,
Kinek orvossága nincs dictamusfüben.
Mint egek forognak örök környületben,
Ugy bum, ugy bánatom forog örökségben.

Az Arianna sirása sem remekmű, de írója már kiforrott költő, képes már saját lábán járni, hangja, stílusa egyéni és új. Ekkor már tul van a Marino-utánzók és a Balassai-epigonok színvonalán, hiszen ekkor már készül a magyar irodalom halhatatlan remekműve; a költő maga említi ebben a versben:

En Márst éneklek haragos fegyverrel,
Kinzó szerelmemet, hogy felejtsem evvel.

"Mars éneklése", vagyis az eposz megírása után csak néhány lírai verset írt már Zrínyi. Az eposz után készültek szép epigrammái főleg az eposz egyes hőseiről, valamint Feszületre címmel egy hazafias tartalmu vallásos vers. Eső felesége elhunyt alkalmával két kévéssé sikerült idillt írt: Orpheus keserveit. Ezek a versei mind megjelentek 1651-ben kiadott kötetében, az epossszal együtt. Később néhány kisebb verstörődéket nem számítva egyetlen egyszer nyúlt csak ismét a költői lanthoz: mikor kisfia halálakor, az 1650-es évek végén megírta megrendítően szép Elégia-ját.

A Szigeti Veszedelem külföldi mintái.

Ahhoz, hogy a Szigeti Veszedelemnek, vagyis a magyar eposznak a keletkezését megérthessük nem elég azt tudnunk, hogy Zrínyi felismerte az ország alapvető politikai problémáit, kitűzte a török kiűzésének a programját és hogy biztató költői erényekkel rendelkezett. Egy nagyszabású hősköltemény nem születhet meg máról holnapra, kizárólag a költő-szeni teremtményeként. Az irodalomtörténészek ezért sokáig a világ-irodalom nagy eposzainak utánzatát látták a Szigeti Veszedelemben.

A külföldi eposzok hatása ki is mutatható Zrínyinél. Könyvtárában össze voltak gyűjtve a világirodalom leghíresebb hőskölteményei és bebizonyosodott, hogy számos motívumot átvett Homeros, Vergilius, Ariosto, Tasso, és Marino eposzaiból. Ezeket az átvételeket megvizsgálva azt tapasztaljuk azonban, hogy Zrínyi elsősorban az eposz hagyományos műfaji kellégeit vette át, vagyis azokat az elemeket, melyek szinte minden eposzban községek és ezért valószínű eposzi közkinccsnek tekinthetők. Ilyenek a tárgy megnevezése az u.n. expositio, /a Sz.V. első két szakasza/, a segítségülhívás: az invocatio /az expositio után/, a seregszenle; vagyis a szembenálló két tábor hőseinek bemutatása, az égi és földi események összekapcsolása, az isteni beavatkozás stb. Másrészt átvessz Zrínyi számos olyan activumot, a történet bonyolítását elősegítő szerkezeti megoldást, amely belül eposznak született. Itt sem arról van azonban szó, hogy valamelyik külföldi eposznak az utánzója lenne, mert - tekintve, Bk. 12848-53-10115/TE

hogy a legtöbb eposz háborút, sőt igen gyakran éppen várostromot ír le — Homeros óta annyira kidolgozták már az ilyen háborus eposzok motívum-anyagát, hogy egyszerűen lehetetlen lett volna egy hosszú elbeszélő költeményen keresztül a vágó és szuró fegyverekkel vívott közelharcnak csupa olyan eseményét bemutatni, amelyek az ilyen készítésnek soha le nem irt változatait tartalmaznák. Ezért valamennyi eposz hasonlít az elődeihez: Vergilius Homeroshoz, Tasso Vergiliushoz. Éppen ezért nem csodálkozhatunk azon, ha Zrínyi is támaszkodik sok helyen külföldi elődeire, s eposza számára hasznosít számos, évezredekken keresztül kidolgozott és klasszikus szépségű eposzi elemet.

Sokszor igen nehéz eldönteni azt, hogy vajjon egy-egy motívum Homerostól, Vergiliustól, vagy Tassótól került-e Zrínyihez, mert mindhárom költőnél megvan. Megállapítható mégis, hogy a legtöbbet a hozzá időben legközelebb eső költőktől: Tassótól és Marinitól merített: Marintól főleg a csodás kerettel kapcsolatos megoldásokat, Tassótól a harci jelenetek és a történet bonyolításának számos elemét. Szinte minden egyes átvételnél kimutatható azonban, hogy Zrínyi azt milyen mesterszerűen alkalmazta saját célkitűzéseire, milyen biztos fölényrel tudta azt átalkotni és saját művészi koncepciójának alárendelni. Lássunk erre két példát:

Arany János mutatott rá Tasso és Zrínyi invocatiojának hasonlóságára és különbségére. Zrínyi átvette Tassonak azt az ötletét, hogy Máriát választja muzsájának és egy veresszákon át szinte pontosan követi Tasso gondolatmenetét. Ekkor azonban őndállósul és olasz mintájától teljesen eltérően folytatja. Tasso ugyanis itt bocsánatot kér Máriától, amiért cifraszókat szólt majd az igazba, vagyis bevallja, hogy elbeszélése nem lesz mindig őszinte. Zrínyi e helyett ezt írja:

"Adj pennámnak erőt, úgy írhassek mint volt."

Ő tehát Tassoval ellentétben éppen ahhoz kér erőt, hogy minél inkább az igazságot írhasse. Vagyis a formai megoldás azonos Tassóval, de a tartalom homlokegyenest ellenkező. És ezt találjuk a Tasso-átvételek egész soránál.

Egy másik példa. Zrínyi Marino-nak két kis vallásos eposzát követte a pokolbeli és mennyei seregek beavatkozásának ábrázolásánál a XIV. és XV. énekben. Az ötlet és egyes pokolbeli szörnyek Bk. 12848-53-10115/TE

leírása ugyanaz, csakhogy Zrinyinél a Szigetvárra ösznlő alvilági erők nem valami rendetlen összevisszaságban jelennek meg, mint Marinonál, hanem valóságos csatarendben. A szörnyek valósággal csapatokba vannak oszva és több lépcsőben támadnak Szigetvárra; a közöttük "kevélységgel" sétáló "világröttentő szörnyűséges Halál" pedig amolyan tábornokféle. Még szebben alakítja át az angyali sereg felvonulását, amely Zrinyinél a Szivárvány kapuján vonul keresztül és az ünnepi díszbeöltözött tejuton halad végig, a "mennyei sereg" sok fegyverét pedig a Göncöl-szekér szállítja. Vagyis minden úgy történik Zrinyinél mint egy népmesében. Az is nagyon jellemző, hogy Marinonál mikor az angyalok elűzik az alvilági lelkeket kísűt a nap, Zrinyinél viszont a pokol szörnyei éjjélkor jöttek és mikor elkergetik őket: kivirul a hajnal. Hiszen a néphit szerint a kísértetek csak éjjel járhatnak a földön.

Látjuk tehát, hogy Zrinyi az átvett motívumokat milyen sajátos és eredeti módon tudja átalakítani. Nem a külföldi eposzok utánzója ő, hanem eredeti eposzköltő, aki egyenrangú íróként bánik az eposzirodalom közkinccsé vált hagyományos motívum-kincsével. Évezredek irodalmának a felhalmozott értékeit így birtokba veszi Zrinyi által a magyar irodalom. Miként Balassi létrehozta az európai és a magyar líra nagy szintézisét és ezzel klasszikus magaslatra emelte a magyar nyelvű lírai költészetet, úgy válhatott Zrinyi kezén valóra a klasszikus nemzeti eposz.

Az eposz előzményei a magyar irodalomban.

Joggal felmerül azonban a kérdés, hogy ha a külföldi eposzok tanulságai nem az egyedüli és nem is a legfontosabb tényezői Zrinyi eposza létrejöttének, akkor mire épített. Mi tette lehetővé, hogy az első magyar eposz-költő egyszersmind a legnagyobb magyar eposzt írja meg. Ez csak azért volt lehetséges, mert a magyar, pontosabban a magyar nyelvű költészetben is volt mire támaszkodnia. Eposz nem volt, de a Zrinyit megelőző száz év magyar költészetében felhalmozódtak azok a művészi elemek, amelyeket Zrinyi eposszá fejleszthetett. Ezért hősköltőményét elsősorban a korábbi magyar irodalomból érthetjük meg.

A Szigeti Veszedelem előzményeit megtalálhatjuk a XV. század óta virágzó vitézi énekköltésben. Kialakult a török elleni h. 12884-53-10115/TE

honvédó harcok megörökítésének hagyományos műfaja a históriás ének. Száraz krónikás énekek ezek, de Tinódi vizsgálatánál megfigyelhettük, hogy a művészi ábrázolás számos elemét is megtalálhatjuk benne. Egyes énekek ügyes kompozíciója, a várostromok ábrázolásában kifejlődő költői gyakorlat mind a magyar nagy-epika felé mutatnak előre. A históriás énekek a végvári vitézeket olyan hősöknek tekintik, akikkel szemben a menny sem közömbös. A históriás énekek és általában a végvári vitézek képzeletében a hazáért meghalt hősöknek örök földi dicsőség és égi jutalom jut osztályrészül, angyalok viszik őket a mennybe és megkoronázzák isten színe előtt. Megvan tehát a históriás énekekben már a hősök eposzi, csodás felmagasztalásának a csirája is.

A vitézi énekköltés — igaz, hogy nem az epika terén — eljutott már a klasszikus magaslatra is Balassi költészetében, aki magas művészi fokon sürítette lírai verseibe a vitézi élet minden szépségét, hazafias hősi pátoszt. Balassi ugyanakkor szinte az első eposzi hőssé vált maga is Rimay emlékvers-ciklusában. Alakját csodás elemek veszik körül, halálát az istenek rendelik el és magukhoz emelik őt: ez már az eposzi hős megdicsőülése.

A históriás énekek, valamint Balassi és Rimay verseinek a hatását Zrinyire számos példával lehetne bizonyítani. Nemcsak a harci jelenetek ábrázolásánál találunk hasonlóságokat, mint pl. Deli Vidnek Nyáry Lőrincéhez hasonló tüprengését a II. ének végén, hanem az eposz szerelmi jeleneteinél is. Itt Balassi és a virágénekek visszhangja kísért. Az eposz II. énekében, a szigetvári hős imája pedig Balassi istenes énekeinek az elemeiből épül fel, különösen a Rimay ciklusába beépített utolsó zsoltára alapján.

Zrinyi a históriás énekekből és Balassi költeményeiből azonban mégis csak egyes elemeket meríthetett. Ezeket eposzá formálni csak egy nagyszabású, a nemzet egész létét felölelő lenyűgöző erejű, eszmei tartalom és az ezt hordozó csodás keret által lehetséges. Ennek alapjait viszont szintén a magyar irodalmi hagyományban találta meg Zrinyi. A reformátorok koncepciója a feudális anarchia miatt pusztuló országról, a törölről, mint isten büntetőeszközéről és az ország egységéről, mint a szabadság feltételéről: ezek a gondolatok adták meg Zrinyi eposzának eszmei-csodás keretét. A reformátorok tanításait valószínűleg Ma-Bk. 12848-53-10115/TE

gyari István könyvén keresztül ismerte meg, nézetelhez ugyanis Magyarai áll a legközelebb és ennek hatása más művelben is felismerhető.

A reformátorok politikával telített vallási koncepciójának átvételével Zrinyi kétszeresen is jól választott. A feudális anarchia bírálata, valamint annak hangsúlyozása, hogy az anarchiát jellemző bűnök megszüntetése, az ország egyesítése esetén bármilyen erős ellenséggel szemben is megállhatja az ország a helyét: teljesen beleillik Zrinyinek az ország felszabadítására irányuló tervébe. Másrészt pedig ez a politikával telített vallási koncepció betölthette az eposznak Zrinyi korában nélkülözhetetlen műfaji kellékének, a csodás elemnek a szerepét. Mondvacsínált mitológiai sablon helyett így ezt az immár évszázados hagyománnyá vált vallási elméletet tette az eposz csodás eleme gerincévé.

Zrinyi tehát a magyar irodalmi hagyományra támaszkodhatott, az előző száz év irodalmi fellendülése tette lehetővé az eredeti magyar eposz megszületését.

A Szigeti Veszedelem témája.

A költő témaválasztása látszólag nem szorul különösebb magyarázatra. A családi hagyomány, dédapja dicsőséges emléke természetessé teszi, hogy éppen ő róla írta az eposzt. Tudjuk, hogy már ifju kora óta eszményképének tekintette dédapját. Istvánffy könyvébe, amely igen sokat foglalkozik a szigetvári hőssel, állandó megjegyzéseket jegyzett dédapja egyes haditényeit olvasva. "Hej jó Zrini". "mert ember volt ám ez" olvasuk a könyv margóján a költő kézírásával. Valószínűnek tarthatjuk ezért, hogy már jóval az eposz és főleg az eposz politikai tartalmának kialakulása előtt élt Zrinyiben a gondolat, hogy valamilyen módon dédapjának emléket állítsa. A költői gyakorlat szempontjából nyilván ez volt a kiindulópont és e köré rakódott idővel mindazoknak az elemeknek a sokasága, melyek az eposzhoz szükségesek voltak.

Minket azonban elsősorban az kell, hogy érdekeljen, hogy vajjon megfelelő eposzi téma volt-e Szigetvár 1566 évi védelme, vajjon alkalmas-e ez a téma az ország felszabadítására irányuló eszmék kifejezésére. Tudnunk kell, hogy pontosan véletlennek tekintjük-e ezt a témaválasztást, és ha a költőnek történetesen Bk. 12848-53-10115/TR

más törökverő vezér lett volna az őse, akkor arról is éppígy írhatott volna-e eposzt, vagy pedig a szigetvári ostrom szükségesszerűen vált a magyar eposz témájává.

Azonnal meg lehet állapítani, hogy a török kiűzésére irányuló program kifejtésére a költőnek a török-magyar háborúk eseményeiből kellett témát választania. Mivel pedig éppen a költő korában ez a háború nem volt napirenden, a témát a múltból, nevezetesen a török-magyar végvári harcok fénykorából, a XVI. századból lehetett csak meríteni. Az eposz azonban megköveteli, hogy témája az egész nép, vagy az egész emberiség sorsára kiható nagy horderejű esemény legyen. A regény alkalmas arra, hogy az író a társadalom, az élet legfontosabb problémáit önmagában szinte jelentéktelen eseményeken és a történelemben emlékeztető szerepet nem játszó emberek sorsán keresztül is ábrázolja. Eposznál ez nem lehetséges, egy ilyen eposz a műfaj paródiája lenne. A XVI. századi végvári harcokból tehát nem lehetett akármelyik kitűnő végvári kapitány tetteit, vagy akármelyik hősiés várostromot kiválasztani, hanem csak a végvári harcok legfontosabb, központi jelentőségű, sorsdöntő eseményét.

A történelem vizsgálata viszont azt eredményezi, hogy ilyen önmagában is hatalmas horderejű és az ország további sorsát nagy mértékben befolyásoló esemény a végvári harcokban nem volt. A sok szétszórt csatározás és várvédelem együttesen volt jelentős, de még a legnagyobb: Eger győzelmes védelme sem hozott fordulatot a háborúk menetében, a török terjeszkedés tartott tovább. A szigetvári ostrom sem volt a történelem fényénél eposzi horderejű esemény: egy viszonylag gyenge vár, melyet kb. 40.000 török ostromolt, de ezeknek egy része is csak gyűlésező nép volt. A szigetvári hős pedig egyáltalán nem volt valóban olyan feddhetetlen jellemű férfiú, mint amilyennek egy eposzi hősnek lennie kell, és mint amilyennek a költő őt ábrázolja. Persze mindennek ellenére Szigetvár védelme páratlan hőstett volt, a szigeti Zrínyi önfeláldozó hazaszeretetről tett tanúságot: de ezt a XVI. században más kapitányok is megtették. Mégis azt kell mondanunk, hogy Szigetvár ostroma kitűnő, sőt az egyetlen lehetséges jó eposzi téma a XVI. század harcai köréből.

Bk. 12848-53-10115/TE

Már a XVI. század utolsó évtizedeiben ugyanis a valóságosnál jóval nagyobbának látták a szigetvári küzdelem jelentőségét. Egyetlen várostrom sem keltett akkora visszhangot, mint éppen Szigetváré. Ennek az okát talán azokban a mozzanatokban kereshetjük, melyek különösen felkelthették az érdeklődést: ilyen Szulimánnak a legnagyobb török hódítónak Szigetvár alatti halála, ilyen a védők tragikus halála, mely kizárólag Miksa király tétlenségének, gyalázatos magatartásának volt köszönhető, különleges heroikus színt adott a szigetvári ostromnak a védők kirohanása, melynek egészen reális oka volt: a tűz miatt nem maradhattak a várban. Ezek a mozzanatok okosták talán, hogy már a közvetlenül az ostrom után készült krónikás feldolgozásokban és külföldi ujságlapokban is helyi fegyverténynél jóval nagyobbra értékelték Szigetvár jelentőségét. Ez okosta, hogy híre egész Európában elterjedt: német, francia, olasz és spanyol nyelven egyaránt irtak róla; német népének keletkeztek a szigetvári hőskről. Magyarországon természetesen még nagyobb lett a híre. Közvetlenül az ostrom után keletkezett két krónikás feldolgozás, melyek már mutatják az ostrom felnagyításának a folyamatát.

Az egyik, egy még 1566-ban irt magyar históriás ének, a Lugossy-kódexben fennmaradt História Szigetvár veszéséről, már 350.000-re teszi a török sereg létszámát. A másik egykoru feldolgozás Cruko Ferenc-nek, a szigeti hős kamarásának, aki részt vett az ostromban, de életben maradt, horvát nyelvű krónikája. Ezt rövidesen latinra fordította Budina Sámuel és ez a latin változat egész Európában elterjedt. Ebben a szigetvári Zrinyi Miklós egy nagy beszédet mond a kirohanás előtt és ebben már benne van a török hódításnak isten büntetésével való magyarázata, a szigetvári ostromra alkalmazva.

A következő években és évtizedekben ez a felnagyítási folyamat még tovább fejlődött, egészen annyira, hogy Szigetvár ostromát nem mint egy végvár elesét, hanem mint a végvári háberu nagy fordulópontját, mint a török felett aratott hatalmas győzelmet kezdték értékelni. Szigetvár ostroma után ugyanis a török támadások ereje lényegesen csökkent. Ennek egyik oka kétségkívül a végvári vitézek ellenállása volt, amely lassan felőrölte a török erejét, de ugyanakkor más helyeken is döntő vereséget szenvedett a török és a birodalom belső bomlása is meg-

Bk. 12848-53-10115/TE

indult. A magyar és részben a külföldi kortársak, akiknek nem volt módjuk az újabb nagy török támadások elmaradásának valamennyi okát tanulmányozni, egyre inkább a szigeti védők hősiességében vélték megtalálni a magyarásatot a török támadó erejének gyengülésére, hiszen éppen ez után az esemény után következett be a török megállása és éppen itt puszta el Szulimán szultán, akinek nem volt méltó utóda.

A humanista történetírók: Zsámboki és Forgách, akik amugyis a végvári katonaságban látták azokat az erényeket, melyek lehetővé teszik az ország felszabadulását, a fenti okok miatt már jelképes jelentőséget tulajdonítanak az ostromnak. Európai távlatba állítják az eseményt és Zrinyit nemcsak a magyarság, hanem a keresztény civilizáció nagy védelmezőjének tekintik. Magyarországot már régóta a kereszténység védőbástyájának tekintette a közvélemény, a két humanistánál ez a gondolat most Szigetvárra és Zrinyire nyer konkrét alkalmazást, és ezzel a vár és a hős, mint a magyar nemzet nagy európai hivatásának hordozói jelennek meg.

Érthető ezek után, ha rövidesen az első krónikáknál igényesebb irodalmi feldolgozások is születnek a szigetvári ostromról, igaz, hogy nem magyar nyelven. Schesaeus erdélyi szász költő 1571-ben kis latinnyelvű eposzt ír Szigetvárról, Karnarutics horvát költő pedig horvát verses elbeszélésebe foglalja Szigetvár történetét. Náluk, ha egyelőre primitív fokon is, de már megindul a szigetvári események eposzi jellegű alakítása.

A téma fejlődésében a legjelentősebb állomás az 1587-ben megjelent u.n. Zrinyi album. Ez a kötet a szigetvári hős emlékére jelent meg és a wittenbergi egyetemen tanuló magyar protestáns diákok Zrinyit dicsőítő latin nyelvű verseit tartalmazza. Ezek a versek többnyire rövid epigrammák, vagy kis terjedelmű panegyricusok; nem adják az esemény epikus feldolgozását, de annál nagyobb szerepük van a szigetvári téma eszméi, világnézeti tartalmának kialakításában. Humanista hagyományok és protestáns szemlélet sserencsénen egyesülnek ezekben a versekben. Kültői: Zsámbokit és Forgáchot követve szintén a nemzet sorsának hordozójává teszik meg Szigetvárt, a szigeti hőst az antik eposzok hőseihez hasonlóan rendkívüli tulajdonságokkal ruházzák fel; Zrinyi itt már igazi végzetes eposzi hős, mert előre tudja sor-

3k. 12848-53-10115/TE

sát, halála után pedig az istenek az égbe emelik. A Zrinyi album költői Szigetvárra alkalmazzák szilárdan a reformációnak a török hódításról szóló tanítását: Zrinyinek és Szigetvárnak azért kellett pusztulnia, mert széthuzás, önző pártoskodás van az országban és isten ezért bosszút áll; Zrinyi és a szigetváriak azonban példát mutattak a bűnök eltávoztatására, az egység megvalósítására és ezért őket követve a magyarság ismét pártjára vonhatja istent és a romlás megszűnne. A legfontosabb azonban a szigetváriak győzelméről szóló gondolat végleges kialakítása. A versek hangsúlyozzák, hogy Zrinyiek szétverték a török hordákat és bár nekik is pusztulniuk kellett életük árán megszeresték a győzelmet, a török erejét felőrülték. Az egyik vers szembeállítja a szigetváriakat híres római hadvezérekkel és azt mondja, hogy ezek élve, Zrinyiek viszont meghalva győztek, a római vezérek győztesek voltak, a szigetváriak viszont legyőzöttként tartják a diadalmenetet. Vagyis a szigetváriak veresége csak látszólagos, voltaképpen ők a győztesek, mert a török erejét tönkretették s így a hazát megmentették, a szigetvári ostromot az ország felszabadulása előfeltételévé változtatták.

Ezzel befejezést nyert a szigetvári ostrom eposzi témává való fejlődése, a Zrinyi-albumban már fenséges, az eseményt csodás régiókba emelő eposzi légkör uralkodik, a szigetvári küzdelem történelmi fordulópont, a nemzet sorsát meghatározó esemény. Betetőzi végül a fejlődést Istvánffy történeti feldolgozása, amely a szigetvári ostromot szintén világrészek harcának ábrázolja, de ugyanakkor a történetnek egy a Schesaeusénál és a Karnarutésénál művészibb, az epikai szerkesztés magasabb színvonalán álló elbeszélését tartalmazza.

Világos ezek után, hogy Zrinyi nemcsak helyesen választott, de a magyar hősi eposznak a XVII. században nem is lehetett más a témája. Ez volt az egyetlen eposzi méretű téma, amely ugyanakkor olyan világnézeti elemeket hordozott /a Zrinyi albumban/, amely lehetővé tette a XVII. század nagy politikai kérdéseinek a kifejtését. Hiszen a szigetvári ostromtól elválaszthatatlan lett az ország felszabadításának, az anarchia megszüntetésének és az ország egységének a gondolata, sőt a katonai fegyelemnek és a rendíthetetlen hitnek az eszméje, melyet különösen Istvánffy domborított ki, a szigetvári hőst kora legnagyobb hadvezérének ábrázolva. Ehhez végül hozzájárult egy olyan elem is, amely

Bk. 12848-53-10115/TE

ugyan ezekben a XVI. századi feldolgozásokban még nem lehetett kifejtve, de Zrínyi eszenálisan felismerte: a szigetvári ostrom a Habsburg politika leleplezésére is alkalmas és annak bizonyítására, hogy nem a némettől, hanem saját erőnktől kell várni a török kiűzését.

A Szigeti Vessedelem tehát szilárd alapokra épülhetett. A fent felsorolt műveket mind ismerte Zrínyi és forrásul használta. Az eposz alapeszméjére vonatkozólag főleg a Zrínyi album és Istvánffy, a történeti eseményekre vonatkozólag pedig Istvánffy mellett Budina és Karnarutics voltak a főforrásai. Zrínyi azonban korántsem szorítkozott csak ezekre. Felhasználta a könyvtárában lévő történeti munkákat különösen a török nép történetéről és eposzáit úgy állította össze, hogy abban lehetőleg hiteles tények szerepeljenek, illetve olyanok, amelyek meg egyeznek forrásaival. Ha a szigetvári hős Zrínyi alkotta képe nem is felel meg teljesen a történeti igazságnak, megfelel a művészi igazságnak, mert bűneit hamar elfelejtették és csak hőstetteiről beszéltek. Emleke megszépült és a költő már csak ezt ismerte. Így élt a nép ajkán is. A szigetvári ostromról számos horvát népi ének is keletkezett, ezeket a költő felhasználta, mint a humanista történetírókkal egyenrangú forrásokat. Ez eposz több alakját /pl. Radivoj/ a népköltészetből vette, valamint az eposz egyik döntő eseményét, azt, hogy Zrínyi ölte meg a szultánt.

A legkisebb mértékben sem csökkenti Zrínyi érdemét, hogy forrásaiban már ennyire előkészítve találta eposzájának témáját, eszmei tendenciáját és meséjét is. Az a sok tényező, amelyet mint az eposz előzményét, összetevőjét felsoroltam, önmagában semmit sem jelent, eposzá az az anyag csak Zrínyi kezén lett. Ez nagyságát csak emeli, hogy a történeti epika igazi nagy mesetereitől hasonlóan nem saját fejéből hozta létre a múlt eseményeit és szereplőit, hanem az életben, a ténylegesen megtörtént eseményekben, illetve azok emlékében kereste meg a mese körvonalaait, típusait és jellemeit. Ő nem kívülről erőlteti az eposzt bele az eseményekbe, hanem a forrásokban, a néphagyományban, magában az életben keresi azt meg és ismeri azt fel. A szigetvári hősök történetét maga a történelem, a nép, a nemzeti közvélemény, a kollektívum formálta eposzá. De ennek a felismerésére, a világirodalom eposzához méltó művészi kiképzésére olyan Bk. 12848-53-10115/TE

költő-óriásra volt szükség, mint Zrínyi.

Az eposz cselekménye.

Az előbbiekben láthattuk, hogy a szigetvári ostrom témája már megfelelő hazafias és haladó eszmei telítettséggel jutott el Zrínyihez. Szigetvár dicsőséges védelme, a hódító török legyőzhetőségének a témája lett már Zrínyi előtt is. Teljes művészi hitellel azonban csak Zrínyi feldolgozásában tudta ez a téma a hazáját védő nép győzelmének eszméjét maradéktalanul hordozni. Mind eszmeileg, mind a művészi kidolgozás terén Zrínyinek lényegesen tovább kellett fejlesztenie a korábbi eredményeket. Mindenekelőtt szerves egységbe kellett foglalnia a török hódításra vonatkozó vallásos gondolatmenetet a szigetvári ostrommal kapcsolatban kialakult humanista elképzelésekkel. A reformátorok és a humanista történetírók elképzelései ugyanis a Zrínyi-albumban még nem forrtak össze elég szervesen. Zrínyi ezt a feladatot maradéktalanul megoldotta. Az eposz alap-koncepcióját a következőképpen alkotta meg:

Magyarországon előadtak a bűnök és a gonoszságok: vallási egyenletlenség, erkölcsi züllés, fősvénység, a politikai egység hiánya és feudális pártviszályok, a hadtudományban való elmaradottság és a fegyverem hiánya. Ezzel felidézük a magyarok isten bosszúálló haragját és képtelenné válnak a törökkel szembeni ellenállásra. Isten a törököt küldi az ország elpusztítására, de kilátásba helyezi a büntetés feloldását, ha a magyarok megtérnek, vagyis elhagyják a felsorolt bűnöket. Az isten akaratából megindult török tábor azonban Szigetvárnál olyan védősereggel, olyan közösséggel találkozik, amely mantes az ország hibáitól, sőt egyenesen annak ellentéte: az egész magyarságot jellemző bűnök helyett a szigeti védőkben a legkiválóbb eredmény testesülnek meg. A töröknek ilyen védősereg ellen nincs hatalma, az ilyen közösség ismét a magyarság pártjára vonja istent: Szigetvárnál ezért a magyar-török háború nagy fordulata következik be. A török formálisan győz ugyan és Szigetvár elesik, hiszen az egész Magyarország nem változott meg, és így még nem mulhat el róla a büntetés. A szigetváriak hazaszeretete, erkölcsi és katonai értékei azonban olyan füléppel érvényesülnek, hogy a török tábor szétszűlik, felmorzsolódik, veszté aláestül, és így megszűnik az a szerepe, hogy a magyarság büntető ostroma legyen. Bk. 12848-53-10115/TE

Szigetvár elestével tehát a török csak látszetsikereket ér el. valójában súlyos vereséget szenved, mely magyarországi uralma végleges összeomlásának kiindulópontjává válhat. Szigetvár hősei megmutatták az utat; ha az egész magyarság felemelkedik arra a magaslatra, ahol a szigetvári magyar és horvát védők álltak, akkor a hódítók uralma végleg megpecsételődött. Ez az eposz végső tanulsága.

Rendkívüli feladatot kellett Zrinyinek elvégeznie, hogy ezt az alapkoncepciót művészileg igazolja. A korábbi költői feldolgozások ugyan felemelték már a szigetvári eseményt az egész nemzet sorsát eldöntő eposzi rangra, de a Szigetvár köré csoportosuló eszmék és a téma valósága közötti ellentétet nem tudták megszüntetni. A mű alapgondolata szerint Szigetvárnál a nemzet sorsa dőlt el, a valóságban viszont az ostrom csak egyike volt a végvári harcok sok dicsőséges epizódjának. Az alap-koncepció szerint a nemzeti méretűvé nagyított küzdelemben a hazáját védő nép győzött, a valóságban viszont a török nagy veszteségek árán, de mégis elfoglalta a várat. Zrinyire várt tehát a feladat, elhíhetővé tenni, hogy ez az önmagában nem különösen jelentős esemény valóban sorsdöntő fordulat a nemzet életében, és hogy a tuleróval szemben elesett kis Szigetvár valóban győzelmet aratott a törökön.

Az alap-koncepció és a téma megszabta tehát a költő feladatát, amit elsősorban a cselekmény mesteri bonyolításával tudott megoldani. El kellett térnie a világirodalmi mintáinak /Homerosznak, Tassonak/ attól a módszerétől, hogy rögtön a vár-ostromnál kezdtek az előadást. Trója és Jerusszálem ostroma már önmagában is népek harca volt, Zrinyinek azonban Szigetvárról előbb est be kellett bizonyítania: mielőtt a török és magyar erők Szigetvárnál összeecsapnak, hatalmaara kellett felfokoznia az erőt, meg kellett indokolnia, hogy az egész ország elpusztítására induló Szulmán haragja miért éppen Szigetvárra szűkül. Est a feladatot, a szigetvári ostrom nemzeti, sorsdöntő fontosságú eseménnyé való avatását, oldotta meg Zrinyi az első hat énekben, az ostrom előzményeinek és előkészítésének rajzában.

I.-VI. ének: az ostrom előkészítése.

A hősköltemény a magyarországi feudális anarchia bírálatával kezdődik, de korántsem valami elvont politikai, vagy morá-

Bk. 12848-53-10115/TE

lizáló elnefuttatás formájában, ahogy azt korábbi költőink tették, hanem dinamikusan a cselekmény megindulásával egybefonódva. Először a költő mondja el, hogy mit lát isten a földön, amikor letekint, majd maga isten beszél, utána Alekto furia, majd Szulimán a divánban, végül pedig Arszlán levelét olvassák fel. Zrinyi így öt részre osztotta a magyarok romlottságának jellemzését, melynek során lényegében ugyanaz a mondanivaló tér vissza újra meg újra más és más szavakkal, egyre szélesedő elmélyülő tartalommal. Szépen megfigyelhető, hogy mindegyik beszéd konkrétabbá, világibbá, politikusabbá teszi az eszmei mondanivalót, és ezzel előbbre viszi a Magyarország ellen indítandó török támadás indokolását: az isteni bosszútól eljutunk a katonai realitáshoz. Ugyanakkor az egyes beszédek cselekményt is tovább viszik: az égben a pokolban és a szultán udvarában egyre konkrétabb formát ölt a szörnyű vészedelem, amely hazánkat fenyegeti. Az ének végén pedig már egymás után érkeznek a mosgalmasan, színesen ábrázolt török csapatok tizezrei. Az isten haragjáról, az ország gyengeségéről, romlottságáról adott meggyőző kép, valamint az ellenség lenyűgöző ereje nem hagy kétséget azíránt, hogy a katasztrófa elkerülhetetlen.

A költemény elején a költő az ellenség nagyságának a kidomborítására helyezi a hangsúlyt. A török tábor ereje mindenekelőtt hatalmas tömegében, létszámában van. Ezt érezteti az I. ének végén olvasható seregszemle. A fél világ vonul fel az első ének végén, de nem akárhogyan, nem összevissza. "Rendelt seregben" érkeznek. A seregszemle olvasásakor az a benyomásunk, hogy ezt a három világrészről Drinápolyba özönlő sokszázezres tömeget, valami gigászi fegyelmező erő kormányozza. A költő így vonultatja el előttünk a seregeket, mintha egy díszszemlén állnánk: mindenütt rend és szervezettség uralkodik. Ebben a szervezettségben jelölhetjük meg a török másik fő erősségét. A második énekből megtudjuk azt is, hogy nemcsak fegyelmezett, de kitűnően felszerelt hadsereg ez, itt mindenről gondoskodás történt, mert kitűnő vezér áll a sereg élén.

A vezér személye, az az ellenség erejének harmadik és legfőbb tényezője. A költő a második éneken páratlan művészettel ábrázolja a serege élén hazánk felé közeledő szultánt. Előbb lovát mutatja be és csak akkor tér rá magára a szultánra, mikor már előre éreztette, hogy egy ilyen mesébe illő hátszlónak a lo-

Bk. 12848-53-10115/TR

vasa is rendkívüli ember. Ekkor varázsolja csak elének a nagy uralkodót teljes keleti pompájában. A külső jelenségek, a ruházat, a fegyverek megrajzolása után milyen csattanóan, mekkora erővel hat as a versszak, amely elárulja, hogy mi rejtőzik ebben a méltóságteljes, külsőleg annyira nyugodt aggastyánban:

Szörnyű méltósággal kétfelé tekintget,
Könnyen esmérhetni, hogy nagy gondja lehet;
Es viszen nagy szívében lángot és fegyvert,
Ez keresztény világnak nagy veszedelmet.

Szulimánt nemcsak leírja, hanem részletesen jellemzi is. "Soha nem volt ily ur törökök közt talán", az "vitézség", "okosság", "hadbéli szorgosság" tekintetében a legnagyobb keresztény vezéreket is felülmúlja. Nehéz helyzetekben, veszedelmekben "mint kőszikla állott, tenger habjai közt", ha pedig kedvezett neki a szerencse, nem bista el magát.

Ennek a hatalmas létszámu, kitűnő szervezettségű, és kiváló vezetésű hadseregnek, illetve a vezérnek a bemutatásával a költő az ellenség erejét a maximálisra fokozta és joggal sóhajthatott föl:

Ilyen ur s ilyen had jöve orságunkra,
S ily ártalmas folyhó szálla le kárunkra,
Mely nemcsak magyarnak elég romlására
Lett volna; de elég világ rontására.

Nagy Sándornak és a rómaiaknak nem volt ekkora erejük és mégis legyőzhetők az egész világot. Hogyan állhatna ellen ennek a Szulimánnak és seregének az első énekben jellemzett, anarchiába süllyedt Magyarország?

A költő már műve elején a török erejének ábrázolása közben is gondoskodik arról, hogy éreztesse a török gyengeséit is. Ehhez nem lenne elegendő csak arra rámutatni, hogy a kitűnő vezetés az elveszéreknél már nem olyan egyértelmű, hogy ezek komoly katonai balkövészeket követnek el, hanem magában az egész török tábornokközponti erőben, a szultánban is be kell mutatnia a gyengeség forrását, azt hogy van egy komoly hibája. Ezt akkor említi, amikor erőnyeit ecseteli. Szulimán a keresztények között is a legnagyobb lenne, írja Zrínyi, ha nem volna kegyetlen. Ez itt fel nem tűnik, csak az eposz későbbi részeiben látjuk majd, hogy ez az egy hiba elegendő Szulimán bukásához. A kegyetlenség ugyanis a régi magyar költészetben zsarnokság jelentéssel is bírt. Ebben a zsarnokságban van a magyarár-
Bk. 12648-53-10115/TE

zata a török tábor fegyelmének. Szulimán vasakarata, ellentmondást nem tűrő despotizmusa tartja rendben a török sereget. Az I. énekben, a török vezérek tanácskozásán is igazi keleti despotaként jelenik meg, amidőn a Magyarország ellen indítandó háborút egyszerűen bejelenti: hirtelen ahatározása parancs a bírodalom számára. A nagy szervezettség és fegyelem tehát egy súlyos gyengeséget takar: Szulimánt gyűlöli a népe, engedelmes-ségben csak a félelem tartja.

A töröknek is vannak tehát gyengéi, de ezek egyelőre rejtve vannak csak meg: a felszínen erő, hatalom, kitűnő vezetés. A költő nem siet megmondani, hogy ki lesz az az ember, aki ennek a gigászi erőnek ellenáll. Az expositioban és az invocatioban említi ugyan, de nevét elhallgatja. Az eposz elején ugyanis azt kell hangsúlyoznia, hogy Szulimán hadjárata egész Magyarország, sőt ezen túl az egész kereszténység ellen indul. A törököt is-ten nem Szigetvár, hanem a romlott Magyarország ellen küldte. Egyetlen végvár ellen nem vonultatott volna fel Szulimán ekko-ra haderőt, ő egész Magyarország előszululására készült. Zrinyi ezért a hadieseményeket földrajzilag mennél jobban kiterjeszti. A II. énekben az északdunántuli Pápa ostromáról, később a ti -szántuli Gyula elfoglalásáról van szó. Szulimán gondolkodik azon, hogy melyik vár ellen menjen először a felvidéki Eger, vagy a dunántuli Szigetvár ellen. Gyula, Eger, Pápa, Szigetvár lénye-gében a török hódoltsági terület határvonalát, a magyar végvá-ruk vonalát alkotják. A hadiesemények tehát az egész országra ki-terjednek.

Csak a török tábor erejének éreztetése után a II. ének közepén jelenti be a költő, hogy műve a szigeti kapitányról, Zrinyi Miklósról fog szólni. Néhány versszakban jellemzi csak hőseit, megmondva, hogy mindig vitézül harcolt a török ellen, amely rettegett tőle, majd a fészület előtti imáján keresztül belülről jellemzi őt.

A szigeti hősnek ez a Balassi-zsoltárok hangján megszólaló megrendítő önvallomása emberileg közel hozza őt hozzánk. Megis-merjük belőle gazdag lelkivilágát, hazája sorsán való aggódá-sát, de leginkább azt, hogy mennyire összeforrt élete a haza ü-gyével. Saját bűneiért kér bocsánatot, de szinte észrevétlenül átsiklik a gondolatain a pogány törökre, a "hitetlen eb"-re, Bk. 12848-53-10115/TR

akinek arra vásik foga, "hogy miként árthasson a keresztyéneknek" és végül nem önmaga, hanem nemzete számára két kegyelmet.

A költő ezzel a másik fél oldalán is elindította a cselekményt. A szultán udvara és Szigetvár az a két pont, ahonnan az események elindulnak, ezt a két szálát azonban össze is kell hozni, meg kell indokolni, hogy miképpen kerül a török Szigetvárhoz, annál is inkább, mert Szulimán Eger mellett döntött. Az eseményeknek ezt az összekapcsolódását készíti elő a II. éneknek egy első pillanatra kevésbé lényeges jelene: Arszlán basa palotai ostroma. Az eposz kompozíciójában a cselekménynek ez a harmadik kiindulópontja indítja el tulajdonképpen az események Szigetvárra zuduló lavináját. Arszlán ostoba kalandja és kudarca indítja Szulimánt az ő leváltására és helyébe Musztafa boszniai basa kinevezésére. Musztafa helyére pedig Mehmet Gujlirgi basát küldi, aki meggondolatlansága miatt önmagát és seregét elveszti Siklósnál Zrinyivel szemben. A látszólag mellékes palotai epizód tehát tervszerűen be van építve az eposz kompozíciójába: ha Arszlán nem szenved vereséget Palotánál, nem kerül sor leváltására, Musztafa Budára küldésére, Mehmetnek boszniai basává való kinevezésére. Ha pedig Mehmet nem ment volna Boszniába, nem lett volna siklósi csata, nem történt volna meg az az esemény, amely Szulimánt Szigetvár ellen ingerli és Eger elleni tervének megvalósítására ösztönzi. Az Arszlán epizód nélkül végeredményben nincs szigetvári ostrom sem.

A különféle szálak első csomópontja a siklósi csata. Ennek tehát központi, sorsdöntő szerepe van a kompozícióban. Itt kapcsolja össze először a költő Szulimán csapatait Zrinyivel, ez az igazi előjáték a szigetvári ostromnak.

A siklósi csatának művészi kiképzésére azért rendkívüli gondot fordított. Aprólékos gonddal állította össze a jelenet elemeit történeti forrásaiból és külföldi mintáiból. A sok összehozott mozzanatból azonban az eposzirodalom egyik párját ritkító szépségű eredeti epikus jelenetet hozta létre. Málta váltotta ki ez a részlet a Zrinyi kutatók és különösen Arany János csodálatát.

Mehmet basa személyében először mutatja itt be közelről az ellenség egyik vezetőalakját. Bár Mehmet alakja kitűnően egyénített és sokban eltér más török hősektől, mégis bizonyos általánosabb jelentősége van: a török parancsnokok egyik típusa. 12848-53-10115/TE

sát alkotja és a költő nem véletlenül ismerteti meg velünk először éppen ezt a típust. Az ő alakján és sorsán keresztül bizonyos fokig előrevetődik már a magyarok elleni harcban gyakorlatlan, az erőviszonyokat végtelenül félreismerő elbizakodott törökök sorsa. Mehmet a szultán udvarában nevelkedett, vakon hisz az alkoránban, amely szerint egy török négy keresztényt is megöl a harcban. Az udvari tornajátékokon volt csak alkalma kitüntetni magát, de a harcban nem, "véres kardot" még nem látott. A császár közelében szép pályát futott be: gazdag, megbecsült, a szultán kegyeltje. Elpuhult, kényelemszerető ember, aki el sem tudja képzelni, hogy valaki esőben, sárban csatázni induljon. Azt hiszi, hogy Magyarországon is otthon és biztonságban van, nem tudja megérteni Szkender siklósi bég aggodalmát a mezőn való táborozás miatt. Veszélyre nem is gondol, nyugodtan, kedélyes, kávé melletti beszélgetésben tölti az estét és hallgatja, amint egy török ifju koboz pengetés mellett előadja az ő, vagyis Mehmet énekét.

A természetnek, a császárnak ez a kegyeltje, aki azt hiszi, hogy a szerencse mindörökké lábához van kötve, mitsen sejtve rohan a pusztulásba. Az a föld, melyen táboroz, forró a hódítók lába alatt. Szkender bég jól látja ezt: Szigetváran "éh farkasok laknak", akik éjjel nappal a mezőt járják, a török még a külvárosban sincs biztonságban, az utakon megannyi veszély leselkedik rá. A gyanútlan udvaronc valósággal a tűzhányón táborozik. Nemcsak Mehmet bukását sejteti mindez, de azt is, hogy nem lesz könnyű dolga a török seregnek ezen a vidéken.

Zrinyi páratlan jellemző művészetét dicséri, hogy egyszerre jellemzi Mehmetet és Zrinyit. A török tisztek beszélgetése, amelynek során megismerjük Mehmetet, Zrinyiről szól. Az óvatos Szkender és az elbizakodott Mehmet ellenkező véleményen vannak, mégis mindkettejük szavaiból Zrinyi nagysága domborodik ki. Szkender azért fél tőle, mert már ismeri, Mehmet viszont szívesen találkozna vele, mert még nem ismeri, csak a hírért hallotta már a messzi Szambulban és szeretné vele kardját összemérni, hiszen ő, a szerencse gyermeke nem vallhatna kárt.

Zrinyi személye tehát már ott van a levegőben, bár a beszélgetés Mehmet hibájából hangulatos időtöltéssé alakul át. Ez a késleltető mozzanat a török szokások, ruhák, ételek ábrázolásával, valamint a török ifju elragadóan szép énekével, amely
Bk. 12848-53-10115/TE

lett hogy teljessé teszi Mehmet jellemzését, főleg arra szolgál, hogy annál jobban kiemelje majd Zrinyi személyét. A költő a legmegfelelőbb pillanatban viszi át az elbesszés menetét Zrinyi tetteire. Az olvasót is szinte rabul ejti a török ifju, éneke és talán hajlandó is elhinni, amit mond Mehmet nevében:

De kötve vagy szerencse, az én lábomhoz,
Mert elfutnál volna eddig gonoszomhoz,
Ha volnál szabadon; de rám gonoszt nem hozsz,
Mert kötve vagy szerencse az én lábomhoz.

De a következő sorban egy csapásra vége az idilli hangulatnak:

Igy szólla a gyermek. De nagy szigeti bán,
Mehmet jüvetelet póroktól megnallván,
Nem kérkedik világgal; más gondokban van.
Jó vitézeket minajart összehivatván.

Zrinyi nem a Mehmet-féle világgal kérkedők fajtájából való; mint kitűnő tapasztalt katonát ismerjük meg. Vitézeit indulás előtt óvja a vakmerőségtől, figyelmezteti őket, hogy bár Mehmet nem ért a harchoz és népe is tudatlan, mégis gondolják azt, mintha a legjobb katonákkal állnának szembe. Felszólítja vitézeit, hogy mindenben neki és tiszijeinek engedelmeskedjenek, mikor hajnalban megszállja a török táborát, katonáit "kapdosni nem bocsátá". Mehmet seregének megsemmisítése után a tábor körül "szorgos istrázsát" állit. De megismerjük Zrinyit a harcban is mint félelmetes katonát, aki mindenkit legyőz, és akit, mint istentől elhivatott eposzi hőst "isten angyala" is támogat a harcban. Szervesen egészíti ki Zrinyinek és a szigeti vitézek jellemzését a IV. ének, ahol a vitézeket egymás közt, meleg emberi, bajtársi közösségben ismerjük meg.

A siklósi csatának a bemutatásával tehát a költő nemcsak az események további menetének az irányát szabta meg, de egyúttal mélyrehatóan jellemezni is tudta a magyar sereget és vezérét. A szemünk láttára kibontakoztathatta azokat az arányokat, melyek a szigetváriakat elválasztják az egész Magyarországon uralkodó és az I. énekben bemutatott romlotteágtól, valamint biztosítják fölényüket a tuleróban lévő törökkel szemben.

Szigetváron semmit sem találunk azokból a gonoszságokból, melyek miatt isten haragja a magyar nemzetre zudult. Az a archia, a széthúzás helyett a várban teljes az egység. A védők
Bk. 12848-53-10115/TE

egy emberként cselekednek és együttesen kiáltják a török követ szemébe: "Fegyvert, fegyvert!" - mikor az megadásra szólítja fel őket. Az országban nincs feje a magyaroknak, de Szigetvárott kitűnő vezér áll a kis csapat élén. Zrinyiére semmi sem érvényes Arszlán levelének állításaiból. Zrinyi "hadtudó", aki Siklósnál megfontoltan és körültekintően cselekedett, aki az V. énekben nagy gonddal készül fel a védelemre: megvizsgálja a falakat; élelmet, hadi szerszámot, tüzelő eszközöket hozat, kiosztja a fegyvert és a puskaport, egy szóval mindenre gondja van. Zrinyi a jó hadvezér mintaképe - méltó ellenfele Szulimánnak. De a szigeti védősereg sem marad el a szultán hadseregének szervezettsége mögött. Mincs hiány a fegyelemben, az engedelmességben. A vezér tekintélye feltétlen, parancsait ingadozás nélkül teljesítik vitézei. A szigetvári védősereg mint kiváló katonai gépezet működik. Egység, szervezettség, kitűnő vezetés tehát itt is megvan, akárcsak a töröknél. Ez már önmagában is sokat jelent, hiszen Szulimán az I. énekben maga hangoztatta, hogy azért számíthatnak biztos győzelemre, mert nincs egység a magyarok közt, ellenkező esetben a siker kétes:

... nem tagadom, ha egység volna
Köztök, bizony, nekünk nagy gondokat adna
Az egynehány magyar, és megsejbesítand
Fényös korománkat, talán megrontand.

De nyilvánvaló, hogy ennek az egyetlen várnak a szervezettsége még nem ellensúlyozhatja annak az ugyancsak kitűnően szervezett török seregnek az erejét, amely szásszoros tulerőben van. A szigetváriak egységének a törökökétől merőben eltérő alapja az, ami az erőket kiegyenlítheti. A siklósi harc utáni mulatóság során Zrinyit és vitézeit mint bajtársi közösséget ismertük meg. Itt a közös ügyért való lelkesedés, a vezér és katonái közötti kölcsönös bizalom a fegyelem és a rend alapja.

A költő nagy gonddal dolgozza ki a vezér és katonái közti viszony kérdését, különösen a IV. énekben. A szigeti hős nemcsak katonái élén jár a harcban, de gondja van a sebesültekre is, megszírálja a közkatonaikat is, megvendégeli vitézeit, visszatartja az Olaj bég által felajánlott gazdag váltságdíjat és helyette egy rabságban lévő "vitéz szolgá"-ja kiszabadítását kéri. Kitűnően festi a költő a vezér és katonái közti összhangot a VI. énekben, a követek fogadása alkalmával: Zrinyi valóság-
Bk. 12848-53-10115/TE

gal katonái szeméből olvassa ki, hogy mit feleljen, a katonák pedig úgy érzik, mintha ők beszélnének. Mennyire más ez a légkör, mint a török tábor Szulimán-diktálta despotikus fegyelme!

A szigetvári védősereg jellemzését az V. énekben olvasható seregszemle koronázza be. Azért helyezte a költő ide est a jelenetet, hogy a szigetieket már harci vágytól fűtötten, céljuk és feladatuk tudatában, Szulimán fogadására felkészülten ismeresse és jellemezze. Ennek érdekében a seregszemlét az eskütétellel köti össze és így a szigeti hőseket éppen hazafias lelkesedésük forróján állítja elénk.

Az V. éneknek est a nagyszerű jelenetét gondosan építi fel. Először a most már nyilvánvalóvá vált veszéllyel szembenező Zrinyit jellemzi az eposz egyik leggyönyörűbb hasonlatával és asszal indokolva rettenthetetlen bátorságát, hogy "állhatatosra az ídelelem nem és, az ki igaz ügyvel a jó szűvel fegyveres". A vitézek előtt mondott beszédében azután meg is mondja Zrinyi, hogy mi az az "igaz ügy", amiért harcolnak, és ami egyben legjobb fegyverük, legfőbb erőforrásuk:

Harcolnunk pedig nem akárai okért
Kell, hanem keresztény szerelmes hazánkért,
Urunkért, felelőségünkért, gyermekinkért,
Magunk tisztességéért és életünkért.

A haza védelme tehát az igaz ügy! Magyarinak az igazságos háborúról szóló tanítása így épül be szervesen az eposz eszmei felépítésébe. Est a gondolatot hivatott tudatosítani a szigetvári vitézekben Zrinyi nagyszerű beszéde. Ezzel a hőse szájára adott beszéddel tudja a költő végérvényesen eposzi magaslatra, a nemzeti és egyetemes ügy hordozójává emelni a szigeti védősereget.

Miután a II. énektől kezdve lépésről lépésre gazdagította, szélesítette Zrinyi és a szigetváriak jellemzését, fokozatosan megnövelve a bennük rejtőző morális és katonai erényeket, - az V. énekben olvasható beszédben már indokolt a nagyszerű program meghirdetése: Őket, mint az igaz ügyért harcolókat isten addig is segítette, ezután is segíteni fogja, - mondja a szigeti hős - és akkor mit sem ér a török sokasága. Az ellenség tulorejének és a győzhetetlenség hitt Szulimánnak a tévét feleletmegtorlesztő ténnyéből, a bátortás eszköztvé változtatja Zrinyi beszéde:

Az is minekünk nagy tisztességünkre van,
Hogy maga ellenségünk szultán Szulimán;
Kit mi ha meggyőzünk, mint reménységünk van,
Világbiró császárt meggyőztük az harcban.

Vagyis olyan lehetőség áll a szigetváriak előtt, mely ritkán adódik a világtörténelemben: a világverő hódítót győzhetik le. Éppen ezért:

Mindenfelől ránk néz az nagy keresztyénség,
Mi vitéz kezünkön van minden reménység.

Vagyis a szigetváriak küzdelmétől függ, hogy megmenekül-e a keresztény Európa Szulimán rettenetes hadától, s bennük van "minden reménység". És ők méltók arra, hogy a kereszténység beléjük vessen reménységét, hogy nekik jusson osztályrészül az a nagy "tisztesség", hogy a világ veszedelmét, a "világbiró" Szulimánt legyőzzék, hiszen

Soha még mireánk nem jött rut szégyenség:
Asért rakva hírünkkel föld, tenger és ég.

Mostan megnevelnünk kell az mi hírünket,
Avagy tisztességgel végeznünk életünket;
El nem romja üdö cselekedetünket,
Valamig világ lesz, és lát ember eget.

Milyen kitűnő művészi megoldás, hogy Zrinyinek a szigetváriak nemzeti hivatását feltáró beszédét a költő végighallgattatja az egész védősereggel, hogy utána a beszédben megmutatott ragyogó perspektíva fényénél ismertesse meg egyenként a legkitűnőbb katonákat.

Izzó a hangulat a beszéd után, mindegyik vitézben "fölforr az haragos vér". Ebben a feszült légkörben lépnek a hős elé az egyes tisztek csapataik élén, hogy letegyék az esküt. A vár főterét betölti a roszás, a csapatok előlépnek és elvonulnak, miközben a költő néhány éles vonással felejthetetlen képet rajzol az egyes vitézekről. Elnél a seregzenélénél a költő egészen más eljárást alkalmaz, mint a törökénél. Itt nem a tömegben van a hangulaty, itt tömegek nincsenek is. A parancsnokok mögött nem husz-, harmincezer, hanem csak 100-200 ember vonul. Ezeknek a kis csoportoknak a harci értékére mindössze egyetlen, de annál hatásosabb metaforával /jelentés-átvitel/ utal:

"Jun százötven karddal Novakovics Iván,"
"Száz nestelen szabilyát Dandó hozv után."

A katonákat valósággal megszemélyesített fegyverekként vonultatja fel, kiemelve ezzel harci értéküket. Jellemző művészetét azonban nem ezekre a csoportokra, hanem az egyes kiemelkedő vitézekre összpontosítja. A török ereje a tömeg, a szigetváriaké az egyes harcos. Csak akkor hozhatja a költő egyensúlyba az erőket, ha az egyes szigetvári katonákról el tudja hitetni, hogy felérnek száz törökkel.

Huszonegy kiemelkedő szigetvári tisztet jellemez Zrinyi egyenként. Kitűnően variálja a jellemzést, nem ismétli magát, egyéníti az egyes alakokat, de végeredményben ugyanast a típust mutatja be minden esetben. Félelmetes már a megjelenésük is, rettenetes erő van mindegyikben, kipróbált törökverő valahány, megtanulták már gyűlölni és pusztítani a betolakodókat.

Ezen a jellemzéseken keresztül teszi teljessé a szigetvári védők erejének felfokozását. A költőnek mindkét fél erejének rendkívüli nagyságát kellett elének állítania, hogy ezt az ostromot valóban népek harcának érezzük. A töröknél ezt a valóságosnál jóval nagyobb létszám feltüntetésével érte el, a védősereg legkiválóbb tagjait viszont rendkívüli tulajdonságaikkal a népmesei hősök világába emeli.

Az erők egyensúlyának létrehozásához az is hozzájárul, hogy mialatt a kis szigetvári védősereg szinte mítoszi magaslatra emelkedik, addig a nagy török tábor tekintélyén jó néhány csorba esik. Igaz, hogy komoly kudarcot a török nem szenved, hiszen Szulimán kitűnően irányozza seregét, a költő azonban helyes művészi szándékkal különféle kisebb török seregeket állandóan vereségek között vonultat keresztül. Ezzel szükségképpen csökkenti az I. és II. énekben felidézett félelmetes hatást. A költő a II. énektől kezdve már inkább arra törekszik, hogy a szigetváriak félelmetes voltát érzékeltesse. És amíg a védők egyáltalán nem rettennek meg az ellenség erejétől, addig a törökök közt egyre inkább urrá lesz a félelem. A II. énekben még csak azt említtette a költő, hogy a török Zrinyinek még a nevétől is retteg, a III. énekben Szkender szavai a költőnek ezt az esetleg részrehajlónak látszó nyilatkozatát teljes mértékben hitelesíti: Szkender és a török végvára katonái valóban rettegnek tőle.

A siklósi harc híre azután Szulimán táborába is átplántálja a Zrinyitől való rettegést, mialatt a szigetváriak ön-Bk. 12848-53-10115/TE

bizalmát, bátorságát a győzelem felfokozta. A IV. énekben a költő szépen festi, hogy Mehmet katasztrofális vereségének híre miképpen terjedt és nőtt egyre jobban. A hír

Valamerre mégyen az basa veszését,
Ezer trombitával hirdeti elvesztét.

A vereség híre már ilyen felnagyított formában érkezik Szulimán táborába. Erre nemcsak azért volt szükség, hogy a török seregnek legyen mitől megijednie. A IV. ének végén azután már cselekménnyé válva jelenik meg a törökök félelme: a szemünk előtt játszódik le Zrinyi nevének hatása a két ló okozta éjjeli szörnyűségben.

Mialatt tehát a horvát és magyar védők egyre jobban összehovácsolódnak, erősödnek, a hatalmas támadó seregben terjed a félelem. De nemcsak a közkatona, hanem a vezérek között is. Zrinyi több helyen hangoztatja, hogy a Kadilesker és Szokolovics Mehmet kajmekán a szultán után a tábor legokosabb vezetői. A IV. énekben a baljóslatu juháldozat alkalmával éppen ők ketten ijednek meg. Egyedül Szulimán rendületlen: ő a rossz előjelt is jóra magyarázza. Szulimánnak sértetlen erővel kell Szigetvárhoz jutnia, hogy majd ott menjen tönkre.

Sikeresen megoldotta tehát a költő az ostrom előkészítésének a feladatát: a cselekmény művészi bonyolításával, a nagyszerű kompozícióval és a mesteri jellemábrázolással elérte, hogy Szigetvár a nagy török világbirodalom méltó, egyenrangú ellenfele legyen, hogy a szigetváriak ne csak mint várak, vagy a rájukbizott országrész, hanem mint a magyar nemzet egészének, sőt ezen túl, mint az egész keresztény Európának a képviselői álljanak szembe a barbár hódítóval. Mesterien megindokolta Zrinyi a költő azt is, hogy miért éppen Szigetvár lett a két világ gígászi összecsapásának színhelyévé, s ezzel az eposz méltó témájává.

A VII.-XIII. ének: az ostrom leírása.

Az eposz tulajdonképpeni tárgya, Szigetvár ostromának a leírása a VII. énekben kezdődik. Idáig a költő elérte azt, hogy a két tábor erejét egyensúlyba hozza, de hogy melyik fél tud a másik fölébe kerekedni, az csak az ostrom során dőlhet el, hiszen a két sereg és főleg a két vezér még nem is találkozott.

Eddig csak az előcsatározások folytak: kisebb török seregekkel, elbisakodott, balkeszes vezérekkel kellett a szigetiieknek és Zrinyinek felvennie a harcot, nem csoda, hogy győzelmeiket arattak. Az igazi harc azonban csak akkor kezdődhet, ha a többszázasres török tábor és maga az eddig verhetetlennek mutatott Szulimán is megérkezik Szigetvár alá és a két tábor végre szembenézhet egymással. Ekkor fog majd elválni, hogy melyik sereg, melyik vezér a különb.

A költő érezte a két sereg találkozásának sorsdöntő jelentőségét és a mű egyik legnagyobb feszültségű jelenetévé tette ennek leírását.

Tasso nyomán kitűnő megoldást választott az esemény meggyőző ábrázolására. A vár alá érkező török tábort úgy állítja eléánk, ahogy azt a szigetvári hős a vár bástyáiról láthatta. Valósággal odaviszi az olvasót a fenyegetett erőd falaira, hogy átérezhesse a hős elé táruló félelmetes látványt. Először csak az eget-földet beszötétítő porfelleg tűnik fel a láthatár alján, és csak nagysokára a felhő alatt özönlő katonák sokasága. "Ala:tok rettenetességgel föld rohog", amint valóságos tengerként körül-folyja a várat a "világrontó tábor". A vár megszállását "Igen hadviselő okos rendtartással" irányító szultán körülviteti magát a vár körül, majd mikor megállapodott távolabb a vártól, az egész tábor, több százezer torek, háromszoros "Allah" kiáltással üdvözli. A mindent ellepő sokaság fenyegető látványa után tehát az erejének tudatában lévő, közeli győzelmében bízó ellenség csatakiáltása remegteti meg a levegőt. Ezt követi rögtön a janicsárok puskáinak ropogása, "ext mindnyájan kilövék az magas égben", majd elszűnik az összes ágyút is a védők megfélemlítésére:

Ast tudnád lessakad reőd az magas ég;
Alól a föld rohog, repedez mint egy jég.
Sziget bástyája és földéből remeg meg.

A török erejét itt mutatja meg a költő a legfélelmetesebbnek. Ezek már nem az oktalan és balkeszes alvesérek által vezetett kisebb néhányesres előcsapatok, melyekkel a szigetváriak fölényesen elbántak, hanem már a tapasztalt hadvezér által vezényelt és sok győzelmet aratott főcsereg.

Zrinyi a bástyán áll. Az egész látványos felvonulás, a szultán szemléje, a megfélemlítésnek szánt csatakiáltás, puska- és ágyulövések mintha mind azért lennének, hogy ez az eddig elszám-Bk. 12848-53-10115/TE

tan, szilárdan helytálló nagyszerű katona most, ilyen tulerő láttán elveszítse fejét. A költő a török megérkezésének leírása közben egyetlen szóval sem tesz említést arról, hogy mindez milyen hatást gyakorolt Zrinyire, csak akkor tér hozzá vissza, amikor az ágyuk a vár falait is megremegtetik. Az ezután következő két sor azonban egyszeribe elárulja, hogy ha a falak meg is remegnek, az emberek nem. A nagy ágyuzás, ijesztő felvonulás teljesen hatástalan:

Meghagyá Zríni Miklós pattantyusoknak,
Ágyuból köszöntést töröknek adjanak.

Zrinyi közömbös marad a török ijesztgetésére, a szigetváriak szilárdan állják ezt az erkölcsi megpróbáltatást. Igen finom eszközökkel azonban azt is érezteti itt a költő, hogy a török erkölcsi ellenálló ereje sokkal gyengébb: a szigetváriak két ágyulövésére hátrább kotródna a vár alatt handabandázó törökök. Látszólag nincs nagy jelentősége annak, hogy a szigetvári tüszerek gunyos, bizakodástól teli szavai követik az ágyugolyók útját, de Szulimán, az előrelátó hadvezér felismeri a nagy találkozás kimenetelét, és a szigetiek morészsége miatt "nagy félelemben hül". Az ellentétet kitűnően kiemelve, a következő sorok pedig arról vallanak, hogy a szigetű hősré az ellenség látványa éppen ellenkező hatást tett: "bátorodik szüve ellenséget látván". Ha alig is érezhetően is, de már itt kezd érvényesülni a védőknek a főlány a hódítók fölött, a főhős főlánye az ellenség vezére fölött. A VII. énekig a költő arra törekedett, hogy a szigetváriak erejét egyensúlyba hozza a törökével, most pedig már kezdi eltolni az erőviszonyokat az ő javukra. Innen kezdve a török sereg megindul a pusztulás útján és a szultán fokozatosan elveszti a talajt a lába alól.

Ennek a folyamatnak, vagyis a szigetváriak főlányhe kerülésének, a művészi ábrázolása rendkívül nehéz feladatok elé állította a költőt. Az eseményeket úgy kellett irányítania, hogy a szigetváriak főlánye anélkül domborodjék ki, hogy ez a valóságosság rovására menjen. A költőnek tehát állandóan olyan helyzeteket kellett teremtenie, amelyekben művészileg indokolt a védők győzelme. De meg kellett oldania egy sajátosan írói feladatot is: a történeti eseményeket az eposz érdekeinek megfelelően kellett csoportosítania. Míg ugyanis az eposz első részében a költő nagyrészt pontosan követhette Istvánffy az események leírásában, mivel a 10. 12848-53-10115/TE

rők Szigetvár alá érkezése már nála is eposzi módon van előkészítve, addig az ostrom elbeszélésekor a történeti forrásokhoz való pontos ragaszkodás a művészet halála lett volna. A török ugyanis a valóságban számos rohamot intézett, fokozatosan foglalta el az ujjvárost, majd az óvárost és így közeledett a várhoz, amely ellen tíz általános ostromot intézett. Mindezeknek a leírása igen hosszadalmas és unalmas lett volna, hiszen több mint tizszer kellett volna a költőnek lényegében hasonló ostrom-jeleneteket előadnia. A művészi érdek feltétlenül megkövetelte, hogy az események változatosak legyenek. Ehhez át kellett őket alakítani, de persze a történeti valóság sérelme nélkül.

A költő Zrinyi most is a kompozíció-mesterének mutatkozott és páratlan művészettel oldotta meg ezt a kettős problémát. Nem írja le a vár ellen intézett meg-megújuló ostromok egész sorát, amely nemcsak unalmas lett volna, hanem a török erejének a hatását keltette volna. Az ujjváros és óváros vivását elhagyja és csak a X. ének elején emlékezik meg egyetlen sorban ezekről, mint már megtörtént dolgokról. A vár ellen intézett rohamok közül is csak egyet ír le, a X. énekben, s csak a galambbal kiküldött levélből értesülünk majd arról, hogy már tízet vertek vissza a szigetiék. A történeti valóságot tehát nem titkolja el a költő, de nem időz az ostrom minden egyes mozzanatánál. Elbeszélése így tömörebb és önkéntelenül a török passzivitásának látzatát kelti. Annál is inkább, mert amíg mellőzi a török rohamok tulnyomó részének leírását, részletesen ábrázolja a szigetváriak kiütéseit. Mindjárt a vár körülvétele után kicsap a várból Zrinyi egy kisebb csapattal nagy pusztítást végezve a török sorai közt. Tehát a félelmetes hadsereg megérkezése után is ők tartják kézben a kezdeményezést, akárcsak Siklósnál és az Almánál. A kiütések által az események szintere mintegy áthelyeződik a várból a török táborba. A VII. énektől a XIII.-ig, a X. éneket kivéve mindegyik ének tulnyomórészt a váron kívül játszódik. Az ostromlók közül így ostromlottak válnak és a költő figyelmét elsősorban a török tábor felbomlási folyamatának az ábrázolására összpontosítja. Ennek érdekében írja le a török különböző tanácskozásait és általában az ellenség táborában kiéleződő ellentéteket. Kevés szó esik a védők veszteségeiről, annál több a támadókérről. A harcok leírásakor a költő gondosan ügyel arra, hogy sokkal nagyobb számban haljanak meg a

törökök, mint a magyarok. A XI. énekben például Deli Vid és Demirhán második párviadala alkalmával hétszáz magyar ver száz négyezer törököt. Radivoj és Juranics kettőmagával iszonyu vérengzést rendez a török táborban, Deli Vid a török táborból való megszökése alkalmával szintén egész sor törököt leterít. Ugyanakkor persze, ha tíz, vagy száz török élete árán is, a magyar és horvát vitézek is sorra mind elhullnak, hősi halált hal számtalan török elpusztítása után Radivoj és Juranics is. A török seregre mért csapások ára a szigetiek élete. A török erejét, csak életük feláldozásával tudják megtörni. Ezt előre tudjuk már a II. ének óta, és a költő újra meg újra figyelmeztet a védők elkerülhetetlen hősi halálára, mégis azért, hogy mindig Zrinyiek kezdeményeznek, azért, hogy a török veszteségei óriásiak, a szigetiek súlyos veszteségeiről pedig csak a XIII. ének végén értesülünk, az események leírása az olvasóban a magyarok győzelem-sorozatává válik.

Nyilvánvaló persze, hogy a félmillió török ellenséget számbíllilag mégsem lehet elfogyasztani. Akármennyi törököt ölnek meg a védők, mégis nekik kell előbb elvérezniük. Ezért a költő első sorban arra törekszik, hogy a török legjobb erőt, legképzettebb katonáit vessítse el, vagy a legnagyobb török hősök valamilyen ok miatt ne lehessenek jelen fontos összecsapások alkalmával. A komoly katonai tudású és körültekintő Rustán béget pl. elveszti a török sereg, mert Delimán személyes ellentéteik miatt megöli. Ennek viszont az a következménye, hogy Delimánnak egy időre el kell bujdosnia a török táborból és nem lehet jelen a XI. énekben leírt csatában, amikor a magyar sereg egy része komoly veszélybe került Amirassen hitszegése miatt. Mikor Radivoj és Juranics a török táboron keresztül hatolnak és számtalan törököt megölnék, áldozataik között van a Kadilesker is, a főpap, aki a szultán után a török tábor legokosabb embere, valamint Idriz zagatár az egyik leghátrabb török vezér, Azok a vezérek, akiket a költő a seregcsatláknál felsorolt, a XIII. ének végére nagyrészt már elhullnak. Halott a hitszegő Amirassen, a szép Hamvíván, az okos Ajgás baba, valamint Ali Kurt az ágyúk, ostromszerek szakértője, Saulimán utolsó reményége. A harcokban közvetlenül részt nem vevő Szokolovics Mehmet kajmekán mellett jóformán csak Delimán és Demirhán maradnak életben a katonai szempontból számottevő alvezérek közül. De ők ketten - miként a szigetváriak levele

Hk. 12848-53-10115/TE

találón megállapítja - "vakmerő bolondok", vagyis nem képzett hadvezérek, csak bátor verekedők. Az ellenség tehát elveszti legjobb, legképzettebb vezetőit: ez szintén érthetővé és hitelessé teszi a magyarok harci sikereit.

A harci eseményeknek a török táborba való áthelyezésében, az ellenség legjobb erőinek a felőrlésében igen nagy szerepe van az epizódoknak. A Szigeti Vesszelem gránit-szilárdaságú szerkesztét dicséri, hogy ezek az epizódok sohasem öncélúak, mindegyik szerves alkotórésze a főcselekmény menetének is, azzal elválaszthatatlanul össze van szövődve. Zrinyi szerkesztő-művészetét dicséri az is, hogy éppen eposzának ebbe a második, központi részébe helyezi az epizódok zömét. Mivel ugyanis a töröknek a vár ellen intézett legtöbb rohamának részletes leírását elhagyta, más eseményekkel kellett pótolni ezeket. A szigetváriak kütsései mellett ez a célt szolgálják az epizódok, melyek egyuttal sokrétűvé, szinessé teszik a cselekményt. Lehetővé válik így egyes jellemek alaposabb kidolgozása, a hősök jobb megismerése. A Radivoj és Juranics epizód a szigetváriak bajtársiasságának megragadó ábrázolására nyújt lehetőséget. Delimán és Kumilla, valamint Deli Vid és feleségének epizódjai a szerelmet is bevonják az eposz harci világába, hiszen "nem egyenetlen az szerelem vitézséggel" - írja Zrinyi előszavában. Ezzel új szín jelenik meg a költeményben. Elsősorban az epizódoknak köszönhető, hogy ez eposzt átható hazafias eszmevilágnak és honvédő törekvésnek nem egy mértani pontossággal kitervelt szerkezeti konstrukció a hordozója, hanem a török-magyar harcoknak páratlan sokrétűen élénk állított egész világa és a legkülönbözőbb emberi jellemek, típusok, sajátos egyéniségek tettei. Mindezt csak összefogja, szilárd mederben tartja és a nagy nemzeti célok hirdetése érdekében legalkalmasabb módon rendezi el a szerkezet.

Zrinyi bámulatosan jól tudja a szorosabb értelemben vett főcselekmény és az epizódok szálait egymással összefonódva gombolyítani. Egyes epizódok szinte végig kísérik az egész történetet.

Különösen a Delimán-Rustán-Kumilla és a Deli Vid-Demirhán epizódnak van nagy szerepe az eposz cselekményében. Mindkettőnek a csiráit már ott találjuk az I. ének török seregszemléjénél és csak az eposz legvégén záródnak le. Ezek a fő-történetet, a vár ostromát kísérő mellékcselekmények közben állandóan továbbfejlesztik magát a főcselekményt is és különösen nagy szerepük

Bk. 12848-53-10115/TR

van az erőviszonyok eltolódásának az ábrázolásában. Az epizódok módot adnak a költőnek arra, hogy erőltetettséggel nélkül a védők számára kedvező harci helyzeteket teremtsen és hogy az olvasóban az egyes magyar vitézek erkölcsi fölényének a mélyebb kidolgozásával még meggyőzőbbé tegye a török veresége szükségszerűségének gondolatát.

Az epizód azonban ennek ellenére csak epizód marad és az epizódok bármilyen nagyszerű kidolgozása, az események színterének a török táborba való áthelyezése nem menti fel a költőt az alól, hogy a történet lényegét, a törököknek a vár ellen indított rohamait ábrázolja. Kitűnő szerkezeti megoldásnak kell tartani, hogy Szigetvár számos megrohanásának a leírását elhagyta és e helyett más eseményeket iktatott be, de ez az eljárás célját tévesztene, ha az az egyetlen ostrom, amit feldolgoz, nem mutatná meggyőzően a szigetek fölényét akkor is, amikor nem ők a kezdeményezők, ha nem bizonyítaná be, hogy nemcsak támadni, vagy a párvíadókban győzni tudnak, hanem hatalmas rohamokkal szemben sziklaszilárdan helytállni is. A török többi rohamainak az elhagyása hamisításnak tűnne akkor, ha a X. énekben leírt egyetlen nagy roham nem tűnne számunkra tipikusnak, ha nem azt a benyomást nyernénk belőle, hogy a többi ostrom éppen ilyen lehetett, éppen így a védők diadalával ért véget. A X. ének ezért az eposz második, döntő részének a központi pillére; ezen áll vagy bukik az ostrom egész leírása, vagyis végső fokom itt dől el igazában, hogy a Szigetvárból lejátszódó gigászi küzdelemben melyik fél lesz az erősebb.

Az eposz költője ezzel a feladattal is sikeresen birkózott meg, sőt költői színességének egyik legragyogóbb bizonyítéka éppen ez az ének. A török és magyar tábor csaknem valamennyi kiemelkedő hőst szerephez juttatja itt, úgy rendezve el az ostrom menetét, hogy mindkét fél kibontakoztathassa teljes erejét, összes pozitívumait és elkerülhetetlenül felszínre törjenek hibái is. A költő érezte a rendkívüli felelősséget, ami ennek az éneknek a megformálásánál rá nehezedett, ezért határtalan gondot dolgozta ki annak minden részletét. Elérte azt, hogy a szigetváriaknak a roham visszaverésével aratott győzelmét elhiggyük és valószínűnek tartsuk. Ha pedig sorról sorra végigolmezzuk az éneket, akkor kiderül az is, hogy min mulik ez a benyomásunk. Nem véletlen, hogy melyik vitézt hova állította a

költő, hogy az egyes bástyákat kik és hányan védik, hogy ki ki-vel méri össze erejét, hogy ki hal meg előbb és ki később. Szás és szás mozzanat összeegyeztetésével tudja a költő elérni, hogy az ellenség tulereje, a legjobb török vitézek kitűnő harcai ellenére a szigetváriak vitathatatlan fölényvel kerüljenek ki a nagy összecsapásból. Nagyszerű megoldás az is, hogy míg kezdetben a vár több helyén tombol a harc, a költő megosztja figyelmünket és érezteti a vár ellen minden oldalról meginduló általános roham atmoszféráját, addig az ének végé felé fokozatosan koncentrálja figyelmünket egy pontra, a Hennyei bástyára, amelyről elhitette velünk, hogy ez a legfenyegetettebb pont, itt kell eldőlnie Szigetvár sorsának. És amikor a többi bástyákon már visszaverték a támadókat, de a Hennyei bástyán válságossá válik a helyzet és a török beöszönlik a várba, ekkor lépteti fel magát Zrinyit.

Zrinyit a költő eddig ritkán szerepeltette, rendszerint csak akkor avatkozik be a küzdelembe, amikor a helyzet súlyossá válik és katonái, alvezérei nem tudják a törököt visszaverni. Ilyenkor megjelenése és nagyszerű csatája eldönti az ütközet sorsát. Így történik ez a X. énekben is. Korábban, pl. a síklősi csata leírásánál a költő helyes művészi érzékkel még viszonylag enyhe színekkel ecsetelte a főhős személyes vitézségét. Harci erőn yeinek ábrázolásába így állandó fokozást tud belevinni. A X. énekben már valóságos óriás, akinek láttára még a híres Demirhán is reszketni kezd, mint a nyárfalevél. Egycsapásra megfordul a hadiszerecsene a Hennyei bástyán, holttest halmokat rak és vértengert fakaszt Zrinyi kardja. Remekel a költő a harci zűrzavarnak, az ellenség rettegésének, Zrinyi erejének és vitézségének az ábrázolásában:

Mint vízi óriás, bán gábol az vérben;
Hantereg sok török az maga sebében;
Más s meg más törököt fektet le egy helyben,
Akkor futni indul török nem seregben.
Ki utat nem talál, bástyán aláugrik,
Kinek keze, lába, feje összeveromlik.

A X. énekben ábrázolt ostrom sikeresen elégitette ki mind-azokat a követelményeket, melyeket az eposz kompozíciója megsszabott. A szigetváriak képeseknek bizonyultak egy általános roham visszavérésére is. A vár elfoglalása helyett a védők elsőprő dia-Bk. 12848-53-10115/TE

delával ért véget az ostrom. A zseniálisan szerkesztett csata-leírást végül Zrinyi nagyságának, a védők hangulatának, a vezért és katonáit összefűző meleg bajtársias viszonynak az ábrázolása, az eposz egyik legkölteibb részlete - zárja le:

Az egész seregnek ő ad bátorságot,
Ő ad erőt szigetiéknek és hatalmat,
Mert soha mellette senki kárt nem vallott;
Minden szüvel kíván mellette az harcot.
Nagy hosszú harc után megtér szép várában,
Mint az kölykeihez hű nőtény oroszlán
Elűzve ártoit, megtér barlangjában;
Így tér meg szolgálhoz Zrini vigságban.
Ők pedig körülle, mint oroszánkölkök,
Vigadnak, örülnek s néki hizelködnek,
Seregek megbontó istenét dicsérnek,
Vigáznak, fáradnak és gondot viselnek.

A nagy megpróbáltatásokban tehát a szigetvári sereg még szorosabbra kovácsolódott. Ezzel szemben a török tábor egyre gyorsabban halad lefelé a lejtőn. Az eposz e középső részében éppen ennek a folyamatnak, az ellenség bomlásának az ábrázolásán van a hangsúly. A török sereg szétszűllését a költő fokozatosan és meggyőzően mutatja be.

A török tábor ábrázolását az teszi különösen meggyőzővé, hogy a költő rem a magyarok szavain keresztül, hanem magának az ellenségnek kijelentésein és magán a cselekményen keresztül jellemzi az ellenséget. A szigetváriak nem becsülik le az ellenség erejét, nem is szidalmazzzák azt uton-utfélen. Mindössze a török hitszegő voltát, valamint egyes vezérek /Delimán és Demirhám/ okatlan vakmerőségét szokták gyakrabban emlegetni. A töröknek ezt a két gyengeségét azonban nemcsak a védők állapítják meg, de maguk a törökök is lépten nyomon hangoztatják és maguk az események is éppen elég bizonyosságot szolgáltatnak rá. A költő tehát sokszorosan és meggyőzően hitelesíti a szigetváriaknak ellenségeikről alkotott véleményét. Az ellenség ábrázolása nem a védők kijelentéseire van felépítve, hanem magának az ellenségnek a tevékenységére.

A bomlás folyamata mint már láttuk közvetlenül a török Szigetvár alá érkezése után megkezdődött. A VII. ének közepén Szulimán már "nagy gondokban öszül", Zrinyiéknek a VII. ének második részében leírt sikeres pusztító kiütése pedig még súlyosabbá teszi a szultán "gondjait". A VIII. ének elején már tale van Bk. 12848-53-10115/TE

panasszal ez a magabiztos uralkodó. Már nem bizik abban, hogy Szigetvárt ezt a "szarkavárt" elfoglalja. Kénytelen elismerni:

Világbiro császár Zrinitül győztettem,
Ihon minden erőmet rá vesztettem,
Ihon a jancsárság, rettentő seregem,
Elvész keze miatt egyszersmind előttem.

Ne gondoljuk azonban, hogy talán a török katonák, a török nép, vagy a török haza fáj a vereséget előre sejtő vezérnek. Nem erről van szó! Világos feleletet ad erre Szulimán idézett kezsérgésének befejezése:

Hej, hej, csak te ne volnál, vitéz Zrini bán!
Ha rád nem börtöttem volna hadakozván,
Szintén mint nagy Sándor, nagy volnál Szulimán,
De lá! mint kell vesznem, magamat itt rontván!

Világuralomra törő hódító terveinek kudarcra keseríti el! Nem is lát egyelőre megoldást, ezért ő, aki idáig nem szorult mások tanácsára, most összehívja alvezéreit, hogy azok adjanak tanácsot.

A tanácsulást az okos Szokolovics Mehmet vezeti be; milyen jellemzőek a szavai! Szulimán megbízásból figyelmezteti a vezéreket, hogy ellenfelük most a "legvitézb kaur", aki "kardot világon övedsz oldalára", majd így folytatja:

Ezt hatalmas császár méltónak ítélte,
Maga személyével legyen ellensége.

Mennyire más ez, mint pl. Halul bég pöffeszkedő szavai a VI. énekben; a ravasz nagyvezér azzal igyekszik csökkenteni a kudarc látszatát, hogy a szigetváriakat szinte az égig magasztalja.

A tanácsülés azonban nem váltotta be a szultán és a nagyvezér reményeit. "Okos tanács" helyett óriási perpatvar asin-helye lett. Itt robbant ki az óvatos Rustán és a vakmerő Delimán lappangó ellentéte, ami a török vezérkart két pártra szakítja. Rustán hosszú ostrommal, kiéheztetéssel akarja a várat bevenni és elítéli a vakmerő kalandokat, Delimán viszont szögyenletesnek tartja ezt és fegyverrel akarja kivívni a döntést. A költő a vezérek pártjaiban igen sikeresen állítja szembe a két legfontosabb hadvezéri erényt: a magas színvonalú katonai tudást és a vitézséget. Szigetvárban, Zrinyi személyében ez a két erény egyesül és tökéletesen kiegészíti egymást, a török táborban Bk. 12848-53-10115/TE

viszont Rustán a képzett hadakozó egyben gyáva, Delimán a rettenthetetlen hős pedig ostoba. A két vezér a tanácskozáson kipattant szóváltás során kölcsönösen megsemmisítő bírálatot mond egymás tervéről. Lényegében mindkettejüknek igazuk van, de mégis mindketten tévednek. Rustán érvelése meggyőzi az ésszt, de Delimáné a bátor szívet. A török táborban tehát a hadtudomány és a katonai vitézség feloldhatatlan ellentétbe került. A török hadsereg ezek után nem sok jónak nézhet elébe. Petráf basa sietve figyelmezteti is a divánt:

Kis dolgokat egység nagyra neveli,
Erőtlen jó kedvet nagyságra emeli;
De nagy s erősseket a földre leveri,
Hogyha egyenetlenség azokat éri.

Nagy igazságot mondhat itt a költő. A törökkel indokoltatja meg a szigetvárak győzelmének szükségszerűségét. Az "egység", az egység tesz naggyá, mondja Petráf, míg a nagy birodalmat földre veri a "rut visszavonyás". Az I. énekben még az volt a helyzet, hogy a "visszavonyás" Magyarországot jellemzi, a török erőssége pedig az egység. A VIII. ének tanácsülésén azonban megváltozott a helyzet: az egység Szigetvárot üttött tanyát, a visszavonás, a széthúzás, az értelmetlen pártoskodás pedig a hódítók táborába költözött.

És Szulimán? a keménykező hadvezér, aki olyan kitűnően megszervezte seregét, nem tud rendet teremteni? Már nem. Ő a zsarnokok útját járja, akik hatalmasak, rettegettek, amig erejük növekedésben van, amig egyik győzelem a másikat éri, de szertefoszlik tekintélyük, mihelyt a kudarcok sorozata következik. Szulimán már nem a régi, már nem az a félelmetes aggastyán, aki a II. énekben lovagolt, tudja ő maga is, hogy tekintetéből már nem erő és "szörnyű méltóság" árad, hanem levertség és gyengeség. Ezért nem is vesz részt a haditanácson, "hogy változást rajta senki sem esmérne", de később sem mer emberei előtt mutatkozni, hiszen seregét újabb és újabb csapások érik. Milyen éles ellentét van a két fővezér között! Zrinyi az egész hadi nép előtt fogadta a követeket, velük együtt határozott, Szulimán viszont mint egy patkány bujik saját katonái elől, nincs már bátorsága a szemükbe nézni, sőt még tisztjei előtt sem mutatkozik.

A továbbiak során egyre jobban mélyülnek a török táboron belüli ellentétek; Rustán és Delimán viszálya Rustán megölésével Bk. 12048-53-10115/TE

ér véget, a halott bég barátai erre Delimán megbüntetésére ingerlik a szultánt. Delimán ezt hallva a szultán ellen is fegyvert fogni készül, csak barátai tanácsára választja inkább a bujdosást.

A vezérek közötti nyílt viszályt a XII. énekben már az egész tábor nyílt zendülése követi. A sok vezető nélkül maradt török, tatár, szerecsen sereget nincs már aki rendben tartsa, távol van a népszerű Delimán is. A szultán tekintélye már semmivé foszlott a katonák szemében, ez tűnik ki Derielnek, a lázadó katonának a beszédéből. "Megaggott a császár az ő elméjében" - mondja; Szigetvár elfoglalását már egyenesen esztelen, órült szándéknak tartja. A török katonák ezrei pusztulnak el Zrinyi kardjától, de a szultán nem törődik a "törökvér-omlással", katonái halálával:

Mindzekeken szüve vajjon megmozdult-é?
Ily vitézekért egy könyvet hullatott-é?
Nem! nem! hanem még inkább lett kegyetlenné.
Mindnyájunkat örömet egyszer veszítené.

Itt látjuk viszont a II. énekben emlegetett "kegyetlen"-séget! Akkor már említette a költő, hogy e miatt a szultán "nemzetivel meggyűlöltet" magát, most szemünk előtt játszódik le annak a gyűlöletnek a kirobbanása. Ez a gyűlölet kölcsönös, Szulimán "rossz gaznép"-nek nevezi a lázadó katonákat. A vezér és katonái közti kölcsönös megbecsülés és bajtársi szeretet légköre uralkodik Szigetváron. az egymás iránti gyűlölet hatja át a szultánt és katonáit a török táborban. Milyen sokat fejez ki ez az éles ellentét. Most válik igazán világossá, hogy milyen nagy különbség volt a szigetváriaknak a kölcsönös bizalom és hazafias öntudaton felépülő egysége és fegyelme, valamint a török tábor despotikus rendje és szervezettsége között. Most értjük meg igazán, hogy mekkora fölényt biztosít, az "igaz ügy"-ért, a hazáért harcolni. Zrinyiek a hazát, a népet, családjukat védik, de a török katonáknak nem a török nép, vagy a török haza érdekében kell tizezrével meghalniok, hanem Szulimán hatalma, vagyona növekedéséért, kincstárának újabb értékekkel, a török földesuraknak újabb magyar rabszolgákkal való gyarapításáért. Kumilla, a szultán lánya is tudja, hogy apja "predát akar", ezért kell Delimánnak is elvéreznie, ezért óvja úgy szerelmét a táborba való visszatéréstől. Ez a hadsereg, és ez a Szulimán rabolni, hódítani, más népeket leigázni és kizsákmányolni jött. Ezért bár-

Bk. 12848-53-10115/78

milyen erőnek látszott külsőleg, belül rothadt volt ez a török birodalom. Győzhetett egy ideig egy leszállott Magyarországgal szemben, mint éppen Szulimán Mhácánál, megszerezhetette még ebben a hadjáratban is Gyula várát, melyet a katonáit gyűlölt, zsoldjukat ellopó Kerecsényi László gyáva feladott, de mihelyt olyan ellenféllel került szembe mint Szigetvár: belső ellentmondásai, gyengeségei kiütköznek és az óriási szervezett katonai erő felbomlik.

A török tábor bomlásának végső szakaszát, a török sereg vereségét ábrázolja a költő a XIII. énekben. Ennek az éneknek a felépítése erősen hasonlít a VIII. énekhez. Itt is Szulimának egy monológját olvassuk, valamint a vezérek újabb tanácskozását. Művészi tudatosságot kell látnunk ebben a szerkezeti ismétlődésben. A VIII. ének cselekménye az ostrom eseményeinak az elején játszódik, a XIII. éneké a végén. A hasonló felépítés önként kínálja az összehasonlítást a két időben egymástól távol eső ének között. Már a VIII. énekben is sejtette Szulimán a vereséget, a XIII. énekben olvasható monológja már az egész török birodalom bukásáról szól és minden eddiginél jobban leleplezi a szultán aljasságát. Most már biztosan tudja Szulimán, hogy pusztulnia kell. Mahometet vádolja, amiért őt szerencsével bizlalta csak azért, hogy mindezzel Zrinyi gazdagodjék. "Ihon száz népeket lábam alá nyomtam, és nagy világ részét", emlegeti, de mindezt miért: "Én birtam világot, s ő birjon engem el?" Vagyis a világbiro szultán felett győz a szigetvári kapitány! Ez a gondolat azonban nem a török haza sorsára fordítja figyelmét, ezzel nem törődik. Eddig is gyűlölte népét, a vereség még kegyetlenebbé tette. Egy vágya van csak: bosszút állni Mahometen, aki rászedte őt, nem segítette meg Szigetvár ellen:

De megcsalja magát, ha csak romlásomat
Az égűl neveti, ő is vall károkat,
Magammal romlásra elhuzom muszurmánt,
Kitűl tisztességet vesz azután tahát."

Ha ugyan veszni kell, éppen mind vesszen el,
Az egész török hír ugys tisztességgel
Lesz, mert az Szulimánnal vitézség véss el,
Török hold és jó hír véle aluszik el.

Szulimán itt az eposz alapeszméjének egyik legfontosabb részét fogalmazza meg. A zsarnok hódító mit sem törődik népével, hazájával. Mig Zrinyi életét áldozza hazája megmentéséért, addig Bk. 12848-53-10115/TE

Szulimán arra törekszik, hogy ha ő elpusztul, vesszen az egész török birodalom is. Az eposz eddigi menete alapján mindennek már bizonyos objektív igazsága is van, Láttuk, hogy a török tábor erejének a záloga a szultán hadvezéri zsenialitása, vasakarata, a népére rákényszerített zsarnoki fegyelem volt. Szulimán elvesztése maga után vonja a török birodalom bukását: éppen ezt akarta a költő hangsúlyozni.

Hasonló következtetésre jutunk akkor is, ha összehasonlítjuk a VIII. és a XIII. ének tanácsuléseit. A VIII. énekben az elmentetek kirobbanását figyelhettük meg, a XIII.-ban viszont már a haditanács teljes szétbomlására kerül sor. A török veresége teljessé válik ebben az énekben, egyre többen javasolják, hogy vonuljanak vissza minél gyorsabban. A szultán eleinte nem akarja elfogadni ezt a tanácsot, ágyúiban bizik még. Mikor azonban meghallja, hogy ágyumestere a tudós Ali Kurt áldozatul esett a szigetiek golyójának, ágyúit pedig a várból kiűtő Stipán Golemi tönkre tette, ő is kénytelen beadni a derekát és elhatározni, a szegycmenteljes elvonulást.

Kristálytisztán, minden törés, minden erőltetettséggel nélküli vezette a költő a cselekmény fonalát idáig: a szigetváriak győzelméig. El tudta árni a költő, hogy a szigetváriak ellenségeiket a harcban legyűriék. Ezzel lezárul az eposz második nagy szakasza.

A XIII.-XV. ének: az eposz befejezése.

A költő az ostrom eseményeit egészen odáig tudta irányítani, hogy a török elhatározza az elvonulást. Már már arról van tehát szó, hogy Szigetvár felszabadul és a védőereg formálisan is győzelmet arat, a várat megtartja. A XIII. ének eseményei azt a látszatot keltik, mintha az eposz itt befejeződhetne. Erről azonban nem lehet szó, hiszen az eposz kimenetelét már előre tudjuk: a védőknek életüket kell feláldozniuk. A költő nem arra törekedett, hogy elferdítse a történeti tényeket, hanem arra, hogy a művészi igazság erejével bebizonyítsa: a hazájáért küzdő nép ellenállásán megtörik a legerősebb hatalom ereje is, ha a néphez hű kiváló hősök vezetik, ha egységes, ha nincsenek közöttük árulók. Ilyen néppel szemben, ilyem sereggel szemben kudarcra van ítélve a hódítók kísérlete. A szigetváriak képesek arra, hogy a törököket legyőzzék. Ezen van a hangsúly. A költő azt igyekezett Bk. 12848-53-10115/TE

bizonyítani, hogy a törököt le lehetett győzni Szigetvárnál. A török elvonulási szándékának bemutatásával ezt a célt maradéktalanul elérte.

Most már az volt a feladata, hogy az eseményeket egy sorsdöntő fordulattal az eredetileg megjelölt irányba térítse vissza. Ezt éri el a szigetváriak postagalambjának az elfogásával, tehát egy véletlennel és nem a török katonai erejével. A királynak küldött levélből a törökök tudomást szereznek a védők nagy veszteségeiről: alig ötszázan maradtak, azok is többnyire sebesülten, a vár félig romban hever, több rohamot már nem tud kiállni. Szulimán ezt megtudva elhatározza, hogy még egy utolsó ostromot indít. Ezzel a vár sorsa megpecsételődött, de a töröké is! A töröknek ugyanis még rettenetesebb csapást kell elszenvednie. Ha a XIII. énekben a török valóban elvonult volna Szigetvár alól, akkor formálisan győztek volna Zrinyiek, de lényegében mégsem. Hiszen a török így megmentette volna erőinek jelentős részét és főleg magát Szulimánt. Módja lett volna rövidesen ismét talpra állni és új támadást indítani. A költő azonban azt akarta elérni, hogy a török helyrehozhatatlan vereséget szenvedjen. A XIII. énekben leírt tanácsülésem Al bék, a meggyilkolt Rustán barátja, aki "okos, bátorsága de nincsen szüvének", éppen a még nagyobb romlás elkerülése végett javasolja az elvonulást. Mivel az elvonulás elmarad, a török folytatja az ostromot; nemcsak a szigetváriak sorsa teljesedik be, de a török tragédiája is. Delimán már a XI. énekben említette, hogy "csuda tragédiát készít elméjében császár", Kumilla pedig a XII.-ben figyelmezteti Delimánt, hogy "elveszté az hadat császár Sziget alatt" és Delimán halálával akarja végezni a "tragédiát". A szultánnak tehát nem szabad hadseregének jó részét megőriznie és megmentekülnie. Seregét és önmagát el kell vesztetnie, a tragédiának be kell következnie. A szultán sátorában menedéket kereső postagalamb, az "áruló madár", melyet a költő igazságszolgáltatás szíjjel tépet az öt üldöző ráróval, nemcsak a szigetváriak pusztulásának közvetlen előidézője, hanem lehetőséget teremt arra is, hogy minden eddiginél súlyosabb csapást mérjenek a törökre.

A levél tehát a végső kibontakozást készíti elő. Persze annak megoldása nem könnyű dolog, a befejezésnek hatalmasnak, az eposzt bekoronásónak kell lennie.

A XIV. énekben kerül sor az eposz alapeszmájének végső kibontakozására, a költő által felvetett kérdések megoldására. Ezt mondja ki Hazret Ali, a mohamedánok legendás hőse, akit a varázsló Alderán felidézett az alvilágból, hogy segítse az ostromlókat. Ali így szól a bűvészhez:

De ezek már más üdők és más emberek,
Látom, az istennél igen kedvesebbek,
Hogysen előbb kik voltak egyenetlenek;
És ők is élének; de [a] véreteknek!

Hazret Alinak e szavaival a költő megadja a választ az I. ének kérdésére. Isten ott kilátásba helyezte a büntetés feloldását, ha a magyarság szakít az ott elősorolt hibákkal. A szigetváriak példát mutattak erre, ők már "más emberek" és ezzel a töröknek lealkonyul.

Hazret Ali beszédének nemcsak az eposz eszmei mondanivalójának kibontásában, de a befejező rész kompozíciójában is fontos szerepe van. A komor hangulatu XIV. ének ugyanis a vár közelgő elesetének tragikus légkörében, a végső küzdelem előtti éjszakában játszódik. Az ének pesszimista hangulatu, egyedül Ali szavai figyelmeztetnek, hogy a bukás mégis a török osztályrésze lesz.

A költőnek a két világnak Szigetvárnál lejátszódó küzdelmét az utolsó két énekben a maximálisra kell fokoznia. Ehhez már nem elegendő a két sereg erejének rendkívüli felnagyítása, ehhez a földöntúli lényeket is, az egész kozmoszt is be kell vonnia az öldöklő harcba. A fekete levon röpködő Alderán éjjelkor egy távoli síkságon, felidézi a pokol szörnyeit, akiknek iszonyatos zsivaja betölti az eget és a földet, és akik a végítélet hangulatát felidéző iszonyatos rohamot intéznek Szigetvár ellen.

Páratlan tömörség és lendület jellemzi ennél a jelenetnél a költő művészetét. Minden fenyegető, borzalmas, veszélyt hirdető, de a szigeti hőseket, akiket a költő már végig vitt az eposz tizenhárom énekén, akik szemük láttára valóságos félistenekké, heroszokká emelkedtek, az ilyen pokoli zenebomba és látvány sem ingatnatja meg. Nagyszerű ellentétet fejez ki a költő a véstjósító éjszaka és a vitézek helytállásának szembesállításában. A hangulat perese komor, a légkör féltelmes: sötét éjszaka van, csak a furiák fátylái és a felgyújtott vár tüze világítanak az éjszakában.

A komor véstjósító XIV. énekkel szorosan Hazret Ali szavait Bk. 12848-53-10115/TE

kell igazolnia a XV. utolsó éneknek. A szigetvári küzdelem befejező eseményeit már a diadal fényébe öltözteti a költő.

Az alvilági szörnyűségeket felváltja a mennyei fény, a pokolbeli szörnyeket elüzi az angyalok serege, az éjszakát felváltja a hajnal, hogy az utolsó események fölött a diadal fénye ragyogjon. A védők tudják, hogy ezen a reggelen vívják utolsó csatájukat, erről beszél Zrinyi is katonáihoz intézett utolsó beszédében. A végső kirohanásra készülődnek, arra a kirohanásra, melyben meg kell halniok, de amelyben az utolsó, döntő csapást kell mérniök az ellenségre. Itt bontakozik ki a főhős alakja, most már elsősorban az ő szerepét emeli ki a költő, ő rá vár a legnagyobb feladat az utolsó harcon.

A hős maga úgy készülődik, mint aki az egész életét bekoronázó, utolsó nagy győzelemre indul. Unnapi ruhát ölt, magára veszi ékszereit,

Ebbe szokta mutatni magát az udvarnak,
Ebbe mennyekzőknek és triumfusoknak.

Triumfusra, diadalmenetre indulnak tehát a szigeti hősök. Zrinyi lassan, méltóságteljesen, diadalmenethez illő módon lép ki a belső várból. Pusztá megjelenésétől messze futnak a törökök, úgyhogy "szörnyű szemével" keresnie kell, hol az ellenség.

Hon vagytok ti mostan világrontó népek?
Hon vagytok földemésző szörnyű seregek?
Hon török, hon tatár, sötét szerencsének?
Hon vagytok három világrul kevert népek?

- kérdezi a költő. Hol van a rettenetes tábor, mely az I. énekben utnak indult Magyarország megsemmisítésére? Ez a hadsereg a szigetvári vitézek csapásai alatt széthullott, maradványai pedig halálra rémülve futnak és rettegve szemlélik Zrinyi közeledését. A legnagyobb török hős, Delimán is reszket, a szultán, aki pedig "messzi" dombrul nézi az eseményeket, még jobban.

De nem csinál pompát Zrinyi törököknek,
Nem mutatja vesztőg sokáig ezeknek
Ő vizét fégyerét; de mégyen ellenek;
Ötszáz halál mégyen háta után ennek.

A korábbi "százötven kard", "száz szabilya" metaforák helyett, most már az "ötszáz halál" kifejezés illik a szörnyűkre. Ötszáz halál pusztító rohamának a leírása következik itt, ~~előre~~ a rettenetes Zrinyival. Irótztató pusztítást visz véghez, miközben Delimánnal találkozik. Delimán végsője úgy rendelte, hogy Zrinyi kb. 12848-53-10115/TE

zétől pusztuljon el, előre látta ezt már boldogtalan szerelmese. De az eposz is ezt követelte. A török fővezér, Szulimán már aggasztán, az ő megölése nem katonai hőstett, hanem politikai tett. Zrinyi személyes hősiességét azzal kell bemutatni, hogy leteríti a legnagyobb török hőst, Delimánt. A félelmét előző dühös tatár tehetetlen Zrinyivel szemben, hiszen isten angyala óvja a hőst. Delimánnak vesznie kell. Halála láttán azok is megrémülnek, akik eddig még felvették a harcot a kirohanó magyarokkal. Most már rémult futássá válik a "világrontó tábor", de hiába, mert Zrinyi a nyomukban van, százakat vág le egy csapásra és ezreken keresztül tör utat szédítő gyorsasággal. Emberfeletti, mesebeli hőssé válik ebben a harcban, amíg eljut a szultánig, hiába helyezkedett el "messzi" dombon és hiába őrzi több ezer katona. Arra sem marad ideje, hogy lóra üljön, Zrinyi már ott terem és kimondja a Szulimán által félévszázadon át pusztított, gyilkolt, rabságba hurcolt magyar nép ítéletét:

Vérszopó szeléndek, világnak tolvaja,
Telhetetlenségednek eljűt órája;
Isten büneidet tovább nem bocsátja,
El kell menned, vén eb, örök kárhozatra.
Igy mondván, derekában ketté szakasztá,
Vér és életét az földre bocsátá;
Atk. zódván lelkét császár kiindítá,
Mely testét éltehen oly kevélyen tartá.

Szulimán megölése betetőzi a szigetváriak nagyzerű tetteit, Zrinyi küldetése ezzel véget ért. A kitűzött célt megvalósította: a világ legnagyobb hadseregét menekülő csúrhévé változtatta, vezetőjétől megfosztotta. A XV. éneknek ezek a versszakai mint hatalmas diadalt ábrázolják Zrinyi tettét, és ezzel a költő el tudta érni, hogy hősei halála, a vár eleste ellenére ragyogó győzelemmel fejezze be az eposzt. A cselekmény itt érte el tetőpontját, utána már csak néhány versszak következik: a költő egyszerű szavakkal emlékezik meg a hősök haláláról, akiket közelharcban nem is tudnak legyűrni, és Zrinyivel együtt csak távolból golyókkal teritenek le. A vitézek tudják, hogy feladatukat megoldották és a győzelem lelkesítő érzésével halnak meg:

Mind ennyi között is egy jajgatás nincsen,
Mert nagy vigassággal s örömmel hal minden.

Az angyali légió leszáll a hősök lelkéért és mennyei zenészó mellett viszi őket az égbe, a hazáért életüket áldozó harcosok örök otthonába.

Társadalomszemlélet és népiség.

Az eposz cselekményének részletes elemzése megmutatta, hogy miképpen tudta a költő az eposz alapvető eszmei mondanivalóját: a töröknek saját erőnkől való legyőzhetőségének gondolatát, a szigetvári ostrom témáján keresztül meggyőzően kifejtteni. A nagy nemzeti program, a török kiűzése, az ország felszabadítása ellenállhatatlan erővel vésődik be az olvasóba az eposz olvasásakor. Az ország felszabadítására irányuló tervek, elképzelések helyessége azonban nagyrészt attól függ, hogy milyen összefüggésben vannak a társadalmi haladás kérdésével. A függetlenségi harcok csak akkor járnak sikerrel, csak akkor van igazán értékük, ha összekapcsolódnak az ország haladó irányu társadalmi átalakulásának igényével, ha kapcsolatban vannak a nép törekvéseivel, a néptömegekre támaszkodnak. Aleposan meg kell tehát vizsgálnunk Zrínyi eposzának társadalmi tendenciáit, mert végső fokon ezeken dől el a nagy mű realizmusának kérdése.

Zrínyi maga is tudta jól, hogy nem elég a török kiűzésének a gondolatát csak felvetni, hanem be kell mutatni annak módját, az ahhoz szükséges előfeltételeket is. Ő meg akarja mutatni, hogy hogyan lehet országos méretben megismételni a szigetvári hőstétét. Harci témáról lévén szó, leghelyesebb, ha először Zrínyinek az eposzban kifejezett katonai tanításait, az eposz hadtudományi tendenciáit vesszük szemügyre.

Zrínyi a végvári harcok egyik eseményét dolgozta fel és gondoskodott is róla, hogy eposza a XVI. századi végvári élet hiteles rajzát adja több helyen is. Különösen az első énekekben fordít arra gondot, hogy élénk vázáljon a végvári élet jellegzetes mozzanatait, megadva ezzel a mű alaphangulatát, a környezet színeit. Ebből a szempontból is fontos a palotai ostrom beiktatása, amely hamisítatlanul XVI. századi levegőt áraszt.

A végvári élet rajzát a legszebben a siklósi csatával kapcsolatban kapjuk. A magyarokat jól ismerő Szekender siklósi bég a valóságnak megfelelően festi a végvári vidék helyzetét: a magyar katonák /lovassok/ és hajduk /gyalogosok/ éjjel-nappal a mezőt járják, lesnek a törökre mindenütt és ha elcsipnek egyet, azt vagy magukkal viszik, vagy fejét levágják: még a "bástya"-ból is kirángatják a törököt, úgyhogy már a várban sem érné magát biztonságban, "annyira félelme miatt megkabultunk" - mondja Szekender. A siklósi. 12848-53-10115/TE

lósi parancsnok szavain keresztül szépen kibontakozik a XVI. századi végvári vitézek haditaktikája: rettegésben tartani állandóan a törököt, hogy az ne merészkedjen a magyar falvakra.

Maga a siklósi csata is egy nagyobb szabású végvári portya; a vitézeknek a csata utáni hazavonulása, a győzelmet követő lakoma, ahol fegyverrel járvák a hajdutáncot és horvát davorit énekelnek, mind a végvári élet hiteles rajzához tartoznak.

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy az eposz a XVI. századnak és nem a költő korának, a XVII. századnak a tükörképe. A költő megadja a történelmileg hiteles színeket, hogy mondanivalója elhihető és ábrázolása reális legyen, de távolról sem akarja, hogy a XVII. században mindenestül visszatérjen az előző század végvári hadviselése. Ő viszontlátni akarta azokat a hősi erényeket, melyek a végvári katonákat fűtötték, az ő küzdőképességüket, vállalkozókedvüket, az általuk képviselt és Balassitól oly tüneményesen megörökített hazafias, hősi páteszt. Az ő harcmódjukat, hadi technikájukat és taktikájukat azonban csak részben és fenntartással teszi magáévá. A török meglepetésszerű megtámadása, a török végvárak rettegésben tartása: ezt Zrínyi is helyeselte és katonai gyakorlatában meg is valósította, de ő elsősorban nem portyázásokkal akarta a törököt távoltartani, hanem nagy seregekkel, nagy ütközetekben tönkreverni azt. A végvári hadviselés védekező hadviselés volt, erre a célra kitűnően megfelelt, Zrínyi is alkalmazta a Muraköz védelmében, de az ő célja az ország felfelszabadítása, ehhez pedig új stratégia és taktika szükséges.

A XVI. század a várháború, a portyázások, a lovagias színezetű bajviadalok, az egyéni virtus százada volt, a költő Zrínyi idején, a harmincéves háború korában a nagy hadseregek ütközetei, az új tüzfegyverek, a tudományos hadviselés, a tömegek szervezett hadviselése vált általánossá. Visszakanyarodni a decentralizált, kisszerű XVI. századi végvári harcmódhoz nemcsak a török kiverésének gondolatával összeegyeztethetelen, hanem korszerűtlen is, hadtudományilag visszafejlődést jelentene. A költő ezért az idézett részek ellenére elsősorban nem a XVI. századi végvári vitézskedés légtörét teremti meg Szigetvár ostrománál. Nem véletlen, hogy az eposznak a végvári hadviselésre annyira jellemző jelenetei és vonatkozásai éppen az eposz elején vannak. Palotánál és Siklónál még a végvári hadviselés méreteinél tartunk, mikor azonban Szigetvárnál kialakulóban van a két világ gigássi

Bk. 12848-53-10115/TE

harca, akkor már nem a magyarországi várháborúból, hanem a harmincéves háború csatatersein szerzett élményeiből kellett a költőnek a színeket merítenie.

Vessük csak össze a XVI. század vitézi költőjét Zrinyivel: "Csak jó kedvéből is vitéz próbálni indul", - írja Balassi - "ellenséget látván, örömmel kiáltván ők kópiaókat törnek", "az utaknak lese, kemény harcok helye tanuló iskolájuk". Zrinyi szavai azonban más szellemet lehelnek:

Itten kezd hullani török sok számtalan,
Itten sebeseőni mindenfélő pőgány.

Itt zászló zászlóval nagy csoportokban hull,
Amott fekszik sok török halva lövástul.

Rakásokban fekszik lő, fegyver és vitéz.

Ez már nem a végvári harcok világa, hanem a XVII. századi nagy átközetek légköre. Itt egyre inkább a tömegeken, a nagy számokon van a hangsúly. Szigetvárott nem lehet szó arról, hogy egy vitéz "csak jó kedvéből" portyázni induljon. A szigeti hős a siklósi csata előtt elmondott beszédében is hangsúlyozta már: "Minden hadnagyától és éntőlom várjon", t. i. utasításokat. Vagyis a maga szakállára senki se harcoljon.

A szigetvári Zrinyi Miklósbán sem a XVI. századi végvári kapitányok hü mását kapjuk, hanem a töröknek nagy támadó háborúval való kiveréséhez szükséges nagyszabásu hadvezér-egységiséget, akit a XVI. századhoz nem annyira katonai, mint inkább morális kötelékek fűznek. Zrinyi a végvári kapitányok hősi szellemét és pátozzát képviseli, de tetteit és szavait a hadtudománnyal foglalkozó XVII. századi hadvezér-dédumoka irányítja. A költő rendkívüli gondot fordít hőse katonai tudásának, gondosságának, a szigetváriak fegyelmének, általában a Szigetváron található kitűnő katonai vezetésnek a meggyőző bemutatására.

Lehetetlen észre nem vennünk, hogy mindebben egy katonai tanítás húzódik meg; a költő minden alkalmat megragad, hogy a művészi ábrázolás erejével tanítson a helyes hadviselés szabályaira. Éppen ezért nemcsak az eredményeket, de a hibákat is mindig kimutatja és ezekre is számos példát szolgáltat. Arany János rámutatott már arra, hogy Arszlán palotai kalandjával kapcsolatban Zrinyi a rossz hadvezér típusát akarta bemutatni. Engedély nélkül hadat kezd, katonáit részegeskedni engedí, ő is részegítő eszközöl él, elmulasztja az őberséget, katonái bolondul merészek. Ezek Bk. 12848-53-10115/TE

a hibák mind előfordulnak majd a Vitéz Hadnagyban, ahol Zrinyi már a hadtudomány nyelvén értekezve mutat rá ezeknek a hibáknak a súlyos következményeire. De az eposznak szinte minden éneke tele van hasonló tanulságokkal: Mehmet és Ozmán az éberség elmulasztása és az ellenség lebecsülése miatt rohannak vesztükbe, Radivoj és Juranics a törökök részegeskedése miatt tud akkora tisztítást végezni, Delimán oktalan vakmerősége miatt mulasztja el az alkalmat a vár elfoglalására, Bot Péter és Badankovics a X. énekben büns merészségük és vakmerőségük folytán csaknem végveszélybe sodorják a várat és Zrinyi ezért méltán esztelenségnek és gyalázatnak nevezi eljárásukat. Mikor pedig a VIII. énekben Rustán beszédét olvassuk, szintén a költő Zrinyinek a török hadviseléséről adott kritikáját ismerjük meg.

Nem szabad persze azt hinnünk, hogy mindezek a szempontok valami hadtudományi precizitással jelentkeznek. Zrinyi a művészet eszközeivel tanít itt, de az a tény, hogy a Szigeti Veszedelem tanulságai egybehangszanak későbbi hadtudományi műveinek a tételeivel, arra mutat, hogy már ekkor szeme előtt lebegett a magyar hadviselés megreformálásának a gondolata. Terve a magyar hadviselésnek a korszerű. XVII. századi viszonyok által előírt és a nagy felszabadító hadjáratához elengedhetetlenül szükséges megreformálására már itt kezd kibontakozni.

A XVII. század első felében a Habsburg kormányzat következtében a magyar hadakozás lehanyatlott. Zrinyi fel akarja támasztani, de nem egyszerűen visszaállítva azt ami volt. A régi végvári hadviselésből csak azt akarja felújítani, ami az ő korában, a megváltozott viszonyok között is jogosult és szükséges: a hősiességet, támadó lendületet, gyorsaságot stb. Ezeket a vonásokat nem a tetszés szerinti kalandos portyázásokban, hanem egy új hadseregben akarta viszontlátni. Röviden azt mondhatnánk, hogy a végvári katonák hősiességét akarta, alárendelve az abszolút monarchiák nagy hadseregei szervezettségének és fegyverének. A szigetvári katonákban egy ilyen hadsereg eszményképét mutatta be.

A hadsereg, a hadviselés azonban nem független a politikától, ezt Zrinyi nagyon jól tudja. Ezért mikor ládzzát tör a centralizált monarchiák, az abszolutizmusok korának hadviselése mellett, ki kell állnia az új politikai rendszer mellett is: a feudális anarchiával szemben a feudalizmus fejlettebb, az ő korában
Bk. 12848-53-10115/TE

haladó formáját kell képviselnie, a nemzeti abszolutizmust. Ezt a célt az egység, szervezettség, fegyelem és szilárd vezetés fontosságának a kidomborításával és az anarchia, sűrűsavar, rendtelenség feletti fölényének a bemutatásával éri el. A szervezettség, egység melletti pozitív állásfoglalás és az anarchia bírálata végigvezet az egész eposzon. Zrínyi ebben egészen következetes: az egység mindig fölényben van, akkor is, ha ez az ellenség fölényét jelenti, mint az I. énekben. Mindez azonban nem valami elvont eszményként jelenik meg, hanem az eseményeken, a történeten, az életen keresztül. Amellett, hogy egyes kijelentésekben, pl. Petráf basa beszédében tételesen is megfogalmazza a költő az egységre vonatkozó álláspontját, elsősorban a művészi ábrázoláson keresztül győződünk meg a rend és szervezettség fölényéről.

Az egység ereje és a rendtelenség gyengesége nagyon szépen megmutatkozik a török tábor felbomlási folyamatában. Érdekes összehasonlítani ebből a szempontból a török tábornak az eposz elején olvasható rajzát a későbbi énekekkel. Nem véletlenül hangsúlyozta a költő, hogy a seregszemlén az egyes török csapatok "rendelt seregben" jönnek, hogy a mamelukok bár különféle nemzetekből álltak "okos vesér alatt egyesek voltak", hogy Szulimán "igen hadviselő okos rendtartással" közeledett a várhoz. Ezek a megjegyzések aláhúzzák a töröknek éppen szervezettségéből, a jó vezetésből származó erejét. Mikor azonban már verik a törököt, oda a rend. Az első nagy vereségek után a VIII. énekben Petráf basa más követeléskeppen javasolja, hogy "rendelt seregben" menjenek a magyarokra. Ekkor ez már nem magától értetődő, miként az első énekben volt. Milyen szépen ábrázolja Zrínyi a sűrűsavart /ezen van a hangsúly!/: a X. ének végén, mikor a szigeti hős rohamot indít Demirhán törökei ellen: A török össze-vissza menekül, leugrálnek a bástyákról és nyakukat szegik, annyira elvesztik a fejüket, hogy vesérüket is magukkal ragadják, tehát a vezetés már nem érvényesülhet. "Futni indul török nem seregben", vagyis nem rendezetten. A rend felbomlása Zrínyinél azonos a vereséggel.

Fokozatosan süllyed a szultán tekintélye is, ami az abszolutizmus korában szintén a romlás folyamata. Az I. énekben a szultán hatalma teljes, a vesérek mint szolgák hallgatják szavait és az ő nélkül tudomásul veszik elhatározását. A VIII. énekben azon-

ban a vezérek már pártokra szakadnak, már nagy veszekedés kezdődik a dévánban, ahol az I. énekben még siri csend uralkodott, később pedig Delimán, majd a lázadó katonák "esztelennek", "megaggottnak" nevezik már a császárt; vége az uralkodói tekintélynek. Pedig Szulimán nagyon is tisztában van az egység, a fegyelem fontosságával, hiszen az I. énekben remekül bírálta az anarchiába süllyedt magyar társadalmat. Tudja jól, hogy feltétlen tekintélyét meg kell őriznie, ezért akarja Delimánt mindenáron megbüntetni a XI. énekben. Mikor Demirhám megpróbálja eloszlatni haragját, így felel neki:

Hát énnékem császárság, mondó meg mit használ?
Ha csak nyomorultakra száll én büntetésem?
Hát azokon hatalmam csak vagyok nékem?

Csak hogy már nincs arra ereje és hatalma, hogy a hős Delimánt megbüntesse. És milyen kitűnően rombolja tovább a költő a szultán hatalmát azáltal, hogy a következő XII. énekben megmutatja, hogy már a "nyomorultak" felett sincs hatalma, nem tudja megfékezni a lázadó katonákat, a "rossz gaznép"-et, sőt kénytelen engedni kívánságuknak. Egyedül a hatalom látszatát tudja megőrizni azáltal, hogy Delimánt ő hívja vissza, saját elhatározásaként tüntetve fel a lázadó tömegek akaratát.

Az eposz végefelé a lázadó Deriel joggal kérdezhetette: "Mi fejetlenül mit teszünk kézzel lábbal?", a szigetváriak pedig méltán irhatták: "Már csak fejetlen láb az mi ellenségünk."

Míg tehát az eposz elején a jól szervezett, jól vezetett tötök tábor határozott fölényben volt az anarchiába süllyedt Magyarországgal szemben, addig az eposz végére a töröknél ütött tanyát az anarchia, míg velük szemben Szigetvár lett a törhetetlen egység szimbóluma. "Ezek már más údók és más emberek" - mondta róluk Hazret Ali, ezek már nem "egyenetlenek", mint azelőtt. Szigetvárt a költő úgy ábrázolta, mint egy kitűnően megszervezett centralizált közösséget, mint valami miniatűr centralizált államot. Az eposzból egészen világosan kiolvasható az a tanítás, hogy a török kiűzése érdekében az egész országnak hasonlóvá kell lennie Szigetvárhoz. Olyan Magyarországot akar a költő, ahol egység, erős központi hatalom, rend, fegyelem, szervezethez, katonai tudás, jól szervezett haderő van. Ennek az új Magyarországnak az eszményképe a szigetvári közösség. Nem kétséges, hogy Zrínyi itt művészi formában a nemzeti abszolútizmus követelésének adott hangot, Bk. 12P48-53-10115/TB

világosan látnia, vagy legalább is sejtenie kellett már ekkor, hogy a függetlenség kivívásához a feudalizmus legfejlettebb formájára való áttérés szükséges.

Az abszolutizmus tendenciája tehát jelentős mértékben érvényesül az eposzban. A költő ezzel haladó törekvést képvisel, ami megfelel az ország érdekeinek. Osztálytartalmát tekintve azonban ez még mindig feudális követelés. Zrínyi a centralizáció követelésével elsősorban a magyar feudalizmus haladó erőinek az érdekeit képviseli, mint ahogy a szigetvári ostrom korábbi humanista feldolgozói /Zsámboki, Forgách, Zrínyi-album, Istvánffy/ kevésbé következetesen ugyan, de szintén erre a problémára élezték ki az ostrom tanulságát.

Volt azonban a szigetvári téma feldolgozásának egy másik iránya is: a horvát hősi énekeké, a népköltészeté. Ezekben természetesen nem volt szó a képzett humanisták abszolutizmus-elméletéről. A nép szemében a szigetvári hősök nem mint a feudális társadalom ezen új, legfejlettebb fokának ideáljai, hanem mint népi hősi ideálok éltek. A folklórelemek nagyarányú benyomulása az eposzba pedig azt mutatta, hogy Zrínyi nem zárkózott el a néptől. Nemcsak a népköltészet egyes tárgyi, vagy formai elemeit, a néphit egyes mozzanatait, hanem a nép vágyait és törekvéseit s mindenekelőtt erkölcsi nézeteit is érvényre juttatta művében. A Szigeti Vesszedelem e nélkül nem is lehetne nagy műalkotás, hiszen a művészet igazi forrása a nép.

Természetesen maga a téma, a török elleni harc kérdésének felvetése, az ország felszabadítására és egységére irányuló törekvés már eleve egyezik a nép törekvéseivel: az egész nép vágyait fejezi ki. A reformációra visszanyúló vallási keret szintén a tömegek szemléletének tekinthető. Az eposznak ezek a főkérdései tehát alapjaiban egyeznek a nép reményeivel és vágyaival, a Szigeti Vesszedelem népiségét már ez is biztosítja. Ezek a mozzanatok és alaptendenciák azonban egyben az egész nemzeti érdekeit is kifejezik. A török elleni harc programja nemcsak népi program, de a polgárságé, a nemességé és a főurak egy részéé is. Bőven találhatunk azonban olyan mozzanatokot, melyek nem a népnek az uralkodóosztállyal közös nemzeti érdekeit, hanem sajátosan népi és a feudalizmus világával összeegyeztethetetlen álláspontot tükröznek. Az eposz népisége ezekből a mozzanatokból bontakozik majd ki igazán és azt fogja bizonyítani, hogy Zrínyi a nemzeti proble-

Bk. 12848-53-10115/78

matikához is részben népi uton közeledett.

Ha nem számítjuk most a centralizáció igényéből fakadó olyan elveket, mint a fegyelem, szervezettség, egység - melyek persze egyáltalán nincsenek ellentétben a nép morális elképzeléseivel - akkor azt tapasztaljuk, hogy a költő elsősorban a sajátosan népi erkölcsi nézeteket juttatja érvényre az alakok jellemzésében. A szigetvári vitézek nem lehetnek csak a centralizáció eszméjének a hordozói, mert akkor egy sorba kerülnének a törökkel, amely az eposz elején szintén egységével, rendjével tűnik ki, kitűnő vezér áll az élén és meghozza óriási tuleróval rendelkezik. A szigetváriak fölényét csak azáltal tudja kidomborítani a költő, hogy a szigetváriakat népi tendenciák hordozóivá teszi meg, vagyis a rend és rendetlenség, centralizáció és anarchia szembeállításán kívül egy másik megkülönböztetést is belevisz művébe: a szigetváriak a nép természetes erkölcsi eszményeit testesítik meg szemben a feudális urak és keleti despoták ember-telen moraljával.

Az I. énekben az anarchiába süllyedt Magyarország erkölcsi tulajdonságaiként a költő az irigységet, rágalmazást, lopást, ember-ölést, örök tobzódást, fertelmes fajtalanságot, a fősvénységet állítja pellengérré. Ezek a tulajdonságok a magyar irodalomban már egy évszázad óta a feudális urak erkölcsi arculataként jelentek meg: Zrinyinél is ezt jelentik. A törököt késziműség, vallásos fanatizmus, az ellenségtől való félelem, elbizakodottság, részegeskedés, alatomosság jellemzi. Gondoljunk Amirasszer hitszegésére, a mézes-mázos szavú, színlelésben gyakorlott Halul bégre, az alatomosan rágalmazó Rustán bégre, a Radovánt hátulról orvul lesszuro Durakra. A szultán szarnok, gyűlöli népét, nincs benne szánalom katonái iránt, prédára éhes, népével és családjával szemben is kegyetlen: meggyilkoltatja saját fiát szeretője kedvéért. Szulimán Magyarországra vonulásakor, Demirhán Deli Viddel való párviadala előtt, képmutató módon a szegényeknek szórt pénzen, illetve a számukra levágott ötven tinón igyekeznek megvásárolni isten jóindulatát és segítségét. Nem kétséges, hogy mindezek a nép előtt gyűlöletes vonások.

A költő gyakran igen finom eszközökkel juttatja érvényre egyes ellentétes szereplőknek a néptől merőben idegen erkölcsi arculatát. A legremekebb ebből a szempontból Mehmet jellemzése.

Elpuhult kéjenc, a földi jólétben és a zsarnok kegyelben fürdő udvaronc, akit ostoba vallásos fanatizmus hat át: "hiszen vala bolond Alkoránban". Már ez is idegenné, ellenszenvenessé teszi, de gyűlöletessé elsősorban a szerencsésével, jólétével való kérkedése által válik, a török ifju énekén keresztül. Sikeres karrierjével, gazdagságával hivalkodik, neki mindig, az év minden szakában jól megy a dolga. Télben is, "mikor minden panaszkodik", vagyis amikor a szegény nép szenved a hidegtől, az ő szíve gyönyörködik:

Erős fergetegen szüvem nem aggódik,
Mert szép lángos tűznél testem melegedik.

A gazdagoknak, az uraknak a kihívása ez a nép felé. Nem elég, hogy a nép verejtékéből mesés gazdagságra tesz szert, de nem áttal ezzel pökhendi módon kérkedni is. A költő halállal lakoltatja.

A mondottakkal szemben a szigetvári vitézek a nép erkölcsi érzéke, természetes humanizmusa szempontjából rokonszenves emberi tulajdonságok hordozói. Nem szükséges vitézségük, hősiességük, önfeláldozó hazaszeretetük, állhatatosságuk, a megpróbáltatásokban való helytállásuk, az ellenség iránti engesztelhetetlen gyűlöletük, rettenetes fizikai erejük számos tanujelét felsorolnunk. De gondoljunk olyan vonásokra is, mint a szavak és tettek állandó egysége, szemben a török hitszegő, kétszínű voltával. Ugyanazok a vonások is ellentétes értelmet kapnak mikor nem törökökről, hanem magyarokról van szó. A kegyetlenség például törököknél, magyaroknál egyaránt megvan. De a szigetváriak mindig csak az ellenséggel szemben kegyetlenek, míg a török vezetők saját népükkel, vagy saját családjukkal szemben is. A szigetvári vitézek sem vetik meg a bort, de ők a győzelem után isznak és mulatságuk harci lelkesedésüket, elszántságukat fokozza, míg a török a csaták előtt részegeskedik és tehetetlen áldozatává válik a palotai, vagy szigetvári vitézeknek.

Törökök és szigetváriak között egészen más a szerelem is. Borbála szerelme a hazáját, férjét szerető hős asszony szerelme, míg Kumilla minden egyéb érzés fölé emelkedő túlfűtött érzéksége idegen a nép számára. Mintha a Zrínyi által is ismert Eurialus és Lucretia áldozójának az ítélete térne vissza, aki nemcsak azt mondja ki határozottan,

Bk. 12848-53-10115/TE

Hogy a szegények közt alacson házakban lakhatik az tisztaság,
Prága palotákban szemérmességet nem tarthat az kaszagság.

hanem azt is kifejti, hogy az erkölcstelenség, házasságtörés, tul-
sott érzékiség a tunyaság gyümölcse: "mindenkoron munkát találj
ó ellene, kibn foglald magadat." Zrinyinél is erről van szó:
Kumilla tragikus és részvétetkeltő, de a dolgozó emberek számá-
ra idegen érzékiségnek végső forrása a szultán leány munkát-
lan életében keresendő.

Idézzük fel Radivoj és Juranics alakját, akiken keresztül
a bajtársiasságot és a hősi önfeláldozást mutatja be a költő.
Mennyire távol áll ezektől a vitézektől az önzés, a fősvénység.
Ezekkel a szavakkal utasítják vissza Zrinyi ajándékát:

Ó hatalmas vitéz, Szigetnek nagy ura,
Ajánlásod böcsüljük, de tedd máshova;
Nem ösztönöz adomány minket próbára.

De ad az jó hír-név nekünk erre szívvet,
Melyet irigy üdö tőlünk el nem vehet,
Csak jó egészségben maradjon te fejed,
Mindenkor megtaláljuk nálad ezeket.

Milyen mélyen emberi Radivoj viselkedése, mikor Juranics el-
maradt és a török kezébe került: kétségbeesetten keresi, majd
önfeláldozó kísérlettel próbálja megmenteni, végül rettenetes
bőszsüt áll haláláért.

A szigetváriak morális arculatát megismertető sok nagy-
szerű részlet közül hadd említsük még Farkasich gyönyörű elé-
giáját, melyben halálos ágyán Tetőfi nagy versének gondolatát
szólalattatja meg:

Ettől mindenkoron szívemben rettagtem,
Dicséretlen ágybul, hogy életemet küldjem.

Ó százszor boldogok, kik hazájok mellett
Vitéz módra letették kedves élteket.

Emeljük ki végül a főhős néhány vonását. Rettenhetetlen
hős, bátor, félelmet nem ismerő katona, a megpróbáltatások csak
még jobban megedszik, erős, állhatatos, sohasem ingadozó, határo-
zott, sziklaszilárd jellem. Milyen férfias, szilárd magatar-
tás árad belőle, mikor a Radivojék halálhírével hozzá siető
kőnn yező Deli Vidhez ez az első szava:

Miért hagyod sirnya te kemény szívvedet,
Mint egy kis leányzó? tarts meg könyveidet.

Életének értelmét a török elleni harcban látja, a hazáról egyébként keveset beszél, de annál többet tesz érte: életét is feláldozza, inkább meghal semhogy fogságba essen. Hiányzik belőle minden önzés, nem a vagyont kergeti, mint a prédára éhes Szulimán, hanem inkább ő áldoz szegény vitéze kiszabadításáért /Radován kiváltása Olaj bégért/. Együtt él katonáival, osztosik örömeikben és bánatukban, nem bujik el a nyilvánosság elől, hanem mindig az élen van, személyesen mutat példát. Szulimán gyűlöli népét, Zrinyi aggódik érte imájában, szereti egyszerű katonáit is: milyen szeretettel fordul az elesettekhez és milyen gondosan ápolják a seregében a sebesülteket. A szultán meggyilkoltatta a fiát, Zrinyi harcol a családjáért, szerető apának ismerjük meg, aki fiát a haza szeretetére, a hazáért való áldozatkész életre neveleti. Vallásos ember, de nem fanatikus, hanem valami mélyen emberi és hazafias vallásosság jellemzi. Egyenes lelke, nyílt szívű férfi; egész lényéből valami lenyűgöző emberi nagyság és méltóság árad; gondoljunk pl. a halálra való készülődésére: szás aranyat tesz a zsebébe gyilkosai számára. Eltölti a nemzeti büszkeség érzése, az övéihez való szeretet egyesül benne az ellenség engesztelhetetlen gyűlöletével. Mindenhez végül mesebeli erő járul.

Mennyire más Zrinyi a harcok közben is, mint ellenfelei. A VII. énekben pl. a harc sodrában Szanszak Benavir Zrinyivel kerül szembe és ilyen fennhéjázó szavakkal támad rá:

Kibujtál likodbul hamis álnok róka;
Óda már meg nem térsz, noha esszel rakva,
Futáshoz termett lábad; ez koporsója
Lesz álnok testednek, s ez utolsó óra.
De kicsodás kinnal öljelek tégedet?
Arszlán haláláért eleven szívvedet
Kevés léssen rágnom, avagy az ebeket
Véla jól tartanom, megrontván testedet.
De ihon hóhárod tenéked ez léssen,
Ez érdemes büntetést szívvedből vészen.

Milyen visszataszító, katonához nem méltó ez a durva fenyegetőzés! És milyen élesen vág vissza a költő, amikor Zrinyi, a népi hős szájára csak ezt a két erőt sugárzó sort adja:

Talán jobb csapás ez, ki jön én kezemből,
Mert keményebben, és jön is jobb embertől.

A költő morális értékelésére és ezen belül a népi morál érvényesülésére jellemző, hogy amikor egyes török katonákban ro-Bk. 12848-53-10115/TE

konszenzes vonásokat találunk, ezek minden esetben közel állnak azökhöz a népi eszményekhez, melyeket a szigetvári vitézeknél látunk. Főleg Delimánban akadunk ilyen érzésekre: rettenthetetlen vitézség jellemzi, nem fél a harctól, a bátor küzdelem hiva mindvégig, megveti a gyáva elvonulást, vagy meghuzódást. Vitézi önérzet él benne, a katonai "tisztesség" végül a szerelem felett is győz nála és nem hajl meg szolgai módon a szultán zsarnoki akarata előtt. Nem véletlen, hogy a török katonák szeretik őt, lelkesednek érte, míg Szulimánt gyűlölik. Az egyébként teljesen durva elvakult Demirhámot is némileg rokonszenvesse teszi hősiessége mellett a Hamvíván elvesztése miatti fájdalma és Amirassen hitszegése miatti szégyenkezése. Delimán és Demirhám a többi törökkel ellentétben nem kétszínű és alattomos, hanem őszinte és nyílt, szavukat megtartják. Ezért bármennyire is meggyőződünk arról lépten-nyomon, hogy rossz hadvezérek, "vakmerő bolondok", ők lesznek az ellenség némileg rokonszenves alakjai, szemben az okos, de alattomos Rustánnal, vagy a hidegen megfontolt és Gyula elfoglalásakor hitszegő módon eljáró Petráffal.

Az eposzban tehát két erkölcsi világ áll egymással szemben. Egyfelől a fevdális urak és hódító rablók, keleti despoták gyűlöletes morálja, másfelől a nép egészséges erkölcsi nézetei, ösztönös humanizmusa. A szigetváriak teljes mértékben ezt az utóbbi erkölcsi ideált testesítik meg. Nemcsak a centralizáció elveinek a hordozói, hanem népi hősök is, sőt elsősorban ezek. A szigetváriak egysége, szervezettsége, kitűnő vezetése azért kerülhetett főlénybe az ugyancsak egységes, szervezett és nagyszerűen vezetett törökkel szemben, mert náluk az "igaz ügy", vagyis a hazs, a nép védelme belső érzelmi egységet is eredményezett. A szervezetség, rend itt összeerrott a nép erkölcsi ideáljaival.

A védők és a támadók közötti különbséget tovább mélyíti az a tény, hogy isten - éppen a tárgyalt morális magasabbrendűség miatt - a szigetváriakat támogatja. Az eposz alapeszméjéből eredően Zrínyiéknek nemcsak népi és nemzeti, hanem egyetemes keresztény hivatásuk is van: nekik kell megvédeniük az európai keresztény kultúrát a török barbársággal szemben. Szükséges ezért, hogy a szigetváriakat a centralizáció elvei és a népi erkölcsi eszmények mellett mély vallásos hit is jellemezze. A szigetvári Bk. 12848-53-10115/TE

Zrinyiben egyesülnek és összeforrnak egy abszolút fejedelem illetve tudós hadvezér, a népi hős és az "atleta Christi" jellemvonásai.

A centralizációnak tehát lényegében két változatával találkozunk az eposzban: a töröknél egy merőben népellenes, amorális, ridegen számító, hódításra és rablásra berendezett és megszervezett centralizált rendszer uralkodik, míg Szigetváran egy belső ellentéteket kizáró, őszintén vallásos, mélyen erkölcsös, a népi ideálokat is megtestesítő szervezett közösség van.

Természetesen a valóságban sem Szigetvár, sem a török birodalom nem volt centralizált monarchia. Zrinyi eljárása mégsem önkényes, mert mindkét fél ilyen beállításának volt bizonyos reális alapja és főleg hosszú hagyománya. A végvárakat általában, Szigetvárt pedig különösen már Zrinyi előtt az új centralizáció, Mátyás államának helyreállítása szempontjából tárgyalták a magyar humanisták. A török birodalmat, a feudalizmusnak ezt a sajátos rabló, keleti, despotikus változatát viszont Machiavelli és a renaissance más elméletirői hozták kapcsolatba az abszolutizmussal. Machiavelli és követői az abszolutizmus és a török birodalom rendje közötti bizonyos formális hasonlóságokból kiindulva gyakran állították szembe egyes európai államok anarchiájával a török birodalom egységét és szervezettségét: egyes európai fejedelmek gyengeségével a szultán feltétlen tekintélyét és hatalmát. Ezt az eljárást követi Zrinyi is, amikor az I. énekben az anarchiába süllyedt Magyarországgal szemben egységesnek, erősnek mutatja a török birodalmat és kiemeli a szultán nagy hatalmát. Zrinyi későbbi munkáiban is nem egyszer hangsúlyozta, hogy van mit tanulnunk a töröktől politikai és katonai téren.

Érthető ezek után, hogy a török birodalmat Zrinyi az abszolutizmus bizonyos politikai és katonai elveinek a hordozójává tette meg, és hogy számos vezetőjét mint például magát Szulimánt, majd Rustánt, Szokolovics Mehmetet, Petráfot, Halult sok esetben a XVII. századi európai abszolutizmusok politikusaihoz tette hasonlóvá. Sőt azt is meg kell állapítanunk, hogy ezek a személyek sokkal inkább hasonlítanak az abszolutizmus korának politikus-típusához, mint a szigetvári hős. Ez természetesen is, hiszen a feudális abszolutizmus bármennyire haladó szerepet játszott egy ideig, a feudális osztály uralmának a megszilárdítását is jelentette a parasztság fokozódó ellenállásával szemben.

Bk. 12848-53-10115/TE

Az abszolút monarchia a nemzeti államok megteremtése és védelme mellett a gyarmatosítások, hódítások, más népek leigázásának és kifosztásának a szervezője volt. Az abszolutizmus politikusai számára egyáltalán nem volt fontos, hogy az "igaz ügy"-ért küzdjenek, az állam érdeke jelszavával hatalmuk minden eszközzel való növelésére, vagyonuk gyarapítására törek. Az abszolutizmus politikusait rendszerint a kétszínűség, ravaszság, színlelés, alattomoság, a ravasz politikai számítás és diplomáciai manőverezés jellemzi. Ezekből a nép előtt egyáltalán nem rokonszenves tulajdonságokból bőven akadt, még az abszolutizmus olyan kiemelkedő nagy haladó személyiségeiben, mint Hunyadi Mátyás, vagy Bethlen Gábor. Sőt hozzátehetjük, hogy színlelés, ravaszság nélkül eredményes politikát ebben a korszakban nem is lehetett folytatni.

Ezt Zrinyinek is tudnia kellett. Néhány évvel később ő maga fejtette ki a Habsburg-politikával szembe forduló Pálffy Pál nádort bírálva a színlelés szükségességét: "az igazság noha kívánja tőlünk, hogy hirdessük és fogjunk mellett kiáltással is; mindazonáltal nem mindenik idő alkalmas arra is, s az mikor dissimulatioval /szinleléssel/ vihetünk többet végben, az igazságnak szereteti kényszerít minket, hogy dissimuláljuk". A szigetvári védőknek népi hősként való megformálása azonban összeegyeztethetetlen volt még az igazság kedvéért való színleléssel, mindennemű ravasz, gyanakvó természettel. Vagyis a szigetváriak és mindenekelőtt a főhős az eposz művészi strukturája folytán nem lehettek eléggé "korszerű" politikusok. Magatartásukban, nagyszerű jellemükben szükségszerűen jelen kell lennie valami politikai naivitásnak is. A naiv vallásos heroizmus nélkül a költő nem fokozhatta volna fel a szigetváriak erejét olyan nagyra, hogy elhihető legyen a győzelmük. A szigetváriak hősek és nem politikusok. Ők cselekednek a hazáért, de nem elmélkednek a világ politikai kérdésein. Innen fakad a Szigeti Vészedelemnek az a rendkívül érdekes sajátossága, hogy míg a szigetváriak tettekkel hirdetik a költő programját, addig Zrinyinek a külföldi politikai kérdésekben való helyes álláspontját a török szavain keresztül kell kifejtetnie. A "korszerű" politikus magatartás összeegyeztethetetlen lett volna a népi ideálokat hordozó szigetváriakkal. Szigetváron az abszolutizmusnak csak olyan jellegzetességei lehettek meg, amely mint az egység, fegy-

Bk. 12848-53-10115/PB

lem, rend, stb. összefér a nép erkölcsi nézeteivel, de hiányoznia kell mindannak, ami a nép előtt ellenszenves még akkor is, ha minden haladó abszolutizmusnak is többé kevésbé elengedhetetlen tartozéka volt.

Az eposzban ez a szempont nagyon következetesen végigvonul: reális politikai megállapítások mindig csak a török részéről hangzanak el. Ezt látjuk már az I. énekben, ahol a költő szavai arról, hogy mit lát isten a földön, majd isten, Alekto-Szelim, Szulimán beszédei és Arszlán levele együttesen a magyarországi feudális anarchia remek bírálatát tartalmazzák. De amíg isten szeme a vallási és erkölcsi problémákon akad meg és a magyarok iránta való hálátlanságáról, az igaz hit elhagyásáról beszél a reformátorok naiv magyar-zsidó koncepciójának keretében, addig Alekto, de különösen Szulimán és Arszlán teljesen evilági kérdéseket, politikai és katonai problémákat tárgyalnak: a trónviszályokban, az egység, a hadtudomány és a katonai fegyelem hiányában látják Magyarország gyengeségének okát.

Mikor később a török táborban jelennek meg a bajok, akkor is török vezérek: Rustán és Petráf elemzik a katonai és politikai hibákat. Rustán remekül bírálja a török hadviselést, Petráf beszéde pedig az egység fontosságának legpontosabb és legkövetkezetesebb megfogalmazását tartalmazza az egész eposzban. Mikor pedig később arról van szó, hogy a török-magyar háborúban fordulat állt be a szigetváriak hősi küzdelme által, megint csak az ellenséges táborhoz tartozó Hazret Ali mondja ki a lényegét: a szigetvári magyarok mások, mint a korábbiak, ezek már nem "egyenetlenek".

Zrinyi beszédein ezzel szemben valami vallásos, hősi pátoz vonul végig. Az V. énekben az "igaz ügy"-ről, isten segítségéről, a kereszténység szolidaritásáról beszél. Fiát is arra figyelmezteti, hogy isten fiát hiven szolgálja, mert akkor lesz majd szerencsés, ekkor lesz majd ereje a pogány felett. Zrinyi szavai alapján a szigetváriak győzelme nem a török politikusok által kifejtett politikai és katonai okokból következik, hanem abból, hogy isten a törököket elhagyta és ímént a magyarokat segíti. Míg Hazret Ali a szigetváriak egységét emelte ki, Zrinyi utolsó beszédében annak tulajdonítja a sikert, hogy isten "mivelhogylátja az mi hűségünket":

Bk. 12848-53-10115/TE

Nem haragszik már ránk, mert itt büntetését
Megvette bűneinkért, s igaz törvényt
Beteljesítette: most hűség érdemét
As nagy mennyben készíti, s oda vissz minket.

Ugyanast a tényt tehát a török világi, politikus módon, Zrínyi vallásos módon értelmezi. Zrínyi beszédei nem annyira az értelemhez, mint inkább a szívhez szólnak, mindig újabb nagy tettek-re készítik elő érzelmileg a katonákat.

Megállapítható ezért, hogy a költő az eposz török alakjain keresztül is legtöbbször a saját nézeteit hirdeti. Nem kétséges, hogy Szulimánnak a magyar helyzetről szóló bírálata, vagy Rustán fejtegetése a török hadvezetés hibáiról, továbbá Petrának az egység jelentőségét méltató szavai nem az "ellenesség" szavai, hanem a költő még akkor is ha az ellenség mondja ki. Itt érkezhetünk el végre az eposz egyik legérdekesebb problémájának a tisztázásához: a Habsburg kérdéshez. Az eddigi elemzésnek az alapján már érthetővé válik, hogy a Habsburgok bírálata miért a törökök részéről történik.

Láttuk, hogy a szigetvári ostrom témája már eleve magával hozta a német kérdés felvetésének a lehetőségét, hiszen 1566-ban a vár azért pusztult el, mert Miksa király nem volt hajlandó hatalmas seregével segítségére sietni. A szigetvári ostrom témájának ezt az oldalát a költő nem hagyhatta kidolgozatlanul, mert hiszen az eposz megszületésére éppen az a körülmény vezetett, hogy a főúri osztály egy része kezdte belátni: hibás volt Pázmány koncepciója, a török kérdés megoldásának, a Habsburgok segítségére való építése. Zrínyi, akiben a török kérdés felismerése minden kortárnál világosabban jutott érvényre, az eposzban éppen azt akarta bizonyítani, hogy a törököt nekünk kell kivernünk, hogy erre Habsburg segítség nélkül is képesek lehetünk. Ha tehát Zrínyi hű akart maradni témájához és célkitűzéséhez, akkor ezt a kérdést érintenie kellett, és érintette is. A Szigeti Vesszedalem Habsburg-ellenes célzatát már Vassváry Pál határozottan kiemelte, Zrínyiről szóló könyvében.

A Habsburgok bírálata és ami ezzel együttjár: a keresztény szolidaritásban való kétely az eposz számos helyén megnyilvánul. A Szolim képében beszélő Alekto hangsúlyozza már, hogy az idő nagyon alkalmas a magyarok megtámadására:

Ne félj, hogy segítse senki magyarokat,
Mert jól esmerem én bolond kaurokat,
Mig nem látják égai magok házókat,
Nem segíti meg senki szomszéd házókat.

A Pázmány által annyira hangsúlyozott keresztény szolidaritás mélységesen igaz bírálata ez. Arszlán közelebből, pontosabban is meghatározza, hogy miért nem segítenék Magyarországot a szomszéd keresztény országok, melyek közül elsősorban a német jöhet számításba. Rámutat Arszlán levele arra, hogy Károly császár a hit dolgában gyülesezik most és nem ér rá hadakozni. Ezáltal Zrinyi a vallási viszályokat és közvetve a vallásháborúkat is leleplezi, mint a török elleni harc főakadályát. Arszlán a magyar királyt sem kiméli: "Maximilián ... gondviseletlenül csak eszik és iszik." Érinti a Habsburg politikát a szultán beszéde is az I. énekben. A keresztény világ - mondja -

..... inkább kíván fizetni harácsot,
Hogysem vitéz módra reánk vonjon kardot.

Ez a kijelentés a Habsburgoknak a békének újabb és újabb adókkal való megvásárlására irányuló politikáját állítja pellengérre. Tudjuk, hogy a Habsburgoknak ez az eljárása volt az egyik főok egyes magyar főurak és különösen Zrinyi Habsburg-ellenességének kialakulásában.

A német segítség pázmányi elméletének legalaposabb kritikáját Halul bég adja a VI. énekben. Megkérdezi Zrinyit, hogy vajjon azért akarja-e a várat megtartani, mert esküt tett a "német császárnak". Milyen pontos itt Halul szóhasználata! Nem magyar királyról, hanem német császárról beszél. Ezután megmagyarázza Halul, hogy hiába bízik a bán a német segítségben, mert a német őt ugys "föld alatt" kívánja, hiszen

Ki nem esmerheti német barátságát?
Leginkább magyarhoz gonosz akaratját?
Hogy gyűlöli német az magyar katonát,
Ha akard adok neked ezer példát.

Mennyire igazak ezek a szavak! mennyire a magyar történelem tanulságain alapulnak! Akárcsak az is, amit Halul utolsónak említ: ha hoz is a német segítséget, az várháton jön, addigra már minden veszve van. Halul kijelentései tehát a Habsburgoknak a török harcokkal kapcsolatos magatartását híven leleplező sorok, szintisták igazságok.

Bk. 12848-53-10115/TE

Az eposzban ilyen Habsburg-bíráló kijelentéseket nemcsak azért nem adhatott a költő a szigetvári hős szájára, mert őse történetileg közismerten híve volt a Habsburg királynak, hanem elsősorban azért, mert a nyíltszívű, vallásos Zrínyi naiv heroizmusával nem lehetett volna összeegyeztetni a király iránti bizalmatlanságot. A jóhiszemű, egyeneslelkű, istenfélő szigetvári Zrínyihez szervesen hozzátartozik valami naiv, gyanakvásmentes bizalom és hűség a királyhoz, "törvényes" urához. Az egész kereszténységért harcoló hős nem gunyolhatta ki a keresztény szolidaritást sem, hiszen a szigetváriak erejének egyik nem lebecsülendő forrása az a tudat, hogy az egész keresztény világért harcolnak és érzik annak erkölcsi támogatását /Mindenfelől ránk néz az nagy kereszténység/. Ezért míg a török szavai a leleplező valót tartalmazzák, Zrínyi lojális leveleket ír a királynak és a haza mellett a királyért is áldozza életét. Persze ő nem "német császár"-ról beszél, hanem "magyar király"-ról, ő azt hiszi, hogy a Habsburg uralkodó a magyarok szerető királya. A XIII. énekben a galamb által küldött levélben pedig a szigetváriak egyenesen felmentést adnak a királynak minden felelősség alól, mikor ezt írják:

Mi segítségünkről ne gondoldj semmit is,
Mert az lehetetlen, látjuk mi magunk is.

A lényegen persze ezáltal nem esett sérelem, mert az események azt mutatják, hogy a német valóban nem segít, de a törököt így is le lehet győzni.

Zrínyi maradéktalanul kifejezésre juttatta az eposzban politikai célkitűzéseit, de hősének jelleme és a szigetváriak közössége szükségsszerűen olyan, hogy nem képviselhetik az eposz valamennyi pozitív tendenciáját. A költő nem tudta még teljes egységbe hozni valamennyi mondanivalóját és bármennyire egyszerűen írt, irodalmunk első igazi pozitív hőst alkotta meg, nem formálhatta olyanná, hogy ne maradjanak ki jelleméből és álláspontjából olyan pozitív mozzanatok, melyeket ellenfelei képviselhetnek vele szemben. E mögött természetesen egy alapvető, mély ellentmondásnak kell meghúzódnia. A költő nem tudja maradéktalanul összeegyeztetni a centralizáció szempontjait és a népi tendenciát. Ez legelőször akkor kell, hogy megmutatkozzék, mikor a népnek és urainak a szembenállását kell ábrásolnia.

Bk. 12848-53-10115/TE

Szulimán a XII. énekben, a katonák lázadásának alkalmával így szól:

Ó mely különböző az községnek dolga,
Kis szerencse-szeplő az melyet hordosza,
Ma mutat jó kedvet, ha jó állapotja;
Ha holnap nem tetszik, haragra fordítja.

Er a nép állhatatlanságáról szóló elmélkedés kétségkívül a hatalmon lévők bizalmatlanságát, meg nem értését fejezi ki a nép felé. A Zrínyi által ismert elmélet-írók nagyon sokszor idésték ezt a mondást és mint saját véleményét képviseli ugyanezt a gondolatot Zrínyi is prózai műveiben. A szultán szavain keresztül tehát még ebben az esetben is a költő véleménye szólal meg. De nyíltan is megmutatkozik, hogy a költő, bár világosan érezteti, hogy a katonák lázadására a török vezetés hibájából és a szultán zsarnoki uralma következtében került sor, - hibáztatja, elítéli a lázadókat. A rendkívül világosan beszélgő Deriel beszéde után ugyanis így folytatja az elbeszélést: "Ily zavaros szókkal szól vala Deriel." Néhány versszakkal később pedig "nagy zenebonás"-nak nevezi a török katonák megmozdulását. Ezekből a megvető kifejezésekből kitűnik, hogy a költő itt elvileg elítéli a lázadást.

Az ellentmondás ezen a ponton egészen világosan megmutatkozik: az a Zrínyi, aki műve pozitív hőseit mint népi hőseket alkotta meg, aki műve alapgondolatában a nép vágyait és törekvéseinek ad hangot, egyuttal bizalmatlanul, értetlenül áll a népi elégedetlenséggel szemben. Tul. olcsó és a kérdést leegyszerűsítő megoldás lenne mindezt egyszerűen Zrínyi osztálykorlátával magyarázni. Ennek az ellentmondásnak mélyebb történeti gyökerei vannak. Az ellentmondás lényegében abban van, hogy a feudális centralizáció, az abszolutizmus egyáltalán nem egyesíthető össze maradéktalanul a nép eszményeivel. Zrínyi közel áll a néphez, de egy abszolút monarchia az eszménye.

Ha mármost ezt a kérdést az eposz alapgondolata, alapvető mondanivalója szempontjából vetjük fel, akkor így fogalmazhatnánk meg: az ország felszabadítása és a török kiűzése egyrészt csak a népre támaszkodva, a néppel való teljes egységben lehetséges, másrészt az ellenség feletti végső győzelem, a magyar állam egységének és függetlenségének a visszaállítása csak egy nemzeti abszolutizmus keretében valósítható meg. Még jobban kifejezve a

Bk. 12848-53-10115/TE

kérdés
megref
Ez a n
lamenn
Ferenc
ját la
Zrinyi
de műv
rabeli
lultsá
A
progra
tenden
sok hu
ekkor
repét
gesség
szakad
tekint
vételé
nek a
hozásá
nemzet
ségét
meg tu
de a R
anarch
még jó
váljék
keresz
töröke
tatás
hogya
E
vekben
nél a
majd u
szedel
Bk. 12

tyás királyban, sőt részben csak a Török Áfiumban jelennek majd meg a szerző tudatos politikai állásfoglalásaként. A Szigeti Vesszedelemben a központi kérdés még amugysem az abszolútizmus, vagy a Habsburgok, hanem a török kiűzése. Minden más ennek a problémának a sodrában vetődik fel.

Vallás és csodás elem.

A Szigeti Vesszelem költője teljes tudatossággal fel tudta tárni eposzában a függetlenségi harc problémáit és éreztetni, sejtetni tudta – bár kevésbé tudatosan – az alapvető társadalmi ellentmondásokat is. Az eddigi vizsgálatból azonban néhány utalástól eltekintve kimaradt a vallási kérdés, holott a XVII. században mind a függetlenségi harc, mind a társadalmi küzdelmek a legsszorosabban össze voltak fonódva a vallási problémákkal, sőt az osztályharc és a nemzeti önállóságért vívott küzdelem gyakran elsősorban vallási vetületben jelentkezett.

Külön vizsgálat tárgyává kell tennünk azt a kérdést azért is, mert a Szigeti Vesszelem értelmezése körül a legtöbb visszaélés éppen a vallásos és csodás elemek értékelése terén történt. A klerikális irodalomtörténetírás az eposznak elsősorban vallásos, sőt katolikus, sőt egyenesen ellenreformációs jelleget tulajdonított.

Az igazság ezzel szemben az, hogy Zrínyi már ekkor messze eltávolodott bíborosi kalapot viselő gyámjától és későbbi antiklerikalizmusának gyökerei már itt megtalálhatók. Már az eposzban is a XVII. században szokatlan vallási türelemről tesz tanúságot. Amellett, hogy katolikus volta kidomborodik olyan részletekben, mint a szűz Máriához való fohászkodás, vagy a hősnek a meghajló feszülettel való beszélgetése, műve alapeszméjét a reformátor irókhöz viszonyulva alkotta meg. Igaz, hogy a törökről mint isten büntetéséről szóló tanítást a katolikusok is, – éppen a protestánsok ellen kiélezve, az ellenreformáció is felhasználta, Zrínyi mégis a reformátoroknak a feudális anarchia ellen irányuló megfogalmazásában vette azt át, néha csaknem szövegszerűen. Már ez is arra mutat, hogy távol áll tőle a felekezeti elfogultság, sőt ami a legfeltűnőbb, a bírák felsorolásából kihagyja a másik felekezet bírálatát. A török vesszelem okán megjelölt bírák között a protestáns írók sohasem mulasztották el a katolikus vallás követését első helyen említeni, a katolikusok

Bk. 12848-53-10115/72

visszont fordítva. A katolikus Zrinyi mégis egy szóval sem említi az "eretnekséget", vagyis a reformációt, pedig a hibák hossza felsorolásában könnyen helyet kaphatott volna. Szinte példátlan jelenség, hogy egy író ekkor sem az ellenkező felekezetben látja az ország bajainak egyik főforrását. Említi az ország vallási megosztottságát:

Gyönyörködnek különb-külömb vallásoknak /I.12./

de anélkül, hogy megjelölné, kik ezért a felelősek. A vallásábrorukat pedig - mint Arszlán levelével kapcsolatban láttuk - határozottan elítéli.

Zrinyi tehát már ekkor kezdte észrevenni, hogy az ország egységének gondolatát nálunk - ellentétben Európa abszolút királyságaival - nem szabad összekapcsolni a vallási egység követelésével. A magyarság fele katolikus volt, fele pedig protestáns. Az erők egyesítése, amit Zrinyi célul tűzött ki, csak egy olyan program alapján lehetséges, amely egyik felekezetet sem sorítja háttérbe. Ennek a felfogásnak a nyomai jelennek meg az eposzban. Későbbi politikai munkásságában céltudatosan igyekezett ezt a szempontot érvényesíteni. Pedig számos levele, megnyilatkozása igazolja, hogy buzgó katolikus volt élete végéig és szívéből őrlött volna a katolikus vallás terjedésének. A baza ügyét azonban fontosabbnak tartotta, és a vallásos érzést el tudta választani egyháza büne, nemzetellenes politikájától.

Az eposz csodás elemével kapcsolatban a kritikusok sokat emlegették, hogy Zrinyi - eltérően más eposzoktól - mennyire keresztény csodás gépezetet alkalmas. Ezt Zrinyi rendkívüli vallásosságával magyarázták. Hogy Zrinyi vallásos volt, az nem is vita tárgya, az azonban már nagyon kétséges, hogy az eposzi csodás keret nála elsősorban vallásosságának a kifejezését szolgálja.

Az előbbiekben láttuk, hogy Zrinyi a török szzevain keresztül megadta az események politikai indokolását és magyarázatát is, másrészt viszont a magyarság bűneinek, a török büntető szerepének, isten megbocsátásának a motivumával a szigetvári eseményeket illetve az egész török-magyar háborút vallási keretbe állítja. Végeredményben tehát Zrinyi az általa elmondott eseményeket vallásos és világi módon egyaránt magyarázza és értelmezi.

ezen túlmenően ez annyit jelent, hogy az ország felszabadításának a szükségességét egyrészt a reformátorok óta hagyományossá vált vallási elmélettel indokolja, másrészt rámutat azokra a merőben világi politikai és katonai tényezőkre /centralizáció, új hadsereg stb./ melyek egy felszabadító harchoz szükségesek.

Hasonló jelenséggel, fejletlenebb fokon találkozunk már Magyar Istvánnál. Az ország politikai kérdéseit illetően vallási és világi elemeket egyaránt felhasznált; azokat össze is keverte, és világos egyértelmű koncepciót emiatt nem tudott létrehozni. Vajjon Zrinyi is a Magyar színvonalán áll, és hisz abban, hogy isten haragjának a következménye a török hódítás? Hinne Zrinyi abban, hogy isten megbocsájtását kell kiérdemelnünk, hogy a büntetés végleg elmuljék, vagyis a török csapás megszűnjék? Vajjon Zrinyi is rabja még a reformáció a maga korában kétségkívül haladó - vallási értelmezéseinek és ezzel nem törekszik összeegyeztetni a történeti, politikai és katonai ösmertei alapján felismert politikai tényezőket? Vajjon Zrinyi is összekeveri a vallásos és világi értelmezést, magyarázatot?

Az eposz elemzése során azt tapasztaljuk, hogy a vallásos és világi politikai elemek egyáltalán nincsenek összekeverve, sőt nagyon is tudatosan vannak szétválasztva a szigetváriak és a törökök között. Zrinyi maga elsősorban nem a reformáció vallásos írója, hanem a humanista világi történetíró: Zsámboki, Forgách és a többiek művein nevelkedett, ismerte a korabeli politikai elméletet és katonai tudományt. Zrinyi néhány évvel a Szigeti Vesszelem után, a Vitéz Hadnagyban már teljesen világi elmélettel lép a színre és politikai, s katonai szempontok alapján tudja elemezni az ország helyzetét, nincs szüksége vallásos értelmezésre. Nem valószínű ezért, hogy a Szigeti Vesszelem írásakor Zrinyi még ingadozott volna egy vallásos és egy világi világkép és politikai koncepció között. Nem valószínű, hogy az eposz írásakor azért fordult isten büntetésének és megkegyelmezésének a motívumához, mert nem volt képes a történelmi eseményeket másként magyarázni. Hiszen ő nem prédikátor, és már ő előtte a XVI. századi humanisták is tudták világi politikai koncepciót létrehozni.

Nagyon is indokolható tehát, hogy a Szigeti Vesszelem vallásos-csodás kerete nem a költőnek világi gondolkodásra való Bk. 12848-53-10115/TE

képtelenségéből ered, hanem más okokból. Sokkal valószínűbb, ha az eposz vallásos-csodás légkörét nemzeti és esztétikai tényezőkkel indokoljuk.

Az ország romlásának reformációs magyarázata nemcsak vallásos, hanem egyben nemzeti jellegű volt. A költő figyelmét a kérdésnek ez az oldala ébreszthette fel: a csodás-vallási keret alkalmazására is hazafias, nemzeti szempontok vezettek. Ezzel Zrínyi első ízben mutatott példát a haladó nemzeti hagyomány tudatos felhasználására a magyar irodalomban.

A keresztény csodás gépezet választására ösztönözthette a költőt maga az abszolutizmus világa is és a nemzeti abszolutizmus megteremtésének igénye. Egyedül a keresztény vallás tulvilágról szóló elképzeléseire lehetett csak rávetíteni valami nagy abszolút monarchia képzetét. Krisztust már az invocatióban "nagy monárchá"-nak nevezi a költő, s ennek a monárchának a hatalma korlátlan. Az eposzokban általában mindkét fél oldalán beavatkoznak isteni lények a küzdelembe, mint egyenlő ellenfelek és nagy csatákat vívnak egymással. A Szigeti Vezérelőlemben, az abszolutizmus korának eposzában erről szó sincs. Az alvilág nem lehet a mennynek önállóan működő ellenfele. Alekto, a pokol furája az I. énekben csak isten utasítására léphet működésbe. Ha pedig az alvilág rémei mégis valami akciót kezdenek, mint a XIV. énekben, akkor ez lázadásnak minősül és isten hatalma elég ahhoz, hogy visszaparancsolja őket. Gábiel angyalai és a szörnyek között nincs harc, ütközet. Gábiel nem katonai, hanem rendőri küldetést teljesít: ráparancsol a lázadó alvilági lelkekre, hogy kotródjanak haza, mikor pedig ezt vonakodva tesszik, rajtuk üt, mire ellenállás nélkül elvonulnak. Az egész tulvilág alá van tehát rendelve annak az égi trónusnak, és mennyei udvarnak, amelyet a XV. énekben a költő úgy ábrázol, mint valami idealizált XVII. századi csillogó királyi udvart.

A nemzeti és politikai szempont mellett a vallásos keret alkalmazására esztétikai okok vezettek. Nem csak arról van szó, hogy Zrínyi korában az eposz nélkülözhetetlen kelléke volt a csodás elem, mert ettől még az antik mitológia is elótérbe kerülhetett volna. Sokkal fontosabb az a körülmény, hogy a téma megkövetelte a keresztény csodás gépezetet. A korábbiak során láttuk, hogy a szigetvári védőcsereget nem lehetett volna az eposz számára
Bk. 12848-53-10115/TE

feltétlenül szükséges magaslatra felemelni, ha nem válik a nemzeti ügy hordozója mellett az egész kereszténység képviselőjévé, ha a védők nem hiszik azt, hogy az egész keresztény Európa czemerajtuk van, erkölcsi támogatása áll mellettük. Pusztán a szervezettség, a magasrendű erkölcsi értékek és a mesei nagytás nem lett volna elegendő a török sereg és a szigetváriak közti nagy erőkülönbség áthidalására, az erőviszonyoknak a szigetváriak javára való eltolódására. Abban, hogy az eposz valóban a szigetváriak fölényének a látszatát kelti feltétlenül része van a vallásos-csodás motívumoknak, vagyis annak, hogy isten a szigetváriakat támogatja.

Ebből persze korántsem szabad azt a következtetést levonni, hogy a költemény elveszti ily módon a realitását. Erről szó sincs, mert az egész mű alapgondolata: az, hogy hatalmas hódító ereje hajótörést szenvedhet egy kis nép hősiességén, teljesen a valóságban gyökeresik. Az alapelgondolás tehát nem ellenkezik a realitással. Ahhoz azonban, hogy a költő ezt a szigetvári ostromon keresztül mutathassa be és eposzi formában dolgozza fel - már pedig a tárgyalás elején láttuk, hogy más téma és más műfaj nem jöhetett számításba - elengedhetetlen volt, hogy egyéb tényezők mellett isten segítsége is növelje a védők erejét. A keresztény csodás keretnek tehát nélkülözhetetlen művészi eszköz a Szigeti Veszedelem helyes kidolgozásában.

Hogy itt valóban a keresztény csodás keret eszköz szerepéről van szó, nem pedig a világ jelenségeit csak vallásos módon - a középkor vallásos költői, vagy a reformáció prédikátorai módjára - értelmezni tudó költő korlátoltságáról, azt leginkább a csodás elemek változatossága bizonyítja. Korántsem valami következetes egyházi elgondolás érvényesül a csodás elemek alkalmazásában. Nem a katolikus teológia művészi jelentkezését tapasztaljuk, hanem azt, hogy a költő a csodás elemeket mindig, aszerint válogatja ki, ahogy azt a cselekmény megkívánja. Az első énekben, mikor a magyarság bűneiről, lezuillásáról van szó, az ószövetségi zsoltárok haragvó bosszúálló istene szerepel, a IV. ének biztató, a dicsőséget, győzelmet sugárzó légkörben a kegyelmes, megbocsájtó keresztény istent ülteti a trónusra. Mikor a török támadás erejét akarja földöntúli eszközökkel felfokozni, akkor az antik mitológia alakjai vonulnak fel. A vallási és mitológiai csodás elemek mellett igen jelentős szerepe van a mesei csodás elemeknek.

Bk. 12848-53-10115/TE

A költő hőseit gyakran mesés tulajdonságokkal ruhásza fel, rendkívüli erőt tulajdonít nekik. Stipán Golemi bőre keményebb a vasnál, Deli Vid négy ölnyi vas-dárdát hordoz, Demirhán öklével képes agyonverni egy elefántot, Delimán öklével leveri a lótehernyi lakatot, Kumilla halála után pedig őrlőgésében fákat csavar ki tövestül, sőt azt is megtudjuk, hogy régebben sárkánnyal viaskodott /Kumilla halálát éppen a mérges sárkány-vér okozta/. Zrinyit "vizi óriás"-hoz hasonlította a költő. A harcok során gyakran akadunk mesei nagyításra. Gondoljunk például arra, hogy Deli Vid milyen rettenetes csapással teríti le Hamvivant: dárdája átüti Hamvivan pajzsát, majd porrá töri az övéen lévő "nagy kerék kü"-t, átment testén és a földhöz szegte őt. A XV. énekben pedig Zrinyi egyszerre százakat tud leteríteni.

Mesei vonatkozásokkal találkozunk egyes csodás loval leírásánál. A szultán lova lángot fuj, Karabul, Amirassen paripája pedig "széltől fogant". Mennyire a mesék hangulatát idézi el az a versszak, melyben a költő Karabul gyorsaságát festi, szinte repül ez a csodálatos ló:

Karabul, mint madár, nem nyom nyomot földön,
De mint süvöltő nyíl megy olyan sebesen,
O futhatott volna által az tengeren,
S nem esmerszett volna, hogy van víz az körmén. /XIII.28./

Zrinyi igyekszik a tulvilági kísértetek, angyalok stb. szereplését a néphit szemlélete alapján formálni és így elfogadhatóvá tenni. Alekto az I. énekben, az alvilági szörnyek a XIV.-ben, éjjélkor jönnek, a kísértetek hajnalban távoznak, az angyalok a tejuton közelednek, a Göncöl szekérre rakják fegyverüket stb. A néphit elemei megjelennek Zrinyi egyes képeiben, hasonlatokban is. Mindez megerősíti azt, hogy a csodás elem művészi eszköz Zrinyi eposzában, amelyet mindig úgy és akkor alkalmaz, ahogyan és amikor az eposz cselekménye megkívánja.

Magyarázatot tudunk adni arra is, hogy a csodás elemek alkalmazása ellenére miért érezzük az eseményeket mégis annyira realitásnak, miért érezzük mégis elhíphetőnek a szigetváriak győzelmét. A csodás elemek ugyanis elsősorban hangulati hatásukkal emelik az eseményeket. Vegyünk csak egy példát. A XV. énekben nem annyira azért érezzük a szigetváriak végső diadalát biztosított-nak, mert isten kijelenti, hogy a magyarok pártján áll, és még csak azért sem, mert Gábrriel elűzi az alvilág lelkeit - hiszen

a költő már megmutatta a XIV. énekben, hogy Alderán serege nem ijesztette el a szigetváriakat, hanem azért mert az ének eseményeit elárasztja a fény, a diadal ragyogása, a sötétséget felváltotta a világosság. Ez a fény pedig a mennyei jelenetnek köszönhető, a világosság és ragyogás, a mennyei muzsika a szörnyek ugatása és bömbölése után, biztosítja azt az optimista, diadal-hangulatot, ami az eposz befejezéséhez szükséges volt.

Hogy a költő elsősorban a hangulati hatás biztosítására törekszik a csodás elemekkel, nem pedig a valóság helyettesítésére, arra kitűnő példa az alvilági szörnyek támadása a XIV. énekben. A költő már a XIII. énekben - a szigetváriak levelében - jelzi, hogy a vár ég. Szulimán még további "tüzes labdák"-at készített. Történeti tény is, hogy a vár pusztulásának közvetlen oka a szörnyű tűzvész és az ezt tápláló, terjesztő szélvész volt. A borzalmas éjjeli támadásnál is hangsúlyozza a költő, hogy a furiákkal együtt száguldottak a törökök istüses labdáikkal. Az egész alvilági felvonulás tehát végső fokon a várra zuduló elemi csapásnak óriási méretű ábrázolását hivatott megvalósítani. Elsősorban a furiák fáklyáit és a szeleket hangsúlyozza a költő: ezzel lényegében megmarad a valóság talaján. A mitológiai apparátus a hangulati felfokozást szolgálja.

Már Arany Jánostól kezdve többen is rámutattak arra, hogy a költő milyen gondosan igyekszik azt elérni, hogy az események ne csak a csodák révén legyenek jogosultak. Az I. énekben a történet az égből indul el és Alekto biztatja fel Szulimánt a hadjáratra. De emellett ott van Arszlán levele is - ami egyébként hiteles történeti tény - és nyilvánvaló, hogy a szultán Alekto biztatása nélkül, a magyarországi anarchia és a keresztény szolidaritás hiánya ismeretében, valamint Arszlán biztatása alapján is megindult volna Magyarország ellen. Mint ahogy a valóságban meg is tette. A csodás kezdet, s különösen Alekto biztatása itt is főleg hangulati funkciót tölt be: Szulimán becsvágyát és haragját, dühét fokozza magasra. Alekto kígyót csusztat Szulimán keblébe, amely

Valláról mellyére, mellyről szívében,
Valamerre csusz el, mindent hágy méregben;
Gyújtja kemény szívét s hagyja lángos tűzben,
Haragban hentergeni és kevélységben.

Nagy vígan Alekto eltűnék ott mindjárt,
Mert látá haragra gyújtotta Szulimánt;
U panig felugrott: Fegyvert, fegyvert! kiált,
Mert szintén essevészett Alekto miát.

Szulimánnak erre a felindulására művészi szempontból volt szükség, nem pedig a hadjárat indokolása érdekében. A hadjárat indokolását Zrinyi politikusan is megoldja, a hangulati hatáshoz kell a szultánt dűhre indító Alekto.

Csodás elemek hangulatkelto szerepe a költészetben egészen általános, nemcsak az eposzban hanem más műfajokban is. Gondoljunk a Szondi két apródjára, ahol Arany így érzékelteti a várra szuló ágyutűzet: "Minden tüzes ördög népet, falat ont". Zrinyinek a reális ábrázolásra való törekvését mutatja az is, hogy a csodás elem a létjogosultságát igazoló említett fontos okok ellenére is csak módjával szerepel. Szinte valamennyi ismert külföldi eposz tele van a csodás beavatkozásokkal, Tassonál lépten nyomon megjelenik pl.; Zrinyinél ezzel szemben kevés kivétellel az első két és utolsó két énekben fordul csak elő.

A Szigeti Veszedelem keresztény-csodás apparátusában tehát elsősorban nem a költő vallásosságát, hanem művészi nagyságát kell keresnünk. A Szigeti Veszedelem - nem vallásos eposz a szónak abban az értelmében, ahogy a középkori himnuszok vallásos költemények. Mint ahogy Madách Ember tragédiája sem vallásos műalkotás azért, mert isten és az angyalok szerepelnek benne.

A szerkezet és jellemábrázolás.

A szerkezet és jellemábrázolás mélyebb jelentőségét és sajátos jellegét csak most az eposz társadalmi, világnézeti tendenciáinak a feltárása után határozhatjuk meg. Megfigyelhettük már a cselekmény elemzése során, hogy az események elrendezése és a jellemek megformálása milyen szervesen fakadt a költő nagy nemzeti programjából és az ezt hordozó téma jellegéből. Most a továbbiakban azt kell felderítenünk, hogy a szerkezet és jellemábrázolás, mint a Szigeti Veszedelem két legfontosabb művészi tényezője milyen összefüggésben van az eposz alapvető társadalmi

tendenciával. Meg kell vizsgálni, hogy vajjon a szerkezet és jellembrázolás sajátásaiban magában is tükröződnek-e azok a társadalmi ellentmondások, melyeket feltártunk, vagyis megvalósul-e az eposzban az eszmesség és művészi megformálás szerves egysége.

Rendszerezzük először a jellembrázolás összefoglaló sajátosságait. Már Gyulai Pál helyesen vette észre, hogy az eposz alakjaiban a "társadalmi viszonyokból eredő szenvedélyeknek egész csoportja küzd egymással." Zrínyi jellemei azért kitűnőek, mert a valóságban gyökeresnek, mert hitelesek. A Szigeti Veszedelem hősei mindég összhangban vannak azzal a társadalmi környezettel, amelyben mozognak, amelyhez tartoznak. A szigetvári hősek jellemének objektív hitelességét a végvári környezet adja meg. Közismert dolog, hogy a XVI. századi végvárak katonaságának társadalmi összetétele igen sokrétű volt. Az uralkodóosztály különféle rétegeihez tartozó nemesek, jelentős részben éppen a hódoltság területéről elmenekült, birtokait veszített kis- és középnemesek, valamint jobbágyok alkották a végvárak katonaságának zömét. Tarka volt az összetétel nemzetiségi szempontból is. A végvárak harcaiban Magyarország valamennyi népe kivette a részét. Ez a különböző eredetű katonaság a közös harc, a közösen elszenvedett megpróbáltatások és a közös diadalok hatása alatt többnyire egygyéforrott. Sokszor még azok a főúri várparancsnokok, akik egyébként jobbágyaikkal szemben közismert elnyomók voltak, bajtársi közösségben éltek együtt népi származású katonáikkal. A végváraknak így jellemzőjévé vált a szilárd egység, ez adta erejüket, ezt dícsérték bennük a XVI. század humanista történetírói. Ez az egység rendszerint csak ott bomlott fel és vezetett gyászos következményekre, ahol Bécs szoldosai is jelen voltak, mint pl. Temesvárnál.

Ez a sajátos végvári közösség, amelyen belül eltompultak az osztályellentétek és ahol az állandó harcok következtében nem a rang, vagy a vagyon hanem a vitézség, a csatákban szerzett jó hír és név biztosította a megbecsülést, valóban kitermelt nagyszerű jellemeket, kiváló hőseket, akik nemcsak bátorságban, oltahatatlan heveszeretetben, de igazi emberségben, szigetvári bajtársiasságban is messze kiemelkedtek koruk magyar társadalmából. Megvolt tehát az objektív alapja annak, hogy Zrínyi a szigetvári hőseket népi hőreszokká formálja, ami magatartásukból idegen volt

a néptől, azt a végvári harcok fénykorától eltelt jó néhány évtized alatt ugyanis lemosa a megszépítő emlékezet és a néphagyomány. Nemeselek és a nép fia, tisztek és közkatonák, horvátok és magyarok megbonthatatlan belső egysége történetileg is hitelesen jelenik meg Zrínyi eposzában. Ez a környezet pedig megengedi, hogy a költő a nép szemléletének megfelelő hősöknek ábrázolja vitézeit.

A török szereplők jellemzése hasonlóképpen gyökerezik a török társadalomban. Zrínyi egyrészt történeti, valamint elméleti olvasmányai másrészt közvetlen tapasztalatai alapján ismerte a törököket és a török társadalmat. A magyar népet és annyi más népet pusztító hódító rablókat egészében gyűlöletesnek ábrázolja, leleplezi a török vezérek bemutatásával a hódító, a zsarnok jellemének mélyseges erkölcstelenségét és embertelenségét: és ez teljesen megfelel a rablásra megszervezett despotikus török társadalmi rend lényegének. Ez teszi hitelessé, hogy a szultán saját népével, sőt saját fiával szemben is kegyetlen, hogy a vezérek alattomosak, kétszínűek, intrikusok, hogy a katonák eldurvult lelkű emberek.

De Zrínyi igazi nagy művész módjára jár el és nem ábrázolja az ellenséget vulgárisan, nem ábrázol csupa teljesen fekete embert a törökök között. Vannak értékes tulajdonságok is a török alakokban, egyesek, mint pl. Delimán rokonszenvesek is, és még a nagy rabló, Szulimán is bővelkedik a nagy emberek számos erényében. Mindegyik török jellemében van azonban valami torz vonás, amely elcsúfítja őket. Ezek a torz vonások pedig mindég a török birodalom belső strukturájából, a hódító háború jellegéből fakadnak. A jobb sorára érdemes Kumillát is a sőt még az európai feudális társadalomnál is jobban lealacsonyító, szinte rabba tevő török társadalom hajszolja egy szinte kizárólag csak érzékeinek élő, magasabb célokat nem is ismerő magatartásra. Gyűlöletesek a török alakok, de legtöbbjük nem eleve ördög, hanem csak a társadalom torzítja őket részben, vagy egészben assz.

A Salgati Vesszedelemben tehát hiteles, realista jellemábrázolás és típusalkotás valósul meg. Ez Zrínyi jellemábrázoló művészetének egyik alapvető értéke. A másik fő sajátossága a kitűnő egyénítés. Az eposzban nagyon sokan szerepelnek, természetesen a költő nem dolgozhatta ki valamennyinek a jellemét. A mindkét oldalon fellépő nagy számú harcos inkább csak a háttér adja meg és ezért nem is érezzük náluk a részletes jellemzés elmaradását hiánynak.

A kiemelkedő szerepet játszó alakok jellemét viszont részletesen és sokoldalúan kidolgozta a költő. Nemcsak egy oldalról, nemcsak a harcban, hanem a legkülönbözőbb emberi viszonylatokban ismerjük meg őket. A főhős pl. mint rettenthetetlen harcos, mint tapasztalt hadvesér, mint szerető apa, mint meghitt bajtárs, vagy mint magányába visszahuzódó inádkozó férfi egyaránt megjelenik. De ugyanígy Szulimán, Delimán, Demirhám, Mehmet, Kumilla, Peli Vid, Borbála, Juranics és az eposz annyi más alakja is sokoldalúan és egyénitve lép előnk. Mehmet, Rustán, Halul bég egyformán a szultán környezetéhez tartoznak, ugyanazt a típust képviselik, mégis mindegyiknek megvan a saját egyéni arculata. Igaz, hogy van néhány jelentősebb figura, akiknek, mint Szokolovics Mehmetnek, Petráf basának, az alakja elmosódó, de a költő őket nem juttatja a cselekményben jelentős szerephez. Akiknek nevezetesebb szerepük van a cselekmény bonyolításában, azok sohasem sablonosak.

A jellemzés harmadik nagy értéke a jellemzés eszközeinek a gazdagsága és fejlettsége. A korábbi magyar epikával szemben Zrinyi az alakok jellemének a megismertetésére a legkülönbözőbb eszközöket használja fel. Részben ő maga mond el egyet és másat a hősről, részben az egyes szereplők saját szavain keresztül vagy az ellenség véleményén át jellemez. A jellemzés eszközeinek fejlettségére elég Mehmet esetére utalni, ahol a török ifjú énekével való megoldás a jellemábrázoló művészet párját ritkítő teljesítménye. Legtöbbször mégis a tetteken keresztül jellemez Zrinyi. Fontos, amit az eposz hősei beszélnek, de még fontosabb az, amit tesznek és ahogyan tesznek. Nem a költőnek, vagy egyik másik szereplőnek a szavaira vagyunk utalva az eposz hőseinek a megítélésénél: mindig magunk előtt látjuk tetteiket, saját szemünkkel győződhetünk meg mindenről. Milyen sokat tudunk meg egyes hősről azáltal is, hogy milyen hatást keltenek tetteik másokban. Mennyire jellemzi például Zrinyit a nevének hatására létrejött általános zűrzavar a török táborban, a lovak elszabadulásakor! Zrinyinél tett és jellem mindig teljes egységben, teljes összhangban van. Sőt összhangban van a tettel és a jellemmel az egyes hősök külseje, ruházata is. A II. énekben lovagoló Szulimán lovának, ruhájának a részletes és pontos leírása, vagy az esküvőre felsorakozó szigetvári hősök félelmetes hadiöltözeke már önmagában is milyen sokat elárul az alakok jelleméről.

Nagy gondot fordít Zrínyi arra, hogy ezek a külső mozzanatok hitelesek legyenek, hogy valóban elhiggyük a szereplőkről, hogy ezek törökök, illetve végvári vitézek. Ezt azonban sohasem viszi túlzásba, nem ad minduntalan hosszadalmas tárgyi felsorolásokat, hanem kitűnően eltalálja, hogy mikor és hol van helye megcsillantania a végvári élet sajátos jelenségeit, vagy a török szokások, a keleti életmód rajzát. Miként néhány jeleneten keresztül a költő meg tudta adni a XVI. századi végvárak atmoszféráját, ugyanugy Szulimán alakjának és hosszú nyaku tevékkel, elefántokkal, pénzt szóró hosszakkal együtt vonuló seregének a leírása, vagy a szkófiiummal varrott kápát visező, cifrált jancsárpuskát és bagdati kardot hordozó Embrulah megelevenítése nyomban megadja, érzékelteti a török szereplők nemzeti karakterét. A legtöbb jellemző erő ebből a szempontból is az annyszor idézett siklósi jelenetben van. Mehmet és Szkender esti beszélgetése vánkosokra ülve, bórzofta mellett, mialatt a sátort szerezcsen-tésztával füstölik és hozzá a vállán bársony-kaftánnal, fején "gyenge patyolatvég"-gel törökülésben elhelyezkedő ifjunak az elpuhult keleti nagyur kéjsóvárságát, a gyönyörökbe való belefelejtkezését tükröző éneke: mintha az ezeregyéjszaka világát villantanák élénk egy pillanatra.

A török illetve a végvári környezet kitűnő megrajzolásával Zrínyi egyszerre emberek egész csoportját, a siklósi csata után hazavonuló vitézek leírásánál például egyszerre az egész sereget tudja jellemezni. Általában megfigyelhető, hogy kitűnő érzéke van a tömegek jellemzéséhez is. A tömeg a Szigeti Veszedelemben sohasem csak egyes emberek halmaza, hanem valami több is. A tömegnek külön lelke, külön atmoszférája van itt. Mikor az I. énekben a haditanácsra összegyűlt vezérek némán, ellentmondás nélkül vesznek tudomásul "császárnak elszánt akaratját", érezni lehet a zsarnoki elnyomás légkörét. A mesteri tömegharcjelenetekre elég csak utalni, hiszen a magyar tródalomban nincsen még egy költő aki olyantömören, hatásosan, a szembenálló és élet-halál tuzát vívó katonákat eltöltő szenvedélyeket is megörökítve, tudta volna ábrázolni a tömegharcot. Vagy gondoljunk arra a mesteri két sorra, amely a fellázadni készülő török katonák lelkiállapotát sommásan jellemzi:

Nem látnál közöttük csak titkos suttogást,
Félelemmel kevert sok gyakor óhajtatást.

Elsősorban a mesteri jellemzésnek köszönhető, hogy Zrinyi érvényesíteni tudta a nép szemléletét az eposzban. A népi ideálokat megtestesítő, vagy azoknak gyökeresen ellentmondó, az életből, a valóságból, a társadalomból vett alakok csak ilyen sokoldalú ábrázolásban, a legkülönbözőbb emberi vonatkozásokban bemutatva válhattak a hazafias és népi tendenciák hordozóivá. Zrinyi az eposz eszmei mondanivalóját nagyrészt a jellemábrázolás által tudja érvényre juttatni. Ezért válnak az eposz nélkülözhetetlen részeivé az olyan epizódok is, melyeknek - mint Radivoj és Juranics történetének, vagy Farkasich halálának - nincsen jelentős, központi szerepe az események továbbvitelében.

Ha Zrinyi jellemábrázolása jelentős részben az eposz népi elemeinek a hordozója, akkor a Szigeti Veszedelem kompozíciója elsősorban az eposz eszmei tartalmában oly nagy szerepet játszó rend, szervezettség, egység és fegyelem esztétikai megtestesüléseként szemlélhető. A rend, az egység és a szervezettség nemcsak a centralizáció társadalmi-politikai eszménye, hanem esztétikai tényező is Zrinyi eposzában. És éppen ez a körülmény különbözteti meg más eposzokétól a zrinyi-i kompozíciót és teszi szinte egyedülállóvá. Vannak nagyobb, kitűnőbb eposzok a világirodalomban, vannak ragyogó kompozíciók, de Zrinyi eposzában a szerkezete sajátosan új, eltérő sajátosságokat mutat.

A Szigeti Veszedelem szerkezete egy valósággal megszervezett kompozíció. A téma jellege következtében az eposz cselekménye igen szétágazó, időben és térben nem egységes. Valamennyi alaknak a fejlődését, tetteit, a különféle epizódokat, az egymástól távoli eseményeket és jelenségeket, belekényszeríti egy tökéletesen szervezett egységbe valami láthatatlan gízászi erő. Nem véletlen, hogy melyik magyar vitéz, melyik törökkel viaskodik, hogy a vár egyes bástyáit kik és hányan védelmezik, hogy ki hal meg előbb és ki később. Hihetetlenül tömör ez a kompozíció, valami láthatatlan fegyelem megakadályozza, hogy az események akár egy percre is kifussanak a fővonalból. Minden egyes mozzanat többszörösen megokolt és többszörös következménye van. A jellemek fejlődése szennálisan összekörr a kompozícióval. Az egyes emberek jellege a cselekményben bontakozik ki, de ez a cselekmény viszont értelmetlenné, hazuggá válna, ha nem a Zrinyi ábrázolta jellemekre épülne. A jellemek fejlődése a

különösen a szigetváriak erkölcsi és fizikai nagyságának egyre szélesebb kibontása állandó, legszorosabb kölcsönhatásban van az események előrehaladásával, méreteinek fokozatos növekedésével. Négyesy László szerencsés fogalmazása szerint "amint a nagy sereg jön, s az ostrom foly, a vérontás növekszik, felizgatott képzeletünk elfogadó készsége a rendkívüli iránt fokozódik, azon arányban nőnek meg Zrinyinek és Leventéinek arányai".

A kompozíciónak ez a tökéletes egysége mutatkozik meg a földi és égi események összekapcsolódásában is. Ég és föld itt nem két külön világ, hanem egyetlen gigantikus rendszer alkotóeleme mind a kettő. Nem is határolódnak el egymástól élesen, a költő az előadás során olykor minden átmenet nélkül ugrik át a földről a mennybe. A reális és csodás mozzanatoknak ez a teljes szétszakíthatatlan egysége végső fokon annak következtében jöhetett létre, hogy a költő látásólag minden eseményt, a földieket is, az égi trónusnak rendel alá, valójában viszont a tulvilágot állítja a földi cselekmény szolgálatába.

Ez a szerkezet, ez a megszervezett, fegyelmezett kompozíció csak az abszolút monarchiák korszakában jöhetett létre: nemcsak a cselekmény, de a kompozíció is a kor társadalmának, illetve társadalmi eszményének a tükré, esztétikai áttétele. A Szigeti Veszedelem kompozíciójának mélyebb értelmét tehát a költőnek a centralizáció, az abszolút monarchia megvalósítására irányuló törekvésében találhatjuk meg.

A Szigeti Veszedelem szerkezetében megmutatkozó összetartó erő egyik megnyilvánulási formája a rendkívül nagy mértékben érvényesülő végzetszerűség. Ennek a gyökere természetesen a költő világsszemléletében, a véletlen jelenségek mögötti törvényszerűség keresésében van, de ez a vonás esztétikai síkon szintén mint a szerkezetet szorosabbra fűző tényező érvényesül. Ennek a végzetszerűségnek a szerkezetben való megnyilvánulási formája a feltűnően nagyszámu eposzi anticipáció.

A legtöbb ilyen előre-bejelentés természetesen a főhősökkel kapcsolatban olvasható, mindenképp Zrinyiről. Már az invocatio-ban megtudjuk róla, hogy meghalt Krisztusért, majd a második énekben a feszület neki is elmondja halálának körülményeit. Ettől kezdve lépten-nyomon figyelmeztet a költő a hős elkerülhetetlen sorsára, legtöbbször éppen a hős szavain keresztül.

Közelgő halálára céloz a szigetvári hős a siklósi halottak bucsztatásánál, a királyhoz írt levelében, fiához intézett szavaiban, stb. A IV. ének elején a költő már azt is elárulja, hogy fejét karófára tűzik majd. Hasonlóképpen Szulimánnak is megmondja már a jóslat, hogy szerencsétlen lesz az ostrom; a VIII. és XIII. ének elején olvasható elmélkedéseiben pedig ő maga is kénytelen bevallani ennek bizonyosságát. Az álomban megjelenő Radivoj Deli Vidnek is bejelenti halálát, s így ő is végzetes hőssé válik. Ugyanez történik Delimánnal, amikor Kumilla halálával nyilvánvalóvá válik előtte, hogy isten nem védi meg Zrinyi kardjától.

A költő sohasem titkolózik, nem akar váratlan fordulatokkal hatást, meglepetést elérni.

Ez a gyakori anticipáció jelentősen hozzájárul az eseményekre a költő által rákényszerített fegyelem kialakításához. Ez a végzetszerűség érezteti, hogy ebben az eposzban valóban semmi sem történik véletlenül, valóban minden mozzanatnak megvan az előre kiszámított helye és ideje. Delimán nagyon szépen megfogalmazta ezt a XII. énekben:

Homlokunkon vagyon mi szerencsénk írva,
Kerülje és fussa, de nem távozthatja
Senki is halálát, ezer közt meghagyja
Szerencse, kit isten másra választotta.

A költő állandó és különböző formában megnyilvánuló figyelmeztetése az ostrom előre meghatározott és megmásíthatatlan kimenetelére nem engedi, hogy a szigetváriak sikerei eltérítsék képzeletünket arról, hogy az ő feladatuk és osztályrészük a halálukon keresztüli győzelem kivívása. Ugyanakkor viszont rendkívül feszültté teszi a cselekményt, hogy bár tudjuk az események kimenetelét, és bár ezt az eposz hősei is tudják, mégis úgy cselekednek, mintha reményük volna az ellenkezőre. Zrinyi tudja, hogy a vár elesik, mégis mindent megtesz, hogy megtartsa, Szulimán hallja a rossz jóslatot, akarátát mégsem másítja meg és győzni akar. Zrinyi és Szulimán tudják sorsukat, de ez nem befolyásolja őket tetteikben, bátran előbe mennek sorsuknak.

A Szigeti Veszedelem szerkezete egy tökéletesen megépített épület, ahol minden kis kocka a helyén van és nem lehet belőle egyetlen részt sem elvenni anélkül, hogy az épület művészi egysége, szilárdsága meg ne inogjon. Ha rendkívül figyelmes olvasással mégis

rábukkanhatunk a kompozíció egyes hiányosságaira, ezek szinte porszemeknek tűnnek a palota mellett és általában nem érintik a kompozíció lényegét. Ezek a hibák többnyire abból származnak, hogy a költő a gyors munka következtében egy-egy alakjának a sorsát nem fejezi be. Nem tudjuk meg pl. hogy az ostrom végén mi történt Deli Vid nagyszerű feleségével, hogyan halt meg. A VIII. énekben tartott haditanácson Petráf basa, Gyula elfoglalója bizonyult a legképzettebb török alvezérnek. Nem olvashatunk későbbi szerepléséről, nem tudjuk elesett-e az ostrom folyamán; ha nem esett el, akkor viszont miért nem vetette latba tudását és tapasztalatait a XII. és XIII. énekben is, amikor a török tábor válságba került. Eltűnik szemünk elől a rokonszenvesnek ábrásolt pécsi Olaj bég is, pedig a siklósi csatában Cserei Pál megjövendölte, hogy hamarosan utóléri majd a halál "egy erős kéz miát".

Ezeket és az ezekhez hasonló, csak igen kis számban idézhető szerkeszeti tökéletlenségeket és következtetlenségeket a gyors munka rovására kell írunk és inkább azon kell csodálkosnunk, hogy miképpen tudott a költő néhány hónap alatt úgy eposzt írni, hogy a kompozíció "hibái" ilyen semmiségekből álljanak csak.

Meg kell azonban említeni egyetlenegy - ha nem is feltűnő, de már mélyebb - kompozíciós hibát, amelynek már nem a gyors munka, hanem az elvi tisztázatlanság a forrása. Egy ilyen nagyszerű műnél, ahol minden a valóságban gyökerezik és minden rész a helyén van, feltétlenül kompozíciós nehézség vetődik fel, ha valamilyen kérdést a költő nem lát egészen tisztán. Ez történt a Habsburg-kérdésben. A szigetváriak királyhűsége és így a Habsburgokat bíráló megjegyzéseknek kivétel nélkül egyes török személyek szájába adása, sok szempontból szükségszerű és elkerülhetetlen volt. Nem kétséges azonban, hogy ezen a téren még maga a költő sem jutott el a teljesen világos és egyértelmű, helyes politikai felismerésekig. Ez a bizonyosfokú elvi tisztázatlanság megbosszulta magát és éppen a kompozíció következtességén ejtett csorbát.

Itt van például Halul bég beszéde, melynek érvelését a szigeti hős pontról pontra megcáfolja, de a némettel kapcsolatos szavaira nem válaszol. Itt ugyanis a szigetvári Zrinyinek állást kellett volna foglalnia pro vagy contra. Ha ő is elismeri, hogy van igazság Halul beszédének ebben a részben, akkor már oda van a

jelleméhez annyira hozzátartozó gyanakvásmentesség, de vissza sem utasíthatta ezeket a kijelentéseket, mert azt már mégsem tehetné a költő, hogy hőisével mondassa el a Habsburg politika apológiáját, hogy Pázmány elveinek szószékévé tegye őt. Ily módon azután Halul bégnek ezek a fontos szavai elhangzanak anélkül, hogy tudnánk, mi volt a visszhangjuk a szigetváriak körében. Hasonló következtetés mutatkozik a német segítség kérdésében a továbbiakban is. Mikor Zrinyi az V. énekben levelet ír a királynak, nem kér segítséget, pedig kémei útján - hiszen ezekre hivatkozik is - jól van értesülve az erőviszonyokról. A IX. énekben, amikor ez már sokkal nehezebbé vált, már igyekszik segítségre biztatni a királyt Radivoj és Juranics útján, de ez a vállalkozás nem sikerült. Így a király ezuttal sem kapott arra figyelmeztetést, hogy mentse fel a szorongatott várat. A XIII. énekben olvasható utolsó levélben pedig a szigetváriak minden felelősség alól feimentik a királyt, mikor hangsúlyozzák, hogy segítségre ugysem volt mód. Az még rendjén van, hogy a szigetváriak a maguk naiv királyhűségében ilyeneket irnak, de az már nincs rendjén, hogy a költő ezért nem bírálja őket és úgy szerkesztette meg az eseményeket, hogy a király az eposzban egyetlenegyszer se értesüljön a várvédőknek arról a jogos kívánságáról, hogy hozzon segítséget. Ezt még azzal is tompítja Zrinyi, aki érezhette mindebben a törést, hogy a királyt a történeti tényekkel szemben nem a komáromi táborba, hanem Bécsbe helyezi /IX.30./ és mint egy tájékozatlan, gyanútlan embert tünteti fel. Nem kétséges, hogy a király felelőssége sokkal jobban kidomborodott volna, ha hatalmas hadserege élén a táborban tartózkodna.

Ezek a Habsburg-problémával kapcsolatos törések azonban nem sértik meg az eposz elvi alapjait és kompozícióját. Az innen eredő kompozíciós hibák nem feltűnőek, és végső fokon a költő által leírt események igazat adnak Halul szavainak, mert német segítség mindenestre nem volt és a legfontosabbat, azt, hogy a török német segítség nélkül is legyőzhető, maradéktalanul sikerült az eposzban igazolni.

A szerkezet és jellemábrázolás megvizsgálásából kitűnt a tartalom és forma szerves egysége. Az eposz sajátosan művészi elemei megfelelnek az eposz eszmei tendenciáinak, nem öncélúak, hanem azok kifejezését szolgálják, illetve teszik lehetővé.

Az eposz nyelve.

A mesterien megalkotott szerkezet, az élesen megrajzolt jellemek, a cselekmény felejthetetlen részletei, a magas eszmei színvonalhoz és hősi tárgyhoz méltó erőteljes, dübörgő nyelvvel együtt érik el lebilincselő hatásukat. A Szigeti Veszedelem nyelve felkelti az olvasóban a harcok hangulatát, a véres csaták képzetét. A viadatok leírásában egymást érik a vészajtósló, fenyegető jelzők. A "szörnyű", "kegyetlen", "rettenetes", "haragos", "iszonya", "lángos", "hatalmas", "dühös", "kiméletlen", stb. szavak rendkívül gyakori használatával a költő mesterien aláfesti a ragyogóan megszerkesztett csatajeleneteket. Az emberi tulajdonságokat kifejező jelzőket átviszi a tárgyakra is és ezzel valósággal megleveníti őket. Zrínyi harci leírásainak az elevenessége sokszor főként annak köszönhető, hogy élőlények és élettelen tárgyak egyaránt résztvesznek a cselekményben. Egy "haragos", "kegyetlen" vagy "szörnyű" jelző a katonák fegyvereit, ruháit is mintegy aktív szereplővé változtatja. A költő az egyes hősök harci szenvedélyességét, hevesességét nyelvi eszközökkel átszármaztatja egész környezetükre és ezzel sokszorosára tudja fokozni ábrázolásának erejét.

Az eposzban ez a régi idők fegyvercsörgését felidéző "haragos" nyelvezet az uralkodó. A harci nyelv ódon fenségét különösen hatásossá teszi és ellentétességük folytán kiemelik a gyakran közbeiktatott lírai részek, melyek arról tanuskodnak, hogy a Zrínyiász költője a lelki élet ábrázolásában, az érzelmek megéltetésében és mélységében a kellem és a bán rajzában is gazdagakaláju művész. Nyelve tud gyöngéd és lány is lenni. A Szigeti Veszedelem kritikussai méltán emelték ki azt a magyar epikai stílus fejlődésében is számottevő két sort, mellyel a költő Delimán szemlémére céloz:

Galatában meglátá az szép Cumillát,
Cumillát az szépet, Szulimán leányát. /1.71./

Méltó ehhez a szép stílárís megoldáshoz a folytatás is:

Cumilla szép.baja megköttözé szívét
Ifju Delimánnak....

"Egyszerűbb eszközökkel, kevesebb szóval és lehelletszerűbb finomsággal alig lehetne többet, jellemzőbbet mondani Delimán

szenvedélyének ébredéséről, állandóságáról, természetéről, keleties, erotikus zamatjáról, mint ebben a kis képen" /Négyessy/.

Lehet bőven találni az eposzban az idézethez hasonló gyöngéd sorokat és versszakokat. Attól azonban óvakodik a költő, hogy valami illikus hangulatba ringassa az olvasót. Erre a legtöbb veszély Delimán és Kumilla találkozásának leírásánál volt. Láttuk, hogy a költő a cselekményt is úgy irányította, hogy a török "tragédiájának" a légköre a szerelmesek örömét is megkeserítse, de abban, hogy a szerelmi történetkor is megmaradunk az eposz harci hangulatában, a nyelv használatnak van a legnagyobb szerepe. Bár a szerelmi témához ez nem illik, Zrínyi mégis megtartja a fentebb felsorolt vészthozó, harci jelzőket. Cupido "haragos", "kegyetlen", akárcsak az eposz hősei, nyíla, mellyel megsebzí Delimánt "rettegetes". A nyilvessző Delimán szívében "mérges nyavalyát" hagy. Mialatt pedig a szerelmesek

Duplásszák csókokat egymás szája körül,
Venus triumfusán kedves szüvök örül

- a párkák "szörnyű cérnát" fonnak számukra. Ezek a jelzők a már említett tárgyi körülmények mellett önkéntelenül a harci események légkörében tartják fogva képzeletünket.

Zrínyi randkivüli figyelmet szentelt művének nyelvi kidolgozására. Így történhetett csak meg, hogy bár az eposz során számtalanszor kell a költőnek valakiről megállapítania, hogy meghalt, hiszen állandóan harcokról van szó, mégis mindannyiszor másképp tudja kifejezni ezt az egyszerű ténnyt. Az egyik "vérrel bocsátja ő magából lölkét", a másik "éltétül, szavátul egyszersmind-elválék", a harmadik "fekszik földet harapván nagy kegyetlenül", ismét másnak "élte eloszlek levegőégben", vagy "vértül s melegségtül egyszersmind teste hül"; "ő keserves lelke nagy föld alá repül"; a legszebb talán Delimán halála:

De bán ketté vágja Praecopita fejét,
Es habzó vérére kiönti életét.

/XV.89./

A Zrínyi által oly zseniálisan variált halál-leírásoknál azonban nemcsak az a fontos, hogy mindig új és új megoldást tud kitalálni, hanem az is, hogy a halál leírásán keresztül is jellemezni tudja az egyes alakokat. Korántsem véletlen, hogy

melyik katona hogyan hal meg. Erdemes szembe állítani Demirhám és Deli Vid halálát: Demirhám:

Arra siralmas lelkét föld alá veté,
Nagy árnyékkal életét besötétíti.

Deli Vid:

Látja ég az lölkét, fővény szíja vérét.

Mennyire megfelel mindkét halál-leírás a hősök jellemének! A magyar és török katonák halálának a leírásán keresztül is éreztetni tudja Zrinyi a köztük lévő erkölcsi különbséget. Juranics: "vérrel kiereszti lelke tisztaságát"; de a durva szitkairól megismert Szanszak Benavirnak "lelke torkán hörög", a VII. énekben. Előfordul olyan eset is, hogy egy katonának a nevééről és létéről csak akkor értesülünk, amikor valamelyik nagy összecsapásban már meg is hal. Zrinyi ilyenkor pusztán a halál jellemzésével jellemezni tudja magát az alakot is. A XV. énekben olvassuk:

És nem kevesebbet teszen Orszias István,
Mert lelkét okádja előtte Balbazán.

Erről a Balbazásról eddig még nem hallottunk, de miután megtudjuk, hogy "lelkét okádva" halt meg, nem lehet kétségünk a felel, hogy éppolyan durva lelkű ember lehetett, mint Szulimán többi pribékje.

Zrinyi költői stílusának tehát egyik fontos vonása a hasonló jelenségek variálására irányuló képesség. Stílusának jellegzetességei közül csak még néhányat említek meg. Kitűnően tudja a fokozást érvényesíteni a leírásokban. Nemcsak az eposz cselekményének a kibontásában tudta egyre jobban fokozni a feszültséget és egyre magasabb szférába emelni az eseményeket, hanem nyelvi eszközökkel is képes egyre magasabbra szárnyalni. Figyeljük meg pl. Delimánról adott leírását a XIV. énekben, az éjszakai, sötétben való harc alkalmával:

Egy nagy carbunculus az sisakján vala,
Ezen sötétben is megismerik vala,
De jobban az kúnél fénlük ő szablyája;
Jobban szablyájánál az ő bátorsága.

Milyen pompás a bátorságnak a kiemelése a drágakő- szablya fokozatokon keresztül.

Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VSné.

A fokozásnak remek példáját mutatja az eposz két első versszaka is. Arany János megállapította, hogy a bevezető két versszak az első sortól az utolsóig állandóan emelkedik: "Ő ki előbb játszott szerelemnek édes versével, aztán küszködött Viola kegyetlenségével, most Kársnak hangosabb versével fegyvert és vitét énekel, ki a török hatalmát meg merete várni; meg, Szulimán haragját, ama nagy Szulimánnak hatalmas karját, kinek Európa rettegte szabályját". Az édes szerelemtől Zrínyi nyolc soron keresztül már eljuttat bennünket az eposz hatalmas, az egész világra kiható eseményeinek légkörébe.

Az eposz megalkotásánál az egyik legnehezebb feladat volt a kis számú védősereg fölényét művészi hitelességgel ábrázolni a többsszázezer főnyi török tábor felett. Zrínyi ezt kitűnően megoldotta, mert az eposzt olvasva teljesen teljesen meggyőzővé válik a mű alapkoncepciója: a hazájukat önfeláldozóan védő katonák előbb vagy utóbb megtörik a hódító ellenség erejét. Ez nemcsak az események helyes elrendezésének, a szerkezetnek és a jellemek megalkotásának köszönhető, nagy része van ebben a nyelvi eszközöknek, melyek szinte észrevétlenül kiváltják azt a hatást, amit a költő akart.

Szulimán győzelme biztos tudatában indul el a hadjáratra. Mikor Alekto furia apja képében felbiztatja őt a háború megindítására, így fogadkozik:

Megfestem lovamat keresztény vér-tóban, /I.48./

Ez a telhetetlen rabló tehát azt tervezte, hogy szükség gázol majd lova a legvilkölt magyarok tízezeinek, vagy százezeinek a vértengerében. És mi lett a vége? Az ellenkezője történt.

Mint vízi óriás, bán gázol az vérben. /I.98./

amikor kiűzi a leomlott Henyei-bástyán-át a várba üszülő törököket. Kirohanása alkalmával pedig egyenesen visszatér a Szulimán által emlegetett vértó, csak hogy, nem úgy, ahogy Szulimán gondolta:

Gázol rettenetesen Zrínyi vértóban,
Vérkataraktákat indít meg pogányban; /XV.77./

A szultán akart a magyarok vérében gázolni, de ehelyett Zrinyi kardja fakaszt vérsuhatagot eszer és eszer török testéből.

A Szigeti Veszedelem nyelvi megformálása, stílusa tehát kitűnően képes kidomborítani a mű eszmeiségét. Az eposz népisége szempontjából is perdöntőek a nyelvi, stiláris elemek. Balassi példája arra figyelmeztet, hogy az írók hasonlat-anyaga sokszor elárulja, milyen szemmel, kiknek a szemével néznek körül a világban. Balassit önkéntelenül a vitézi élet és a természet jelenségeire emlékezteti az amit lát, mikor nem vitézi éneket ír, akkor is a vitézi élet képei töltik meg verseit. Zrinyi hasonlataiban természetesen szintén előfordulnak a katonai képzetek. Gondoljunk pl. Zrinyi imájának erre a két gyönyörű sorára:

Vedd hozzád lelkemet, mely téged alig vár,
Miként segítséget hadtól megzálott vár. /II.77./

Hasonlatainak tárgyát a legtöbbször azonban a természetből és a népeletből veszi. Zrinyi természeti hasonlatai azonban mások, mint Balassiéi. Balassi többnyire az egyházi gondolkodás béklyójából felszabadult ember ujjongásával közeledik az élet örömei, s ezek közt a természet szépségei felé, vagy pedig a szabad természetben portyázó végvári vitéz szemével néz körül a tájon. Zrinyi természeti képeiben, vagy legalább is azok jó részében, inkább a természetben élő munkás emberek szemlélete jelenik meg. Az ő természeti képei nem szinpopások, nem a szépségen van nála a hangsúly, hanem a pontos megfigyelésen, amilyen megfigyeléseket naponként tesz a szántó-vető paraszt, a pásztor, a vadász, a vízmenti nádasok közt élő halász-ember. Az Almás patakon átkelő janicsárság "mint sok sűrű nádasság" tűnik szemünk elé, amint puskaikat, hogy meg ne ázzon, magasra tartva gázolnak a folyón. Vagy milyen finom természeti megfigyelést tesz, mikor Demirhán és Radován birkósásáról ír:

Mikor mész-szag medvének orrában esik,
Utána mászkálván bükkfáru lócsik,
Körmével s fogával az fára haragszik,
Szaggatja heában heát gyökeréig;
Igy ez mind az kettő egy másik körül jár.
..... /Z.41-2./

Ez a medvével kapcsolatos hasonlat lehet ugyan a vadászó főur megfigyelése is, de Zrínyi éppen olyan megfigyeléseket vesz hasonlatai alapjául, amelyeket a nép fiai tesznek napról-napra, vagyis melyek a néppel azonos szemléletet mutatnak.

Bőven találhatunk azonban egészen félreérthetetlenül népi szemléletű képeket, melyekben meg is jelennek a parasztek, vagy a paraszt munkájának az eredményei. Az I. énekben felvonuló zagatárokról olvassuk:

Ellepték az földet ezek mint az hangyák
Avagy széles mezőben az sok kalangyák. /I.91./

A szerenose úgy gyönyörködik az ember esésében "mint juhász küsziklán kúnek görgésében" /IV.3./ Rendkívüli szemléletessége mellett az egyszerű ember gondolkodásának, örömeinek össze-átélése varázsolja költészetünk fénylő gyöngyszemeivé az eposznak a népeletből vett hasonló képeit. A legszebbet talán a X. énekben olvassuk:

Itt már sok török hull, mint tűz előtt az nád,
Melyet pásztor tavasszal gyújtogat, s vigad
Látván tűznek, szólnak kemény harcolását;
Így hull az sok török és szaladton szalad. /X.101./

A terjedő tüzről vett hasonlat különféle alakban a legtöbb eposzban megtalálható, epikus közhely. Zrínyi népi szemléletében megifjodik, új életet kezd és gyökerében eredetivé válik az el-koptatott költői kép is.

Visszatér a Balassától és Zrínyi lirájából ismért híres Petrarca-kép is, de továbbfejlesztve. Még fokozottabban érvényesül itteni változatában a népi szemlélet, mint a Fantasia poe-ticában.

Vala oly órában, mikor minden állat
Legosendesebben magának nyugodalmat
Vesz; juhász, szántó alusszik kedves álmát,
Juhok mellett nyugszik kuasz, mely megfáradt. /IX.43./

Ezek a példák egyszerre bizonyítják Zrínyi spontán, őszinte népiségét és páratlan művészetét. A népelettel kapcsolatos hasonlatok mellé számtalan folklorisztikus jellegű stíluselemet.

képhasználatot is felsorolhatnánk. De az eposz nyelve maga is a népnyelvben gyökeresik: a Muraköz, a Göcsej parasztjainak nyelvét emelte Zrinyi a klasszikus irodalom szférájába. Az olyan népnyelvi kifejezések, mint "agg szót kovácsolni", vagy "kereszttyéneket minden tartja tornában esett féregnek", valamint a "hamar kü esik ott, hon az ég zörrenik"-hez hasonló népi közmondások váratlan szó- és fogalomkapcsolásaikkal minduntalan felfrissítik a háromszáz év előtti nyelv régies zamatát. A népnyelv felhasználása sohasem válik erőltetetté, sohasem megy túlzásba és ezért nem bántó provincialismusként, hanem a költői nyelv érdekes fordulataként hat egy-egy "földröszénés" /földrengés/, vagy "öszvecsingolódik" /összefonódik/.

A népnyelv mellett az eposz nyelvének számos más alkotórészét is megfigyelhetjük. Mindenekelőtt a Zrinyi előtti magyar költészet nyelve gyakorolt nagy hatást. Zrinyi költői nyelvébe beleolvad a protestáns prédikátorok verseinek bibliai nyelve /isten beszéde az I. énekben stb./ és a históriás énekek krónikás egyszerűségű nyelve is. A költő nagyon kitűnően meg tudta választani azokat a helyeket, amikor a históriás énekek minden költői díszet nélkülöző egyhangu nyelve stiláris szempontból helyénvaló. Így éppen a nagy jelentőségű események bejelentésekor folyamodik az ilyen megoldáshoz, amikor az eposz gazdag változatos stílusából kiugró egyszerűség fokozott nyomatékot ad a mondanivalónak. Pl. mikor a szultán elintul:

Szent Iván havának tizedik napján
Konstantinápolybul megindult Szulimán.

Vagy; mikor a főhóst bemutatja:

Akkor az nagy nevű Zrini Szigetvárban,
Maximiliántul rőndölve kapitán
Volt, Horvátországban és többiben is bán.

Az eposz egyik legfontosabb eseményénél, Szulimán Szigetvár alá érkezésénél szintén egészen krónikás hangon vezeti be a gyönyörű jelenetet:

Azért megindula Szulimán táborral,
Igen hadviselő okos rendtartással;
Ere Szigetvárhoz ugyanszon nappal
Délután két óraker nagy távorával.

Máskor, mikor nem harci eseményekről van szó, a széphistóriák nyelve jut eszünkbe egyes versszakok olvasásakor. Nem Árgirus

bujdosására emlékeztet-e ez a szakasz:

Bujdosik nagy Delimán másod magával,
Nagy gondokat hordoz mindenütt magával,
Küsködik busulásinak nagy habjával,
Idegen földön jár rakva bátorsággal.

Természetesen bőségesen lehetne illusztrálni Balassi költői nyelvének a nyomait is. Mindezekre részletesen nem térhetünk ki. Ennyiből is megállapítható azonban, hogy Zrínyi a népnyelvből, valamint a magyar költői nyelv már kialakult elemeiből egy sajátosan új epikai műnyelvet alakított ki. Igen jelentős dolog, hogy ez nem spontánul, önkéntelenül történt, hanem nagyon is tudatosan. Ez a tudatosság nem csak abban nyilvánul meg, hogy külföldi eposzok egyes stíláriis megoldásait átveszi. /Az a fordulat, melyet előbb Delimán szerelme ébredésével kapcsolatban idéztem, Tassonál is megvan/, hanem abban mindenekelőtt, hogy foglalkoztatják őt az epikai nyelv kérdései. Előszavában írja: "Török, horvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek is gondoltam úgy, osztán szegény az magyar nyelv: az ki históriát ír, elhiszi szómat." Ez az első elvi jellegű megállapítás a magyar költői nyelvre vonatkozóan! És helyes elvi megállapítás, mert Zrínyi nyelvének egyik fontos vonása, hogy a megfelelő török, vagy horvát szavak megadják az események hiteles veretét. Miként a népnyelvből vett tájszavakkal sem él vissza, úgy a török szavak sem válnak erőltetetté, a török nyelvtudás fitogtatásává. Ellenkezőleg az a tény, hogy gyakran olvasunk "missziri kardról", "arany hazdiáról", "zofráról", "tassánról", "chingiáról", hogy a különféle katonai rangokról, az egyes török csapattestek elnevezéseiről ne is beszéljek, azt eredményezi, hogy nem elképzelt operett-figuráknak, hanem valódi husból, vérből való és valóban keletről, Törökországból jött embereknek képzeljük el Zrínyi törökjeit.

Merőben téves volt tehát a Zrínyi szakirodalomnak az a sokat hangoztatott megállapítása, hogy Zrínyi nyelve élvezhetetlen. Az ő költői nyelve művészi epikus nyelv, amely kitőnően szolgálja azokat a művészi célkitűzéseket, melyek az egész mű létrejöttét megszabták.

Zrínyi verselése.

Zrínyi verselése a Zrínyi kutatás egyik legbonyolultabb és legtöbbet vitatott kérdése. Főleg Zrínyi ritmusával kapcsolatban folyik immár több mint másfél évszázada vita. Az eposz tizenkettős sorokból áll és kb. a sorok 75 %-ban a középen sornetszet van. Ennek alapján a kutatók többsége, Arany Jánost és Horváth Jánost is beleértve arra gondolt, hogy Zrínyi felező tizenkettősöket akart írni, de a sorok negyed részében ez nem sikerült neki. Támaszt találtak ezek a kutatók Zrínyi előszavában, ahol mentegődzik a verselési hibák miatt, amelyeket a nagy sietség, kevés idő folytán követett el. Ennek a mentegődzésnek az ellenére is különösen hat azonban a verselési hibák ekkora száma. Láttuk ugyanis, hogy a XVI. századnak minden negyedrangú költője is hibátlanul, vagy legalább is minimális ritmikai hibával verselt. Olyan Zrínyihez nem is hasonlítható költők mint Tinódi kitűnően verseltek. De egyébként is a ritmus a költészet küszöbe, pontosan ritmizálni még a legtöbb fűzfapoéta is tud. Hihetetlennek tűnik tehát, hogy az a Zrínyi, aki a kevés idő ellenére is olyan halhatatlanul gondosan, aprólékosan tudta eposzát kidolgozni, a versírás elemi kérdéseiben gyengébbnek bizonyul a leghitványabb versfaragónál is. Elképzelhetetlen, hogy egy nagy költőnek minden negyedik sora ritmikailag hibás legyen, még pedig milyen csúnyán hibás. Ha felező tizenkettősöknek fogjuk fel Zrínyi sorait, akkor az első két versszakban ilyen szörnyszülöttek vannak:

Játszottam szerelem- // nek édes versével
Pegyvért a vitét ének- // lek török hatalmát
Ama nagy Ssulján- // nak hatalmas karját

Tudnunk kell ehhez, hogy a magyar verselés szabályai szerint a sornetszetnek nemhogy szavakat nem szabad elmozdítani, de még szorosan összetartozó szavak közé sem eshet a metszet. Pedig az ily módon "hibás"-nak tartott sorok egy részében nem lett volna nehéz a pontos és helyes sornetszetet létrehozni. Figyeljük ezt a sort:

Sisaknak csak az fe- // le vagyon fejében

Est bármely iskolás gyermek át tudja alakítani felező tizenkettőssé, vagy is ki tudná "javítani", ilyen formán:

Sisaknak csak fele // vagyon az fejében.

Hasonló példákat lehetne még idézni.

Nyilvánvaló, hogy a felező tizenkettes elmélete nem tartható fenn. Már a XVIII. századi Ráday Gedeon óta arra gyanakodtak Zrínyi egyes vizsgálói, hogy valami más ritmikai elv szerint készültek a Szigeti Vesszelem sorai. Azóta többen kísérleteztek már a felező tizenkettőtől eltérő módon megfejteni Zrínyi verselésének a titkát. Legutóbb Vargyas Lajos tanulmánya foglalkozott ezzel a kérdéssel és egy jól átgondolt, a Szigeti Vesszelem minden egyes sorának a tanulását figyelembevevő magyarázatot dolgozott ki. A további viták hivatottak majd eldönteni, hogy milyen mértékben helyesek megállapításai, az azonban nagyon valószínű, hogy mikéden eddigi magyarázat közül a legközelebb jár az igazsághoz. Mindenképpen el kell fogadnunk azt a tételt, hogy Zrínyi nem valami merev ritmikai, képlet alapján dolgozott, vagyis, hogy tervszerűen és tudatosan nem egyenlő szótagsszámú ütemeket alkalmazott. Zrínyi jól ismerte a külföldi nagy eposzokat és azok legtöbbszörének az a verselési sajátossága, hogy minden sor ugyanolyan, de mégis más. Ezért írták a görög és latin eposzokat hexameterekben, mert azok lehetővé tették a két hosszú szótagból áll spondeus és az egy hosszú és két rövid szótagból álló dactilus szabad váltakozását. Így az egyes sorok mindig hat verslábból állnak, de ezen belül állandóan variálódhatnak. Pl.:

Ré-gi di- / csó-sé- / günk hol /ké-sel az /6-ji ho- /mály-ban
Szé-za-dok /ül-te-nek / el a te a- /lat-tuk /né-lyen e- /nyé-szó

Az első sorban itt a második és harmadik láb spondeus, a negyedik pedig dactilus, a második sorban viszont fordított a helyzet. A hexameter azért jó eposzi versforma, mert nem ad monoton, unalmas ritmust. Vargyas érvelése meggyőzően bizonyítja, hogy Zrínyi hasonló természetű eposzi versformát választott. Nála persze nem klasszikus, hanem magyar hangsúlyos verselés van, ezért a változatosság úgy érvényesül, hogy nincsen megkötve az egyes ütemek szótagszáma.

Vargyas szerint Zrínyi sorai négy 2,3,4 ritkán 5 szótag-számú ütemből tevődnek össze, de oly módon, hogy együttesen 12 szótag legyen egy sorban. Ezért lehetnek a 4-2 / 4-2 és a 3-3/3-3

ütemezésű és felező tizenkettesnek is beillő sorok mellett 4-3/3-2 vagy akár 2-2 / 4-4 is előfordulhat. Vargyas elmélete szerint a szavak természetes mondattani összetartozása szabja meg az említett szótagszámu ütemek kialakulását.

Hasonlítsuk össze most már a felező tizenkettősök alapján való verselést Vargyas ritmizálásával:

Felező tizenkettes szerint:

Uram, ki 0- / ceá- // num tenger vi- / zével
Határoztá- / tod ne- // vedet s az e- / gekkel
Kivánnám, hogy / hozzád // jühetnék jobb / hirrel.
Hogy sem az kit / kell hoz- // nom kételen- / séggel.

Vargyas szerint:

Uram, ki / Óceánum // tenger vi- / zével
Határoz- / tatod // nevedet s az e- / gekkel
Kivánnám, hogy / hozzád // jühetnék / jobb hirrel.
Hogy sem az kit / kell hoznom // kételen- / séggel.

Nem kétséges, hogy míg az első változat szerint a harmadik sor kivételével a ritmus fűlsértő, addig Vargyas ritmizálásában szépen, változatosan hömpölyögnek, a sorok. Ha Vargyas feltevése kiállja a kritikát, akkor Zrínyi a verselésben is páratlan művészeknek bizonyul. A szabadabb ütemelosztás ugyanis lehetővé teszi az állandó változatosság mellett azt is, hogy a költő a ritmus segítségével is erősíteni tudja a sorok mondanivalóját. Az ütemek megfelelő elosztásával a költő egyes szavakat, vagy sorokat fokozottan kiemelhet, tehát a ritmus részt vehet szervesen az eposz tartalmának modulálásában is. Ebben az esetben Zrínyinek a verselés miatti mentegődzései arra a néhány esetre vonatkoznak, melyek a Vargyas-féle ritmizálás esetén is hibásaknak bizonyulnak. Ez így sokkal valószínűbb.

Zrínyi rimelésére vonatkozóan alaposabb vizsgálat még nem történt. Az azonban megállapítható, hogy erre nem fordított gondot. Rímei - bár meglepően jók is vannak köztük - rendszerint egyhanguak, sokszor ugyanazon szó megismétléséből állnak. Az érdekes viszont az, hogy nem érezzük mégsem bántónak a rimelést. Annyira lenyűgöz a tartalom, a képek, a nyelv szépsége, hogy a rimekre olvasás közben ügyet sem vetünk. Nem lehetetlen ezért, hogy volt valami tudatosság és szándékosság is az egyhangu rimelésben.

Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VS_n6.

Az eposz jelentősége.

A Szigeti Veszedelem hatalmas lépéssel vitte előbbre a magyar irodalom fejlődését. Mivel a régi magyar irodalom fejlődésében a haladás két legfontosabb követelménye a magyar nyelvűség és a világiság volt, nézzük meg mit jelentett Zrínyi eposza ebből a szempontból.

A magyar nyelv Zrínyi előtt egy évszázaddal győzött az irodalmi használatban, Balassi költészetében pedig klasszikus magaslatra emelkedett. A magyar nyelvű irodalom azonban hosszú ideig egyetlen nagy méretű műalkotást sem tudott felmutatni. A Szigeti Veszedelem ezt a hiányt pótolta: bebizonyította, hogy nyelvünk elég gazdag arra, hogy anyaga lehessen az irodalom egyik legnehezebb műfajának, a műposznak is. A Szigeti Veszedelem bebizonyította, hogy noha "szegény az magyar nyelv", nemcsak rövid lírai remekművek létrejöttére ad lehetőséget, de kitűnően tudja szolgálni egy nagyterjedelmű hősköltemény művészi igényeit is.

A világi irodalom megteremtéséért vívott harc is hosszú multra tekint már vissza, különösen latin nyelvű irodalmunkban. A magyar nyelven azonban a világi jelleg ekkor még leginkább csak a szerelmi témájú művekben jelentkezett. A magyarság központi problémája: a függetlenség visszazuerzéséért vívott harc többnyire meg vallásos elképzelésekbe burkoltan élt a magyar nyelven író költők műveiben. A Szigeti Veszedelem azzal vitte nagy lépéssel előbbre irodalmunk elvilágiasodásának folyamatát, hogy kora főkérdését szóltattatta meg gyökerében világi módon. Mivel a török és Habsburg hódítások következtében a honvédő harc, a függetlenségért vívott küzdelem irodalmunk főtemája lett, a magyar nyelvű világi irodalom igazi győzelmét csak az jelenthette, ha irodalmunknak ez a nemzeti témája is magyar nyelven és világi szellemben szólal meg egy nagy műalkotás lapjain. A Szigeti Veszedelem ennek a feladatnak a megoldását jelenti.

A magyar nyelvűség és a világiság fejlődésével elválaszthatatlanul összefügg egy harmadik problémakör: a realizmus fejlődése, melyhez szorosan kapcsolódik irodalmunk népi és nemzeti válságának kérdése is. A Szigeti Veszedelem legnagyobb érdeme irodalmunk fejlődése szempontjából éppen itt keresendő. Zrínyi eposza határkő a realizmus kialakulásában, sőt bátran mondhatjuk: a realizmus első nagy alkotása a magyar irodalomban.

Zrínyi realizmusa az ábrázolás tipikus voltában gyökerezik. Zrínyi ábrázolásának tipikus volta mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy páratlan szeszialitással tudta megörökíteni művében a valóságos történelmi folyamatot, az adott történelmi fejlődés lényegét. A történelem törvényei szerint a legerősebb hódító ellenséget is legyőzheti egy szabadságért állhatatosan küzdő kis nép, ha egységes, ha sorait nem bontják meg a belső árulók. Ezt az igazságot a magyar nép története és a világ többi népeinek multja és jelene egyaránt bizonyítja. A más népek elpusztítására törő hódítóknak előbb-utóbb bukás lett az osztályrésze. Ezt a valóságos történelmi folyamatot ábrázolja Zrínyi a szigetvári ostromon keresztül - mint láttuk - rendkívüli meggyőző erővel. Híven tükrözi ezáltal a korabeli magyar fejlődésnek a török hódítás felszámolásának irányában haladó tendenciáját.

Zrínyi egyaránt a valóságnak megfelelően ábrázolja a végvári vitézek közösségét és a török hódítók táborát. A valóságnak megfelelően, annak ellenére, hogy az erőviszonyokat, a méreteket erősen felnagyítja, eltulozza. "Az igazi művészet - írta Gorkij - többé kevésbé mindig tulozza a valóságot". A Szigeti Veszedelem hősei "nem a képzelet gyümölcsei, hanem a reális tények törvényszerű és szükségszerű költői felnagyításai". A realista művészetnek joga van ehhez a tulzáshoz.

A Szigeti Veszedelem realizmusát természetesen el kell határolnunk az érett kritikai realizmustól, amely a művészetnek minőségileg magasabbrendű fokát jelenti. Hiszen a kritikai realizmus nagy alkotásai az életet sokkal gazdagabban tudják ábrázolni, mint a feudális korszak eposzai. A realista regény az "eszményt a valóság legközvetlenebb, legmindennapi, sőt a legunalmasabb jelenségei" között is meg tudja találni; a feudális eposzokban viszont az eszmény és a mindennapi valóság között még áthidalhatatlan szakadék tátong. Az eposz csak rendkívüli események és rendkívüli emberek megörökítésére alkalmas. Éppen ezért nem kaphat helyet Zrínyi eposzában a korabeli magyar társadalom mindennapi életének: a parasztok munkájának, a feudális urak parazita életének az ábrázolása. Nem hiába, hogy ez hiányzik a Szigeti Veszedelemről, mert a téma ezt nem is követeli; a mindennapi valóság ábrázolásának az elmaradása egészében véve mégis szükségszerű korlátja a realizmusnak a feudális korszakban.

Van azonban a realizmusnak egy olyan vonása, amely sokkal felszabadultabban érvényesül Zrínyinél, mint a kritikai realizmus legtöbb alkotásában. A Szigeti Veszedelem minden sora a nagy nemzeti feladatok megoldására mozgósít; a politikai harcok tüzeiben született és nyíltan politikai célokat szolgál. A költő ezzel a művével a valóság megváltoztatására, haladó irányban való megváltoztatására tudatosan törekedett. Mivel hitt is tervei megvalósulásában: művét az optimizmus bizakodó hangja hatja át.

A Szigeti Veszedelemből éppen azért tanulhatnak olyan sokat mai íróink, mert a szép, a jó, az igaz elvének és eszményeinek valóságos offenzíváját mutatja be, mert benne az igaz ügy képviselői támadnak és győznek. Ezért van óriási jelentősége annak, hogy Zrínyi a formálisan "támadó" törökkel szemben a védőket tette az igazi támadó, előrelendülő, elejétől végéig emelkedő hősök csoportjává. A Szigeti Veszedelem a pozitív eszményekre és az ezeket hordozó pozitív hősökre épül. Nincs a magyar epikának még egy alkotása, melyben a pozitív eszmények és pozitív hősök ilyen mindent elsöpítő támadó lendületben forrnának össze.

Különösen nagyszerű példa a Szigeti Veszedelem a történeti téma realista feldolgozására. A történeti tárgy epika művelőinek nemcsak saját korukat, hanem egyuttal témájuk korát is hiven kell ábrázolniuk. A régi korok eseményeit úgy kell az íróknak bemutatnia, hogy saját korának valóságát tükrözze, saját korához szóljon. Zrínyi mesterien oldotta meg ezt a feladatot. "Milyen hűen adja vissza Szigetvár védelmének lelkesítő történetét és ugyanakkor mégis minden sora saját korának szól". Horváth Márton ezekkel a szavakkal még a történeti festészet művelőit is Zrínyihez küldi tanulni.

Zrínyi realizmusának az a legfőbb forrása, hogy az eseményeket és személyeket tulnyomórészt a nép szemsszögéből ítéli meg és a nép oldalán állva ábrázolja. "A multa vonatkozólag is állja a helyét - írja Ivascsenko az irodalom népiségéről szóló tanulmányában - hogy éppen a művész szubjektív, vagy objektív közelállása a kizsákmányolt dolgozó nép érdekeihez és vágyaihoz, az anyagi javak termelőinek erkölcsi és esztétikai nézeteihez, a népi alkotás gazdag szájhagyományához - hogy éppen ez volt az a hatalmas, véka alatt rejlő erő, amely megtermékenyítette a művészek keresését".

Zrinyi a néptömegek helyzete szempontjából leglényegesebb kérdést, az ország felsszabadításának és egyesítésének kérdését vetette fel művében; olyan célokra és feladatokra mozgósít soraival, melyek elsősorban az idegen hódítóktól legtöbbet szenvedett néptömegek érdekei; "az anyagi javak termelőinek" erkölcsi nézeteit érvényesíti lépten-nyomon; a folklór elemeknek, a népköltészet tartalmi és formai sajátosságainak pedig valóságos tárháza a Szigeti Veszedelem. Egyes a népeletből vett hasonlatai egyenesen azt mutatják, hogy képes volt a nép szemléletvilágával való olyan szoros egybeolvadásra is, amit a nagy orosz forradalmi demokrata, Dobroljubov követelt az íróktól: "nemcsak ismerni, hanem mélyen és erősen át is kell érezni, át is kell élni ezt az életet /a nép életét/, szoros bensőséges kapcsolatban kell lenni ezekkel az emberekkel, egy darabig az ő szemükkel kell körültekingetni, az ő fejükkel kell gondolkozni az ő akaratukkal kell kívánni, az ő bőrükbe és az ő lelkükbe kell bujni".

A Szigeti Veszedelem épp olyan halhatatlan, mint a nép, amelyben gyökerezik és amely egyedül képes eszméit magáévé tenni és valóráváltani. Költője nem tévedett, mikor leírta a Peroratio büszke sorait:

Véghez vittem immár nagyhirű munkámat,
Melyet irigy üdö, sem tűz el nem bonthat,
Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat,
Sem az nagy ellenség, irigység nem árthat.

Uttörő Zrinyi költészete irodalmunk nemzeti jellegének kialakításában is. Az eposzban a magyar nép legjobb tulajdonságait testesíti meg, az idegen hódítókkal szembeni évszázados harcokban kialakult magyar katona hősi típusát állítja elének, összefoglalja, ábrásolja azokat a nagyszerű tulajdonságokat, melyeket éppen ez a szűnetnélküli honvédő harc fejlesztett ki. A Szigeti Veszedelem mintegy a szintézisét adja mindannak, ami korábbi irodalmunkban jellegzetesen magyar volt, amit a magyar társadalom fejlődésének sajátos vonásai a magyar kultúra jellegzetességeiként kitermeltek. A kultúra egyes ágai közül pedig nálunk évszázadokon keresztül az irodalom játszotta a legnagyobb szerepet. A nemzet egyik Sztálin elvtárs által meghatározott eleme, "a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkat közössége", nálunk

elsősorban az irodalomban fejeződött ki. Zrinyi eposzának és ugyanígy prózai műveinek nemzeti vonásai ezért a fejlődés kezdeti fokán lévő nemzeti erők kibontakozása szempontjából igen nagy jelentőségűek. Nem is csoda, hogy a Szigeti Veszedelem saját korában nem keltett jelentőségéhez méltó visszhangot, hanem csak a nemzeti fejlődés előrehaladottabb szakaszában, a XVIII. század végén és a reformkorban vált haladó nemzeti irodalmunk egyik eleven hajtóerejévé.

A fenti szempontok alapján a Szigeti Veszedelemet realista remekműnek, népi alkotásnak, nemzeti eposznak kell tekintenünk, amely szinte másfél évszázaddal megelőzte korát és funkciójában a Bessenyei, Kazinczy, Bacsányi, Csokonai idején kibontakozó nemzeti irodalmunk első, korai termékévé vált.

Zrinyi a költő olyan eposzt írt, melyet a magyar irodalomban máig sem mult fölül senki. A hazáért vívott harc, politikai küzdelem terméke volt a legnagyobb magyar eposz, és szerzője a további harcra tett hitet benne berekesztő versszakával:

De hiremet nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvivő szablyámmal:
Míg élek, harcolok az ottomán hódal,
Vigan burittatom hazám hamujával.

Zrinyi hadtudományi munkái.

A Szigeti Veszedelem megírásától a vasvári békéig terjedő hosszú időszakban Zrinyi írói munkássága tulajdonképpen a hadsereg kérdéseinek a kidolgozására irányult. Politikája sikerének legfőbb előfeltételéül - helyesen - a honvédelem nagyarányú reformját tekintette. Hadtudományi műveiben a hadseregszervezésre vonatkozó gyakorlati útmutatásoktól kezdve, az egyes harcok és főleg a hadvezér feladatait, a stratégia és taktika kérdéseit, az állandó hadsereg megteremtésének elméleti problémáit egyaránt feldolgozta a korabeli hadtudomány színvonalán, sőt nem egyszer túl is szárnyalta azt.

A hadakozás alacsony színvonalának egyik legfőbb okát a hadtudomány lebecsülésében látta. Magyar nyelvű hadtudományi irodalom nem is létezett még. Ezért ennek a megteremtését érezte mindennekelőtt feladatának.

1646-48 táján megírta első ilyen tárgyú művét, a Tábori Kis Traktát-t. Ez voltaképen egy tábori szolgálati szabályzat, mely a hadseregszervezésre, a tábori rendtartásra stb. ad utasításokat, Zrinyi itt azokat a szabályokat foglalja össze, melyek ekkor fejlettebb külföldi hadseregekben már általánosak voltak. Magyarországon azonban mindezek meglepő újdonság számba mentek, és ezért fontosabb megállapításait kénytelen megindokolni, az esetleges ellenvéleményeket már eleve megcáfolni. Ily módon az alapjában véve száraz szabályzat helyenként valósággal eleven vita-irattá válik.

Ezt különösen a hadseregélelmezés kérdésénél tapasztalhatjuk. A magyar katona ekkor még nem részesült ellátásban. Zsoldot kapott, és abból kellett vásárolnia az élelmet, ruházkodnia, fegyverét karbantartani, lőszert szerezni, lovának abrakot vásárolni stb. Mivel pedig a zsold kevés volt és többnyire meg sem adták, a vitéz az év nagy részében szükségleteit rablás, zsákmányolás útján volt kénytelen beszerezni. Zrinyi látva ezt a visszáságot, azt javasolja, hogy a katona csak különleges személyi szükségleteire kapjon készpénz-zsoldot, egyébként pedig élelmét, ruházatát a hadsereg biztosítsa. Eleve szembeszáll azokkal, akik javaslatára azt mondják majd, hogy így sokkal többbe kerül egy katona az államnak, mint a régi rend szerint. Zrinyi ezt megcáfolja: "mert noha amugy kevesebbé láttatik a respublicának pénze fogyni, mint így, de felette igen fogy a haza pénze, mikor a szegény ember nyomorog és szenyherül."

Vagyis Zrinyi jól látja, hogy bár a közélélmezés esetén az állam több pénzt fog áldozni, de az eddigi rendszer azt idézte elő, hogy a katonák a "szegény emberrel baltával" alkudtak meg, vagyis a parasztokat kifosztották. Már pedig Zrinyi szerint a haza akkor igazán szegény, amikor a paraszt nyomorog. Jól látja tehát, hogy a parasztságnak tönkremenetele a legnagyobb kár, hiszen így a paraszt nem adózhat és az állarkincstár üresen marad. Arra is figyelmeztetett, hogy a hadsereg számára történő beszerzéseket lehetőség távolabbi vidékekről eszközöljék, hogy minél nagyobb területen fejlődjék az áruforgalom, minél többen gazdagodjanak meg, és így többet adózhassanak. Ily módon - fejtegeti Zrinyi - a katonák élelmezésére kiadott pénz bőségesen megtérül az államnak s közben a polgárok nem elszegényedtek.

hanem gazdagodtak. A fejlett ártermelés iránti lelkesedéssel fejezi be gazdasági fejtegetéseit: "Ez a circulatio pedig oly szükséges s oly hasznos mindenben a hazában, hogy annak nagy hasznát könnyebb álméltkodva csudálni, mintsem leírni."

Már ebben az egyébként igénytelen katonai szabályzatban is jelentkezik tehát Zrínyi hadtudományi munkásságának egyik alapvető vonása: a katonai kérdéseknek a politikával való összekapcsolása. Zrínyi minden katonai problémában egyuttal politikai kérdést látott. A hadsereg-élelmezéssel kapcsolatos fejtegetése rávilágít arra, hogy mire irányul elsősorban itt ez a politikai érdeklődés: a hadsereg és a nép viszonyának rendezésére, a katonai reformon keresztül a nép helyzetének a megjavítására.

Hadtudományi írásainak ez a politikai tartalma és tendenciája később egyre fokozottabban érvényesül. Ezt elősegítette, hogy az 50-es évek elején hadtudományi érdeklődése a gyakorlati kérdésekről egyre inkább az elméletre tolódik át. Hosszabb, rövidebb elmélgedésekben, kis értekezésekben foglalja össze ekkor a hadviselés egyes problémáira vonatkozó álláspontját. Ezeket a kis hadtudományi elmélgedéseket foglalta később össze egy egységes gyűjteménybe Vitéz Hadnagy címen.

A Vitéz Hadnagy.

Az 1650-53 között írt kisebb katonai elmélgedések gyűjteményét, a Vitéz Hadnagyot, Zrínyi három részre osztotta. Első része hat discursusból /néhány oldalas kis értekezés/ áll, melyeket de Silhon francia író egyik politikai munkája alapján állított össze. A forrásban talált értekezéseket azonban a magyarországi viszonyoknak megfelelően alakítja át és de Silhon történeti példáit sokszor magyar történeti példákkal helyettesíti.

A discursusok után az aforizmak következnek. Ez tulajdonképpen nem más, mint Tacitus történeti munkáinak a kommentára. A XVI-XVII. századi politikai és hadtudományi írók gyakran úgy fejtették ki álláspontjukat, hogy valamelyik klasszikus író egyes tanulságos kijelentéseire hivatkoztak vagy hosszabb megjegyzéseket fűztek. Zrínyi aforizmái is ilyen Tacitust kommentáló megjegyzések. Ugy készítette művének ezt a részét, hogy egy olyan Tacitus-kiadást használt, amelyben a római történetíró szövege már

el volt látva ilyen aforizmákkal. Zrinyi a neki tetszőeket átvette, de azokat rendszerint kibővítette más forrásokból, főleg pedig a hazai tapasztalatokkal.

A Vitéz Hadnagy harmadik része az u.n. centuriákból áll. Ezek különböző helyekről összeszedett rövid tanulságos elmélkedések.

Könyve élére Zrinyi a tanulás, főleg a történelem tanulmányozása fontosságáról szóló discursusát tette, - mint kifejti - azért, mert a magyarok lebecsülik a katonai ismeretek tanulását, már pedig "az emberi elme mind vitézi mesterségre, mind más dologra sokkal inkább segítséget nem vészen, mint a tanulásból és a história olvasásból". Zrinyi tapasztalatból tudta ezt, ő maga áttanulmányozta kora katonai szakirodalmát és a különböző háborúkról szóló történeti műveket az antik történetiróktól kezdve egészen a harmincéves háború még friss eseményeit feldolgozó munkáig. A Vitéz Hadnagyban éppen tanulásának eredményeit akarja átadni az olvasónak, vagyis magyar nyelven közvetíteni az évezredek során felgyűlt katonai tapasztalatokat. Ezért használ oly sokszor különböző külföldi, főleg olasz és francia könyveket forrásul.

Olvasmányain kívül azonban művének egy másik nem kevésbé lényeges forrása is van: a gyakorlati tapasztalat. Előszavában utal rá, hogy amit a történelemben olvasott, annak "jobb részét experientiával is comprobáltam" /gyakorlatban is kipróbáltam/. Olvasmány és tapasztalat ilyen egyesítéséből már eleve következik, hogy csak azt veszi át olvasmányaiból, amit a hazai gyakorlatban, vagyis a török-magyar háború viszonyai között is hasznosíthatónak tart. Innen ered, hogy bár Zrinyi egyes gondolatait majdnem kivétel nélkül megtaláljuk a kor külföldi katonai szakirodalmában, és bár sokszor szószerint fordítja valamelyik forrásának szövegét: egészében mégis az ismert katonai elveknek egy egészen új rendszere jön létre művében, egy lényegét tekintve mélysegesen eredeti mű.

A Zrinyi által összefoglalt katonai elvek legtöbbje végsőfokon Machiavelli elméletére megy vissza, ez nem is lehetett más-kép, mert Machiavelli a XVI. század elején helyesen általánosította az újkori politika és hadviselés tapasztalatait, olyan igazságokat tárt fel, melyek hosszú ideig nem veszítették el érvényüket. Zrinyi azonban azért lehetett eredeti író katonai

munkájában, mert elsősorban Machiavelli módszerét, a történelmi és az aktuális tapasztalatok elméleti általánosításának módszerét sajátította el. És mivel a magyar történet nem azonos az olasz történettel, a török-magyar végvári háború tapasztalatai pedig nem azonosak azzal, melyeket Machiavelli szerzett saját korában Itáliában, Zrinyi szükségképpen egy machiavellista típusu, de igaz-
vérig a magyar nemzeti fejlődés igényeiből fakadó, eredeti magyar katonai elméletet dolgozott ki a Vitéz Hadnagyban.

Zrinyi korában az európai hadviselésben a Machiavelli elveinek eltorzításával létrejött u.n. metodista hadviselést fogadták el, amely a történelmi tapasztalatokból leszűrt módszeresség elvét odáig vitte, hogy a hadviselés minden mozzanatára merev dogmákat irt elő. A metodizmus - melynek főképviselője Montecuccoli, a Habsburgok tábornoka volt - a végnélküli taktikázás, az ide-oda vonulgatás művészetének tekintette a háborút. Zrinyi ezzel szemben katonai elveit a nemzet előtt álló nagy katonai feladat: a török elleni támadó, felszabadító háború perspektívájában dolgozta ki. Egy felszabadító háborúban pedig nem az ellenség előli ügyes elvonulásra volt szükség, hanem az ellenség megsemmisítésére. Zrinyi ezért a támadó háború stratégiáját dolgozza ki művében, tekintetbe véve a hazai és a török viszonyokat, a terep adottságait, a fegyverzet kérdését stb. Hunyadi János egykori stratégiájának alkalmazását kezdte követelni, azt, hogy a háború színterét át kell helyezni az ellenség földjére.

A metodizmus elítélése persze nem jelentette azt Zrinyi részéről, hogy elutasította a taktikai művészetet. Ellenkezőleg, a Vitéz Hadnagy tele van olyan taktikai elvek sokaságával, melyek még ma sem avultak el. Az ő taktikáját azonban a végvári harcok tapasztalatai alakították ki, amelyek nem tűrtek semmiféle dogmatikus merevséget. "Nincs az hadakozásnak oly regulája, kit okvetlenül megtarthasson mindenkor az hadnagy. Különböztetni kell és változtatni az dolgokat, az mint az idő és az alkalmatosság parancsolja". Ennek az elvnek az alkalmazásával ért el később Zrinyi páratlan katonai sikereket ott, ahol a metodista Montecuccoli csődöt mondott.

A katonai kérdéseknek a politikával való összefonódtsága, melyet már a Tábori Kis Traktában is láttunk, itt már teljes szélességében érvényesül. A Vitéz Hadnagy katonai fejtegetései

mögött politikai elképzelések húzódnak meg. Művében Zrinyi egyébként is az általa "vitéz hadnagy"-nak nevezett jó hadvezér, kitűnő katonai vezető, feladatait igyekszik körvonalazni, megrajzolni azokat amorális tulajdonságokat, melyek egy hadvezérnél elengedhetetlenek. Nyilvánvaló, hogy itt ugyanazon az uton kell haladnia, mint amelyen az eposz alkalmával is járt a szigeti hős alakjának megformálásánál. Valóban, az elképzelt ideális "vitéz hadnagy" a katonai vezetőnek ugyanaz a típusa, mint az eposz hőse, ennek vallásos, lojális korlátozottsága nélkül. A Zrinyi-féle hadvezér-típusban a hadtudomány és a vitézség egyesül, amihez éppen most ebben a könyvben járul a politikai tudatosság is.

Dédapján kívül a "vitéz hadnagy" példaképeként főleg Hunyadi, Mátyás királyt, Nagy Sándort, Julius Caesart emlegeti, vagyis nagy politikai vezetőket, államférfiakat, uralkodókat. A "vitéz hadnagy" ban ezért Zrinyi a politikai vezető tulajdonságait is megrajzolja. Kínem mondván bár, mégis ott húzódik könyve katonai fejtegetéseiben a nemzeti abszolutizmusnak nem csak katonai, de politikai programja is.

A Zrinyi által itt kidolgozott koncepció gyökerében világi jellegű, annyira, hogy a politikai célkitűzésnek alárendelt és az egyház tanításainak éppen nem megfelelő erkölcsöt hirdet. A legfőbb erkölcsi jó Zrinyi szerint a haza érdekében való aktív tevékenység, ebből a szempontból ítél meg mindent és mindenkit, és megvetéssel, gyűlölettel ír a tunyákról, a gyávákról, a nagy tettektől visszahuzódóktól, valamint azokról, akikben ugyan vannak értékes tulajdonságok, de azt nem a haza javára, hanem saját hasznukra kamatoztatják.

A Vitéz Hadnagy felbecsülhetetlen tárháza nagyszerű gondolatoknak a messze előremutató és ható eszméknek. Mindezeket pedig Zrinyi nem valamiféle száraz értekező hangon, hanem művészi igényvel fejezte ki.

Műve tele van képekkel, hasonlatokkal, a nép nyelvéből vett közmondásokkal. Mindig szemléletesen fejezi ki mondandóvalóját, elkerülve az elvontság veszélyét. Ha arról beszél a Vitéz Hadnagy-ban, hogy mi az előnye, ha az ellenséget egyszerre több oldalról támadják meg, akkor mindjárt egy konkrét esetet ír le: "Mikor az ellenség túl egy folyó vizen vagyons te innen, és örömet hosszú mennél, de őrzi a partot, nincs jobb mód, mint sok helyen költöztesd a hadadat, mert nem tudja hol

kell őrzeni, és nem örömet osztatná el a hadát." Mennyivel szemléletesebb, meggyőzőbb, érthetőbb ez a tétel, mintha csak elméletileg állapítaná meg!

Rendkívüli tömörség jellemzi Zrinyi előadásmódját. Egy-egy rövid aforizmába igen sokat belesűríteni. A képek és hasonlatok alkalmazásával egy-két mondatban fontos elvi kérdéseket rendkívül meggyőzően tud kifejtetni. Milyen szuggesztív ereje van például annak a néhány sornak, melyben azt akarja bebizonyítani, hogy az olyan sereg nem sokat ér, amelyet rossz hadvezér vezet: "Mit használ, ha jó a had, rossz a kapitány, ha jó a test, és rossz a fő; jobb hogy szarvasok legyenek és nyulak az vitézlő rend, és a kapitány croszlán, hogysem oroszlánok azok és a kapitány nyul. Sokat vihet véghez egy jó eszes kapitány rossz haddal is, de a rossz, jó haddal is semmit. Kapitány a primum mobile és lelke a seregnek; ha az rossz, mire való a test? ha az lankadt, mit csinál a test?"

Stilusa szenvedélyes, minden soránál érezzük, hogy írója átéli, amit mond. Szinte azt érezni, mintha ő személyesen élőszóval beszélne, vitatkoznék. Minduntalan megszólítja olvasóját, kérdéseket intéz hozzá, figyelmezteti, tanácsokat ad neki, vagy éles hangon korholja: "Más nemzetek könyveket írnak seregek rendeléséről, mi pedig azokat nevetjük; mennyi mesterség és tudomány kívántatik ahhoz; minékünk elég, ha sok és számos a hadunk. De hun van annak is a fegyvere? Egy kis puská. O nyomorult! s azt tud-é: azzal várakat veszsz, sáncokat megszagatsz, vered az ellenséget? ha egyszer kilövöd, veszett vagy; meddig más-szor megtötöd, addig a muskatéros négyszer lö."

Írását felkiáltások szakítják meg; néha önvallomásszerű és saját élményeiről beszél, hogy a következő sorban leszűrje ebből a tapasztalatot és az olvasóhoz fordulva folytassa mondanivalóját.

A Vitéz Hadnaggyal Zrinyi megteremtette a magyarnyelvű hadtudományi és politikai irodalmat. Ő volt az első, aki a politikai elmélet bonyolult összefüggéseit, és a katonai szakkérdéseket nyelvünkön tudományos igénnyel megfogalmazta. A magyar nyelv XVII. századi állapota mellett ez nem volt könnyű feladat, hiszen ha az irodalmi használatban a magyar nyelv már száz év óta általános volt is, politikai és katonai kérdésekről szinte kivétel nélkül csak latinul írtak. Hiányzottak a megfelelő magyar szakkifejezések, az elméleti kérdések finom

árnyalatainak megjelölésére alkalmas szavak és fordulatok. A magyar politikai és hadtudományi irodalom megteremtőjének ezért nyelvújítónak kellett lennie. Zrinyi valóban nyelvújító volt, sajátos módon. A gondolati tisztaság és fogalmi pontosság kedvéért nem kísérletezik új szavak alkotásával, vagy bonyolult körülírásokkal, hanem átveszi és a magyar nyelvbe beilleszti a megfelelő latin kifejezéseket. A latin szavaknak a mai olvasót kétségkívül zavaró sűrű használata azonban nem volt meglepő Zrinyi korában, mert csak az élő beszéd gyakorlatát rögzítette írásban. Ezekről a kérdésekről vagy latinul beszéltek, vagy pedig latin kifejezésekkel teletűzdelt magyar nyelven. Zrinyi kortársainak leveleiben és kisebb-nagyobb politikai írásaiban sokszor bántó, kétnyelvűséggel találkozunk. Zrinyi stílusában viszont az idegen szavak többnyire szerencsésen belesimulnak a magyar nyelv rendszerébe. A magyar nyelvtani szerkezetnek rendeli alá a latin szavakat, magyar ragokkal és képzőkkel látja el őket. Prózái műveiben a magyar nyelv küzdöködik, viaskodik az új feladatokkal, de nyelvünk gazdasága, a Zrinyi nyelvéből valósággal áradó szemléletes hasonlatok, érzékletes kifejezések végül is magukba olvasztják az idegen elemeket s egy régies, de lanyűgőző nyelvezetet hoznak létre.

A katonai, politikai, erkölcsi eszmék, a mozgósító erejű stílus, a nagyerejű nyelv mögött állandóan ott érezzük az író, a nagy magyar hazafit. A Vitéz Hadnagy íróját a haza, a nép iránt érzett felelősség-érzés a nemzet első nagy ébresztőjévé teszi. A szigetvári hős, Hunyadi, Mátyás, Thury György, Kinizsi, Bethlen Gábor és mások idézésén túl szinte az egész dicsőséges magyar múltat veti kortársai szemébe: "Bizonyára azok az vitéz magyarok, akik annyi vérontással Scitiából kijöttek; azok a királyok amelyek a magok életét mind alattókválókért annyiszor feltették, hallották volna, hogy mi elfajzottak, ily rossz véget csinálunk az ő szándékjoknak és magunk örökségének, nem fáradtak volna annyit". A XIX. század nagy költőig, Berzsenyiig, Kölcseyig nem volt magyar író, aki ekkora erővel tudta volna a hősi múltat a jelen formáló erejévé avatni, akinél nemzeti önkritika, sőt saját osztályának a bírálata a múlt dicsőségének szűgyenérzésre és büszkeségre egyszerre ösztönző fényénél jelenik meg. A Berzsenyi-ódák, a Hunnusz elősményét kell látnunk

az ilyen nagyszerű sorokban: "Azoknak a föld alatt való csontjai kényszerítenek bennünket, hogy emberek legyünk, és akik urak vagyunk, magunk elsöben tanulnánk, azután mi alattunk valókat tanítanánk, hogy ne volnánk csufjai a nemzetnek és gyalázatja az mi dicséretes, eltemetett magyar eleink tetemeinek". A Vitéz Hadnagy hadtudományi és politikai tanításai ebben a légkörben válnak valóban nemzetivé, izig-vérig magyarrá.

A Mátyás-tanulmány.

1656-ban írta Zrinyi egyik legragyogóbb prózai művét, politikai elképzeléseinek legtisztább megfogalmazását a "Mátyás király életéről való elmélkedések" c. munkáját. Ezekben az években nem a török elleni felszabadító harc, hanem a Habsburgokkal szembeni politikai küzdelem volt napirenden. Éppen ekkor remélte Zrinyi, hogy sikerülni fog II. Rákóczi György személyében nemzeti királyt a magyar trónra ültetni. A nemzeti abszolutizmus közeli megvalósulásának reményében foglalta ebben a munkájában össze Zrinyi, politikai eszméit. A Vitéz Hadnagyban a politikai célkitűzés a katonai tárgy mögött huzódott meg, a Mátyás-tanulmány már hangsúlyozottan politikai mű.

Zrinyinek ez az írása a politikai irodalom egyik korabeli műfajának a képviselője. A XVI-XVII. század politikai elméletírói gyakran úgy fejtették ki nézetüket, hogy kiválasztottak a történelemből egy olyan nagy egyéniséget, akit politikájukelődjének tekintettek és az ő életének, tetteinek az elemzése során bizonyították saját időszzerű politikai mondanivalójuk igazát. Zrinyi helyesen látta meg Mátyásban a nemzeti abszolutizmus megteremtésére irányuló politikájának elődjét, s ezért tárgyválasztása nagyon szerencsés. Mátyás tetteire vonatkozólag Bonfini és Heltai krónikáit használta forrásul.

Mátyást mint az uralkodók mintaképét mutatja be, aki szinte megtestesítette mindazokat a vonásokat, melyek az ideális hadvezér és államférfi képét alkotják a Vitéz Hadnagy szerint. Igen jól látjuk ezt a tanulmánynak azon a helyén, ahol Zrinyi összehasonlítja őt ellenségével, Habsburg Frigyes császárral. Megállapítja, hogy Mátyás tulajdonságai sokkal kiválóbbak, Frigyes csak áhitatosságban mulja felül, ezt azonban Zrinyi egyáltalán nem érzi kedvezőnek Frigyesre nézve. Az isten szeretetét

az uralkodónak másképp kell kimutatnia: "a királyok szolgálják őket az igazságnak egyenlő osztásával, maga országoknak szorgalmatos gondja viselésével, az ő nevének dicséretére nézendő nagy actiókkal, pogányok romlásával s a maga félelmével: hogysen amikor ők aljosabb áhitatosságokat keresnek, koldusok lábait mossák, papokkal társalkodnak, kalastromokban beszorulnak s untalan kezeket hordozván az olvasót, semmi más dicséretre méltót nem cselekednek." Zrinyi tehát szembeállítja az áhitatos, vakbuzgó embert a bátor, vitéz uralkodóval. Mátyásban az utóbbit dicséri. Ilyenek voltak a nagy monarchiák alapítói az ujkor elején. Zrinyi tudja jól, hogy ismét ilyen emberre van szüksége az országnak.

Kitűnik az idézett részből az is, hogy milyen Zrinyi vallásossága. Szerinte a királynak istenhez való szeretetét abban kell megmutatnia, hogy egyenlően osztja az igazságot, gondot visel országára, nem pedig papokkal való társalkodással és imádkozással. Zrinyi szerint a királyokat nem abból kell megítélni, hogy ők egyénileg milyenek, hanem országuk, népük állapotából: "az országnak boldogságából, az alattvalók biztonságából, népe vitézségéből, közönséges bőségből". Mátyás nagyságát éppen az mutatja Zrinyi szerint, hogy országa biztonságban élt alatta.

A Mátyás-tanulmánynak ez a két fontos részlete világosan mutatja, hogy Zrinyinek az egyház és a Habsburg-uralom kérdésében, mely az eposz írásakor még nem volt előtte egészen világos, helyesen sikerült tisztázni álláspontját. Mátyásnak a "kegyes" Habsburg-uralkodóval való szembeállítása nem hagy már kétséget antiklerikalizmusa és Habsburg-ellenszenve felől. A királyok megítélésének szempontjáról szóló véleménye is eleve elmarasztaló ítéletet tartalmaz a Habsburg-királyokkal szemben, hiszen hol volt alattuk az "ország boldogsága" az "alattvalók biztonsága" és a "közönséges bőség".

Az egyházzal való felfogását különösen részletesen adja elő Mátyás tetteivel kapcsolatban.

A felekezeti ellentéteket már a Szigeti Veszedelem-ben is gondosan kerülte, tudta azt, hogy bármilyen vallásháború megosztja a magyarságot és lehetetlenné teszi az összefogást. A vallásháborúk bírálatát most egészen világosan kifejti Mátyás cseh háborújával kapcsolatban. A csehek elleni háborúját ugyanis Mátyás a huszita eretnekség kiirtásának ürügyével indította, erre

őt a pápa is biztatta. Zrinyi ebben a kérdésben nagy példaképét is határozottan elítéli: mert "hűm vagyon az az egész keresztységnek regulájában ... hogy fegyverrel kell eretneket, törököket és mi hitűnkre hoznunk?" A török ellen sem azért hadakozunk - mondja - mert mohamedánok, van elég más okunk rá. Mátyás cseh háborúját tehát igazságtalannak tartja, mert a vallási "ok" tulajdonképpen a hatalmi cél leleplezésére szolgált. "Nézzé meg minden ember, már ha igazán volt-e religió ennek a hadnak célja, holott a vége országoknak nyeresége s accessioja". Ugyanakkor Mátyásnak a cseh husziták ellen folytatott hódító háborúját a magyar nép sinylette meg, mert azalatt a török sokszor embert elrabolt.

A papság politikai tevékenységének káros voltára a Vitéz-féle összeesküvéssel kapcsolatban mutat rá. Az összeesküvést elítéli és hangsúlyozza, hogy a papság feladata az isten szolgálata, "semmi közök ez világ politicus administratiojában". Nagy hibának tartja, hogy mostanában a fejedelmek túl szelídek és hanyagok a papokkal szemben, pedig a mostani idők is megmutatták, hogy mit cselekednek: Lengyelország érseke elsőnek hódolt meg a svédeknek. Majd egy hosszabb idézetet közöl Grammond francia írótól, amely élesen leleplezi a papságnak a nép munkájának gyümölcseiből eredő fényűző életét.

Egy idézet Zrinyi számára sohasem állításainak purpura illusztrálását jelenti. Olyankor idéz, ha azonosítja magát egy író álláspontjával, ha már készen megfogalmazva találja azt, amit kifejezni akart. Grammond szavain keresztül ezért Zrinyi maga mond megsemmisítő ítéletet a klérusról: "A régi erkölcsös szokások visszaélésekké változtak: az egyház jövedelmeit, a nép verejtékét és véréit igen könnyelműen használták fel, és pedig vadászatokra, fényűzésre, hivalgó és ragyogó fegyverekre, családok gazdagítására; úgyhogy a püspökök óriási költségen tartott négyes fogatokban, apródokban, udvari nemesekben, ragyogó szerszámu lovakban, aranytól tündöklő háztárgyakokban s más ilyenfélékben az undorig bővelkednek, míg a szegény, akinek véren lakomáznak, a hidegtől megdermed; s az éhségtől pusztul el ... ezért rohan vesztébe az egyház."

Nem egy plebejus forradalmár, s katolikus kúr írja ezeket a sorokat! Ő, aki a Vitéz Hadnagyban elítélőleg nyilatkozott Bk. 12848-53-10115/TE

Cromwell forradalmáról, most maga is a polgári fejlődés irányában mutat előre. Dogmatizmustól mentes vallásossága, a vakbuzgóság és a vallási üldözés elítélése, a türelem hirdetése, valamint nemzeti és szociális indítéku antiklerikalizmusa a felvilágosodás előfutárává emelik. Az egyház és vallás kérdésében tulszárnyalja saját politikai programját is. A központosított feudális monarchia megteremtéséért küzdött, de írásában már olyan elvek is rejlenek, amelyekkel egy évszázad múlva éppen a feudális monarchia ellen szállnak majd fel a haladás képviselői.

Ez egyelőre még csak a jövő merész megsejtése, a Mátyás-tanulmány lényegét az időszerű feladatok kijelölése és elvi megalapozása alkotja. Antiklerikalizmusa is konkrét politikai célokat szolgál.

A főpapság hazaáruló szerepéről és a vallásháborúk igazságtalan, hazug voltáról szóló megállapításai elsősorban a Habsburgokat kiszolgáló korabeli magyar főpapok, különösen Lippay érsek ellen irányulnak. Lippay is elárulta hazáját, akár csak Lengyelország említett érseke és ő is vallásháborúra uszított Erdély ellen.

Pellengérre állítja az egész korabeli rendi kormányzást is. Míg Mátyás kevés törvényt alkotott, - írja - de azok jók voltak és azokat maga is megtartotta s másokkal is megtarttatta, addig most annyi törvény készül, hogy könyvtárakat lehetne megtölteni velük, de senki nem tartja meg őket. "Neveltség gyűlésük, csufság pörlésük, s haszontalan törvényük." Világosan látja Zrínyi, hogy a rendi "alkotmány" teljesen alkalmatlan arra, hogy az országot vele kormányozzák.

Mátyás személyének és politikájának a kiemelése, a Habsburg-lakáj klérus leleplezése, a rendi kormányzás bírálata, és az egész tanulmányt át-meg átszövő Habsburg-ellenes célzások világossá teszik, hogy előrehaladást csak a központosított nemzeti királyság megteremtése esetén lehet remélni. Bár nem mondja ki, de a sorok között érezni lehet a felszólítást arra, hogy kérésüljön fel az ország új királyválasztásra, kihasználva a király közeli halálát. Olyan királyt válasszanak, mint Mátyás volt, mert nem mindenki képes olyan tettekre mint ő. "Ezek a dolgok nem minden királyoknak adatnak, és legfőképpen azoknak soha sem, akik a magok országát s alattvaló nemzetét nem tiszt-

ta szívből szeretik és nem gyönyörködnek benne, mint Mátyás király." Nyilvánvaló utalás ez a Habsburg-királyokra is, akik sohasem mutatták jelét, hogy a magyar nemzetet szeretik és gyönyörködnek benne. A legfőbb feladat tehát egy Mátyáshoz hasonló, hazáját szerető királynak a megválasztása.

Szükséges ezért, hogy a királyválasztás kérdésével is behatóan foglalkozzék. Erre Mátyás megválasztásának a körülményei adnak alkalmat; Mátyás megválasztásával kapcsolatban Zrinyinek két megjegyzése van. Az egyik arra vonatkozik, hogy mielőtt a választás meg lett volna, a pesti gyerekek már Mátyás királyságát éltették. "Talán az isten azt a kiáltást is grádicsnak csinálta a választásra, s ez az argumentum is használt a visszavonó urak között: vox populi vox dei /a nép szava, isten szava/." Zrinyinek ezek a szavai arra a XVII. századi elméletre vonatkoznak, mely szerint a fejedelem nem közvetlenül istentől kapja a hatalmát, hanem a nép útján; isten a nép hangján keresztül jelöli a fejedelmet. A nép azután ennek a fejedelemnek és családjának átadja a hatalmat. Az abszolutizmus számára ez az elmélet igen megfelelő, mert az uralkodók így arra hivatkozhatnak, hogy ők és családjuk a nép akaratából uralkodnak. Viszont családjuk kihalásáig nem kellett tartaniok attól, hogy a nép a hatalmat másra ruházza. Zrinyi természetesen egészen másképp használja fel a vox populi, vox dei felfogást. Mert ha isten szólalt meg akkor, amikor a nép Mátyást éltette, a közeledő királyválasztás alkalmával ismét hallgathatunk majd a nép szavára, hiszen azon keresztül isten akaratára érvényesül. Zrinyi pedig tudta jól, hogy a nép nemzeti királyt fog akarni.

A másik megjegyzése azszal kapcsolatos, hogy Mátyást erőszakkal választották meg. "Bárd, kerék, akasztófa lett volna jutalma az ellenkezőknek." Ebből pedig azt a következtetést vonja le, hogy noha elvben helytelen az erőszak alkalmazása a választáskor, de ha olyan jelöltreől van szó, mint Mátyás, akkor ez az erőszak hasznos, "akivel bár máskor is éljen a magyar, ha Mátyás királyra találhat." Vagyis az új nemzeti királyválasztás alkalmával nem kell majd visszariadni attól, hogy az ellenkezőkkel, vagyis a főpapsággal és a Habsburg-barát főurakkal szemben erőszakot alkalmazzanak. Zrinyi világosan erre céloz.

Határozottan nem nevezi meg királyjelöltjét, de tudjuk, hogy az II. Rákóczi György volt, hiszen ez a terv látszott a legelő-
Bk. 12848-53-10115/TR

nyösebbnek. Nem kétséges azonban, hogy a királyi méltóságra Zrinyi sajátmagát is alkalmasnak tartotta. Hangoztatja ugyanis, hogy Mátyást apja érdemei folytán választották meg. Hunyadi világosságának fényénél látták meg őt a magyarok. Ezt a tényt azután általánosítja és kijelenti, hogy őseink tündöklése arra szolgál, hogy annak világánál fussuk életünket. Önkénytelenül arra kell itt gondolnunk, hogy Zrinyinek is dicső őse volt, akit ő követni akart, és akinek éppen ő állított maradandó emléket eposzával, hogy mennél nagyobb legyen a fénye, mennél jobban észrevegyék ennekfolytán őt is.

A Mátyás tanulmány már tárgyánál fogva is egységesebb, kerekbb, mű, mint a Vitéz Hadnagy. Szerkezete mégis igen laza, mert Zrinyi úgy és olyan sorrendben veti fel az egyes problémákat, amilyen sorrendben azok Mátyás életének időrendben való tárgyalása során felmerülnek. Módszere általában az, hogy elmondja Mátyásnak valamelyik tettét és utána hosszabb, vagy rövidebb terjedelemben levonja belőle a tanulságot. Egyes események, tények, vagy egész eseménysorozatok elmondását így minduntalan félbeszakítják az elmélkedő, értekező részek. Az elbesszélő és elmélkedő stílusnak egy sajátos ötvözete jön így létre, melyet a gyakran következő lírai kiakadások tesznek még változatossá. Ez a fajta stílus kétségtől egyenetlen, de állandó feszültségével érezteti a mondanivaló súlyosságát.

Itt is, mint valamennyi prózai munkájában népi zamatú tösgyökeres magyar nyelvvel találkozunk, melynek hatását most sem tudják lerontani a latin kifejezések. Már a Vitéz Hadnagyban is megvolt, de itt még fokozottabb szerephez jut az író ítéletének közmondásszerű, szentenciózus megfogalmazása. Az ilyen megállapítások mindig igen szemléletesek, például Cillei gróf gyűlöletéről beszélve, így jellemzi a gyűlöletet: "A gyűlölet olyan, mint a fölöttébb kénkőves porral megtöltött ágyu, ha kisütöd, nemcsak azt kire irányítottad elrontja, de a pattantyusát is." Így elevenedik meg Zrinyi prózájában egy elvont erkölcsi fogalom is. A nyelvi kifejezésekkel sikeresen tud jellemezni, például Giskráról írja, hogy "nehéz volt kivesztetni, mint a nyüvet a rothadt sebből", Svehla pártütéséről pedig röviden csak ennyit mond: "mint a gomba egy éjjel nő, más éjjel semmivé lesz."

A Török Áfium.

Az 1660-61 körüli, a török támadás előestéjén írt "Az török áfium ellen való orvosság" c. műve, Zrinyi művészilleg legérettebb prózaí alkotása. Az újra erősödő, fenyegetővé váló török veszély nagyságának felidézésével igyekszik ezzel a művével tette indítani a magyarságot. A veszély elhárításának egyetlen útját látja: az állandó nemzeti hadsereg megerteremtését. A Török Áfium ennek a hadseregnek a tervezetét adja, ennek a szükségességét indokolja. Nemcsak katonai terv ez, de politikai is, hiszen egy állandó hadsereg nemcsak a készülődőben lévő török háboruban biztosította volna a győzelmet, hanem a függetlenségért vívott küzdelmek szilárd alapját képezte volna a továbbiakban is. Minden ujkori centralizált államnak egyik legerősebb pillére az állandó hadsereg. A török elleni védelem jó megszervezése érdekében létrehozandó új hadsereg tehát nagy lépést jelentett volna politikai reformtervei megvalósulása felé is.

Az új hadsereget elsősorban a parasztság soraiból akarta toborozni és ennek helyességét alá is támasztja a nemesség kemény bírálatával. A nemesség züllésének, dekadenciájának az ostromozását a XVII. századi irodalmunkban Zrinyi, illetve már a Török Áfiumnál négy évvel előbb, Apáczai Csere János kezdi meg. Zrinyi, az ország egyik első főura ugyanúgy bírálja az uralkodóosztályt, mint az angol forradalom eszméin nevelkedett erdélyi kortársa. A paraszt "jobb amaz eltunyult nemesnél" - állapítja meg teljes határozottsággal. Szoros összefüggésben áll ezzel a hadsereg fenntartására vonatkozó javaslata is. Nem a parasztok adóterheinek a növelésével akarja a szükséges anyagi eszközöket előteremteni, hanem az uralkodóosztály és az egyház kincseinek igénybevételeivel. A hadsereg létrehozásának nagy feladatát "senki egyes ur vagy generális végbe nem viheti" - írja. Vagyis ehhez a munkához nem elég egy ember szervezőképessége és jószándéka. "Kicsoda tehát?" - teszi fel a kérdést. "Az egész ország! s az egész nemzetünknek unanimis consensusa /egyértelmű nyilatkozása/ kellett erre." Nemzeti hadsereget akart tehát, olyan hadsereget, mely nem egyes feudális csoportok eszköze, hanem az egész ország közös erőfeszítéséből és közös akaratából születik.

Az állandó nemzeti hadsereg megteremtésével Zrinyi a Bécs által fokozatosan gyarmati sorba taszított Magyarország feudális hadseregszervezését a fejlett abszolút államok színvonalára emelte volna. De ő ennél is többet akart: nemcsak utólélni, de túl is szárnyalni korát. A jól kiképzett állandó hadsereget háború idején az egész nép fegyverbehívásával akarta kiegészíteni. Ilyenkor "az egész nemzetünket fegyveresze vegyük rendben" - írja; a békebeli hadsereg katonái alkalmasak lennének arra, hogy kiképezzék a felkelő "vármegyéket, hajdukát, földnépét".

Ez már valóságos népfelkelés, amire az abszolútizmus korának uralkodói nem mertek vállalkozni. Zrinyi azonban nem félt fegyvert adni a parasztok kezébe; Hunyadi János óta Magyarországon sem volt erre példa. Mint tudjuk, nemcsak tervezte a nép fegyverbehívását, hanem 1663 őszén kísérletet is tett ennek megvalósítására. Nem rajta mult, hogy ez nem sikerült.

A nemzeti hadsereg terve betetőzi Zrinyi hadtudományi elméletét. A Török Áfium ugyanekkor politikai elméletének is a továbbfejlődését jelenti.

A nemzeti hadsereg terve, a nemesség bírálata, a nép szerepének felismerése a felszabadító háboruban, nemcsak katonai szempontból, de politikailag is nagy jelentőségűek. Ugyanakkor itt fejti ki Zrinyi a legkövetkezetesebben azt a gondolatát, amely lényegében már az eposzban is bennefoglaltatott: azt t. i., hogy az országot saját erőnkől kell felszabadítani.

Ebben a harcban ugyanis csak magunkra számíthatunk, idegen segítségre nem. Széleskörű politikai ismeretei alapján bemutatja, hogy egyik európai nemzettel sem várhatunk komoly segítséget. A németekről pl. megállapítja, hogy azok nem kívánják a magyarság megerősödését, hiszen akkor a jövőben tartaniok kellene tőlük. Ha pedig mégis adnának valami segítséget a németek abból nem lenne hasznunk, mert az vagy jelentéktelen volna, vagy túl későn érkezne, ha pedig a németek nyernének valamit, azt maguk számára tartanák meg. Zrinyi itt előre látja, hogy milyen következményekre vezet, ha nem saját magunk szabadítjuk fel az országot. A történelem eseményei a következő évtizedekben teljes mértékben igazolták Zrinyi álláspontját. Rámutat arra is, hogy az idegen segítség a multban is többnyire káros volt, mert a török Bk. 12848-53-10115/TE

elleni vitéz küzdelem helyett inkább a magyar lakosság kirablásával foglalkoztak. A Habsburgok hadvezéreinek köszönhetjük a legtöbb vereséget, a fontos végvárok elvesztését stb. Ezért, ha mégis kapnánk jelentős külföldi segítséget és emiatt a hadjáratot idegen fővezér vezetné, akkor ebben sem lenne köszönet.

Hangsúlyozza azonban Zrinyi, hogy távolról sem akar ezzel más népeket gyalázní, vagy lebecsülni. Nem elvben foglal állást az idegen segítség ellen. Sőt fel is sorol néhány olyan esetet, amikor külföldi katonák kitűnően harcoltak együtt a magyarokkal. A történelmi tapasztalatok és a korabeli külpolitikai helyzet készítette Zrinyit arra, hogy a nemzetet ráeszméltesse: nem bízhatja sorsát az esetleges idegen segítségre, mert az adott esetben erre nem lehet számítani. Ezt különösen azért kellett hangsúlyoznia, mert az ország vezetői közül többen, így pl. Lippay érsek is, azzal áltatták a nemzetet, hogy a nyugati fejedelmek majd küldenek elegendő segítséget.

A sok önálló kis részből egybeszerkesztett Vitéz Hadnaggyal és a laza szerkezetű Mátyás-tanulmánnyal szemben a Török Áfium felépítése már teljesen következetes és szilárd. Első részében Zrinyi arra törekszik, hogy meggyőzze az olvasót arról: nincs más megoldás, mint amit ő javasol. Ezért pontról pontra haladva fejti ki álláspontját; mindig felvet egy kérdést, arra félreérthetetlen választ ad, majd rögtön utána felhozza az állítása ellen esetleg támasztható ellenérvet, hogy azt már előre tönkrezuzhassa. Így egy valóságos vita zajlik le az Áfium lapjain Zrinyi és a kételkedő olvasó között, egészen addig, amíg végre nem tud más kérdést feladathí az író önmagának, mint azt, hogy "mit akarsz ezekből a sok beszédekből kihozni? mit tanácsolsz? könnyű akárkinek is deklamálni, prédikálni, de orvososság kell a betegnek, flastrom a sebnek". Itt van a fordulópont az Áfium szerkezetében. Itt már előáll Zrinyi a maga javaslatával, így válaszolva a képzelt ellenfélnek: "Én arra rövideden felelek, meg is duplázom kiáltásomat: Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik és jó vitézi resolutio!"

Az Áfium első vitairatszerű részének rendkívül izgatott a stílusa, már a nagyszerű bevezető kép is egyszerre felkorbácsolja az alvó lelkiismeretet és rabjává teszi a szerző érvelésének, amely borotva éles logikával és kiméletlen gunnyal semmit meg minden lehetséges ellenvéleményt. A mű második része
Bk. 12848-53-10115/TF

tartalmazza azután a hadsereg tervének a kifejtését, már higgadtabb hangon, de nem kevesebb feszültséggel. Mig a röpirat elején a fenyegető veszélynek és vele szemben a nemzet közönyének tudata teszi olyan indulatossá az író szavait, addig a második részben a győzelem, a kibontakozás lehetőségeit nyújtó tervtávlatai teszik izgatottá hangját. Így eleitől végig hatalmas sodrású próza ez, amely ellenállhatatlanul magával ragadja, lebilincseli olvasóját.

Zrínyi publicisztikája.

Zrínyi a magyar publicisztikának is első klasszikus képviselője. Első ilyen jellegű írása az 1653-ban készült nádori emlékirat, melyben arról igyekszik meggyőzni II. Rákóczi György fejedelmet, hogy őt támogassa a nádorválasztó országgyűlésen. Már ebben az első röpiratban is megmutatkoznak a kitűnő publicista erényei. Világos okfejtéssel adja elő mondanivalóját és ügyel arra, hogy azt minden oldalról megvilágítsa s ezzel eleve elkerülje a kérdés tisztázatlanságából eredő ellenvetésnek lehetőségét. Ez általában jellemző Zrínyi prózájára: sohasem hagy rést gondolatai között.

Ebben a művében még nem éri el a későbbi röpiratok páratlan tömörségét és stílusuk rendkívüli kifejezőerejét, de egyes részleteiben már mint íróművész remekel. Ellenfeleinek, a Habsburg-lakáj főuraknak a bemutatása a jellemzés kitűnő teljesítménye. Nem fejtegeti hosszan a nádori tisztségre való alkalmatlanságukat, mindössze egyetlen, de annál jellemzőbb mozzanatot ragad ki magatartásukból. Ez azonban elég ahhoz, hogy előttünk álljon a hasáját eladó, önző érdekeit hajszóló főur alakja. Csáky Lászlóról pl. ennyit mond: "leányát németnek és csaknem lelkét ördögnek adja"; Wesselényit pedig, a későbbi nádort: "az érseket istenének tartja, és érte a magyar szabadságát lábbal tiporná, ha lehetne."

Tulajdonképpen publicisztikai írás a Török Áfium is, de méreteivel mégis kiemelkedik Zrínyi többi röpiratai és hasonló írásai közül.

A kisebb publicisztikai művek sokasága akkor tűnik fel Zrínyi tollán, amikor élete utolsó éveiben a katonai és politikai események izgatott légkörében állandóan sürgősen reagálnia kel-

Bk. 12848-53-10115/TE

lett az eseményekre, és nagyobb művek kidolgozására nem volt ideje. Az Áfium-ot kisebb-nagyobb vitairatok, emlékiratok, politikai levelek egész sora követte. Az utolsó évek lázas tevékenysége, az események gyors egymásutánja kényszerítően előidézte, hogy publicisztikai munkásságát egyre inkább fokozza.

Levelezésével behálózta az egész országot és a külföldet is. Leveleit másolatokban terjesztették és hatásukra jellemző, hogy kortársainak és a későbbi kurucoknak a levelezésében minduntalan Zrínyi stílusának az elemeire, Zrínyi-ízesetekre találunk. De nemcsak itthon, hanem a külföldön is szeltében ismerték Zrínyi leveleit. Több levele számos nyelvre lefordítva bejárt az akkori világsajtót. Így pl. az 1663. nov. 28-án aratott győzelmről írott jelentése latinul, angolul, németül és franciául egyaránt megjelent nyomtatásban. Az 1664. júliusában a királynak átnyújtott emlékiratát megszerezték a Bécsben tartózkodó külföldi követek és mint becses dokumentumot mindegyik sietve küldte meg kormányának.

Mesteri publicistának és félelmetes vitatkozóknak leginkább a Montecuccoli ellen írott röpiratában tűnik. Montecuccoli vezetésével 1661-ben hadsereg indult a töröktől szorongatott Kemény János erdélyi fejedelem megsegítésére. Montecuccoli helyett, hogy feladatának eleget tett volna, Keményt veszni hagyta, és teljesen tönkretette mindazokat a vidékeket, amelyeken átvonult. Eljárása óriási felháborodást váltott ki, úgyhogy egy röpiratban volt kénytelen védekezni. Ebben hadjáratának minden káros következményéért és kudarcáért a magyarokat okolta, és a legaljasabb módon gyalázta a nemzetet. Írására Zrínyi adott megsemmisítő választ. Pontról-pontra megcáfolja benne minden állítását, bebizonyítja, hogy Montecuccoli minden tettének a magyarság iránti féktelen gyűlölet a rugója.

A bécsi kormány és a német tábornokok gyalázatos tetteit több más iratában is kíméletlenül leleplezi. A mindig találó guny, a kitűnő logikai érvelés és a hazafias felháborodás nemes pátozsa határozzák meg ezeknek az írásoknak sajátos belső szerkezetét és stílusát.

Igen érdekes az 1663. tavaszán írt leveleinek egy csoportja. Ezek közvetlenül a török támadás megkezdése előtt íródtak. Míg az Áfium írásakor Zrínyi scraít még az optimizmus habk. 12884-53-10115/TE

totta át, mert bizott, hogy tanácsait, javaslatait megfogadják, addig most már kétségbeesésének ad hangot. Látja, hogy az ország semmit sem tett a támadás elhárítására és ezért meg van győződve arról, hogy a török támadása elsöpri az országot. Ezekben a leveleiben azt hangosztatja, hogy szeretné, ha a török őrajta, vagyis Uj-Zrinyivárnál kezdené meg a támadást, hogy ő legyen az első áldozat és hogy ne kelljen neki végigszenlélni hasájának a pusztulását. Éppen ezért mindent elkövet, hogy magára ingerelje a törököt, kiprovokálja támadását. Ugyanis az a heroikus terv élt benne, hogy megkísérli megismételni dédapja hőstettét. Bár tudja, hogy Uj Zrinyivár nem tudna hosszabb ideig ellenállni a török hadseregnek, de remélte, hogy neki is sikerül a biztos pusztulással járó vérvédelem során olyan súlyos csapásokat mérni a törökre, mint azt dédapja tette Szigetvárnál. Legvilágosabban 1663. május 2-án, egy erdélyi barátjához írott levele mutatja ezeket a gondolatokat. Ez a levél írói szempontból is igen érdekes. A haza pusztulása feletti fájdalom és a hősi elszánás fütik és tesszik prózában megírt meg-rázó lírai költeménnyé ezt a levelet.

Végül ki kell még emelnünk legutolsó ismert irását, az 1664. júliusában megírt emlékiratát, melyben a királynak előadja Kanizsa sikertelen ostromának és Uj-Zrinyivár elpusztulásának igazi okait. Ez a királynak átadott emlékirat az egyik legfelháborítóbb vádirat a bécsi kormány ellen. Aprólékos pontossággal előadja itt, hogy a bécsi körök, a császári tábornokok és főleg Montecuccoli miképpen akadályozták meg minden eredményes akciót a török ellen, segítség helyett miképpen pusztították el minden vagyonát és tették őt is, jobbágyságot is földműlővé.

Zrinyi öröksége.

Zrinyi hatása már életében megindult. Költészetének is voltak utánpótlói, de sem ezek, sem mások nem tudták megérteni művészi nagyságát. Politikai eszméi és prózai művei azonban egyre jobban terjedtek. Már az 1655-ös országgyűlés után megjelenik egy politikai röpirat, amely Zrinyi hatását mutatja és részben az ő nézeteit hirdeti: a Siralmas Panaszzal. Nemcsak az utóbbkori történet és irodalomtörténet-kutatók, de már a kortársak egy része is tévesen Zrinyi művének tartotta. A Siralmas Panasz egy fel-Bk. 12848-53-10115/TE

vidéki németellenes protestáns nemes műve, szerzője azok közé a nemesek közé tartozhatott, akik az országgyűléseken Zrinyit támogatták és akik később halála után megszervezték az első kuruc felkelést. A Siralmas Panasz harcos németellenes írás, a kuruc publicisztika őse: a kuruc publicisztika Zrinyi mellett született meg, mellőle indult el.

Zrinyi prózai műveinek a hatása a XVII. században elsősorban erre a kuruc nemességre érvényesült. Művei egyelőre kéziratban terjedtek. Az Áfiumot először - nem véletlenül - Rákóczi szabadságharca idején nyomtatták ki, Rákóczinak ajánlva.

Rákóczi maga is ismerte Zrinyi katonai és politikai műveit és tanult belőle. A szabadságharc bukása után, a XVIII. században a Bécsnek behódoló opportunistá nemesség körében népszerűtlen lett a nagy költő és hazafi munkássága, művei feledésbe merültek.

A XVIII. század végén újjáéledő nemzeti törekvések és mozgalmak idején vált újra ismertté. Ráday Gedeon, Bacsaányi János, Csokonai Vitéz Mihály és Kazinczy Ferenc Zrinyi munkásságának lelkes hívei voltak. Ujjászülető irodalmunk egyik harci kérdésévé vált Zrinyi költői nagyságának elismertetése. Bacsaányi, Csokonai, Kazinczy irodalmunk legértékesebb hagyományának tekintették a Szigeti Vesszedelmet. Zrinyi művészetében olyan biztos alapot láttak, melyre irodalmunknak feltétlenül támaszkodnia kell megújulásakor. Kazinczy rengeteg nehézséget leküldve 1817-ben újra kiadta az eposzt és a Török Áfiumot. A reformkor és a forradalom nagy költői és politikusai is sokat tanultak Zrinyitől, tisztelték emlékét. A legnagyobb magyar eposz csodálója és követője volt a XIX. századi epika két legnagyobb mestere Vörösmarty és Arany. A forradalmár Vasváry írta az első részletes Zrinyi-életrajzot. Kölcsey, Petőfi, Kossuth felhasználták, terjesztették és valóra váltották Zrinyi tanításait. A Szigeti Vesszedelem költőjének halhatatlan érdemeit tehát történelmünk és irodalmunk nagyjainak dicsőséges galériája vessi körül.

Pártunk vezetői a magyar nép legnagyobb fiait közé sorolják Zrinyit, "a magyar függetlenség lánglelkű hadvezéré"-t, mint Horváth Márton elvtárs nevezte. Révai elvtárs rámutat arra, hogy egyenes elődje ő Rákóczinak és Kossuthnak: "Zrinyi, Rákóczi, Kossuth elsősorban azzal lettek a magyar történelem százados hőseivé, hogy a külső ellenség ellen mozgósították a Bk. 12848-53-10115/TE

nemzeti életerőket."

Pártunk vezetői, a MDP. II. kongresszusa példaképekül állította népünk elé a magyar történelem e "százados hőse"-nek az alakját. Van mit tanulnunk tőle! Zrínyi Miklós emberi példakép, a nagy hazafi példaképe, aki csak egyetlen igazságot ismer: a haza igazságát, és aki minden szavával arra tanít, minden tettel arra lelkesít, hogy ezért az igazságért teljes erővel harcolni kell: "kiki szolgáljon hazájának, amint legjobban lehet - írja a mi századunknak is - és ne válasszon magának könnyebbséget, könnyű hivatást, avagy életet." A jó hazafi Zrínyi szerint az első vonalban küzd, a legnehezebb, feladatokat vállalja.

Gyűlölte a tétlenséget, a henyélést, a gyáva megalkuvást. Zrínyire is áll az, amit ő Mátyásról mondott: "élete merő bátorság és minden gondolatja vitézség." Megvetette a csüggedőket, a nagy dolgoktól huzodozókat, a nehézségek elől kitérő okoskodókat. "Természetem inkább impetusra propendek /támadásra hajlik/"- írta saját magáról. És valóban, támadó lendület hatotta át minden tettét, minden gondolatát. Zrínyi szemében nincs megállás, gyűlöletes az egy helyben topogás. Az ő élete a nagyszerű tervek kudarcainak a sorozatából állott, de ez nem tudta megingatni nemzete jövőjébe vetett hitét, ellenkezőleg csak fokozta bátorságát, lendületét. Ismerte jól az eléje tornyosuló nehézségeket, de tekintete túl tudott látni az akadályokon. Arra tanította kortársait és arra tanítja utódait is, hogy legyen akármilyen nehéz a feladat, az ember "a maga dolgaihoz ne nyögve, ne megunva nyuljon, hanem vig jó kedvvel és teljes odaadással."

Hőei élete volt és hőseket akart nevelni. Nevelt is: a harc szabadságharcok kiemelkedő hőseit ő tanította bátorságra, helytállásra, a haza mélységes szeretetére, az ellenség olthatatlan gyűlöletére. Ezt ismerte fel benne Petőfi Sándor is, ezért mondotta a 48-as forradalom válságos szakaszában, 1848 augusztusában:

Legyen minden ember olyan mintha
Zrínyi Miklós unokája volna
Harcoljon úgy minden ember mintha
Egyedül rá támaszkodnék honja!

Irodalom:

Szövegkiadások:

Kasinczy-Toldy: Zerinvári gr. Zrinyi Miklós összes munkái. Pest 1853. /Új Nemzeti Könyvtár c. sorozatban./

Abafi Lajos: g. Zrinyi Miklós Szigeti Vesszedelme és kisebb költeményei. Bp. 1879. /Nemzeti Könyvtár c. sorozatban./

Négyessy László: g. Zrinyi Miklós költői műveiből. Bp. 1914. /Kritikai kiadás./

Rónai Horváth: Zrinyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkái. Bp. 1891.

Markó Árpád: Zrinyi Miklós prózai munkái. Bp. 1939.

Iványi Béla: A két Zrinyi Miklós körmeneti levelei. Bp. 1943.

Markó Árpád: Zrinyi Miklós levelei. Bp. 1950.

Klaniczay-Bán: Zrinyi Miklós válogatott művei. Bp. 1952. /Magyar Klasszikusok c. sorozatban./

Életrajz:

Széchy Károly: Gróf Zrinyi Miklós. Öt kötet. Bp. 1896–1902. /Magyar Történelmi Életrajzok c. sorozatban./

Taralmányok:

Arany János: Zrinyi és Tasso.

Thury József: A Zrinyiász. Irod. tört. Közl. 1894.

Négyessy László: bevezetése Zrinyi költői művei kiadásához.

Heller Bernát: Népies és folklorisztikus elemek Zrinyi Miklós műveiben. Ethnographia 1919.

Király György: Zrinyi és a renaissance. Nyugat 1920., 550–6.

Kardos Tibor: Zrinyi a XVII. század világában. Irod.tört.Közl. 1932.

Kardos Tibor: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. Magyarságtudomány 1942. /Főleg a Szigeti Vesszedelem témájának kialakulásához./

Angyal Endre: A 300 éves Szigeti Vesszedelem. Magyar Nyelvőr 1951.

Vargyas Lajos: Zrinyi ritmusa. Irod.tört. 1951. 4. szám.

Klaniczay Tibor: Bevezetés a Magyar Klasszikusok Zrinyi kötetéhez.

2. Apáczai Csere János és a magyar puritánok.

A magyar puritanizmus.

Zrínyi munkásságával egyidőben bontakozott ki Erdélyben a magyar puritánok mozgalma, amely nagy mértékben járult hozzá a magyar kultúra haladó kibontakozásához és az irodalom fejlődésére is számottevő hatást gyakorolt. A puritanizmus a polgárosodás keletmagyarországi erőinek az antifeudális vallásos ideológiája volt. A magyar népnek az erdélyi fejedelmek vezetésével vívott függetlenségi harcai, Bethlen haladó gazdaságpolitikája, a keleti országrészek területén tartóssá vált béke kedvező lehetőséget teremtettek a polgári fejlődés számára. Különösen a reformáció korában oly nagy szerepet játszó mezővárosok jobbágypolgársága számára nyílt meg újra a felemelkedés lehetősége. A mezővárosok jelentősen gyarapodtak és ez magában hordta egy új polgári jellegű mozgalom csiráit. A központosított erdélyi állam, a fejedelmi központ ugyan kedvezett egyelőre a polgári fejlődésnek, de ezt a feudális állam meggyzilárdítása érdekében tette. Ezért ha Bethlen Gábor alatt a mezővárosi polgárságot talán még kielégítette a fejedelmi politika, a 30-as és 40-es években az erősödő magyar jobbágypolgárság már kevésnek látta az előtte álló lehetőségeket és egyre erősebben kezdett polgári reformokat követelni. Ez annál is inkább időszerű volt, mert I. Rákóczi György idején az erdélyi fejedelemség haladó politikájában már bizonyos megtorpanás érezhető, amit a polgári erők fellépése csak méginkább fokozott. Kifejeződően volt tehát az osztályharc keletmagyarország feudális és antifeudális erői között.

A XVII. század derekán kiéleződő antifeudális törekvésekre is érvényes még Engels tétele: vallásos eszmék jegyében jelentkeznek. Bár Erdélyben és Keletmagyarországon a reformáció teljes győzelmet aratott és Pázmány ellenreformációs politikája még nem ért el idáig, az antifeudális harc vallásos ideológiája változatlanul szükségszerű volt még. Az erdélyi ortodox református állam-egyház, Geleji Katona István vezetésével a feudalizmus hatalmi szervezete volt, a püspöki hierarchia itt is éppúgy érvényesült, mint a katolikus egyházban, az egyes egyházközösségek prédikátorai a földesuri patrónusoktól függtek, a református lelkészek egy része maga is földbirtokkal rendelkezett és kizsákmányoló volt. A polgárosodó erők ezért most is az egyházban látták a feudális Bk. 12848-53-10115/TE

rend legkirívóbb visszasságát, csak jelen esetben nem a katolikus hanem a református egyházban, Különösen a földesuri patrónusoknak az egyházi ügyekbe való döntő beleszólása és a feudális jellegű püspöki hatalom nehezedett súlyos teherként a népre és a mezővárosok polgárságára egyaránt. A század 30-as éveiben meginduló polgári mozgalom ezért a református egyház feudális vonásait vette elsőként célba.

A mozgalom vezetői, hangadói a mezővárosokból származó és jórészt ott is lelkeskedő prédikátorok voltak, akik a saját bőrükön érezték a földesuri és püspöki hatalom elnyomását és akik külföldi iskolázásuk során megismerkedtek a haladó nyugateurópai polgári törekvésekkel. A Szent István Molnár Albertek és Szepesi Csombor Mártonok utódai, a 30-as, 40-es évek külföldjáró, a holland, és angol iskolákat látogató diákjai voltak azok, akik a kibontakozó polgári mozgalom számára megtalálták a megfelelő ideológiát és azt a magyar viszonyokhoz idomították. Ez az ideológia az Angliában kifejlődött puritanizmus volt.

A XVII. század első felében a forradalmi fejlődés központja a kapitalista fejlődésben élenjáró Anglia volt, ahol a polgárság és a feudalizmus második nagy összecsapása /az első összecsapás a német reformáció keretében zajlott le/ lejátszódott. Az angol polgárság forradalmi ideológiája volt a puritanizmus, amely tulajdonképpen a kálvinizmus következetes polgári nézeteinek a felujtása, részben továbbfejlesztése. "Míg a lutheri reformáció Németországban elposványosodott és tönkretette Németországot, a kálvini reformáció .... ideológiai jelmeze lett a polgári forradalom második felvonásának, mely Angliában játszódott le," - írja Engels. Az egyház Angliában is a reakciós angol abszolutizmus legfőbb támaszának bizonyult, bár ez is protestáns egyház, az u.n. anglikán egyház volt. Az angol forradalmi polgárság, az angol puritánok elsősorban ezt az anglikán egyházat támadták.

A puritánok /nevük onnan van, hogy az anglikán egyházat a feudális maradványoktól akarták megtisztítani/. Kálvin eredeti tanításaiból azt hangostatták, ami a modern polgári rendnek, a pénzgazdálkodásnak, a tőkegyűjtésnek kedves. Ezért az egyházi szertartások olcsóbbá tételét, az egyházi javadalmak csökkentését, a felesleges ünnepnapok eltörlését követelték. A püspökök hatalmát nem ismerték el és az egyházi szervezetet a világiak, azaz a polgárság és a nép bevonásával demokratizálni akarták. Az ariz-

Bk. 12848-53-10115/TE

tokratikus püspöki kormányzás helyett az egyház ügyeinek vezetését választott világi testületek az u.n. presbiteriumok kezébe akarták adni. Azokat a puritánokat, akik ezekkel a reformokkal mintegy békés úton akarták átalakítani az angol egyházat, presbiteriánusoknak nevezik, míg a polgárság radikálisabb elemeit, amelyek az egyház és állam teljes szétválasztását, minden vallásos kényszer megszüntetését, és a szabad vallásos szervezkedés jogát követelték, s ezekért a célokért forradalmi úton is sikraszálltak: independenseknek /függetlenek/ nevezik. Az independensek vezére Cromwell volt, az angol forradalom vezéregyénisége és idetartozott a nagy forradalmi költő, Milton is.

Az angol puritanizmus ideológiája, a puritánok és ezen belül az independensek sikerei, végül az angol forradalom győzelme nagy lendítőerőt adott a még csak csirájában lévő magyarországi polgári mozgalomnak.

Az Angliában tanult, a puritanizmus eszméivel megismerkedő és lelkészként hazatérő magyar diákok már a 30-as években megkezdik a mezővárosi jobbágypolgárság igényeinek megfelelő és a puritanizmus eszméiben fogant egyházi reformterveik hirdetését. Vezetőjük ekkor Tolnai Dali János volt, aki több társával már Angliában szövetséget kötött a puritán eszmék terjesztésére.

Vallásos célú ligájukat idehaza úgy fogadták, mint felforgató szándéku és szélsőséves. Tolnai Dali és társai azonban nem hátráltak meg a "veszélyes ujitások"-at megállítani akaró rendelkezések előtt. Tolnai Dali egy időre a sárospataki főiskola tanára lett, ahol a negyvenes évek elején jelentékeny tanügyi reformokat hajtott végre: a skolasztikus áltudomány tankönyveit elvetette, a teológia helyett az erkölcstanra tette a hangsúlyt, az alsófoku iskolákban a nemzeti nyelvű oktatást akarta bevezetni s az oktatást a nőkre is ki akarta terjeszteni. Reformjait az iskolából való eltávolítása után is folytatta. Mint tokaji lelkész a püspöki hivatalt meg akarta szüntetni, világiakat engedett be az egyházkormányzatba, az ünnepeket munkanapoknak nyilvánította, a templomot nem tartotta szentebbnek a magánháznál stb.

Tolnai Dali és társai törekvései természetesen az uralkodó osztály, a vele szövetséges református egyház és a fejedelem részéről a legerősebb ellenállásba ütközött. Különösen akkor lett heves a küzdelem, amikor eljutottak Erdélybe az angol forradalom hírei és az uralkodó körök látták, hogy a puritán tanok Angliában Nr. 12846-53-10115/TE

forradalmat készítettek elő. Az ellentétek különösen a presbiterium kérdésében robbantak ki. Az uralkodóosztály attól félt, hogy az egyhástanácsban a polgárság és a nép megtöri a nemesség befolyását és a jobbágyot elvonják a földesurnak járó róbortmankától.

A feudális erők által összehívott szatmárnémeti szinat 1646-ban hivatalosan elítélte a puritán reformokat, szigorúan megtiltotta az új eszmék melletti agitációt, Tolnai Dalit és több társát megfosztotta állásától. A Tolnai Dali által vezetett nyílt harc átmenetileg vereséget szenvedett, de a mozgalom nem tört meg. Az óvatosabb, nagy tudású Medgyesi Pál került előtérbe, aki a feudális erők elleni harcot távolról sem vitta olyan következetesen mint Tolnai, és a mozgalom presbiteriánus jobbszárnyát képviselte. Az ő vezetésével a puritánok mégis el tudtak érni egyes eredményeket.

Ebben az időszakban bontakozott ki a magyar puritánok nagyarányú írói tevékenysége. Elsősorban Medgyesi írt több híres munkát, melyben kifejtette a puritán eszméket, bírálta a magyar feudalizmust, szót emelt a jobbágyok érdekében, hirdette a puritánok egyhásszervezeti és kulturális reformterveit. Az itthon harcolókat állandóan segítették a még Hollandiában, vagy Angliában tanuló diákok, akik szintén számos művet írtak a puritanizmus terjesztésére, vitairatokban cáfolták meg a reakciós egyházi fejtegetéseket és magyarra fordították az angol puritán teológusok, köztük a legjelentősebbnek, Amesiusnak a műveit.

A magyar puritánok és az erdélyi feudális erők közötti harc az 50-es évek elején ért a tetőpontjára. A puritán prédikátoroknak az a nemszedéke vette át a harc vezetését, amely az angol forradalom nagy sikereinek, az angol király kivégzésének az idejében folytatta nyugateurópai tanulmányait és közvetlenül magába szívhatta a forradalom levegőjét. A puritán vezetőknek ez az újabb csoportja már az independensek irányzatához tartozott és egyre szélesebb magyarországi tömegekkel került kapcsolatba. Men-nél jobban radikalizálódott azonban a puritánok tábora, annál szívesebben lett a feudális reakció ellenállása. Ekkor már II. Rákóczi György ült az erdélyi trónon, aki apjánál is sokkal türelmetlenebb politikát folytatott. Az erdélyi nemességet, az egyház vezetőit és mindenekelőtt magát a fejedelmet az angol királynak és a can-

Bk. 12848-53-10115/TE

terbury érseknek a kivégzése arra ösztönözte, hogy teljesen eltiporják a puritán törekvéseket, nehogy ők is az angol osztályosaik sorsára jussanak. Az uralkodóosztály megrettenése jut kifejezésre az 1653-as erdélyi országgyűlésnek abban a határozatában, amely fej- és jószágvesztés terhe alatt tiltotta meg az új tanok melletti agitációt, mindennemű vallási ujitást. Visszavonták, a Medgyesi-féle mérsékeltabb presbiteriánusoknak tett engedményeket is, arra hivatkozva, hogy a presbiteriánizmus az az independentizmus-hoz, és a fejedelmi hatalom erőszakos megdöntéséhez.

Ekkor, a reakció által szervezett legvadabb üldözés idején állt a magyar puritánok élére, a mozgalom legnagyobb írója és tudósa, a magyar kultúra egyik nagy büszkesége: Apáczai Csere János.

Apáczai élete.

1625-ben született, a Brassó-környéki Apáca faluban, szegény jobbágycsaládból. Apáca és még néhány brassó-megyei falu paraszt-sága a feudális terhek alól ősai kiváltságok alapján részben mentességet élvezett. Ez kedvezőbb lehetőséget teremtett a tehetséges ifju kiemelkedésére, tanulmányok folytatására. A gyulafehérvári kollégiumban végezte hazai tanulmányait, a miután kitünt tehetségével, 1648-ban ösztöndíjjal Hollandiába küldték. Itt végiglátogatja a különböző egyetemeket, tanul a franekeri, a leydeni, az utrechti és végül a harderwijki egyetemen, itt avatják doktorrá is 1651-ben.

Apáczai tehát éppen az angol forradalom tetőpontjának éveiben tartózkodik a holland egyetemeken és minden bizonnyal állandó figyelemmel kísérte a csatorna tulsó partján lezajló nagy történelmi eseményeket. Megismerkedett itt a puritán teológiával és - mint Bán Imre kutatásai valószínűsítik - az independensek forradalmi röpirataival, vallásos, politikai publicisztikájával is. Apáczai a polgári mozgalmak lelkes hívévé, a puritánok reform-törekvéseinek meggyőződéses harcosává nevelődött.

Apáczai Csere János azonban nem állt meg a puritanizmus eszméinél, hanem tovább jutott annál. Nemcsak a polgárság vallásos ideológiáját tette magáévá, hanem magyar földön elsőként ismerte fel a haladó polgárság nagyszabású világi filozófiai rendszerének, Descartes /Dékárt/ filozófiájának a jelentőségét is. Descartes /1596-1650/ a feudalizmus ellen irányuló polgári Bk. 12848-53-10115/TE

racionalizmus első nagy képviselője. Megsemmisítő csapást mért a skolasztikus filozófiára, melyet ekkor valamennyi egyház egyedül igaznak ismert el. Bár filozófiájában idealista volt, az isteni kinyilatkoztatás helyett az ész kritikájára támaszkodott a világ jelenségeinek magyarázatában. Természettudományi munkásságában pedig egyenesen a materializmus felé tört utat. A tudományok különféleségében felfedezte az egységet és ezzel a tudományos gondolkodás új korszakát nyitotta meg.

Descartes életének nagy részét Hollandiában töltötte és Apéczei ott tartózkodásakor is ott élt. Filozófiája a támadások pergőtűzében állt a hollandiai egyetemek számos reakciós filozófus-professzora részéről. A minden új iránt hallatlanul fogékony Apéczei a leghatározottabban állást foglalt Descartes-nak a hivatalos teológiai és filozófiai irányzatok által elítélt új tudományos rendszere mellett. Így nyilatkozott róla: "az egész bölcsesszet ujjáteremtője, korunk páratlan ékessége, aki a matematikai bizonyosság fokára emelte a filozófiai igazságokat."

Descartes szellemében Apéczei behatón tanulmányozta a természettudományokat és igyekezett a tudományok valamennyi ágában jártasságot szerezni. Egyetemi tanulmányai alatt megérlelődtek már hazai tervei, hivatástudata. Azoknak a magyar puritánoknak a nyomdokaiba akart lépni, akik mint Tolnai Dali is, az iskolaügy megreformálásában, a közsoktatás kiszélesítésében, a nép kulturális színvonalának emelésében látták a polgári felemelkedés egyik legfontosabb módját, a feudális barbárság elleni harc egyik legtöbb sikerrel kecsegtető támadási irányát. Mára azonban a népoktatás kiszélesítésére, a nők oktatására és magyar nyelvű tanítás bevezetésére irányuló puritánus program a descartes-i elvekkel gazdagodott: Descartes szellemében a tudományok egységét és ezen belül elsősorban a hasznos, reális tudást nyújtó világi tudományokat, a természettudományokat akarta megismertetni a magyar diákokkal.

Ennek a célnak az érdekében kezdett hozzá Hollandiában főművének, a Magyar Enciklopédiának, vagyis valamennyi tudomány egységes magyar kézikönyvének, tankönyvének összeállításához. Doktorrá avatása után még két évig, 1653-ig maradt Hollandiában, hogy ezt a szinte emberfeletti vállalkozást diadalra vigye. Hazája és népe ügyén akart segíteni, ezért írt magyar nyelvű tudományos szintézist. Pedig más utat is választhatott volna: Hol-
Bk. 12848-53-10115/TR

landiában nagyraértékelték tudását, egyetemi tanári állással kínálták meg és tehetsége révén Európa-szerte ismert tudóssá válhatott volna. Magyar nyelven írni: ekkor a tudományos elszigetelődést jelentette, és bár Hollandiában családot is alapított — mégis a hazai sorsot választotta, nem fogadta el a kitüntető külföldi meghívást, hanem a hazáról jövő hívásnak és a hazáját szerető szív követelésének engedett.

1653-ban tért haza és elfoglalta a gyulafehérvári főiskola neki felajánlott tanári állását. A bölcsesség tanulásáról c. szék foglalkó beszédével mutatkozott be, s ezzel az erdélyi hacrok kollégákörébe került. Diákjai lelkesen fogadták a beszédben meghirdetett merész újító elveket, és pedagógiai célkitűzéseket, de tanártársai egy részével, s főleg az erdélyi református egyház vezető köreivel súlyos ellentétbe került. Apáczai fellépésének nagy jelentőségét akkor értjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy éppen az újítókra halálos büntetést kimondó 1653 évi országgyűlés után mondta el²² az új polgári világnézet mellett szilárdan állástfoglaló beszédét és ezután adta ki a puritán követeléseknek nyíltan hangotadó Enciklopédiáját.

A reakció nem is tűrte sokáig Apáczai működését. Különösen Basirius Issák, a kivégzett angol király Erdélybe menekült volt káplánja volt veszélyes ellenfele. Basirius nagy befolyásra tett szert II. Rákóczi György udvarában, és ő lett a gyulafehérvári főiskola igazgatója is. A fejedelmet, kivégzett gárdája példáját idézve, fokozottan a haladó polgári törekvések képviselői ellen isgatta. Apáczai és Basirius között az ellentétek 1655-ben robbantak ki, amikor egy a fejedelem előtt rendezett nyilvános vitában Basirius a presbiteriánusok ellen izgatott és a fejedelem kiprovokálta Apáczai erőlyes fellépését. Apáczai nem habozott állástfoglalni presbiteriánus meggyőződése mellett és visszaverte Basirius támadását. A fejedelem azonban veszélyes independentist látott benne és kijelentette: "Apáczai uram, a Medgyesi-presbiteriumot /vagyis a Medgyesi Pál által javasolt presbiteriumi rendszert/ ide bé nem hozsa keed. Mást na tanítson, mert isten engem úgy segítjen, valaki mást tanít, a Marosba vettetem, vagy a törönyből hanyatom le."

Apáczait megfosztották állásától, s hogy nagyobb baja nem történt, azt csak a presbiteriánus eszmékkel némileg rokonszenveső Lőrántffy Zsuzsanna fejedelemszöny közbenjárásának köszön-
Bk. 12848-53-10115/TR

hette. Az ő támogatásával sikerült új álláshoz jutnia: megbízták a kolozsvári iskola vezetésével. A tudós gyulafehérvári professzor számára ez nagy megszégyenítés volt, mert a kolozsvári iskola, alacsonyabb rangú, jelentéktelen intézmény volt. Apáczai azonban az iskolát magas színvonalra emelte, és Kolozsvárott, ahol támogatásra lelt a városi polgárság részéről, valóságos puritán központot hozott létre. Gyulafehérvári diákjainak jó része is átjött ide, a főiskoláról, csakhogy továbbra is az ő keze alatt tanuljon.

Kolozsvárott mondta el 1656-ban másik nagy székfoglaló beszédét, Az iskolák feletti szükséges voltáról. Ebben megismételte, sőt még szenvedélyesebb hangon, még nagyobb szónoki lendülettel fejtette ki merész, újító eszméit, s ezzel a reakció támadását újból kihívta maga ellen. Az egyik kolozsvári pap mindjárt ki is prédikálta a templomban. A fejedelem azonban ekkor már nagy külpolitikai terveit szövögette és a lengyel hadjáratra készült, úgyhogy Apáczai fellépésének most már nem lett következménye.

A Rákóczi által Erdélyre felidézett veszély azonban rövidesen kilátástalanná tette Apáczai terveit. Ő ugyan még 1658-ban, Rákóczi bukása és az országnak a török általi feldúlása után is a kultura ügyét igyekszik előmozdítani: éppen ekkor ad be Barcsay Ákosnak, az új fejedelemnek egy emlékiratot, melyben kidolgozta egy erdélyi egyetem felállításának tervezetét. Tervének megvalósítását azonban nemcsak Erdély összeomlása, hanem korai halála is megakadályozta: 1659-ben tüdővészben meghalt.

Apáczai Csere János rövid, 34 esztendőes élete során maradandót alkotott: új fejezetet nyitott meg a magyar tudományosság történetében. Az erejét meghaladó munkában elemésztette fiatal életét, gyenge szervezetét, de megteremtette a magyar nyelvű világi tudományos irodalmat.

A Magyar Enciklopédia.

Apáczai főműve, az 1655-ben megjelent Enciklopédia, latin-nyelvű előszavában előadja könyve keletkezésének körülményeit és célját. Itt fejti ki először a tudományok és a műveltség fejlesztésére vonatkozó nézeteit, megindokolja, hogy miért írta könyvét magyar nyelven és miért tulajdonít olyan nagy jelentőséget a reális tudományok tanításának. Az előszóban kifejtett Bk. 12848-53-10115/TE

alapelveknek a magvalósulása maga az Enciklopédia, amellyel a magyar tanuló ifjúság olyan anyanyelvén írt tankönyvet kapott a kezébe, mely a legújabb külföldi tudományos eredményeket közvetíti és a haladó polgári puritánus-kartezianus világnézetre nevel.

Tankönyvnek szánta művét és ezért nem tartott számtal eredetiségre könyve anyagát illetően. Forrásul azonban a legjobb szerzőket használta. Így magát Descartes-ot, valamint a kartezianus természettudomány kiváló képviselőjét Regiust; a teológiai részeket többnyire Amesius puritán teológiai munkái alapján írta meg; a logikáról szóló részben az újkori filozófia egyik uttörőjének, Ramus Péternek a nyomdokain járt; könyve számos részét, főleg a gyakorlati ismereteket a Bethlen Gábor által Gyulafehérvárra hívott kiváló német professzornak, Alstedt-nek a tudománykrából vette. Mindezek a nevek, melyek sorát még szaporítani lehetne, azt jelzik, hogy Apáczai kora haladó tudományosságának színvonalán áll és a tudományos ismeretanyagon keresztül a haladó polgári eszméket igyekszik terjeszteni. Mindenütt állásfoglal az új tudományos eredmények mellett, így ő már vállalja Kopernikus csillagászati tanítását a nyilvánosság előtt is, nem úgy mint Pázmány, aki szintén látta Kopernikus igazát, a Kalauszban mégis cáfolni igyekszik azt. Vannak persze naiv és megmosolyogtató részek is az Enciklopédiában, különösen az állatvilág ismertetésénél, de ez nem Apáczai elmaradottságának, hanem az állattan korabeli elmaradottságának a következménye.

Az Enciklopédia nem valamiféle mechanikus kompiláció eredménye. A szerző saját állásfoglalása is állandóan jelen van a könyvben és ez forrásai helyenkénti átalakítására, vagy kiegészítésére készteti. Műve VIII. részében, melyben az emberi munka alkotásairól /ezeket "csinálmányok"-nak nevezi/ beszél, hevesen kifakad pl. a magyar iskoláügy elmaradottsága, egy erdélyi egyetem hiánya miatt. A történelmi eseményekről szóló IX. részben pedig kiegészíti forrását néhány olyan adattal, melyeket különösen nevezetesen tart, köztük az angol király lefejezésének, Descartes halálának az adatával. Apáczai bátor állásfoglalását kell éreznünk abban, hogy amikor a presbiterium körül olyan nagy viharok vannak Erdélyben és a törvény a legszigorabb büntetést helyezi kilátásba a presbiteri tanok hirdetőire, Apáczai a presbiteriumokra vonatkozó ismereteket iskolai tankönyvnek szánt művé-

ben egész természetességgel tanítja. Amit Apáczai Amesius nyomán a lelkészek teendőiről ír, szintén merőben különbözik az erdélyi ortodox ref. egyház 1649-ben hivatalosan szentesített kánonjaitól. Az Enciklopédiában nyílt politikai állásfoglalás is van. Az etikával és politikával foglalkozó X. részben így nyilatkozik a jobbság intézményéről: "A zsellérséggel való gonoszul élésből származott ez a máj napi nyomoruságos jobbság, mely az egyiptombéli szolgálatot bizony feljülhaladja hasánkban sok helyeken." Ugyanebben a részben élesen elítélőleg nyilatkozik a zsarnokokról, hirdetve a zsarnokölés szabadságát és jogát. Bátor szembezállás volt ez II. Rákóczi György reakciós politikájával, melyet éppen a kivégzett angol király példájától való félelem jellemzett.

Egy összefoglaló kézikönyv, tankönyv esetében az író eredeti, önálló alkotása leginkább a mű szerkezetében, felosztásában, az egyes részek arányaiban, vagyis a szintézis milyenségében nyilvánul meg, Bár Apáczai könyvének anyaga nem eredeti, az Enciklopédia összeállítása saját, önálló alkotása. Az ő karteziánus indítéku álláspontja nyilvánul meg abban, hogy a könyv nagyobb részét a természettudományi részek alkotják. Tőle származik a könyv egységes koncepciója, felépítése is, mely egy gyökerében világi gondolkodást fejez ki: kezdi művét a gondolkodás törvényeinek, módszereinek, vagyis a dialektikának és a logikának a tárgyalásával, amely mintegy műve bevezetését jelenti. Ezután kerülnek sorra a világra vonatkozó ismeretek, melyeket úgy épít fel, hogy a reális ismeretektől haladjon az egyre elvontabb tudományok felé. Kezdi a számtanon és mértanon, majd a csillagászat, fizika, természetrajz, orvostudomány tárgyalása következik, ezt követik azután a földrajz és az emberi munka alkotásairól, a "csinálványok"-ról szóló rész, amely a mezőgazdaságra, iparra vonatkozó ismereteket nyújtja elsősorban. Erre következik a történelem tárgyalása, majd az etika és a politika összefoglalása és csak a könyv legvégén kerülnek sorra az istenre vonatkozó ismeretek: a teológia. Olyan világkép bontakozik ki tehát Apáczai művéből, amely nem az istenből indul ki, hanem istenhez csak a természet, majd a társadalom tárgyalásán, elemzésén keresztül jut el. Homlokegyenest ellenkező felfogás ez azzal, amit a skolasztikus Pázmány képviselt. Bennerejlik Apáczai koncepciójában egy későbbi Bk. 12848-53-10115/TE

materialista fejlődés csirája is: mert a létre vonatkozó ismereteken keresztül jut el a tudatformák /erkölcs, vallás/ vizsgálatához. Apáczai maga még távolról sem materialista, de miként Descartes filozófiája és természettudománya, úgy az ő koncepciója is előkészítője, kiindulópontja lehetett volna egy későbbi materialista filozófiai fejlődésnek Magyarországon.

Tartalmi elemei mellett az Enciklopédiát elsősorban nyelve teszi elsőrendű fontosságúvá. Zrinyivel egyidőben Apáczai is magyarrá teszi a tudomány nyelvét. De míg Zrinyi csak a katonai és politikai elmélet tudományos irodalmát teremtette meg magyarul, addig Apáczai valamennyi tudományt megszólaltatja nyelvünkön. Nyelvünk diadalmas előretörésének a bizonyítéka ez, a feudalizmus ellen harcoló polgári-népi puritánus mozgalom egyik nagy eredménye. A tudományok magyar nyelven való megszólaltatásának és tanításának a programja a magyar nép nemzetévé válásának folyamatában jelentős állomás és éppen ennek a nemzeti igénynek a kielégítésével kerül közel Apáczai a kor legnagyobb magyarjához, Zrinyihez.

Apáczai már előszavában világosan kifejtette, hogy a tudományok magyarországi fejlődése elképzelhetetlen a magyar nyelvű tudományos irodalom nélkül. Rámutatott arra, hogy mindig elmaradunk a külföldtől, ha a tudományos ismeretek előfeltétele marad az, hogy valaki idegen nyelveket ismerjen. Nem riasztotta vissza Apáczait a magyar nyelven való írástól, ennek roppant nehézsége sem. Mivel valamennyi szaktudományról magyarul írt, fokozottan került szembe azzal a problémával, amellyel Zrinyi: nem álltak rendelkezésre megfelelő szavak, szakkifejezések. Míg Zrinyi ezen úgy segített, hogy latin kifejezéseket olvasztott nyelvünkbe, addig Apáczai új szavakat teremtett. Tudatos nyelvújítóvá vált, akinek számos szava ma is él.

A számos új szó alkalmazása, általában a nyelvi nehézségekkel való küzdelem nehézkessé teszi stílusát, főleg azokban a részekben, ahol különösen sok új szakkifejezést kellett létrehozni. Míg Apáczai módszere szolgáltatta jobban a nyelvi fejlődést, addig a stílus szépségének inkább kedvezett Zrinyi eljárása a latin szavak bojtatásával. Azokban a részekben azonban, ahol kifejezheti magát a köznyelv fordulataival, minduntalan felvillan szépirodíai tehetsége. A természet egyes jelenségeit, például gyümölcsfákat, vagy a háziállatokat rendkívül szemléletesen és

Bk. 12848-53-10115/TE

szépen tudja leírni. Egészen költőien tud leírni olyan jelenségeket, mint a nap feljövetele és lemenetele; az emberi munka szépségeiben gyönyörködni tudó ember szemével számol be a munka különböző fajtáiról, pl. különösen szépen a halászatról. A sokszor száraz tudományos anyag tömkelegéből nem egyszer tör elő az idegenből hazája után sóhajtó író meleg lirája.

Az Enciklopédia filozófiai részét Apáczai külön is kiadta "Magyar logikácska" címen: ez volt az első magyar nyelvű önálló filozófiai könyv. A puritán mozgalommal szemben ellenálló egyházi reakció következtében Apáczai Enciklopédiája nem vált általános tankönyvvé, mint szerzője óhajtott. Apáczai maga azonban ebből tanított és a kor szellemi életének legkiválóbbjai sokat tanultak belőle. Mikor pedig a haladó polgári világnézet és a magyar nyelvűség követelése újult erővel került a nemzeti törekvések középpontjába - a XVIII. század végén - az Enciklopédiát újból kiadták.

Apáczai székfoglaló beszédei.

Az Enciklopédia mellett kiemelkedő jelentőségűek Gyulafehérvárott és Kolozsvárott tartott terjedelmes, latin nyelvű székfoglaló beszédei. Az Enciklopédia bevezetésében kifejtett reformterveit adja itt elő részletesebben és szenvedélyesebben.

A bölcsesség tanulásáról /De studio sapientiae/ c. gyulafehérvári beszédében a tudományok egységének descartes-i gondolatát és ezzel kapcsolatban valamennyi tudomány ismeretének szükségességét hangsúlyozza. A tudományok - írja - "egymást kölcsönösen segítik, mégpedig annyira, hogy közülük egyet sem érthet tökéletesen az, aki nem mindannyit tanulta". Engedményt tesz ugyan a teológiai gondolkodásnak azzal, hogy a tudományok /köztük a természettudományokét is!/ hasznát azzal is indokolja, hogy a bibliát csak ezek birtokában lehet helyesen értelmezni, de közoktatási reformprogramját csak ezzel az érveléssel tehette elfogadhatóvá az egyházi felsőbbbségek előtt. Rámutat azonban az egyes tudományoknak a gyakorlati élettel való kapcsolatára is, hevesen kifakadva a magyar ipar elmaradottsága miatt. Beszéde szenvedélyesen állástfoglal a haladás mellett és leszögezi, hogy miként a politika és a gazdasági élet terén is szemmel látható a fejlődés, akképpen nem lehet visszariadni a közoktatás megreformálásától sem.

Az iskolák felátte szükséges voltáról /De summa scholarum necessitate/ c. kolozsvári beszédében a közoktatás egész hazai rendszerét áttekinti és szenvedélyesen bírálja annak elmaradottságát. Különösen az alsófokú iskolák gyengeségét és az egyének hiányát emeli ki. Ismét rámutat arra, hogy alsófokon a tanítás csak akkor lehet eredményes, ha az a nép nyelvén történik. Közoktatásunk legfőbb fogyatékoságát azonban abban látja, hogy nincs Erdélyben egyetem és a magyar ifjak így csak trága pénzen, külföldön szerezhetnek magasabb képzettséget. Az egyetem felállításának a gondolata már az Enciklopédiában is benne volt és utolsó művében, a Barcsay fejedelemhez beadott magyar nyelvű emlékiratban is ezt fejtegeti. A magyar iskolarendszer hiányosságainak a tárgyalása a kolozsvári beszédben még szorosabban összeforr a magyar feudális viszonyok bátor bírálatával.

Apáczai beszédeiből világosan kitűnik, hogy a közoktatás kérdését a nemzeti élet egészének összefüggésében látja. Nem öncélú reformot akar, hanem ezen keresztül a gazdasági, társadalmi, politikai elmaradottságok és visszasságok megszüntetését. A kolozsvári beszédben kifejti, hogy nemcsak az egyháznak van szüksége tudós emberekre, de az államnak is, mert "egyedül az iskolák adják a kormányrud mellé a legjobb és az állam kormányzására és igazgatására alkalmas okos hivatalnokokat." Példákat hoz fel erre és megalitja, hogy a kínai nép uralkodóvá csak azt választja, aki náluk nagyszámu bölcs ember közül is kiemelkedik. "ez az igen dicséretes szokás a föld minden nemzete előtt az állam szerencsés kormányzása tekintetében bámulatraméltóvá tette őket." A hollandokat /belgákat/ - folytatja az akadémiák tették képessé, hogy szabadságharcukat győzelmesen megvívják. Nálunk viszont - írja elkeseredetten - nincsenek tudományok, s ha a tudomány, a bölcsélet neveli az embereket is istenfélelemre, igazságosságra, mértékletességre, vitézségre: nem csoda, ha Magyar és Erdélyország istentagadással, igazságtalansággal, mértéktelenséggel, állhatatlansággal van tele. Nincs akadémiánk, amelyben az etikát, a vétkek fékezőjét, a gazdaságtant, a családok kormányzóját, az orvos-tudományt, az egészség fenntartóját, a mennyiségtant, a városok építőjét tanítanák. A sok kegyetlen ur, ragadozó pap, megvesztegethető bíró és ügyvéd, a sok erőszakoskodó, az elnyomás erre vezethető vissza.

Tanult férfiak nagy száma nélkül nem lehetséges a béke megőrzése vagy helyreállítása, a háború dicséretes folytatása és befejezése, - hirdeti. A "kiművelt emberfők" követelése ez, amely csak százötven év múlva került a nemzeti fejlődés homlokterébe, de Apáczai már ekkor riadót fujt az érdekében. A tanulásnak, a tudományok elsajátításának követelését, mint morális követelményt és mint a haza iránti kötelességet állítja hallgatói elé. A tanulás, a tudomány birtokbavételéért folytatott megfeszített munka nemcsak patosza olyan erővel szólal meg beszédeiben - és más műveiben is -, hogy még ma is munkára, kitartásra lelkesíti a csüggedőket, a tanulás nehézségeitől megrettenő kicsinyhitűeket.

Apáczai nagy érdeme, hogy a feudális barbársággal a tanulást szegeste szembe, hogy a nemesség primitív, csak a latin nyelvnek, a logikának és a retorikának az elsajátítására irányuló primitív iskolázási igényeivel szemben a tényleges tudásnak, nemcsak formai, hanem tartalmi ismereteknek a megtanulását követelte, hogy részt ült a teológia primátusán és a világi tudományoknak, a természet és a társadalom ismeretére vonatkozó tudományoknak adta a főhelyet.

A tudományok és az iskolázás jelentőségének a megállapításában azonban megmutatkozik Apáczai felfogásának korlátja is. Igaz az, hogy az iskolák hiánya, az oktatás elmaradottsága a magyarországi bajok egyik legsúlyosabbika, de helytelen nézet az, hogy ennek megjavításától várja a gazdasági és politikai helyzet megváltozását. Ezzel fejetetejére állítja a dolgot, s nem veszi észre, hogy a hiba az alapsban: a gazdasági viszonyokban és az ezzel összefüggő társadalmi bajokban van. Bár a puritán mozgalom vezetői közül ő állt a legközelebb a tömegekhez és mint a nyugati polgári társadalmak ismerője, széles látókörre tett szert, a kérdés megítélésébe mégis bizonyos értelmiségi elzárkózást vegyít, azért, hogy nem a társadalom fejlődésétől várja a közoktatás megjavulását, hanem fordítva.

Nem látja világosan, hogy milyen társadalmi erők volna képesek az ország felemelésére. A kolozsvári beszéd egy részében elpanaszolja, hogy a tanulók egy része csak azért jön iskolába, hogy a nyomasztó szegénységtől, vagyis a jobbágyságtól szabaduljon. Helytelennek tartja, hogy azok, akik inkább a teherhordó nyereg alá és az eke szarva mellé születtek, mintsem a tudományokra

és szabad művészetekre, iskolai tanulmányokat akarnak folytatni, sőt oly sokan vannak, hogy a "szabad és nemes szülők gyermekeit" is kissoritják. Abban igaza van Apácainak, hogy a tudás iránti önzetlen szeretetből kell a magasabb iskolák felé fordulni, s válni kell a tanulással járó fáradalmakat és nélkülözéseket. De különös dolog az, hogy éppen ő, aki szintén jobbágycsaládból származott, nem érti meg a jobbágy-gyermekek természetes tanulnivágyását és a jobbágysorból kiemelkedni akarását. Az említett értelmi-ségi korlátozottságot mutatja megint az a meggyőződése, hogy minden baj megoldódik, ha önzetlenül tanuló, tudós emberek igazgatják az országot, akár nemesi, akár nem nemesi származásuak is.

A két beszéd - s különösen az utóbbi - legharcosabb műve. Bár nem mindenben ismeri fel helyesen a tényeket, kulturprogram-jával és pedagógiai nézeteivel toronymagasságra kiemelkedik erdélyi kortársai közül. Elsősorban pedagógus volt, a társadalmi kérdéseket erről az oldalról látta és vizsgálta, fáradhatatlanul kereste az igazságot és szenvedélyesen tárta fel a hibákat.

Ez a szenvedélyesség, a helyzet alacsonyosságának szemléletétől felgyulladó indulat jellemzi beszédeinek stílusát is. Nemcsak szigorú elvi, logikai rend van előadásában, hanem érzelmi fűtöttség is. S ez az érzelem nemcsak ragyogó szánoki fogásokkal teszi még meggyőzőbbé mondanivalóját, hanem hol a feddés komorabban súlyos szavaival, hol a lelkiállapotok finoman árnyalt, hangulatos rajzával. Apácain Csere ugyanabban a beszédben oktat és látsit, fedd és kesereg, kérdez, kiált és ábrázol - egészen a kis lát-szólag jelentéktelen esetekig.

Pátoszát a harcoss meggyőződése és ellenállhatatlan lendülete jellemzi, amikor népét ébreszti. "Ideje tehát felébredned, te álmos, te mámoros, te hályogos szemű magyar nép! Végre-végre és álmodból ébredj föl, leheld ki magadból Bacchust, akinek mindig áldozol, szemeid homályát irral oszlasd el! Nézd, szemléld, vizsgál meg annyi nyomorúságod kutfejét, amelyekben tehetetlenül heveresz..." De a kultúra legapróbb megnyilvánulásainak ábrázolásába is be tudja vinni szenvedélyes szeretetét. Mily gyöngéien s mily nagy irodalmi érzékenységgel hatol be az írott szövegnek még külsőleges tulajdonságaiba is: "Mily csodálatra méltó az írás és az írás elolvasása. Már a vonalaknak a hajlása is lel-künkben majd a gyönyörnek, majd a fájdalomnak, majd a szeretetnek, majd a gyűlöletnek, a csöndnek és a viharnek legkülönbözőbb Bk. 12848-53-10115/TR

képzeiteit és fogalmait képes felébresztteni.

Apáczai beszédei a magyar szónoki irodalom kiemelkedő, klasszikus alkotásai.

A puritánizmus vége.

Az erdélyi fejedelemség hatalmának összeomlása, Erdélynek török vazallus-állammá való süllyedése, a puritán mozgalom osztálybázisát képező jobbágypolgárság városainak, a mezővárosoknak a feladulása a puritánok mozgalmának a bukását is maga után hozta. Apáczait rövidesen követte a sirba Tolnai Dali és Medgyesi, a puritán mozgalom két másik vezetője is. A mozgalom többi képviselői egyre inkább az uralkodóosztállyal való megalkuvás útjára léptek. Az egyetlen meg nem alkuvó puritán, a mozgalom utolsó nagy képviselője, Martonfalvi Tóth György teljes elszigeteltségben, mint debreceni professzor éli életét. Martonfalvinak már nincs kapcsolata a tömegekkel, pedig valamennyi puritán író közül ő jutott el a politikai kérdésekben a legmesszebb: a feudalizmus egyik alapjának, a jobbágrendszernek, Apáczai-én is jóval túlmenő bírálatát fogalmazta meg.

A puritánok működése azonban nem múlt el nyomtalanul. Apáczai és társai nyomában egyre többen kezdenek el magyar nyelven tanítani az iskolákban és egyre többekben támadt fel az igény Erdélyben a kulturális esélettség megszüntetésére. A század utolsó évtizedeiben, a haladó polgári törekvéseknek - igaz, hogy a puritánokénál is gyengébb és elszigeteltebb - újabb hulláma jelentkezett, amely Apáczaiék örökségére támaszkodott. A puritánoknak a magyar kultúrának, közoktatásnak, nyelvnek a megjavításáért, fejlesztéséért vívott harcai közvetve elősegítették az irodalom fejlődését. Közvetlenül azonban a puritánizmus a szorosabban vett szépirodalom fejlődésére inkább gátlólag hatott.

A puritán írók ugyanis elsősorban tudós értekezéseket írtak és tudományos érvekkel igyekeztek bebizonyítani igazukat. Nem fordultak az irodalomnak azokhoz a műfajaihoz, amely eszméinek a nép között való hathatós terjesztését tette volna lehetővé. Ezek a műfajok lettek volna a szépirodalmi műfajok, melyeket olyan nagy sikerrel tudtak céljaik szolgálatába állítani a XVI. századi reformátorok. A puritán vezetőknek, még Apáczainál is érezhető értelmi ségi elszármazása mutatkozik meg abban, hogy a nép közötti agitáció irodalmi eszközeit nem keresték és nem dolgozták ki

Bk. 12848-53-10115/TE

Ebben része volt a puritánizmus ideológiájának is, amely maga is művészetellenes. A puritánok, akik a polgári tömeggyűjtés érdekében minden felesleges költségnek, minden luxusnak az ellenségei voltak, nemcsak a templomok díszes és drága művészi felszerelését, hanem a művészet egyéb megnyilatkozását is gyanakvással szemlélték. A puritán ideológiában a merész haladó eszmék társaságában jelen van valami embertelen ridegség is, amely csak Apáczainak a descartes-i humanizmustól is áthatott forrón érző egyéniségéből hiányzott teljesen.

A fenti okokból következik, hogy bár a puritán írók műveiben határozott tehetséget, többen közülük szépirói érzéket árulnak el, a puritanizmus mégsem fejlesztett szépirodalmat. A század 40-es és 50-es éveiben szinte teljesen hiányzik Erdélyben a szépirodalom. Ez a tény is aláhuzza azt a megállapítást, hogy a század 40-es éveitől kezdve az irodalmi fejlődés fővonalát már nem az erdélyi, hanem a magyarországi írók munkássága képviseli.

Irodalom.

Apáczai műveinek kiadásai:

Horváth Cyrill: Apáczai Csere János bölcsészeti dolgozatai. Bp. 1867. /A Magyar Logikécska és részletek az Enciklopédiából./

Hegedűs István: Apáczai Csere János pedagógiai munkái. Bp. 1899. /Beszédei, az Enciklopédia előszava, az egyetemről szóló emlékirat; a latin nyelvű művek fordításban./

A magyar puritán mozgalomról:

Révész Imre: Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban. Bp. 1948.

Makkai László: A magyar puritánok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1953.

Tanulmányok Apáczairól:

Krenner Dezső: Apáczai Csere János élete és munkássága. Bp. 1911.

Neményi Endre: Apáczai Csere János. Bp. 1925.

Barabás Tibor: Apáczai Csere János. /Egy nép neve '61 c. kötetben/

Fogarasi Béla: Apáczai Csere János logikájáról. /A Magyar Tud. Ak. társ. tört. tud. oszt. Közleményei. I. köt. 3-4. sz./ Bp. 1951.

Bán Imre készíratban lévő tanulmánya Apáczai Enciklopédiájáról 1953-ban fog megjelenni.

Bk. 12848-53-10115/TR

3. A kéziratos énekköltészet.

A kéziratos költészet fellendülése.

A hazafias tendenciákat hordozó költészet művelői már a század első évtizedeiben is elsősorban a kor kisebb, többnyire névtelen énekszerzői voltak. Rimay volt az egyetlen neves műköltő, akinek a lírája szintén szorosan kapcsolódott az idegen hódítók elleni harc eszméjéhez. Zrínyi után, amikor a Habsburg-nyomás fokozottan ránehezedett az országra, az egyes költői tehetségek érvényesülése is nehezebbé vált. Csak azok a költők juthattak hírnévre, akik a függetlenségi harcok kérdésében nem foglaltak állást, vagy pedig nyíltan is a Habsburg-uralom mellé szegődtek, mint Gyöngyösi és Koháry. Nemcsak a végvári vitézek, bujdosó szegénylegények és a társadalom egyéb kitaszítottjai, hanem a nemesség hazafias elemei sem jelentethették meg verseiket. Költészetünk gerincét, általában irodalmunk legértékesebb részét a XVII. század második felében ezért a kéziratba szorult költészet képezi.

Ennek a költészetnek a funkciója jelentősebbé vált azért is, mert sokkal nagyobb arányúvá vált, mennyiségileg és minőségileg is megnövekedett. Ennek okait Zrínyi munkásságának példamutató szerepében, a török elleni harc újra napirendre tűzésében, a türehetlenné váló Habsburg és klerikális elnyomással szembeni gyűlöletben, a kuruc mozgalmak megindulásában kell keresnünk. Mindezek a történelmi körülmények a költők számára új témákat szolgáltatottak.

A hazafias tárgyú költészet hiven tükrözi a XVII. század második felének történelmi tendenciáit. Zrínyinél és vele egyidőben a török és német elleni harc kérdése még egymással összefonódva jelent meg, bár már Zrínyinél is világosan felismerhető, hogy a főveszélyt a Habsburg-hatalom jelenti. Ez a tendencia tovább fokozódott halála után és ezért a költészetben is egyre inkább a németellenes harc kerül előtérbe, a század hetvenes éveitől meginduló új fegyveres függetlenségi harctól kezdve egyre több lesz az u.n. kuruc vers. A kuruc versek a század végefelé már szinte uralkodó helyet foglalnak el a kéziratos költészet egészében, előkészítve a következő periódusban, II. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt felvirágzó nagyszerű kuruc költészetet.

A függetlenségi harcok fejlődésének a költészet jellegét meghatározó másik jellemző körülménye, hogy míg a század derekán a társadalom szinte minden rétege megmozdul a Habsburg nyomás ellen, addig a Wesselényi-összeesküvés bukása után a főurak, Thököly kuruc háborúja után pedig a nemesség a függetlenség árulójává válik és ismét behódol a Habsburgoknak, még szolgálta is, mint ahogy azt a század elején tette. Ebből következik, hogy a bécsi elnyomók elleni harc egyre inkább csak a nép ügyévé válik, amely már Thököly szabadságharcában is a tömeget szolgálta, amely a század végén egyedül szállt szembe a Habsburg-igával és amely előkészítette, kirobbantotta II. Rákóczi Ferenc dicsőséges szabadságharcát. Ennek megfelelően a hazafias kéziratok költészetben eleinte igen jelentős még a nemesség hangja, de ezt egyre inkább felváltja a nép, amely a nemzeti szabadság ügyét szociális felemelkedésének ügyével kapcsolja össze. A függetlenségi harcok költészete így a század végére egyuttal antifeudális költészet is lesz.

A harmadik mozzanat a függetlenségi harcok vallási összefüggéseivel kapcsolatos. Zrinyi a vallás ügyét már elválasztotta a függetlenség ügyétől és ezzel elindította a hazafias költészetben a vallásos formáktól való felszabadulás útját. Az 1670 után urrá vált erőszakos rekatolizálási folyamat és a katolikus klérusnak a Habsburgok ügynökeiként bevezetett minden eddiginél brutálisabb terrorja ugyan a függetlenség ügyét újból összekötötte a protestáns vallás-szabadság ügyével, - az elvilágiasodás folyamatát azonban tartósan ez sem állította meg. A világi irodalom győzelméért vívott harc Zrinyi és Apáczai uttörő munkássága után tovább folytatódott. Ennek az eredménye nemcsak abban mutatkozott meg, hogy a hazafias versekben egyre kevesebb lesz a vallási elem, hanem abban is, hogy most már tömegesen jegyzik fel a szerelmi verseket is, a kéziratok énekeskönyvek megtelnek a szebbnél-szebb szerelmi versekkel.

A század első felének kéziratok költészetétől ezért a század második felének kéziratok költészete a mennyiség és az irodalom egészében betöltött jelentőség szempontján kívül eszméileg és tematikailag is jelentősen különbözik. Fokozatosan uralkodóvá válik a németellenes, kuruc hang, a nemességgel szemben előtérbe a nép és jelentős mértékben előrehalad az elvilágiasodás. Ez Bk. 12848-53-10115/TE

a tartalmi gazdagodás és eszmei fejlődés igen jelentős művészi, formai fejlődéssel párosult. A népköltészet elemei egyre tömegesebben hatolnak be ezekbe a versekbe, és éreztetik hatásukat Ballassi eddig is követett művészkete mellett Rimay és Zrinyi költői vívmányai. A vallási elemek háttérbeszorulásával és a nép hangjának, szemléletének fokozott érvényesülésével együtt egyre teljesebbé és gazdagabbá válik ezeknek a verseknek a realizmusa. A költészet általános fejlődését a műfajok átalakulása, új műfajok keletkezése és a verselés tökéletesedése is kíséri. A XVII. század második felének kéziratosa költészkete így eszmei és művészi szempontból egyaránt régi költészketünk egyik legértékesebb része, ennek a periódusnak Zrinyi munkássága mellett a legfontosabb terméke.

Ennek a költészketnek a feldolgozása terén a kutatásnak még sokkal több a nehézsége, mint a század első felének kisebb költőinél. A költészket fellendülése, a versek és kézírataik megszáporodása ugyanis együttjárt a fokozott variálódással. Ritka eset, amikor a vers szövegét teljesen mértetlenül találjuk meg. Rendszerint több egymástól eltérő változattal van dolgunk, ami igen nehézvé teszi a vers eredeti mondanivalójának megállapítását, a versek kronológiájának tisztázását. A variálódás méretére és jellegére néhány példa világosan rámutat.

Az énekek szövegének a változására kitűnő példa a Rákóczi Lászlóról szóló ballada. Három változatát és a történeti adatokat lásd a Szöveggyűjteményben/. A vers fennmaradt legkorábbi változata is már romlott szöveg lehet és elég zavarosan adja elő a történetet. A második változat, amely már a XVIII. században alakult ki Rákóczi László nagyváradi fogságát összekeveri II. Rákóczi Ferenc bécsujhelyi fogságával, megváltoztatja a neveket és évszámokat, a török mellett megjelenti a labancokat is. Mindez azonban ügyetlenül történt úgyhogy szép, de meglehetősen zavaros változat lett az eredménye. Végül a harmadik ugyancsak XVIII. századi változat a hőst Sámuelre kereszteli, már egészen népballedaszerű, minden felesleges rész kikopott belőle. A cselekmény itt a nép száján már logikussá alakult át, és a legsebbe a három változat közül. Ez a szöveg összeolvadt más népköltési darabokkal: az utolsó sorok a Dancsuj Dávidról szóló székely népballedával mutatnak rokonságot.

Bk. 12848-53-10115/TE

Nem ritkák azok az esetek sem, amikor a versek néhány évtized vagy egy évszázad folyamán teljesen átalakulnak: egy-egy strófájuk kiszakad s önálló életet kezd élni, majd összeolvad más versekkel stb. Ilyen esetben az eredeti alapszöveget csaknem lehetetlen kihámozni, mert a különböző korokból fennmaradt egyes változatok külön-külön is más-más, önmagában jó verset adnak. Ilyen pl. a Boldogtalan vagyok, illetve Őszi harmat után kezdetű vers esete. Ezt a verset régebben tévesen Balassi Bálintnak tulajdonították. A vers története: a 17. század derekán volt egy Őszi harmat után kezdetű bujdosó-énekünk, amelynek szövege a Tarsasfalvy-Pálffy-féle énekeskönyvben maradt fenn. Ez a bujdosó-ének népszerű volt Rákóczi kurucai között, van arra adatunk, hogy a katonák menetközben énekelték.

As 1700-as évek elejéről származó Szentsei daloskönyvben ugyanekkor fennmaradt egy Boldogtalan vagyok kezdetű, XVII. századi vallásos, zsoltárszerű vers. Az említett két ének azután valószínűleg a XVIII. század első évtizedeiben összeolvadt, kontaminálódott olyképen, hogy a Boldogtalan vagyok első szakaszát az Őszi harmat után első versszaka elé helyezték és több szövegátalakítással, valamint egyéb szakaszok betoldásával ezt a kontaminált verset szerelmi énekké változtatták. Ily módon a XVIII. században ismertté vált egy Boldogtalan vagyok kezdetű népszerű szerelmi ének, mely több változatban fennmaradt. Az Őszi harmat után kezdetű változat azonban egy másik irányban is átalakult: a nép ajkán a vers kopott, leegyszerűsödött, de másrészt új elemekkel bővült. Így fejlődött ki a több változatban ismert Zöld erdő harmatját kezdetű ének, melynek egyes fozslányait még a XX. században is megtalálták a nép között.

Egyetlen vers története tehát néha ilyen szerteágazó, bonyolult és gazdag. A kutatásra még igen nagy feladatok várnak ezeknek a problémáknak a felderítésében. Márpedig, amíg az énekek szövegtörténetét nem tisztáztuk, addig komolyabb irodalomtörténeti elemzésről sem lehet szó.

A XVII. századi költészet legfőbb lelőhelyei a kéziratos énekeskönyvek, a legnevezetesebbek ezek közül az alábbiak:

Teleki énekeskönyv. Őt, egymástól teljesen független kéziratból álló kolligátum. A verseket tulnyomórészt az 1660-as években másolták. Az énekeskönyv kiadója, Erdélyi Pál tévesen egy Barakonyi Ferenc nevű költőnek tulajdonította a kötet összes ver-

Bk. 12848-53-10115/TE

seit, azonban csak egy az övé. Az ismeretlen szerzőktől származó versszövegek igen érdekesek, különösen változatos, szlovák és román táncdallamokra készült versformáik miatt. Egy kivételével, csupa szerelmi verset tartalmaz.

Vásárhelyi daloskönyv. Az 1670-es években Erdélyben összeírt könyvecske. Szerelmi énekeket, valamint lakodalmas, csufoló-dó verseket tartalmaz. A daloskönyv anyagán különösen erősen érződik Balassi költészetének a hatása. Egyes Balassi versek, mint pl. a darvakhoz szóló és az Ez világ sem kell már nékem kezdetű teljes egészében megtalálható benne. Számos esetben pedig Balassi egy-egy strófáját vagy sorát fedezhetjük fel az egyes énekekben. Ezeket az erős Balassi hatást mutató verseket régen többen Balassi szerzeményeinek tartották.

Mátray Kódex. A század második feléből származó énekeskönyv, mely különösen művészi szempontból kiemelkedő népies szerelmi versek folytán nevezetes. Tartalmaz emellett egy-két politikai verset is, pl. egy Zrínyi siratót is.

Komáromi verseskönyv. Egy dunántúli ember másolta a XVII. század végén ezt a főleg szerelmi verseket és néhány érdekes kuruc éneket magába foglaló könyvecskét.

Szentsei daloskönyv. Énekeskönyveink közül az egyik legérdekesebb. Tartalma rendkívül változatos: vitézi énekek mellett nagyszámu kuruc vers, szerelmi ének és bujdosó dal található benne. Számos fontos versünknek ez az egyetlen forrása. Összeírója egy Szentsei György nevű dunántúli ember - valószínűleg prédikátor - volt, két versének ő maga a szerzője.

Bocskor daloskönyv. 1716-1736 között Bocskor János másolta a kötet verseit Csik megyében. Vallásos versek mellett Rákóczi György idejéből való énekeket, kuruc verseket /pl. Csinom Palkó/, szerelmi énekeket, bujdosó dalokat a Rákóczi szabadságharc utáni évekből és XVIII. századi diákverselményeket foglal magában.

E felsorolt legfontosabb énekeskönyveken kívül számos értékes vers található a többi daloskönyvben, valamint a korabeli magánlevelekben, vagy korabeli nyomtatványok tres lapjain.

A vitézi költészet.

A végvári vitézek költészete a vitézi életben bekövetkezett süllyedés miatt a század első felében lehanyatlott. Rimay és mások inkább a vitézi élet romlásán panaszkodtak, semmint annak Bk. 12848-53-10115/TE

szépségét dicsérték volna. Mint láttuk, a század derekáig néhány szórványdarabon kívül a török ellenes harccal kapcsolatos vitézi téma alig merült fel kéziratok költészetünkben. 1650 körül kezdenek a vitézi énekek újra elsokasodni, jelölve annak, hogy a végvári harcok új fellendülése van folyamatban. Ez a fellendülés szoros kapcsolatban áll Zrinyi agitációjával és a vitézi költészet is benne találja meg központi alakját. Tematikailag ez a század-közepi vitézi költészet részben Zrinyi harcaihoz, részben a II. Rákóczi György lengyel hadjáratát követő erdélyi török harcokhoz kapcsolódik. A vasvári béke után a vitézi költészet ismét elhalkul, bár ezután is születik még néhány kitűnő vers. A Wesselényi-féle összeesküvés bukása után Bécs a magyar végvári katonaság jelentős részét elbocsátja, és ezeknek a vitézeknek a többsége a kurucokhoz csatlakozik. A vitézi énekhagyomány így a század vége felé a kuruc szegénylegények költészetébe torkollik.

A század derekán kivirágzó vitézi költészet első darabja, az 1648-ból való Katonák éneke a Balassi-típusú vitézi ének továbbéléséről tanuskodik.

Buzdító, serkentő vers ez, mely Balassi módjára a tavasz kívánásával kezdődik: "Zöldítsd uristen hamar az erdőket. - Hogy próbálhassuk meg éles fegyverünket!" De nem marad a megújulás vágya mellett, mindjárt az eredményes zeakmányoló támadásra irányítja a vitézek figyelmét. Isten segítségét is kéri, de ez már nem oly vallásos fohász, segítségkérés, mint még a század elején volt szokásban: itt már a harcban való gyönyörködés az erősebb. - Énekmondó adja elő ezt a verset, annak a vitézi közösségnek igényei szerint, amelynél megállapodott: a vers utolsó sorában pénst kér azoktól, akik felbuzdulnak a versén.

Megtalálható az 50-es évek elején a vitézi költészet másik hagyományos mifaja a históriás ének is. Főöröspataki János II. Rákóczi Györgynek Lupuj moldvai vajda elleni hadjáratáról írt szép lírai részletekkel bővelkedő históriás éneket 1655-ben.

A XVII. század vitézi énekköltészetére azonban előszörban nem a régi pozitív hagyományok felújítása, hanem új tartalom és új formák kidolgozása, megteremtése jellemző. Zrinyi munkássága a végvári harcok kérdését az ország teljes felszabadításának, politikai megújulásának a perspektívájába állította. A török elleni harc kérdése Zrinyinél nagy politikai összefüggésekben, a Habsburgokkal szembeni harccal olvashatatlanul Bk. 12848-53-10115/TE

összekapcsolódva jelent meg. A korabeli és főleg Zrinyihez kapcsolódó vitézi énekek egy része világosan mutatja, hogy Zrinyi gondolatai másokban is éltek, a névtelen költők is magukévá tették Zrinyi nem egy eszméjét. Több vitézi ének ezért a korábbiaknál sokkal erősebb politikai tartalmával, politikai élelátásával tűnik ki.

Ezzel emelkedik ki a Pegyvért s bátor szívet kezdetű ének, amely 1663 őszén abból az alkalomból készült, hogy Zrinyi átvette a dunántúli főparancsnokságot és megindult a dunai hadszíntérre. Az ismeretlen költő kicsit nehézkes fogalmazásban, de erőteljes dunszadó sorokban fejti ki a nemzetnek Zrinyibe vetett bizalmát. A költeményt a joggal remélt győzelem előérzete hatja át. A szerző Zrinyi hadbavonulásától egyenesen az ország "rég-i szabadságá"-nak helyreállítását várja.

Kevés azonban az ilyen optimista, támadó, a kezdeményezést ünneplő hang. Zrinyi tervei nem valósulhattak meg a Habsburg-árny miatt, ő maga is hamarosan életét veszítette; Erdélyben ugyanakkor a török hatalmas pusztításokat végzett. A vitézi énekek hangja ezért elsősorban panasszal van teli. És a vitézi költészet új műfajai is elsősorban a vitézi panasz kifejezését szolgáló műfajok.

Ekkor kristályosodik ki a vitézi bujdosó-vers típusa, melynek legszebb példája éppen Zrinyi környezetében született: Balog Zsigmond bus éneke. Balor Zrinyinek egy költő vitéze lehetett, akinek akkor kellett elbujdosnia Zrinyi birtokáról, amikor 1664 nyarán a birtokán meg szálló német csapatok Zrinyi vitézeinek egy részét földönfutóvá tették. A vers mély költőiségét a bujdosóvá váló vitézre rászakadó fájdalom adja. Gondolataiban egyébre sem tud térni, mint az elhagyandó helyre s vitézeire. A természet tavaszi megújulását hatásosan veti össze a maga bánatával és a haza gyászával. Lelkében egybefomódik a haza pusztulása a maga egyéni sorsával. A vers első felében hazája s egyéni sorsáról panaszkodik, a második felében vitéztársaitól bucsuzik el, akiket további harcra buzdít a török ellen, nemfelelőnkért való vagdalkozásra. Egy-egy sora, kifejezése a népköltészet hatására mutat.

A bujdosóvá lett vitéz panassa mellett igen gyakori a fogságban lévő, rab katonák éneke. A század első felében is említett börtön-ének típusa egyre gyakrabban jelenik meg, egyre meg-

Bk. 12848-53-10115/TR

szokottabb jelenség, hogy a költők rabságot szenvednek és énekeiket börtönben írják. A politikai költészetben is számos ilyen verset találhatunk, de a vitézi költészetből sem hiányoznak. Ilyennek tekinthető a lírai hangú Tatár rabságban lévő erdélyiek dala, amely a Rákóczi György lengyel hadjárata során tatár fogságba került katonák honvágyának és a szabadulásban való reményiségének megkapó kifejezése. A fogarasi vár börtönében készült a Militaris cantio /Katonának/ c. vers, amely rendkívüli könnyedséggel és lírai lendülettel szólaltatja meg a változó katonasors panaszát:

"Szerencsét próbáltam, - Csatákon forgottam, - Magyar hírt, névért, - Vigan vagdalkoztam." A szerencse játszik most szégyen fejével. Nem börtönének nyomorúságáról ír, hanem elvágyódásáról. "Vajna tündér volnék, - Testem hogy eltűnnék, - Bizony elrepülnek - Virágomhoz mennék." A strassburgi fogságban írja két szép vitézi énekét Lipthay András is, már egészen a Rákóczi-szabadságharc árnyékában, 1703-ban. Kisfaludy Lászlóról a híres győri vitézről pedig társai írnak éneket fogságbaesésén keseregve.

A kor bujdosó és börtön-énekeiben feltűnik, hogy mennyire visezasszorul bennük a vallásos elem. A század első felében készült hasonló típusú versek még vallásos keretben adták elő a költő mondanivalóját. A rabságot szenvedő, vagy elbujdosásra kényszerülő költők most már nem bűneikben, isten haragjában látják szenvedésük okát, hanem a reális katonai-politikai tényezőkben, "a szerencse változásában", ahogy a fogarasi reá költő mondja. Lipthay rámutat versében arra is, hogy a tehetetlen Habsburg-hadvezetés, a német katonák megfutamodása juttatta őt és magyar vitéz-társait az 1703 évi neustadti csatában a franciák fogságába. A szabadulás utáni vágy is egyre kevésbé jelenik meg vallásos formában, a fogarasi ifju versében pl. semmi nyoma sincs ennek.

A bujdosás és a rabság témája mellett a kor vitézi énekei leginkább a híres vitézek, kedves bajtársak hősi haláláról, pusztulásáról szólnak. A XVII. század második felének vitézi költészetében ezért a legelterjedtebb műfaj a vitézi sirató-ének. A sirató-ének ősi népi eredetű műfaj, amely a végvári vitézek ajkán új életre kelt. Ennek az ének-típusnak a létrejöttét már a XVI. századtól kezdve nyomon kísérhetjük. A Thuri György haláláról szóló vers is félig-meddig már sirató-ének: az eseményeket nem a histó-

Bk. 12848-53-10115/TE

riás-énekek szoros kronologiai rendjében adja elő és hosszú lírai monologot ad hőse számára. A XVII. század első feléből említett Fodor Pál és Sárkány István-ról szóló énekek szintén siratók. Ezeknek a verseknek a felépítése, általában a következő: a költőnek az elesett vitéz feletti bajtársi és hazafias fájdalmát kifejező bevezető versszakokkal kezdődik, majd röviden előadja hőse halálának körülményeit és annak során megszólaltatja a haldokló hőst, elmondhatja vele bucsuzását hazájától, barátaitól. Ez az elesett vitéz nevében elmondott bucsu rendszerint a vers leghosszabb része. Így a sirató-énekek az epika és líra sajátos összeolvadását mutatják: rövid epikus keretben hosszabb lírai monologot találunk. Természetesen nem minden sirató-éneknek ez a sémája, van olyan is közöttük, ahol magát az eseményt is a megsiratott hős mondja el első személyben.

A vitézi sirató, bucsuztató ének műfajának legtisztább képviselője és egyben legszebb alkotása a Kádár Istvánról szóló ének.

A Kádár-bucsuztató szerzője Ködi Farkas János, II. Rákóczi György bizalmas embere. Kádár Rákóczi egyik legkiválóbb vitéze volt, aki kitartott mellette akkor is, amikor a török tulerővel szemben kellett védenie fejedelemségét. 1658-ban esett el vitézül küzdve a török ellen Bihar megyében. Olyan népszerű hős volt, hogy sirját a nép kegyelete évszázadokon keresztül megőrizte s 1920-ban meg is találták. A vers maga három részre oszlik. Tudakos bevezető része a mitológiából és az ősvétségről vett példák-
kal érzékelteti, milyen nagy oltalmazója volt Kádár az országnak. A második rész Kádár utolsó csatáját beszéli el, a harmadikban a haldokló Kádár bucsuzik "végbeli szerelmes baráti"-tól, a harcosoktól, a kapitányoktól és fejedelmétől. A harc leírása a költemény legszebb része. Őszinte és megragadó módon van megfogalmazva Kádár utolsó fohászkodása:

Felemeli Kádár szemeit az égre,
Mondván: jőjj el isten én segítségemre,
Nosza vitézkedjünk katonák két kézre,
Mert nem látok jóni embert segítségre ...

Montom véremet én szegény hazámért,
Ezentul meghalok édes nemzetemért ...

A harc jeleneteibe népies motívumok szövődnek bele: Kádár két kézzel vív, kétszer átvágja magát a tatárokon. Összefügg ez a Kerekes Izsákról szóló népballadának azzal a helyével, ahol Izsák ugyanígy vágja át magát az ellenségen. "Egy előmentébe gyalogös-Bk. 12848-53-10115/TE

vényt vágja. És visszajöttébe szekérutat nyitja."- Kádár a 16. századi Turi Györgyhöz hasonló népszerű hős; jellemzésében a vers kiemeli, hogy a szegénységet nem prédálta s halála előtt ugyanezt mondja magáról ő is: azzal dicsekszik, hogy soha "az szegényen erőszakot nem tött." Mint Zrínyi eposzában, az elesett hős itt is mennyei koronát kap és felszólítja vitéz társait, hogy az ő nyomdokát kövessék.

A legtöbb sirató-ének a kor legnagyobb hősről, Zrínyi Miklósról készült. Kiemelkedik ezek közül a Zrínyi Miklós bucsuvétele Magyarországtól c. vers, melyet Zrínyi egyik katonatársa írt, aki jól ismerte Zrínyi eszméit, politikai felfogását. A Zrínyi számára adott bucsubeszédben az ismeretlen szerző az ország állapotával is részletesen foglalkozik és az ország pusztulásához hasonlítja Zrínyi tragikus elvesztét. Kitűnően mutatja ez a vers, hogy a kortársak mennyire összeforrottnak érezték Zrínyi személyét a hazával: a haza és Zrínyi egyet jelent a versszerző számára. Zrínyit mint az ország egyedüli oltalmazóját siratja a Római bölcsenek régi fejedelme kezdetű hosszadalmas, mitológiai elemekkel teletűzdelt vers is: a vers Zrínyit, mint az ország oltalmazóját siratja: "Keservesen sirhatsz te is Pannónia, - Mert nincs országodnak immár pártfogója". Sirhat Horvátország is, de örül a török, örülnek a török kézen lévő várak, mert nincs már, aki azokat ostromolná. Sőt a költő annyira tragikusnak érzi Zrínyi elvesztét, hogy szerinte most már az ország kénytelen lesz meghódolni a töröknek. Bár említi, hogy Zrínyi vadkan által veszett el, mégis sejtet valami gyanút: "Nagy vadon erdőben kit kevés szem látott, - Csak isten tudhatja, miként lett halálod..." és szemrehányást tesz Zrínyi szolgálóinak, akik hagyták urukat elveszni. Külön érdekessége a versnek, hogy Zrínyi költészetének hatását mutatja: Zrínyi nagy problémáját, a szerencsét szóváteszi s ezzel kapcsolatban átvesz néhány sort a török énekes szavaiból, a Szigeti veszedelem harmadik énekéből. Zrínyit, a "magyar Mára"-t siratja Pethő Zsigmond katonanéke is, aki világosan utal már arra is verseben, hogy a török mellett a "hajás szomszéd"/német/ fenyegeti az országot.

A sirató-énekek közé tartozik Kökői László, már említett éneke és Kovács György végbucsudala is. Szemben az eddig

említett siratókkal, ezek rövid versek és különösen a Rákóczi Lászlóról szóló jól mutatja, hogy a sirató-énekek lírai-epikai jellege milyen további műfaji fejlődésnek az elősménye. A Rákóczi Lászlóról szóló bucsuztató a nép ajkán, mint láttuk népballadává alakult és a sokkal hosszabb Kádár-ének töredékeiből szintén fennmaradt egy népballadai változat. Ezek a népköltészet elemeiből sokat tartalmazó vitézi siratók így népballadaköltészetünk egyik forrásává váltak.

A lírai és epikai elemek keveredése persze nemcsak a siratóknál vezetett a balladai forma kialakulására. A legszebb balladás vitézi versünk az Oláh Geczi nótája nem sirató, sőt ellenkezőleg a harcra készülődő vitéz éneke. Itt már semmi sincs meg a históriás énekeknek az eseményeket száraz hűséggel előadó modorából. A vers szerzője tömörít, drámai párbeszédet alkot és megéreztetti az események hang latát. A vitéznek szerencse próbára indulása, lovával való párbeszéde, melyben harci feladatát tudatosítja, elfordulása a könnyű vadászélet gyönyöreitől szemléletesen állítja eléink az ismét harcra buzduló vitéz alakját.

Oláh Geczi nótája a Reménység az embert kezdetű verssel egyetemben azért is jelentős, mert mutatja, hogy a vitézi élet teljes lehanyaglása idején sem csökkent a magyar nép törhetetlen harci vágya. A panaszos hang uralkodóvá válása a kor vitézi költészetében kétségekívül a gyengeség jele és azt sem tagadhatni, hogy az Oláh Geczi énekében és a Reménység az embert kezdetűben is megbujik valami mélabus rezignáltság. Ez a mélabu, ez a fájdalom azonban az adott konkrét helyzetnek szól, amely valóban nem volt rózsás, de nem jelenti a haza ügyébe vetett hitről való lemondást. Ha sokszor nincs is kimondva, ott van a sorok mögött a jobb idők reménye. Az az öntudatos hang, ahogyan Kódi Párkás János a halálba induló Kádárt megszólaltatja, jelzi, hogy e költők nem érzik hiábavalónak bajtársaik vitézi halálát: tudják, hogy ezzel hazájukat, családjukat védik. A sirató-énekekben a meghalt vitézek a további harcra buzdítják társaikat és Balog Zsigmond bujdosó-dalában is nyíltan kifejezésre jut a remény, hogy újra felragyog majd a szép csaták napja.

A végvári vitézek többségének útja a kurucok táborába vezetett és itt találták meg újra az elvesztett szép és lelkes katonasíletet. Az énekekben szereplő Kisfaludy Lászlóról és

Oláh Gergelyről tudjuk, hogy kuruc tisztek lettek, az Oláh Geczi énekében említett Buga Jakab szintén kuruc vitéz később. Az életüket a török elleni harcban eltöltött vitézek számára azonban nem volt mindig könnyű a történelem fordulatának a felismerése. Ez teszi különösen érdekessé Kovács György bucsudalát. Kovács nem a törökök, hanem a kurucok kezétől esik el, nem mintha meggyőződéses labanc volna, hanem az események szeszélye folytán, a politikai helyzetben való járatlansága miatt. Versét éppen az afeletti dőbbenet teszi oly megindítóvá, hogy ő aki egész életében vitézsül harcolt a török ellen, most saját honfitársainak a kardjától veszti életét. Egy tragikus sors elevenedik meg előttünk a vers sorából.

A vitézi énekköltészetnek, amit most a negyvenes évektől a nyolcvanas évekig tekintettünk át, nagy jelentősége van líránk fejlődésében. Benne Balassi vitézi ének-típusához és a históriás ének harcra buzdító műfajához képest nagy tematikai és kifejezésbeli gazdagodást tapasztalunk. Mindenekelőtt: a hazáért küzdő névtelen katona, sorsát a történelmi események hozta tipikus helyzetekben örökíti meg, ami annyit jelent, hogy a katonasember kezdi vallásos rá gondolás nélkül felmérni életének konkrét színhelyét, sorsának okait s a közösséggel egybefonódó életének világi perspektíváját. Kétségtelen, hogy műköltői tudatosság nincs ezekben a versekben, általában énekmondók szerkesztik meg ezeket s az énekmondók a műköltészet és a népköltészet között állanak. Innen magyarázható az, hogy a legtöbb esetben az egyéni bajt a közösség nevében tomácsolják, többes első személyben is beszélnek vagy olyan nemzeti vezérről, mint Zrínyi és kiemelkedő hősről készítenek siralom vagy bucsuzó-éneket. Mind a közösség nevében előadott panasz a katonasorsról, mind a hősök kultusza jelentékenyen tágitja a Balassi korabeli magyar líra és históriás ének tematikáját. Balog Zsigmond bus éneke és Oláh Geczi éneke messze a többi fölé is emelkedik, amennyiben az első a maga személyében adja elő keservét és a személyes vallomás erejével fonja össze mondanivalójában az egyén és a közösség keservét, a másik pedig a népballada finom eszközeivel, az állat és ember drámai kezelgetésén keresztül, tehát a lírai és elbeszélő elemek mesteri tömörítésével fejezi ki a vitézi harcra buzdulást. Mindkét versben nagy figyelmet érdemel az a tény, hogy ezek a költemények már az igazi lírában

Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VSné.

elengedhetetlen érzelmi hullámozást, az érzelmi helyzetnek kidolgozását, az időben kifejlő tartalom lüktetését is érzékeltetni tudják s nemcsak valami mozdulatlan, újra meg újra, versszakról versszakra ujitandó panaszt vagy leírást adnak. Ez az újdonság mutatja, hogy e versek kifejezőkészlete is gazdagítja líráinkat.

Kifejezőkészlet tekintetében fontos az is, hogy a vitézi énekek egy része folklorizálódik. Egyik-másik ének stílusában mutat népköltészeti hatást, de másrésről a vitézi énekek egy része is átkerül a nép körébe és idővel népballada lesz belőle.

A vitézi énekek egészére áll - tematikai és kifejezőkészleti gazdagodás mellett - az, hogy líráink elvilágiasodását nagy léptekkel viszik előbbre. Ez a folyamat csak meggyorsul a szegénylegények, majd Rákóczi kurucai költészetében.

A nemesi politikai költészet.

A nemesség politikai költészetének kialakulása Rimayra nyúlik vissza. A Habsburg elnyomással 1600 táján szembeforduló nemesség hangját szóltatta meg Rimay az "O szegény megromlott s elfogyott magyar nép" c. híres versében. A nemesség árulása, a Habsburgoknak való behódolása következtében ez a költői hang persze elnémult hosszú időre, de amikor Zrínyi idejében a nemesség újra fokozottan kezdte érezni a Habsburg-uralom káros következményeit és kiválóbb tagjai megértették Zrínyi programját, kialakulóban volt egy új németellenes nemesi mozgalom. Ennek a nemesi mozgalomnak volt a terméke a Siralmas panasz c. harcos röpirat is és ugyanez a nemesség ujtotta fel Rimay hagyományát a költészet terén.

A század második felében a protestáns középnemesség a függetlenségi küzdelmek több kiváló vezetőjét adta, mint Bónis Ferencet, Szepessy Pált, Szuhay Mátyást, akik Zrínyi mellett harcoltak az 50-es és 60-as évek országgyűlésein, később pedig szervezőivé váltak az első kuruc felkelésnek. Ennek a nemesi rétegnek egy része vállalta a hetvenes években a Habsburgok elleni harc vezetését és ezzel nemzeti funkciót töltött be. A nemesség állásfoglalása persze nem volt egyértelmű, Thököly bukása után pedig a volt kuruc vezetők jó része is árulójává vált a függetlenség ügyének. A nemesi politikai költészet azonban - kevés kivétellel - a nemesség legjobb elemeinek a nézeteit szolgáltatja

meg és ezért értékes része régi költészetünknek. E versekből kitűnik, hogy a nemesség elsősorban osztályérdekai, a nemesi kiváltságok fenntartásáért küzdött, de a jelen esetben a nemesi kiváltságokat a Habsburgokkal szemben kellett védeniök és ezért a nemesi öntudat szenvedélyes hazafisággal és Habsburg gyűlölettel párosult. Verseik így jelentősen továbbfejlesztették a hazafias politikai költészetet.

Ha tematikailag át akarjuk tekinteni ezt a költészetet, akkor azt látjuk, hogy a nemesi költők érzékenyen reagáltak a kor minden politikai eseményére és problémájára. Az első ilyen versek Zrínyi környezetében születnek és teljesen Zrínyi röpiratainak az érveivel bírálják a német hadvezetést, amire a Szabadságunk rontó kezdetű vers a legjobb példa. Ide tartozik Petkó Zsigmond már említett Zrínyi siratója is, amely hő kifejezője a nemesség politikai felfogásának: a dicső múlt és a sivár jelen szembeállításán keresztül buzdítja a nemességet, hogy elvesztett szabadságáért ne szánja ontani véréit. Lehet, hogy szintén Petkó a szerzője a 60-as évek végéfelé keletkezett Gondolkodjál szegény magyar kezdetű versnek, amely már felkelésre serkenti a nemességet a sok idegen nemzet ellen, fel akarja rázni a nemesség öntudatát és ráébreszteni nemzeti hivatására: ne csak a zsirját szedje az országnak, hanem védje is azt.

A nemesi énekek következő csoportja a Wesselényi-féle összeesküvés eseményeivel kapcsolatos. Ezek a versek az összeesküvés ingadozó főúri vezetőivel szemben a felvidéki protestáns középnemesség határozottabb és következetesebb álláspontját képviselik. A Tűz, víz között kezdetű ének pl. a Bécsbe kegyelemért futó és az ellenállást abbahagyó Zrínyi Péter ellen irányul a Philus és Theophilus beszélgetése-ben a Habsburgokkal való szembenállás szükségességét hirdető Theophilus megsemmisítő cáfolatot ad Philus hazaáruló érvelésére. Wesselényi-összeesküvés mozgalmával kapcsolatos Bónis Ferenc éneke, a nemesi versek egyik legszebbike. Bónis a Habsburgok ellen felkelt nemesség vezetője volt, amiért a bécsi kormány 1671-ben kivégeztette. Néhány nappal halála előtt írta ezt a rettenthetetlen bátorságról és szilárd hazafias helytállásról tanuskodó költeményt.

Az összeesküvés bukásakor a kuruc érzelmi nemesség jó része menekülni kényszerült a Habsburg-megtorlás elől; ezek között az Erdélybe menekült nemesek között számos bujdosó-vers keletkezett. Ezek a nemesi bujdosóversek szemben a vitézi bujdosó-énekekkel már határozottan a német elnyomásban jelölik meg a bujdosás okát. Kiemelkedő terméke annak a nemesi bujdosó-költészetnek a Níród ágyékából c. vers.

Thököly kuruc háborújának kellős közepébe vezet bennünket a Thököly haditanácsa, amely a 80-as évek elején keletkezett, mikor Thököly hatalma tetőpontján volt. A bécsi udvar ekkor tárgyalásokat kezdett vele és különböző ígéretekkel arra igyekezett rábírni, hogy szüntesse meg az ellenségeskedést és szakítson a török szövetséggel. A török viszont további támogatást ígért Thökölynek és közös akcióra tett ajánlatot. A vers Thököly vezéreinek vitáját adja elő, elfogadják-e vagy sem a császár ajánlatát.

Thököly bukása után a nemesség feladata a harcot, de ez nem jelentette azt, hogy a Habsburg-nyomástól mentesült volna. Különösen a kisebb neméseknek kellett sokat szenvedniük ezután is a német katonaság erőszakoskodásai miatt. Ez a háttér az igen későn /1697/ keletkezett Cantio de Porcione c. nemesi éneknek, amely gyűlölettel szól a német uralomról, a nemesi szabadságot siratja, de egyúttal kifejezi azt is hogy a harc reménytelen, és egy utalásában a Thököly szabadságharcot is elítéli. Ezekben az években, - a század utolsó évtizedében - már csak a nép vállalta az aktív harcot a gyarmatosítók ellen.

A nemességnek a kuruc mozgalmától való elfordulásának okairól tájékoztat az Az világhoz szabott ének, amelyben a nemességnek a kuruc népi tömegek előretörésétől való félelme jut kifejezésre.

A nemesi politikai költészetnek van egy erdélyi ága is. Mivel ekkor már nem Erdély vezet a függetlenségi harcokat, ezek az erdélyi nemesi versek nem a németellenes kuruc harcokkal vannak kapcsolatban, hanem különböző erdélyi eseményekkel. A Sűrű könyhullással sir már Erdélyország kezdetű vers még II. Rákóczi György idejében keletkezett és a lengyel hadjáratot követő pusztulás tényeit veszi számba. Az Imago varitatis /Tegzság képmása/ c. versben pedig az 1670-es évek elején foglalta össze egy világosan látó erdélyi nemes az Apafi fejedelemség alatt végleg lezúllt erdélyi viszonyok kemény bírálatát.

Ezek az erdélyi versek tartalmilag is, de különösen stílusukkal szorosan kapcsolódnak a magyarországiakhoz és szerves egységet alkotnak velük.

Es a rövid tematikai áttekintés mutatja, hogy többnyire névtelen nemesi politikai költők a kor szinte valamennyi őket érintő eseményére reagáltak és elsősorban Habsburg-ellenes nézeteket fejezték ki költőileg.

A nagy tematikai tarkaság műfaji tarkasággal is együtt jár. Szinte minden egyes vers más és más verstípust jelent, a költők általában olyan formát választottak, amely a legmegfelelőbbnek látszott a politikai agitáció szempontjából. Így a Philus és Theophilus, valamint a Thököly haditanácsa esetében a párbeszédes formát alkalmazták, de egyébként a legkülönbözőbb lírai verstípusokat alkották meg.

A nagy tematikai tarkaság műfaji tarkasággal is együtt jár. Szinte minden egyes vers más és más verstípust jelent, a költők általában olyan formát választottak, amely a legmegfelelőbbnek látszott a politikai agitáció szempontjából. Így a Philus és Theophilus, valamint a Thököly haditanácsa esetében a párbeszédes formát alkalmazták, de egyébként a legkülönbözőbb lírai verstípusokat alkották meg.

A szerteágazó mondanivaló és a sokféle műfaj ellenére ezeket a nemesi énekeket alapjaiban azonos eszmeiség és művészi kidolgozás jellemzi. Az elveszett magyar függetlenség követelésének nagy-lélekzetű költészete ez. A nemesi osztály legjobb tagjai ezekben a versekben osztályérdekeiket az egész nemzet érdekeként tudják megfogalmazni. Ugy szállnak sikra a nemesi kiváltságok védelméért, hogy egyúttal érzik osztályuknak a nemzettel szembeni felelősségét is.

Szenvedélyes hazafias pátoz hatja át e versek legtöbbszörét. Megnyilatkozik ez már abban is, hogy miként Rimay tette, ugyanúgy a nemesi költők is általában az egész nemzetet, vagy a népet szólítják meg versük elején. Mondanivalójukat az egész magyarságnak címézik, tisztában vannak azzal, hogy amiről verseikben vallanak, az közügy, nemzeti ügy, akkor is, ha a nálálrait élt hazai, a bujdosó menekült, vagy a német zsoldosoktól kirabolt kishemes egyéni bajairól énekelnek. "Gondolkodjál szegény magyar, végre hová lész?" - teszi fel a kérdést az egyik

vers kezdő sora, hasonló komorsággal és sokat sejtetően, mint ahogy 250 évvel később József Attila figyelmeztetett: "Gondoljátok meg proletárok". A "Tűz, víz között megütközött kis Magyarország"-ot szólítja meg a másik ének és átvéve Rimay sorait "Az szegény megromlott és elpusztult magyar nép"-hez intézi fejtegetését Philus. De e közvetlenül politikai tettekre serkentő verseken túl a "Feketitett gyásszal beborult magyar nép"-hez fordul a kivégzését váró Bónis, amikor életétől bucsuzik és a "Nimród ágyékából, dicsőség házából származott fényes virág"-nak, vagyis a magyar nemzetnek teszi fel a súlyos követelést tartalmazó kérdést - "véred feljebb hogy nem hág?" - a nemesi bujdosó. A Cantio de Porcione kismemesi szerzője, mikor krónikás egyszerűségében is vérforraló sorokban ad számot arról, hogyan dulták fel kuriáját Bécs marta-lócai, nem csak egyéni panaszát akarja kiönteni, hanem figyelmeztetni akar, rádöbenteni a valóságra, és ezért így kezdi versét:

"Oh szegény magyarság, mit gondolsz magadban?
Azt tudod: jól nyugszik te nemes ágyában?"

Egyéni és közösségi sors, nemesi és nemzeti sors összeforr ezekben a versekben, és ezért bármennyire is a nemesi kiváltságok védelmében fogott tollat és fegyvert a Bónis Ferenc és Szepessy Pálók nemzedéke, bármennyire is a nemesi öntudat fokozása érdekében idézik a dicső nemzeti multat, elsősorban Mátyás király emlékét, - hazaszeretetük, németgyűlöletük mögött mégis ott állt az egész nép, hangot tudtak adni az egész nemzet kívánságainak.

A hazafiás nemesi költők hangot adtak ugyan a nép törekvéseinek is, de többnyire nem voltak annak világosan tudatában, hogy mekkora erőt képvisel a német uralomtól a nemeseknél sokkal többet szenvedő parasztság és a földönfutóvá vált bujdosók tizezei. Innen ered, hogy a versek legnagyobb részében ott bujkál a gyengeségnek az érzése. Érzik ezek a költők, hogy a nemesség gyenge, többsége ingadozik és mivel azt hiszik, hogy csak ez az osztály képes a nemzetet megvédeni, menthetetlenül jelen van verseikben a pesszimizmusnak, a kétségbeesésnek, az istenre hagyatkozásnak a hangja is. Szinte görcsös igyekezettel akarják felrázni a nemzetet - a nemességet értve alatta - és látva ennek

nehézségét, osztályuk megalkuvásra, megbékélésre hajlamosságát, gyávaságát, minduntalan helyet kap verseikben a kétségbeesés. Rendületlenül vallják ügyük igazságos voltát, hisznek ügyük győzelmében, de ezt gyakran csak isten beavatkozásától remélik.

A nagy-lélekzetű hazafias pátoasz, az ellenség szenvedélyes gyűlölete egyrészt, de a gyengeség, a magárahagyatottság érzése másrészt, alakítják ki a nemesi költészet formai jellegzetességeit. A haza pusztulása feletti őszinte fájdalomnak nagyszerű, hatalmas, gazdagon kidolgozott képekben adnak kifejezést. Ilyen a "Tűz, víz között..." két egész versszakot betöltő hasonlata a "ledült fá"-ról /Magyarország/, melynek "nem szánják tüzre vetni ágait: vagdalják, s azt mondják: nem kár vágni, felbárdolni minden tagjait", vagy a "Nimród ágyékában"-nak a "nagy sas"-ról /Habsburg-ház/ és körme között tartott prédájáról /magyarság/ szóló megrázó képe. A haza iránti felelősségérzet a forrása az ezekben a versekben sokszor előtörő, nyers, a valóságot minden köntörfalazás nélkül bemutató realizmusnak. Rimay pozitív hagyománya él tovább az olyan sokat kifejező sorokban, mint "buban zabált magyarság" /Nimród ágyékából/, vagy a "Cantio de Porcione"-nak a német beszállások következményeit tényszerűen felsoroló versszakában:

Megnézik házodnál te kincses ládádát,
Elvonják alulad paplanos ágyadat.

A nemesi versek értékes művészi vonásai közé azonban sok hiba is beszüremlik. A magáramaradottságot, a reménytelenséget érző, kétségbeeső költő tollán az emelkedett hazafias pátoasz könnyen áthajolhat a dagályba, a panaszos szólamok végnélküli ismételtetésébe. Nem egy nemesi versünk szenved ebben a betegségben: nincs szilárd kompozíciójuk, az egyes versszakok ismételtetik egymást és a versnek se vége, se hossza. Az eredeti, újszerűen ható, mennél találóbb képeknek, hasonlatoknak, jelzőknek a kultusza könnyen válhat a modorosság, sőt a formalizmus forrásává. A "Tűz, víz között" kezdetű szép versben pl. a képhasználat néha nem illik össze az tartalommal, a belső ritmnek kényszere miatt pedig gyakran felületes játékosság, a szó- és mondatfaj ismétlések modora alakul ki.

A panaszos-hangu nemesi versek közül Bónis Ferenc éneke emelkedik ki legjobban. Fájdalmas a kivégzést váró Bónis hangja, de nem saját sorsa, hanem hazája miatt tolul ajkára a fájdalom. A kuruc nemesi versek hazafias pátozsa, engesztelhetetlen németgyűlölete példamutató jellemszilárdsággal, férfias helytállni tudással párosul. A haza sorsa miatt Bónis is kétségbeesik, pedig bizik abban, hogy a nemzet ügye jobbra fordul. Saját sorsát illetően azonban nyoma sincs a gyengeségnek, pedig a biztos halállal néz szembe. A versből a hőhírral sziklaszilárd bátorsággal szembenező igaz hazafi szól hozzánk, aki tudja, hogy az igaz ügy szolgálatában áldozza életét és mártírhalála nem lesz hiábavaló. Nagyobb és tisztább lírai szenvedélyesség hatja át ezt az éneket, mint a többi.

Négyesrimű tizenkettőseiben nincs erőltetettsé, mondatai szépen hajolnak át a következő sorba az érzelm kifejlésének menete zavartalanabb. Jellemző, hogy Rimaynak is legköltőibb kifejezéseit ülteti át /"kardodnak bő zsoldja", "vigasságod helyett szemedből könny csordul"/ és hogy a népköltészet is fölcsillan soraiban /"Csak magad maradtál, mint mezőn a tarló, Melynek ékességét lemetszi a sarló"/.

A nemesi hazafias, kuruc versek panaszos alaphangjának az a forrása, hogy a költők és az általuk képviselt osztály legjobbjai elszigeteltnek érezték magukat, nem ismerték fel a népben rejlő erőket. Ez a felismerés azonban a 70-es évek kuruc harcaiban egy időre létrejött: a nemesség egy része fegyverbeszólította a parasztságot, a bujdosó szegénylegényeket, mert a népre támaszkodni. Ennek a nemesi-népi összefogásnak az eredménye volt az első kuruc háború, amely Thököly Imre szabadságharcában érte el tetőpontját. Ezek az események a versek hangját is megváltoztatták, ezt bizonyítja a nemesi költészet kiemelkedő alkotása a Thököly haditanácsa, amely a felkelés legnagyobb sikerei idején keletkezett. A hazafiság, a németgyűlölet és a bátor helytállás mellől itt már nem hiányzik az erőnek, a győzelemnek tudata sem. A harcra kész támadó lendület hatja át a haditanácsban felszólaló kuruc vezéreknek a német által felajánlott fegyverszünet elleni érvelését. Szepessy Pál világosan meg is mondja, hogy miben látja a kuruc-mozgalom erejének főforrását:

Itt egy olyan kérdés fordulhatna elő,
Hogy most városinkban van német nagy erő;
De legyen csak miénk föld népe, s az mező:
Német birtatása bolondság csak merő!

A népet azonban nemcsak emlegetik: cselekvőleg is jelen van a versben. Mielőtt a tulajdonképeni haditanács megkezdődik, maguk a katonák nyilatkoznak a további harc mellett: fegyverszünet helyett fegyvert követelnek. Nem véletlen, hogy éppen ez a kuruc mozgalom virágzásának idején keletkezett ének tudja felhasználni Zrínyi költészetének egyes elemeit: hasonlít a vers szerkezete a Szigeti Veszedelem VI. énekéhez, a Halul bég békeajánlatának visszautasításával kapcsolatos mesteri leíráshoz.

A Thököly haditanácsa minden költői dísz vagy ékítmény nélkül szedi versbe a tanácsos elhangzottakat. Akárcsak a Philus-Theophilus, ez is egy versbeszédett politikai röpirat: míg amaz a Wesselényi mozgalom álláspontját, ez Thököly kurucainak a politikai helyállását mutatja be. E két költeményt összevetve jól láthatjuk a fejlődést: Theophilus még a kétségbeesés hangján beszélt, reményt nem látott a Habsburgok elleni eredményes küzdelemre - Szepessy Pálnak és társainak viszont már biztosságérzetet, erőt ad a nép támogatásának tudata. A Thököly haditanácsában nem olvashatunk kétségbeesésről, itt a harci elszántság az uralkodó hang.

A nemesi hazafias, politikai költészet a XVII. század költészetének egyik értékes fejezetét képezi. Rimayn keresztül beletartozik liránknak Balassival kezdődő magyarányu fejlődésének folyamatába, gazdagodva Zrínyi eszméivel és részben művészi hatásával is. E költészet értékei felszívódtak Rákóczi kurucainak verseibe és továbbhagyományozódtak irodalmunk későbbi korszakai számára is.

A hazafias prédikátor-költészet.

A század első évtizedeiben felvirágzó protestáns hazafias lirának is megtaláljuk a szerves folytatását a század második felének énekköltészetében. A protestáns költészetnek azonban ekkor már távolról sincs meg az az uralkodó szerepe, ami Bocskay és Bethlen korát még jellemezte. Zrínyi munkássága következtében

a Habsburgokkal szembeni ellenállás megszűnt kizárólagosan a protestáns magyarok ügye lenni. Zrínyi munkássága hatalmas lépéssel vitte előre a világi irodalom győzelméért vívott harcot. Ennek az lett a következménye, hogy míg a század elején az üldözött magyarok lírai megnyilatkozásai a Balassi-zsoltárokhoz hasonló vallásos versekben jutottak kifejezésre, addig a század második felében a hasonló mondanivaló már világi költeményekben ölt testet. A zsoltártípusú panasz-vers ezért szinte teljesen eltűnik, a világi emberek, elsősorban a nemesek most már nyíltan politikai versekben fejezték ki gondolataikat.

A hazafias mondanivaló a század második felében - egyes kivételektől eltekintve - már csak a protestáns prédikátorok költészetében jelenik meg vallásos keretben. A költő-prédikátorok a századeleji protestáns líra két uralkodó műfaja közül a jeremiádtípusú verseket kedvelték elsősorban. A prédikátorok általában az általuk vesetett gyülekezet nevében, vagy egyenesen az egész protestantizmus nevében szólalnak meg és egy ilyen közösségi mondanivaló kifejezésére alkalmasabb volt a jeremiád, mint a Balassi által individualizált zsoltár. Így mialatt a zsoltártípusú vers lassan kiveszett, a jeremiád a század második felében is virágzott a prédikátorok kezén. De ezek a jeremiádok jelentősen különböznek a század-elejiektől. A nagyarányú elvilágiasodás a prédikátor költők munkásságában is nyomot hagyott: jeremiádjaikban gyakran egészen perifériussá válik a vallásos gondolat, a verseket egyre több politikai tartalom költi meg.

A XVII. század második felének politikai és katonai eseményei bőven szolgáltatnak témát a jeremiádok számára. A II. Rákóczi György lengyel hadjáratával kiújuló török harcok, majd a századvég nagy török háborúja során portyázó török, vagy tatár seregek minduntalan feldúltak egyes városokat, vagy egész vidékeket, rabságra hurcolták a lakosságot prédikátorával együtt. Ezekről a török-dúlásokról több szép hazafias, panaszos jeremiád készült. Ilyen például Berekszászi Pál Keserves zokogó sirással teljes históriája, melyben szép költői részleteket találunk az elhurcolt foglyok, köztük saját családjának, szomorú sorsáról.

A legtöbb jeremiád tárgya azonban nem a török-dúlás, hanem a Habsburgok által támogatott kiméletlen protestáns-üldözés.

A Wesselényi-összeesküvés bukása után a német katonai megszállással és a magyar alkotmány felfüggesztésével egyidőben került sor az erőteljes katolikus restaurációra. Az egyház sietett kihasználni a császári fegyverek erejét arra, hogy azt az állapotot, amit Bocskay és Bethlen diadalmas harcai a magyar protestantizmus szabad vallásgyakorlata terén megteremtettek, ismét megszüntessék. Most már erőszakosan léptek föl: a szabad királyi városok egykor katolikus templomait a király nevében foglalták vissza a katonai kísérettel járó katolikus püspökök. A katolikus klérus vezetőszeropet vállalt a minden korábbit felülmúló Habsburg-terror megvalósításában. A hazafias nemések mellett vad hajsza indult meg a prédikátorok ellen is, sokakat bebörtönöztek közülük és egy részüket - köztük Európa-szerte ismert tudós férfiakat - gályarabnak adtak el.

A Habsburg-erőszakkal szemben nagy erővel fellángoló első kuruc mozgalom így szükségszerűen egybefonódott ismét a protestánc vallásszabadság védelmével. Thököly háboruja nemcsak nemzeti, de egyben vallás-háború is. Nyilvánvaló, hogy a prédikátorok a kuruc táborhoz csatlakoztak, sőt sokan közülük vezetőszeropet játszottak benne. Az első kuruc harcokban a prédikátorok nem egyszer az agitátor szerepét töltötték be a katonák körében.

A protestáns-üldözésből s ennek egyháziakra és világiakra, lelkészekre katonákra egyaránt kiterjedő hatásából magyarázható, hogy a nemesi politikai versek mellett jelentékeny mennyiségben jelenik meg a németellenes prédikátor-költészet. Általános jellemzője ezeknek a verseknek, hogy szerzőik mind istenhez fordulnak segítségért, de nem büntudattal: ez új vonás a régebbi vallásos-hazafias versekhez képest. "Fogva tartatunk, hol három, hol többen, ~ Melynek az okát, ha kérded mi légyen:" - erre 100 évvel ezelőtt, úgy válaszolt az énekszerző, hogy bűneink miatt. Most azonban már Kolonicsot, a fiskust, a jezsuitákat vádolja, tehát ráatalál szenvedéseinek reális, földi okozóra /Az szegény fogoly rab prédikátorok éneke, 1674./ . S még ha nem mutat is rá a prédikátor-költő a szenvedés okaira, akkor sem bűneivel hozakodik elő. Az Oh keserves gyászban álltözött szép hazám kezdetű /1679-ben keletkezett/ joremiád pl. az utolsó ítéletet sejteti pompás természeti képeivel. Nem mári felreálisan az ország helyzetét, de amikor az utolsó ítélet félelmetességét kellene fantasztikusan ábrázolnia, mégiscsak a valóság talaján

marad azzal, hogy az ítéletnek a természet megzavarodásában lelhető jeleit ábrázolja. "Sokszor az fényes nap lappang az ködökben, - Sirnak az csillagok, bujdosván fölyhőkben, - Föld van zöndülésben, - Az holdnak világa sűrű sötétségben." S érezteti, hogy valami nagy tömegelő vár megmozdulásra ebben az ítélet-időben: ösztönösen sejteti, hogy népháború készül, hogy ez lesz az ítélet igazi tartalma: "Megzöndült a tenger habok zugásával, - Emberek epednek hadak várásával." Így moccan meg a végítélet várásáról éneklő prédikátor lelkében is a világi politikai erők legnagyobbika: a néptömeg megindulásáról való sejtés.

Ez az a két véglet, ami között a prédikátorok vallásos keretű versei mozognak: vagy keserves helyzetüket tárják fel, megrázó realizmussal, és az okok kitűnő ismertetésével, vagy a katasztrófa, a végítélet rémületébe dermednek, de ebben is megérzik a valóság erőinek hatása. S mindkét esetben büntetlennek érzik magukat, ami a jeremiád elvilágiasodásának a jele.

Míg művészileg a legszebb az említett "Oh keserves gyászban" kezdetű vers, nyers realizmus tekintetében az Oh Sion leánya kezdetű a legkiemelkedőbb. Ez is megemlíti - futólag -, hogy talán most telik be isten ítélete, de azután az üldözöttek helyzetének ábrázolására tér át. Hurcolják őket hőségben, német köntösben, mert a sajátjukat lehúzták róluk, vasba verik őket s tálcskázással, árnyékszék-tisztítással teszik nehezzé életüket, hátukat pálcákkal verik. Hárman közülük inségben pusztultak el vassal. A Czeplédi István haláláról szóló ének hasonlóképp a megrázó szenvedést tárja fel, melyben ez a szerző is a világ végének eljövételét látja.

A protestáns hazafias versek közül a Papvilág Magyarországon című a legérdekesebb. 1671-ben szerezte egy ifjú, aki nevét az üldözés miatti félelmében eltitkolta. A prédikátorok üldözése fölötti felháborodás és a magyar nemzeti szemlélet, a németység gyűlölete és a katolikus reakció elítélése fonódik össze a versben. Érdekes, hogy a szerző bizonyos fokig menti a királyt - hisz az is a papok áldozata - és főleg abban látja a papság gonoszságát, hogy a világi tisztekben ül s dirigál és harácsol: "szabad nemzetünket sarcoltatja". A papokat teszi felelőssé a szerző azért, hogy a vallási ellentétek miatt magyar a magyar ellen fordult; a török szövetséghez is a néme-

teket kiszolgáló papság miatt kényszerült fordulni a magyarság. A vers végén kéri istent, ne engedje, "németnek, papoknak hogy legyünk jobbágyai!"

A Cantio Tokaji, 1697 után készült protestánszellemeű vers a hegyaljai felkelés alányomásával járó kegyetlenkedéseket ábrázolja panasz formájában. Kezdeté, "Jaj végső romlásra jutott Magyarország" elárulja, milyen világi okokból ered ezekben a versekben a végítélet gondolata.

A legkésőbbi jeremiád, a Jajszó, melyben édes hazánk romlását siratja egy poéta, 1700-ban készült. Nagyerejű hangütése /"Zokogó sirással sirhatsz magyar nemzet"/, megkapó képei /"Az napnyugoti sas körme közé kapta, - Te győnge testedet erősen marcangja"/ igazi költőre, poétára vallanak. Az is jó szerkesztő erőre mutat, hogy a vers első szakaszaiban az általános politikai helyzetet jellemzi - a törökdulást a németdulás váltotta fel-, s csak azután tér át a protestánsüldözés konkrét panaszaira.

Ezek a 17. század-végi jeremiádok is a vallási jellegű költészet elvilágiasodásának vonalában állanak: költőik két egymással összefüggő sajátsága, hogy a reális helyzetrajzot adják panaszaikban és hogy isten előtt nem tekintik többé bűnösöknek magukat. Még a végítélet rajza, sejtelve sem lesz náluk apokaliptikus látomássá, hanem csak valami fájdalmas, szuggesztív földi feszültséggé.

A szegénylegény-költészet.

A század legvégén tűnik fel a kéziratos énekköltészet egy új ága: a szegénylegény-költészet. A szegénylegénység a magyar történelem XVII. századi eseményei által kitermelt sajátos társadalmi réteg volt. Szegénylegényeknek nevezzük az otthonatlan, bujdosó népi tömegeket. A század folyamán egyre többen kényszerültek bujdosó-sorsba. Az egyre súlyosbodó földesuri kizsákmányolás, a török dúlások, és a német csapatok fosztogatásai számtalan jobbágyot kényszerített arra, hogy az erdőbe meneküljön. Ide kényszerült a végvári vitézek egyre nagyobb része is, mivel a század második felében a Habsburg-kormányzat a magyar végvári katonaságot fokozatosan szélnek eresztette. A német elnyomás révén számos kisnemes is elvesztette vagyonkáját, s a népi bujdosó-

tömegek számát gyarapította. A 70-es évektől meginduló erőszakos protestánsüldözés a protestáns iskolák tanulóit is nagyrészt az utcára vetette: ezek között nagy számban voltak jobbágy-származású diákok is, akik nem öhajtottak visszatérni földesuraikhoz robotolni, hanem szintén a szegénylegény-sorsot választották.

A szegénylegénység, a bujdosó népi tömeg nagy forradalmi erőt jelentett. A kuruc harcok tömegerejét ők adták. Ők vívták Thököly kuruc nemeseinek vezetésével a 70-es és 80-as évek nagyszerű partizán-harcait. Thököly bukása után ez a réteg még nagyobb nyomorúságba jutott. A bécsi udvartól semmi jót sem várhatott, társadalmi felemelkedésre nem számíthattak, legfeljebb elmehektek a császár zsoldján Franciaország ellen hadakozni. Érhető ezért, hogy míg a kuruc nemesség a 80-as évek végén behódolt az udvarnak, a nép, és elsősorban annak legöntudatosabb, legforradalmibb része: a szegénylegények tábora kitartott a nemzeti ügy mellett. A Habsburg-ellenes kuruc mozgalom a század 90-es éveiben már teljesen népi mozgalom. A szegénylegények 1697-ben nyílt felkelést kíséreltek meg, az u.n. hegyaljai felkelést, de ezt a császári csapatok vérbefojtották. Néhány évvel később azonban ők robbantották ki a tiszaháti felkelést, ők hívták be az országba Rákóczi Ferencet, az ő mozgalmuk szélesedett ki a dicsőséges Rákóczi-szabadságharccá.

Rákóczi leendő kurucainak a költészete a század legvégén bontakozott ki és új, önálló költői hangot képviselt. A század kéziratos költészetének ez az ága áll a legközelebb a népköltészethez, részben maga is az. A költészet eddig tárgyalt ágai közül a vitézi költészethez áll a legközelebb, részben annak egyenes folytatója, örököse. Hiszen a végvári vitézek tulymórésze szegénylegénnyé lett és magával hozta a vitézi ének hagyományt is. A protestáns-diákok viszont a protestáns költészet elemeiből közvetítettek egyet s mást a szegénylegény-lirába.

A szegénylegények új mondanivalója átformálta a korábbi költészet elemeit és új költői stilust alakított ki. A most tárgyalt periódusban, a XVII. század második felében saját soruk nyomorúságáról írnak: fennmaradt verseik csaknem mind bujdosó-vers. Ebből a bujdosó költészetből fog majd kinőni a Rákóczi szabadságharc idején a szegénylegények harcra mozgósító forradalmi költészete.

A szegénylegények bujdoso-énekei, bár egyetlen témáról, a bujdosásról szólnak, éppenséggel nem egyhanguak. Van köztük olyan, mely a bujdosásba induló szegénylegény bucsuzását tartalmazza övéitől. Ez még csak a kezdő-állapot /az Ideje bujdosásomnak kezdetű énekben,/ amelyhez hasonlót láttunk már Zrínyi vitézének, Balog Zsigmondnak az énekében is. E kezdő-állapot ábrázolásánál sokkal szebb, erőteljesebb és igazabb magának a bujdosásnak lírai leírása: az érzelem különös erővel táplálkozik abból, amit a szegénylegény a maga elesettségében fel tud mutatni, le tud írni önmagáról a környezetéről. A leírás is teljesen líraivá lesz ezekben a versekben.

Magának a bujdosás-leírásnak nagyjából háromféle típusát állapíthatunk meg. Az első a teljesen elhagyatott, magányában halálba vágyó szegénylegény éneke. Ilyen az Igen szép bujdoso legények éneke, mely így kezdődik: Gondviselő édes atyám... Szerzője a közelebbiről nem ismert Geszti István. Megkapó tisztasággal ábrázolja a szegénylegény pihenés, nyugalom-vágyát. Az ezzel kapcsolatban feltűnő isten képe éppenséggel nem azonosítható a korábbi versek vallásos felfogásával. Míg azelőtt isten megoldást hozott, a harcban, a politikában országos ügyekben segített, - addig itt csak a megnyugvás, a végső elpihenés jó kalauza.

Hogy milyen "fűlényesen", tudatosan bánik isten alakjával a versszerző, arra jellemzők az ének 16-21. versszakai, melyekben első személyben beszél ugyan saját magáról, a harmadikban az istenről, de mindenki érti, hogy isten szava tk. saját magának biztató, osztitgató szava.

A bujdosás szomorúságát festi le az erősen népballadai hangu Bujdosik, bujdosik szegény, árva legény kezdetű szép vers is, mely egyesíti magában a bucsuzás motívumát is.

A második típusba sorozhatók azok a szegénylegény bujdoso-versek, melyek a szegénylegények társadalmi viszonyairól írnak, tehát a bujdosásnak nem a magányát, szomorúságát, elesettségét tárják elénk, hanem azokat a hiábavaló kísérleteket, amelyeket a szegénylegény tesz a társadalomba való visszatérésre.

Kiemelkedik ezek közül a Szegénylegény dolga kezdetű ének. A vers minden szakasza tapasztalatot összegez: megmutatja, milyen sors vár a szegénylegényre az élet különböző területén, illetve, hogy mennyire lehetetlen számára a nyugodt, biztos megélhetés.

A jobbágysorból iskolázás útján kiemelkedni akaró parasztfiu büszkén hivatkozik tanultságára és keserűen panaszkodik amiatt, hogy bár Salamon tudományát felülmulná is, mégis ostobának tartják szegénysége miatt. Egy olyan ember hangja szólal meg itt, aki már belekóstolt a szabadságba, már kitört az elviselhetetlen jobbágysorból és ezért nem hajlandó újból szolgává lenni: visszamenni jobbágnak, ahol "űzik, hajtják ur dolgára", elmenni mesteremberhez inaskodni és tűrni a sok megaláztatást, vagy urak cselédje lenni és szidásaikat elszanvedni. Ezek helyett inkább a bujdosást választja, hiszen otthonra sehol sem lelhet: "Azért szegénylegény, - Mindenütt jövevény." - A vers formai szempontból is kitűnő, a mindig ismétlődő refrén segítségével a vers elégikus hangulatot kap, emellett a refrén bizonyos csattanósságot is belevisz az egyes versszakokba.

A harmadik típusba azokat a szegénylegény-énekeket sorozhatjuk, melyek sem a bujdosásról magáról, sem a bujdosónak a társadalommal szembeni ellentéteiről nem értesítenek, hanem főként, tulnyomó hangsúllyal a bujdosó életének nyomorúságáról, anyagi nyomoráról, melyet konkrétan a realizisztikusan ábrázol is a versszerző. Ezek a magyar költészet legpompásabb, érzelmileg is legértékesebb versei közé tartoznak.

A legszebb közöttük talán a Mit busulsz kenyeres, midőn semmid nincsen? Egyik változata Buga Jakab éneke címen ismeretes. Annyit jelent ez, hogy Oláh Gergő társával akkor találkozunk, amikor már a török és német elleni harcok után vannak, bujdosásban. A tipikusnak és egyénien részletezettnek pompás egysége ez a költemény. Költői erejét a hangütés és a bezárás egyformán akasztófahumoros hangja, gúnyolódó kérdései és felkiáltásai adják vagy azok a célzások, melyek félreérthetetlenül a multra, az egykori "nyereségre", "nyert szerszáma", "kőborlásra" vonatkoznak s állandó viszonyítást tesznek lehetővé a rongyos jelen és a zsákmányszorító múlt között. Szinte látjuk magunk előtt a két lerongyolódott szegénylegényt, amint ócska tanyájuk előtt bőbeszédűen részletezik inségüket s aztán káromkodva legyintenek egyet rá, egyéb sem maradt nekik, mint a szép vorófény, melyre korgó hasukat kivethetik.

Az a lélektani biztonság, mellyel ezt a kényes témát megragadja a szerző, az a tömöríteni és részletezni egyformán tudó

stílus, amelyben a nyomort úgy ragadja meg, hogy mégsem lesújtó a rajza, a néppel együttélő s messze az átlagon fölüli tehetségű énekszerzőről tanuskodik. A nyomorba került embernek ez az első, teljesen világi, minden vallásos vigasztalás nélküli ábrázolása irodalmunkban, s mégsem kelt pesszimizmust: bennevan a nép egészséges humora s a nehézségekkel is szembenéző makacssága.

Hasonló típusu vers és szintén sok szép strófában jellemzi a bujdósó-sors nyomorúságát az Egy bujdósó szegénylegény kezdetű ének is.

A szegénylegények bujdósó-énekei irodalmunk legszebb darabjai közé tartoznak. Irodalomtörténeti értékük igen nagy: betetőzik a végvári vitézek költészetét, mert hőseik és ábrázoló eszközeik azonosak. A művészi kifejezés tekintetében azonban fejlettebbek, mint bármelyik más ága korábbi katonaköltészetünknek: az ember helyzetének, életének részletező realisztikus ábrázolása tömör hangulatképpé lesz bennük, olyan mély lélektani igazsággal, amelyet csak a nép közötti elégedetlenséget szító, önmagát minden isteni hozzátétel nélkül megismerő bátor és szókimondó forradalmi katona fejezhetett ki. Eleven cáfolata ez a vers-tömeg annak a hamis reakciós képnek, melyet a Horthy-fasizmus idején festettek egyes "tudósok" az "egyetemes" magyar "bujdósó-sors"-ról: a versek tanúsága az, hogy a bujdósók éppenséggel nem váltak pesszimista, világról lemondó, misztikumba menekülő gyászmagyarokká, hanem paraszti öngunnyal viselték sorsukat, melyet egy ellenséges társadalom kényszerített rájuk s amelynek megváltoztatására törekedtek.

A szerelmi líra.

A XVII. század második felének szerelmi lírájáról egyelőre nehéz összefoglaló képet adni. Azok a nehézségek, /pontos szöveg hiánya, a versek variálódása stb./, melyek általában akadályozzák a kéziratok ének-anyag vizsgálatát, fokozottan jelentkeznek a szerelmi költészet esetében. A történeti, politikai, hazafias ellogú versek esetében az ének tartalma lehetővé teszi, hogy hozzávetőlegesen, vagy egész pontosan meghatározzuk keletkezésének idejét, a szerző társadalmi helyzetét, a vers politikai háttérét. A szerelmi versek esetében az egyelőre lehetetlen, a szerzőkre még csak következtetni sem tudunk,

a versek kronológiáját egyáltalán nem ismerjük. Az egyes versek végén - ritkán - található évszámjelölések nem megbízhatók, mert a verseket szerkesztésük után sokszor átalakították és közben az évszámot is megváltoztatták. Annyi a bizonyos mindössze, hogy a XVII. század második felének vitézi, nemesi és szegénylegény költői hazafias, politikai versek mellett számtalan szerelmi éneket is költöttek, és szemben az előző fél század költőivel, azokat felvették kéziratos gyűjteményeikbe is.

Ha pontosan nem is tudjuk felismerni a szerzőket, a kor bélyege félreérthetetlenül rajta van ezeken a költeményeken. A versek tulnyomó része a távollévő kedveshez írott üzenet, valóság, kényszerű távozás, vagy a távollét miatti panasz stb. A legfeltűnőbb motívum pedig, mely bucsura vagy távolból küldött üzenetre serkenté a férfit, a bujdosás. Amikor Balassi 1589-ben elbujdosott, azt hangoztatta verseiben, hogy Julia miatt kényszerül erre. Tudjuk, hogy elsősorban más, politikai, társadalmi okok kényszerítették a bujdosásba. Hasonló lehet a helyzet ezeknél a szerelmes költőknél is. A kedvestől való elszakításért rendszerint irigyeiket, ellenségeiket átkozzák verseikben, gyakran nem is az elhagyott kedves iránti vágyakozás, hanem a szerelmet megakadályozó ellenség iránti gyűlölet a döntő a versben. Ilymódon ezek a szerelmi bujdosó versek szinte összeolvadnak a politikai tárgyú bujdosó versekkel. Néha el sem lehet dönteni, szerelmi vagy politikai bujdosóversről van-e szó /pl. az Őszi harmat után s a Boldogtalan vagyok összefonódása/. A bujdosás motívumát az is indokolja, hogy a versek szerzői között nagy számban lehettek elbocsátott vagy elszökött katonák. A katonaséletről vett példák, hasonlatok e versekben - Balassi erős hatása mellett - a valóságos végvári vitézkedés elményanyagát villantják meg.

A 17. századi szerelmi költészet formai sajátosságait elemezve, a legfeltűnőbb két vonás: a szerkezet nagyfokú lazasága, tehát a versanyag módosításának /hosszabbításának, rövidítésének/ nagy lehetősége, és ezzel összefüggésben bizonyos költői motívumok, lírai "közkincs", állandó ismétlődése, szinte már a tartalomtól is független ide - odahelyezhetősége.

Tévedés volna ezt a költészetet mindenestül népköltészetnek és minden esetben az élményi alap őszinte kifejezésének tekintenünk. Éppen az említett legfeltűnőbb sajátosságok bizonyítják,

hogy kevés ezek között a versek között az olyan, mely egy élmény sugallata alatt, egyszerre és egyvégtében készült volna el; valószínűbb a többségnél bizonyos kompiláció, összeszerkesztés néhány más szép vers jellegzetes, jól átültethető versszakából. Nem a vers, az egész költemény egysége figyelhető meg ezekben, hanem inkább a versszakok külön egysége, mely nem mindig illeszkedik bele egyetlen nagyobb érzelmi mondanivaló magasabb foglalatába. Míg az igazi népköltészet számára a természeti kép kiindulás, melyből valamilyen egységes érzelmek fejlődnek ki, ezek a 17. századi névtelen énekszerzők szétvetik versük érzelmi egységét, mert oda is beírják a természeti képeket, ahol már valamilyen érzelmi mozzanat következne. A képekben való tobzódás általában már nem sajátja a népköltészetnek, mely következetesen fejti ki a maga mondanivalóját, míg ezek a 17. századi versek tulterhelik képekkel, hasonlatokkal az érzelmet, mely sokszor nem egységes, következtelen. Éppen ezért joggal gyanítható, hogy jórészt olyan, iskolás műveltséggel rendelkező szerzők /nemesek, deákok/ műveiről van szó, akik a népi motívumokat és főleg a népi nyelv tisztságát, grammatikai egyszerűséget egybeolvasztották olyan lírai közképekkel vagy szokványos fordulatokkal, amelyeket sokszor olvastak.

A kéziratos szerelmi költészet két szép alkotása az Áll előtttem egy virágszál és a Kertemben nyílt piros rózsám kezdetű versek jól szemléltetik az említett formai sajátosságokat. Mindkét versben több tartalmi ellentmondást találunk, amely annak a következménye, hogy bizonyos versszakok, vagy sorok /különösen Balassi Ez világ sem.... kezdetű verséből /mechanikusan, tartalmi jelentésük figyelmen kívül hagyásával kerültek át. Feltűnik bennük az azonos elemek túlzott variálása is, egyes bókok olykor teljesen azonosan ismétlődnek. Mindkét versnek van szép egyéni érzelmi mondanivalója, de ez csak itt-ott bujik elő, többnyire átadja a helyet a kevésbé kifejező becésző-bókolnak /gyönyörűség, tündöklő, örvendetes stb./.

E két, kiemelkedő szépségű vers is világosan mutatja, melyek azok az állandó motívumok, melyekkel a legtöbb 17. századi szerelmes vers tele van: a róza és viola hasonlaltalansor találkozunk, ez már helyenként közhelyszerű, azután a madárhasonlatok is igen gyakoriak: a fülemile s a gerlice a

leggyakoribb, ritkább a sólyom. A népi hatás itt nyilvánvaló, s még inkább, amikor a madárüzenetről van szó. /Menj el, madár menj el/. - Az is közhelyszerűen ismétlődik, hogy a nő képe föl van írva, metszve a férfi szívébe vagy hogy a férfit álmában is a szerelemre, a nyájaskodásra való visszaemlékezése gyötri. Mint ahogy a Julia és Anna nevek, úgy ezek a vissza-visszatérő s közhellyé váló képletes kifejezések is Balassi hatásából erednek.

A természetnek valami sajátos szépsége árad ezekből a versekből. Nem táji szépség ez, hanem csak diszitó elemekként kiemelt egyes formák színes együttese. Nagyon sok esetben elválaszthatatlan egymástól a humanista jellegű természetlátás a népi jellegűtől. Az ilyen zavaros képek, mint Az erős mágneshez hasonlatos sólyom! egyáltalán nem népiek, mint ezt különben e vers érzelmi kifejezése is elárulja /a néptől idegen az, hogy "Gyönyörűséges kebledben - Elbágyadt bus szívem" vagy "Lelkemnek postája"./ Népi azonban sok kép /"Mint az gerlicének, Nem szabad már nékem Zöld égra szállanom S tiszta vizet innom"; "Mennyi csillag az kék égen, Mennyi fővénny az tengerben, Mennyi hajszál az fejedben: Annyi jókkai áldjon isten!"; és sok igen megkapó s eredeti érzelmi fordulat /pl. "Lám megholdult, lám megholdult - Én árva fejem néked! - De sőt inkább apolgatnám- Ragyogó villagós két szép szemed!" a Vagyon-é szívem kezdetéből; vagy a határozottan népi Megkötözött engem kezdetéből az ilyen sorok: "Elfordítád tülem-Ruzsaszin orcádot, -Nem beszélhet velem,-Mosolygó szép szájad."/ . A népi és nem-népi elem azonban a legtöbbször szorosan összefonódik a versekben, melyeknek szerzői Venust, Apollót, a muzsákat és nimfákat épp olyan bátran emlegetik, mint "az gyenge lekaszált fű"-vet, vagy a "rigócskákat" és "szejkócskákat".

A 17. századi szerelmes vers-szerzőkre Balassi tette a legnagyobb hatást, különösen az "Ez világ sem kell már nekem" kezdetű versével. Balassi mellett a széphistóriák is hatottak /a bujdosó Árgirus! / és Gyöngyösi. Mintáikon, forrásaikon nem annyira a költői kifejezés újszerűségével, mint inkább a gazdag szerelmi tematika továbbbrésztettségével mentek túl: a szerelmi vágy kifejezése sokszínűvé válik, mert szólnak rimánkodó szerelmesről, olyanról, aki boldog, olyanról, aki boldog volt, de a nő eltávozott s most félti őt, olyanról, aki közeli

hazatértét jelzi, olyanról, aki távozóban van, de még reménykedik, hogy visszahívják - egyszóval újabb érzelmi helyzeteket tesznek a költészet témájává, még ha nem sikerül is ezeket az érzelmi helyzeteket jól, hajlékonyan, meggyőzően kidolgozniok. A sablonossá, modorossá váló nagy képhasználat pedig amilyen mértékben akadályozza az érzelmi kifejezés hűségét, olyan mértékben segíti elő a lírai formák továbbalakulását, könnyebbé, játékosabbá válását, egymással való kombinációját. Balassi lírai formái most gyökereznek meg szélesebb rétegekben s ez a tény megérteti velünk, miért tudott megszületni Csokonaival a 18. század végén oly rendkívüli formaszépségű modern szerelmi líra.

A tulajdonképpeni szerelmes versekhez szorosan kapcsolódnak és azokkal összefüggésbe hozhatók a lakodalmas, házassági versek, asszonycsufoló énekek. Már a XVI. századi virágének-töredékeink alapján kimutatta Horváth János a virágének e két fő típusának /udvarló, bókoló szerelmi és gunyos, asszonycsufoló/ létezését. A XVII. században nemcsak a Balassi által műköltői magaslatra emelt első típusnak, hanem a másodiknak a köre is kiszélesedett. Kapcsolatosak ezek a házassági és asszonycsufoló versek a reformáció házas-énekeivel is, de már nagyon keveset törődnek a házasság egymáshoz való érzelmi, erkölcsi viszonyával: a reformáció polgári oktatása eltűnik, helyébe vagy a lakodalom alatti mulatozás ábrázolása lép vagy a házasság problémáinak fejtegetése. Kisebb mértékben vannak asszony-oktató versek is.

A lakodalmas vendégsereget gunyolja ki, pl. helyenként igen szabadszájúan, a Mivesek lakodalma. Jellemzi a megjelent mesterembereket s alaposan kicsufolja őket. Különbözik a lakodalom persze sok bört is követel a háziaktól. A részegeskedés, melyről Pázmánynál is, Alvinczinál is, de még nagyobb nyomatékkal Zrínyinél is olvashattunk, itt megtermi a maga sajátos irodalmi, költői formáját, a bordalt. Persze, nem olyan bordalról van itt szó, mint a 18. század végén s a 19. első felében: amikor inkább a haladás problémáján gyöttrődő költő pesszimizmusát fejezte ki. A 17. században még csupa életvidámságot, élniakarást hordoz Éljetek vigan!

A házasság problémáját több vers fejezi ki. Ennek a problémának is lehetett szerepe a szerelmes, virág-énekek kifejezte érzelmek között. A Mondd meg szegény árva merre siránkozol kezdetű versben pl.-vallásos hangok mellett - a férfi arra is kéri szerelmét, hogy "rabotás világnak ments ki mihelyéből".

Vannak olyan verseink, melyek kifejezetten a parasztság problémáiról szólnak.

A Szentsei daloskönyv és a Komáromi énekeskönyv változatai alapján rekonstruálható Megmondám tüszegette kezdetű versben egy házassodni készülő szegény parasztleányt igyekszik nékje lebeszélni a házasságról. A leány azonban a nincstelenség ellenére is vállalja a családalapítást. Ha nincs buzája, majd szed csipkebogyót, mogyorót; vadkörte és almát aszal stb. A versben beszélő parasztleány évődő hangon, de ugyanakkor keserű iróniával beszél nyomorúságáról. Egyik versszaka azt fejezi ki, hogyha pedig végkép nincs mit tenni, akkor dudolgatás közben kender fog morzsolni családjával együtt; a kenderből fonalat fonnak, azzal pedig majd felakasztják magukat. Ez a házassági kérdést tárgyaló vers egyben a XVII. század végének nyomorgó parasztságát is hiven bemutatja.

Egy másik paraszti versszerző arra inti barátját, hogy gazdag leányt ne vegyen feleségül, mert

"Mely nehéz dolog az erőtlennek,
Nagy fát levágni a csonka kéznek,
Gazdag lányt kérni szegénylegénynek:
Csufolják ötet szemtelen légynek".

Ebből a korból származik a ma is jól ismert, híressé vált népdal: "Elkéne indulni, meg kén házassodni....." Fennmaradt XVII. századi változata így kezdődik: Mint az utonjáró, ki két utra talál. Az ének itt is azt latolgatja, hogy egy szegény parasztleány számára milyen feleség az előnyösebb.

A kéziratos szerelmi és házassági költészet jelentékeny továbbfejlesztését jelentette a magyar verselésnek is. Bár a legtöbbször a hagyományos strófaszervezeteket találjuk: a Balassi strófát, a négyesrimű tizenkettőst és a négyesrimű nyolcast, - bőven tűnnek fel új, változatos versformák. Az énekeket gyakran különböző táncnótákra költötték s ezzel a ma-

gyar, s a környező népek táncainak változatos ritmusai alapján teremtettek új ritmus-képleteket.

Irodalom.

Gyűjteményes kiadások:

Thaly Kálmán: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok.
Pest, 1864.

Rhaly Kálmán: Adalékok a Thököly és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez. Bp. 1872.

Erdélyi Pál: Kuruc költészet, Bp. 1903./ Magyar Remekírók sorozat/.

Esze Tamás: Kuruc költészet. Szépirodalmi kiskönyvtár 42.sz.
Bp.1951.

Egyes énekeskönyvek anyaga:

Erdélyi Pál: Barakonyi Ferenc költeményei. Kolozsvár 1907.
/A Teloki énekeskönyv anyaga, tévesen tulajdonítva Barakonyinak./

Buda János: A Szentsei daloskönyv. Bp. 1943. /betűhív kiadás/

Tanulmányok:

Varga Imre: A kuruc költészet hitelessége. Irod.tört.Közl.1936.

Esze Tamás: A kuruc költészet problémái. Irod.tört.1951.I.sz.

Klaniczay Tibor: Eredmények és feladatok a régi magyar irodalom kutatásában./A Magy.Tud.Ak.Nyelv- és Irod.tud.oszt.Közleményei II.kötet 1-4./Bp.1952.

A kéziratos énekeskönyvek bibliográfiája:

Szabó T. Attila: Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI-XIX. században. Zilah.1934.

4. Gyöngyösi István.

Klota.

Zrinyi és a kéziratos hazafias-politikai költészet képezik a költészet fejlődésének fővonalát a XVII. század második felében. Zrinyi eposza és a vitési, nemesi, prédikátor, szegénylegény költők énekei helyes választ tudtak adni azokra a kérdésekre, melyeket a század társadalmi és politikai viszonyai felvetettek. A főkérdés az országnak az idegen hódítók elleni mozgósítása volt: és ezt a funkciót Zrinyi és a névtelen költők jól ellátták. A kor több más költője azonban nem ezen a vonalon haladt, nem vállalta a harcot a nemzet és a nép ügyéért. Az uralkodóosztály több tehetséges költője a Habsburg-hódítók mellett, a függetlenségi harcok ellen foglalt állást, vagy egészen elvtelen, megalkuvó, ide-oda hajladozó magatartást tanusított. Történelmi szerepük ezért hazafiatlan és reakciós, s ez a magatartásuk megszabta költői munkásságuk irányát is. Ezek között a költők között Gyöngyösi István a legjelentősebb.

Gyöngyösi munkásságát mégsem tarthatjuk elvetendőnek, költészetétől nem lehet elvitatni az értékeket. Az irodalom fejlődése ritkán egyenesvonalú és egyirányú. Az irodalom a társadalom bonyolult mozgását a maga bonyolultságában tükrözi. Az osztálytársadalom viszonyai között haladó és reakciós elemek bonyolult keveredését figyelhetjük meg nemcsak egy kor irodalmán, de egyes írók munkásságán belül is. Ezért - sok ellentmondással terhelt - egyes reakciós állásfoglalású írók is tarthatnak be ideig-óráig, bizonyos pozitív szerepet az irodalom fejlődésében. Így a reakciós Pázmánynek vitathatatlanul vannak érdemei a magyar próza fejlődésében. Hasonlóképpen Gyöngyösi szerepe is tagadhatatlan költészetünk fejlődésében.

Az irodalmunk fővonalában álló nagy haladó költők munkássága mellett a fejlődésben sokszor kisebb-nagyobb vargabetűk is szükségesek. Egyes feladatok megoldása rendkívül ellentmondásos módon történik meg. A magyar költészet fejlődésében Zrinyi mellett ilyen ellentmondásokkal terhelt, szükséges vargabetű volt Gyöngyösi költészete.

Gyöngyösi /1629-1704/ református, középmenesi családból származott, Sárospatakon végezte iskoláit és jogi műveltséget szerzett. Ügyvédkezett s több megyében viselt különböző tisztségeket. Életének jelentős részét hatalmas nagybirtokos urak szolgálatában tölti, mint titkár, ügyvéd, prokurátor.

Előbb mint seregbiró néhány évig /1656-63/ a füleki várórségben szolgált a egyidejűleg ügyvédkedett is, majd 1663-71-ig Wesselényi Ferenc nádor és örsvegye szolgálatában mint magántitkár működött. Az ő ünneplésükre írta 1664-ben első nagyobb művét, a Murányi Vénusz-t. A Wesselényi-összeesküvés leleplezése után ő is gyanuba került, de bántódása nem történt, nem bizonyult rá Habsburg-ellenes cselekedet. Mégis, hogy helyzetén könnyítsen, áttért a katolikus vallásra. Amikor a 70-es években a kuruc támadások megindultak, Gyöngyösi ebben az irányban is kiépítette összeköttetéseit. Mint ügyvéd Zrinyi Ilona elismerését is kivívta. 1681-ben megint Habsburg-párti: az ezévi soproni országgyűlésen a nádorrá választott Eszterházy Pált ünnepli Kesergő nimfa c. költeményében. Mikor viszont 1683-ban a győzelmes Thököly Kassán országgyűlést hirdet, ott Gyöngyösi is megjelenik s egy dicsőítő énekkel kedveskedik a kurucvezérnek /Thököly és Zrinyi Ilona házassága/.

Thököly bukása után olyan pártfogót keres magának, aki komoly védelmet jelent s ezt Koháry Istvánban, Thököly esküdő ellenségében találja meg. Ekkor felújítja kapcsolatát a labanc Eszterházy Pál nádorral is és a Habsburg elnyomás legsötétebb éveiben /1680-93-ig/ Gömör megye alispánja lesz. 1693-ban lemondott, de megyéje visszahívta s haláláig el sem bocsátotta többé. Utolsó ránkmaradt hivatalos iratában II. Rákóczi Ferenc egyik parancsának végrehajtására utasítja a megyét.

A század nagy nemzeti mozgalmai, függetlenségi harcai nem ragadták magukkal, politikai meggyőződése mindig a fennálló hatalomhoz igazodott. Mivel Gömör megye, ahol élt, a küzdelmes időkben hol a király, hol a magyar felkelők hatalma alá tartozott, Gyöngyösi mindig annak engedelmeskedett, aki éppen parancsolt s így politikai pártállásában többször is éles fordulatot találunk. Ezek a fordulatok költői működésében is szöveghez jutottak. Nem a függetlenség kivívására lelkesített, hanem pártfogói kegyét igyekezett udvarló költeményekkel kiérdemelni.

Jogi tudását különben nagyra tartották, híres ügyvéd volt s tudása és ügyessége révén sikerült is birtokait gyarapítania.

Elvtelen opportunistá volt Gyöngyösi, de megállapítható, hogy szíve inkább a Habsburgokhoz húzza. Költészetében többször is magasztalja a "törvényes" király iránti hűséget. Ezért a szabadságharcok válságos ideiben nem is történt soha baja; míg mások földönfutókká lettek, az ő birtokai szépen gyarapodtak.

Gyöngyösi költői fejlődése, melynek során tetessz olvasmányanyagot nyújthatott nemesi közönségének, Sárospataki iskolázásának idejére nyulnak vissza. Itt ismerte meg a klasszikus latin költészetet, különösen Ovidiust, akinek költészetét Sárospatakon hagyományosan becsülték. Első költői próbái Ovidiusfordítások és utánzatok, s ő maradt fő-mestere később is.

Ovidius hatása a 17. században mindenféle igen nagy, főleg Franciaországban, ahol különösen a fejlődő női közönség olvasmányigényeinek kielégítésére rendszeresen fordították s dolgozták át. Ott a feudális udvar erkölce elé tartott antikos tükröt ez az átalakított Ovidius, akit természetesen moralizálással láttak el, keresztényiesítettek. Magyarországon az Ovidius-kultusz főleg a Habsburg-hű, nyugati orientációjú feudális nemességre támaszkodik, mint olvasóközönségre; mivel azonban nálunk nemzeti királyi udvar nem volt, a magyar Ovidius-utánzatok nem olyan gálánsak, finomkodók, mint pl. Franciaországban, nálunk sokkal inkább a nyersebb, elmaradottabb vidéki magyar nemességhez idomult. Míg Franciaországban etika helyett - minden moralizálás ellenére - inkább csak etiketre nevelt, Magyarországon a pornográf, nyersebb érzéki vonatkozásai domborodtak ki.

Gyöngyösi éppugy nem törődik sokat a kompozícióval, mint Ovidius, műveit regényes epizódokból fűzi össze, epizódjai, leírásai egy részét tőle kölcsönzi s azokat a mitológiai alakokat is, akikkel a magyar tájat benépesíti.

Gyöngyösi kedvelt műfaja, a házassági-ének, különben sem kívánt meg szilárd kompozíciót, annál inkább regényesítést, csillogást, hízolgó, dekoratív díszítőelemeket. Valószínűleg már az iskolában megismerkedett a 16. századi elsekélyesedett humanizmus egyik műfajával, az u.n. epithalamiummal, a házasságra írt üdvözlő ünnepelő veressel. Ennek a műfajnak a német humanisták kezén két változata alakult ki: a lírai oktató és epikus.

Polgári személyek házasságkötését rendszerint erkölcsi oktatásokkal ünnepelték s ezek anyagát többnyire a bibliából vették. Magyarországon, a mi sajátos körülményeink között is megjelent a Házassok éneke, az asszonyoktató reformációs vers. A főúri személyek házasságát azonban, a nemesség igényei szerint, előkelőbb keretbe kellett helyezni: a két házastól megismerkedését mitológiai keretbe tették, az olimpusi istenek a tk. házasságközvetítők s ez a fiktív mitológia Cupidó nyilától a nászig az udvarlás történetét végigkíséri. Gyakran alkalmaztak allegorikus elemeket melyhez természetesen a nemesi címer szimbolikáját is jól felhasználhatták. Így az egész műfaj erősen sablonos jellegű lett.

A magyarországi latinnyelvű epikus epithalamiumok után Gyöngyösi jelzi az elfordulást, a végleges eltérést a polgári s bibliai jellegű házassági verstől a reprezentatív, feudális epithalamium felé. Lényegében véve alkalmi vers ez, melyet Gyöngyösi is a mitológiai apparátussal és a moralizálással akar az alkalmiság szintjénél feljebb emelni. Ez közönsége kulturális igényeinek szükségossége, érzelmi életének kezdetlegessége miatt nem sikerülhetett.

Gyöngyösi ebben a humanista eredetű műfajban alakítja ki híres udvarló, hízog, ünneplő költészetét. Három nagyobb műve: a Murányi Vénusz, a Kemény János emlékezete és a /nem egészen biztos szerzőségű/ Thököly és Zrínyi Ilona házassága főúri házasságokat ünnepl; ezek az alkotásai voltakép kibővített epithalamiumok, amelyekben a házassági történet mitologikus keretbe van foglalva s a mitologikus részletek regényes és leíró betétekkel és száraz históriás tényközlésekkel váltakoznak.

A Murányi Vénusz.

Az epithalamium műfajban első alkotása: a Mérszal társalkodó Murányi Vénusz, mely 1664-ben jelent meg /"társalkodó" s.m. társuló, szövetkező/. Ebben urának, Wessolánynak és Széchy Máriának házasságát énekelte meg, már husz évvel a házasságkötés után. Ez mentesíti bizonyos fokig az alkalmi költészet jellegétől. Históriainak nevezi művét s valóban a házasságkötés történetét mondja el, ahogy azt urától hallhatta.

A történeti valóság: 1644-ben, I. Rákóczi György hadjárata idején Murány vára, amelynek uradja a szép özvegy Széchy Mária.

átáll a fejedelem pártjára. Wesselényi főleki kapitány a királytól azt a parancsot kapja, hogy hódítsa vissza a várat. Az ostromot meglepő fordulat szakítja félbe: Széchy Mária feladja a várat és feleségül megy Wesselényihez. A történetírók szerint Széchy Mária megéjtve a valódi erőviszonyokat, birtokát akarta biztosítani ezzel a házassággal, Wesselényi pedig a magát gyarapítani.

Ennek az árulással egybekötött érdekházasságnak a történetéből Gyöngyösi megható szerelmi regényt farag. Az olipuszi istenek indítják meg a cselekményt. Vénus és Mars határozzák el, hogy segítik Wesselényit a vár megvételeiben; a mitológikus beavatkozás a költemény további folyamán is megismétlődik. Hogy hőseit minél nagyobbszerűelmek tüntesse fel, az antik mitológia híres férfi- és nőalakjaihoz hasonlítja őket; hosszasan sorolja fel azokat az antik kiválóságokat, akikhez ők hasonlitanak s akiket esetleg felül is mulnak. Egyébként pedig Gyöngyösi az elbeszélő költemény műfaji kereteit meglazítja: antik mitológiai történeteket, leíró részleteket és elmélkedéseket sző bele: Venus hatalmának bizonyítására elmondja Jázon és Medea történetét, leírja Cupido házatáját, Széchy Mária szépségét, elmélkedik a titoktartásról, a pénz hatalmáról stb. Lírikus betétek a műben: Wesselényi és Mária szerelmi érzésének megszólaltatása, szerelmi panasz, levélváltás a szerelmesek között. Politikai elmélkedéssel is találkozunk: amikor Rákóczi Györggyel kapcsolatban a magyarok egyenlenségéről ír /az első ének elején/. Ezt a kérdést azonban másként itéli meg, mint Zrínyi. Azokat a magyarokat kárhostatja, akik az "igazi", "törvényes" királytól, azaz Béctől elpároltak. Wesselényi az ő szemében, azonkívül, hogy önmagában az ókor valamennyi nagy férfianak kiválóságát egyesíti, főként a királyhűségnek a példaképe.

Művének kidolgozásában teljesen a nemesség megalkuvó többségének az igényeihez alkalmazkodott. Ez abban mutatkozott meg, hogy az epikus cselekményben olyan életszokásokat, erkölcsöket rajzolt, melyek között a nemesség otthonosnak érezte magát; azután hogy a nemességnek önmagáról való szélesebb tudásvágyát minden különösebb erkölcsi intelem vagy politikai távlat nélkül elégítette ki /pl. genealógiai és heraldikai fejtegetésekkel, a családi események krónikás és magasztaló kitergetésével stb./; végül hogy a nemesi műveltség fejletlen

klasszikus ismeretanyagát vette igénybe az események, kalandok regényesítése számára. Ezzel pedig nemcsak színezte, hanem bizonyos heroikus magasságba is emelte nemesi alakjait.

Az epikus kompozíció hiánya is a fent felsorolt törekvésekkel függ össze. Azzal, hogy a nemesi életszokás, erkölcs, érzelmi időtöltés visszaidézésével akar hízlelni közönségének, az alkalom ihletére kell alapítania. Az alkalmiság /egy házasság, egy szerelmi história stb./ e művek főihletője s ennek megfelelően érvényesül az alkalmi ihlete az költemény egészén át. Ez természetesen a részletformák fokozatos kiemelésével jár, minek következtében a kis összefoglaló központi erő is meglazul. A nagy központi szerkezetű epikus cselekménnyel szemben így alakul ki s szilárdul meg irodalmunkban az az alkalmi-leíró vereszet, mely a 18. század II. feléig uralkodó marad költészetünkben.

Az alkalmi költészet a legromlékonyabb, legűresebb műfajjává válik, mert témája a legjelentéktelenebb esetet is felölelheti. Legfőbb kötelessége csak az, hogy kellő mértékben dekoratív, dissztó, más szóval: hízlelő legyen. Mindemelllett Gyöngyösinél van egy határozott esztétikai fejleménye is az alkalmiság ihletének: éspedig az, hogy a költő szívesen éneklí meg a változandóságot, a mozgás-hatásokat. A lelki-állapotok, külső helyzetek és részletformák változásának plasztikus, megkapó leírása számos helyen fordul elő Gyöngyösinél s ez művészivé teszi írását, bizonyos helyeken. Nem annyira a reflexív, bölcselkedő természetű részekre gondolunk itt /sok helyen szól elmélkedve a mulandóságról, a szerencseforgandóságáról/, mint inkább a lelkiállapotok változásainak rajzára. Megkapó pl. egy nő elpirolásának kiszínezett rajza s friss és megkapó, ahogy az ugráló labdához hasonlítja Wesselényi szívének s elméjének izgalmát:

Vagy mint játszóhelyen labda felüttetvén,
Míg leereszkedik, mindenütt leestvén,
Ha kézre kél egyrül másikkra veretvén,
Ide s tova ugrik, nyugtát nem lelhetvén:

olyan a hős lelkiállapota.

Az alkalmiság és a nagy központi mondanivaló hiánya miatt Gyöngyösinél igazi epikus kompozícióról nem beszélhetünk. A cselekmény bonyolításában, összefűzésében, a szerkezet művészi-

ségében nem sokkal mulja fölül a históriás énekeket. Betétszövegei a cselekményt mérhetetlen módon megduzzasztja, az epithalamiumot valóságos kis eposzá növeli. Ez azonban inkább csak ál-eposz, mert nem a tárgy nagyszerűsége adja a költemény nagyarányúságát, hanem a nem valami költői tárgynak mesterséges, kölcsönzött eszközökkel való feignagyítása.

Gyöngyösi azonban mondanivalóját igen ügyes formai eszközökkel adja elő. Különösen sokat dicsérték könnyed verselése miatt s ebben látták főértékét Zrinyivel szemben. Gyöngyösi u. i. majdnem minden művében a 12-est, használja, mégpedig azt a változatot, amely a sort 6-6 elosztással két félre tagolja. A metrumot a sor közepén mindig megtartja s a mai olvasó, aki újabb epikusaink műveiből a 12-esnek ehhez a változatához szokott, az ilyen sort lágyabbnak, fülbemásszóbbnak találja, mint Zrínyi ódon, népies gyökerekből eredő sorait, amelyek a 12-esnek nem felelő változatán alapulnak s amelyekben az ütemek szótagszáma ennél fogva kötetlen. Rimelése is kidolgozottabb, mint Zrínyié. Gyöngyösinél sokszor találunk tiszta rimet. Gyöngyösi gondot fordít a rimelésre, a rim uralkodik is a versszakon s egyes sorok csak a rimnek köszönhetik létrejöttüket. A négyrimű tizenkettes különben is könnyen válik a tartalom eltorzítójává. Hogy a költő a négy sort tartalommal kitöltse és a tiszta rimelést a 4. sorban is biztosítsa, a végére már erőltetett gondolatokat és csak a rim kedvéért felkapott szavakat tesz .Pl.

Az nagy szív, ki előtt az becsület forog,
Inkább halált kíván s belőle vér csorog,
Hogysem tántorítsa valamely oly dolog,
Ki becsületivel ellenkezik s morog.

A forog-csorog jó rim, a "dolog" megjárja, bár egy kissé erőltetett, a "morog" azonban egyenest kómikus, pusztán a rim kedvéért került a versszakba. Az ilyen erőltetett és kómikus strófa-költés elég gyakori a Murányi Vénuszban.

Mindamelletts érdeme Gyöngyösinek, hogy az alkalmi verszet fölemelésével új elbeszélő műfajt tudott létrehozni s ez nem lebecsülendő abban a korban, amikor az eredetiség, az új költői utak keresése igen ritka. Az epithalamium kibővítésével, regényes elemek, lírai betétek és históriás, krónikás, genealógiás részletek beszövéseivel megteremtette a magyar költői elbeszélésnek egy korszaki alakját.

Bk. 12848 - 53 - Rsz. 10115/VSné.

Egyéb művei.

Másik nevezetes házasságot ünneplő műve a Porából megéledett Phoenix vagy Kemény János emlékezete. Iratásának idejét pontosan nem ismerjük, a ráánkmaradt szöveg a címlap szerint második kidolgozás, amelyet a költő "elrongyolódott első írásainak töredékiből" dolgozott ki másodszor. Kemény János erdélyi fejedelem életét örökíti meg, alighanem magának Keménynek önéletírása alapján. Kemény János II. Rákóczi György hadvezére a lengyelországi hadjáratban. Rákóczi maga megnemkül, de Kemény a tatárokkal vívott csatában seregestől fogságba esik. A Krim félszigetén raboskodik évekig. Amikor kiváltják és hazakerül, Erdély utolsó harcát vívja. Rákóczi elvesztette a török kegyét, ellene Rédey Ferencet választják meg a rendek, ő lemond, Barcsay Ákost, Rákóczi helytartóját a török is elfogadná fejedelemnek, de Rákóczi tartani akarja magát, szembeszáll a törökkel, s a fenesi csatában 1660-ban halálosan megsebesül. 1661 elején a rendek Keményt választják meg fejedelemnek, Barcsay lemond, de újra érintkezésbe lép a törökkel, erre Kemény az országgyűlés beleegyezésével elfogatja és testvérével együtt kivégezteti. Erre a török Kemény ellen fordul, az Habsburg segítséget kér, de Montecuccoli cserbenhagyja /I. Zrinyinél/, s Kemény 1662 januárjában a török ellen vívott segesvári csatában elesik.

Gyöngyösi ebből a sok lehetőséget nyújtó tárgyból azt a fonalat ragadja ki, amely a lényegről: Erdély tragikus elbukásáról, a német politika aljasságáról leginkább eltereli a figyelmet. Így kerül a vers középpontjába Kemény és Lónyay Anna házasságának története. Tehát burkolt epithalamium ez is, csak itt a történeti elemek nagyobb szerepet kapnak. Nem is fejezi be a cselekményt a házasság megkötésével, hanem folytatja egészen Kemény haláláig. Kemény már a hadjárat előtt eljegyz Ánát, de csak kiszabadulása után tudnak megesküdni, így az egész hadjárat és rabság elbeszélésében biztosítja Gyöngyösi a szerelmi téma tulsúlyát. Jellemző, hogy magát a hadjáratot néhány versszakkal intézi el, annál több hely jut az egymástól elszakadt szerelmesek fájdalmának megszólaltatására.

Egyes részleteiben sikerültebb, költőibb alkotás, mint a Murányi Venus. Különösen figyelemreméltó a II. könyv, amelynek fő tárgya: Kemény tatár rabsága. Ennek elbeszélése bővelkedik

jó költői mozzanatokban. Az első részben pl. a Lengyelországból Erdélybe érkező hírek hatását a következőképp festi:

Ezek zsiibongási nem szűnnek s tágulnak,
A sok értekezők utcánként tódulnak,
Ha ki mi szót indít, a körül szerulnak,
Ki öccsén, ki bátyján, ki urán busulnak.

Igyekszik Kemény rabságának nehéz, borzasztó voltát érzé-
keltetni. Ezt olykor visszataszítóan, izléstelenül teszi, mint
pl. amikor elmondja, hogy Keményt egy tetves janicsárhoz kötöz-
ték, hogy elszökni ne tudjon, s azzal is kellett egy fekvőhelyen
aludnia. De ebben a nemben jó költői megoldása is van: amikor
leírja Kemény bilincseinek készítését. Gyöngyösi itt igen szem-
léletes, nemcsak diszitésre, hanem realitásra is törekvő képet ad
a kovácsok munkájáról. Ez a rész is arra vall, hogy Gyöngyösiben
volt költői tehetség, amikor a valósággal kapcsolatba jutott,
művész is tudott lenni.

A fogság történetét telezsufolja szép lírai betétekkel. Fel-
használ itt minden lehetőséget, amit csak a humanista költészet
sablonjai nyújtottak. Van itt ekhós vers, álom-leírás, levél-
írás, önálló lírai panasz, elmélkedés a változandóságról, stb.
Ezekben a részletekben jól megfigyelhető a költői tehetség és
az erőltetett sablon vegyülése. A 4. részben Kemény levélírási
jelenete azzal kezdődik, hogy Kemény meglát a börtön ablakán
keresztül egy busongó madarat. Szépen induló jelenet alakul ki,
de kiderül, hogy a madár-motívumra azért van Gyöngyösinek szük-
sége, hogy egy erőltetett lírai elmélkedésre adjon Keménynek
módot, amelyben a madarat és Alnát összehasonlítja. - Természe-
tesen a Kemény-ének is tele van mitológiai elemekkel, antik
példákkal, párhuzamokkal, de Gyöngyösi itt mégis inkább a való-
ság talaján áll, mint a Murányi Venusban. Itt nem az olimpuszi
istenek indítják meg a cselekményt, s később sem igen avatkoznak
bele.

Politikai magatartását itt sem tagadja meg Gyöngyösi. Kitű-
nik ez nemcsak abból, hogy az erdélyi tragédiát nem vessi ész-
re, hanem egy jellemző nyilatkozatából is, melyet Mátyás király-
ról tesz. Rákóczi lengyel vállalkozását azzal akarja indokolni,
hogy azok a fejedelmek váltak híressé, akik idegen országba men-
tek hadakozni. Őseink is ezt tették, a hét vezér, s így Mátyásra
Bk.12848 - 53 - Rsz.10115/VSné.

keül a szó:

Miért híresb Mátyás a többi királyoknál?
Azért, mert nem hevert csak a magyaroknál,
hanem sok idegen külső országoknál
Forgata fegyverét, próbált s nyert azoknál.

Tehát nem ismeri fel Mátyás jelentőségét: nem a haza védelme, hanem hódításai miatt becsüli.

Harmadik nevezetes műve Gyöngyösinék a már említett Thököly Imre és Zrinyi Ilona házassága. Ezt a címet az irodalom-történészek adták neki, mert a mű címlap nélkül maradt ránk s így Gyöngyösinék is tehnikája, stílusa, Gyöngyösi műveivel való egyezései miatt tulajdonítják. Néha első sora alapján említik: "Az ki régen fegyvert fogott hazájáért".

Nemcsak a címlapja hiányzik a ránkmaradt kéziratos példánynak, hanem az egész versen bizonyos óvatosság húzódik végig. Gyöngyösi nem nevezi meg szereplőit s alig használ néhány földrajzi nevet. A németet sasnak, a törököt holdnak, a franciát hol kakasnak, hol napnak, hol lilionnak nevezi. De az elbeszített eseményekről világosan ráismerni a szereplőkre s a történeti háttérre is, a kedvelt szimbólum-allegória használat, címertani játék nem tudja eltakarni azt. Sőt kitűnik az is, hogy a művet csak a közéletben jártas nemesember írhatta.

Tartalma a következő: Vénusz hosszú beszéddel igyekszik Thökölyt rávenni arra, hogy vegye el a szép özvegy Zrinyi Ilonát. Elmondja, hogy már ővele is beszélt /ezt a beszédet betétként szösz szerint elismétli/ s hogy az is hajlandó a házasságra. Mindezek során Vénusznak módja van Thököly előtt Zrinyi Ilonát, Zrinyi Ilona előtt Thökölyt ismertetni, tetteiket, kiválóságukat előadni. Azt már csak röviden mondja el, hogy valóban meg is házasodtak, majd rátér arra, hogy Thököly gyűlést hívott egybe. Tudjuk, hogy az 1683-i kassai országgyűlésről van szó, amelynek döntenie kellett a török szövetség dolgában.

Gyöngyösinél nem maguk a kuruc vezérek tanácskoznak, hanem Merkurius és Vénusz érvelnek Thököly előtt, egyik a török szövetség ellen, a másik mellette. Végül is Vénusz rábeszéli Thökölyt a török segítség elfogadására. Ennek a megszemélyesített haza is örül s a költemény, szép részlettel.

azzal a jelenettel fejeződik be, amelyben a "rongyolt Haza" Thököly lába elé borul és úgy köszöni meg az oltalmat. Ennek a műnek is van néhány szép részlete, pl. Zrinyi Ilona sokat emlegetett szépségének leírása. Bár - mint említettük - részlet-egyeztések és a stílus bizonyos sajátosságai alapján ezt a művet igen nagy valószínűséggel Gyöngyösinek tulajdoníthatjuk, van egy vonása, amely némiképp elüt Gyöngyösi egyéb műveitől: ebben van a legkevésbé sallang. Ezért még komoly filológiai vizsgálatra van szükség hogy a szerző ég kérdésait teljesen megnyugtatóan eldöntsük.

Gyöngyösi opportunizmusát jellemzően mutatja néhány kisebb műve, mint pl. a már említett Kesergő nimfa, vagy más címen: Palinódia. Ezt 1681-ben Eszterházy Pál nádorrá választására írta, de kéziratban maradt. Egy-két év múlva már Thököly hívei közt találjuk Gyöngyösit, s a Kesergő nimfát nyomtatásban csak a viharos idők elmúltával, 1695-ben adta ki, a maga Habsburg-barát érzelmeinek bizonyítására. A "palinódia" cím tehát itt nem cáfolatot, visszavonást jelent, mint némelyek hitték, hanem az egykori mondanivaló megismétlését, újraéneklését. Egyébként a "Kesergő nimfa" Magyarország, amely önmagát az ujonnan választott nádort jelképező kardos griff oltalmába ajánlja.

A Rózsakoszoru c. vallásos költeményt Koháry István pártfogásával nyomtatta ki, neki is ajánlja; ajánlásában Koháry hűségét magasztalja és elítéli a törökbarát kuruc politikát. Mintegy önmagát akarja itt politikailag igazolni. Ez a jezsuita lelkigyakorlatos-könyv hatását tükröző mű Gyöngyösi legkevésbé művészi alkotásai közé tartozik. Elmélkedései vezérfonalát a katolikus rózsafüzér-imádság "titkaiból" meríti, ezek sorrendjében elmélkedik Jézus életéről. Kétféle szemléleti és stílusilem csap össze a műben: a végletes allegorizálás és a részletekbe benyomuló érzékiség, naturalizmus.

Megemlítjük még Csalárd Cupido c. kéziratban maradt munkáját, amelyben az erkölcsi tanítás ürügyével a mitológia híres szerelmesének történetét meséli el. Előadásmódja itt teljesen az egykorú asszonycsufoló ill. trágár versek színvonalán mozog: drasztikus kis jeleneteket rajzol arról, hogyan csalják meg az asszonyok férjeiket a saját korában. Erotikus előadásmódjában rejlett a mű sikere is.

Utolsó alkotása a Chariklia. Egy híres görög regények átdolgozása ez, mely Európaszerte olvasott volt. Gyöngyösi művének alapja a Charikliának egy 1600 körüli magyar széphistóriás feldolgozása.

Gyö. gyösi jelentősége.

Gyöngyösi elbeszélő költeményei a nemesi átlag-olvasó sekélyes irodalmi igényeihez alkalmazkodtak. A nemzet nagy problémáit, a nép vágyait nem szólaltatta meg. Munkássága mégis jelentős lépéssel vitte előre irodalmunk fejlődését. Ő volt ugyanis az, aki a nemességet magyar szépirodalmi művek olvasásához hozzászoktatta, nemesi olvasóközönséget ő teremtett. Olvasott eddig is a nemesség, de csak prédikációkat, imakönyvet, hitvitát. A magyar nyelvű szerelmi költészet témáit el-elhallgatta és fel is jegyezte, de nagyobb lélekzetű magyar nyelvű szépirodalmi műveket nem olvasott. Az átlag-nemességhez nem jutott el Zrinyi nagyszerű eposza, nemcsak azért, mert távol álltak tőle az ott kifejezett magasztos eszmék, hanem azért is, mert képtelen volt a nemesi átlag-olvasó a Szigeti Veszedelem esztétikai színvonaláig felemelkedni. Az iskolázottabb nemes is inkább a latin klasszikusokat, pl. Ovidiust olvasta, semmint Zrinyit.

Gyöngyösi volt az első olyan műköltő, aki az énekmondók históriás énekeinél, és a ponyván terjedő széphistóriáknál igényesebb, a szerelmi költeményeknél nagyobb-lélekzetű, a vallásos olvasmányokkal szemben világi, a latin művekkel szemben pedig magyar nyelvű szépirodalmi olvasmányok felé fordította a nemesség figyelmét.

Ez a tény pedig nem lebecsülendő. A nemességre ugyanis még fontos szerep várt a magyar történelemben. A sajátos magyar történelmi viszonyok következtében igazi magyar polgárság nem fejlődhetett ki, a polgári átalakulásért vívott harc vezetését a XVIII. század végétől kezdve a nemességnek kellett vállalnia. A középnemesség a felvilágosodás idején és a reformkorban haladó, nemzeti funkciót töltött be nemcsak a történelemben de az irodalomban. Ebből a nemességből jöttek a Kazinczyk, Külcseyek, Vörösmartyk, akik már tudták Zrinyit is olvasni és értékelni. Ahhoz pedig, hogy a nemesség a nemzeti kultúra és irodalom kibontakozásában később betölthesse a rá váró szerepet,

hozzá kellett, hogy szokják a magyar nyelvű szépirodalomhoz, az irodalmi igényei irt magyar művek olvasásához. Ahhoz, hogy később, nemcsak néhányan, mint a XVII. századi kuruc nemések legkiválóbbjai, a Bónisok és Szepessyek, hanem a nemesség szélesebb körei is meghallhassák Zrinyinek függetlenségre és haladásra felhívó eszméit, az is szükséges volt, hogy a nemesség előbb hozzászokják jobban magához a betűhöz, a magyar szöveg olvasásához.

A nemességet a magyar világi szépirodalmi művek olvasására rászoktatni pedig a XVII. században csak ennek a nemességnek alantas izléséhez alkalmazkodva lehetett. Gyöngyösi persze nem a nemzeti irodalom fejlődésének távoli perspektíváinak az ismeretében, vagy megsejtve azokat nevelte olvasásra a nemeseket. Ő egyszerűen kiszolgálta osztályát, de a történelmi összefüggések logikája folytán ezáltal tudtán és szándékán kívül előkészített egy későbbi fejlődést. Ugyanakkor azt sem lehet elvitatni, hogy ha a kor legjobb irodalmi alkotásaihoz viszonyítva Gyöngyösi költészete el is marasztalható, az átlagnemesség addigi olvasmányai-val szemben magasabb színvonalat jelentett, s így még sekélyes izlésű műveivel is bizonyos kulturális igényekre nevelte olvasóit.

Gyöngyösi irodalomtörténeti jelentőségében van része természetesen költői erejének is. Hasonlíthatatlanul alacsonyabb költői erővel bír, mint Zrinyi, mély igazságokat, összefüggéseket egyáltalán nem tár fel, de ért a leírás művészetéhez és ért a lelkiállapotok, a kedélyhullámzás ábrázolásához. Epikailag, tehát a cselekvés tekintetében Gyöngyösi irodalmunk egyik legvérszegényebb költője; leírásai, helyzetrajzai azonban elég elevenek, szemléletesek ahhoz, hogy egy alkalmi költői műfajt, a házaséneket élővé tegyenek és feltápláljanak. Emellett Gyöngyösi ügyes verselő, ritmusa, rímei jók, könnyen követhetők és behizelgők. A sekélyes, felszínesen klasszikus műveltségű nemesi közönségnek ez a költészet igen jól megfelelt, mint olvasmány.

Művei 100 éven át a nemesség legkedvesebb olvasmányai voltak, mintegy negyven kiadást értek meg s a 18. század versíróinak jelentékeny része Gyöngyösit utánozta. Zrinyinek a függetlenségért harcoló nagy művét kevéssé olvasták, az opportunista Gyöngyösiért viszont a Habsburg-elnyomás korának megalkuvó nemesei valósággal lelkesedtek, a legnagyobb költőnek kiáltották

ki őt, aki hízelt osztályának s a görög mitológia eszközeivel felmagasztalta, költői lepelbe burkolta, maradi, tartalmatlan életüket.

Irodalom:

Teljes szövegkiadás:

Badics Ferenc: Gyöngyösi István összes versei. Bp. 1914-1937.
I.-IV. köt.

Tanulmányok:

Arany János: Gyöngyösi István.

Badics Ferenc: Gyöngyösi István munkái. Bp. 1905.

Waldapfel Imre: Gyöngyösi dolgozatok. Irod.tört. Közl. 1932.

5. A szépirodalom fejlődése.

A szépirodalom kibontakozása.

A XVII. század második felének irodalmi eseményei között rendkívül jelentős a világi szépirodalmi műfajok nagyarányu kibontakozása, megerősödése, míg a XVI. század végén Balassi költészete és a széphistóriák a magyar nyelvű világi költészet győzelmét jelentették, addig a XVII. század második felében ez a győzelem megszilárdult, a világi szépirodalom hatósugara hatalmas méretben megnövekedett. Ennek jele Zrínyi Miklós világi fogantatásu hőskölteménye és a kéziratban maradt hazafias, politikai ének-költészet. A világi irodalom győzelméért vívott harc nagy eredménye a szerelmi költészet fellendülése, elterjedése és legalább kézíratos gyűjteményben való összegyűjtése, - bár Zrínyi 1651-ben a magyar irodalomban először és hosszú ideig követők nélkül, nyomtatásban is kiadta szerelmi verseit eposza társaságában. Az elvilágiasodás meggyőző bizonyítéka Gyöngyösi fellépése és költészete is, amely azt jelzi, hogy az átlagnemes-ség olvasmány-igényeit már nem elégíti ki a hitvitázó, vallásos irodalom, hanem a magyar szépirodalmi művek iránt is érdeklődik.

Az elvilágiasodás győzelmes előrehaladását azonban legjobban az bizonyítja, hogy az irodalom minden területén, minden ágában és műfajában megjelenik a világi szépirodalom. A legnagyobb művészi értékeket Zrínyi és a kézíratos költészet hozta létre, de - mint Gyöngyösi példáján is láttuk - irodalmunk eszmei szempontból legmagasabbrendű alkotásai befogadásának egyik előfeltétele, hogy az emberek hozzászokjanak a betűhöz, az olvasáshoz, a magyar nyelvű szépirodalmi művekhez. Ebből a szempontból Gyöngyösi szerepe a legjelentősebb, de kisebb mértékben ugyanezt a funkciót töltötték be a kor más, kisebb műköltői is, akik ha eszmeileg nem is hoztak újat, formai újításokkal, az irodalmi ábrázolás bizonyos fogásainak kidolgozásával és főleg olvasmányanyag szolgáltatásával irodalmunk későbbi felvirágzásának előkészítéséhez járultak hozzá. Vonatkozik ez a Balassi és Rimay nyomán megindult főúti műköltői hagyományra, és a Zrínyi, s Gyöngyösi hatása alatt verselő főúri-nemesi epikusokra is. De ezek mellett éppen ebben a korban indul meg újra a reformációkorabeli kezdeményezések után a dráma és a széppróza új, - immár Bk. 12848-53-10115/TE

teljesen világi - fejlődése. Bár itt inkább csak a fejlődés csiréiről van szó, a XVII. század második fele drámai és szépprózai kezdeményezéseinek irodalomtörténeti jelentősége vitathatatlan. Sőt a prózai elbeszélés terén, sajátos formában: az emlékirat-műfajon keresztül már kiváló alkotások is születnek.

A szépirodalom kibontakozását elősegítette, hogy a század utolsó évtizedeiben, a puritanizmus művészetellenes irányzatának háttérbeszorulása után Erdélyben is új lendülettel indul meg a szélesebb irodalmi tevékenység.

A főuri lira.

A Balassi és Rimay nyomán verselgető főuri, nemesi költészet Benicsky, Madách Gáspár és mások kezén már a század első felében jelentéktelen epigonizmusba süllyedt, de még így is hozzájárulhatott Zrínyi költői pályájának megindulásához. A főuri epigonlirikusok sora a század második felében is továbbtart, Beniczkynek és a második Balassa Bálintnak a munkássága át is nyúlik ebbe az időszakba. Ezeket a költőket az különbözteti meg a névtelen énekszerzőktől, hogy nagyobb költői tudattal rendelkeztek, gondoskodtak műveik és nevük fennmaradásáról, és verseiket gyakran ki is nyomtatták. Ehhez az anyagi lehetőségeik is megvoltak és a politikai körülmények sem jelentettek számukra akadályt, hiszen az uralkodóosztály Bécshez húzó, áruló részéhez tartoztak.

Költői tehetségével a kor főuri lírikusai közül Koháry István /1649-1731/ emelkedik ki. A Habsburgokkal és a klérussal egy huron pendülő reakciós, labanc főur, akinek a munkássága leginkább azért érdekes, mert híven dokumentálja, hogy a néptől és a nemzeti mozgalomtól elszakadt költő hogyan süllyed üres formalizmusba, határozott tehetsége ellenére is. Míg a névtelen basafias nemesi énekszerzők Rimay legszebb részeit, pozitív örökségét vették át és fejlesztették tovább, addig ezek a műköltők, és mindenekelőtt Koháry Rimay formalista, hanyatló modorát folytatja.

Koháry eleinte a török elleni harcokban tüntette ki magát. Később Thököly ellen harcolt, aki a Kohárytól makacsul védett Pülek várát bevéve, őt súlyos börtönbüntetésre ítélte. Három évig élt szörnyű rabságban, ez alatt kezdett verseket írni /melyeket csak 1720-ban adott ki/. Később Rákóczi ellen is harcolt. Lírai versei az alkalmiság nyomát mutatják, ebből az allegória Bk. 12848-53-10115/TE

vagy a bölcselkedés útján sikerül magasabbra emelkednie. Kedvelt témája a változandóság, a szerencse forgandósága, melynek konkrét társadalmi okaira éppen reakciós világnézete miatt nem talál rá. Rimay költői modorát, már minden konkrét, reális emberi tartalmától kiüresíti, a pesszimista és megalkuvó költő allegorikus, elvont, vértelen stílusát alakítja ki.

Az rab vasat penget c. versét saját egyéni élményének és a Pöngését koboznak kezdetű szép hazafias vers hatására írta, de mily távol esik ez a névtelen költőnek a nemzeti ügy, a katonaság hanyatlását mélyen "zenei" módon visszaadó kifejezésétől! Kohárynál ennek képei, párhuzamai pusztán az egyéni panasz kifejezését szolgálják:

Az hárfás nótáját hárfáján pengeti,
És azzal sokaknak szívét édesíti;
De az rab lábára vert vasát csörgeti.
S annak csörgésével magát keseríti!

Zengése az hárfás pengő hárfájának
Nevetése örömet szerez iffiaknak;
Csörgése pediglen lábokra vert vasnak
Siralmas bánatot nevel az raboknak.

Az hárfá pengése üdőt mulattatja,
S annak hosszú folytat rövidde fordítja;
Csörgése a vasnak azt meghosszabbítja,
Fertáját órának nappá változtatja.

Koháry nevét korában vitézskedésén, következetes királyhűségén kívül az iskoláknak tett nagy adakozásai tartották fenn. Irodalomtörténetileg mint Gyöngyösi István mecénását is számontartjuk.

A főuri-nemesi epika.

A Gyöngyösi által kifejlesztett dekoratív-representatív nemesi epikának volt a képviselője, már Gyöngyösi előtt, a század egyik hírhedt alakja, Listius /Liszi/ László gróf /1628-1663/, aki mint gyilkos, méregkeverő, pénzhamisító életét a hőhőrbárd alatt végezte. Epikus költeményt írt a mohácsi csatáról: Magyar Mária /1653/ címen. Broderics nyomán foglalta versbe a történetet, s Zrínyi Szigeti veszedelmét is kiaknázta. Műve átmenet a históriás ének és a verses elbeszélés között. Formája a Balassi-etrófa. Ez is mutatja mennyire csak a történelmi anyag hűiffrásására törekedett; az epikus műfajhoz tipikusan lírai versformát használt. Bk. 12848-53-10115/TE

nált fel, ez a század tartalmatlan, felszínes nemesi-dekoratív stílusának jelzője az epikában.

Gyöngyösinek a maga korában a 18. században is számos követője akadt. A 17. századból meg kell említenünk Kőszeghy Pélt, aki egy epithalamium-szerű költeményt írt Bercsényi Miklós házasságáról. Kőszeghy a terjedelmes Bercsényi házassága írásakor /1695/ már idősebb ember volt, 1703 körül halt meg. Az ő lánya volt az a Kőszeghy Zsuzsa, akit a szárművelt Bercsényi Rodostóban vett el feleségül.

A mű figyelmet érdemel kitűnő karképe miatt. Szemléletesen, szépen, nem ritkán a miniatűr-festéshez hasonló vonásokkal írja le a főurak utazásait, ünnepélyeit, lakomáit, a vadászatok, halászatokat, a szánkázásokat, helyenként igen szép természetleírások keretében. Lefutó patakok és medvedévasút képei között így ragadja meg pl. az ungmegyei ősz:

Az hegyek tetei már meghavasultak,
S az erdők ágai zuzmarázosultak,
Csér- s bikk makkjai a fákrul lehulltak,
S avult sok levéllel föld színén borultak.

Szemléletes, friss leírás a halászatról:

Hol már a halászok az Tiszát lékellik,
Az holt vizet mintegy ugyan meglelkellik,
De keszöket gyakran csapkodják s lehellik,
Mert az hideg szelet nem igen kedvellik.

Az gyalom rudját már előbb-előbb tolják, /gyalom:
Egyik lyukrul az más lékre taszigálják, /fenékháló/
és halak járását ugyan hallják,
Hogy lajtót készítsen, bírónak jóvallják,

Kőszeghy műve kétségtelenül érdemes munka, vannak szép részletei, s egészében véve nagyon értékes kortörténeti, művelődéstörténeti dokumentum. Ami stílusát, ábrázoló módját illeti: azt a nemesi, patriarchális népességet és "realizmus"-t készíti elő, amellyel majd a 18. század végén Gvadányinál találkozunk a legfejlettebb formában.

A kisebb főrangú költők éppugy mint Gyöngyösi híven kifejezték koruk uralkodóosztályának ízléséből mindazt, ami mulandó, és felszínes volt. Irodalomtörténeti érdemük azon a bizonyos lírai-leíró témák továbbfejlesztése, az alkalmi költés bizonyos formáinak kidolgozása, emellett a könnyedebb epikai előadás nyelvi fejlesztése.

A dráma és a színjáték.

A század első felében - mint azt a Comico tragoedia tárgyalása során láttuk - a drámaírás erősen háttérbe szorult. Kizárólag a katolikus és protestáns iskolák latinnyelvű és többnyire idegenből kölcsönzött iskoladrámái képviselték drámairodalmunkat. A magyar nyelvű drámának pedig egyetlen fennmaradt emléke az ismeretlen szerző Comico tragoediája volt Bocskay és Bethlen korából.

Az 1640-1700 közé eső évtizedekben ehhez képest határozott fejlődést lehet látni. Ez a fejlődés több irányban is megmutatkozik. Mindenekelőtt^a latin iskolai színjátszás továbbfejlődött, és bizonyos fokig közelebb került a nemzeti élet kérdéseihez. A latin nyelvű iskoladrámák között eredeti és magyar tárgyú darabok is feltűnnek, s közülük nem egy a kor politikai küzdelmeivel, pl. Thököly-hadjáratával, van kapcsolatban. De még fontosabb, hogy megindul az iskoladráma elmagyarosodása is: feltűnnek a magyar nyelvű iskolai darabok. Sőt a dráma kezdi tulélni az iskolai kereteket is, ami a dráma vallásos kereteinek, alárendeltségének a megszűntetése irányába mutató jelenség. A XVI. századi abbamaradt kezdeményezések után tehát nemcsak általában a dráma, hanem hangsúlyozottan a világi dráma új megindulásáról van szó.

A tárgyalt periodusban keletkezett magyar nyelvű drámák - akár iskolaiak, akár iskolán kívül keletkeztek - közül azonban sajnos egyetlen olyan sincs, amely jelentős művészi értékkel bírna. A kor magyar nyelvű drámaírását első sorban, mint fontos kulturális jelenséget és mint a későbbi kibontakozás lehetőségét kell értékelnünk. Ebből a szempontból érdemel figyelmet az 1573 táján készült Actio Curiosa c. politikai tartalmu, párbeszédese mű, amely a fennmaradt magyar nyelvű drámái emlékek közül a legérdekesebb.

Az Actio Curiosában nincs igazi drámaiság, nincs ellentét, harc a dialógusban; pusztán társalgás folyik benne egy vasmegyei Sárvár közelében élő főúr /Achastes/ s vendégei és a talpraesett, mulattató Gaude uram között. A Gaude név is mutatja, hogy az élet élvezésére berendezkedő, az udvar pompás nyomasztását tapasztalatból ismerő s azt megvető, latinos műveltségű középnevesről van szó, aki mindenkit, mindenféle pártállást kigonyol.

Bk. 12848-53-10115/TE

nyolódásainak izét a rengeteg magyar szólás-mondás teszi, melyekkel valósággal visszaél. Nyelvében ezek mellett Zrinyi mondásai is vissza-visszatérnek. Ez azt mutatja, hogy a dialógus szerzője, ismerette Zrinyi politikai iratait.

Gaude azonban nem Zrinyi követője. Alakjában inkább annak magatartásnak kész formái jelennek meg, amely magatartására először Rimay késői verseiben figyeltünk fel: a világ dolgaival szemben skeptikus, azoktól elhuzódó, okoskodó gesztusai vannak. Az egész művön áthúzódik a felvidéken diadalmaskodó kurucmozgalom, Thököly felkelésének hirt. A vendégek beszélnek erről, egyikük, Borsequius, azt is kijelenti, hogy beáll a kurucok közé: "Elmegyek; mert sok szegénylegényt tudok immár, kit elő-rittek." Gaude így válaszol neki: "Hohó! Aki jámbor asszont nem talál, - kurvával kell annak táncolni." Amikor pedig meghallja, hogy "kuruc, labanc, tápas, francia, török, tatár mind ellepte" a földeket, csak legyint: Ugy látom én azt, hogy a világ mind alább, nem feljebb."

A szilárd politikai meggyőződés nélküli nemesember mindent izes népi mondásokkal figuráz ki. Ugy dől szájából a sok szólás, példabeszéd, mint Sancho Panza szájából. Ez már nem olyan népiesség, mely haladó politikai tartalommal jár együtt, sokkal inkább formalista, tudatos szóhasználat, mely azt mutatja, hogyan falusiasodik el, válik tartalmatlanul népiessé a vidéken élő nemesember. Az izes népi mondások latin mondatok közé ékelődnek: ez is mutatja, hogy a népiességnek itt csak színesítő, illusztráló szerepe van. Pl. "Más az, hogy szálfá nem erdő, talyiga nem szekér, una hirundo non facit ver. Azt tartom, csak én is egy gyékényen áruhatok velek. Ocsátán, bizony igen szatyor ur az, akinek fazekában főznek s a kondér másnál lesz; sokszor nyul az ur az erszényben, de csak üres kezét vonja ki. Arrai szokták mondani: bolond gazdának hideg a kemencéje; megköti az erszény száját, megint megoldja, ami benne van, mind elolvad..."

Már Gaude uramról is nagyjában elmondható, ami a 18. századi népies íróinkról: a patriarchális népiesség képviselője. Érdeklődik ő a politika eseményei iránt, s ha nincs is egyértelmű állásfoglalása a kurucokkal kapcsolatban, a németet éppen nem szereti: "Hej nagyságos uram, addig volt jó világ, míg csak kártyán láttam a németnek képét!" Van ebben s más nyilatkozataiban bírálat is az egykoru világról: "Nagyságod nem ember, Bk. 12848-53-10115/TE

hanem ur" - dűf egyet a főnemesen; és mikor a kurucok közé kőszülő Borsequinst csapkodi, nemcsak a kuruc ügyet becsmerli, hanem főkép a haszonlesésből hadra kelő középnevest. A mű végén a Rimay-féle világnézetet hirdeti, várjuk ki a dolgok jóra fordulását, "tempore tempora tempera, az időt idővel mértékeld meg".

Mint dráma az Actio curiosa igen keveset ér, művészi színvonala alacsony. Mint alak azonban, Gaude uram olyan típusnak első jelentkezése, amely majd a felvilágosodás korában kapja meg bírálatát Bessenyeitől, Kisfaludy Károlytól, a Pontyf-féle vidéki nemesek gunyrajzában.

Mind az iskolai drámák, mind az egyéb drámai termékek lényegében a feudális színjátszáshoz kapcsolódtak. Az iskolák a feudális egyházak és feudális patrónusok ellenőrzése alatt álltak, az Actio curiosa-szerű darabokat, pedig nyilván főúri udvarokban, a főúri közönség malattatására adták elő. A színjátszás igazi fejlődése azonban csak akkor kezdődhet meg, amikor kilép a feudális keretekből, amikor önálló, feudális patrónustól vagy egyháztól független szintársulatok jelennek meg. Az ilyen szintársulat már önálló, polgári jellegű vállalkozás, amely nem a pártfogó támogatásának köszöni létét, hanem a szélesebb polgári közönség igényeinek. Nyilvánvaló, hogy az ilyen önálló szintársulatok kell, hogy igazodjanak a szélesebb közönség igényeihez, ami a drámairodalom demokratizálódását vonja maga után. A nemcsak vallásos, de mindennemű feudális kötöttségtől mentes színjátszás és drámaírás előfeltétele volt tehát önálló szintársulatok létezése.

Ebben az összefüggésben válik nagyjelentőségűvé Felvinczi György unitárius iskolamester kezdeményezése. 1696-ban Lipót királytól engedélyt eszközölt ki színjátszó társulat szervezésére. A királyi oklevél szerint Erdély bármely helyén előadásokat tarthatott. Arra nincsen adatunk, hogy valóban élni tudott-e Felvinczi ezzel a lehetőséggel, a századvég hanyatló Erdélyében éppen nem kedveztek a viszonyok a világ színjátszás számára. Felvinczi kezdeményezése azonban magában is nagyjelentőségű, mert bizonyítja, hogy meg lettek volna a feltételek a fejlettebb, polgári, világi színjátszás számára, ami maga után vonta volna a drámaírás fellendülését és továbbfejlődését is.

II. Rákóczi Ferenc néhány év múlva megkezdődő szabadságharc meg

pk. 12848-53-10115/TF

is teremtette volna ehhez a szükséges politikai viszonyokat. A szabadságharc bukása az oka annak, hogy a világi színjátszás megteremtésére irányuló törekvések megrekedtek és kerek száz évig kellett várni, amíg 1790-ben az első önálló magyar színtársulat ténylegesen is megalakulhatott.

Felvinczinek egyébként egy drámája is maradt fenn, Comico tragoedia /1693/ címmel. Mitológiai tárgyú iskoladráma ez. Témája: Pluto, az alvilág ura, nincs megelégedve az istenek osztzkodásával, alkudozni kezd Jupiterrel, hogy a pokol határait kibővítse. Mielőtt a bonyodalom elkezdődne, a cselekmény már le is zárul. Valószínűleg olasz dalművek hatására írta s valami operafélének szánta. Nem is olvasásra, hanem éneklésre készült; énektitkusa, a drámához valójában nem illő Balassi-strófái, mind erre vallanak.

A széppróza.

A szélesebb tömegek fokozott olvasmány-igényei idézték elő a prózai elbeszélés-irodalom fellendülését a század második felében. Többnyire az európai irodalomnak, gyakran egészen az ókorig visszanyúló elbeszélő-közkincsének a magyar nyelven és prózai formában való megjelenéséről van szó. Nem eredeti, hanem fordítás-irodalom ez, de olyan történetek fordítását foglalja magában, amelyek Európa valamennyi irodalmának közkincsei és megtalálhatók a spanyoloktól az oroszokig, minden népnél. Irodalmainkban már a XVI. században megjelentek ilyen prózai elbeszélések, pl. a Pnciciánus históriája, vagy a Salamon és Markalf. Akkor azonban a verses históriák, vagy a széphistóriák voltak divatban. A szórakoztató történeteket inkább énekeltek még, mintsem olvasták a XVI. században. A XVII. század első felében a széphistóriákhoz hasonló világi szórakoztató irodalom lehangyatlott a tárgyalt történeti események következtében. Mikor pedig a század második felében a világi szépirodalom általános fellendülése során ez a kalandos tárgy, szórakoztató epika ismét népszerű lett, ennek felujdulása már tisztán prózai formában következett be, jelölül annak, hogy az iskolázás fejlődése — nagyrészt éppen a puritánok jóvoltából — szélesebb olvasóközönséget teremtett meg.

A prózai olvasmánynak ezt az előnyomulását jelzi a megújuló széppróza-irodalom első fecskéje, az 1651-ben megjelent Fortuna-
Bk. 12848-53-10115/TE

tus históriája . Ennek a népszerű történetnek a hőse egy Fortunus /szerencsés/ nevű ifjú, aki elbujdosik hazulról, nyomorúságba jut, de a szerencsés tündérétől egy soha ki nem fogyó ereszényt kap ajándékkul és rengeteg kalandon megy keresztül. Ez a történet verses széphistória formájában már a XVI. század végén is megjelent, most mégis prózai fordítás készült róla.

A kor különösen kedvelt prózai népkönyvei közé tartozott a Szép Magelona története. Ezt a közkedvelt történetet, amely Portugáliától Oroszorszáig és Izlandtól Görögorszáig majd minden európai nyelven ismeretes, német szöveg alapján fordította magyarra 1676-ban Tesseni Vencel. A terjedelmes lovagi történet arról szól, hogy egy hazulról elvándorló királyfi idegen udvarban, álmában, nevét eltitkolva sikereket ér el, meghódítja és megszűkteti a király leányát, - szökésük közben azonban csapások és kalandok sorozata választja el őket egymástól, úgyhogy csak hosszú idő után találhatnak ismét egymásra. A Magelona-mese népszerűségére jellemző, hogy Goethének is kedves olvasmányai közé tartozott. Magyarra való átültetése azért nevezetes, mert így olyan prózai elbeszélés került irodalmunkba, amely vég nélküli kálandsorozatok helyett művészi szerkezetű, kikerekített cselekményt ad és a jellemábrázolásra is törekszik. A fordító is jó munkát végzett, választékosságra törekedett, szilusa a korabeli prózához képest eleven és gördülékeny.

A magyar népnek igen hosszú időn át kedves olvasmánya volt az a prózai elbeszélés-gyűjtemény, amelyet Haller János erdélyi főúr adott ki "Hármas história" címen. Haller /1626-1697/ Apafi fejedelem idejében belekeveredett a főúri intrikákba és ennek következtében 4 évig /1678-1682/ Fogaras várában raboskodott. Művét a börtönben írta, a rabság unalmának enyhítésére. Mint címe mutatja, három részből áll; magába foglalja a középkor három leghíresebb regényes elbeszélését, illetve elbeszélés-gyűjteményét,

Első része a Nagy Sándor regény. Nagy Sándornak, a híres macedon uralkodónak alakja köré a középkorban igen sok mesészerű, fantasztikus történetet költöttek. Erberfeletti alaknak tüntetik fel, aki sárkányokkal, emberevőkkel, óriásokkal harcol, a nap aranyházáig eljut griffmadaras kocsiján, üvegpródban le száll a tenger fenekére, stb. A Sándor-mondák egyik változata Bk. 12848-53-10115/TE

magyarul már a 16. század széphistóriái között megjelent. A Haller-féle prózai változat egy középkorvégi latin eredeti nyomán készült.

A mű középső része a híres Gesta Romanorumnak, a középkor egyik kedvelt példabeszéd-gyűjteményének fordítása. E gyűjtemény kialakulása még az ókorban kezdődött, összekerültek benne antik mondák, keleti regék és középkori keresztény elbeszélések. A gyűjtemény terjedése során egyre gyarapodott, végül 181 történet-re bővült. A középkor egyházi írói kedvelték, példáiból sokat felhasználtak, így találunk belőlük többet a mi kódexirodalmunkban is. Haller egy kivételével valamennyi történetet lefordítja. Műve különösen ennek a középső résznek színes, változatos novella-anyaga miatt vált olyan kapossá.

A Hármas história harmadik része, a trójai háború története. Trója ostromáról már az ókorban keletkeztek Homeros eposzai mellett regényes prózai művek, mint állítólagos hiteles történeti elbeszélések. Ezek azután a középkor folyamán folyton bővültek, egyre többet hagytak el a görög mitológiából s egyre több elemet foglaltak be a középkori lovagvilágból. Így végül a trójai háborúból középkori lovagregényt formáltak. Ennek egyik késői változatát fordítja magyarra Haller János.

Haller fordításában különösen nyelvének tisztasága érdemel figyelmet, mert ő a nyelvtisztaságra tudatosan törekedett. Egy vallásos művének Békességes türesemnek pajzsa/ előszavában lelkesen szól a magyar nyelv műveléséről. Kimutatja, hogy nyelvünk nem szegény, a tudománynak minden nemére alkalmas, csak művelni kell szóban, írásban, tudományokban. Kikel azok ellen, akik anyanyelvüket elhanyagolják és deákoskodásukkal a latin és magyar nyelvet "összezavarják".

Haller intése a nyelvtisztaság iránt igen időszerű volt. A 17. század második felében prózánkat valóban a latinosság terjedése fenyegette. Különösen Haller egyik kortársa Rozsnyai Dávid nyújtott erre elrettentő példát. Rozsnyai /1641-1718/ Apafi fejedelemnek volt tisztviselője és török tolmácsa. Önálló diplomáciai megbízásokat is kapott, többször járt Konstantinápolyban, ügyes, furfangos politikus volt és időnként sikereket ért el. Az intrikák őt is börtönbe juttatták és a börtön unalmát ő is irogatással enyhítette. Éppen Hallerrel egyidőben a szamosújvári börtönben fordított, illetve dolgozott át magyarra egy török mese-

gyűjteményt *Horologium Turcicum* címen.

Rozsnyai a világ egyik leghíresebb mesegyűjteményét közvetíti hozzánk. Az ő török szövegének eredetije nem más, mint a hindu Pancsatantra, a buddhista irodalom terméke. Ez fejedelmeknek, udvari embereknek szánt didaktikus irányú munka, amely példákban, mesékben az uralkodás módjára, az okos kormányzásra, az udvarokban való helyes forgolódásra akar megtanítani. Formája szerint u.n. keretes elbeszélés /v.ö. Poncianus/; csak hogy itt maga a keret is többszörös: a megkezdett történet minduntalan félbeszakad, új történet szövődik bele, így a mű a mesék és anakdóták szinte áttekinthetetlen halmazává válik. Rozsnyai nem is fordítja le az egész munkát; az elkészült, mintegy 200 nyomtatott lapnyi rész végén még csak a főtörténet elején tartunk. Rozsnyai nem pusztá fordító. A történetekbe beleszövi a maga politikai tapasztalatait is. Azok az állatok, akiket szerepeltet, jártasak az udvari életben, ismerik az erdélyi helyzetet, sőt a nyugati politikai irodalmat és emlegetik Aristotelest, Machiavellit, sőt Verbőcsit is.

Rozsnyai műve nem járult hozzá szépprózánk stílusának fejlesztéséhez. Az u.n. kuriális stílus elrettentő példája. Voltaképpen nem is magyarul ír, hanem azon a latin-magyar keveréknyelven, amely abban az időben a politikusok, a történetírók közt és az udvarokban is divatos volt.

Elbeszélő prózánk tehát a század második felének irodalmi fellendülése idején, szintén hallatta szavát. Ami e téren született, az még csak fordításirodalom. Eljut hozzánk a külföldi mese és regényirodalom néhány híre, alkotása, de a fordítók többnyire megmaradnak tolmácsnak, a művet nem ültetik át a magyar társadalom talajába. Az itt tárgyalt széppróza-irodalom nemcsak Zrínyi eposzához, hanem Gyöngyösi műveihez viszonyítva is igen alacsony színvonalat képvisel. Ez azonban nem jelenti a magyar művészi próza elmaradását általában. A magyar elbeszélő próza fejlődése ekkor nem az önálló szórakoztató történetek vonalán, hanem egy sajátos műfajnak, az emlékiratnak a vonalán ment végbe első sorban.

Az emlékirat.

Az emlékirat az erdélyi irodalom sajátos és legjelentősebb epirodaműve a XVII. század végén és a XVIII. század eleb. 12848-53-10115/T3

jén. Az emlékirat, amely rendszerint önéletrajz, illetve azoknak az eseményeknek az elbeszélése, melyekben a szerző résztvett, felemás műfaj. Az emlékirat lehet irodalmilag teljesen érdektelen, száraz krónika, lapos írásmű. De egy írói képességekkel rendelkező emlékiró kimagasló művészi formába is öntheti életének történetét.

Az emlékirat-műfaj éppen felemássága, csak esetenként művészi jellege miatt válhatott Erdélyben a XVII. század derekától kezdve annyira népszerűvé: a szépirodalomnak a puritanizmus idején való visszahanyatlása előtérbe dobta ezt a formát a mondanivalójukat írásba foglalni akaró erdélyiek számára.

A század második felében pedig egyre több olyan erdélyi akadt, akinek emlékiratba kinálkozó mondanivalója volt saját és kortársai tetteiről. Az emlékirat keletkezésének fontos előfeltétele ugyanis, hogy az ember életében nagy szerepet játszó a történelem, a közérdekű cselekvés. Emlékiratot többnyire a politikai életben jelentős szerepet játszó emberek írnak, s különösen hanyatló korokban. Ilyenkor az emlékiró, akin gyakran urrá lesz a történelmi fejleményekkel szembeni tehetetlenség érzése a romlás, a hanyatlás okainak vizsgálatára, vagy a szomorú eseményeknek az utókor számára való megőrkítésére érez ösztönzést. A politikai cselekményben megtorpanó ember az emlékiratban, önéletrajzban mintegy önvizsgálatként sokszor feltárja saját tetteit, melyekkel a kőnek akart szolgálni, s amelyek nem sikerülhettek. Az ilyen emlékiró gyakran az utókor előtt, a rágalmaozók elleni védőiratnak is szánja művét, s igyekszik kimutatni, hogy jó szándékkal és becsületos igyekezettel szolgálta hazáját, s nem rajta múlt hogy kudarcot vallott.

Nem kétséges, hogy Erdélyben a II. Rákóczi György bukását követő évtizedekben bőven voltak olyan, a politikai életben is szerepet játszó férfiak, akiket a történelmi helyzet emlékirat írásra sarkalt. Ez volt az emlékirat erdélyi felvirágzásának és majd egy évszázadig az erdélyi irodalomban vezető-műfajjá válásának történelmi oka.

Az első jelentős emlékiratok, amelyek 1660 körül, még a szépirodalom-ellenes légkörben születtek, inkább történeti művek semmint irodalmi alkotások. Ezek között az első fontosabb emlékiratok között Kemény János és Szalárdi János műveit kell említenünk.

Bk. 12848-53-10115/TE

Kemény János /1607-1662/ II. Rákóczi György hadvezére, majd erdélyi fejedelem. 1657-58-ban a lengyel hadjárat következményeként elszenvedett tatár fogságában írta meg Önéletírását. Hazája és saját sorsa válságos éveiben tekint végig Kemény életének eddigi eseményein, melyek összeestek Erőly fénykorával, Bethlen és I. Rákóczi György uralkodásának idejével. Művét az teszi megkapóvé, hogy a fogság nyomorúságából fakad fel lelkéből a visszaemlékezés a letűnt és soha vissza nem térő dicsőséges évtizedekre. Kemény tárgyilagosan, szépirói ambíciók nélkül ír, de leírásai mégis szépek, kora híres politikusairól, hadvezéreiről szóló jellemzéseit eleveinek és meggyőzőek.

Szalárdi János /1601-1666/ a gyulafehérvári országos levéltár őre volt, majd főkincstárnok. 1662-ben írta Siralmas krónika címmel munkáját. Szalárdi műve is ábrázolja Erdély fénykorát, különösen szépen jellemezve Bethlen kulturális törekvéseit, de ő elsősorban Erdély pusztulásának eseményeit részletezi a szemtanu tájékozottságával. Néhány évvel később írta művét, mint Kemény s ezért az ő művében az erdélyi bukás még sokkal megrázóbban bontakozik ki.

A Kemény és Szalárdi műveiben bőven található szép részletek, egyes történeti epizódok anekdotikus kidolgozásai stb. mutatják, hogy adva van a lehetőség az emlékirat-műfaj továbbfejlesztésére. Erre a század végén kerül sor, amikor Erdély fokozódó politikai züllése következtében az emlékirók megszokasodnak, az emlékiratba kívánczó emberi sorsok pedig bonyolultabbá váltak. Kemény és Szalárdi az ország romlását siratta, mintegy az erdélyi közvélemény álláspontjának adva hangot. A későbbi emlékirók már nemcsak az idegen elnyomás áldozatait, de saját rothadó társadalmukkal is meg hasonlítottak. Életsorsuk bonyolultabb, összetettebb, s ezért alkalmasabb arra, hogy művészi témává válják. Ahhoz azonban, hogy a századvég erdélyi emlékirói: Tótfalusi Kis Miklós, Bethlen Miklós, majd a következő században Rákóczi, Mikes és mások, valóban művészi módon tudják feldolgozni az életük által szolgáltatott témát, szükség volt a századvég Erdélyében jelentkező haladó eszmei irányzatok felszabadító hatására is.

Irodalom:

Szövegkiadások:

Komáromy A.: Listi László munkái. Bp. 1891. /Olcsó kv. /

Thaly Kálmán: Kószeghy Pál: Bercsényi házassága. Bp. 1894.

/Toldalékában az Actio curiosa teljes szövegének a kiadása. /

Alszegehy Zsolt: Magyar drámai emlékek. Bp. 1914. /Felvinczi Comico tragoediája, és az Actio curiosa részletei. /

György Lajos: Szép Magebna. Kolozsvár 1911.

Kabona Lajos: Gesta Romanorum. Bp. 1900. /Régi Magyar Kvtár sorozatban. Haller könyvének 2. része. /

Décsi Lajos: Rozsnyai Dávid: Horologicum turcicum. Bp. 1926.

/Régi Magyar Kvtár. sorozatban. /

Szalay László: Kemény János önéletírása. Bp. 1856.

Kemény Zsigmond: Szalárdi János krónikája. Bp. 1853.

Tanulmányok:

Beóthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. Bp. 1886.

6. Haladó kulturális törekvések Erdélyben a XVII. század végén. Tótfalusi Kis Miklós.

A karteziánus-kokcejánus mozgalom.

A XVII. század utolsó harmada Erdély történelmének leggyászosabb szakasza. Apafi Mihály fejedelem alatt a központi fejedelmi hatalom teljesen felbomlott, az országban féktelen anarchia tombolt, frakcióharcok, főúri ligák és intrikák követték egymást. A 80-as évek végén, a töröknek Magyarországról való kiűzése során pedig a Habsburgok szállták meg Bethlen egykori országát és tetézték a lakosság nyomorúságát, szenvedéseit.

Mégis ezekben a gyászos évtizedekben haladó értelmiségi emberek jelentékeny csoportja szívós harcot folytatott a kultúra színvonalának emeléséért és demokratizálásáért. Főleg az Apáczai, Tolnai Dali és mások keze alatt felnőtt, a puritánus nevelés során az új eszmék iránt fogékonnyá vált, s azután hollandiai egyetemet végzett református lelkész, tanítói réteg képviselői jártak az élen az új kulturális mozgalmakban. A századvég haladó erdélyi értelmisége átvette a puritánok és főleg Apáczai reformtörekvéseiből a magyar nyelvű oktatásnak, a természettudományok tanításának a követelését, sőt az egyházi élet demokratizálódásáért is sikra szállottak. Az erdélyi haladó polgári törekvéseknek ez az újabb jelentős hulláma már nem a puritánizmus eszméihez, hanem Descartes és Coccejus tanításaihoz igazodott.

A holland egyetemeken, ahol a református értelmiség tanulmányait végezte, egyre inkább tért hódítottak Descartes eszméi a század második felében. Az első nagy magyar karteziánus, Apáczai, után a magyar diákok egész sora tért haza a descartes-i világnézet híveként Hollandiából. A legnevesebb magyar karteziánus Apáti Miklós volt, aki Hollandiában kiadott filozófiai művével tette ismertté nevét.

A holland egyetemeken a descartes-i eszmék kezdtek áthatni a református teológiát is. Elsősorban Coccejus /Koch János/ leideni professzor igyekezett a polgárság igényeihez alkalmazkodva a teológiai elveket a Descartes-éhoz hasonló szellemben megreformálni.

A bibliát magából a szövegből magyarázta s elvetette a hagyományok s a zsinati határozatoknak tekintélyét. Az isteni tör-

Bk. 12848-53-10115/TE

vényt szerinte az észen s a lelkiismereten kívül egyedül a biblia tartalmazza. Az ortodox egyház, féltékenyen tekintélyére, elkecsereedett harcot indított a kokcejánusok ellen, akik a Descartes követő racionalistákkal szövetségben végül teljesen világi tanokat hirdettek.

Coccejus tanait Erdélyben elsősorban Déssi Márton és Csernátóni Pál nagyenyedi tanárok terjesztették. Az egyházi reakció Apafi fejedelemmel együtt Erdélyben is fellépett a kokcejánus és karteziánus ujitók ellen és az 1673. évi zsinaton máglyára akarták őket küldeni, mint "eretnekeket".

Ez az új karteziánus-kokcejánus értelmiség távolról sem törekedett forradalmi változtatásokra, a tömegektől még jobban el volt szigetelve, mint a puritánok. Az erdélyi politikai romlás, majd az idegen megszállás eleve kilátástalanná is tette egyelőre egy akár a puritánokéhoz hasonló harcosabb mozgalom kibontakozását. A karteziánusok és kokcejánusok érdeme mégis igen nagy. Rendkívül kedvezőtlen viszonyok között is ébren tartották Erdélyben a halálpolgári eszméket, és azok mellett harcosan állást is foglaltak. A karteziánus kokcejánus mozgalom légkörében születhettek meg Pápai Páriz Ferenc-nek és Tótfalusi Kis Miklósnak tudományos törekvései és reformtervei. Mint már Apáczai példája is mutatta, Descartes filozófiájának átvétele a kultúra fokozott elvilágiasodását jelentette. A karteziánizmus kedvezőbb légkört teremtett a szépirodalom fejlődése számára is: Descartes filozófiáját átveti a humanizmus, az embert ez érdeklődés középpontjába állította a maga testi és lelki valóságában. Ez az ember-iránti érdeklődés különösen az emlékirat-írók működésére hatott erősen, és lehetővé tette a műfaj művészi kifejezését. A most tárgyalt periódus két legkiválóbb emlékiratának, Tótfalusi Kis Miklós Mentésének és Bethlen Miklós Önéletírásának megszületésében és főleg művészi értékében nagy része van a descartes-i humanizmusnak. Különösen Bethlen Miklós esetében válik nyilvánvalóvá ez az összefüggés: az ő szilárdan karteziánus világnézetben fogant emlékirata nem véletlenül vált a magyar emlékiratok legművészeibb alkotmányává.

Pápai Páriz Ferenc.

A magyar orvostudomány uttörője volt, de számon kell tartani a irodalom munkásai között is. Ő írta az első magyarnyelvű orvosi k. 12848-53-10115/TE

könyvet, ezen kívül is sokoldalú irodalmi működést fejtett ki: írt verseket, cimertant, protestáns egyháztörténetet, erkölcsi és vallásos fejtegetéseket; nyelvünk fejlesztése szempontjából különösen szótára érdemel figyelmet.

A "rápai" nevet nagyatyjának születési helyétől kapta; ő maga Désen született 1649-ben. Nagyenyeden, majd különböző külföldi egyetemeken tanult, s Bazelben az orvostudományt is elvégezte. Hazatért Erdélybe és Nagyenyeden tanári állást kapott. Itt nyelveket és bölcséletet tanított, amellelt pedig orvosi gyakorlatot folytatott. Mint orvos olyan nagy hirre tett szert, hogy Apafi fejedelemnek udvari orvosa lett. Rákóczi háborúja során elhagyai kényszerült Nagyenyedet; bujdosása idején Rákóczi nagy pénzadománnyal támogatta. A szabadságharc bukása az ő pályáját is kettétörte: a Habsburg uralom alatt a nagyenyedi iskola rektora lett, de tanítványai nem értik meg; csalódottan, üldöztetések között élte le utolsó éveit. 1716-ban halt meg.

Irodalomtörténeti szempontból nevezetes műve az Életnek könyve, amely híres barátjáról Tótfalusi Kis Miklósról szól. Pápai Páriz ebben a művében röviden előadja a magyar nyomdászat egész történetét. Rámutat arra, milyen alacsony fokon állott nálunk a nyomdászat és a könyvkiadás Tótfalusi működése előtt; ő benne a haladás képviselőjét látja s munkásságát, mint a modern tudományok érdekében kifejtett fáradozást értékeli.

Leghíresebb könyve az 1687-ben megjelent Pax corporis /A test békéje/. Orvosi kézikönyv ez, amely csoportokra osztva az egyes betegségek leírását és orvoslásuk módját tartalmazza. Bár még általában latin volt a tudomány nyelve, Apáczait követve, könyvét magyarul írta meg. Erről ő maga írja előszavában: "Nem akartam itt a tudósoknak értelmekeket megfogni, nem is azoknak írom, hanem a házi cselédes gazdáknak, s gazdasszonyoknak s az igyefogyott szegényeknek, kiknek nincsen mindenkor kezeltgyében értelmes orvos, kiváltképen falvakon..." Tehát a népnek szánta a könyvet, azért írta a nép nyelvén. Olyan célkitűzést követ, amely közel van Apáczai és Tótfalusi működéséhez. Apáczai a népoktatást követeli, Tótfalusi könyvekkel akarja ellátni a népet és az olvasnitudást akarja terjeszteni. Pápai Páriz a nép egészségét akarja könyvével szolgálni. A nép iránti rokonszenv a lehetőségek szerint az egyes betegségek tárgyalásában is megmutatkozik. A pestis terjedésének egyik okát a nép szegénységében látja.

Pápai Páriznak az orvostudomány területén meg kellett küzdenie azzal a tudományellenes felfogással, amely vallási alapon feleslegesnek tartotta az orvosok működését, s azzal érvelt, hogy az istennek hatalmában van a betegeket meggyógyítani. P. Páriz elutasítja ezt a naiv csodavárást. Ahogy az előszóban kifejti: éhen kellene halni annak, aki az élelmét nem a maga munkájától, hanem isteni csodától várna, ugyanugy meg kell tennünk mindent a magunk erejéből a gyógyulásért és fel kell használnunk azokat az orvosszereket, amelyeket a természet magától nyújt. "Szükség, hogy valamint az idegen nyelvet munkával tanuljuk és az írás magyarázásában tanítóinktól épülünk, úgy a testi nyavalyáknak gyógyításában is fákhoz és fűvekhez nyuljunk." Ebből a szerény, óvatos fogalmazásból is kiviláglik, hogy P. Páriz a tudományt képviseli a babona ellenében. A bibliában olvasható csodás gyógyulásokról azt az igen merész nézetet fejti ki, hogy azoknak is valamely természetes alapjuk volt.

Haladó álláspontja tűnik ki a 1696-ban megjelent Pax aulae /Az udvar békéje/ c. könyvből is. Ez erkölcsi tanításokat tartalmaz és az előkelő udvarokban élőkhez van intézve. Azért hozzájuk, mert - bár tanítására mindenkinek szüksége van - a legtöbb gonoszság az udvarokban található. Ez a könyv is mutatja P. Páriz népszerű álláspontját. Emellett előszavában állást foglal a gondolkodás, a bölcselkedés szabadsága mellett és Descartes szellemében arra buzdít, hogy "szokjunk és merjünk bölcselkedni."

Nagy támaszt jelentett az irodalom és az oktatás számára Páriz szótárának megjelenése. Szenczi-Molnár magyar-latin szótára száz évvel előbb készült, azóta sok kiadásban megjelent, de részint már elavult, részint pedig különféle toldalékoknak hozzáfűzése révén igen megdrágult úgy, hogy az iskolák nem tudták használni, hanem kisebb, szegényes szótári művekkel voltak kénytelenek megelégedni. Általános volt az iskolákban a panasz a szótárhiány miatt. Páriz már diákkorában foglalkozott a szótárirás tervével, tanár korában pedig rendszeres munkához fogott és elkészítette a modern latin-magyar szótárt, amely azután a 18. században és a 19. század első felében általános használatban maradt. Ennek készítése közben is sok akadállyal és megnemértéssel kellett megküszdenie s keserűséggel gondolt a fejlettebb külföldi irodalmi viszonyokra. Végül is Rákóczi segítségével, kuruc nyomdában tudta kinyomtatni művét.

Bk. 12848-53-10115/TE

Pápai Páriz nem annyira író, mint inkább a magyar kultúra érdekes és tehetséges munkása, barátja, Tótfalusi Kis Miklós azonban a kultúra felemeléséért vívott harcok során íróvá is fejlődött.

Tótfalusi Kis Miklós élete.

Tótfalusi azok közé a bátor férfiak közé tartozott, akik a XVII. század végén, Erdély teljes elesettsége és a Habsburg-megszállás éveiben is hangot adtak a nép vágyainak, elnyomói iránt érzett gyűlöletének és minden nehézség ellenére is vállalták a harcot a haladás érdekében. Élete valóságos regény, melynek ő maga az írója. Életének és munkásságának a bemutatásához egyaránt híres könyve, a "Mentség" a legjobb forrásunk.

Jobbágyicsaládból született 1650-ben. Iskoláit a Nagynyedre áttelepített gyulafehérvári iskolában végezte, ahol az Apáczai pedagógiai elveit követő tanárok tanítottak ekkor. Tótfalusi tanárai között volt Dézsi Márton és Csernátoni Pál is, a karteziánus-kokcejánus mozgalom e két kiemelkedő alakja.

Az iskola eredményes elvégzése után, fogarasi tanítóéveit arra használta fel, hogy pénzt gyűjtsön külföldi tanulmányokra. 1680 őszén, 30 éves korában kelt utra, hogy Hollandia egyetemén megszerezze a papi képesítést és elsajátítsa a nyomdász mesterséget. A papi pálya ugyanis nem túlságosan vonzotta. Barátja, Pápai Páriz Ferenc, azt tanácsolta neki, hogy tanulja meg a nyomdász mesterséget, mert jó nyomdász nincs az országban és ezzel így többet használna, mintha pap lenne. Mások is erre bátorították, különösen azért, mert már régóta vajudott a Károli biblia új kiadásának a kérdése. Mivel megfelelő nyomdász nem volt az országban, a nyomtatást külföldön kellett elvégezni. Most Tótfalusit megkérték, hogy lássa el Amsterdamban a nyomtatás felügyeletét és a korrigálást.

Hollandiában beiratkozott az egyetemre, de hamarosan rájött, hogy a nyomdászat egész embert kíván. Egyszer mindenkorra abbahagyta a teológiai tanulmányokat és a nyomdászat akkori központjában, Amsterdamban hozzálátott a nyomdipar összes titkainak, mindenekelőtt a betűmetszés mesterségének megtanulásához. Hollandiában kitűnő mesterré képezte magát. Néhány év alatt világhírű betűmetszővé vált.

A biblia ügye azonban nem nagyon haladt előre, mert nem küldték a pénst és különféle intrikákkal akadályozták Misztótfalust. Ő akkor elhatározta, hogy ezt a nagy vállalkozást saját költségén viszi véghez. "Hozzá fogok én egy szegény legény lévén, és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szíves devotioja többet tésszen, mint egy országnak immel-ámmal való igyekezeti." Ehhez azonban pénz kellett, ezért munkát vállalt.

Mint már elismert, kitűnő nyomdász, a legkülönbözőbb országokból kapott megrendeléseket. Dolgozott Anglia, Svédország, Németország, Lengyelország számára, megrendelői közé tartozott a toscánai nagyherceg és a pápa. Sőt a távoli Örményország és Gruzia is igénybevétték szolgálatát. Ő készítette el az első nyomtatott gruz betűket, az ő betűivel készültek az első nyomtatványok Sztálin anyanyelvén. Vagyon, gazdagság, fényes jövő várt a magyar nyomdászra külföldön. "Néha targoncával tolták a pénzt szállásomra" - írja.

Az így szerzett óriási jövedelmet a biblia kinyomtatására fordította, amellyel 1683-ban el is készült.

Mint néhány évtizeddel korábban Apáczainak, úgy neki is fényes jövő nyílt volna külföldön. De őt sem vakította el a siker, nem cserélte fel a haza áldozatkész szolgálatát a külföldön váró jóléttel. Az Erdélyből érkező riasztó hírek csak megerősítették abban a szándékában, hogy mesterségével hazáját fogja szolgálni. 1684 nyarán kelt levelében kijelenti, hogy mennél nagyobb veszedelmét és romlását hallja hazájának, annál inkább erősödik benne az a szándék, hogy kész legyen minden fáradságát és munkáját arra fordítani, "hogy édes nemzetemnek ily nagy megkiértésében az én hivatalom szerint valamit használhassak."

Nagy tervekkel indult hatafelé 1689 őszén. Egy korszerű nagy erdélyi nyomda felállítását tervezte, hogy ne kelljen a magyar nemzetnek a külföld után "somfordálni." Nyomdájával az ország kulturális elmaradottságának megszüntetéséhez akart hozzájárulni. Világosan látta, hogy a nyomdászat virágzása, s ezzel összefüggésben természetesen saját gazdagodása, polgári emelkedése elválaszthatatlan a nép kulturális színvonalának emelkedésétől. Mennél többen olvasnak, annál több könyv fogy el; tudta jól, hogy vállalkozása csak akkor járhat sikerrel, ha nyomdász munkásságát összeköti az írástudatlanság, a műveletlenség elleni Bk. 12848-53-10115/TE

harccal. Ezért nemcsak mint a nyomdászatnak, ennek a fontos ipar-
ágnak a megreformálója lépett fel idehaza, hanem mint Apáczai
Csere János nagy kulturális programjának örököse, eszméinek
harcos és szenvedélyes képviselője is.

Az egyházi és világi reakció mihelyt ezt észrevette, nem
habozott minden eszközzel akadályozni őt munkájában. A Tótfalusi
elleni aknamunkára jó lehetőség nyílt, mert bizonyos fokig
ő is egyházi szolgálatban állott, így az egyházi parancsnok alá
volt vetve. Eredetileg ugyan egy mindenkitől független, önálló
nyomdát akart létesíteni, de hazatérése után az egyházi és világi
hatóságok különböző kedvező ígéretekkel rávették, hogy inkább
vállalja el az erdélyi református egyház kolozsvári nyomdájának a
vezetését és szervezze azt ujja.

Megigérték, hogy biztosítják számára az egyházi személyek-
nek járó kiváltságokat, megfelelő házat bocsátanak rendelkezésé-
re, családja és munkásai adómentességben részesülnek.

Mindez azonban csak ígéret maradt. A helyiségből, amit ka-
pott, rövid idő múlva ki kellett költöznie, mert azt valamelyik
kolozsvári pap szemelte ki magának lakáskul. Hosszas huzavona u-
tán jutott végre megfelelő házhoz, de azt először át kellett
építenie. Adómentesség helyett a város a legkülönbözőbb furfangok-
kal igyekezett mind tőle, mind munkásaitól minél több adót beszede-
ni. Bár szabad kezét adtak neki a nyomda irányításában, az egyházi
hatóságok mégis minduntalan beleszóltak a nyomda belső ügyeibe.
Hiába igyekezett megmagyarázni annak a szükségességét, hogy a
nyomtató és betűöntő műhely egy helyen legyen, a kolozsvári egy-
háztanács ezt feleslegesnek tartotta, mert régebben nem így volt
szokásban. Hiába magyarázta, hogy a régi elkopott betűit nem le-
het használni, mikor azokat beolvasztotta, az egyház vagyonának
pocsékolásával vádolták. Erdélyben ekkor nyomtatásra alkalmas
papírt nem gyártottak, a papírt a Felvidékről kellett drágán ho-
zatni, de ez is rossz minőségű volt, gyakran nagy késésekkel ér-
kezett csak meg. Hiába hangsúlyozta Tótfalusi egy új, korszerű
papírmalom létesítésének a szükségességét és hasznos voltát, nem
adtak neki nyersanyagot és így ez a terv nem sikerülhetett. So-
kára sorolhatnánk azokat a kisebb-nagyobb akadályozásokat, mely-
ekkel nyomdájának a működését lépten-nyomon hátráltatták.

A sérelmek ellen az országgyűlésen keresett orvoslát. De
már várhatott az osztályához hű maradt jobbágyarj az urak or-
Bk. 12848-53-10115/TE

szágygyűlésétől ? Hamarosan ráeszmélt, hogy semmit sem. Az urakhoz írott egyik kérvényében így fakad ki: "Mit várom mégis tovább a Nagyságtok audienciáját ? Ennyi ideig itt tekergéssel nem tudék egyebet elérni, hanem hogy az urak közül egyik a másikhoz igazít, mint egy bolondot. Mintegy regalistának minden országgyűlésen ott kell lötyögnöm-fityegnem, s ugyan példabeszéddé löttem már ezért az embereknél: mintha tőlem az szinte úgy meglehetné, mint mástól, akinek vagy hivatala hozzá, vagy valami érdeke van benne; holott én itt mintha tövisen ülök mindenkor, midőn ott-hon két Officinám az én jelenlétemet - jól akarván dolgozni - igen megkívánják."

Alkotómunka helyett idejének jórészét a hivatalos közegekkel való harcok, pörösködések rabolták el. Pedig minden percet fel akart használni új betűtipusok készítésére, a szedés, korrigálására, a nyomdai munka irányítására. "Nem lehet énnekem nagyobb tolvajom, mint aki az én időmet eltolvajolja", írja elkeseredetten. Hissen ha nem kellene állandóan hivatalos ügyekben szaladgálnia, akkor is elég bírná a munkát. Ő maga állapítja meg, hogy csak a korrektúra elvégzése egy teljes ember munkáját kívánná. Ő pedig azon fölül, hogy nyomdájának vezetője, betűszedője, korrektora volt, egy személyben, elvégezte mindazt a munkát, ami ma egy kiadvállalatnak a feladata.

Az egyházi személyek szemében külön szálla volt Tótfalusi műveltsége. Olyan nyomdászt szerettek ezek az urak, aki alázatosan meghajol a "tudós" szerzők tudománya előtt és nem törődik azszal, hogy mi az, amit nyomtat. Tótfalusi azonban nem ilyen nyomdász volt, értett a teológiához, a filozófiához, a nyelvekhez, a hozzá beadott kéziratokat ezért gondosan átnézte és a hibákat benne kijavította. A "tudományukra" büszke, vastalapos kolozsvári papok és tanárok nem szenvedhették, hogy egy nyomdász bírálja, javítja írásaikat.

Szatmárnémeti Sámuel, a kolozsvári egyházi tanács egyik leghangosabb tagja a szemébe is mondta, hogy nem szereti a tudós tipografust. Ünneztetesen felelt ezekre a kifogásokra és gúncoskodásokra, hangsúlyozva tanulmányait, tanítói múltját. Ellenfeleinek hiúságát azonban sértette Kis Miklós tudása, "hitvány vasművesnek" nevezték, nem tartották magukhoz méltó embernek, mert ő nem prédikál. "Mintha csak abban állana a virtus"- vágott vissza.

A református klérus tagjai odáig mentek irigységükben és elvakultságukban, hogy családi boldogságát is fel akarták dultni, majd pedig nyíltan kifejezték azt a vágyukat, hogy Misztótfalust minél előbb tüsse meg a guta a sok bosszankodásban.

Miután nyomdászai működése elé megszámlálhatatlan akadályt gördítettek, azzal kezdték vádolni, hogy nem dolgozik, nyomdája keveset termel, kiadványai nem elég szépek. "A tollamat kitépték ... és azért cirmolnak, hogy csak ballagok a földön," jegyezte meg erre keserűen.

Az országgyűlés uraival, a város vezetőivel, az egyházi tanács tagjaival azonban még korántsem ért véget ellenségeinek a sora. Hátra van még a német császári katonaság. És pedig beszállásokat, rablást, jelentett a kolozsvári polgárok számára. Tótfalusi elpanaszolja, hogy irigyei előszeretettel irányították a német tiszteket az ő házához, mondván, "hogy jó kvártély". Bár a városi tanács megígérte, hogy házába és munkásainak lakásába nem fognak katonaságot beszállásolni, ez mégis megtörtént. Mivel ellenszegült, a német parancsnok egy alkalommal a vártára vitte és megfenyegette. Joggal írhatta a kolozsvári tüzvésszről szóló Síralmas Panasz c. versében ezeket a sorokat:

Ó szegény megromlott,
porhamuba szállott,
s már szinte elalélt nép,
melvet az idegen
nemzet is szertelen
paskol s rongál, mint a csép,
sorsod ki ne szánná?
Aki nem sajnálná
volna merő bálványkép.

E vers miatt is meggyűlt a baja a hatóságokkal németellenes izgatás címén.

Nem csodálhatjuk ezek után, hogy ezt a rengeteg méltatlanságot elszenvedve többször arra gondolt, hogy itthagya az országot, hiszen állandóan visszaemlékezhetett azokra az éveire, amikor tiszteletben, hírnévben és gazdagságban volt része. Egy alkalommal szemébe is vágja a feudális országgyűlés tagjainak, hogy számára nem maradt más hátra, mint "mind azt, valamit annyi esztendő alatt annyi költséggel és véres veritékemmél a haza hasznára lészítettem, mind össze rontván, még a port is leverjem a lábamról, mondván: nem méltó ez a hely énhozzám. Amerre a végzet vezet bujdosásra indulván, az erdélyi méltóságoknak hitle-Bk. 12848-53-10115/TE

veleket ... kopja hegyére függesztvén, valahol járok-kelek Európában, teli szájjal harsogjam ezt: Ez az erdélyieknek hitek, így s így nyomorították meg a hazája javára teljes lélekkel igyekező szegény legényt." De ez csak egy hirtelen kitörés maradt, hazaszeretete erősebb volt. Inkább a harcot választja: "Tehát az egész világ ellenem vagyok, és kigyót békát kiálthat rám, ... azaz senki sincs, aki jól ítélne felőlem. Mely ha úgy vagyok, méltó felkelnem és lábomat megvetnem, hogy ... az egész világgal szembe szálljak."

Egyetlen fegyvere van: a nyomtatott betű. Ezt ragadja meg és megírja, kinyomtatja Apologia c. művét /1697/. Itt még türelmesen jár el, latin nyelven írja a könyvet, ellenségeit még nem nevezi meg névszerint és egyelőre csak ujitásaiért száll sikra, azokat védelmezi meg. Ellenségei erre még dühösebb támadásokkal válaszoltak, még fokozottabban igyekeztek munkáját megbénítani. Élesebb fegyverre volt szüksége. Most már magyar nyelven, hogy a nép is olvashassa és a konkrét tényeket elősorolva, ellenségeit névszerint megnevezve írja meg híres könyvét 1689-ben ezan a címen: M. Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedetinek mentsége, melyet az irégyek ellen, kik a közönségek jónak ez iránt meggátolói irni kényszerítették.

A Mentség volt azonban utolsó harcos kiállása. Itt minden erejét összeszedte, hogy kiöntse vádjait ellenségeivel szemben. A papsággal mégcsak birta volna a harcot, de az uralkodósztály nem tűrte a támadást. Az ekkor már súlyosan beteg Tótfalusi megtört, tovább nem tudott ellentállni. Könyve visszavonására, a megsértett személyek megkövetésére és egy visszavonó irat kinyomtatására kényszerítették. Teljesítette a követeléseket, de visszavonó irata mint azt a XVIII. századi Boš Péter megállapította - nem neki, hanem rosszakaróinak szolgált gyalázatul.

A megsegényítést nem sokáig élte túl. Még kérdést intézett a hatóságokhoz, hogy jelöljenek ki alkalmas ifjút, akit ingyen megtanítana a mesterségére, mert hazájának holta után is szolgálni akar. De erre már nem jutott ideje. Hosszas betegeskedés után, egy évvel a Rákóczi-szabadságharc megkezdése előtt, 1702-ben meghalt.

Tótfalusi nyomdászai munkája, kulturális tervei.

A nagy nyomdász haladó kulturális törekvései már Hollandiában kialakultak. A nyomdászai, kiadói munka már itt összekapcsolódott. 12848-53-10115/TR

dott a szemében a nemzeti kulturának és a nép felemelésének az ügyével.

Az a szivósság és áldozatkészség, amelyet a biblia kiadásának a megteremtésére fordított nemcsak a vallásos ember büszségságából fakadt. A biblia a vallásos szemléletű XVII. században még a műveltség egyik legfőbb forrása volt, ennek a könyvnek a nyomtatása ezért egyben nemzeti művelődési közügy is. Tótfalusi ennek tudatában igyekezett munkáját a lehető legalkalmasabban elvégezni. Mivel a korábbi bibliakiadások hemzsegttek a hibáktól, ő nemcsak egyszerű nyomdászai munkát vállalt, hanem a fordítást összevetette az eredeti szövegekkel is és egy egész sereg javítást hajtott végre a Károli Gáspár-féle magyar biblia-szövegen. A könyvet díszes kiállításban készítette el, így az valóságos tipográfiai remekmű.

A vallásos és a nemzeti-művelődési célzat mellett a biblia kiadására Tótfalusit még egy harmadik szempont is sarkallta. Ő a műveltséget elsősorban a néphez akarta juttatni, és ezért a biblia előírt előszavában annak a kívánságának adott kifejezést, hogy ez a könyv, jusson el a parasztok, nők és az ifjak kezébe is. Ez a célkitűzés irányítja további munkássága során is.

Mint nyomdász, egyúttal a nép nevelője akar lenni és ezért már Hollandiából hadat üzent az "írástudatlanság mocskának". "Én azt akarnám - írja egyik levelében - igyekezetemet és munkámat tőle nem szánám, hogy a mi nemzetünk ne maradjon abban a nagy írástudatlanságban, melyben eddig, hanem a magyar iskolák virágozzanak, hogy mind gyermekek, asszonyi állatok, városiak, falusi parasztok olvasni tudnának." A parasztok, nők, fiatalok számára akar könyveket nyomtatni Tótfalusi, ezt már bibliája előszavában is kifejti.

Látja azt is, hogy a parasztokat azzal igyekeznek kizárni az iskolázás lehetőségéből, hogy tanítási nyelvül a latint használják. Tótfalusi sikraszáll ezért zsoltárkiadásának bevezetésében Apáczai Csere követelésének megvalósításáért, a magyar nyelvű iskoláztatásért.

A könyvek drágaságában látja az írástudatlanság másik okát. A könyvek olcsóbbá tételét, a példányszámok növelését határozza el. Ha sok olcsó könyvet lehet kiadni és a széles néptömegek is el tudják azokat olvasni, akkor tekinti majd munkáját eredményes-
Bk. 12848-53-10115/TE

nek. Zsoltárelőszavában ezt olvaseuk: "a tudós emberek által sok szép könyvek bocsáttatván a világra, kiváltképen az ő magok nyelveken, s a nép is a könyveknek szeretője s becsülője lévén, azoknak olvasása által ugyan előrad köztök a tudomány." A nép között előasztani a tudományt, ez Kis Miklós életének a célja. Ez vezérli nyomdász munkássága során.

Miután Kolozsváron megtelepedett és berendezte nyomdaműhelyét egyik első kiadvényaképen egy magyar ábécés könyvet adott ki, melyről úgy gondolta, "hogy a parasitok mind olvasni tudókká lesznek" általa. A nyomdász akkoriban nemcsak megrendeléseknek tett eleget, hanem egysemmélyben kiadó is volt, aki saját kezdeményezéséből adott ki könyveket. Tótfalusi elsősorban iskolakönyveket adott ki. Hogy minél olcsóbban jelenhessenek meg ezek, javaslatot tett, hogy az összes iskolák egyezzenek meg a tanítási anyagban, hogy így egységes tankönyveket nagy példányszámban, olcsón lehessen nyomtatni. Ez a javaslat persze süket fülekre talált, hiszen az uralkodóosztálynak egyáltalán nem volt szándéka elősegíteni, hogy bárki olcsón hozzájuthasson a tankönyvekhez. Egységes, olcsó tankönyveket adni a nép kezébe, ez csak a nép érdeke. Tótfalusinak ezt a törekvését csak a népi demokrácia váltotta valóra.

Kis Miklós az általa kiadott könyveket lehetőleg felhasználta törekvéseinek népszerűsítésére. Az egyes könyvek kiadói előszavaiban a magyar nyelvű iskolázás, az írástudatlanság megszüntetése mellett agitál. Kiadványaival tanítani akar, az évről-évre kiadott naptárakba is tanító verseket ír.

Mikor első könyveit kezdte nyomtatni, észrevette, hogy a magyarországi kiadványokban a legteljesebb összevisszaság uralkodik a helyesírás terén. A helyesírás következetlensége a magyar nyelv romlását eredményezte. Mindenki a saját nyelvjárása szerint írt, egyéni helyesírást alkalmazott, de azt is állandó ingadozásokkal. Ő pedig kösérthető könyveket akart kiadni, hogy bárki megérthesse azokat. Ennek érdekében egyik főfeladatának tekintette a helyesírási elvek következetes végigvitelét. Tanulmányozni kezdte a magyar nyelv törvényeit és arra törekedett, hogy a tájnyelvi alakokat, kifejezéseket kiküszöbölve elősegítse az egységes irodalmi nyelv kialakítását és ezzel együtt az egységes helyesírást.

Mentségben kifejti, hogy a nyomtatott betűt a legtöbb ember szentnek tekinti. Ha nyelvi szempontból rosszak a nyomtatvá-
Bk. 12848-53-10115/TE

nyok, akkor az olvasók is átveszik a hibákat és tovább terjesztik. Nagy felelősség nehezedik tehát ezen a téren is a nyomdászokra. A helyes magyar írás és beszéd csak akkor terjedhet el az egész országban, ha a nyomdászok nyelvük buvárai, a nyelvhelyesség propagátorai lesznek. Az idő igazolta a nagy magyar nyomdász helyesírási elveit. Legtöbb esetben a ma is használk helyesírási formák mellett döntött. Így pl. bevezette az idegen szavak magyaros helyesírással való közlését, azzal igazolva eljárását, hogy azok is el tudják olvasni, akik nem tudnak latinul. Az utókor ezt az eljárást is igazolta. A magyar helyesírásra vonatkozó nézeteit az Apologia c. művében rendszerezte.

Helyesírási elveinek megfelelően az összes általa sajtó alá rendezett kiadvány helyesírását kijavította. "Mert nem elég nekem - mondja - hogy amit kezünkbe veszünk, csak nyomtassuk azt, úgy amint látjuk, akár jól legyen, akár rosszul, hanem én mindent inkább, ami kezünkhöz jó nyomtatás végett, megvizsgálván és tehetőségem szerint s vékony tudománykám szerint korrigálván elsőben, úgy nyomtatjuk osztán."

Ezek a szavai azonban nemcsak a helyesírásra vonatkoznak. Könyveinek tartalmára is nagy gondot fordított. A téves adatokat, nyelvtani hibákat, értelmetlen mondatokat, a rossz stílust kijavította az eléje kerülő kéziratokban. A szerzők hálásak lehetek gondos lektori munkájáért. Pápai Páriz Ferenc, a nagy tudós mindig örömmel vette, hogy tévedéseit helyreigazította. De nem így az egyházi emberek. A kolozsvári papok - mint láttuk - fel voltak háborodva eljárásán. Hiába hangsúlyozta Kis Miklós, hogy milyen árthatmas, ha a tankönyvek tele vannak hibákkal, a kolozsvári pap azt felelte erre, hogy a gyerek ha felnő, majd rájön azokra a hibákra és az életben jól megtanulja.

Nyomdája a korabeli viszonyokhoz mértén igen termékeny volt. Kilenc év alatt kb. 100 nyomtatványt adott ki. És ezek között is igen terjedelmes munkák is vannak. Ez a szám különösen akkor tűnik számunkra igen jelentősnek, ha figyelembe vesszük, hogy milyen körülmények között kellett dolgoznia. Azt remélte, hogy virágzó vállalatot fog kiépíteni, de néhány év múlva keserűen kellett megállapítania: "Soha nem volt, talán nem is léssen rosszabb ideje a tipográfiának, mint a nyomorult időben: melyben a szegényember csak az adónak tehesse szerét, és egyébnek, ami nélkül nem lehet, felelti a könyvet, mely nélkül - gondolja - el lehet. Néha Bk. 12848-53-10115/TB

a szegényember eljő sokadalmi alkalmatossággal és nézegetvén a könyveket, ezt mondja: majd a vásárba megyek, és ha pénzem marad, visszajövök, s megveszem ezt vagy amazt; annakutánna osztán soha nem látjuk." A reményeiben csalódott nyomdász és kulturmunkás szavai ezek. Hiába adta olcsón könyveit, a népnek ehhez sem volt pénze. Erdélynek német megszállásával annyira fokozódott "a föld népének nyomorgatása", hogy Kis Miklós törekvéseinek hajótörést kellett szenvednie. "A pénz elszűkölt" állapítja meg egyik írásában, elpanaszolva, hogy hasznát nem hoz a nyomdászmesterség, csak azért folytatja, hogy "irtózatos barbárságba ne merüljön a nemzetség". Az ellene irányuló személyes hajszánál is nagyobb mértékben volt törekvései kudarcának okozója a nép teljes elesettsége.

A Mentség.

Az 1689-ben kiadott Mentséggel, a feudalizmusnak ezzel az iz-zóhangu vádiratával lépett Tótfalusi a magyar írók sorába. Saját sorsán keresztül bemutatja, hogy a Habsburg uralom, feudális uralkodóosztály és az egyház hogyan fojtja meg, mint egy százkaru polip, a magyar nép nagytehetségű fiát, akinek nevét szárnyra vette a hírnév és országhatárokon keresztül ismertté tette. A haladás szolgálataért, hazaszeretetéért megalázott, tönkretett ember fellebbez itt a néphez, a világ közvéleményéhez, az utókorhoz.

"Hogy ő kegyelmeknek való feleletemet - írja a Mentségben - írásban tegyem, vitt reá az is, hogy énfelőlem Magyarországon, és egyebütt is nagy reménységet concipáltanak volt, és ahhoz képest csudálják, hová löttem, és hogy várakozásoknak ennyi ideig eleget nem töttem. Akármely hatalmasan védelmezném azért szóval ügyemet ő kegyelmek ellen, nem lenne az tudtukra mindazoknak, akik távol vannak; kik előtt mindazáltal szükséges, hogy magamat megmentsen, és okát adjam, ennyi esztendeimnek mind haszontalanul való eltöltésének."

Tudomására hozza mindenkinek, hogy kicsoda ő tulajdonképpen. A jó mesterembert csak a jó mesterember ismerheti meg és mivel ilyen mesterember a hazában több nincs, kénytelen saját maga megismertetni munkáját. A valóságból vett, eleven, színes képekben vonultatja fel előttünk a nyomdász küzdelmes életét. A szédítő sikerek éveit és a maradiság és butaság ellen vívott kétségbeesett harcok évtizedeit. Tiszteletet és megbecsülést követel mesterei.

sége számára. "Nem kisebb dolog jól nyomatni, mint jól prédikálni" - veti a papi talárba oly büszke ellenfeleinek a szemébe. Hangsúlyozza, hogy nem fog meghátrálni az egyházi tekintély előtt, mert a religio "sokszor a megvesztett és megvesztegető szívnek" a palástja. A kolozsvári egyháztanács tagjait és a velük "egy vóban" lévő urakat és a németeket teszi felelőssé azért, hogy nem használhatta a népnek szándékai szerint.

Felháborodva idézi ellenfelének Szatmárnémeti Sámuel tiszteletes urnak a véleményét, aki szerint "amivel a mi atyáink megérték, és amiben születtenek és holtak meg, csak abban maradjunk mi", "nem szükség nekünk tovább iparkodnunk". A maradiságnak ezzel az ostoba hirdetőjével szemben a haladás mellett tesz hitet. Soha sem volt ennél ártalmasabb vélemény, hangoztatja. Így kellene megkötni az emberi elmét? - kérdezi. "Avagy nem jó-e, hogy a mesterségekhez többet-többet találunk? Micsoda volt elsőben a tipográfia, micsoda a puská találmány? Avagy nem fokozatosan mentek-e a tökéletességre?"

A Mentség lapjairól a feudális elmaradottság megdöbbentő képe bontakozik ki. A legelemibb iparcikkeket is külföldről kell hozatni, mert nincsenek itthon jó mesteremberek. Két arasznyi drótot érdemesebb Bécsből hozatni, mert ha két pénz ára munkát kell elvégeztetni egy iparossal, tíz pénz értékű az az idő, amennyi az utánuk való járkálással eltelik. Mert a mesterembereket egyszer a kormányzó, máskor a kapitány rendeli munkára, vagy a város küldi el őket a temetőbe sírt ásni. És ha végre elkészítenek valamit az is rosszul sikerül, mert senki sem törődik a mesterségek, az ipar fejlesztésével.

Pedig az volna szerinte az ország vezetőinek, a királyoknak a feladata, hogy népük előmenetelét segítsék elő. "Nem is csak az valósággal a hatalmasságoknak tisztetek, hogy az alattok valók portiózással és egyéb terhekkel kimerítsék, és így csak rontsák; hanem hogy azokat valami jóban építeni igyekezzék." De ezzel szemben, aki kezdeményes, aki példát akar mutatni a jó mesterségek meghonosításában, hogy ne kelljen minden "bécsi késért, ollóért, krakkói cérnáért" kihordani a pénzt az országból, azt nemhogy támogatnák a hatalmasságok, hanem elgáncsolják. Keserű gunnyal írja, hogy példa akart lenni "a nemzetben sok jóra", de másra lett példa, mert mindenki azt fogja mondani: "Imé ez a közönséges jó".
Bk. 12848-53-10115/TR

addig üste, hogy mindemből kifogyott: bolond volna azért, aki az 6 nyomdokait követné."

Szándékosan foglalkoztunk fentebb olyan részletesen életével, a haladás ellenségeivel folytatott harcával. Őt ugyanis ez a küzdelmes élet, mesterségének és népének szeretete, a harcot tette íróvá. A szenvedések, a csalódások, a megaláztatások és az ezekre válaszul kirobbanó szenvedélyes gyűlölet volt szükséges ahhoz, hogy a Mentség létrejöhessen. Harci eszköznek szánta művét, melyre gyorsan szüksége volt és ezért nem ért rá ezt a fogvert lassu gondos munkával kikovácsolni. Igazolni önmagát, megvédeni becsületét, leleplezni ellenségeit: ez volt a célja; irodalmi babérokra nem törekedett. Művészi igényességet ezért hiába keresnénk munkájában.

Nehéz volna pontosan meghatározni, hogy milyen műfajt képvisel a Mentség. Látszólag emlékirat, önéletrajz. Meg akarja ismertetni önmagát, elmondja élettörténetét, viszontagságait. Ezt azonban nem rendszeresen, időrendi sorrendben adja elő. Műve ugyan elkezd történetet írni, de hamarosan megszakítja az elbeszélést, átugrik más témára; nem belső művészi megokoltsággal fűzi tovább mondanivalóját, hanem az indulat teteli figyelmét egyik kérdésről a másikra, egyik élményről a másikra. Látszólag vitaírat, röpirat ez a könyv. Előadja önvédelmét, felsorolja mindazokat az érveket és tényeket, melyek álláspontját, addigi tetteit igazolják és másrészt támadólag lép fel ellenfeleivel szemben, egymás után vágja eléjük aljasságuk, rosszakaratuk bizonyítékait. Érvelését azonban nem logikai rendben fejt ki. Időnként sorszámokkal ellátva elkezd sorolni a vádjait, de azután tul lépi az ilyen keretet, nem tudja tárgy szerint, problémák szerint rendezni anyagát és így megszerkesztteni röpiratát. De nem is akarja, nem is törekszik rá. Ugy hat írása, mint a kirobbanó panasza, a vita hevében spontánul feltörő harcos vádbeszéd. Az indulat, a szenvedély irányítja tollát, nem a racionális elgondolás.

Ez az indulat, ez a hevesség rendkívül csapongóvá és egyenetlenné teszi a művet. Mikor az olvasó kezébe veszi a Mentséget eleinte csak kusza összevisszaságot lát benne. Életének egyik jelenetét eleveníti fel az egyik oldalon, majd a következőn hosszú felsorolásban ismerteti azokat a nyelvtani hibákat, melyeket valamelyik általa sajtó alá rendezett könyvben kijavított. Szemvedélyes, szinte szárazpótló kirohanások a nép ellenségei ellen, majd

Bk. 12848-53-10115/TF

az Húzetember pontos kalkulációi egy-egy könyv kiadásának pénzügyi kihatásairól; Kis anekdota a piaci kofa és a német katona esetéről, majd a teológiai műveltség hangsúlyozása, a bibliai idézetek balmazsa: így váltogatják egymást a legkülönbözőbb mozzanatok, a legeltérőbb részletek a Mentség lapjain.

Mi teszi ezt a munkát mégis sokkal többé, mint egy rosszul megszerkesztett dokumentum-írat? Minek köszönhető, hogy a Mentséget végigolvassva irodalmi élményben van részünk?

Csak az egyes jelenségek mechanikus egymásutánja mutat egyveleget, de emögött határozott egységet érzünk. A teológiai magyarázattól, a lírai önvallomástól, a szinte jogászai érveléstől a társadalom és a saját életéből vett ügyesen megragadott kis jelenetekig mindent egyaránt összetart; egyé forraszt a szenvedélynek a heve, az erkölcsi szilárdság, az igazságnak az ereje. A Mentség minden sora mögött ugyanannak az embernek a személyes vergődését érezzük, akkor is ha nem önmagáról beszél. Így az egész művet áthatja egy szinte lírai hang, valami izgatón feszültség, amely szorosan közel hozza a látszólag eltérő részleteket is.

De nemcsak hangulati egységet figyelhetünk meg Tótfalusi művében. A széteső szerkezet, az eltérő jellegű epizódok és magyarázkodások mögött alapvető tárgyi egység is van. Akármiről olvasunk, mindig ugyanannak az embernek, ugyanazzal a társadalommal való viszonyáról van szó. És ez a viszony — bár egy szélsőségesen egyéni eseten keresztül tárul elénk — tipikus viszony. Tótfalusi életéhez hasonlókat nem találunk, ha azokat a konkrét eseményeket figyeljük, melyek pályáját jellemzik. Ha azonban általánosítunk, ha azt vesszük szemügyre, hogy milyen sors vár a nép egy olyan fiára, aki a feudalizmus hanyatlása korában polgárrá küzd fel magát, de nem szakad el a néptől, akinek polgári emelkedése, Húzetének fellendülése, egyéni gazdagodása még elválaszt-hatatlan a nép felemelésének, a haladásnak ügyétől, akkor megtaláljuk azokat a mélyebb társadalmi összefüggéseket, melyek — a haladó erők adott gyengesége esetén — menthetetlenül a bukásba hajszolják az ilyen embert.

A Mentség figyelmes olvasója nem muló impressziókat, hanem mélyen az elméjébe vésődő képet kap egy becsületes hazafinak és egy mélységesen romlott társadalomnak a harcáról. Ez a harc, Tótfalusi. 12848-53-10115/TE

falusi élete egy izgalmas regény, de nem az írója formálta azzá, hanem azzá vált az események sodrában. Az író nem dolgozta ki ezt a nagyszerű témát: szeretettől és gyűlölettől feszülő indulásban egyetlen nagy lélekzetvétellel elének dobta. Árad belőle a szó, gyakran alig tudja mondatait befejezni, egy-egy gondolatsozát leszárni. Ez a lendület a könyv elejétől a végéig tart, de nincs is vége. Befejezi írását, de rögtön utána hozzácsatol még néhány kiegészítést és utolsó szava végül is ez: etcetera /satöbbi/.

Befejezetlennek, nyersenek érezzük a könyvet, darabosnak, nehézkesnek a stílusát, de nem is esztétikai művészet céljából vesszük a kezünkbe, hanem az igazság szépsége miatt és ez kárpótol az írói kidolgozás fogyatékoságaiért.

Irodalom:

Szövegkiadások:

Tolnai Gábor: M. Tótfalusi Kis Miklós Mentsége. Gyoma 1940. /Be-tűhiv. kiadás./

Bán Imre: Misztótfalusi Kis Miklós Mentsége. Bp. 1952.

Életrajzok:

Décsi Lajos: Pápai Páriz Ferenc. /Magyar Tört. Életrajzok sorozat-ban./

Décsi Lajos: Tótfalusi Kis Miklós /Magyar Tört. Életrajzok sorozat-ban./

Tanulmányok:

Tolnai Gábor: Utószó a Mentség kiadásához.

Barabás Tibor: Misztótfalusi Kis Miklós. /Egy nép nevelői c. kötetben./

Klaniczay Tibor: Előszó Bán Imre szövegkiadásához.

7. Bethlen Miklós.

Élete.

1642-ben született erdélyi főúri családból. Családjáról részletesen beszámol Önéletírásában:

Apja Bethlen János főkancellár, iskolák nagy mecénása, apai nagyapja, B. Farkas, főgenerális és nagy harcos volt. Anyja, Borbála, annak a Váradi Miklósnak a lánya, akinek "nemes emberségét sem állíthatom", mondja /, aki mint kitűnő kolozsvári kereskedő, a virágzó város biróságát viselte, Bethlen Gábor egyik gazdasági ügyintézője és követe is lett. Ez azért is érdekes, mert maga Bethlen Miklós is szívesen kereskedett: "gonoszakaróia azzal is mecskoltak, hogy kiforr a kalmár vér belőlem."

Bethlen tehát a közséletben jelentős szerepet játszó és a művelődés ügyét szíven viselő családból származott. Apjának a kereskedő-lánnyal kötött házassága arra is rámutat, hogy a nemesi osztályelölitéleteken már ő előtte is volt rés a családban, ami elősegíthette, hogy ő maga is a polgárosodás irányába tapogatózzon.

A fiatal Bethlen kitűnő nevelést kapott. Először Kereszturi Pál tanította, aki már Apáczai előtt haladó pedagógiai elveket érvényesített: maga Bethlen részletesen beszámol Önéletírásában tanítási módszeréről: nem magoltatja be a szövegeket, nem verte diákjait, fokozatosan, a könnyebbről a nehezebb felé haladva s érdekelten tanította diákjait, a szótagolás után olvasni és írni egyszerre és magyar nyelven tanította őket, a példákra, a gyakorlatokra fordította a legtöbb gondot, majd a fogalmazására. "A rétorikára tanítani nem akart; azt mondotta, hogy haszontalan dolog, avagy ha ember tanítja, vagy tanulja is, hátrébb kell mind azt, mind a derék poésist tenni, tanuljon dolgot, valóságot először, és azokkal a dolgokkal együtt azoknak neveit, neveit, minőségzeit, hadd legyen osztán miből s mivel poemát, oratiót csinálni..." Ebből különösen látható, hogy Kereszturi Apáczaival rokonszelleme tanár volt. Nem tanított ugyan behatóan a klasszikus és modern szerzőkre, de diákja már 13 éves korában nyilvános vitában volt opponens és mindenféle elsőrendűen hasznosítható ismereteket szerzett meg utmutatása nyomán, így tanult meg valamennyire románul, lengyelül, törökül, németül, franciául. 1656-57-ben Basirius, a reakciós udvari lelkész tanította, akinek - egy jó Bk. 12848-53-10115/TE

orvosi tanácsra kívül - csak azt köszönhette, hogy "Kereszturi Pál kincsét el nem vesszítette." 1658 elején már Apáczai a tanítója.

Bethlen fejlődésére az Apáczai mellett eltöltött hónapok gyakorolták a legnagyobb befolyást. Éleletírása szerint mindazt, amit addig tanult, Apáczai rendszerezte a fejében, ő szoktatta rá az állandó és rendszeres olvasásra, az ő hatására távolodott el Bethlen a "mérgező" episcopális /püspöki/ felfogástól és vált a prebiteriánus és karteziánus tanítások hívévé.

Hazai tanulmányai után 1661-ben külföldi tanulmányútra indult. Egy évig Heidelbergben tartózkodott, ahol Ramus és a haladó polgári jogtudós, Hugo Grotius műveit tanulmányozta. Magáévá tette így a természetjogot, kora leghaladottabb polgári jogfelfogását. 1662 tavaszán Hollandiába, Utrechtbe ment át, ahol a haladó polgári szellemű tanároktól teológiát, filozófiát, geometriát, történelmet, katonai építészetet és francia nyelvet tanult; e mellett vívással és zenével is foglalkozott, de a virginalás /zongorázás/ - mint írja - nem ment neki. Később Leydenbe költöztek át, ahol kisérőjével és tanítójával, a kokcejánus Csernátoni Pállal nélkülözések között éltek, mert az erdélyi zavarok miatt nem kaptak pénzt hazulról. Itt Leydenben magát Coccejust is hallgatta és foglalkozott Gassendi polgári materialista filozófus tanításaival is. 1663 végén meglátogatja a 15 évvel eszelőtti nagy forradalom színhelyét, Londont, majd Angliából Franciaországba kelve át, innem tér haza 1664-ben.

Bethlen Miklós hazai és külföldi tanulmányai során tehát a legszorosabb kapcsolatba került a haladó polgári irányzatokkal, azoknak főur létére maga is híve lett. Bethlenben szervesen továbbéltek a puritán, karteziánus és kokcejánus törekvések és egész későbbi tevékenységét áthatotta ez a haladó polgári világnézet. Külföldi utazásával kezdődik bekapcsolódása az országos politikába is. A francia udvar egy fontos diplomáciai levelének az erdélyi fejedelemhez való sürgős elvitelét vállalta, ezért is maradt oly kevés ideig Franciaországban. A francia-erdélyi diplomáciai tárgyalások kapcsolatban lehettek már Zrínyi Habsburg-ellenes terveivel. Zrínyi szintén a franciák felé kerekedett összeköttetést és Bethlen Erdélybe való hazatérése után maga is Zrínyihez siet, tárgyalva először a bécsi francia kö-

Bk. 12848-53-10115/TE

vettel is. Bethlen így erdélyi részről Zrinyinek a vasvári béke után kibontakozó új Habsburg-ellenes szervezkedéséhez kapcsolódik. Zrinyinél azonban csak néhány napot tölthetett, szenttanuja lett tragikus halálának. Velencében töltött ezután néhány hónapot, s úgy tért haza Erdélybe.

A Habsburg-ellenes politikai mozgalmakkal ezután is szoros kapcsolatban maradt. Érintkezésben állt a Wesselényi-féle összeesküvés tagjaival is, de látva a főúri vezetők ügyetlen, széthúzó vezetését, nem sok jót várt tőle. Az összeesküvés bukását követő brutális Habsburg terror idején több röpiratban hívta fel az európai közvélemény figyelmét a felvidéki protestánsok szörnyű megpróbáltatásaira. Támogatta később a kuruc nemesek és Thököly harcait is. Még élénkebben vett részt Erdély belpolitikai életében. Nem tudta ő sem kivonni magát a főúri klikk-harcokból, melyek valóságos orgiája zajlott le a 70-es, 80-as éveknek, a végromlás felé sodródó Erdélyben. A főúri frakcióharcok során egy ízben őt magát is halálra ítélik és hosszabb börtönt szenved. De mindezek ellenére pályája emelkedik, egyre fontosabb állami pozíciókat tölt be.

Mikor a 80-as évek végén bekövetkezett Erdélynek a Habsburg-csapatok általi megszállása, Bethlen Erdély vezetőpolitikusa lett. Látva, hogy a teljesen szétzúllott, katonai erővel nem rendelkező Erdély a Habsburg-haderőnek úgysem tudna ellentállni - korábbi Habsburg-ellenes politikai felfogásával ellentétben - a Béccsel való megegyezés mellett szállt síkra. Azt akarta elérni, hogy Erdély ne mint meghódított ország kerüljön a Habsburg-birodalom kötelékébe, hanem szabad megegyezés alapján. Nemi sikereket tudott is elérni, kivívta az u.n. Diploma Leopoldinum kiadását, amely biztosította Erdély önkormányzatát és vallásszabadságát. Maga Bethlen, Erdély kancellárja lett és a bécsi udvar grófi címmel s pénzajándékkal is igyekezett őt magához kapcsolni. Bethlen azonban nem vált a Habsburgok emberévé, a velük való együttműködést azért vállalta, mert azt hitte, hogy ezzel Erdélynek szolgál. Minden erejével azon volt, hogy talpra állítsa a gazdaságilag, politikailag egyaránt mélyre süllyedt országot. Ő volt az egyetlen politikus ekkor, akinek voltak tervei, volt koncepciója az erdélyi válság megoldására. Különösen Erdély gazdasági felemelésére tett több kísérletet. Ő maga már régóta eredményesen kereske-

sk. 12848-53-10115/TE

dett, vagyomát is ezzel növelte s így tisztában volt az áruter-
melés kiszélesítésének, a polgári jellegű gazdálkodásnak az elő-
nyeivel. Gazdasági téren Zrinyi útján haladt. A termelés és az
áruforgalom növelése érdekében csatornahálózat kiépítését, kül-
kereskedelmi társaságok létrehozását tervezi. Törődik az erdélyi
kulturával is, védelembe veszi az erdélyi kultúra haladó képví-
selőit. Csernátoni és Dézsi már 1673-ban neki köszönhették, hogy
nem lett bajuk, a zsinat fenyegető végzése ellenére. Ő sürgette
Tótfalust is a Hollandiából való hazatérésre, és ő volt az egyet-
len, aki megpróbáltatásai idején védelembe vette a „ritka nagy mes-
terember”-t. Támogatta Pápai Páris Ferencet, igyekezett segíte-
ni az iskolák nehéz helyzetén, különösen a nagyenyedi kollégiumon
Gondja volt az erdélyi emlékekre, kísérletet tett megőrzésük-
re, renoválásukra.

Mind ezek a gazdasági és kulturális kezdeményezések, melyek
szervesen kapcsolódnak Apáczai és Tótfalusi programjához, hajó-
törést szenvedtek. Az erdélyi egyházi és világi vezetők közönye,
és a Habsburg elnyomás lehetetlenné tette Erdélynek békés után-
való felemelését. A leopoldi diplomáról is hamarosan látnia
kellett, hogy az papírrongy, melyet az Erdélybe küldött osz-
zári főparancsnok, Rabutin generális, minduntalan semmibe vess.
A századforduló éveiben, 1700 körül egyre sűrűbbek lettek Rabu-
tinnal való összeütközései, melyek 1703-ban, a Rákóczi-szabad-
ságharc megindulása után a végsőhig kiéleződtek.

A kuruc felkelés rövidesen Erdélyt is elborította. Rabutin
Szeben várcsába zárkózott, ahol ebben az időben az erdélyi
kormány is tartózkodott. Az erdélyi kormány tagjai, Bethlent is
beleértve, így lényegében Rabutin foglyai lettek, a kurucokkal
nem érintkezhettek. Rabutin pedig Szebenből véres büntetőexpe-
diciókat indított a kuruc városok és falvak "megbüntetésére."
Bethlen fellépett Rabutin vérengzései ellen, amivel egyre ges-
zusabbá tette magát előtte. 1704-ben pedig röpiratot írt "Olaj-
ágot viselő Hoé galambja" címen, álnéven arról, hogy miképpen
lehetne Magyarországon és Erdélyben a békét biztosítani. Ennek
leglényegesebb előfeltételeként Erdélynek a Habsburgoktól való
elszakadását jelöli meg. Röpiratát Bethlen az európai közvéle-
ménynek szánja, de elküldte a kurucoknak is. Röpirata azonban
Rabutinnak is kezébe került és kitudódott, hogy ő a szerzője.
Bh. 12848-53-10115/TE

Rabutin Bethlent letartóztatta és halálra ítélte. Az ítéletet ugyan enyhítették, de ettől kezdve tizenkét éven át raboskodott, előbb Szebenben, majd Eszéken, végül pedig Bécsben. Csak 1716-ban szabadult ki, de még abban az évben meghalt, anélkül, hogy hazáját viszontláthatta volna.

Tragikus sorsa a Bethlené: ő aki előkészítette Erdélynek a Habsburgokhoz való csatolását, maga is a Habsburgok áldozata lett. Egész életében hazájáért akart dolgozni és semmi eredményt sem ért el, a romlást nem állíthatta meg, sőt önmagát is romlásba döntötte. Ez a tragikus sors iratta meg Bethlennel Önéletírását, a régi magyar irodalom egyik legkiemelkedőbb alkotását. Eszéki fogságában, 1708-ban fogott hozzá és Bécsben 1710-ben fejezte be művét.

Az Önéletírás célja, elvi alapvetése.

Az Önéletírásnak már a címe: "Bethlen Miklós élete, magától igazán íratott, kit az isten tud", azt a szándékát hangsúlyozza, hogy ősszintén, leplezetlenül akarja feltárni életét, testi-lelki nivoltát, erényeit és bűneit. Előljáró beszédének elején kifejti, hogy nem hírnév keresése ösztönözte erre a műre, hanem "kételenített erre engem nagyobb részint az én maradékom és házam állapotja, melynek keziben én ezt, mint egy apológiát, vagy testamentumot és instructiót úgy hagyok ... azért ez az írás legyen pajzs, fegyver helyén náluk, mellyel oltalmazsák magokat, nem engemet, és az emberek száját dugják be vele..." Nem is szánja közvetlenül kiadásra az Önéletrajzot, hanem elsősorban családi használatra, ezért magyarul is írja: "deáku pedig a feleségem se értette volna, én pedig nagyobbára óérette és az ő kérésére irtam le az én rendkívül való sok szenvedéseimet; noha talán csak többet sir miatta."

Gyakran említi, hogy fia, József, tanuljon életéből: "Édes fiam József, bárosak tenséked használjon es az írásom." Az ilyen és ehhez hasonló kijelentések mutatják, azt a törekvését, hogy könyvét nevelőerővel itassa át.

A könyvnek három része van: előljáró beszéd, az I. könyv, mely 1642-től, Bethlen születési évétől 1666-ig, s a II. könyv, mely 1667-től 1710-ig adja életének eseményeit.

Feltűnő, milyen terjedelmes Előljáró beszéd a, mintegy 80 lapra terjed. Ez azt mutatja, hogy fontos köslandot tartalmaz. Ek. 12848-53-10115/TS

Valóban: itt jelöli meg önéletrészletének apológia-, védekezés-, mentesség- jellegét, azt, hogy "maradékainak" ez legyen fegyvere a maguk megoltalmazására stb., mint ezt már láttuk. Együttal azt a gyanút, azt a rossz hírt is el akarja háritani magáról, hogy ő lett volna Erdély leglatrabb embere, mint ezt üldöztetéséből, "kétszeri keserves rabságától" gondolhatnánk. Tévedés volna tehát mindenestül elfogadni Bethlennek azt az érvelését, amellyel a hír keresését elutasítja magától s csak apológiáját hangsúlyozza: hiszen a rossz hír elhárításával tk. saját jóhírnevének, becsületének védelmében lép fel, és nemcsak utódai kezébe akar őket oltalmazó fegyvert adni. Bethlennek ez a sajátos kettős-célkitűzése, melyben az egyikkel takarni akarja a másikat, kora társadalmában elfoglalt helyzetéből, s az e helyzet hatására benne kialakult pesszimizmusból megérthető: másban mint az utód megértésében, már nem mer bízni, ugyanakkor azonban még él benne saját tette helyességének tudata. Ezért egyfelől saját jóhíret védi e művével, másfelől utódai s a közönség kezébe is okulásul szolgáló könyvet akar adni.

Égészen világos ebből, hogy miért kellett ilyen hosszúra nyulnia az Előljáró beszédnek: azért, mert részletesen kell foglalkoznia a hír, a becsület problémájával. A hírnek a problémája - saját beállításának cáfolatául - igen elevenen él benne, annyira, hogy az egész Előljáró beszéd, minden kulturális és vallási jellegű fejtegetésével a hír, a becsület problémája körül forog. A "point d'honneur", a becsületre való aggályos figyelme az egykoru francia monarchia s az olasz és spanyol államok tisztviselői életkódexének egyik legfontosabb erkölcsi szabálya, mely jól érthető a merész egyéneket felfaló s egymással és a világgal összeütközésbe kergető abszolutizmus viszonyai-
ból: ezért ügyelt mindenki a nevetségességig aggályosan a becsületére, szinte úgy, mint udvaronci csipkefodraira. A főleg spanyol feudális "erkölcsi" felfogás elsőkélyesítette ezt a szabályt, minden vacak ügyből az egyéni hír, becsület megvédelmezésére koholt ürügyet. Bethlen szintén az államélettel kapcsolatos problémákból fejleszti ki a maga becsületgondolatát, de mégis, kialakításában már teljesen mássá teszi azt, mint nevetségösen nyugati kortársai. Bethlen hír, becsület-felfogása mély-
ségeen morális tartalma, ez az erkölcs nem a rothadó abszolu-
Bk. 12848-53-10115/TE

tizmas udvaroncainak erkölce, hanem a kissáknányoló osztály uralmából kiábrándult, egészségesebb és tisztább felfogás felé törfő ember erkölce.

A terjedelmes Előljáró beszéd középpontjába következtesen a hirnév, a becsület gondolata kerül. A vallás, az idő az örök-kévalóság vagy a halhatatlanság eszméi mind a hír fogalmával kapcsolatban jönnek elő. Mint ahogy életleírásában Bethlen áll a jelemek események középpontjában, ugyanigy a legkülönbözőbb vallási, és filozófiai eszmék a hirnév problémájában futnak össze. Bethlen hirnév, -becsület-felfogása más, modernebb, mint elődeié s legtöbb magyar kortársáé. Zrínyi becsület, tisztesség-fogalmának tartalmát a virtus, a cselekvésre való képesség, az aktivitás maga adta meg; Bethlen ennél is továbbjut: a hirnévnek erkölcsi tartalmának kell lennie s ennek igazolását csak a lelkiismeret vagy, mint máshol világosabban mondja, az öntudat /conscientia/ adhatja meg. Ebből is összefügg Bethlen nagyfokú tudatossága saját életének előadásában. Három olyan kvalitást vagy indulatot ismer, melyet isten a természet által oltott be az emberbe: éspedig a jó hirnév keresése, az istenhit és a lelkiismeret. Ezek közül a hirnövet, a világi emlékezetet ugy emeli ki, mint az ember fenntartóját halála után is. Ebből is látható, mily mélyen átérti Bethlen és a szokványos humanista felfogásnál mennyire tartalmasabban nézi a hirnév problémáját, melyet nem rendel alá teológiai, vallási tanításnak. A halhatatlanság teológiai gondolatának elvilágiasodása felé az egyéni és történelmi fejlődés összefüggésének felismerése felé Bethlen műve is lépést jelent.

Bethlen Miklós kétségtelenül vallásos ember, de általában már a hirnévvel kapcsolatos állásfoglalása is megmutatja, milyen ujszerű, éppenséggel nem egyházi jellegű es a vallásposság. Ez az Előljáró beszéd részleteiből is jól bizonyítható. Tagadja azt, hogy az istentisztelet, templombajárás, prédikáció és imádság a vallás lényege volna; inkább csak levelek, virágok ezek a vallás törzsén. "Világos, hogy a religio, a fa, a törzsök, a szivben vagyok vagy pedig a lélekben, a vallás pedig ... akár szóban akár cselekedetben ... annak a fának gyümölcse, virága, levele ... a vallás ... az embernek a természet által beléontetett értelme, hiti, gondolkodása az istenről. /VIII. rész. Előlj. beszéd/. Éppen ezért Bethlen ellenzi az egyes egy-

Bk. 12848-53-10115/TE

házakat is, egységes, egyesült kereszténységet követel /" el kell e keresztény világból a pápista, luther, kálvinista, görög, ariánus vagy unitárius nevezetet venni, keresztények leszünk minnyájan."/ Jellemző az is, hogy a vallás igazságát az élet gyakorlatával, az erkölcsi magatartással méri: a jó, emberszeretettel teli élet tanuskodják a vallás igaza mellett. Végül: nagy jelentőséget tulajdonít a természetnek; minden, hírnév utáni vágy és istenhít vagy lelkiismeret egyformán a természet által oltatott be az emberbe. És a becsület, a jó hírnév semmi más, mint isten földi helyettesének, a lelkiismeretnek igazi ítélete.

Bethlen vallása nem is dogma /a dogmákat általában elítéli/, hanem a lelkiismeret vallása, szerinte mindig ex scientia et conscientia /tudományból és öntudatból/ kell ítéletet tennünk. Ez a gondolat felszabadító hatású az egyházi gondolkodás fegyelmére, nyűgére alól; de ugyanakkor oly erővel hangsúlyozza a szubjektív ítélet jelentőségét, hogy kaput nyit a tetszés szerinti vélekedések gyanítások, számára is. A keserű tapasztalatokkal rendelkező, de a szubjektív vélekedéseket is felismerő s elfogadó Bethlen így ír pl. a királyok becsüléséről: "A királyok fejedelnek... becsültetnek azért a székhért és méltóságért, amelyben ülnek, amelyből az őket imádó, becsülő nép a maga békességét, nyugodalmát várja, reményli és hiszi származni, elhitetvén magával azt, hogy azok a méltóságok eszekkel, bölcseségekkel, erejekkel, értékekkel ... elégségesek az ő békességének, nyugodalmának megszerzésére, megtartására; és hogy akaratjuk vagy arra .." És így ír a papokról: "Becsültetnek a papi rendek ... azért az isteni ... tudományért és szentségért, melyet a nép öbennek hiszen vagy gondol lenni."

Bethlen a pesszimista államférfi, azért tudja ilyen jól kifejezni kétségeit a királyok és papok bölcsességével és szentségével szemben, mert azt is jól látja, hogy miféle népi vélekedés áll fenn velük kapcsolatban. Azt még nem látja, hogy a királyok és papok elnyomó uralmának megtartása érdekében volt szükség ez illúzió fenntartására, azt azonban jól látja, hogy ez a hit - alaptalan. Ez mutatja Bethlen becsületes, haladó gondolkodását adott korlátai között is.

Az Előljáró beszéd Bethlen világnézetének központi eszméjére, a lelkiismeret szerepére irányítja figyelmünket. Ugyanitt
Bk. 12848-53-10115/TE

a szív, az érzelme, az érzelmi átélés fontosságát is hangsúlyozza. Megkapó képekben tud írni, már itt, a "felgyuladott kornak ké-ménynek, a szívnek kigyulását"-ról. Lelkiismeret és érzelmi erő az a két tulajdonság, amelyek az önéletírás minden pontján feltűnnek. A lelkiismeret vizsgálataiból következik az az önelemző szenvedély és hozzáértés, amellyel Bethlen-elsőnek irodalmunkban- az egyéni élet minden problémáját feltárja a megismerés és erkölcsi ítélet számára.

Az I. könyv: testi tulajdonságairól neveltetéséről és utazásairól.

Ebben táruul föl az ember a maga teljes testi-lelki gazdagságában. Mint írja: "az ilyenén éltek leírásához szükséges az ember természeti, hajlandósági, testi gyakorlási, mulatsági, diétája és egyéb afféle dolgainak leírása is, mert ... soha emberi erő vissza nem fordítja ... a természeti hajlandóságot" /IV.r./ Ennek megfelelően ír származásáról testalkatáról, haragos indulatáról, hajlamairól, egészségeről s betegségeről, csak azután tér rá tanulására.

Csak annyit ír elődeiről, amennyi szükséges az ő élete és pályája megértéséhez; többet "nem genealogizálok", írja. Nem valami feudális büszkeség, ősokkal kérkedés dagasztja tehát /mint pl. Gyöngyösi hőseit, ha "genealogizálnak"/, hanem az élet megértésének szándéka vezeti.

Ezután természet, temperamentumát, indulatait írja le. Különös érzékisé, táruul föl soraiból: "Szemem felette fekete és fényes volt, akármely sólyomszemnél nem alábbvaló, leánynak sokat ért volna, jó erőslátó is volt... orrom nem a felette nagy orrofkéle volt ugyan, de nagyocska, horgas, sasorr, gyermek-i csintalanságom miatt való esés egy kicsinyded a hegyét meglaposította volt, de minden disztelenítés nélkül. Szaglással felettebb is erős volt, akár jó, akár kedvetlen szag iránt majd a kényességig. Füleim nagyocskák, de nem is mód nélkül valók és felette jól hallok, mely sokszor az álmat is elrontotta." Karjáról, hajjáról, lábáról, derekáról erejéről is sokat ír, nemzorejéről nem kevésbé - 17 gyermeke született két feleségétől. Mi szükség a test ilyen érzéki részletezésére? Azért teszi, hogy az indulataival, hajlamaival való összefüggést még élesebben mutassa meg életében. Hirtelen fellobband

haragu ember volt, de mindenekfölött a lelkiismeret ösztönzésére ítelt, "komoly és köz dolgokban soha a szám mást nem mondott, hanem azt, amit a szívem jónak ítelt és gondolt." Ez a legértékesebb, amit mondhat magáról, tudja, s ezért bátran mer itélni is rossz tulajdonságairól, mindenekelőtt haragos indulatáról. Szép és mély, ravasz önfegyelmre mutató vonása ahogyan kitörő indulatai előtt figyelmezteti jobbjait, hogyan viselkedjenek, szaladjanak el nyugodtan, az ő természete olyan, hogy haragja gyorsan indul fel s gyorsan, "egynehány szempillantásban" elmúlik; állandóan fegyelmezi, birságolja magát fel-fellobbanó haragos-ságáért, ezt mélyen elítéli, erkölcsileg foglal állást; de nem mereven teszi ezt sem, nem lélektani s emberismeret nélkül. Mert jól látja hogy jobb, ha "a kigyult szívnek lángját, kormát, hamvát a szájnak kéménye kiokádja, kihányja; még az házat is hamarabb kigyújtja a megfojtatott, mint sem a szabadon kiégő kémény, a kihányt, emésztett sár nem árt úgy, mint a megrekedett; száz dörgésnél nehezebb egy mennykő, ezernél is; szitok nélkül levő, halovány, hallgató, mosolygó haragu embertől isten oltalmazson minden keresztény felebarátomat, engemet is, és az én gyermekem attól őrizkedjék leginkább. Volt nekem affélékkel vitám. Nem tanítok én ugyan ezzel senkit is szitkozódni és esküdni; csak akaram a két elkerülhetetlen gonosz között a kisebbiket megmutatni." Ebből világosan kitűnik, mennyire érti, ismeri Bethlen az emberi lélek, indulatok természetrajzát. Honnan tanulta ezt? Nyilván ön magának olyan alapos, morális jellegű megfigyeléséből, a "passiones animae"-nek /ő mondja így 94. l./ olyan kutatásából, amelyhez kora egyik leghíresebb könyve, Descartes Traité des passions de l'âme-ja /Értkezés a lélek szenvedélyeiről, 1649/ adhatott neki jó módszert. Descartes a szenvedélyeket nemcsak a moralista szemével vizsgálta, hanem mindenekelőtt a természettudós szemével. A szenvedélyek szerint, az indulatok az ember fizikai, testi sajátságaiból erednek, a mechanikai szükségszerűség törvényének vannak alávetve. Bethlen Miklós egész könyve s különösen első fele azt bizonyítja, hogy mily mélyen megértette, mily eredetien dolgozta át az erdélyi államférfi és gondolkodó a nagy francia tanítását. A fizikum és az indulatok összefüggésének megértésében, ugyanakkor azonban a moralista ítélő erejének biztonságában Bethlen a haladó európai kultúrának legmagasabb szintjén áll.

Hajlandóságai között a legnagyobbak a "nemzetsége, hazája, vallása" javára irányuló törekvését, hivatalában való munkálkodását tartja. Megemlékezik a sportszerű szórakozásokra való hajlandóságáról, különösen kiemeli az építésre való nagy hajlandóságát, melyről ezt mondja: "Sokképen bujálkodtam benne, kevélykedtem vele, erőm felett igyekeztem s megszégyenítettem magamat vele." Rezig-náltan írja továbbá: "Ugy látom, nem is Erdélybe való a szép épület", mert vagy elpusztul, vagy marakodás okául szolgál. Még két hajlandóságát hangsúlyozza: az egyik a bor és gabonakereskedeleme, a másik az olvasásra vonatkozik. Így okolja kereskedő-hajlamát: "inkább akarok kereskedni, mintsem huzni-vonni, ajándékot venni, mint ők, harmincadokat, arany-kénessző- és egyéb affélt arandálni, publicanus /vámszedő/ lenni, uramot, hazámot aképen megcsalni"; a bibliát 23 éven át minden esztendőben újra végigolvasta s minél többször olvasta, annál "ízesebb"-nek találta.

Sokat ír egészséges életrendjéről, arról, hogy "ebben az életet borral megrövidítő Bethlen familiában" ő a legmértéktelesebb, "ha izi elveszett a bornak, nem ihattam azután" írja. Egészségének egyik titka dolgos élete. "Soha dolog nélkül nem voltam, s haszontalan beszéddel s melancholizálással időt nem töltöttem, olvastam, irtam, vagy valamit delineáltam, computáltam, vagy kertben malomhoz hová sétáltam, az építés körül sokat pallérkodtam, kömelésben, hordásban a szolgálommal együtt magam is sokat dolgoztam; csudálkoztak az emberek rajta, néha szénát is keményen takartam ifjanta, egyszóval sohasem henyéltem".

A fizikum és a hajlandóságok leírása után tanulásának, neveltetésének előadása következik. Részletesen jellemzi itt mindhárom hazai tanítómasterét: Kereszturit, Basiriust és Apáczait. Könyvének ezekből a részeiből kitűnik Bethlen nagy érdeklődése az oktatásügy és általában Erdély kulturális élete iránt. Hosszú részeket szentel tanítói pedagógiai módszereinek ismertetésére és az erdélyi közoktatás jellemzésére. Apáczai szellemében, az új haladó módszerek mellett foglalt állást és kíméletlenül bírálja az elmaradott viszonyokat. Ő is vallja Apáczáival, hogy az elhibázott oktatás és az elkényeztetés miatt lesz a "sok nyomorgó istentelen ur, főember, sok istentelen hamis bíró, igazgató", s az iskolából kikerülő nemzeti csak "erdítő, vielő vadgazdár" marad. Ez azért is fáj neki, mert - mint írja -

a parasztok jobban tanulnak és a közpályán tulszárnyalják a nemesek és főurak gyermekeit.

Apáczai nagy történelmi és kulturális jelentőségét ő méltatja először. Írásából élénk tűnik a magyar nép nagy nevelőjének portréja melynek megrajzolásában állandóan ott érezzük az író személyes csodálatát, ötven év múlva is elevenen élő háláját. Kiemeli, hogy Apáczai előtt "a szegény magyarok kivált Erdélyben azt hitték, hogy ha nem német s a plundrában nem jár, nem lehet tudós ember; professori nevet, doktori titlust felvenni sacrilegium lett volna, valámig Apáczai János ezt a jeget el nem rontá." Kiemeli Apáczairól, hogy ő valósággal tudós doktor volt, aki a keleti és klasszikus nyelveket tökéletesen bírta és tisztességes professzori állása lett volna Hollandiában, ha a hazájához való szeretetet "le nem hozta volna". "De az isten házának és nemzetségének szerelme emésztette meg", "Apáczai nyitá meg Erdélyben a tudós embereknek mind a becsületnek ajtaját", de "az isten ebből az ostoba háládatlan magyar világból mely őreá méltatlan volt, kivette".

Az első könyv hátralevő részében utazásairól, külföldön és Zrinyinél tett látogatásáról számol be.

Az utazások, külföldi vándorlások leírása a könyv legszínesebb része. Ugy ahogy eszébe jutnak, tehát nem szigorú időrendben, mondja el kalandjait. Megjegyzí, hol szállottak meg, hogyan látott komédiát Bécsben, milyen volt a bécsi olasz kalmár pincéje, akinél az utra vitt 700 egynéhány aranyát hitellelveire váltotta át, beszámol az alkudozásokról és a nagyuri személyekkel kötött ismeretségeiről /pl. a heidelbergi választófejedelemmel/, étkezéseikről, egészségi állapotáról, ruházkodásáról, nélkülözéseiről, tengeri kalandjairól, Jászberényi Pállal, volt tanítójával Londonban való találkozásáról, aki ott jó nevet szerzett magának, Párizs nagyszerűségéről, hajótöréséről stb. Ennek a résznek, mint elbeszélésnek hitelét az adja meg, hogy először megismertük az utazót a maga testi-lelki sajátosságaival, most tehát nagyon plasztikusan áll előttünk az események forgatagában, hiszen ugyanazok a tulajdonságok most elevenednek meg szemünk előtt. Látjuk a bátor, vállalkozó szellemű ifjút, aki éppen nem riad vissza a koplалástól és a nehéz utaktól, látjuk az érzéki élvezőt /amikor pl. a

hollandi ételeket írja le/, látjuk a reális érzékű embert, aki modern idegen nyelvet és építészetet tanul, s meglátja azt, hogy Angliában még a papok és professzorok is "merő csigázásnak tartják, ha deákul kell beszélni". Érzékenysége, lelkiismeretessége, tanítója iránti szeretete, a női szépség iránti érdeklődése /élete legszebb nőjét Windsorban látta/ sok helyen bebizonyosodik.

Különösen szép része elbeszélésének a Zrinyi haláláról szóló; oly erővel és részletezéssel adja elő, hogy szinte szemmel kísérhető az egész cselekvés.

Nem annyira a tárgyi, földrajzi ismeretek töltik meg uti beszámolóját, mint inkább a személyes vonatkozások. Pontokba szedve nem egy helyt elmondja a nevezetességeket is /pl. Velen-cében/, de általában csak azokra az eseményekre tér ki, melyek szoros kapcsolatban maradnak a személlyel, melyek morális megítélést tesznek lehetővé. Ezért foglalkozik szinte egész Velen-ce-fejezetében a prostituáltakkal.

Bethlen a nyugati országokat más oldalról ismerte meg, mint Szepsi Csombor: nem a szegények, hanem a gazdagok, az előkelők között forgolódott. Nem is írja az életet, a nyüzsgést, a rengeteg benyomást oly naiv kíváncsisággal, mint Szepsi Csombor: Bethlen gondja az emberi viselkedés, a helyes magatartás, a morális gazdagodás felé fordul. Ezért részletezi viszonylag kevésbé mint Szepsi Csombor a látottakat, s ezért mélyíti el inkább az eseményeket lélektanilag. Kitűnő a Colbert francia miniszter kihallgatásai hivatalnoki apparátusának leírása, vagy a letérdeplés elmulasztásából fakadó félig komikus, félig veszélyes jelenet előadása /Calais-ban/ vagy az, amikor a hajó megfeneklésekor két kis cédulát akaszt nyakába és balcsuklójára, spanyolviasszal beöntve a latinul, franciául, németül felírt nevét; vagy orvosi tanácskérése Lindanus doktornál és még számos más hasonló. Míg Szepsi Csombor bátran és óriási kíváncsisággal, nagy csodálkozással közeledik a dolgokhoz, az európai eseményekhez, melyeknek egy kissé a szélén áll, Bethlent mindig az események középpontjában látjuk, mindig ő az, aki a figyelmet magára hívja és nem egy ilyen vagy olyan intézmény szívében.

A II. könyv: közéleti tevékenység, rabságok, Erdély bukása.

A II. könyvben már háttérbeszorul Bethlen nagánélete, elbeszéli ugyan a házasságával, családjával kapcsolatos eseményeket, de főfigyelme itt már a politikai eseményekre irányul.

"Nem is érdemel annálisít egy ilyen hitvány privátus embernek az élete"- mondja. A társadalmi eseményekből sem ad azonban elő mindent, nem krónikát ír: "olyanokat, mint históriára tartozókat én csak annyi részből illetek, amennyire az én életemet és azokba való elegyedéseimtől való ítéléseit az embereknek nézhetik azokban." /II./IV./ Művének középpontjában tehát továbbra is a személy, ő maga fog állani. Ennek a személynek, a szerzőnek, a sorsa azonban most már teljesen összefonódott a politikai eseményekkel. Az Önéletírás lapjain ezért kibontakozik az Apafi alatt tomboló anarchiának, a főúri ligák világának a képe. Érdekfeszítően, epikai szélességben adja elő Bánfi Dénes és Beldi Pál tragédiájának történetét, saját üldöztetését, amikor egy hajszálon függött élete, stb. Kitűnően jellemzi az erdélyi politika akkori vezetőembereit, mindenekelőtt a fejedelmet Apafit és mindenható miniszterét Teleki Mihályt. Kiderül művéből, hogy mennyire felette állt Bethlen kortársainak. Ezért nemesi, főúri társai nem szerették. Furcsállották önfegyelműt, józan életét, idegen volt nekik Bethlen műveltsége és ügybuzgósága, amellyel az iskolázásba is beavatkozott, de mindenekelőtt bántotta őket Bethlen igazságérzete, lelkiismeretessége, mellyel nem riadt vissza a gonoszságok leleplezésétől. Egy ízben számvételt tartott az "ország adójáról egynehány esztendőkről". 40000 tallér hiányt találtak. Ártatlan emberre kenték a sikkasztást, holott Székely László s más nagyobb urak ládájába ment a pénz. "Mi exactorok, de bizony nem mi, hanem a szegény gyámoltalan ország hosszu orral maradna. Egy esztendei adaja kitölt volna igazán s jói abból a számvételből, egy bathája sem lón.... Ilyen igazság vala akkor Erdélyben. Nékem bizony a lelken fájt és sirt rajta, mert én tudtam s láttam a nyargaló hamiságot, és nem is lehetett szó nélkül hagynom, mellyel hanemha lelkennek, de egyének senkinek sem használtam; világ szerint pedig magamnak sokat ártottam." Teleki őt és két társát clámánsoknak, kiabálóknak nevezte, mert "tudunk ugyan szólni

az ország között."

Az 1680-as évektől fogva elkomorodik az önéletrajz. Teleki üldözmi Bethlent, felesége súlyos betegesen fekszik, gyermekei elhalnak, Erdély, a török, a Habsburg és az európai hatalmak játékában sodródik. Bethlen Thökölyvel harcol együtt, de egyre kedvetlenebbül ír a történelmi eseményekről: "De ezek és ennek a hadakozásnak actái históriára valók, mégyek az én személyemhez tartozókra csak rövideden". Inkább arról számol be, hogy ellopták 40 tallár értékű pár pisztolyát, amit a heidelbergai electortól kapott vagy hogy a táborban is remekül sikerült konzerválnia napokra a halat.

A legelevenebbek ebben a részben azok az esetek, melyek Bethlennel történtek ugyan meg, de tipikusak a viszonyokra, ennél fogva minden olyan történetírásnak alapjául szolgálhatnak, mely az átlagemberek életére is kíváncsi. Amikor a török 1683-ban Bécs ellen indult, a tatár kán 40000 tatárral Erdélyen át vonult. Kérte, hogy adjanak neki élelmet és erdélyi biztosokat, cserébe őrséget állít a fosztogatók, prédálók ellen. A fejedelem s tanácsosai sem élelmet, sem biztosokat nem adtak, valami osztoba nagyzolásból, sőt azt is megtiltották az alattvalóknak, hogy tatár őrségeket kérjenek vagyonuk megvédésére. Attól féltek, hogy valaki ezzel a hűtlenség, fejedelemellenesség bűnébe eshetnék. Ezzel szemben a fejedelem és néhány tanácsos suba alatt a maga részére igenis kért tatár védelmet. Az eredmény: "A szegénység havas erdőkre, kastélyokhoz s városokhoz fut". Mindenki úgy védekezett, ahogy tudott. Bethlennél sok menekült huzódott meg, kastélyában szabályos katonai rendben éltek, 40-50 puskásával éjszaka mindig tüzeltetett, hogy elvegye a tatárok kedvét a támadástól. Kalandokból azonban így is kijutott nekik. Egy másik, jellemző eset a hanyatló Erdély közféleti kulturális viszonyaira: egy Marchisio nevű császári tiszt levelet hoz a fejedelemnek. Nosza az urak, akik márkit értettek e néven, a fejedelem hintáját akarják elébe küldeni, udvari ifjúságot, nemességet a fogadására, sőt maga a fejedelem is készen áll előzékeny fogadására. "En erre mondán: az istenért, mit akar kegyelmetek, ez nem márki, hanem csak egy olyan szegény nemes ember, mint én, vagy talán olyan sineas. Marchisio a falu vagy a város neve, ahonnet való. De ha márki

volna is, még sem kellene azt követni véle. Ő ki sok szegény kol-
dus marquez vagyon!... Nem fogadák. Engem, félre fordulva, har-
madik személyben másoknak le is szidegata Teleki. Azután szégyen-
lette maga is, úgy a fejedelem, fejedelemasszony is ezt a nagy
bolondságot. Maga Marchisio először csudálta, azután nevette".
Ez a kis részlet a maga gunyorosságával meggyőzően tanuskodik
arról, hogy milyen provinciális, hajbókoló, látóhatár nélküli
tartományá züllött Bethlen Gábor egykori ragyogó Erdélyországa.

Az utolsó százegynéhány lap a 90-es évekről és a század ele-
jéről szól. Az önálló erdélyi állam Habsburg-gyarmattá süllyed,
a teljes összeomlás képe bontakozik ki az önéletírás lapjairól.

A viszonyok közben minden tekintetben ijesztően romlottak.
"Szomorúan, de szükségessé képpen informálok tovább a posteritást,
mindemü nagy hidegséggel, tünységgel vagy ugyan gonoszossággal
foglalt volt el minket a sátán mind az isten dicsőségét és
lelkünket, mind az ország közönséges javát illető tisztünkben
és kötelességünkben; melyet gondolom egyik kiváltképen való
okának mind a haza utolsó veszedelmének, mind az én romlásom-
nak..." A kétségbeesett, kiutat nem látó lélek előtt - aki
pedig egész felvilágosodott műveltségével a transzcendens vi-
lág hitén kívül élt - fölmerül a sátán, és az önéletírás ez
utolsó részében nem is egyszer baljós álmainak hüvelyezésére
adja fejét. Leírja, mint idegenültek el teljesen a főurak
a közügyektől: egy "becsült" templom helyreállítására egy
20000 frt.nál többet bíró főember 1 frt.öt adott. Bethlen sok
ember előtt jelentette ki, hogy "nem számá a homlokára sü-
ti"; a "fejérvári templom fedele szinte a nyakakra szakad ra-
la", alig tudja megjavíttatni; keserűen írja, mint üldöztek
halálra Tótfalusi Miklóst; a gubernátor hájának tornyán áll
az óra, mert nem tudják fizetni az órát, a gubernátori pala-
ta körül ganájdombok, döglött kutyák, macskák nevének min-
demnek rendbehozásáról öneki, a kancellárnak kell - nem is
kis viták után - gondoskodnia. Közben múltinerek, paloták pus-
tulnak vesznek el; "hogy a fejedelmi vár, tölgyes, kapu, Gálfi
ház elpusztult, nem én véttem; ország és gubernium előtt sok-
szor protestáltam felőle"; harcol a tavakért, a kertekért, a
város szépségéért - minden hiába. Iszonyu vádirat az uralkodó-
osztály ellen az önéletírás utolsó része s a vádiratot egy
olyan személy írja, aki maga is ez osztály tagja: innen a végletes
Bk. 12848 - 53 - Rss.10115/VSz6.

kétségbeesés. Csak úgy halmozza beszámolójában a bűnöket, amiket kortársai büntetlenül követnek el: a gyilkosságokat, a féktelen bujaságokat, a gyalázatos "igazságszolgáltatás" eseteit, a szegénység "iszonyu terhét" /mely oly dühbe hozza, hogy bírakat akar megveretni/.

A II. könyv utolsó fejezetében kerülnek sorra a Rákóczi-szabadságharc eseményeivel kapcsolatos problémák. Ennek a résznek külön találó címet is ad: "Bethlen Miklós tragoediája és az ország szomorú romlása". Valóban olyan az *Önéletírás* második könyve, mint egy nagy tragédia, melynek főhőse maga a szerző. Az utolsó fejezet, ennek a tragédiának az utolsó felvonása. Bethlen megrázó szavakkal írja le Rabutin vadállati őrlöngését s a bosszúja nyomán elhullottak megrázó eseteit. Leírja, hogy a fejével játszik, amikor az üldözöttek érdekében szót emel. Rabutin "nékem bojtorkodék, mint a lódarázs: Ah, ah, monsieur chancelier, néked minden munkád a rebellisek protekciója, eleve tudtad te, hogy ennyi rebellis léssen". "Tudja meg" az ember, teszi hozzá két lappal ezután Bethlen, "ki volt Rabutin, magyarul: Rabbá-tón; ki volt Szász János; és kik voltunk mi, isten és felebarátunkhoz jég, gondviseletlen, pökeelem gubernium". Perének és fogságának eseményeit már nem adja elő részletesen, erről csak egész röviden emlékezik meg, hiszen letartóztatásával a tragédia már be is fejeződött.

Bethlen önéletírásának művészete, stílusa.

A börtönben írta meg életrajzát, évek alatt. 1708 augusztusától az év végéig kb. 50 lapot írt, 1709 szeptemberétől 1710 januárjáig 300-nál több lapot. Az írás üteme tehát a vége felé meggyorsult, Bethlen nekidühödött az írásnak, s ez az egyszerű tény is rányomja bélyegét művére: a végén idegesebben, szaggatottabban ír, mint az elején, sokszor tömondatos följegyzésekben. E változás legfőbb oka abban a tartalomban keresendő, amely az írófoglalkoztatta: Erdély borzalmas és megállíthatatlan pusztulásának témájában. A 90-es évek elejéig folyó elbeszélésben Bethlen sokszor körmondatosan, kényelmesen ír, főleg önmagáról, kedvteléseiről is; mint jó gazda, följegyzí kedvező vagy kedvezőtlen bor és gabonatermését, nem feledkezik el családi ügyeiről, feleségéről, gyermekeiről; a 90-es évek elején a

mondanivaló megváltozásával a stilus is átalakul: szaggatottá, drámaivá lesz, a leírást panasz, a vallásosságot káromkodások és átkozódások, a nagyon kevés, éppen csak felvillanó személyes ügyeket csupa közéleti erőfeszítés szakítja félbe s mossák el, miközben az eredeti szándék — az, hogy családjának írjon egy tanulmányos iratot — átalakul az egész közösségre való hivatkozássá; mivel a közélet teljesen elnyomta a magánembert, a maradványhoz, a posteritáshoz való felhívás már nem a család felé irányul, hanem az egész nemzethez.

Az önéletrírás folyamán a főhős alakja is megváltozik. Kezdetben úgy látjuk magunk előtt, mint egy Descartes-tól megkívánt lelki képletet, egy a fizikuma és pszichikai tulajdonságai teljességében feltárt, szilárdan és plasztikusan előttünk álló alakot; a későbbiek folyamán abban gyönyörködünk, mily hitelesen, művésszi igazsággal ábrázolja az író ennek az előre elemzett alaknak tulajdonságait a közéleti cselekvésben; a mű utolsó 100 lapján azonban ez a szilárd alak, lelki-testi egység elsodródik a történelmi eseményekkel, s csak itélete és fájdalmas panasza jelenik meg e forogtatag fölött, ő maga, a jól jellemzett, testi-lelki tulajdonságaival megismert hős eltűnik a történelem viharában. Ez a változás a könyv legszuggesztívabb vonása és egyben Bethlen Miklós rendkívüli őszinteségéről, becsületességéről is tanuskodik: történelem nem tört meg annyira, hogy mérhetetlenül föl ne indult volna kezéje pusztulásán, és pedig oly mértékben, hogy eredeti szándékáról csak önmaga ábrázolásáról, is le tudott mondani. Bethlen ábrázoló művésze főleg az elbeszélésben, ennek is közvetlen, élőbeszédből táplálkozó és drámai színezetű formájában van. A líra vagy az epigrammatikus, szentenciás tömörítés nem az ő formája; ha tömörre válik, akkor is inkább csak szaggatott, drámai, ideges, tehát nem plasztikus, nem eléggé kifejező. Közvetlen és élőbeszédből eredő elbeszélő stilusa szereti az anekdotát alkalmazni, szentencia, értelmi tömörítés helyett. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy művében ne hagyott volna nyomot óriási műveltsége: József fia oktatása érdekében hatalmas latinnyelvű, hexameteres oktató verset is beleír önéletrajzába és egyik álnát /II.18. rész./ fejeződésként tagolja. Ismerte mind a klasszikus epikát és lírát, mind a korabeli komédiát és tragédiát. Ezek azonban alig hatottak rá.

Ez az elbeszélő stílus népies, és pedig Erdély népének, dolgozó népének beszédstílusa. Hogy így van, azt igazolja az a tartalmi tény, hogy a dolgozó nép iránti rokonszenve minduntalan megnyilatkozik. Nem tesz programmatikus kijelentéseket, de a népet szereti. Nemcsak az önéletírás végén tett nyilatkozataira kell gondolnunk, hanem a korábbiakra is, ahol a pasquillust korbácsolnak tekintve a nép kezében, "amelyet semmi hatalom el nem fordíthat magáról." /26.1./, vagy ahol mindenkit megfedd a gyakori ivásért, "oda nem érve a pásztori munkásembert" /117.1./ vagy ahol kijelenti, nem igen rendezett saját birtokaitól távol hosszú vadászlatokat, hogy szolgálának, ebeinek eltartásával "ne terheltesék a szegénység". Ez a nép-szeretet egyben Erdély szeretetét jelenti. Ennek ezer vonása tűnik elő Bethlen államférfiúi tevékenységéből, amelyet tárgyaltunk. De ennek az erdélyi jellegnek a stílusban, a nyelvhasználat öntudatlan rétegeiben is megvan a nyoma. Bethlen olyan képekkel, hasonlatokkal él, amilyenekkel csak egy erdélyi élhet. Amikor az örökkévalóságról értekezik, az időt lajtorjának nevezi, mellyel az örökkévalóság tornyában akarunk hágni, hogy annak tetejéről vagy gombjáról belátláthassunk a havasokba; pedig az idő nem része az örökkévalóságnak, mint a kisebbik hegy része a havasnak. — Amikor azt bizonygatja, hogy nincs lényeges különbség az élet élvezésében a király és a szegényember között, az utóbbi jellemzésére erdélyi vonásokat halmoz: máló, szilva vagy kőkény cibbe, forrásvíz, poklár és furulyája, cigánylány stb. /15.r./ — Amikor Colbert kihallgatási apparátusán csodálkozik el, nem tudja máshoz, mint malomhoz hasonlítani, amelyben éppúgy állanak sorba a kliensek s akiknek beadványát különbözőképpen örlik. /197.1./ Románnyelvű beszéd, parasztokkal való sajtóváltás szintén fel-feltűnik az önéletírásban.

Bethlen műve több mint regény, több mint napló, mert műfajilag sokkal tágabb nálunk: vannak benne regényszerű, naplószerű, leíró és jegyzéknyvszerű, anekdotikus és vádiratjellegű, filozófiai és oktató részek, ezek azonban sajátos egységbe fonódnak. Nem szokványos értelemben véve egységbe, mert Bethlen önéletírása nem olyan egység, amilyent az irodalmi műről általában megkívánunk. A mű témája, az író szándéka, stílusa a könyv folyamán kétségtelenül átalakul. Az egységet

biztosítja azonban a szerzőnek, a könyv főszereplőjének lelki egysége, lelkiismereti azonossága. Minden tettét, minden sokszor országos jelentőségű lépését erkölcsileg ítéli meg. Sorsa kezdetől fogva nem egy magányos emberé, hanem egyuttal egy egész országé is és bukása is egy az ország bukásával. Ez a mű, melyben mindez megörökítve van, régi magyar prózánk egyik leghatalmasabb, egyik legmegnyerőbb, legérdekesebb alkotása.

Irodalom.

Szövegkiadások:

Szalay László: Bethlen Miklós Önéletírása. Pest. 1860.

Tolnai Gábor: " " " Bp.é.n./Magyar Századok c. sorozatban./

Tanulmány:

Tolnai Gábor: Bevezetés az Önéletírás kiadásához.

C./ A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC IRODALMA./1703-1711./

1. II. Rákóczi Ferenc és a szabadságharc kulturpolitikája.

A szabadságharc szerepe irodalmunk fejlődésében.

XVII. századi függetlenségi harcaink betetőzését jelenti az a több mint nyolc éves szabadságharc, melyet a magyar nép és vele együtt a Magyarországon élő ukrán, román és szlovák nép II. Rákóczi Ferenc vezetésével vívott. A szabadságharcot a bujdosó szegénylegények félországra kiterjedő titkos szervezkedése készítette elő, majd az északkeleti, tiszaháti megyék magyar és ukrán parasztjai robbantották ki Esze Tamás vezetésével. Ennek a népi felkelésnek az élére állt a Lengyelországban bujdosó Rákóczi és a néhány száz paraszt felkelését hatalmas nemzeti háborúvá szélesítette.

II. Rákóczi Ferenc meg akarta valósítani Zrinyi programját: megteremteni az önálló nemzeti abszolutizmust és ezzel az országot a gazdasági, társadalmi és kulturális haladás útjára vezetni. Bár uralmának nyolc esztendeje a függetlenségi háború időszaka volt, amikor minden erőt az ellenség katonai megsemmisítésére kellett fordítani, Rákóczi hozzálátott az ország haladó irányban való átalakításához is. A Zrinyitől megálmodott önálló nemzeti hadsereg mellett alapvető gazdasági és politikai reformok, a diplomáciai kapcsolatok megszervezése és általában az országnak szinte minden ügyére kiható tevékenység mutatja államférfiúi nagyságát. Szervesen illeszkedik ezek közé az a hatalmas erőfeszítés, amelyet a kultúra fejlesztése érdekében végzett. A háborús esztendők nem voltak alkalmasak arra, hogy nagy kulturális alkotások létrejöhessenek, ha azonban jól megvizsgáljuk a szabadságharc történetét akkor soha addig nem látott kezdeményezések sorozatával találkozunk egy haladó nemzeti kultúra kibontakozása érdekében. A szabadságharc a kedvezőtlen nemzetközi helyzet és az uralkodóosztály árulása folytán elbukott, és így megszakadtak a szabadságharc kulturális törekvései is. II. Rákóczi Ferenc kora azonban még elvetéltségekben is kulturtörténetünk egyik legszebb fejezetét alkotja.

A szabadságharc kulturális eredményei között az irodalom alkotásai a legfontosabbak. A kor irodalmában és kulturális törekvéseiben pedig elsősorban a szabadságharc vezérének az alkotásai emelkednek ki. Ő maga is író, irodalmunk egyik kiemelkedő egyénisége, a kulturális reformok és törekvések is nagyrészt személyéhez fűződnek. Éppen ezért először az ő írói munkásságáról fogunk megemlékezni és ezzel kapcsolatban térünk ki kulturális szervezőmunkájára is. Az irodalomtörténetírás eddig inkább csak az illúziókat gyártotta Rákóczival kapcsolatban, de munkásságát alaposan nem dolgozta fel. Legfeljebb két legfontosabb művével, az emigrációban írt Vallomásokkal és Emlékiratokkal foglalkoztak, de azok valódi politikai jelentőségét, irodalmi értékét a felszabadulás előtt elhallgatták, vagy meghamisították. Rákóczinak a szabadságharc alatti irodalmi munkásságát az eddigi kutatás egyáltalán nem dolgozta fel. Amit erről el tudunk mondani az nagyrészt Esze Tamás készülő monográfiájának anyagán alapul.

Rákóczi élete.

Az erdélyi fejedelmi családok, a Báthoryak és Rákócziak ivadéknak, a hős Zrínyi Ilona fiának, Thököly kuruc fejedelem mostohafiának hosszú utat kellett végigjárnia, amig elődeihez, elsősorban anyja nagybátyjához Zrínyi Miklóshoz méltóan, sőt még őt is túlszárnyalva a nemzeti szabadságharc vezére lehetett. Alig mult tíz éves, amikor a császári csapatok elfoglalják a Zrínyi Ilona által hosszú ideig védett Munkács várát, a kurucok utolsó bástyáját. A császáriak Bécsbe hurcolták, anyjától és nővérétől elszakították és a csehországi Neuhaus jezsuita kolostorába dugták, hogy hazáját és népét gyűlölt labanc főurat neveljenek belőle.

A magyar gyűlölt Kollonics érsek és a jezsuita atyák elsősorban arra törekedtek, hogy Rákóczit beléptessék a rendbe, nővérétől pedig apácát neveljenek. A hatalmas Rákóczi vagyón így az egyházra szállott volna. A fiatal Rákóczi azonban megundoródott a kolostor életétől és rövidesen átlátott Kollonics cselszövényein. Mikor a törvényes kort elérte és a gyámság alól felszabadult, szakított Kollonics-csal és saját kezelésbe vette gazdaságának irányítását.

Kollonics ekkor egy hamis végrandelet segítségével igyekezett a Rákóczi vagyonnak legalább egy részét megkaparintani, de ez a terve is megbukott, mert a namisítványt leleplezték. A fiatal Rákóczi így kikerült az egyház karmaiból, sőt annak élete végéig ellensége lett.

Hazájába azonban még nem térhetett vissza. Szabadnak nyilvánították ugyan, de értésére adták, hogy a császár kíváncsnak tartaná, ha további nevelés és tanulmányai érdekében hosszabb külföldi tanulmányutra menne. Ez elől a kívánság elől, hacsak nem akart már most gyanussá válni, nem térhetett ki. Külföldről való visszatérése után azonban mégis meglátogatta birtokait, "ahol a lakosság valóban nagy, de a németektől való félelem miatt csak titokban nyilvánított örömmel fogadott". Ez volt első találkozása a magyar néppel, érettebb korában. És ennek a találkozásnak nagy jelentősége volt, ugyanis - mint leírja - mindenütt csodálkoztak, hogy anyanyelvét szinte teljesen elfelejtette, és hogy idegen öltözetben jár. "Azt gondolták, hogy mindez kihűlt érzelmeim és előre megalkotott előítélet következtében a nemzetnek megvetése miatt történt."

Most kezdi felismerni a Habsburgok álláspontját, és megindul a folyamat, hogy a klérus mellett ennek a másik ellenségnek a vonzóköréből is kiszabaduljon. A Habsburgok, mindent elkövettek, hogy Rákóczit népével szembeállítsák és így megakadályozzák, hogy ellenük forduljon. Bécsbe való hazatérése után megértette ezt Rákóczi, mert az udvar igen bizalmatlanul fogadta magyarországi útját. Sőt pedig kifejtette előtte, "hogy én utolsó sarjadéka vagyok hazámnak, mely az ausztriai ház előtt a leggyűlöletesebb."

Rákóczi azzal a puszta lépésével, hogy jezsuitává nem lett, hogy nem tagadta meg hazáját, már eleve a későbbi nagy nemzeti mozgalom vezérévé formálódott. Bár ekkor még a gondolata sem volt meg a Habsburgok elleni lázadásnak, sőt a királyt jóindulatúnak tartja, mégis Bécs már ellenségnek tekintti. Ebből a helyzetből nincs számára más kiút, mint vagy udvaroncává válni a bécsi udvarban, vagy pedig háborút indítani ellene. Középut itt nincs, pedig Rákóczi ekkor ezt akarta: hazatérni és élni mint a királyhoz hű, de nemzetét is szerető nagybirtokos. Ez az állapot azonban lehetetlen. Az udvar őt

olyan embernek tartja, aki bármely pillanatban veszélyes ellenséggé válhat, a nemzet pedig olyannak, aki hivatott egy új szabadságharc vezetésére.

Rákóczi származása és családi öröksége valóban olyan volt, hogy a nemzet őt a függetlenségi küzdelem eleve kijelölt és egyetlen lehetséges vezérének tarthatta: az erdélyi fejedelmi család utolsó sarja, nagyanyja az utolsó Báthory, anyja az utolsó Zrinyi, mostohaapja az utolsó Thököly, vagyis a XVI-XVII. század valamennyi nagy családjának ő az egyedüli folytatója, és ezeknek a családoknak az emléke mind a haza megvédésére kötelezi.

Miután véglegesen hazaköltözött birtokaira és tüzetesebben megismerte a magyar viszonyokat, a német csapatok és Kollonics kormányzásának pusztításait, lehetetlenné vált számára a semlegesség, a politikától való visszahuzódást. "Ezek engem elszomorítottak, - írja - és ezek miatt elkeseredve kijelentettem, hogy nekem kötelességem a hazai jogok és törvények megvédelmezésére... lelkemet lekötni és életemet is kockára tenni." Ebben a szándékában előrevitte a szintén elégedetlenkedő Bercsényivel való megismerkedése.

Azt is jól látta Rákóczi, hogy a haza és törvényei megvédelmezésére nem lehetnek célravezetőek az udvarhoz küldött felterjesztések, levelek, kérések. Rákóczi és Bercsényi felismerték, hogy csak erőszakos úton lehet a nemzet szabadságát biztosítani. Életrajzában megírja Rákóczi, hogy nem másra gondoltak, mint "ajárom lerázására, amelyet nyakunkra nehezédni éreztünk".

A Habsburgokkal való erőszakos szembeszállás szükségességének felismerésétől kezdve Rákóczi életrajza egyúttal a kor történelme is. Az események most már gyorsan követik egymást: a német-uralommal elégedetlen néhány főúr bevonásával kapcsolatot igyekszik kiépíteni a francia királlyal, de árulás folytán Bécs tudomást szerez a dologról; 1701-ben letartóztatják, nagyapjának a Habsburg-örökös áldozataként hóhérbárd alatt elvérezett Zrinyi Péternek bécsújhegyi börtönébe kerül, őt is halálos ítélet várja, de kalandos úton sikerül megszöknie és Lengyelországba menekülnie. Itt Bercsényivel együtt folytatja tervezgetéseit és a franciákkal való diplomáciai kapcsolatok kiépítését. Míg azonban ők lassan haladnak előre a Habsburg-el-

lmes akciók előkészítésében, odahaza a nép cselekszik: kitör a tiszaháti felkelés és a szegénylegények küldöttei felkérlik Rákóczi a mozgalom vezetésére.

A Vallomásokban és az Emlékiratokban egyaránt leírja a parasztok küldötteivel való megható találkozását. Rákóczi felismeri az alkalom jelentőségét és egy a történelemben páratlan lépést tesz: uralkodók leszármazottja, az ország legnagyobb birtokosa létére kétszázötven botokkal és kaszákkal felfegyverzett magyar és orosz paraszt élén megindul az ország felszabadítására. 27 éves volt ekkor, vállalkozása katonai szempontból látszólag képtelenség volt. Ő maga bevallja az Emlékiratokban, hogy "csak egy fiatalember hevessege és a haza szeretete lelkesített". A hazaszeretet és "az a szándék, hogy megérdemeljem a nép bizalmát és szeretetét" tette őt erőssé.

Rákóczi életének eseményeit a szabadságharc során nem kísérelhetjük végig, hiszen akkor el kellene mondani a szabadságharc egész történetét. A szabadságharc idején vált íróvá is. Ekkor készülnek különböző kisebb irodalmi művei, melyek mind a nemzeti küzdelem fokozását, Rákóczi nagy politikai és katonai célkitűzéseit szolgálták.

A szabadságharc nyolc esztendeje alatt Rákóczi két ország fejedelme, hatalmas hadsereg irányítója, a szabadságáért fegyvert ragadott nemzet hős vezére volt. Harca elbukott, de eszményeiről, céljairól lemondani sohasem tudott, a nemzeti ügyért ezután is harcolt a diplomácia és az író fegyvereivel. A Habsburgok által felajánlott békét nem fogadhatta el, inkább a 24 évig tartó keserves hontalanságot választotta. A szabadságharc bukása Rákóczi életének szomorú fordulópontja volt, hiszen hazájától örökre meg kellett válnia, pedig felajánlották neki az amnesztiát. Az Emlékiratokban, de még inkább a Vallomásokban világosan megindokolta, hogy miért nem fogadhatta el a békét, miért választotta az emigrációt.

A békeszerződés szerint le kellett volna mondania erdélyi fejedelmi címéről, erre azonban - írja - esküje is kötelezte s "a hű dicsőség" is sarkalta. Megigérték neki birtokainak megtartását, vagy azokkal egyenlő értékű birtokokat a német birodalomban. Ezt az ajánlatot sem fogadhatta el, mert "előreláttam, hogy bár személyemet biztosították, de nem becsületemet, mert el kellett volna mennem hazámból, le kellett volna mondanom arról a Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VS₂₆.

nemzetről, amely annyiszor bizonyosságát adta irántam való szeretetének és bizalmának." A császár békeajánlata biztosította Magyarországot törvényeinek a megtartását, ebben azután végkép nem bizik Rákóczi:

"A törvények megtartásának minden biztosítékát egyedül az annyiszor megszegett királyi szó nyújtotta csak. A békének ez az alapja úgy tűnt fel előttem mint a jég, mely elolvad; és semmi mást nem remélhettem, csak a nemzet és a lakosok örökös szidalmait és átkait, hogyha magamnak biztonságát megszerezve, a nemzetnek józan észszel előrelátható jövőndő nyomorúságaiba beleegyezem".

Igy hát nem maradt más hátra számára, mint vagy várába zárkozva, avagy az Alföldön portyázva utolsó lehellestéig folytatni a már reménytelen ellenállást, vagy pedig száműzetésbe menni. Az előbbi lehetőséget elvetette, mert az előbb-utóbb elpusztulásával végződne, külföldön esetleg tud még a magyar ügynek használni, "mert utolsó lehelletemig megőrzöm a nép szeretetét, mely a nép szívében mindig élni fog irántam."

Rákóczi tehát megalkuvást nem ismert és terveiről élete végéig nem mondott le. Ehhez a nép szeretetének és bizalmának a tudata adott számára erőt. A szatmári békével kapcsolatos fejtegetése megmagyarázza, hogy miért folytatta élete végéig szünet nélkül a próbálkozásait Magyarországnak, vagy legalább Erdélynek a Habsburg uralom alóli felszabadításáért. Bármilyen kevés reménnyel is kecsegtetett egy-egy diplomáciai tárgyalás, Rákóczi nem tért ki előle, és inkább élete végéig vállalta a bujdosás minden keserűségét és megaláztatását, sem hogy valamit is engedjen célkitűzéseiből.

Magyarországról kivonulva először Lengyelországba ment, ahol találkozott Nagy Péter orosz cárral, majd Franciaországba hajózott át XIV. Lajostól remélve hathatós segítséget. A francia udvarban kitüntető ünnepélyességgel fogadták és hivatalos volt a királyi udvar minden nevezetesebb ünnepségén.

Ni kellett azonban hamarosan döbbsennie, hogy a franciák nem veszik őt komolyan, különös exotikumnak tartják, úgy kezelik, mint az udvari és főúri estélyeknek, szalonoknak a franciák kíváncsiságát kielégítő társasági érdekességét. Amíg folyt a francia-osztrák háború, addig eszköz volt a franciák kezében, annak végétével pedig későbbi időre tartogatták, hátha szüksége lesz még egyszer a francia diplomáciának egy olyan emberre, aki

Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VSzé.

a nausburgok hátában zavart tud előidézni.

Rákóczi felismerte megalázó helyzetét, az udvaronc életének utálatosságát és egyre inkább csak udvariasságból jelent meg a különböző estélyeken. Az egyik ilyen fogadásról írja önéletrajzában:

"Nem is tartózkodtam sokáig a benső szobában és a meghitt barátok társaságában, hanem miután a hercegnőknek és a hercegeknek megtettem udvarias tiszteletemet, könnyű ebédet vettem magamhoz s igazán megundorodva a világi dolgoktól, magányomba tértem vissza, mely után vágyakoztam."

Ennek a magáynak igen nagy szerepe volt Rákóczi irodalmi munkásságában. Az egyre kevesebb politikai hasznót ígérő üres és léha udvari életet rövidesen fel is cserélte a kamalduli szerzetesrend grosbois-i kolostorának magányával.

1715 tavaszától kezdve a grosbois-i magányban vallásos meditációk közé merülve, Szent Ágoston híres Vallomásainak mintájára készíti életének számadását. Latin nyelven kezdi el írni Vallomásainak könyvét és első részében ifjúságának tetteit elemzi egészen a szabadságharc megindulásáig.

A grosbois-i magány korántsem jelentett azonban teljes elszigetelődést a világtól. Saint Simon, XIV. Lajos udvarának híres emlékirója feljegyezte, hogy a kolostori magányban is mindig a legteljesebben tájékozva volt a magyarországi és erdélyi eseményekről. Fontosabb események alkalmával sohasem mulasztotta el megjelenni az udvarnál és egy percre sem tett le nagy politikai terveinek megvalósításáról. 1716-ban pedig a világpolitikai események ismét a politikai cselekvés mezejére ragadták Rákóczit: kitört a török-osztrák háború és Rákóczi azt remélte, hogy ennek során újra napirendre lehet tűzni Magyarországot, vagy legalább is Erdély felszabadításának kérdését.

Önéletrajzában, a Vallomásoknak az írása közben éppen a szabadságharc megindulásáig jutott el és a szabadságharcról szóló visszaemlékezéseit már az új politikai tervek izgatott légkörében írta meg. Önéletrajzában ez a legizgalmasabb része sok mindenben el is tér a Vallomások jellegétől és ezért Rákóczi külön könyvként kezelte. A Vallomásoktól megkülönböztetve Emlékiratok címen vált ismeretessé. Vallomásait később, már Törökországban fejezte be.

Rákóczi tragédiája török földön teljesedett be. Azért költözött át ide, mert azt remélte, hogy török segítséggel újra bejuthat Magyarországra, de a török közben vereséget szenvedett

a Habsburgoktól és a békekötés rendelkezései értelmében Rákóczit társaival együtt örök száműzetésbe küldte Rodostóba. Rákóczi rodostói életmódjával itt nem foglalkozunk, ezt majd nagyon szépen meg fogjuk ismerni Mikes leveleiből.

Rákóczi írói tevékenységét itt tovább, sőt egyre fokozott mértékben folytatta. Részből latin, részből francia nyelven írt újabb művei mind vallásos elmélkedések.

Minden ellentmondásossága ellenére, Rákóczi ezekben a vallásos elmélkedésekben is rendkívüli nagy egyéniséggént jelenik meg. A történelem egyik nagy szereplőjének küzdelmei ezek önmagával, miután roppant tettvágyával, energiájával szobájának négy fala közé és inakönyve társaságába kényszerült. A nagy politikusból a szabadságharc hős vezéréből magányos ember lett. Rákóczi napjaink számára és minden időkre példát mutatott a haza áldozatkész szolgálatára; a nemzet ügye mellől soha egy percre sem tántorodott el és 24 évi bujdosósorsában is mindig erőt adott az a tudat, hogy "mindvégig megőrözm a nép szeretetét, mely szívében irántam örökre megmarad".

Ugyanakkor azonban Rákóczi pályája arra is rávilágít, hogy a nép szeretetének és a nemzeti ügy igazságos voltának a tudata önmagában még nem minden. Ha nem járul ehhez fejlett politikai elmélet, melynek segítségével biztosan tud tájékozódni a világ és a történelem jelenségei közt, akkor menthetetlenül elszigetelődik és elveszti a szilárd talajt a lába alól egy még olyan nagy ember is, mint Rákóczi. Számára nem volt meg a lehetőség, hogy biztosan tájékozódhasson az emigráció idején, nem ismerhette a történelem törvényszerűségeit és így végül alig maradhatott számára más mint a vég nélküli vallásos elmélkedések sorozata.

Irodalmi munkássága a szabadságharc ideje alatt.

Rákóczi magyarországi irodalmi munkásságáról - mint már jeleztem - csak töredékes adataink vannak. Teljes kép kialakítása helyett csak a jelenleg ismert anyag számbavételéről lehet szó.

Egyetlen hiteles verse maradt fenn: egy francia nyelvű szerelmes vers Sieniavski hercegnőhöz. A hagyomány azonban számos magyar verset is tulajdonít Rákóczinak. Ilyen a "Rákóczi Ferenc buzgó éneke", vagy a "Győzhetetlen én köszálom" stb.

Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VSz6.

Míg azonban ezek szerzősége hitelesen nem bizonyítható, addig nincs jogunk őket, mint Rákóczi műveit számon tartani. Több esetben ugyanis bel bizonyosodott, hogy a hagyomány szívesen adott énekeket kedves hőse szájára.

Hitelesen az ő műve néhány inádság és prózai szoltárfordítás. Az egyik fennmaradt inádságot testőrei számára írta. Ezeknek a vallásos szövegeknek különös jelentőségük van. Rákóczi ugyanis Zrínyi nyomdokain haladva Magyarországon vallás-békét akart teremteni, a nemzeti egység érdekében meg akart szüntetni minden felekezeti villongást, sőt tervei voltak - akárcsak Bethlen Miklós-nak - a vallási unióra, vagyis a keresztény felekezetek egyesítésére.

Az 1707 évi kassai gyűlés alkalmával egy feljegyzés szerint "aszaltnál discursust moveált /beszélgetést kezdett/ religióknak egybefoglaltatásáru, mondván, hogy csakhamar meg volna az unió, ha a papok excludáltatnának /kizáráttnának/".

A vallásbéke, a felekezeti ellenségeskedés megszüntetése, és az unio érdekében írta Rákóczi sajátkezüleg az inádságokat a hadserege számára. Ezeket úgy fogalmazta, hogy katolikus és protestáns egyaránt elmondhassa, nem volt bennük semmi felekezeti jelleg. Rákóczi figyelme kiterjedt arra is, hogy az egyes egyházak se adjanak ki felekezetieskedő könyveket, nem tűrte a hitvitázó könyveket. Megígérte viszont olyan könyvek anyagi támogatását, melyek csak általános- minden felekezet tagjai számára elfogadható - vallásos elmélkedéseket tartalmaznak. Rákóczi a maga felekezeti türelmességével éppugy kiemelkedik kortársai közül, mint Zrínyi Miklós.

Művei közé számos publicisztikai írás tartozik. Ezekkel azonban alább külön fogunk foglalkozni, mivel a szabadságharc gazdag publicisztikai irodalmából alig lehet megállapítani, hogy melyek készültek közvetlenül általa és melyek csak az ő sugalmazására. Történeti feljegyzéseket is írt a szabadságharc eseményeiről, de ezek sajnos elvesztek.

Legjelentősebbek hazai műveiből beszédei és levelei. Fennmaradt saját kezeirásában a Győrön 1705 július 3-án elmondott beszéde, melyet a tiszántúli kuruc hadsereg elfáradt és kedvetlen katonái előtt tartott. A beszéd stílusa, fogalmazása kicsit nehézkes, Rákóczinak, akit egész ifjúsága alatt idegenben neveltek, a magyar nyelvérzéke erősen megromlott.

A nehézkes mondatokat is áthevíti azonban az indulatnak a forrósága, amellyel a fejedelem a korábban annyi dicsőséget szerzett tiszántúli kuruc csapatok elcsüggedését ostromozza. A fejedelem kitűnően tudja, hogyan kell a katonákhoz szólni. Beszéde sok rokonságot mutat azokkal a rövid beszédekkel, melyeket a szigeti hős tart katonáinak a Szigeti Veszedelemben.

Levelézése sajnos nincs még összegyűjtve. A Rákóczi neve alatt szereplő levelek nem is mind a sajátjai. Politikai és diplomáciai levelei háromféleképpen keletkeztek: vagy ő maga írta, ezek teljesen hitelesek, vagy diktálta - ekkor már belejátszott a kancelláriai tisztviselő stíláriis alakítása, végül jelentős részüket hivatalnokaival íratta meg és ő csak átjavította. Rákóczi levelei természetesen elsősorban mint történeti források jelentősek, de van irodalmi jelentősége is a kuruckori levéltudalomnak. Miként az emlékirat, úgy a levél is a kor egyik sajátos irodalmi műfajává vált. A háborús zűrzavarok évtizedeiben a politikailag, vagy katonailag vezető szerepet játszó személyiségeknek nem volt alkalmuk könyveket írni. /Zrínyi ritka kivétel volt/. Irodalmi igényeiket a levelekben próbálták kielégíteni. Nemcsak híreket, utasításokat stb. közölnek a kuruc vezetők leveleikben, hanem politikai, vagy erkölcsi elmélkedéseket is leveleikbe foglalnak. A kuruckori levél gyakran költői magaslatoakra emelkedik. Rákóczin kívül különösen Bercsényinek és Orosz Pál generálisnak a levelei érdemelnek figyelmet ebből a szempontból. Már itt kialakult tehát az a művészi levél, mely Mikesnél már kizárólag irodalmi formává, műfajjá válik, elvesztve eredeti levél-funkcióját.

Meg kell itt emlékeznünk Rákóczi irodalom pártoló és kultúr-építő munkásságáról is. Kulturális érdeklődése igen széleskörű. A történelem, a hadtudomány, a természettudományok, a technika iránt rendkívüli érdeklődése volt. Gyűjtötte a könyveket és a régiségeket. Kedvelte a színjátszást is: Kassán ő maga is megtekintett egy Mátyás királyról szóló latin nyelvű iskolai színjátékot. Udvarában élt a magyar realista festészet egyik úttörője Mányoki Ádám, stb.

Az Emlékiratokban Rákóczi éles szavakkal mutatott rá arra, hogy magyarság műveletlenségéről, durvaságáról, melyet a németek annyiszor felhánytorgatnak, nem mi tehetünk. Mert melyik osztrák király alapított kollégiumokat. - kérdezi - ahol az

ifjúságba csiszeltabb erkölcsöt oltottak volna? Melyik állított akadémiákat/ ahol ez a nemzet a tudományban és a szépművészetben művelhette volna magát? Melyik használta fel ezt az ifjúságot az udvar, vagy a háború feladataira, hogy visszatartsa a dorbézolástól?" Rákóczi amennyire csak lehetett igyekezett pótolni azt, amit az "csztrák királyok" elmulasztottak. Gondot viselt az iskolákra; ha a háborús események következtében ez szükségessé vált, akkor áttelepítette azokat más helyre, egy katonai akadémia felállítását tervezte stb. Támogatta a tudósokat, köztük Pápai Páris Ferencet és része volt abban is, hogy szótárát befejezhette és kiadhatta.

Nagyon jellemző, hogy nemcsak az ő korában már ismert szellemi munkások, de az eljövendő évtizedek nevezetes, haladó szerepet játszó tudósai, írói is mind ott vannak az ő közelében. A szabadságharc bukása utáni sivár évtizedekben elsősorban azok emelkednek ki irodalmi teljesítményeikkel, akik Rákóczi mellett kezdték pályájukat. Kuruc tábori prédikátor volt Bél Mátyás, a későbbi nagy tudós és mint katolikus tábori pap Rákóczi szeregeiben buzgólkodott Csuzi Zsigmond a XVIII. századi irodalomnak ez az érdekes alakja. A magyar irodalomtörténetírás megindítójának Czwittinger Dávidnak a családját Rákóczi támogatta és így nyilván része volt abban, hogy Czwittinger külföldre mehetett és ott híres Specimen-jét megírhatta. A fejedelem erdélyi nemes apródjai között pedig ott találjuk a gyermek Mikes Kelemet.

Nem tudhatott Rákóczi nagy kulturális eredményeket elérni a háború alatt, de amit lehetett azt megtette, kezdeményezett, terveket készített. Szabadságharcának győzelme esetén ragyogó kultúra bontakozhatott volna ki udvarában. Míg ő a háború nehéz éve alatt is, amennyire csak lehetett épített, addig a labanc hordák pusztították a magyar kultúra emlékeit. 1704-ben a nagyenyedi, 1705-ben és 1706-ban pedig a debreceni kollégium könyvtárát pusztították el a német zsoldosok. A könyvek elpusztításában a jezsuiták is buzgólkodtak. 1707 elején a budai jezsuiták 50 Debrecenből odahordott könyvet máglyán elégettek. Rákóczi szabadságharca nemcsak a magyar nemzet jogos honvédő háborúja volt, hanem egyúttal a haladás és a kultúra küzdelme a sötétség erőivel.

A szabadságharc publicisztikája.

Rákóczi nagyon jól tudta, hogy milyen óriási jelentősége van a közvélemény helyes irányításának. Zrinyi követője volt ebben is, de jóval tovább ment: létrehozta a magyar sajtót és hatalmas publicisztikai munkásságot kezdeményezett. Rákóczi sajtópolitikájának hármas célja volt: helyesen tájékoztatni a belső közvéleményt, igazolni a harc jogosságát a külföld előtt, és megzavarni az ellenség sorait.

A szabadságharc első publicisztikai terméke még Lengyelországban született. A felkelés megindításakor írta Rákóczi és Bercsényi a híres brzezan-i /Brzezan: lengyel város/ kiáltványt, melyben felszólítják a magyar nemzetet, hogy fogjon fegyvert szabadsága védelmére. Rákóczinak döntő szerepe lehetett a későbbi röpiratok elkészítésében is, de azokat többnyire titkárai fogalmazták és ő csak átnézte, javította szövegüket. Különösen Ráday Pálnak, kancelláriája vezetőjének volt igen nagy szerepe a szabadságharc publicisztikájában. Ráday a fejedelem mellett a legképzettebb politikus volt. Ő fogalmazta Rákóczi híres kiáltványát 1704-ben, melyben az egész világ előtt feltárta a magyar nemzet sérelmeit és bebizonyította a szabadságharc jogosságát. Ez a kiáltvány, a híres "Recrudescent". Zrinyi művei mellett a régi magyar publicisztika legkiválóbb alkotásának tekinthető.

Egyelőre még nem tudjuk áttekinteni a Rákóczi kori publicisztika teljes anyagát. Megállapítható azonban, hogy bármilyen nevezetes esemény történt, a kuruc publicisztika azonnal reagált rá. Rákóczi mindig elkészíttette a válaszokat a külföldön megjelenő magyar-ellenes röpiratokra és gondoskodott azoknak külföldre juttatásáról. A kuruc sajtó mozgékonyaságára igen jellemzőek azok az adatok, amelyeket Esze Tamás említ egy még kiadatlan tanulmányában: "A felkelés első éveiben a nyugati hadszíntéren a császár zászlói alatt harcoló magyar katonaság között ezerszámra szórták szét ismeretlen kezek a fejedelem rövid és velős hiradását a szabadságharc kitöréséről és ez a hazulról támadó sód csalogatta haza Rákóczi táborába az idegen érdekekért harcoló magyar vitézeket". Mások Pest lakói ébredtek arra, hogy a várost éjszaka valaki teleaggatta Rákóczi felhívásával: nagy ígéretekkel biztatja a lakosságot a város átadására".

Hogy Rákóczi mennyire tudatosan törekedett a közvélemény irányítására és tájékoztatására, arra igen jellemző, hogy rőpiratait, kiáltványait eljuttatja az írástudatlan néphez is. Ő az első a magyar történelemben, aki arra törekszik, hogy a sajtó eljusson a néphez: elrendeli, hogy sajtótermékeit felolvassák a hadsereg alakulatai előtt, valamint a falvak népe számára is.

Az elmondott körülmények érthetővé és természetessé teszik, hogy éppen Rákóczi alatt született meg az első magyar ujság: a latinnyelvű Mercurius Veridicus /Igazmondó Mercurius/. Rákóczi számára nem voltak elegendők az alkalmanként kiadott rőpiratok: kísérletet tett rendszeres ujság létrehozására. Különösen fontossá tette ezt az a tény hogy Bécsben 1703 óta a Wienerisches Diarium c. lap a legkülönbözőbb rágalmakat szórta a magyarságra. Az 1705-ben meginduló Mercurius ugyan nem tudott állandóvá és rendszeressé válni - öt év alatt kb. tíz száma jelent csak meg, - de így is hatásos fegyvere volt külföldön és belső földön egyaránt a kuruc propagandának.

Érthetőnek kell tartanunk, hogy éppen ekkor, a magyar sajtó hőskorában, a nagy nemzeti küzdelem éveiben kerülhetett sor Zrinyi Álfiumának kinyomtatására, is. Forgách Simon kuruc tábornagy 1705-ben Kolozsvárt, a három évvel előbb meghalt Misztótfalusi nyomdájában nyomtatta ki Zrinyi írását Rákóczi-nak ajánlva. Rákóczihoz írt Ajánlásában azt hangsúlyozza, hogy elérkezett az idő Zrinyi tervének megvalósítására. A német csak szervezethez és a katonai fegyverrel tudja felül a magyart: ha a "hádi jó rend és disciplina /fegyverem/ helyreállíttatik" nálunk is, akkor - írja Forgách - "az idegen nemzet igájától" megszabadulhat a magyarság. Forgách más műveiben is népszerűsítette Zrinyi eszméit. Zrinyi példájára hadtudományi discursusokat írt és ebben a gyalogság fontosságára mellett tört lándzsát; "ez legyen lelke és ereje az ármádának" - írja. Jelentős szerepet szán Forgách a lovasságnak is az ellenség háborgatásában, és jellemzően megjegyzi: "ezeknek tisztje ne lenne az urakból, vagy más kényes főemberekből, hanem csak régi kipróbált szegény legényekből".

Persze Rákóczit nem nagyon kellett a katonai fegyver és a jó hadseregszervezés kérdéseire figyelmeztetni: legfőbb gondja

ugyis ez volt. Katonai szabályzatokat készíttetett és gondoskodott a legmodernebb külföldi hadtudományi munkák lefordításáról is.

Rákóczi a sajtó ügyét teljesen alárendelte a szabadságharc politikai követelményeinek. Ennek érdekében szigorú cenzurát vezetett be; a kiadványokat gyakran saját maga ellenőrizte. Nem tűrt olyan kiadványt, amely a szabadságharc ügyének árthatott. Az 1705. évi lőcsei kalendárium példányait például lefoglaltatta, mert a kalendárium "az históriát nemzetünk prostitúciójára" közölte. Politikai ébersége és erélye odáig terjedt, hogy egyik legbizalmasabb hívének Ráday Pál kancellárnak az egyik emlékiratát is megsemmisíttette, mert politikai vonalát nem tartotta teljesen helyesnek.

A Vallomások.

Rákóczi 1715-ben a grosbois-i kolostorban kezdte el írni önéletrajzi művét Vallomások /Confessio peccatoris/ címen, latinul. Önéletrajzi mű írására őt is hasonló okok serkentették, mint Bethlen Miklóst. Az igaz ügyért vívott harc bukása után számot akar adni tetteiről. A szabadságharc kudarca, majd az emigrációban folytatott diplomáciai kísérletezések sikertelenségei egy sajátos büntudat kialakulására vezettek nála. Kereste és kutatta, hogy mennyiben felelős és bűnös a kudarchoz, de egyúttal kereste és kutatta a felmentést is maga számára. Ő is mint számos magyar kortársa tisztázni és rendszerezni akarta életének eseményeit, meg akarta állapítani felelősségét és kidolgozni "mentségét". Csak hogy míg mások elsősorban a világ előtt akarták tetteiket megvédeni és megmagyarázni, addig a népétől kényszerűen elszakadt és külföldre vetődött, s a válásban vigaszt és megnyugvást kereső Rákóczi isten előtt akarta feltérni tetteinek rugóit, a vallásos ember büntudatával meggyónni életét és ártatlanságának bizonyítékaira támaszkodva feloldozást kérni minden földi gyarlóságaért.

A Vallomások könyve ezért hangsúlyozottan állítja elének magát az embert, a maga belső lelki problémáival együtt. A könyv három részre oszlik. Az első részt még Grosbois-ban írta, ez tartalmazza ifjúságának eseményeit. A szabadságharc története, hiányzik a Vallomások könyvéből; a második könyvet már Törökországban, Drinápolyban írta, 1717-ben. Ez a második

könyv a lengyelországi és franciaországi emigráció történetét, a Nagy Péter és XIV. Lajos környezetében eltöltött hónapok és évek tapasztalatait adja elő. 1718-ban készült harmadik könyve, már Rodostóban. Ebben a törökországi emigráció első évének történetét írja meg. Rákóczi tetteinek indítékait igyekszik bemutatni és mindenkit - elsősorban azonban istenét - meggyőzni arról, hogy sohasem tehetett mást, mint amit tett. Akárcsak az emlékiratműfaj többi művelői, ő is igazolni akarja magát: megértetni azt a fejlődést, mely őt elkerülhetetlenül a szabadságharchoz vezette, ha nem akarta hazáját megtagadni. Ugyanigy indokolja meg elhatározásának szükségszerűségét amikor a szatmári béke elfogadhatatlanságát tárgyalja, vagy pedig amikor meggyőzően vezeti le a franciaországi tartózkodás körülményeiből, hogy miért kellett a magányba menekülnie.

A saját fejlődésének megértésére irányuló törekvése megakadályozza, hogy elterelődjék figyelme a lényegtől. A Vallomásokban nem találkozunk olyan kitérőkkel, oly sok mellékszereplővel, mint Bethlennél. Életének gazdag anyagából mindig a leglényegesebbet, a fejlődésére legjellemzőbbet, a tetteit indokoló jelenségeket emeli ki. Más embereknek a bemutatása, a környezetrajz csak akkor és olyan mértékben fordul elő, amikor az saját fejlődésének megértéséhez szükséges. Rákóczi önéletrajza ezért nem olyan gazdag, nem olyan színes, mint Bethlené, de sokkal tömörebb, a cselekmény sokkal egységesebb.

Írói célját Rákóczi rendkívül művészi módon oldotta meg. Az önmagáról adott fejlődésrajz teljesen zökkenőmentes és meggyőző. Az olvasó nem tudja Rákóczit másképp elképzelni, mint ahogy ő önmagát bemutatja. Különösen ifjúkori fejlődésének a rajza egyszerű. Itt lépésről lépésre kíséri nyomom a klérustól és az udvartól való eltávolodásának és a nemzethez való közeledésének folyamatát. Maradéktalanul kibontakoztatja előtűnik a neuhaus-i jezsuita növendéknek magyar szabadsághósszá váló formálódását. A grosbois-i magányban önmagába mélyedő és Augustinus Confessio-it tanulmányozó író perzeze elsősorban a finom lélektani elemzésekben rejtkezik, de kitűnően ad elő meggyőzőbb eseményeket is. Fogásának és kalandos szűkésének a leírása például egészen regényszerű, a mű egészéből kiszakítva önálló izgalmas novellának is megfelelné.

A Vallomások legszebb részletei, és egyben a magyar emlékirat-irodalom csúcspontjai azok a részletek, melyekben fejlődésének egyes elhatározó jelentőségű drámai mozzanatait örökíti meg, vagy pedig amikor rendkívül bonyolult helyzetet kell ábrázolnia. Ilyenkor egyszerű eszközökkel, minden írói ékítmény nélkül állítja elének önmagát és a vele szembenállót, kitűnően éreztetve a szereplőknek, elsősorban saját magának a lelkiállapotát. Ilyen része a Vallomásoknak a parasztok küldötteivel való találkozás leírása, ahol ábrázolni tudja a pillanat jelentőségét, a jelenlévőkre gyakorolt érzelmi hatását, a találkozás nagy történelmi feszültségét.

Vagy milyen pompás a Kollonicssal való találkozásának leírása, amikor Rákóczi a biborosonak tudtára adta, hogy saját kezelésbe veszi birtokait:

"Hálás köszönetet mondok neki, hogy eddig vezette és gondozta javaimat; illő tisztelettel kértém, hogy a néném és az én ingó és ingatlan javainkat és jövedelmeinket adja vissza, magamat pedig továbbra is barátságába ajánlottam. Te tudod uram, jobban mint én, hogy milyen lelki feledéssel fogadta beszédemet. Honloka és arca a legnagyobb méltatlankodást mutatták, melyet szaggatottan előretörő tagolt szavai megerősítettek; azt felelte, ugyanis, hogy elhagy engem s a néném hízelgéseinek, sógorom csalárdságának és ifju szenvedélyeimnek ad át; ezek kétségkívül javaimnak elprédálására fognak indítani, és ne is remélek semmit az ő megsértett barátságától. És ekkor megragadva karomat, vezetett és kivezetett az ajtón. Szavainak minden körülmény között következetesen meg is felelt; ezáltal minden dologban őt a jezsuitákkal együtt ellenséggént találtam velem szemben."

Igen sikerülten tudja ábrázolni a francia arisztokrácia körében való életét, néhány szóval fel tudja villantani a környezetet, éreztetni lelkiállapotát és az ábrázolásba bizonyos önbírálatot is belevegyíteni. Így számol be az első idők franciaországi napjairól:

"Az egész nap órái közül csak néhány óra reggel volt az enyém, ezekből is alig egy félórát szántam a felültesen lemorzsoltságokra, a többi időt üdvökre nézve teljesen haszontalan olvasmányok foglalták el; ezekre a férfiakkal való társalgás

következett ebéd idejéig, amelyen kiválasztott barátnőim is jelen voltak. Az ebédlő asztalt váltották föl, míg az estvéli órákban világias színelőadások nem következtek, amely után nők és férfiak nagy társasága vette körül pamlagomat, amelyre ledőltem; s ezt késő éjjeli órákba kinyúló igen fényes vacsora zárta be, s én minderről azt hittem, hogy igen ártatlan dolog. Valóban, ha meggondolom: színházban szereplő színész élete volt az enyém, adtam a keresztényt a papokkal, katonát a katonákkal, politikust a politikussal szemben. Elmesélgettem, elhazudozgattam és hizelegtem a nőknek, és azoknak, akik nekem akartak tetszeni, hasonló módon törekedtem én is a tetszésüket kinyerni."

A Vallomásokból a haza ügyében rendíthetetlenül bizó nagy szabadságharcos alakját ismerjük meg, de az egész könyvén végighuzódik valami rezignáltság, pesszimizmus. A Vallomások lapjain, - különösen az utolsó két könyvben - egy nagy ember tragédiája bontakozik ki előttünk. Hite és reménye az események jobbrafordulásában nem szűnik meg, de tervei sorra összeomlanak és a tervek összeomlásának a hangulata válik uralkodóvá a művön.

A mű nagyobb részét nem is az említett önéletrajzi és történeti jellegű részek alkotják. A Vallomások, mint már címe is kifejezi: egy bűnös ember vezeklési és a történeti részek ehhez a gyónáshoz, vezekléshez vannak hivatva a tényanyagot szolgáltatni. Az önéletrajzi részek bele vannak ágyazva a vallásos elmélkedések közé és így a mű a maga egészében vallásos jellegű. Rákóczi vallásossága azonban nem a hivatalos katolikus egyház vonalán mozog. Franciaországban híve lett egy ott akkoriban igen elterjejt vallásos irányzatnak: a janzenizmusnak. A janzenizmus Franciaországban egy belső reformációs kísérlet volt a katolikus egyházban, melynek célja az udvarral szövetségre lépett jezsuitákkal szemben az egyház megtisztítása, "ősei egyszerűségébe" való visszahelyezése. Rákóczi számára ez az irányzat lehetőséget szolgáltatott arra, hogy kiszabaduljon az egyház merev kötöttségeiből; az egyházzal és a jezsuitákkal kapcsolatban ugyanis voltak tapasztalatai.

Vallásos elmélkedéseiben ezért elsősorban saját lelkére hallgat, önállóan olvassa és magyarázza a bibliát s közvetlen kapcsolatot akar teremteni istennel. Mindezzel természetesen az

egyházi tekintélyt lazította; teljes nyíltsággal hangoztatta, hogy az egyháznak szakítania kell a világi dolgokkal, mindenképp persze a világi hatalommal. Műveinek sűrűn visszatérő követelése ez: a papság foglalkozzon a lelki dolgokkal, de ne vegyen részt a politikában, különösen pedig a jezsuitákat kell a politikai élettől távol tartani. Nagyon jellemző, hogy ezeket a már Zrínyi által is hangoztatott helyes szempontokat Rákóczi fanatikusan vallásos álláspontból kiindulva vet fel. Éppen ezért a Vallomások könyve tele van különös ellentmondásokkal. Mindent alá akar rendelni a vallásos élménynek, lassankint magát a politikát is vallásos keretbe igyekszik burkolni. Amikor szembehelyezkedik az egyházzal, elítéli a vallásüldözéseket: egy az élettől egyre inkább elforduló vallásosságba mélyed. Igen jellemző erre egyik nyilatkozata: üldözzük az eretnekeket, pedig tanításukban, ha torzul is, az örök igazság tükröződik — és megengedjük a színházat, a profán olvasmányt, holott ezek vesszedelmesebbek, mint az eretnekek. Amennyi pozitív megnyilatkozás van ebben a kijelentésben, ugyanannyi benne a visszamatató vonás: valósággal a középkor emlékét idézi fel Rákóczi, amikor a szépirodalom ellen fordul! Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy éppen Rákóczi idejében és éppen a jezsuiták, hogy népszerűségüket el ne veszítsék, messzemenő engedelményeket tettek a világiasság felé. Vagyis eltűrték az erkölcstelen szindarabokat, könyveket, sőt egyes főpapok jártak elől a reggelig való dorbézolásban, táncban. Rákóczi a társadalomtól való elszakitottságban tájékozódóképességét elvesztve nem ismerte fel, hogy mindebben nem a világi kultúra a hibás.

Hiába jutott azonban el Rákóczi egészen a rajongó vallásosságig, az egyház vesszedelmesnek minősítette munkáját. 1713-ban átadta könyvét bírálatra az angorai érseknek, aki két olasz teológussal elolvastatta, de ezek kiméletlen, karhontató bírálattal küldték vissza a könyvet, mint eretnek, janzenista munkát. Rákóczi felelni akart erre a kritikára; később formailag visszavonta az egyház tanításaival ellenkező tételeit, de tartalmilag ezek a kifogásolt tézisek továbbra is bent maradtak művében. Az egyház el is temette később Rákóczi kéziratát, úgyhogy az csak a múlt században került elő valamelyik franciaországi kolostorból.

Az Emlékiratok.

Rákócziak ez a kétségkívül legjelentősebb irodalmi alkotása műfaji szempontból külön problémát jelent. Formailag ez is a "vallomások", a "confessiok" közé tartozik. Előszavában az "Örök Igazság"-hoz ajánlja művét és neki akarja megvallani tetteit: "A te segítségedet és világosságodat kérem tehát, hogy ne tévelyedjek el, tőled eltávolodván. Hogy mindig megbánjam azokat a cselekedeteimet, amelyeknek célja nem te voltál. Hogy mindast előadjam, amit nem szégyeltem a te jelenlétedben megtenni." Itt is érvényesült tehát a Vallomások gyónó szándéka. Csakhogy ez a "gyónás" éppen Rákóczi új politikai reményeinek a feléledésekor 1716-ban készült, amikor igen nagy szükség volt arra, hogy a nemzetközi közvélemény helyesen legyen tájékozva a szabadságharc eseményeiről. Ebben a könyvben Rákócziak nemcsak saját magát, hanem a szabadságharcot, az egész magyar nemzetet is meg kellett védenie, igazát be kellett bizonyítania. Az Emlékiratok ezért nemcsak az "Örök Igazság", hanem az emberiség helyes ítéletére is számít, amint Rákóczi maga mondja: "Lássák tehát és ismerjék meg e munka olvasása közben, mit kell hinniük a magyar ügyekről".

A könyv ennek következtében kiszakad a terjedelmes vallásos elmélkedések közé beleágyazott vallomás-szerű könyvek sorából és lényegében nagyszerű politikai emlékirattá válik. Az "Örök Igazság"-hoz való fohászzkodás, vagy hivatkozás csak itt-ott bukkan elő a könyv belsejében: az Emlékiratokon belül a gyónó szándék szinte elhomályosul, nyoma sincs benne a Vallomások vallásos elmélkedéssinek. Az Emlékiratok tartalmát tekintve politikai propaganda-műnek kell tekintenünk. Rákóczi maga is sokkal inkább a közvélemény elé szánta, mint a Vallomásokat és ezért nem latinul, hanem a diplomácia nyelvén: franciául írta.

Az Emlékiratokból kibontakozik előttünk a szabadságharc egész története. Nem szabad azonban Rákóczi művét minden szempontból pontos tárgyi hitelességű történetírói alkotásnak tekintenünk. Ő maga beszél az előszóban emlékezőte kihagyásairól, "melyeket helyesbíteni lehet majd a jegyzőkönyvekből, okmányokból, levelekből és az alattam szolgálók jelentéseiből.

Mindezeket irattáram őrizi - írja - s az utókor ezek alapján a könyvhöz hozzá tehet még sok részletet, vagy helyreigazíthatja azt, amit nem a maga helyén adtam elő." Az Emlékiratokban valóban vannak az eseményekkel kapcsolatban egyes tárgyi tévedések, de ennek ellenére elsőrendűen fontos forrásmunkája a szabadságharc történetének. A tárgyi anyagnál is sokkal fontosabb azonban az az értékelés, amelyet Rákóczi itt az eseményekről ad. Helyesen foglal állást a szabadságharc fontos elvi kérdéseivel kapcsolatban. A Rákóczi-korra vonatkozó értékelésünknek ma is az ő műve az alapja. Ítéletének biztonságát és alapjaiban helyességét az biztosítja, hogy vizsgálódásában a haza és a nép szeretete vezérelte. Könyvének uralkodó vonása a szenvedélyes hazaszeretet. "Minden cselekedetem célja kizárólag a szabadság szeretete volt és az a vágy, hogy hazámat az idegen járom alól felszabadítsam." - ezekkel a szavakkal jelöli meg cselekedeteinek indítékát és célját. Fegyverért, szabadságért kiáltó szónak tekinti magát, akit az "isteni gondviselés" küldött a magyarokhoz, hogy felrázza őket, hogy felébressze szívükben a szabadság szeretetét. Éppen ezért sorsát teljesen összekötötte a nemzet sorsával és hasztalanná vált a bécsi kormány minden olyan mesterkedése, mellyel el akarta őt idegeníteni a nemzeti ügytől. Megírja Rákóczi, hogy 1706-ban a császár békeajánlatot tett és ennek során egy független fejedelemséget ajánlott fel Rákóczinak a német birodalomban. Így írja le erre vonatkozó válaszáat: "Azt feleltem; elismerem, hogy mindaz, amit a császár felajánlott, teljesen megfelel családom érdekeinek. De sohasem tekintettem családom előnyeire, mert a háborút kizárólag hazám szabadságáért kezdtem." Ugyanez a szempont akadályozta meg a szatmári béke elfogadásában is, noha így fél országra kiterjedő birtokait is megtarthatta volna.

A szabadságharcban játszott szerepét történetileg is alátámasztja. Az "isteni gondviselés", írja az 1704 évi eseményeket bevezető történeti fejtegetésében, sorozatosan támasztott olyan férfiakat, akik a nemzeti szabadság ügyét felkarolták. Bocskayt, Bethlent, I. Rákóczi Györgyöt, Thökölyt említi itt, és önmagát a nagy elődök utódjának tekinti. Megvédi e korábbi szabadságharcokat azokkal a régalmakkal szemben, melyeket a bécsi kormány koholt és amelyekkel teleharsogta Európát.

Rákóczi itt az egész világ számára bizonyítja be, hogy a Habsburgok ellen vívott háboruk jogos, törvényes háboruk voltak, mert "mindig a királyok szegték meg először a törvényt, ők kényszerítették a magyarokat törvényeik megvédésére". Hangsúlyozza azonban, hogy ez a Habsburg-királyokra vonatkozik, ugyanis nem akarja igazolni egyes főurak minden felkelését. Azokat a belső háborukat, melyekről Bonfininél olvashatunk, vagyis amelyek a Habsburg ház uralomra jutása előtt voltak, — "legnagyobb részben becsúgyó főurak szították." Ezek a zavargások Rákóczi szerint megérdemlik a lázadás nevet, de "az ausztriai ház királyai óta" indított háborukat a szabadság védelmére megindított "nemzeti háborúknak kell tekinteni". Rákóczi tehát élesen elhatárolja magát a feudális anarchiától és az idegen abszolutizmustól egyaránt. Zrinyi politikai koncepcióját követi ezáltal: egy nemzeti monarchia szükségességét és jogosságát hirdeti. Sőt ebben a kérdésben Zrinyinél is határozottabb. Zrinyi idejében a Habsburgok elleni fellépést erősen akadályozta a másik ellenségnek, a töröknek a jelenléte; Zrinyi csak burkoltan fejezhette ki írásaiban Habsburg-ellenes nézeteit. Rákóczi műveiben azonban már semmi sem korlátozza a Magyarországra oly végzetes Habsburg uralom leleplezését.

Rákóczinak a függetlenség kérdéséhez, a korábbi szabadságharcokhoz, és a Habsburgokhoz való viszonya mellett az Emlékiratok hű képet ad a társadalommal és az egyes osztályokkal kapcsolatos állásfoglalásáról is. A magyar nagybirtokososztály egyetlen tagja sem jutott el a társadalom alapvető problémáinak felismerésében olyan messzire, mint Rákóczi. Világosan látja a nemesség és parasztság közötti kibékíthetetlen ellentétet és — ha nem is következetesen — ábrázolni tudja a szabadságharc alatt tovább folytatódó belső osztályharcot s annak szerepét a háború kimenetelében.

A parasztok és a nemések között fennálló "természetes gyűlölet" —ről ír Rákóczi, és nyíltan kijelenti, hogy ennek oka az urak eljárásában keresendő. Mert, mióta Dózsa parasztseregeit legyőzték, "a nemesség olyan korlátlan jogot nyert jobbágyi fölött, hogy a törvények szerint a parasztnak nincs is más tulajdona, csak a lelke". Az Emlékiratok számos lapján megnyilvánul, hogy szerzőjét ószinte rokonszenv fűzi az ország

dolgozó néphez. Így legszembetűnőbb a felkelés megindulását tárgyaló első részben. Bemutatja, hogy többévi meddő diplomáciai tárgyalások után hogyan ragadták őt a tettek mezejére a lengyelországi tartózkodási helyére érkezett követek, majd hogy miképpen nőtt serege napról-napra a nép aktív támogatása folytán, hogyan terjedt egyre jobban a háború tüze, hogyan robbant ki közeledésének hírére az ország különböző részein "a hirtelen és lelkes parasztfelkelés", ahogy ő maga nevezi. Ez a leírása azért is rendkívül érdekes, mert azt is bemutatja, hogy miként fejlődött, erősödött meg Rákócziiban a nép iránti rokonszenv. Mikor elindul, legfeljebb bizonyos patriarchális érzelmek fűzhetők a parasztsághoz, de rövidesen lenyűgözi őt a parasztság forradalmi lendülete. Kezdetben nem sok jót vár a hadakozásban tudatlan, fegyverekhez nem igen értő parasztoktól, de néhány lappal odább már elragadtatva kiált fel Esze Tamás parasztjainak törhetetlen harci kedvéről szólva: "hol van az a nehézség, melyet a bátorság és a jóakarat ne tenne könnyűvé?" A parasztfelkelők első szerepléseiről szólva nem tagadja, hogy megriadt azok fegyvermelenségétől és fosztogatásaitól; a Munkács mellett szenvedett kudarc után eléggé sötétnek tűnik fel szemünk előtt Rákóczi katonailag nem sokat érő csapatjának a helyzete, és ennek ellenére a néhány hónappal későbbi helyzetről már ezt írja: "Egész Magyarország fegyvert fogott néppel volt tele.... A bécsi udvart megdöbbenztette ez a váratlan és gyors mozgalom, méginkább a népi katonaság áradása."

Rákóczi ezeket az eseményeket, a parasztfelkelés terjedésének a folyamatát szűkszavuan és bizonyos tartózkodó tárgyilagossággal beszéli el. Ez a tárgyilagosság onnan ered, hogy - bár vezérévé lett a parasztmozgalomnak - mégsem teljesen a parasztok oldaláról szemléli a kérdést. Világosan látta, hogy a szabadságharc sikeréhez nem elég a parasztság lendülete és felbuzdulása, hanem nemzeti egységfrontot is létre kell hozni. Megérti a parasztságnak a nemesség iránti gyűlöletét, de nem helyesli: arra törekszik, hogy a két egymással szembenálló osztályt egyaránt a szabadságharc ügye mellé sorakoztassa fel. Ezért sok esetben bírálja is a parasztság olyan cselekedeteit, melyek a nemeseket elidegeníthetik tőle. Ugyanakkor viszont érzi és látja jól, hogy a nép áll csak őszintén mellette, hogy a

spontánul feltörő népi lelkesedésben van sikereinek a titka. Rákóczi alakja azonban éppen így válik igazán hitelessé előttünk, mert változatlanul a duszgazdag herceget, és az "isten kegyelméből" uralkodó fejedelmet látjuk mindig magunk előtt, aki nem válik népvezérré, a szónak abban az értelmében mint Dózsa, de aki az események sodrában világosan felismeri és tanusítja, hogy csak a népre támaszkodó mozgalom küzdhet eredményesen a nemzeti célokért.

Az Emlékiratok későbbi részei is a jobbagyság ügyének megértéséről tanuskodnak. Rákóczi azt is világosan felismeri itt, hogy a szabadságharc bukásában milyen jelentős része van a nemesség önző osztálypolitikájának, és annak, hogy ő maga sem tudott ennek eléggé gátat vetni. Az 1707 évi erdélyi országgyűléssel kapcsolatban írja ezt a rendkívül értékes megállapítást: "Minden erőfeszítéssel sem akadályozhattam meg, azt a törvényt, mely tönkretette minden erdélyi csapatomat, tudniillik, hogy minden földesur visszakövetelhetette azt a jobbagyot, aki beleegyezése nélkül állt csapataimba." A nemesség tehát itt osztályérdekeit biztosítani tudta a szabadságharc rovására és ez esetben Rákóczi alkalmazkodni kényszerült a nemesség igényeihez. Rákóczi írói és emberi nagyságát mindennél jobban bizonyítja, hogy ezt saját maga is elismeri. Ezzel a szabadságharc belső osztálykonfliktusainak az értékelésében csaknem azonos álláspontra jut a nép képviselőivel, a szegénylegényekkel, akiknek a versei - mint látni fogjuk - ugyanezt a problémát vetik fel, csak még élesebben. A szegénylegények versei azt is állandóan hangoztatják, hogy csak ők véreznek a házáért, a nemesség kerül a harcot. Az Emlékiratok ebben is igazolja a nép álláspontját, nem közvetlen kijelentésekkel és nyilatkozatokkal, hanem a már említett tárgyilagos ábrázolással: a tényeknek az igazsághoz hű elmondása nem eredményezhetett mást, mint hogy a diplomatikusan hang mögött eleinte a népfelkelés elsőpró lendülete, majd pedig a felkelés népi bázisának tragikus összezsugorodása tűnik előnk. Így válik a fejedelem emlékirata a nép hősi harcának igaz történetévé, amely kezdetben mint lelkesítő példa, a végén mint szomorú dokumentum, egyaránt a nép igazát bizonyítja.

Ebben a könyvben Rákóczi nemcsak a parasztság helyzetét mutatja be, hanem foglalkozik a társadalom többi osztályával is. Nem sokat mond róluk, de mindig eltalálja a lényegét. Katolikus létére is világosan kielemez, hogy az egyház a jezsuiták útján a legszorosabban össze van nőve a Habsburg házzal. Ugyanezt kell megállapítania a főurakról is, akiknek "hajlama nem különb" mint a papoké. A nemességről megértéssel beszél, de lesújtó képet fest róluk, mintegy Zrínyi, Apáczai, Bethlen nemesség-kritikáját követve. A nemesség hanyatlásáért, elmaradottságáért a bécsi udvart teszi felelőssé. A városi polgárságról nem sok mondanivalója van: "szomorú tanubizonyosságai voltak az osztrák uralomnak. Szegénységük, a polgárok kis száma, az iparban való járatlanság és a kézművesség hiánya megmutatta, hogy az ország árvaságra jutott, és hogy az árvák javait a gyémok élük fel". Magyarország gyarmati kizsákmányolása lehetetlenné teszi az ipar és ezzel együtt a polgárság fejlődését - ez ezeknek a szavaknak az értelme.

Rendkívül érdekesek az Emlékiratok katonai részei is. Mutatják ezek Rákóczi erőfeszítéseit a Zrínyi által tervezett európai színvonalu, fegyelmetten nemzeti hadsereg megteremtésére. Hogy ezt a tervét nem tudta teljesen valóra váltani, azt elsősorban annak tulajdonítja, hogy "a nemesek... haditudomány híján megvetették a gyalogságot."

Az Emlékiratok részleteibe menő politikai elemzése tulmenne az irodalomtörténeti előadás keretein, ezért csak a legfontosabb kérdéseket vetettük fel. Már ezek során is látható volt, hogy a zseniális politikai éleslátás mellett milyen izgalmas irodalmi alkotás is egyben az emlékirat. Különösen a felkelés kirobbanásának és elterjedésének a leírása válik valóssággal izgalmas regénnyé. De számos részletet lehetne idézni, melyek mind írói képességeit bizonyítják. Gondoljunk például arra a mesteri jellemzésre, melyet Bercsényiről ad. Rákóczi emberismeretéről és jellemábrázolási képességéről egyaránt tanuskodik ez a részlet, de más személyek megrajzolásánál is mindig élő embereket, egyénített jellemeket állít elénk.

Széleskörű műveltsége és kulturális érdeklődése folytán ebben a jellegzetesen politikai műben helyet kapnak olyan részek is, mint az Esztergom ostroma alkalmával előkerült

archeológiai leletekről szóló beszámoló; Ecsed várával kapcsolatban pedig egy ősi hagyományt, mondát örökít meg.

Az Emlékiratok stilusának jellegét a mű kettős célkitűzése határozza meg. Írása hitelét igyekszik bizonyítani azzal, hogy hűvös, tárgyilagos hangon ír. El akarja kerülni, hogy elfogultnak tekintsék, de mégis sok helyen előtör az önvallomás forró liraisága, összeolvadva a hazafias pátoosszal. Ennek a kétféle stilusnak az összefonódása szinte az egész művön végigvonul.

Míg a Vallomások kéziratban maradtak, az Emlékiratokat 1730-ban Franciaországban kiadták nyomtatásban, egy a szabadságharcról szóló ötkötetes munka egyik részeként. Rákóczi legpolitikusabb írása így Magyarországra is eljuthatott és latinra lefordítva kézzől kézre járt a nemesség németellenes csoportjaiban.

Irodalom:

Szövegkiadások:

II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. /Vass István ford./Bp.1951.

II. Rákóczi Ferenc önéletrajza. /A Vallomások ford.Domján Elektől/Miskolc 1903.

II. Rákóczi Ferenc Vallomásaiból. /Szerelvényes ford.Kajlós Imrétől/ Magyar Könyvtár sorozat.

Tanulmányok:

Pach Zsigmond Pál: Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII. században. A Rákóczi-szabadságharc. Bp. 1951. /Pártfőiskolai előadás./

Pach Zsigmond Pál: Bevezetés az Emlékiratok 1951-es kiadásához.
Köpeczi Béla bírálata az Emlékiratok említett kiadásáról.
Századok 1951, 551-4.

Esze Tamás: II. Rákóczi Ferenc tiszai hadjárata. Századok.1951.

Esze Tamás: A Rákóczi szabadságharc irodalomtörténete.
/Előkészületben, 1953-ban készül el./

2. A szabadságharc költészete.

A kor műköltői.

A szabadságharc idején élő nevesebb költőket az egy Koháry István kivételével, mind ott találjuk Rákóczi táborában. Gyöngösi, aki 1704-ben, már a szabadságharc ideje alatt halt meg, a jelek szerint utolsó évében - megszokott ide-oda hajladozásával - maga is Rákóczinak engedelmeskedett, de költői munkássága ekkorra már lezárult.

Mint költő is nevezetes Ráday Pál, Rákóczi kancellárja, a "Recredescunt", valamint számos más publicisztikai mű szerzője. Önéletírása és külföldi követjárása során írt naplója is érdekes termékei a szabadságharc irodalmának. Költői természetén vallásos versei a legnagyobb számuk, emellett írt néhány virágéneket és néhány üdvözlő verset Rákóczihoz. Költészetével Ráday a Balassit követő főúri költők hagyományait folytatja, Balassi szerelmi verseinek kézirata megvolt könyvtárában. Virágénekeiben vannak szép részek, - különösen mikor távol lévő feleségéhez ír. Rákóczi melletti szolgálata ugyanis gyakran szükségessé tette, hogy hónapokra, sőt évekre elszakadjon feleségétől. Ilyenkor írta, sóhajtozva feleségéhez az efféle versszakokat:

Adja isten vigan veled együtt lakjam,
Gyengeség viselő orcádat csókoijam,
Vidámitó szódat bánatimban halljam,
Sok neved napjait örömmel számláljam.

Mikor pedig külföldi követjárásáról visszatér az országba, így üdvözlő hitvesét a közeli viszontlátás reményében:

Sok vessedelmek közt az igaz forgottam,
Személyed látását gyakran sóhajtottam,
De jó istenemben amiképpen bírtam,
Hazámban boldogul viszonttag jutottam.

Verseiben ha fel-felcsendülnek is egyes szebb sorok, egészében nem emelkedik felül az epigon-költészet színvonalán.

Ráday még Lengyelországba is követte a fejedelmet, onnan azonban hazatért és később megtagadta Rákóczit. Az ő fia volt Ráday Gedeon: Zrínyi első melltatója és Kazinczy mestere.

Középszerű verseket írt Palocsay György, Rákóczi tábornoka, aki a már megismert Liphay Andrászal együtt harcolt a franciák ellen a Habsburgok seregében, de onnan kalandos módon
Bk. 12848-53-10115/VE

hazaszökött és beállt Rákóczi seregébe. A munkácsi várórséggel együtt a szatmári béke megkötése után még két hónapig ellenállt a német csapatoknak és csak az utolsó remények meghiusulásakor kapitulált. Legérdekesebb versét már a szabadságharc után írta a német szokások, a "nájmódi" kigunyolására:

Uj üdö, uj világ, uj élet, uj ujság,
Az jó régi rend most kopott irás, óság;
Elfordult a világ, nincs a régi jóság,
E mostani módi lesz ebben bizonyság.

.....

Most módira esznek, módira feküsznek,
A napbul étszakát, ebbül napot tesznek.
Kártya, labét, pikét, tersak véget érnek,
Az még a kakasok hajnalt énekelnek.

A verában érződik a volt kuruc elágedetlensége az új német világgal /a "szegény magyar" nájmódija közé sorolja a porciót és a forspontot is!/, de egyben a konzervatív főurnak a minden-fajta változással szembeni bizalmatlansága, a régi "romlatlan" magyar főuri élet eltűnése feletti sajnálkozása kap hangot ebben a hosszú verszetben. Sok hasonlóságot mutat ezzel Apór Péter Metamorphosis-a.

A kor legjelentékenyebb műköltője Petróczi Kata Szidónia, már csak azért is figyelmet érdemel, mert irodalmunk első nevesebb költőnője. 1664-ben született és 1708-ban bekövetkezett haláláig a németellenes kuruc mozgalom híve volt. Kurucpártisága protestáns vakbuzgósággal párosult. Élete igen szerencsétlen volt. Férje, Pekry Lőrinc a XVII. század végén labanccá és katolikussá lett és egyuttal más asszonyok szerelmét kereste. Szerencsétlen házasságából származó gyermekei nagyrészt meghaltak. Mikor pedig férje 1704-ben újra a nemzeti ügyhöz pártolt és Rákóczi tábornoka lett, Petróczi Katának hosszú ideig Rabutin fogságában kellett színylőnie.

Ezek a körülmények érthetővé teszik, hogy Petróczi Kata a vallásban keresett vigasztalást: férje visszatérítése érdekében magyarra fordított és ki is adott egy protestáns vallásos művet, verseinek jó része szintén vallásos témájú. Vallásos verseiben többnyire egyéni szerencsétlenségét panaszolja el, de hazafias bánatának is szépen ad kifejezést pl. a "Mi lelkünk világoassága" kezdetű versében:

Bk. 12848-53-10115/TE

Kit bűnünkért érdemlettünk,
Az te haragodban estünk,
Idegen nemzet van rajtunk,
Ja! igen sanyargattatunk.

.....
Pusztítják édes hazánkat,
Elvonják mi javainkat,
Nevetvén mi siralmainkat,
Csikorgatják ránk fogokat   stb.

Legérdekesebbek azok a versei, melyek szerelmi bánatát, férje hűtlensége feletti panaszát fejezik ki. Ezekben a versekben egy új hang jelenik meg irodalmunkban: a hűtlen férjet vádoló, de őt továbbra is szerető és érte aggódó asszony lírája. Az Oh kedves violám kezdetű versben pl. a sértett asszony felindultságával vétí férje szemére elhidegülését és elmondja miként kellett végignéznie, amint férje más asszonynak udvarolt:

Az kályhás kemence eleget hallhatott:
Ott mulattál véle s tartottál tanácsot;
Gondoltad, én látván, családod ez bolondot;
Vajki gyakran sok szód az lelkeig hatott.

Önérzettel jelenti ki:

Semmiben különbönek nem tartom magamnál,
Sőt az én műségem böcsősebb aranynál.

A panasz és a vád hangja művészién fonódik össze a szeretettel és a ragaszkodással ebben a versben és egy különös hangulatot eredményez. Ebből a hangulattól fakadnak többi panaszos versei is, - mint ő mondja - mert - "Verseikkel enyhítem keserűségemet".

Petrőcsi Kata Szidónia nem volt nagy költő, de egyes verseiben sikerült eredeti és őszinte lírai hangot megütnie. Állandó panaskodása egyhanguvá teszi költészetét, kifejezőskincae sem túlságosan változatos. Szépen tudja azonban kifejezni az érzelmi árnyalatokat. A verseiben olykor megcsillanó természet-
ti képek pedig szerencsésen frissítik fel költészetét:

Bus embernél legkedvesebb az szép zöld erdő,
Az sem adhat vigasztalást, az is nem kellő,
Folyóvizek, szép források, gyári szép szellő
Minden világi sok szépség, buját nevelő.

Balassi hatása erősen érződik költészetén, különösen formai téren. Eredeti líraisága azonban kiemeli a Balassi-epigonok szürke csoportjából.

A Rákóczi-kori kuruc versek problémái.

A szabadságharc költészetének legértékesebb részét nem az ismert költő-egyénségek alkotása, hanem a XVII. századi kéziratos költészet szerves folytatásaképpen létrejövő és kiszélesedő u.n. kuruc költészet alkotja. A korábbi nemesi, prédikátor, vitézi és szegénylegény versek szerves folytatását találjuk meg a Rákóczi-korban most már egységesen kuruc tartalommal. Ezek a csoportok ekkor már nem különülnek el határozottan: a költészet megindult azon az úton, hogy nemzeti költésszé fejlődjék. A Rákóczi-kori versek perze korántsem egységesek sem a tartalom, sem a forma szempontjából, de mégis sokkal több közös vonást mutatnak, mint a megelőző kor kéziratos énekei.

A Rákóczi-kori kuruc verseket elsősorban az hozza közel egymáshoz, hogy szinte mindegyikben uralkodó a népi szemlélet. A kor költészetének gerincét szegénylegények, kuruc katonák versei képezik. Ide tartoznak a szabadságharc költészetének legkiválóbb alkotásai: a Magyarország Erdély, hallj új hirt!, a Szegénylegény éneke, a Két szegénylegény beszélgetése, a Csinom Palkó, az Erdélyi hajdutanc, a Vak Bottyánról szóló ének, hogy csak a legnevezetesebbeket említsem. Egyes versek a prédikátor-költészet hagyományait követik, de ezek is közelebb állnak a néphez, mint a megelőző időszak németellenes jeremiádjai, melyek inkább a nemesi költésszettel mutattak rokonságot. A Thököly-kori jeremiádok szerzői képzett politikusoknak, a kuruc nemesek fegyvertársainak tűnnek verseiken keresztül. A Rákóczi-kor prédikátor-szerzői inkább a gyülekezetével az erdőbe menekülő falusi papokból kerültek ki. Jellemző módon, nemesi szemléletű verset alig találunk a kor kéziratos költészetében. Ha pedig mégis találunk nemesi jellegű verset, mint amilyen a "Rákóczi Ferenc buzgó éneke", amely rokonságot mutat a Porcióról szóló "Óh szegény magyarság" kezdetű nemesi énekkel és talán ugyanattól a szerzőtől való, akkor ez is más mint a korábbiak. Ebben a versben alig van szó a "privilegium"-ról és az ének költője Rákóczi szájába ezeket a szavakat adja: "Népemet vezetem szép rendelt seregben". Amint a szabadságharc a nép kezdeményezéséből született és túlnyomórészt a nép harcolta végig, ugyanúgy a szabadságharc eszméit hirdető költ. Bk. 12848-53-10115/TR

tészet is első sorban a népe.

Jellemző sajátága a Rákóczi-kori verseknek, hogy van közöttük katolikus jellegű is. Katolikus vonásokat vehetünk észre a Ricsány gyónása és a Szatmár megvételéről című énekekben. A Rákóczi Ferenc buzgó énekében pedig érdekesen keverednek katolikus vonások /szűz Máriára való hivatkozás/ a protestáns költészet zsidó-párhuzam szemléletével. Mindez azt mutatja, hogy itt már nem vallásháborúról van szó, hanem az egész magyarság küzdelméről nemzeti függetlenségéért. A katolikusokat támadó protestáns vers ezért itt már elszigetelt jelenség. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a Rákóczi szabadságharc költészete fokozottabban világi jellegű, mint a megelőző koré. A prédikátorok által írt versek is /"Siralmas ének az szömörei harcról, Szentsei György éneke stb./ kevesebb vallásos motívumot tartalmaznak, a szegénylegények verseiből pedig minden istenes hang eltűnik.

Változatlanul keveset tudunk a kéziratok versek szerzőiről. Névszerint ismerjük Szentsei Györgyöt, aki dunántúli prot. prédikátor lehetett és a német pusztításokon kesergő siraloménekén kívül arról is nevezetes, hogy ő állította össze a javarészt kuruc énekeket tartalmazó, róla elnevezett Szentsei-dalokkönyvet. Siraloménekén kívül még egy szerelmi verset és egy zsoltárosszöveget is ismerünk tőle.

Egy bujdosó-ének versfőiben maradt fenn Miszlai András dunántúli evangélikus pap neve. Formai hasonlóságok alapján neki tulajdoníthatjuk a Szömörei harcról szóló siralmas éneket.

Talán mint versszerzővel lehet számolnunk Ujváry Tamás nyitrai kővesdi katolikus kántorral is, akinek a versesfüzetében és kézírásában maradt fenn a katolikus vonásokat tartalmazó vers Ricsányról, valamint Szatmár megvételéről.

Lehetséges, hogy a kuruc költők között kell számontartanunk Felvincsi Györgyöt, a drámaíró és színtársulatvezetőt is: az "Oh magyar nemzetnek fényes koronája" kezdetű erdélyi verset tulajdonítják neki.

Tudunk olyan kuruc költőről is, akinek a verseit nem ismerjük. Szoboszlai Sámuel, aki 1696-ban debreceni diák volt és a szabadságharcot megelőző éveket talán mint szegénylegény-bujdosó élte át, Rákóczi alatt pedig sályomkősi, majd ecsedi kapitány lett, verseket írt. Sőt verseit ki is akarta nyomtatni és ezért elküldte azokat Mállyvizsgálatra Károlyi Sándor generálishoz. Utköz-Bk. 12848-53-10115/TE

ben azonban a küldeményt a váradi német őrség elfogta és a kézirat elkallódott. Egyáltalán nem lehetetlen azonban, hogy az általunk ismert névtelen versek egyike-másika a Szoboszlai terméséből való.

A versek vizsgálatából az is megállapítható, hogy az erdélyi és keletmagyarországi kuruc versek szerzőit többnyire a katonák között kell keresnünk /innen származik szinte valamennyi szegénylegény-stilusu Rákóczi-kori ének/; a Dunántulon viszont inkább a prédikátorok közül kerültek ki a kuruc költők.

Sajnos egyelőre ez minden, amit a Rákóczi-kori kuruc versek szerzőiről mondhatunk. Legfeljebb azt a feltevést kockáztathatjuk meg, hogy a szabadságharc bukását közvetlenül követő években keletkezett Édes hazám szánjad válásom és Sirva irt la-velem kezdetű szép bujdosóének, valamint több hozzájuk hasonló vers talán Bocskor János szerzeményei. Ezek a versek ugyanis a Bocskor által összeírt kódexben maradtak fenn és más kéziratban nem lelhetők.

A versek tematikájára térve át, azt lehet megállapítani, hogy a korábbi évtizedek tulnyomórészt panaszos hangú németellenes verseivel szemben, megjelennek optimista, harcra buzdító, a győzelmeket ünneplő kuruc énekek. Számszerűen ugyan most is a vereségeket, vagy az urak árulását panaszló és a bujdosás keserűségeit feltáró versek vannak többségben, de az arány jelentősen eltolódott.

Időrendben áttekintve az egyes versek témáját, az első csoportot a szabadságharc kezdetén, vagy még azelőtt írt Rákóczi-ról szóló versek alkotják. Még Rákóczi fogása alatt készült a Mennynek és a földnek kegyes teremője kezdetű vers, melynek szerzője Rákóczi szabadulásáért fonáskodik. 1703-ból való azután az Emlékezem szegény Magyarországra és a Fölséges nagy isten kezdetű énekek, melyek mind Rákóczit és a szabadságharc megindulását ünneplik. A legszebb ebben a csoportban a Rákóczi Ferenc búsító éneke, melyben az ismeretlen költő magát a fejedelmet beszéli.

A versek zöme az 1704-es és 1705-ös esztendőkre esik és a hadiszerencse változóságának megfelelően részben vereségeket és német pusztításokat panaszol, részben a győzelmeket ünnepli. Ekkor készülnek a Holdvilági vereségről szóló énekek, a Felvincsnek tulajdonított vers, a kolossvári vereségről /Oh Bk. 12848-53-10115/TE

magyar nemzetnek fényes koronája/, a szömőrei siraloméneke, Miszt-lai, Szentsei panaszos bujdosóversei, de másrészt ekkor szü-
letik a lelkes Csinom Palkó és Erdélyi hajdutánc, a szomolányi
győzelmet ünneplő Ricsány gyónása, a Szatmár bevételéről és a
Vak Bottyán győzelmeiről szóló énekek és a győzelmek sorozatát
megéneklő Magyarország, Erdély, hallj uj hirt! Ez a két eszten-
dő a kuruc költészet virágzásának az időszaka.

1705-1706 tájáról két nagyzerű ének tájékoztat arról,
hogy miért apadnak el lassan a kuruc énekek. Az ekkor készült
Két szegénylegény beszélgetése és a Szegénylegény éneke a re-
nyeikben csalódott kuruc szegénylegények hangját tömésolják.
A két vers az urak árulásáról szól és híven tükrözi, hogy a népi
tömegek az urak mesterkedései következtében hogyan veszítik el
lelkességüket.

Mivel a Rákóczi-kori költészet, akárcsak maga a szabadság-
harc, erősen népi színezetű, a nép kiábrándulása maga után hoz-
ta a kuruc versek elapadását is. A szabadságharc utolsó éveit-
ben alig egy-két ének keletkezett. 1707-ben egy hosszú panaszos
vers készült Kecskemét pusztulásáról, 1708-ban pedig az árulá-
sáért halállal lakoló Bezerédy bucsuéneke készül.

A szabadságharc kéziratos költészetét végül a Bocskor-fé-
le bujdosóénekek csoportja zárja le.

Műfaji szempontból a Rákóczi-kori verseket igen nehéz len-
ne osztályozni. A lírai és epikai műfajoknak a már korábban is
megfigyelt összekeveredése itt teljessé válik. Az egyes vesz-
tes csatákról szóló siraloménekek félig históriás énekek, félig
jeremiádok; a bujdosóversek /pl. Szentsei/ jeremiád- és szol-
társzerű elemeket hordoznak. A Szatmár megvételéről szóló ének
Balassi híres katonaénekére emlékeztet, de egyúttal a konkrét
történeti esemény elbeszélésének az igényével is fellép. A Boty-
tyánról szóló énekkel pedig mintha a XVI. századi énekmondók sti-
lusa térne vissza:

Ezerhét százötben, mikor nagy örömben
Ülnek az magyarok karácsony szombatját,
Egy ifju ekképpen szőrzötte ő dalját,
Vidámon pöngette hangos citaráját.

Egyes énekek valósággal műfaji kuriozumok. Ilyen a Ricsány gyónása.
Az ének szerzője /Ujváry Tamás ?/ a kurucok által megvert Rit-
schan német tábornok szájára adja mondanivalóját. Ritschan a vere-
Bk. 12848-53-10115/TE

ség felett elmélkedve gyónásszerűen sorolja fel mindazokat a bűnöket, melyeket a német az öt évszázadokon keresztül oltalmazó magyarokkal szemben elkövetett. Ez a forma rendkívül hatásosan tudja közvetíteni a vers politikai mondanivalóját. Műfaji szempontból egészen egyedülálló a Magyarország, Erdély hallj új hirt. A vers úgy indul, mint egy kuruc népi agitátor buzdító verse, majd fokozatosan átalakul az egyes eseményeket előadó krónikás énekké, hogy a végén egy a némethez intézett hatalmas fenyegetéssel fajeződjék be. Könnyen igaz lehet Esze Tamásnak az a gyanúja, hogy a vers eredetileg valóban agitátor-vers volt és csak később toldották bele az epikus, történeti részeket.

Továbbfolytathatnánk a műfaji változatok felsorolását a táncdalokkal, a Bóniséhoz hasonló első személyben elmondott történelmekkel /Bezerédy/, stb. Végeredményben arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a Rákóczi szabadságharc költészetének műfaji rendszerezése a típusok keveredése miatt szinte lehetetlen. Ez is egyik jellemző sajátossága.

A Rákóczi-kori kuruc énekek eszmeisége.

A Rákóczi szabadságharc költészetének legfőbb értéke mély eszmeisége. A legtöbb ének kitűnik hazafiságával, a szabadságharc vezéreinek a dicsőítésével és a társadalmi problémák világos felismerésével.

A versek eszmeiségének tárgyalásakor az első helyen azokat a verseket kell tárgyalnunk, melyek a kurucok harci lelkesedését tükrözik, amelyek a további harcra mozgósítanak. A Rákóczi-kor költészetének egyik legfőbb értéke, hogy a harcra való lelkesítés forróbb és lendületesebb mint a korábbi magyar költészetben bármikor. Vegyük mindenekelőtt szemügyre a Magyarország, Erdély, hallj új hirt! kezdetű éneket, amely a fegyvertfogó parasztság forradalmi lelkesedését tükrözi. Valóságos forradalmi riadó ez a vers, amely fegyverre szólítja az egész ország népét. A harci szellem fokozása érdekében előadja az első hónapok hadiüseményeit. Minden egyes versszak a győzelmes harcok egy-egy kis jelenetét mutatja be és ezek során sorra bemutatja a kurucok vezereit is: Rákóczit, Bercsényit, Esze Tamást. Az ő példájukkal emlékezteti a versszerző honfitársait kötelességükre: kövessék a szabadságharc vezereit, akik győzelemre viszik őket, Bk. 12848-53-10115/TE

A vers minden sora mögött a fegyverre kelt nép félelme ereje áll, nyoma sincs ebben a versben a panasznak, a kesergésnek. Hiányzik belőle minden cikornya is, egyszerű és világos minden szava, Nem az urak felé, hanem a népek szól a vers: "kapád-ból is csinálj fegyvert!" hangzik felhívás. Találón gunyolja ki a vers az ellenséget és gyűlölettől izzó fenyegetéseket szór rá. Az évszázados elnyomóival leszámolni készülő nép forradalmi optimizmusát tudta itt páratlan sikerrel versbe önteni a szegény-légény-szerszó. És milyen egyszerűen jellemzi a példaképül állított vezéreket: A legszebb talán az Esze Tamásról szóló szakasz:

Esze Tamás sem ül csak Tarján,
Ember - higgyed - ő is a talpán;
Azt mondja, hogy egyéb bérrel
Nem tarál, csak német vérrel
Fegyvert vont, s majd vért ont.

Esze Tamás tehát vérrel adja meg az adót a németnek, de ugyan-
így Szócs János, Grosz Pál "a porciót karddal róják". A gyűlölt
német adó jelenik meg minduntalan a versben: a költő figyelmezteti a népet, hogy most itt az alkalom arra, hogy megszabaduljon a gyűlölt tehertől. A jó alkalmat mindenekelőtt abban látja, hogy van méltó vesére a népek. Gyönyörűen fejezi ki az egyik Rákóczi sra célzó szakaszban:

Nohát magyar kapsz az üdöt,
Mert mutatott isten innár főt,
Szép hasáért, kedvesidért,
De mért szánnál ontani vért?
Ne sarcolj, csak harcolj!

Mennyi öntudat és a tömegek forradalmi nevelésére irányuló szándék bujik meg ebben a néhány sorban is: a gyűlölt adótól való megszabadulást a "szép hasáért" való harcnak tekinti a költő és ezért vért ontani Rákóczi seregeiben minden magyar kötelessége. A verset végül német elnyomókhoz intézett súlyos fenyegetés zárja.

Hasonló harci tűz hevíti a Csinon Palkó című közismert éneket is. A szilaj, magabiztos kuruc vitézek vidém táncotája ez, amelyben győzelembe vetett hitük megnyilatkozásai váltakoznak, az ellenség kigunyolásával és a további harcokra való buzdítással. A Csinon Palkó és a hasonló versek mögött ugyanazokat a szegénylégényeket kell keresnünk, akiket buzdításairól annyi Bk. 12848-53-10115/TE

szép éneket olvastunk: A számtalan nélkülözésen, megaláztatáson átment Buga Jakabok akarnak bosszút állni saját sorsukért és nemzetük elnyomatásáért:

Nosza most is üzzük, vágjuk
Mind ellenségünköt,
Mutassuk meg nemzetünknek
Jó vitézségünköt!

Természetesen a zsákmány is szerepet játszik lelkesedésükben, hiszen a hadra kelt kurucoknak alig volt fegyverük és felszerelésük. Rongyosok hada volt ez: a labanctól kellett megszerezni a "dali pár pisztolyt", a "szép selvény lódingot". Milyen természetességgel közvetíti hozzánk a vers a menekülő, "darulábu", "szarkaorru" németek után vágató kuruc legények hangulatát, szavajárását:

Rajta Miska, rajta,
Az tüzes labancón!
Mienk leszen az nyeraség
Mind az derék harcon.
De mindezek fegyverekkel
Nem érnek egy pénzt is,
Hadd el, vedd el az szablyáját,
Üsd le az fejét is!

Akárcsak a "Magyarország, Erdély hallj uj hirt"-ben, itt is a németek elleni fenyegetés zárja le mintegy csattanóul a verset:

Az laboncság takarodjék
Nemes országunkból!

Az előbbi vers szerzője varjakkal akarja kiszedetni a német hazából a porciót, a Csinom Palkó költőjének utoláló szava:

Hogy végtére szalagszijat
Ne fogjunk hátabból!

Némileg más témájú, de hasonló szellemű az Erdélyi hajdútánc is. Ebben az egész országot már végignyargalt és most szülőfalujába hazalátogató kuruc katona szilaj jókedve csendül fel. A Rákóczi seregeit megjárt szegénylegény előtt feltárult az egész ország, kitérült a látóhatára: szinte röpködnek versében a városnevek, küzdelmeinek színterei. Egy korai Háy János lehetett a vers szerzője, aki világlátottságából eredő büszkeséggel és a hazatérés megható örömeivel tér vissza "édes lakóföldjére", melyet "egészséggel, békeséggel" köszönt. A németek által kiélt, kifosztott országrészekkel szemben a rég nemlátott Bk. 12848-53-10115/TE

szülőfalu valóságos paradicsomként tűnik elébe. Az utolsó versszak a feleség, vagy szerető válaszát tartalmazza a katona szavaira. Talán egyik vers sem enged ennyire közeli bepillantást a kuruc jobbágyok lelkivilágába, "magánéletébe".

A fentiekhez hasonló hang szólal meg a Vak Bottyánról szóló énekben is, és milyen fölényes gyilkos guny huzódik meg a Ricsány gyónásában!

Ezek az optimista, lendületes versek kétséghívül értékesebbek, művészileg is sokkal frissebbek, mint a vereségeket gyászoló panaszdalok. De ezek is tele vannak mély eszmei tartalommal: az ellenség gatzetteinek a felsorolása, művészi eszközökkel való megrázó előadása izzó gyűlöletet gerjeszt még ma is az olvasóban. Különösen a Dunántúlon kegyetlenkedő Heister tábornok német és rác martalócairól festenek szörnyű képet Szentsei György és Miszlai András énekei, a Holdvilágról szóló vers pedig Rabutin csapatait ismerteti meg. Ezek a panaszversek is forró hazafisággal telítettek és gyakori vallásos záródásuk is mindig a haza ügyét állítja előtérbe. Szentsei György a haza és a prot. egyház oltalmazására kéri istent:

Támogd föl és hozd föl fényes napunkat,
Lakhassuk békével mi országunkat,
Vigy ki belőle minden loboncokat,
Építhessük meg romlott templomidat!

Miszlai a szömörei harcról szóló versében már kizárólag hazafias tartalmu zohással szól éneke végén istenhez

Ki hazánknak,
Édes országunknak,
Adjon szabadulást magyaroknak!

A hazafiság és a németgyűlölet mindegyik versnek a főmondanivalója. A hazafiság egyben a Rákócsihoz való hűséget is jelentette. A versek nagyszerűen világítanak rá, hogy mit jelentett a nemzet és elsősorban a nép számára Rákóczi. A parasztek megértették és tudták, hogy a fejedelem az ő vezértük. 1703-ban az egyik énekes, az Emlékezem szegény Magyarországral kezdett versben Rákóczi hazatéréséről így emlékezik meg:

De az isten irigyt megcsufolta,
Az sok szegény kérésit meghallgatta:
Hazájában ismétlen visszahozta.

Rákóczit a nép kezdetől fogva a saját vezérének tekintette. Ezt láttuk a Magyarország, Erdély halli mi hárt! kezdetű versben. Ez a hang szólal meg a Szatmár megvételéről című és a Vak Bottyánról szóló énekben. A legendás hírv Bottyán táborukat, a nép fiát ünneplő vers szerzője végül a fejedeleme fordítja a szót:

Eltesse az isten Rákóczi Ferencet,
Mi édes urunkot s minden vezéréket!
Tovább is sorinyon az magyar nemzetet
Oltalmazsák s űzzék országbul németet!

A szegénylegények mondogatták: "Ezt a nagyságos urat isten ültette fel a szegénység szabadulására." A szegény nép nemcsak az idegen zsarnokság alól, hanem az elviselhetetlen jobbágyterhektől is meg akart szabadulni. Ezt is Rákóczitól várta. A nép szemében a németellenes függetlenségi harc összefonódott a földesurak elleni osztályharcral. A földesurakat nem is tekintették igazi kurucoknak. A Felvincsnyek tulajdonított verse egyenesen meg is mondja, hogy Kolozsvárnál a németek a magyar nemességek segítségével verték le a kurucokat. Ezek a versek mindig a nép oldaláról szemlélik és ítélik meg az eseményeket. Nem változtat ezen a Csinom Palkó néhány parasztgúnyoló verszaka, mert ez a labancokhoz húzó és a haza érdekében áldozatot vállalni nem akaró jobbágyok ellen szól.

Ezzel elérkeztünk a kuruc versek eszméiségének legbonyolultabb problémájához: a függetlenségi harc és az osztályharc összefonódása ábrázolásának kérdéséhez. A szabadságharc elején fegyvertfogó parasztság Rákóczi kijelentéseire is támaszkodva abban reménykedett, hogy a katonáskodó jobbágyok a szabadságharc után hajdu-szabadságban részesülnek. Ez annyit jelentett, hogy megszabadulnak a földesuri kizsákmányolástól és csak katonai kötelezettségükkel adóznak az államnak. Rákóczi nyilvánosan és rendelet formájában nem kötelezte magát erre a felkelés elején, mert ezzel lehetetlenné tette volna a nemesség csatlakozását. Erre pedig feltétlenül szükség volt a háború eredményessége érdekében. Különösen a katonai ismeretekben jártas parancsnokokra volt nagy szüksége. A nemesség — mint azt maga Rákóczi kitűnően leírja az Émlékiratokban — nem meggyőződésből, hanem általában opportunizmusból és a kuruc jobbágyoktól való féltelmeben csatlakozott a mozgalomhoz és abban egyre jelentősebb szerepet kezdett játszani.

A kuruccá vedlett nemesek igyekeztek visszazoritani a szegénylegény-vezetőket és akadályozni Rákóczi jobbágyvédő intézkedéseit. Ezek a nemesek szívesen olvasták a már korábban keletkezett "Az világhoz szabott ének"-et, amely az "ultimus status" /legalsóbb rend/ ellen izgatott. A szabadságharcban belül tehát élesedett az osztályharc és Rákóczi, mint azt saját kijelentései alapján már láttuk, nem tudhatta összeegyeztetni az ellentétes osztályok érdekeit. Mivel pedig a szabadságharc forradalmi baloldala nem volt elég erős és főleg alig értett a szervezett hadviseléshez, a mégkevésbé az állam vezetéséhez: a nemesség egyre nagyobb befolyásra jutott. Ez viszont azzal járt, hogy a népi tömegek kezdtek elidegenedni a szabadságharctól és a felkelés népi bázisa szűkült. Különösen 1706-7 években volt tetőpontra a szabadságharc belső válsága, amely végül is a nemesség felülkerekedésével ért véget /v.ö. a marosvásárhelyi országgyűlés jobbágyellenes intézkedésével Rákóczi Emlékiratai szerint./

Ezt a válságot mestéri módon szemlélteti a szegénylegények két híres költeménye: a Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése /röviden Beszélgetés/ és a Szegénylegény éneke /röviden Ének/. Mindkettő nemcsak bátorhangu, kitűnő vers, hanem elvi tisztánlátással kiemelkedő becses történeti dokumentum is. A Rákóczi szabadságharc egész belső társadalmi válságát ezekből a szövegekből érthetjük meg legjobban.

A Beszélgetés, amely 1705-6 telén készült, szembeállítja a kétféle kurucsgót: az egyszerű ruhájú szegénylegényeket és a cifra párdúc-bőr-mentéjű, fényes ruházatu nemesi tiszteket. Rámutat a versszerző, hogy a felkelés kezdetén egyedül ők képviselték a szabadság ügyét, ők hívták be Rákóczit, ők kezdték meg a háborút. Akkor megbecsülésnek örvendtek a rongyos szegénylegények - írja -, de mióta az arany-ezüst prémis cifra ifjak megjelentek, "nincsen böcsületi régi vén vitéznek". Pedig mikor elől kell mennie a harcban, akkor a fényes tiszteket sehol sem látni. A szegénylegény-szerző szerint az ilyen parancsnokokat inkább a börtönben kellene tartania a fejedalomnak, nem pedig magas tisztségekre helyezni, ezek ugyanis szerint csak "kénytelenségből kurucokká lettek". Meglepő politikai éleslátással mutat rá a vers arra is, hogy ezek a muszáj-kurucok cserben fogják hagyni Rákóczit. Thökölyt is megcsalták végül az urak, szól a szegénylegények figyelmeztetése Rákóczihoz. A Beszélgetés szerzője szinte előre látja már a háború Bk. 12848-53-10115/TE

további sorsát, vagyis, hogy a nemesi vezetés maga után hozza majd a parasztság elkedvetlenedését, a mozgalom gyengülését, amit viszont a nemesek arra használnak majd fel, hogy a függetlenség ügyét és a fejedelmet elárulják.

Jól szemlélteti a Beszélgetés a szegénylegények viszonyát a fejedelehez. Míg az urak számára csak gyűlöletük van, addig Rákóczihoz bizalommal fordulnak. Zugolódásukat a "hívség" /hűség/ titkolja, mondja a szerző. Figyelmeztetni akarják Rákóczit: hangjuk iránta nem sértő, de lojális, ez azonban nem valami szolgáló alázattal, hanem férfias keménységgel párosul. Nem alászátozók, hanem büszkék, hiszen a politikai tapasztalatokkal rendelkező szegénylegényeknek jóindulatu, de bátor kritikája.

A Beszélgetés egyenes folytatását képezi az 1706-7- telén keletkezett Ének. A szegények az előbbi problémát itt már keményebb hangon vetik fel. Itt már nem annyira kérnek, mint inkább követelnek. Gyűlöletük itt is az urak ellen irányul. Nélkülük már megnyerték volna az országot, gondolja a költő. A vers nagyrészt a szegénylegények vitézségét bizonyító haditettek felsorolása képezi. A háború egyes eseményeinek a "Magyarország, Erdély hallj új hirt!" kezdetű vershez hasonló módon való felsorolása itt annak bizonyítékaul szolgál, hogy hasárukért és a fejedelemért a szegénylegények ontották vérüket, nem pedig az urak: "Csak szegénylegények s nem urfiak véreket onták." Ennek alapján követelik jogaikat, - mindenekelőtt a hajduszabadságot - melyektől az urak elvették őket.

A Beszélgetés és az Ének történeti hitelességük. Ugyanilyen hangon és ugyanszokkal a gondolatokkal írták Esze Tamás és mások folyamódványait a fejedelehez. A szegénylegény-költészetnek ez a két kiemelkedő darabja a kuruc versek közül eszmailag leggazdagabb. Ez a két vers érteti meg leginkább, hogy csak a népre támaszkodó mozgalom érhet el jelentős eredményeket az idegen hódítókkal szemben.

Hazaszeretet, Rákóczi szeretete, az ellenség gyűlölete, a belső árulók leleplezése; harci lelkesedés és forradalmi optimizmus, mind-mind megtalálhatók a Rákóczi-kor kuruc verseiben.

A versek stílusa, nyelve és verselés.

A versek stílusán megfigyelhető ugyanaz az egységesülő folyamat, amelyet tartalmi téren észrevettünk. A nemesi, prédikátor, Bk. 12848-53-10115/TE

vitézi és szegénylegény versek stílusa kezd összekeveredni, illetve mindesekből egy új költői stílus ötvöződni. Az alaphangját ennek a stílusnak természetesen a szegénylegények stílusa adja meg, de ki lehetne említeni a nemesi, prédikátor és vitézi énekstílus hagyományainak a továbbélését is. A leglényegesebb azonban mindebből, hogy a Rákóczi-kori költészetet a maga egészében a népi hang jellemzi a stílus tekintetében is. Ritkán találunk már olyan bonyolultabb, kissé dagályos költeményeket, mint az előző korszakban, a versek többnyire a nép nyelvén, a népi beszéd egyszerűségével íródtak. Ezek a kuruc költők ritkán gondoltak verseik formai kidolgozására, ezért ritkák bennük a képek, hasonlatok, többnyire a mondanivaló tömör, egyszerű, de rendkívül szuggesztív elmondásával érnek el hatást.

A képkalkotás néhány kiemelkedően szép példáját ezért ezek a versek is szolgáltatják. A politikai tartalmat milyen ötletesen tudja pl. képformába önteni a Holdvilági veszedelemről szóló vers. Az utolsó szakasza így szól:

Ezerhétsszáz után negyedikre kelvén,
Esek az vérontás az Barca mezein,
Hol kétéfejű sasok sebesen repülvén,
Sok elhullott népnek holttesteket evén.

/A kétéfejű sas : a Habsburgok címere./

Különösen szép részleteket találhatunk a Szömörői vereségről szóló, Miszlainak tulajdonított énekben:

Ugy hever a holttest az mezőkön széjjel:
Miként aratáskor sűrű kéve renddel.

Ez a hasonlat egyben a szerző népi szemléletére is utal.

Kiemelkedik szépségével a Felvincsyaak tulajdonított ének /Oh magyar nemzetnek fényes koronája/ egyik szakasza: amelyben a korábbi protestáns énekköltészet hatása érvényesül. A "Fektetett gyászszal beborult magyar nép" kezdetű Thököly-kori jeremiádra és Székéresi Átokjára vezethetők vissza a versek elemei de az egész komikus kép itt hangsúlyozottan nemzeti tartalmat kap:

Gvászolnak az egek nemzetünk romlásán,
Hősiályos a szép nap szörnyű pusztulásán,
Sírnak a csillagok megváltozott sorsán,
Kesereg a nagy föld vére kiomlásán.

Végül hadd idézzük a Kecskemét pusztulásáról szóló hosszú és lapos vers egyik igen szemléletes szerencsés megfogalmazását.
Bk. 12848-53-10115/TE

A Habsburg terjeszkedésről ezt írja a költő:

Kelletlen dolgait sok ízben mivelte,
Széles talpu lábát fejünkre emelte.

Jellemző, hogy az érdekesebb képek általában az olyan énekekben találhatók, melyek mögött prédikátorokat, vagy iskolamestereket kell keresnünk. A szegénylegény katonaköltők stílusát a mondanivaló világossága és igazsága teszi művészivé.

Verselés tekintetében igen változatos képet kapunk. A négyes-rimű tizenkettős ugyan a leggyakoribb, de számos más versforma is előbukkan. A Szatmár megvételéről szóló ének Balassi strófákban is készült, az Erdélyi Hajdútanç, Miskolci éneke, a Magyarország Erdély hallj uj hirt! és a Szegénylegény éneke pedig egészen sajátos ujszerű versformát mutatnak. Különösen kiemelkedő ezek közül a Magyarország, Erdély hallj uj hirt!. Ez két, 9, két 8 és két 3 szótagos sorból összeálló versszakokból áll. Az összerimelő két utolsó rövid sor igen alkalmas arra, hogy élesen kiemeldja a szakasz gondolatának a lényegét, csattanóját.

A kuruc versek verselésének a kérdése egyelőre még teljesen tisztázatlan. Horváth János most megjelent verstana a probléma felvetését, sőt még érintését is mellezi.

A kuruc versek hatása.

A szabadságharc bukásával a kuruc versek sora még nem zárul le: a XVIII. század derekán kirobbant parasztfelkelések során újabb Rákóczi emléket idéző kuruc versek születtek, - ezekre később térünk rá. Fennmaradt azonban a Rákóczi-kori versek jó része is a nép ajkán. Egyes versekből, pl. a Szegénylegény énekéből, valamint Bezerédy bucsuzó verséből számos variáns maradt fenn, ami a versek nagy népszerűségét bizonyítja. Különösen a Szegénylegény éneke vált - érthetően - a nép között igen kedvelté. Egészen a XIX. századig énekelték egyes strófáit és nyomai megtalálhatók még a XIX. századi betyár-balladákban is. Van olyan Rákóczi-kori énekünk is, amely kizárólag a nép ajkán maradt fenn: ilyen a Kerekkes Izsákról szóló gyönyörű népballada, melyet a XIX. század derekán jegyeztek fel csak.

A Rákóczi-szabadságharc költészete haladó hagyományaink egyik legértékesebb fejezetét képezi. Nem véletlen, hogy vizsgálatát a nyitja tévuttra vitte a burzsoá tudomány. Az uralkodóosztály a Rákóczi-korból a maga számára igyekezett tőkét kovácsolni. Miként
Bk. 1848-53-10115/TE

szerették volna elmosni a 48-as forradalom szociális élet is, ugyanigy a Rákóczi-szabadságharcot is, elsősorban nemesi mozgalomnak, költészetét nemesi költészetnek állították be, mélyen hallgatva arról, hogy a harc nemcsak a német, hanem a földesur ellen is folyt.

A kuruc költészet helytelen beállítása a múlt század nagy történetirójától Thaly Kálmántól származik. Thaly a múlt század második felében, még az önkényuralom éveiben kezdte meg a XVII-XVIII. századi kéziratos énekköltészet gazdag anyagát feltárni. Elsősorban a németellenes, kuruc versek érdekelték, de ezekből nem talált annyit, mint szeretett volna, s ezért saját verseiből többet, mint eredeti kuruc verset illesztett be az 1872-ben megjelent Adalekok c. gyűjteményébe.

Thaly Kálmánnak történeti érdeme, hogy ráirányította a figyelmet irodalmunk eme gazdag területére, de azzal, hogy nem a valóságot igyekezett feltárni, hanem a kor költészetét a saját romantikus nacionalista szemléletéhez próbálta igazítani és az általa gyártott, a kuruc versek igazi szellemétől idegen, hamis kuruc versek segítségével a kérdést, elködösítette, határozottan ártott a tudománynak és a kuruc verseknek is. Mikor ugyanis 1912-ben Riedl Frigyes filológiai érvekkel kimutatta Thaly hamisítványait, megrendült a bizalom a kuruc versek létezésében. A kutatók figyelme ettől kezdve kizárólag a hitelesség kérdésére irányult, egyesek védtek Thaly hamisítványait, mások a hiteles versek iránt is bizalmatlanná váltak, lényegében a kérdéssel érdemben senki sem foglalkozott. A Horthy-korszak irodalomtörténetírása számára amugy sem volt kedvező terület a kuruc versek kérdése, hiszen az igazi, hiteles versek nemzeti és szociális mondanivalója a Horthy rendszer áruló politikusainak megannyi eleven vádirata lehetett volna.

Nagyon jellemző, hogy a polgári irodalomtörténetírás leginkább a két legfontosabb és leghatározottabban szociális izű verset a Szegénylegények beszélgetését és a Szegénylegény énekét igyekezett kiiktatni a szabadságharc történetéből. Mindkettőt a szabadságharc bukása utáni évekre datálták, és így elmosódott a kor társadalmi problémája. A Beszélgetés szembeállította Rákóczi hősiessen harcoló szegénylegényeit az opportunisták kuruc nemesekkel. Thaly ál-kuruc romantikája ezekre az utóbbiakra épült: a cifra ruhás, párdubőrös nemesi tisztekre. Vele szemben Ady Endre Bk. 12848-53-10115/TE

volt az, aki a szegénylegények hangját igyekezett folytatni kuruc verseiben. Thaly nacionalista romantikájával szemben egyedül Ady értette meg a kuruc versek igazi mondanivalóját.

A polgári történettudomány azzal is értett a versekre irányuló kutatásoknak, hogy kisebbitette a szabadságharc jelentőségét, azt elhibásottnak kezdte nevezni. Székfü Gyula pl. egyaránt hibásnak tartotta mind Kossuth, mind Rákóczi politikáját.

Mindezek világában érthető a kutatás elmaradottsága. Haladó magyományaink fokozott megbecsülésére és a marxizmus-leninizmus tudományos módszerére volt szükség ahhoz, hogy a rendszeres kutatómunka megindulhasson. A kuruc versek tudományos feldolgozása lényegében csak a felszabadulás után indult meg, első sorban Esze Tamás kutatómunkája révén.

Irodalom:

Szövegkiadások:

Négyesy László: Ráday Pál munkái. Bp. 1889. /Olcsó Kvtár/

Gorzó Gellért: Ráday Pál virágénekei. Irod. tört. Közl. 1915.

Harsányi-Gulyás: Petróczy Kata Szidónia versei. Irod. tört. Közl. 1915.

Thaly Kálmán: Adalékok... Bp. 1872. /Palocsay némány verse is itt/

Erdélyi Pál: Kuruc költészet. Bp. 1903. /Magyar Renekirók/

Esze Tamás: Kuruc költészet Bp. 1951. /Szépirod. kiadónyvtár/

Tanulmányok:

Thaly Kálmán: Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Bp. 1889. /Hosszabb tanulmányt tartalmaz Forgách Simonról és Petróczy Katáról. //Az egész kötet csak nagyon óvatosan és kritikával használható!//

Gorzó Gellért: Ráday Pál. Bp. 1915.

Riedl Frigyes: A kuruc balladák. Irod. tört. 1913.

Szerb Antal: A kuruckori költészet. /Rákóczi Balokkönyv./ Bp. 1935.

Varga Imre: A kuruc költészet hitelessége. Irod. tört. Közl. 1936.

Esze Tamás: A szegénylegény éneke. Magyar Századok c. kötetben Bp. 1948.

Esze Tamás: Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése. Irod. tört. 1949. 2. szám.

Esze Tamás: A kuruc költészet problémái. Irod. tört. 1951. 1. sz. /A tanulmány jegyzetében további gazdag bibliográfia található./

Esze Tamás: Bevezetés a "Kuruc költészet" c. kötethez.

1. Mikos Kelemen.

A kuruc emigráció irodalma.

A Rákóczi-szabadságharc bukásától a felvilágosodás megindulásáig terjed irodalmunk következő nagy korszaka, amely azonban nagyobb alkotásokban és eredményekben alig bővelkedik. A Habsburgok győzelme és a gyarmatosítás kiteljesedése azt eredményezte, hogy az a folyamat, amely egy nemzeti kultúra és irodalom kibontakozásának az irányában a XVI. század óta folyamatban volt és Rákóczi alatt a fejlődésnek olyan nagy lehetőségeivel rendelkezett, most lelassult, sőt meg is állt, bizonyos területeken pedig vissza is fejlődött.

A visszahanyatlás egyik szembetűnő jele az is, hogy míg a XVII. században megfigyelhettük egy nemzeti irodalom csíráinak lassu kibontakozását, addig a szabadságharc bukása utáni irodalmunk meglehetősen széthulló egységekre bomlik és egyik ága sem tud világos választ adni a kor problémáira. Irodalmunk fokozott megosztottságát jelzi az a tény is, hogy a szabadságharc bukása éppen legkiválóbb íróinkat kényszerítette emigrációba. Így létrejön egy emigrációs irodalom, amely nagy értékeket hoz létre, de amelynek hatása csak hosszú idő múlva ér el Magyarországra.

Rákóczi és legközelebb társainak rodostói telepén nem Rákóczi volt az egyetlen, aki irodalmi tevékenységet folytatott. Főleg vallásos könyveket tartalmazó könyvtárát mások is felhasználták a bujdosók közül és írók is akadtak közöttük.

A rodostói írók egyike volt Kiss István, Rákóczi kancelláriájának tisztviselője, aki "Magyar Philosophia" címen egy nagy nyelvű munkát írt. Ebben főleg Zrínyi nyomdokain elindulva a jó fejedelem, az udvari ember, a politikus viselkedésmódját tárgyalja. Példaképp természetesen Rákócziról mintásta. Figyelmet érdemel könyvének szép stílusa, pedig elméleti kérdésekről magyar nyelven még nem ment könnyen ekkortájt az írás.

A bujdosó magyarok írói közül Rákóczi mellett első sorban Mikos Kelemen említhető ki. Sőt az emigrációban élő Mikos egyúttal a korszak legjelentősebb írója, akit egyik idehaza élt kortársa nem tudott felülmúlni.

Bk. 12848-53-10115/7E

Mikes élete.

Mikes 1690-ben született Zágonyban, Háromszék-megyében. Apja birtokos nemes volt, aki Thökölyhez csatlakozott s emiatt a németek halálra kintözték. Anyja másodszor Boér Ferenchez ment nőül, a kis Mikes akkor tért át a reformátusról a katolikus vallásra. Iskoláit a kolozsvári jezsuita konviktusban kezdte el; az ellenreformációs idők merev, elzárkózó vallásos szellemét nevelték bele s a kételynélküli hit és a világ folyásába való passzív belenyugvás egész életén át jellemzője maradt. Iskoláit nem fejezte be még, amikor rokona, Mikes Mihály pártfogásával 1707-ben bekerült Rákóczi udvarába. A 17 éves Mikes egyelőre külső szolgálatokra alkalmazott apród volt, 1708-ban "bejáró", belső inas lett. Ettől kezdve Rákóczi személyes környezetében maradt egészen a fejedelem haláláig. Rákóczi végrendeletében első kamarásának mondja. Magával a fejedelemmel közvetlen, közeli kapcsolatba nem került soha. A fejedelem udvartartásának tagjait kissé távolytartotta magától, Mikes pedig sem műveltségénél, sem állásánál fogva a kormányzás és a diplomácia ügyeibe beavatva nem volt. Mégis nagyra kell értékelnünk azt a közvetett hatást, amelyet a nagy fejedelem, a szabadságharc vezére Mikes egyéniségére gyakorolt. Ő maga uráról a legnagyobb hűség és tisztelet hangján beszél mindig s levelei első részének középpontjába is őt állítja.

A számkivetés első hat esztendejét Lengyel- és Franciaországban tölti. Ekkor táruul fel előtte a külföldi udvarok királyi pompája. A ragyogó lengyelországi élet sem lehetett hatás nélkül a vidéki latinos műveltségű magyar nemesifjura. Életének fontosabb állomása azonban Páris. 1713 elejétől 1717 őszéig tartózkodtak itt. Párisnak nagy hatása volt a fiatal Mikesre.

Irodalomtörténetírásunk kezdetben a párisi tartózkodásra vezette vissza Mikes műveltségét. Ez a feltevés a későbbi kutatások során megdőlt. Mikes származásánál, neveltetésénél és állásánál fogva egyformán alig vagy egyáltalán nem fordult meg az előkelő irodalmi szalonokban, melyek különben Rákóczit sem vonzották. Rákóczi másik inasának, Szathmári Király Ádámnak naplójából tudjuk, hogy sokat voltak színházban, de ez nem tett rájuk mélyebb hatást, járták a várost, de igazán nem a műszelések, hanem a különösségek, a vásári mutatványok, a látványosságok /állatsereglet, kőéltáncos/ ragadták meg őket. Mikes úgy hagyta el Franciaországot, hogy tudott franciául s volt valamelyes olva-

Bk. 12848-53-10115/TE

sottsága is, de irodalmi műveltségéről ekkor még nem beszélhetünk. Leveleskönyvében soha sem beszél párisi élményeiről. Itt csak kedve ébredhetett az olvasáshoz.

Amikor Rákóczi elhagyta Párist, elfogadta a török szultán meghívását, vele ment néhány hű embere, köztük Mikes is. 1717 októberében szálltak partra Gallipoliban. Rákáczinak nagy szerepe lett volna a szultán Habsburg-ellenes terveiben, de 1718-ban Bécs és a szultán megkötötték a passzarovici békét s ez egyelőre végetvetett a bujdosók reménykedésének. Eleinte egyik helységről a másikba költözködtek, 1720 tavaszán végre Rodostóba telepedtek meg. Ezekben az években került Mikes kapcsolatba Bonnac francia követtel, akinek a felesége szalonat tart Konstantinápolyban. Ide sokszor bejár s könyveket is kap; most már közelebb kerül a francia szellemi élethez, ahhoz, amely ekkortájt már Törökországban is egyet jelentett a felvilágosodással. Valószínű, hogy nem sokkal partraszállásuk után kezd naplószerű feljegyzéseket papírravetni, olyan utirajz-féle szándékkal, de arról nincs szó, hogy hozzáfogna már a Törökországi levelek kidolgozásához.

Közben alkalma nyílnék arra is, hogy számkivetését befejezve hazamehessen. Úvéi utánajárnak, hogy kegyelmet kapjon, anyjától az a hír jön, hogy "gráciát szerez, ha bé akarok menni"- ő azonban hű marad Rákóczihoz és lemond a hazatéréstől /1723/. Fejlődésére további hatással van Rákóczi rodostói udvarának 1726-ban megkezdődött átalakulása. Újból felélednek a fejedelem tervei a hazatérésre, nagy diplomáciai elképzelések születnek meg. Az udvarban egyre több francia kap szállást, köztük politikai, kalandorok is, akik nem egyszer kezükbe ragadják az ügyek intézését. Felmerül Rákóczi második megházasodásának terve, szó esik a Lengyelországba való átköltözésről is. Az udvar életét intrikák és egyenetlenségek dülják fel. Közben azonban egy kis friss levegő is tör be Rodostóba. Francia, német, holland újságokat kapnak s eljárnak hozzájuk újabb francia könyvek is. Ebben a környezetben tovább növekszik Mikes műveltsége, olvasottsága. 1733-ban kerül a rodostói udvarba, a fejedelem szolgálatába De Saussure Cézár, svájci francia nemes, művelt kalandor-diplomata. Mikes-sel is összeismerkedik, naplót vezet utazásairól s amikor a fejedelem halála után elhagyja Rodostót, levélalaku emlékirataiban elmondja Rákóczival való ismeretségét s beleszövi a szabadságharc Bk. 12848-53-10115/TE

és a bujdosás történetét is. Valószínűleg ez adta Mikesnek az ösztönzést arra, hogy élményeiről vezetett feljegyzéseit levélfomában dolgozza fel.

A bujdosók rodostói életében két nagy esemény következik még be: az egyik a fejedelem halála /1735/, a másik pedig fiának, Józsefnek megérkezése /1736/ Rodostóba. Maguk a bujdosók kérték a portát, hogy Rákóczi idősebb fiát hívja meg hozzájuk. A belé vetett remények azonban nem váltak be, József nem tudta megkedveltetni magát a teleppel. Emellett a török az ifjabb Rákóczit és a magyarokat eszközül használta fel egy kalandos politikai és katonai vállalkozásban. Az 1737-39-i török-osztrák háború során felfegyverezték a magyarokat, s élükön Rákóczi Józseffel elvitték a balkáni hadszíntérre, közel az Aldunához. Azzal hitegették őket, hogy fel fogják szabadítani Erdélyt és Magyarországot s ezek uralkodójává Rákóczi Józsefet teszik meg; valójában csak azért volt szükség rájuk, hogy a török propaganda az osztrák seregben szolgáló magyar csapatok közt eredményes lehessen; az osztrák felé, ahogy Mikes találóan mondja, ijesztőnek akarták használni őket. Maga Rákóczi József nem bírta ki a táborozás fáradalmait, s még 1738-ban meghalt; a háború a török győzelmei után 1739-ben ért véget, az emigráns magyarok jó része megint visszatérhetett Rodostóba. Mikeset előbb még a szultán parancsára a moldvai vajdához küldik követségbe s így csak 1740-ben kerül vissza Rodostóba. Ezekről a kalandos évekről és az ifjabb "fejedelem" haláláról is részletesen beszámol leveleiben.

Amikor III. Károly 1740-ben meghal s utána Mária Terézia lép a magyar trónra, a bujdosók többen, maga Mikes is, kéri az új uralkodótól, hogy hazamehessenek. Mikes most már szívesen lenne; nincs már semmi, ami Törökországban tartóztatna. De kérényüket visszautasítják. Mikesnek bele kell nyugodnia, hogy hazájába nem juthat vissza többé. Folytatja még a Leveleskönyvet, de már ritkábban. Utolsó mentségül, a bujdosásban való végasztalásul visszatér ifjúkorának vallásos eszellemeire. Fordítgatni kezd régi könyveiből és a Rákóczi könyvtárából hála maradt művekből. 1741- és 59 között 11 franciayelvű vallásos munkát fordít magyarra, kb. 6000 oldal terjedelemben. Ezeket kiadásra, hasakildásra is szánja. Ugyanekkor dolgozza át magyarra a Bk. 12848-53-10115/TE

szintén morális szellemű keretes elbeszélést, a Mulatságos napokat is. Az öregebb bujdosók, akik még Rákóczival együtt jöttek ki Magyarországból, sorra haltak el mellőle, az újonnan érkezettekkel nem tudott összelelegedni. Ezeknek az éveknek magányosságából, halálvárásból és vallásos megnyugvásból összeszövődő hangulatát örökíti meg a Leveleskönyv utolsó, 207. levele. 1761 őszén halt meg.

Bujdosó-morsának legszebb emléke, a Rákóczi-emigráció legszebb szépirodalmi alkotása: leveleskönyve.

A Törökországi levelek keletkezése.

Mikes minden műve kéziratban maradt; a legértékesebbek, a Törökországi leveleknek kézírata - közelebbről kideríthetetlen módon - 1790 körül került Magyarországra s először Kulcsár István lapszerkesztő nyomatta ki 1794-ben. A levelek címzésük szerint Mikesnek egy Konstantinápolyban élő nénjéhez, "gróf P.E.-"hez vannak címezve. Az irodalmi kutatás tisztázta, hogy nem valóban elküldött, tehát nem "misszilis" levelekről van szó. Mikes levelei fiktív, költött levelek s ennek megvannak a tárgyi bizonyítékai is: az állítólagos néniről mindeddig nem sikerült megtudni semmit; feltűnő, hogy a Konstantinápolyban lakó hölgynek Mikes konstantinápolyi ujságokat írt meg; a levelek nem a rajtuk feltüntetett időben keletkeztek; egyszer-kétszer Mikes elvétí a keltezt, 1717-18 helyett 1737-38-at ír és utólag javítja ki; meggyőző az is, hogy egy békekötést hat hónappal előbbi dátummal közöl, mint az a valóságban történt. A tárgyi bizonyítékokon túl tudnunk kell, hogy a levélalakban írt utirajz, erkölcsi elmélkedés vagy emlékirat a 17. század második és a 18. század első felének legkedvelt műfaja volt, s ez elsőrendű hatással volt Mikes levélformájának kialakítására.

A Törökországi levelek nem Mikes partralépésekor keletkeztek és nem is akkor, amikorra keltezve vannak. Valószínű, hogy röviddel partraszállásuk után Mikes naplójegyzetbe kezdett, ez már csak azért is lehetséges, mert belső inas pajtásai is így tettek, már hosszabb ideje. Mikes naplózásának nyomai felismerhetők az első 13 levélben: a drinápolyi részben egyéb sincs mint a törökországi új impresszióknak, közvetlenül vele történt apró eseményeknek s a fejedelem fogadtatásának elbeszélése. A leveleskönyvnek egyik alapanyaga ez az utinapló. A gyűjtemény másik Bk. 12848-53-10115/TE

és még lényegesebb része nem más mint a Rákóczi emigráció történetére vonatkozó emlékirat: nem pusztán személyes apróságok feljegyzéséből, hanem az ottani magyar kolónia életének ábrázolásából, a velük történt események előadásából áll. A leveleskönyv tárgykörének harmadik csoportja elmélkedések, novellák betoldásából áll: ezeket Mikes olvasmányaiból merítette. Mikes leveleskönyve tehát az uti, történet és novellisztikus levél-típus egyesítéséből állt elő.

Romnan merítette azonban Mikes a levélformát az uti-, történeti- napló és az olvasmányjegyzetek egységes feldolgozására? Egy időben azt hitték, hogy Sévigné asszony levelei, a 17. századi klasszikus francia irodalom remekei hatottak rá; ezek valósággal elküldött levelek voltak s alig valószínű, hogy Mikes ismer-te ezeket. Olvashatott azonban több levélformában írt töröktárgyu utirajzot, amelyet a törökországi francia követség alkalmazottai is készítettek, a közvetlen ösztönzést azonban De Saussure Cézártól kaphatta. Saussure-nek ekkor már kész angolországi leveleit is olvashatta Mikes, Saussure törökországi leveleiben pedig nemcsak formát, hanem arra is kaphatott mintát, hogyan vegyithető el az emlékiratanyag az olvasmányanyaggal. A török szokásokat a 172-192 levélben Mikes egy Ricaut nevű angol író franciára fordított török történetéből vette át s ezt a szerzőt már Saussure is alapon felhasználta.

Az élmény- és olvasmányanyag, és a levélminta kérdései után vizsgáljuk meg a levelek keletkezésének idejét. Mint Király György bizonyította, 1733 előtt nem alakulhattak ki Mikes levelei ma ismert formájukban. A levelek megírása a 30-as években kezdődik, Mikes a Saussure eltávozása után Rákóczi József megérkezéséig terjedő időben, Saussure hatása alatt szerkeszti meg mai formájában a Törökországi levelek első részét, Rákóczi haláláig. Valószínű, hogy egy-egy nagyobb levélcsoportot írt meg egyszerre; a levelek u.i. mintegy maguktól oszlanak tárgyak és hangulatok szerint összefüggő nagyobb egységekre. Az első csoportot, az első 116-117 levelet tehát akkor vethette papírra, amikor Rákóczi halálát után a kamarási szolgálat már nem terhelte és néhány éven át nyugodtan olvasmányainak és írói kedvtelésének alhatott. - A második csoport középpontjában az ifjú fejedelem és a balkáni Madi vállalkozás van; a 157. levélben számol be arról, hogy visszatért Bk. 12848-53-10115/TE

Rodostóba /1740. június 22./. Ezt a levélcsoportot aligha írta a hadjárat idején, amikor a magyarokat állandóan egyik helyről a másikra rendelték, inkább a visszatérésre következő nyugalmas hónapokban. - A harmadik csoport, a hátralévő 50 levél, terjedelemben csekélyebb az elsőknél, az egyes levelek rövidebbek, ritkábban, hosszú szünetek után követik egymást. A tapasztalati és élményi anyag kevés, Mikes inkább a világtörténet távoli eseményeiről számol be és többször ismétli is magát; elmond olyasmit, amit a korábbi levelekben már elbeszélt. Ekkor már nem a leveles-könyv a fő gondja, hanem a fordítások; ennek a résznek van a legkevésbé egységes jellege és hangulata.

Mikes Rákócziról és a rodostói életéről.

Mivel leveleinek első részét a bujdosó fejedelem mellett eltöltött évek emlékiratának tekinthetjük, először azt vizsgáljuk meg, amit Rákóczi rodostói életéről írt meg. Mikes leveleiben igen kevés a politikai elem. Arról a diplomáciai életéről, amely Rákóczi körül zajlott le, nem ír semmit; nemcsak az idegeket, de saját honfitársait is alig említi, alig szól a fejedelem terveiről, ezekbe nem is igen lehetett beavatva. A törökországi tartózkodás elején Rákóczi még reménykedik abban, hogy visszamehet Franciáországba. Ezekről a tervekről Mikes is megemlékezik, pl. a 32. és a 39. levélben. Az utóbbiban az európai helyzetet is áttekinti, de szemelláthatóan nem jut el odáig, hogy az események mélyebb okait felismerje. A reális politikai összefüggéseket nem látja. Mindkét helyen busan elmélkedik a "fejedelmek barátságáról". "A fejedelmek azt tartják, hogy úgy vagy barátom és atyámfia, ha szükségem van rád vagy ha rád bízom szükségem. Erre azt mondhatná ked: hát a kereszténység hol van ? Hát az evangéliumot csak a köznépnek adták-e ki ? Való, hogy azt mindennek meg kellene tartani, de úgy tetszik, mint ha a fejedelmeknek szűgyen volna ahhoz szabni magokat." Elmékedését jellemző módon ezzel zárja: "Mindezekből azt látjuk, hogy csak az istenben kell bízunk és békességes türéssel vegyük és várjuk irántunk való rendelést. Aki a hideget adja, az mentet is ad melleje."

Érdekesebbek leveleinek azok a részletei, amelyekben a bujdosók és a fejedelem mindennapi életét írja le. "A való, hogy egy Bk. 12848-53-10115/TE

klostromban nincsen nagyobb rendtartás, mint a fejedelem házában." Rákóczi udvarában órára van beosztva mindennek az ideje, reggel felöltözve késő éjszakáig, s ettől még akkor sem tértek el, ha beteg volt. Egyetlen szórakozása a vadászat volt, minden héten kétszer. "Mikor pedig vadászni nem megyen a fejedelem, akkor csak a sok írásban tölti az időt." A fejedelem sohasem unja magát, mint személynéje. "Hogy pedig minden úgy töltsen az időt, mint a mi urunk, arra" - mondja Mikes - "az isten ajándéka kívántatik; mert ebédig az olvasásban és az írásban tölti az időt; ebéd után pedig, aki látná, azt mondhatná, hogy valamely mesterember; vagy fur, vagy farag, vagy az esztergában dolgozik. És az ő gyönyörű szakállja sokszor tele forgáccsal, hogy maga is neveti magát. És úgy izzad, mintha munkája után kellene enni kenyérét. Őtet minden csodálja; ő pedig neveti az olat, aki azon panaszkodik, hogy elunja magát." /88. lev./

Mikes gyakran panaszkodik szegénységére. Ugy érzi, juthatott volna valami kis vagyonhoz hűséges szolgálataiért. "Édes néném, akik bujdosó fejedelmet szolgálnak, hogy lehetne azoknak valamijük? A való, hogy kivált minékünk ketten hárman, kik mindenkör véle bujdosunk, többünk lehetne, de azt elhallgatom, miért nincsen. Az erdélyi vér nem az adomért szolgál, hanem a becsületért..." Őszinte emberségére vall, hogy ezt leírja s csak emeli emberségét az, hogy saját nyomorúságos helyzetében is rajongva szereti urát, a nagy fejedelmet. Mély átérzéssel, részletesen beszéli el Rákóczi utolsó napjait, betegségét és váratlan halálát. "...szép idők járnak. És az idő sokkal vidámabb az elménknél, mert már egynehány naptól fogva nem látom az urunkat olyan állapotban, mint azelőtt. Mert ha igen titkolja is, de észre lehet venni, hogy vagyon valami belső baja. Az ő természet szerint való mindenkori jó kedve most nem olyan gyakorta való és mintha erőszakkal volna." Leveleiből kiszáll a szüntelenül évődő, kedveskedő hang "-mert most nem nevetek" - írja. "Nyughatatlan az elméje" és így ír: "Édes néném, kérjük az istent, hogy tartsa meg ezt a nagy embert, akit az ellenségi is nagyra tartanak." "Azt csudálta mindenikünk benne, hogy ő semmit halála órájáig a háznál való rendben el nem mulatott, se meg nem engedte, hogy óráta valamit elmulassanak." Megható a bujdosók gyászának leírása: "Hullassuk bővséggel könnyeinket, mert a keserűségnek ködje va-
Bk. 12848-53-10115/TE

lóságosan reánk szállott... Itt, édes néném, könnyhullatással esszük kenyérünket, olyanok vagyunk, mint a nyáj pásztor nélkül." /110-118. lev./ Beszámol a fejedelem végrendeletéről is - öneki 5000 német forintot hagyott, - közli Rákócziak a porta fővezéréhez intézett bucsulevelét is, melyben szolgálának további védelmét kéri, és a boncolásról is ír, sóhajtva: "Az agya veleje egészséges volt, de annyi volt, mint két embernek szokott lenni - ez is volt annyi mint tízenkettőnek." /113. lev./

Annak ellenére, hogy sohasem állott hozzá közel, nem volt bizalmasa, még titkára sem, Rákóczi emberségét nem szobornerevségben mutatta meg, hanem érző emberi életében. Alig áll Mikes rendelkezésére valami kevés bizalmas anyag Rákóczi életére vonatkozólag. Ami kevésből bir azonban, azt remekül tudja felhasználni, a 121. levélben pl. "a belső inasi" teendővel kapcsolatban, egy számlaátnyújtás hivatalos aktusának felidézése közben ejt éles, jellemző sugarat a fejedelem emberi arcára. A fejedelem különös szokása volt a kis, jelentéktelen tételek pénzügyi ellenőrzése. Mikes oléje mutatja a számlát: "A számlálásban tehát egynéhány poltura érő portékán megakad a szeme, és kezdi mondani mintegy nehezteléssel, hogy drágán fizették, nem kellett volna úgy venni. Én azon szokásom ellen felindultam, mert nekem úgy tetszett, mintha bennem kételkedett volna, és mondan mint göromba: ha bennem kételkedik, parancsolja másnak, aki vásároltasson. Erre saugény semmit nem felel csak a kezembe adja a számadást, és elfordul tőlem érdemem szerint ezzel én is kimegyek. Másnap semmit sem szól hozzám, én pedig csak várom, hogy szóljon. Még másnap, akkor sem szól semmit is - az már nekem nehéz volt, mert megismertem ostoba csalekedetemet. Haza napján már nem tűrhettem, beamegyek utána az íróházába, ott elébe borulok, és könnyes szemmel csókoltam kezét és kértem bocsánatot. Erre az a ritka nagy ember megölel, és mondja: "Megbocsátok - sokszor eszembe jutok én neked, ha meghalok - sokszor megalegetsz engemet: de akkor késő lesz." Ha akkor sirva hallottam ezeket a szökat, most könnyes szemmel jutnak eszembe. Be is teljenedtek."

Mikes, akinek természete annyira eltérő volt a fejedelemétől, a legszebb emléket állította róla, mert a számkivetés nehéz viszonyai között mutatta meg emberi nagyságát.

Mikes hazaszeretete.

Mikes önmagát és társait bujdosóknak nevezi, azzal a megszokott kifejezéssel, mellyel a kuncstor énekeseinél oly gyakran találkoztunk. A bujdosók leghőbb vágya - a hazatérés. Mikes is minduntalan kifejezi honvágyát. A tenger hatalmas hullámai egy pillanatra Erdély nagy hegyeit tüntetik szeme elé /1. lev./, azt a "kedves tündérországot" /14. lev./ melynek meglátásában mindaddig bizik, amíg csak él. Sok minden juttatja eszébe, néha váratlanul, elhagyott hazáját: a szüretnek idejének egybeesése vagy a nők összehasonlítása, a városi élet hiánya Törökországban vagy egy békekötés híre, mely még inkább elrekeszti útjukat Erdély felé. Tréfálkozik önmagán, mint lófog székelyen és tréfálkozik azon, - bizonyos szomorkás humorral - hogy mennyire vágyik a jó erdélyi káposztára. Azt is megjegyzi, s östömmel, hogy leteszi a francia köntöst, külsőképen is székely ruhába öltözik át /a fejedelem halála után, 114. lev./. Sok egyéb apróság mutatja, mennyire mély benne a nosztalgia Erdély iránt.

Ez a nagy vágyakozása egy pillanatra a kielégülés közelébe kerül: akkor, amikor Rákóczi Józseffel Erdély határán portyásnak a bujdosók. Mikes embersége, hazaszeretetének mélysége itt néhány állandóan visszatérő szép nyilatkozatából is kitűnik. Visszaemlékezve fejedelmének szavaira, nem akarja, hogy a kalandvállalkozás során Erdély végigraboltassék. "Az isten megoltalmazta édes hazánkat a rablástól" /139. lev./ Pedig úgy vágyik hazamenni. "És ha magát Erdélyt nem látom is meg, de a köpönyegét meglátom; mert az erdélyi havasokhoz nem messze megyek el .. iszom a Bozza viziből". /147./ "Micsoda sóhajtasokat bocsátottam, mikor az édes hazám havasi mellett mentem el. Örömet bementem volna Zagonba, de az ur befödözte előttem az oda vivő utakat..." /149. lev./ Hazaszeretetének mélységét mutatja az, hogy nem akarja egyéni hazatérését, ha az sok ártatlan ember kárával járna.

Vizsgáljuk meg azonban a hazájával összefüggő nagyobb jelentőségű nyilatkozatait, különösen pedig állásfoglalását a kuruc szabadságharcra és a hazai viszonyokkal kapcsolatban.

Mikes nem úgy vágyódik vissza Magyarországra, mint a fejedelem. Rákóczi sehasem tett le a reményről, hogy fegyverrel küzd ki magának a visszatérés útját, Mikes ezzel szemben csak ott-hon szeretne lenni, mindegy milyen uton. A harcra nem gondol in-

kább, mind a békés megoldásra. S haza is menne, ha a fejedelem iránti hűsége nem volna még honvágyánál is nagyobb. A fejedelemhez, a szabadságharc vezéréhez ragaszkodik mindenekelőtt, a szabadságharc nagy céljait azonban már nem látja maga előtt. Ezt írja 85. levelében: "Felinek sincsen esziben az ország java; de mindenik teli torokkal kiáltja a szabadságot. Mert nagyobb rész csak az ujság és a változás után fut; a jövődőt meg nem gondolja; se a jelenvaló jóval nem tud élni, se meg nem tudja becsülni; hanem a jövődöbéli bizonytalan jó után sóhaj... Nem kellene soha egy jó hazafinak zürzavart csinálni, se kívánni semmiféle szin alatt. Az isten adja a fejedelmeket, mind a jót, mind a rosszat - egyaránt kell az ő kezeiből venni, a jó áldás, a rossz büntetés."

Mikes tehát nem ismeri fel a szabadságharc nagy politikai céljait. Ennek okát egyik saját, ugyanebben a levélben olvasható nyilatkozatából fejthetjük meg. "En, aki egész életemben bujdosam, és vágótire 16 esztendősen koromban a hazámat elhagytam; az bizonyos, hogy a szabadságkeresés az elmémben akkor nem volt, és ha eddig tart bujdosásom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta." Mikes azért nem ismeri fel és nem is ismerheti fel a kuruc szabadságharc nagy politikai céljait, mert 1707-ben került be az udvarba, akkor tehát, amikor a felkelés válságba került, amikor a népi erőkkal szemben a nemesi vezetés került tulsúlyba, amikor tehát a mozgalom nagy politikai lendülete már megtörött. Mikes emellett az udvarban és nem a seregben szolgált, s még hozzá olyan fiatalon, hogy kellő tapasztalatok, érettség híján különben nem mélyedhetett el a mozgalom célkitűzéseiben. Amikorra felcseperedett, más a bujdosás útját járta. Minderre céloz azzal, hogy az ő elméjében - iskolásgyerek-kori eszében - bizony nem a szabadságkeresés eszméje forgott. Nem is foroghatott, az, hiszen a szabadságharc hanyatlásának idejére érkezett meg, éretlen fővel, az udvarba. Ha ehhez hozzávesszük azt is, hogy értetlen nyilatkozatát a szabadságharcról évtizedes rabság után, a visszatérés reményeinek szinte teljes szétfoslása után írta, világos előttünk, milyen okok késztették erre a bágyadt és szinte közhíves kijelentésre.

Ez a kijelentés semmit sem von le Mikes rajongó hazaszeretéből. Ez a hazaszeretet éppenséggel nem olyan érzelmes, mint

Bk. 12848-53-10115/TE

amilyennek Mikes magatartását általában látjuk, hanem nagyon is tevékeny, nagyon használni akaró. Nem egyszer akkor jut eszébe Erdély, amikor valami hasznos témányt, gazdasági eljárást ismer meg - olvasmányaiból vagy tapasztalatból - Törökországban, s ezt a hasznos témányt és eljárást szeretné Erdélybe átültetni. Sokat keresni a gyapotból? "Torda várme gyében, gondolom, hogy megteremne..." /37. lev./ De ha Erdélyben ez bajos volna, "Magyarországban csudálom, hogy meg nem próbálják; mert ott nagyon olyan hely, ahol megteremne, és a nagy hasznót hozza az országnak, - legalább az a pénz, amit gyapotért adnak, megmaradna az országban." /60. lev./ Ugyanígy buzdít a "selyemerősztő bogaraknak" tenyésztésére Erdélyben. Mindenütt az erdélyi gazda szemével is nézi a földeket. - "én úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejtetem Zágont." /37. lev./ A használni akarás mellé erdélyi öntudat is járul: az a transzilvánizmus, mely a hanyatló Erdély idejében alakul ki s oly mereven jelentkezik Cseránél, Mikesben is megvan. "Ha magyarországi volna ked, tartanék valamitől; de erdélyi lévén, ott a nemes asszonyoknak a szavok olyan állandó, valamint a brassai havas ... egy erdélyi asszony nem ér e annyit, mint tíz magyarországi? ... Mikor Magyarországon fogyatkozás van egy napban, csak egy erdélyi asszonyt vigyenek oda, annak szépsége elég fényességet ad." /32. lev./ "Mind jó vér, mind jó szív nagyon" az erdélyi asszonyokban és lányokban /99. lev./

Mindaz a serény segíteniakarás és dícsokvés Erdellyel mégsem jelenti azt, hogy Mikes ne látná világosan a hanyatló Erdély elmaradottságát, ne bírálná a művelődésre visszas állapoto kat. 27. levelében arról emélikedik, mily hasznos a nőknek írásra-olvasásra tanítása. Jellemző, hogy ennek fontosságát nem is annyira a vallásos okulás szempontjából látja, mint inkább a nő társadalmi helyzete felemelésének perspektívájából: "Ha megvizsgálónk, hogy kicsoda levelet ír az ura egy olyan asszonynak, aki nem tud olvasni és hogy kicsodát ír a tiszt tartójának, meglátnk, hogy mindenik egy humor pendül és nem sok különbség nagyon közöttük." Mikes meg akarja szüntetni azt a lehetetlen helyzetet, amelyben az ur felelősége közelebb áll a tisztartóhoz, mint saját férjéhez.

Bk. 12848-53-10115/TE

Ha távolból is, de komolyan bírálja a magyar feudális társadalmat a 62. levélben. Az erdélyi nemesifjak neveltetéséről ír. Főcélja megmutatni, mikép kell a nevelésben keresztül hasznot hajtani az országnak.

"Egy országnak a boldogsága az ifjakat való jó neveltetések-ből áll". A következőkben éles kritikáját adja a magyar nemesifjak nevelésének. Az iskolák hiányára is céloz, azután az otthoni környezet rossz példaadására. Ha mégis iskolába kerül az ifju, ott 10-12 évet tölt el; mikor kikerül, tudnia kellene már jól latinul, történelmet, földrajzot, geometriát, értenie kellene a hadi és állami dolgokhoz, mert másutt - külföldön - mindezt az iskolákban valóban meg is tanulják. A mi diákunk hazakerülve könyveit és tudományát "valamely almáriumban" temeti el, csak a cifra köntösre és jó paripára van gondja; vendégségekbe jár, evésbe-ivásba temetkezik, vadászik, de a gazdaságban tudatlan, "a fizikából annyit sem tud, mint a molnárja vagy a kovácsa," az országgyűlésen hallgat, mert a dolgokhoz nem ért. Magyarországot nem ismeri, nemhogy a birtokát ismerné, "egy-két esztendő múlva olyan tudatlanná leszzen, valamint a gondviselője, és ha a tisztartójának nem kelletnék írni, talán az írást és az olvasást is elfelejtené." Kár olyan sok évig csak a deák nyelvet tanulni, "jobb volna, mihent írni és olvasni tud" /ezt főleg a parasztgyerekekről mondja/ "valamely mesterséget tanulni, mivel a mesterségek és a kereskedések hajtának hasznot az országban." - Érdekes javaslata: az apák vegyék rá gyermekeiket, "hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanák." "De a sok hejje-hujja, a kopó, a virradtig való ital mindezekre időt nem ad, és nem engedi, hogy az elme valamely hasznos dologban foglalja magát." Így fejezi be: "Hint hazafia azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, valamint a tudatlanság." A tudományok általánosság tétele által hasznot hajtani az országnak, e célból magyar nyelven tanítani a reáliákat - olyan gondolatok, melyek Mikest Apáczai Csere és Bessenyei közé helyezik. Apáczai után 80 évvel, Bessenyei előtt 40 évvel írja Mikes ezeket, a bíráló hang élességében is Apáczaiival, sőt Zrinyivel rokon sorokat, és csak elszigetelődésén mulott, hogy nem lehetett valósággal is híd, összekötő a korai erdélyi polgári mozgalom és a 18. századi magyar felvilágosodás között.

Bk. 12848-53-10115/TE

Mikes és a felvilágosodás.

Személyes élményeinek köre az utvar életén és hazavágyódásán, hazagondolásán kívül apró, mindennapi eseményekre /látogatások, pletykák, egészség és betegség, klimatikus viszonyok/ terjed ki, szerelmes is egy ideig, de Kőszegi Zsuzsi Bercsényiné lesz; inkább vonzza a grófi címer, mint a szegénylegény. S amikor Bercsényi meghal, akkor sem lesz az egyre lemondóbb Mikesé, tázik tőlük. A személyes élményeken és tapasztalatokon túl igen sok anyagot hordott össze leveleibe olvasmányaiból. A török életet megfigyelte személyesen is, de amikor leírta, főleg az idegen források adatait használta fel. Mintha nem lett volna bátorsága önállóan vállalkozni néprajzi s történeti ismertetésekre. Olvasmányaiból meríti azokat az elmélkedéseket, novellákat, anekdotákat is, amelyeket annyira szeret leveleibe beleszólni. Érdekes megfigyelni, hogy idomítja át mindazt amit olvas, a maga megtört, passzív egyéniségéhez, derűs, de szűkkörű életfelfogásához. Végül is mindig a beletörődést, a megnyugvást prédikálja isten akaratában.

A filológiai kutatás azonban kimutatta, hogy Mikest és a rodostói magyarokat is utólérte a 30-as években a század nagy áramlata: a felvilágosodás. A Rákóczi köré seregülő franciák már a felvilágosodás hívei; tudjuk ezt Saussure-ról, Bonneval-ról, aki később török lett és magas rangra jutott, de feltételezhető a többiről is. Azt is ki tudjuk mutatni, hogy a felvilágosodás néhány nagy irodalmi alkotását Mikes maga is olvasta. Ugy jutott kezébe Bayle nagy enciklopédikus műve, a Történelmi-kritikai Szótár, mely a kultúrának kételkedő, szabadgondolkodó értelmezésével Voltaire-nek és az enciklopédistáknak előkészítője. Olvasta Mikes a Spectator c. angol racionalista folyóirat francianyelvű kiadását, sőt esetleg Montesquieu Perzsa leveleit is. Mindezeket a műveket azonban átszűrte a maga világfelfogásának a legfelvilágosodottabb műveiből is csak az anekdotikus vonatkozásokat vette át. Bayle szótárából Zginnhartnak, Nagy Károly titkárának történetét vette ki /103., 200. lev./, a Spectatorból a hálátlan angol hajótörött és az amerikai bennszülött lány szerelmi történetét. Ugy látszik, mintha a világtörténet Mikes számára csupa anekdotából állana. Nagy történeti egyéniségek és események az 5 művében az anekdota kereteibe simulnak. Ilyen módon szerepel nála Antonius és Cleopatra /56., 96./, V. Károly többször is /108./, Erzsébet angol Bk. 12848-52-10115/TE

királynő /84./ stb. A 86. ley.-ben VIII. Henrik s az angol reformáció történetét beszéli el anekdotában.

Anekdotái között van magyar vonatkozású is. Endre és Johanna története az 53. levélben /nevek említése nélkül/; a későbbi magyar irodalomban való szerepe miatt jelentős az Iréne-történet, a 63. levélben: Mohamed császár Bizánc megvétele után belésszeret egy görög leányba, majd amikor basái szemrehányást tesznek neki, hogy miatta elhanyagolja uralkodói kötelességeit, a leányt sajátkezüleg lefejezi. Ezt a tárgyat előbb Bolyai Farkas /Mohamed/, azután Kisfaludy Károly /Iréne/ dolgozta fel.

Mit mutat az, hogy Mikes ennyire anekdotikus formában szereti előadni az eseményeket? Mutatja mindenekelőtt azt, hogy a valóság mélyebb összefüggéseit feltárni nem sikerült, másfelől azt is, hogy írás közben is ott élt lelke mélyén a beszélgetés, a társalgás vágya. A társalgás vágya a magányból való kitörés, a feloldódás vágyát jelenti, amelyre annyiszor céloz, amikor házasságának reményeiről, a családos emberek boldogságáról ír. Mindez nem teljesült. A társalgásra vágyó Mikes mintegy saját magának mulattatására írja át az idegen elbeszéléseket - csattanós, élvezetes anekdotákba. Megállapítható, hogy kis anekdotái sokkal sikerültebbek, formailag kerekesebbek és hatásosabbak, mint eredetijük.

Kérdés azonban, hogy csak ennyit mondhatunk-e Mikes felvilágosodott felfogásáról? Kétségtelen az, hogy Mikes rendületlenül hisz a gondviselésben és a tulvilágban, hogy konzervativizmus jellemzi és passzivitás; kétségtelen, hogy nemesi Mikes felfogása akkor is, amikor Patróna lázadásával kapcsolatban megjegyzi, hogy "csak két közönséges jancsár" tette le a császárt /91. lev./, a tömeg elégedetlenségét nem veszi észre, nemesi akkor is, amikor kijelenti, hogy Rodostóban nem nagyon látogathatnak, mert ott más nemesemberek nem laknak. Ez a nemesi és vallásos felfogás azonban eléggé szabad bírálatnak ad helyet, mihelyt az egyháztól, s főleg a papoktól esik szó. Maga mondja: "az én eszem nem hasogatja az áert ... hanem csak a földön jár." /96. lev./ Minden vallásosság mellett feltűnő józanság, világiasság jellemzi a papok praktikáival, a babonákkal, a legendákkal szemben. Elmondja néjének azt a legendát, mely szerint a római császár meg akarta büntetni Pilátust, de amikor ez Krisztus köntösét öltötte magára, a császár mindig megszéledült. "eztet úgy higgye ked, amint tet-Bk. 12848-53-10115/TE

szik" - fűzi hozzá Mikes. /95. lev./ Egy másik helyen ezt írja /s nem a törökökről!/: "Ítéldje el már ked, hogy a püspökök és a papok micsoda sokféle úton huzzák ki a pénzt a szegény ember erszényéből? Itt a sok ünnep, a sok bójt, mind hasznos a plébánosnak; Hát ezenkívül esztendő által a sok hasznothajtó bevett szokások!" /90. lev./ Minden felháborodás nélkül, vallási kenet és jámborság szaga nélkül meséli el, anekdotás csattanóval, hogyan szedte rá egy zsidó a fejedelmet: keresztapjául kérte, megkeresztelkedett, - a fejedelem könnyezett örömben, - azután pénzt kért a fejedelemtől, majd a 100 tallérral odábbállt, hogy máshol ismételje meg csalásait. /81. lev./ Az is jellemző, ahogy Mikes szembeállítja az egykor volt apostoli szegénységet és egyszerűséget a mai püspöki, érseki pompázással. Az összehasonlítás kirívó s élet azzal veszi el, hogy akkor az volt a szokás, most pedig ez járja. /57. lev./ Nem egyszer - különösen amikor nincs kedvére valami - csak ennyit mond a dologról: "azt a papok lássák, ők ahhoz többet tudnak nálamnál." /41. lev./ Gunyosan ír arról a "tócsás helyről", amelyben sokan fürdenek, mert gyógyító erejűnek tartják. "De minthogy a görög papok semmi alkalmatosságot nem mulatnak el ahol egynehány polturát nyerhetnek, azért ezt a vizet is meg kellett szentelni; mert a nélkül nem volna hasznos." Megjegyzi, hogy eleget nevetett a "szentelt savanyuvíz"-en, mely nem használt /38. lev./

Mikes minden vallásossága ellenére sem fanatikus, hanem nagyon józanul - s igen gunyos hangon is - bírálja a vakbuzgóságot, a papság visszaéléseit, a babonákat. Ez kétségkívül nem jezsuita neveltetéséből, hanem a felvilágosodástól megérintett gondolkosásából ered.

Egyik leveléből olyan felvilágosodás-ellenesség ütközik ki, mely sajátos módon bizonyos fokig pozitív megítélést is lehetővé tesz. Arról van szó ebben a részletben, hogy Mikes határozottan elutasítja azt a deista felfogást, mely szerint isten megteremtette a világot, s azután magára hagyta azt. Mikes kijelenti, hogy hinnünk kell a gondviselő istenben. Eddig ez a kijelentés reakciós, felvilágosodásellenes. De folytatása annál meglepőbb. Mikes azt mondja, hogy ha nem hinnék a gondviselő istent, akkor kénytelenek volnánk tudomásul venni, hogy nincs másvilág, és hogy ez a világ a szegények kizsákmányolásából uralkodó nagy urakért. gaz-
Bk. 12848-53-10115/TE

dagokért áll csak fenn. Mikesnek ez a következtetése pozitív értékű: mert valóban azt a gondolatmenetet mutatja, amelyen minden felvilágosodott, forradalmi gondolkozónak végig kellett mennie, azt a gondolatmenetet, amelyhez csak a teológiai-gondolkodás megtagadásával lehetett elérni, s amelynek végső felismerése valóban az volt, hogy a világot az elnyomó gazdagok és elnyomott szegények ellentéte tépi két táborra és hogy az elnyomók táborát meg kell semmisíteni. Mikes természetesen nem fogadja el azt a tételt, hogy a világ minden bajával, szegények és gazdagok ellentétére osztottságával magára maradt volna istentől, de nagyon világosan látja azt - világosabban, mint bármelyik elődje, - hogy ha istent kiküszöbölik a világból, egyszerre a társadalmi harc fog a világtörténelmi események homlokterébe kerülni. Az említett részlet így hangzik: "Ha azt másképpen hinnők" /ha t.i. nem hinnők, hogy istennek gondolja van szegényre-gazdagra egyaránt/, azt is kellene tartanunk, hogy nincsen más világ, és hogy csak a nagy urakért, gazdagokért teremtetett ez a világ: az alacsony rendűek és a szegények csak azokért vannak e világon, valamint a vízben az apró halak a nagyokért, és valamint az okatlan állatok a tehervonásért". /51. lev./ Mikes e felismerése logikus és eszmei szempontból is józanságát dicséri.

Mikes helye a szépirodalomban, stílusa.

Mikes török partraszállásakor még nem úgy írta a Törökországi levelek utinapló-anyagát, mintha irodalmi igénye lett volna. A 30-as évek folyamán azonban a levélforma alkalmazásával irodalmi jellegűvé tette nyersanyagát. A levélformának folyamatos alkalmazásával jutott túl mind a nem irodalmi igénnyel készült emlékiratokon, mind az egyes, elmélkedéseket is tartalmazó levelek típusán, amely már a Rákóczi kor küzdelmeiben kialakult. Szépirodai karakterében számos régies, a multhoz kapcsoló vonás tűnik fel. Így régi irodalmi hagyomány követésére vall az, hogy a világi elbeszéléseket, amelyet idegenből átvessz, például alkalmazza. A szándék kétségtelenül régies, mert oktató tendenciából fakad, éppugy, mint a 17. századi Erdély egyéb világi elbeszéléseiben /Haller vagy Rozsnyai/. Csakhogy Mikesnél az az oktató-régies szándék megtörik. Nála a példa nemcsak az eszmére, a gondolatra, de magára az eszmélkedőre, a gondolkodóra is fényt vet.

Kétségtelen, hogy a most mondottaknak csak a Törökországi le-
Bk. 12848-53-10115/TE

velekre van érvényük: tehát arra a műre, melyet nem irodalmi igény-nyel kezdett. A Mulatságos napok c. átdolgozott elbeszélés-gyűjteménye, s még inkább vallásos, erkölcsi átdolgozásai /Ifjak kaleuza, A kereszt királyi útja, Katekizmus, A Krisztus Jézus életének története stb./ - melyek azért is figyelmet érdemelnek, mert előtte magyar író nem fejtett ki ily nagy fordítói munkásságot! - eredetileg is irodalmi szándékkal készültek, hiszen a hivatalosan elismert irodalom ekkor még vagy a hősi-vitési, vagy a vallás-erkölcsi témát követelte, de meg kell állapítani, hogy míg eredeti lapjain /a Törökországi levelekben/ csodáljuk nyelvénél utólráhatatlan művészetét, addig idegen eredetű műveiben mintha megbénult volna, stílusa lapos, sokszor idegenszerű. Mikes csak^a Törökországi levelekben szabadult fel a hagyomány nyúgai alól s alkotott nagyot.

A Törökországi levelek szerzőjük jelentős szerkesztő képességéről tanuskodnak, hiszen ahogy az összehordott anyagot rendezi, vegyíti, told, elhagy benne, kikerekit: mindez vérbéli elbeszélő benyomását kelti. Nagy érdeme a leveleskönyv stílusa. A stílus a mondanivalóval a legszorosabban összefügg, Mikes éppen ezért választja a levélformát, mert nem rendszeres traktátusokat, erkölcsbölcséleti elmélkedéseket akar itt írni, hanem életét és életével összefüggő, életébe belesimuló eseteit, észrevételeit és olvasmányait akarja közölni - kívül ? olyan valakivel, aki a beszélgető társ szerepét vállalhatná, a képzelt P.E. néni-vel. Éppen azért tudatosítja is Mikes a levél feladatát, a magasajátos használatára: "Csak azt írom, ami eszembe jut; mert mikor kednek írok, úgy tetszik, mintha előttem volna ked és keddel beszélgetnék." /57. lev./ Beszélgetés, társalgás pótléka is a levél, ezért sikerül oly erővel átalakítani, élvezetessé tennie Bayle és mások terjengős elbeszéléseit, ezért sikerül mindig megtalálnia a közvetlen, csevegő, "nyájaskodó" hangot. Ha megfigyeljük a levelek első, bekezdő mondatait, úgy találjuk, hogy nem is valódi levélkezdő, megszólító, valami határozott téma felé elinduló mondatok ezek, hanem egy beszélgetést kezdő, vagy a beszélgetés fonalát továbbsoodró csevegő, társalgó mondatok. Így kezdődnek levelei: "Látja kéd", "Mi lelt bennünket", "Aztot még előre általláttam", "Tudom, abban nem kételkedik kéd", "Hogy a kéd kis ujja meggyógyuljon", stb. Ezek a társalgó jellegű bekezdések sokkal gyakoribbak, mint a levél típusra jellemzőbb "Édes Bk. 12848-53-10115/TE

néném", "Kedves néném"-féle megszólítások. Kiderül ebből, hogy Mikes stílusát tárgya és erdélyi életének régi emléke, a társalgás, a társasági élet iránti vágya fejleszti. Tipikusan a beszélgető, morfondírozó, szavaival is eljátszogató ember szókötetései az ő stílusszójátékai. Az ilyenféle fordulatok, mint: "Ha nálunk az öregasszonyok némák volnának, a leányasszonyok nem bánnák; de én azt bánom, hogy a mi dolgunk igen-igen némán foly...."/7/. "Ha meghalunk, azután lássa meg, akitől lehet. De a lehet, hogy az egészségre vigyázzon..../14/. "Immár tudja ked.... De azt nem tudja ked...."/22/ "Könyebben szenvedné..... Ennekem pedig nehéz azt szenvednem..."/24/ "Ha az isten őket szebbeknek teremtette másoknál, ki tehet arról? Arról sem tehet senki is, ha lefekszem..."/32./ Ilyen játékos, szólásismétlő fordulattal sokszor viszi előbbre beszédét.

Tipikusan beszéd-jellegűek azok a humoros szójátékok is, / melyek csak úgy sugározzák a beszédben elérhető közvetlen hatásra való törekvést: "Ha télben jégverem volt a házam, vagyis inkább a fogházam, most pedig sütő kemence" /15/. Az iszákos ember gyomra nem árvízben hanem "árborban" uszik. Egyik levelét így fejezi be: "Maradok kéd köteles láncos, madzagos, spárgás és zsinóros szolgája." Egyes terjedelmesebb szójátéka: "Még a titulus iránt is nagyon valami akadály, és az ilyen akadály megakadályoztatja, hogy az akadály elvettessék"/18./

A székely ember észjárása, közmondásai gyakran visszatérnek nála: "Bezzeg néném, nyertünk mi a változásban, mint Bertók a csikben". "Megharagudt Hérmán, kövér halat kíván." A Kőszegi Zsuzsi férjhezmenéséről szóló levelet így kezdi: "Hol vannak a muzsikások? Fújják el a tehénhus-nótát és vonják el a menyasszony táncát".

Humorának legbővebb forrása önmagának és környezetének apró emberi gyöngeségei. "Nem nerek már a káposztáról szólni, mert a minap káposztás fazéknak nevezének..... Csak azért is úgy szeretem kédet, mint a káposztát." Gyakran gunyolódik önmagán, s gunyos fordulata sokszor az említett társalgó módszerrel zár le egy-egy levelet. Pl. a 97. levél végén befejezi egy elbeszélését. "Szulimán megparancsolta, hogy mihelyt ő elalszik, a vezért fojtsák meg - amelyet végbe is vivék." Mikes csak ennyit fűz hozzá: "Jó éjszakát hát édes néném, én

is alunni megyek, és megparancsoltam, hogy mihielyt elaluszom, minden bolháimat megöljék, mert már is elég vagyok". A megelőző elbeszélés komolyságát ez a tréfás fordulat szinte egyszerre eloszlatja, azt éreztetve az olvasóval, hogy a bujdosó, sanyaru körülményei között, csak mulattatja magát effélékkel. — Bóven elhumorizál önmagán, amikor Zsuzsi nem hosszú, hanem Bercsényihez megy feleségül. — Hogy mennyire a tárggyal függ össze a stilus, kiderül a moldvai bálázás elbeszélésében. Itt sokat humorizál, gúnyolódik, hiszen az egész vállalkozás komolytalan, "csak úgy bánnak velünk, mint a gyermekkel" /134./. Ilyeneket ír: "Kedves néném, a kegyelmed parancsoltjára Orsovát megvovók." /139/. "Már most bizvást elmondhatjuk, hogy vége vagyok a komédiának és a theatrumról becsületesen leszállítanak" /140/. A 142. levelet így kezdi: "Itt vagyunk /Oroszcsikban/ tehát, minthogy innét irok, annyi sok irtóztató veszedelmek között is. De a nemes vér vagy veszt, vagy nyer, de próbál." Pár sorral alább megmondja, mik ezek az "irtóztató veszedelmek". "Nem nagy veszedelem-e, amidőn annyi sok ezer viza között kellett elmennünk. Hátha felfordították volna a hajónkat?" — Később azt írja, hogy "Vérontás is volt; mert kivált Havasalföldje részén való szigetekben csaknem mindenütt találni sertéseket. Vadok, vagy szelidek, nem tudom... Elég az, hogy egy szigeten kettőt megöltünk. Jól laktunk, míg bennök tartott."

Ki kell emelni Mikes nyelvének tiszta magyarságát. Hozzá képest még Bethlen Miklós stilusa is tele van latin szavakkal és fordulatokkal. Mikes idegen szót csak hébe-hóba használ. Azal a szó- és kifejezéskincs, amelyet székely hazájából magával hozott, ki tud fejteni mindent, sokkal jobban, több árnyalatban, mint azok az íróink, akik a nemesi-udvari körök latinosa, uri stilusából indultak ki. Mikesnek először sikerült irodalmunkban a közvetlen, természetes, a néphez közelálló beszédet irodalmi színvonalra emelni.

A Törökországi levelek szépirodalmilag páratlan jelentősége abban áll, hogy a régi magyar irodalmat a világi, széppróza megteremtésével zárta le a mindvégig új, modernnek nevezhető alkotással betetőzte a világi költészetet az arányos, mely a Bocskay szabadságharc emlékeztetője az arányos emlékeztetőken keresztül a Rakóczi szabadságharc irodalmáig.

leveleiig vezetett. De nem készült volna el az a mű, ha nem Mikes hazaszeretete ihlette volna: az emigrációig, a halálig való kitartás a nemzeti szabadságharc vezére mellett. Nagy értéke a műnek a nagy erkölcsi tanulságot nyújt az, hogy bár Mikes mindvégig visszavágyott hazájába, minden vágyakozásánál, minden csábításnál erősebb volt benne a fejedelemből való ragaszkodása. Emberszeretete és okos hazafiassága, tevékeny, használni akaró hazaszeretete, mely ostromozni is tud, önismerete és az erőszak, a hamisság, a babona, az árulás elleni őszinte kiállása, mindennekfölött hűsége vezéréhez - Mikes irodalmunk egyik legrokonszenvesebb alakjává, művét a nagy nevelő hatású modern könyvek egyik elsőjévé tesszik.

Az egész 18. század folyamán nem találunk olyan magyar szép-irodalmi művet, mely csak megközelítene a Törökországi levelek színvonalát. Csak az 1800-as évek elején, Bessenyei Tariménésében és Kazinczy emlékirataiban lesz méltó folytatásuk.

Irodalom.

Szövegkiadások:

Császár Elemér: Mikes Törökországi levelei. Bp. 1905. /Remek-
írók Képes Könyvtára./

Erődi Béla: Mikes Törökországi levelei. Bp. 1906.
/Magyar Remekírók./

Miklós Ferenc: Zágoni Mikes Kelemen Törökországi levelei.
Bp. 1906.

Abafi Lajos: Mikes Kelemen: Mulatságos Napok. Bp. 1879.

Tanulmányok:

Király Gy: A Törökországi levelek forrásaihoz. Egyet. Phil.
Közl. 1909.

Király Gy: Mikes K. levélformája. Irodalom történet, 1913.

Gálos R.: Mikes Törökországi levelei. Irodalomtörténeti
füzetek. 37. Bp. 1930

2. A latinnyelvű tudományos irodalom.

Az új tudományos irodalom kialakulásának feltételei.

A szatmári békével kezdődő új irodalmi korszakra rá nyoma bélyegét, hogy két legnagyobb írója, Rákóczi és Mikes, emigrációban kénytelen folytatni irodalmi működését. A feltételek igen kedvezőtlenek voltak az irodalom fejlődésére. Az uralkodóosztály és a bécsi kormány kompromisszuma minden komoly, nagyarányu haladó vagy nemzeti mozgalmat lehetetlenné tett. Irodalmunk nemcsak a rá korábban annyira jellemző hazafias jellegét veszítette el, hanem még a magyar nyelv használata is visszaszorult. Az irodalom irányítása, ellenőrzése az árulásban előljáró katolikus egyház feladatkörévé lett. Ez újból a latin nyelvet helyezte előtérbe. Így bár a nyomdak száma lassan emelkedett s ennek megfelelően számszerűen több magyar nyelvű könyv jelent meg, mint a korábbi időkben, a latin nyelvű művek számához képest a magyar nyelvű könyvkiadás visszaesett.

Az irodalom és a kultúra teljes egyházi ellenőrzése, a latin nyelv előtérbe kerülése átmenetileg a szépirodalom lehatárolásával, fejlődésének megtorpanásával is együtt járt. A magyar nyelvű szépirodalom csak néhány évtized múlva, a század derekán kezd majd újraéledni.

A szatmári békét közvetlenül követő évtizedekben /Erdélyt nem számítva/ csak a tudományos irodalom terén találunk jelentékeny eredményeket. Ez a tudományos irodalom azonban nem az előző század haladó, magyar nyelvűvé vált /Apáczai, Zrínyi, Pápai Páriz/ tudományos irodalmának folytatója, hanem egészen más gyökérből fakadt. Nem a nemzeti függetlenségért, a nép felemeléséért vívott harcok eredményeképpen születik meg ez a XVIII. századi tudományos irodalom, hanem az egyház és az uralkodóosztály "érdemeinek" kodifikálására. Távol áll ez a tudományos irodalom a nép nyelvétől is: nem az erdélyi puritánok és karterziánusok hagyományait folytatja, hanem a jezsuita iskolákból, a katolikus kultúra központját képező nagygyűlöleti egyetemtől és részben a magyar nemzeti kultúrától szintén elég távol álló felvidéki luteránus iskolákból nő ki. Felfogásánál és módszerénél fogva ez az irodalom csak részben képes a haladást szolgálni: Magyarországon adatgyűjtő iskola alakul ki,

mely hatalmas méretű forráskutatást végez s óriási forrásgyűjteményeket állít össze, de kutatásait nemzeti szempontból alig, inkább reakciós egyházi szempontból értékeli. Az a kevés haladó törekvés, ami egyesek, mint Bél Mátyás racionalista és bizonyos fokig felvilágosodott műveiben nyilatkozik meg, a 20-as évek elején a jezsuiták reakciója előtt háttérbe szorul. Ez a történetírás nem publicisztikai és nem kortörténeti jellegű, hanem olyan forrásgyűjtés, mely az abszolutizmus elméletének hatása alatt a történetírás célját a belőle merithető közjogi tanulságokban keresi, természetesen az uralkodóosztály érdekében. A közjogot, a történelmet és földrajzot rendszerint összekapcsolják kutatásaikban. Amennyiben értékelnek, a felekezetiiségnek politikailag félreismerhetetlen szempontjait veszik elő: a gyűjtők Bocskay-Bethlen-Rákóczi vonalát, mint eretneket elutasítják s a Habsburgokat és a feudalizmust magasztalják. Ekkor alakul ki Magyarországon a néptől idegen, klerikális felfogású latinnyelvű tudomány típusa, mely a múlt politikai dokumentumainak feltárásával érdemeket is szerzett, de az egyoldalú felekezeti, teológiai és habsburgbarát szemlélettel elzárta a haladás útját.

A tudományos irodalom méreteiben kétségkívül meglepő. Három irányban indulnak el a kutatók: a jezsuiták az egyháztörténet, majd a világi magyar történet fejlesztésére állították össze nagy oklevélgyűjteményeiket, az ő munkájukat az államhatalom támogatja, gazdag iskolák, egyetem állanak rendelkezésükre; a felvidéki evangélikusok kezdettől fogva az államismereti iskola tanítását követik, s a tudománytörténet legfőbb művelői lesznek; őket nem hogy nem támogatja az állam, hanem még kevés függetlenségüktől is megfosztja, miközben ezeknek az evangélikus tudósoknak felvilágosult szellemükkel fogva saját hitfeleikkel is küzdeniök kellett; a harmadik irányt evangélikusok és katolikusok irodalomtörténeti irányu tudománytörténeti kutatásai, gyűjtései jelzik.

A három irány szinte egyszerre indul el: 1711-re, amikor Ozwittingernek latin nyelvű írói lexikona megjelenik, készen áll a Hevenesi Gábor jezsuita által összegyűjtetett 140 fóliásra terjedő forrásanyag /egyháztörténet/ is, melljél a jezsuita adatgyűjtő iskola elindult és 1713-ban adja ki Bél Mátyás felvilágosítását a német tudósokhoz, hogy gyűjtse nekik anyagot egy

tervezett munkájához. Hevenesinek, Bélnek és Czittingernek alapító értékű művei már a 10-es években elkészülnek vagy készülöben vannak.

A jezsuita történetírás.

Hevenesi Gábor szervezte meg és indította el a magyar kat. egyháztörténeti források rendszeres kutatását. A jezsuiták kutatásainak központja Nagyszombat és Bécs volt. Hevenesi Kollonics és I. Lipót bizalmasa volt, a francia bencések szervezett történetkutató munkásságának, mintájára indította meg a hazai adatgyűjtő iskolát. Az ő tanítványa volt Timon Sámuel, aki a forráskutatáson alapuló magyarországi történetírás egyik alapítója. Ő ismerte fel annak szükségességét, hogy a teljes magyar történetet új források felkutatásával és egyeztetésével kell egységesen feldolgozni. Az ő munkássága mely erősen hatott az évkönyvszerző, a földrajzi és biográfiai feldolgozásokra, átmenet az adatgyűjtő iskolától Pray György kritikai irányához.

Pray /1723-1801/ Timontól és az evangélikus Béli Mátyástól tanult a legtöbbet, az Annales 5 kötetében /1763-70/ Szent Istvántól I. Ferdinándig írta meg a magyar történetet; 1801-ben jelent meg háromkötetes főiskolai kézikönyve, a magyar történet Mária Terézia haláláig. A szent Erzsébetről szóló könyvében ő adott legelőször mutatót a Halotti beszédből és a Margit-legendából /1770/. A forrásokat és írókat egymással egybevetette, kiigazította tévedéseiket. Kritikai szellemmel dolgozott, nála alig van meg az az egyoldalú felekezeti és egyházipolitikai elfogultság, amit a legfelkészültebb jezsuita történetíróknál is megtalálunk.

Magyarország történetének leghatalmasabb feldolgozását Katona István jezsuita /1732-1811/ adta, aki 42 kötetben adta közre /1779-1817/ Historia critica-ját.

A jezsuita történetírók, elsősorban Pray és Katona történetírásunkat szakszerűség tekintetében a korábbi magyar történetíráshoz képest nagyra emelték. Forráskutató, az adatokat egybevető és kritikailag helyesbítő módszerük a magyar történetnek a tényközlés szempontjából a korábbiaknál megbízhatóbb feldolgozását szolgáltatták. Ha a tényeket rosszul is értékelték, vagy pedig egyáltalán nem is értékelték, mégis övék az érdem, hogy a felvilágosodás és a reform-kor írói, tudósai a

magyar történelemre vonatkozó legfontosabb tényanyagot rendszerezve kézhez kaphatták.

A jezsuita történetíróknál már nyoma sincs annak az irodalmi, művészi igénynek, amely a korábbi mind magyar, mind latin nyelvű történetírásunkat jellemezte. A történetírás ekkor válik el végleg az irodalomtól és kívül kerül az irodalomtörténet érdeklődésén is.

Bél Mátyás.

Az evangélikus Bél Mátyás, aki az u.n. államismereti irányt képviselte, valamennyi jezsuitánál kiválóbb tudós, s mint forráskutató egyike a legnagyobbaknak. Bél Mátyás /1684-1749/ a 18. századi magyarországi tudományosság legegyetemesebb alakja, aki-vel különben az egykoru német tudományosság egy alakja sem mérkőzhetik - Leibnizet kivéve - tudomány és tehetség dolgában. Az államismereti iskolának egyik világszerte ismert és becsült tudósa volt.

Szlovák iparos gyermeke, hazai iskolái után a hallei egyetemen tanult, ahol a pietizmus polgári vallásos irányához csatlakozott. Már itt feltűnést keltett nagy tehetségével. Mint ahogy a pietizmus hadat üzent mindennemű dogmának s a vallás gyakorlati oldalát emelte ki, úgy a tudományban is Bél a gyakorlati célok és ismeretek felé vonzódott. Az államélet jelenségei felé fordult s a történetben is gyakorlati, államjogi, politikai, tanulságokat és nevelő célokat keresett.

Az államismeret tulajdonkép a hanyatló abszolutizmus tudományos elmélete volt. A jogi, földrajzi, teológiai, néprajzi, gazdasági, nyelvi ismereteket a történetíráson belül egyesítette egymással. A történelemnek végleges felosztásához a teológia alól az államismereti iskola nagy segítséget nyújtott; a humanisták ugyan már elszakadtak a történelem vallásos szemléletétől, de mivel a világ tényeit nem tudták tudományosan, s főleg a gazdasági, természeti és földrajzi környezet szempontjából kielégítően magyarázni, ismét lehetőséget adtak a reakciónak arra, hogy a történetírást a teológia részévé tegye. Az államismereti iskola ezzel szemben az emberi munka területének legalaposabb fölmérését, az emberi munka feltételeinek pontos számbevételét kívánta meg. Így ez az iskola, mely bizonyos fokig a nyugati felvilágosodás fegyvertárát is

kézbe vette, a szolasztikus rendszer megdöntéséhez vezetett. A szolasztika megdöntését a történettudományban pedig nem várhatták mástól, mint az ismeretek tapasztalati kibővítésétől, a források felkutatásától és kritikájától.

Bél, aki 1714-től Pozsonyban működött /mint gimnáziumi igazgató, később mint ev.pap/ és Pozsonyt egy tudós gárda szellemi gócpontjává szervezte, két évtizedes kemény munka után jelentette meg életművét, a világhírűvé vált Notitia Hungariae novae historico-geographica-t /4 kötet, 1735-42/. Ez a mű a földrajztudomány uttörő alkotása, 9 északnyugati vármegyének történetét és földrajzát tartalmazza. Adparatus-a /1735-46/ az első nagyszabású forrásgyűjtemény Magyarország történetéhez, elbeszélő kútfők gyűjteménye. Bél azonban sokkal több volt, mint historikus, vagy geográfus: az államismeret tudományát továbbfejlesztette, körét kibővítette, egyetemessé tette. Hazánk egyetemes ismeretét akarta megírni, ami annyit jelent, hogy az államismeretnek csak politikai /közjogi, történeti és földrajzi/ ismereteit fizikai földrajzzal, természetrajzzal, mezőgazdasággal, orvostudomány-nyal, ethnográfiával és nyelvészettel tudta kiegészíteni.

Bél rendkívüli tehetség volt, akinek kritikai érzéke és ismeretanyaga korának minden magyar tudósát felülmúlta s akit tekintélyként idéztek pl. Spanyolországban is /a nyelv és írás keletkezésére vonatkozólag/. Az ő személye bizonyos kapcsolatot is jelent a haladó hagyományok fejlődésében: kuruc tábori prédikátor volt Rákóczi szabadságharcában. Óriási vármegye-történeteiben rokonszenvvvel emlegette Rákóczi mozgalmát: de a cenzura törölte sorait.

Uttörő tudományos munkássága és pedagógiai módszerei miatt épp eleget zaklatták mind a jezsuiták, mind saját hitfelei, akik nem nézték jó szemmel dogmaellenes, felvilágosult vallásosságát. Igazában az utókor, napjaink tudják értékelni hatalmas művét. A szlovák-magyar barátságnak, szlovákság és magyarság közös útjának legszebb dokumentuma éppen az ő életfelfogása és műve: egyformán magáénak vallja a magyar tudományosság és a szlovák irodalom, mert kétfelé is szétsugárzó hatása nem ellenségeskedést, hanem közeledést, kulturális emelkedést jelentett mindkét nép részére.

Neki és egy osztrák tanítványának, Schwandtner János Györgynek köszönhetjük első nagyszabású, ma is nélkülözhetetlen nyomtatott forráskiadványainkat, legfontosabb elbeszélő kutatóink nagy részének kiadását.

1713-ban Berlinben adta ki négylapos felszólítását a tudósokhoz, melyben arra kérte őket, gyűjtsenek számára anyagot egy tervezett magyar irodalomtörténethez. Itt felvázolta készülő munkája szerkezetét is: a magyar tudományosság történetét akarja megírni. Alig két évvel Czwingger művének megjelenése után Bél a német és európai tudományosság szintjére akarta emelni a magyar tudománytörténetet! Ez a műve vezet át Czwingger tanulmányozásához.

Az irodalomtörténetírás kezdetei.

A tudománytörténeti érdeklődés az államismereti törekvésekkel kapcsolatban jelentkezett. A tudománytörténet Francia és Németországban a 17. század második felében indult el tudós lexikonok és bibliográfiák formájában. Ezek a könyvek mindazzal a tényezővel foglalkoztak, amelyek a tudományosság fejlődéséhez szükségesek voltak, így az írással, az iskolákkal, a nyomdákkal, a társaságokkal stb. Ilyen tudománytörténeti mű Czwingger írói lexikonja is.

Czwingger Dávidról nem sokat tudunk, 1675 körül Seimecbányán született apja polgár volt, ő maga 1696-ban indult el Németországba. Családját Rákóczi támogatta, akinek így közvetve része volt abban, hogy Czwingger nagy műve létrejöhessen. 1701-től Altdorfban élt, ott ahol Szenczi Molnár tanult. Műve, a Specimen Hungariae Literatae 1711-ben jelent meg az altdorfi egyetem nyomdájában.

Nem irodalomtörténetet akart írni, hanem csak anyaggyűjtésre vállalkozott. Mince is irodalmi szemlélete, könyvtár dokumentumnak készíti /egy német tudománytörténész, Reimmann-nak a magyarságot ért lekicsinylésével szemben/ arra vonatkozólag, hogy a magyaroknak is voltak és vannak íróik. Közel 300 magyarországi, erdélyi horvátországi és dalmáciai író sorol fel betűrendben; elmondja életük történetét, egybeállítja munkáik címjegyzékét, közli a róluk szóló véleményeket. Minőségileg nem válogatott s műve számos hibával jelent meg. Nagy írókat

ki is hagyott, mint Tinódit, Zrinyit, Gyöngyöcsit. Nem tudott ró-
luk, mert adatait legfőképp Németországban szerezte be. Balassival
azonban eldicsekszik és főleg humanistáinkkal. Felekezeti szem-
pontból elfogulatlan.

Nagy jelentősége az, hogy a magyarországi tudománytörténet-
írók sorát lényegében ő nyitotta meg, hogy a nemzetközi tudományos-
ság tekintetét ráirányította a magyar kultúrára. Jöcher 1715-i
Gelehrten-Lexikon-jába már Czwittingernek szinte teljes anyaga
belekerült.

Bél és Czwittinger vállalkozásának folytatója Rotarides Mihály
1715-1747/. Gömörmegyei származású, Sopronban tanult s már ekkor
pótlással látta el Czwittinger lexikonát /szinte megduplázva azt/.
Azután Wittenbergben tanult. Itt készül föl nagy művének megírá-
sához. Nagy nyomorban élve, könyöradományokból tartva fönna magát
meg akarja írni a magyar evangélikus egyház és az egész magyar
tudományosság történetét. Hogy készülő műveit ki is adhassa,
semmi reménye sincs - Mária Terézia elutasította segélykérő
levelét -, ezért irodalomtörténetének csak a tervrajzát jelen-
teti meg H.M.Hungarus jelzéssel /Hazafi Mihály/ 1745-ben Német-
országban /Altona/. Címe: Prolegomena. Munkájába több könyv
anyagát zsufolja bele, az irodalomtörténetírás első magyar pró-
bálkozását, egy egyháztörténeti vitairatot s egy apológiát a
magyar kultúra értékei mellett. Szempontunkból az a legfontosabb,
hogy ő már "Literaria historia"-t, irodalomtörténetet akart
írni, földrajzi rendszerezés szerint. Tehát még ő sem csak a
magyar nyelvű és magyar irodalom történetével kívánt foglalkoz-
ni, hanem az egész magyarországi /magyar, szláv és német/ iro-
daloméval. Birálja a naplózó vagy kronológikus, a lexikális és
földrajzi módszereket, s ebben nagy önállóságot mutat. Minden
alkalmat megragad, hogy a külföld, főleg a német tudomány rossz-
indulatú rágalmaival szemben megfeleljen. Nem rejti el a magyar-
ság hibáit sem, de szenvedélyesen rámutat arra is, hogy a tudo-
mány terén meglévő elmaradottságunkat az elnyomás, az idegen
erőszak okozta. S mégis: ez a magyarság még a háborúkban is
művelte a tudományokat; például hozza fel Janus Pannoniust, Ba-
lassit, a Bethleneket.

Rotarides életműve egyike a kezdeményekben leggazdagabb s
haladó állásfoglalásról tanuskodó műveknek. Nem rajta, hanem a

mostoha hazai viszonyokon, a Habsburg elnyomáson mulott, hogy nagy terveit nem válthatta valóra.

Horányi Elek /1736-1809/ piarista három kötetes egyenként 700 lapos írói lexikona Memoria hungarorum /1775-ben jelent meg. Ez is latinnyelvű, mint előzményei. 1792-ben már pótlást is jelentetett meg Nova Memoria címen /a C. betűig./ Az irodalomtörténeti kutatásnak fontos segédeszközzé lett. Felekezeti elfogultság benne sincs, Béli igen nagyra értékeli, s általában az írói lexikonnak kitűnő példáját alkotta meg.

Czittinger és Rotarides nagy művének betetőzését Wallaszky Pál /1742-1824/ hozta meg. Ő is felvidéki, szlovák jobbágyszülők gyermeke, mint Béli; műveltségét Béli köre alakította ki. Ő is Németországban tanult. Főműve a Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria /Pozsony, 1785/. Bevezető fejezete a magyar irodalomtörténet első szakszerű, tudományos története. A könyv két részre oszlik, az első két fejezetében a mohácsi vészig tárgyalja a magyar kultúra történetét, a második rész első felében az irodalom "ujjászületését" mutatja be 1776-ig, az utolsó fejezet Mária Terézia tanügyi reformjainak ismertetése. Nem irodalomtörténet ez a mű, hanem tipikusan tudomány- és kultúrtörténet: többet foglalkozik az iskolázással, mint magával az irodalommal. Mint szlovák író, sokat ír a szlovák tudósokról is.

A magyar irodalomtörténet számára sokáig nélkülözhetetlen segédkönyv maradt, noha ítéleteiben bizonytalan és sok nagy írókat mostohán kezel: /pl. Zrínyi./

Czittinger és Rotarides munkásságánál később, de Horányiét és Wallaszkyét megelőzve megindul a tudománytörténeti és irodalomtörténeti adatgyűjtés magyarul is. 1766-ban megjelenik Bod Péter "Magyar Athén"-a, amely már magyar nyelven közli kb. 500 író adatait. Bod munkássága azonban az erdélyi fejlődéshez tartozik, szorosabban az erdélyi hagyományokból nő ki, a most tárgyalott magyarországi latinnyelvű tudományos irodalomtól eltérő tendenciákat képvisel.

3. A szépirodalom.

A világi szépirodalom helyzete Magyarországon.

A Habsburg-gyarmatosítás évtizedeiben, a katolikus egyház megerősödése, a XVII. században állandóan tapasztalt nagyfokú szellemi erjedés átmeneti elakadása a szépirodalom fejlődése szempontjából rendkívül káros volt. A világi szépirodalom termékei a század 10-es, 20-as és 30-as évtizedeiből csaknem teljesen hiányoznak. A század középső évtizedeiben figyelhető csak meg új írók és jelenségek feltűnése.

A líra, a széppróza és a dráma területén egyaránt a század derekán születnek új eredmények. A lírában Amadé és Faludi munkássága, a prózában Faludi, a drámában pedig számos magyar nyelvű és már világi tárgyú iskolai dráma jelzi, hogy folyamatban van a magyar szépirodalom új fellendülése. Ezeket a szépirodalmi műveket azonban általában jellemzi a feudális-klerikális szemlélet, sem Amadé, sem Faludi nem örökösei a korábbi haladó hagyományoknak. Eszméi mondanivalójuk vagy szinte nincs is /Amadé/, vagy pedig reakció /Faludi/. A Habsburgoknak behódoló, a nemzeti függetlenség iránt közömbös nemesség szószólói a kor szépirói.

Mégis van érdeme is ennek a szépirodalomnak. Ha tartalmilag alig, formai téren annál több újat hoznak. Amadé, Faludi és mások műveiben félreérthetetlenül kifejezésre jut a feudális irodalom formáin, műfajain való túlhaladás igénye. Új, hajlékonyabb stílus, versritmus jelenik meg műveikben. Velük kezdődik meg irodalmi kifejezőeszközeinknek az a kifinomodása, amely elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy irodalunk hordozója legyen majd a század végén az új polgári irányzatok mondanivalójának. Ennek a tartalmában még túlnyomórészt reakciós tendenciájú szépirodalomnak a formai újításai tehát végső fokon már a felvilágosodás irodalmát készítik elő. Ez a legfőbb érdemük.

Amadé László.

Amadé László /1703-1764/ földbirtokos családból származott. Mint katonatiszt sokáig a hadseregben szolgált, majd különböző kormányhivatalokat töltött be. Leginkább azonban Bécs vagy Pessony előkelő udvari élete érdekelte, ahol mulatozással,

kártyásással töltötte idejét, egyre inkább felemészte összes vagyonát. A költészettel már apja, Amadé Antal házában megismerkedett, aki szintén költő volt, Gyöngyösi és Ovidius hagyományának folytatója. A fiatal Amadé költészete is innen indul ki, de később igen nagy hatással van rá az olasz zene és tánc /ugyanis olasz földön katonáskodott/, valamint a német u.n. gáláns költészet. A gáláns költészet francia mintára a német udvari társaságokban fejlődött ki, a szerelmi lírának egy stílusaként, melyet az jellemez, hogy nem élmények, hanem kölcsönvett divatos motívumok, sablonok képezik az alapját. Ennek az udvari költészetnek a művelői elsősorban ötletes rímeképletek, strófaalkotások létrehozására törekedtek.

Amadé verseit is ugyanezek a vonások jellemzik. Bár szerelmi téren bőven lehettek élményei, képzelete mégis sablonos, szerelmi dalainak motívumkinése ismétlődik, szókinése javarészt szürke. Ha verseit olvassuk, azok egyetlen tömegbe olvadnak össze emlékeinkben. Költői teremőereje csak a ritmusra, a rímekre, a formára korlátozódik. Ezen a téren mindig újat, frisset, lendületeset tud adni. Kötetét végiglapozva feltűnik versformáinak rendkívüli változatossága. Virtuóz költő, s az ilyen foku virtuóztatás mellett nem is férhet meg magasabb eszmei tartalom. Verseinek jórésze valóságos bűvészműtárgy, ahol a rövid, sűrűn rímelő sorok elnyomják a mondanivalót. Nagyszámú szerelmi énekei között ezért mély érzelmeket kifejező szerelmi verseket nem találunk, de akad köztük néhány kellemes, felbomlásszerű dal. Legjobb verse nem is a szerelmiek közül való; ismert toborzóéneke vált a legnépszerűbbé költeményei közül.

Amadé lésszával utolsó állomásra jut el az a főúri verselő hagyomány, mely Balassi epigonjain keresztül Koháry Istvánon át a XVIII. század derekáig vezet. A végső gyökere ennek a főúri szerelmi lírának is Balassi költészete, csak hogy művelői elszakadtak a néptől anely Balassi költészetét naggyá tette. Bár az Amadénál megfigyelhető formai újítások a líra további fejlődését is elősegítették, a szerelmi líra igazi megújulása csak a századokon át fejlődő és Balassi hatásával is megtermékenyült népi szerelmi líra alapján volt lehetséges. Csokonai szerelmi költészete már ebből az alaphól nő ki.

Faludi Ferenc lírája.

A szatmári béke és a felvilágosodás megindulása közti korszak legjelentősebb írója volt Faludi Ferenc /1704-1779/. Német-ujváron született katolikus nemesi családból. Korán belépett a jezsuita rendbe, Grácban és Bécsben végezte el a filozófiát és a teológiát, majd öt évig a római Péter-templom magyar gyóntatója volt. Ez az 1740-től 45-ig terjedő tartózkodása Rómában nagy hatással volt rá, ekkor lett íróvá. Később nagyszombati egyetemi tanár, az egyetemi nyomda s a pozsonyi gimnázium igazgatója. Ebben a minőségében éri a rendjét feloszlato pápai rendelet. Ez is nagyjelentőségű írói pályáján: ekkor fordulhat szabadabban a világi téma felé. 1774-től Rohoncon él, az itteni szegényház felügyelője.

Az ő verseiből is hiányzik az egyéni élmény, az őszinte lírai ihlet. Saját mondanivalója alig van, élményeit, tárgyait másunnan kölcsönzi. Költeményeinek egy része teljesen a kor vallásos szemléletéből származik: a jezsuita költészet szellemében ír himnuszokat, ír olyan alkalmi és üdvözlő verseket, aminóket a 18. században seregestől találhatunk /halotti vagy névnapi versek/. Igazi jelentősége gáláns verseinek van. A gáláns költészet finom, enyélő hangját Faludi sikeresen szólal-tatja meg: Kiszto ének, Felelo ének, Addio stb. Néhány természet tárgyu költeményében is a gáláns kor természetszemléle-tét fejezi ki: az erdőt, a kertet rokokó udvarnak fogja fel és benépesíti allegorikus-mitologikus alakokkal /Erdő, Tündérkert/.

Ezeket a verseket nem is a tartalmuk, hanem a formájuk teszi nevezetessé. Velük indítja meg Faludi a magyar versrit-mus fccradalmasítását. Nem használja a magyar költészet akkor ismert főmakészletét, amely amugy is eléggé egyhangu és par-lagi volt, hanem a modern külföldi zenéből és költészetből me-rit formai inspirációt. Különösen az olasz operazene van rá hatással, akárcsak Amadéra. Több olyan verse van, amelyről ész-revehető, hogy olasz operadallamra írta. Ezzel előkészíti az időmértékes verselés meghonosítását. Ő maga még nem ír tudato-san időmértékes verselés meghonosítását. Ő maga még nem ír tudatosan időmértékes verset, de az idegen dallam révén egy egy sorába, versszakába belopódzik az időmértékes lejtés.

A pipáról c. vers - egyébként első szonettünk - egyes soraiban teljesen jambusi lejtésű; a Klorinda c.-ben pedig olykor tisztán érezni a daktilusokat. A magyaros ütemezésű vers ritmusát is újszerűvé, változatossá teszi, segítségére van ebben a művészi strófaszerkezet is /Forgandó szerencse/. A virtuóz ritmushoz jól illik a rimelés művésziessége is. Mindert nem szabad pusztán formalizmusnak tekintenünk: a magyar vers formai oldalának megújításával Faludi hozzájárult a parlagi-feudális költészet uralmának megdöntéséhez.

Külön kell megemlíteni pásztori verseit, ahogy ő nevezi: eklogáit. Az idill hagyományos műfaját veszi itt át /ilyen volt Zrinyinél is/ s ennek a műfajnak álarcos jellegét ő is felhasználja ünneplésre és udvarlásra: eklogában ünnepel egy országbírói kinevezést, pásztorok képében gyászoltatja el a jezsuitákkal rendjüket, amikor feloszlatták azt, de az idegen műformába és az allegorikus tartalom kifejezésére sok magyar színt, motívumot olvaszt bele. A nevek még Vergiliusból valók: Titirus stb., de a környezet, a pásztorelet sok mozzanata már magyar. A második eklogában a pásztorok magyar népi találós versekkel mulattatják egymást, a harmadikban egymással versenyeznek: ki tud szebb dalt mondani. Faludinak ezektől a verseitől származik újabb költészetünkben a népi motívumok, formák tudatos felhasználását, az irodalmi népiesség megindulását. Faludit a felvilágosodás korának néhány kiváló u.n. deákos költője ósának tekintette /pl. Révai Miklós/, a legjelentősebbek, mint Batsányi, nagyra tartották, formai hatása egész Vörösmartyig elsugárzik.

Faludi prózája.

Költői munkásságánál sokkal nagyobb méretű próza-írói tevékenysége. Prózája általában vallásos-moralizáló jellegű, csak utolsó műve a Téli éjtszakák világi szépprózai mű. Egyik műve sem eredeti: valamennyi fordítás, vagy átdolgozás. Műveit az uralkodócsztálynak írja, a nemesség igényeit tartja szem előtt, és ezért állandóan igazodik a nemesség életében végrehajtott változásokhoz.

Első prózai műveit még 1750 előtt írta. Ekkor a vidéki birtokán élő nemesség még patriarchális közösségben él együtt jobbágaival. E korszakra jellemző a sok, vidéken épült barokkos főúri kastély és kuria, melyek a földesur ottartózkodásáról tanuskodnak. Faludi első műveit ennek a vidéken élő, patriarchális jellegű nemességnek írja. A Nemes ember és a Nemes asszony című erkölcsavató és oktató műveinek célja az, hogy hű katolikus életre, a fénytűzés és a nyereszkesedés megvetésére nevelje a nemességet. Faludi műveiben /melyeket egy Darrel nevű angol jezsuitának olaszra fordított művéből dolgoz át /Eleutherius a haladó törekvésekhez, a felvilágosodáshoz közelálló és ezért "gonosz" alak, vitatkozik a "jó" Eusebius-szal, aki visszavonult vidéki birtokára s itt vallásos életet él. Ez teljesen megfelel a hazai nemesség helyzetének, melyet Faludi Eusebiusán keresztül helyesnek tart. Eleutherius annak a földbirtokosnak a típusa, aki igyekszik teljesen beolvadni a kor - Angliában vagyunk! - kapitalista gazdálkodási rendjébe, ennél fogva Darrel erősen negatív vonásokkal ruházza fel, hitetlenséggel és laza erkölcsiséggel vádolja. Faludi is elítéli az Eleutheriuson keresztül megfogható presbiterianizmust, puritanizmust s így oktató művének ő is erősen polemikus, apologetikus jelleget ad. Ez nyilvánvalóan még nem a hazai társadalom szükségleteiből fakadt, hiszen a magyar társadalom fejlődésében ezek a problémák, akkor még nem voltak időszerűek. Mindkét mű és a későbbi Nemes urfi is a patriarchális vidéki magyar nemesség vallási és erkölcsi nevelését szolgálta, megszilárdítását a katolikus egyház mellett a nyugaton már fenyegetően jelentkező szabadgondolkozással szemben.

Faludi pályájának második szakasza azt a változást tükrözi, melyen a nemesség 1754-től keresztülment; a Habsburg-ellenes erősödésének évtől egyre több főúr, nemes költözik fel az udvarba, a racionalizált birtokvezetés, a fűbehajtás lehetővé teszi, hogy a földesur birtokától távol éljen, már nem szükséges itt személyes jelenléte. S különben is, a birtok hozadékát csak úgy lehet megnövelni, ha a birtokot magát is halmozák, birtokadományozásért pedig az udvarban kell kegyekre vadászni. Ez a földbirtokos már minél nagyobb haszon kiprészelésére törekszik, hogy bécsi luxusigényeit ki tudja elégíteni.

A vidéki urból udvari ember lett. Faludi Udvari emberé-nek nagyobb része a 70-es évek elejére készül el, és ezeknek az udvari vagy az udvar felé tartó nemesembereknek íródott.

Az Udvari ember eredetije a híres spanyol írónak, Gráciának híres udvari kézikönyve. Aforizma-szerű erkölcsi tanításokat tartalmaz arról, hogy hogyan kell viselkedni az udvarban. Gracián idejében a spanyol királyi udvarban állandó hatalmi verseny folyt a nagy feudális családok között; a vezetés mindenható főuri kegyencek közébe került, egymást gyűlölő és egymás vesztére törő főuri csoportok intrikái tomboltak az udvari élet pompás, fényűző felszíne alatt. Ennek az udvarnak s a vele összeforrott társadalomnak képét rajzolja meg Gracián az írásaiban s ennek számára írja meg aforizmáit is.

Faludi Grácián lefordításával, a minimális, még éppen hogy megtartható emberségre, erkölcsre akarta tanítani ezt az udvari nemességet, mert jól látta ő is, mily bomlás, mily erkölcsi süllyedés vár az udvaroncra. Az Udvari ember maximái olyan ember számára szólnak, aki borotva élen halad előre, nem tudva, mi vár rá.

Egy szűk rétegnek szólt a könyv, ez az oka annak, hogy a velős magyarsággal és találóan, csattanósan fordított szöveg nem került bele haladó hagyományaink bő áramába, legfeljebb az udvart illető pesszimista felfogás elmélyítésére szolgált. - Egy azonban bizonyos: Faludi Darreltől Graciánhoz fordult s ez annak a jele, hogy az ő emberlátása is időközben sötétebbé vált, a társadalommal, amelyet tanítani akart, szembekerült, ami a korától való visszahúzódás tendenciájában nyert kifejezést. Annnyit jelent ez, hogy Faludi nem ismerte fel a haladó irányok jelentőségét, de nem érezte jól magát a bomló feudális viszonyok között sem.

Élete végén keletkezett legjelentősebb, már világi-szépprózai műve, a de Eszlava után fordított Téli éjtszakák c. elbeszélés-gyűjtemény. Keretét az adja, hogy egy Hollósi nevű földesur nyolc téli éjtszakán át együtt van kedves társaságával a történetek elbeszélésével, erkölcsi és tudományos kérdésekről való vitatkozással szórakoztatják egymást. A spanyol eredetiből való az első öt éjtszakán elbeszéltek három kalandos lovaghistória, ezek fantasztikus, mesés motívumokkal vannak tele. A nyolcadik

éjtszakában olvasható az egykoru Párizs megkapó leírása. Ez Faludi valamennyi egyéb művénél modernebb s világiasabb.

Faludi eredeti prózai művet nem alkotott. Alkotásainak jövőbemutató jelentősége nem is tartalmukban van, hanem nyelvükben, előadásmódjukban. Faludi világfelfogása elavult, de prózája abban a korban modern és újszerű. A kifinomodott érzés és ítélet hajlékony stílusa az övé, melynek elemeit Pázmánytól vette át; Pázmány robusztus, hatalmas szerkesztő erejét azonban valami levegőtlenebb, némileg száraz, szentenciás tömörséggé változtat-
ta át. Faludi tudatos nyelvművelő és stílusművész volt, szókincsét rendszeresen bővítette s erre a legjobb forrást használta fel: jegyzőkönyvecskéivel járt ki a nép közé s gyűjtötte a jellegzetes népi szólásokat és szavakat. Megpróbálkozik a nyelvújítással is, néhány ma is használatos szavunknak ő az alkotója /zsebóra, napirend, nyelvbtlás/.—Faludi mint nyelvművész előkészíti a magyar stílusnak azt a reformját, mely a század végén és a 19. század elején Kazinczyék működése nyomán bontakozik ki.

Az iskoladrámák fejlődése.

A XVII. században megindult már az iskoladráma elmagyarosodása, sőt voltak már jelei a világi színjátszásnak is. Az egyházi-iskolai irányításon kívüli színjátszás nyomain a XVII. században nemcsak feudális, főúri környezetben tűnnek fel, de kísérlet történt önálló színtársulat létesítésére is Felvinczy részéről. A Rákóczi-szabadságharc bukása után ezek a kezdeményezések nem fejlődtek, sőt visszaesés állt be.

Önálló színtársulat alakítására ebben a korszakban nem került sor, a főúri udvarokban pedig nyoma sincs magyar színjátszásnak. A hazaáruló arisztokrácia a bécsi színészet támogatására kültött vagyonokat, a német színészet magyarországi terjedését segítette elő. Magyar színjátszás egyedül az iskolákban maradt fenn, de a magyar nyelv általános visszaszorítására irányuló törekvések során egyelőre itt is megszűnnek a magyar nyelvű kezdeményezések.

Az iskolai drámában is csak a század középsőévtizedeiben indul meg az erőteljesebb fejlődés.

Ez a fejlődés elsősorban mennyiségileg figyelhető meg: mind a katolikus, mind a protestáns iskoladrámák szaporodnak.

Ugyanakkor azonban minőségi átalakulást is tapasztalunk: megkezdődik az egyházi szellemű iskoladráma és iskolai színjátszás átfejlődése a világi dráma és a világi színjátszás irányába.

Első lépése ennek a folyamatnak: a drámák nyelvének magyarosodása. Az ötvenes években válnak uralkodóvá a jezsuita színpadokon a magyar nyelvű darabok. Ugyanez történik a másik nagy színjátszórendszél, a piaristáknál is.

Bár a drámaírás és a színészet akkor is szinte kizárólag az egyháziak kezén marad, megindul már a darabok tartalmában és mondanivalójában is bizonyos elvilágiasodás. Sajnos, nem mondhatjuk, hogy ezek a művek azzal, hogy világiasak lettek, egyúttal a magyar társadalmi valósághoz is közelkerültek volna. A társadalom kérdéseinek azt az éles, harcos tükrözését, amelyre a XVI. századi drámáink adtak példát, ebben a században is hiába keressük.

De legalább a világi szellem tért nyert a szerzetesek drámáiban. Az iskoladráma eleinte erősen kötött műfaj volt, amelyet előadás előtt igen szigorúan megbiráltak. De már a század derekán kezdenek a modern polgári dráma felől jövő hatások a magyar iskoladrámába belopózni. 1759-ben a nagyváradi jezsuiták előadnak egy magyar nyelvű vigjátékot, amely voltaképpen Molière Urhatnám polgár /Le bourgeois gentilhomme/. c darabjának szabad átdolgozása.

Ettől fogva gyakran veszik át szerzeteseink Molière motívumait; mellette különösen nagy szerep jut a kölcsönzések terén egy német drámagyűjteménynek /Deutsche Schaubühne, Gottsched német író vállalatá/, s ebből is különösen kedvelik a dán Holberg vigjátékait. Ekkor válik uralkodó műfajjá a vigjáték, s mellette a kor kedves műfaja: az u.n. érzékeny játék.

Lassan arra is kísérletek történnek, hogy az idegenből átvett tárgyat megmagyarosítsák. Ezzel kapcsolatban itt-ott már magyaros típusokat léptetnek fel, főként pedig alakjaikat igyekeznek gyökeres magyarsággal beszéltetni. Olykor szinte halmozzák a népi szólásokat, a nyers, drasztikus csufolódásokat. Méginkább észlelhetők ezek a vonások a kor eredeti drámai alkotásában, a Kocsonya Mihály házasságában.

Egy eredeti magyar dráma megszületése a XVIII. század viszonyai között nagy jelentőségű. Az ismeretlen pálos szerzetes

vígjátéka Kocsanya Mihályról, egyuttal a kor legjobban sikerült magyar nyelvű drámai alkotása. Az ismeretlen bohózatíró remek képet rajzol a korabeli elszegényedett kurtanemesekről. Kocsanya Mihály az öregedő, isszakos nemes elme gy lánykérőbe. Jóssága ugyan nincsen /legfeljebb az mutat jószágokra, hogy állandóan vakaród-szik/, őseinek kardját is mente helyett csak egy rongyos ingre tudja felkötni, de azért nemesi oklevelét magával hordja. Berbence Peti lányát akarja megkérni. Berbence ugyanaz a típus: ágrólsza-kadt ő is, de meg van sértve, hogy a megye nemességét nem akarja elismerni, s gőgösen hivatkozik őseinek Vak Béla király idejében szerzett érdemeire. Persze amikor Mária Terézia idejében nemesi felkelés volt, mást fogadott maga helyett katonának. A második felvonásban a férj próbára teszi felesége hűségét: gyilkosnak teteti magát, és kéri, hogy ne árulja el, persze az asszony ki-fecsegi és fel is jelenti a bírónál. Kisül, hogy a férj csak egy borju fejét vágta le. A harmadik felvonásban azt halljuk, hogy az asszony meghalt: megülte az isszakosság, a "pintes korsó". Megje-lenik a siránkozó apa, anya, már kezdi bucsuztatóját a kántor, amikor a "halott" ledobja a koporsófedelelet és legelőször is inni kér.- Kétségtelen, hogy a darab mondanivalója, ha erős torzítás-ban is, de a kor nemeseinek megfigyeléséből alakult ki. A pálos bohózatíró merészen hozza színpadra a szüllött nemesi alakokat, amellet pedig rendkívül ügyes az alantas komikum eszközeinek kihasználásában.

Irodalom:

Szövegkiadások:

Négyesy László: Anadé László versei. Bp. 1892.

Toldy Ferenc: Faludi Ferenc minden munkái. Pest. 1893.

Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek. Bp. 1914./iskoladrámák/

4. A kéziratos költészet.

A kéziratos költészet helyzete a XVIII. században.

A XVII. század második felében és a Rákóczi korban olyan nagy értékeket felmutató, virágzó kéziratos költészet nem tűnt el a szabadságharc bukása után, hanem továbbfejlődött. A kéziratos énekeskönyvek megőrizték az előző korszak haladó alkotásait, melyeknek hatása a XVIII. századi költészeten is kimutatható. A kor költészetének értékeit ezért elsősorban itt kell keresnünk, hiszen a nyomtatásban is megjelenő "hivatalos" irodalommal szemben az énekeskönyvekbe szorultak a kor népi, vagy a néppel rokonszenvező költői.

A XVIII. század énekeskönyvei közül különösen a Sziveket ujtó bokréta című gyűjtemény nevezetes, amely igen szép szerelmi verseket tartalmaz. Nagyon értékes anyagot gyűjtött össze a század középső évtizedeinek verseiből Jankovich Miklós is a század nyolcvanas éveiben.

Érdekes vonása a XVIII. század népies költészetének, hogy egyre inkább összekapcsolódik a század közepétől egyre rohamosabban fejlődő nyomtatott ponyva-irodalommal. Az énekeskönyvek kéziratos versei közül - különösen a század végefelé - igen sok megjelenik a ponyvakiadványokban, amely így a kéziratos irodalom szerves folytatását képezi.

A XVIII. századi kéziratos költészet rendkívül szerteágasó és még kevésbbé van felkutatva, mint a XVII. századi. Ezért annak anyagáról sem adható egyelőre teljes áttekintés. A kéziratos költészet néhány ága azonban már határozottan elkülönül a század termésében.

A kései kuruc költészet.

A szatmári béke utáni évtizedekben a nép tovább ápolta a kuruc hagyományokat. A nép szemében a német elnyomás és a földesuri kizsákmányolás elleni harc egybekapcsolódott Rákóczi nevével és ezért a század közepén egymásután fellángoló parasztfelkelések idején egyre másra születtek az újabb kuruc énekek. A nép által megőrzött és énekelt korábbi kuruc énekek és az új kuruc versek éhrentartották a Habsburg-ellenes hangulatot és ezzel komoly funkciót tölthettek be.

A versek egy része bujdosóvers. kései visszaemlékezés a kuruc időkre. A népnek Rákóczi iránti szeretetére és ragaszkodására jellemző, hogy ezeknek a verseknek egy részét a hagyomány Rákóczinak tulajdonította, azt hitte, hogy maga a bujdosó fejedelem szerezte azokat. Ilyen a Síriatok szemeim, és az Isten hozád Magyarország kezdetű bujdosóvers. A Győzhetetlen én kőszálon kezdetű vallásos éneket pedig azért kell a kései kuruc versek közé számílnunk, mert a hagyomány szerint ez Rákóczi imádsága volt.

A kései kuruc költészet legnevezetesebb alkotása a Rákóczi-nóta. Valószínűleg a 30-as években keletkezett, talán nemesi szerzőtől. A többi kuruc vers egyszerűségével, a népköltéssel való rokonságával szemben ugyanis ezen bizonyos körülményesség érezhető és inkább a kuruc nemesi verselő hagyomány folytatásának látszik. Az első versszak rímei és hasonlatai a Rimay-féle versig vezethetők vissza, két sora pedig Petrőczy Kata egyik versével mutat rokonságot. Országosan ismert énekké vált, számtalan változatban maradt ránk. Bátran mondhatjuk, hogy első nemzeti dalunkká vált. Ismerték XIX. századi költőink is: Csokonai például diákjainak tanította, Kölcsey pedig a Himmusz írásához merített ihletet a Rákóczi nótából. Ez volt az első kuruc vers, amely nyomtatásban is megjelent, még pedig méltó helyen: Káldy János "Szabad hangok" című verseskönyvében, forradalmi dalok társaságában, 1849-ben.

A vers több sorából arra következtethetünk, hogy az 1730-as évek újabb katonai beszállásolásai készítettek tiltakozásra és a kuruckor emlékének a felidézésére a szerzőt. Ekkor folyt ugyanis az új osztrák-török háború, ami új zaklatásokat, erőszakoskodásokat, porciót és egyéb hadiadót követelt a magyar lakosságtól. A vers kitűnő művészi alkotás. Nagy költői erővel tudja tomácsolni a nemzet elesettségét, nyomorúságát. Egyes sorai az elnyomtatás évtizedeiben valósággal szállóigékké lettek /pl. "Tenger rajtunk a fegyver"/.

A Rákóczi-nóta a kései kuruc költészet egyik műfaját képviseli, az u.n. Rákóczi-kesergőkét. A Rákóczi-kesergő a bujdosóvers mellett a leggyakoribb formája a XVIII. századi kuruc énekeknek. A Hallgassátok meg magyarim kezdetű Rákóczi kesergő szintén azt mutatja, hogy mennyire népszerűek voltak ezek a versek.

Ezt az éneket egyedül a néphagyomány őrizte meg, először Arany János jegyezte fel a nép szájáról, de még a XX. században is ismerté a tisztántuli parasztság. A nép ebben a versben Rákóczit beszélteti, az áruló Károlyit megbélyegző szavakat ad a szájára és Esze Tamás maradékait szólítja fel, hogy fizessenek meg az áruló Judásnak. A vers tehát nemcsak passzív kesergés, hanem felszólítás is az ellenállásra, a bosszura.

A kései kuruc versek egy részénél arra következtethetünk, hogy már a század végefelé készülhettek. A Rákóczi tábori éneke, az En is hajdon magyar voltam és a Megjártam a hadak útját c. versek, valamint a már említett és Rákóczinak tulajdonított Isten hozzád Magyarország formailag már a XVIII. századvégi népies költészettel mutatnak rokonságot és már átvezetnek a XIX. századi népdalaink világába.

A kuruc versek láncolata tehát egészen elvezet az új szabadsághozgalmak korába, hidat képez a gyarmati elnyomás korszakán keresztül.

Paraszténekek.

A XVIII. század derekán a kéziratos költészetnek egy érdekes új ága alakul ki, az u.n. paraszténekeké. Ezek a versek részben a korábbi szegénylegény versek hagyományából táplálkoznak, de nem a kóborló, bujdosó magyarok élményeit, hanem a jobbágytelken gazdálkodó parasztok elkeseredését és elnyomói ellen érzett gyűlöletét fejezik ki.

A versek jó része az u.n. Porció ének köré csoportosul. Már a kuruc nemzeti versek között is olvastunk egy porció-éneket, amely a nemesség nyomorúságát fejezte ki. A szatmári-béke után a nemességet már nem sújtotta a Habsburg-hatalmanság a porcióval, azt teljes egészében a népre hárította. Ezért a porció elleni tiltakozás a XVIII. század derekán már csak a nép ajkán esendül fel. A Porció-ének szinte összeszűrve, a porció köré tömörítve adja elő a nép szenvedéseit, igen öleletesen: megszégyenítve a gyűlölt Porciót és társát a Porcpontot /előfogat/. Kifejezi a vers a parasztság forradalmi hangulatát is: akkor csak a Rákóczi kesergője, ez sem csak passzív kesergéseket, panaszokat tartalmaz, hanem ellenállásra is biztat:

Fogjuk meg koma est a Porciót,
Aki minékünk nem hoz semmi jót,
Vagdáljuk koma az execuciót,
Ne mondjon többet házamban berdőt!

Sok ártatlanból már ez vért ontott,
Sok terhes ládát felvert és rontott,
Verjük agyon azt a forsponthozót!
Ne mondjon többet házamban berdőt!

A Porció megfogása, az executio, vagyis a kényszer-adóbehajtás összevagdálása lényegében az idegen megszálló hatalom kiűzésére irányuló biztatást jelenti. A "forsponthozó" agyonverésére irányuló szándék pedig egészen félreérthetetlenül bizonyítja, hogy az osztrák megszállókról van szó, hiszen ők rendelik el a forspontot.

A vers valószínűleg az 1730-as években, az 1735 évi Páró felkelést megelőző időben készült, amikor a tiszántúli paraszt-ság valóban készülődött és kísérletet is tett a német uralom lerészására, a "kurucvilág" visszaállítására. A paraszténekek tehát ugyanabból a talajból sarjadtak, mint a kései kuruc versek.

A Porció-énekekkel rokon, de valamivel későbbre tehető a Szántani, vetni, nyárban aratni és a Nincs boldogtalanabb a parasztembernél kezdetű két ének. Forspont Péter és Porció Pál a Szántani, vetni-ben is előkerül, de itt, akárcsak a Nincs boldogtalanabb-ban a porció csak mint a paraszt nyomorúságainak egyike szerepel. Melléje felsorakoztatják a többi terheket, az egyháznak járó dízsmát, a földesurnak járó robotot és általában azt a szinte megsszámálhatatlan tehert, melyet a ket-tős /feudális és gyarmati/ kizsákmányolás alatt nyűgő parasztnak el kellett szenvednie. Közvetlen ellenállásra való biztatás ezekben nem fordul elő, de a vágy a viszonyok alapvető megváltoztatására annál inkább. A Szántani, vetni kezdetűben olvassuk:

Bárcsak a kocka egyszer fordulna,
Hogy az urakból polgárt csinálna,
Akkor mi dolgunk hidd el jobb veina,
Mert terheinket raknánk urakra.

Itt tehát már a jobbgáyság megszüntetésének a vágya jelenik meg igen határozott formában.

Az említett három vers egyszerűségével, a paraszti életet hiven ábrázoló realizmusával költészetünk komoly értékét képviseli. Művészi szempontból különösen a Míncs boldogtalanabb a parasztembernél kedzett magasodik ki. Ez a vers, szemben a másik kettővel, páratlanul tömör és igen jól megszerkesztett. A parasztsors különböző keserűségeiből egy-egy jellemző mozzanatot ad csak elő, de ezeken keresztül a parasztság életének teljes képét tudja adni. A névtelen népi költők művészi tevékenysége ebben a versben klasszikus magasságra jut el. A vers művészi szépségét, mondanivalójának milyét és a Horthy-korszakban is érvényes aktualitását megérezve írta szövegére Bartók Béla egyik kitűnő kórusművét.

Az előbbiekkal nagyrészt azonos mondanivalót és stílust, de más műfajt képvisel a Diák és paraszt vitája. A vers egy igen régi műfaj, a verses vetélkedés példája. Itt egy paraszt és egy természetesen szintén parasztból lett diák verseng azon, hogy a parasztélet, vagy a diákélet nyomorúsága az elviselhetőbb-e. A diák, miután elbeszéli a szegény diákok sanyaru életmódját arra a következtetésre jut, hogy a paraszt élete jobb az övéénél. A paraszt azonban túl tesz rajta az élet nyomorúságainak az előadásában és a vers szerzőjével együtt arra a megállapításra jut, hogy a diákélet bizony csak jobb, mint a paraszté, mert a diákok legalább "Hémet miatt nem szenvednek", őket nem nyomja a gyűlölt porcöl.

Az egyformán nyomorúságos parasztsors igen sokféle formában jelenik meg előttünk ezekben a versekben. A parasztélet szenvedéseinek egy új oldalát mutatják be a katonasélettel foglalkozó versek. A nemesség ekkor már a katonáskodás minden terhére is a parasztságra hárította. A népre újabb szörnyű terhet jelentett a kényszertoborzás, a Habsburgok érdekében való hosszú évekig, vagy évtizedekig tartó katonáskodás. Ezzel a kérdéssel foglalkozik az 1740-ből való Generális insurrectio című vers, mely a Mária Terézia trónralépésével kezdődő háborúkkal kapcsolatos. A kitűnő költemény megvilágítja, hogy mivel "Összeveszttek királyok, nagy hatalmas országok, urak méltóságok", a népnek kell szenvednie. A népi énekes az urak háboruját jellemző módon így jellemzi: "Megbolondult a világ". A vers maga egy parasztaaszonny panaszát tartalmazza, aki - bár módosabb lehetett, mert szolgálat

is tart - teljesen tönkrement a hadiadék következtében és férjét is elvitték. A nyomorúságból nem is lát kiutat, ezért dorbézolással akarja bánatát elfojtani. A paraszti nyomort és elesettséget feltérő vers annak folytán a végefelé átalakul bordallá, a virágénekekre emlékeztető ténenótává. A vers végén ez a hejhujzás ugyanolyan, mint a szegénylegény bujdosóversek szatirikus és cinikus nemtörődömsége a nyomorúsággal, mellyel szemben egyelőre ugysis tehetetlenek.

A XVII. századi paraszténekek között a kuruc verseknél már megismert lírai panasz-hangu epika is megjelenik a Rebellesek éneké-ben. Ez a vers a Péro-féle parasztfelkelés elbukása utáni időben készült. A vers szerzője a mozgalom egyik résztvevője lehetett; az ének a protestáns vallási sérelmeket is hangoztatja és ezért lehetséges, hogy a parasztokat támogató valamelyik prédikátor foglalta írásba. Az utolsó szakaszból az is kiderül ugyanis, hogy a szerző a börtönben, rabtársai kedvéért írta a verset: tudjuk, hogy néhány prédikátor is le volt tartóztatva a felkelés vezetőivel együtt. Ez az ének azonban inkább csak mint becses történeti dokumentum jön számításba, művészi szempontból a kuruckori panaszdaloknak és a korabeli lírai paraszténekeknek egyaránt alatta marad.

Nemesi paszkvillusok.

Vas folytatása a XVIII. században az egykor olyan jelentős értékeket létrehozó nemesi politikai költészetnek is. Az ország függetlenségét árnyabocsájító uralkodóosztály egyes rétegei között gyakori volt a Habsburg-gyarmatosítás korában a marakodás a Bécs által nekik hagyott koncon. Az egész korszakon végighúzódik a nagy és a középbirtok ellentéte, a század közepétől kezdve pedig már kezd jelentkezni a köznemességnek és a Habsburg-udvarnak az ellentéte is. A vita tárgya minden esetben az, hogy ki raboljon el többet a magyar jobbágytól: az arisztokrácia, a főpapság, a bécsi udvar, vagy a köznemesség.

Az uralkodóosztály különböző rétegei az országgyűlésen oszontak össze és ezek az országgyűlési marakodások szolgáltattak témát a nemesi politikai versek számára. Gúnyversek, w.n. paszkvillusok születtek, melyben az ellenpárt érveit igyekeztek támadni és nevetségessé tenni. Ilyen országgyűlési gúny-

versek már az első században készültek, de különösen most szaporodtak el, egész tömeg maradt fenn belőlük.

Mivel a gúnyversek iránt semmi sem volt meg azokból a nagy eszmékből, melyek a legjobb kuruc nemesi versszerzőket, a Bónisekat és társaikat ihlették, a XVIII. századi passkvillusok színvonala végtelenül alacsony. Művészi értéket hiába keresünk bennük, annál több bennük a gorombaság, az ellenfél trágár ócsárlása.

E gúnyversek közül még leginkább az 1764 évi országgyűlés alkalmából készült passkvillusok számíthatnak érdeklődésre. Ezek némelyikében ugyanis tükröződnek már azoknak az ellentéteknek az csirái, melyek a századvég haladó mozgalmait és a magyar felvilágosodást fogják kifejleszteni. Ekkor már egyre élesebben folyt a harc az udvar és a nemesség között a jobbágy termékeinek az elosztásáért. Az 1764 évi országgyűlésen az udvar új adók megszavazását követelte, amivel szemben a nemesség védte saját jobbágyait. /Máskor hasonló demagógiával dolgozott az udvar is a nemességgel szemben./

Az egyik országgyűlési passkvillus szerzője, hogy alátámassza azt az állítását, hogy a jobbágy újabb terheket már nem bírhat el, lefesti helyzetüket híven, majdnem ugyanúgy, ahogy azt a parasztság saját költői tették. Mindez persze nem valami önzetlen jobbágyszeretetből fakad. A nemesség nagyon jól tudta, hogy a jobbágy újabb megadóztatása az ő jövedelmét is csökkenti. A másik oka pedig a meglepő jobbágyvédelemnek: a néptől való félelem. Emiatt igen erősen tiltakozik a szerző a nemesi insurrekció színiemléke emelése ellen. Mert ha el kell mennie a nemesnek katonának, akkor aszalatt a parasztok elpusztítják jószágait. Itt azután a vers hangja teljesen megváltozik. A korábbi részvétet felváltja a kizsákmányoló gyűlölete és rettegése a néptől.

Ez a most idézett passkvillus arra is figyelmeztet, hogy ez a gekélyes nemesi költészet minosen teljesen elszakadva a kéziratos költészet egyéb ágaitól. A parasztság nyomorának a paraszténekek stílusában, azok terminológiájával való jellemzésén kívül erről tanuskodik egyes kuruc versek sorainak a passkvillusokban való felbukkanása is.

A népies szerelmi költészet.

A korszak kéziratos költészetében a legnagyobb számmal a szerelmes versek vannak képviselve.

A 18. századi népszerű szerelmes énekeket tematikailag a reflexív, elmélkedő mondanivaló némi erősödése jellemzi, formailag a nagyobb zeneiség, játékosabb strófaszervezet. Már nem a bujdosás motivuma az uralkodó, hanem a bujdosás mellett a sanyarú helyzetben adható vigasztalás, a bölcselkedő helyzetrajz. "A szerencse tündérkereken - Öröm után következik kén. - Amíg jót adsz, addig fénylik néked a napfény. - Míg meg nem foszt, bura nem hoz. - Példa vagyok én." - kezdí az egyik énekszerző. Egy másik a "Nem lesz mindenkor így, - Szívedbe bus ne légy!" sorokat ismételteti, egy harmadik így szól: "Ritka dolog, látom, szerencsésnek lenni". Igen gyakori most is a szerelmi bánat témája, amely a bujdosónak elmélkedő mondatokra ad alkalmat. Az elmélkedésben a "szerencse" gyakrabban tűnik föl, mint előttről. Egyfelől a politikai események iránt fáradtabb embert, másfelől a népköltészet teljes elvilágiasodását mutatja ez.

Formailag igen fejlett, igen dallamos verseket találunk közöttük. A refrén - akár teljes tisztaságában, akár egyes mondatok refrénszerű ismétlődésében - gyakori. Ez is arról tanuszkodik, hogy a strófa s ezen keresztül az egész vers szerkesztése iránt megnőtt az érzék. A Balassi-motívumokat teljes biztonsággal veszik át /pl. a Ritka dolog, látom, szerencsésnek lenni kezdetűben/; ez is a versegység föllényét mutatja a megelőző korszak lazább szerkezetű szerelmes verseivel szemben. Hasonlóképp a természeti képek alkalmazásában is van bizonyos józanság.

Ezek a szerelmi énekek formai gazdagság, és a szerelmi bánat előadásában megmutatható költőiség tekintetében továbbfejlődést jelentenek az előző kor kéziratos szerelmi lírájához viszonyítva. A versek egy részén feltűnik már a XIX. századi szerelmi népdalok stílusa, de másokon viszont a XVIII. századi műköltők, különösen Amadé, mesterköltiségének, finomkodásának a hatása érződik.

Irodalom.

Szövegkiadások:

Thaly Kálmán: Adalékok.....

Thaly Kálmán: Vitézi énekek.....

Versényi György: Szíveket ujító bokréták. /Régi Magyar Kövtár
sorozatban, az énekeskönyv teljes kiadása/

Eckhardt Sándor: Parasszsors a régi magyar költészetben. Irod.
tört. 1951.2.sz./A parasztköltés szövegei./

Abafi Lajos: Magyar paszkvillások. Figyelő 14-15.köt.

5. Erdély irodalma.

Az erdélyi irodalom helyzete a szatmári béke után.

Erdély irodalma a Habsburg-hódítás ellenére is 17. századi örökségéből él tovább. Az idegen hódítás persze megvékonyítja a haladó hagyomány sugarát, de nem homályosítja el egészen.

Erdélyben az irodalom s a tudományosság nyelve megmarad tudatosan magyarnak. Ez Apócai Csere, Pápai Páriz, Misztótfalusi kitörölhetetlen hatása. Az erdélyi főnemesi író sem szakad ki környezetéből, politikai s műveltségi hagyományai miatt nem Bécs jelenti számára a kultura középpontját. A katolikus egyháznak a világi irodalmat elfojtó, nyelvileg latinosító hatása Erdélyben alig érzik. Sem a tudomány, sem az irodalom nem rendelődik alá teológiai, egyházi vagy pláne habsburgbarát szempontoknak. Az állam iránti érdeklődésüket pedig az erdélyi főurak nem adják fel.

Ezek a körülmények a 'kor erdélyi irodalmát bizonyosfokig fölébe emelik a magyarországinak. A haladó tendenciák itt jobban megőrződnek és jobban is fejlődnek. Nem véletlen, hogy a század utolsó harmadában, irodalmunk nagy megújulása, a felvilágosodás is jórészt Erdélyből indul ki.

Természetesen ezeknek haladó tendenciáknak a megtartása rendkívül ellentmondásos keretek között történik. Alig találunk olyan egyértelműen haladó írókkal, mint Tótfalusi, vagy Bethlen. Reakciós és haladó elemek rendszerint bonyolult keveredésben kerülnek elénk az erdélyi írók műveiben.

Ebben a korszakban is uralkodó műfaj marad Erdélyben az emlékirat, melynek néhány kitűnő alkotása jön létre. Továbbhalad az emlékiratok fejlődése azon az úton, melyen már Bethlen is járt és amely Mikes művét is jellemzi: kisebb, ke-
rek, epikus részek, önálló kis anekdoták kialakítása felé. Ezzel meg van a lehetőség arra, hogy az emlékirat-irodalom el-
vezessen az önálló magyar elbeszélőprózához, kialakítsa az
eredeti magyar novellát és regényt. Ha ez nem is következik
be, van jele ilyenirányú fejlődésnek.

Csersei Mihály

A szatmári béke után működő erdélyi írók között Csersei Mihály /1667-1756/ a legidősebb, munkássága már a szabadságharc alatt kezdődik.

Székelyföldi földbirtokos; a székelyudvarhelyi ref.kollégiumban végzett tanulmányai után ifjan még részt vett az önálló Erdély utolsó éveinek politikai életében, mint Teleki Mihály kancellár alkalmazottja. Erdély bukása után a Habsburg-ház híve, amiért Rákóczi kurucai földulják birtokait és menekülésre kényszerítik Brassó falai közé. A szabadságharc bukása után egy ideig hivatalokat viselt, majd birtokán gazdálkodott élete végéig. Hasonlóan az erdélyi nemesség többségéhez, Csersei is labanc volt, s ez tükröződik főművén a Historia-n, melyet brassói menekülése alatt kezdett el írni. Ebben 1661-től 1711-ig tekinti át az ország eseményeit.

A Habsburg ház politikájáról ellenszenvesen nyilatkozik és indokoltan tartja pl. Zrinyiék Habsburg-ellenes szervezkedését. Németellenessége számos helyen kitűnik. Pl. mikor a bevezetésben Istvánffit említi, megjegyzi, hogy nem írhatott mindig igazat, mert a németek szolgálatában volt. A Rákóczi-felkelés kitöréséről írva sem szépíti a Habsburg uralmat, hanem megindokolja, hogy miért volt sikeres Rákóczi agitációja. Bessél itt Csersei az elviselhetetlen porcióról és más adóterhekről, a birtokfoglalásokról, a papok, jezsuiták ellenséges cselekedeteiről. Mint lelkes református a katolikusokat s különösen a "gonosz istentelen" jezsuitákat sűrűn elítéli. Bonfinival kapcsolatban sem mulasztja el megemlíteni "históriája méltó olvasásra, noha mint pápista ember, sok fabulákkal elegyíti irását, de miraculis sanctorum /a szentek csodáiról /".

És mégis mindennek ellenére Csersei nem csatlakozott Rákóczihoz, hanem megmaradt a császár hűségében. Könyvében pedig élesen elítéli a kurucokat. Álláspontját egy másik művének, a Compendium című történelmi elmélkedésgyűjteménynek egyik mondatja magyarázza meg: "Emlékezzél rá, mily nagy boldogságban, nyugalomban éltél majd egy soculum alatt a török nemzet, mégis mint az engedetlen fiu szüdtelen port ragtál a szemben. Bizony az ausztriai házat is, ha érdeme szerint megbecsülöd vala, annak is szárnyai alatt békével nyughatol vala; ezután azért akármelyik directiója alá essél, mert ur nélkül magad nem élhetsz.

lány hű hozzája, s úgy lehet maradékos, boldogulósod."

Ez az idézet megvilágítja, hogy bár se a törököt, se a németet nem szereti: nem tudja másképp elképzelni Erdély életét, mint valamelyik hatalmas külföldi hatalom alattvalójaként. Késs bármelyikhez hűséges lennei, hogy nyugodtan élvezze földesuri életét. Látja jól, hogy a Habsburg uralom milyen károkat okoz, mégis elítél minden ellenállást, "rebelliót", ahogy ő nevezi.

Legérdekesebbek a felkelés bukásához fűzött megjegyzései. A kurucokat és főleg Rákóczi-t itt is gyalázza, rágalmazza, azonban a szatmári békéről sincs jó véleménye. Nem olyan ez a béke "amint a szegény magyar nemzet joga s megmaradása kívánta volna, hanem amint a német generálok akarták." Szembesíltja ezzel a békével azokat a békekötéseket, melyeket Bocskay, Bethlen, I. Rákóczi György szereztek és amelyek szerinte biztosították a szabadságot, nem úgy mint a szatmári békekötés. Ezért ugyan kár volt hadakozni - írja. Ebben persze igaza van, a szatmári béke, ért kár volt hadakozni, de Rákóczi nem is egy ilyen gyalázatos kompromisszum végett fogott fegyvert! Ezt azonban Cserei elhallgatja.

Nagy gyűlölettel beszél azokról a kurucokról, akik a békekötés értelmében amnesztiát kaptak. Ily módon Cserei és a hozzá hasonlóak nem állhatnak bosszút azokon a sérelmeken, melyeket elszenvedtek. Különösen a hazatérő jobbágy-katonákat szeretné Cserei felnyársaltatni vagy felakasztatni, hiszen ők kergették el birtokairól. Cserei így nem érzi igazságosnak a békét saját maga és a többi császárhű ur részére. Különösen azért nem, mert megállapítja, hogy Károlyi a békekötésért, mivel "kevés gondja lévén a publicumra, csak a maga privátumát /egyéni érdekét/" kereste: óriási birtokokat, jutalmat kapott a Habsburgháztól s így az ország leggazdagabb embere lett. "Használta neki, hogy rebellis volt" - írja Cserei, és mindebből azt a következtetést vonja le, hogy bolondság volt megmaradni a császár hűségében: "Bolond magyar aki ezután a német hűségéért magát öleti, fogatja, prédáltatja, hanem ő is csak huzzon-vonjon, prédáljon, mert aki öröagnek szolgál, kinnal fizetnek annak."

Cserei tehát jól jellemzi a császárhű erdélyi nemesek álláspontját. A szatmári béke után csak erősült ellenszenvük a németek iránt, de ennek csak duzzogásban s nem politikai lépésekben adtak hangot.

Művének értékei közé tartozik kitűnő magyar nyelvre, melyre már bevezető versében is célsást tesz, állástfoglalva a magyar nyelv használata mellett. A magyar nyelv kultusza tehát Erdélyben megmaradt, szemben az ország többi részével. Cserei munkáját irodalmi értékűvé teszi az is, hogy nem száraz krónikát ír, hanem telitüzdeli azt anekdotákkal, pletykákkal, helyenkint egészen elregényesítve az eseményeket. Így pl. ő is elmondja Zrínyi halálának a történetét Bethlen Miklós szóbeli előadására hivatkozva, de már némileg kiszínezve azt, majd pedig megjegyzi, hogy vannak, akik másképp adják elő Zrínyi halálát, s itt elmondja az orgyilkosságról szóló legendát. Rákóczi fogságból való szabadulásának történetét pedig szintén pletykák által kiszínezve adja elő. Műve így kétségtől érdekes, színes olvasmánnyá válik, s ennek köszönhető, hogy bár kéziratban maradt, mégis sokáig kedvelt olvasmánya volt az erdélyi nemességnek. Nem tudományos igényűei készült mű, inkább olvasmány, emlékirat.

Apor Péter.

Cserei barátja volt az erdélyi emlékirók másik nevezetes képviselője Apor Péter /1676-1752/. Ő is még a régi független Erdélyben nevelkedett, s Csereihez hasonlóan később szintén labanccá lett, Rákóczival szemben szolgálatokat tett a Habsburgoknak. Később különböző hivatalokat töltött be Erdélyben. Csereivel szemben a katolikusokhoz tartozott.

Akárcsak barátja, ő sem szerette a németeket és a németeket majmoló magyarokat, de ez mitsem változtatott Habsburg-hűségén. Tolla alól a század egyik nevezetes műve került ki: "Metamorphosis Transylvaniae", azaz Erdélynek régi együgyű alázatos ideiben való gazdagságából ez mostani kevély, cifra állapotjában koldusságra való változása."

Írásának okát adva elmondja, hogy 1687-től kezdve, mióta először bejött a német Erdélybe, elharapódtak a német szokások, a "náj módi". S mennél jobban szegényedünk, annál jobban cifrálóunk, átvesszük a drága német öltözködést, ételeket, szokásokat stb. Hogy az egyre inkább kiszoruló régi magyar szokások feledésbe ne menjenek: leírja ezeket, megörökítve így az utókor számára. Ennek érdekében sorra beszél a cimekről, ételekről, öltözetekről, a régi nemesek utazásairól, a lakodalmakról.

a temetésről, a káromkodásról stb. Az önálló erdélyi fejedelemség utolsó évtizedeinek főúri életéről nyújt így rendkívül színes és sokrétű képet, éppen ezért igen nagy a művelődéstörténeti jelentősége.

Lényegét tekintve Apor állásfoglalása is reakció. Siratja azokat a "régi jó időket", amikor a főúrak gazdagabbak voltak, amikor kevesebb főúri család volt, nem pedig úgy, mint az ő korában, amikor Bécs nyakra-főre osztogatta a grófi címeket, és amikor egyes báróknak az apja még az ekeszervát fogta. Mindezekről a régi arisztokrata hangján, mély megvetéssel szól. Érdekes viszont, hogy - bárcsak rövid utalásban - azt is megjegyzi, hogy a jobbágyok helyzete szintén romlott.

Minderre igen sajtósaágos magyarázatot ad. Először a kurucokat okolja az ország elszegényedéséért. Thököly és Rákóczi háborúi emésztették fel az ország vagyonát Apor szerint. Másrészt a sok haszontalan költekezés, cifrázkodás az oka a szegénységnek. "Nézd meg erdélyi ember, hogy nem az császár adója szűkíti Erdélyben ez pénzt, hanem feleségekre, leányutókra való haszontalan cifrászás". A Habsburgokról így módon leveszi a felelősséget, de a német szokásokat kárhoztatja s igen jóízűen kifigurázza.

Ugyanakkor bemutatja az arisztokrácia süllyését, hanyatlását is. Szembeállítja a régi és a saját korabeli nemesasszonyok erkölceit, ami igen lesújtó a kortársakra. Vagy ramutat arra, hogy azelőtt a levélírásban semmi ceremóniát nem alkalmaztak, egyszerű papírra irtak, de most aranysszerű papíron kell írni, ha azt akarja valaki, hogy a címzett ne sértődjék meg. A levél tartalmát tekintve azonban éppen fordítva áll a helyzet: azelőtt "kevés papírosan is irtanak szívélyesen, most az aranyos szélyű cifra papírosan egymást rágják, ezer hazugságokkal egymást lenocskolják, egymásnak hiselkednek."

Annak ellenére, hogy Apor réginéző, haladni nem akaró, labanc főúr: művében vannak pozitív vonások. Bár csak az arisztokrácia vonalán, de mégis szembeállít kétféle Erdélyt. Az önálló Erdélyt egyik részről, ahol magyar szokások, emberibb erkölcsök, gazdagság volt, és a habsburg-Erdélyt a maga hazugságaival, új német majmoló arisztokráciájának süllyöttségével, koldus voltával - a másik részről. Ez a szembeállítás

még akkor is sokat mond, ha a szerső a császárt menteni igyekszik egy-két kijelentésével.

Bethlen Kata.

Az erdélyi emlékirók egyik legkiválóbbika: Bethlen Kata /1700-1759/, az első magyar írónők egyike. Szintén főúri családból származott, Bethlen Miklós rokona volt. A korszak legérdekesebb alakjai közé tartozik, akinél szemben Csereivel és Aporral a haladás számos jele mutatkozik. Kitűnő gazda volt, ritka nővényeket honosított meg, fejlesztette az ipart, megtanulta az orvostudományt s így ő lett az első magyar orvosnő, nagy és értékes könyvtárat gyűjtött, melyben főleg a nyugati haladó protestáns irányzatok írásai voltak meg, nagyon sokat áldozott kulturális intézmények támogatására stb.

Mindezzel elsősorban leveleiből értesülünk. Önéletírásában főleg vallásos kérdésekkel foglalkozik. Vallásossága hasonlít a Rákócziéhoz, csak református kiadásban. Bethlen Kata is egy egyéni, minden dogmatikai és egyházi kötöttségtől mentes vallásosság híve. Életének legfőbb problémája, hogy vallásosságaért állandóan háborgatták. Önéletrajzi művének főleg ez a tárgya. Megtudjuk inné, hogy katolikus férjhez kényszerítik, majd annak halála után a tőle való gyermekeit elveszik, hogy ne nevelhesse őket reformátusnak. Boldogságát második házasságában sem találta meg, pedig ekkor prot. emberhez ment, mert ez a férje is korán elhunyt és ebből a házasságból származó gyermekei szintén. Igen sokat háborgatták birtokaiban is, s általában rengeteget zaklatták, főleg református volta miatt; örökösen papokat, jezsuitákat küldtek a nyakára.

Mindezeket a keserűségeket panaszolja el írásában. Könyve a lelkiismereti szabadsághoz ragaszkodó ember vallomása. Az ezen a téren tanúsított következetes álláspontja kétségtől tiszteltetreméltó: vállal minden nehézséget, hajlandó családi boldogságát is félredobni, gyermekeitől is megválni, de álláspontjából nem enged. Ellenfeleit, különösen az őt átértéktelítő akart kat. papokat nem kíméli, hanem nevetségessé teszi. Az Önéletírásából kétségtől egy szilárd elhatározásu, rendkívüli aszonyt ismerünk meg. Mindent azonban alaposan lerontja és Bethlen Kata alakját idegenné, sőt sokszor ellenszenvesé teszi az a bigott vallásosság, amely egész magatartásának Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VSné.

uralkodó vonása. Szélsőséges felekezeti elvakultságban odáig megy, hogy halálát ad istennek katolikus fia haláláért, amiért nem kell neki tévelygésben élni. Ugyanigy imádkozik katolikus férje haláláért is, mert személyesen elsősorban a kísértőt látja, aki őt az "igen" református vallástól el akarja téríteni.

Bethlen Kata önéletrajza ezért igen érdekes, olykor megrázó, olykor visszataszító olvasmány: egy nagytehetségű, a haladás iránt nem érzéketlen irónőnek a tragédiáját ismerjük meg belőle, akivel mégsem tudunk teljesen együttérezni.

Mi az oka ennek a különös felemáságnak, bigott felekezetiesség és haladó törekvések keverékének? Valószínűleg az, ami a többi erdélyi író, gondolkodó fejlődését is gátolta: az idegen elnyomás elleni sajtátságos védekezés. A Habsburg-behatolás legerősebb eszköze, a jezsuitizmus, a katolikus egyház ellen az erdélyiek a maguk református hitével védekeznek. Minél erősebb a német és katolikus nyomás, annál inkább ragaszkodnak a különállásukat még mindig biztosító református valláshoz. Ez a göröcsös ragaszkodás hasonló a katolikussá lett Apor "művelődési" konzervativizmusához, mindkét esetben - még ha öntudatlanul is - a különálló Erdélyt vagy ennek nemes illuzióját védik. Ez a megmerevedés, konzervativizmus is gátolja a 18. századi erdélyieket abban, hogy Apácai Csere s társainak hagyománya még nagyobb, felvilágosodott erdélyi kultúra alapjaivá váljék.

Bethlen Kata önéletrajza formailag is újat hoz: művét egészen kis részletekre, szakaszokra tördeli, s így az egésznek egy rendkívül laza kompozíciót ad. Mondanivalóit ezekbe a kis részekbe illeszti, s így könyve részben kis különálló anekdoták sorozatává válik. Ezek sokszor önmagukban is megállnak és jóísmú kis történetté kerekednek. Ez is az eredeti magyar prósa elbeszélés kialakulása irányába mutat, egyelőre az anekdota vonalán.

Hermányi Dienes József.

Nagy tudású, sokat olvasott és a kultúra iránt érdeklődő református pap gyermeke volt Hermányi Dienes József (1699-1763/), aki maga is egyházi pályára lépett, s évtizedeken át Nagynyed református prédikátora lett. Korának egyik legtudósabb embere, akit kortársai "ambulans bibliotheca"-nak, azaz "lábakon járó könyvtartó pole"-nak neveztek. Hallatlan munkabírással dolgozott egész életében, aminek eredményeként 158 kötet kéziratot hagyott

maga után. Művei között teológiai, történelmi, földrajzi tanulmányok, franciából és németből készült fordítások voltak. Belekapcsolódva az önéletrajzs-írás hagyományába írt szüleiről és önmagáról egy emlékiratot is.

Az emlékirat-irodalom keretébe tartozik, de jóval túl is lép azon Hermányi főműve a Nagyenyed-i Demokritus. Életének utolsó éveiben írta ezt a könyvét - halála előtt félesztendővel fejezte be. A Nagyenyed-i Demokritus egymással összefüggésben nem álló anekdoták gyűjteménye. Hermányi a XVIII. század első felének erdélyi életében megtörtént jellegzetes eseményekből kerekített ki kisebb történetkéket. Az elbeszélte eseteknek vagy maga is tanúja volt, vagy pedig másoktól hallotta ezeket, a legtöbb esetben tényszerűen is megfelelnek a valóságnak.

A Nagyenyed-i Demokritus így voltaképpen egy nagyszabású emlékirat, amely azonban már nincs a szerző életének a netete köré csoportosítva. A kor életére vonatkozó jellegzetes anekdoták, melyek már Bethlen Miklósnál is megjelentek, itt önállóvá válnak és kis külön prózai elbeszéléseként sorakoznak egymás mellé. Hermányi könyvéből ezért már hiányzik az emlékirat műfaji felemassága: ez már valóságos szépprózai gyűjtemény. Mint szépprózai gyűjtemény pedig abban különbözik gyökeresen az előző századnak, a Hármas históriához hasonló alkotásaitól, hogy teljesen eredeti. Az emlékirat-műfaj így voltaképpen Hermányi Dienes-sel jut el fejlődése végső állomásához: megindítója lesz az eredeti magyar elbeszélő prózának.

Az a tény, hogy Hermányi nem költött történeteket, hanem az életből vett, valóban megtörtént eseteket kerekített anekdotává, csak fokozza a mű értékét. A XVIII. századi Erdély kitérő ábrázolását kapjuk így művészi formában. Felvonulnak benne az erdélyi társadalom valamennyi osztályai; a nép és a városi polgárság életébe épp úgy betekintést nyerünk, mint az arisztokraták, vagy a különböző egyházak papjainak világába. Kirajzolódik Hermányi művéből a XVIII. századi Erdély művelődésének rajza, megismerjük az iskolák életét, előttünk áll a kor egész keresztmetszete.

Hermányi Dienes művének, mint az első eredeti magyar prózai elbeszélés-gyűjteménynek a jelentősége nem csak viszonylagos, nemcsak abban áll, hogy nagy hiányt pótol az irodalomban,

hogy megkezdte annak az elmaradottságnak a felszámolását, amelyben elbeszélő prózánk, az elbeszélő költészettel szemben volt. Verses epikánk jelentős eredeti alkotásai, mint Zrínyi eposza, vagy Gyöngyösi művei eposzok, illetve az eposz pójában tetszelegnek, vagyis nagy eseményekkel, a társadalom vezető alakjaival foglalkoznak, a cselekmény középpontjába mindig valami rendkívülit állítanak. A középkor szépprózájában, a lovagregényekben, vagy a lovagregényé alakított ókori mesékben /pl. Heller Hármass törtéijának anyaga/ szintén a rendkívüli eseményeknek, a kalandoknak, a különleges hősköknak a kultusza érvényesült. Európa-szerte megfigyelhető azonban, hogy az új polgári igények, a királyok és lovagok tetteinek magasztalása helyett az egyszerűbb emberek életének ábrázolására való törekvések a próza területén sokkal hamarabb jelentkeznek, mint a verses epikában. A polgári novella és a regény a polgárok életébe vezet el /Boccaccio/, vagy pedig egyenesen a feudális hős karikatúráját adja /Cervantes/. A feudáliszmus hanyatlásától kezdve az európai irodalmakban mindjebben helyet kap a nagy történelmi események mellett, sőt részben azok kárára az emberek minennapi életének az ábrázolása. A feudális epika művelői csak a "nagy" eseményeken keresztül tudták a kor lényegét megragadni, a polgári realizmus uttörői viszont már az élet apró jelenségeinek az ábrázolásán, az emberek magánéletének a bemutatásán keresztül is tükrözni tudják a társadalom viszonyait, ki tudják fejezni mondanivalójukat.

Az erdélyi emlékirók egyik nagy érdeme éppen abban állt, hogy utat törtek a prózában az élet minennapi jelenségeinek epikus ábrázolása felé. Ennek az eredményét hasznosítja Hernáyi Dienes, amikor anekdotái túlyomó részének tárgyát nem a közéletből, hanem a magánéletből, az emberek minennapi tevékenységéből meríti. Nemcsak a próza fejlődése terén van tehát jelentősége, hanem az egész magyar irodalom fejlődésében: az első lépést jelenti a polgári realizmus felé. A magyar elbeszélő irodalom tárgya a Nagyenyedi Demokritussal szélesedik ki a királyok és hercegek, lovagok és tündérkisasszonyok, hadvezérek és nagy politikai eselsszövők világából a társadalom egész életére. Az emberek minennapi cselekedetei alapján tárul fel előttünk a korabeli Erdély képe a Demokritusban: arisztokratákat és vámpöröket, polgárokat és iparosokat nemcsak valamiféle ünnepi

beállításban pillantjuk meg, hanem a családi perpatvar, a léha szórakozás, vagy a mindennapi munka közben. Hermányi Dienes olvasása közben ott járunk az iparosok műhelyében, a nagyenyedi utcán, az iskolák tantermeiben, a papi otthonok konyháin

A társadalom legkülönbözőbb rétegeinek életét a mindennapi cselekedetein keresztül, a valósághoz ragaszkodva bemutatni: ez egyet jelent a társadalom bizonyosfokú kritikai ábrázolásával. Hermányi Dienesnek éppen ez a célja. Nem elkendőzni, de az éles megvilágításba helyezni kívánja a társadalom hibáit. A Nagyenyedi Demokritus az erdélyi feudális uralkodóosztálynak, az erdélyi egyházak papjainak bátor leleplezése. Válogatás nélkül kitergeti Hermányi az uralkodóosztály szennyesét. A leleplezés erejét és ábrázolásának hitelét pedig azszal fokozza, hogy - Bornemisza Ördögi kísérteteihez hasonlóan - szereplőit néven nevezi, pontosan megmondja, hogy hol és mikor történt az eset. A társadalom vezetőinek pórában tetszelgő, önmagukat "köztisztellel" körülvevő ismert erdélyi urak itt a maguk pórségükben és megszokott aljasságukkal jelennek meg, mintegy bemutatkozva az olvasónak: ez és ez vagyok, íme a valóság.

Kiméletlen őszinteségének köszönhetőe a Nagyenyedi Demokritus hogy kéziratban maradt, és hogy mikor 1943-ban egy erdélyi tudós kiadására vállalkozott, az anekdoták egy harmadát elhagyta, tekintve, hogy az azokban névszerint bemutatott urak leszármazottai egészen a felszabadulásig vezető pozíciókat töltötték be és nagy gondot fordítottak családi múltjuk "tisztaságának" elhitetésére.

Bod Péter.

Hermányi Dienes kortársa és a haladó erdélyi művelődésnek másik magaslató képviselője volt Bod Péter /1712-1769/. Elszegényedett nemesi családból származott, és szatmárijakkal, nagy nehézségekkel tudta csak tanulmányait itthon és Hollandiában elvégezni. Hazatérése után a vaskuzgó református Bethlen Kata udvari papja, majd magyarigéni ref. prédikátor. Főszekméja az egyháztörténet, s ilyenmő munkája köztben adja ki tudománytörténeti lexikonát, a Magyar Athénást 1766-ban. Ebben 500-nál több írói sorol fel, de tulnyomórészt a vallásos és tudományos műveket említi.

Bk. 12848 - 53 - Rss.10115/VSz4.

Műve erősen kapcsolódik a 17. századi erdélyi haladó írókhoz. Különösen szép és megleghangu jellemzést ad Apáczairól és Misztótfalusirol. Öntudatosan kiáll műve előszavában a magyar nyelv jogai mellett. Ezzel tulajdonképpen az összekötőkapcsot képezi Apáczai, Misztótfalusi, Pápai Páriz nyelvemvelő tevékenysége és a század végén kibontakozó felvilágosodás nyelvi öntudatossága között. Előszavában szót emel a nyelv tisztasága mellett. Sajnákozik azon, hogy az ő könyve is tele van deák szókkal, de a magyarok már bevették "azt a kelleltien szokást, hogy a magyar beszéd közé sok deák szót elegyítének, melyek idővel megmagyarosodtanak." Már előbb céloz rá, hogy irodalmunk emlékeinek egy része latin nyelven maradt ránk, és hogy mennyire hódít most a francia nyelv Erdélyben. A nyelvi öntudatnak ezzel a derengésével függ össze a régi magyar nyelv és írás iránti érdeklődése. Igen sajnálja, hogy kutatásai során "még eddig csak egy oly régi magyar nyelven való írás sem jöve világosságra, melyből láthatók régi eleinknek magyar nyelven való beszédeknek folyásokat."

A Magyar Athénást egyébként jellemzi a gondos adatgyűjtő munka. Igyekszik értesüléseinek a hitelességét is ellenőrizni; ismeri elődeit is: említi Czwittingert és Rotaridest.

Bod Péter a Magyar Athénáson kívül rendkívül széleskörű munkásságot folytatott. Se szeri se száma különböző kéziratainak, melyek egy részét nyomtatásban is ki tudta adni. Irt egyháztörténeti és egyházjogi műveket, anekdotagyűjteményt, emlékiratot. Sajtó alá rendezett különböző régebben megírt, de kéziratban maradt munkákat, mint például Pápai Páriz Ferencnek Tótfalusirol írott emlékversét. Ezt Erdélyi Féniks címmel adta ki, bevezetést és jegyzeteket fűzve Pápai Páriz művéhez. A magyar nyelv iránti érdeklődésének és gondoskodásának a jele, hogy jelentősen kibővítve újra kiadta Pápai Páriz szótárát is.

Általában Bod Péter a magyar kulturának, tudománynak és irodalomnak egyik szerény, de igen hasznos és rendkívül termékeny munkása volt. Benne már erőteljesen jelentkeznek azok a kulturális itények és törekvések, melyekért majd a felvilágosodás képviselői fognak harcba szállni. Így pl. 1756-ban Ráday Gedeonhoz írt levelében felvetette már egy magyar tudós társaság alapításának az eszméjét, ami később Bessenyeirol a haladás egyik központi kérdése lesz. Bod Péter már a magyar felvilágosodás előfutárjának tekinthető.

Bk. 12848 - 53 - Rsz.10115/VSné.

A felvilágosodás erdélyi előzményei.

A korábbi haladó polgári törekvések és az erdélyi művelődésnek a magyarországinál kedvezőbb helyzete folytán a felvilágosodás első nyomai is Erdélyben tűnnek fel. Ezt nagy mértékben elősegíti az erdélyi arisztokrácia franciás műveltsége és Franciaországgal, a felvilágosodás hazájával való közvetlen kapcsolata, szemben a magyarországi főurakéval, akiknek a látóköre csak Bécsig terjedt. Az erdélyi főurak, pl. Bethlen Kata és különösen a Telekiek hatalmas könyvtárat gyűjtöttek össze, melyben a régi magyar irodalom termékei és a korabeli külföldi haladó polgári irodalom alkotásai egyaránt jelen voltak. Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar haladó hagyományok és a haladó külföldi eszmék összekapcsolódása meginduljon.

Erdélyben így kezd utat törni egy legalább a kulturális érszékenység és a tárgyi ismeretek tekintetében felvilágosult franciás műveltség, amely azonban egyelőre még nem egyesül az egész nép előrehaladásáért és a nemzeti függetlenségért vívott harc gondolatával. Ez a franciás műveltség amúgy is az erdélyi főurak között volt otthonos és az ő konzervatív gondolkodásuk, Bécshez való hűségük útját állta egyelőre a magyar felvilágosodás kibontakozásának. Teleki József pl. 1760-61-ben utazza be Franciaországot, lelkesedik Voltaire drámáiért, de a legdühösebben harcol Voltaire világnézete ellen; a legragyogóbb írónak Rousseaut tartja, akinél személyesen is megfordult, de a felvilágosodásellenes könyvét szeretné kiadatni a francia forradalom nagy eszmét előkészítőjével.

Ha ez az ellentmondás akadályozza is azt, hogy a magyar felvilágosodás Erdélyben bontakozzék ki, annak nem áll útjába, hogy új, haladást jelentő művek ne Erdélyben tűnjenek fel legelőször, közvetlenül Bessenyei fellépése előtt. A regény megjelenéséről kell itt néhány szót mondanunk.

1735-ben jelenik meg az első magyar nyelvű államregény, Feneleon Télémaque-jának az erdélyi Haller Lászlótól készített fordítása s ez az első politikai írási, fejedelmeket tanító mű oly népszerű volt, hogy még Bessenyei fellépése előtt két másik kiadást ért meg. Szívesen olvasták ebből az abszolutizmus polgárait, hogy az uralkodókat is korlátozzák a természeti törvények. Az erdélyi franciás felvilágosult műveltség indítja Bárdósy Bk. 12848-53-10115/TE

Sándort, Bessenyei testőrtársát nagy francia elbeszélő művek fordítására Bessenyei előtt. S Barcsay Ábrahám, a másik jelentékeny testőrirő, 1761-ben kerül föl Erdélyből Bécsbe. Az Erdélyben kialakult és az erdélyi emlékirók műveiben irodalmilag is kicsiszolódó fejlett magyar társalgási nyelvet ők használják fel arra, hogy ezen keresztül tolmácsolják a francia felvilágosodás eszméit.

A francia uttörés után német forrásból eljutott hozzánk a heroikus regény egy-egy példánya is /Kártigám, ford. Mészáros Ignác. 1772/ és a német polgári körökben kialakult érzelmes-felvilágosult regénytípus is megjelenik /Gellert A svédiai grófné-ja/. A regény műfaján keresztül főuraink s polgáruuló nemeseink a felvilágosodás uttörőivé válnak, megkezdik az érzellem polgárosításának munkáját, mely majd a század végén, a következő század első felében lendül magasa.

A felvilágosodás erdélyi előzményei a testőrirók és köztük Bessenyei munkásságába torkollanak. Bessenyei életművében fog majd kibontakozni mindaz, aminek a csiréit az 1772-ig terjedő kor irodalma már magában hordott. Az ő fellépésével kezdődik irodalmunk új korszaka, amikor irodalmunk teljes erővel a polgárosodásért és a nemzeti függetlenségért vívott harcok eszmei támogatója lesz.

Irodalom.

Szövegkiadások:

Kazinczy Gábor: Cserej Mihály Históriaja. Pest 1852.

Kazinczy Gábor: Apór Péter munkái. Pest 1863.

Szádeczky Lajos: Apór Péter verses művei és levelezése. Bp. 1903.

Szádeczky Lajos: Bethlen Kata irásai és levelezése. Bp. 1922.

Egyörgy Lajos: Nagyenyedi Demokritus. Kolozsvár 1943. /Erdélyi Ritk./

Jancsó Elemér: Bod Péter Önéletirása. Kolozsvár. 1940.

TARTALOMJEGYZÉK .

V. IRODALMUNK A HABSBURG-ELLENES FÜGGETLENSÉGI HARCOK KORÁBAN.
/1600-1711./

A./ BOCSKAI ÉS BETHLEN KORA. /1600-1640./

1. A Habsburg-ellenes irodalom kezdetei. Magyari István.
//A XVI. század irodalmi öröksége. - Az irodalom új feladatai - Magyari István és műve - Magyari eszméi - Magyari stílusa//..... 3
2. Rimay János. //Élete - Balassi Bálint emléke - Költészete - Rimay prózája - Balassi és Rimay iskolája//.20
3. A költészet fejlődése. //A kisebb énekszerzők munkássága - A vitési költészet - A szerelmi költészet - A protestáns vallásos költészet - A politikai költészet// 41
4. Szeneci Molnár Albert. //Élete - Szótára és nyelvtana - A zsoltárok - Többi művei//..... 58
5. Bethlen Gábor udvara és írói. //Bethlen Gábor és udvara - Bethlen az irodalom támogatója - Alvincsi Péter - Szepsi Csombor Márton - A Comico tragoedia - Geleji Katona István és a református ortodoxia//.... 69
6. Pázmány Péter és az ellenreformáció irodalma. //Az ellenreformáció kezdetei - Élete - A hitvitázó művek - Hitbuszgalmi művei - A kalauz - Prédikációi - Pázmány nyelve és stílusa - Pázmány értékelésének kérdése - Pázmány írói köre// 81

B./ ZRINYI ÉS AZ ELSŐ KURUC MOZGALMAK KORA. /1640-1703./

1. Zrinyi Miklós. //Zrinyi fellépésének történelmi és irodalmi előfeltételei - Zrinyi élete - Zrinyi lírai költeményei - A Szigeti Veszedelem külföldi mintái - Az eposz előzményei a magyar irodalomban - A Szigeti Veszedelem témája - az eposz cselekménye - I.-VI. ének -: az ostrom előkészítése - a VII.-XIII. ének: az ostrom leírása - a XIII.-XV. ének: az eposz befejezése - Társadalomszemlélet és népiesség - Vallás és eszoteria elem - A szerkezet és jellembrázolás - Az eposz nyelve - Zrinyi verselése - Az eposz jelentősége - Zrinyi hadtudományi munkái - A Vitéz Hadnagy - A Mátyás-tanulmány - A Török Áfium - Zrinyi publicisztikája - Zrinyi öröksége// 101

2. Apáczai Csere János és a magyar puritánok. //A magyar puritánok - Apáczai élete - A Magyar Enciklopédia - Apáczai székfoglaló beszédei - A puritánizmus vége//...	239
3. A kéziratos költészet. //A kéziratos költészet fel- lendülése - A vitézi költészet - A nemesi politikai köl- tészet - A hazafias prédikátor-költészet - A szegényle- gény költészet - A szerelmi líra//.....	256
4. Gyöngyösi István. //Élete - A Murányi Vámuusz - Egyéb művei - Gyöngyösi jelentősége//	290
5. A szépirodalom fejlődése. //A szépirodalom kibonta- kozása - A főúri líra - A főúri-nemesi epika - A dráma és a színjáték - A széppróza - Az emlékirat//.....	304
6. Haladó kulturális törekvések Erdélyben a XVII. század végén. Tótfalusi Kis Miklós. //A kartezianus-kokcejánus mozgalom - Pápai Páris Ferenc - Tótfalusi Kis Miklós élete - Tótfalusi nyomdászati munkája, kulturális tervei - A Mentség//.....	318
7. Bethlen Miklós. //Élete - Az Önéletírás célja, elvi alapvetése - Az I. könyv: testi tulajdonságairól, nevel- tetéséről és utazásairól - A II. könyv: közéleti tevé- kenység, rabságok, Erdély bukása - Bethlen önéletírásá- nak művészete, stílusa//	336
C./ A RÁKÓCZI SZABADSÁGHARC IRODALMA. /1703-1711./	
1. II. Rákóczi Ferenc és a szabadságharc kulturpolitiká- ja. //A szabadságharc szerepe irodalmunk fejlődésében - Rákóczi élete - Irodalmi munkássága a szabadságharc ide- je alatt - A szabadságharc publicisztikája - A Vallo- mások - Az Emlékiratok//	356
2. A szabadságharc költészete. //A kor műköltői - A Rákóczi-kori kuruc versek problémái - A Rákóczi-kori kuruc énekek eszméisége - A versek stílusa, nyelve és verselése - A kuruc versek hatása//	381
VI. IRODALMUNK A HABSBURG GYARMATOSÍTÁS KORÁBAN:/1711-1772./	
1. Mikes Kelemen. //A kuruc emigráció irodalma - Mikes élete - A Törökországi levelek keletkezése - Mikes Rá- kócziáról és a rodostói életéről - Mikes hasznosítói - Mikes és a felvilágosodás - Mikes helye a szépirodalom- ban - , stílusa//	399

2. A latinnyelvű tudományos irodalom. //Az új tudományos irodalom kialakulásának feltételei - A jezsuita történetírás - Bél Mátyás - Az irodalomtörténetírás kezdetei// 420

3. A szépirodalom. //A világi szépirodalom helyzete Magyarországon - Amadé László - Faludi Ferenc lírája - Faludi prózája - Az iskoladramák fejlődése//.... 428

4. A kéziratos költészet. //A kéziratos költészet helyzete a XVIII. században - A kései kuruc költészet - Paraszténekek - Nemesi paszkvillusok - A népies szerelmi költészet// 437

5. Erdély irodalma. //Az erdélyi irodalom helyzete a szatmári béke után - Cserei Mihály - Apor Péter - Bethlen Kata - Hermányi Dienes József - Bod Péter - A felvilágosodás erdélyi előzményei//..... 446

TARTALOMJEGYZÉK. 459